

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΧΑΤΖΗΛΕΛΕΚΑΣ

**Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΥ ΛΟΓΙΟΥ ΚΑΙ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΚΟΜΜΗΤΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

ΒΟΛΟΣ, ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2019

Μέλη της Τριμελούς Επιτροπής

Επιβλέπων Καθηγητής

**Αντώνιος Σμυρναίος
Αναπληρωτής Καθηγητής
του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης
του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας**

**Δημήτριος Σακκής
Καθηγητής
του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης
του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας**

**Απόστολος Σταβέλας, εντεταλμένος Ερευνητής του Κέντρου Έρευνας
Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών**

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο ιερομόναχος λόγιος-παιδαγωγός Στ. Κομμητάς υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, του οποίου το πρωτοποριακό και, συγχρόνως, κλασικό παιδαγωγικό έργο λησμονήθηκε και έμεινε στην ιστορική αφάνεια. Το παιδαγωγικό έργο του εκλεκτού αυτού τέκνου της Ελλάδας και ειδικότερα της Φθίας, «Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών», του Λογίου και Παιδαγωγού, που υπήρξε πολυγραφότατος και καινοτόμος επιστήμονας, που διαλέχθηκε επιμελώς με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και παρήγαγε πνευματικούς καρπούς που έθρεψαν την επιστήμη και ειδικότερα την παιδαγωγική, τη μαθηματική σκέψη, τις φυσικές επιστήμες, τη θεολογική και φιλοσοφική διανόηση.

Στο μεγάλο εύρος των συγγραφών του, που ξεπερνάει τις 13.000 σελίδες, θα προσθέσουμε με τη διδακτορική μας διατριβή 3.872 νέα χειρόγραφα, τα οποία διαφωτίζουν εκ νέου τις άγνωστες μέχρι σήμερα πολύπλευρες επιστημονικές ενασχολήσεις και τα γνωστικά του ενδιαφέροντα, τα οποία παρέμειναν άγνωστα για δύο αιώνες.

Η βασική μας στοχοθεσία ήταν να αναδείξουμε το τεράστιο έργο του, την πολύμοχθη προσπάθειά του για την «προοδοποίηση» της ελληνικής παιδείας, όπως αναφέρει ο ίδιος, και να προβληματίσουμε τους μελετητές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπου ακόμη και σήμερα τον χαρακτηρίζουν περιφρονητικά ως αντιφιλόσοφο, σχολαστικό, ακραίο συντηρητικό και φανατικό αρχαϊστή, που έπεφτε μάλιστα σε παραλογισμούς¹, ενώ πολλά χρόνια μετά το θάνατό του κατηγορήθηκε ότι είχε επιδείξει «υβριστική και υψηλόφρονα συμπεριφορά» κι ήταν κιόλας ο κύριος υπεύθυνος για τη γλωσσική έριδα μεταξύ Κοραή και Δούκα, η οποία είχε πάρει εξαιτίας του «*χαρακτήρα μάλλον κακότροπον*»². Πρόκειται για χαρακτηρισμούς, οι οποίοι θεωρούμε ότι είναι, τουλάχιστον, ιστορικά ανεδαφικοί και δεν προσδιάζουν σε έναν τόσο αξιόλογο λόγιο-παιδαγωγό της Νεοελληνικής Αναγέννησης ούτε καθορίζουν την ιδιάζουσα δυναμική του εγχειρήματός του να διαπαιδαγωγήσει την ελληνική νεολαία με τη βαθιά κλασική αρχαιοελληνική και βυζαντινή παιδεία του, καθώς και με τις πιο σύγχρονες γνώσεις της εποχής του.

Θα αποτολμούσαμε τέλος, να αποδώσουμε πέραν των άλλων, στον Στέφανο Κομμητά τον τίτλο του συνθεμελιωτή της Λαογραφικής-Εθνογραφικής επιστήμης στην Ελλάδα, διότι το πολύπλευρο έργο του προσφέρει ανεκτίμητες μαρτυρίες στην αποτύπωση και καταγραφή όλων των πολιτισμικών εκφάνσεων του Ελληνικού πολιτισμού.

Θεωρούμε χρέος μας να ευχαριστήσουμε ολοψύχως τον επιβλέποντα σύμβουλο καθηγητή μας κύριο Αντώνιο Σμυρναίο, ο οποίος μας προέτρεψε να αναλάβουμε αυτή την εργασία και μας στήριξε απεριόριστα κατά τη διάρκεια των πεντέμισι ετών τόσο της έρευνας όσο και της σύνταξης της διδακτορικής μας διατριβής.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε για τη στήριξη στο πρόσωπό μας και τα υπόλοιπα μέλη της Τριμελούς Επιτροπής: τον κύριο Δημήτριο Σακκή, Καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και τον κύριο Απόστολο Σταβέλα, εντεταλμένο Ερευνητή του Κέντρου Έρευνας Ελληνικής Φιλοσοφίας

---

¹Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης (1990), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, σ. 94. Ο Δημαράς θα αποφανθεί με επιγραμματική μετριοπάθεια ότι ο Κομμητάς «είναι, ίσως, η συνεπέστερη συντηρητική διδασκαλική μορφή της εποχής, όσο κι αν μένει έξω από τις θρησκευτικές ζητήσεις»· Κ. Θ. Δημαράς (1998), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Έβδομη Έκδοση, Αθήνα: Ερμής, σ. 100.

²Δ. Θερειανός (1890), *Αδαμάντιος Κοραής*, τόμος Β', Εν Τεργέστη: Τύποις του Αυστροουγγρικού Λόγδ, σσ. 273, 275-276.

της Ακαδημίας Αθηνών για την πολύτιμη βοήθειά τους και την αμέριστη συμπαράστασή τους στη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής, τους καθηγητές: κ. Γκόβαρη Χρήστο, Καρδαρά Χρήστο, Μπαμπούνη Χαράλαμπο και Solti Dora για το ενδιαφέρον που επέδειξαν για την Διδακτορική μου Διατριβή.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον διευθυντή και τις/τους βιβλιοθηκονόμους της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος για την αμέριστη βοήθεια που μας παρείχαν στη φωτογράφιση των κωδίκων, των χειρογράφων, τις/τους βιβλιοθηκονόμους του Σπουδαστηρίου του Τμήματος της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών για τη βοήθεια που μας παρείχαν στο να μελετήσουμε τον κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου του Τμήματος και τον υπεύθυνο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Μηλεών, ο οποίος έθεσε στη διάθεσή μας όλο το υλικό και βοήθησε στη φωτογράφιση κάποιων χειρογράφων.

Θέλουμε ακόμη, να ευχαριστήσουμε τον κ. Γεώργιο Ι. Σούρλα, Πρόεδρο του Διεθνούς Ινστιτούτου Διαβαλκανικής Συνεργασίας «Ρήγας Βελεστινλής», τ. Υπουργό Υγείας, πρ. Αντιπρόεδρο της Βουλής, Γενικό Γραμματέα Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Υπουργείου Δικαιοσύνης και τον κ. Κωνσταντίνο Γιαννίτση, τον Πρόεδρο του Εξωραϊστικού και Εκπολιτιστικού Συλλόγου Κωφών Αλμυρού «Ο ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΜΜΗΤΑΣ» για την αμέριστη συμπαράσταση σε όλες τις φάσεις της πορείας της διδακτορικής μας διατριβής.

Τέλος, επιθυμώ να αφιερώσω τη διδακτορική μου διατριβή στην αγαπημένη μου σύζυγο Γεωργία Αλ. Κουτσιανοπούλου και στις αγαπημένες μου κόρες Μαριαδέσποινα και Αλεξάνδρα Χατζηλέεκα, για την απεριόριστη στήριξη που μου παρείχαν τα πεντέμισι αυτά χρόνια της δύσκολης προσπάθειάς μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	17
1. Ιστορία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	17
1.1 Οριοθέτηση της ιστορικής περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	17
2. Έλληνες της Διασποράς	19
2.1 Οι Έλληνες της Βιέννης από τα μέσα του 18 ^{ου} αιώνα έως το 1830	22
2.2 Οι Έλληνες στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες από τα μέσα του 18 ^{ου} αιώνα έως το 1830	24
2.3 Οι Έλληνες της Ουγγαρίας από τα μέσα του 18 ^{ου} αιώνα έως το 1830	26
3. Ιστορία της Γλωσσικής Διμορφίας και του Γλωσσικού Ζητήματος	31
3.1 Οι διαστάσεις της Γλώσσας κατά την περίοδο του Νεοελ. Διαφωτισμού	34
3.2 Οι τρεις γλωσσικές θεωρίες κατά την περίοδο του Νεοελ. Διαφωτισμού	37
3.2.1 Η γλωσσική θεωρία του Αρχαϊσμού	37
3.2.2 Η γλωσσική θεωρία της Κοινής Δημοτικής γλώσσας	39
3.2.3 Η γλωσσική θεωρία της «Μέσης οδού»	42
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΣΤ. ΚΟΜΜΗΤΑ	45
Εισαγωγή	45
1. Η Σχολή του Τυρνάβου και ο Ιωάννης Πέζαρος	45
2. Από τη Θεσσαλία στην Ευρώπη	50
ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
ΕΚΔΟΘΕΝΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΗΤΑ	73
1. Δημοσιευμένα έργα του Κομμητά και επανεκδόσεις των έργων του	73
2. Η κυκλοφορία των παιδαγωγικών βιβλίων του Κομμητά στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος	109
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Η ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΚΟΜΜΗΤΑ	117
1. Οι πηγές της γλωσσικής θεωρίας του Κομμητά	117
1.1 Ο γερμανικός ιδεαλισμός	118
1.2 Ο «αστραβής κανόνας»	131
1.3 Συμπέρασμα	132
2. Οι διαστάσεις του αττικού λόγου του λόγιου-παιδαγωγού Στ. Κομμητά	133
2.1 Η αττική γλώσσα: Μικρή ιστορική διαδρομή	133
2.2 Οι πτυχές του αττικού λόγου του λόγιου-παιδαγωγού Στ. Κομμητά	135
2.3 Ο αττικός λόγος, «ως λόγος συμπαθείας», ενώπιον της ευρωπαϊκής διπλωματίας	137
2.4 Ο αττικός λόγος, ως επικός και προτρεπτικός λόγος	139
2.5 Ο αττικός λόγος ως καλλιεργημένος κώδικας επικοινωνίας	141
2.6 Ο αττικός λόγος ως φορέας ενότητας	144
2.7 Ο αττικός λόγος και το κοινό ύφος	147
2.8 Ο αττικός λόγος και οι πηγές της γλωσσικής πόλωσης	151
2.9 Ο αττικός λόγος ως τεράστιο συμβολικό κεφάλαιο	153
3. Η γλώσσα του Κομμητά	158
4. Αδ. Κοραΐς – Στ. Κομμητάς: Παράλληλη γλωσσική θεωρία	162
4.1 Οι κύριες πηγές του φιλοσοφικού λόγου των δύο λογίων	162

4.2 Οι θέσεις που συγκλίνουν οι δύο λόγοι	164
4.2.1 Η επιδίωξη του <i>κοινωνικού ωφελισμού</i> και η κυκλική πορεία της γλώσσας	164
4.2.2 Οι ξενολογίες, η εκβαρβάρωση και η άγνοια της ελληνικής Γλώσσας	166
4.2.3 Γλώσσα και ήθος	169
4.2.4 Γλώσσα και Φιλοσοφία	170
4.2.5 Ελληνική γλώσσα: Ποιοτικός και ενοποιητικός λόγος	170
4.2.6 Η ελληνική γλώσσα ως προσδιοριστικό της εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας	171
4.2.7 Η ελληνική γλώσσα ως προσδιοριστικό της παιδείας	173
4.2.8 Συμπέρασμα	175

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΣΤ. ΚΟΜΜΗΤΑ 177

ΈΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ – ΝΕΑ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΤ. ΚΟΜΜΗΤΑ

Εισαγωγή	185
1. Κώδικας 1947: «Στοιχεία της Μεταφυσικής»	185
1.1 Η Μεταφυσική	185
1.2 Ο όρος της Ηθικής	187
1.3 Ζωικά Πνεύματα	188
1.4 Φυσιολογία	188
1.5 Η Ψυχή	191
1.6 Η ιδέα	191
1.7 Η Αλήθεια	194
1.8 Το πνευματικό γεγονός	197
1.9 Ο Εκλεκτισμός του Κομμητά	197
1.10 Συμπεράσματα	198
2. Πρωτότυπος Κώδικας 1954: Στέφανος Κομμητάς: «Ρητορική»	200
3. Πρωτότυπος κώδικας 1955: «Διάλογος περί πολιτείας»	202
3.1 Εισαγωγή	202
3.2 Ο Νόμος	205
3.3 Οι φιλόσοφοι-βασιλείς	207
3.4 Ο Ηγεμόνας	209
3.5 Η δυσκολία του «νομοθετείν»	211
3.6 Η Παιδεία	212
3.7 Ο Τριμερισμός ψυχής και πόλης	214
3.8 Ο όρκος	216
3.9 Η ελευθέρα αγορά	217
3.10 Οι απαίδευτοι	219
3.11 Το δίκαιο φορολογικό σύστημα της πόλης	220
3.12 Το κοινωνικό κράτος πρόνοιας	220
3.13 Η κοινωνική χρησιμότητα του θεσμού του Μοναχισμού	221
3.14 Η ανοχή στους ετερόθρησκους	221
3.15 Η απλότητα που πρέπει να διακρίνει τους Έλληνες	222
3.16 Ο έγγαμος βίος	222
3.17 Ο καλλωπισμός της πόλεως και η ευταξία	223
4. Πρωτότυπος Κώδικας 1958: «Κείμενον (ακέφαλο) Περί του γλωσσικού	

ζητήματος»	225
4.1 Κριτική των γλωσσικών θέσεων των λογίων από τον Κομμητά	225
4.1.1 Κριτική των γλωσσικών θέσεων του Δημητρίου Δάρβαρη	226
4.1.2 Κριτική των γλωσσικών θέσεων του Κοραή και του Ιγνατίου Ουγγροβλαχίας	230
4.1.3 Κριτική των γλωσσικών θέσεων του Δανιήλ Φιλιππίδη	233
4.1.4 Κριτική των γλωσσικών θέσεων του Δημητρίου Κανταρτζή	234
5. Πρωτότυπος Κώδικας 1961: «Λογική»	235
5.1 Κριτική της «Λογικής» του Κομμητά	235
6. Πρωτότυπος Κώδικας 1964^α: «Γραμματική»	248
7. Πρωτότυπος Κώδικας 1964^β: «Γραμματική»	249
8. Πρωτότυπος Κώδικας 1988: Ονομαστικόν	249
8.1 Εισαγωγή	249
8.2 Η μελέτη της λαογραφίας κατά την περίοδο του Νεοελ. Διαφωτισμού	252
8.3 Ο Κομμητάς ως λαογράφος μέσα από το λαογραφικό του έργο	255
8.4 Η παιδαγωγική προσέγγιση της λαογραφίας από τον Κομμητά	262
8.5 Συμπεράσματα	263
8.6 Διδακτικές μεθοδολογικές οδηγίες για το μάθημα της Αριθμητικής από τον Κομμητά, στον κώδικα 1988	265
9. Πρωτότυπος Κώδικας 1990: Παιδαγωγικά Μαθήματα Διάφορα	266
9.1 Κριτική του πρωτότυπου Κώδικα 1990	266
10. Πρωτότυπος Κώδικας 1991: «Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι: (Μηχανικής, Φυσικομαθηματικής, Γεωγραφίας κ.ά.)»	270
10.1 Εισαγωγή	270
10.2 Ιστορικό αποσπασματικό κείμενο στον κώδικα 1991 και κριτική αυτού	273
10.3 Ο Κομμητάς ως ιστορικός μελετητής	276

ΈΒΛΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ **ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ** **ΤΟΥ ΣΤ. ΚΟΜΜΗΤΑ**

1. Η θέση των Φυσικών Επιστημών στα σχολικά προγράμματα του τέλους του 18^{ου} αιώνα και των αρχών του 19^{ου} αιώνα	281
2. Η Μελέτη των Φυσικών Επιστημών από τον Κομμητά	284
2.1 Μηχανική	289
2.2 Βαρύτητα	293
2.3 Υδροστατική -Υδροδυναμική	295
2.4 Αεροστατική	297
2.5 Οπτική	299
2.6 Ακουστική	302
3. Η εισαγωγή των ιδεών της Χημείας στον Ελληνικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα	304
3.1 Η μελέτη της Χημείας από τον Στ. Κομμητά	310
4. Η Μελέτη της Γεωγραφίας κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού - Η μελέτη της Γεωγραφίας από τον Κομμητά	312
4.1 Η γεωγραφική σκέψη του Στ. Κομμητά	318
5. Η Επιστήμη της Αστρονομίας κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	321
5.1 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αστρονομίας του Κομμητά - Κώδικας 1228	326
5.2 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αστρονομίας του Κομμητά - Κώδικας 1948	329

5.3 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αστρονομίας του Κομμητά - Κώδικας 1957	330
5.4 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αστρονομίας του Κομμητά - Κώδικας 1965	331
5.5 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αστρονομίας του Κομμητά - Κώδικας 1966	331
5.6 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αστρονομίας του Κομμητά - Κώδικας 1967	334
5.7 Αυτόγραφα χειρόγραφα Σφαιρικής του Κομμητά - Κώδικας 1970	335
5.8 Η αστρονομική σκέψη του Κομμητά μέσα από τα χειρόγραφα της «Αστρονομίας» του	336
6. Η επίδραση του Νευτωνισμού στο έργο του Κομμητά	339
7. Συμπεράσματα - Κριτική των κωδίκων των Φυσικών Επιστημών του Κομμητά	346

ΌΓΛΟΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΙ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΗΤΑ

1. Η μελέτη της Μαθηματικής Επιστήμης κατά την Περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	349
1.1 Η μαθηματική σκέψη του Κομμητά	353
2. Η Αριθμητική κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	355
2.1 Η σκέψη του Κομμητά για την αριθμητική, μέσα από τους κώδικες των κωδίκων της <i>Αριθμητικής</i> του	359
2.1.1 Αυτόγραφα χειρόγραφα <i>Αριθμητικής</i> του Κομμητά - Κώδικας 1972	359
2.1.2 Αυτόγραφα χειρόγραφα <i>Αριθμητικής</i> του Κομμητά - Κώδικας 1973	360
2.1.3 Αυτόγραφα χειρόγραφα <i>Αριθμητικής</i> του Κομμητά - Κώδικας 1982	361
2.1.4 Αυτόγραφα χειρόγραφα <i>Αριθμητικής</i> του Κομμητά - Κώδικας 1987	363
2.1.5 Αυτόγραφα χειρόγραφα <i>Αριθμητικής</i> του Κομμητά - Κώδικας 1988	364
2.1.6 Συμπεράσματα για την αριθμητική σκέψη του Κομμητά	365
3. Η μελέτη της Άλγεβρας, κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	366
3.1 Η σκέψη του Κομμητά για την άλγεβρα, μέσα από τους κώδικες της <i>Άλγεβρας</i> του	371
3.1.1 Αυτόγραφα χειρόγραφα Άλγεβρας του Κομμητά - Κώδικας 1980	371
3.1.2 Αυτόγραφα χειρόγραφα Άλγεβρας του Κομμητά - Κώδικας 1981	372
3.1.3 Συμπεράσματα για την αλγεβρικές εντυπώσεις του Κομμητά	372
4. Η μελέτη της Γεωμετρίας: Α΄ Ευκλείδειος Γεωμετρία - Β΄ Κωνικές τομές, κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	373
4.1 Η Ευκλείδειος Γεωμετρία, κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	373
4.1.1 Η σκέψη του Κομμητά για την Ευκλείδειο Γεωμετρία, μέσα από τα γεωμετρικά του χειρόγραφα	374
4.2 Η μελέτη των Κωνικών Τομών, κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	378
4.2.1 Η σκέψη του Κομμητά για τις Κωνικές Τομές, μέσα από τα γεωμετρικά του χειρόγραφα	379
5. Η μελέτη της Τριγωνομετρίας, κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	383
5.1 Οι τριγωνομετρικές μελέτες του Κομμητά	385
6. Ο Απειροστικός Λογισμός κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	387
6.1 Η μελέτη του απειροστικού λογισμού από τον Κομμητά	388
7. Συμπεράσματα - Κριτική των Μαθηματικών Κωδίκων του Κομμητά	391
8. Συμπεράσματα για την επενέργεια του Πλατωνισμού και του	

Αριστοτελισμού στη σκέψη του Κομμητά	393
9. Η συμβολή του Κομμητά στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και στην αναγέννηση των Θετικών Επιστημών	395
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	397
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	403
ABSTRACT	405
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	407
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	461
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1 ^ο	
ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ - ΟΜΙΛΙΕΣ - ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΤ. ΚΟΜΜΗΤΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΠΡΟΣ ΑΥΤΟΝ	461
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2 ^ο	
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ - ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΣΤ. ΚΟΜΜΗΤΑ	497
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3 ^ο	
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΩΔΙΚΩΝ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΣΤ. ΚΟΜΜΗΤΑ	541
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4 ^ο	
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ ΤΟΥ ΣΤ. ΚΟΜΜΗΤΑ	581

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ερευνώντας την ιστορία, καλούμαστε να αναζητήσουμε τις πηγές, να τις καταγράψουμε, να τις ερμηνεύσουμε και να διαλεχθούμε μαζί τους, γιατί είναι μαρτυρίες μιας εποχής που έχει παρέλθει ανεπιστρεπті.

Στη διδακτορική μας διατριβή, στο όνομα της αντικειμενικότητας και της προσπάθειας να μη δημιουργηθεί κατευθυνόμενη γνώμη, επιχειρήσαμε να φωτίσουμε το ιστορικό γεγονός πολύπλευρα και να διατυπώσουμε τη δική μας ερμηνευτική προσέγγιση, συσχετίζοντας τις πηγές μας με την εποχή τους, αναζητώντας τα κίνητρα και τη σκέψη των δρώντων υποκειμένων, τον εσωτερικό κόσμο και τις έκδηλες πράξεις τους. Για να μην αποξενώσουμε τα ιστορικά υποκείμενα από τον χρόνο της δράσης τους, προσπαθήσαμε να αντιμετωπίσουμε τη ζωή και τις ιδέες τους με βάση τα κριτήρια ερμηνείας του πολιτισμού στη δική τους εποχή. Σε κάθε περίπτωση, η προσπάθεια κρίσης του παρελθόντος εμπεριέχει και τη δική μας θεώρηση και ιδεολογική τοποθέτηση.

Μελετώντας την ιστορική περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ή της Νεοελληνικής Αναγέννησης σε σχέση με τον λόγιο-παιδαγωγό Στέφανο Κομμητά, επιχειρήσαμε να διαπιστώσουμε τις επιδράσεις που δέχθηκε και πώς εκείνος επηρέασε την εποχή του, πώς προσέλαβε τη συνάντησή του με τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, πώς εγκολπώθηκε τη νέα ιδεολογία, πώς διαλέχθηκε με την παράδοση, πώς συσχέτισε την Ορθόδοξη Εκκλησία με την εθνική ιδέα, τον Ορθόδοξο Μοναχισμό με τον δυτικό αντικληρικαλισμό. Ερευνήσαμε αν ήταν δυνατός ο ισόρροπος συγκερασμός της ιδιότητάς του ως κληρικού και ως λογίου-παιδαγωγού, πώς επανασυνδέθηκε με την κλασική αρχαιότητα, πώς βιώθηκε από αυτόν η σχέση της προόδου με τη συντήρηση, πώς συγκροτήθηκε το όραμά του για τη ριζική κοινωνική αναμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας. Επίσης, ποια ήταν η στάση ζωής του και το πνευματικό έργο του στο νεοδιαμορφούμενο πολιτισμικό πλαίσιο ζωής, πώς κατανόησε τον εαυτό του ως δρων ιστορικό υποκείμενο, πώς λειτούργησε ως θεωρητικό και πρακτικό πνεύμα, ποια είναι η θέση του απέναντι στην παιδεία, στην εκπαίδευση και στην επιστημονική πρόοδο.

Από την αρχειακή και βιβλιογραφική μας μελέτη διαπιστώσαμε ότι ο πολυγραφότατος ευπατρίδης, εγκυκλοπαιδιστής, Θεσσαλός λόγιος-παιδαγωγός Στέφανος Κομμητάς έχει αγνοηθεί, καθώς δεν έχει μελετηθεί επαρκώς και οι λίγες ιστορικές αναφορές τον χαρακτηρίζουν ως «αντιφιλόσοφο», «σχολαστικό», «ακραίο συντηρητικό» και «φανατικό αρχαϊστή» με την αρνητική πάντοτε σημασία του όρου.

Οι ερευνητικές κατευθυντήριες υποθέσεις μας ήταν οι εξής: Ο Κομμητάς ήταν λόγιος-παιδαγωγός, πολυπράγμονας εγκυκλοπαιδιστής και όχι στείρος αρχαϊστής που θυσιάζεται για την πρόοδο του Γένους, που παράγει τον δικό του φιλοσοφικό και επιστημονικό λόγο στα πλαίσια των προτεραιοτήτων του οικείου πολιτισμικού του πλαισίου. Συμμετέχει ενεργά στα δίκτυα γνώσης, προσλαμβάνει τις ευρωπαϊκές διανοητικές ζυμώσεις και τις μεταφέρει γόνιμα στα δημοσιευμένα σχολικά εγχειρίδιά του και στα εν δυνάμει σχολικά εγχειρίδια, που ανακαλύψαμε υπό τη μορφή των κωδίκων.

Τα ερευνητικά ερωτήματα της διατριβής μας ήταν:

- α) Ποια ήταν η στάση του Κομμητά στη γλωσσική διαμάχη της εποχής;
- β) Που οφείλεται η χρόνια απαξίωσή του;
- γ) Ποιο ήταν το όραμα παιδείας που είχε και πώς αυτό σχετιζόταν με την εθνική απελευθέρωση;
- δ) Πώς κρίνεται διδακτικά, παιδαγωγικά και επιστημονικά το έργο του;
- ε) Ποια ήταν η σχέση του με την ευρωπαϊκή διάνοηση της εποχής του;

Εκτός από το δημοσιευμένο έργο του, θεμελιώδες υλικό για την υποστήριξη της έρευνάς μας είναι οι πρωτογενείς αδημοσίευτες πηγές, σαράντα κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, δηλαδή τα 3.872 νέα αυτόγραφα χειρόγραφα του Κομμητά εκ των οποίων οι δέκα είναι διαφόρων νέων (σε σχέση με τα προηγούμενα) Παιδαγωγικών

μαθημάτων, οι δεκαπέντε κώδικες αφορούν στην επιστήμη των Μαθηματικών και οι δεκαπέντε αφορούν στις Φυσικές Επιστήμες.

Ως μεθοδολογικό εργαλείο στην επεξεργασία και ανάλυση των χειρογράφων, χρησιμοποιήθηκε η ιστορική - ερμηνευτική μέθοδος και η ανάλυση περιεχομένου.

Αρχικά, φωτογραφήθηκαν τα αυτόγραφα χειρόγραφα του Κομμητά και τα δημοσιευμένα άρθρα του και αξιολογήθηκε η αυθεντικότητά τους. Με συστηματικό έλεγχο αποδείχθηκε η αυθεντικότητα των χειρογράφων της εποχής του από τον τύπο της γραφής, τον γραφικό χαρακτήρα, τον έλεγχο του χαρτιού, τον τόπο εύρεσής τους, το πολιτισμικό περιβάλλον που καταγράφουν και το πάθος για τη μετάδοση της ανόθευτης μόρφωσης. Στη συνέχεια, αποδελτιώθηκαν τα κεφάλαια των κωδίκων και καταγράφηκαν οι ορισμοί για τα σημαντικά θέματα, όπως οι όροι επιστήμη, ύλη, φύση, φιλοσοφία, αττικός λόγος, ψυχή κ.ά., για να πραγματοποιηθεί η ανάλογη ερμηνευτική προσέγγιση. Όπου ήταν αναγκαίο, καταγράφηκε όλος ο κώδικας.

Κατά την ανάλυση περιεχομένου, ως μονάδες ανάλυσης χρησιμοποιήθηκαν: λέξεις-κλειδιά, φράσεις, ορισμοί, μεθοδολογικές οδηγίες του ιδίου, θεσμοί που μεταφέρουν βασικές έννοιες και μηνύματα, λέξεις συναισθηματικά φορτισμένες με ειδικές αποχρώσεις: πολιτικές, θρησκευτικές, κοινωνικές, ηθικές, για να διαφανεί η θέση του για τον αττικό λόγο, τη θεολογία, τη φιλοσοφία, την παιδαγωγική και τις επιστήμες ευρύτερα.

Παράλληλα, οι φράσεις αξιοποιούνται από ποικίλες σκοπίες: γλωσσική, θεματική και σημασιολογική. Τα αυτόγραφα χειρόγραφα και τα γραπτά κείμενα του Κομμητά μελετήθηκαν πολύπλευρα. Διερευνήθηκαν η σημασία, και τα χαρακτηριστικά του περιεχομένου του γραπτού λόγου του, του πομπού και των αποδεκτών της επικοινωνίας.

Αναντίρρητα, οι δυσχέρειες κατά τη διεξαγωγή της έρευνας και τη σύνταξη της διατριβής ήταν ο τεράστιος όγκος του υλικού (δημοσιευμένος και αδημοσίευτος), η αποδελτίωση και η επιλογή των σημαντικότερων πληροφοριών κυρίως από τα χειρόγραφα.

Τα κύρια αποτελέσματα της ιστορικής μας έρευνας είναι τα εξής: ανατρέπονται οι αρνητικές, αόριστες γενικεύσεις για το έργο του Κομμητά και φωτίζονται οι πολύπλευρες επιστημονικές ενασχολήσεις του, οι μεθοδολογικοί παιδαγωγικοί προσανατολισμοί του που τον προσδιορίζουν ως έναν κορυφαίο λόγιο-παιδαγωγό της εποχής του. Αναδεικνύεται το εγκυκλοπαιδικό, επιστημονικό του ενδιαφέρον και καταδεικνύονται οι μαθηματικές ικανότητες, οι τεράστιες γνώσεις του για τις φυσικές επιστήμες, το ανθρώπινο σώμα, τον κοινωνικό βίο, καθώς και ο ζήλος του να μεταδώσει έγκυρες και έγκαιρες γνώσεις στα διδακτικά του εγχειρίδια.

Προς επίρρωση των παραπάνω, κάποιες πρωτότυπες πηγές - μεταφρασμένες ή γραμμένες αυτούσια στη γλώσσα του Κομμητά - τις παραθέτουμε άμεσα μέσα στο κείμενο, διότι θεωρούμε ότι είναι πολύτιμες, ώστε ο αναγνώστης να παρατηρεί άμεσα τις θέσεις του λόγιου-παιδαγωγού.

Όσον αφορά στη χρήση των πηγών, στα έργα του Κομμητά και μάλιστα στις πρώτες σελίδες κάθε νέου γνωστικού αντικείμενου παρατηρούμε ότι προτάσσει το αναγκαίο θεωρητικό έρεισμα. Παραθέτει τα βιογραφικά των συγγραφέων στους οποίους αναφέρεται, παραπέμπει στις αναγκαίες υποσημειώσεις, όπου χρειάζεται, αλλά μας παραδίδει και ευρετήριο των ονομάτων που χρησιμοποιεί, στις τελευταίες σελίδες. Παράλληλα, πληροφορεί τον αναγνώστη από την αρχή του έργου του για τις πηγές από τις οποίες αντλεί την ύλη του. Επιλέγει τις πηγές του και τις προσεγγίζει κριτικά. Στα έργα του ο Κομμητάς ιεραρχεί τις έννοιες, διευθετεί την ύλη σε μικρές, διακριτές παραγράφους και ενότητες και τοποθετεί συχνά ευδιάκριτες, ευκρινείς επικεφαλίδες με κεφαλαία γράμματα στις κύριες. Στα έργα του δεν παραπέμπει συνήθως σε άλλους συγγραφείς μέσα στο κύριο σώμα του κειμένου, αλλά χρησιμοποιεί υποσημειώσεις. Κάποιες φορές, η αναφορά στον συγγραφέα γίνεται στη ροή του γραπτού λόγου, για να μη διακόπτεται η

συνοχή των γραφόμενων. Μεταφέρει την κύρια ιδέα του έργου διαλεκτικά και με κριτικό πνεύμα, χωρίς να παραθέτει αυτούσια τα λόγια του συγγραφέα.

Η διατριβή μας διαρθρώνεται ως εξής: Αρχικά, το πρώτο κεφάλαιο, αναφέρεται στην ιστορία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στους Έλληνες της Διασποράς εκείνης της χρονικής περιόδου που διαβιώνουν στη Βιέννη, στη Ρουμανία και στην Ουγγαρία και κλείνουμε την εισαγωγή με την ιστορία της γλωσσικής διμορφίας και του γλωσσικού ζητήματος στην Ελλάδα. Το δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνει μια εκτενή βιογραφία του Κομμητά, ενώ στο τρίτο κεφάλαιο καταγράφονται τα εκδοθέντα έργα του λόγιου-παιδαγωγού και ο αντίκτυπος αυτών στο αρτισύστατο τότε ελληνικό κράτος. Στο τέταρτο κεφάλαιο διερευνάται η γλωσσική σκέψη του λογίου, οι διαστάσεις του αττικού λόγου, οι πηγές της γλωσσικής θεωρίας του και επιχειρείται μια συγκριτική μελέτη με τη γλωσσική θεωρία του Αδαμάντιου Κοραή. Στο πέμπτο κεφάλαιο αναλύεται η θεολογική σκέψη του Κομμητά, στο έκτο κεφάλαιο ερμηνεύονται οι ανέκδοτοι κώδικες των διαφόρων παιδαγωγικών μαθημάτων του, ενώ στο έβδομο κεφάλαιο επιχειρείται μια κριτική ανάλυση των πρωτότυπων χειρογράφων Φυσικών Επιστημών του Κομμητά και στο όγδοο κεφάλαιο μελετώνται οι πρωτότυποι μαθηματικοί κώδικές του. Μέσα από την εμπεριστατωμένη μελέτη του συνολικού έργου του προσπαθήσαμε να εξάγουμε εύλογα συμπεράσματα για τη συμβολή του λογίου-παιδαγωγού στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, στην αναγέννηση της ελληνικής γλώσσας, των επιστημών γενικά, αλλά και των Θετικών Επιστημών ειδικότερα. Μετά από τη βιβλιογραφία παραθέτουμε τη βασική δομή και τη θεματολογία των πρωτότυπων χειρογράφων των Φυσικών Επιστημών και των Μαθηματικών του Κομμητά.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. Ιστορία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

1.1 Οριοθέτηση της ιστορικής περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Ιχνηλατώντας το μόρφωμα της ιστορικής περιόδου που ονομάστηκε «Νεοελληνικός Διαφωτισμός» ή «Νεοελληνική Αναγέννηση», διαπιστώνουμε ότι η συνοπτική περιγραφή του χρονικού διαστήματος που περιλαμβάνει την προεπαναστατική πεντηκονταετία υποδηλώνει έμμεσα μια ιδεολογική προσέγγιση. «Όσοι υιοθετούν τον όρο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», εστιάζουν την προσοχή τους στον ρόλο που έπαιξε η δυτικοευρωπαϊκή διάνοηση και το αντίστοιχο κίνημα που άνθησε στη Γαλλία και την Αγγλία για την ανάπτυξη των γραμμάτων αρχικά και των επιστημών στη συνέχεια στον ελληνικό χώρο. «Από την άλλη πλευρά, όσοι υποστηρίζουν την ονομασία «Νεοελληνική Αναγέννηση», πρεσβεύουν ότι οι λόγιοι του 18^{ου} αιώνα συνθέτουν κριτικά την αρχαία ελληνική επιστήμη και φιλοσοφία με τα σύγχρονά της δυτικά επιτεύγματα, όπου αυτό ήταν δυνατό, επιδιώκοντας ταυτόχρονα μια αρμονική σύζευξη με τα ορθόδοξα δόγματα αλλά και μία «αυτόνομη» διαδικασία ανάπτυξης των επιστημών, απαλλαγμένη από τον άκρατο μιμητισμό και τη στείρα άρνηση. Παράλληλα, τονίζουν την κοινωνική και εθνική διάσταση του κινήματος των λογίων της προεπαναστατικής περιόδου, αφού η καταπολέμηση της αμάθειας και της δεισιδαιμονίας στόχευε έμμεσα στην ανάδειξη της εθνικής συνείδησης και στην τελική αναμέτρηση με τον οθωμανικό ζυγό»³.

Η χρήση του όρου «Νεοελληνικός Διαφωτισμός» «πρωτοενοπίζεται στην ομιλία του Δημητρίου Ν. Βερναρδάκη «Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της γενικής ιστορίας» που εκφωνήθηκε στις 20 Ιανουαρίου 1862»⁴, αλλά απαντάται ακόμη και «στα γραπτά του γερμανοτραφούς Νεοκλή Καζάξη, διακεκριμένου νομομαθούς και καθηγητή της Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών»⁵.

Όμως, θεμελιωτής της ευρείας χρήσης του όρου υπήρξε ο Κ. Θ. Δημαράς. Σύμφωνα με τον ίδιο, «ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός αποτελεί κλάδο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Ο όρος «Διαφωτισμός» είναι προϊόν νεολογίας και καθιερώθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, παίρνοντας ως πρότυπο τους ομόλογους αγγλικό, γερμανικό, ιταλικό (Enlightenment, Aufklärung, Illuminismo)»⁶.

Όσον αφορά στον χώρο εκδήλωσής του, «ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός αναπτύχθηκε σε επιμέρους «τοπικότητες» εντός και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»⁷.

Εκτός από το θέμα των ορίων επέκτασης ερευνήθηκε εκτενώς και το θέμα των φάσεων εξέλιξης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και των ρευμάτων που τον επηρέασαν. Ανιχνεύοντας το ερευνητικό τοπίο, θα παρατηρούσαμε πως «διάφορες επιστημονικές, φιλοσοφικές, λογοτεχνικές, ιστορικές, παιδαγωγικές και αισθητικές ιδέες επηρεάζουν τη νεοελληνική σκέψη»⁸. Μάλιστα, «στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, μαζί με την επιρροή του γαλλικού ορθολογισμού έχουμε και τη συνεπίδραση του γερμανικού ιδεαλισμού»⁹.

³Γεώργιος Ν. Βλαχάκης, Η άλλη άποψη: Η Επιτομή Φυσικής Ακροάσεως» του Σέργιου Μακραιού, στο: Γιάννης Καρας (1997), (Επιμέλεια), *Οι Επιστήμες στον Ελληνικό χώρο*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε., Αθήνα: Τροχαλία, σ. 250.

⁴Κ. Θ. Δημαράς (2002), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, σ. 463.

⁵Ρωζάνη Αργυροπούλου, Άννα Ταμπάκη (2011), «*Νεοελληνικός Διαφωτισμός-Γεωγραφική και πολιτισμική πολυμέρεια*», σ. 4, <https://www.academia.edu>, πρόσβαση: 7 Οκτωβρίου 2015.

⁶Κ. Θ. Δημαράς (1998), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, έβδομη έκδοση, Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, σ. 1.

⁷Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός - Τα Όρια της ...*, ό. π., σ. 41.

⁸Ο. π., σ. 40.

⁹Ο. π., σσ. 70-71.

Για να γίνει περισσότερο κατανοητή η γένεση και οι εξελικτικές περίοδοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, πρέπει κανείς να ενσκήψει περισσότερο ή λιγότερο τόσο στις έκδηλες διαδικασίες όσο και στην αναζήτηση των αδιόρατων νημάτων που οδήγησαν στην ανανέωση της σκέψης, τις φιλοσοφικές και τις επιστημονικές ιδέες που διοχετεύθηκαν άμεσα ή έμμεσα στα πρωτότυπα κείμενα ή στα απανθίσματα κειμένων μέσω των συγκεκριμένων γραμματειών που τις διοχέτευσαν.

«Στην πρώτη φάση αναβίωσης του ελληνικού στοχασμού, τη δεκαετία του 1620, παρατηρείται η εμφάνιση του ουμανισμού, ενισχυμένη από την Εκκλησία και βασισμένη κατά κύριο λόγο στον νέο Αριστοτελισμό που είχε ξεκινήσει από την Πάδοβα με σημαντικότερο εκπρόσωπο τον Θεόφιλο Κορυδαλλέα, τον εισηγητή του ελεύθερου στοχασμού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Ο Ντ. Αποστολόπουλος και ο Ε. Παπανούτσος οριοθετούν την απαρχή του νεοελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού στον 17^ο αιώνα, όταν έχει περάσει η εποχή της γενικής αμάθειας και εγκαινιάζεται ο «νεοαριστοτελισμός» του Κορυδαλλέα και ο «θρησκευτικός ουμανισμός», μια περίοδος ως το 1669»¹⁰.

Ψήγματα ανάνηψης του πρώιμου νεοελληνικού στοχασμού υποδεικνύουν τη χάραξη νέων ιστορικών τομών. «Από το 1700 έως το 1750, την περίοδο του πρωτοφανέρωτου Διαφωτισμού πραγματοποιείται η αναθέρμανση της πνευματικής διεργασίας της ελληνικής σκέψης και η αναγέννηση των ελληνικών γραμμάτων. Αναδεικνύεται σταδιακά η τάξη των Φαναριωτών, η οποία στα τέλη του 17^{ου} αιώνα εισχωρεί και σταδιοδρομεί στις διοικητικές δομές του οθωμανικού κράτους. Οι μορφωμένοι και γλωσσομαθείς Φαναριώτες γίνονται ο ενωτικός κρίκος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και του δυτικού κόσμου. Το γαλλικό βιβλίο, ο κατεξοχήν φορέας των νέων ιδεών, διαδίδεται και εισέρχεται στις οικίες τους. Οι Φαναριώτες εισπλέουν στον προβληματισμό της ευρωπαϊκής παιδείας. Ο ρόλος τους ως ηγεμόνων στις Παρίστριες χώρες ήταν ρηξικέλευθος και ανανεωτικός για τη διοικητική νομοθεσία»¹¹. Αποτελούν το προτύπωμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, είναι οι πρόδρομοι και οι φορείς όσμωσης του ελληνισμού με την ευρωπαϊκή κουλτούρα. Έτσι, «από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, διαμορφώνονται οι υποστηρικτικές εκείνες συνθήκες αναζωογόνησης της ελληνικής παιδείας κάτω από τη σκέπη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία με την καθοδήγηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, πρωτοστατεί θέτοντας στέρεα θεμέλια στο οικοδόμημα της παιδείας»¹².

Η περίοδος διαμόρφωσης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού εκτείνεται από το 1750 έως το 1800. Προς επίρρωση τούτου, παραθέτουμε τη μαρτυρία του Κοραή στο περίφημο γαλλικό «Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι του 1803» όπου σαφώς προσδιορίζεται ότι «η αναγέννηση του Ελληνισμού άρχισε πριν καμιά πενήντα χρόνια, δηλαδή ακριβώς στα μέσα του 18^{ου} αιώνα»¹³.

Την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αιώνα, από το 1789 έως το 1800, «η Γαλλική Επανάσταση στον χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης»¹⁴ «αρθρώνει ένα ριζοσπαστικό πνεύμα με τρεις εστίες φανέρωσής του: το απελευθερωτικό κίνημα του Ρήγα Φεραίου, τις ελληνικές παροικίες της διασποράς και τον επανησιακό ριζοσπαστισμό κατά την παρουσία των δημοκρατικών Γάλλων στα Ιόνια Νησιά»¹⁵, «ενώ αρχίζουν να

¹⁰Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός - Τα Όρια της ...*, ό. π., σσ. 30-31.

¹¹Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ...*, ό. π., σσ. 7-9.

¹²Ο. π., σσ. 6-7.

¹³Ο. π., σ. 305.

¹⁴Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης (1990), *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα: Διάττων, όπως αναφέρει η Ταμπάκη, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού...*, ό. π., σ. 37.

¹⁵Pascal M. Kitromilides (1994), "Le retentissement de idées de Jean-Jacques Rousseau au sein du radicalisme balkanique à l' époque de la Révolution française", *Studies on Voltaire and the 18th Century*, 324, Oxford, The Voltaire Foundation, σσ. 121-139, όπως αναφέρει η Ταμπάκη, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού...*, ό. π., σ. 37.

διαμορφώνονται νέες αντιλήψεις. Παρουσιάζεται μια αυξημένη εκδήλωση ενδιαφέροντος για τις φυσικές επιστήμες και μια τάση εισαγωγής περισσότερων εκκοσμηκευμένων αξιών στην ανθρώπινη ζωή. Δημοσιεύονται, κυρίως από μεταφράσεις, έργα που εκπροσωπούν τις θετικές και φυσικές επιστήμες. Η γνώση καλεί τις επιστήμες να συμβάλλουν στον σχηματισμό της κοσμοθεωρίας και στη μεταλλαγή όλων των πλευρών της ζωής»¹⁶. «Μια πληθώρα βιβλίων ηθικής συμπεριφοράς δημοσιεύονται, μιας κι ο εστιασμός του ενδιαφέροντος στρέφεται στην αρμονική συμβίωση του ατόμου με το περιβάλλον του μέσα στην πολιτική κοινωνία»¹⁷. Παράλληλα, «μεταφράζονται για πρώτη φορά διανοούμενοι με επαναστατικές ιδέες, όπως ο Μοντεσκιέ και ο Ζαν Ζακ Ρουσσώ»¹⁸.

Βαθμιαία, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός «αποδυναμώθηκε, παραχωρώντας το προβάδισμα σε άλλα κινήματα με προεξάρχον την Ελληνική Επανάσταση και τη σύσταση του ελληνικού Κράτους»¹⁹, ενώ «στα μέσα του 19^{ου} αιώνα γνωρίζει την τελευταία του αναλαμπή»²⁰. «Το 1830 μετά την υπό συγκρότηση ελληνική κρατική εξουσία, μέσα από ένα περίγραμμα άκρως συντηρητικής «Προστασίας», δεν επιτράπη η συνέχιση της δραστηριότητας του σφριγηλού αυτού ρεύματος χωρίς βέβαια να έχουν εξουδετερωθεί μεμονωμένες εστίες ή απλώς περιπτώσεις μιας τέτοιας διανοητικής πρακτικής»²¹, όπως προαναφέραμε.

Εξετάζοντας τις φάσεις εξέλιξης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της νεοελληνικής σκέψης της περιόδου αυτής, που πρέπει να επισημάνουμε είναι ο δυναμικός χαρακτήρας του στοχασμού και της διδασκαλίας των λογίων, οι οποίοι συναισθάνονται την πολυδιάστατη προσφορά τους στο Γένος.

2. Έλληνες της Διασποράς

Για να κατανοήσουμε περισσότερο τη ζωή και το έργο του Κομνητά, ενός λογίου της Διασποράς, θα αναφερθούμε στη συνέχεια στο πλαίσιο μέσα στο οποίο έγραψε και έδρασε εκείνος. Οι όροι που χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν το ελληνικό στοιχείο, ελληνόφωνο και μη, που έζησε και ζει εκτός συνόρων του νεοελληνικού κράτους δεν είναι πάντοτε αποκρυσταλλωμένοι και δεδομένοι.

«Ως τις αρχές τουλάχιστον του 19^{ου} αιώνα, οι ελληνικές μετοικεσίες από τον γενέθλιο τόπο προς τα εγγύτερα τμήματα της οθωμανικής επικράτειας συνιστούσαν εσωτερικές μεταναστεύσεις. Κατά την περίοδο της νεοελληνικής ιστορίας όπου δεν υπήρχε ελληνικό κράτος ή και αργότερα όταν δεν είχαν αποκρυσταλλωθεί τα σύνορά του, δηλαδή από τον ύστερο Μεσαίωνα ως το 1830 και για ορισμένα τμήματα του ελληνικού κόσμου ως το 1923 ή το 1947, η έννοια του εθνικού χώρου συμπεριελάμβανε και τις περιοχές εκείνες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου, που διατηρούσαν για αιώνες σταθερή την ελληνική παρουσία σε πολυάριθμες και συμπαγείς κοινότητες. Ο εκτεταμένος και ρευστός ως προς τα γεωγραφικά του όρια χώρος χαρακτηριζόταν ατάρεσκα από τους Έλληνες του 19^{ου} αιώνα με τον ιστορικό, πολιτιστικό και πολιτικό όρο, «η καθ' ημάς Ανατολή»²².

¹⁶Ο. π., σσ. 15-16.

¹⁷Anna Tampaki-Alexandra Sfini (1992), "Typologie des manuels d' éthique et de comportement en langue grecque vers la fin du XVIIIe siècle: l' évolution du genre, reflet du processus de modernisation du Sud-Est Européen", *RESSE*, XXX, σσ. 253-268.

¹⁸Kitromilides, "Le retentissement de idées de Jean-Jacques Rousseau ...", ό. π., σσ. 121-139, όπως αναφέρει η Ταμπάκη, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού*. ..., ό. π., σ. 37.

¹⁹Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ..., ό. π., σσ. 91-92.

²⁰Ο. π., σ. 127.

²¹Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός - Τα Όρια της* ..., ό. π., σ. 33.

²²Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Η άνθιση και η ανάπτυξη της Παιδείας στα Βαλκάνια κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα*, Συνέδριο: *Ρήγας Φεραίος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο Ντε Μιράντα - Η Ελληνική Σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση*, Άξονας II: *Η Ελληνική Σκέψη στον*

«Από τα μέσα του 15^{ου} ως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οι μαζικοί εκπατρισμοί οφείλονταν: στις δραματικές ανατροπές της οθωμανικής εξάπλωσης, στις πολεμικές συγκρούσεις του 15^{ου}, 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στην περιοχή των Βαλκανίων, στη δημογραφική συμπίεση των χριστιανών από τους μουσουλμάνους εποίκους που εγκαταστάθηκαν στα πεδινά και εύφορα εδάφη, στις αλλαγές στο ιδιοκτησιακό και κοινωνικό καθεστώς, στις κατά τόπους καταστροφές και τη γενικότερη ανασφάλεια. Όλοι αυτοί οι παράγοντες εξώθησαν μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες υπόδουλων, κυρίως χριστιανών, να μετακινηθούν σε ασφαλέστερες περιοχές προς αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης»²³.

Ωστόσο, τον κυριότερο λόγο μετανάστευσης αποτελούσαν οι εμπορικές δραστηριότητες. «Η εμφάνιση μιας ιδιαίτερα δραστήριας τάξης Βαλκάνιων ορθόδοξων εμπόρων, η οποία έδρασε στα εδάφη της Κεντρικής Ευρώπης, της Μαύρης Θάλασσας και της Αδριατικής χρονολογείται ήδη από τον 14^ο αιώνα. Έλληνες, ελληνόφωνοι, βλαχόφωνοι πληθυσμοί και Σέρβοι, στη βάση της κοινής οθωμανικής τους κατάκτησης και της ορθόδοξης ανατολικής τους πίστης, συγκρότησαν μια ενιαία και πολυδύναμη επαγγελματική τάξη εμπόρων που κατέκτησε οικονομικά τις αγορές κυρίως της Κεντρικής και Ανατολικής και δευτερευόντως της Δυτικής Ευρώπης, αναλαμβάνοντας σχεδόν αποκλειστικά το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»²⁴. «Στην εκατονταετία από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα έως και την επανάσταση του 1821 έχουμε την «εμπορική» φάση των μεταναστευτικών κυμάτων. Τους πυρήνες των ελληνικών παροικιών, κατά την περίοδο αυτή, τους συγκροτούσαν Μακεδόνες, Θεσσαλοί και Ηπειρώτες, κάτοικοι των παραλίων και των νησιών του Αιγαίου και του Ιονίου, μεταπράτες, έμποροι και ναυτικοί, που δραστηριοποιούνταν σε χερσαίους και θαλάσσιους συγκοινωνιακούς κόμβους»²⁵.

Παράλληλα, «ένας συνδυασμός οικονομικών και πολιτικοστρατιωτικών παραγόντων, με σημαντικότερο την υπογραφή των συνθηκών ειρήνης του Κάρλοβιτς (1699), του Πασάροβιτς (1718), του Βελιγραδίου (1739), του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) και του Ιασίου (1792) αναζωπυρώνει τις παλιές ελληνικές εστίες. Ακόμη, η εδαφική εξάπλωση της Αυστρίας και της Ρωσίας προς τον νότο αλλά και οι ειδικοί όροι που συμπεριέλαβαν οι διπλωματικές αυτές συνθήκες και οι μετέπειτα επικυρώσεις τους για το διαβαλκανικό εμπόριο διευκόλυναν τη διακίνηση ανθρώπων και προϊόντων από τις ευρωπαϊκές κυρίως κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τα αστικά κέντρα της Ευρώπης»²⁶. Και τον 19^ο αιώνα, ανάλογα πολιτικά και οικονομικά αίτια, όπως οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι και κυρίως οι βρετανογαλλικοί ανταγωνισμοί, αλλά και οι ναυτικοί αποκλεισμοί ενός σημαντικού τμήματος της ευρωπαϊκής ηπείρου ευνόησαν όσους στράφηκαν στο «ριψοκίνδυνο» εμπόριο. Γι' ακόμη μια φορά, οι κάτοικοι των βορειότερων επαρχιών της ελληνικής χερσονήσου αξιοποίησαν και πάλι τους μάλλον ανεξέλεγκτους (από τους βρετανικούς αποκλεισμούς) χερσαίους δρόμους της Βαλκανικής, μέσω των οποίων διακινούσαν ανεμπόδιστοι ποικίλα προϊόντα από και προς την Κεντρική Ευρώπη»²⁷.

Διαφωτισμό, τα Κινήματα, τον κόσμο των ιδεών και την γνώση, Παρουσίαση Πρακτικών: 6 Απριλίου 2013, σ. 260, www.academy.edu.gr.

²³Ο. π., σ. 260.

²⁴Βλ. Trian Stoitianovic (1960), «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History* K', σσ. 234-313, και σε ελληνική μετάφραση «Ο Κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος Έμπορος» στο: Σπ. Ασδραχάς (1979), (Εισαγωγή - Επιμέλεια), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών*, μτφρ. Ντόρα Μαμαρέλη, Αθήνα, σσ. 287-345.

²⁵Χασιώτης, Κατσιαρδή-Hering, Αμπατζή, *Οι Έλληνες στη Διασπορά ...*, ό. π., σσ. 20-21.

²⁶Ο. π., σ. 21.

²⁷Ο. π., σ. 21.

Όσον αφορά στον τόπο προορισμού, «ο βαλκανικός χώρος, εξαιτίας της γειτνιάσής του με τον ελλαδικό, κέρδιζε την προτίμηση πολλών Ελλήνων μεταναστών. Αλλά και οι ελληνικές παροικίες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών αποτέλεσαν πόλο έλξης για τους Έλληνες λόγιους και εμπόρους, ιδιαίτερα κατά τη λεγόμενη Φαναριώτικη Περίοδο (1711-1821)»²⁸. Όμως «η περίοδος μεγάλης άνθησης του ελληνισμού στη Μολδοβλαχία συντελέστηκε το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, όταν πολλοί κάτοικοί τους ανέπτυξαν έντονη πολιτική, οικονομική και πολιτιστική δράση»²⁹. Παράλληλα, «Βαλκάνιοι, ορθόδοξοι, έμποροι Έλληνες κυρίως, άρχισαν να κινούνται, είτε διά θαλάσσης σε πόλεις όπως η Οδησός, η Μασσαλία, το Λιβόρνο και το Άμστερνταμ, είτε διά ξηράς στη Λειψία, τη Βουδαπέστη και τη Βιέννη είτε σε αστικά κέντρα της Σερβίας, της Ουγγαρίας, της Τρανσυλβανίας και άλλων χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης»³⁰.

«Οι εγκατεστημένοι σε πόλεις του εξωτερικού Έλληνες απόδημοι συναποτελούν διακριτές κοινωνικές ομάδες, τις κατά τόπους ελληνικές παροικίες. Οι κάτοικοι των παροικιών συσσωματώνονται σε οργανώσεις εθνοτικής και φιλανθρωπικής αλληλεγγύης, οι οποίες καταλήγουν στη σύσταση κοινότητας»³¹.

«Πρώτο μέλημα των παροίκων, είναι η ανέγερση ορθόδοξου ναού, κατά κανόνα σε κεντρικό σημείο της πόλης, σε περιοχή κοντά στη θάλασσα ή τις όχθες ποταμού, ώστε να είναι δυνατή η εύκολη άσκηση της λατρείας από τους νεοερχομένους. Πολύ νωρίς εκδήλωναν οι πάροικοι και το ενδιαφέρον για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα παιδιά τους. Καλούσαν δασκάλους από την Ανατολή ή τους επέλεγαν ανάμεσα στους λόγιους που ζούσαν στην πόλη τους (με πιο γνωστά τα παραδείγματα της Βενετίας και της Βιέννης). Στις περισσότερες περιπτώσεις και καθώς ο αριθμός των εγκαθισταμένων αυξανόταν, οι κοινοτικοί άρχοντες φρόντιζαν συστηματικά για την ίδρυση σχολείου σε ειδικό κτήριο, που θα λειτουργούσε υπό την εποπτεία τους, για την επιλογή δασκάλων όσο και για τον εμπλουτισμό του διδακτηρίου με βιβλιοθήκη»³². «Κατά κανόνα, λειτουργούσε σχολείο στοιχειωδών γραμμάτων (με κύρια μαθήματα την ανάγνωση, τα στοιχεία αριθμητικής και την κατήχηση). Στις μεγαλύτερες όμως από τις παροικίες απαντούν και σχολεία των «ελληνικών» γραμμάτων, όπου από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, διδάσκονταν αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, Μαθηματικά, Γεωγραφία, Φυσική Ιστορία, Θρησκευτικά, Καλλιγραφία και ξένες γλώσσες. Έμφαση δινόταν, κυρίως, στα μαθήματα που προετοίμαζαν τους μαθητές για το επάγγελμα του εμπόρου»³³. «Η εκκλησία, το γειτνιάζον κοινοτικό οίκημα και το σχολείο αποτελούσαν τα κτήρια-σύμβολα της ενότητας για τα μέλη της κοινότητας, αλλά και της παροικίας»³⁴.

Ταυτόχρονα, «οι πεπαιδευμένοι συνέγραψαν, μετέφρασαν ή και εξέδωσαν χρήσιμα επιστημονικά βιβλία, μέσω των οποίων διαβίβαζαν νέες θεωρίες προς ένα έθνος, το οποίο εξακολουθούσε να ζει κάτω από τον ζυγό του αναλφαβητισμού»³⁵.

Από την άλλη μεριά, «η Οθωμανική Αυτοκρατορία έκανε ό,τι μπορούσε για να αποτρέψει τη μεγάλη εκροή των Ελλήνων»³⁶. Ωστόσο, από τα διαθέσιμα δείγματα

²⁸Stoianovich, The conquering Balkan Orthodox Merchant,..., ό. π., σ. 261.

²⁹Ο. π., σ. 266.

³⁰Ο. π., σσ. 259-263.

³¹Ιωάννης Κ. Χασιώτης, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ευρυδίκη Α. Αμπατζή (2006), (Επιμέλεια), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15^{ος} - 21^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, σσ. 15-16.

³²Ο. π., σ. 46.

³³Ο. π., σ. 46.

³⁴Ο. π., σ. 45.

³⁵Μ. Ι. Γεδεών (1976), *Η διανοητική κίνηση του έθνους, κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα*, Αθήνα, σ. 248.

³⁶Neil Tranter (2005), «Πληθυσμός, Μετανάστευση και προσφορά εργασίας», στο: Derek Aldcroft - Simon Ville (2005), (Επιμέλεια), *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία, 1750-1914*, Μετάφραση: Νικηφόρου Σταματάκη, Αθήνα, σσ. 53-92, όπως αναφέρει η Κωνσταντίνα Καρακώστα (2009), *Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν*

φαίνεται ότι «ως τις αρχές τουλάχιστον, του 19^{ου} αιώνα, το μεγαλύτερο τμήμα αυτών που έφευγαν στη Δυτική Ευρώπη, για να καλύψουν συγκεκριμένες και βραχυπρόθεσμες ανάγκες (σπουδές, εμπόριο, επισκέψεις συγγενών κ.λπ.), δεν επέστρεψε ξανά στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή»³⁷.

2.1 Οι Έλληνες της Βιέννης από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα έως το 1830

«Το εμπόριο που εξελίχθηκε κατά τον 18^ο αιώνα κυρίως στην Κεντρική Ευρώπη, άρχισε να προσελκύει τους Έλληνες εμπόρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»³⁸. «Αφότου η Αυστρία άρχισε να ενδιαφέρεται για τη συμμαχία της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία στον πόλεμο κατά της Πρωσίας, έδειξε επιείκεια προς τους Οθωμανούς εμπόρους και μετατράπηκε την περίοδο αυτή στον σημαντικότερο εμπορικό της εταίρο. Όταν η δυναστεία των Αψβούργων ανέλαβε τις αγορές της Ανατολής, προσέφερε προϊόντα, όπως πορσελάνες, κρύσταλλα, καθρέπτες, βιβλία και έπιπλα σπιτιού, καθώς και άλλα στον τομέα των εξοπλισμών, σε αντάλλαγμα για τα εισαγόμενα: τον καπνό, τις γούνες, τα χαλιά, το βαμβάκι, τα δερμάτινα είδη, τα μπαχαρικά, το λάδι, το κρασί, τη ζάχαρη και τον καφέ»³⁹.

Αναμφισβήτητα, «η Βιέννη για την ιστορία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αποτελεί τόπο εμβληματικό»⁴⁰. «Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, κοντά στην εμπορική ζωή αναπτύσσεται ένας πολιτισμικός πυρήνας καθώς η πόλη συνδύαζε τυπογραφική υποδομή και αναγνωστική κουλτούρα. Και αφού η ανάγνωση δεν ήταν αποκλειστικά εξατομικευμένη διαδικασία, έβρισκε κανείς βιβλία σε εμπορικά καταστήματα, σε παντοπωλεία, στους υπαίθριους πάγκους και τις αναγνωστικές λέσχες»⁴¹. «Ήταν μια αγορά εργασίας, ένας πόλος έλξης και υποδοχής Ελλήνων λογίων, οι οποίοι έρχονταν για να συμπληρώσουν τις γνώσεις τους, να εκδώσουν τα βιβλία τους, αλλά και να εργαστούν ως διδάσκαλοι προσφέροντας μαθήματα κατ' οίκον σε τέκνα εμπόρων ή στο ελληνικό σχολείο της Βιέννης. Μάλιστα, ο ίδιος ο Α. Κοραής αποκαλούσε τη Βιέννη «εργαστήριο της νέας των Γραικών φιλολογίας»⁴². «Μέσα στην παροιμία οι λόγιοι έβρισκαν πιθανούς συνδρομητές και χρηματοδότες για την έκδοση των έργων τους»⁴³. Ακόμη, «λόγω της φιλανθρωπικής γενναιοδωρίας τους, οι Έλληνες έμποροι ενσωματώθηκαν γρήγορα στην αστική τάξη, ανήλθαν κοινωνικά και έλαβαν τίτλους ευγενείας»⁴⁴.

Πιο συγκεκριμένα, «η ταυτότητα των Ελλήνων της Βιέννης αποτυπώνεται ως εξής: πολύγλωσσοι Οθωμανοί υπήκοοι, οι Έλληνες της κοινότητας του Αγίου Γεωργίου, Αψβούργοι υπήκοοι, οι Έλληνες της κοινότητας της Αγίας Τριάδας, μια διακριτή εθνοθηρησκευτική ομάδα με εσωτερική συνοχή και με μια δέσμη κοινών συμπεριφορών»⁴⁵

στην κοιλάδα του ποταμού Σίνβα. Οι εγκαταστάσεις των Μοσχοπολιτών στο Μίσκολτς μέσα από το κρατικό αρχείο της συγγικής πόλης, *Μακεδονικά*, τόμος 38^{ος}, Θεσσαλονίκη: Σύγγραμμα περιοδικών της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, σ. 162.

³⁷Χασιώτης, Κατσιαρδή-Hering, Αμπατζή, (Επιμέλεια), *Οι Έλληνες στη Διασπορά ...*, ό. π., σ. 26.

³⁸Ο. Cicanici (1986), Le rôle de Vienne dans les rapports économiques et culturelles du Sud-Est européen avec le centre de l' Europe. *Revue des Etudes Sud Est Européennes* 24, σσ. 3-16.

³⁹Phili Christine (2009), Greek mathematical publications in Vienna in the 18th-19th centuries In: Martina Bečvářová (author), Christa Binder (author): *Mathematics in the Austrian-Hungarian Empire*, Proceedings of a Symposium held in Budapest on August 1, 2009 during the XXIII ICHST, (English), Praha: Matfyzpress, 2010. σσ. 137-138.

⁴⁰Ο. π., σ. 305.

⁴¹Ο. π. σ. 307.

⁴²Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ..., ό.π., σ. 288.

⁴³Nadya Danova (2003), «Ivan Dobrovski à Vienne, Contribution à l' histoire de Vienne entant que centre politique et culturel des peuples balkaniques au XIX e si ècles, *Études balkaniques* 2, σσ. 3-45, όπως αναφέρει η Βάσω Σειρηνίδου (2011), *Έλληνες στη Βιέννη (18^{ος}- μέσα 19^{ου} αι.)*, Αθήνα: Ηρόδοτος, σ. 309.

⁴⁴Christine Phili, Greek mathematical publications in Vienna in the 18th - 19th..., ό.π., σ. 138.

⁴⁵Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη (18^{ος}- μέσα 19^{ου} αι.)*, ..., ό. π., σ. 25.

και «αυτοπροσδιορίζονταν μέσα από θρησκευτικά, διοικητικά, οικονομικά και εθνικά πολιτισμικά συμφραζόμενα»⁴⁶.

Συγχρόνως, «η Βιέννη έγινε εξέχον εκδοτικό κέντρο επιστημονικών εκδόσεων του ελληνικού έθνους, από τα μέσα και ιδίως από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα με τα αυστριακά τυπογραφεία του Βαουμαϊστέρου, του Τράντερ, αλλά και τα ελληνικά, του Βενδότη και των αδελφών Μαρκιδών-Πούλιου. Πρωτότυπα κείμενα αλλά κυρίως μεταφράσεις βιβλίων Φυσικής, Μαθηματικών, Γεωγραφίας, Λογικής, βρίσκουν ευκολότερα το εκδοτικό φως στην αυβουργική πρωτεύουσα, όπου τα μηνύματα του Διαφωτισμού έχουν ευρέως διαδοθεί χάρη στο αυτοκρατορικό ενδιαφέρον αλλά και στη γειτνίαση με τα λοιπά κέντρα του γερμανικού Διαφωτισμού. Μέσω των εκδόσεων της Βιέννης επιτυγχάνεται η διαμεσολάβηση των διαφωτιστικών ιδεών προς την ελληνική Ανατολή. Ανάλογου περιεχομένου βιβλία βλέπουν το φως της δημοσιότητας στα αυστριακά και αρμενικά τυπογραφεία της Τεργέστης, της Πέστης και της Λειψίας»⁴⁷.

Σ' αυτή την εκδοτική άνθιση «συνέβαλε και η πεφωτισμένη μεταρρύθμιση του αυτοκράτορα Ιωσήφ Β', σχετικά με την ελευθεροτυπία και την ανεξιθρησκία (1781), που αφήνει αχτίδα ελευθερίας στη γραφή και τον λόγο κι έτσι εκδίδονται στην αυστριακή πρωτεύουσα η πρώτη ελληνική εφημερίδα βραχύβιας κυκλοφορίας το 1784 και η «Ελληνική Εφημερίς» της Βιέννης (1790-1797). Από το 1811 κυκλοφόρησαν εκεί εφημερίδες και περιοδικά οικονομικού ειδησεογραφικού περιεχομένου όπως: οι «Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη» (1811), ο «Ελληνικός Τηλέγραφος» (1812-1836) ή φιλολογικού όπως: ο «Ερμής ο Λόγιος» (1811-1821 με σύντομη ενδιάμεση διακοπή, όργανο των κοραϊστών), ο «Φιλολογικός Τηλέγραφος» (1817-1821) και η «Καλλιόπη» (1819-1821, περιοδικό των αντικοραϊστών). Στις στήλες του «Λογίου Ερμή» και της «Καλλιόπης» από τη Βιέννη και των περιοδικών «Μέλισσα» ή «Εφημερίς Ελληνική» (1819-1821), «Αθηνά» (1819) και «Μουσείον» (1819) που κυκλοφόρησαν στο Παρίσι, είδαν το φως εκτός από πολύτιμες φιλολογικές μελέτες και τη σύγχρονη πνευματική ειδησεογραφία, άρθρα που εξέφραζαν μία από τις πιο έντονες ιδεολογικές διαμάχες της νεότερης ελληνικής διανόησης»⁴⁸, το γλωσσικό ζήτημα.

Παράλληλα, μέσα από τις μεταφράσεις και τις εκδοθείσες συλλογές, οι Έλληνες της Διασποράς προσπάθησαν να διαδώσουν νέες επιστημονικές θεωρίες, με την πεποίθηση ότι η μόρφωση αποτελεί τη μεγαλύτερη κινητήρια δύναμη για τους ανθρώπους που αγωνίζονται να επιτύχουν την ελευθερία τους. Η μετάδοση της επιστημονικής γνώσης έγινε επιτακτική ανάγκη, μια υπέρτατη υποχρέωση προς όφελος των Ελλήνων που στερούνταν την παιδεία. Το παρακάτω απόσπασμα από δημοσίευμα του ελληνικού περιοδικού «Καλλιόπη» (Βιέννη, 1819 - 1821) είναι χαρακτηριστικό αυτής της πεποίθησης: «Κλέβουμε ιδέες από τους φιλοσόφους και ρούχα από τους σοφούς, για να ντύσουμε το έθνος μας. Γι' αυτόν τον λόγο ήρθαμε στην Ευρώπη ... για να κλέψουμε από τις γνήσιες πηγές, από τις καλύτερες πηγές, αυτό που δεν έχουμε»⁴⁹.

«Σταδιακά λόγω συγκεκριμένων παραγόντων, μειώθηκε το μεταναστευτικό ρεύμα προς την αυβουργική αυτοκρατορία. Πιο συγκεκριμένα, επειδή οι εξαγωγές ξεπερνούσαν τις εισαγωγές και σημαντικά κεφάλαια οδηγούνταν στους τόπους καταγωγής των Ελλήνων εμπόρων, το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα διατάχθηκε όλοι οι Έλληνες έμποροι να δώσουν όρκο πίστης και να αποφασίσουν αν θέλουν να εγκατασταθούν μόνιμα με τις οικογένειές τους στα εδάφη της αυτοκρατορίας και να πάρουν την αυβουργική

⁴⁶Ο. π., σ. 27.

⁴⁷Ο. π., σ. 50.

⁴⁸Ο. π., σσ. 50-51.

⁴⁹Βλαχάκης, Κάρας, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών ...*, ό. π., σ. 653.

υπηκοότητα. Όσοι δεν το επέλεξαν, θα τους επιτρεπόταν να εμπορεύονται συγκεκριμένα προϊόντα με λιγότερες φορολογικές ελαφρύνσεις»⁵⁰.

Συμπερασματικά, στην Αυστροουγγρική αυτοκρατορία, η ελληνική κοινότητα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο τόσο στην επιστημονική όσο και στην κοινωνική ζωή. Πολλά επιστημονικά βιβλία και περιοδικά είδαν το φως της δημοσιότητας στην πρωτεύουσα των Αψβούργων, η οποία συνέβαλε στην εισαγωγή των Ελλήνων στην ευρωπαϊκή εποχή του Διαφωτισμού και στην μεταφορά της στην Ελλάδα, που βρισκόταν κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, καθώς συνδέθηκε η παιδεία με την πολυπόθητη ελευθερία.

2.2 Οι Έλληνες στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα έως το 1830

«Μετά το 1453, η έξοδος των Ελλήνων προς τη Μολδαβία και τη Βλαχία μαζί με όλη τους την πνευματική κληρονομιά, συμβάλλει στη δημιουργία ενός αληθινού «Βυζαντίου μετά το Βυζάντιο» («Byzance après Byzance»), για να χρησιμοποιήσουμε την εύγλωττη έκφραση του Ρουμάνου ιστορικού Νικολάε Γιόργκα. Ο ελληνικός κόσμος θεωρεί τις περιοχές αυτές καταφύγιο, ώστε, κατά μια λαϊκή ρήση, «μόνο ο Παράδεισος είναι καλύτερος από την Βλαχία». Είναι γεγονός πως στις Ηγεμονίες ο έλεγχος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν τόσο αυστηρός όπως στα υπόλοιπα Βαλκάνια. Αναντίρρητα, η ελληνική γλώσσα από τον 15^ο αιώνα μέχρι το κατώφλι της σύγχρονης εποχής έγινε συνώνυμο της γλώσσας του εμπορίου και του πολιτισμού, κοινώς «lingua franca», ενώ από τον 17^ο αιώνα γίνεται η γλώσσα του σχολείου και των επιστημών και αποτελεί για πολλά χρόνια όχημα για τη διείσδυση του δυτικού πολιτισμού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Η άνθηση και η ακμή του ελληνισμού στη Μολδοβλαχία σημειώνεται κυρίως κατά τη Φαναριώτικη εποχή»⁵¹. «Τα τριάντα ένα ελληνικά έντυπα (εφημερίδες και περιοδικά) που κυκλοφόρησαν επί 150 χρόνια σε διάφορες ρουμανικές πόλεις και φιλοξένησαν συνεργασίες με λαμπρές υπογραφές απ' όλον τον ελληνικό κόσμο αποτελούν με τη σειρά τους πολύτιμα ντοκουμέντα της εποχής»⁵².

«Καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η Μολδαβία λειτουργούσε ως χώρα υποδοχής αλλοδαπών. Στη διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας των Ρουμάνων, ο ρόλος του ξένου, του «καλού» και του «μη αφομοιωμένου» είναι εξαιρετικά σημαντικός. Ο «άλλος» δεν είναι ο «αλλοεθνής» του εξωτερικού, αλλά αυτός που βρίσκεται «ανάμεσά μας». Όπως προκύπτει από σχετικές έρευνες, η χώρα υποδέχονταν τους Έλληνες ελεύθερα επί αιώνες μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1860, που συγκροτείται το σύγχρονο κράτος της Ρουμανίας»⁵³.

«Τις περισσότερες φορές οι Έλληνες στηριζόμενοι στη βάση οικογενειακών - συγγενικών δεσμών»⁵⁴ «δημιούργησαν ένα εκτεταμένο και άριστα οργανωμένο δίκτυο συνεργατών και κυριάρχησαν στον εμπορικό ανταγωνισμό. Ήδη το 1636, ο ηγεμόνας της

⁵⁰Καρακώστα, Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν στην κοιλάδα του ποταμού Σίνβα, ..., ό. π., σ. 162.

⁵¹Elena Lazar (2013), Μορφές Ελλήνων Λογίων στη Ρουμανία του 19^{ου} αιώνα, Συνέδριο: Ρήγας Φεραίος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο Ντε Μιράντα - η Ελληνική Σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση, Αξονας II: Η Ελληνική Σκέψη στον Διαφωτισμό, τα Κινήματα, των Κόσμο των Ιδεών και τη Γνώση, www.academy.edu.gr, Συμπόσιο για την παρουσίαση των πρακτικών: 6η Απριλίου 2013, Α.Π.Θ., σ. 276.

⁵²Ο. π., σ. 284.

⁵³Ștefan Petrescu (2014), Οι Έλληνες ως «άλλοι» στη Ρουμανία - Η εσωτερική οικοδόμηση του ρουμανικού έθνους-κράτους κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και οι Έλληνες, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επίκεντρο, σ. 259.

⁵⁴Μαρία-Χριστίνα Χατζηϊωάννου (2006), «Αυτοκρατορίες, μεταναστεύσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες», *Budapesti Negyed* Δ', σσ. 209-220· Μαρία Στασινόπουλου - Μαρία-Χριστίνα Χατζηϊωάννου (2005), (Επιμέλεια), *Διασπορά - Δίκτυα - Διαφωτισμός* [Τετράδια Εργασίας 28] Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., σσ. 145-166.

Τρανσυλβανίας Γεώργιος Ρακότσι (Rákóczy) παραχώρησε τα πρώτα προνόμια στους Έλληνες του Σιμπίου εγκαινιάζοντας έτσι, μια νέα, μακρότατη περίοδο εμπορικής παρουσίας και δράσης τους στην περιοχή»⁵⁵.

«Οι Έλληνες στο Μπρασόβ και στο Σιμπίου συνέχιζαν τον εθνικό τους αγώνα, πριν κατέλθουν στην Ελλάδα για να βοηθήσουν τους επαναστατημένους συμπατριώτες τους. Όσοι έφταναν ως πρόσφυγες στο Μπρασόβ, παρακολουθούνταν από την τοπική αστυνομία και την πολιτική διοίκηση και οι προϊστάμενοί τους στη Βιέννη πληροφορούνταν αμέσως για τη μετακίνησή τους. Οι πρόσφυγες κατέφευγαν στη φιλοξενία των συμπατριωτών τους, οι οποίοι είχαν ήδη προβλήματα με τις αυστριακές αρχές από την εποχή της δράσεως του Ρήγα Βελεστινλή, μιας και οι Αυστριακοί επιθυμούσαν οι Έλληνες να υπογράψουν δήλωση ότι δεν ήταν εγγεγραμμένοι σε οποιοδήποτε μυστικό σύνδεσμο ή εταιρεία»⁵⁶.

«Μετά την αποτυχία του κινήματος του Υψηλάντη (Ιούνιος 1821), στις δύο πόλεις κατέφυγαν Έλληνες αγωνιστές, Ρουμάνοι, βογιάροι, διανοούμενοι και έμποροι με τις οικογένειές τους για να αποφύγουν τα τουρκικά αντίποινα»⁵⁷. Ήδη, «από τους πρώτους μήνες του 1821, μέλη της Φιλικής Εταιρείας δραστηριοποιούνταν στο Μπρασόβ με αρκετή επιτυχία»⁵⁸. «Παράλληλα, χιλιάδες ελληνικά βιβλία κυκλοφορούσαν γενικότερα στην Τρανσυλβανία τον 18^ο και 19^ο αιώνα χάρη στις δραστηριότητες των εγκατεστημένων εκεί εμπόρων»⁵⁹. «Εκεί υπήρχε άρτια οργάνωση της ελληνικής κοινότητας αλλά και πολύ καλή λειτουργία του σχολείου και της εκκλησίας»⁶⁰. «Οι Έλληνες της «κομπανίας» αλλά και οι μη «κομπανίστες» συνέβαλαν με τις ποικίλες δραστηριότητες τους στη διαμόρφωση ενός αξιολόγου πνευματικού ρεύματος. Η τοποθεσία του Μπρασόβ ευνοούσε τις φιλοδοξίες των Ελλήνων που ένωναν, κατά κάποιο τρόπο, την ελληνική Ανατολή με την Ευρώπη»⁶¹. Έτσι, «η πόλη παρουσίαζε πολλά πλεονεκτήματα για τους Έλληνες πρόσφυγες χάρη στην γειτνίασή της με την Ευρώπη, προς την οποία ο επαναστατημένος και ο απόδημος ελληνισμός προσπαθούσε να στείλει τα μηνύματά του για τον αγώνα που άρχιζε»⁶².

Πιο συγκεκριμένα, «στο Μπρασόβ κυκλοφορούσαν οι ελληνικές εφημερίδες και τα περιοδικά της Βιέννης, ενισχύοντας έτσι την πνευματική κίνηση της πόλης. Τη χρηματοδότηση του περιοδικού «Καλλιόπη» είχαν αναλάβει ο έμπορος Αργύρης Χατζηθεοδώρου και οι συνεργάτες του»⁶³. Αντίστοιχα «στο Σιμπίου, παρόμοια πρακτόρευση της «Καλλιόπης» είχε αναλάβει ο γνωστός έμπορος Χατζηκωνσταντίνος

⁵⁵Βλ. Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη (1994), *Η ελληνική εμπορική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848, Οργάνωση και δίκαιο*, Θεσσαλονίκη: Ι.Μ.Χ.Α· Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη, «The Decline of the Greek "Companies" in Transylvania: An Aspect of Habsburg Economic Policies in the Black Sea and Mediterranean», στο: Απ. Βακαλόπουλος - Κων. Σβολόπουλος - Béla Király (1988), (Επιμέλεια), *Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid-Eighteenth Century to 1914*, Columbia University Press - Ι.Μ.Χ.Α., σσ. 213-218· Nestor Camariano (1943), «L'organisation et l'activité culturelle de la compagnie des marchands grecs de Sibiu», *Balkanica* ΣΤ', σσ. 201-241· Cornelia Papacostea-Danielopolou (1973), «L'organisation de la compagnie grecque de Brasov (1777- 1850)», *Balkan Studies* ΙΔ', σσ. 313-323.

⁵⁶Cornelia Papacostea-Danielopolu (1974), *La Compagnie "grecque" de Brasov: la lutte pour la conservation des privileges (1777-1850)*, Εκδόσεις: Editura academiei Republicii Socialiste Romania, σ. 72.

⁵⁷Γεώργιος Λάιος (1958), *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821. Ιστορικά ντοκουμέντα από τα Αυστριακά Αρχεία*, Αθήνα, σσ. 12, 44-50, 86.

⁵⁸Ο. π., σ. 191.

⁵⁹Ο. π., σ. 189.

⁶⁰Αθανάσιος Καραθανάσης (2003), *Ο Ελληνισμός της Τρανσυλβανίας - Η πνευματική, εθνική και εκκλησιαστική ζωή των δύο ελληνικών εμπορικών κομπανιών του Σιμπίου και του Μπρασόβου, 18^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις HP publications, σ. 177.

⁶¹Ο. π., σ. 191.

⁶²Ο. π. σ. 203.

⁶³Εφημερίδα *Καλλιόπη* 2 (1820).

Πωπ»⁶⁴. «Πολλά μέλη των «κομπανιών» στήριξαν τις προσπάθειες της ελληνικής λογιοσύνης για την αναγέννηση της πατρίδας χρηματοδοτώντας εκδόσεις ή εγγραφόμενοι ως συνδρομητές»⁶⁵. «Μεταξύ των ετών 1821-1832, 188 συνδρομητές, Έλληνες του Μπρασόβ, είχαν γραφεί για 216 αντίτυπα ελληνικών εκδόσεων»⁶⁶. «Στην πόλη υπήρχε μια παράδοση στο βιβλίο, μιας και ο Γ. Κορέσιος είχε ιδρύσει τυπογραφείο στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο Σκέι, γύρω στο 1560. Μάλιστα ο ίδιος, μετέφρασε στη ρουμανική το Τετραβάγγελο, το πρώτο εκδοθέν βιβλίο στη ρουμανική γλώσσα»⁶⁷.

Αλλά και «η Βλαχία παρείχε στους Έλληνες ασφάλεια και σίγουρο βιοπορισμό, στοιχεία που εξέλειπαν βέβαια από την αγωνιζόμενη Ελλάδα»⁶⁸. «Στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, ο Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος, που έτρεφε μεγάλη αγάπη στην παιδεία και τη μόρφωση, άνοιξε τις πύλες των Ηγεμονιών προς τη δυτική επίδραση»⁶⁹ και εκεί βρήκαν φιλοξενία και προστασία επιφανείς λόγιοι οι οποίοι συνέβαλαν στην υλοποίηση των πολιτιστικών του σχεδίων⁷⁰. Ταυτόχρονα, «συνεισέφερε στη μεταρρύθμιση και στην ενίσχυση της ρουμανικής παιδείας»⁷¹, «στην ανύψωση της θρησκευτικής και πολιτιστικής στάθμης του κλήρου, στην άνθηση της γραμματείας και της ιστοριογραφίας, μεταμορφώνοντας τη Μολδοβλαχία σε γνήσιο κέντρο ακτινοβολίας του Διαφωτισμού και του ελληνικού πολιτισμού. Συνεπώς, η ανάθεση της εξουσίας των Παρίστριων ηγεμονιών σε ελληνικά χέρια διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις, ώστε να δημιουργηθούν ισχυροί ημιανεξάρτητοι πυρήνες δεκτικότητας των δυτικών πολιτισμικών στοιχείων»⁷².

Συμπερασματικά, έχει καταστεί σαφές ότι «κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα οι Έλληνες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών καλλιέργησαν σε μεγάλο βαθμό τα γράμματα, τις επιστήμες, αλλά και τις τέχνες (το νεοελληνικό θέατρο δημιουργήθηκε ουσιαστικά στις Ηγεμονίες). Την ανάπτυξή τους ευνόησαν τόσο οι Φαναριώτες ηγεμόνες όσο και η λειτουργία των Ακαδημιών του Βουκουρεστίου και του Ιασίου, όπου δίδαξαν σπουδαίοι Έλληνες λόγιοι, συμβάλλοντας αποφασιστικά στη διάδοση της ευρωπαϊκής παιδείας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Προς την κατεύθυνση αυτή βοήθησαν αφενός η ανάπτυξη της ελληνικής τυπογραφίας στις χώρες αυτές και αφετέρου η έκδοση πολλών ελληνικών βιβλίων, αφού η ελληνική γλώσσα ήταν διαδεδομένη τόσο στην παιδεία όσο και στο εμπόριο»⁷³.

2.3 Οι Έλληνες της Ουγγαρίας από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα έως το 1830

«Στην Ουγγαρία, ήδη από τον 10^ο αιώνα, η ορθόδοξη πίστη είχε μεταφερθεί από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως μέσω του Ιερόθεου, μετέπειτα επισκόπου Ουγγαρίας. Έτσι, άνοιξε ο δρόμος για εμπορικές- πνευματικές συνεργασίες αλλά και δυναστικές επιγαμίες. Ταυτόχρονα, η οθωμανική κατάκτηση αύξησε το μεταναστευτικό κύμα πολλών Ελλήνων προς την περιοχή. Αργότερα, οι Έλληνες, οι Αρμένιοι και οι Σέρβοι

⁶⁴Καραθανάσης, *Ο Ελληνισμός της Τρανσυλβανίας ...*, ό. π. σ. 202.

⁶⁵Ο. π. σσ. 226-228.

⁶⁶Φ. Ηλιού (1999), «Βιβλία με συνδρομητές II. Από τα χρόνια της Επανάστασης έως το 1832», *Ο Ερασιστής* 22, σσ. 233, 294.

⁶⁷Καραθανάσης, *Ο Ελληνισμός της Τρανσυλβανίας ...*, ό. π. σ. 202.

⁶⁸Κώστας Λάμπας, *Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης και η βιβλιοθήκη του*. Ψηφιοποιήθηκε από τη Βιβλιοθήκη του Ιονίου Πανεπιστημίου, με την άδεια της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr>, σ. 159.

⁶⁹Markos A. Katsaitis (1977), *Călătorie de la Constantinopolla Iași șide la Iași la București în anul 1742*, ediție de Elena Moisiuc și D. Limona, στο: *Saeculum, Documente în editie*, Editura Junimea, Iași, σελ. 83.

⁷⁰Nicolae Iorga (1969), *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I, Βουκουρέστι: Editura Didactică și pedagogică, σσ. 359-365.

⁷¹Ariadna Camariano-Cioran (1974), *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leur professeurs*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, σσ. 41-43.

⁷²Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ...*, ό. π., σ. 27.

⁷³Χασιώτης, Κατσιαραδή-Hering, Αμπατζή, (Επιμέλεια), *Οι Έλληνες στη Διασπορά ...*, ό. π., σ. 184.

καταστρατήγησαν το προνόμιο που τους είχε παραχωρήσει ο βασιλιάς Λεοπόλδος το 1667, το οποίο επέτρεπε σε όσους απ' αυτούς ζούσαν στο βόρειο τμήμα της Ουγγαρίας να εμπορεύονται μόνο τουρκικά προϊόντα. Αφού παραγκώνισαν λοιπόν τις τοπικές συντεχνίες και τους βιοτέχνες, κατάφεραν να επικρατήσουν και να κατακτήσουν σταδιακά έναν ηγετικό ρόλο στο εμπόριο»⁷⁴, «επιβεβαιώνοντας την πλήρη ένταξη και καθιέρωσή τους στον εμπορικό κόσμο του Μίσκολτς και της ευρύτερης περιοχής»⁷⁵. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, η Ουγγαρία αναδεικνύεται ως χώρα εμπορικών ευκαιριών για πολλούς επιχειρηματίες.

Αλλά και η πνευματική «δίψα» για τον ανώτερο πολιτισμό και την επιστήμη έφερνε τους Έλληνες στην Ουγγαρία, όπου πραγματοποιούσαν γλωσσικές και άλλες επιστημονικές σπουδές στα ουγγρικά ανώτερα ή κατώτερα εκπαιδευτήρια. Όπως μαρτυρεί ο Σιατιστινός λόγιος, ευεργέτης, συγγραφέας και έμπορος Γ. Ζαβίρας, «αρκετοί Έλληνες ιατροφιλόσοφοι, ιερομόναχοι, εκδότες, σχολάρχες και συγγραφείς πήγαν στην Ουγγαρία για να συμπληρώσουν τις σπουδές τους κατά το β' μισό του 18^{ου} αιώνα. Αυτοί διδάσκονταν Λατινικά, Γερμανικά, Γαλλικά και άλλες γλώσσες, επιστήμες και μαθήματα Φιλοσοφίας σε διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπως στα λουθηριανά γυμνάσια του Ποσονίου, στο γυμνάσιο του Μόδορ της Ουγγαρίας, σε ουγγρικά σχολεία των πόλεων Σόπρον, Késmárk και Sárospatak, ενώ στο Πανεπιστήμιο της Βούδας σπούδαζαν Λατινικά, Φιλολογία, Φιλοσοφία, Ιατρική και άλλες επιστήμες. Άλλοι, ενώ πήγαιναν στην Ουγγαρία για εμπορικές υποθέσεις, άφηναν τον εμπορικό βίο και ακολουθούσαν ανώτερες σπουδές. Οι άποροι Έλληνες μαθητές, που δεν μπορούσαν να αγοράσουν βιβλία, μελετούσαν καθημερινά στη μεγάλη βιβλιοθήκη της Βούδας. Επομένως, η ευεργετική επίδραση των ουγγρικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στη μόρφωση των Ελλήνων εποίκων της χώρας είναι προφανής»⁷⁶.

Έτσι διαμορφώθηκαν οι ελληνικές παροικίες της Ουγγαρίας. «Στη βιομηχανία και κυρίως στη χειροτεχνία, οι Έλληνες κυριάρχησαν στα «συνάφια» χάρη στο κεφάλαιο που διέθεταν. Σιγά-σιγά, όλο το μεγαλεμπόριο της χώρας πέρασε στα χέρια των εποίκων. Αυτοί δημιούργησαν πολυάριθμες εμπορικές «κομπανίες» και απέκτησαν ασυναγώνιστη οικονομική δύναμη με την ιδιοφυία τους και τα ποικίλα προνόμια εκ μέρους των κρατικών αρχών, θεμελιώνοντας μια αξιοζήλευτη εκπολιτιστική δράση με θαυμαστή συνεισφορά στην ενδυνάμωση του πνευματικού βίου των Ελλήνων αλλά και των άλλων ομόθρησκων Βαλκάνιων αδελφών»⁷⁷.

Αναμφίβολα, «οι Έλληνες έμποροι είχαν σαφή πλεονεκτήματα γιατί γνώριζαν τη χώρα και τις αγορές της. Επίσης, διέθεταν ένα εξαιρετικό κοινωνικό δίκτυο στην ουγγρική «ενδοχώρα» από ελληνικές εμπορικές εγκαταστάσεις συγγενών και συντοπιτών τους. Δημιουργήθηκαν έτσι, μερικές από τις γνωστότερες πλούσιες οικογένειες εμπόρων-μεταπρατών της Βιέννης, που λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι κρίκοι στο εμπόριο Ουγγαρίας - Αυστρίας, όσον αφορά στην τροφοδοσία της αψβουργικής πρωτεύουσας με ουγγρικά σιτηρά και βοοειδή. Μάλιστα, στην τοπική ιστοριογραφία οι Έλληνες παρουσιάζονται ως η επιχειρηματική μειονότητα που οδήγησε την ουγγρική οικονομία από το μεσαιωνικό, αγροτικό σύστημα στην κεφαλαιοκρατική και πιστωτική οικονομία. Ειδικότερα στην Πέστη οι Έλληνες θεωρούνται οι κυρίαρχοι του βαλκανικού οθωμανικού

⁷⁴István Dobrossy (1991), «Kerekedő csoportok, családok és dinastiák Miskolc társadalmában a 18. század elejétől a 19. század elejéig» [Εμπορικές ομάδες, οικογένειες και δυναστείες στην κοινωνία του Μίσκολτς από τις αρχές του 18^{ου} αι. έως τις αρχές του 19^{ου} αι.], *A Miskolci Herman Otto Múzeum Közleményei KZ'*, σσ. 152-162, όπως αναφέρει η Καρακώστα, *Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν ...*, ό. π., σ. 167.

⁷⁵Καρακώστα, *Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν ...*, ό. π., σσ. 167-168.

⁷⁶Ο. π., σσ. 928-929.

⁷⁷Horvath Ανδρέας (1940), «Εκπολιτιστική δράση της ελληνικής διασποράς, *Νέα Εστία*, τόμος 328 (1940), σσ. 926-927.

εμπορίου, παράλληλα όμως και φορείς πολιτισμικών επιρροών διά μέσου της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας»⁷⁸.

«Η Πέστη αποτέλεσε τον σημαντικότερο πόλο έλξης για χιλιάδες υπηκόους του Σουλτάνου. Γρήγορα όμως η κομβική - εδαφική σπουδαιότητα του Κεσκεμέτ, λόγω του εμπορίου των ζώων»⁷⁹, «σε συνδυασμό με τις οινοπαραγωγικές καλλιέργειες του Έγγκερ»⁸⁰, «του Μίσκολτς και της Τοκάιας»⁸¹ «φάνηκε σε ολόκληρη την ουγγρική ενδοχώρα»⁸². «Άλλες περιοχές στις οποίες σημειώθηκαν αξιόλογες ελληνικές εγκαταστάσεις ήταν οι πόλεις: Nagyvárád, Arad, Gyöngyös και Ujvidék»⁸³. «Από το τελευταίο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα κ.ε., η πλειοψηφία των νεοεγκατασταθέντων εμπόρων εντοπίζεται κυρίως στα εδάφη βορειοανατολικά του Δούναβη και μεταξύ αυτού και του ποταμού Τίσα (Tisza), στο τμήμα δηλαδή εκείνο που στο παρελθόν είχε βρεθεί υπό οθωμανική κατοχή και χαρακτηριζόταν από αραιή πληθυσμιακή παρουσία εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων»⁸⁴. «Οι Έλληνες ασχολούνταν σχεδόν αποκλειστικά με το εμπόριο, άλλοτε με τη μορφή πλανόδιων εμπόρων, άλλοτε ως μόνιμα εγκατεστημένοι ή ως μεταφορείς εμπορευμάτων ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορίες και ζωντάνεψαν το εμπόριο στην ουγγρική πεδιάδα»⁸⁵.

Η φιλελεύθερη και ανεκτική στάση των γηγενών απέναντι στις διάφορες εθνότητες της χώρας βοήθησε πολύ στην ανέλιξη του ελληνικού πνευματικού βίου στην Ουγγαρία. Ο παπα-Ράλλης, ένας εφημέριος της Πέστης, επισημαίνει σχετικά: «Οι Έλληνες ζουν κάτω από την αγιότατη και χριστιανικότατη διοίκηση του θεοσέπτου Καίσαρα και βασιλιά τους – του Φραγκίσκου του Α΄ - ο οποίος με το μεγάλο του έλεος τούς δέχτηκε στο κράτος σαν γνήσια παιδιά του. Αν ο ελληνισμός της Ουγγαρίας δεν δυναμώνει περισσότερο, φταίνει οι Έλληνες οι ίδιοι που δεν εκμεταλλεύονται τις ελευθερίες που το κράτος τους παραχωρεί»⁸⁶.

⁷⁸Κολιόπουλος, Μιχαηλίδης, *Οι Μακεδόνες ...*, ό. π., σσ. 12-13.

⁷⁹Καρακώστα, *Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν ...*, ό. π., σ. 162.

⁸⁰Füves Ödön, «Adatok az Egri görögök történetéhez» [Στοιχεία της ιστορίας των Ελλήνων της πόλης Έγκερ], *Antik Tanulmányok E'* (1958), σσ. 78-81, όπως αναφέρει η Καρακώστα, *Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν ...*, ό. π., σ. 162.

⁸¹Füves Ödön (1955), «Cjabb adalékok a Tokaji görögseg történetéhez» [Καινούρια στοιχεία για την ιστορία των Ελλήνων του Τόκαϊ], *Antik Tanulmányok B'*, σσ. 260-261, όπως αναφέρει η Καρακώστα, *Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν ...*, ό. π., σ. 162.

⁸²Virginia Paskaleva, «Shipping and Trade on the Lower Danube in the Eighteenth and Nineteenth Centuries», στο: Απ. Βακαλόπουλος - Κων. Σβολόπουλος - Béla Király (1988), (Επιμέλεια), *Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid-Eighteenth Century to 1914*, Columbia: University Press, I.M.X.A., σσ. 131-151.

⁸³Καρακώστα, *Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν ...*, ό. π., σ. 162.

⁸⁴Βασιλική Σειρηνίδου (2006), «Η ελληνική εμπορική διασπορά στην Αψβουργική Αυτοκρατορία (17^{ος} -19^{ος} αι.)», *Budapesti Negyed A'*, σσ. 177-188.

⁸⁵Max Demeter Peyfuss (1975), «Balkanorthodoxe Kaufleute in Wien», *Österreichische Osthefte (ÖOH) IZ'*, σσ. 258-268' Marta Bur (1984), «Handelsgesellschaften - Organisationen der Kaufleute der Balkanländer in Ungarn im 17.-18. Jh.», *Balkan Studies KE'*, σσ. 267-307 (στο εξής: «Handelsgesellschaften») Marta Bur (1986), «Das Raumergreifen balkanischer Kaufleute im Wirtschaftsleben der ostmittel-europäischen Länder im 17. und 18. Jahrhundert», στο: *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel-und Osteuropa*, Βουδαπέστη, σσ. 17-88' Peter Hidas, «The Greeks of Hungary», στο: John M. Fossey - Jacques Movin (1991), (Επιμέλεια), *Proceedings, of the First International Congress on the Hellenic Diaspora From Antiquity to Modern Times*, τ. Β', Άμστερνταμ, σσ. 131-139' Schäfer Laszló (1930), *A görögök vezetészerepe Magyar országon o korai kapitalizmus kialakulásában* [Ο ηγετικός ρόλος των Ελλήνων στην εξέλιξη του πρώιμου καπιταλισμού στην Ουγγαρία], Βουδαπέστη, όπως αναφέρει η Καρακώστα, *Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν ...*, ό. π., σ. 163.

⁸⁶Ο. π., σσ. 927-928.

«Στα 1795, οι Έλληνες πάροικοι (ελληνόφωνοι και βλαχόφωνοι) διέθεταν 17 ελληνόγλωσσα σχολεία (που αργότερα αυξήθηκαν στα 25) και το 1812 εγκαινιάστηκε το «Ελληνικό Διδασκαλείο» στην Πέστη»⁸⁷.

«Αν και τα λατινικά παρέμειναν μέχρι τον 19^ο αιώνα η επίσημη γλώσσα της διοίκησης του ουγγρικού κράτους»⁸⁸, «οι κάτοικοι του Μίσκολτς, ελληνόφωνοι και βλαχόφωνοι, επεδίωκαν να διδάξουν στα παιδιά τους και την ελληνική γλώσσα. Όσον αφορά στο σχολείο, ιδρυτής του ήταν ο Φραγκίσκος Ιωάννοβιτς (πολλοί Έλληνες συνήθιζαν τότε να κολλούν στο όνομά τους τη σερβική κατάληξη -βιτς, προς μεγάλη αγανάκτηση και δυσαρέσκεια άλλων Ελλήνων, όπως του Γ. Ζαβίρα). Ο διασημότερος από τους δασκάλους στο Γυμνάσιο του Μίσκολτς ήταν ο Μεσολογγίτης Ιωάννης Αποστόλοβιτς»⁸⁹, ο οποίος «έκανε συμπληρωματικές σπουδές στην Ουγγαρία, στο πρόσωπο του οποίου έδειχναν μεγάλη εκτίμηση οι μορφωμένοι κύκλοι της Ουγγαρίας»⁹⁰. Μάλιστα από τον παπα-Ράλλη πληροφορούμαστε πως το σχολείο του Μίσκολτς κατείχε πρωτεύουσα θέση ως προς τη διδασκαλία της ελληνικής. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Δεν μπορώ να μην επαινέσω την ορθόδοξη κοινότητα του Μισκολτζίου, η οποία από τη στιγμή που συγκροτήθηκε, δεν σταμάτησε να γυμνάζει τη νεολαία της πολύ ή λίγο στη διάλεκτο των Ελλήνων, ώστε να χαιρείται να ακούει κανείς τους νέους και τις νέες της να συνδιαλέγονται μ' αυτή και να γράφουν σ' αυτή τη γλώσσα. Αυτή η Σχολή, που έχει μια παράδοση στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, να μη μείνει χωρίς δάσκαλο της ελληνικής γλώσσας, για να μη χάσει τη δόξα και τη φήμη της, για την άγρυπνη πρόνοια που έλαβε για τη διδασκαλία της και μέσω της οποίας πολλών κοινοτήτων τα τέκνα ανέθρεψε και στόλισε και διαφημίστηκε σε όλη την Ουγγαρία ως τροφός και μητέρα φιλόστοργη»⁹¹.

Ελληνικό σχολείο υπήρχε και στο Ζέμουν. Σε επιστολή ενός από τους δασκάλους του σχολείου, του Ναούμ Δημητριάδη, αναφέρεται σχετικά: «Η αδελφότητα των Γραικών και των Μακεδονοβλάχων, που βρίσκεται στην ουγγρική πόλη Ζέμουν, από τότε που ήλθε, δε σταμάτησε ποτέ να έχει δασκάλους της ελληνικής γλώσσας για τα παιδιά της. Η πληρωμή γίνονταν από τον κάθε πατέρα για τα παιδιά του. Από τους πρώτους δασκάλους του σχολείου ήταν ο περίφημος πεπαιδευμένος Δημήτριος Δάρβαρης. Το σχολείο λειτουργούσε από το 1796»⁹².

Ακόμη, από τα δημοτικά αρχεία του Κεσκεμέτ μαθαίνουμε πως «ελληνικό σχολείο υπήρχε εκεί ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Επίσης, μια επιστολή από την Κοζάνη, με ημερομηνία 15 Οκτωβρίου 1756, περιέχει έναν σχολικό κανονισμό με επτά άρθρα, ο οποίος εντοπίζεται και από τον Ανδρέα Horvath στα κοινοτικά αρχεία με τίτλο: «Κώδιξ αφιερωθείς τω ελληνικώ σχολείω», που μαρτυρά την ύπαρξη του ελληνικού σχολείου στην καρδιά της Ουγγαρίας το 1756»⁹³.

⁸⁷ «Ελληνικός Τηλέγραφος» Εγγώριοι ειδήσεις, Ουγγαρία, Βούδα και Πέστα, τη 20 Δεκεμβρίου 1812, όπως αναφέρει ο Horvath, «Εκπολιτιστική δράση της ελληνικής διασποράς, ...», ό. π., σσ. 930-931.

⁸⁸ Στασινόπουλου - Χατζηιωάννου, (Επιμέλεια), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός ...*, ό. π., σσ. 33-52.

⁸⁹ Βλ. το μικρό τυπωμένο ελληνικό έντυπο Φραγκίσκος Ναγύ (Διδάσκαλος εν τω κατά Πάτακον (=Sárospatak) Γυμνασίω) (1811), *Μνημοσύνη του Σοφωτάτου Ανδρός Ιωάννου Αποστόλοβιτς Διδασκάλου της Ελληνικής Γλώσσας*, εν Μισκόλτς, Εν Σ. Πάτακ αιώα, Sárospatak, όπως αναφέρει ο Horvath, «Εκπολιτιστική δράση της ελληνικής διασποράς, ...», ό. π., σ. 931.

⁹⁰ Ο. π., σ. 931.

⁹¹ Ο. π., σ. 927.

⁹² Νικόλαος Π. Δελιαλής (1935), *Αναμνηστική εικονογραφημένη έκδοσις Παύλου Χαρίση μετά ιστορικών σημειώσεων περί των εν Ουγγαρία και Αυστρία ελληνικών κοινοτήτων*, τ. 1, Κοζάνη, σ. 67, όπως αναφέρει ο Horvath, «Εκπολιτιστική δράση της ελληνικής διασποράς ...», ό. π., σσ. 114-132, όπως αναφέρει ο Horvath, «Εκπολιτιστική δράση της ελληνικής διασποράς...», ό.π., σ. 931.

⁹³ Horvath, «Εκπολιτιστική δράση της ελληνικής διασποράς ...», ό. π., σσ. 929-930.

Επιπροσθέτως, τα υπάρχοντα ελληνικά διδακτικά βιβλία μάς πληροφορούν για το περιεχόμενο των μαθημάτων που διδάσκονταν. Μεταξύ των εγχειριδίων που χρησιμοποιούνταν αναφέρονταν τα εξής: «αλφαβητάρια, βιβλία αριθμητικής, ιερά Ιστορία, κατηχήσεις, Λειτουργική, αρχαία ελληνικά αναγνώσματα φιλολογικού και μυθολογικού περιεχομένου, βιβλία γλωσσικής διδασκαλίας, Ιστορίας, Γεωγραφίας, Φυσικής Ιστορίας, Ηθικής, Φυσικής, επιστολάρια»⁹⁴.

Συγχρόνως, σύμφωνα με τον Ν. Δελιαλή, «στην ελληνική σχολή της Βουδαπέστης την εποχή εκείνη διδάσκονταν τα Ελληνικά, τα Φιλοσοφικά, τα Λατινικά, η Ρητορική, η εκκλησιαστική μουσική, οι ξένες γλώσσες και ως επί το πλείστον η Γερμανική. Όσον αφορά στα Ελληνικά, την πρώτη θέση κατείχαν οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, όπως ο Ξενοφών, ο Θουκυδίδης, ο Πλάτων, ο Ισοκράτης, ο Δημοσθένης, ο Όμηρος, ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης, ο Πλούταρχος, ο Λουκιανός κ.ά. Από τα υπόλοιπα μαθήματα διδάσκονταν: Θρησκευτικά, Γραμματική, Ποιητική, Φιλοσοφία και Μαθηματικά. Η Ιστορία διδασκόταν μαζί με τη Γεωγραφία, κυρίως της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής εποχής. Με την πάροδο του χρόνου, βρέθηκαν πολλοί ομογενείς οι οποίοι συνεισέφεραν πολλά στην τέλεια κατάρτιση της σχολής και την αμοιβή των διδασκόντων»⁹⁵.

Οι πεπαιδευμένοι ιερείς και διδάσκαλοι φρόντιζαν για τις πνευματικές ανάγκες των Ελλήνων και καθώς συναντούσαν στις παροικίες καρποφόρο έδαφος και πολύ ευνοϊκές συνθήκες δημιούργησαν έργα, μέσα στα οποία κατέχουν κεντρική θέση η Ορθοδοξία και η αρχαιοελληνική γλώσσα. Ο Γ. Ζαβίρας δηλώνει σχετικά: «Χαίρομαι στο Μίσκολτς, όταν βλέπω αυτά τα παιδιά, φορτωμένα με καρπούς όχι μόνο της ελληνικής λαμπρής διαλέκτου, αλλά και των λαμπρών δογμάτων της ιερής θρησκείας»⁹⁶. Κατά την πεποιθήσή τους, αυτά αποτελούσαν σύμβολα και στυλοβάτες της ιστορικής συνέχειας και της φυλετικής ενότητας του ελληνισμού και η συγγραφή, η αντιγραφή, η έκδοση και η διάδοση των ελληνικών βιβλίων ήταν εθνική υπόθεση στα μάτια τους.

«Πολύτιμα τεκμήρια του πνευματικού βίου της Ουγγαρίας αποτελούν τα νεοελληνικά βιβλία που τυπώθηκαν σε διάφορα τυπογραφεία της χώρας. Το μεγαλύτερο μέρος τους προέρχεται από τις τελευταίες δεκαετηρίδες του 18^{ου} και τις πρώτες του 19^{ου} αιώνα. Τα περισσότερα είναι προϊόντα του Πανεπιστημιακού Τυπογραφείου της Βούδας και των τυπογραφείων Trattner και Károlyi της Πέστης. Μάλιστα το τυπογραφείο Károlyi σε πολλές εκδόσεις ονομάζεται «ελληνικό Τυπογραφείο». Τα ελληνικά βιβλία εξυπηρετούσαν τους ίδιους θρησκευτικούς, εθνικούς και διδακτικούς σκοπούς, ενώ αντιπροσώπευαν ποικίλους κλάδους της πνευματικής ζωής και ουσιαστικά καταμαρτυρούσαν τη σχέση του ελληνισμού με τον ουγγρικό και δυτικό πολιτισμό. Έντυπα της ίδιας πνευματικής σφαίρας πρέπει να θεωρούνται μερικά ουγγρικά και ξενόγλωσσα, που τυπώθηκαν στην Ουγγαρία και είναι μεταφράσεις ελληνικών πρωτοτύπων»⁹⁷. «Τα σερβικά και ρουμανικά βιβλία των ουγγρικών τυπογραφείων αποτελούν τεκμήρια του εκπολιτιστικού ρόλου των Ελλήνων μεταξύ των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Πράγματι, οι Έλληνες διέδωσαν στους ομόθρησκούς τους, Σέρβους και Ρουμάνους, την ελληνική παιδεία και μαζί τον δυτικό πολιτισμό. Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, τα ελληνικά βιβλία ήταν ο συνδετικός κρίκος μεταξύ των διασκορπισμένων μελών του Γένους που κρατούσαν άγρυπνη την εθνική συνείδηση, προετοιμάζαν την Ελληνική Επανάσταση και κατά πάσα πιθανότητα, όλα τα ελληνικά έντυπα έβρισκαν αγοραστές. Το «Μέγα Αλφαβητάριον», τυπωμένο στην Πέστη, περιέχει ένα παράρτημα που δείχνει ότι περί τα 1800 στην ουγγρική πρωτεύουσα υπήρχαν

⁹⁴Ο. π., σ. 930.

⁹⁵Δελιαλής, Αναμνηστική εικονογραφημένη έκδοσις ..., ό. π., σ. 67, όπως αναφέρει ο Horvath, «Εκπολιτιστική δράση της ελληνικής διασποράς ...», ό. π., σ. 930.

⁹⁶Ο. π., σ. 927.

⁹⁷Ο. π., σ. 1005.

ελληνικά βιβλιοπωλεία. Πολλοί «μορφωμένοι» Έλληνες της Ουγγαρίας φρόντιζαν να αποκτήσουν σημαντική συλλογή βιβλίων και χειρογράφων»⁹⁸.

«Ο ακριβής προσδιορισμός του χρόνου εγκατάστασης των Ελλήνων σε διάφορες περιοχές της Ουγγαρίας παρουσιάζει πολλές δυσκολίες, διότι είχε επέλθει ένας εξουγग्रισμός των ελληνικών ονομάτων και είναι δύσκολο να ταυτοποιηθούν τα ονόματα. Αλλά και η πολυγλωσσία των ουγγρικών αρχειακών πηγών (γερμανικά, λατινικά, ουγγρικά, ελληνικά) δυσχεραίνουν το έργο του ερευνητή στη χώρα»⁹⁹.

Το σίγουρο είναι ότι «από την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αι. και κυρίως μετά το πέραςμα στον 19^ο αι., παρατηρείται σημαντική καμπή στον αριθμό των μελών της κοινότητας. Στην απογραφή του 1808-1809 καταγράφονται μόλις 85 Έλληνες, ενώ μετά το 1820 τα στοιχεία που αφορούν στον αριθμό των εμπόρων είναι σχεδόν υποθετικά και αφορούν γενικότερα το βασιλικό φέουδο *koronauradalom* του Ντίοσκιερ. Το γεγονός ότι το Μίσκολτς και άλλες επαρχίες δεν έστειλαν πληθυσμιακές αναφορές δηλώνει ότι στις περιοχές αυτές δεν κατοικούσαν πια Έλληνες ή κι αν κατοικούσαν είχαν πλέον αφομοιωθεί και δεν αποτελούσαν πια υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»¹⁰⁰.

Συμπερασματικά, η εκπολιτισμική δράση των Ελλήνων της Ουγγαρίας δεν στόχευε μόνο στην εκπαίδευση των ίδιων των εποίκων. «Η θαυμαστή ζωτικότητα του ελληνισμού λειτούργησε θετικά για το πνευματικό επίπεδο της χώρας, καθώς άσκησε σθεναρή επιρροή στον εκκλησιαστικό, πολιτικό, κοινωνικό, φιλολογικό βίο, στην τυπογραφία των βοϊβοδάτων, αλλά και στην ίδια τη ρουμανική γλώσσα. Οι Έλληνες έγιναν πραγματικοί δάσκαλοι των απαίδευτων κατοίκων της Ρουμανίας. Ο Ούγγρος γλωσσολόγος Gáldi αποδεικνύει ότι 1300 δανεικές ρουμάνικες λέξεις ήταν φαναριώτικης ελληνικής καταγωγής. Υπήρχε γενικά μια πνευματική υπεροχή των εποίκων έναντι των κατοίκων της Μολδαβίας και «Ουγγροβλαχίας» όπου Έλληνες έμποροι και μοναχοί, φιλέλληνες βοεβόδες και Έλληνες ηγεμόνες δημιούργησαν αξιοσημείωτα εκπολιτισμικά κέντρα κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Η ακτινοβολία της ελληνικής παιδείας στη Μολδοβλαχία έφθασε και στους κύκλους των εποίκων της Ουγγαρίας»¹⁰¹.

3. Ιστορία της Γλωσσικής Διμορφίας και του Γλωσσικού Ζητήματος

Στο κεφάλαιο αυτό θα διαπραγματευτούμε την πορεία των εννοιών της ιστορίας της «γλωσσικής διμορφίας» και του «γλωσσικού ζητήματος».

«Η «γλωσσική διμορφία» με διάφορες εκφάνσεις διήρκησε είκοσι και πλέον αιώνες. Οι ομιλητές της ελληνικής γλώσσας δεν αισθάνθηκαν ότι η διμορφία της ελληνικής αποτελούσε μείζον ζήτημα. Αποδέχονταν και τις δύο διαφορετικές λειτουργίες της γλώσσας: την αττικιστική γλωσσική έκφραση στη γραπτή επικοινωνία και στον επίσημο προφορικό λόγο και την απλοποιημένη μορφή της γλώσσας, την απευθείας εξέλιξη της αρχαίας, στον προφορικό λόγο. Για αιώνες όμως (από τα χρόνια του Χριστού μέχρι τους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες), υποστηρίχθηκε από ένα κίνημα λογίων η επαναφορά στη ζωντανή επικοινωνία των Ελλήνων της μορφής της γλώσσας των κλασικών χρόνων (της αττικής γλώσσας του 5^{ου} αιώνα π. Χ.)»¹⁰².

«Το «γλωσσικό ζήτημα» είναι η διαμάχη ορισμένων λογίων, που ξέσπασε μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, για τη μορφή της ελληνικής γλώσσας που πρέπει να χρησιμοποιούν οι Έλληνες στη γραπτή τους κυρίως επικοινωνία. Έως την εποχή αυτή κυριαρχούσαν δύο άκρως αντίθετες μορφές ελληνικής γραφής. Τη διάκριση αυτή τη δημιούργησε μια κίνηση

⁹⁸Ο. π., σ. 1005.

⁹⁹Καρακώστα, *Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν ...*, ό. π., σ. 164.

¹⁰⁰Ο. π., σ. 167.

¹⁰¹Hornvath, «Εκπολιτιστική δράση της ελληνικής διασποράς, ...», ό. π., σσ. 1009-1010.

¹⁰²Γιώργος Μπαμπινιώτης, Εισαγωγή: από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα ποιότητας στη χρήση της γλώσσας μας, στο: Μπαμπινιώτης, (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα*, ..., ό. π., σσ. 18-19.

διανοομένων, η οποία ήκμασε κυρίως μετά τον 1^ο αιώνα π.Χ., διδάσκοντας ότι πρέπει να γράφεται και να ομιλείται η αττική διάλεκτος στην οποία έγραψαν οι σπουδαίοι συγγραφείς της κλασικής περιόδου. Την αττική διάλεκτο είχαν ως επίσημη γραπτή γλώσσα και οι Μακεδόνες την εποχή του Φιλίππου Β' (4^{ος} αιώνας π.Χ.), καθώς με τις αλλαγές που είχε υποστεί ως κοινή πλέον γλώσσα, διαδόθηκε σε όλον τον κόσμο με την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, εξαπλώνοντας παράλληλα και τον ελληνικό πολιτισμό σε λαούς της Ασίας και της Αιγύπτου. Από τις δύο αυτές εντελώς διαφορετικές μορφές, την αρχαϊκή από τη μια μεριά και τη ζωντανή ομιλούμενη γλώσσα από την άλλη, η δεύτερη χρησιμοποιήθηκε ως η γραπτή και η προφορική γλώσσα της νέας θρησκείας, του χριστιανισμού. Η κίνηση των αρχαϊστών δημιούργησε το «γλωσσικό ζήτημα» και από τότε διαμορφωνόταν συνεχώς μια τεχνητή διγλωσσία»¹⁰³.

Ωστόσο «η επαναφορά (ως μίμηση) της αττικής διαλέκτου στηρίχτηκε σε δύο διαφορετικά, σε προθέσεις αλλά και σε χρόνο, κινήματα: στους αρχαίους γραμματικούς και τους Πατέρες της Εκκλησίας. Οι γραμματικοί υποστήριζαν την αττική διάλεκτο ως γλώσσα επικοινωνίας - ακόμα και προφορικής - σε μια εποχή που έλειπε η πρωτότυπη παραγωγή μεγάλων κειμένων, αλλά επιβίωνε ο σχολιασμός τους, αγνοώντας επιδεικτικά τη γλώσσα που είχε διαμορφωθεί στην εποχή τους, την αλεξανδρινή κοινή, που είχε μάλιστα καταστεί και «lingua franca». Αυτοί μάλιστα εκτόνησαν την πρώτη γραμματική και το πρώτο συντακτικό, όχι της γλώσσας της εποχής τους, αλλά της γλώσσας των αττικών συγγραφέων και των προηγηθέντων μεγάλων ποιητών. Αυτή η στάση που περνάει στα γράμματα και στην παιδεία παγιώνει στην πράξη και επισημοποιεί τη «γλωσσική διμορφία»¹⁰⁴.

Όμως «το κίνημα που σφράγισε αυτή τη «γλωσσική διμορφία» με μια πρωτόγνωρη δύναμη ήταν η στάση των Πατέρων της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας, με κορύφωση αυτή των Τριών Ιεραρχών. Γνώστες τόσο των ελληνικών γραμμάτων όσο και της γλώσσας των μεγάλων αρχαίων συγγραφέων, αποφάσισαν να υιοθετήσουν ως γλώσσα της νέας θρησκείας, την αττικιστική ελληνική, τη «γλώσσα των λογίων». Έτσι ουσιαστικά απομακρύνθηκαν από τη γλώσσα του Ευαγγελίου που αντιπροσώπευε την κοινή της εποχής. Στόχος τους ήταν, με την υιοθέτηση της αττικιστικής, να αποκρούσουν στην πράξη τη μομφή των μορφωμένων Ελλήνων, που θεωρούσαν τους χριστιανούς αμαθείς και ανίκανους να χειριστούν τη γλώσσα των πεπαιδευμένων, γεγονός που υπονόμει το περιεχόμενο της πίστης τους. Από τον 4^ο αιώνα, μετά την εδραίωσή της, η Εκκλησία εγκολπώθηκε τον αττικισμό, διότι πίστεψε ότι έτσι θα τύγχανε ευρύτερης αποδοχής από τις λογιότερες τάξεις των εθνικών και θα αντιμετωπίζονταν αποτελεσματικότερα οι αιρέσεις»¹⁰⁵.

Επομένως, «από τον 1^ο αιώνα π. Χ. μέχρι τον 20^ο αιώνα, που λύθηκε θεσμικά το ζήτημα, η γλωσσική επικοινωνία των Ελλήνων ακολούθησε δύο τάσεις, της λόγιας και της δημώδους έκφρασης. Ήταν ένα ποτάμι η ελληνική γλώσσα με δύο παράλληλα ρεύματα που πότιζαν την έκφραση. Αυτή η σύγχρονη ροή και, βεβαίως, η κοινή πηγή (είτε ως φυσική εξέλιξη είτε ως τεχνητή επιστροφή) επέτρεπαν ή επέβαλλαν αλληλεπιδράσεις και ανατροφοδοτήσεις που πλούτιζαν και τα δύο ρεύματα: και η δημώδης γλώσσα ήταν πλήρης λόγιων στοιχείων αλλά και οι ακολουθούντες τη λόγια διατύπωση δεν μπορούσαν

¹⁰³ Αντώνιος Θαβώρης, Οι απαρχές του γλωσσικού ζητήματος: Αττικισμός-Γλωσσική διμορφία, στο: Μπαμπινιώτης (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις, ...*, ό. π., σσ. 49-50.

¹⁰⁴ Μπαμπινιώτης, Εισαγωγή: από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα ..., ό. π., σσ. 19-20.

¹⁰⁵ Μ. Τριανταφυλλίδης (1938), *Νεοελληνική Γραμματική*, τόμος 1^{ος}, Ιστορική Εισαγωγή, σσ. 27-28· Γ. Μπαμπινιώτης (2002), *Συνοπτική Ιστορία της ελληνικής γλώσσας με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία*, 5^η έκδοση, Αθήνα, σ. 171, όπως αναφέρει ο Κωνσταντίνος Γ. Κασίνης (2011), ο εκκλησιαστικός δημοτικισμός: από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, στο: Μπαμπινιώτης (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, ό. π., σ. 85.

να αποφύγουν στον λόγο τους τη χρήση στοιχείων από τη ζωντανή καθημερινή γλώσσα. Η διαρκής και αβίαστη αυτή διαδικασία οδήγησε σε μια νέα μορφή γλώσσας πέραν της καθιερωμένης ιστορικής διμορφίας. Αυτή ήταν μια μορφή «απλής» αρχικά και «υπεραπλοποιημένης» εν συνεχεία καθαρεύουσας, που βοήθησε αποτελεσματικά στην τελική διαμόρφωση της νέας ελληνικής με βάση τη δημοτική γλώσσα και με έντονη την επίδραση της λόγιας παράδοσης»¹⁰⁶.

«Στον θρησκευτικό χώρο, εμφανίζεται η πρακτική ανάγκη να αντιμετωπιστεί η προσπάθεια προσηλυτισμού στον ρωμαιοκαθολικισμό που ανελήφθη από κληρικούς, οι οποίοι για να επικοινωνήσουν με τους απλούς ανθρώπους του λαού χρησιμοποιούσαν την απλή («κοινή» ή «χυδαία») γλώσσα. Αυτό παρακίνησε έναν αριθμό εκκλησιαστικών ανδρών να χρησιμοποιήσουν και οι ίδιοι την απλή γλώσσα σε μεταφράσεις του Ευαγγελίου, σε κηρύγματα ή σε άλλα θρησκευτικού και θεολογικού περιεχομένου έργα. Πρόκειται για την τάση που ο Μανώλης Τριανταφυλλίδης ονόμασε «θρησκευτικό δημοτικισμό»¹⁰⁷.

Αρκετά ενδιαφέρουσες είναι και οι προσπάθειες σύνταξης γραμματικών της κοινής γλώσσας. «Η στροφή προς την ομιλουμένη γλώσσα μέσα από τη σύνταξη γραμματικών και παιδευτικών βιβλίων ανάγεται στον «πρώιμο Διαφωτισμό» του 16^{ου} αιώνα, με πρωτεργάτη τον Νικόλαο Σοφιανό, που συνέλαβε και υλοποίησε την ιδέα να συγγράψει μια γραμματική της κοινής γλώσσας, δεν ήταν όμως και ο μόνος»¹⁰⁸. «Στο β' μισό του 16^{ου} αιώνα, συντάσσονται σε διαφορετικό χρόνο και για διαφορετικούς λόγους, δεκαπέντε περίπου γραμματικές, αρκετές από τις οποίες εκδίδονται σε νεότερα χρόνια λόγω φιλολογικού ενδιαφέροντος. Η γραμματική του Ν. Σοφιανού, «Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσας», γραμμένη γύρω στο 1550, εκδίδεται μόλις το 1870 (από τον Ε. Legrand). Άλλες γραμματικές είναι οι εξής: του Κανέλλου Σοφιανού (1749), του Benedictus Credo (1782), του Δημητρίου Καταρτζή (1788) και του Δημητρίου Βενιέρη (1799). Σκοπός τους ήταν να χρησιμεύσουν στους ξένους για να μάθουν την προφορική γλώσσα («κοινή») της εποχής, αλλά χρησιμοποιήθηκαν συχνά και για λόγους προσηλυτισμού (ιδίως οι γραμμένες από ξένους). Δεν είχαν μαχητικό χαρακτήρα στήριξης της κοινής, αλλά καθαρά χρηστικό, ακόμη και όταν εξέφραζαν απόψεις για το θέμα της γλώσσας (όπως αυτές του Σοφιανού και του Καταρτζή)»¹⁰⁹.

Ωστόσο, «η σχηματοποίηση του γλωσσικού ζητήματος, ως συνειδητοποιημένη γλωσσική και ιδεολογική αντιπαράθεση μεταξύ των λογίων για τη μορφή της γλώσσας που θα έπρεπε να επικρατήσει (λόγια ή δημώδης), έγινε τον 18^ο αιώνα»¹¹⁰, όταν η έκδοση κειμένων σε απλή γλώσσα προσλαμβάνει ευρύτερες διαστάσεις. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Villoison, Γάλλου περιηγητή της εποχής για τη γλωσσική κατάσταση που επικρατούσε το 1786, ο οποίος επισημαίνει ότι «στην Ελλάδα ήταν σε χρήση τρεις γλώσσες: η λαϊκή που μιλούσε ο λαός, η γλώσσα των εκκλησιαστικών εγγράφων του Πατριαρχείου και η αρχαϊζουσα που έγραφαν οι λόγιοι»¹¹¹.

Στον γραπτό λόγο λοιπόν διαγράφονται τρεις διακριτές τάσεις, οι οποίες λαμβάνουν τη μορφή ενός σφοδρού αγώνα επικράτησης: οι αρχαϊστές, υποστηρικτές της αττικής διαλέκτου, οι δημοτικιστές και οι υποστηρικτές της «μέσης» οδού ή κοραϊστές.

¹⁰⁶Μπαμπινιώτης, Εισαγωγή: από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα ..., ό. π., σσ. 21-22.

¹⁰⁷Ο. π., σ. 23.

¹⁰⁸Ιω. Μανωλέσσου-Δήμητρα Θεοφανοπούλου-Κοντού, Γραμματικές της Νεώτερης Ελληνικής: από τον Νικόλαο Σοφιανό (περ. 1550) έως τον Δημήτριο Βενιέρη (1799), στο: Μπαμπινιώτης, (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, ..., ό. π., σ. 105.

¹⁰⁹Γιώργος Μπαμπινιώτης, Εισαγωγή: από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα ..., ό. π., σ. 24.

¹¹⁰Γ. Μπαμπινιώτης (2002), *Συνοπτική Ιστορία της ελληνικής γλώσσας με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία*, 5^η έκδοση, Αθήνα, σ. 169.

¹¹¹Villoison (1772), *Histoire de l'Academie Royale des Inscriptions et belles lettres*, 38, σ. 60.

«Το «γλωσσικό ζήτημα» στα νεότερα χρόνια, ως πρόβλημα παιδείας τέθηκε ουσιαστικά από τη στιγμή που αμφισβητήθηκε στην πράξη η κυριαρχία της λόγιας γραφής με τα κείμενα του Φραγκίσκου Σκούφου, του Βικέντιου Δαμωδού και άλλων συγγραφέων και τη συνακόλουθη αποδοκιμασία τους από μια εξέχουσα προσωπικότητα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον Ευγένιο Βούλγαρη. Ουσιαστικά όμως η έναρξη του γλωσσικού ζητήματος (1761-1781) γίνεται με τη σύγκρουση Ιώσηπου Μοισιόδακα – Ευγένιου Βούλγαρη»¹¹².

Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, στα 1817, θα γράψει στον πρόλογο των «Γραμματικών» του: «Αι μετά λόγου περί γλώσσης αντιλογίαι και συζητήσεις είναι σημείον έθνους ζώντος, αισθητικού, κινουμένου προς εύρεσιν του συμφέροντος»¹¹³. Ενώ ο Ευάγγελος Σκουβαράς θα αναφέρει ότι «οι αντίπαλοι κεντρίζονταν στον αγώνα από μια ανεμμάτιστη αγάπη για το Γένος και διακατέχονταν από μια βασανιστική έγνοια για το μέλλον καθώς ο πνευματικός τους αγώνας διέπονταν από φανατισμό και απουσία καλής πίστης. Τους δύο αντιπάλους ταλάνιζε η καχυποψία, η σπασμωδικότητα να πλήξει η μια την άλλη παράταξη με κάθε τίμιο ή ανέντιμο μέσο, η έλλειψη κάθε μέτρου στους χαρακτηρισμούς [...] και το οδυνηρότερο, η χρησιμοποίηση μιας ταπεινής και ανώνυμης λιβελλογραφίας»¹¹⁴.

3.1 Οι διαστάσεις της Γλώσσας κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

«Στα τέλη του 18^{ου} - αρχές 19^{ου} αιώνα, που αρχίζει να εξαπλώνεται ευρύτερα ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, η πνευματική ηγεσία του παρουσιάζεται διχασμένη ως προς τη μορφή της γραπτής γλώσσας (το «όργανον») με την οποία θα έπρεπε να μορφωθεί ο ελληνικός λαός»¹¹⁵. Το «γλωσσικό ζήτημα» ξεπροβάλλει και αποτελεί λόγο διένεξης, διαφοροποίησης και αντιπαράθεσης.

Καθώς ο ελληνισμός τη χρονική αυτή περίοδο ανασυγκροτείται και αναστυλώνεται, το υποβόσκον αίτημα της Παλιγγενεσίας αναδύεται και αποτυπώνεται σε κάθε είδους έντυπο μέσο. Παράλληλα, παρατηρείται ένας εκδοτικός πλουραλισμός και μια άνευ προηγουμένου εκδοτική έκρηξη. Στη δημοσιογραφική αυτή «επανάσταση», το επιδιωκόμενο είναι η χρήση του κατάλληλου λόγου γραφής και ομιλίας μέσα σε μια κοινωνία που ο ομιλούμενος ελληνικός λόγος βρίθει από ντοπιολαλιές.

Την ίδια εποχή «στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, πριν τη δημιουργία ξεχωριστών εθνικών οντοτήτων και λόγω έλλειψης διακριτών συνόρων, οι πληθυσμοί χρησιμοποιούσαν ποικίλες γλώσσες και ιδιώματα, ανάμεσά τους και η ελληνική που χρησιμοποιούνταν τόσο στην καθημερινή ομιλία όσο και στην επίσημη γραπτή γλώσσα. Αυτή αποτελούσε τη γλώσσα της Εκκλησίας και από τα χρόνια της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας χρησιμοποιούνταν στις ελληνόγλωσσες επισκοπές από την Αίγυπτο έως τη Μολδοβλαχία. Τα ελληνικά ήταν η γλώσσα των εγγραμμάτων, του έντυπου λόγου, των βιβλίων και του εμπορίου, μια «υψηλή» γλώσσα, όπως ήταν τα λατινικά στην Κεντρική Ευρώπη. Γίνεται λοιπόν αντιληπτή η άτμητη γλωσσική συνέχεια λόγιας και δημώδους γλώσσας»¹¹⁶. Οι ελληνόγλωσσες περιοχές έβλεπαν στη γλώσσα αυτή μια εθνοποιητική λειτουργία.

¹¹²Μπαμπινιώτης, Εισαγωγή: από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα ..., ό. π., σ. 25.

¹¹³Οικονόμου, *Γραμματικών ή εγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία*, ..., ό. π., σ. νβ'.

¹¹⁴Σκουβαράς Ευάγγελος (1965), «Ανέκδοτα αντικοραϊκά κείμενα», στο: *Ερνος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Αθήνα, σσ. 322-323.

¹¹⁵Βλ. Κ. Μαλαφάντης (2011), «Το γλωσσικό ζήτημα κατά το Νεοελληνικό Διαφωτισμό». Πρακτικά του Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος «Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα», Αθήνα 7-9 Νοεμβρίου 2002, http://www.pee.gr/wpcontent/uploads/praktika_synedriou_files.

¹¹⁶Αντώνης Λιάκος (2007), *Γλώσσα και Έθνος στη Νεότερη Ελλάδα, Θέματα Ιστορίας της Γλώσσας*, Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα, <http://www.greek-language.gr>, σ. 1.

Ουσιαστικά, «η Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία διέσωσε την ενότητα του ελληνόφωνου πληθυσμού»¹¹⁷. «Χριστιανοί Ορθόδοξοι, ελληνόγλωσσοι ή ελληνομαθείς αποτελούσαν μια κοινότητα με συνδετικό στοιχείο τη γλώσσα, τον θεμέλιο λίθο της εθνικής ταυτότητας»¹¹⁸. «Στη μετάβαση από την κοινότητα στο έθνος ο ρόλος της γλώσσας ήταν συνδιαμορφωτικός. Ήδη πριν την επανάσταση του 1821, οι σπουδαιότερες δημόσιες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις είχαν ως αντικείμενο τη γλώσσα. Η γλωσσική μορφή που θα υιοθετούσε το νέο έθνος έγινε προϊόν ατέρμονων εναντιοτήτων, διαξιφισμών και ακραίων αντιπαραθέσεων»¹¹⁹.

Στην Ευρώπη, «ταυτόχρονα με την ανάδυση των νεότερων εθνικών γλωσσών, εμφανίζεται η αντιπαράθεση αυτών με τα λατινικά αλλά και η θέση ότι η νεότερη ελληνική γλώσσα δεν πρέπει να θεωρείται κατώτερη από την αρχαία ελληνική. Οι Έλληνες λόγιοι ξεκινούν τη γλωσσική συζήτηση, η οποία θα βρίσκεται σε συνεχή αναζωπύρωση για τους επόμενους τρεις αιώνες. Η δημιουργία εθνικών γλωσσών στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη θέτει και την προβληματική της μορφοποίησης της ελληνικής γλώσσας. Από την αναγνώριση και περιγραφή της υπάρχουσας γλωσσικής πραγματικότητας της γλώσσας, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στο πώς «πρέπει» να μιλάνε και να γράφουνε. Μπαίνοντας σε μια διαδικασία μετασκευής της σε «εθνική» γλώσσα, η ελληνική γίνεται αντικείμενο πολιτικής, σχεδιασμού, μεταρρύθμισης και αναμόρφωσης»¹²⁰.

Όπως βέβαια κάθε εποχή επηρεάζεται από την περιρρέουσα φιλοσοφία σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, το ίδιο συμβαίνει και στο θέμα της γλώσσας. Ευρισκόμενοι στον 18^ο αιώνα, όπου κυρίαρχο φιλοσοφικό ρεύμα είναι ο Διαφωτισμός, στο θέμα της γλώσσας τίθεται το ερώτημα αν αυτή αποτελεί φορέα γνώσης και αλήθειας. Σε μια ιστορική περίοδο που γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί το έθνος σε πολιτισμική κοινότητα και πολιτική αρχή (κράτος), προκύπτει μια ευρεία διαλεκτική, για το ποια μορφή πρέπει να προσλάβει η γλώσσα. Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει να συμπεριλάβουμε και τον παράγοντα της κοινωνικής θέσης των λογίων στο νεοδιαμορφούμενο περιβάλλον και το πώς επηρέασε η καταγωγή τους τις γλωσσικές τοποθετήσεις τους.

Είναι μια εποχή, όπου κάθε κοινωνική ομάδα έχει διακριτά χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Υπάρχει κοινωνική ανομοιογένεια και η χρήση της γλώσσας συν τοις άλλοις, αποτελεί σύμβολο ευγένειας, κοινωνικού κύρους και ισχύος. Η γνώση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας προσλαμβάνει ενδείξεις ανωτερότητας, ηθικής νομιμότητας, μεγαλοφροσύνης και καλλιέργειας των ομιλητών της. Στην κοινή δημοτική γλώσσα προσάπτονται οι αρνητικοί προσδιορισμοί της εξαχρείωσης, του υποβιβασμού, της απαξίας και του εκχυδαϊσμού. Σταδιακά, καλλιεργείται η τάση της υποβάθμισης των λαϊκών τρόπων έκφρασης και του εξοβελισμού των διαλέκτων και των ιδιωμάτων που αποτελούν εκφυλισμένη εκδοχή της γλώσσας. Τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά γνωρίσματα αποδίδονται και στην κοινωνική ομάδα που χρησιμοποιεί αυτή τη γλώσσα, ενώ η χρήση της δημοτικής από μορφωμένους θεωρείται ένδειξη κατωτερότητας και υποβάθμιση. Προωθείται λοιπόν, η εγκαθίδρυση του γλωσσικού κώδικα που θα νομιμοποιεί την κουλτούρα των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων και θα επιβάλλεται στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ο απλός Έλληνας καλείται να απορρίψει τη διάλεκτο που ομιλεί και γενικότερα τις αξίες του και να αποδεχθεί μια μόνη ορθή εκδοχή, αυτή της επίσημης γλώσσας. Μάλιστα, δεν προωθείται η γλωσσική συνύπαρξη των διαλέκτων με την εν δυνάμει επίσημη γλώσσα, η οποία θα επιτρέπει τη συνειδητοποίηση της εναλλαγής κωδίκων ανάλογα με τον συνομιλητή και την κατάσταση επικοινωνίας, αλλά

¹¹⁷ Α.-Φ. Χρηστίδης (1999), *Γλώσσα-Πολιτική-Πολιτισμός*, Εκδόσεις: Πόλις, Αθήνα, σσ. 39-40.

¹¹⁸ Λιάκος, *Γλώσσα και Έθνος στη Νεότερη Ελλάδα*, ..., σσ. 1-2.

¹¹⁹ Ο. π., σ. 2.

¹²⁰ Ο. π., σ. 2.

καταδικάζονται οι παραλλαγές εκ των προτέρων. Παράλληλα, καλλιεργείται η ιδέα ότι η χρήση του αρχαιοελληνικού κώδικα επικοινωνίας, της εξευγενισμένης και ανώτερης αυτής γλώσσας, θα οδηγούσε και στη θεμελίωση μιας νέας καλλιεργημένης κοινωνίας. Δε γίνεται αντιληπτό ότι η γλώσσα δημιουργήθηκε απ' όλες τις κοινωνικές ομάδες και υπάρχει για να ικανοποιεί τις ανάγκες τους.

Γρήγορα «η πρόθεση του εξευγενισμού της γλώσσας θα ταυτιστεί με τον εξελληνισμό και την αναζήτηση της «πατρώας φωνής», που πλέον δεν αφορούσε στη φωνή των έμμεσων πατέρων και των παππούδων αλλά των πατέρων από την αρχαιότητα. Ο λαός πρέπει να εκπαιδευτεί για να γίνει έθνος»¹²¹. «Η συζήτηση για τη γλώσσα δημιούργησε την πεποίθηση ότι το έθνος συγκροτείται με βασικό άξονα τη γλώσσα. Η αντίληψη για την ιστορία της γλώσσας έγινε η μήτρα για την αντίληψη της ιστορίας του έθνους»¹²². Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς σημειώνει σχετικά: «η καλλιέργεια της γλώσσας ενός έθνους καλλιεργεί και πλουτίζει το πνεύμα του έθνους· το λέγει ο Λώκιος, ο Κονδυλιάκ· το λένουν όλοι οι σοφοί της Ευρώπης, το έθνος οπου αμελεί την γλώσσαν του, δεν έχει γλώσσαν, είναι αυτόχρημα βουβόν»¹²³.

Την εποχή αυτή λοιπόν, «καλλιεργείται μια ορθολογιστική αντιμετώπιση της γλωσσικής διαδικασίας και αυτό γίνεται εμφανές με την προβολή της γενικής γραμματικής. Υπογραμμίζεται η εξάρτησή της από την καθολική ισχύ του λόγου που πηγάζει από την ανθρώπινη φρόνηση και αναιρείται η οντολογική και θεολογική αντίληψη της γλώσσας. Η γλώσσα δεν εκφράζει τα πράγματα αλλά τις έννοιες. Η ατομική και συγκεκριμένη ψυχική πραγματικότητα αλλά και η αλήθεια και το ψεύδος αποτελούν ιδιότητες του λόγου και όχι των πραγμάτων. Έχουμε να κάνουμε λοιπόν με ένα εννοιολογικό ρεαλισμό, όπου το νόημα συλλαμβάνεται ως συμβατική σχέση ανάμεσα στα σημεία και τις εννοιολογικές οντότητες»¹²⁴.

Όσον αφορά στον χώρο των παροικιών, «μπροστά στην άμεση ανάγκη των οικονομικών συναλλαγών αναπτύσσεται και ο γλωσσικός πραγματισμός ή ο γλωσσικός ωφελιμισμός. Η θεωρία αυτή αντιμετώπιζε τη γλώσσα μέσα από το πρακτικό και ρεαλιστικό πνεύμα, ως μέσο για ατομική πρόοδο, που θα συνεισέφερε και στην κοινή ευδαιμονία. Η θέση αυτή συντάσσεται με τις αντιλήψεις των Γερμανών μεταρρυθμιστών παιδαγωγών του τέλους του 18^{ου} αιώνα που στρέφονται περισσότερο στη διαμόρφωση οικονομικά ενεργά πολιτών, στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας, παρά στη σφυρηλάτηση μιας εθνικής συνείδησης»¹²⁵.

Συμπερασματικά, θα παρατηρούσαμε ότι το βαρύνον πρόβλημα του Ευρωπαϊκού και του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ήταν το πρόβλημα της αγωγής και ως συνέπεια αυτού, το γλωσσικό όργανο που έπρεπε να χρησιμοποιηθεί γι' αυτή. Οι λόγιοι θέτουν το γλωσσικό ζήτημα πιο έντονα, ενώ οι θέσεις τους επηρεάζονται και από την κοινωνική ομάδα που ανήκουν. Συνδέουν τη γλώσσα με την κατάσταση του έθνους και την τελειοποίηση του πνεύματος με την τελειότητα της γλώσσας. Ουσιαστικά, η φιλολογική διαμάχη μεταξύ των λογίων την περίοδο του Διαφωτισμού αφορούσε ευρύτερες πνευματικές κατευθύνσεις της παιδείας των Ελλήνων. Το γλωσσικό ζήτημα ήταν υποσύνολο αυτής της αντιμαχίας. Θεωρούμε ότι το θέμα είναι πολυδιάστατο και θα πρέπει να το ερευνήσουμε σε μια πιο

---

¹²¹Ο. π., σσ. 3-4.

¹²²Ο. π., σ. 5.

¹²³Γρηγόριος Κωνσταντάς (Μετάφραση), Φρ. Σοαβίου (Fr. Soave) 1818², *Στοιχεία λογικής, μεταφυσικής και ηθικής*, Βιέννη, σ. 22.

¹²⁴Αργυροπούλου, Ταμπάκη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός ...*, ό. π. σσ. 9-10.

¹²⁵Βάσω Σεϊρηνίδου (2013), *Το Εργαστήριο του Λογίου - Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού, μέσα από την Ιστορία της Βιβλιοθήκης του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, 132, Αθήνα, σσ. 108-109.

ευρεία διάσταση, θέτοντας νέα ερωτήματα που θα φωτίσουν νέες πτυχές αυτής της σημαίνουσας προβληματικής.

3.2 Οι τρεις γλωσσικές θεωρίες κατά την περίοδο του Νεοελλ. Διαφωτισμού

3.2.1 Η γλωσσική θεωρία του αρχαϊσμού

Οι αρχαϊστές έχουν ως βασικό επιχείρημα ότι «η μόνη γλώσσα που ταιριάζει στους Έλληνες είναι η αρχαία ελληνική. Η λαϊκή γλώσσα είναι ανίκανη να εκφράσει τις τέχνες και τις επιστήμες, γιατί είναι «χαλασμένη», «χυδαία» και «βάρβαρη». Γι' αυτούς, ο πνευματικός και ηθικός ξεπεσμός του νέου Ελληνισμού οφείλεται στην απώλεια της αρχαίας γλώσσας. Ο ελληνισμός πρέπει να μείνει πιστός σ' αυτή, με στόχο την επαναπόκτηση της προγονικής δόξας»¹²⁶.

«Ο αρχαϊσμός μπορεί να διακριθεί σε δύο φάσεις: η πρώτη, στην προεπαναστατική περίοδο, η οποία εντάσσεται στο πλαίσιο των κοινωνικοπολιτικών και πολιτισμικών συνθηκών του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, κατά την οποία η αρχαία ελληνική απολαύει υψηλού κύρους στην Ευρώπη ως γλώσσα της κλασικής παιδείας και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Η επιστροφή στην αρχαία ελληνική ή η στροφή προς μια αρχαίζουσα γλώσσα θα εξασφάλιζε ταυτόχρονα και την πολιτισμική εξύψωση. Η δεύτερη φάση αφορά στη μετεπαναστατική εποχή, κατά την οποία πραγματοποιείται μια γενικότερη στροφή προς κλασικιστικά πρότυπα σε πολλούς τομείς»¹²⁷.

«Οι αρχαϊστές επέλεξαν ως αφετηρία την αρχαία-αρχαίζουσα προς την οποία έπρεπε σταδιακά να συμμορφωθεί η προφορική αλλά και η γενικότερη χρήση της γλώσσας. Το αποτέλεσμα διέφερε κυρίως, ως προς τον βαθμό καθαρισμού της γλώσσας από το λόγιο στοιχείο και την επίδραση παλαιότερων γραπτών γλωσσικών προτύπων»¹²⁸.

Επιφανείς λόγιοι, όπως οι Ευγένιος Βούλγαρης, Άνθιμος Γαζής, Νεόφυτος Δούκας, Α. Θεοτόκης, Παναγιώτης Κοδρικάς, Στέφανος Κομνητάς κ.ά., εξυμνούν την αττική διάλεκτο, θεωρώντας την ως θεϊκή γλώσσα, η οποία πρέπει να μαθευτεί και να χρησιμοποιείται από κάθε Έλληνα, διότι είναι η μόνη που εγγυάται τη μετακένωση της αρχαίας δόξας.

«Οι εκπρόσωποι του αρχαϊσμού όμως δεν ακολουθούσαν ενιαία γραμμή. Η ίδια η αρχαία ελληνική εμφάνιζε μεγάλη ποικιλία ανά συγγραφέα-ποιητή και είδος κειμένου. Το γλωσσικό πρότυπο προς το οποίο θα έπρεπε να προσαρμοστεί η γλώσσα δεν αποσαφηνιζόταν, καθώς δεν ήταν σαφές ποιας ακριβώς εποχής, ποιου συγγραφέα ή συγγραφέων, ποιου είδους και ποιων κειμένων, αλλά και ποιου θεσμού θα χρησίμευε ως πρότυπο»¹²⁹. «Καθένας από τους αρχαϊστές κινούνταν αυτόνομα και εν πολλοίς αντιφατικά, ως προς το ποια ακριβώς θα έπρεπε να είναι η δόκιμη γλωσσική χρήση»¹³⁰.

Για παράδειγμα, ο Αθηναίος λόγιος Παναγιώτης Κοδρικάς (1762-1827), αριστοκρατικής καταγωγής, υποστήριζε «την ταξική διάσταση της γλώσσας, κάνοντας λόγο για τον χαρακτήρα της αρχαίας ελληνικής, που έπρεπε να είναι η γλώσσα των σπουδαιών και των ευγενών αλλά και της νεότερης, που όφειλε να καθαριστεί από βαρβαρισμούς και ιδιωτισμούς»¹³¹.

¹²⁶ Ντίνας, Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το Γλωσσικό Ζήτημα, ..., ό. π., σ. 340.

¹²⁷ Νικόλαος Παντελίδης, Αρχαϊσμός-Νεοαττικισμός: Νεόφυτος Δούκας - Στέφανος Κομνητάς - Κωνσταντίνος Οικονόμος - Σκαρλάτος Βυζάντιος - Κλέων Ρίζος Ραγκαβής - Παναγιώτης Σούτσος - Αναστάσιος Λευκίας Γεωργιάδης - Γεώργιος Μιστριώτης, στο: Μπαμπινιώτης, (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα*, ..., ό. π., σ. 199.

¹²⁸ Ο. π., σσ. 201-202.

¹²⁹ Ο. π., σσ. 200-201.

¹³⁰ Ο. π., σσ. 202-203.

¹³¹ Άλκης Αγγέλου (1998), Εισαγωγή και Επιμέλεια, *Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικά Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου*, Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 275.

«Ο Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806), ο κατεξοχήν εκπρόσωπος των αρχαϊστών, ένας από τους περισπούδαστους λόγιους, κάτοχος της κλασικής και ευρωπαϊκής παιδείας»¹³², στην έκδοση της «Λογικής»¹³³ (γραμμένη το 1768, σε αρχαϊζουσα γλώσσα, στην αποκλειστικά τότε χαρακτηριζόμενη ως «ελληνική») του τοποθετείται αρνητικά απέναντι στη χρήση της δημώδους γλώσσας στον επιστημονικό λόγο και στη φιλοσοφία. Απεναντίας, στην ποίηση δέχεται τη χρήση μιας πιο απλής γλώσσας. Ο Βούλγαρης, πίστευε στην ανάσταση της προγονικής δόξας με την αναβάπτιση των Ελλήνων στα νάματα των ιδεωδών του κλασικού ελληνισμού και την παλινόρθωση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, θέση που παραπέμπει στις αρχές της γαλλικής αισθησιοκρατίας»¹³⁴. Οι γλωσσικές του απόψεις αποτέλεσαν το οπλοστάσιο των αρχαϊστών και έγιναν αντικείμενο κριτικής από τους αντιπάλους του. Βέβαια, «οι ακαδημαϊκοί κυρίως, χαρακτήρα συζητήσεις γύρω από το γλωσσικό ζήτημα αυξήθηκαν προς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή των Παρίσιων Ηγεμονιών, με βασικούς πρωταγωνιστές τον κύκλο των Φαναριωτών λογίων, επικεφαλής των οποίων ήταν ο Δημήτριος Καταρτζής από τη μια πλευρά και ο αρχαϊστής δάσκαλος Λάμπρος Φωτιάδης (1752-1805), δάσκαλος του Νεόφυτου Δούκα στην «Ελληνική Σχολή» του Βουκουρεστίου από την άλλη. Στις ανταλλαγείσες επιστολές του με τον Δ. Καταρτζή, φαίνεται η σύμπλευση του Λ. Φωτιάδη με τον Ε. Βούλγαρη στο θέμα της πολυτιμότητας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και της αναγκαιότητας της χρήσης της στον γραπτό επιστημονικό λόγο»¹³⁵. Ένα από τα βασικά επιχειρήματα της απόρριψης της δημώδους γλώσσας ήταν η ετερομορφία, η έλλειψη δηλαδή ενιαίας μορφής - λόγω ύπαρξης πολλών διαλέκτων - που την εμπόδιζαν να γίνει επίσημη γλώσσα.

«Η αντιπαράθεση αρχαϊστών – δημοτικιστών κορυφώνεται όταν ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, στα 1761-1762, δημοσιεύει μετάφραση από τα Ιταλικά του δίτομου φιλοσοφικού έργου του Λουδοβίκου Μουρατόρι (1672-1750) «Ηθική Φιλοσοφία» στην κοινή γλώσσα. Ο Ευγένιος Βούλγαρης του απαντάει στη «Λογική» του αποδοκιμάζοντας το «χυδαϊστί φιλοσοφείν». Ανταπαντώντας ο Μοισιόδακας το 1781 στον πρόλογο του νέου του βιβλίου, τη «Θεωρία Γεωγραφίας», εξηγεί με τρόπο μαχητικό τους λόγους της επιλογής του «απλού ύφους» από του ελληνικού. Ο πρώτος είναι η σαφήνεια, ο δεύτερος η απλοϊκότητα και ο τρίτος η ορθότητα της χρήσης στον επιστημονικό λόγο, αλλά και σε άλλα θέματα της «κοινής» διαλέκτου όπως συμβαίνει και σε όλα τα έθνη της Ευρώπης. Μάλιστα, την απλούστερη δημώδη γλώσσα τη χαρακτηρίζει ως άλλο «ύφος» και όχι ως άλλη γλώσσα. Η κατάσταση που επικράτησε στην ελληνική μπορεί να χαρακτηριστεί ως «διμορφία» ή «διωφία». Στην ουσία, η γλώσσα που χρησιμοποιούσε ο Μοισιόδακας ήταν μια γλωσσική μορφή ανάμεσα στη δημοτική και την απλή καθαρεύουσα. Ο ίδιος μιλούσε για την ανάγκη μιας «λογιότερης δημοτικής» σε περιπτώσεις πιο απαιτητικού λόγου. Γενικότερα, κινείτο σε μια μέση οδό της γλώσσας και σε μια αντίληψη διόρθωσης της γλώσσας, που σχεδόν προετοίμαζαν το δρόμο για τις θέσεις του Αδαμάντιου Κοραή»¹³⁶.

¹³² Δημήτριος Βερναρδάκης (1884), *Ψευδαττικισμού Έλεγχος*, ψηφιακή βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών: Ανέμη: <http://anemi.lib.uoc.gr>, Αθήναι, σ. 445.

¹³³ Ευγενίου Βουλγάρεως (1766), *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα, εν Λειψία της Σαξωνίας*, ψηφιακή βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών: Ανέμη: <http://anemi.lib.uoc.gr>, σ. 49.

¹³⁴ Ο. π., σ. 49.

¹³⁵ Τις ανταλλαγείσες επιστολές μεταξύ Καταρτζή και Φωτιάδη διέσωσε ο Νεόφυτος Δούκας στα προλεγόμενα της 3^{ης} έκδοσης της Γραμματικής του: Νεόφυτος Δούκας (1812), *«Επιστολαί αμοιβαίαι περί γλώσσας του άρχοντος Κλοτζιάρ Δημητρίου Καταρτζή και του Λάμπρου του Φωτιάδου του εν Βουκουρεστίω διδασκάλου»*, *Η κατ' επιτομήν Γραμματική Τερψιθέα*, εν Βιέννη, σσ. 53-84, 56, 71. Τις ίδιες επιστολές αναδημοσίευσε ο Σάθας (1870), *Παράρτημα της Νεοελληνικής Φιλολογίας*, Αθήναι, σσ. 154-176, σσ. 156, 167.

¹³⁶ Μπαμπινιώτης, Εισαγωγή: από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα ..., ό. π., σ. 26.

Ωστόσο, «για έναν μεγάλο αριθμό λογίων που παρέμεναν στις τουρκοκρατούμενες περιοχές αλλά και για πολλούς που είχαν καταφύγει στο εξωτερικό, η γλωσσική αρχαιοτροπία αποτελούσε ψυχολογική ανάγκη και αντιστάθμισμα του «δούλου γένους» απέναντι στον πνευματικά υποδεέστερο κατακτητή, τεκμήριο της σύνδεσης με το ένδοξο προγονικό παρελθόν και συστατικό της αναμενόμενης εθνικής «Παλιγγενεσίας», ενώ η λαϊκή γλώσσα συμβόλιζε την παιδευσία που επέφερε η κατάκτηση. Ο ποιητής Λορέντζος Μαβίλης (1860-1912), αναφερόμενος στην αρχαία γλώσσα επί Τουρκοκρατίας, υποστηρίζει ότι απέκτησε ισχυρότατο συμβολικό κύρος ως μέσο σύνδεσης με το ένδοξο παρελθόν. Οι συνθήκες της σκλαβιάς δεν εισήγαγαν χυδαιότητα και δουλικά φρόνημα στη γλώσσα, αλλά προκάλεσαν μόνο περιορισμό του λεξιλογίου απόδοσης αφηρημένων και συνθετότερων εννοιών, ενώ οι λογοτεχνικές δυνατότητες της γλώσσας εκδηλώνονταν κάθε φορά που το επέτρεπε ακόμη και μια ελάχιστη ευνοϊκή συνθήκη»¹³⁷.

Επιπλέον, «η μόρφωση των περισσότερων λογίων στηριζόταν κυρίως, στα αρχαία κείμενα, ενώ με τη δυτική πνευματική ζωή τους συνέδεε η γλωσσομάθεια, η αξιοποίησή της για γνωστικούς και παιδαγωγικούς σκοπούς, η επαφή με τις γενικές νεωτερικές ιδέες όχι όμως και η βαθειά εξοικείωση με τη λογοτεχνία και η κατανόηση των σύνθετων προϋποθέσεών της»¹³⁸.

Αναπόφευκτα, «το αποτέλεσμα του παραπάνω κινήματος του αττικισμού¹³⁹ ήταν η διάσπαση της «ενιαίας» τότε ελληνικής γλώσσας σε δύο μορφές: τον γραπτό και τον προφορικό λόγο¹⁴⁰. Η διχαστική αυτή τάση βρήκε απήχηση στην πλειονότητα των λογίων και κληρονομήθηκε δυστυχώς και στα επόμενα χρόνια»¹⁴¹.

Όμως «η προσδοκία των αττικιστών και του όλου γλωσσικού κινήματος, για δημιουργία μεγάλων έργων και αναβάθμιση της γλωσσικής παραγωγής διαψεύστηκε. Στους μακρούς αιώνες που ακολούθησαν, εδραιώθηκε και ενισχύθηκε η γλωσσική διμορφία σε διάφορες εκφάνσεις της. Η αττικιστική έκφραση εξελίχθηκε σταδιακά σε μια λόγια γλωσσική παράδοση, η οποία απομακρύνθηκε από την αττικιστική μίμηση, και ουδέποτε υπήρξε απολύτως επιτυχής, δεχόμενη όλο και περισσότερο την επίδραση της απλούστερης γλωσσικής παράδοσης του προφορικού λόγου»¹⁴².

Μολαταύτα, θα λέγαμε ότι οι αττικιστές παρά τους αρνητικούς χαρακτηρισμούς που τους προσάπτονται, συνέβαλλαν θετικά στη διαδικασία αντικατάστασης ξένων λέξεων και στην καθιέρωση της ελληνικής επιστημονικής ορολογίας.

3.2.2 Η γλωσσική θεωρία της Κοινής Δημοτικής γλώσσας

Την παράταξη των δημοτικιστών αποτελεί μια ομάδα πνευματικών ανθρώπων, που συνάγουν το συμπέρασμα ότι υπάρχει πλασμένη η γλώσσα του νέου έθνους με τον κοινό της τύπο και δηλοποιούν ότι δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί η πνευματική αναγέννηση αν δεν στηριχτεί στη ζωντανή γλώσσα.

Βασικός εκπρόσωπός τους ήταν ο Δημήτριος Φωτιάδης-Καταρτζής, ο οποίος ζητά την καθιέρωση της κοινής γλώσσας της εποχής του ως αποκλειστική γλώσσα του νέου Ελληνισμού. Στο γλωσσικό του μανιφέστο στις 17 Ιανουαρίου του 1783, γράφει ότι «η καλλιέργεια της κοινής και η συγγραφή βιβλίων σ' αυτή πρέπει να είναι γενική και ολική

¹³⁷Ο. π., σ. 318.

¹³⁸Παναγιώτης Δ. Μαστροδημήτρης, *Επτανησιακή γλωσσική θεωρία: 1818-1911*, στο: Μπαμπινιώτης (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, ..., ό. π., σ. 287.

¹³⁹Γ. Μπαμπινιώτης (1979), *Νεοελληνική Κοινή: πέρα της Καθαρευούσης και της Δημοτικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρης, σ. 15· Αθ. Νάκας (2001), *Γλωσσολογικά, Γ'. Μελέτηματα για τη Γλώσσα και τη Λογοτεχνία*, Γ' έκδοση, Αθήνα: Παρουσία, σ. 294.

¹⁴⁰Ο. π., σ. 16.

¹⁴¹Ο. π., σσ. 16-17.

¹⁴²Μπαμπινιώτης, *Εισαγωγή: από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα* ..., ό. π., σ. 21.

αγωγή του έθνους»¹⁴³. Υποστήριζε πως «η δημοτική γλώσσα, η «φυσική» ήταν η μόνη που θα έπρεπε να χρησιμοποιούν οι Έλληνες και για τη μάθηση της γλώσσας πρέπει να αξιοποιούνται η μέθοδος, η συνήθεια, τα βιώματα, τα συναισθήματα και τα πάθη. Η αρχαϊζουσα γλώσσα χώριζε τους ανθρώπους, αφού δεν γινόταν κατανοητή από μια μεγάλη μερίδα αλλά και στην εφαρμογή της ήταν ανεδαφική¹⁴⁴. Αργότερα έκρινε ότι η «φυσική» γλώσσα, που έγραφε ως τότε, «θα μπορούσε να αντικατασταθεί από μια γλώσσα ανάμεικτη, «αιρετή», για να ωφελήσει το γένος καλύτερα»¹⁴⁵.

Το 1784 ο Καταρτζής παρατηρεί πως αν οι λόγιοι της εποχής του έγραφαν στη γλώσσα τους «ήθελαν μας γεμίσουν από βιβλία και ήθελαν πλουταίνουν το έθνος μας με ιδέαις πολλαίς, καλαίς, ευκολοπαράδοταις και ευκολοπαράδεκταις»¹⁴⁶. Αλλού θα σημειώσει: «Αν αυταίς ταις ιδέαις που έστρωσα τώρα εγώ και ταις έγραψα με κάθε μου ευκολία και ηδονή και γληγοράδα, σα σε μια φυσική μου γλώσσα που είναι, ήθελα να τις γράψω ελληνικά, ήθελα να παραδέρνω σ' όλην την ζωήν μου και να μη μπορέσω να πω εκείνο που θέλω, μήτε να νιώθετε όλα όσα ήθελα πη»¹⁴⁷. Υποστηρίζει με σεβασμό τη σημασία που πρέπει να δίνουμε στην τρέχουσα χρήση από τον λαό. Θα γράψει: «Κανείς δεν έχει εξουσία να δώσει σε μια λέξη το πάθος οπού δεν έχει αυτή στο στόμα του λαού»¹⁴⁸. Επισημαίνει πόσο εύκολο, αλλά και απαραίτητο είναι να δανείζεται από την αρχαία ελληνική γλώσσα και να εμπλουτίζει έτσι το λεξιλόγιό της: «Μ' όλον τούτο τα καινούργια πράγματα που ευρέθηκαν κι εφευρέθηκαν σήμερα στις επιστήμαις και τέχναις, δε μας φτάνουν όσο πολλαίς λέξεις και σφετερίσουμε γραμματικώς από τα ελληνικά· όθεν απαραίτητως πρέπει προς ώρα να πολιτογραφήσουμ' ομοίως πολλαίς άλλαις από τα ευρωπαϊκά και ασιανά έθνη»¹⁴⁹.

Παρατηρούμε ότι ο Καταρτζής αποδέχεται τη στενή σχέση της νεοελληνικής γλώσσας με την αρχαία, αλλά θεωρεί ότι πρόκειται για δύο γλώσσες, διότι κάθε ζωντανή γλώσσα έχει τη δική της γραμματική και τους δικούς της κανόνες ανεξάρτητα αν προέρχεται από άλλη παλιότερη.

Επηρεασμένοι από τη γλωσσική θεωρία του Καταρτζή, ο ιερομόναχος Δανιήλ Φιλιππίδης και ο εξάδελφός του ιεροδιάκονος Γρηγόριος Κωνσταντάς εισάγουν τη χωροχρονική διάσταση στην εξέλιξη και μεταβολή των γλώσσας, θεωρώντας ότι «αυτή αλλάζει με την πάροδο του χρόνου και μία διάλεκτος τροποποιείται όταν ξεμακραίνει από τον τόπο που μιλιέται»¹⁵⁰. Οι δυο τους τύπωσαν στη Βιέννη το 1791 τον πρώτο τόμο της «Γεωγραφίας Νεωτερικής», «ένα από τα πιο σημαίνοντα έργα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στις σελίδες του, που είναι γραμμένες σε μια εξαιρετική δημοτική γλώσσα της εποχής, οι συγγραφείς υποδεικνύουν τη σπουδή και τη διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας»¹⁵¹.

Μεταγενέστερα, «ο Αθανάσιος Χριστόπουλος (1772-1847), στον πρόλογο της «Γραμματικής της Αιολοδωρικής ή ομιλούμενης τωρινής των Ελλήνων γλώσσας», που εξέδωσε το 1805, θα αναφέρει ότι δεν υπάρχουν βάρβαρες και πολιτισμένες γλώσσες. Η αλλαγή στο τυπικό και συντακτικό μέρος της γλώσσας, υποστηρίζει ότι αποτελεί φυσική

¹⁴³ Ντίνας, Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το Γλωσσικό Ζήτημα, ..., ό. π., σ. 334.

¹⁴⁴ Δημήτριος Καταρτζής (1999), «Δύο πρόλογοι (1784, 1796)», *Τα Ευρισκόμενα*, Εκδότης Κ.Θ. Δημαράς, Φιλολογική Βιβλιοθήκη - 9, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, σ. 322.

¹⁴⁵ Λίνος Πολίτης (1985), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τέταρτη έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 96.

¹⁴⁶ Ο. π., σ. 334.

¹⁴⁷ Ο. π., σ. 335.

¹⁴⁸ Ο. π., σ. 335.

¹⁴⁹ Ο. π., σσ. 334-337.

¹⁵⁰ Αικατερίνη Κουμαριανού (2011), (Επανεκδοση-Επιμέλεια), *Η Νεωτερική Γεωγραφία των Δημητρίων, Βιέννη 1791*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήση, σ. 80.

¹⁵¹ Ο. π., σσ. 146-147.

εξέλιξη, η οποία επέρχεται σταδιακά και σταθερά μέσα στον χρόνο σε όλες τις γλώσσες»¹⁵².

Ο επαναστατικός Ρήγας Φεραίος, υποστηρικτής της δημοτικής, επεσήμανε πως «οι νόμοι, τα διατάγματα και όλα τα έγγραφα της «ελληνικής δημοκρατίας» θα έπρεπε να συντάσσονται στην «απλήν» γλώσσα των Ελλήνων, επειδή αυτή ήταν περισσότερο προσιτή από την αρχαϊζουσα και μπορούσε εύκολα να διδαχθεί σε όλους όσοι κατοικούσαν στην επικράτειά της»¹⁵³.

Επιπροσθέτως, ο Ιωάννης Βηλαράς πίστευε ότι «για να ξυπνήσει το Έθνος από τον λήθαργο της πνευματικής δουλείας και αμάθειας, έπρεπε να καθιερωθεί σε όλα τα είδη του λόγου η δημοτική γλώσσα»¹⁵⁴. Μάλιστα, ο ίδιος προχωρεί και στην κατάργηση της ιστορικής ορθογραφίας και των τόνων.

Από τους δημοτικιστές «η λόγια γλώσσα θεωρείται τόσο ακατάλληλο όργανο για το διαφωτισμό του έθνους, ώστε οι φορείς της στην παιδεία, οι «λογιότατοι», θεωρούνται εμπόδιο για τη μόρφωση του λαού και εκπρόσωποι του ολιγαρχικού κοινωνικού πνεύματος που έρχεται να αντικαταστήσει τη σκλαβιά των Τούρκων»¹⁵⁵. Συνεπικουρώντας, ο Ιωάννης Βηλαράς σημειώνει ότι «το να ισχυρίζεται κάποιος πως η «Γρεκνη γλωση» γίνεται τόσο τελειότερη όσο περισσότερο πλησιάζει την «Ελληνική» είναι σαν να ισχυρίζεται ότι μια νέα και χαριτωμένη γυναίκα θα γίνει ακόμη πιο ελκυστική, αν κάνει το πρόσωπό της να μοιάσει με το πρόσωπο μιας γριάς, ώστε να αποκτήσει την ομορφιά που είχε εκείνη στα νιάτα της!»¹⁵⁶.

Αλλά και ο Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829) «καταπολεμά με σφοδρότητα τον λογιotaτισμό, δηλαδή την τάση ορισμένων τυπολατρών και προγονόπληκτων διδασκάλων να επιβάλλουν στον λαό μια γλώσσα που δεν τον αντιπροσωπεύει και δεν τον εκφράζει, πλαστή παραλλαγή της αρχαιοελληνικής κοινής και παραφθαρμένη μορφή της αρχαίας αττικής διαλέκτου»¹⁵⁷. Βασική θέση του Ψαλίδα είναι πως οι Νεοέλληνες δικαιούνται και οφείλουν να μιλούν και να γράφουν τη γλώσσα που χρησιμοποιούν και καταλαβαίνουν, η οποία εκφράζει με αμεσότητα τα συναισθήματα και τα διανοήματά τους. Αναφέρει σχετικά: «Οι σοφοί προγονοί μας προσπαθούσαν να γράψουν στη διάλεκτο του καιρού και του τόπου τους, με αποτέλεσμα να έχουμε κείμενα με διαλεκτικές παραλλαγές ακόμη και μέσα στην ίδια διάλεκτο. Κανένας δεν διανοήθηκε να τους υποχρεώσει να υιοθετήσουν μια παλαιότερη διάλεκτο ή τη γλώσσα ενός προγενέστερου ένδοξου συγγραφέα»¹⁵⁸. «Φυσικό επακόλουθο της μακρόχρονης αυτής γλωσσικής πορείας είναι η σημερινή κοινή νέα ελληνική, το ζωντανό αυτό εργαλείο της καθημερινής ζωής, που δημιουργείται για να υπηρετήσει την εκάστοτε κοινωνικο-ιστορική αναγκαιότητα. Ο Εμμ. Ροΐδης (1835-1904), που ενώ έγραφε στην καθαρεύουσα, ήταν ο ίδιος υπέρμαχος του Δημοτικισμού, θεωρεί τις

¹⁵² Αθανάσιος Χριστόπουλος (1805), *Γραμματική της Αιολοδωρικής ή ομιλούμενης τορινής των Ελλήνων γλώσσας*, Α. Μέγας (1927), *Ιστορία του Γλωσσικού Ζητήματος*, τόμος δεύτερος, Αθήναι, σσ. 74, 77.

¹⁵³ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης (2000), (Εισαγωγή - Επιμέλεια - Σχόλια), *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα Σωζόμενα*, πέμπτος τόμος, *Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, σ. 56.

¹⁵⁴ Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ά. (1981), *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση οδό»*, (Εισαγωγή-Επιμέλεια), Εμμ. Ι. Μοσχονάς, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, σσ. 140-142.

¹⁵⁵ Ανδριώτης Ν. (1992), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας (τέσσερις μελέτες)*, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), σσ. 145, 146.

¹⁵⁶ Ο. π., σ. 148.

¹⁵⁷ Γεώργιος Ανδρειωμένος, Χρυσούλα Καραντζή, *Οι απόψεις των προδρόμων υπέρ μιας κοινής γλώσσας με αφητηρία τη γλώσσα της λογοτεχνίας: Ρήγας Φεραίος-Ιωάννης Βηλαράς-Αθανάσιος Χριστόπουλος*, στο: Μπαμπινιώτης, (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, ...*, ό. π., σ. 169.

¹⁵⁸ Εμμ. Ι. Μοσχονάς (1981), (Επιμέλεια), *Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος, κ.ά., Η δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή «μέση οδό»*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, σσ. 89-91.

έννοιες του αττικισμού, του σχολαστικισμού και του λογιotaτισμού σχεδόν συνώνυμες»¹⁵⁹.

3.2.3 Η γλωσσική θεωρία της «Μέσης οδού»

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα «ξέσπασε λοιπόν μια σύγκρουση μεταξύ των «Διαφωτιστών», με κυρίαρχο εκπρόσωπο τον Αδαμάντιο Κοραή (1743-1833) και τον κύκλο των πιστών του φίλων ή συνεργατών, εκδοτών, λογίων συγγραφέων, ομοϊδεατών, που ήταν διάσπαρτος τόσο στις πόλεις της Διασποράς (ιδίως, στη Βιέννη, την Τεργέστη και λιγότερο στην Πέστη) όσο και στην οθωμανοκρατούμενη Ανατολή (στη Σμύρνη, τη Χίο, τις Μηλίες, τα Αμπελάκια, τον Τύρναβο κ.α.) και αφετέρου, στους πιστούς στον «συντηρητισμό» - κατά τους ισχυρισμούς των αντιπάλων τους - εκπροσώπους ορισμένων κυρίαρχων κύκλων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, που αντιτίθονταν στις σπουδές στη Δύση αλλά και στις ιδέες περί ελευθερίας σκέψης και λόγου, ακολουθώντας περισσότερο τα διδάγματα της Ορθοδοξίας. Η προβολή του γλωσσικού ζητήματος στη συγκεκριμένη σύγκρουση ήταν μάλλον το προκάλυμμα μιας βαθύτερης διάστασης στις νοοτροπίες αλλά και στην αντιμετώπιση της προοπτικής του εθνικού ζητήματος»¹⁶⁰.

Στον κύκλο του Κοραή ανήκουν οι λόγιοι: Κωνσταντίνος Κούμας, Θεόκλητος Φαρμακίδης, Νεόφυτος Βάμβας, Κωνσταντίνος Οικονόμος, Κωνσταντίνος Κοκκινάκης, Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος κ.ά. Ο Κοραής είχε ξεκινήσει ένα μακροχρόνιο αγώνα για να εναρμονίσει την κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδας με τα επιτεύγματα του νεότερου δυτικού κόσμου. Ζει στο Παρίσι, επηρεάζεται από τα διανοητικά ρεύματα του Γαλλικού Διαφωτισμού και πιστεύει στην καλλιέργεια και την ενδυνάμωση των ομιλούμενων εθνικών γλωσσών. Γνωρίζει την υπάρχουσα γλωσσική κατάσταση στην Ελλάδα, όπου η γλώσσα είχε αλλοιωθεί λόγω της μακρόχρονης δουλείας και της έλλειψης παιδείας και προτείνει την διόρθωσή της.

«Ο Κοραής ήταν υπέρ της κοινής λαϊκής γλώσσας, απορρίπτοντας τα άκρα, δηλαδή τόσο την ακαλλιέργητη λαϊκή (τη «χυδαία») και την ιδιωματική (τη «γλωσσηματική») όσο και την αρχαϊζουσα λογιotaτιστική μορφή γλώσσας (την «ελληνική»), προτείνοντας ωστόσο ένα σύστημα εξωραϊσμού και καθαρισμού της από ιδιωματισμούς, χυδαϊσμούς και βαρβαρισμούς»¹⁶¹. Πίστευε ότι «οι πεπαιδευμένοι του Γένους πρέπει να καθαρίσουν τη γλώσσα με την αντικατάσταση των ξένων, τουρκικών κυρίως λέξεων, να υιοθετηθούν αρχαίες λέξεις όπου δεν υπάρχουν οι αντίστοιχες στην ομιλούμενη και οι λέξεις να προσαρμοστούν στο τυπικό της αρχαίας»¹⁶². «Αυτή η επιλογή συνιστούσε την αποφυγή των γλωσσικών ακροτήτων και τον συγκεκριισμό της αρχαίας και της κοινής (δημοτικής) γλώσσας με την τήρηση μιας προσεκτικής και συμβιβαστικής γλωσσικής πολιτικής. Για τον ίδιο, η γλώσσα μπορεί να εμπλουτίζεται συνεχώς και να αναβαθμίζεται, διαπλάθοντας ένα νέο λεξιλόγιο με νέο σημασιολογικό περιεχόμενο («ανασημασιολόγηση»). Ο «καθαρισμός», όπως ονομάστηκε το κίνημα που περιέβαλλε με το κύρος του ο Αδαμάντιος Κοραής είναι η πρώτη συνειδητή προσπάθεια απλούστευσης της επίσημης γλώσσας»¹⁶³. «Η δεύτερη παρέμβαση που προτείνει είναι η «διόρθωσις», δηλαδή η απομάκρυνση δομικών (γραμματικών-συντακτικών) στοιχείων της γλώσσας, ξενικής ή

¹⁵⁹ Δημήτριος Δημηρούλης, Εμμανουήλ Ροΐδης - Κωνσταντίνος Καβάφης - Γεώργιος Σεφέρης, στο: Μπαμπινιώτης, (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, ..., ό.π., σ. 372.

¹⁶⁰ Χασιώτης, Κατσιαραδή-Hering, Αμπατζή, (Επιμέλεια), *Οι Έλληνες στη Διασπορά* ..., ό. π., σ. 51.

¹⁶¹ Κ. Μαλαφάντης (2011), «Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Παιδείας» στο: Σ. Μπουζάκης, (Επιμέλεια), *Πανόραμα της ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις, τόμ. Α', Ιστοριογραφικά ρεύματα - Μακρές περίοδοι - Εκπαίδευση εκτός συνόρων - Τοπική ιστορία*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 399-412.

¹⁶² Νεόφυτος Χαριλάου (1999), *Νεόφυτος Δούκας: ένας μεγάλος δάσκαλος και λόγιος του 18^{ου} - 19^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, σσ. 295-296.

¹⁶³ Γ. Μπαμπινιώτης (1979), *Νεοελληνική Κοινή*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρης, σ. 19

έντονα λαϊκής ή ακόμη και ιδιοματικής προέλευσης»¹⁶⁴. Ομοίως και «ο Λαρισαίος Κωνσταντίνος Κούμας επισημαίνει την ανάγκη για καθαρισμό, διόρθωση και αναβάθμιση της ομιλούμενης γλώσσας»¹⁶⁵. Αλλά και «ο Ν. Θεοτόκης στο «Κυριακοδρόμιον» (Μόσχα 1796), παρουσιάζει τη συμπάθειά του προς την «καθαρεύουσαν», όπως πρώτος αυτός ονόμασε τη γλωσσική μορφή της ελληνικής, η οποία καθώς είναι απλή και απαλλαγμένη από ξενισμούς και ιδιοματισμούς προσεγγίζει την αρχαία γλώσσα»¹⁶⁶.

«Ο Κοραής, πρωτοποριακά, αναγνώρισε την ανάγκη αναγωγής της κοινής προφορικής γλώσσας σε επίσημη του αναγεννώμενου ελληνικού έθνους. Ενέταξε ως κύρια διάσταση την καθιέρωση της κοινής γλώσσας ως μόνου οργάνου πανελλήνιας γραπτής και προφορικής επικοινωνίας. Αποτελεί «τη φωνή της λογικής» στο γλωσσικό ζήτημα, ενώ προκάλεσε επιθέσεις εκατέρωθεν, από τους υποστηρικτές της αρχαϊζουσας αλλά και από τους θιασώτες της απλής προφορικής γλώσσας. Χρησιμοποιώντας λογικά επιχειρήματα έπεισε τους περισσότερους ότι η κοινή είναι η μόνη γλωσσική μορφή που αξίζει να γενικευτεί, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο προς την καθιέρωση της δημοτικής, αφού την προετοίμαζε μέσα από μια πολύ απλουστευμένη καθαρεύουσα, πλήρη ιδιομορφιών, αλλά και μέσα από ουσιώδεις συγκλίσεις προς τη λαϊκή γλώσσα»¹⁶⁷.

Ο Κοραής προφανώς, είχε επηρεαστεί από μια βασική αρχή του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού περί της εξέλιξης των γλωσσών, αλλά ταυτόχρονα εκδήλωνε και τις κλασικές καταβολές του. Ο Vincenzo Rotolo¹⁶⁸ σημειώνει : «Ο Κοραής ταυτίζει τη γλώσσα με το έθνος»¹⁶⁹. «Μια εξύψωση της γλώσσας θα σήμαινε και εξύψωση του έθνους. Αγωνίζεται για τη «μετακένωση» της δυτικής παιδείας στην Ελλάδα και την ανανέωση της γνωριμίας του νέου ελληνισμού με τη γραμματεία των αρχαίων. Υποστηρίζει ότι η δυτική παιδεία θα βοηθήσει τον ελληνισμό, σ' αυτή τη φάση της ιστορίας του, να οικειωθεί και να επανενωθεί με το πνεύμα της κλασικής αρχαιότητας. Πιστεύει στην επανασύνδεση των δεσμών με τη μεγάλη ελληνική παράδοση. Η περίφημη «μέση οδός» αποτελεί για τον Κοραή κανόνα πολιτικής, παιδείας και γλώσσας»¹⁷⁰.

Ο Δ. Γληνός το 1922 αναγνωρίζοντας την αξία του Κοραή θα γράψει: «Μόνο αυτός δεν είναι τυφλωμένος από την πλάνη του ξαναγυρισμού στην αρχαία γλώσσα, βλέπει μπροστά του την ύπαρξη σύγχρονου Έθνους, έθνους νέου και δεν περιφρονεί τα ψυχικά του δεδομένα, τη γλώσσα, τα ήθη του. [...]. Βέβαια, ο Κοραής στάθηκε στη μέση, ήταν υπερβολικά συμβιβαστικός [...]. Μα κι έτσι που στάθηκε, για τη θέση που είχε απέναντι στο παρόν, ξεχωρίζει σαν άστρο λαμπερό πάνω απ' όλους τους σύγχρονους και κατοπινούς φιλόλογους»¹⁷¹.

Ενώ ο Μ. Τριανταφυλλίδης σημειώνει: «Ο Κοραής δεν παρουσιάστηκε μόνο ως γλωσσικός ρυθμιστής (αν και ο ίδιος είχε επιφυλάξεις για την προσπάθειά του) και

¹⁶⁴Ο. π., σσ. 28-29.

¹⁶⁵Κωνσταντίνος Μ. Κούμας (1812), *Σύνοψις Φυσικής, εις χρήσιν των πρωτοπείρων μαθητών του Φιλολογικού της Σμύρνης Γυμνασίου*, υπό Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, εν Βιέννη της Αυστρίας, τυπογραφείο Ι. Β. Σβεκίου, σσ. ε'-στ', κ' και κβ'.

¹⁶⁶Νικηφόρος Θεοτόκης (1796), *Κυριακοδρόμιον ήτοι Ερμηνεία και μετ' αυτήν ηθική ομιλία εις το κατά πάσαν Κυριακήν εν ταις Αγίας των Ορθοδόξων Εκκλησίαις αναγιγνωσκόμενον Ευαγγέλιον*, συνταχθέν υπό του Πανιερωτάτου Αρχιεπισκόπου Νικηφόρου του πρώην Αστραχανίου και Σταυρουπόλεως, τόμος Α', εν Μόσχα, στη δεύτερη σελίδα του Προλόγου, χωρίς αρίθμηση.

¹⁶⁷Γιώργος Μπαμπινιώτης, Για τη συμβολή μερικών από τους πρωταγωνιστές του γλωσσικού ζητήματος: Αδαμάντιος Κοραής, Μανόλης Τριανταφυλλίδης, Νικόλαος Ανδριώτης, Αγαπητός Τσομπανάκης, Γεώργιος Κουρμούλης, στο: Μπαμπινιώτης, (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σ. 581.

¹⁶⁸Vincenzo Rotolo (1984), «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή. Ιδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα», *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, Αθήνα, σσ. 45-48.

¹⁶⁹Αδαμάντιος Κοραή (1832), *Άτακτα* Παρίσι, Αθήνα: Επανεκδοση MIET, 1995, τόμος 4^{ος}, σ. 225.

¹⁷⁰Ντίνας, Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το Γλωσσικό Ζήτημα, ..., ό. π., σ. 343.

¹⁷¹Ο. π., σ. 30.

αντιμέτωπος της παντοδύναμης θεωρίας του αρχαϊσμού που επιζητούσε να καθιερώσει την αρχαία γλώσσα. Πολέμησε έντονα και το πατροπαράδοτο ξερό και ολέθριο εκπαιδευτικό σύστημα [...]. Με την επιβολή του έργου του άρχισε να κλονίζει τον αρχαϊσμό, έγινε το σύμβολο και ο κύριος επαναστατικός αντιπρόσωπος της αστικής τάξης. Υπήρξε στόχος όλων των αντιδραστικών στοιχείων της εποχής του και οι γλωσσικές αντιγνώμιες εναντίον του κατατούσαν συχνά ασήμαντες. Επανελημμένα, οι πολεμικές ξεσπούσαν με τρόπο προσωπικό και συκοφαντικό και οι αντίγνωμοι κακομεταχειρίστηκαν αφάνταστα τον μεγάλο πατριώτη»¹⁷². Η έριδα που δεν ήταν μόνο γλωσσική, αλλά ευρύτερα πολιτισμική επισκιάζει τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και χωρίζεται σε δύο φάσεις. «Η πρώτη αρχίζει το 1804, με τη δημοσίευση από τον Κοραή της επιστολής «Προς Αλέξανδρον Βασιλείου» στην έκδοση των «Αιθιοπικών» του Ηλιοδώρου και τελειώνει το 1815, με την αναχώρηση του Δούκα από τη Βιέννη και την ανάληψη απ' αυτόν της σχολαρχίας στην «Ελληνική Σχολή» του Βουκουρεστίου. Στη φάση αυτή πρωταγωνιστές της διαμάχης είναι ο Δούκας και ο Κοραής, με εκατέρωθεν συναγωνιστές τους, τον Θεσσαλό λόγιο Στέφανο Κομμητά και τον Ηπειρώτη έμπορο Στέφανο Βασιλείου. Η δεύτερη φάση, που αρχίζει το 1816 πήρε οξύτερη μορφή από την πρώτη, με πρωταγωνιστές τον Κοραή και τον Φαναριώτη Π. Κοδρικά»¹⁷³. «Συμπίπτει χρονικά με την επανέκδοση του «Λόγιου Ερμή» από τους Θεόκλητο Φαρμακίδη και Κωνσταντίνο Κοκκινάκη, οι οποίοι ενστερνίζονται τις κοραϊκές ιδέες και τη δημοσιοποίηση από τον Π. Κοδρικά επικριτικής απαντητικής επιστολής προς τους νέους εκδότες, ασκώντας διακριτικά έμμεση κριτική στις γλωσσικές ιδέες του Κοραή και των ομοϊδεατών του και τελειώνει με την έναρξη της Επανάστασης του 1821. Ο Κοδρικάς στο έργο του «Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου» (Παρίσι 1818), υποστηρίζει ότι «κοινή» είναι μόνον η γλώσσα που μιλούν στο Φανάρι, η γλώσσα των ευγενών και των σπουδαιών»¹⁷⁴. «Η στάση του όμως είναι έντονα αντιφατική, διότι ενώ από τη μια πλευρά θεωρεί ως «κοινή» τη λόγια γλώσσα του Φαναρίου, επιτίθεται κατά της «κοινής» του Κοραή, ενώ από την άλλη μεριά, επαινεί τη λαϊκή γλώσσα του Καταρτζή και του Χριστόπουλου»¹⁷⁵.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι οι θέσεις του Αδαμάντιου Κοραή υπήρξαν καθοριστικές για την καθιέρωση της κοινής, της απλούστερης προφορικής γλώσσας ως επίσημης ελληνικής γλώσσας και στον γραπτό λόγο και συνετέλεσαν σημαντικά στην τελική έκβαση του «γλωσσικού ζητήματος».

¹⁷²Μ. Τριανταφυλλίδης (1938), *Νεοελληνική Γραμματική*, τόμος 1^{ος}, Ιστορική Εισαγωγή, σσ. 455-456, όπως αναφέρει ο Γιώργος Μπαμπινιώτης, Εισαγωγή: από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα ..., ό. π., σσ. 30-31.

¹⁷³Χαριλάου, *Νεόφυτος Δούκας: ένας μεγάλος δάσκαλος* ..., ό. π., σσ. 283-284.

¹⁷⁴Π. Κοδρικάς (1818), *Προλεγόμενα*, σ. σε', όπως αναφέρει ο Μπαμπινιώτης, Εισαγωγή: από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα ..., ό. π., σ. 29.

¹⁷⁵Ο. π., σ. 30.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΚΟΜΜΗΤΑ

Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσουμε τη σκιαγράφηση της βιογραφίας του Στέφανου Κομμητά με βάση όσες πληροφορίες υπάρχουν διάσπαρτες στα δημοσιευμένα, αλλά και στα ανέκδοτα έργα του, όπως και σε έργα άλλων, στις δημοσιεύσεις του στα περιοδικά *Ερμής ο Λόγιος* και *Καλλιόπη*, καθώς και στις επιστολές¹⁷⁶ που έστειλε σε διάφορα πρόσωπα ή έστειλαν άλλοι σε αυτόν¹⁷⁷.

Ο Κομμητάς λοιπόν γεννήθηκε το 1762 στο χωριό Κωφοί της «χωραρχίας Κοκοσίου», στην περιοχή της αρχαίας Φθίας και στη σημερινή περιοχή του Αλμυρού της Μαγνησίας¹⁷⁸. Το χωριό είναι ένας ημιορεινός οικισμός γεωργών και ποιμένων, που βρίσκεται στους πρόποδες της Όθρυος σε υψόμετρο 500 μ. και ανήκε σε μια από τις τρεις φοροδοικητικές ενότητες της περιοχής Αλμυρού¹⁷⁹. Η καταγωγή αυτή του Κομμητά πιστοποιείται για πρώτη φορά από τον Ιωάννη Αναστασίου Λεονάρδο στα 1836¹⁸⁰. Για τη νεότητά του δεν έχουμε όμως καμιά πληροφορία. Φαίνεται ότι τα πρώτα στοιχειώδη γράμματα τα έλαβε στους Κωφούς, κοντά σ' ένα «γέροντα». Τη βασική του όμως εγκύκλια μόρφωση την απόκτησε στη φημισμένη Σχολή του Τυρνάβου, γνωστή και ως «Ελληνομουσειόν», η οποία είχε ιδρυθεί το 1702 κάτω από την καθοδήγηση του περίφημου δασκάλου Ιωάννη Πέζαρου¹⁸¹.

1. Η Σχολή του Τυρνάβου και ο Ιωάννης Πέζαρος

Ο Ιωάννης Δημητριάδης-Πέζαρος γεννήθηκε στον Τύρναβο και έλαβε τις βασικές γνώσεις από τους Ιωάννη Αγραφιώτη και Λάμπρο Πάσχο. Στη συνέχεια σπούδασε στα Γιάννενα κοντά στον Κοσμά Μπαλάνο και κατόπιν μετέβη στο Άγιο Όρος, όπου μελέτησε τα συγγράμματα του Ευγένιου Βούλγαρη με την καθοδήγηση του μαθητή του Κυπριανού, συμπληρώνοντας τις γνώσεις του στη νεότερη φιλοσοφία¹⁸². Κατόπιν δίδαξε στη Σχολή

¹⁷⁶Αντώνιος Σμυρναίος και Δημήτριος Σακκής (2014), «Ως εραστής του «θείοτάτου χρήματος»: ο Στέφανος Κομμητάς «αυτοβιογραφούμενος», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός – Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014)*, με θέμα: «Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 – Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Prinfair, σσ. 106-107.

¹⁷⁷Μια πρώτη απόπειρα βιογραφίας έγινε από τον Γ. Σούρλα (2013) στο βιβλίο του: *Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830. Η Ζωή και το έργο του*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

¹⁷⁸Παρά τις διαφωνίες παλαιότερων μελετητών, οι οποίοι θεωρούσαν ότι γεννήθηκε το 1770, η χρονολογία της γέννησης του Κομμητά εξήχθη από τη ληξιαρχική πράξη του θανάτου του, που την ανακάλυψε ο Γεώργιος Σούρλας στα αρχεία της Πέστης στην Ουγγαρία και με την βοήθεια της εκεί ελληνικής πρεσβείας. Σε αυτήν αναφέρεται ότι ο Στέφανος Κομμητάς «εκοιμήθη» στην Πέστη στις 6 Απριλίου του 1830, «αφού μετήλθε των αχράντων μυστηρίων», σε ηλικία 68 ετών. Ο. π., σσ. 124-126.

¹⁷⁹Κώστας Καλαντζής (1973), *Στέφανος Κομμητάς. Ο μεγάλος Δάσκαλος του Γένους (1770-1833). Μορφαι της Μαγνησίας*, Βόλος: Εκδόσεις Νομαρχία Μαγνησίας, σ. 149.

¹⁸⁰«...Κωφών (ήτις είναι η πατρίς του αοιδίμου Στ. Κομμητά)...». *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία συνταχθείσα κατ' ιδιαιτέραν τινα μέθοδον γεωγραφικώς και περιηγητικώς* / υπό Ιωάννου Αναστασίου Λεονάρδου εκ του Κισσάβου όρους εκ πόλεως Αμπελακίων της εν Θεσσαλία Μαγνησίας του νυν χρηματίζοντος εν τω κατά Ζέμονα Ελληνομουσειώ Απλοελληνοδιδασκάλου. Τύποις δε εκδοθείσα δαπάνη των Φιλομούσων Συνδρομητών. Εν η προσετέθησαν 6. Εικονογραφίαι και 1. Γεωγραφικός Χάρτης συμβάλλοντα εις καλλωπισμόν της Βίβλου και ζωηροτέραν παράστασιν της περιομένης Επαρχίας της Ελλάδος, Εν Πέστη της Ουγγαρίας: Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου του Ευγενούς Τράττνερ τε και Καρολίου, 1836, σ. 36. Ο Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος εντόπισε μάλιστα στο χωριό τα ερείπια της κατοικίας του Κομμητά.

¹⁸¹Κωνσταντίνος Ν. Σάθας (1868), *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων*, Αθήνα, σ. 590· Μιχαήλ Λαφαζάνης (2001), *Ιωάννης Πέζαρος, η ζωή, το έργο, η αλληλογραφία του*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, σσ. 158, 209.

¹⁸²Ο. π., σσ. 128-129, 154.

της Τσαριτσάνης (1772-1777) και στο Λιβάδι Ελασσόνας (1777-1782), ενώ το 1782 ανέλαβε τη διεύθυνση της Σχολής του Τυρνάβου μέχρι το θάνατό του το 1806¹⁸³. Στις μέρες του η Σχολή γνώρισε μεγάλη άνθιση και ο Πέζαρος ήταν περιζήτητος και από άλλες πόλεις, ενώ προσέλκυσε στον Τύρναβο και μεγάλο αριθμό μαθητών. Οι περισσότεροι απ' αυτούς έγιναν στη συνέχεια σπουδαίοι δάσκαλοι ή επέλεξαν να ακολουθήσουν το ιερατικό αξίωμα με μεγάλη προσφορά στην Εκκλησία και στο Γένος.

Στη Σχολή λειτουργούσε και οικοτροφείο για τους ξενομερίτες μαθητές, στο οποίο πρέπει να διέμενε και ο Κομμητάς. Σε επιστολές από γονείς προς τον Πέζαρο μαρτυρείται ότι του ζητούσαν επίμονα να δεχθεί το γιο τους «όχι μόνον ως μαθητήν, αλλά και ως σύνοικον», γιατί σε αντίθετη περίπτωση, όπως θα αναφέρει κάποιος από αυτούς, ήταν «έτοιμος να τον εμποδίσει» από τις σπουδές του, γράφοντας μάλιστα ότι είναι «κάλλιον να τον διακόψει τελείως από τα γράμματα παρά να τον στείλει σε άλλο διδάσκαλο»¹⁸⁴. Ο Κωνσταντίνος Κούμας, τρόφιμος κι αυτός του οικοτροφείου, μας παρέχει κάποιες πληροφορίες για τη λειτουργία του. Σε αυτό κάθε μαθητής έδινε ένα ορισμένο ποσό που κυμαινόταν από τριάντα σε εξήντα γρόσια και εξασφάλιζε τη διαμονή, τη διατροφή και την καθαριότητα του ρουχισμού του: «Με λιτότητα και οικονομίαν, χωρίς έλλειψιν των αναγκαίων, συνέζων πάντοτε 10-15 ξένοι μαθητές»¹⁸⁵.

Παράλληλα, επειδή ο Πέζαρος έμενε κι αυτός στο οικοτροφείο, οι μαθητές είχαν την ευκαιρία να συναναστρέφονται συνεχώς μαζί του. «Κάθε πρωί, πριν ξεκινήσουν τα μαθήματα, εκκλησιάζονταν μαζί με τον δάσκαλό τους. Κατόπιν επέστρεφαν στο σχολείο και ξεκινούσε η διδασκαλία. Αφού σταματούσαν για το μεσημεριανό φαγητό, άρχιζε η μεταμεσημβρινή εργασία του σχολείου μέχρι αργά το απόγευμα. Κατόπιν όλοι πήγαιναν και πάλι στην εκκλησία για την ακολουθία του εσπερινού»¹⁸⁶. «Η Σχολή λειτουργούσε καθημερινά πρωί και απόγευμα, εκτός από το απόγευμα του Σαββάτου και ο Πέζαρος δίδασκε σε όλες τις τάξεις, στους προχωρημένους και στους πρωτόπειρους μαθητές. Διέκοπταν μόνο τις ημέρες των εορτών των Χριστουγέννων και του Πάσχα. Τις υπόλοιπες χριστιανικές γιορτές, τις οποίες σύμφωνα με την εγκύκλιο του μητροπολίτη της Λάρισας έπρεπε οι χριστιανοί να «φυλάττουν», οι μαθητές ακολουθούσαν το πρόγραμμά τους, δηλαδή εκκλησιασμό και μαθήματα»¹⁸⁷.

Σύμφωνα με τον Γ. Ζαβίρα, ο Πέζαρος είχε σημαντική συμβολή στη διαμόρφωση της σχολικής ύλης, «έβαλε δε εις τάξιν την εγκύκλιον παράδοσιν οπού εις την Ελλάδα συνηθίζεται, με πλείονα της προτέρας επίδοσιν και ευκολίαν»¹⁸⁸, ενώ ο Μανουήλ Γεδεών θα σημειώσει ότι το σχολείο του ήταν αντιπροσωπευτικό του τύπου των σχολείων που κυριαρχούσαν στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, «εποχή μεταρρυθμίσεως της παρ' ημίν κατωτέρας, οίον ειπείν, παιδεύσεως και της παιδεύσεως, ην παρείχον αι μικταί σχολαί, αι των κοινών ή ιερών γραμμάτων και των ελληνικών και εγκυκλίων μαθημάτων»¹⁸⁹.

¹⁸³Ο. π., σ. 159.

¹⁸⁴Ο.π., σ. 162.

¹⁸⁵Κ. Κούμας (1832), *Οι Έλληνες, Διαφωτισμός - Επανάσταση* (Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων τ. ΙΒ', Εν Βιέννη της Αυστρίας, σσ. 518-677, 736-744). Ανατύπωση με ευρετήριο. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία (1978), σ. 568.

¹⁸⁶«Το πρωί κι αυτός κι οι μαθηταί του υπέστρεφαν από την ακολουθίαν και λειτουργίαν της εκκλησίας και ήρχιζαν την σπουδήν, και όταν ετελείωναν το βράδυ, αμέσως υπήγαιναν εις τον εσπερινόν». Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων*, τ. 12, εν Βιέννη της Αυστρίας, σ. 568.

¹⁸⁷Λαφαζάνης, *Ιωάννης Πέζαρος. Η ζωή, το έργο, ...* ό. π., σ. 177.

¹⁸⁸Γεώργιος Ζαβίρας (1782), *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, [χρόνος συγγραφής 1790-1804. α' έκδοση 1782], (Ανατύπωση), Επιμέλεια - Εισαγωγή - Ευρετήριο (1972), Τ. Γριτσόπουλος, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, σ. 369.

¹⁸⁹Μανουήλ Γεδεών (1976), *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, εκδοτική φροντίδα Άλκης Αγγέλου - Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, σ. 13.

Όσον αφορά στα μαθήματα που διδάσκονταν στη Σχολή, ο Κούμας γράφει ότι ο δάσκαλός του «εδιαίρει τους μαθητάς εις πολλάς κλάσεις προβαίνουσας εκ των μικροτέρων εις τα μεγαλύτερα μαθήματα»¹⁹⁰, απαριθμώντας στη συνέχεια έξι κλάσεις με τα αντίστοιχα μαθήματα, καθώς και τα κείμενα που διδάσκονταν στη κάθε κλάση. Η έκτη κλάση υποδιαιρείτο σε δύο άλλες, ενώ σε άλλο σημείο κάνει λόγο για «κλάσεις των μαθητών, πολλάκις συναριθμουμένας εις επτά»¹⁹¹. Στην πρώτη κλάση ως εγχειρίδιο διδασκαλίας της γραμματικής και του συντακτικού χρησιμοποιούσαν τη «Γραμματική» του Λάσκαρη. «Γραμματική δεν ηθέλησε ποτέ άλλην παρά την του Λασκάρεως», γράφει με έμφαση ο Κούμας¹⁹². Στη δεύτερη κλάση ασχολούνταν με την ανάλυση της σύνταξης των κειμένων¹⁹³. Στην τρίτη κλάση ο Πέζαρος «θέματα υπαγόρευεν αυτοσχεδίων δις της εβδομάδος πρώτον κατά τα είδη των ρημάτων, και έπειτα καθ' όλα τα είδη»¹⁹⁴. Στην τέταρτη κλάση οι μαθητές διδάσκονταν το μάθημα της επιστολογραφίας και γινόταν μελέτη των ρητορικών προγυμνασμάτων¹⁹⁵. Στην πέμπτη κλάση διδάσκονταν γνωστά ποιητικά έργα, όπως τις ραψωδίες του Ομήρου, τραγωδίες, κωμωδίες του Αριστοφάνη, καθώς και επιγράμματα¹⁹⁶. Τέλος, στην έκτη κλάση, η οποία ήταν συνήθως ολιγομελής και απαιτούσε από τους μαθητές μια επαρκή γνώση των αρχαίων ελληνικών και μίμησης του αρχαϊστικού ύφους¹⁹⁷, ο Πέζαρος «εγεωμέτρει και εφιλοσόφει»¹⁹⁸. Στην τελευταία αυτή κλάση διδάσκονταν ανώτερα μαθήματα φιλοσοφικά (Λογική, Μεταφυσική, Φυσική), θεολογικά και επιστημονικά (Άλγεβρα, Τριγωνομετρία, Πειραματική Φυσική, Γεωγραφία κ.ά.)¹⁹⁹. Στοιχεία των μαθημάτων αυτών βρίσκουμε στα χειρόγραφα των συλλογών της Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Τυρνάβου και της Βιβλιοθήκης Πέζαρου, όπου έχουν καταγραφεί όλα σχεδόν τα φιλοσοφικά συγγράμματα των λογίων της εποχής, του Θεόφιλου Κορυδαλέα, του Νικολάου Κούρσουλα, του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, του Γεωργίου Κορεσίου, του Νικηφόρου Βλεμύδου, του Γεράσιμου Βλάχου, του Γεωργίου Σουγδουρή, του Ευγένιου Βούλγαρη. Επίσης, υπάρχουν χειρόγραφα με παραδόσεις επιστημονικών μαθημάτων από έργα του Πρόκλου, του Ψελλού, του Γερασινού και του Βούλγαρη.

Από τις επισημάνσεις του Κούμα συμπεραίνουμε επίσης, ότι ο Πέζαρος είχε συστηματική μεθοδολογία²⁰⁰. Περιγράφει ότι «εις την Φιλοσοφίαν ήρχιζε συγχρόνως, την Εισαγωγήν της Λογικής του Σουγδουρή»²⁰¹ και τα Στοιχεία της Γεωμετρίας τού

¹⁹⁰Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων ...*, ό. π., σ. 969.

¹⁹¹Ο. π., σ. 568. Οι ατομικές διαφορές, οι επιδιώξεις, η ηλικία, η επίδοση, αλλά και η οικονομική κατάσταση των μαθητών φαίνεται πως ήταν καθοριστικοί παράγοντες για την εξέλιξη των σπουδών τους και τα έτη φοίτησης στη Σχολή. Ο Κούμας λ.χ., παιδί ευκατάστατης οικογένειας με ιδιαίτερο ζήλο για τη μάθηση, παρακολούθησε τη Σχολή το διάστημα 1790-1796 και αποφοίτησε σε ηλικία 18 ετών, εξαντλώντας όλες τις κλάσεις. Ο. π., σ. 583.

¹⁹²Ο. π., σ. 569.

¹⁹³Ο. π., σ. 179.

¹⁹⁴Ο. π., σ. 569.

¹⁹⁵Λαφαζάνης, *Ιωάννης Πέζαρος. Η ζωή, το έργο, ...* ό. π., σσ. 179-180.

¹⁹⁶Αγ. Γ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου (1994), *Τα Μαθηματικά των ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, σσ. 141-142 και σσ. 157-168.

¹⁹⁷Κων. Πέτσος (1999), *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα*, τόμος 2^{ος}, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σ. 134.

¹⁹⁸Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων ...*, ό. π., σ. 569.

¹⁹⁹Λαφαζάνης, *Ιωάννης Πέζαρος. Η ζωή, το έργο, ...* ό. π., σ. 189.

²⁰⁰Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων ...*, ό. π., σσ. 569-570.

²⁰¹Ο Πέζαρος διδασκε το μάθημα της Φιλοσοφίας από το έργο «Εισαγωγή Λογικής» του Γεωργίου Σουγδουρή, ο οποίος διασκεύαζε τις ενότητες κυρίως από τη «Λογική» του Κορυδαλέα και συνθέτει ένα διδακτικό εγχειρίδιο, το οποίο μολονότι ανήκε στη σχολαστική φιλοσοφία, είχε γίνει αποδεκτό από τους περισσότερους λόγιους του 18^{ου} αιώνα. Χρ. Μαραζόπουλος (1996), *Η «Εισαγωγή Λογικής» του Γεωργίου Σουγδουρή*, *Δωδώνη ΚΕ'*, σσ. 21-28.

Ευκλείδου²⁰², μετέβαιναν εις την Λογικήν του Ευγενίου²⁰³ και εις την Αριθμητικήν, εις την Μεταφυσικήν του Γενουησίου²⁰⁴ και εις το κατά Γέσνερν Μαθηματικόν του Ευγενίου²⁰⁵, εις την Φυσικήν του Θεοτοκίου [Ν. Θεοτόκη]²⁰⁶, και τέλος επέθετο το Θεολογικόν του Ευγενίου²⁰⁷». Η διδασκαλία του ήταν διαρθρωμένη με τέτοιον τρόπο, ώστε τα τρία μαθήματα της φιλοσοφίας να τα διαδέχονται εναλλάξ ισάριθμα μαθήματα των μαθηματικών²⁰⁸. Παρέκκλινε έτσι από τον παραδοσιακό τρόπο της διδασκαλίας κατά τον οποίο προτασσόταν το μάθημα της Λογικής. Επιπλέον, είχε εγκολπωθεί το πνεύμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, σύμφωνα με το οποίο τα Μαθηματικά αποτελούν βασική προπαιδεία για την κατανόηση της Φιλοσοφίας και της Φυσικής²⁰⁹.

Για τη διδασκαλία της γλώσσας ο Πέζαρος χρησιμοποιούσε «την Εγκυκλοπαιδεία του Πατούσα»²¹⁰ και δίδασκε «τας γνώμας του Χρυσολωρά» και τους «Μύθους του Αισώπου», ενώ «παρέδιδε Λουκιανόν, όσα περιείχεν η *Εγκυκλοπαιδεία* του Πατούσα».

²⁰²Τη Γεωμετρία που γνώριζαν οι λόγιοι της εποχής ήταν τα «Στοιχεία» του Ευκλείδη. Το μόνο βιβλίο που είχε παρόμοιο περιεχόμενο και ήταν γραμμένο στην ελληνική γλώσσα ήταν η «Οδός Μαθηματικής» του Μεθόδιου Ανθρακίτη, που συμπλήρωσε και τύπωσε στη Βενετία ο Βασιλόπουλος Μπαλάνος (1749). Χειρόγραφο αυτού του βιβλίου υπήρχε στη διάθεση του Πέζαρου, ενώ από τους συνδρομητές της έκδοσης πολλοί ήταν Θεσσαλοί και ανάμεσά τους βρίσκουμε και τον Ηπειρώτη δάσκαλο του Πέζαρου Λάμπρο Πάσχο. Λαφαζάνης, *Ιωάννης Πέζαρος. Η ζωή, το έργο, ... ό. π.*, σσ. 193-194.

²⁰³Ο Κούμας γράφει ότι διδάχθηκε το μάθημα της Λογικής «εξαιρέτως δε εις τον Τύρναβον πόλιν της Θεσσαλίας από τον μακαρίτην διδάσκαλόν μου Ιωάννην Ιερέα και Οικονόμον», θεωρώντας ότι «η Λογική του Βούλγαρη, απ' ου μάλιστα εδημοσιεύθη εις την Ελλάδα διά του τύπου κατά το άψξ [1766], εκαταστάθη κοινόν μάθημα των σχολείων μας και εδιδάσκετο πανταχού με ωφέλειαν μεγάλην». Κ. Κούμας (1818), *Σύνοψις της Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Συγγραφείσα μεν Γερμανιστί υπό Βιλ. Γοτλ. Τενεμάννου, Μεταφρασθείσα δε εις χρήσιν του Φιλολογικού τής Σμύρνης Γυμνασίου υπό Κ. Μ. Κούμα. Εκδοθείσα δε διά φιλοτίμω δαπάνης Π. Νικολαΐδου Σμυρναίου. Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εκ Τυπογραφίας Ιωάννου Βαρθ. Τεσεβεκίου. ΑΩΙΗ', σ. θ'.

²⁰⁴Ο Ε. Βούλγαρης με τη μετάφραση του κεφαλαίου της «Μεταφυσικής» του Ιταλού Αντωνίου Γενουησίου (Α. Genovesi) επιχείρησε να εκσυγχρονίσει την παραδοσιακή αντίληψη της Μεταφυσικής, κάτω από την επιρροή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Σ' αυτόν παραμερίζεται ο υπερβατικός και οντολογικός προβληματισμός και ο φιλοσοφικός λόγος εστιάζεται πλέον στη μελέτη των γνωστικών δυνάμεων και ικανοτήτων του ανθρώπου. Παναγιώτης Κονδύλης (1988), *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 48. Τα κείμενα της μετάφρασης αποτέλεσαν τη βάση της διδασκαλίας του Βούλγαρη και διδάχτηκαν από τον ίδιο στα σχολεία που δίδασκε (Ιωάννινα, Κοζάνη, Αθωνιάδα, Κωνσταντινούπολη), ενώ κυκλοφόρησαν στον ελλαδικό χώρο σε μεγάλο αριθμό χειρογράφων. Από τα χρόνια της διδασκαλίας του Πέζαρου σώζονται δύο χειρόγραφα της «Μεταφυσικής» του Γενουησίου, εκ των οποίων, το ένα ανήκε στον ίδιο. Λαφαζάνης, *Ιωάννης Πέζαρος. Η ζωή, το έργο, ... ό. π.*, σσ. 192-193.

²⁰⁵Πρόκειται για τη μετάφραση του Βούλγαρη από το σύγγραμμα του Γερμανού μαθηματικού Α. Segner. Είχε εκδοθεί στη Λειψία με τίτλο: «Των Μαθηματικών Στοιχείων αι πραγματεΐαι αι αρχοειδέσταται» (1767). Την εποχή που ξεκίνησε ο Πέζαρος να διδάσκει (1770), όταν δεν υπήρχε άλλο μαθηματικό σύγγραμμα, εκτός από την «Οδό Μαθηματικής», αυτό το έργο ήταν το πλέον σύγχρονο.

²⁰⁶Πρόκειται για το δίτομο έργο του Νικηφόρου Θεοτόκη «Στοιχεία Φυσικής» (Λειψία 1766-67). Αν και σ' αυτό ήταν καταφανείς οι αριστοτελικές θέσεις, το έργο περιείχε και πορίσματα της νεότερης φυσικής (νόμοι του Νεύτωνα, βαρύτητα, εκκρεμές).

²⁰⁷Το «Θεολογικόν» του Βούλγαρη έμεινε αδημοσίευτο έως το 1782. Χειρόγραφο του έργου είχε αποκτήσει ο Πέζαρος στο Άγιον Όρος. Πρόκειται για ένα ογκώδες έργο, το οποίο για έναν ολόκληρο αιώνα χρησίμευσε «ως βάσις πάσης θεολογικής παραδόσεως, αντιγραφόμενον και περιφερόμενον (...) και διεμόρφωσεν επί το επιστημονικώτερον την νεοελληνική θεολογίαν». Α. Αγγέλου (1995), *Περί αγίων, εικόνων και θαυμάτων*, Πρακτικά: ΟΜΕΔ: Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, σ. 69.

²⁰⁸Γ. Καράς (1999), *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης, από την παραδοσιακή στη νεώτερη επιστημονική σκέψη*, Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, σ. 15.

²⁰⁹Ο σύγχρονος του Πέζαρου Ι. Μοισιόδαξ επικρίνει την συνήθεια («έξιν») των δασκάλων της εποχής να αρχίζουν τα ανώτερα μαθήματα από τη Λογική. Ο ίδιος πρότασε τα Μαθηματικά. Τις ίδιες απόψεις εκφράζει και ο Κων. Κούμας (1812), *Σύνοψις Φυσικής εις χρήσιν των πρωτοπείρων μαθητών του, Φιλολογικού της Σμύρνης Γυμνασίου*. Υπό Κ. Μ. Κούμα, Διά δαπάνης του κυρίου Ιωάννου Αλφιέρου, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εκ της Τυπογραφίας Ι. Β. Σβεκίου, σ. λ'.

²¹⁰Κούμας, *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων ...*, ό. π., σ. 569.

Επίσης, δίδασκε τις «Ιστορίες του Ηρωδιανού», τις «Επιστολές» του Συνεσίου και τους «λόγους» του Δημοσθένους, τον Όμηρο και τους τραγικούς ποιητές²¹¹. Όσον αφορά στη διδασκαλία των θρησκευτικών μαθημάτων, στις πρώτες κλάσεις των μαθητών εμπεριεχόταν η Ιερά Κατήχηση και η αντιγραφή ασματικών κανόνων²¹². Στην τελευταία κλάση διδάσκονταν και τα θεολογικά μαθήματα, που υπάγονταν στον κύκλο των επιστημονικών μαθημάτων. Η διδασκαλία περιλάμβανε την κατήχηση και την εκμάθηση των βασικών δογμάτων της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας, ενώ διδάσκονταν επίσης οι «Λόγοι» του Μεγάλου Βασιλείου, του Γρηγορίου του Θεολόγου και του Θεοδώρητου Κύρου²¹³.

Ο Πέζαρος θεωρούσε ότι τα πιο αξιόλογα ιδανικά του ανθρώπινου βίου είναι η ζωή και η παιδεία. Δήλωνε χαρακτηριστικά: «(...) φιλοσοφών, και αύξων νουν άμα, και υγείαν, ότι τα δύο ταύτα κάλλιστα εν τώδε τω βίω»²¹⁴. Χαιρόταν όμως και με την εισδοχή της νέας γνώσης: «Ποθώ ιδείν και την γραμματικογεωμετρίαν, ίνα ξενισθώ επί τη καινότητι τη αήθει»²¹⁵. Εγκολπώθηκε τη νέα γνώση και θεωρούσε ότι η ώσμωση με την ευρωπαϊκή παιδεία θα βοηθήσει και στην ελληνική πνευματική ανύψωση: «Οξυνέσθω ούτως ο νους των Ελλήνων, υποκεντούμενος εκ των Ευρωπαϊών»²¹⁶.

Η ακτινοβολία του Πέζαρου ήταν εξαιρετική ανάμεσα στους μαθητές του. Ο Κούμας αναφέρει ότι ο δάσκαλός του «εφαίνετο άγγελος παρά άνθρωπος»²¹⁷, αποκαλείτο ο «Σωκράτης του Τυρνάβου»²¹⁸, ήταν «ευεργέτης του έθνους»²¹⁹ και «το κλέος [του] θέλει μείνιν αΐδιον»²²⁰. Θα τον αποκαλέσει επίσης «παράδοξον άνδρα», ο οποίος, αν σπούδαζε στα πανεπιστήμια της Ευρώπης, θα επισκίαζε κατά πολύ το κλέος του Ευγένιου Βούλγαρη, «με τον ευρυχωρότατον νου του»²²¹, ενώ θα σχολιάσει ότι «ο υπέρ της ευσεβείας ζήλος του ήταν πάντοτε ζωηρός»²²² και «δεισιδαιμονία δεν εμόλυνε την θεοσεβεστάτην του καρδίαν. Εσέβετο τα θεία με λόγον και έργον, ως ουδείς άλλος, αλλ' εσέβετο και τους προπάτορας Έλληνας συγγραφείς με ενθουσιασμόν»²²³.

Ο λόγιος Χαρίσιος Μεγδάνης, που έζησε μαζί του ως μαθητής, θα γράψει ότι «Ήτον φύλαξ ακριβής της καλής ευταξίας και της κοινής ομονοίας και ησυχίας των μαθητών»²²⁴ και ήταν δάσκαλος όχι μόνο στα μαθήματα, αλλά και στον «σεμνοήθη βίον» και το σχολείο του ήταν γυμνάσιο και των μαθημάτων και της εναρέτου διαγωγής και πάσης ηθικής χρηστότητας²²⁵. Την ημέρα της χειροτονίας του ως ιερέα από τον επίσκοπο

²¹¹Ο. π., σ. 569.

²¹²Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα Μαθηματάρια...*, ό. π., σσ. 21-30.

²¹³Λαφαζάνης, *Ιωάννης Πέζαρος. Η ζωή, το έργο, ...* ό. π., σ. 186. Ο Πέζαρος φαίνεται πως ήταν και θεολογικά καταρτισμένος, όπως αποκαλύπτεται από την επιστολή ενός παλιού μαθητή του, του ιερομονάχου Μακαρίου, ο οποίος ζητούσε τη γνώμη του δασκάλου του για το πώς να χειριστεί την προπαγάνδα των ετεροδόξων που αντιμετώπιζε στα Ιεροσόλυμα. Ο.π., σ. 344.

²¹⁴Ο. π., σσ. 436-437.

²¹⁵Ο. π., σσ. 429-430.

²¹⁶Ο. π., σσ. 429-430.

²¹⁷Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων ...*, ό. π., σσ. 583-584.

²¹⁸Ο. π., σ. 582.

²¹⁹Κούμας, *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών και Φυσικών ...*, ό. π., σσ. ιε'-ιστ'.

²²⁰Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων ...*, ό. π., σ. 567.

²²¹Ο. π., σ. 570.

²²²Ο. π., σ. 568.

²²³Ο. π., σ. 571.

²²⁴Λαφαζάνης, *Ιωάννης Πέζαρος ...*, ό. π., σσ. 317-318 και σσ. 436-437.

²²⁵Μεγδάνης (1819), *Αγγελία Περί του κατ' έτος κοινού Μνημοσύνου υπέρ των Συνδρομητών των εν Κοζάνη Σχολείων, Ελληνικού τε και Κοινού, περί της Εξετάσεως των Μαθητών εν Έτει 1819, κατά Μήνα Φεβρουάριον. Περί της Αρχής, Προόδου, και της νυν Καταστάσεως της Ελληνικής Σχολής, και των εν αυτή κατά καιρούς χρηματισάντων Διδασκάλων, και των εξ αυτής επί Παιδεία αναφανέντων Εγχωρίων τε και Ξένων. Λόγος εκφωνηθείς επ' Εκκλησίας υπό του αιδεσιμολογιώτατου Χαρισίου του Μεγδάνου, εν η Ημέρα του κοινού Μνημοσύνου 16 Φεβρουαρίου 1819, υπέρ των Συνδρομητών των εν Κοζάνη Σχολείων*, σσ. 62-63.

Σταγών Παῖσιο, ο επίσκοπος αποκάλεσε τον Πέζαρο «άνδρα μεγάλης παιδείας και μαθήσεως, που διέπεται από σεμνότητα βίου και από ενότητα λόγων και πράξεων»²²⁶. Αλλά και ο Αμπελακιώτης ιερέας Αναστάσιος, δάσκαλος στην Τεργέστη, θα τον αποκαλέσει «άριστο καθηγητή, στη Σχολή της πατρίδας του, επιστημονικότερο και μαθηματικώτατο. Έλαβε πολλούς μαθητές, εκ των οποίων οι πιο πολλοί είναι δάσκαλοι»²²⁷. Τέλος, ο Άνθιμος Γαζής θα γράψει στον «Λόγιο Ερμή»: «Η Θεσσαλία χρεωστεί μεγάλης χάριτας, διότι αυτός πρώτος μετεφύτευσε αυτόθι την καλήν φυτείαν, τας επιστήμας και την φιλοσοφίαν, και ενέσπειρεν εις τας ψυχάς των εγκατοίκων τον έρωτα της μαθήσεως, και εκ του οποίου τους μαθητάς πολλοί διαλάμπουσι την σήμερον εν παιδεία και αρετή· παρ' ων η πατρίς ελπίζει μέγα όφελος»²²⁸.

2. Από τη Θεσσαλία στην Ευρώπη

Η σύντομη αυτή επισκόπηση της εκπαιδευτικής δραστηριότητας του Ιωάννη Πέζαρου στη Σχολή του Τυρνάβου, καθώς και η ακτινοβολία της προσωπικότητάς του, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι επιστημονικοί προσανατολισμοί και οι γλωσσικές κατευθύνσεις του επηρέασαν πολύ τις μετέπειτα επιλογές και επιδόσεις του νεαρού μαθητή του Στέφανο Κομμητά, εμπότισαν την προσωπικότητά του και διάνοιξαν τους ορίζοντές του προς συγκεκριμένες ιδεολογικές κατευθύνσεις. Το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της σχολικής εργασίας στη Σχολή κάλυπταν τα μαθήματα για την κατάκτηση του αρχαίου ελληνικού λόγου, ίσως να ήταν αποφασιστικό για τις θεολογικές, φιλοσοφικές και επιστημονικές θέσεις και παραδοχές του Κωφιώτη λογίου.

Μετά το πέρας των σπουδών του στον Τύρναβο ο Κομμητάς φαίνεται πως υπηρέτησε ως δάσκαλος στους Κωφούς, στη Γούρα και σε άλλα χωριά της ευρύτερης περιοχής²²⁹, ενώ εν τω μεταξύ είχε καρεί μοναχός στο μοναστήρι της Παναγίας Κισσιώτισσας (ή Παναγίας Ξενιάς) του Αλμυρού²³⁰. Επίσης, για κάποιο άγνωστο διάστημα φαίνεται πως υπήρξε και μοναχός της αγιορείτικης Μονής της Μεγίστης Λαύρας, όπως τεκμαίρεται από μια επιστολή με ημερομηνία 11 Δεκεμβρίου του 1816, την οποία είχαν στείλει οι μοναχοί της Μονής στον Κομμητά, ο οποίος δίδασκε τότε στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου. Η επιστολή αυτή, στην οποία αποκαλείται με σεβασμό και θαυμασμό ο Κομμητάς ως «η υμετέρα φιλόσοφος και επιστημονικωτάτη πανοσιότης»,

²²⁶ Λαφαζάνης, *Ιωάννης Πέζαρος*, ..., ό. π., σσ. 360-361. Ήταν κυρίαρχη στην εποχή η αντίληψη για την ενότητα έργων και λόγων στο πρόσωπο του δασκάλου και παιδαγωγού, η οποία προερχόταν από την ελληνική αρχαιότητα και συνδέθηκε άριστα με τη χριστιανική ηθική. Ο Διδάσκαλος [έπρεπε να διέπεται] από βίου καθαρότης και λόγου ικανότης, έγραφαν οι Επιστολές του Συνέσιου, οι οποίες διδάσκονταν στα σχολεία.

²²⁷ Αναστασίου (1814), *Απολογία Ιστορικοκριτική Συντεθείσα μεν Ελληνιστί υπό τινος Φιλογενούς Έλληνα, επεξεργασθείσα δε εις την κοινήν διάλεκτον των Ελλήνων, μετά τινων σημειωμάτων υπό του Αναστασίου Ιερέως και Οικονόμου των Αμπελακίων, των επί των θεσσαλικών Τεμπών κειμένων παρ' ου και ιδία δαπάνη εξεδόθη χάριν των ομογενών*. Διά επιστασίας Σπυρίδωνος Πρεβέτου Ζακυνθίου. Εν Τριεστίω εν τη Τυπογραφία Γάσπαρος Βάις, σ. 217.

²²⁸ *Ερμής ο Λόγιος*, φ. 41/15 Οκτωβρίου 1818, σσ. 181-184.

²²⁹ Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος (2003), «Απάντησις τω κ. Δ. Στωϊκό, ιατρώ επί του εν τω 'Προμηθεί' δημοσιευθέντος άρθρου αυτού Στέφανος Κομμητάς (έτος στ', σσ. 565-567), *Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού 'Οθρυς'*, 2 (7), Αλμυρός, σ. 143.

²³⁰ Βίκτωρ Κων. Κοντονάσιος (2014), Ο αγιορείτης μοναχός Κομμητάς, η διαθήκη του και η αξιοποίηση των χειρόγραφων καταλοίπων του, στα *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830)*, Επιμέλεια: Αντώνιος Συμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Prinfair, σσ. 133-134.

περιλαμβάνεται στο φύλλο 62^α του χειρόγραφου κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών²³¹.

Το 1797 βρίσκουμε αίφνης τον Κομμητά στο Βουκουρέστι, όπου φέρεται να σκοπεύει να εκδώσει τους τρεις διαλόγους του Σέργιου Μακραίου κατά των οπαδών του Κοπερνίκου²³², τροποποιημένους όμως στη μορφή δύο διαλόγων, με τίτλο: «Στεφάνου Κομμητά *Πάρεργα ή Κόσμου Συντήρησις*»²³³. Το κείμενο αυτό, το οποίο δεν γνωρίζουμε όμως αν δημοσιεύτηκε ποτέ, ανατρέπει τη μέχρι τώρα θέση, ότι το πρώτο σύγγραμμα του Κομμητά ήταν ο *Παιδαγωγός ή Πρακτική Γραμματική*, που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1800. Εξαιτίας της παραπάνω μαρτυρίας, θα μπορούσαμε ίσως να ισχυριστούμε ότι ο Κομμητάς, πριν πάει στη Βιέννη διέμεινε κάποιο διάστημα στο Βουκουρέστι ή μετέβη στο Βουκουρέστι από τη Βιέννη για την έκδοση του πρώτου συγγράμματός του μιας και η παρουσία των Ελλήνων στην περιοχή εκείνη ήταν ισχυρή και η εκδοτική πνευματική κίνηση σε άνθηση²³⁴. Σε αυτή την πραγματεία ο Κομμητάς στήριζε τον Σέργιο Μακραίο, γιατί θεωρούσε τη στάση του σύμφωνη μ' εκείνη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αν και ο τελευταίος δέχθηκε, όπως είναι γνωστό, σφοδρές κατηγορίες για τις γεωκεντρικές θέσεις του από τους συγχρόνους του²³⁵.

Δυο χρόνια αργότερα, στα 1799, σύμφωνα με επιστολή του Γεώργιου Αυξεντιάδη, συμμαθητή του Κομμητά, προς τον Πέζαρο, μαρτυρείται ότι ο Κομμητάς εγκαταστάθηκε στη Βιέννη για να συνεχίσει τις σπουδές του²³⁶. Εκεί φαίνεται πως εργάστηκε ως οικοδιδάσκαλος, ενώ είχε έλθει σε επαφή με τον Άνθιμο Γαζή και τον Νεόφυτο Δούκα, διατηρώντας επίσης καλές σχέσεις με τον Ρήγα Βελεστινλή και με τον Κωνσταντίνο Κούμα²³⁷. Την επόμενη χρονιά, το 1800, εκδίδει στη Βιέννη το δεύτερο συγγραφικό του

²³¹ «Τω σοφολογιωτάτω διδασκάλω της εν Βουκουρεστίω αυθεντικής σχολής κω κω Στεφάνω Κομμητά, τω εν Χριστώ ημίν αγαπητώ και περιποθήτω, ασπασίως». Γεώργιος Θ. Ζώρας (1975), «Στέφανου Κομμητά ανέκδοτοι επιστολαί», *Παρνασσός* 17 (2), σ. 278. Στο φύλλο 49^α του ίδιου κώδικα υπάρχει επίσης ένα σχέδιο ανυπόγραφης επιστολής, με ημερομηνία 1817 Μαρτίου α', το οποίο θεωρήθηκε ότι ήταν εκείνο που ήθελε να στείλει ο Κομμητάς στους μοναχούς της Μεγίστης Λαύρας, απαντώντας στη δική τους επιστολή. Κοντονάτσιος, *Ο αγιορείτης μοναχός Κομμητάς*, ό.π., σ. 143.

²³² Βλ. Σέργιου Μακραίου (1797), *Τρόπαιον: Εκ της Ελλαδικής πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου εν τρισί διαλόγοις*/Φιλοπονηθέν παρά του Διδασκάλου των Επιστημών της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής, Βιέννη: Εν τη τυπογραφία Αντωνίου Πίχλερ.

²³³ Στέφανος Κομμητάς, «Τρόπαιον εκ της Ελλαδικής Πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου εν τρισί διαλόγοις φιλοπονηθέν παρά του διδασκάλου των επιστημών της εν Κωνσταντινουπόλει πατριαρχικής σχολής Σέργιου Μακραίου». Έστι δε τούτο το εν έτει 1796 τύποις εκδοθέν άσοφον πόνημα του κομπορρήμονος τούτου διδασκάλου. Τούτω προσήρηται και Στεφάνου Κομμητά: «Πάρεργα ή κόσμου συντήρησις, εν διαλόγοις δυσί», Κώδικας 1228, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας. Οι διάλογοι αυτοί φέρουν τη σημείωση «21 Ιουλίου 1797 – Εν Βουκουρεστίοις». Ενώ το έργο του Κομμητά εκτεινόταν σε 35 σελίδες, το πρωτότυπο έργο του Μακραίου είχε 88 σελίδες.

²³⁴ Την ίδια χρονιά (1797) βρίσκουμε το όνομα του Κομμητά ανάμεσα στους συνδρομητές του Β' τόμου του βιβλίου «Θησαυρός Γραμματικής», γραμμένο από τον ιατροφιλόσοφο Κωνσταντίνο Καραϊωάννου, με προσθήκες και διορθώσεις του διδασκάλου εξ Ιωαννίνων Πολυζώη Κοντού. Το βιβλίο είχε εκδοθεί στη Βούδα της Ουγγαρίας.

²³⁵ Στο σημείο αυτό ο Κομμητάς φαίνεται να διαφοροποιείται από τον δάσκαλό του Ιωάννη Πέζαρο, ο οποίος, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Κούμα, όταν άκουσε ότι ο Μακραίος απέρριψε την ηλιοκεντρική θεωρία του Κοπερνίκου, «...είπε με γέλια: Ω! ακόμη είμεθα νήπιοι και ψοφοδεείς». Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων* ..., ό.π., σ. 571.

²³⁶ «Ο ποτε μαθητής της Ιεροδιάκονος Στέφανος Κομμητάς ευρίσκεται εις Σαζωνίαν, εις την Ακαδημίαν της Βιέννης χάριν επιστημών». Οικονόμος Ι. Λαρισάιος (1964), *Επιστολαί διαφόρων Ελλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικών, Τούρκων διοικητών, εμπόρων και εσαφίων (1759-1824)*, (μεταγραφή-παρακολούθηση-πρόλογος Γιάννης Α. Αντωνιάδης, Φιλολογική παρουσίαση Μ. Μ. Παπαϊωάννου), Αθήνα, σσ. 54-55.

²³⁷ Θεόδωρος Νημάς (1995), *Η Εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Συμβολή στη μελέτη του Θεσσαλικού Διαφωτισμού*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Α. Β. Κυριακίδη, σ. 307.

έργο. Ήταν ο «Παιδαγωγός ή Πρακτική Γραμματική»²³⁸, ένα ογκώδες βιβλίο 687 σελίδων, με τη δημοσίευση του οποίου εισέρχεται ουσιαστικά για πρώτη φορά στη γλωσσική διαμάχη, παίρνοντας το μέρος των αρχαϊστών, του Ευγένιου Βούλγαρη, του Λάμπρου Φωτιάδη, του Νεόφυτου Δούκα και αργότερα του Παναγιώτη Κοδρικά. Σε αυτό ο Κομμητάς διατείνεται ότι καλλιεργώντας το αττικό ιδίωμα θα μπορούμε να καλυτερεύουμε βαθμιαία και τη λαλούμενη γλώσσα. Η βελτίωση μάλιστα αυτή δεν έπρεπε να είναι αυτοσκοπός για τον σχηματισμό δηλαδή μιας νέας, κεκαθαρμένης, ελληνικής, όπως υποστήριζε ο Κοραής, αλλά με σκοπό τη βαθμιαία μετάβαση στην ομιλία και στη γραφή της ίδιας της αττικής διαλέκτου²³⁹.

Για τα επόμενα έντεκα χρόνια τα ίχνη του Κομμητά είναι αφανή, αν και το όνομά του παρουσιάζεται σε έναν κατάλογο Ελληνοοθωμανών υπηκόων από το έτος 1808, που βρίσκεται στην ελληνική εκκλησία του Αγίου Γεωργίου της Βιέννης²⁴⁰. Τον Ιανουάριο του 1811 στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος*, αναγγέλλεται ότι στις 7 Ιουλίου 1810 είχε ιδρυθεί στο Βουκουρέστι η Ελληνο-δακική «Φιλολογική Εταιρεία του Ελληνικού Λυκείου» από τον μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας, πρώην Άρτης και Ναυπάκτου, Ιγνάτιο²⁴¹. Τον Φεβρουάριο του 1811 αναγγέλλεται στο ίδιο περιοδικό²⁴², ότι η εταιρεία αυτή συμπεριέλαβε, μαζί με τον Άνθιμο Γαζή, τον Δημήτριο Δάρβαρη, τον Κορίταρ και άλλους, και τον Κομμητά στα αντεπιστέλλοντα μέλη της στη Βιέννη.

Λίγο αργότερα, την 1^η και την 15^η Απριλίου 1811 ο Κομμητάς δημοσιεύει σε δύο μέρη μια μακροσκελή αγγελία στο ίδιο περιοδικό με τίτλους «Περί της ήδη εκδιδόμενης Εγκυκλοπαιδείας» και «Φιλολογία»²⁴³, εξηγώντας την τάξη και τη σειρά των τόμων της «Εγκυκλοπαιδείας των Ελληνικών Μαθημάτων της Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής», την οποία ετοίμαζε να εκδώσει. Επισημαίνει τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να χρησιμοποιεί την «Εγκυκλοπαιδεία» του ο διδάσκαλος λέγοντας χαρακτηριστικά ότι «μπορεί να τη χρησιμοποιεί κατά το δοκούν και να μεταπηδά από τόμο σε τόμο, κατά τη βούλησή του και τη δύναμη του μαθητού». Μας πληροφορεί ότι είναι ένα μεγάλο έργο, του οποίου η συγγραφή διήρκεσε τρία χρόνια και πριν το παραδώσει στο τυπογραφείο, καλούσε τους Έλληνες και Φιλέλληνες να του υποδείξουν κάποιες αλλαγές, προσθήκες, αφαιρέσεις, μεταθέσεις «προς το ορθότερον», βεβαιώνοντας ότι θα γίνουν δεκτές, ενώ δηλώνει ότι δεν τρέφει κανέναν φθόνο για όλους αυτούς που νοιάζονται και κάνουν τα πάντα για τη βελτίωση των Ελλήνων. Λίγους μήνες μετά, σε νέα δημοσίευση αναφέρεται ότι ο Κομμητάς είχε ήδη συγγράψει και εκδώσει τον «Παιδαγωγόν ή Πρακτική Γραμματική» στη Βιέννη το 1800, ενώ αναγγέλλεται ότι «ούτος ο φιλογενής, κατά το παρόν καταγίνεται με την έκδοση της Εγκυκλοπαιδείας...»²⁴⁴.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να θίξουμε το γεγονός ότι στα αρχικά εκδοτικά βήματα του «*Λόγιου Ερμή*» και πριν επέλθει η ρήξη ο Κομμητάς ήταν συνεργάτης του περιοδικού. Σε έναν κατάλογο του «*Λόγιου Ερμή*» στη Βιέννη που εμπεριέχεται στα φύλλα του συμπεριλαμβάνεται και ο Κομμητάς μεταξύ των συνεργατών του περιοδικού. Οι λόγιοι συνεργάτες που αναφέρονται είναι οι εξής: «Στέφανος Κομμητάς, Αθανάσιος

²³⁸ Στέφανος Κομμητάς (1800), *Παιδαγωγός ή Πρακτική Γραμματική*, Εν Βιέννη, παρά τω Φράντζ Αντωνίω Σχραϊμβλ.

²³⁹ Ευάγγελος Σκουβαράς (1965), *Ανέκδοτα αντικοραϊκά κείμενα*, στο: *Έρνος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Επιτροπή ανεγέρσεως ανδριάντος Αδαμαντίου Κοραή εν Χίω, Αθήνα, σ. 321.

²⁴⁰ Νεόφυτος Δούκας «Στεφάνω Κομμητά ευ πράττειν», στο: *Αισχίνου του Σωκρατικού διάλογοι τρεις / επεξεργασθέντες και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα. Οίς και ετερ' άττα, της αυτής ιδέας του λόγου ερχόμενα, υπ' αυτού συγγραφέντα, προστέθενται. Εν Βιέννη της Αυστρίας : Εκ της Τυπογραφίας Ιωαν. Βαρθ. Τζβεκίου πρώην Βενδότου, 1814, Πανεπιστήμιο Κρήτης*, <http://anemi.lib.uoc.gr>, σσ. 191-202.

²⁴¹ *Ερμής ο Λόγιος*, 1 Ιανουαρίου 1811, σσ. 5-9.

²⁴² *Ερμής ο Λόγιος*, 15 Φεβρουαρίου 1811, σ. 64.

²⁴³ *Ερμής ο Λόγιος*, 1 Απριλίου 1811, σσ. 101-112 και 15 Απριλίου 1811, σσ. 118-122.

²⁴⁴ *Ερμής ο Λόγιος*, 20 Οκτωβρίου 1811, σ. 355.

Σταγειρίτης, Νεόφυτος Δούκας, Αλέξανδρος Βασιλείου, Δημήτριος Αλεξανδρίδης, Δημήτριος Δάρβαρις, Μανουήλ και Κυριάκος Καπετανάκης»²⁴⁵.

Ο Κομμητᾶς κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της έκδοσης της δωδεκάτομης εγκυκλοπαίδειάς του απευθύνει επιστολή προς τον Στέφανο Βέλλιο²⁴⁶ με σκοπό την ευαισθητοποίησή του, αλλά και των ηγεμόνων της Μολδοβαχίας για τη δημιουργία εταιρείας που σκοπό θα είχε να συνεισφέρει οικονομικά στην κάλυψη των απαιτούμενων δαπανών για την έκδοση βιβλίων. Συνάμα προτείνει την έκδοση των συγγραμμάτων των λογίων, αλλά και των δικών του συγκεκριμένα, να την αναλάβουν τα εύπορα μοναστήρια, τα οποία έτσι θα αποκόμιζαν πολλαπλή ωφέλεια από την έκδοσή τους²⁴⁷.

Ο Κομμητᾶς, με επιστολή του επίσης προς τον άρχοντα Ιωάννη Βακαρέσκου, που ίσως γράφτηκε λίγο πριν την έκδοση της Εγκυκλοπαίδειάς του (1811-1814), αιτείται οικονομική στήριξη για την έκδοση ορισμένων συγγραμμάτων του, τα οποία θεωρούσε απαραίτητα για την εκπαίδευση των νέων²⁴⁸. Στο παρελθόν μάλιστα ο ίδιος ο Κομμητᾶς είχε μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη μετά από σύσταση φιλικών του προσώπων, για να συναντήσει διά ζώσης και να ζητήσει την οικονομική βοήθεια «του σοφωτάτου και φιλομούσου» άρχοντα²⁴⁹.

Συγχρόνως, ο Κωφιώτης λόγιος προσπαθεί να πάρει με το μέρος του και ξένους ελληνιστές, μεταξύ των οποίων τον Friedrich Thiersch, έτσι ώστε να κερδίσει και την ευρωπαϊκή υποστήριξη των γλωσσικών του θέσεων. Ήδη από το 1812 απέστειλε επιστολή²⁵⁰ στον παραπάνω λόγιο ελληνιστή και φιλέλληνα με σκοπό να τον συναντήσει, να τον πείσει για την ορθότητα των γλωσσικών του πεποιθήσεων και να τον εντάξει στους υποστηρικτές του.

Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς δημοσιεύεται και πάλι στον «*Λόγιο Ερμή*», στη στήλη «Βιβλία Νεοφανή», η εξής αγγελία: «Η Εγκυκλοπαίδεια των Ελληνικών Μαθημάτων, Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής του Κομμητᾶ από τη Φθία, εξήλθε ήδη από τα πιεστήρια του τύπου. Από τους δώδεκα τόμους, ο πρώτος και ο τρίτος εκ της Τυπογραφίας Ιω. Βαρθ. Τζβεκίου κατά το 1812 εις 8ον, έκαστος, σελίδες περίπου 500, από τους οποίους ο μὲν πρώτος τόμος περιέχει την Πρακτική Γραμματική, ο δε τρίτος όσα προς ευμάθειαν συμβάλλεται και περιέργεια των πρωτοπείρων μαθητών και βρίσκονται ήδη στα πιεστήρια του τύπου, τρεις: ο τέταρτος, ο όγδοος και ο ενδέκατος σε διάφορους τυπογράφους, διά το ταχύ της εκδόσεως. Όποιος λοιπόν από τους φιλογενείς, φιλέλληνες και φιλόμουςους συνδρομητές θέλει να λαμβάνει τους κατά καιρόν, εκδιδόμενους τόμους, να έρχεται προς τον ίδιο, που κατοικεί στη Βιέννη, στην οδό Αλτεφλάισμαρκ, αριθμός 731, στη μικρή αυλή, στην ενδότερη σκάλα, στο τρίτο πάτωμα, αριθμός 21 και να λαμβάνει τους ήδη εκδοθέντες τόμους και να καταγράφει το όνομα αυτού και να καταβάλει υπέρ του όλου σώματος τα χρήματα, εξήκοντα φιορίνια, των νυν εν Βιέννη τρεχόντων, ίνα μη άλλως χάνονται τα βιβλία και ότε και άλλος τόμος ή τόμοι του τύπου εξέλθωσι, διά του παρόντος «*Λογίου Ερμού*», ειδοποιηθήσεται έκαστος και λήψεται αυτούς, τους κατά καιρούς εκδιδόμενους»²⁵¹.

²⁴⁵Πολυχρόνης Ενεπεκίδης Κ. (1967), *Κοραΐς, Κούμας, Κάλβος, Αν. Γαζής, Ούγος Φώσκολος, Αν Δάνδολος, Β. Κόπιταρ, Ελληνικός τύπος και τυπογραφία της Βιέννης 1790-1821, Πηγαί και έρευναι περί της Ιστορίας του Ελληνισμού από του 1453*, τόμος δεύτερος, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ», σ. 228.

²⁴⁶Η επιστολή καταλαμβάνει τα φύλλα 41r-42r του κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο: Ζώρας, «Στέφανου Κομμητᾶ, Επιστολαί περί γλώσσης και παιδείας», ..., ό.π., σσ. 635-637.

²⁴⁷Ο. π., σ. 638.

²⁴⁸Ο. π., σσ. 4-5.

²⁴⁹Ο. π. σσ. 4-5.

²⁵⁰Την επιστολή δημοσίευσε ο Κ. Σάθας (1870), στο *Παράρτημα της Ελληνικής Φιλολογίας*, Αθήναι, σσ. 282-284.

²⁵¹*Ερμής ο Λόγιος*, 15 Ιουνίου 1812, σ. 192.

Η «Εγκυκλοπαίδεια των Ελληνικών Μαθημάτων, Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής» εκδόθηκε λοιπόν στη Βιέννη από το 1812 ως το 1814²⁵². Όσον αφορά στη χρηματοδότηση ενός τόσο μεγάλου εκδοτικού εγχειρήματος πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Κωφιώτης λόγιος είχε στενή συνεργασία και έλαβε επιχορηγήσεις από σημαντικά πρόσωπα στις ρουμανικές χώρες, τα οποία τον γνώριζαν και τον εκτιμούσαν πριν ακόμη πάει στο Βουκουρέστι ως διδάσκαλος της Φιλοσοφίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Ανάμεσά τους ήταν η Αικατερίνη Cornescu, το γένος Γκίκα, σύζυγος του βόρνικου Σκαρλάτου Cornescu, καθώς και οι αδελφοί Golescu, Γεώργιος (Jordake) και Κωνσταντίνος (Dinicu). Βοήθεια, επίσης, του παρείχε ο μητροπολίτης της Ουγγροβλαχίας, Δοσίθεος Φιλίττης, στον οποίο αφιέρωσε τον δεύτερο τόμο της «Εγκυκλοπαίδειας», σημειώνοντας ότι «θα του είναι αιωνίως ευγνώμων για την βοήθειά του». Ο Κωνσταντίνος (Dinicu) Golescu, αφού βοήθησε τον Κομμητά να τυπώσει την «Εγκυκλοπαίδειά» του, αξιοποίησε τα κείμενά του στην επεξεργασία του έργου του «Adunare de filde bisericesci se filosofesti», το οποίο τύπωσε στη Βούδα το 1826. Στον πρόλογό του ο Golescu ομολογούσε ότι δανείστηκε από τα βιβλία του δασκάλου του Κομμητά και ό,τι εκείνος συνέλεξε και δανείστηκε από άλλους αρχαιότερους συγγραφείς για να τα χρησιμοποιήσει στη διδασκαλία του²⁵³.

Πριν ολοκληρωθεί η έκδοση της «Εγκυκλοπαίδειας», ο Κομμητάς αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στη γλωσσική διαμάχη που ήδη σοβούσε. Αυτό συμβαίνει το 1813, μια χρονιά κρίσιμη για το γλωσσικό ζήτημα, όταν αναλαμβάνει τη διεύθυνση του «*Λόγιου Ερμή*» ο Θεόκλητος Φαρμακίδης (1784-1860), ο οποίος τάχθηκε εξ αρχής στο πλευρό των κοραϊστών. Η διεύθυνση του περιοδικού αρνήθηκε τότε να δημοσιεύσει επιστολές του Ν. Δούκα και άλλων ομοϊδεατών του, οι οποίοι σχολίαζαν αρνητικά τα δημοσιεύματα της κοραϊκής παράταξης. Η στάση των εκδοτών του περιοδικού προκάλεσε την αντίδραση του Δούκα και των φίλων του και τους εξώθησε να δημοσιεύσουν τις επιστολές αυτές σε ειδικό φυλλάδιο, με τίτλο «*Ερμού του Λόγιου αποβλήματα*»²⁵⁴. Το φυλλάδιο αυτό πρέπει να εκδόθηκε από τον ευρισκόμενο τότε στην Βιέννη φίλο του Ν. Δούκα, ιατρό Απόστολο Αρσάκη σε συνεργασία με τον Κομμητά, μεταξύ του Νοεμβρίου και του Δεκεμβρίου του έτους 1813 και περιέχει συνολικά έξι επιστολές. Η έκδοσή του φαίνεται πως είχε την έγκριση του Δούκα, ο οποίος την περίοδο εκείνη βρισκόταν στην Ερμανούπολη (Sibiu). Η έκδοσή αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι σε επιστολή του προς τον Κομμητά, τον Ιανουάριο του 1814, αναφέρει ότι έλαβε «τα του ρακενδύτου Ερμού αποβλήματα»²⁵⁵.

Όπως θα πληροφορηθούμε από το φυλλάδιο αυτό, ο Κομμητάς είχε απευθύνει επιστολή στην Ελληνο-δακική «Φιλολογική Εταιρεία του Ελληνικού Λυκείου», με την οποία επιχειρούσε να την πείσει να στηρίξει την αττική διάλεκτο, ώστε να γίνει η ομιλούμενη γλώσσα των διανοουμένων και έτσι «η Φιλοσοφία να μην ντρέπεται να είναι ντυμένη με ξένα και ανάξια ρούχα»²⁵⁶. Στο ίδιο φυλλάδιο ο Κομμητάς επέκρινε τη στάση του «*Λόγιου Ερμή*» να μην δέχεται να δημοσιεύσει στις στήλες του τις απόψεις των ομοϊδεατών του, οι οποίοι εξέφραζαν την άποψη ότι έπρεπε να καθιερωθεί η αττική

²⁵²Μια από τις σπάνιες κριτικές του δωδεκάτομου αυτού έργου θα παρουσιαστεί αρκετά χρόνια μετά στη απελευθερωμένη πλέον Ελλάδα, γραμμένη από τον Χ. Π. Παμπούκη. Σε αυτήν ο κριτικός, αφού επαινέσει τη φιλοπονία του Κομμητά, υποθέτοντας μάλιστα ότι ο Κοραΐς παρακίνησε τον Κωφιώτη λόγιο να εκδώσει το έργο του (!), θα επισημάνει τα «άπειρα» τυπογραφικά λάθη του, θα δυσανεστηθεί «από τας πολυφύλλους γραμματικές του» και θα προτείνει κάποιες διορθώσεις «διά το ευκατάληπτον αυτού τούτου». *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, αρ. 76, Έτος Γ', Εν Αιγίνη, Σαββάτω, 13 Οκτωβρίου 1828, σ. 316.

²⁵³Ariadna Camariano-Cioran (1974), *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs Professeurs*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 516-518. Πολέζε, (Μετάφραση), Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest ...*, ό. π., σσ. 138-139.

²⁵⁴Δούκας «Στεφάνω Κομμητά ευ πράττειν», ..., ό. π., σσ. 191-202.

²⁵⁵Ο. π., σσ. 191-202.

²⁵⁶Ο. π., σσ. 191-202.

διάλεκτος στην εκπαίδευση²⁵⁷. Είναι η πρώτη φορά που ο Θεσσαλός λόγιος παρενέβη δημοσίως στη γλωσσική διαμάχη κατηγορώντας τους εκδότες του περιοδικού «*Λόγιος Ερμής*» για μεροληψία απέναντι στους ομοϊδεάτες του λόγιους.

Στην ίδια εποχή ανάγεται και η επιστολή που στέλνει ο Κομμητάς στον Απόστολο Αρσάκη²⁵⁸. Η επιστολή αυτή έχει παρόμοιο περιεχόμενο με εκείνη του Απ. Αρσάκη, υπερασπιζόμενη τον Ν. Δούκα κατά της τακτικής του «*Λόγιου Ερμή*»²⁵⁹ και αποτελεί ένα ξέσπασμα εναντίον της λογοκρισίας που ασκούσαν οι αντίπαλοι των αρχαϊστών. Ο Κομμητάς επίσης αξιολογεί αρνητικά τα δύο ανώνυμα κείμενα του «*Λόγιου Ερμή*», τα οποία αναφέρονται στην «Αργώ» και κατηγορεί τους συγγραφείς για τα γραφόμενά τους εναντίον του Δούκα αλλά και για την ανωνυμία τους, την οποία μάλιστα εξηγεί «ίνα μη τις και δακτυλοδεικτών ελέγχει αυτού την αμαθίαν»²⁶⁰. Κατά μία μάλιστα πληροφορία, ο Κομμητάς, στην προσπάθειά του να βρει ερείσματα στις ιδέες του, κάλεσε με επιστολή του ακόμη και τον ίδιο τον Οικουμενικό Πατριάρχη Γρηγόριο Ε' να εισαγάγει την αρχαία ελληνική γλώσσα στην Πατριαρχική Ακαδημία, ώστε, ακολουθώντας το παράδειγμά της, να την εισαγάγουν και οι άλλες σχολές και έτσι να συνηθίσουν οι πολίτες σταδιακά να τη χρησιμοποιούν²⁶¹.

Αφού περάτωσε το επίπονο έργο της συγγραφής της δωδεκάτομης «Εγκυκλοπαίδειας» ο Κωφιώτης λόγιος αισθάνθηκε πλέον ελεύθερος να εκπονήσει μια καινούργια πνευματική εργασία. Έτσι, θα επισημάνει σε επιστολή του ότι, αφού εντρυφήσε σε αρκετά έργα, είχε βγάλει το συμπέρασμα ότι «για το Ελληνικό, αυτό που προέχει είναι η συγγραφή ενός πλήρους Λεξικού, εύχρηστου, ευμέθοδου, περιέχον την τεχνολογία, τα σημαινόμενα κατά τάξη και φράσεις, όπως πρέπει και κάθε ιδίωμα της Ελληνίδος φωνής που υπάρχει, αλλά και ό,τι άλλο είναι αναγκαίο, κατά την άποψη αυτού του ιδίου, που έγινε και διδάσκαλος και μαθητής. Δεύτερο, πρέπει να εκδοθούν όλων των άριστων συγγραφέων τα συγγράμματα σε άριστες εκδόσεις. Τρίτο, θεωρεί αναγκαία την έκδοση όλων, όσων έχει ανάγκη το Γένος και αυτά είναι πολλά και διάφορα»²⁶².

Ωστόσο, το ίδιο αυτό διάστημα (1814-1815) η γλωσσική διαμάχη κορυφώθηκε και σε μια σειρά δημοσιευμάτων εκτοξεύονταν κάθε είδους ύβρεις και κατηγορίες μεταξύ των γλωσσικών αντιπάλων. Ο Κομμητάς δοκίμασε τότε να αντιπαρατεθεί ακόμη και με τον ίδιο τον Κοραή, γράφοντάς του για πρώτη φορά, όπως εικάζεται, τον Οκτώβριο του 1814²⁶³. Στις τρεις συνολικά επιστολές του ο Κωφιώτης λόγιος εξέθετε τις γλωσσικές του αντιλήψεις και παράλληλα, ζητούσε πληροφορίες για τις θέσεις του Κοραή πάνω στο ίδιο ζήτημα.

Με την πρώτη επιστολή του Κομμητά προς τον Κοραή ξεκινάει ένας κύκλος επιστολογραφίας και ο Κωφιώτης λόγιος εκθέτει με διακριτικότητα την επικινδυνότητα των γλωσσικών υποδείξεων του Κοραή μέσα από τους «Αυτοσχέδιους Στοχασμούς», όπου εμπεριέχονται οι κοραϊκές θέσεις για την ελληνική γλώσσα και την παιδεία, καυτηριάζοντας συγχρόνως την κολακευτική στάση που είχαν οι ομοϊδεάτες του Κοραή προς το πρόσωπό του²⁶⁴.

Παρά την προσπάθεια ανοίγματος του διαλόγου από τον Κομμητά και του αιτήματος της ισότιμης συζήτησης με τον Κοραή, ο Χιώτης λόγιος δεν φάνηκε διαθέσιμος να συνδιαλλαγεί μαζί του, εφόσον μάλιστα κατηγορείτο από τον Κωφιώτη λόγιο ότι ήταν και

²⁵⁷Ο. π., σσ. 191-202.

²⁵⁸«Στέφανος Κομμητάς Αποστόλῳ Αρσάκῃ των ιατρῶ χαίρειν» (εν Βιέννῃ της Αουστρίας, Ολυμπιάδος χμη, ἔτος Β', Μεμακτηριῶνος κ.), *Ερμού του Λογίου Αποβλήματα*, 1813, σσ. 14-15.

²⁵⁹Χαριλάου, Νεόφυτος Δούκας: ἑνας μεγάλος δάσκαλος ὁ π., σ. 423.

²⁶⁰*Ερμού του Λογίου Αποβλήματα*, σσ. 22-23.

²⁶¹Τ. Κανδηλώρος (1906), *Ιστορία του Εθνομάρτυρος Γρηγορίου Ε'*, Αθήνα, σ. 155.

²⁶²Ζώρας, Στεφάνου Κομμητά, «Επιστολαί περί γλώσσης και παιδείας», ..., ὁ. π., σσ. 5-6.

²⁶³Σκουβαράς, «Ανέκδοτα Αντικοραϊκά κείμενα», ..., σσ. 337-342.

²⁶⁴Ο. π., σσ. 337-342.

υπεύθυνος για την εμφάνιση των αντικοραϊκών κειμένων του Δούκα, αλλά και των κειμένων άλλων λογίων, όπως ήταν «Τα κορακίστικα» του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού²⁶⁵ και το «Όνειρον» του Αθανασίου Χριστόπουλου²⁶⁶.

Όταν ο Κοραής έλαβε την επιστολή του Κομμητά, υποπτευόμενος μια νέα επίθεση από τον κύκλο των αρχαϊστών²⁶⁷, εκμεταλλεύτηκε τη συγκυρία της παρουσίας του Κων. Κούμα στην Κωνσταντινούπολη και επεδίωξε να προδιαθέσει αρνητικά, μέσω αυτού, τον Πατριάρχη και την Ιερά Σύνοδο εναντίον του Δούκα και του Κομμητά, με σκοπό να προκαλέσει μια ακόμη δημόσια επίκρισή τους²⁶⁸.

Ο Κοραής, παράλληλα, μέσω του Βασιλείου, αποστέλλει στον Κομμητά απαντητική επιστολή, στην οποία, με «μεγάλη αξιοπρέπεια, ανάμικτη, όμως, με πολλή δηκτικότητα», όπως γράφει ο Δημαράς²⁶⁹, του επισημαίνει ότι με τη διδασκαλία του ερημώνει τα σχολεία. Συνάμα υπογραμμίζει ότι ακόμη και ο Οικουμενικός Πατριάρχης αποδέχεται τους οπαδούς του (υπονοώντας τον Κούμα) και ότι όσοι τον επαινούν, δεν το κάνουν από κολακεία, αλλά επειδή θεωρούν σημαντική τη συνεισφορά του στο Γένος²⁷⁰. Στην επιστολή αυτή, όπως σημειώνει ο Ε. Σκουβαράς, «υπολανθάνουν κι άλλα στοιχεία: μια σπουδή να κλείση όπως-όπως ο Κοραής την υπόθεση· μια διάθεση ν' απαντήσει με σοφιστικούς συλλογισμούς· μια προσπάθεια να εξασφαλίση έμμεσα την εύνοια του Πατριάρχη και του κύκλου του»²⁷¹.

Η απόπειρα του Κοραή να στρέψει το περιβάλλον του Πατριαρχείου μέσω του Κούμα, εναντίον της παρατάξεως των αρχαϊστών έγινε γνωστή στον κύκλο τους και ο Κομμητάς σε απαντητικό γράμμα προς τον Κοραή στηλιτεύει την πράξη του γράφοντας: «προς πολλούς σοφούς και άλλως φίλους άνδρας διαβαλών, και προς τον παναγιώτατον δε αυτόν ημών πατριάρχη»²⁷². Αλλού θα γράψει: «προς διαβολάς ετράπης ου κατά φιλόσοφον άνδρα»²⁷³. Η μετάκληση βέβαια του Κούμα από τον Πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη για να υπηρετήσει ως διδάσκαλος της Πατριαρχικής Σχολής ερμηνεύεται από τον Κομμητά διαφορετικά. Ο Κωφιώτης λόγιος θεωρεί ότι η επιλογή αυτή του Κούμα να διδάξει την αρχαία ελληνική γλώσσα έγινε λόγω της άρτιας ελληνομάθειας του. Το γράμμα μάλιστα του Πατριάρχη, το οποίο ήταν σε γλώσσα αρχαία ελληνική, αποτελεί για τον Κομμητά ένδειξη ότι ο Παναγιώτατος «το της φατριάς ύφος ου παραδέχεται, αλλά το προπατορικόν περί πολλού ποιείσθαι, ο κατά παραδοχήν αιώνων ουδέποτε η κοινή ημών μήτηρ, η ιερά λέγω Εκκλησία απέλιπεν ...»²⁷⁴. Κατά την άποψη του Κομμητά, «ο δε παναγιώτατος Πατριάρχης, ο πάντα υπέρ της βελτιώσεως του Γένους, οία αγαθός κηδεμών, [...] μετεκαλέσατο σοφόν άνδρα εις Κωνσταντινούπολιν, α τε τον

²⁶⁵ *Κορακίστικα ή διόρθωσις της Ρωμαϊκής γλώσσας. Κωμωδία εις τρεις πράξεις διαιρεμένη*, Υπό του Λογίου και Ευγενούς Κ. Ιακώβου Ρίζου, Μεγάλου Ποστέλνικου, Εν έτει 1813 (χωρίς τόπο εκδόσεως, αλλά μάλλον στην Κωνσταντινούπολη).

²⁶⁶ Θεοδώρου Γραμματά (1983), «Δύο αντικοραϊκά κείμενα, «Τα κορακίστικα» του Ιακώβου Ρίζου Νερουλού και «Όνειρον» του Αθανασίου Χριστόπουλου», *Δωδώνη*, 12, σσ. 291-303.

²⁶⁷ «Από την αναισχυντίαν της επιστολής συμπεραίνω ότι δεν μελετούν να σταθώσι έως αυτού, αλλά οργανίζουν και άλλας μηχανάς, και ετοιμάζουν άλλα οδυνηρότερα βασανιστήρια κατ' εμού»: Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς κ.ά., έξι τόμοι, ΟΜΕΔ, Εστία, Αθήνα 1964-1984. *Αλληλογραφία τόμος Γ'* (1979), σ. 332, στ. 2-4.

²⁶⁸ «Εάν ο πατριαρχεύων ήναι ως τον εκθειάζουσι φίλος της παιδείας δεν ήτον τάχα καλόν να δείξη την προς τον ερημωτήν Κούμαν εύνοιάν του με τρόπον εμφαντικώτερον, ήγουν τοιούτον, οποίος να κλείση των αλιτηρίων τούτων τα στόματα». Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, ..., ό. π., σ. 332, στ. 22-28.

²⁶⁹ Κ. Θ. Δημαράς (1952), *Εκλογή επιστολών Αδαμαντίου Κοραή*, Σχόλια και Επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήναι, σ. 88.

²⁷⁰ Κοραής, *Αλληλογραφία*, ..., ό. π., σ. 335.

²⁷¹ Σκουβαράς, *Ανέκδοτα κοραϊκά κείμενα, Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, ... ό. π., σ. 324

²⁷² Κοραής, *Αλληλογραφία*, ..., ό. π., σ. 336.

²⁷³ Ο. π., σ. 336.

²⁷⁴ Ο. π., σ. 337, στ. 7-9.

Ἕλληνα λόγον καλῶς ησκημένον εἰδῶς, και εν φιλοσοφία πείραν ἔχοντα ικανήν, τούτοις ἔδειξεν ὅτι το βέλτιον εἴλετο»²⁷⁵.

Από την κίνηση αυτή γίνεται φανερή η προσπάθεια προσεταιρισμού του περιβάλλοντος του Πατριαρχείου από τους δύο λόγιους, οι οποίοι καταβάλλουν προσπάθεια να σφραγίσουν τις θέσεις τους με την επικύρωση της επίσημης Εκκλησίας.

Οι διακριτικές στην αρχή τοποθετήσεις του Κομμητά θα μετατραπούν όμως σε αντιπαλότητα, ιδιαίτερα όταν ο Κοραΐς ἔστειλε επιστολές στους οπαδούς του με σκοπό να γελοιοποιήσει τον Κωφιώτη λόγιο. Η κακόβουλη αυτή συμπεριφορά προκάλεσε μάλιστα αντιδράσεις ακόμη και στους φίλους του, οι οποίοι κατηγορήσαν τον Κοραή γι' αυτή του την ενέργεια²⁷⁶.

Η δεύτερη επιστολή του Κομμητά προς τον Κοραή, την οποία απέστειλε τον Νοέμβριο ή τον Δεκέμβριο του 1814, μπορεί να θεωρηθεί και ως η πρώτη δημόσια ἔμμεση κατηγορία κατά του Χιώτη λόγιου, αφορμή μάλιστα της οποίας υπήρξε και η ἔκδοση του «Αισχίνη» του Δούκα και η δημοσίευση των επιστολών του Κωφιώτη με τον Ηπειρώτη λόγιο.

Στην επιστολή προς τον Δούκα ο Κομμητάς λαμβάνει το ἑναυσμα από ὅσα του ἔγραψε ο Ηπειρώτης λόγιος²⁷⁷ σχετικά με τις ἀδίκες επιθέσεις των κοραϊστών εναντίον του και του προτείνει μια σειρά από επιχειρήματα που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει για να αντικρούσει τις μεροληπτικές κατηγορίες του κοραϊκού κύκλου. Η επιχειρηματολογία αυτή στηρίχθηκε στη σύγκριση του βίου των δύο ανδρῶν και των εκδοθέντων συγγραμμάτων τους. Σύμφωνα με τον Κομμητά, η σύγκριση θα καταδείκνυε την ανωτερότητα του Δούκα, του οποίου τα ἔργα διαφώτισαν το Γένος²⁷⁸.

Παράλληλα, ο Θεσσαλός λόγιος προέβη σε σύγκριση των εκδόσεων των κλασσικῶν συγγραφέων που ἔγιναν από τον Κοραή και τον Δούκα. Παρατηρεῖ ὅτι ο Νεόφ. Δούκας φρόντισε να ερμηνεύσει τα ασαφή σημεία των κειμένων και να κάνει τις απαραίτητες φιλολογικές σημειώσεις, ὥστε να ωφελούνται ὅλοι ὅσοι τα μελετοῦν και ὄχι μόνο οι ειδικοί. Τα γραμματικά και επεξηγηματικά σχόλια του Δούκα «βοηθοῦν στη σαφή και πλήρη κατανόηση του κειμένου και εἶναι ενδιαφέροντα για κάθε αναγνώστη. Εἶναι ιδιαίτερα διασαφηνιστικά, εξηγητικά και διαφωτιστικά»²⁷⁹. Αντίθετα, ο Κοραΐς, σύμφωνα με τον Κομμητά, «έκανε ξερές και καθαρά διορθωτικές παρατηρήσεις, χρήσιμες μόνο στους ειδικούς, προσπαθώντας να αποδείξει ὅτι οι ἀντίπαλοί του εἶναι ἀγράμματοι»²⁸⁰.

Ο Κομμητάς καταλήγει ἔτσι στο συμπέρασμα ὅτι «εἶναι βλαπτικές οι υποδείξεις του Κοραή, αντιπαραβάλλοντας τα συγκεντρωθέντα από αὐτόν ελληνικά χειρόγραφα και γλωσσάρια της χυδαίας γλώσσας, ενώ οι υποδείξεις του Δούκα, ο οποίος χρησιμοποιεῖ τη μόνη ὀρθή ελληνική γλώσσα, εἶναι ωφελιμότητες και πατριωτικές»²⁸¹.

Αν και ο Κομμητάς δεν ἔλαβε ἀπάντηση στη δεύτερη επιστολή του προς τον Κοραή, του στέλνει και τρίτη επιστολή²⁸² στις αρχές του 1815, στην οποία χαρακτηρίζει

²⁷⁵Ο. π., σσ. 336-337, στ. 1-5.

²⁷⁶Γ. Ζώρας (1967), «Άγνωστος επιστολή Κομμητά προς Κούμαν περί γλώσσας», *Rivista di studi Bizantini e Neoellenici*, N. S., 4, σσ. 49-70.

²⁷⁷«Νεόφυτος Δούκας Στεφάνω Κομμητά εφ' πράττειν», τη 25^η Ιανουαρίου τῷ 1814, εν Ερμανουπόλει, στο: *Αἰσχύνου του Σωκρατικού Διάλογοι τρεῖς [...]* εν Βιέννῃ, 1814, σσ. 191-202.

²⁷⁸Η επιστολή βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη του Σπουδαστηρίου Βυζαντινῆς και Νεοελληνικῆς Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνῶν, ανάμεσα στα κατάλοιπα του Σπ. Λάμπρου, η οποία δημοσιεύτηκε από τον Γ. Ζώρα με τον σχολιασμό της. Γ. Ζώρας (1968), «Κομμητάς προς Δούκαν επιστολή ἀντικοραϊκή», *Παρνασσός* 10, σσ. 383-404.

²⁷⁹Ο. π., σσ. 17-19.

²⁸⁰Ο. π., σσ. 17-19.

²⁸¹Ο. π., σ. 21.

²⁸²Σκουβαράς, *Ανέκδοτα κοραϊκά κείμενα, Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, ... ὁ. π., σσ. 264-265 και ο σχολιασμός αυτής στις σελίδες 327-329' επίσης βλ.: Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, ..., ὁ. π., σσ. 369-370.

«ανοίκεια» την κοινοποίηση από τον Χιώτη λόγιο των μεταξύ τους επιστολών σε φίλους του. Στην επιστολή αυτή παραθέτει μία σειρά ερωτημάτων για το αν θα μπορούσε να καθιερωθεί η αρχαία ελληνική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα του έθνους. Τα ερωτήματα αυτά, που αποτελούσαν εδραιωμένες θέσεις του Κομμητά και του κύκλου των αρχαϊστών, φαίνεται ότι υποβάλλονται με σκοπό να υποκινήσουν τον Κοραή σε διαλογική συζήτηση. Σύμφωνα με τον Σκουβαρά, «ο Κομμητάς προσπαθεί να φανή αμνησικάκος για όσα έχουν προηγηθεί», ότι διέπεται εντέλει από «αφιλόσοφον πάθος» και θεωρεί, υποκριτικά, ότι τα ερωτήματα του ήταν «απλά», «απαθή», «δίκαια» και «σύντομα»²⁸³.

Ο Κοραής δεν θα απαντήσει όμως ούτε στην τρίτη αυτή επιστολή, διότι θεωρούσε, όπως έγραφε, «κοινολογία» τον διάλογο με αυτούς τους «σχολαστικούς», εννοώντας τον κύκλο των αρχαϊστών²⁸⁴.

Οι σχέσεις των δύο παρατάξεων οξύνθηκαν όμως και μετά το ταξίδι του Γερμανού φιλόλογου ελληνιστή και φιλέλληνα Friedrich Thiersch στη Βιέννη για να μελετήσει ελληνικά χειρόγραφα στις εκεί βιβλιοθήκες. Ο Κομμητάς πολύ πριν την άφιξη του Friedrich Thiersch στη Βιέννη επιδίωξε, στέλνοντάς του μια επιστολή²⁸⁵, μια συνάντηση μαζί του για να του εκθέσει τις γλωσσικές θέσεις του κύκλου του και να δημιουργήσει έτσι ένα ευρωπαϊκό υποστηρικτικό δίκτυο από ξένους ελληνιστές. Αλλά ο κύκλος των βιεννέζων κοραϊστών φρόντισε να ματαιώσει εντέλει αυτή τη συνάντηση, όπως θα μαρτυρήσει ο Κομμητάς, παρά τις επίμονες προσπάθειες του ιδίου αλλά και του Δούκα. Θα θεωρήσει αυτή τη δόλια παρέμβαση ως «απάτη τις παρεισδύσα φθονερώς και οϊήματος πλέον»²⁸⁶. Ο ισχυρισμός του θα επιβεβαιωθεί όμως και από την μαρτυρία του ίδιου του Κοραή στην επιστολή του προς τον Βασιλείου τον Ιούλιο του 1814²⁸⁷.

Όταν ο Γερμανός ελληνιστής μετέβη στη συνέχεια στο Παρίσι, ο Κομμητάς θα του γράψει: «Εγώ γαρ και ένθα κατέλυες, ουκ ώκησα ελθείν, επί θήραν του αγαθού μηδέν οκνών ποιείν, αλλ' ήλθον μετά Νεοφύτου Δούκα [...]. Και ει μη η παις έλεγεν αδύνατον είναι σε ευρείν, ως καθευδήσοντα μόνον εκεί ερχόμενον, και πολλάκις αν επιχειρησαίμην ελθείν προς σε, ουκ εν αισχύνη το πράγμα τιθέμενος»²⁸⁸. Ο Σκουβαράς θα σχολιάσει ότι ήταν πολύ πιθανόν οι ομοϊδεάτες του Κοραή και πιο συγκεκριμένα ο Θεόκλητος Φαρμακίδης να κωλυσιέργησε έντεχνα για να μην επιτευχθεί η συνάντηση στη Βιέννη. Ο Thiersch σε απαντητική επιστολή στον Κομμητά επισημαίνει ότι επιθυμούσε να συναντήσει τον Κομμητά και τον Δούκα και για την επιβεβαίωση της αλήθειας των προθέσεών του ως εγγυητή καταγράφει τον ίδιο τον Φαρμακίδη: «... ήθελον ελθείν προς σε, και περί της Ελλάδος τε και ελληνικής παιδείας συν και Νεοφύτω Δούκα διαλέγεσθαι. Μάρτυς μοι ο Θεόκλητος, ότι τούτο ως αληθώς εβουλόμην· αυτός σε εμοί πομπός προς σε και τον Νεόφυτον Δούκαν είναι υπέσχετο»²⁸⁹. Ίσως, όμως, η επικοινωνία των δύο λογίων να μην επιτεύχθηκε εξαιτίας της επιθυμίας του Thiersch να τηρήσει μια ουδέτερη στάση και να μην εμπλακεί σε φιλολογικές έριδες, θεωρώντας ότι «έχθρα γαρ εν λογίοις και εν δίκη γε μέγιστον κακόν νομίζεται»²⁹⁰.

²⁸³ Σκουβαράς, *Ανέκδοτα κοραϊκά κείμενα, Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, ... ό. π., σ. 329.

²⁸⁴ «Δεν μπορείς να συλλογισθείς πόσον μέγα δυστύχημα με φαίνεται η ανάγκη να έχω κοινολογίαν επιστολικήν με τοιούτους ασεβεστάτους σχολαστικούς», στο: Κοραής, *Αλληλογραφία*, ..., ό. π., σ. 332, στ. 12-14.

²⁸⁵ Γ. Ζώρας (1975), «Στεφάνου Κομμητά, ανέκδοτα επιστολαί», *Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας*, Αθήναι, σσ. 4-5.

²⁸⁶ Σκουβαράς, *Ανέκδοτα κοραϊκά κείμενα, Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, ... ό. π., σ. 266.

²⁸⁷ Κοραής, *Αλληλογραφία*, ..., ό. π., σ. 402, στ. 4-8.

²⁸⁸ Σκουβαράς, *Ανέκδοτα κοραϊκά κείμενα, Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, ... ό. π., σ. 266.

²⁸⁹ Ο. π., σ. 268.

²⁹⁰ Ο. π., σ. 270.

Το αποκορύφωμα όμως της αποστροφής του Κομμητά προς τον Κοραή θα εκδηλωθεί με το κείμενό του «*Λόγος στηλιτευτικός κατά της αιρέσεως των Κοραϊστών*»²⁹¹, το οποίο γράφτηκε το 1815 στη Βιέννη, δεν εκδόθηκε όμως στην εποχή του, αλλά πολύ αργότερα από τον Ε. Σκουβαρά. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά οργισμένο κείμενο, γραμμένο στην κοινή γλώσσα της εποχής, ίσως για να έχει περισσότερη απήχηση. Είναι ένας λίβελλος που απευθυνόταν στους κοραϊστές, αλλά και στους ξένους λόγιους της εποχής, χρησιμοποιώντας βαριές εκφράσεις και καταγγέλλοντας τη συμπεριφορά των πρώτων απέναντι στους αντιπάλους τους.

Ο Κομμητάς κατά τη διάρκεια της διαμονής του στην αυστριακή πρωτεύουσα παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς τα διαδραματιζόμενα στον χώρο της ευρωπαϊκής παιδείας και αυτό γίνεται φανερό από τις επιστολές που αποστέλλει σε διάφορους γνωστούς του λόγιους και επίσημους αξιωματούχους, αγωνιζόμενος με κάθε τρόπο για την ανόρθωση της ελληνικής παιδείας²⁹².

Στη βιβλιοθήκη του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, στον κώδικα 29, από τα κατάλοιπα του Σπυρίδωνα Λάμπρου, περιλαμβάνεται και η επιστολή «περί της Γλώσσης»²⁹³, που αφορά στο επίμαχο θέμα των χρόνων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, δηλαδή το γλωσσικό ιδίωμα, που όφειλε να χρησιμοποιήσει το ελληνικό έθνος. Όπως τονίζει ο Κ. Σάθας, στην επιστολή αυτή «ο Θεσσαλός λόγιος αναπτύσσει γενικότερα τις ιδέες του περί γλώσσας»²⁹⁴. Σε ποιον απευθύνεται η επιστολή δεν είναι εφικτό να διευκρινιστεί, αλλά από το ύφος και το πνεύμα της, διαφαίνεται ότι πρόκειται για απαντητική επιστολή προς κάποιον αντιφρονούντα, υποστηρικτή της δημοτικής. Σε αυτήν ο Κομμητάς υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα της καλλιέργειας της αττικής διαλέκτου, υπεραμύνεται της Γραμματικής του, την οποία θεωρεί χρήσιμο εργαλείο για την κατάκτηση της αττικής διαλέκτου και τέλος παρέχει εξηγήσεις για τη λανθασμένη κρίση των αντιπάλων του απέναντί του και τη διαφορετική σημασία που απέδωσε ο ίδιος στις δήθεν λοιδορίες εναντίον τους.

Στον ίδιο κώδικα 29 βρίσκεται και μια άλλη επιστολή προς άγνωστο παραλήπτη που αφορά στο γλωσσικό ζήτημα και γράφτηκε τους πρώτους μήνες του 1815. Πιο συγκεκριμένα, προσεγγίζει το θέμα των αντιθέσεων των αρχαϊστών με τον Κοραή, σχετικά με το γλωσσικό ιδίωμα που όφειλε να καθιερώσει ως επίσημη γλώσσα το ελληνικό έθνος. Σε αυτήν ο Κωφιώτης λόγιος παρουσιάζεται ως ασυμβίβαστος πολέμιος των δημοτικιστών και των κοραϊστών, τους οποίους θεωρούσε στον ίδιο βαθμό προδότες της Ορθόδοξης παράδοσης και συνεπώς επικίνδυνους²⁹⁵. Σύμφωνα λοιπόν με τον Κομμητά, η μάχη «υπέρ της Πίστεως και της Πατρίδος», σ' εκείνη την αναγεννητική και αφυπνιστική ιστορική φάση, έπρεπε να έχει ως πρωταρχικό μέλημά της τη διάσωση της γλώσσας. Η γλώσσα ήταν «το μόνον παρά της τύχης καταλειφθέν αγαθόν»²⁹⁶.

Από την περίοδο εκείνη σώζεται επίσης μια ευχαριστήρια επιστολή του ιερομονάχου Ιγνατίου Σκαλιώρα (που διέμενε τότε στη Λειψία) προς τον Κομμητά, με ημερομηνία 16 Απριλίου 1815 και βρίσκεται στα φύλλα 60^r-61^v του ίδιου κώδικα 29. Η επιστολή αυτή είχε σταλεί με την ευκαιρία της αποστολής δύο τόμων από την «Εγκυκλοπαίδεια

²⁹¹Ο. π., σσ. 276-318 και 342-358.

²⁹²Σμυρναίος, Σακκής, «Ως εραστής του 'θείοτάτου χρήματος': Ο Στέφανος Κομμητάς αυτοβιογραφούμενος», ... ό. π., σσ. 123-124.

²⁹³Γ. Θ. Ζώρας (1967), *Στεφάνου Κομμητά Επιστολή περί της Γλώσσης*, Κείμενα και Μελέτες Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι, σσ. 5-19.

²⁹⁴Κ. Σάθας (1870), *Νεοελληνικής Φιλολογίας Παράρτημα - Ιστορία του ζητήματος της Νεοελληνικής Γλώσσας*, Εν Αθήναις, σ. 276.

²⁹⁵Γ. Θ. Ζώρας (1968), «Ο Στέφανος Κομμητάς και το Γλωσσικό Ζήτημα», *Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας*, σ. 5.

²⁹⁶Ο.π., σ. 8.

Ελληνικών Μαθημάτων»²⁹⁷ και εκεί ο Σκαλιώρας προβαίνει σε δριμύτατη κριτική εναντίον του Κοραή, καταδικάζοντας τις θεωρίες του. Αντίθετα, επαινεί τη Γραμματική του Κομμητά, τονίζοντας τη μεθοδικότητα και την πληρότητά της και επισημαίνοντας ότι του «προξένισε πολλή ευχαρίστηση, βρίσκοντας σ' αυτή τον βαθύτερο και ουσιαστικότερο λόγο ύπαρξης, όλων σχεδόν των οκτώ μερών του λόγου, δηλαδή του σχηματισμού της ορθογραφίας, της ορθής, κατάλληλης σύνταξης και διάθεσης»²⁹⁸.

Το χρονικό διάστημα που διέμενε στη Βιέννη ο Κομμητάς έδειξε όμως και ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα στο Ελληνικό Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου, στο οποίο θα πήγαινε αργότερα να διδάξει. Αυτό πιστοποιείται από επιστολή που αποστέλλει σε κάποιον «ευπαιδευτον και φιλόμουσον» Έλληνα που κατείχε τη θέση του επιτρόπου του Γυμνασίου και πρέπει να γράφτηκε από το τέλος του 1814 έως το φθινόπωρο του 1815²⁹⁹. Σε αυτή γίνεται λόγος για τον γλωσσικό εκφυλισμό, στον οποίο θεωρούσε ότι είχε περιέλθει το Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου μετά την κοίμηση του επί δεκατρία χρόνια σχολάρχη του Λάμπρου Φωτιάδη και τονίζεται η παραμέληση «του Έλληνος λόγου», ο οποίος είναι συνυφασμένος με την καλλιέργεια της φιλοσοφίας, εκκαλώντας τον επίτροπο να επαναφέρει στη Σχολή την «αρχαία δόξα». Αυτός ο «Έλλην λόγος» (θα αποτελέσει τη βάση, για να εισαχθεί) η «Ελληνική παιδεία ευτάκτως και ευμεθόδως διδασκομένη»³⁰⁰ και θα αποτελέσει τη βάση της τροφοδότησης της φιλοσοφικής σκέψης. Χωρίς τον «Έλληνα λόγο η Φιλοσοφία δεν αναπτύσσεται και δεν κραταιώνεται, δεν ανασταίνεται το σχολείο του ένδοξου σχολάρχη Λάμπρου Φωτιάδη, το οποίο ήταν κόσμημα ευταξίας και υπόδειγμα μεθοδολογίας». Ο Κομμητάς αναρωτιέται πώς μπορεί να φιλοσοφήσει ο άνθρωπος, πώς μπορεί «να εισέλθει στη διαδικασία της μάθησης της θειότατης φιλοσοφίας χωρίς να έχει προπαρασκευαστεί στη μάθηση της ελληνικής εγκυκλίου παιδείας». Το ποια είναι η οφειλόμενη τάξη και μέθοδος, η οποία πρέπει να φυλάσσεται στη διδασκαλία κάθε αντικειμένου, ο Κωφιώτης λόγιος υποδεικνύει ότι θα τη βρει στα προλεγόμενα του δεύτερου τόμου της «Εγκυκλοπαίδειάς» του, όπου «γίνεται λόγος για τη μέθοδο της διδασκαλίας και της διάθεσης των σχολείων»³⁰¹.

Στις 2 Μαΐου 1815 ο Δούκας θα διοριστεί ως διευθυντής του Γυμνασίου του Βουκουρεστίου και με τον ερχομό του στο Βουκουρέστι στις αρχές Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους³⁰² θα προσκαλέσει ικανούς δασκάλους για να το στελεχώσουν, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Κομμητάς, ως διδάσκαλος της Φιλοσοφίας και ως υποδιευθυντής της Σχολής. Ο αριθμός των διδασκάλων, σύμφωνα με αναφορά του Κομμητά τον Ιανουάριο του 1816, ήταν οκτώ, «δύο φιλόσοφοι, εξ δε γραμματικοί»³⁰³.

Το αίτημα του Δούκα για την πρόσληψη του Κομμητά στάλθηκε στον ηγεμόνα στις 13 Σεπτεμβρίου 1815 και ήταν υπογραμμένο από τους Νεόφ. Δούκα, τον Κωνστάντιο, τον επίσκοπο του Buzau, τον λόγιο φιλέλληνα πρίγκιπα Γρηγόριο Brâncoveanu, τον Νέστορα Craiovescu, τον Clucer και άλλους. Η πρόσκληση επικυρώθηκε την ίδια ημέρα από την Εφορεία της Ελληνοδακικής Εταιρείας που ήταν υπεύθυνη για τη λειτουργία του

²⁹⁷ «Έλαβα και τους υπόλοιπους δύο τόμους της φιλοπόνως και ευμεθόδου από σένα φιλοπονηθείσα και επεξεργασθείσα με τον καλύτερο δυνατό τρόπο Εγκυκλοπαίδεια». Ο. π., σσ. 14-15.

²⁹⁸ Ο. π., σ. 15.

²⁹⁹ Ζώρας, «Στέφανου Κομμητά, Επιστολαί περί γλώσσης και παιδείας», ό.π., ..., σσ. 6-9.

³⁰⁰ Ο. π. σσ. 6-9.

³⁰¹ Ο. π. σσ. 6-9.

³⁰² Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs Professeurs*, ..., ό. π., σ. 496.

³⁰³ Γ. Ζώρας (1967), «Ο Κομμητάς και το Γυμνάσιον του Βουκουρεστίου», *Παρνασσός*, 9, σ. 404. Πριν οι δυο λόγιοι διοριστούν στο Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου έχουμε τη μαρτυρία ότι είχαν προσκληθεί να διδάξουν και στη Σχολή του Ιασίου, αλλά απέρριψαν την πρόταση, όπως προκύπτει από απαντητικό γράμμα του Κομμητά προς τους άρχοντες του Βουκουρεστίου. Ο. π., σσ. 398-399.

Γυμνασίου³⁰⁴, η ίδια Εταιρεία στην οποία ο Θεσσαλός λόγιος είχε στείλει παλαιότερα επιστολή που τους συμβούλευε να στηρίζουν την αττική γλώσσα και είχε δεχθεί τα ειρωνικά τους σχόλια³⁰⁵.

Ο Κομμητάς αν και αποδέχθηκε την πρόσκληση, σε απαντητική του επιστολή με ημερομηνία 12 Οκτωβρίου 1815, τους δήλωσε ότι δεν θα μπορούσε να μεταβεί άμεσα στο Βουκουρέστι για να αναλάβει τα διδακτικά του καθήκοντα, λόγω της αναγκαιότητας παρουσίας του στη Βιέννη για την εκτύπωση των βιβλίων του, αλλά και της ηθικής υποχρέωσής του ως διδασκάλου των παιδιών του Φαναριώτη «βεστιάρη-ταμιά» Γρηγορίου Γκίκα, αλλά και ενός άλλου μαθητή. Τόνιζε μάλιστα ότι θα παρέμενε στη Βιέννη μέχρι την ανεύρεση νέου διδασκάλου από την πλευρά των γονέων τους³⁰⁶. Στη δεύτερη περίπτωση ο Κωφιώτης λόγιος δεν αναφέρει το όνομα του μαθητή, αλλά γνωρίζουμε ότι πρόκειται για τον Δημήτριο Βέλλιο, τον οποίο είχε αναλάβει ο Κομμητάς μετά την αναχώρηση του Νεόφ. Δούκα με μηνιαία αμοιβή 15 δούκατα για τριώρη ημερήσια διδασκαλία³⁰⁷. Όταν ο Κομμητάς έφυγε από τη Βιέννη για το Βουκουρέστι, τα παιδιά του Γκίκα πήγαν στο Μόναχο για να παρακολουθήσουν τα μαθήματα του Thiersch, ενώ ο Βέλλιος συνέχισε τα μαθήματα των ελληνικών με τον Αθανάσιο Σταγειρίτη³⁰⁸.

Ο Κομμητάς συνδεόταν από παλιά με την οικογένεια Βέλλιου και είχε προτείνει στον Στέφανο Βέλλιο την ίδρυση φιλολογικής εταιρείας στη Βιέννη, η οποία θα μπορούσε να χρηματοδοτηθεί από τα έσοδα κάποιας μονής με σκοπό την έκδοση βιβλίων. Του είχε μάλιστα τόνισει να εισηγηθεί την πρότασή του στον Βλάχο πρίγκιπα και στους Βογιάρους, έτσι ώστε να προκύψει μεγάλη ωφέλεια προς την Ελλάδα, αλλά και για τους μορφωμένους των παραδουνάβιων ηγεμονιών, οι οποίοι θα ήταν περήφανοι που θα είχαν στη βιβλιοθήκη τους Έλληνες συγγραφείς³⁰⁹.

Το διάστημα από την πρόσκλησή του μέχρι τον ερχομό του και την ανάληψη των καθηκόντων του στο Γυμνάσιο Βουκουρεστίου ο Κομμητάς παρακολουθούσε στενά τις εξελίξεις στη Σχολή. Μάλιστα, μετέβη εκεί τον Ιανουάριο του 1816 για να συμφωνήσει τους όρους και την ημερομηνία της έναρξης της διδακτικής δραστηριότητάς του στην Ακαδημία της πόλης και στη συνέχεια επέστρεψε στη Βιέννη για να διεκπεραιώσει τις υποθέσεις που απαιτούσαν την παρουσία του εκεί. Στις 22 Ιανουαρίου 1816 αποστέλλει μια επιστολή σε φίλο του στην Κωνσταντινούπολη³¹⁰, στην οποία περιγράφει τα τεκταινόμενα κατά την τελετή έναρξης του σχολικού έτους, τον εναρκτήριο λόγο του Δούκα και την παράδοση του πρώτου μαθήματος ενώπιον όλων των παρευρισκόμενων, περιγράφοντας ότι και «πολλοί δε εις δάκρυα εκινήθησαν και τον διδάσκαλον επαινούντες, κατησπάζοντο». Όσον αφορά την απήχηση του Δούκα, ο Κομμητάς θα γράψει: «Και την πρώτην εβδομάδα εγένοντο έως εκατόν πενήντα μαθηταί, [...], και ελπίζεται να συναχθώσι και υπέρ τους πεντακοσίους»³¹¹.

Προηγείται μια σύντομη παραμονή στο Sibiu, όπου την εποχή εκείνη βρίσκονταν πολλοί Έλληνες έμποροι, οι οποίοι είχαν συστήσει ελληνική εμπορική κομπανία³¹² και

³⁰⁴Καραθανάσης, «Ο Στέφανος Κομμητάς στο Βουκουρέστι», ... ό. π., σ. 129.

³⁰⁵Ερμού του Λογίου Αποβλήματα, 1813, σσ. 26-30.

³⁰⁶Γ. Ζώρας και Φ. Μπουμπουλίδης (1963-1964), «Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων σπουδαστηρίου βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών» *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 2^η Σειρά, 14, σσ. 243-245. Ζώρας, «Ο Κομμητάς και το Γυμνάσιον του Βουκουρεστίου», ..., ό. π., σσ. 398-399.

³⁰⁷Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest* ..., ό. π., σσ. 512-513· Πολέζε, (Μετάφραση), *Les Académies Princières de Bucarest* ..., ό. π., σσ. 134-135.

³⁰⁸Ο. π., σ. 513, Ό. π., σ. 135.

³⁰⁹Ζώρας, «Ο Κομμητάς και το Γυμνάσιον του Βουκουρεστίου», ... ό. π., σσ. 12-17.

³¹⁰Σούρλας, ό. π., σσ. 134-136.

³¹¹Ο. π., σσ. 134-136.

³¹²Βλ. Καραθανάσης (2004), *Ο Ελληνισμός της Τρανσυλβανίας*, Θεσσαλονίκη: ILP, σ. 196.

τελικά επέστρεψε στο Βουκουρέστι τον Μάιο της ίδιας χρονιάς³¹³ εφόσον κατά μια ερμηνεία, δελεάστηκε από τον προνομιακό μισθό των 4.000 λεί ετησίως. Το ποσό αυτό είχε προβλεφθεί στον προϋπολογισμό του 1815 για τον διδάσκαλο της Φιλοσοφίας³¹⁴. Έτσι, στις 17 Μαΐου 1816 ο Κομμητάς άρχισε τη διδακτική του δραστηριότητα³¹⁵ και για το νέο διδακτικό του ξεκίνημα πληροφορούμαστε από τον εναρκτήριο χαιρετισμό του προς τους μαθητές, ο οποίος διασώθηκε. Σε αυτόν θα αποδώσει τον έπαινο προς το «μέγιστον και πρώτον» αγαθό της παιδείας, καθώς γράφει ότι αυτή «εξημεροί μεν τα ήθη, διευθύνει δε τον νουν, όντας το διαφοροποιό στοιχείο που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα»³¹⁶. Ο Κομμητάς θα αναφέρει, «προλαμβάνοντας τις ενδεχόμενες αντιδράσεις, ότι είχε έρθει να διδάξει στο Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου με την έγκριση του ηγεμόνα, καθώς και τη θέληση και την εύνοια των αρχόντων και των επιτρόπων της Σχολής, υπακούοντας επίσης στη «θεία εντολή». Δεν ήθελε λοιπόν να απειθήσει σε αυτήν την πρόσκληση και ήλθε να μεταδώσει το «εμπιστευθέν τάλαντό» του και να διδάξει τα μαθήματα που «ο καιρός απαιτεί», αλλά και η δύναμη του λόγου του επιτρέπει. Θα προχωρήσει σε όσα υψώνουν τον ανθρώπινο νου, ώστε να φροντίζει τα μεγάλα και θεία έργα προσφέροντας εκείνος μεν την «ευμέθοδον διδασκαλίαν και την καθαράν εξήγησιν των προκειμένων» και οι μαθητές του «την επίπονον επιμέλειαν και την επίμονον εγκαρτερίαν»³¹⁷.

Για τα πρώτα αποτελέσματα της διδασκαλίας του Κομμητά στο Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου, για το «Κοινό Σχολείο» του, πληροφορούμαστε από ένα επαινετικό σχόλιο που δημοσιεύεται στον «Λόγιο Ερμή» την 1^η Αυγούστου 1816³¹⁸: «Από τον περασμένο Οκτώβριο του έτους 1815, κατά τις ημέρες που άνοιξε αυτό το Σχολείο στο Βουκουρέστι, υπήρχε κάποια ανωμαλία στην τάξη των μαθημάτων. Ήδη, κατά την 17^η Μαΐου 1816, που ήλθε και ο φιλόσοφος κ. Κομμητάς, κατά την έφεσιν του προκαταλαβόντος την Σχολή, του σοφολογιωτάτου αρχιδιδασκάλου κ. Νεόφ. Δούκα, έγινε λαμπρά η μεταβολή. Και ο μεν κ. Κομμητάς άρχισεν ευθύς να παραδίδει εις τους προβεβηκότας μαθητάς την «Λογικήν» του Σουγδουρή και το «Επιστολάριον» του Κορυδαλλέως εκ της «Εγκυκλοπαιδείας» του...»³¹⁹.

³¹³ Ζώρας, «Ο Κομμητάς και το Γυμνάσιον Βουκουρεστίου», σ. 7· Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs Professeurs*, ό. π., σ. 514· Πολέξε, (Μετάφραση), Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest ...*, ό. π., σ. 136.

³¹⁴ V. A. Urechia (1892-1901), *Istoria școalelor*, Bucarest, σ. 163, όπως αναφέρει η Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs Professeurs*, ..., ό. π., σσ. 513-514· Πολέξε, (Μετάφραση), *Les Académies Princières de Bucarest ...*, ό. π., σ. 136.

³¹⁵ Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de ...*, ό. π., σ. 136. Βλ. Ερμής ο Λόγιος, 1^η Αυγούστου 1816, σ. 270. Ήδη δε κατά την 17^η του Μαΐου του 1816, ελθόντος και του φιλοσόφου κυρίου Στ. Κομμητά, κατά την έφεσιν του προκαταλάβοντος την Σχολήν σοφολογιωτάτου αρχιδιδασκάλου κυρίου Ν. Δούκα, έγινε λαμπρά η μεταβολή.

³¹⁶ Στ. Κομμητάς, «Εναρκτήριος χαιρετισμός προς τους μαθητές, Μάιος 1816», στο: Σούρλας, ό. π., σσ. 137-138.

³¹⁷ Ό. π., σσ. 137-138.

³¹⁸ Ερμής ο Λόγιος, 6, 1816, σ. 127.

³¹⁹ Ερμής ο Λόγιος, 1 Σεπτεμβρίου 1816, σσ. 296-298. Σύμφωνα με την άποψη της Camariano-Cioran, η διδασκαλία της «Λογικής» του Σουγδουρή, η οποία στηριζόταν στην νεο-αριστοτελική Φιλοσοφία αποτελούσε ήδη οπισθοδρόμηση κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, δεδομένου ότι από τον 18^ο αιώνα υπήρχε η «Λογική» του Ευγένιου Βούλγαρη, η οποία περιείχε στοιχεία των φιλοσοφικών συστημάτων του Locke (Λοκ), του Graauesand (Γκράβεσαντ), του Wolff (Βολφ) και του Leibniz (Λάιμπνιτς), η «Λογική» του Heineccius (Αινέκκιου), μεταφρασμένη από τους Ιωάννη Αγραφιώτη και Γρηγόριο Brâncoveanu, αλλά και η «Λογική» του Baumeister (Μπόμεστερ), μεταφρασμένη από τον Νικόλαο Βάρκοση, καθώς και άλλα συγγράμματα, τα οποία είχαν ως βάση των ορθολογιστική φιλοσοφία του αιώνα των Φώτων, στο: Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest*, ..., ό. π., σσ. 514-515· Πολέξε, (Μετάφραση), *Les Académies Princières de Bucarest ...*, ό. π., σ. 137. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε όμως ότι ο Κομμητάς θεωρούσε την αριστοτελική «Λογική» ως κλασική λογική, ως βάση της επιστημονικής σκέψης,

Τον επόμενο όμως μήνα, την 1^η Σεπτεμβρίου 1816 και πάλι στον «Λόγιο Ερμή»³²⁰, θα δημοσιευτεί η λεπτομερής περιγραφή των περιεχόντων κεφαλαίων του κάθε τόμου της «Εγκυκλοπαίδειας Ελληνικών Μαθημάτων: Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής», του Κομμητά, όπου αναγράφονται τα εξής: «Η Εγκυκλοπαίδεια περιέχει τη διδασκαλία αυτών και συλλογή μετά από επιλογή, κειμένων από τους άριστους Έλληνες Συγγραφείς και Ποιητές, με τις αναγκαίες υποσημειώσεις, ονοματικό και λεκτικό λεξικό για τη σαφήνεια των δυσχερών σημείων και την εξήγηση των λέξεων και είναι δημιούργημα του Κομμητά από τη Φθία». Αλλά ο ανώνυμος συγγραφέας θα ολοκληρώσει το άρθρο του, σχολιάζοντας ειρωνικά ότι η «Εγκυκλοπαίδεια είναι ανώφελη στο κοινό και αν ήθελε κάποιος να αναλάβει τον κόπο της ανάκρισης, του ποια είναι η χρήση του διορισμένου αυτού βιβλίου στα σχολεία της Ελλάδας, έχει πολλά να πει σχετικά μ' αυτό»³²¹. Είναι φανερό ότι το άρθρο γράφτηκε από κάποιον γλωσσικό αντίπαλο του Κομμητά που ήθελε να δυσφημίσει το έργο του, περιγράφοντας με λεπτομέρειες τα κεφάλαια των τόμων της «Εγκυκλοπαίδειας», ώστε να πιστοποιηθεί από τους αναγνώστες η εμβριθής γνώση του έργου από το συγγραφέα του άρθρου και να προετοιμαστούν στη συνέχεια για την τελική αρνητική κρίση του.

Όσον αφορά στα μαθήματα που δίδασκε ο Κομμητάς στο Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου, από άρθρο του ίδιου στην Εφημερίδα «Καλλιόπη» στις 15 Ιουνίου 1819 πληροφορούμαστε ότι δίδασκε μετρική και ποιητική, «τα άριστα εκ των αρίστων ποιητών», έκανε ανάλυση των ποιημάτων, παρέθετε γυμνάσματα στην Ποιητική, Αριθμητική και Άλγεβρα, Γεωμετρία και Τριγωνομετρία, τις Κωνικές Τομές, στην «υψηλότερα και εφηρμοσμένη Γεωμετρία», ενώ δίδασκε και τα φιλολογικά μαθήματα στο αττικό ιδίωμα και όπως ο ίδιος έγραφε: «Ούτως εγώ edίδασκον εν μεν ποιητικόν, εν δε μαθηματικόν μάθημα, εις τριών ωρών διάστημα μετά της δυνατής επιμελείας και ευχαρίστου ανέσεως, και εποίουν έργον και θεώ και ανθρώπων ευάρεστον»³²².

Επισημαίνει επίσης το «φιλόπονον» του διδασκαλικού λειτουργήματος: «Ο διδάσκαλος για να προσφέρει το μέγιστο των δυνατοτήτων του πρέπει να διδάσκει σε μία τάξη, την ακριβή γνώση και η καλύτερη αμοιβή του θα είναι η ευγνωμοσύνη του Γένους»³²³. Συγχρόνως, επισημαίνει την «ανάγκη να γραφτούν βιβλία από άνδρα ειδήμονα, έμπειρο εκ πείρας και παρατηρήσεως. Τα σχολικά εγχειρίδια πρέπει να είναι εντελή και απέριττα, ευμέθοδα και ωφέλιμα, περιέχοντα τους αναγκαίους κανόνες και να είναι γραμμένα με τέχνη παιδαγωγική, να είναι εύληπτα και να έχουν απλούστατο ύφος, σύμφωνο με τους κανόνες διδασκαλίας»³²⁴.

Εκτός όμως από τη διδασκαλική του ενασχόληση, ο Κωφιώτης λόγιος οργάνωνε και θεατρικές παραστάσεις σε συνεργασία με τους μαθητές του³²⁵. Μάλιστα, με την ευκαιρία της έναρξης της θεατρικής αυτής δραστηριότητας γράφτηκε από τον Κομμητά και το κείμενο «Το εν Βουκουρεστίω ελληνικόν θέατρον», το οποίο βρίσκεται στον κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σ' αυτό επισημαίνει τη σημασία του θεατρικού λόγου για τη μεταφορά του αρχαίου έθνους στους Νεοέλληνες. Για να εξοικειώσει τους μαθητές του με τη γλώσσα του

ως προαπαιτούμενη παιδευτική διαδικασία από την οποία έπρεπε να διέλθουν οι μαθητές, ώστε, εντρυφώντας στο γνωστικό της πεδίο διεξοδικά, θα μπορούσαν στη συνέχεια να εισέλθουν στο επόμενο στάδιο της γνωριμίας με τη Λογική των νεότερων φιλοσοφικών συστημάτων.

³²⁰Ερμής ο Λόγιος, 1 Αυγούστου 1816, σ. 270.

³²¹Ερμής ο Λόγιος, 1 Σεπτεμβρίου 1816, σσ. 296-298.

³²²Στέφανος Κομμητάς, Σχέδιον περί Ελληνικών Μαθημάτων Ελληνικού Σχολείου, *Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών*, IB', Τη Τρίτη, 15 Ιουνίου 1819, σ. 110.

³²³Ο. π., σ. 111.

³²⁴Ο. π., σ. 111.

³²⁵Γ. Ζώρας (1967), «Το εν Βουκουρεστίω ελληνικόν θέατρον και η συμβολή του Στέφανου Κομμητά», *Παρνασσός* 9, σσ. 503-510.

Ομήρου οργάνωνε λοιπόν θεατρικές παραστάσεις, στις οποίες «οι μαθητές ερμήνευαν ρόλους των ομηρικών ηρώων και απήγγελλον αποσπάσματα από τα ομηρικά έπη»³²⁶. Η αξία αυτών των θεατρικών δρώμενων ήταν ότι «με τη θεατρική αναπαράσταση των Ομηρικών επών, οι μαθητές απομνημόνευαν τα έργα αυτά, γνώριζαν την ένδοξη ιστορία και αντλούσαν παραδείγματα από τις ηρωικές πράξεις, ενώ ταυτόχρονα καλλιεργούσαν στις ψυχές τους το αίσθημα της μίμησης των υψηλών αρετών των προγόνων»³²⁷. Μάλιστα, «το ξεκίνημα γίνεται με τον Όμηρο, για να προχωρήσουν αργότερα στις αρχαίες τραγωδίες. Η επαφή με τον λόγο των ομηρικών επών θα ωφελούσε πολλαπλά, τους σπουδαστές, θα τους βοηθούσε στην ευμάθεια και στην πρόσληψη της αρετής. Ενώ η μίμησις και η καλλιέργεια της υποκριτικής ικανότητας θα γινόταν πρόξενος πολλής ωφελείας και θα τους βοηθούσε στην βελτίωση και τελείωσή τους»³²⁸.

Την περίοδο αυτή στον πρόλογο της «Ιστορίας συνοπτικής της Ελλάδος», ο Βασίλειος Παπαευθυμίου στις 27 Σεπτεμβρίου 1816 θα συμπεριλάβει τον Στ. Κομμητά ανάμεσα στους σημαντικούς συνεργούς στο εκπαιδευτικό έργο της Βιέννης. Ο λόγιος συγκαταλέγεται μεταξύ των φιλογενών και οδηγών του Έθνους που γράφουν για το κοινό συμφέρον και σπεύδουν ν' ανάψουν το φως των μαθήσεων και των επιστημών στην Ελλάδα. Καταλογίζεται σ' αυτούς που έχουν κλίση και έφεση στο να διδάσκουν και είναι άξιοι να τους μιμούμαστε. Συμπεριλαμβάνεται σ' αυτούς που δεν κάνουν λάθος στα όσα διδάσκουν και με τον τρόπο που τα διδάσκουν στα μικρά και μεγάλα σχολεία της Ευρώπης³²⁹.

Κατά την παραμονή του στο Βουκουρέστι ο Κομμητάς θα αποστείλει μια επιστολή προς το Σκαρλάτο Γκίκα, «εκλαμπρότατο μπειζανδέ και έφορο του ελληνικού Γυμνασίου του Ιασίου», με ημερομηνία στις 22 Οκτωβρίου 1816. Σε αυτήν θα εξάρει τη φιλοπατρία του Γκίκα που φρόντιζε για την τόνωση της μελέτης των ελληνικών γραμμάτων και για τη διάδοση της καθαρής πατροπαράδοτης ελληνικής γλώσσας μέσω των κατάλληλων βιβλίων. Τον επαινούσε, διότι, αν και ασχολείτο με σοβαρά δημόσια πράγματα, δεν παραμελούσε την παιδεία και κατέβαλλε κάθε δυνατή προσπάθεια για την ανάπτυξη του Γυμνασίου του Ιασίου. Εκφράζει την ευαρέσκειά του, διότι πληροφορήθηκε ότι ο Γκίκας μόχθησε για να μεταβάλλει το Γυμνάσιό του «προς το ευμεθοδέστερο και ευτακτότερο», ώστε να τροφοδοτεί με αίσιες ελπίδες την πρόοδο υπέρ της ελληνικής παιδείας. Η επιστολή αυτή εστάλη επίσης για να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του προς τον Γκίκα, ο οποίος είχε εκτιμήσει τις αρετές του «πολυπονώτατου» συγγράμματός του, δηλαδή της δωδεκάτομης «Εγκυκλοπαιδείας» του και είχε αποφασίσει την εισαγωγή της στο Γυμνάσιο του Ιασίου. Την πληροφορία για την εισαγωγή του συγγράμματος την έλαβε ο Κομμητάς από τον Ανανία Κουζάνο που ήταν τότε καθηγητής του δικαίου στο Γυμνάσιο του Ιασίου. Η είδηση αυτή χαροποίησε τον Κομμητά, διότι και οι μαθητές θα ωφελούνταν πολλαπλώς και ο ίδιος θα απαλλασσόταν από την κατεπείγουσα στενοχώρια της «αχρηματίας»³³⁰.

Μετά την παρέλευση δύο περίπου ετών επιτυχημένης διδακτικής πορείας στο Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου³³¹, τον Ιανουάριο του 1818 ο Δούκας και ο Κομμητάς υπέβαλαν εσπευσμένα την παραίτησή τους στον ηγεμόνα, διότι τον Δεκέμβριο του 1817

³²⁶Ο. π., σσ. 505-506.

³²⁷Γ. Ζώρας (1967), *Το εν Βουκουρεστίω ελληνικόν θέατρον και η συμβολή του Στεφάνου Κομμητά, Ανέκδοτα κείμενα εκ του κώδικος 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι, σ. 12.

³²⁸Ο. π. σσ. 12-14.

³²⁹Βασίλειος Παπαευθυμίου (1807), *Ιστορία Συνοπτική της Ελλάδος*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εν τη Νέα Τυπογραφία, σ. XVIII.

³³⁰Γ. Θ. Ζώρας (1975), *Επιστολή Στεφάνου Κομμητά προς Σκαρλάτο Γκίκαν*, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Ανέκδοτα επιστολαί, Αθήναι, σσ. 20-22.

³³¹Αυτό θα φανεί από τον αριθμό των φοιτώντων μαθητών στο Γυμνάσιο, οι οποίοι την χρονική εκείνη περίοδο ανέρχονταν στους τριακόσιους πενήντα. *Φιλολογικός Τηλέγραφος*, 18 Μαΐου 1818, σ. 80.

ένας Ζακυνθινός σπουδαστής του Λυκείου, ο οποίος είχε νωρίτερα αποβληθεί από αυτό ως ταραχοποιός, χτύπησε με ρόπαλο τον διευθυντή του Ν. Δούκα, με αποτέλεσμα να τον τραυματίσει πολύ σοβαρά. Στο κείμενο της παραίτησης των δύο λογίων που δημοσιεύθηκε στον *Φιλολογικό Τηλέγραφο* αποκαλύπτεται το αρνητικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί στη Σχολή από τον «φθόνο», ο οποίος «κατεχειρίσθη απειλās θανάτου δι' ανωνύμων γραμμάτων, ως διεδόθη ο λόγος, και φοβέριζε να φονεύση και ημάς τους δύο και άλλους υπερασπιστάς των καλών»³³². Σύμφωνα με τον Κωφιώτη λόγιο, η διασάλευση της μαθησιακής διαδικασίας στο Γυμνάσιο και η απόπειρα κατά του Δούκα ήταν προσχεδιασμένη από τον ευρισκόμενο στην Κωνσταντινούπολη Βενιαμίν τον Λέσβιο και τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ο οποίος ήταν τότε μεγάλος Ποστέλνικος (πρωθυπουργός) στην κυβέρνηση του θείου του ηγεμόνα της Βλαχίας Ιωάννη Καρατζά: «Αναφανείσα δε και φιλοσοφία τις αγράμματος εκ Κωνσταντινουπόλεως, φύσει πονηρά, και προς ανατροπήν σχολείων πολλήν ροπήν έχουσα, [...] ην δε ούτος Βενιαμίν ο Λέσβιος, βοηθούμενη και υπό της εμφύτου κακίας Αλεξάνδρου του Μαυροκορδάτου»³³³.

Σχετικά με τον διωγμό τους από το Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου στην πρώτη επιστολή του (Ν° 17) προς τον Ν. Λογάδη, στην οποία γίνεται λόγος και για τον Κομμητά³³⁴, ο Δούκας αναφέρει ότι ογδόντα ημέρες μετά το πέταγμα του ποιμένα και των συνεργατών του (από τη Σχολή) τετρακόσιοι μαθητές έχασαν τον πατέρα και δάσκαλο και ότι αυτός και οι συνεργάτες του πονούν για τη στέρση των ελπίδων να ξαναγυρίσουν στη Σχολή τους. Στη δεύτερη επιστολή του προς τον Λογάδη (Ν° 18)³³⁵ ο Δούκας θα αναφερθεί στις συνεχείς διαβολές και τους ψόγους που δεχόταν από ανώνυμες και ψευδώνυμες επιστολές. Τον συμβουλεύει να μην πιστεύει στις διαβολές που διαδίδονται για το πρόσωπό του, ενώ στην τρίτη επιστολή του προς το ίδιο πρόσωπο³³⁶ θα γράψει χαρακτηριστικά: «Τρίτον μοι ήδη τούτο προς σε, εξ ου μοι τα πράγματα δεδυστύχηται· αιτία δε η αυτή, δι' ην και τα δεύτερά μου απέσταλται· αναγνωσθέντων γαρ των προς Στέφανον Κομμητάν σοι επισταλέντων, βεβαίωταί μοι, α προς σε μου κατείπον οι παρά σοι μεν κριτή (μεγάλοι τινές όντες!) μη δυνάμενοι ψεύδεσθαι· παρ' εμοί δε άξιοι επιτρίβεσθαι, λυμένων όντες και φθορείς των καλών»³³⁷. Στις τρεις αυτές επιστολές ο Νεόφ. Δούκας αναφέρει ότι τις διάβασε και στον Κομμητά, ο οποίος του επιβεβαίωσε τις κατηγορίες που δέχθηκε από αυτούς που τους αποκαλούσε «καταστροφείς και φθορείς των καλών».

Και η περιπέτεια του Κωφιώτη λόγιου με το Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου θα ολοκληρωθεί, όταν ένα χρόνο μετά την παραίτησή του θα δημοσιεύσει στο περιοδικό *Καλλιόπη* το «Σχέδιον περί διατάξεως μαθημάτων Ελληνικού σχολείου»³³⁸, στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε, ομολογώντας ότι εστιαζόταν κυρίως στα θεωρητικά γλωσσικά μαθήματα, τα οποία αποτελούσαν γι' αυτούς τη βάση της «εγκύκλιας παιδείας». Το σχέδιο αυτό βεβαίως δεν εφαρμόστηκε ποτέ εξαιτίας «των δεινών περιστάσεων»³³⁹.

³³²Ο. π., σσ. 79-80.

³³³Στέφανος Κομμητάς (1828), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Ελληνικά - Γραμματική*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σσ. VI-VII.

³³⁴Νεόφυτος Δούκας (1835), *Επιστολαί προς τινάς εν διαφόροις περιστάσεσι, υπό Νεοφύτου Δούκα*, τόμος πρώτος, Τυπογραφία Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αιγίνη, Ν° 17, σ. 22, <http://diglib.ypepth.gr/>, Δημόσια Βιβλιοθήκη Πύργου.

³³⁵Ο. π., σσ. 23-24.

³³⁶Ο. π., σ. 24.

³³⁷Ο. π., σ. 24.

³³⁸*Καλλιόπη*, 1819, σσ. 107-109.

³³⁹Ο. π., σ. 107.

Ο Κομμητάς μετά την παραίτησή του συνέχισε να διαμένει στο Βουκουρέστι, όπως και ο Δούκας. Υποθέτουμε ότι συνέχισε να παραδίδει ιδιαίτερα μαθήματα και να συγγράφει το επόμενο μεγάλο έργο του, τα «Παιδαγωγικά Μαθήματα».

Το 1819 μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον δραστήριο Φιλικό Π. Αναγνωστόπουλο³⁴⁰ και έγινε μέλος της³⁴¹. Στα *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας* του Εμμανουήλ Ξάνθου διαβάζουμε ότι με πρόταση του Γ. Λεβέντη, ένα από τα ιδρυτικά μέλη του παραρτήματος της Φιλικής Εταιρείας στη Βιέννη, ο Π. Αναγνωστόπουλος στις 25 Ιουλίου 1819 «εσύστησεν εκεί μίαν εφορείαν εκ των ευυποληπτότερων ευρισκομένων αδελφών της Εταιρείας, διά να λαμβάνη τα αφιερωματικά γράμματα και τας προσφοράς των όσων τυχόν ήθελον κατηχούνται εκεί εις την Εταιρείαν»³⁴². «Η Εφορεία συστάθηκε από τους: Νεόφυτο Δούκα, Στέφανο Κομμητά, Γεώργιο Λεβέντη, Κ. Νικολόπουλο και Δομάνδο»³⁴³, σύμφωνα με το αρχείο του Ιωάννη Φιλήμονος, ο οποίος αντλεί πληροφορίες από τα αρχεία του Αλεξάνδρου Υψηλάντη. Τον Ιούλιο του 1820 ο Αλέξανδρος Υψηλάντης εγκρίνει και ενισχύει την Τοπική Εφορεία Βουκουρεστίου με την ίδια σύνθεση³⁴⁴.

Με την ιδιότητα του Φιλικού πήρε ενεργό μέρος και συνέλεξε χρήματα, τα οποία φαινομενικώς προορίζονταν για τη δημιουργία σχολείου στην Πελοπόννησο, αλλά στην πραγματικότητα προορίζονταν για τον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων³⁴⁵. Στον αλφαβητικό κατάλογο των μελών της Φιλικής Εταιρείας, που συντάχθηκε από τον Ιωάννη Φιλήμονα «ο Κομμητάς έχει αύξοντα αριθμό 236, στο επάγγελμα αναγράφεται ως διδάσκαλος, ενώ ως πατρίδα του αναγράφεται ο Αρμυρός. Στη συνθηματική, κωδικοποιημένη γραφή που χρησιμοποιούσαν οι Φιλικοί για την ενδοεπικοινωνία εντός της οργάνωσης, το όνομα και το επώνυμό του αναγράφονται ως: αβωγη78α48663βηα, που σημαίνει στεφανος κομητας = Στέφανος Κομμητάς. Χάρη στην ενεργή αφοσίωση, στην πατριωτική ζέση, την ένθερμη προσήλωση στα υψηλά ιδανικά λαμβάνει ταχέως και τους επτά βαθμούς της ιεραρχίας της Φιλικής Εταιρείας: 1. Βλάμης (αδελφοποιός), 2. Συστημένος, 3. Ιερέας, 4. Ποιμένας, 5. Αρχιποιμένας, 6. Αφιερωμένος, 7. Αρχηγός Αφιερωμένων. Αναδείχθηκε σε ένα από τα πέντε μέλη της Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας στο Βουκουρέστι, που ήταν η κεντρικότερη Εφορία της περιοχής, έχοντας τεράστια συμβολή στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα»³⁴⁶.

Από την περίοδο αυτή διασώζεται και αυτούσια επιστολή του Κομμητά προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ο οποίος ήταν έτοιμος να αναλάβει την ηγεσία του Αγώνα³⁴⁷. Σε αυτή φαίνεται η προσήλωση του Κομμητά τόσο προς τη Φιλική Εταιρεία όσο και προς τον ίδιο τον Υψηλάντη. Ο λόγιος επαινεί τη φιλογένεια του Υψηλάντη και την φροντίδα του

³⁴⁰ Απ. Δασκαλάκης (1966), *Κοραΐς και Κοδρικός*, Αθήναι, σ. 717.

³⁴¹ Βλ. Ιωάννης Φιλήμων (1859), *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήναι, τόμος 1, σ. 397, όπως αναφέρει η Camariano-Cioran, *Les Académies Princières ...*, ό.π., σ. 515· Τζίνο Πολέζε (1994), (Μετάφραση), Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest ...*, ό. π., σ. 137.

³⁴² Εμμανουήλ Ξάνθος (1834), (πιστή ανατύπωση της πρωτότυπης έκδοσης έγινε το 1996), *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα, σ. 22· Ιωάννης Μαζαράκης-Αινιάν (1997), *Η Φιλική Εταιρεία*, Ανάτυπο από τον πρώτο τόμο του Αρχείου Εμμανουήλ Ξάνθου, Αθήνα: Εκδόσεις ΙΕΕΕ, σ. 10.

³⁴³ Ιωάννης Φιλήμονος (1834), *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, υπό Ιωάννου Φιλήμονος, εκ της τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, εν Ναυπλία, σσ. 246-247· Ιωάννης Μαζαράκης-Αινιάν (1997), *Η Φιλική Εταιρεία*, Ανάτυπο από τον πρώτο τόμο του Αρχείου Εμμανουήλ Ξάνθου, Αθήνα: Εκδόσεις ΙΕΕΕ, σσ. 39, 52· Τάκης Κανδηλώρος (1926), *Η Φιλική Εταιρεία (1814-1821)*, Αθήναι, σ. 279.

³⁴⁴ Ιωάννης Μαζαράκης-Αινιάν (1997), *Η Φιλική Εταιρεία*, ό. π., σσ. 51-63.

³⁴⁵ Απόστολος Δασκαλάκης (1966), *Κοραΐς και Κοδρικός*, Αθήναι, σ. 717, όπως αναφέρει η Camariano-Cioran, *Les Académies Princières ...*, ό. π., σ. 515· Πολέζε, (Μετάφραση), Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest ...*, ό. π., σ. 137.

³⁴⁶ Για τη μύησή του στη Φιλική Εταιρεία βλ. Ιωάννης Φιλήμων (1834), *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, εν Ναυπλίω, σσ. 246-247.

³⁴⁷ Σούρλας, ό. π., σσ. 35-37.

για την καλλιέργεια της φιλογένειας του κάθε Έλληνα. Τον αποκαλεί «εκλαμπρότατο πρίγκιπα», «άνδρα ένδοξο του ελληνικού γένους», που ενώ βρίσκεται σε αλλότρια χώρα, όμως ενδιαφέρεται ενθέρμως για τη βελτίωση της παιδείας των ομοεθνών του. Δηλώνει και ο ίδιος την ψυχική του αγαλλίαση που έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας θεωρώντας το γεγονός αυτό «τεκμήριο και της δικής του φιλογενούς ψυχής και της άγρυπνης προσήλωσής του στη βελτίωση της ελληνικής παιδείας των ομοεθνών και της επιμελημένης οργάνωσης της λειτουργίας των σχολείων τους»³⁴⁸.

Το 1820 έχουμε τη μαρτυρία ότι ο Κομνητάς βρισκόταν ακόμη στο Βουκουρέστι εργαζόμενος ως οικοδιδάσκαλος³⁴⁹ και στις 15 Απριλίου 1820 δημοσιεύεται στην *Καλλιόπη* η προκήρυξη του Κομνητά, με τίτλο: «Προς τους φίλους της Ελληνικής Παιδείας Έλληνας και Φιλέλληνας, Περί δευτέρας Εκδόσεως της Εγκυκλοπαιδείας μου». Σε αυτή ανακοινώνει στους αναγνώστες της εφημερίδας ότι πρόκειται να εκδώσει για δεύτερη φορά την «Εγκυκλοπαιδείά» του, επειδή είχε εκλείψει από την αγορά ενώ υπήρχε μεγάλη ζήτηση. Δηλώνει μάλιστα ότι θα προσπαθήσει να απαλείψει τα σφάλματα της προηγούμενης έκδοσης, ζητώντας και τη βοήθεια των αναγνωστών του, επιδιώκοντας να την κάνει τελειότερη. Ο Κομνητάς θεωρεί την «Εγκυκλοπαιδείά» του «αναγκαιότητα και ωφελιμότητα» και παρακαλεί όλους τους σοφούς και πεπαιδευμένους του έθνους να συνδράμουν, ώστε να σταλεί σε όλα τα σχολεία του έθνους. Ενημερώνει για την οικονομική επιβάρυνση και πληροφορεί όσους θέλουν να γίνουν συνδρομητές για τις εκδοτικές επιλογές ανάλογα με το είδος του χαρτιού και του δεσίματος. Τέλος, διαφαίνεται η αφιλοκέρδεια και η εντιμότητά του στις επικείμενες οικονομικές συναλλαγές. Προειδοποιεί ότι «όποιος επιδιώξει την κρυφή αισχροκέρδεια, θα βρεθεί αντιμέτωπος με τη δικαιοσύνη και θα λάβει την πρέπουσα ποινή»³⁵⁰.

Λίγους μήνες αργότερα, τον Ιούλιο του 1820 ο Κωφιώτης λόγιος θα απευθυνθεί και πάλι στους αναγνώστες της *Καλλιόπης*, αλλά αυτή τη φορά για διαφορετικό λόγο. Θα δημοσιεύσει λοιπόν ένα άρθρο με τίτλο: «Προς τους πεπαιδευμένους Έλληνας, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοιαν»³⁵¹, με το οποίο ο Κομνητάς οκτώ μήνες πριν την επίσημη έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης παρακαλεί δημοσίως τους λόγιους να αφήσουν τις γλωσσικές έριδες και να ομονοήσουν. Ο γραπτός του λόγος είναι αρκετά προσιτός, αποτελούσε όμως ουσιαστικά ένα δριμύ κατηγορώ εναντίον όλων όσων στράφηκαν κατά της αττικής διαλέκτου, στην οποία φρόντισε να δώσει μάλιστα πολύπλευρες συμβολικές διαστάσεις, ικανές να αποτελέσουν τη σημαία του ξεσηκωμού του Γένους.

Δεν γνωρίζουμε πότε ο Κομνητάς εγκατέλειψε τη Βλαχία, αν και σε μία επιστολή του αχρονολόγητη και χωρίς ένδειξη του τόπου, την οποία απέστειλε σε έναν εύπορο Ρουμάνο Βογιάρo, αναφέρει ότι για 13 χρόνια έφαγε «ψωμί και αλάτι» στο Βουκουρέστι, πράγμα για το οποίο πάντα ήταν «ευγνώμων»³⁵². Πάντως, για ένα χρονικό διάστημα χάνονται τα ίχνη του. Με το ξέσπασμα όμως της Επανάστασης στη Μολδοβλαχία φαίνεται να μετακινείται βορειότερα στην Τρανσυλβανία, στην πόλη Βρασον (Στεφανούπολη), μαζί με τους φίλους του Νεόφ. Δούκα, Κωνσταντίνο Βαρδαλάχo, Διονύσιο Φιλίττη και

³⁴⁸Ο. π., σ. 37.

³⁴⁹*Καλλιόπη*, β' σειρά, Βιέννη 1820, σ. 82 και 168, όπως αναφέρει η Camariano-Cioran, *Les Académies Princières ...*, ό. π., σ. 515, Τζίνο Πολέξε, (Μετάφραση), Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest ...*, ό. π., σ. 137.

³⁵⁰Στέφανος Κομνητάς, Προς τους φίλους της Ελληνικής Παιδείας Έλληνας και Φιλέλληνας. Περί δευτέρας Εκδόσεως της Εγκυκλοπαιδείας μου, *Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών*. Η προκήρυξη γράφτηκε την 1^η Μαρτίου 1820 και τυπώθηκε στο τεύχος Η', του Σαββάτου της 15^{ης} Απριλίου 1820, σσ. 80-82.

³⁵¹Στέφανος Κομνητάς, Προς τους πεπαιδευμένους Έλληνας, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοιαν, *Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών*, Σαββάτω, ΙΔ', τη 15^η Ιουλίου 1820, σσ. 159-168.

³⁵²Χειρόγραφο 29, φφ. 43r-44v, όπως αναφέρει η Camariano-Cioran, *Les Académies Princières ...*, ό. π., σ. 515' Πολέξε, (Μετάφραση), Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest ...*, ό. π., σ. 137.

Στέφανο Κανέλλο. Τούτο τεκμαίρεται και από την εγγραφή του ως συνδρομητής στο βιβλίο του Κ. Μ. Κούμα «Λεξικόν» το 1825³⁵³.

Ενώ όμως είχε ξεκινήσει η Επανάσταση, ο «Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοιαν», που είχε απευθύνει ο Κομμητάς μέσω της *Καλλιόπης*, θα λάβει αιφνιδίως μια ανώνυμη απάντηση δημοσιευμένη στο «Λόγιο Ερμή» την 1^η Μαΐου 1821 με τίτλο: «Πόθεν αι τωριναί έριδες των λογίων; Ή κατά της συκοφαντίας του Ν. Δούκα και Κομμητά ότι ο Κοραής δώκε την ελληνική παιδείαν και γλώσσαν»³⁵⁴. Στο άρθρο αυτό ο συγγραφέας θεωρεί αποκλειστικά υπεύθυνους για την δεκαπενταετή περίπου έριδα και φιλονικία των λογίων για το γλωσσικό ζήτημα τον Δούκα και τον Κομμητά, απευθύνοντάς τους δριμείς κατηγορίες, διότι κατέκριναν τη γλωσσική θεωρία του Κοραή. Ο συντάκτης αποκαλεί τους δύο λόγιους «υβριστές και συκοφάντες»³⁵⁵ και τους μέμφεται για τις ανέφικτες προσπάθειές τους να κάνουν την αττική διάλεκτο «ζώσα και μητρική»³⁵⁶.

Ο Κωφιώτης λόγιος θα παραμείνει στη Στεφανούπολη ως το 1826 σ' ένα περιβάλλον με έντονη την ελληνική παρουσία. Η πόλη υπήρξε ένα ξακουστό πολυεθνικό κέντρο που διαμόρφωσε ποικίλες πολιτισμικές σχέσεις με τους Έλληνες. Ήδη από τον 16^ο αιώνα είχαν εγκατασταθεί Έλληνες έμποροι. Το 1678 ιδρύεται ελληνική «κομπανία», ενώ με δωρεές των επτά μεγαλύτερων εμπόρων ανεγείρεται στην πόλη η ελληνική εκκλησία της Αγίας Τριάδας και ελληνικό νεκροταφείο. Ο Π. Χατζηνίκος ίδρυσε εκεί και ελληνικό σχολείο, στο οποίο δίδαξαν διαπρεπείς Έλληνες δάσκαλοι, όπως ο Νεόφυτος Δούκας και ο Ιώσηπος Μοισιώδαξ, αλλά και βιβλιοθήκη καθώς και ένα φιλανθρωπικό ίδρυμα για τους άπορους της πόλης. Εδώ, όπως και στο Sibiu, κατέφυγαν δεκάδες Ελλήνων προσφύγων μετά την αποτυχία της Επανάστασεως του Αλεξάνδρου Υψηλάντη στις παραδουνάβιες ηγεμονίες³⁵⁷.

Η επιβεβαίωση της διαμονής του Κομμητά στη Στεφανούπολη τεκμαίρεται και από μια επιστολή του Δούκα προς τον Κωφιώτη λόγιο, εκδηλώνοντας την επιθυμία του να βρεθεί κι αυτός στον ίδιο τόπο γράφοντας «καγώ σκοπώ την Στεφανούπολιν αύθις ασπάσασθαι, [...]»³⁵⁸. Επίσης το γεγονός της ολοκλήρωσης των συμπληρωματικών προσθηκών στην «Εγκυκλοπαίδειά» του αποδεικνύεται από τη συνέχεια της επιστολής του Δούκα που γράφει ότι ο Κομμητάς είχε στα χέρια του τις επανεκτυπώσεις και συγκεκριμένα «εις τα ανά χείράς σοι έργα της τυπογραφίας ικανός χρήσιμος σοι γενέσθαι»³⁵⁹.

Κατά την παραμονή του στη Στεφανούπολη ο Κομμητάς είχε πέσει θύμα ληστών, οι οποίοι του αφαίρεσαν τα χρήματα που είχε συλλέξει με πολλούς κόπους για την έκδοση της «Εγκυκλοπαίδειάς» του. Ο Δούκας προσπάθησε τότε με επιστολή του να τον παρηγορήσει, επαινώντας ταυτόχρονα τα παιδαγωγικά του βιβλία, γράφοντάς του ότι είναι αρετή να μπορεί να δέχεται αγόγγυστα την αδικία: «Των μεν παιδαγωγικών σου βιβλίων τα πλείστα, [...] ανέπεμψαν έπαινον, [...] αλλ' αίφνης η χαρά ουκ απ' ελάττονος ολκής ημίν περιέστη εις λύπην, μαθούσιν ήδη εκ τινων γραμμάτων, ο κακός σε πεποιήκασι των λωποδυτών οι κακοί κακώς απολούμενοι· φασί γαρ υπεισδύντας την σην οικίας τινας, αφελέσθαι παν το προς την έκδοσιν της Εγκυκλοπαιδείας εκ πολλών πόνων τε και ετών

³⁵³Καραθανάσης, *Ο Ελληνισμός της Τρανσυλβανίας*, ό. π., σσ. 196, 199.

³⁵⁴*Λόγιος Ερμής*, Άρθρο: «Πόθεν αι τωριναί έριδες των λογίων»; Ή κατά της συκοφαντίας του Ν. Δούκα και Κομμητά ότι ο Κοραής δώκε την ελληνική παιδείαν και γλώσσαν 1^η Μαΐου 1821, σσ. 238-263.

³⁵⁵Ο. π., σ. 239.

³⁵⁶Ο. π., σ. 244.

³⁵⁷Camariano-Cioran, *Les Académies Princières ...*, ό. π., σ. 515· Πολέζε, (Μετάφραση), Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest ...*, ό. π., σ. 137· Καραθανάσης, *Ο Ελληνισμός της Τρανσυλβανίας*, ό. π., σσ. 105, 205.

³⁵⁸Δούκας, *Επιστολαί προς τινάς εν διαφόροις περιστάσεσι*, ..., σσ. 64-65.

³⁵⁹Ο. π., σσ. 64-65.

υποκείμενον σοι αργύριον· και σε σφόδρα δυσθύμως επί τούτοις διατεθῆναι· [...] αρετήν δε το αδικεῖσθαι ηγεῖσθαι εἶναι τοις μετριώτερον την περίστασιν φέρουσιν»;

Στην ίδια επιστολή ο Δούκας τον παροτρύνει μάλιστα, όταν παραλάβει τα βιβλία του, να κατεβεί στην ελεύθερη Ελλάδα και μάλιστα στην πατρίδα του τη Φθία, ώστε μαζί με τον Κωνσταντά να δημιουργήσουν οι τρεις τους μια «συναυλία εναρμόνια», προσφέροντας τους κόπους τους για τον φωτισμό του Γένους³⁶⁰.

Για τη δραστηριότητα του Κομμητά τη χρονική αυτή περίοδο λαμβάνουμε επίσης μια μαρτυρία από την επιστολή του Δούκα προς κάποιον Δημήτριο («Τω Δημητρίω»), στην οποία ο Δούκας εκφράζει το παράπονό του που έχασε τον φίλο του που βρισκόταν ακόμη στη Στεφανούπολη, αλλά αναζητούσε κάποιον χορηγό, «συνέμπορον», στη «μητρόπολη των Ούγγρων», στην Πέστη, για να εκδώσει τα έργα του³⁶¹. Από αυτήν φαίνεται λοιπόν ότι ο Κωφιώτης λόγιος είχε πραγματοποιήσει ένα ταξίδι στην Πέστη για να επιβλέψει την εκτύπωση, όχι πλέον της «Εγκυκλοπαιδείας», αλλά των «Παιδαγωγικών Μαθημάτων» του, τα οποία κυκλοφόρησαν τελικά το 1827 και το 1828³⁶². Θα ήταν αξιοσημείωτο εδώ να υπογραμμίσουμε και τον μεγάλο, έμπονο αγώνα που έκανε ο Κομμητάς για τη συγγραφή των πολύτομων έργων του αντιπαλεύοντας τους ρευματισμούς του που τον ταλαιπωρούσαν πολύ τα τελευταία χρόνια της ζωής του και τον ανάγκαζαν να καταφεύγει στη λουτροθεραπεία με τις υποδείξεις των γιατρών και ιδιαίτερα του Φηλίτη³⁶³. Οι πόνοι αυτοί δεν έκαμψαν όμως το εναργές ενδιαφέρον του για την εκτύπωση των συγγραμμάτων του με απώτερο σκοπό την μέγιστη ωφέλεια του Γένους.

Το 1827 ο Κομμητάς εγκαθίσταται οριστικά στην Πέστη³⁶⁴, όπου μέχρι το 1828 εκδίδει τους δεκαέξι τόμους των «Παιδαγωγικών Μαθημάτων» του που κάλυπταν συνολική έκταση 4.051 σελίδων. Το 1827 εκδίδει τους εννέα πρώτους τόμους και συγκεκριμένα «Το Αλφαβητάριον», το «Εκλογάριον», την «Ιερά Ιστορία», το «Ονομαστικόν», τη «Χρηστοθήεια», την «Αριθμητική», την «Ιερά Κατήχηση», την «Εκκλησιαστική Ιστορία» και τη «Μυθολογία». Το επόμενο έτος εκδίδει τους υπόλοιπους επτά τόμους τη «Γενική Ιστορία», τη «Γεωγραφία Νέα», τη «Γεωγραφία Παλαιά», τα «Ελληνικά: Γραμματική» και τα «Ελληνικά: Κείμενα συλλεγέντα μετ' εκλογής εκ των Ελλήνων αρίστων Συγγραφέων, τρεις τόμοι»³⁶⁵.

³⁶⁰ «Προς δε το μέλλον, [...] λαβών τα εκδοθέντα σοι των βιβλίων, κάτελθε εις την ελευθέραν Ελλάδα, εν η και την σην βωτειάνειραν Φθίαν φασί συναυλίαν οι σύντρεις εναρμόνιον (ά)σομεν, εν έτι δ' επιμελείας τιθέμενοι, όπως και τα λοιπά των ημετέρων πόνων εκδώσωμεν· και τοσούτων γ', όσον η χρεια γένους όλου ευτυχώς ήδη αναγεννωμένου, ημάς επισπέρχει· και ταύτην γ' έτι την ευποιάν ταις προγεγενημέναις τελευταίαν επιμετρεῖν· διηγά γαρ η Ελλάς των καλών, και δειτάι παρά πολύ της των πεπαιδευμένων αρδείας», στο: Δούκας, *Επιστολαί προς τινάς εν διαφόροις περιστάσεσι...*, σσ. 96-98.

³⁶¹ «Ο δ' αν Κομμητάς και αυτός ζητεί ήδη τον συνέμπορον προς την των Ούγγρων μητρόπολιν· τις συν γένωμαι αυτός έρημος ενταύθα μεμενηκώς; έρημος δε ανθρώπων μεν ου· φίλων δε, και ων ταυτά κεκράτητε παιδικά· τούτων γαρ την απουσίαν ερημίαν καλεί ο Επίκτητος· φίλον μεν η Στεφανούπολις ανδρί φιλολόγω δι' ησυχίαν, αλλά μετά των ομοίων εν αυτή διατρίβοντι· φίλον δε και εν σώφροσιν ηδοναίς, ώστε εις τέρψιν την από της θεάς ανίσσθαι, αλλά κατά μόνον το θέρος. Τούτου συν μεν ούπολυ παρελθόντος, όψομαι εν Βουκουρεστίω τους φίλους, καν το Βουκουρέστιον αποστρέφομαι· συναπολαύσω των λόγων, καν των έξω στερηθώ ηδονών· μετά γαρ εκείνων και θάνατον ει επέλθοι, μετριώτερος έσται. Έρρωσο». Ο. π., σσ. 62-63.

³⁶² Καραθανάσης, *Ο Στέφανος Κομμητάς στο Βουκουρέστι*, ..., ό. π., σσ. 132.

³⁶³ Δούκας, *Επιστολαί προς τινάς εν διαφόροις περιστάσεσι*, ό. π., σσ. 12-13.

³⁶⁴ Ο. π., σ. 38.

³⁶⁵ Στο ελληνικό χειρόγραφο Ν° 1851, με ημερομηνία 1^η Απριλίου 1829, που περιλαμβάνεται στα «Συγγράμματα Ελλήνων Συγγραφέων που τυπώθηκαν στην Ουγγαρία», θα γραφτεί η είδηση ότι τα «Παιδαγωγικά Μαθήματα» του Στ. Κομμητά εξεδόθησαν στην Πέστη. László Horváth, Konstantinos Nakos, Solti Dóra (2018), «Συγγράμματα Ελλήνων Συγγραφέων» *Studia Hellenica II*, Budapest: Elte Eötvös József Collegium, σ. 109.

Στις 6 Απριλίου 1830 ο Κομμητάς απεβίωσε. Για το έτος της κοίμησής του στηρίζομαστε στη ληξιαρχική πράξη θανάτου του που βρέθηκε στα αρχεία της Πέστης, όπου αναφέρεται ότι απεβίωσε το 1830 σε ηλικία 68 ετών³⁶⁶.

Ο Κωφιώτης λόγιος κληροδότησε τα βιβλία του, που περιέχονταν σε 29 κιβώτια με 800 τόμους ως δωρεά στα σχολεία του Ελληνικού κράτους. Τα λείψανα αυτά του αρχείου του ήρθαν από την Τεργέστη και παραδόθηκαν στον Γ. Κωνσταντά, ο οποίος δίδασκε τότε στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας, και όπως αναφέρει ο ίδιος: «Μόνον τα βιβλία του Κομμητά κατέγραψα, όταν εισήχθησαν εις το κατάστημα (= Ορφανοτροφείο)»³⁶⁷. Όσα περισώθηκαν, μεταφέρθηκαν πάλι από τον Κωνσταντά στη Μαγνησία, όταν ο τελευταίος παλιννόστησε στην πατρίδα του το 1834³⁶⁸. Όσον αφορά στα λίγα χρήματα που άφησε στη διαθήκη του, τα προόριζε για να γίνουν σχολεία στην Ελλάδα, όπως φαίνεται και από την είδηση που δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως³⁶⁹. Από την κληρονομιά αυτή του Κομμητά στα 1902 είχαν εισπραχθεί 203,55 δραχμές³⁷⁰.

Σύμφωνα με τον Ούγγρο ερευνητή Ödön Fűves, «η παρουσία του Κομμητά στην Πέστη μαρτυρείται σε αρχειακά έγγραφα της Πέστης, αλλά δυστυχώς, λείπουν τα ακριβή στοιχεία. Το επάγγελμά του κατά την περίοδο εκείνη, επίσης, δεν εξακριβώνεται», ενώ «το όνομα του Κομμητά δεν μαρτυρείται ούτε στον κατάλογο Ελλήνων εμπόρων της Πέστης (1803-1852) ούτε στους διάφορους καταλόγους Ελλήνων δασκάλων της Πέστης»³⁷¹.

Ο τάφος του δεν είναι γνωστός. Η σχετική βιβλιογραφία³⁷² δεν αναφέρει το όνομά του. Σύμφωνα με τον Fűves, οι Έλληνες της Πέστης χρησιμοποιούσαν τρία νεκροταφεία: το Σερβικό νεκροταφείο, το οποίο δεν υπάρχει πια (βρισκόταν πίσω από την Kálvin tér), στον κήπο της σερβικής εκκλησίας, το νεκροταφείο της Szerb utca στον κήπο της εκκλησίας του Petőfi tér και το νεκροταφείο Kerepesi³⁷³, όπου υπάρχουν ακόμα τάφοι Ελλήνων του 19^{ου} αιώνα. Αυτό όμως άρχισε να λειτουργεί το 1849 και έτσι δεν μπορεί να βρίσκεται εκεί ο τάφος του Κομμητά. Στον κατάλογο των τάφων του νεκροταφείου Kerepesi, επίσης δεν υπάρχει μνεία του Κομμητά.

Σε επιστολή του Δούκα προς τον Κωνσταντά ανακοινώθηκε ο θάνατος του Κομμητά, ο οποίος, όπως θα γράψει ότι άφησε μεγάλο πνευματικό κεφάλαιο προς τους Έλληνες, αναλώνοντας τον βίο του στη βελτίωση του ελληνικού Γένους και εκπληρώνοντας το χρέος του προς τον Θεό και τους ανθρώπους: «... του σχολείου μεμνημένος, ότι πας ο βίος σου δεδαπάνηται, καθήκον πληρούντος χρέος και πλείον ουκέτι ούτε Θεός απαιτεί ούτε άνθρωπος μέμνεται τι ενδέον· όσον δε περί σεαυτό... αναγνούς των εμών επιστολών την εβδομηκοστήν δευτέραν προς τον εν μακαρία τη λήξει γενόμενον Στέφανον Κομμητάν, ευρήσεις ίαμα φιλικόν, και ταύθ' ημάς του Χάρου... ήδη μετακαλουμένου. Βουλοίμην δ' ουν ταυτά εκείνω παθόντα, μη ταυτά παθαίνεσθαι, μηδ' ομοίως βαρέως φέρειν· ... γαρ κακείνος φθας το πάθος, επήκουσέ μου, αυτός τ' αν περί... και τοις Έλλησιν ου μικρόν κέρδος προσήν. Έρρωσο»³⁷⁴.

³⁶⁶ Η Διαθήκη του Στ. Κομμητά είναι δημοσιευμένη στο *Τεύχος Κληροδοτημάτων* του Υπουργείου Παιδείας, Αθήνα 1902, σσ. 74-75.

³⁶⁷ Βίκτωρ Κοντονάτσιος (2003), «Επιστολή του Στέφανου Κομμητά στον Ειρηναίο Θείρσιο», *Θθρυς*, Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού, σσ. 117-118

³⁶⁸ Ο. π., σ. 117.

³⁶⁹ Ε. τ. Κ. του Βασιλείου της Ελλάδος, αρ. 12, 15 Μαρτίου 1834.

³⁷⁰ *Τεύχος Κληροδοτημάτων*, ό. π., σ. 16.

³⁷¹ Ödön Fűves (1972), *Görögök Pesten (1886-1931)*, Βουδαπέστη, Διδακτορική Διατριβή.

³⁷² Βλ. Proser P. (1942), Επιτύμβιοι Επιγραφές Ελλήνων εις Ουγγρικά Νεκροταφεία, *Ουγγρικά Μελέται* 10, Βουδαπέστη· Σπύρος Λάμπρου (1911), «Επιτύμβια Ελλήνων Ιδίως Μακεδόνων εν Πέστη» *Νέος Ελληνομνήμων* 8, σσ. 462-481.

³⁷³ Βλ. A Kerepesi temető másfél évszázada (1999), *Negyed* 24, Budapest.

³⁷⁴ Δούκας, *Επιστολαί προς τινάς εν διαφόροις περιστάσεσι*, ό. π., σ. 44.

Μεταθανάτια εύφημο μνεία προς τον Κομμητά θα συναντήσουμε και στην επιστολή του Δούκα προς κάποιον Περικλή, στην οποία ο Κωφιώτης λόγιος μαζί με τον Δούγκα συμπεριλαμβάνονταν στους άριστους διδασκάλους που έκαναν πολλά για την κοινή βελτίωση του Γένους και γι' αυτό τους άξιζε ευγνωμοσύνη. Η επιστολή αυτή, η οποία είναι φθαρμένη και δεν μπορεί να εξαχθεί ολοκληρωμένο νόημα, αναφέρει ότι: «οι εφέτος τε...ότες των διδασκάλων, Στέφανος ο Δούγκας, Νικόλαος ο ...αίνης, και Στέφανος ο Κομμ... πολλά πονήσαντες της κοινής βελτιώσεως ... ευγνωμοσύνη ... άριστοι, ηύφρανον περιόντες διδάσκαλον ήδη γεγηρακότα και πολλά υπέρ αυτών πεπονή... όπως άξιοι αποβαίεν της των πραγμάτων διαδοχής έδειξαν πάντως εκείνοι γε μάλιστα τούτο ό...τε, ο μεν Στεφανουπόλει· ο δε, εν Σιμλίω αξίως των ελπίδων ... όλα έτη εν τω κοινώ την νεολαίαν διδάξαντες· ένθα πολ... των μαθητευσάντων ου μόνο· εν φιλολογία, αλλά και εν φιλοσοφία εν βραχεί χρόνω επ...δεδωκότας απέδειξαν· ν... ελθών ο θάνατος από μέσων των ελπίδων αφήρπασ... α... τέρους τους ου μόνον επιστήμη και ήθει, αλλά και η ... και προαιρέσει ομοιοτάτους γεγεννημένους, οιονεί αισχύν... νος τους τοσούτοις και τοιούτοις ηνωμένους πλεονεκτήμ... διαζεύξαι φευ της αγαθής ξυνωρίδος! ... οίδα ό,τι δει πλειω λέγεν· Νεμέσεως γαρ όλως ημίν ... Επί τούτοις συν λυπούμενος λίαν, όσον ...ρον τέως, περιόντων εκείνων, απορώ, ό,τι ποτέ μου κατε...κώς, τείρει μεν νυν ο δαίμων, ούτω καθ' ένα έκαστον τ... αφαιρούμενος σεμνολόγημα. Αλλά ζωής μοι σύγε, κ... βαθύ γηρ... κοιο· τούτο γαρ μοι μόνον νυν γε λει... παραμύθιον»³⁷⁵.

Έτσι τελείωσε ο πολύπαθος βίος του Θεσσαλού λόγιου και παιδαγωγού, που ανάλωσε τη ζωή του αγωνιζόμενος για την ανόρθωση της παιδείας και τη βελτίωση της γλώσσας του χειμαζόμενου ελληνικού λαού στις δύσκολες συνθήκες της Τουρκοκρατίας, αλλά και των πρώτων ετών της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Ο Κωφιώτης λόγιος ήταν κατά τη γνώμη μας, ένα λαμπρό παράδειγμα διανοούμενου Έλληνα της Διασποράς που έθεσε ως υπέρτατο σκοπό της ζωής του να καταστήσει συνείδηση όλων των Ελλήνων την ανάγκη του συνεχούς αγώνα για την πνευματική τους ανόρθωση.

---

³⁷⁵Ο. π., σσ. 149-150.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΑ ΕΚΔΟΘΕΝΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΗΤΑ

1. Δημοσιευμένα έργα του Κομμητά και επανεκδόσεις των έργων του

Ο Κομμητάς ήταν ένας πολυγραφότατος εγκυκλοπαιδιστής της εποχής του. Το δημοσιευμένο έργο του, που αποτελείται από 29 τόμους και 10.697 σελίδες είδε το φως της δημοσιότητας σε διάφορα τυπογραφεία κατά τη διάρκεια της ζωής του. Προσαρμοζόμενος στις ανάγκες της εποχής του, ό,τι έγραφε το προόριζε για διδακτική χρήση, σκοπεύοντας στην αποτελεσματική μάθηση.

Ι. Το δεύτερο έργο του, (πρώτο όμως δημοσιευμένο), ήταν ο «**Παιδαγωγός ή Πρακτική Γραμματική**»³⁷⁶. Εκδίδεται στη Βιέννη το 1800 και έχει 651 σελίδες. Η ονομασία προήλθε, από τον ίδιο τον σκοπό του, όπου «ως κατά παιδαγωγόν αγαθόν οιονεί χειραγωγούσα τους νέους, προς το ραδίως καταμανθάνειν, ης επαγγέλεται γλώσσης τους τρόπους, ευ δηλονότι έκαστον των του λόγου μερών τεχνολογείν, συντάττειν, και τα συντεταγμένα συντιθέναι»³⁷⁷. Το έργο αυτό, ο Κομμητάς το θεωρεί «αγαθό παιδαγωγό», συνοδό που κρατώντας από το χέρι τον μαθητή με συμβουλές και συνεχή συμπαράσταση εύκολα τον καθοδηγεί στη σωστή πορεία μάθησης. Ο λόγιος πριν τον τίτλο της «Πρακτικής Γραμματικής» θέτει διαζευκτικά και τον τίτλο «Παιδαγωγός» για να υπογραμμίσει και τη διάσταση της ικανότητας του εγχειριδίου να ασκήσει αγωγή και ευεργετική επίδραση στην ψυχική και πνευματική ανάπτυξη των νέων. Σε καιρό επαναστατικό ο παιδαγωγός γίνεται ο πρώτος δομικός θεμελιωτής της γλωσσικής έκφρασης του μαθητή.

Για τη συγγραφή του έργου του, ο λόγιος γράφει: «αφειδήσας των πόνων και εκ πολλών τα προς την του έργου ενδεχομένην τελειότητα συνερανισάμενος»³⁷⁸. Με τα γραφόμενά του δηλώνει ότι δεν υπολόγισε τον πνευματικό και σωματικό κόπο, προσπαθώντας να αγγίξει την ενδεχόμενη τελειότητα. Η λέξη «συνερανισάμενος» στο εισαγωγικό σημείωμα του Κομμητά θεωρούμε ότι είναι λέξη κλειδί. Η δήλωση αυτή παραπέμπει στην επιστημονική εργασία βιβλιογραφικής μελέτης και επιμελημένης επιλογής που προηγήθηκε πριν την εκπόνηση του συγκεκριμένου πρακτικού γραμματικού εγχειριδίου.

Κομβικά σημεία του λόγου του επίσης είναι οι επόμενες φράσεις: «τούθ' έφη και Θεώ, φασί, φίλον, τογ' εις εμέ ήκον συνεισενεγκείν δηλονότι και αυτός φιλοτιμησάμενος, εις πέρας ήγαγον»³⁷⁹ καθώς και: «τοις δ' ευγνώμοσι, και οis έρωσ της Ελλάδος ενέσταξε φωνής, τον εμόν τούτον Παιδαγωγόν ανατίθημι»³⁸⁰. Η πρώτη φράση είναι δηλωτική της θεοσέβειας του λόγιου που θεώρησε απαραίτητη την παρέμβαση του Θεού στο επιστημονικό του εγχείρημα.

Όμως η «Πρακτική Γραμματική» αφορά μόνο «τα εις πράξιν αφορώντα, και μηδέν θεωρίας ή υψηλοτέρων εννοιών περιέχουσα»³⁸¹. Εδώ ο λόγιος δίνει την πρακτική διάσταση σ' αυτό του το γραμματικό εγχειρίδιο, χωρίς να αναφέρεται σε θεωρία και σε υψηλές έννοιες.

Σύμφωνα με τον ίδιο η «Η Πρακτική Γραμματική χωρίζεται σε τέσσερα μέρη: Το πρώτο μέρος αναφέρεται στους τύπους, στους οποίους κάθε μέρος του λόγου ανάγεται, ευτάκτως και σαφώς, μαζί με προσάρτημα ανώμαλων ρημάτων. Το δεύτερο μέρος περιέχει

³⁷⁶Στέφανος Κομμητάς (1800), *Παιδαγωγός ή Πρακτική Γραμματική* παρά Στεφάνου Κομμητά εκ Φθίης, Εν Βιέννη παρά το Φραντζ Αντωνίω Σχραϊμβλ, Δημόσια Βιβλιοθήκη Βυτίνης, εισαγωγικό κείμενο: τοis εντευξομένοις, σ. α'.

³⁷⁷Ο. π., εισαγωγικό κείμενο: τοis εντευξομένοις, σ. ε'.

³⁷⁸Ο. π., εισαγωγικό κείμενο: τοis εντευξομένοις, σ. γ'.

³⁷⁹Ο. π., εισαγωγικό κείμενο: τοis εντευξομένοις, σσ. γ' - δ'.

³⁸⁰Ο. π., εισαγωγικό κείμενο: τοis εντευξομένοις, σ. δ'.

³⁸¹Ο. π., εισαγωγικό κείμενο: τοis εντευξομένοις, σ. ε'.

τους αναγκαιότατους κανόνες της τεχνολογίας (κλίσεις, ορθογραφία, προσωδία, πάθη των λέξεων, βαρβαρισμούς κ.ά.). Το τρίτο μέρος περιλαμβάνει τους κανόνες της σύνταξης (πτώσεις, χρήση μορίων, σχήματα λόγου, σολοικισμούς κ.ά.) και στο τέταρτο μέρος γίνεται λόγος περί συνθέσεως των συντακτικών μερών, όπως περί συνθέσεως φυσικής: απλών και συνημμένων λόγων, περί ιδιωμάτων, μιμήσεως και παραφράσεων, περί γραμματικής περιόδου, χρήσεως στιγμής και απαγγελίας και περί της λύσης της συνθέσεως μη καλώς γινομένης»³⁸².

Πρόκειται για μια ολοκληρωμένη γραμματική, για ένα πόνημα που διέπεται από πληρότητα, μεθοδικότητα και οργανωτικότητα, που σκοπό έχει να βάλει στέρεα θεμέλια στην πρωταρχική γλωσσική διδασκαλία του μαθητή. Η μέριμνα και τα επιστημονικά κριτήρια του Κομνητά, όταν συντάσσει ένα διδακτικό εγχειρίδιο, είναι η σαφήνεια, η ευμέθοδη σύνθεση για να εξυπηρετείται η ευχέρεια στη γνώση των μαθητών και η αποβολή κάθε περιττού. Σχετικά θα γράψει: «ταύτα δε πάντα σαφώς, ως οιν τε, και ευμεθόδως συνετέθησαν προς την των μαθητιόντων ευχέρειαν των περιττών εν πάσιν αποξεσθέντων»³⁸³. Δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για «το ευχερές»³⁸⁴, «το όσον ενδέχεται γραμματική εντελής»³⁸⁵, «το ακριβέστερον»³⁸⁶. Η σωστή παιδαγωγική εμπέδωση των γραμματικών φαινομένων από τον λόγιο υποστηρίζεται από το συμπλήρωμα κάποιων ελληνικών διαλόγων «εκ των διαλογικά συγγραψάντων αρίστων συγγραφέων συνερανισθέντες, ίν' έχωσιν άρχεσθαι και ελληνιστί διαλέγεσθαι οι εφιέμενοι»³⁸⁷. Η βασική παιδαγωγική αρχή του Θεσσαλού λόγιου είναι η εφαρμογή των γραμματικών φαινομένων, η αφομοίωση και η ενσωμάτωσή τους στη γλωσσική πράξη. Ο απώτερος στόχος είναι η γλωσσική καλλιέργεια των μαθητών, στηριζόμενη σε κείμενα Ελλήνων κλασικών συγγραφέων.

II. Η δωδεκάτομη «Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων» εκδίδεται στη Βιέννη από το 1812 έως το 1814 και αποτελείται από 6.646 σελίδες. Είναι μια διδασκαλία της Γραμματικής, της Ρητορικής και της Ποιητικής.

Αναλυτικότερα, τρεις τόμοι δημοσιεύονται το 1812, τρεις τόμοι το 1813 και έξι τόμοι το 1814. Οι τόμοι 1, 3, 7, 8, 9 και 10 τυπώνονται στο τυπογραφείο του Ιωάννου Βαρθολομαίου Τζβεκίου, πρώην Βενδότου, ενώ ο 11^{ος} και ο 12^{ος} τόμος τυπώνονται στο τυπογραφείο του Αντωνίου Χαΐκουλ. Στους άλλους τέσσερις τόμους: τον 2^ο, τον 4^ο, τον 5^ο και τον 6^ο δεν δηλώνεται ούτε ο χρόνος ούτε ο τόπος έκδοσης. Από τον 1^ο έως και τον 7^ο τόμο, ο Κομνητάς ασχολείται με τη Γραμματική, στους τόμους 8^ο, 9^ο και 10^ο εντρυφεί στη Ρητορική και στους τόμους 11^ο και 12^ο ενδιατρίβει στην Ποιητική. Η μη κανονική σειρά εκτύπωσης ίσως να σχετιζόταν με την ιεράρχηση των τότε διδακτικών αναγκών ή με κάποια τυπογραφική διευκόλυνση.

Γραμματική: τόμοι 1-7:

Πρώτος τόμος: Πριν το προοίμιο του πρώτου τόμου, που εκδόθηκε το 1812, ο Κομνητάς μεταφέρει τη ρήση του Διόδωρου του Σικελιώτη³⁸⁸, του αρχαίου Έλληνα ιστοριογράφου που έζησε μεταξύ των ετών 90-21 π. Χ. και η κύρια αρετή του ύφους του είναι η σαφήνεια, ο οποίος γράφει: «Την γαρ Γραμματικήν παρά τας άλλας μαθήσεις προέκρινεν ο νομοθέτης (Χαρώνδας), και μάλα προσηκόντως' διά γαρ ταύτης τα πλείστα

³⁸²Ο. π., εισαγωγικό κείμενο: τοις εντευξομένοις, σσ. στ' - ζ'.

³⁸³Ο. π., εισαγωγικό κείμενο: τοις εντευξομένοις, σ. ζ'.

³⁸⁴Ο. π., εισαγωγικό κείμενο: τοις εντευξομένοις, σ. ζ'.

³⁸⁵Ο. π., εισαγωγικό κείμενο: τοις εντευξομένοις, σ. ζ'.

³⁸⁶Ο. π., εισαγωγικό κείμενο: τοις εντευξομένοις, σ. ζ'.

³⁸⁷Ο. π., εισαγωγικό κείμενο: τοις εντευξομένοις, σ. ζ'.

³⁸⁸Πάπυρος - Λαρούς (1963), Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια, Τόμος Πέμπτος, Αθήνα: Εταιρεία Εγκυκλοπαιδικών Εκδόσεων Ο.Ε., σσ. 738-739.

και χρησιμώτατα των προς τον βίον επιτελείσθαι, ψήφους, επιστολάς, διαθήκας, νόμους, τάλλα τον βίον μάλιστα επανορθούντα»³⁸⁹.

Στο προοίμιό του ξεκινά με τον σκοπό της σύνταξης της δωδεκάτομης *Εγκυκλοπαίδειας Ελληνικών Μαθημάτων*. Η βασική του πρόθεση ήταν η «του γένους βελτίωσιν»³⁹⁰ και η αποτελεσματικότητά του. Τον απασχολεί η λυσιτέλεια, δεν θέλει να φανεί «αλυσιτελής»³⁹¹ στην βελτίωση του Γένους.

Ο Κομμητάς δεν αποβλέπει στην κενή, μικρή δόξα ούτε σε «κέρδος παράλογον»³⁹². Σκοπεύει «μεγάλην τινα και αληθή παράσχοι την ωφέλειαν»³⁹³, τα γραφόμενά του δεν θέλει να είναι «λόγοι κούφοι, και απατηλοί, φυσήματος μάλλον, ή άλλου τινός ανάμεστοι»³⁹⁴. Κατατάσσει τα αποτελέσματα των γνωστικών προσπαθειών του στα έργα των καλών πνευματικών εργατών. Δεν είναι αναζητητής της «τυχούσης ωφελείας»³⁹⁵. Οι συγγραφικές του απόπειρες είναι εμφανείς από τις έρευνες που πραγματοποίησε και τον οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρέπει να αναζητήσει «την πρωτίστην και αρχικωτάτην και αναγκαιωτάτην μάλιστα ωφέλεια»³⁹⁶ για το ελληνικό Γένος. Η υποκίνηση του γραψίματός του ξεκινά από την αναγκαιότητα παροχής των απαραίτητων γνώσεων που απαιτεί τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή το ελληνικό γένος και αποτελεί το πρώτιστο μέλημά του. Η μεθοδολογία του γραμματικού εγχειριδίου του αποσκοπεί στην «ευχερή»³⁹⁷ και «εντελή»³⁹⁸ βοήθεια πρόσληψης «της όλης ελληνικής παιδείας»³⁹⁹. Βασικός στόχος του είναι το εγχειρίδιό του να έχει αυτή τη δομή, ώστε ο μαθητευόμενος «μη μάτην καταδαπανά το του χρόνου πολύτιμον, αλλά διά τινων μέσων και επιβοηθημάτων, χειραγωγούμενος, ευχερώς τα άμα και εντελώς εν ολίγω χρόνω εις τέλος αγάγη το ποθούμενον»⁴⁰⁰. Η ελληνική παιδεία τον προκαταρτίζει «ικανός έσται και εις φιλοσοφικών μαθημάτων ακρόασιν»⁴⁰¹. Η γραμματική θα προετοιμάσει κατάλληλα το έδαφος για «την ακριβή γνώσιν της ιδίας γλώσσης»⁴⁰², η οποία κατόπιν θα τον οδηγήσει «εις της φιλοσοφίας τα ανάκτορα»⁴⁰³. Η Ελλάδα θα ενταχθεί στα πεπαιδευμένα έθνη, όταν οι μαθητές της και μελλοντικοί πολίτες της ξεκινήσουν με την διδασκαλία της εγκύκλιας μάθησης, δηλαδή της γραμματικής, της ρητορικής και της ποιητικής και στη συνέχεια, όταν παραδώσουν τον «εαυτό (τους) τη δεσποίνην φιλοσοφία»⁴⁰⁴, όταν γίνουν εραστές της φιλοσοφίας. Η αλλότρια γνωστική πορεία δεν θα επιφέρει γνωστική και πνευματική ωφέλεια. Η οικεία καλλιεργημένη φωνή των Ελλήνων είναι αυτή της φιλοσοφίας και σ' αυτή θα φθάσουν από τον προαναφερθέντα δρόμο.

³⁸⁹ Διόδωρος Σικελιώτης, ΙΒ', ε', όπως αναφέρει ο Στέφανος Κομμητάς (1812), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος πρώτος, Εν Βιέννη της Αουστρίας, εκ της τυπογραφίας Ιωάν. Βαρθ. Τζβεκίου, πρώην Βενδώτου - (σελίδες: 219), Προοίμιον, σ. ε'.

³⁹⁰ Ο. π., Προοίμιον, σ. ε'.

³⁹¹ Ο. π., σ. ε'.

³⁹² Ο. π., σ. ε'.

³⁹³ Ο. π., σ. ε'.

³⁹⁴ Ο. π., σ. ε'.

³⁹⁵ Ο. π., σ. στ'.

³⁹⁶ Ο. π., σ. στ'.

³⁹⁷ Ο. π., σ. στ'.

³⁹⁸ Ο. π., σ. στ'.

³⁹⁹ Ο. π., σ. στ'.

⁴⁰⁰ Ο. π., σ. στ'.

⁴⁰¹ Ο. π., σ. στ'.

⁴⁰² Ο. π., σ. στ'.

⁴⁰³ Ο. π., σ. στ'.

⁴⁰⁴ Ο. π., σ. στ'.

Συνεχίζοντας ο Κομμητάς υποστηρίζει πως από την αττική παράγονται οι υπόλοιπες διαλέκτοι⁴⁰⁵. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Η αττική διάλεκτος της όλης ελληνικής φωνής εστίν η πλατυτάτη και των άλλων διαλέκτων η περιεκτικωτάτη της τε δωρικής εστί φημί, Ιωνικής και ην νυν προϊέμεθα κοινήν»⁴⁰⁶. Όταν μάθει κανείς την αττική έχει την πληρότητα. Μπορεί να γράφει και πεζώς και εμμέτρως⁴⁰⁷. Για να τη μάθει όμως κανείς πρέπει να μελετήσει όλα τα σωζόμενα συγγράμματα των άριστων συγγραφέων. «Πάσα η ελληνική παιδεία συνίσταται εν Γραμματική, Ρητορική και Ποιητική»⁴⁰⁸ και η σωστή διδασκαλία τους συνιστούν «εν άθροισμα εντελέστατον εις της όλης ελληνικής παιδείας την ακριβή μάθησιν»⁴⁰⁹.

Συνεπώς η δωδεκάτομη Εγκυκλοπαίδεια ξεκινά από τη γραμματική, γιατί «αύτη απάσης εγκυκλίου μαθήσεως βάσις»⁴¹⁰. Ως θεμέλιο της διδασκαλίας η γραμματική «εντελεστέραν απαιτούσα την διδασκαλίαν»⁴¹¹.

Ο πρώτος τόμος λοιπόν «το πρακτικόν περιέχει»⁴¹² της γραμματικής. Η διδασκαλία και παράδοσή της από το στόμα του διδασκάλου είναι αναγκαιότατη. Ο μαθητής πρέπει να μάθει το ετυμολογικό μέρος της Γραμματικής, όσα απαιτούνται «εις σύνταξιν και σύνθεσιν Έλληνος λόγου»⁴¹³ και όλα τα «πρακτικώς αναγκαία για τη μάθησιν της Ελλάδος φωνής»⁴¹⁴.

Δεύτερος τόμος: Στον δεύτερο τόμο που εκδόθηκε το 1814⁴¹⁵, περιέχεται «το θεωρητικόν της Γραμματικής»⁴¹⁶. Ξεκινάει με τη ρήση του αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού προς τον Μέγα Βασίλειο: «Η Γραμματική γλώσσαν εξελληνίζει, και ιστορίαν συνάγει, και μέτροις επιστατεί, και νομοθετεί ποιήμασι»⁴¹⁷. Στο σημείο αυτό παρατηρείται μία σύμπτωση απόψεων του Κομμητά και των δύο αγίων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ως προς τη συνεισφορά της γραμματικής στον εξελληνισμό της γλώσσας, στην ιστορία, στο μέτρο και στην ποίηση. Ο τόμος είναι αφιερωμένος στον μητροπολίτη πρώην Ουγγροβλαχίας Δοσίθεο, αισθανόμενος ευγνωμοσύνη απέναντί του χάρη στα πολλά αγαθά που αξιώθηκε να λάβει από τον σεβασμιότατο δέσποτα.

Στα Προλεγόμενα γίνεται αναφορά στην ελληνική φωνή και σύμφωνα με τον λόγιο «Η δε καθ' ημάς φωνή, τοσούτον επί το βέλτιον άγεται, όσον επί την κλίσιν ανάγεται της Αττικής, Ελλάς ούσα φωνή· και τοσούτον μάλλον διορθούται, όσον μάλλον εώντες τας ξένας λέξεις και εκφράσεις, αντ' εκείνων λαμβάνομεν τας ιδίας εκ της Αττικής»⁴¹⁸. Η Αττική διάλεκτος «αρχέτυπος τε εστί και πρώτη, παρ' ουδεμίαν έχουσα την παραγωγήν»⁴¹⁹. Όλες οι άλλες διάλεκτοι (φωνές) πρέπει να προσαρμόζονται στους τύπους της αττικής διαλέκτου «και επί το ορθότερον και αττικώτερων προϊεμένων»⁴²⁰. Η αττική, η

⁴⁰⁵Ο. π., σ. ζ'.

⁴⁰⁶Ο. π., σ. η'.

⁴⁰⁷Ο. π., σσ. η'-θ'.

⁴⁰⁸Ο. π., σ. ι'.

⁴⁰⁹Ο. π., σ. ιβ'.

⁴¹⁰Ο. π., σ. ιβ'.

⁴¹¹Ο. π., σ. ιβ'.

⁴¹²Ο. π., σ. ιβ'.

⁴¹³Ο. π., σ. ιβ'.

⁴¹⁴Ο. π., σ. ιβ'.

⁴¹⁵Στέφανος Κομμητάς (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος δεύτερος - (σελίδες: 529), Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Πύργου, Προλεγόμενα, σ. ιε'.

⁴¹⁶Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., ό. π., Προοίμιον, σ. ιγ'.

⁴¹⁷Ο. π., Προλεγόμενα, σ. δ'.

⁴¹⁸Ο. π., σ. ια'.

⁴¹⁹Ο. π., σ. ια'.

⁴²⁰Ο. π., σ. ιβ'.

Ελλάδα φωνή είναι «μητρική και προπατορική, άνωθεν εκ διαδοχής»⁴²¹. «Η αττική, μέλισσα πάσης Ελλάδος φωνής ούσα»⁴²² και «προς στάθμιν της Αττικής διευθύνοντες και τοις κάλλεσιν αυτής κοσμοῦντες»⁴²³. Όταν κανείς γίνει κάτοχος της αττικής αποκτά και το ελληνίζειν, απαλλάσσεται από το βαρβαρίζειν, γνωρίζει όλες τις διαλέκτους, αλλά και το κοινό ιδίωμα. [...] «ενί πόνω εσόμεθα της όλης Ελλάδος φωνής δαήμονες (και) γράφομεν, ώσπερ κανόνα αστραβή διευθύνοντες»⁴²⁴. Μέσα σε τρία χρόνια, με τη συνεχή εξάσκηση μπορεί ο μαθητής να γίνει κάτοχος της ελληνίδος φωνής. Ένας χρόνος θα χρειαστεί «εις το τεχνολογικόν μέρος της γραμματικής είναι, εις δε εις το συντακτικόν, εις δε εις το συνθετικόν»⁴²⁵ κι αν σ' αυτά προσθέσει κανείς «την ρητορικήν και διδασκαλίαν και γύμνασιν, και την ποιητικήν»⁴²⁶ πρέπει να προστεθούν άλλα δύο χρόνια. Στο υψηλότερο ύψος είναι ανάγκη να χρησιμοποιούμε την αττική, ενώ για το ύψος «τω ταπεινωτέρω δε και ευκρινεστέρω προς δε και ευξυνετωτέρω την Κοινήν' η δη διαφορά και από των Αλεξανδρινών γενέσθαι ήρξατο»⁴²⁷. Στο σημείο αυτό ο Κομμητάς διαφοροποιεί τα δύο ύφη του λόγου και διαφαίνεται ότι είναι ακριβής γνώστης της ιστορικής πορείας της ελληνικής γλώσσας.

Στο δεύτερο μέρος των Προλεγόμενων ο Κομμητάς καταγράφει τη μέθοδο διδασκαλίας της ελληνικής φωνής και την ιστορία της Γραμματικής. Έπονται τα προθεωρούμενα της «Θεωρητικής Γραμματικής»⁴²⁸. Για τον θεσσαλό λόγιο, η «Γραμματική εστί τέχνη του ορθώς λέγειν και γράφειν»⁴²⁹. Ακολουθεί η διαίρεση της γραμματικής σε πρακτική και θεωρητική⁴³⁰, αναλύονται τα στοιχεία της⁴³¹, οι συλλαβές⁴³², η λέξις⁴³³, ο λόγος⁴³⁴, η διαίρεση της γραμματικής εις τα οικεία μέρη⁴³⁵, περί διαλέκτων⁴³⁶ και τέλος παραθέτει τα αξιώματα⁴³⁷.

Το πρώτο μέρος της θεωρητικής γραμματικής περιλαμβάνει το «ετυμολογικό» ή «τεχνολογικό»⁴³⁸. Ετυμολογικό ονομάζεται διότι εξετάζει «την αρχήν και αληθή αιτίαν των λέξεων»⁴³⁹ και τεχνολογικό διότι «ερευνών μετά ενδεχομένης ακριβείας τους λόγους εκάστης των λέξεων ως έχει ορθώς ή μη»⁴⁴⁰. Το ετυμολογικό και το τεχνολογικό μέρος είναι η ακριβής εξέταση του καθενός από τα μέρη του λόγου και ιδιαίτερα το ορθό της κάθε λέξεως σε σχέση με το αττικό ιδίωμα, όπου αποτελεί το κριτήριο της ορθότητας⁴⁴¹.

Το δεύτερο μέρος της θεωρητικής γραμματικής είναι το «συντακτικό», το οποίο αποσκοπεί στη σύνταξη των μερών του λόγου για τη «σύστασιν διανοίας αυτοτελούς, [...] ευ έχοντα σχηματισμού, προσωδίας και ορθογραφίας»⁴⁴². Για τον λόγιο σύνταξη είναι η

⁴²¹Ο. π., σ. ιβ'.

⁴²²Ο. π., σ. κδ'.

⁴²³Ο. π., σ. κε'.

⁴²⁴Ο. π., σ. λζ'.

⁴²⁵Ο. π., σ. λζ'.

⁴²⁶Ο. π., σ. λζ'.

⁴²⁷Ο. π., σ. μβ'.

⁴²⁸Ο. π., σ. 1.

⁴²⁹Ο. π., σ. 2.

⁴³⁰Ο. π., σ. 3.

⁴³¹Ο. π., σ. 3.

⁴³²Ο. π., σ. 15.

⁴³³Ο. π., σ. 18.

⁴³⁴Ο. π., σ. 19.

⁴³⁵Ο. π., σ. 21.

⁴³⁶Ο. π., σ. 22.

⁴³⁷Ο. π., σ. 24.

⁴³⁸Ο. π., σ. 28.

⁴³⁹Ο. π., σ. 28.

⁴⁴⁰Ο. π., σ. 28.

⁴⁴¹Ο. π., σ. 28.

⁴⁴²Ο. π., σ. 204.

κατάλληλη «επιπλοκή»⁴⁴³ των μερών του λόγου για τη σύσταση αυτοτελούς διανοίας, «ίνα το τέλειον αποδοθή ανάγκη»⁴⁴⁴, για να γίνουν εύφραστες οι λέξεις και οι λόγοι και να διδαχθεί η εύτακτη θέση τους⁴⁴⁵.

Το τρίτο μέρος της θεωρητικής γραμματικής είναι η «σύνθεσις»⁴⁴⁶, όπου είναι η «εύφραστος και ευανάγνωστος διάθεσις των μερών του λόγου και των λόγων αυτών»⁴⁴⁷. Η σύνθεση σκοπό έχει ώστε οι λόγοι και τα μέρη τους με την καλή σύνταξη, την κατάλληλη και ορθή χρήση των μορίων να εκφράζουν κάθε ενδιαθέτο νόημα με αρμονία και ευφωνία σύμφωνα με το αττικό ιδίωμα⁴⁴⁸.

Ουσιαστικά ο Κομμητάς στον δεύτερο τόμο καταβάλλει μια αξιοπρόσεκτη προσπάθεια παρουσίασης ενός ολοκληρωμένου γραμματικού εγχειριδίου με πλήρη σαφήνεια.

Τρίτος τόμος: Στον τρίτο τόμο⁴⁴⁹, που εκδόθηκε από τον Κομμητά το 1812, περιέχονται τα «αστεία» του Ιεροκλέους⁴⁵⁰, οι «μύθοι» του Αισώπου⁴⁵¹, εκ των Αιλιανού «περί ποικίλης ιστορίας»⁴⁵², οι οποίες είναι διδακτικές ιστορίες και προτείνουν στους νέους στάσεις και συμπεριφορές προς μίμηση. Ο λόγιος συνεχίζει με διδακτικές στρατιωτικές, ηρωικές αφηγήσεις εκ του Πολυαίνου «στρατηγημάτων»⁴⁵³.

Έπονται «διδακτικές ιστορίες» εκ των Διογένους Λαερτίου⁴⁵⁴, εκ των Πλουτάρχου «εν Αποφθέμασι Διηγημάτων»⁴⁵⁵, «Γνώμαι Παλαιών εκ των παρά τω Στοβαίω συλλεγείσαι»⁴⁵⁶, «Συλλογή περί Παραδόξων τινών εκ διαφόρων ως παρά τω Στοβαίω»⁴⁵⁷.

Ακολουθούν άλλα αφηγήματα: διδακτικές ιστορίες εκ των Νικολάου Δαμασκηνού «Περί παραδόξων εθών και εθνών»⁴⁵⁸, εκ των Ηρωδιανού «Νόμος Ρωμαϊκής Αποθεώσεως»⁴⁵⁹, εκ των του Στράβωνος «Περί Εθών και Ηθών διαφόρων Εθνών»⁴⁶⁰, εκ των Σέκστου του Εμπειρικού «Σύγκρισις Ηθών πολλών Εθνών»⁴⁶¹, εκ των Διοδώρου του Σικελιώτου «Περί της παρ' Αιγυπτίοις των ζώων λατρείας»⁴⁶² και εκ των Απολλοδώρου «Περί Θεών»⁴⁶³.

Ο Κομμητάς περιγράφει τις απίστευτες ιστορίες εκ των Ηρακλείτου «περί απιθάνων»⁴⁶⁴. Έπεται πίνακας των κυρίων ονομάτων, μυθολογικών, ιστορικών και

---

⁴⁴³Ο. π., σσ. 204-205.

⁴⁴⁴Ο. π., σ. 352.

⁴⁴⁵Ο. π., σ. 352.

⁴⁴⁶Ο. π., σ. 352.

⁴⁴⁷Ο. π., σ. 353.

⁴⁴⁸Ο. π., σ. 353.

⁴⁴⁹Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1812), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος τρίτος - (σελίδες: 506), Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σάμου.

⁴⁵⁰Ο. π., σσ. 1-6.

⁴⁵¹Ο. π., σσ. 7-45.

⁴⁵²Ο. π., σσ. 46-87.

⁴⁵³Ο. π., σσ. 87-128.

⁴⁵⁴Ο. π., σσ. 129-137.

⁴⁵⁵Ο. π., σσ. 137-188.

⁴⁵⁶Ο. π., σσ. 188-210.

⁴⁵⁷Ο. π., σσ. 210-213.

⁴⁵⁸Ο. π., σσ. 213-219.

⁴⁵⁹Ο. π., σσ. 219-222.

⁴⁶⁰Ο. π., σσ. 223-228.

⁴⁶¹Ο. π., σσ. 228-231.

⁴⁶²Ο. π., σσ. 231-235.

⁴⁶³Ο. π., σσ. 235-310.

⁴⁶⁴Ο. π., σσ. 310-314.

γεωγραφικών, δηλαδή θεών, ηρώων, ανδρών ενδόξων, βασιλειών, πόλεων, ποταμών, ορέων και εθνών⁴⁶⁵.

Ο τόμος τελειώνει με ένα λεξικό που ερμηνεύει τις λέξεις και τις διάφορες σημασίες τους στον παρόν τόμο⁴⁶⁶.

Ο λόγιος, με διηγήματα, γνώμες, παράδοξα, ήθη και έθιμα των εθνών και μυθολογία, στάσεις και συμπεριφορές μεγάλων ανδρών και μυθικών ηρώων προσπαθεί να συντελέσει στην ευμάθεια και στην πρόκληση ενδιαφέροντος των πρωτοπείρων μαθητών. Οι διδακτικοί μύθοι και συμπεριφορές μεγάλων ανδρών αποτελούν πηγή για την καλλιέργεια του ήθους και της διάπλασης των χαρακτήρων. Οι θετικές στάσεις αποτελούν πρότυπα ορθής διαπαιδαγώγησης των νέων.

Τέταρτος τόμος: Στον τέταρτο τόμο⁴⁶⁷, που εκδόθηκε το 1813 περιέχονται: εκ των Λουκιανού Σαμοσατέος «Διάλογοι Θεών - α' Προμηθέως και Διός⁴⁶⁸, οι «Ενάλιοι Διάλογοι»: «α' Κύκλωπος και Ποσειδώνος»⁴⁶⁹, «Μενελάου και Πρωτέως»⁴⁷⁰, «Ποσειδώνος και Νηρηίδων»⁴⁷¹, «Ξάνθου και Θαλάσσης»⁴⁷², «Δωρίδος και Θέτιδος»⁴⁷³, «Τρίτωνος και Νηρηίδων»⁴⁷⁴, «Πανόπης και Γαλήνης»⁴⁷⁵. Περιγράφει ιστορίες με τίτλο «Θεών Κρίσις»⁴⁷⁶ μεταξύ των: Διός, Ερμή, Ήρας, Αθηνάς, Αφροδίτης, Πάρη ή Αλεξάνδρου. Έπονται οι «Νεκρικοί Διάλογοι»⁴⁷⁷: «Διογένους και Πολυδεύκους»⁴⁷⁸, «Πλάτωνος ή κατά Μενίππου»⁴⁷⁹, «Ερμού ή Χάρωνος»⁴⁸⁰, «Κνήμωνος και Δαμνίππου»⁴⁸¹, «Χάρωνος, Ερμού και νεκρών διαφόρων»⁴⁸², «Αχιλλέως και Αντιλόχου»⁴⁸³, «Διογένους και Ηρακλέους»⁴⁸⁴, «Μενίππου και Ταντάλου»⁴⁸⁵, «Μενίππου και Ερμού»⁴⁸⁶, «Μενίππου και Αιακού»⁴⁸⁷, «Χάρωνος και Μενίππου»⁴⁸⁸, ο «Διάλογος Πλούτωνος και Πρωτεσιλάου»⁴⁸⁹, ο οποίος διακόπτεται. Οι σελίδες 65 έως 98 δε διασώζονται.

Το κείμενο συνεχίζεται με τις ιστορίες εκ των Λουκιανού «Χάρων ή Επισκοπούντες»⁴⁹⁰. Ακολουθούν οι διάλογοι εκ των Λουκιανού «Πλοίων ή Ευχαί», στους οποίους συμμετέχουν οι: Λυκίνος, Τιμόλαος, Σάμιππος και Αδείμαντος⁴⁹¹. Συνεχίζεται ο

---

⁴⁶⁵Ο. π., σσ. 315-372.

⁴⁶⁶Ο. π., σσ. 373-497.

⁴⁶⁷Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1813), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος τέταρτος - (σελίδες: 312), Εν Βιέννη της Αουστρίας, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Λάρισας: «Κωνσταντίνος Κούμας».

⁴⁶⁸Ο. π., σσ. 1-16.

⁴⁶⁹Ο. π., σσ. 16-18.

⁴⁷⁰Ο. π., σσ. 18-20.

⁴⁷¹Ο. π., σσ. 20-22.

⁴⁷²Ο. π., σσ. 22-23.

⁴⁷³Ο. π., σσ. 23-24.

⁴⁷⁴Ο. π., σσ. 24-26.

⁴⁷⁵Ο. π., σσ. 26-27.

⁴⁷⁶Ο. π., σσ. 27-37.

⁴⁷⁷Ο. π., σσ. 37-63.

⁴⁷⁸Ο. π., σσ. 37-40.

⁴⁷⁹Ο. π., σσ. 40-41.

⁴⁸⁰Ο. π., σσ. 41-42.

⁴⁸¹Ο. π., σσ. 42-43.

⁴⁸²Ο. π., σσ. 43-52.

⁴⁸³Ο. π., σσ. 53-54.

⁴⁸⁴Ο. π., σσ. 54-56.

⁴⁸⁵Ο. π., σσ. 56-58.

⁴⁸⁶Ο. π., σσ. 58-59.

⁴⁸⁷Ο. π., σσ. 59-62.

⁴⁸⁸Ο. π., σσ. 62-63.

⁴⁸⁹Ο. π., σ. 64.

⁴⁹⁰Ο. π., σσ. 99-118.

⁴⁹¹Ο. π., σσ. 118-146.

διάλογος εκ των Λουκιανού «Νιγρίνος ή Φιλοσόφου ήθους», όπου συζητούν ο Εταίρος και ο Λουκιανός⁴⁹², ο διάλογος εκ των Λουκιανού «Περί του Ευνυπνίου, ήτοι Βίος Λουκιανού»⁴⁹³. Μετά παρατίθεται ο εκ των του Πλάτωνος Διαλόγων «Ευθύφρων ή περί Οσίου Πειραστικός» όπου διαλέγονται ο Ευθύφρων με τον Σωκράτη⁴⁹⁴, περιγράφεται ο ηθικός από την «Απολογία του Σωκράτους»⁴⁹⁵, ο εκ των Πλάτωνος «Κρίτων ή περί Δόξης αληθούς και Δικαίου»⁴⁹⁶, ο εκ των Πλάτωνος «Αλκιβιάδης δεύτερος ή περί προσευχής»⁴⁹⁷, ο εκ των Πλάτωνος «Μενέξενος ή Επιτάφιος»⁴⁹⁸, ο εκ των Αισχίνου του Σωκρατικού «Αξίοχος ή περί θανάτου»⁴⁹⁹ και στον διάλογο συμμετέχουν οι: Σωκράτης, Κλεινίας και Αξίοχος.

Ο Κομμητάς συνεχίζει με το κείμενο εκ των Αισχίνου «Περί Αρετής ει διδακτών»⁵⁰⁰, παρατίθεται ο «Πίναξ Κέβητος Θηβαίου»⁵⁰¹ και τελειώνει με τον πίνακα κυρίων ονομάτων⁵⁰² και έναν ερμηνευτικό κατάλογο⁵⁰³.

Ο τέταρτος τόμος περιέχει κείμενα εκ των Λουκιανού Σαμοσατέως, τα οποία τα περισσότερα είναι διαλογικά⁵⁰⁴, ευτράπελα και σατυρικά που αποσκοπούν στην ευμάθεια και στην επιλογή του καλού. Τα κείμενα εμπνέουν τα ανθρώπινα και παρακινούν σε καταφρόνηση των ματαίων και στην αποτροπή των αμαρτημάτων και μίσους⁵⁰⁵. Οι πέντε Διάλογοι του Πλάτωνα έχουν την ίδια σκοποθεσία με τα κείμενα του Λουκιανού Σαμοσατέως.

Πέμπτος τόμος: Στον πέμπτο τόμο⁵⁰⁶, που εκδόθηκε το 1814, περιέχονται κείμενα παιδαγωγικά όπως οι «Ηθικοί Χαρακτήρες» του Θεοφράστου⁵⁰⁷. Ο συγγραφέας καταγόταν από την Ερεσό της Λέσβου, γιος του Μέλανθου, μαθητής του Λεύκιππου, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη και έγραψε τους «Ηθικούς Χαρακτήρες» σε ηλικία 99 ετών⁵⁰⁸. Το έργο περιλαμβάνει κείμενα τα οποία περιγράφουν κάποια ανθρώπινα αμαρτήματα, όπως η ειρωνεία⁵⁰⁹, η κολακεία⁵¹⁰, η αδολεσχία⁵¹¹, η αγροικία⁵¹² κ.ά., των οποίων την αποστροφή πρέπει να απεργάζονται οι άνθρωποι και να τα μετατρέπουν σε αρετή, να τα μεταποιούν προς το αγαθό.

Παρατίθενται επίσης κείμενα του Ξενοφώντα από το βιβλίο «Κύρου Παιδεία» α' και β' και από το όγδοο κεφάλαιο όσα αφορούν στη μεγαλοπρεπή εκστρατεία του Κύρου, οι

---

⁴⁹²Ο. π., σσ. 146-169.

⁴⁹³Ο. π., σσ. 170-182.

⁴⁹⁴Ο. π., σσ. 183-208.

⁴⁹⁵Ο. π., σσ. 208-256.

⁴⁹⁶Ο. π., σσ. 259-272.

⁴⁹⁷Ο. π., σσ. 273-293.

⁴⁹⁸Ο. π., σσ. 294-318.

⁴⁹⁹Ο. π., σσ. 319-336.

⁵⁰⁰Ο. π., σσ. 336-342.

⁵⁰¹Ο. π., σσ. 342-362.

⁵⁰²Ο. π., σσ. 363-388.

⁵⁰³Ο. π., σσ. 389-525.

⁵⁰⁴Ο. π., σσ. Περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος, χωρίς αρίθμηση.

⁵⁰⁵Ο. π., σσ. Περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος, χωρίς αρίθμηση.

⁵⁰⁶Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος πέμπτος - (σελίδες: 282), Εν Βιέννη της Αουστρίας, σσ. Περί των όσα ο παρών τόμος περιέχει, χωρίς αρίθμηση.

⁵⁰⁷Ο. π., Περί των όσα ο παρών τόμος περιέχει, χωρίς αρίθμηση.

⁵⁰⁸Ο. π., Περί των όσα ο παρών τόμος περιέχει, χωρίς αρίθμηση.

⁵⁰⁹Ο. π., σ. 2.

⁵¹⁰Ο. π., σ. 4.

⁵¹¹Ο. π., σ. 6.

⁵¹²Ο. π., σ. 7.

«από των απομνημονευμάτων Λόγου», «έργα και πας βίος Σωκράτους» Α΄ - Θ⁵¹³ και η «Απολογία Σωκράτους προς τους δικαστάς»⁵¹⁴. «Ταύτα γαρ πάντα προς πολιτικήν αφορά ευταξίαν»⁵¹⁵. Τα παραπάνω κείμενα σκοπό έχουν να υποδείξουν τρόπους πολιτικής ηθικής και ευταξίας.

Επίσης, ο Κομμητάς παραθέτει κείμενα από τα «Ηθικά» του Ιεροκλέους, τα οποία περιγράφουν υποδειγματικούς τρόπους συμπεριφοράς και βρίσκονται στα «Λείψανα τινά εν τοις του Στοιβαίου ευρισκόμενα» - «Προς θεοίς χρηστέον»⁵¹⁶, «εκ του πώς πατρίδι χρηστέον»⁵¹⁷, «εκ του πώς χρηστέον γονεύσι»⁵¹⁸, «εκ του περί φιλαδελφίας»⁵¹⁹, «εκ του περί γάμου»⁵²⁰, «εκ του πώς συγγενέσι χρηστέον»⁵²¹, «εκ του οικονομικού»⁵²² και τέσσερις λόγους του Μαξίμου του Τυρίου, «προς ηθών μάλιστα επανόρθωσιν αφορώντες»⁵²³.

Ο λόγιος συνεχίζει με τα κείμενα του Δίωνος του Χρυσοστόμου: α΄ και δ΄ «Περί Βασιλείας» και τον «Λυβικό μύθο», τα οποία αποσκοπούν «ήθη γαρ εν τούτοις διδάσκει τους παντός του πλήθους την ευνομίαν και χρηστότητα των ηθών εμπιστευθέντας»⁵²⁴. Έπεται ο λόγος του Θεμιστίου⁵²⁵ «Περί Φιλίας», ο οποίος είναι «ηθικότατος τε άμα και ευφραδέστατος»⁵²⁶.

Ακολουθεί το κείμενο του Μουσωνίου «Περί παιδείας γυναικών λόγους», «εκ του ει παραπλησίως παιδευτέον τας θυγατέρας τοις υιοίς»⁵²⁷ και εκ του ότι και γυναιξί φιλοσοφητέον»⁵²⁸ «άπερ εις ήθος αναφέρεται και αρετήν»⁵²⁹. Ο Μουσαίος ήταν στωικός φιλόσοφος που έγινε δάσκαλος του Επίκτητου και άκμασε κατά τη δεύτερη εκατονταετηρίδα μετά Χριστόν. Κάποια από αυτά τα κείμενα, τα διαφύλαξε ο Στοιβαίος στα αποσπάσματά του⁵³⁰. Τα κείμενα αναφέρονται στο υποδειγματικό ήθος και την αρετή που πρέπει να διαθέτουν οι γυναίκες.

Ακολουθεί πίνακας κυρίων ονομάτων⁵³¹ και επεξηγητικό λεξικό των λέξεων του πέμπτου τόμου⁵³².

Ο Κομμητάς καταγράφει επίσης, αποσπάσματα κάποιων Πυθαγορικών⁵³³, τα οποία διέσωσε ο Στοιβαίος στα αποσπάσματά του⁵³⁴, για να καλλιεργήσουν την πολιτική ευταξία,

⁵¹³ Στέφανος Κομμητάς (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων* ..., τόμος πέμπτος, ό. π., σσ. 126-171.

⁵¹⁴ Ο. π., σσ. 171-181.

⁵¹⁵ Ο. π., σ. 181.

⁵¹⁶ Ο. π., σσ. 181-184.

⁵¹⁷ Ο. π., σσ. 184-187.

⁵¹⁸ Ο. π., σσ. 187-191.

⁵¹⁹ Ο. π., σσ. 191-195.

⁵²⁰ Ο. π., σσ. 195-203.

⁵²¹ Ο. π., σσ. 203-206.

⁵²² Ο. π., σσ. 207-208.

⁵²³ Ο. π., σσ. 208-239.

⁵²⁴ Ο. π., σσ. 239-300.

⁵²⁵ Ο Θεμιστίος έζησε τον 4^ο αιώνα μ. Χ. και διδάχθηκε τη Φιλοσοφία από τον πατέρα του Ευγένιο, όπως αναφέρει ο Στέφανος Κομμητάς (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων* [...] τόμος πέμπτος, ... ό. π., σσ. Περί των όσα ο παρών τόμος περιέχει, χωρίς αριθμηση.

⁵²⁶ Ο. π., 301-328.

⁵²⁷ Ο. π., 328-332.

⁵²⁸ Ο. π., 332-335.

⁵²⁹ Ο. π., Περί των όσα ο παρών τόμος περιέχει, χωρίς αριθμηση.

⁵³⁰ Ο. π., Περί των όσα ο παρών τόμος περιέχει, χωρίς αριθμηση.

⁵³¹ Ο. π., σσ. 369-382.

⁵³² Ο. π., σσ. 383-549.

⁵³³ Ο. π., Περί των όσα ο παρών τόμος περιέχει, χωρίς αριθμηση.

⁵³⁴ Ο. π., Περί των όσα ο παρών τόμος περιέχει, χωρίς αριθμηση.

την ευθύτητα, τη χρηστότητα, την ευνομία, το ήθος, τη σωφροσύνη των γυναικών, την ευθύτητα του βίου, την καλλιέργεια των αρετών και την ηθική παιδεία.

Έκτος τόμος: Στον έκτο τόμο⁵³⁵ που εκδόθηκε το 1814, υπάρχουν κείμενα των ιστορικών, «του Πλουτάρχου, του Θουκυδίδη και του Ηροδότου, όσα εις ελληνικήν ιστορίαν ανάγεται, την πολύ τι μάλιστα διαφέρουσιν τοις Έλλησιν»⁵³⁶.

Ο λόγιος ξεκινά με την ιστορική αναφορά από κείμενα του Πλουτάρχου: «ο Θεμιστοκλής»⁵³⁷, στα οποία σε γλώσσα καλλιεργημένη και κατανοητή της εποχής του περιγράφει λεπτομερώς τον βίο του Θεμιστοκλή από την παιδική του ηλικία. Μας πληροφορεί ότι από την παιδική του ηλικία είχε σύνεση «ομολογείται μεστός είναι και τη μεν φύσει συνετός, τη προαιρέσει δε μεγαλοπράγμων και πολιτικός»⁵³⁸, «ουκ έπαιζεν, ουδ' ερραθύμει, καθάπερ οι λοιποί παίδες αλλ' ευρίσκετο λόγους τινάς μελετών και συνταττόμενος προς εαυτόν»⁵³⁹. Ήταν αρκετά φιλόδοξος και μάλιστα «παράφορος προς δόξαν είναι και πράξεων μεγάλων υπό φιλοτιμίας εραστής»⁵⁴⁰. «Θεμιστοκλής δε και μείζον τι περί της ναυτικής διενόηθη δυνάμεως»⁵⁴¹. Με την περιγραφή της προσωπικότητας του Θεμιστοκλή μας δίνει ορισμένες από τις αρετές του σημαντικού αυτού ανδρός.

Ακολουθεί ο βίος του Αριστείδη⁵⁴², ο οποίος «υπερεπαινείται»⁵⁴³ μέσα από διάφορες περιστάσεις της ζωής του. Χαρακτηρίζεται ως «θαυμαστός πολίτης»⁵⁴⁴, ο οποίος έσωσε τα δημόσια πράγματα και δεν χαρίστηκε στους πονηρούς. «Τας κλοπάς εξελέγξας, τους μεν τότε βοώντας και μαρτυρούντας υπέρ αυτού κατεστόμισε, τον δ' αληθινόν και δίκαιον από των βελτίστων έπαινον είχε»⁵⁴⁵.

Έβδομος τόμος: Ο έβδομος τόμος, που εκδόθηκε το 1814 στο τυπογραφείο του Ιωάννη Βαρθ. Τζβεκίου πρώην Βενδώτου, περιλαμβάνει μια συλλογή κειμένων των Πατέρων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, του Ιουστίνου του φιλοσόφου και μάρτυρος, του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, του Μ. Αθανασίου και του Μ. Βασιλείου, καθώς και του Γρηγορίου του Θεολόγου⁵⁴⁶.

Ο τόμος είναι χωρισμένος σε πέντε κεφάλαια: Το πρώτο κεφάλαιο περιέχει την εκ των του Αγίου Ιουστίνου Φιλοσόφου και μάρτυρος ή «προς τους Έλληνας απολογία»⁵⁴⁷ και του Αγίου Ιουστίνου Φιλοσόφου και μάρτυρος «εκ της απολογίας περί των τότε εθίμων των χριστιανών»⁵⁴⁸, με σκοπό να υπενθυμίσει στους πιστούς ότι οφείλουν να τηρούν τις υποχρεώσεις που ανέλαβαν ως Ορθόδοξοι χριστιανοί. Η υπακοή των εντολών θα είναι γι' αυτούς η αναγέννησή τους και συγκεκριμένα επαναλαμβάνει τα λόγια του Χριστού: «Αν μη αναγεννηθήτε, ου μη εισέλθετε εις την Βασιλείαν των Ουρανών»⁵⁴⁹.

⁵³⁵Βλ. Στέφανος Κομνητάς (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομνητά του εκ Φθίης, τόμος έκτος - (σελίδες: 88), Εν Βιέννη της Αυστρίας, Εύξεινος Λέσχη Ποντίων Νάουσας, Εθνική Βιβλιοθήκη Αργυρούπολης.

⁵³⁶Στέφανος Κομνητάς (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων*, τόμος έκτος ..., ό. π., εξώφυλλο.

⁵³⁷Ο. π., σσ. 1-43.

⁵³⁸Ο. π., σ. 2.

⁵³⁹Ο. π., σσ. 2-3.

⁵⁴⁰Ο. π., σ. 5.

⁵⁴¹Ο. π., σ. 28.

⁵⁴²Ο. π., σσ. 44-82.

⁵⁴³Ο. π., σ. 50.

⁵⁴⁴Ο. π., σ. 50.

⁵⁴⁵Ο. π., σ. 508.

⁵⁴⁶Στέφανος Κομνητάς (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομνητά του εκ Φθίης, τόμος έβδομος - (σελίδες: 148), Εν Βιέννη της Αυστρίας, Δημοτική Λαϊκή Βιβλιοθήκη Ναούσης, εξώφυλλο του τόμου.

⁵⁴⁷Ο. π., σσ. 1-11.

⁵⁴⁸Ο. π., σσ. 14-21.

⁵⁴⁹Ο. π., σ. 14.

Το δεύτερο κεφάλαιο περιέχει τρεις λόγους του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως. Στον πρώτο λόγο «Περί Προσευχής»⁵⁵⁰ θέλει να τονίσει την αξία της προσευχής για τον Ορθόδοξο χριστιανό, μεταφέροντας τα λόγια του Αγίου που γράφει: «Ὅς τις γὰρ οὐ προσεύχεται τῷ Θεῷ, οὐδὲ θείας ομιλίας ἀπολαύειν ἐπιθυμῇ συνεχῶς νεκρὸς ἐστὶ καὶ ἄψυχος καὶ οὐ μετέχει τοῦ φρονεῖν [...]»⁵⁵¹. Ο δεύτερος είναι ο λόγος «Εἰς Εὐτρόπιον»⁵⁵², του ευνούχου πατρίκιου καὶ ὑπατου, τον οποίο ἤλεγχε ο Ἅγιος για τη φιλαργυρία καὶ ἀσωτία του. Ο τρίτος λόγος περιέχει ερμηνευτικά σχόλια στην «Παραβολή του Ἀσώτου»⁵⁵³.

Το τρίτο κεφάλαιο περιέχει δύο λόγους του Αγίου Αθανασίου του Μεγάλου. Στον λόγο «Εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα»⁵⁵⁴ τονίζει την ἀπελευθέρωση του ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ δουλεία τῆς φθορᾶς με τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ⁵⁵⁵. Μας παραδίδει τὸν λόγο «Εἰς τὴν Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ καὶ εἰς τοὺς Νεοφωτίστους»⁵⁵⁶, για να τονίσει σε ὅλους ὅτι πρέπει να ἀποτινάξουν τὸν ἰὸ τῆς ἀπιστίας⁵⁵⁷. Ὅσα συνέγραψε ὁ Ἅγιος Αθανάσιος ὁ Μέγας ἀναφέρονται ὑπὲρ τῶν μυστηρίων τῆς Ἁγίας Τριάδος, τῆς ἐνανθρωπίσεως τοῦ Κυρίου καὶ ὑπὲρ τῆς θεότητος τοῦ Αγίου Πνεύματος.

Στο τέταρτο κεφάλαιο περιλαμβάνονται τρεις λόγοι τοῦ Αγίου Βασιλείου τοῦ Μεγάλου. Πρώτος εἶναι ὁ λόγος «Κατὰ τῶν Ὀργιζομένων»⁵⁵⁸, ὅπου τονίζεται ἡ ἀσχήμια τοῦ πάθους τοῦ θυμοῦ στὸν ἄνθρωπο. Συνεχίζει με τὸν λόγο «Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ»⁵⁵⁹, ἐπισημαίνοντας τὴ φρονίδα για τὴν ἐπιμέλεια τῆς ψυχῆς. Ο τρίτος λόγος ἔχει τίτλο: «Παραίνεσις πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἀν ἐκ τῶν ἐλληνικῶν οφελοῖντο λόγων»⁵⁶⁰ υπογραμμίζοντας τὴν ωφέλεια που ἔχουν να ἀποκομίσουν οἱ Ἕλληνες νέοι ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση ἐλληνικῶν συγγραμμάτων στὴν αττικὴ διάλεκτο.

Το πέμπτο κεφάλαιο, ἀναφέρεται στὸν πρόλογο καὶ ἀφορὰ στους λόγους τοῦ Αγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: Τὸν λόγο «περί Ἱερωσύνης» καὶ τὸν «Ἐπιτάφιο εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον», ὅπου δὲν περιλαμβάνεται στὸν τόμο.

«Ρητορική»: τόμοι 8-10:

Ὁ ὄγδος τόμος που ἐκδόθηκε τὸ 1812 χωρίζεται σε ἐπτὰ κεφάλαια, στα ὁποῖα παρατίθενται τὰ ἐξῆς: Στὸ πρώτο: «Ἐκθεσις περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων», στὸ δεύτερο: «Ἐκθεσις περὶ Προγυμνασμάτων», στὸ τρίτο: «Ρητορικὴ διδασκαλία εὐσύννοπος καὶ ευμέθοδος», στὸ τέταρτο: «Συλλογὴ Ἐπιστολῶν ἐκ Διαφόρων», στὸ πέμπτο: «Ἀντισθένους τοῦ Ῥήτορος λόγοι», στὸ ἕκτο: «Ἀλκιδάμαντος Ῥήτορος Λόγοι» καὶ στὸ ἑβδομο: «Γοργίου τοῦ Ῥήτορος Λόγοι»⁵⁶¹.

Ἀρχικὰ στὸ πρώτο κεφάλαιο, ἐκτίθενται οἱ βασικὲς εἰσαγωγικὲς ἐπιστολικὲς ἐννοιες⁵⁶², τὶς ὁποῖες, ὅπως γράφει ὁ Κομμητᾶς ἔλαβε ἀπὸ τὸν Θεόφιλο τὸν Κορυδαλέα⁵⁶³. Οἱ ἐπιστολικοὶ τύποι: οἱ τύποι τοῦ ἐπιδεικτικοῦ γένους (ἐγκωμιαστικοῦ, ἐπαινετικοῦ,

⁵⁵⁰Ο. π., σσ. 21-32.

⁵⁵¹Ο. π., σ. 24.

⁵⁵²Ο. π., σσ. 33-44.

⁵⁵³Ο. π., σσ. 44-59.

⁵⁵⁴Ο. π., σσ. 60-68.

⁵⁵⁵Ο. π., σ. 61.

⁵⁵⁶Ο. π., σσ. 68-77.

⁵⁵⁷Ο. π., σ. 77.

⁵⁵⁸Ο. π., σσ. 78-95.

⁵⁵⁹Ο. π., σσ. 96-112.

⁵⁶⁰Ο. π., σσ. 112-142.

⁵⁶¹Βλ. Στέφανος Κομμητᾶς (1812), *Εγκυκλοπαίδεια Ἑλληνικῶν Μαθημάτων Γραμματικῆς, Ρητορικῆς καὶ Ποιητικῆς* τῆς παρὰ Στεφάνου Κομμητᾶ τοῦ ἐκ Φθίης, τόμος ὄγδος, - (σελίδες: 535), Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰωάν. Βαρθ. Τζβεκίου, πρώην Βενδῶτου, Δημόσια Κεντρικὴ Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη Σάμου, Εἰσαγωγή: Ὅσα ο παρὼν περιέχει Τόμος, χωρὶς ἀρίθμηση.

⁵⁶²Ο. π., σσ. 1-6.

⁵⁶³Ο. π., Εἰσαγωγή: Ὅσα ο παρὼν περιέχει Τόμος, χωρὶς ἀρίθμηση.

χαριστηρίου, συγχαρητικού, ψεκτικού, τωθαστικού, ειρωνικού τύπου)⁵⁶⁴. Ακολουθούν οι τύποι του συμβουλευτικού γένους (περί τύπου προτρεπτικού ή συμβουλευτικού, περί αιτητικού ή συστατικού, παραμυθητικού, αποτρεπτικού)⁵⁶⁵, τύποι του δικανικού γένους (κατηγορικού, μεμπτικού, ονειδιστικού τύπου)⁵⁶⁶.

Έπειτα, στο δεύτερο κεφάλαιο όπου παρατίθεται «Εκθεσις περί Προγυμνασμάτων», την οποία όπως γράφει ο Κομμητάς, έλαβε από τον Αφθόνιο τον σοφιστή⁵⁶⁷, όπου είναι η «άσκησις εν λόγῳ»⁵⁶⁸ («περί μύθου, διηγήματος, χρείας, γνώμης, ανασκευής, κατασκευής, κοινού τόπου, εγκωμίου, ψόγου, συγκρίσεως, ηθοποιίας και εκφράσεως»)⁵⁶⁹.

Στο τρίτο κεφάλαιο ο Κομμητάς αναφέρεται στην ευσύνοπτη και ευμέθοδη διδασκαλία της Ρητορικής, «η οποία εστί δύναμις τεχνική πιθανού λόγου εν πράγματι πολιτικῷ, τέλος έχουσα το ευ λέγειν»⁵⁷⁰. Τη διδασκαλία της Ρητορικής την ερανίστηκε «εκ διαφόρων, αλλά τα πλείστα τε και αναγκαιότατα εκ του Ερμογένους του Ταρσέως»⁵⁷¹, όπως γράφει. Το κεφάλαιο της Ρητορικής περιέχει τα προθεωρούμενα⁵⁷² και το πρώτο μέρος περιλαμβάνει θέματα «Περί Πολιτικών Ζητημάτων» (περί στάσεων: στοχασμού, όρου, λογικών στάσεων, μεταλήψεως, νομικών στάσεων)⁵⁷³. Το δεύτερο μέρος έχει τίτλο «Περί Επιχειρημάτων»⁵⁷⁴ (ευρημάτων, αποδείξεων)⁵⁷⁵, το τρίτο μέρος έχει τίτλο «Περί Διαθέσεως»⁵⁷⁶ και «διάθεσις δε εστί ικανή, πρέπουσα και αρμοδία διάταξις των μερών του ρητορικού λόγου»⁵⁷⁷. Το τέταρτο μέρος τιτλοφορείται «Περί Ερμηνείας»⁵⁷⁸ και «Ερμηνεία εστί εξαγγελία της ευδιαθέτου κρίσεως ευ τε και καταλλήλως σχηματιζομένη»⁵⁷⁹. Το πέμπτο μέρος έχει τίτλο «Υπόκρισις»⁵⁸⁰, την οποία ορίζει ως «πλάσις του τη απαγγελία υποκειμένου προσώπου και πράγματος εν τε λόγοις και σχήμασι»⁵⁸¹. Το τρίτο κεφάλαιο τελειώνει με τις πράξεις ρητορικής⁵⁸², που είναι «η εφαρμογή των κανόνων της τέχνης»⁵⁸³.

Το τέταρτο κεφάλαιο περιλαμβάνει επιστολές διαφόρων⁵⁸⁴, τις οποίες έλαβε από τα βιβλία τους⁵⁸⁵. Καταγράφει τις επιστολές: εκ των Ιωάννου του Χρυσοστόμου⁵⁸⁶, εκ των του αγίου Ισιδώρου του Πηλουσιώτου⁵⁸⁷, εκ των αμοιβαίων επιστολών Βασιλείου του Μεγάλου και Λιβανίου του Σοφιστού⁵⁸⁸, εκ των Φαλάριδος Τυράννου Ακραγαντίνων⁵⁸⁹,

---

⁵⁶⁴Ο. π., σσ. 6-24.

⁵⁶⁵Ο. π., σσ. 24-43.

⁵⁶⁶Ο. π., σσ. 43-50.

⁵⁶⁷Ο. π., Εισαγωγή: Όσα ο παρών περιέχει Τόμος, χωρίς αρίθμηση.

⁵⁶⁸Ο. π., σ. 51.

⁵⁶⁹Ο. π., σσ. 51-82.

⁵⁷⁰Ο. π., σ. 83.

⁵⁷¹Ο. π., Εισαγωγή: Όσα ο παρών περιέχει Τόμος, χωρίς αρίθμηση.

⁵⁷²Ο. π., σσ. 83-85.

⁵⁷³Ο. π., σσ. 86-131.

⁵⁷⁴Ο. π., σσ. 132-162.

⁵⁷⁵Ο. π., σ. 132.

⁵⁷⁶Ο. π., σσ. 163-192.

⁵⁷⁷Ο. π., σ. 163.

⁵⁷⁸Ο. π., σσ. 193-235.

⁵⁷⁹Ο. π., σ. 193.

⁵⁸⁰Ο. π., σσ. 232-233.

⁵⁸¹Ο. π., σ. 232.

⁵⁸²Ο. π., σσ. 234-266.

⁵⁸³Ο. π., σ. 234.

⁵⁸⁴Ο. π., σσ. 267-420.

⁵⁸⁵Ο. π., Εισαγωγή: Όσα ο παρών περιέχει Τόμος, χωρίς αρίθμηση.

⁵⁸⁶Ο. π., σσ. 267-270.

⁵⁸⁷Ο. π., σσ. 270-272.

⁵⁸⁸Ο. π., σσ. 272-281.

⁵⁸⁹Ο. π., σσ. 281-284.

εκ των Απολλωνίου του Τυανέως⁵⁹⁰, εκ των του Βρούτου στρατηγού Ρωμαίων⁵⁹¹, εκ των Ιουλιανού του Παραβάτου⁵⁹², εκ των Αριστοτέλους του Φιλοσόφου, εκ των Διογένους του Κράτητος, εκ των Φίλοστράτου, εκ των Προκοπίου Σοφιστού εκ Γάζης, εκ των Διονυσίου Σοφιστού Αντιοχείας, εκ των Γρηγορίου του Μεγάλου, εκ των Συνεσίου Κυρηναίου του Σοφού, εκ των Χίονος Ποντίου, εκ των Αναχάρσιδος του Σκύθου, εκ των Θεμιστοκλέους ενδόξου στρατηγού Αθηναίων, εκ των Ευριπίδου, εκ των Ισοκράτους Αθηναίου ρήτορος αρίστου, εκ των Δημοσθένους του μεγίστου των εν Αθήναις Ρητόρων, εκ των Αισχίνου του ρήτορος Αθηναίου, εκ των Ιπποκράτους Κώου, εκ των Ηρακλείτου Εφεσίου, εκ των Θεανούς συζύγου του Πυθαγόρου, εκ των Λύσιδος Πυθαγορείου, Μελίσσης και Μυίας και αυτών Πυθαγορείων⁵⁹³.

Το πέμπτο κεφάλαιο περιλαμβάνει τους σωζόμενους λόγους του Αντισθένης «Αίας και Οδυσσεύς»⁵⁹⁴, το έκτο κεφάλαιο περιέχει τον σωζόμενο λόγο του Αλκιδάμαντος «Οδυσσεύς κατά Παλαμήδου και κατά των Σοφιστών»⁵⁹⁵ και ο έβδομος τόμος συμπεριλαμβάνει σωζόμενο λόγο του Γοργίου «Ελένης Εγκώμιον και Παλαμήδους Απολογία»⁵⁹⁶. Το βιβλίο τελειώνει με πίνακα⁵⁹⁷ των κύριων ονομάτων του τόμου και επεξηγητικό λεξικό των λέξεων του κειμένου⁵⁹⁸.

Ένατος τόμος: Στον ένατο τόμο, που εκδόθηκε το 1813, περιέχονται λόγοι μεγάλων ρητόρων⁵⁹⁹, η θαυμαζόμενη και επαινούμενη μελέτη εκ των Λουκιανού του Σαμοσατέως «ο Αποκηρυττόμενος»⁶⁰⁰, που τα κείμενά του «έκαστον εις το ορθώς λογίζεσθαι βιάζει»⁶⁰¹.

Ακολουθούν οι λόγοι των εκ Λιβανίου οι δύο πρεσβευτικοί⁶⁰² «Προς τους Τρώες» και «Υπέρ της Ελένης» «ους υποτίθησιν Μενέλαον και Οδυσσεά πρεσβεύσαντας εις Τροίαν ειπείν αι και των άλλων κρίνονται αι δοκιμώτεροι»⁶⁰³.

Το βιβλίο περιέχει λόγους εκ των Ισαίου του ρήτορος «Περί του Κλεωνύμου κλήρου»⁶⁰⁴ και «Υπέρ του Πύρρου κλήρου»⁶⁰⁵.

Ο Κομμητάς παραθέτει λόγο εκ των Αντιφόντων «Λόγος περί Χορευτού», όπου ο χορευτής αρνείται τον φόνο⁶⁰⁶.

Τίθενται οι λόγοι του Λυσίου η «Υπέρ Ερατοσθένους φόνου απολογία», ο «Προς τους Κορινθίον βοηθούς επιτάφιος», ο «Κατά Ερατοσθένους, ενός των τριάκοντα τυράννων γεγονότος» και ο «Κατά σιτοπωλών»⁶⁰⁷. Ο Κομμητάς επέλεξε τους λόγους του

⁵⁹⁰Ο. π., σσ. 285-286.

⁵⁹¹Ο. π., σσ. 286-288.

⁵⁹²Ο. π., σσ. 288-289.

⁵⁹³Ο. π., σσ. 289-386.

⁵⁹⁴Ο. π., σσ. 387-396.

⁵⁹⁵Ο. π., σσ. 397-406.

⁵⁹⁶Ο. π., σσ. 407-420.

⁵⁹⁷Ο. π., σσ. 421-433.

⁵⁹⁸Ο. π., σσ. 434-524.

⁵⁹⁹Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1813), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος ένατος, - (σελίδες: 132), Εν Βιέννη της Αυστρίας, εκ της τυπογραφίας Ιωάν. Βαρθ. Τζβεκίου, πρώην Βενδώτου, Εύξεινος Λέσχη Ποντίων Νάουσας, Εθνική Βιβλιοθήκη Αργυρούπολης.

⁶⁰⁰Ο. π., σσ. 1-24.

⁶⁰¹Ο. π., Περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος εν εκλογή, χωρίς αρίθμηση.

⁶⁰²Ο. π., σσ. 25-74.

⁶⁰³Ο. π., Περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος εν εκλογή, χωρίς αρίθμηση.

⁶⁰⁴Ο. π., σσ. 75-81.

⁶⁰⁵Ο. π., σσ. 82-106.

⁶⁰⁶Ο. π., σσ. 106-124.

⁶⁰⁷Ο. π., Περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος εν εκλογή, χωρίς αρίθμηση.

Λυσία, επειδή ο Λυσίας «θαυμάζεται διά το ευφραδές και σύντομον και άλλας χάριτας των λόγων»⁶⁰⁸.

Ο λόγιος συνεχίζει με τους λόγους του Ισοκράτη η «Προς Δημόνικον παραίνεσις» και «Προς Νικοκλέα περί Βασιλείας» και τον «Πανηγυρικό»⁶⁰⁹, επειδή ο Ισοκράτης «ην δε διδάσκαλος άριστος της ρητορικής, πολύ τι ενασχολούμενος εις την εκλογήν των λέξεων και των περιόδων το μέτρον' ώστε διά ταύτα πολλά έτη καταναλίσκειν εις ενός λόγου συγγραφήν»⁶¹⁰. Τελειώνει το βιβλίο με τον λόγο εκ του Ανδοκίδη του ρήτορα, ο «Περί των Μυστηρίων» και τον λόγο του Δεινάρχου ο «Κατά Δημοσθένους»⁶¹¹.

Δέκατος τόμος: Στον δέκατο τόμο, που εκδόθηκε το 1814, περιέχονται λόγοι από τους Αττικούς ρήτορες, του Λυκούργου «Κατά Λεωκράτους», του Αισχίνη «Κατά Κτησιφώντος» και του Δημοσθένη «Περί Στεφάνου», τους τρεις «Ολυνθιακούς Α', Β' και Γ'» και τον πρώτο από τους «Φιλιππικούς».

Ο λόγιος συνεχίζει με θαυμάσιους και επαινούμενους λόγους μεγάλων ρητόρων, που διακρίνονται για την ευφράδεια, τη συντομία, την καλλιέπεια. Διαλέγει αυτούς που κρίνονται δοκιμότεροι για την καλλιέργεια του «ορθώς λογίζεσθαι» των μαθητευομένων.

Ο πρώτος λόγος του δέκατου τόμου, αφορά στον «Λόγο κατά Λεοκράτους»⁶¹² του Λυκούργου, όπου ο Λεοκράτης με «στοχασμό από γνώμης»⁶¹³ προσπαθεί να αντικρούσει την κατηγορία της προδοσίας από τον Λυκούργο.

Ο δεύτερος λόγος είναι ο «Κατά Κτησιφώντος Λόγος» του Αισχίνη του ρήτορα⁶¹⁴, όπου ο Κτησιφώντας προσπαθεί να αντικρούσει την κατηγορία του Αισχίνη.

Ο τρίτος λόγος είναι ο Λόγος του Δημοσθένη ο «Περί Στεφάνου»⁶¹⁵, με τον οποίο ο Δημοσθένης προσπαθεί να αντικρούσει τις κατηγορίες του Αισχίνη και να αποδείξει με την τέχνη του λόγου του ότι οι κατηγορίες είναι αβάσιμες.

Ο λόγιος συνεχίζει με τον «Α' Ολυνθιακό»⁶¹⁶ του Δημοσθένη, με τον οποίο ο ρήτορας συμβουλεύει τους Αθηναίους να πέμψουν την ταχύτατη βοήθεια για τη σωτηρία των Ολυνθίων. Έπεται ο «Β' Ολυνθιακός»⁶¹⁷, με τον οποίο ο Δημοσθένης προσπαθεί να δώσει θάρρος στους Ολυνθίους πριν την έξοδο από την πολιορκία τους, τονίζοντάς τους ότι δεν πρέπει να φοβηθούν τον Φίλιππο και τους υποδεικνύει τις αδυναμίες του, παροτρύνοντάς τους να αγωνιστούν γενναία. Ακολουθεί ο «Γ' Ολυνθιακός»⁶¹⁸, με τον οποίο ο Δημοσθένης παρακαλεί όλους για «σώφρονα ευλάβεια»⁶¹⁹, επιτιμά τους δημαγωγούς και προσπαθεί να αποκόψει την αλαζονεία των ρητόρων που παρακαλούν για την τιμωρία του Φιλίππου. Ο τόμος τελειώνει με τον λόγο του Δημοσθένη «Κατά Φιλίππου Α'»⁶²⁰. Ο ρήτορας σύμφωνα με τον Κομμητά⁶²¹, με τον λόγο του μέμφεται την

⁶⁰⁸Ο. π., Περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος εν εκλογή, χωρίς αρίθμηση.

⁶⁰⁹Ο. π., Περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος εν εκλογή, χωρίς αρίθμηση.

⁶¹⁰Ο. π., Περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος εν εκλογή, χωρίς αρίθμηση.

⁶¹¹Ο. π., Περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος εν εκλογή, χωρίς αρίθμηση.

⁶¹²Κωνσταντίνος Γκαρπολάς (1840), (Επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των άριστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, τόμος έβδομος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότου Κ. Γκαρπολά, Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας, σσ. 525-577.

⁶¹³Ο. π., σ. 525.

⁶¹⁴Κωνσταντίνος Γκαρπολάς (1840), (Επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των άριστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, τόμος όγδοος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότου Κ. Γκαρπολά, σσ. 1-78.

⁶¹⁵Ο. π., σσ. 79-172.

⁶¹⁶Ο. π., σσ. 172-183.

⁶¹⁷Ο. π., σσ. 183-194.

⁶¹⁸Ο. π., σσ. 195-207.

⁶¹⁹Ο. π., σ. 195.

⁶²⁰Ο. π., σσ. 207-221.

κακή συμπεριφορά των Αθηναίων στον πόλεμο με τον Φίλιππο και προσπαθεί να σταματήσει την αθυμία τους, επισημαίνοντάς τους ότι η ήττα ήταν αποτέλεσμα της ραθυμίας τους και εισηγείται να στείλουν δύναμη στη Μακεδονία και να συνεχίσουν τον πόλεμο εναντίον του.

«Ποιητική»: Τόμοι 11-12

Ενδέκατος τόμος: Στον ενδέκατο τόμο, που εκδόθηκε το 1813, ο Κομμητάς αναφέρεται στην τέχνη της μετρικής, πραγματοποιώντας μια εκτενή ανάλυση όλων των ειδών του ποιητικού λόγου και της διδακτικής τους παραθέτοντας παράλληλα συλλογές αξιόλογων ποιητών⁶²². Ο ενδέκατος τόμος είναι αφιερωμένος στον επίσκοπο «αγίω Μπουζαίου κ.κ. Κωνσταντίω», θεωρώντας τον ευεργέτη και φιλογενή άνδρα που αγωνίστηκε για την ελληνική παιδεία και τη μετάδοση του «αγαθού χρήματος» (αττικού λόγου), συμμετέχοντας και σε διαλέξεις του Λάμπρου Φωτιάδη⁶²³.

Ο τόμος χωρίζεται σε τρία μέρη: στη «Μετρική», στην «Ποιητική» και στη «συλλογή διαφόρων ποιητών».

Το πρώτο μέρος, τη διδασκαλία της μετρικής, ο λόγιος τη συνεισέφερε από τον Ηφαιστίωνα τον Αλεξανδρέα, τον Γραμματικό αλλά και από άλλους όπως αναφέρει ο ίδιος, για να συγγράψει το άριστο εγχειρίδιο «περί μέτρων και στίχων»⁶²⁴. Εκεί γίνεται εκτενής ανάλυση της τέχνης της μετρικής, η οποία πραγματεύεται την ποσότητα των συλλαβών, τους πόδες, τα μέτρα και το ποίημα⁶²⁵.

Το δεύτερο μέρος, η διδασκαλία της ποιητικής του ιδίου έχει ως βάση, όπως γράφει ο Κομμητάς τη διδασκαλία του Αριστοτέλη. Τα περισσότερα για την ποιητική τα εισέφερε από τους νεότερους και συγκεκριμένα από τον Γάλλο Βαττέα (Batteux), μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας. Η ποιητική, όπως γράφει συντάχθηκε με άριστη τάξη και «υπήρξε σύγγραμμα περί ποιητικής διδακτικόν»⁶²⁶.

Στο τμήμα αυτό αναλύεται η ποιητική τέχνη, η οποία «εστίν ἑξι μιμητικὴ πράξεων τε καὶ λόγων [...] τέλος ἔχουσα το μεθ' ἁρμονίας καὶ ρυθμοῦ εἰς ἀρετὴν διατιθέναι τὰς τῶν ἀκουόντων ψυχὰς»⁶²⁷. Ο Κομμητάς χωρίζει την Ποιητική στα εξής έξι τμήματα «περί εἰσοδικίας»⁶²⁸, «περί δράματος»⁶²⁹, «βουκολικόν»⁶³⁰, «λυρική»⁶³¹, «διδακτική»⁶³², «ἐπιγραμματῶν, καὶ σε τρῶπαια, ναοὺς, ἀγάλματα, τάφους, ἀναθήματα κ.ά.»⁶³³.

Το τρίτο μέρος περιέχει συλλογή διαφόρων ποιημάτων, εκ διαφόρων ποιητών, μετ' εκλογής⁶³⁴. Εδώ ο Κομμητάς συμπεριλαμβάνει επιλογές ποιημάτων από διάφορους ποιητές. Ξεκινά με τις Ραψωδίες Α' και Β' της «Ιλιάδας» του Ομήρου⁶³⁵, συνεχίζει με την «Ασπίδα του Ηρακλέους» του Ησιόδου⁶³⁶, τον «Ύμνον εις Δία» του Καλλίμαχου του Κυρηναίου,

⁶²¹Ο. π., σ. 207.

⁶²²Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1813), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής*, παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος ενδέκατος - (σελίδες: 455), Εν Βιέννη της Αουστρίας, εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Χαΐκουλ, Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ζαγοράς.

⁶²³Ο. π., εισαγωγικό σημείωμα, με το οποίο αφιερώνεται ο παρών τόμος στον επίσκοπο Κωνσταντίο, χωρίς αρίθμηση.

⁶²⁴Ο. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

⁶²⁵Ο. π., σσ. 3-60.

⁶²⁶Ο. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

⁶²⁷Ο. π., σσ. 61-122.

⁶²⁸Ο. π., σσ. 71-84.

⁶²⁹Ο. π., σσ. 101-122.

⁶³⁰Ο. π., σσ. 84-88.

⁶³¹Ο. π., σσ. 88-95.

⁶³²Ο. π., σσ. 95-98.

⁶³³Ο. π., σσ. 98-101.

⁶³⁴Ο. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

⁶³⁵Ο. π., σσ. 123-195.

⁶³⁶Ο. π., σσ. 195-218.

τον «Ύμνον εις Δία» του Κλεάνθη⁶³⁷, τα «Ειδύλλια» του Θεοκρίτου του Συρακουσίου⁶³⁸. Ο λόγιος συνεχίζει με το «Εγκώμιον Εις Πτολεμαίον» του Θεοκρίτου⁶³⁹, με το έργο «Ελένης Επιθαλάμιος» του Θεοκρίτου⁶⁴⁰, τον «Επιτάφιο Αδώνιδος» του Βίωνος του Συρακουσίου⁶⁴¹, τον «Επιτάφιο του Βίωνος» του Μόσχου του Συρακουσίου⁶⁴², τα «Χρυσά Έπη» του Πυθαγόρου⁶⁴³, τα «Ελεγεία Γνωμικά» του Σόλωνα του νομοθέτη των Αθηναίων⁶⁴⁴, τα «Προτρεπτικά» και «Προς Σπαρτιάτας» του Τυρταίου⁶⁴⁵, την «Πρόσκλησιν Αφροδίτης» της Σαπφούς⁶⁴⁶, το «Εις την Ρώμην» της Ηρίνης⁶⁴⁷, το «Ολυμπίων Είδος Α΄ και Β΄» του Πινδάρου⁶⁴⁸, τα «Λυρικά Μέλη» του Ανακρέοντα Τηίου⁶⁴⁹, το «Εις νεκρόν Άδωνιν» του Θεοκρίτου⁶⁵⁰. Έπονται: το «Εις Ερμείαν Ευνούχου» του Αριστοτέλους του φιλοσόφου⁶⁵¹, το «Εις τον Βίον» του Σιμωνίδη του Κείου⁶⁵², «Περί της του Βίου Ματαιότητος» του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού του Θεολόγου⁶⁵³, τον «Ύμνο» του Συνεσίου, επισκόπου Κυρήνης⁶⁵⁴, τη «Σύριγξ» του Θεοκρίτου⁶⁵⁵, τον «Βωμό Α΄ και Β΄» του Δοσιάδα του Ροδίου⁶⁵⁶, του Σιμίου του Ροδίου τις «Πτέρυγες», το «Ωόν» και τον «Πέλεκυ»⁶⁵⁷ και τελειώνει με τα επιγράμματα διαφόρων⁶⁵⁸. Υπάρχει «Πίναξ των κυρίων ονομάτων»⁶⁵⁹ και επεξηγητικό λεξικό των λέξεων του κειμένου του ενδέκατου τόμου⁶⁶⁰.

Δωδέκατος τόμος: Στον δωδέκατο τόμο που εκδόθηκε το 1814, περιλαμβάνεται εκτός από την ιστορία των ελληνικών δραμάτων και ο σωστός τρόπος κατασκευής των ελληνικών θεάτρων και ωδείων. Από τους αρίστους δραματοουργούς και κωμικούς ποιητές ο Κομμητάς παραθέτει τις τραγωδίες «Προμηθέας» του Αισχύλου, «Αίας» του Σοφοκλή, «Εκάβη», «Κύκλωψ» του Ευριπίδη και την κωμωδία «Πλούτος» του Αριστοφάνη με σκοπό τη βελτίωση της ελληνικής παιδείας και φωνής⁶⁶¹.

Ο τόμος αυτός περιέχει «όσα εις γνώσιν αφορά των εις τα δράματα ανηκόντων»⁶⁶² και χωρίζεται σε δύο μέρη.

Στο πρώτο τμήμα του πρώτου μέρους γίνεται λόγος για την ιστορία των ελληνικών δραμάτων, ώστε να γίνει σαφής η πορεία τελειοποίησης της δραματοποιίας. «Η ιστορία

⁶³⁷Ο. π., σσ. 219-225.

⁶³⁸Ο. π., σσ. 226-235.

⁶³⁹Ο. π., σσ. 235-241.

⁶⁴⁰Ο. π., σσ. 224-244.

⁶⁴¹Ο. π., σσ. 245-248.

⁶⁴²Ο. π., σσ. 249-254.

⁶⁴³Ο. π., σσ. 255-260.

⁶⁴⁴Ο. π., σσ. 260-263.

⁶⁴⁵Ο. π., σσ. 263-265.

⁶⁴⁶Ο. π., σσ. 265-267.

⁶⁴⁷Ο. π., σ. 268.

⁶⁴⁸Ο. π., σσ. 269-288.

⁶⁴⁹Ο. π., σ. 288.

⁶⁵⁰Ο. π., σσ. 289-290.

⁶⁵¹Ο. π., σ. 290.

⁶⁵²Ο. π., σ. 291.

⁶⁵³Ο. π., σσ. 292-298.

⁶⁵⁴Ο. π., σσ. 298-301.

⁶⁵⁵Ο. π., σσ. 302-301.

⁶⁵⁶Ο. π., σσ. 305-310.

⁶⁵⁷Ο. π., σσ. 311-317.

⁶⁵⁸Ο. π., σσ. 318-326.

⁶⁵⁹Ο. π., σσ. 327-342.

⁶⁶⁰Ο. π., σσ. 343-428.

⁶⁶¹Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής*, παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος δωδέκατος - (σελίδες: 259), Εν Βιέννη της Αουστρίας, εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Χαΐκουλ.

⁶⁶²Ο. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

αύτη συνελέγη εκ διαφόρων και το ευτακτότερον κατά το ενόν διετέθη»⁶⁶³. Ο λόγιος μας δίνει την πληροφορία ότι συνερανίστηκε το υλικό του από διάφορους συγγραφείς και συνέθεσε το σύγγραμμά του με τον ευτακτότερο τρόπο⁶⁶⁴.

Στο δεύτερο τμήμα του πρώτου μέρους ο λόγιος πραγματεύεται το θέμα της κατασκευής των θεάτρων και των ωδείων⁶⁶⁵, διότι θεωρεί απαραίτητο πέρα από το να γνωρίζει κανείς τη γένεση και την αύξηση του ρυθμού των δραμάτων να αντλήσει πληροφορίες για τους χώρους όπου οι Έλληνες διδάσκονταν τα δράματα. Τη γνώση του για την κατασκευή των ελληνικών θεάτρων και των ωδείων, όπως επισημαίνει ο ίδιος την έλαβε από τον Πολυδεύκη και από την «Αρχαιολογία της αρχιτεκτονικής» του Γερμανού Stieglitz. Από το βιβλίο αυτό, ο Κομμητάς περιέλαβε «τα αξιολογότερα, έσχον μεταφρασθέντα παρά φίλου ευ την γερμανίδα επισταμένου φωνήν»⁶⁶⁶.

Στο τρίτο τμήμα του πρώτου μέρους, ο Θεσσαλός λόγιος για να δώσει μια ολοκληρωμένη παρουσίαση της δραματικής τέχνης⁶⁶⁷, παραθέτει και τον τρόπο διδασκαλίας των δραμάτων από τους Έλληνες, γιατί οι ποιητές «ποιούσαν» τα δράματα και το θέατρο είναι ο τόπος, όπου το πλήθος εθεάτο αυτά «η δε διδασκαλία αυτό εδείκνυε το δραν υπ' όψιν ποιούσα πάντα»⁶⁶⁸. Τα πλείστα για τη διδασκαλία των δραμάτων ο λόγιος γράφει ότι τα έλαβε από τον «Νέον, καλούμενον Ανάχαρσιν συγγράψαντος πολυμαθεστάτου ανδρός Γάλλου»⁶⁶⁹. Ο Κομμητάς αναφέρεται στον Jean-Jacques Barthélemy (1716-1795), ο οποίος έγραψε το τετράτομο εγκυκλοπαιδικό έργο «Voyage du jeune Anarcharsis en Grèce» (Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα) σχετικά με το ταξίδι του σε τόπους της αρχαίας Ελλάδας. Με τη μετάφραση του έργου αυτού καταπιάστηκαν αρκετοί λόγιοι, μεταξύ των οποίων και ο Ρήγας Βελεστινλής, που του έδωσε τον τίτλο «Νέος Ανάχαρσις»⁶⁷⁰. Στο τέλος του τμήματος αυτού αξιοπρόσεκτη είναι η διαπραγμάτευση από τον Κομμητά του θέματος, της παρουσίας ή μη των γυναικών στα θέατρα⁶⁷¹, η οποία όπως γράφει ο λόγιος είναι του Αποστόλου Αρσάκη, του ιατρού και φίλου του.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, ο Κομμητάς παραθέτει κάποια δράματα, τα οποία «εκ των ενδοξοτέρων των Ελλήνων δραματοποιών ελήφθησαν, εις δείγμα τε όπως έχει ταύτα διαθέσεως και διδασκαλία της των Ελλήνων ποιήσεως»⁶⁷². Η επιλογή δραματικών κειμένων γίνεται από τους ενδοξότερους Έλληνες τραγικούς, ώστε να τα έχει στη διάθεσή του ο διδάσκαλος που θα διδάξει τη δραματική ποίηση.

Η πρώτη τραγωδία που καταγράφει είναι ο «Προμηθεύς» του Αισχύλου⁶⁷³, ο οποίος ήταν «ένδοξος τραγικός ποιητής [...] ευδοκίμησε διά της ανδρείας, [...] μεταβαλόν δ' επί το κρείττον τα των Ελλήνων δράματα»⁶⁷⁴.

Ακολουθεί η τραγωδία «Αίας» του Σοφοκλή⁶⁷⁵. Ο Σοφοκλής υπήρξε «ένδοξος ποιητής τραγικός, μέλισσα και Σειρήν αττική κληθείς, το ηδύ εν ταις τραγωδίαις επιτηδεύσας (και) [...] προήγαγε την τραγωδίαν των Ελλήνων εις το εντελέστατον»⁶⁷⁶.

⁶⁶³Ο. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

⁶⁶⁴Ο. π., σσ. α'-λγ'.

⁶⁶⁵Ο. π., σσ. λδ'-νδ'.

⁶⁶⁶Ο. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

⁶⁶⁷Ο. π., σσ. νε'-λγ'.

⁶⁶⁸Ο. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

⁶⁶⁹Ο. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

⁶⁷⁰Βλ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος (2006), Ρήγα Βελεστινλή (1797), *Νέος Ανάχαρσις*, Βιέννη, Αθήνα: Έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα.

⁶⁷¹Ο. π., σσ. οβ'-οδ'.

⁶⁷²Στέφανος Κομμητάς (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων*, [...] τόμος δωδέκατος, ..., ό. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

⁶⁷³Ο. π., σσ. 1-49.

⁶⁷⁴Ο. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

⁶⁷⁵Ο. π., σσ. 50-115.

Συνεχίζει με τις τραγωδίες του Ευριπίδη «Εκάβη»⁶⁷⁷ και το σατυρικό δράμα «Κύκλωψ»⁶⁷⁸ «ποιητής τραγικός ένδοξος [...] αφείς την φιλοσοφίαν, παρέδωκε εαυτόν τη ποιήσει· ου τας τραγωδίας πάντες οι Έλληνες ευφήμουν»⁶⁷⁹.

Ο Κομμητάς τελειώνει τον 12^ο τόμο με την κωμωδία «Πλούτος»⁶⁸⁰ του Αριστοφάνη, που ήταν «ένδοξος ποιητής κωμικός [...] τούτον δ' Αθηναίοι έστεψαν στεφάνω εκ της ιεράς ελαίας, διότι κατεπολέμει τα αμαρτήματα των διοικούντων την δημοκρατίαν»⁶⁸¹.

Τέλος, τοποθετεί πίνακα των κύριων ονομάτων μυθολογικών, ιστορικών και γεωγραφικών⁶⁸², επεξηγητικό λεξικό των λέξεων του παρόντος τόμου⁶⁸³ και τα παροράματα.

III Τα «Παιδαγωγικά Μαθήματα» (1827-1828)

Τα «Παιδαγωγικά Μαθήματα» του Κομμητά, τυπώνονται στην Πέστη από το 1827 έως το 1828. Αποτελούνται από 16 τόμους και 4.051 σελίδες. Το 1827 τυπώνονται οι εννέα τόμοι: «Αλφαβητάριον», «Εκλογάριον», «Ιερά Ιστορία», «Ονομαστικόν», «Χρηστοθήθεια», «Αριθμητική», «Ιερά Κατήχησις», «Εκκλησιαστική Ιστορία», «Μυθολογία». Μετά το πολύτομο έργο του, τη δωδεκάτομη «Εγκυκλοπαίδειά» του ο Κομμητάς αφήνει την αποκλειστική γλωσσοκεντρική και φιλολογική κυρίως, εντρύφησή του και στρέφεται στην καλλιέργεια του πνεύματος της ευρύτερης εγκύκλιας ελληνικής παιδείας. Προσπαθεί να συγγράψει σχολικά εγχειρίδια και να καλύψει όλα τα αναγκαία θεωρητικά και πρακτικά μαθήματα του φάσματος ενός σχολικού προγράμματος της σημερινής πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Αισθανόμενος βαριά την ευθύνη του διδασκαλικού του ρόλου και αντιλαμβανόμενος την έλλειψη μιας πλήρους συλλογής σχολικών εγχειριδίων αφήνει τη στενή φιλολογική του ενασχόληση και πραγματοποιεί ένα ευρύτερο παιδαγωγικό άνοιγμα με τη συγγραφή ευσύννοπτων και χρηστικών βιβλίων για την παροχή μιας πλήρους σχολικής εκπαίδευσης, προσανατολισμένης στις ανάγκες της εποχής. Οι επιστημονικές του εντρυφήσεις στηρίζονται στα κλασικά συγγράμματα, αλλά και στον σύγχρονο για την εποχή επιστημονικό λόγο, τον οποίο αντλεί από Ευρωπαίους και Έλληνες λόγιους, με μοναδικό σκοπό να μορφώσει την ελληνική νεολαία της εποχής του και να της δώσει όσο το δυνατόν περισσότερα γνωστικά εφόδια, αλλά κυρίως παιδεία. Επιθυμεί διακαώς να την μυήσει στην κλασική αρμονία και στη σύγχρονη επιστημονική σκέψη.

Στα εγχειρίδιά του διαφαίνεται η ιδιαίτερη επιστημονική ικανότητά του να οργανώνει ευσύννοπτα σχολικά εγχειρίδια προσαρμοσμένα στις γνωστικές ανάγκες κάθε ηλικίας, από τις πρώτες τάξεις μέχρι και τις ανώτερες των δευτεροβάθμιων σχολείων της εποχής του. Χαρακτηριστικές είναι οι δεξιότητές του να προσεγγίζει με περισσή γνώση, λεπτομέρεια και διδασκαλική οργανωτική τέχνη τα θεωρητικά αλλά και θετικά μαθήματα. Οι εγκυκλοπαιδικοί του προσανατολισμοί είναι εμφανείς και η πολυσχιδής επιστημονική του πολυπραγμοσύνη δεικνύουν έναν λόγιο παιδαγωγό, του οποίου το γνωστικό υπόβαθρο είναι αρκετά διευρυμένο και εμπλουτισμένο.

Ο πρώτος τόμος με τίτλο «Αναγνωστικά, Αλφαβητάριον»⁶⁸⁴ έχει 81 σελίδες και στοχεύει στη γνώση των γραμμάτων, του συλλαβισμού και της απλής ανάγνωσης, των

---

⁶⁷⁶Ο. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

⁶⁷⁷Ο. π., σσ. 116-174.

⁶⁷⁸Ο. π., σσ. 175-214.

⁶⁷⁹Ο. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

⁶⁸⁰Ο. π., σσ. 215-278.

⁶⁸¹Ο. π., περί των όσα ο παρών περιέχει τόμος (Εισαγωγή), χωρίς αρίθμηση.

⁶⁸²Ο. π., σσ. 279-289.

⁶⁸³Ο. π., σσ. 290-420.

⁶⁸⁴Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1827), Παιδαγωγικά Μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Αναγνωστικά Αλφαβητάριον*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών.

πρωτοπείρων μαθητών. Στο βασικό αυτό εγχειρίδιο της ανάγνωσης δίνει τους θεμελιώδεις γραμματικούς κανόνες που θα διευκολύνουν τους μαθητές να εμπεδώσουν και να αφομοιώσουν τον ελληνικό λόγο.

Στη δεύτερη μετά το εξώφυλλο σελίδα ο Κομμητάς ξεκινά με τη ρήση «Ο γραμματών άπειρος ου βλέπει βλέπων διπλούν δ' ορώσιν οι μαθόντες γράμματα»⁶⁸⁵.

Ο τόμος ξεκινά με τα γράμματα: φωνήεντα, σύμφωνα, δίφθογοι, αλφάβητο, συλλαβές, μονοσύλλαβες, δισύλλαβες λέξεις⁶⁸⁶. Ανάγνωσης κατά μίαν λέξιν, κατά δύο λέξεις, εκ τριών λέξεων, εκ πλειόνων λέξεων, ανάγνωσης ελευθέρα, η οποία περιέχει χρήσιμες συμβουλές καλής συμπεριφοράς, σεβασμού και υγιεινής στον οίκο, στο σχολείο, αλλά και σε κάθε περίπτωση⁶⁸⁷. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά μία από τις πολλές συμβουλές: «Ποτέ δεν αφήνω να είναι τα πράγματά μου ερριμμένα εδώ και εκεί ατάκτως εις το δωμάτιόν μου· αλλά πάντοτε βάλλω έκαστον εις τον διωρισμένον τόπον του»⁶⁸⁸. Οι συμβουλές προς τους μαθητές περιλαμβάνουν αξιοσημείωτες μαρτυρίες και αποτελούν μία τράπεζα πληροφοριών για τη γνωριμία του σύγχρονου μελετητή με το πολιτισμικό συγκείμενο της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Ακολουθούν τα κεφάλαια: «Περί αισθήσεων»⁶⁸⁹ όπου αναλύονται οι πέντε αισθήσεις (της όρασης, της ακοής, της όσφρησης, της γεύσης και της αφής), «Περί των τεσσάρων καιρών του έτους», όπου περιγράφει το έαρ, το θέρος, το φθινόπωρον, και τον χειμώνα⁶⁹⁰, δίνοντας χρήσιμες πληροφορίες για τις εποχές. Στη συνέχεια έπονται τα εξής: «Περί αριθμών και μέτρων»⁶⁹¹, όπου γίνεται λόγος για το πώς πρέπει ο διδάσκαλος να μάθει τους μαθητές να αριθμούν και να μετρούν σωστά, «Περί μηνών και ημερών»⁶⁹², και «Περί ορθής αναγνώσεως»⁶⁹³, όπου δίνει συμβουλές ορθής ανάγνωσης και προφοράς, συγγράφει τους κανόνες των γραμμάτων, της συλλαβής, της λέξης, του λόγου, τους κανόνες του «συλλαβίζειν», τις προσωδίες ή τα σημεία των λέξεων, τις διαστολές ή σημεία των λόγων, τους κανόνες του «αναγινώσκειν», ακολουθεί ο διάλογος διδασκάλου και μαθητών, από τον οποίο εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι μαθητές οφείλουν ευγνωμοσύνη στον δάσκαλο που τους μαθαίνει να διαβάζουν και πρέπει να επικεντρωθούν στο να μάθουν «στο εξής να αναγινώσκουν καθ' υπόκρισιν σε όλα τα μαθήματα»⁶⁹⁴. Σύμφωνα με τον λόγιο, η καλή ανάγνωση θα ωφελήσει στο «να μπορούν οι μαθητές να μάθουν ευκόλως την καθημερινή τους προσευχή»⁶⁹⁵. «Ο καλός άνθρωπος, λέγει ο διδάσκαλος, φαίνεται όταν προσφέρει εις τον Θεόν με σέβας την ευχαριστίαν καθ' ημέραν και φαίνηται ευγνώμων προς τον πλάστην του. Αν όμως δεν φέρηται κατ' αυτόν τον τρόπον, ομοιάζει με τα άλογα ζώα»⁶⁹⁶. Συνεχίζει με την καθημερινή προσευχή, το Σύμβολο της Πίστεως, τη Δοξολογία, με την προσευχή προς την Παναγία Τριάδα, προς την Θεοτόκον, προς πάντας τους Αγίους, την προσευχή της τραπέζης, την προσευχή εις την Θείαν Μετάληψιν⁶⁹⁷ και παραθέτει διάλογο μεταξύ διδασκάλου και μαθητών προς

⁶⁸⁵Ο. π., στο εξώφυλλο του τόμου, χωρίς αρίθμηση.

⁶⁸⁶Ο. π., σσ. 1-6.

⁶⁸⁷Ο. π., σσ. 6-37.

⁶⁸⁸Ο. π., σ. 21.

⁶⁸⁹Ο. π., σσ. 37-44.

⁶⁹⁰Ο. π., σσ. 44-50.

⁶⁹¹Ο. π., σσ. 50-53.

⁶⁹²Ο. π., σσ. 53-55.

⁶⁹³Ο. π., σσ. 55-60.

⁶⁹⁴Ο. π., σ. 61.

⁶⁹⁵Ο. π., σ. 63.

⁶⁹⁶Ο. π., σ. 63.

⁶⁹⁷Ο. π., σσ. 63-70.

υπενθύμιση της ευχαριστίας των μαθητών προς αυτόν «διά τας καλὰς διδασκαλίας, τας οποίας φροντίζει πάντοτε να δίδῃ»⁶⁹⁸.

Ο Κομμητὰς τελειώνει με το κεφάλαιο «περί του πῶς γράφονται οι αριθμοί» από το νούμερο 1 ἕως το 10.000⁶⁹⁹.

Ο δεύτερος τόμος με τίτλο «**Αναγνωστικά: Εκλογάριον**»⁷⁰⁰, ἔχει 135 σελίδες και αποτελεί ἕνα ανθολόγιο κειμένων που αποσκοπεῖ να συμβάλλει στην ευχερὴ ἀνάγνωση των μαθητῶν μέσα ἀπὸ ἀστεία, μύθους, ἠθικά ιστορίδια και μια ἐπιτομή ἀπὸ τοὺς βίους των ἐνδοξότερων Ἑλλήνων. Τα ἀστεία, οἱ μύθοι και τα διηγήματα αὐτά εἶναι σύντομα κείμενα ἠθικοπλαστικοῦ χαρακτήρα, που καταλήγουν σε ἕνα δίδαγμα. Στο τελευταῖο κεφάλαιο, που περιέχονται «Διηγήσεις ἀνδρῶν ἐνδόξων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ιστορίας», ἐπαινεί τα κατορθώματα και την φιλοπατρία των προγόνων. Παραθέτει ἀφηγήσεις ἀπὸ τοὺς βίους των ἐνδόξων ἀνδρῶν, Ἀθηναίων και Σπαρτιατῶν, για να τονίσει τη φιλοπατρία και το αὐτοθυσιαστικὸ πνεῦμα τοὺς.

Ο Κομμητὰς με την παράθεση αὐτῶν των κειμένων ἀποσκοπεῖ στην ευχερὴ ἀνάγνωση και στην ἐπίγνωση αὐτῶν. Ἡ λέξη-κλειδί στο ἐξώφυλλο του βιβλίου εἶναι ἡ λέξη «ἐπίγνωση», με την οποία ο λόγιος θέλει να πετύχει την πλήρη κατανόηση. Ἡ ευχερὴ ἀνάγνωση θα βοηθηθεῖ ἀπὸ κείμενα που ἐντυπωσιάζουν τοὺς μαθητὲς και προκαλοῦν το ἐνδιαφέρον τοὺς, μέσω τῆς ολόθυμης και ολόψυχης ἐπιστράτευσης. Θέλει να ἐνοποιήσει τον συναισθηματικὸ κόσμο του παιδιοῦ με τη σκέψη του και μέσα ἀπὸ το γλωσσικὸ παιχνίδισμα, τα λογοπαίγνια, το γέλιο, το γλωσσικὸ πετάρισμα, το ἀποκορύφωμα τῆς παιδικῆς ζωτικότητος να οδηγήσει τοὺς μαθητὲς στη βαθιὰ και μόνιμη γνώση, να θεμελιώσῃ ἀρχές, ἀξίες και ἰδανικά. Ουσιαστικὸς στόχος πρέπει να εἶναι ἡ ὑποκίνηση του παιδικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Γνωρίζει ὅτι τα παιδιά ἔχουν αὐθορμητισμὸ και γελοῦν με το παραμικρό, και με τις μικρές ἀστείες ιστορίες ἀποσκοπεῖ στην ἀπελευθέρωση τῆς κινητήριας αὐτῆς δυνάμεως τῆς ψυχῆς, τῆς χαρούμενης καρδιάς, τῆς ἀγαθῆς δυνάμεως που θα ἐντυπώσει βαθιὰ τη γνώση, καθὼς αὐτὴ ἰσχυροποιεῖται ὅταν εἶναι ἀποτέλεσμα μιας χαρούμενης και ἐπιθυμητῆς διεργασίας.

Παρουσιάζοντας ἀναλυτικὰ τα κεφάλαια, ο Κομμητὰς ξεκινά με τα ἀστεία⁷⁰¹, συνεχίζει με τοὺς μύθους⁷⁰² για να διδάξῃ τις ἀξίες τῆς ὑπακοῆς, τῆς ομόνοιας, του καλοῦ, τῆς υγείας, τῆς ευεργεσίας, τῆς δικαιοσύνης, τῆς ολιγάρκειας, τῆς ὑπομονῆς, τῆς φρονιμάδας, τῆς ἐλευθερίας. Ο λόγιος γράφει μικρά, ψυχωφελὴ διηγήματα⁷⁰³ για τη διδασχὴ τῆς ἀξίας τῆς παιδείας, τῆς ἀρετῆς, τῆς καρτερίας, τῆς αὐτοεξέτασης του εαυτοῦ, τῆς φιλοτιμίας, τῆς παρηγορίας, τῆς ευγένειας, τῆς φιλομάθειας και τῆς φιλοπονίας, τῆς φιλίας, τῆς γενναιότητος, τῆς καλῆς ἀνατροφῆς, τῆς μεγαλοφροσύνης, του κόπου και τῆς ἐπιμέλειας.

Ο Κομμητὰς στις «Διηγήσεις ἀνδρῶν ἐνδόξων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς Ἱστορίας»⁷⁰⁴, γράφει μια δισέλιδη εἰσαγωγή⁷⁰⁵ για τις μεγάλες ἀρετὲς των Ἑλλήνων προπατόρων που «ἐλάμψαν εἰς την ἀνδρείαν, εἰς την σοφίαν, εἰς τας ἐπιστήμας, εἰς τας τέχνας και εἰς τας λοιπὰς ἀρετάς»⁷⁰⁶. Απαριθμεῖ τοὺς ἐνδόξους ἀνδρες των Ἀθηνῶν, που εἶναι ο Κόδρος, ο βασιλιάς

⁶⁹⁸Ο. π., σσ. 71-72.

⁶⁹⁹Ο. π., σσ. 72-75.

⁷⁰⁰Βλ. Στέφανος Κομμητὰς (1827), Παιδαγωγικὰ Μαθήματα συντεθέντα παρὰ Στεφάνου Κομμητὰ του ἐκ Φθίας, ἐκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφῶν, *Αναγνωστικά Εκλογάριον*, Ἐν Πέστῃ, Παρὰ τῷ ευγενεῖ Ματθαίῳ Τράττηνερ τῷ ἐκ Πατρόζας, Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεῶν.

⁷⁰¹Ο. π., σσ. 1-7.

⁷⁰²Ο. π., σσ. 7-52.

⁷⁰³Ο. π., σσ. 52-99.

⁷⁰⁴Ο. π., σσ. 99-131.

⁷⁰⁵Ο. π., σσ. 99-100.

⁷⁰⁶Ο. π., σ. 99.

των Αθηναίων, ο Σόλων, ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτων, ο Μιλτιάδης, ο Κυναίγειρος, ο Θεμιστοκλής, ο Αριστείδης, ο Κίμων, ο Περικλής, ο Σωκράτης, ο Ξενοφών, ο Θρασύβουλος, ο Φωκίων⁷⁰⁷. Αλλά αναφέρει και τους αντίστοιχους άνδρες της Σπάρτης: τον Λυκούργο, τον Λεωνίδα, τον Βούρι και τον Σπέρτι⁷⁰⁸. Στα ένδοξα πρόσωπα της Σπάρτης συμπεριλαμβάνει και τη μητέρα του Βρασίδα⁷⁰⁹. Συνεχίζει με στίχους των Σπαρτιατών, δείγμα του ζήλου για τον πατριωτισμό τους⁷¹⁰.

Ο τόμος τελειώνει με τη σημείωση του Κομμητά, την οποία καταχωρίζουμε αυτούσια: «Αυτά τα παραδείγματα είναι ικανά να αποδείξωσι, πόσον εστάθησαν φιλοπάτριδες οι παλαιοί Έλληνες. Όποιος όμως αναγνώση την ελληνικήν ιστορίαν κατά τάξιν, εκείνος θέλει εύρη και άλλα πολλά παραδείγματα ανδρών, οι οποίοι έδειξαν μέγαν ζήλον διά την πατρίδα των και κατώρθωσαν διά τούτο μεγάλας και λαμπράς πράξεις, τας οποίας θέλουσι θαυμάζει οι αιώνες και όλα τα έθνη της γης»⁷¹¹.

Ο τρίτος τόμος με τίτλο «**Αναγνωστικά: Ιερά Ιστορία**»⁷¹² περιέχει μια επιτομή της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, διαιρεμένη σε μικρότερες διηγήσεις.

Ο τέταρτος τόμος με τίτλο «**Αναγνωστικά: Ονομαστικόν**»⁷¹³ έχει 152 σελίδες και στοχεύει όχι μόνο στην ευχερέστερη ανάγνωση εν επιγνώσει, αλλά και στη γνώση πραγμάτων οικιακών και φυσικών⁷¹⁴.

Αρχικά στο πρώτο μέρος γίνεται εκτενής καταγραφή των χρηστικών αντικειμένων του καθημερινού οικιακού βίου. Ξεκινάει με τα μέλη του ανθρώπινου σώματος, αρχίζοντας από: την κεφαλή, τον τράχηλο, τα χέρια, τον θώρακα και τα πόδια και προβαίνει στην ανάλυση των τμημάτων του καθενός⁷¹⁵.

Αναφέρεται ακόμη στις προσωινιές του οίκου, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στην ιστορική πορεία εξέλιξης της ανθρώπινης κατοικίας και τον τρόπο δόμησης της οικίας. Καταγράφει την παλαιά και νέα ορολογία για το κάθε μέρος της οικίας και τη χρήση του, για τα υλικά της κατασκευής, για το στόλισμα του κήπου, για τα υλικά με τα οποία είναι στρωμένες οι οδοί. Καταγράφει τα μέρη της οικίας: το ταμείον, το δειπνητήριο, την εκκλησία, το μαγειρείον, το πλυντήριο, τον κοιτώνα, την ευμάρεια, την εστία, τον ιπνό, το καμίνιον, τον κλίβανο, το λουτρόν, τας αποθήκας, το ιπποστάσιον, το βουστάσιον, το φρέαρ, τη βρύση, το περιστυλον, τον αχυρώνα κ. ά⁷¹⁶. Εκτός από την ελληνική ορολογία των διαφόρων αντικειμένων παραθέτει σε μερικές περιπτώσεις και την ευρωπαϊκή, την τουρκική, τη βλαχική, αλλά και τις συνήθειες των Ευρωπαίων και των Τούρκων⁷¹⁷. Επίσης, παρουσιάζει με λεπτομερή περιγραφή, τη χρησιμότητα και τη χρήση του κάθε χώρου από τους Έλληνες, τους Ευρωπαίους και τους Τούρκους.

Παράλληλα, ο παιδαγωγός, καταγράφει τα ονόματα των επίπλων ή σκευών του οίκου: την κλίνη, το ανακλιντήριο, την καθέδρα, τον θρόνο, το βάθρο, τον οκλαδία, το

⁷⁰⁷Ο. π., σσ. 101-126.

⁷⁰⁸Ο. π., σσ. 127-129.

⁷⁰⁹Ο. π., σ. 130.

⁷¹⁰Ο. π., σσ. 130-131.

⁷¹¹Ο. π., σ. 131.

⁷¹²Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Ιερά Ιστορία*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας.

⁷¹³Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Αναγνωστικά Ονομαστικόν*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

⁷¹⁴Ο. π., αναγράφεται στο εξώφυλλο του βιβλίου.

⁷¹⁵Ο. π., σσ. 1-7.

⁷¹⁶Ο. π., σσ. 8-13.

⁷¹⁷Ο. π., σ. 12.

υποπόδιο, τους τάπητες, την τράπεζα, τα στρώματα, τα προσκεφάλαια, τα παραπετάσματα, το κάτοπτρο, τις εικόνες, το ωρολόγιο, το χειρόνιπτρο κ. ά.⁷¹⁸.

Στη συνέχεια, παραθέτει με ξεχωριστή λεπτομέρεια τα ονόματα των σκευών του μαγειρείου⁷¹⁹, που χρειάζεται ο μάγειρας για την παρασκευή των φαγητών του. Δεν παραλείπει να σημειώνει, όταν γνωρίζει και την ευρωπαϊκή ορολογία σε κάποια σκεύη.

Καταγράφονται ακόμη και τα ονόματα των αναγκαίων της τραπέζης⁷²⁰, όταν ετοιμάζεται συμπόσιο ή δείπνο. Συγχρόνως, με τη λεπτομερή ορολογία του ο Κομμητάς, μας μεταφέρει ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τα ήθη και έθιμα της εποχής, σχετικά με τη συμπεριφορά των συνδαιτημόνων στο τραπέζι.

Ο Κομμητάς συνεχίζει με την παράθεση των αναγκαίων ονομάτων των πυρείων και του πυρός, δηλαδή τα «αναγκαία εργαλεία εις το ανάπτωμεν πυρ»⁷²¹.

Έπονται τα ονόματα των ελληνικών ενδυμάτων και των μερών τους⁷²² και τα υλικά κατασκευής τους. Περιλαμβάνει ακόμη και κάποια ονόματα περσικών ενδυμάτων, τα οποία αναφέρουν οι παλαιοί Έλληνες⁷²³.

Έπειτα καταγράφει τα ονόματα της πόλεως, σκιαγραφώντας την πολεοδομία της⁷²⁴. Συνεχίζει με την αναφορά συγγενικών ονομάτων (οι πρόγονοι, οι γονείς, τα τέκνα, οι έκγονοι και τα σχετικά⁷²⁵), αλλά και με την καταχώριση των ονομάτων των πρατηρίων ή πωλητηρίων, δηλαδή των καταστημάτων της εποχής⁷²⁶.

Στην ενότητα «Περί τεχνών»⁷²⁷ αναφέρεται στα εργαστήρια της εποχής: περί ιστουργίας ή υφαντικής, ραπτικής, μηλωτοποιίας, περικνημιδοποιίας, πιλοποιίας, βυρσοδεψικής, υποδηματοποιίας, τοιχοποιού, λιθοτομίας, λιθοξοϊκής, κεραμείας, ξυλουργικής, τεκτονικής, βαφικής, υελοποιίας, χαλκευτικής ή σιδηρουργικής, καδδοποιίας ή βικοποιίας, κασσιτεροεργίας, χρυσοχοϊκής, ωρολογοποιίας, αμαξοποιίας, ηνιοχίας, επισαγματοποιίας, ιμαντοποιίας, ιπποκομίας, ιππέως, σχοινοπλοκίας, κοσκινοποιίας, κουρευτικής.

Στη συνέχεια περιγράφονται τα έργα των αγροτών ή χωρικών⁷²⁸, καταγράφονται οι ονομασίες των πλοίων και των μερών τους⁷²⁹ και συνεχίζει με τα κεφάλαια περί εμπορίας και της ορολογίας του εμπορικού επαγγέλματος⁷³⁰,

Στο δεύτερο μέρος, παρατίθενται ονομασίες στοιχείων της γης και του φυσικού περιβάλλοντος: των ορυκτών, των φυτών ή των ζώων «αναγκαίων εις γνώσιν εκάστου»⁷³¹.

Το «Ονομαστικόν» παρουσιάζεται ως ένα αρκετά χρήσιμο εγχειρίδιο, που προσφέρει ουσιαστικές γνώσεις για τον καθημερινό οικιακό και κοινωνικό βίο, καθώς και για το φυσικό περιβάλλον, που ο Κομμητάς θεωρούσε απαραίτητες να κατακτηθούν από τους μαθητές.

Ο Κομμητάς, με το βιβλίο αυτό, αποσκοπεί στην εκμάθηση των ονομασιών των στοιχείων του κοινωνικού βίου ή του λαϊκού πολιτισμού, τα οποία θεωρεί μέρος της

---

⁷¹⁸Ο. π., σσ. 13-16.

⁷¹⁹Ο. π., σσ. 17-19.

⁷²⁰Ο. π., σσ. 19-21.

⁷²¹Ο. π., σσ. 21-23.

⁷²²Ο. π., σσ. 23-28.

⁷²³Ο. π., σ. 28.

⁷²⁴Ο. π., σσ. 28-31.

⁷²⁵Ο. π., σσ. 32-34.

⁷²⁶Ο. π., σσ. 34-35.

⁷²⁷Ο. π., σσ. 35-49.

⁷²⁸Ο. π., σσ. 50-67.

⁷²⁹Ο. π., σσ. 67-72.

⁷³⁰Ο. π., σσ. 73-75.

⁷³¹Ο. π., σσ. 75.

μητρικής γλώσσας. Γλώσσα και πολιτισμός συνυπάρχουν και η επεξεργασία τους εντάσσει τους μαθητές στον οικείο πολιτισμό.

Ο πέμπτος τόμος με τίτλο «**Αναγνωστικά: Χρηστοθήθεια**»⁷³² περιέχει όσα συμβάλλουν στη γνώση των καθηκόντων και της συμπεριφοράς και προσφέρει χρησιμότητες γνώσεις των αναγκών για τον ηθικό κοινωνικό βίο.

Ο έκτος τόμος με τίτλο «**Διδακτικά: Αριθμητική**»⁷³³ έχει 80 σελίδες και περιέχει «όσα συμβάλλουσιν εις επίγνωσιν των λογαριασμών όσοι εισί χρήσιμοι εν τω βίω»⁷³⁴. Ο Κωφιώτης λόγιος, στοιχιζόμενος με το πνεύμα της εποχής του επικεντρώνεται στις αναγκαίες αριθμητικές γνώσεις για τον καθημερινό βίο.

Ο τόμος χωρίζεται σε τρία μέρη:

Στο πρώτο μέρος ο λόγιος εκθέτει τον συλλογισμό «Περί ολοσχερών (ακέραιων) αριθμών».

Στο πρώτο τμήμα του πρώτου μέρους γίνεται λόγος για τις «γενικές ιδέες των αριθμών», με πρώτο το κεφάλαιο «περί φύσεως των αριθμών ή περί αριθμήσεως». Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται λόγος «περί του γράφειν τους αριθμούς», στο τρίτο κεφάλαιο «περί του προφέρειν τους γεγραμμένους αριθμούς», στο τέταρτο κεφάλαιο περί του γράφειν τους προφερόμενους αριθμούς. Ο Κομμητάς συμπεραίνει ότι «γινώσκοντες καλώς και να προφέρωμεν οιονδήποτε αριθμόν γεγραμμένον και να γράφομεν οιονδήποτε αριθμόν προφερόμενον έχομεν εντελή την γνώσιν του αριθμείν ή της αριθμήσεως των αριθμών»⁷³⁵.

Στο δεύτερο τμήμα του πρώτου μέρους, αφού οι μαθητές μάθουν «με εντέλειαν την απαρίθμησιν»⁷³⁶ διδάσκονται «περί λογισμού των ομοειδών αριθμών», δηλαδή να μάθουν «να περαίνουν τας αριθμητικές πράξεις»⁷³⁷. Ακολουθεί το κεφάλαιο «Περί προσθέσεως, αφαιρέσεως, βάσανος προσθέσεως και αφαιρέσεως, πολλαπλασιάσεως, διαιρέσεως, βάσανος του πολλαπλασιασμού και της διαιρέσεως»⁷³⁸.

Στο τρίτο τμήμα του πρώτου μέρους οι μαθητές πρέπει να μάθουν «περί λογισμού προσθέσεως αφαιρέσεως, πολλαπλασιάσεως και διαιρέσεως ετεροειδών αριθμών»⁷³⁹.

Στο δεύτερο μέρος της «Επιτόμου Αριθμητικής» ο Κομμητάς πραγματεύεται τους κλασματικούς αριθμούς.

Το πρώτο τμήμα του δεύτερου μέρους περιέχει τις γενικές ιδέες των κλασμάτων και γίνεται λόγος «περί φύσεως των κλασμάτων, τινών σχέσεων των κλασμάτων, αναγωγής των κλασμάτων εις τους αυτούς παρονομαστάς, αναγωγής εις ελαχίστους όρους των κλασμάτων και μικτών αριθμών»⁷⁴⁰.

Στο δεύτερο τμήμα του δεύτερου μέρους ο λόγιος αναφέρεται στον «λογισμό των κλασμάτων ή στις αριθμητικές πράξεις αυτών, περί συνάψεως, αφαιρέσεως, πολλαπλασιάσεως και διαιρέσεως»⁷⁴¹.

⁷³²Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Χρηστοθήθεια*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόςας.

⁷³³Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Διδακτικά Αριθμητική*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόςας, Παπαχαλαράμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου.

⁷³⁴Ο. π., εξώφυλλο, χωρίς αρίθμηση.

⁷³⁵Ο. π., σ. 11.

⁷³⁶Ο. π., σ. 11.

⁷³⁷Ο. π., σ. 11.

⁷³⁸Ο. π., σσ. 11-33.

⁷³⁹Ο. π., σσ. 33-38.

⁷⁴⁰Ο. π., σσ. 39-46.

⁷⁴¹Ο. π., σσ. 46-50.

Το τρίτο μέρος της «Επιτόμου Αριθμητικής», περιέχει το πρώτο τμήμα με τους κανόνες των αναλογιών⁷⁴². Στο δεύτερο τμήμα γίνεται λόγος «περί της απλής μεθόδου ή των τριών ή περί του χρυσού κανόνος», με παραδείγματα «περί εταιρείας, ψευδούς υποθέσεως και αναμειγμένων ειδών»⁷⁴³, ενώ στο τρίτο τμήμα: «περί συνθέτων μεθόδων ή περί της μεθόδου των πέντε και των επτά»⁷⁴⁴, «όταν τα διδόμενα είναι περισσότερα από τρία κατά περιττόν αριθμόν»⁷⁴⁵. Στο τέταρτο τμήμα, το «περί της αλύσου ή περί της πολυσυνδέτου μεθόδου»⁷⁴⁶, όταν έχουμε «πολλά αριθμητικά προβλήματα σύνθετα εκ πολλών λόγων ως άλυσος συνδεδεμένων και έχουσιν εν το ερώτημα, ευρέθη η μέθοδος να λύονται τα τοιαύτα προβλήματα ευκόλως η οποία ονομάζεται μέθοδος πολυσύνδετος ή άλυσος»⁷⁴⁷.

Ο έβδομος τόμος με τίτλο «**Διδακτικά: Ιερά Κατήχησις**»⁷⁴⁸ έχει 99 σελίδες και έχει σκοπό να συμβάλλει «εις επίγνωσιν της εσωτερικής και εξωτερικής εις Θεόν λατρείας των Ορθοδόξων Χριστιανών»⁷⁴⁹. Σύμφωνα με τον Κομμητά «Κατήχησις ιερά, είναι σύντομος ερμηνεία του Χριστιανισμού, κατά την αληθινήν του Ιησού Χριστού διδασκαλίαν· την οποίαν μανθάνομεν από την Αγίαν Γραφήν, από την Παράδοσιν και από τας Αποφάσεις της Εκκλησίας»⁷⁵⁰. «Η ιερά κατήχησις διδάσκει τον Χριστιανισμόν· δηλαδή την λατρείαν, κατά την οποίαν χρεωστούσιν οι χριστιανοί να λατρεύωσι τον Θεόν. Η δε τοιαύτη λατρεία είναι εσωτερική και εκ καρδίας και εξωτερική κατά το φαινόμενον»⁷⁵¹. Για τον Θεσσαλό λόγιο η εσωτερική λατρεία διαιρείται ή συνίσταται σε τρία μέρη: στην πίστη, στην αγάπη και στην ελπίδα. Η εξωτερική διαιρείται ή συνίσταται στα εξωτερικά μέσα, τα οποία λέγονται μυστήρια και στους εξωτερικούς καρπούς, που είναι η χριστιανική δικαιοσύνη και με τη σειρά της διαιρείται σε δύο μέρη: «Εις το περί Μυστηρίων» και «εις το περί Χριστιανικής Διακαιοσύνης»⁷⁵².

Η εσωτερική λατρεία εμπεριέχει την «αδιστάκτως εις τον Θεόν»⁷⁵³ πίστη, «την αγάπη εις την οποίαν περιέχονται πάσαι αι θείαι εντολαί»⁷⁵⁴, την απαράβατη φύλαξη των εντολών του Θεού και την ελπίδα «εις μεν την παρούσαν ζωήν, ευτυχία· εις δε την μέλλουσαν, αιωνίαν μακαριότητα»⁷⁵⁵.

Το πρώτο μέρος με τίτλο «περί της εσωτερικής λατρείας» περιέχει το πρώτο τμήμα «περί πίστεως»⁷⁵⁶. Η πίστη ορίζεται ως «η εγκάρδιος και χωρίς δισταγμού «υποδοχή των ορθών περί Θεού δογμάτων»⁷⁵⁷. Τα κεφάλαια «Περί πίστεως» είναι τα εξής: «περί φυσικής θεογνωσίας», που είναι «η περί Θεού γνώσις, την οποίαν αποκτώμεν από τα φαινόμενα αυτής της φύσεως»⁷⁵⁸, περί της εξ αποκαλύψεως θεογνωσίας, «την οποίαν απεκάλυψεν ημίν ο Θεός διά του Αγίου Πνεύματος και διά του μονογενούς αυτού Υιού,

⁷⁴²Ο. π., σσ. 51-53.

⁷⁴³Ο. π., σσ. 53-61.

⁷⁴⁴Ο. π., σσ. 62-65.

⁷⁴⁵Ο. π., σ. 62.

⁷⁴⁶Ο. π., σσ. 65-71.

⁷⁴⁷Ο. π., σσ. 65.

⁷⁴⁸Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1827), Παιδαγωγικά Μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Διδακτικά - Ιερά Κατήχησις*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρώζας, Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών.

⁷⁴⁹Ο. π., Εξώφυλλο του βιβλίου, χωρίς αρίθμηση.

⁷⁵⁰Ο. π., σ. 1.

⁷⁵¹Ο. π., σ. 2.

⁷⁵²Ο. π., σ. 2.

⁷⁵³Ο. π., σ. 3.

⁷⁵⁴Ο. π., σ. 3.

⁷⁵⁵Ο. π., σ. 3.

⁷⁵⁶Ο. π., σσ. 3-23.

⁷⁵⁷Ο. π., σ. 3.

⁷⁵⁸Ο. π., σ. 4.

της οποίας η διδασκαλία περιέχεται εις το άγιον Σύμβολον»⁷⁵⁹. Ακολουθεί η ανάπτυξις εκάστου άρθρου του αγίου Συμβόλου της Πίστεως⁷⁶⁰.

Στο δεύτερο τμήμα, το «Περί αγάπης», η αγάπη ορίζεται ως «η ευάρεστος κλίσις έχομεν προς τι. Χριστιανική δε αγάπη λέγεται η ευάρεστος κλίσις, την οποίαν χρεωστούμεν να έχομεν προς τον Θεόν ως το άκρον αγαθόν· και εις τον πλησίον μας»⁷⁶¹. Έπειτα, συνεχίζει με το κεφάλαιο «Περί του Θείου Νόμου ήτοι Περί των δέκα Εντολών του Θεού», στο οποίο αναλύει την κάθε Εντολή⁷⁶².

Στο τρίτο τμήμα το «Περί ελπίδος»⁷⁶³ η χριστιανική ελπίς ορίζεται ως «η μετά πίστεως επιθυμία εις το απολαύσωμεν παρά Θεοί, όσα μας υπεσχέθη αγαθά»⁷⁶⁴. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται λόγος περί προσευχής ή περί Κυριακής προσευχής⁷⁶⁵.

Στο δεύτερο μέρος της Ιεράς Κατήχησης γίνεται λόγος περί της εξωτερικής λατρείας, η οποία χωρίζεται στο πρώτο τμήμα με τίτλο «περί των Μυστηρίων ή περί των Ιερών Τελετών», όπου τα μυστήρια ορίζονται ως «τα μέσα ή τα εξωτερικά και ορατά σημεία διά των οποίων αοράτως λαμβάνουσιν οι πιστεύοντες την αόρατον του Θεού χάριν και εσωτερικόν αγιασμόν»⁷⁶⁶. Έπειτα ακολουθεί η εκτενής ανάλυση των Μυστηρίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας⁷⁶⁷.

Το δεύτερο τμήμα του δευτέρου μέρους, έχει τίτλο «Περί της Χριστιανικής Δικαιοσύνης ή καλοκαγαθίας»⁷⁶⁸, η οποία ορίζεται ως «η αποφυγή του κακού και η πράξις του αγαθού»⁷⁶⁹. Το τμήμα αυτό χωρίζεται στα εξής κεφάλαια: «ποια κακά πρέπει να αποφεύγη ο χριστιανός» και «ποια καλά πρέπει να πράττη ο χριστιανός»⁷⁷⁰. Ακολουθεί προσάρτημα «περί των εννέα Μακαρισμών»⁷⁷¹ και τελειώνει με τον πίνακα των περιεχομένων⁷⁷².

Ο όγδοος τόμος με τίτλο «**Εκκλησιαστική Ιστορία**»⁷⁷³ είναι μια επιτομή, συνοπτική μελέτη, η οποία έχει 270 σελίδες είναι χωρισμένη σε 140 μικρά κεφάλαια που αναφέρονται στα «αναγκαιότατα συμβεβηκότα εις την ιεράν Εκκλησίαν· οίον· το κήρυγμα της πίστεως, τους διωγμούς, τας αιρέσεις, τας συνόδους κτλ.»⁷⁷⁴. Η γνώση του κηρύγματος του Ευαγγελίου της αυξήσεως αυτού, του καταδιωγμού, των αιρέσεων, των ιερών συνόδων και όλων των γεγονότων της Ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας που είναι αναγκαία να τα γνωρίζει κάθε χριστιανός, γιατί έτσι, σύμφωνα με τον Κομμητά, θα «μεγαλύνει την παντοδυναμίαν του Θεού»⁷⁷⁵.

Ο Κομμητάς σημειώνει με θαυμασμό: «Πόσους διωγμούς υπέφερεν η αγία ημών Εκκλησία! Πόσαι αιρέσεις κατετάραξαν αυτήν! Πόσαι ιεραί σύνοδοι εγένοντο

---

⁷⁵⁹Ο. π., σ. 4.

⁷⁶⁰Ο. π., σσ. 7-23.

⁷⁶¹Ο. π., σ. 23.

⁷⁶²Ο. π., σσ. 25-44.

⁷⁶³Ο. π., σσ. 44-52.

⁷⁶⁴Ο. π., σ. 44.

⁷⁶⁵Ο. π., σσ. 46-52.

⁷⁶⁶Ο. π., σσ. 53-54.

⁷⁶⁷Ο. π., σσ. 55-67.

⁷⁶⁸Ο. π., σσ. 67.

⁷⁶⁹Ο. π., σ. 67.

⁷⁷⁰Ο. π., σσ. 67-73.

⁷⁷¹Ο. π., σσ. 73-75.

⁷⁷²Ο. π., σσ. 76-87.

⁷⁷³Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1827), Παιδαγωγικά Μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

⁷⁷⁴Ο. π., σσ. Εξώφυλλο του Βιβλίου, χωρίς αρίθμηση.

⁷⁷⁵Ο. π., προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

προσπαθήσασαι να εξαλείψωσι τα πολλαχόθεν και πολυτρόπως φυόμενα ζιζάνια!»⁷⁷⁶. Σύμφωνα με τον λόγιο, παρά του ότι τα ζιζάνια «φύτρωναν» από παντού, η Ορθόδοξη Εκκλησία νίκησε και υπερίσχυσε. Αναφέρει σχετικά: «[...] η Ορθόδοξος Εκκλησία υπερίσχυσε· και πας διωγμός και πάσα αίρεσις ου κατίσχυσεν αυτής· διότι ο Σωτήρ είπε· και πύλαι άδου ου κατισχύσουσιν αυτής»⁷⁷⁷.

Σύμφωνα με τον λόγιο, από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η μάθηση της Εκκλησιαστικής Ιστορίας είναι αναγκαία σε κάθε χριστιανό, διότι όταν τη γνωρίζει δεν υμνεί μόνο τα μεγαλεία του Θεού «αλλά και στηρίζεται εις την Ορθοδοξίαν και καταπτύει πάσαν αίρεσιν και αποφεύγει αυτών τας από του ορθού αποπλανήσεις»⁷⁷⁸. Ο Κομμητάς θέλει τον χριστιανό πεπαιδευμένο, πρακτικά και θεωρητικά καλυμμένο, για να υμνολογεί τον Θεό και να μπορεί να αντιμετωπίζει τους κακόδοξους και αιρετικούς.

Για τον λόγιο έπρεπε να γίνει αυτή η επιτομή η «περιέχουσα τα αναγκαϊότατα και μάλιστα είναι ανάγκη να την διδάσκηται τις εις τα παιδαγωγικά μαθήματα»⁷⁷⁹.

Το συγκεκριμένο σύγγραμμα είναι σύνοψη της τρίτομης «Εκκλησιαστικής Ιστορίας» του Μελετίου, του Μητροπολίτη Αθηνών και επιλέγει αυτή διότι αυτός «όστις εκκλησιαστικός ων, και πεπαιδευμένος ανήρ, όσα ιστόρησε, τα πάντα μετά μαρτυριών διηγήσαντο· και αι μαρτυρίαι εκείναι είναι ικαναί να πιστώσωσι και τα εν τη επιτομή ταύτα λεγόμενα»⁷⁸⁰. Τα περισσότερα εκκλησιαστικά γεγονότα ο λόγιος τα έλαβε από το προαναφερόμενο σύγγραμμα. «Από διαφόρους άλλας ιστορίας ελήφθησαν» όσες ιστορίες από τον Μελέτιο προσεγγίστηκαν «ακροθιγώς»⁷⁸¹. Από άλλους συγγραφείς ο λόγιος ερανίστηκε τις ιστορίες που αναφέρονται στην καταστροφή της Ιερουσαλήμ και στην επιστροφή κάποιων εθνών στην πίστη του Χριστού, τις εκστρατείες του Λουδοβίκου του Θ' του βασιλιά της Γαλλίας και κάποιες σφαγές στην Ευρώπη για θρησκευτικές αιτίες, τις οποίες ο Μελέτιος προσέγγισε αδρομερώς⁷⁸².

Τα όσα έγραψε ο λόγιος ήταν προϊόν ελέγχου, για την αποφυγή της κατάχρησης της ιστορικής αλήθειας, διότι ο στόχος του ήταν να ευδοκιμήσει η αρετή. Γράφει ο ίδιος: «Αν δε που η κατάχρησις εξελέγχηται, τούτο εφάνη αναγκαίον, διά να στηρίζηται η αλήθεια και να ευδοκιμή η αρετή· διότι η κακία τότε μόνον συστέλλεται ή παύει διόλου, όταν εξελέγχηται δημοσία»⁷⁸³.

Ο Θεσσαλός λόγιος κρίνει απαραίτητο να εκτίθεται δημοσίως η αντικειμενική ιστορική γνώση, που στηρίζεται σε μαρτυρίες αποδεδειγμένες. [...] «Είναι ωφέλιμον να επαινώνται αι αρεταί δημοσία, διότι ούτως ευρίσκοντο πολλοί εργάται αυτών· ούτως είναι λυσιτελέσ να ελέγχωνται αι κακίαι και μάλιστα εκείναι, όσαι υποδύμεναι το πρόσχημα της ευσεβείας υπεισέρπουσιν υπούλως προς βλάβην της του Χριστού Εκκλησίας· διότι ούτως αισχύνονται και αυτοί οι φύσει κακότροποι να φαίνονται τοιούτοι»⁷⁸⁴.

Ο Κομμητάς, με τη δημόσια έκθεση, θέλει να πατάξει την κακία και την ευσεβοφάνεια, για να ντροπιαστούν οι από τη φύση τους κακότροποι, που προκαλούν βλάβη στην Εκκλησία του Χριστού.

Σε 140 κεφάλαια και 270 σελίδες, ξεκινώντας από την ιστορία του Ιωακείμ και της Άννας, της γεννήσεως και της ζωής του Χριστού, τη ζωή των Αποστόλων, τις Συνόδους, τους διωγμούς των χριστιανών, τις περιεκτικές αναφορές στις γνωστές και λιγότερο γνωστές αιρέσεις, αποδεικνύει την ευρύτητα των γνώσεων και την προθυμία της

⁷⁷⁶Ο. π., προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁷⁷⁷Ο. π., προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁷⁷⁸Ο. π., προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁷⁷⁹Ο. π., προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁷⁸⁰Ο. π., προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁷⁸¹Ο. π., προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁷⁸²Ο. π., προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁷⁸³Ο. π., προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁷⁸⁴Ο. π., προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

ερευνητικής του διάθεσης για την αποκάλυψη της όσο το δυνατόν αντικειμενικής αλήθειας στην Εκκλησιαστική Ιστορία.

Ο ένατος και τελευταίος τόμος που τυπώθηκε το 1827, ήταν η «**Μυθολογία**», η οποία έχει 594 σελίδες και είναι χωρισμένη σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος έχει τίτλο «Ιστορία των Μυθολογούμενων θεών» και διαιρείται σε έξι τμήματα, τα οποία είναι τα εξής: «Περί των Ουρανίωνων θεών», «Περί των Ολυμπίων θεών», «Περί των Χθονίων θεών», «Περί των Θαλασσίων θεών», «Περί των Καταχθονίων θεών των λεγόμενων του Άδου», και «Περί τινών Θεοτήτων ιδιαιτέρων»⁷⁸⁵.

Το δεύτερο μέρος έχει τίτλο «Τελετολογία ή Περί Τελετών» και περιλαμβάνει έξι τμήματα, τα οποία είναι τα εξής: «Περί Ιεροπραξιών», «Περί Ιεροσκοπίας ή Μαντικής», «Περί Μυστηρίων», «Περί Εορτών», «Περί Αγώνων» και τέλος «Περί τινών επισήμων Ιεροτελεστιών»⁷⁸⁶.

Το τρίτο μέρος τιτλοφορείται «Ιστορία των Ηρώων ή Ημιθέων» και περιέχει εννέα τμήματα: «Περί των οικητόρων της Αττικής», «Περί Δευκαλίωνος και των απογόνων αυτού», «Περί Ινάχου και των απογόνων αυτού», «Περί Πελασγού και Αρκάδος και των απογόνων αυτών», «Περί Λέλεγος, Περιήρους και Μιρτύλου», «Περί Ταντάλου και των απογόνων αυτού», «Περί Ασωπού και Πηνειού και των απογόνων αυτών», «Περί Άτλαντος και των απογόνων αυτού» και «Περί των πέντε επισήμων εκστρατειών και πολέμων της αρχαιότητος»⁷⁸⁷.

Αναμφισβήτητα η μυθολογία για τον Κομμητά είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την καλλιέργεια της ελληνικής παιδείας. Όπως αναφέρει στο προοίμιο του έργου του: «Ότι μεν είναι αναγκαίον να διδάσκονται συνοπτικήν τινά άμα και περιεκτικήν μυθολογίαν όσοι παίδες διδάσκονται την ελληνικήν παιδείαν, τούτο είναι φανερόν, όχι μόνο διότι πάντα τα συγγράμματα των Ελλήνων και των αγίων Πατέρων είναι πλήρη μυθολογικών διηγημάτων, αλλά και προς γνώσιν της αρχαιολογίας και της πάνυ αρχαίας ιστορίας των προγόνων ημών Ελλήνων [...]»⁷⁸⁸.

Η «Μυθολογία» του Κομμητά είναι συνερανισμένη από την πεντάτομη μυθολογία «Ογυγία» του Αθανασίου Σταγειρίτη, διότι όπως γράφει ο λόγιος «πληρεστέραν μυθολογίαν δεν έχομεν εις το ημέτερον ιδίωμα άλλην εκτός της Αθανασίου του Σταγειρίτου, και τούτο είναι γνωστόν· επειδή ο ανήρ ούτος μόνος μέχρι του νυν, πολλούς καταβαλόν πόνους, συνήθροισεν εις έν πάντα σχεδόν τα μυθολογούμενα, ου μόνον των Ελλήνων, αλλά και των άλλων εθνών, και συνέθετο την κατ' αυτόν πεντάτομον «Ωγυγίαν»⁷⁸⁹.

Ο Θεσσαλός λόγιος πιστεύει ότι η μυθολογία του Σταγειρίτη έβαλε τα «πάντα εις τάξιν, όσον ην αυτώ δυνατόν, έδωκεν ευκολίαν, εις το να ευρίσκη έκαστος εν αυτή, παν το φανερώς ή υποκεκριμένως λεγόμενον εν τοις των προγόνων συγγράμμασί τε και ποιήμασι, της μυθολογικής αρχαιολογίας εχόμενον»⁷⁹⁰. Ο Κομμητάς ερανίστηκε τα πάντα από το προαναφερθέν έργο, διότι το θεώρησε πλήρες και είναι διαδεδομένη η αξία του. Συγκεκριμένα θα σημειώσει ότι «είναι ούτω πλήρης και έχει μαρτυρίας ικανάς, εξ ων ηρανίσθη έκαστα»⁷⁹¹. Τα δύο αυτά κριτήρια, της πληρότητας και της εγκυρότητας, για να ακολουθήσει ο συνερανισμός είναι αναγκαίες προϋποθέσεις για τον λόγιο. Από την «Ωγυγίαν» ερανίστηκε μόνο την ελληνική μυθολογία, γράφοντας «μόνον των Ελληνικών

⁷⁸⁵ Στέφανος Κομμητάς (1827), Παιδαγωγικά Μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Μυθολογία*, Εν Πέσθη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττηνερ τω εκ Πατρόζας, σσ. 3-132.

⁷⁸⁶ Ο. π., σσ. 133-248.

⁷⁸⁷ Ο. π., σσ. 249-486.

⁷⁸⁸ Ο. π., *Προοίμιον*, σ. V.

⁷⁸⁹ Ο. π., *Προοίμιον*, σ. V.

⁷⁹⁰ Ο. π., *Προοίμιον*, σ. V.

⁷⁹¹ Ο. π., *Προοίμιον*, σσ. V-VI.

ληφθέντων, μετά της ενδεχομένης επιτομής, των οποίων και έχομεν ανάγκην»⁷⁹². Στο σημείο αυτό επισημαίνεται και η διάσταση της αναγκαιότητας της επιλογής της ελληνικής Μυθολογίας, διότι αυτή θα ικανοποιούσε τις γνωστικές ανάγκες της ιστορικής αυτοεπιβεβαίωσης των μαθητών της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου.

Ταυτόχρονα, ο Κομμητάς στο τέλος του «Προοιμίου» του, δίνει και τις ανάλογες μεθοδολογικές και διδακτικές οδηγίες. Θεωρεί απαραίτητο, όσοι διδάσκαλοι επιχειρήσουν να διδάξουν την παρούσα επιτομή «οφείλουσι να έχωσι και εκείνην, διά να ημπορώσι να λέγωσι προς αυτούς και τι σαφέστερον ή και επιδεικτικότερον. Και οι μαθηταί δε, εάν παραβάλλωσιν εκάστης ημέρας το μάθημα προς τα εν εκείνη λεγόμενα, θέλουσι κάμη έργον ωφελιμώτατον αυτοίς· επειδή ούτως ημπορούσι να ενθυμούνται, και το παραδιδόμενον αυτοίς μάθημα, και πολλά των εν εκείνη λεγόμενων»⁷⁹³. Ο λόγιος στις μεθοδολογικές του οδηγίες συμπεριλαμβάνει το σαφές, το οποίο σύμφωνα με τους αρχαίους Έλληνες ήταν και το σοφό και το «επιδεικτικότερον», επισημαίνοντας την αναγκαιότητα της ύπαρξης σχολικού εγχειριδίου από την πλευρά των μαθητών, για να μπορούν να διαβάζουν τα λεγόμενα και να εντρυφούν σ' αυτά, όταν κρίνεται αναγκαίο.

Για τον ίδιο η «Μυθολογία εστί διήγησις παλαιωτάτων ιστοριών, αι οποίαι αναμιχθείσαι με πλάσματα, μετέβησαν εις διηγήσεις θεών και ημιθέων»⁷⁹⁴, ενέχει το ιστορικό στοιχείο και είναι απαραίτητη η διδασχή της.

Γράφει χαρακτηριστικά: «Χρησιμεύει η μάθησις της Μυθολογίας εις το να ημπορώμεν δι' αυτής να ανακαλύπτωμεν τας παλαιωτάτας ιστορίας· εις το να καταλαμβάνωμεν τα συγγράμματα των παλαιών προγόνων και συγγραφέων, και αυτών των αγίων Πατέρων, τα οποία αναφέρουσιν απείρους μυθολογικάς ιστορίας των παλαιών. Και το μέγιστον χρησιμεύει εις το να στηριζόμεθα εις την αλήθειαν της ημών πίστεως, μανθάνοντες τας παραλόγους δοξασίας των παλαιών»⁷⁹⁵. Η χρησιμότητα της μυθολογίας για τον Κομμητά έγκειται στο γεγονός ότι, μαθαίνοντας ο μελετητής τις παράλογες δοξασίες των παλαιών θα μπορέσει να στηριχτεί η αλήθεια της Ορθόδοξης πίστεως. Ενώ παράλληλα δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στη συγκριτική μέθοδο μελέτης για την ανάδειξη της αξίας της αληθινής γνώσης και τη συνειδητοποίηση των παράλογων δοξασιών.

Στην τελευταία σημείωση των «Προθεωρούμενων» ο Κομμητάς αναφέρει ότι «η Μυθολογία θεωρείται όχι μόνον ιστορικός, κατά το πεπλασμένον αυτής· αλλά και αλληγορικός, αλληγορικήν τινα κρύπτουσα αλήθειαν. Ούτω λαμβάνεται ο μεν Κρόνος, αντί του χρόνου· ο δε Ζευς, αντί του νοός· η δ' Αθηνά, αντί της φρονήσεως· η δε Ήρα, αντί του αέρος. Διότι οι ποιηταί εις τας διηγήσεις των πολλάκις υποκρύπτουσι και τοιαύτας μυστηριώδεις εννοίας»⁷⁹⁶.

Στην τελευταία σημείωση των «Προθεωρούμενων» ο Θεσσαλός λόγιος υπογραμμίζει την αξία της χρήσης της αλληγορίας, που είναι ένας μεταφορικός εκφραστικός τρόπος, ο οποίος αποκρύπτει διαφορετικά νοήματα από εκείνα που υποδηλώνουν οι χρησιμοποιούμενες συγκεκριμένες λέξεις. Επισημαίνει την ειδική ανάγνωση που πρέπει να γίνει για να αποκωδικοποιηθεί το πραγματικό νόημα. Δηλώνει την αξία του αλληγορικού λόγου για την απόδοση μεγαλύτερης υποβλητικότητας και ζωντάνιας στα νοήματα και την ικανότητα μελέτης ενός τέτοιου κειμένου.

Αργότερα, το 1828 τυπώνονται οι υπόλοιποι επτά τόμοι των Παιδαγωγικών Μαθημάτων: «Γενική Ιστορία», «Γεωγραφία Νέα», «Γεωγραφία Παλαιά», «Γραμματική», καθώς και τρεις τόμοι με γενικό τίτλο «Ελληνικά συλλεγένη μετ' εκλογής εκ των Ελλήνων αρίστων συγγραφέων ...».

⁷⁹²Ο. π., *Προοίμιον*, σ. VI.

⁷⁹³Ο. π., *Προοίμιον*, σ. VI.

⁷⁹⁴Ο. π., *Προθεωρούμενα*, σ. 1.

⁷⁹⁵Ο. π., *Προθεωρούμενα* σ. 1.

⁷⁹⁶Ο. π., *Προθεωρούμενα* σ. 2.

Η «Γενική Ιστορία» τώρα είναι ένα από τα εκτενέστερα παιδαγωγικά συγγράμματα του λογίου, 450 σελίδων και περιέχει, όπως αναφέρει στον τίτλο του ο Κομμητάς, «την τε αρχαίαν ιστορίαν και την ιστορία των παλαιών ενδόξων εθνών και την ιστορία των νυν κρατούντων εθνών»⁷⁹⁷.

Στο προοίμιο, ο Κομμητάς υποστηρίζει ότι «η ιστορία είναι το αναγκαιότατον μάθημα εις πάντα άνθρωπο»⁷⁹⁸, διότι «πλατύνει τον νουν του ανθρώπου, εξηγούσα τα συμβεβηκότα απ' αιώνως κατά διάφορα έθνη»⁷⁹⁹. Η ιστορία «δεν αφήνει τι εις το σκότος της αγνοίας από όσα επράχθησαν αγαθά ή πονηρά' και με τούτον τον τρόπον δίδει αφορμήν εις το να δύναται να κρίνει έκαστος πολλά των μελλόντων εκ των παρελθόντων»⁸⁰⁰. Η διδασκαλία της ιστορίας αποσαφηνίζει την αλήθεια και δημιουργεί σκεπτόμενους πολίτες. Πολλά μελλοντικά γεγονότα μπορούν να κριθούν από τη γνώση του παρελθόντος.

Για τον λόγιο, ιστορία «είναι αναγκαίον να διδάσκωνται και οι παίδες, όσοι μανθάνουσιν την ελληνικήν παιδείαν [...] σαφώς και εν συνόψει»⁸⁰¹. Με τη διδασκαλία της οι μαθητές θα γνωρίσουν τα αναγκαιότατα γεγονότα του παρελθόντος των διαφόρων εθνών και περιστάσεων και έτσι θα μπορούν «να προβλέψωσι τι και περί του μέλλοντος' οίον τι τις ποιήσας, τι έξει το επόμενον»⁸⁰².

Η «Επίτομος Γενική Ιστορία» του Κομμητά «συνονύσθη εκ τε της διτόμου ιστορίας, ην συνερανίστατο Δημήτριος ο Δάρβαρις και εκ της τριτόμου ην συνέθετο μεν ο Γάλλος Δουμερών, μετέφερε δε εκ του γαλλικού εις το ημέτερον ιδίωμα Αθανάσιος ο Σταγειρίτης»⁸⁰³. Ο Θεσσαλός λόγιος συνερανίσθη τη συγγραφή της από τους συγκεκριμένους λόγιους, διότι «και αι δύο είναι ωφέλιμοι εις ανάγνωσιν»⁸⁰⁴ και «ει τις εθέλει να μάθη και πλείονα τινά των εν τη παρούση επιτομή' η οποία έγγεινεν επί τούτω, διά να διδάσκηται εις τους πρωτοπείρους μαθητάς εις τα σχολεία»⁸⁰⁵.

Για τον Κομμητά «Ιστορία λέγεται η διήγησις των αξιομνημονεύτων προγεγενημένων πράξεων και συμβεβηκότων μεταξύ διαφόρων εθνών, πόλεων και υπολειμένων»⁸⁰⁶ και διακρίνεται σε γενική και ειδική. Η γενική ιστορία «διαλαμβάνη τα μάλιστα λόγου και μνήμης άξια πάντων των συμβεβηκότων, όσα συνέβησαν μεταξύ των διαφόρων εθνών και πόλεων και υποκειμένων από αρχής κόσμου μέχρι των ημερών μας»⁸⁰⁷, ενώ η ειδική ιστορία «διαλαμβάνη τα κατά μέρος εκάστου έθνους»⁸⁰⁸.

Ο λόγιος επίσης χωρίζει την ιστορία «εις Παλαιάν και Νέαν»⁸⁰⁹. Η παλαιά διαλαμβάνει γεγονότα και πράξεις «όσα συνέβησαν απ' αρχής κόσμου μέχρι της ελεύσεως του Σωτήρος»⁸¹⁰ και η νέα ιστορία διαλαμβάνει τις αξιόλογες πράξεις και τα γεγονότα «από της ελεύσεως του Σωτήρος μέχρι του καιρού μας»⁸¹¹.

⁷⁹⁷ Στέφανος Κομμητάς (1828), Παιδαγωγικά Μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Γενική Ιστορία*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών, Εξώφυλλο.

⁷⁹⁸ Ο. π., Προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁷⁹⁹ Ο. π., Προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁸⁰⁰ Ο. π., Προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁸⁰¹ Ο. π., Προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁸⁰² Ο. π., Προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁸⁰³ Ο. π., Προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁸⁰⁴ Ο. π., Προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁸⁰⁵ Ο. π., Προοίμιον, χωρίς αρίθμηση.

⁸⁰⁶ Ο. π., Προλεγόμενα, σ. 1.

⁸⁰⁷ Ο. π., Προλεγόμενα, σ. 1.

⁸⁰⁸ Ο. π., Προλεγόμενα, σ. 1.

⁸⁰⁹ Ο. π., Προλεγόμενα, σ. 1.

⁸¹⁰ Ο. π., Προλεγόμενα, σ. 1.

⁸¹¹ Ο. π., Προλεγόμενα, σ. 1.

Σύμφωνα με τον Κομμητά, η παλαιά ιστορία περιλαμβάνει τέσσερις εποχές: «Η μεν πρώτη διαλαμβάνει (αξιόλογες πράξεις και γεγονότα) από κτίσεως κόσμου μέχρι της αποκαταστάσεως των διαφόρων εθνών· η δε δεύτερα, από της αποκαταστάσεως των διαφόρων εθνών μέχρι του Κύρου· η δε τρίτη, από του Κύρου μέχρι του Αλεξάνδρου· η δε τετάρτη, από του Αλεξάνδρου μέχρι του Αυγούστου, εις του οποίου τον καιρόν εγεννήθη ο Σωτήρ»⁸¹². Η νέα ιστορία διαρείται κι αυτή σε τέσσερις εποχές: «η μεν πρώτη άρχεται από Αυγούστου και διαλαμβάνει έως της διαιρέσεως της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας εις ανατολικήν και δυτικήν· η δε δεύτερα άρχεται από της διαιρέσεως ταύτης και διαλαμβάνει έως Καρόλου του Μεγάλου· η δε τρίτη, από Καρόλου του Μεγάλου έως του Κολόμβου· η δε τετάρτη από του Κολόμβου μέχρι του καιρού μας»⁸¹³.

Ο Κομμητάς, μετά την παραπάνω διαίρεση της ιστορίας, «διά την ευκολίαν των μανθανόντων»⁸¹⁴, χωρίζει την ιστορία αυτή μετά την αποκατάσταση των εθνών ξανά σε άλλα δύο μέρη. «Το μεν πρώτον διαλαμβάνει την ιστορίαν των παλαιών ενδόξων εθνών και δεύτερον την ιστορία των νυν κρατούντων εθνών»⁸¹⁵.

Η γνώση της ιστορίας είναι «ωφελιμοτάτη εν τω βίω· και μάλιστα εις τους έχοντας τινά αρχήν· διότι εις μεν τους χυδαίους είναι μόνον γνώσις των γεγενημένων· εις δε τους ηγεμόνας και εις όλους εκείνους, όσοι έχουσι τινά αρχήν είναι μάθημα και διόρθωσις»⁸¹⁶. Μελετώντας τις πράξεις των άλλων, παρατηρούνται οι αρετές και τα ελαττώματά τους, προσέχει να μην πέσει σε σφάλματα και «να μιμηθή κατά το δυνατόν, τας αρετάς αυτών και ούτω να διορθώση τον εαυτόν του»⁸¹⁷.

Για τον Κομμητά, η ωφελιμότητα της ιστορίας έγκειται στη διορθωτική παρέμβαση του εαυτού των μελετούντων αυτή. Η ιστορική γνώση, η κατανόηση των ιστορικών γεγονότων βοηθά στην εκτεταμένη αντιληπτικότητα της πραγματικότητας, στη συνειδητοποίηση σφαλμάτων και αρετών και στην παραδειγματική στροφή στην καλλιέργεια των αρετών.

Η «**Γεωγραφία Παλαιά**»⁸¹⁸ είναι σύγγραμμα 147 σελίδων και περιέχει «τας ονομασίας και τόπων και πόλεων και διαφόρων μερών της γης· οίον, επικρατειών, επαρχιών, ποταμών, θαλασσών και των τοιούτων καθώς τα ονόμαζον οι παλαιοί»⁸¹⁹. Σύμφωνα με τον Κομμητά, «παλαιά γεωγραφία λέγεται η περιγράφουσα τα παρά τοις παλαιοίς εγνωσμένα της γης μέρη, η Ασία, η Αφρική και η Ευρώπη· και αυτά όχι ολόκληρα, αλλά της μεν Ασίας, τα ανατολικότερα ήσαν άγνωστα· της δε Αφρικής, τα νοτιότερα· και της Ευρώπης τα υπερβόρεια· όθεν τα τρία μέρη ταύτα της γης λέγονται παλαιός κόσμος»⁸²⁰.

Εάν δεν έχει κανείς «ικανήν ιδέαν της παλαιάς γεωγραφίας»⁸²¹, εάν δεν γνωρίσει «παρά τοις παλαιοίς εγνωσμένων τόπων διαλαμβάνουσα η παλαιά γεωγραφία γίνεται αναγκαιοτάτη εις κατάληψιν των παλαιών συγγραφέων»⁸²² και όπως επισημαίνει ούτε η

---

⁸¹²Ο. π., Προλεγόμενα, σ. 1.

⁸¹³Ο. π., Προλεγόμενα, σσ. 1-2.

⁸¹⁴Ο. π., Προλεγόμενα, σ. 2.

⁸¹⁵Ο. π., Προλεγόμενα, σ. 2.

⁸¹⁶Ο. π., Προλεγόμενα, σ. 2.

⁸¹⁷Ο. π., Προλεγόμενα, σ. 2.

⁸¹⁸Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1828), Παιδαγωγικά Μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Γεωγραφία Παλαιά*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράτνερ τω εκ Πατρόςας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

⁸¹⁹Ο. π., στο Εξώφυλλο του τόμου.

⁸²⁰Ο. π., εισαγωγή, σ. 1.

⁸²¹Ο. π., εισαγωγή, σ. 1.

⁸²²Ο. π., εισαγωγή, σ. 1.

μυθολογία, ούτε η ιστορία, ούτε οτιδήποτε άλλο μπορεί να γίνει καταληπτό στους νεότερους, εάν δεν γνωρίζουν επαρκώς την παλαιά γεωγραφία⁸²³.

Οι παλαιοί συγγραφείς, οι οποίοι «έκαμον ικανώς ορθήν περιγραφὴν της τότε εγνωσμένης γης»⁸²⁴, σύμφωνα με τον Κομμητὰ ήταν ο Ερατοσθένης ο Κυρηναίος, του οποίου τα συγγράμματα χάθηκαν, ο Στράβων, ο εξ Αμασίας της Καππαδοκίας, ο οποίος δανείστηκε πολλά από τον Ερατοσθένη, και ο Κλαύδιος ο Πτολεμαίος ο Αλεξανδρεύς, ο οποίος «εις την νέαν του γεωγραφίαν περιγράφει τα όρια των τόπων, τα ονόματα και τους αριθμούς, διά να διορίζονται επί πίνακος οι τόποι»⁸²⁵.

Ο λόγιος αναφέρεται στα γεωγραφικά μέτρα που μεταχειρίζονταν οι παλαιοί γεωγράφοι για να ορίζουν τις αποστάσεις των τόπων, όπως το στάδιον και ο πους, αλλά και το γεωγραφικό μέτρο των Ρωμαίων, «το μιλλιάριον, οκτώ σταδίων περιεκτικόν· όθεν και οκτωστάδιον ονομάσθη ελληνιστί παρά τοις ύστερον»⁸²⁶.

Η «Γεωγραφία Νέα»⁸²⁷ είναι σύγγραμμα 222 σελίδων και περιέχει «τας εν γένει γεωγραφικάς θεωρίας εν επιτομή και εκάστου των γενικών μερών της γης τα διάφορα μέρη, επικρατείας, επαρχίας, ποταμούς, θαλάσσας, πόλεις και ει τι τοιοσότροπον»⁸²⁸.

Για τον Κομμητὰ, «η μάθησις και γνώσις της γεωγραφίας είναι αναγκαία εις έκαστον άνθρωπο και ουδεμία αμφιβολία φαίνεται»⁸²⁹. «Μέσω της μάθησης και της γνώσης της νέας γεωγραφίας μαθαίνουμε να γνωρίζουμε «την κατάσταση όλης της υδρογείου σφαίρας, εις την οποίαν οικούμεν»⁸³⁰. Το μάθημα της γεωγραφίας διδάσκει τις θέσεις των φυσικών μερών της υδρόγειας σφαίρας, τις σχέσεις των πολιτικών μερών της και «δι' αυτής μανθάνομεν εκάστου μέρους της γης, τα ήθη και έθη των κατοικούντων ανθρώπων και τους τρόπους καθ' ους διοικούνται»⁸³¹. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του λογίου, η γεωγραφική γνώση αναδεικνύει και την ευρύτερη πολιτισμική εντρύφηση. Η μάθηση της γεωγραφίας «μας κάμνει ειδήμονας όλων των μερών της υδρογείου σφαίρας και διά τούτο είναι αναγκαιοτάτη η μάθησις αυτής»⁸³².

Ο λόγιος στη συνέχεια, δίνει μεθοδολογικές υποδείξεις γράφοντας ότι για να μπορεί να «κατέχη τις εις την μνήμην ευκόλως τα κυριώτερα ονόματα των πόλεων και τόπων, χρειάζεται η διδασκαλία αυτή να είναι επίτομος και τακτική [...] διότι το επίτομον και ευσύνοπτον κάμνει ευμνημόνευτον το διδασκόμενον· και το εύτακτον το κάμνει ευκατάληπτον»⁸³³. «Η Μυθολογία, η Γενική Ιστορία και η Εκκλησιαστική Ιστορία δεν ημπορούσι να γείνωσι καταληπτά εις τους παίδας χωρίς της μαθήσεως της Γεωγραφίας»⁸³⁴.

Ο Κομμητὰς, στον τόμο της «Νέας Γεωγραφίας», θέτει τα ποιοτικά και επιστημονικά κριτήρια για τη διδασκαλία της γεωγραφίας «εν συνόψει»⁸³⁵, «των εν γένει γεωγραφικών θεωριών εξ ων εξηγούνται των χαρτών (τα) σημεία [...] προς ευκολίαν της ευρέσεως των τόπων· και την διδασκαλίαν εκάστου μέρους της γης και των επικρατειών,

⁸²³Ο. π., εισαγωγή, σ. 1.

⁸²⁴Ο. π., εισαγωγή, σ. 1.

⁸²⁵Ο. π., εισαγωγή, σσ. 1-2.

⁸²⁶Ο. π., εισαγωγή, σ. 2.

⁸²⁷Βλ. Στέφανος Κομμητὰς (1828), Παιδαγωγικά Μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητὰ του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Γεωγραφία Νέα*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττηνερ τω εκ Πατρόζας, 1828, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

⁸²⁸Ο. π., στο Εξώφυλλο του τόμου.

⁸²⁹Ο. π., Προοίμιον, σ. V.

⁸³⁰Ο. π., Προοίμιον, σ. V.

⁸³¹Ο. π., Προοίμιον, σ. V.

⁸³²Ο. π., Προοίμιον, σ. VI.

⁸³³Ο. π., Προοίμιον, σ. VI.

⁸³⁴Ο. π., Προοίμιον, σ. VI.

⁸³⁵Ο. π., Προοίμιον, σ. VI.

και επαρχιών και πόλεων αυτής»⁸³⁶. Πριν επισημάνει τη χρήση του χάρτη ως προεξέχων εποπτικό μέσο διδασκαλίας της γεωγραφίας υπογραμμίζει τη θεωρητική επιστημονική κάλυψη. Πριν περάσει στην αυτενέργεια, πρέπει να προηγηθεί η επαρκής κατανόηση, η οποία θα οδηγήσει και στην καλλιέργεια των ενδιαφερόντων των μαθητών.

Ο λόγιος στο *προοίμιο* της «Νέας Γεωγραφίας», τονίζει την αναγκαιότητα της διδασκαλίας της «Παλαιάς Γεωγραφίας», για να δείξει την αξία της συγκριτικής, επιστημονικής, ερευνητικής διαδικασίας. Τον ενδιαφέρει να γνωρίσουν οι μαθητές «πώς οι παλαιοί ωνόμαζον τους τόπους, τας θαλάσσας, τους ποταμούς, τα όρη και τας πόλεις αυτών· και τούτο είναι αναγκαίον όχι μόνον διά την γνώσιν της Μυθολογίας και της παλαιάς Ιστορίας· αλλά και προς ανάπτυξιν των παλαιών συγγραφέων»⁸³⁷. «Και εις μεν το πρώτον τομίδιον προσετέθησαν και μερικά παλαιά ονόματα κατά παρένθεσιν, προς σύγκρισιν και παραβολήν με τα νέα ονόματα· εις δε το δεύτερον και νέα ονόματα, διά τον αυτόν λόγον»⁸³⁸. Η σύγκριση αποσκοπεί στη βαθιά κατανόηση, στην αναζήτηση αιτιωδών σχέσεων, στην αναψηλάφηση του ιστορικού γλωσσικού παρελθόντος, στη γνωριμία των μαθητών με την ορολογία και τη γλώσσα των παλαιών συγγραφέων.

Ο Κομμητάς ήθελε να εμπλουτίσει το συγγραφικό έργο της γεωγραφίας με την προσθήκη χαρτών «αλλ' ο τεχνίτης, λαβών εις χείρας την προκαταβολήν, edιστρόπησε, και έγεινεν αίτιος να γείνη και η ζημία των καταβληθέντων χρημάτων· και να παύση το έργον»⁸³⁹. Σύμφωνα με τη δήλωση στα γραφόμενά του, στο γεωγραφικό του έργο «έπρεπε να προστεθώσι και χάρται, διά να ημπορώσι δι' αυτών οι παίδες να διακρίνωσιν ευχερώς τα διδασκόμενα· διότι χωρίς να βλέπωσιν εις τους χάρτας τας θέσεις των τόπων, είναι των αδυνάτων να διακρίνωσι, πού κείται έκαστος τόπος, έκαστος ποταμός, έκαστη πόλις κ.τ.λ. αλλά και περί τούτου έγεινεν μεν πρόνοια και απεφασίσθησαν να γείνωσι πεντήκοντα χάρται, εις ήμισυ μεγάλας κόλλας έκαστη, ων αι μεν τριάκοντα να είναι διά την νέαν γεωγραφίαν, αι δε είκοσι διά την παλαιάν· και έγινε η συνθήκη έγγραφος, ενσφράγιστος και εμμάρτυρος και προκαταβολή χρημάτων δι' ευκολίαν»⁸⁴⁰.

Όπως προανέφερε για την απομνημόνευση των κυριότερων ονομάτων και πόλεων χρειάζεται διδασκαλία επίτομος και τακτική. Το επίτομο και ευσύνοπτο κάνει ευμνημόνευτο το διδασκόμενο και το εύκτακτο το κάνει ευκατάληπτο. Επισημαίνει ακόμη την ανάγκη της χρήσης των χαρτών στα γεωγραφικά έργα, για να διακρίνονται ευχερώς τα διδασκόμενα. Τονίζει τον καθοριστικό ρόλο του εποπτικού μέσου των χαρτών για να γίνει η διδασκαλία ελκυστική και ενδιαφέρουσα, για να έχουν οι μαθητές βιωματική προσέγγιση της γνώσης και δημιουργία σαφών παραστάσεων.

Επομένως, το περιεχόμενο της ύλης των γεωγραφικών του εγχειριδίων, με τη λεπτομερή καταγραφή, ανάλυση και ερμηνεία των γεωγραφικών φαινομένων στην ευρύτερη κοινωνική διάστασή τους αποδεικνύει την επιστημονικότητα του παιδαγωγικού του λόγου, την ευρύτητα της γνώσης του και την οξύτατη κριτική του ικανότητα.

Το σύγγραμμα «Ελληνικά – Γραμματική»⁸⁴¹ έχει 313 σελίδες και είναι μια σύνοψη των δύο (2) προηγούμενων τόμων: του πρώτου και του δεύτερου της «Εγκυκλοπαίδειας» του Κομμητά, που εκδόθηκαν το 1812 και το 1814.

Ο τόμος της «Γραμματικής» που εμπεριέχεται στη Σειρά των «Παιδαγωγικών Μαθημάτων» του Κομμητά εκδόθηκε το 1828 στην Πέστη της Ουγγαρίας. Τα

⁸³⁶Ο. π., Προοίμιον, σ. VI.

⁸³⁷Ο. π., Προοίμιον, σ. VI.

⁸³⁸Ο. π., Προοίμιον, σ. VI.

⁸³⁹Ο. π., Προοίμιον, σσ. VI - VIII.

⁸⁴⁰Ο. π., Προοίμιον, σ. VII.

⁸⁴¹Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1828), Παιδαγωγικά Μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Ελληνικά - Γραμματική*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράπτηνερ τω εκ Πατρώζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

«Παιδαγωγικά Μαθήματά» του ο λόγιος ξεκίνησε να τα επεξεργάζεται, όπως αναφέρει ο ίδιος, κλέπτοντας λίγο χρόνο, όταν διέμενε ακόμη στη Βιέννη, γράφοντας χαρακτηριστικά: «είποτε υπέκλεπτον καιρόν [...] ἐτι διατρίβων εν Βιέννη της Αουστρίας, ηρξάμην της των παιδαγωγικών συνθέσεως μαθημάτων»⁸⁴².

Η ευσύνοπτη «Γραμματική των Παιδαγωγικών Μαθημάτων» του Κομμητά χωρίζεται σε πέντε μέρη: το «Τυπικόν», το «Κανονικόν», το «Ετυμολογικόν», το «Συντακτικόν» και το «Συνθετικόν»⁸⁴³, τα οποία διδάσκονται σε τέσσερα έτη. Στο πρώτο έτος, στους μαθητές θα διδάσκονται οι κανόνες του Κανονικού σε συνδυασμό με μια σειρά πέντε έως δέκα στίχων μύθων και ιστοριδίων του Λουκιανού για την εφαρμογή των κανόνων. Στο δεύτερο έτος, θα διδάσκονται οι κανόνες του ετυμολογικού και θα εφαρμόζονται πρακτικά με δέκα έως δεκαπέντε στίχους από κείμενα «των Λουκιανού, Ξενοφώντος και των λοιπών μέχρι του τέλους του πρώτου τόμου καν τούτοις γίνεσθαι την εφαρμογήν των κανόνων του ετυμολογικού»⁸⁴⁴. Έτσι, οι μαθητές θα γίνουν «εγκρατείς της τε τεχνολογίας και της ετυμολογίας και της ορθογραφίας· ούτω γαρ πολλάκις επαναλαμβανομένου του μαθήματος εγκαταλείπονται αι τε λέξεις και αι φράσεις της Αττικής φωνής τω νω»⁸⁴⁵. Στο τρίτο έτος, θα διδάσκονται οι κανόνες του συντακτικού κάνοντας εφαρμογή αυτών με δεκαπέντε έως είκοσι στίχους κειμένων του δευτέρου τόμου «και θεματογραφίας το δεύτερον εξάμηνον άρξασθαι, άπαξ της εβδομάδος»⁸⁴⁶. Στο τέταρτο έτος, θα λαμβάνουν σε κάθε μάθημα από είκοσι έως είκοσι πέντε στίχους του τρίτου τόμου και θα τους επαναλαμβάνουν από στήθους κάθε ημέρα και θα τους αποδίδουν «εν υποκρίσει, παρρησία των διδασκάλων και μαθητών, προς τε ιδίαν επίδειξιν και προς απαγγελίας εθισμόν και γνώσιν αληθή των λεγομένων και μνήμης άσκησιν»⁸⁴⁷. Για τον Κομμητά, η γραμματική είναι η βάση της δομής του λόγου και μαθαίνοντάς τη ο μαθητής γίνεται «πολλών πραγμάτων δαήμων»⁸⁴⁸.

Η διαφορά της «Γραμματικής των Παιδαγωγικών Μαθημάτων» από την «Γραμματική της Εγκυκλοπαιδείας» πέρα από την ευσύνοπτη παρουσίαση της γραμματικής ύλης βρίσκεται και στις επιπλέον στοχευμένες παιδαγωγικές μεθοδολογικές οδηγίες, οι οποίες δίδονται στο τέλος του τόμου με τίτλο: «Διαταγαί περί της παραδόσεως των Παιδαγωγικών Μαθημάτων και είτι τούτον υπέρτερον»⁸⁴⁹, όπου ο λόγιος παρέχει διδακτικές παραινέσεις «προς ευμέθοδον παράδοσιν»⁸⁵⁰, ώστε να μάθουν οι μαθητές «όσα εισίν αναγκαία εις το δαήμονας γενέσθαι της παλαιάς ελληνικής φωνής ικανώς [...] και θέλουσι λάβη και ικανήν έξιν εις την γραμματικήν και εις την παλαιάν Ελληνικήν φωνήν ή ως τινες λέγουσιν εις την Αττικήν διάλεκτον· και ούτω θέλουσι γείνη έτοιμοι εις το να δεχθώσι με ευκολίαν και παν υψηλοτέρας θεωρίας εχόμενον μάθημα»⁸⁵¹.

Το μάθημα της Γραμματικής είναι για τον λόγιο ένα από τα πρόσφορα μαθήματα για διαθεματική διδασκαλία θα λέγαμε σήμερα. Επισημαίνει ευκρινώς την αρχή της διαθεματικότητας. Για να μη μείνει «άγονη» και «ξερή» η γραμματική διδασκαλία ο λόγιος αναζητά τις διακλαδικές συσχετίσεις των μαθημάτων και την ενότητά τους. Προσπαθεί να ενεργοποιήσει τα κίνητρα για δημιουργική διδακτική διαχείριση της Γραμματικής. Εντάσσει το μάθημα στους γενικούς σκοπούς της παιδείας. Συμπλέκει τα μαθήματα του ωρολογίου προγράμματος και καλλιεργεί μια ουσιαστική σχέση

⁸⁴²Ο. π., Τοις εντυγχάνουσι, σ. V.

⁸⁴³Ο. π., Προοίμιον, σ. XI.

⁸⁴⁴Ο. π., Προοίμιον, σσ. XI-XII.

⁸⁴⁵Ο. π., Προοίμιον, σ. XII.

⁸⁴⁶Ο. π., Προοίμιον, σ. XII.

⁸⁴⁷Ο. π., Προοίμιον, σ. XII.

⁸⁴⁸Ο. π., Προοίμιον, σ. XIII.

⁸⁴⁹Ο. π., σσ. 286-313.

⁸⁵⁰Ο. π., σ. 286.

⁸⁵¹Ο. π., σσ. 286-288.

επικοινωνίας μαζί τους, αποδεικνύοντας τη συνάφεια με τις άλλες επιστήμες. Θα παρουσιάσουμε μία χαρακτηριστική παράγραφο από το κείμενο που αναφέρεται στη διδακτική μεθοδολογία των «Παιδαγωγικών Μαθημάτων» για να αποδείξουμε του λόγου το αληθές. Σύμφωνα με τον λόγιο: ο μαθητής «όταν δε διδάσκηται τους κανόνες του Κανονικού, τότε οφείλει ο διδάσκαλος να προσαρμόζη αυτούς εις το παραδιδόμενον μάθημα· του οποίου πρέπει να γράφη ο μαθητής την εξήγησιν ορθογραφίας χάριν· οίον· ο διδάσκαλος χρεωστεί να ερωτά τον μαθητήν, επί το μάθημα έκαστα και να απαιτή εις έκαστον να προφέρη τον προσήκοντα κανόνα ο μαθητής αρμοζόντως και εν επιγνώσει»⁸⁵². Αλλού θα αναφέρει ο Κομμητάς: «Γραμματικής δε, του τε συντακτικού τους κανόνες, εφαρμόζων εις το κείμενον μάθημα και να προσεπιδιδάξη και το περί συνθέσεως· εκ δε των Διδακτικών την Ιεράν Κατήχησιν και την Εκκλησιαστικήν Ιστορίαν»⁸⁵³.

«Ελληνικά» 1^{ος} τόμος⁸⁵⁴: εμπεριέχει κείμενα Ελλήνων συγγραφέων, που βοηθούν στην καλύτερη εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Είναι μια προσπάθεια εισαγωγής των μαθητών στο πνεύμα των σημαντικότερων Ελλήνων συγγραφέων: των φιλοσόφων, των ρητόρων, των ιστορικών και των Πατέρων της Εκκλησίας. Ο πρώτος τόμος περιέχει αστεία, μύθους, διηγήματα, διαλόγους, θέματα χρήσιμα για τους πρωτοπείρους⁸⁵⁵, γραμμένα από τον Ιεροκλή, τον Αίσωπο, τον Αιλιανό, τον Πλούταρχο, τον Πολύαινο, τον Διογένη τον Λαέρτιο, τον Στοβαίο, τον Νικόλαο Δαμασκηνό, τον Ηρωδιανό, τον Διόδωρο τον Σικελιώτη, τον Ξενοφώντα και τον Θεόφραστο⁸⁵⁶. Ο λόγιος ξεκινά με το εισαγωγικό κείμενο «περί των συγγραφέων αφ' ων τα εν τω παρόντι τόμω συνελέγησαν κατ' εκλογήν», το οποίο περιέχει ένα σύντομο βιογραφικό για τους προαναφερόμενους συγγραφείς⁸⁵⁷.

Ο Κομμητάς συνεχίζει με τα κείμενα: «Αστεία» του Ιεροκλέους⁸⁵⁸, «Μύθοι» του Αισώπου⁸⁵⁹, «εκ της Ποικίλης Ιστορίας Διηγημάτια τινά» του Αιλιανού⁸⁶⁰, εκ των Πλουτάρχου «εν Αποφθέγμασι Διηγημάτων»⁸⁶¹, εκ των Πολυαίνου «Στρατηγημάτων»⁸⁶², εκ των Διογένης του Λαερτίου «Αποφθεγμάτων»⁸⁶³, «Γνώμαι Παλαιών» εκ των παρά Στοβαίου συλλεγείσαι⁸⁶⁴, εκ των Νικολάου του Δαμασκηνού «Περί παραδόξων εθών και εθνών»⁸⁶⁵, εκ των Ηρωδιανού βιβλίου Δ', Κεφάλαιο Β' «Περί Ρωμαϊκής Αποθεώσεως»⁸⁶⁶, εκ των Διοδώρου του Σικελιώτου «Σπάνιον παράδειγμα φιλίας»⁸⁶⁷, εκ των Λουκιανού «Διαλόγων»⁸⁶⁸, εκ των Ξενοφώντος «Απομνημονευμάτων»⁸⁶⁹, εκ των Αισχύνου του Σωκρατικού «Περί Αρετής εις διδακτόν»⁸⁷⁰, εκ των Μουσωνίου «Περί παιδείας

⁸⁵²Ο. π., σ. 297.

⁸⁵³Ο. π., σσ. 298-299.

⁸⁵⁴Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1828), Παιδαγωγικά Μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Ελληνικά συλλεγέμενα μετ' εκλογής εκ των Ελλήνων αρίστων συγγραφέων*, τόμος Α', Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράπτηνερ τω εκ Πατρόςας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

⁸⁵⁵Ο. π., εξώφυλλο, χωρίς αρίθμηση.

⁸⁵⁶Ο. π., σ. V.

⁸⁵⁷Ο. π., σσ. V-VI.

⁸⁵⁸Ο. π., σσ. 1-5.

⁸⁵⁹Ο. π., σσ. 5-36.

⁸⁶⁰Ο. π., σσ. 36-60.

⁸⁶¹Ο. π., σσ. 60-78.

⁸⁶²Ο. π., σσ. 78-90.

⁸⁶³Ο. π., σσ. 90-99.

⁸⁶⁴Ο. π., σσ. 99-115.

⁸⁶⁵Ο. π., σσ. 115-121.

⁸⁶⁶Ο. π., σσ. 121-124.

⁸⁶⁷Ο. π., σσ. 124-125.

⁸⁶⁸Ο. π., σσ. 125-175.

⁸⁶⁹Ο. π., σσ. 175-224.

⁸⁷⁰Ο. π., σσ. 224-251.

γυναικών»⁸⁷¹, εκ των Θεοφράστου «Ηθικών Χαρακτήρων»⁸⁷², ενώ ακολουθεί πίνακας των κύριων ονομάτων⁸⁷³ και επεξηγητικό λεξικό των λέξεων του κειμένου, του παρόντος τόμου⁸⁷⁴.

Ο Κομμητάς, στον τόμο αυτό, παραθέτει επιλεγμένα κείμενα πολιτικής και ηθικής διδασκαλίας, περίδοξων ανδρών που θα ήταν χρήσιμα στην εκπαίδευση των νέων. Μέσα από την κειμενοκεντρική προσέγγιση της γλωσσικής διδασκαλίας, με κείμενα, που εντάσσονται στον κύκλο των ενδιαφερόντων των παιδιών στοχεύει να καλλιεργήσει την επικοινωνιακή διάσταση της γλώσσας. Ταυτόχρονα μέσα από επικοινωνιακές δραστηριότητες ποικίλων κοινωνικών περιστάσεων προσπαθεί να καλλιεργήσει γλωσσικά τους μαθητές και να «σμιλεύσει» τους χαρακτήρες τους.

«Ελληνικά» 2^{ος} τόμος⁸⁷⁵: Η δομή του δευτέρου τόμου των *Ελληνικών* ακολουθεί τη δομή του πρώτου. Οι συγγραφείς που αναφέρονται είναι ο Λουκιανός, ο Πλάτων, ο Κέβης και ο Ξενοφών⁸⁷⁶. Ο Κομμητάς, από τον Λουκιανό που κατάγεται από τα Σαμόσατα της Συρίας και έζησε στα χρόνια του Τραϊανού του Αυτοκράτορα των Ρωμαίων, επιλέγει πέντε κείμενα, τα οποία είναι «ευ συγγεγραμμένα [...] μετά χάριτος και σκωμμάτων σατυρικών άγει εις ευμάθειαν και αίρεσιν του καλού έκαστον, εμπαίζων τοις ανθρωπίνοις πράγμασι. Τούτον γαρ τον τρόπον κινών έκαστον εις καταφρόνησιν μεν των ματαίων, αποτροπήν δε των αμαρτημάτων και μίσος της κακίας προτρέπει εις αρετής αίρεσιν»⁸⁷⁷. Ο Θεσσαλός λόγιος προσπαθεί με χαριτωμένα και σατυρικά κείμενα να οδηγήσει τους μαθητές στην ευμάθεια και στην παρακίνηση της επιλογής του καλού και της αρετής. Καταβάλλει προσπάθειες να κατανοήσουν οι νέοι τις μάταιες και τις μισητές πράξεις και να τις απορρίψουν. Έπειτα ο Κομμητάς μεταφέρει τρεις «Διαλόγους» του Πλάτωνα, τους οποίους ο λόγιος θεωρεί ότι «κρίνεται δε παρά πάσιν άριστα τε και σοφώς συγγεγραμμένα»⁸⁷⁸. Είναι χαρακτηριστική η δήλωσή του εξάλλου στον τίτλο των τόμων των «Ελληνικών» ότι τα «Ελληνικά συλλεγέντα μετ' εκλογής εκ των Ελλήνων αρίστων συγγραφέων»⁸⁷⁹, στους οποίους προστέθηκαν οι αναγκαίες σημειώσεις και λεξικό ονοματικό και λεκτικό για τη σαφήνεια των δυσχερών σημείων και την εξήγηση των λέξεων. Ο λόγιος συγγραφέας μεταφέρει επίσης στον τόμο του το σύγγραμμα «Πίναξ» του Κέβη, που περιγράφεται ως «οπαδός του Σωκράτους, Θηβαίος»⁸⁸⁰. Ο «Πίναξ» «παρά τισί κρίνεται νόθος»⁸⁸¹. Το κείμενο αυτό επιλέχθηκε από τον λόγιο, διότι μέσα από το διαλογικό του ύφος «ρυθμίζει τον ανθρωπινον βίον, υποδεικνύων αυτού τα τε αγαθά και αιρετά, και τα πονηρά και φευκταία»⁸⁸². Ο Κομμητάς στον τόμο αυτό καταγράφει τα κεφάλαια Α', Β', Γ', Δ', Ε', ΣΤ', Ζ', Η' από την «Κύρου Παιδεία»⁸⁸³ του Ξενοφώντα του Αθηναίου, μαθητή του Σωκράτη, όπου περιγράφονται οι θέσεις του Ξενοφώντα για την πολιτική. Το έργο αυτό αναφέρεται στην προσωπικότητα και στον βίο του βασιλιά των Περσών Κύρου του Β' του Μεγάλου, τον οποίο ο Ξενοφώντας θαύμαζε για τη δύναμη και

⁸⁷¹Ο. π., σσ. 251-260.

⁸⁷²Ο. π., σσ. 261-283.

⁸⁷³Ο. π., σσ. 284-310.

⁸⁷⁴Ο. π., σσ. 311-463.

⁸⁷⁵Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1828), Παιδαγωγικά Μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Ελληνικά συλλεγέντα μετ' εκλογής εκ των Ελλήνων αρίστων συγγραφέων*, τόμος Β', Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόςας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

⁸⁷⁶Ο. π., σ. V.

⁸⁷⁷Ο. π., σσ. V-VI.

⁸⁷⁸Ο. π., σ. VI.

⁸⁷⁹Ο. π., Εξώφυλλο του τόμου, χωρίς αρίθμηση.

⁸⁸⁰Ο. π., σ. VI.

⁸⁸¹Ο. π., σ. VI.

⁸⁸²Ο. π., σ. VII.

⁸⁸³Ο. π., σσ. 196-275.

τη μεγαλοπρέπεια και τον θεωρούσε ως πρότυπο χρηστού βασιλιά. Ανατρέχοντας στα πρώτα χρόνια της ζωής του Κύρου, περιγράφεται παράλληλα το εκπαιδευτικό σύστημα των Περσών.

«Ελληνικά» 3^{ος} τόμος⁸⁸⁴: Ο τρίτος και τελευταίος τόμος περιέχει κείμενα ρητόρων όπως του Αντιφώντα, του Αντισθένη, του Λιβάνιου, του Ισαίου, του Δείναρχου, του Ανδοκίδη, του Λυσία, του Πλάτωνα, του Ισοκράτη, του Δημοσθένη, και μεγάλων διδασκάλων της Εκκλησίας, του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού και του Βασιλείου του Μεγάλου⁸⁸⁵.

Στα κείμενα των παραπάνω συγγραφέων προστέθηκαν οι αναγκαίες σημειώσεις καθώς και λεξικό ονομαστικό και λεκτικό για τη σαφήνεια των δυσχερών σημείων και την εξήγηση των λέξεων⁸⁸⁶. Από τον Θεσσαλό λόγιο καταγράφονται οι «Τετραλογίαι»⁸⁸⁷ του Αντιφώντα, οι «Μελέται»⁸⁸⁸ του Αντισθένη, οι οποίες περιλαμβάνουν τον «Αίαντος Λόγο»⁸⁸⁹, και τον «Οδυσσέως Λόγο»⁸⁹⁰. Έπονται ο «Αποκηρυττόμενος Λόγος»⁸⁹¹ του Λιβάνιου, οι «Λόγοι περί κλήρου»⁸⁹² του Ισαίου του ρήτορα, ο «Λόγος κατά Αριστογείτονος» του Δεινάρχου⁸⁹³, ο «Λόγος κατά Αλκιβιάδου» του Ανδοκίδου, με τον οποίο εξετάζεται ο βίος του Αλκιβιάδη⁸⁹⁴, η «Απολογία Υπέρ Ερατοσθένους φόνου»⁸⁹⁵ του Λυσίου, η «Απολογία του Σωκράτους» του Πλάτωνος⁸⁹⁶, η «Παραίνεσις προς Δημόνικον» του Ισοκράτους⁸⁹⁷, οι «Λόγοι περί της Ροδίων ελευθερίας» και «Υπέρ Μεγαλοπολιτών» του Δημοσθένης⁸⁹⁸. Συνεχίζει ο λόγιος με τον Λόγο «περί Προσευχής» του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου⁸⁹⁹, με τον οποίο ο Άγιος παρακινεί τους χριστιανούς να προσεύχονται αδιαλείπτως. Ακολουθεί ο «Λόγος εις τον εξισωτήν Ιουλιανόν» του Γρηγορίου του Θεολόγου του Ναζιανζηνού⁹⁰⁰ αλλά και οι Λόγοι του Μεγάλου Βασιλείου «Παραίνεσις προς του νέους», και «όπως αν εκ των ελληνικών ωφελείντο λόγων»⁹⁰¹. Ο λόγιος στα κείμενα αυτά θαυμάζει «το ευφραδές, το σύντομον και άλλας χάριτας των λόγων»⁹⁰² των προαναφερόμενων συγγραφέων.

⁸⁸⁴Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1828), Παιδαγωγικά Μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Ελληνικά συλλεγόντα μετ' εκλογής εκ των Ελλήνων αρίστων συγγραφέων*, τόμος Γ', Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρώζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

⁸⁸⁵Ο. π., *Περί των συγγραφέων αφ' ων τα εν τω παρόντι τόμω συνελέγησαν κατ' εκλογήν*, εισαγωγικά σχόλια, χωρίς αρίθμηση.

⁸⁸⁶Ο. π., σ. Εξώφυλλο, χωρίς αρίθμηση.

⁸⁸⁷Ο. π., σσ. 1-29.

⁸⁸⁸Ο. π., σσ. 30-39.

⁸⁸⁹Ο. π., σσ. 30-33.

⁸⁹⁰Ο. π., σσ. 33-39.

⁸⁹¹Ο. π., σσ. 40-57.

⁸⁹²Ο. π., σσ. 58-74.

⁸⁹³Ο. π., σσ. 75-84.

⁸⁹⁴Ο. π., σσ. 85-102.

⁸⁹⁵Ο. π., σσ. 102-115.

⁸⁹⁶Ο. π., σσ. 116-167.

⁸⁹⁷Ο. π., σσ. 167-184.

⁸⁹⁸Ο. π., σσ. 184-209.

⁸⁹⁹Ο. π., σσ. 210-222.

⁹⁰⁰Ο. π., σσ. 222-243.

⁹⁰¹Ο. π., σσ. 244-277.

⁹⁰²Ο. π., Προλεγόμενα, χωρίς αρίθμηση.

2. Η κυκλοφορία των παιδαγωγικών βιβλίων του Κομμητά στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος

Αμέσως μετά την Επανάσταση και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1860 τα παιδαγωγικά συγγράμματα του Κομμητά κυκλοφόρησαν σε ικανούς αριθμούς αντιτύπων στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, ορισμένα μάλιστα από αυτά έτυχαν και επανέκδοσης.

Συλλέγοντας τις μαρτυρίες γι' αυτή την κυκλοφορία, θα αναφερθούμε αρχικά στον Νικόλαο Χρυσόγελο, γραμματέα των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως, ο οποίος στην αναφορά του προς την Ε' Εθνική Συνέλευση των Ελλήνων ευχαριστούσε για την προσφορά του αξιοσημείων Κομμητά «εις το έθνος, ικανόν αριθμόν αντιτύπων [...] των παιδικών και εγκυκλίων μαθημάτων» στα «παιδαγωγικά καταστήματα/σχολεία»⁹⁰³. Επίσης, στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο του Άργους καταγράφεται η χρήση των βιβλίων της «Παλαιάς» και της «Νέας Γεωγραφίας», όπως και άλλων παιδαγωγικών βιβλίων του Κομμητά, ενώ επισημαίνεται η χρήση τους και σε διάφορα σχολεία των Κυκλάδων κατά τη χρονική περίοδο 1828-1832⁹⁰⁴.

Μετά την επανέκδοση της *Εγκυκλοπαιδείας* του Κομμητά στην Αθήνα από τον Κ. Γκαρπολά (1839-1840), η σειρά αυτή των βιβλίων εισήλθε στην εκπαίδευση του νεοελληνικού κράτους την περίοδο της αρχαϊστικής στροφής της και, όπως μαρτυρούν οι πηγές, βρισκόταν στις βιβλιοθήκες πολλών σχολείων στα μέσα του 19^{ου} αιώνα⁹⁰⁵. Βεβαίως η είσοδος των βιβλίων στις βιβλιοθήκες των σχολείων δε σήμαινε αναγκαστικά και αποδοχή των γλωσσικών απόψεων του συγγραφέα τους από τους διδάσκοντες. Έτσι, σε ένα ιδιόγραφο σημείωμα (του Χριστόφορου Παμπούκη;) μέσα στον δεύτερο τόμο της *Εγκυκλοπαιδείας Ελληνικών Μαθημάτων ...*, στην έκδοση του 1814, που υπήρχε στη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου, διαβάζουμε τα εξής: «Διά πολλών ελληνικών λέξεων και ύβρεων και δι' αδυνάτων επιχειρημάτων προσπαθεί ο καλός Κομμητάς να εμποδίση την φυσικήν μεταβολήν των γλωσσών και να διδάσκη τους ανθρώπους να γράφουν διά να μη καταλαμβάνονται, και άλλως να γράφουν και άλλως να ομιλώσι. Αυτήν την λογικήν δεν καταλαμβάνω Κομμητά. Γράφε εις τους Έλληνας Ελληνικά, εις τους Λατίνους Λατινικά, εις τους Γάλλους Γαλλικά και εις τους νέους Έλληνας νεοελληνικά, γράφε καθώς προφέρεις διά να μην αντιφέρεις εις την λογικήν ως εγώ βιαζόμενος»⁹⁰⁶. Στην ίδια Βιβλιοθήκη υπάρχουν και άλλα βιβλία του Κομμητά⁹⁰⁷.

Επίσης, σε επιστολή του γνωστού Αμερικανού ιεραποστόλου J. King προς τον Γρ. Κωνσταντά (3/15 Νοεμβρίου 1830), που του ζητούσε να του στείλει 15 τόμους των έργων του Κομμητά στην πρώτη τους έκδοση, φαίνεται ότι ήταν πρόθυμος να προσφέρει γι' αυτούς 62 γρόσια⁹⁰⁸. Τέλος, λίγα χρόνια πριν, στον Κώδικα της Σχολής Στεμνίτης θα βρούμε σημειωμένο: «Κατά το 1824 έτος αφιερώθηκαν και παρ' εμού του Γεωργίου Διδασκάλου τα εξής βιβλία [...]. Το Δωδεκάτομον σύστημα της Νεωτέρας Εγκυκλοπαιδείας Στεφάνου Κομμητά, διά των οποίων έλαβον εξήντα γρόσια το ήμισυ της τιμής των»⁹⁰⁹.

⁹⁰³Νικόλαος Χρυσόγελος (1831), *Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως. Προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσιν*, σ. 9. Η Αναφορά είναι διαθέσιμη στην ιστοσελίδα: <http://anemi.lib.uoc.gr>.

⁹⁰⁴Αναστασία Κορδατζή-Πρασά (1994), *Η εκπαίδευση στο Άργος επί Καποδίστρια (1828-1832)*, *Ελλέβορος*, 11, σσ. 83-110. Αναστασία Κορδατζή-Πρασά (1996), *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την Καποδιστριακή περίοδο 1828-1832*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σσ. 51-67.

⁹⁰⁵Βλ. λ.χ. Δημητρίου Α. Σακκή (1997), *Η Εκπαίδευση στις Νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α' Οθωμανική περίοδο (1833-1843)*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, σσ. 110, 112, 138, 141, 143, 181.

⁹⁰⁶Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (1995), *Η Σχολική Βιβλιοθήκη τον 19^ο αιώνα: Η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα: Δημόσια Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», αρ. 3, σ. 137.

⁹⁰⁷Βλ. ό. π., σσ. 148-151, 173 και 200.

⁹⁰⁸Ο. π., σ. 289, σημ. 802.

⁹⁰⁹Δανιήλ Αντωνίου (2002), *Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση: 1821-1827*, Τεκμηριωτικά Κείμενα, τόμ. Α' (1821-1825), Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, σ. 374.

Συνάμα, η χρήση της Γεωγραφίας του Κομμητά τεκμαίρεται από έγγραφες μαρτυρίες μαθητών⁹¹⁰, αλλά και από την παραίνεση του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια προς τον έφορο του Κεντρικού Σχολείου της Αίγινας «να ικανοποιηθεί το αίτημα δωρεάν προσφοράς βιβλίων του Κομμητά σε μαθητή»⁹¹¹.

Λίγο αργότερα, το 1836 υπάρχει η πληροφορία ότι στο τυπογραφείο των ευγενών Τράττνερ και Κάρολη στην Πέστη εκδίδονται τα «Στοιχεία της Παιδαγωγικής» από τον Δημήτριο Γκανή, που κατάγεται από την «Κώμη της Ραψάνης» (της Λάρισας), τα οποία είναι διαιρεμένα σε τρία τμήματα και στο «δεύτερο τμήμα αυτών περιέχεται η «Ιερά Κατήχηση» του Στ. Κομμητά, που εκδόθηκε στην Πέστη το 1827, με την άδεια του Κυρίου Νεοφύτου Ριμνίκου. Η πληροφορία αυτή αντλήθηκε από το ελληνικό χειρόγραφο Ν^ο 2722»⁹¹².

Από το ίδιο κείμενο αντλούμε επίσης την πληροφορία ότι στην Πέστη εκδίδεται η «Ελληνική Γραμματική, περιέχουσα τους τύπους, τους αναγκαίους κανόνες της Τεχνολογίας, της Ετυμολογίας, της Συντάξεως και περί Ανωμάτων Ρημάτων στο τυπογραφείο των ευγενών Τράττνερ και Κάρολη, το 1837»⁹¹³. Στη μαρτυρία αυτή αναγράφεται η προειδοποίηση ότι «... μετά ωρίμου και απαθούς σκέψεως ενεκρίθη παρά διαφόρων των εγκριτοτέρων λογίων και διδασκάλων, ως πλέον εύχρηστος και αυτής της *Τερψιθέας*, η γραμματική του εν μακαρία τη λήξει κυρίου Στεφάνου Κομμητά, ήτις συμπεριλαμβάνεται εις την νεωστί παρ' αυτού εκδοθείσαν νέαν Εγκυκλοπαιδείαν εις τόμους 16. Αλλ' επειδή και η Εγκυκλοπαιδεία αυτή κατήντησεν ήδη δυσεύρετος, η δε γραμματική, ως μη χωριζομένη από το όλον σώμα, πλέον δυσαπόκτητος, διά τούτο απεφασίσθη η εκτύπωσις μόνης της Γραμματικής ...»⁹¹⁴. Το ελληνικό χειρόγραφο Ν^ο 2866, από το οποίο αντλήθηκε η πληροφορία, δεν αναφέρει την πηγή.

Στη συνέχεια, από το 1839 έως το 1840 ο Κωνσταντίνος Γκαρπολάς επανεκδίδει για δεύτερη φορά τη δωδεκάτομη «Εγκυκλοπαιδεία» του Κομμητά. Το έργο εκδίδεται στην Αθήνα σε μεγάλο αριθμό αντιτύπων, αλλά σε δέκα τόμους με επιδιορθώσεις και προσθήκες τεμαχίων, όπως αναφέρει ο ίδιος στον τίτλο του έργου: «Νυν δε το δεύτερον εκ των λαμπροτέρων εκδόσεων επιδιορθωθείσα, και με πολλάς προσθήκας τεμαχίων, και ολοκληρών λόγων, ποιητών και λογογράφων αναγκαιούντων εις την παράδοσιν της ελληνικής γλώσσης, επανωξήθεισα εκδίδεται εις τόμους δέκα υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά⁹¹⁵. Ο Γκαρπολάς επισημαίνει την «πόσιν ωφέλειαν έχει ο καθείς και πόσιν χρείαν από την παρούσαν έκδοσιν της Εγκυκλοπαιδείας ταύτης»⁹¹⁶. Η «Εγκυκλοπαιδεία» του Κομμητά χαρακτηρίζεται ότι έχει «το εύωνον, το πλήρες και είναι πλουσιοπάροχος»⁹¹⁷. Η εκδοτική αυτή προσπάθεια είχε μάλιστα ως αποτέλεσμα τη μεγάλη οικονομική ωφέλειά του, έχοντας δεχθεί πολλές θετικές κριτικές⁹¹⁸.

Οι συνδρομητές της δεύτερης επανεκτύπωσης της «Εγκυκλοπαιδείας» του Κομμητά και προφανώς, εκείνοι που είχαν παραγγείλει τους τόμους της «Εγκυκλοπαιδείας», οι

⁹¹⁰ Γιάννης Κόκκωνας (1997), *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου 1830-1834*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σσ. 33-72.

⁹¹¹ Ο. π., σ. 585.

⁹¹² László Horváth, Konstantinos Nakos, Solti Dóra (2018), «Συγγράμματα Ελλήνων Συγγραφέων» *Studia Hellenica II*, Budapest: Elte Eötvös József Collegium, σ. 109.

⁹¹³ Ο. π., σ. 112.

⁹¹⁴ Ο. π., σ. 112.

⁹¹⁵ Γκαρπολάς Κωνσταντίνος (1839), (Επιμέλεια) *Εγκυκλοπαιδεία Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, τόμος πρώτος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότου Κ. Γκαρπολά, εξώφυλλο του Βιβλίου, χωρίς αρίθμηση.

⁹¹⁶ Ο. π., σ. δ'.

⁹¹⁷ Ο. π., σ. ε'.

⁹¹⁸ Σούρλας, ό. π., σ. 107.

οποίοι αναγράφονται στον κατάλογο των συνδρομητών, στο τέλος του 10^{ου} τόμου της επανεκδοθείσας «Εγκυκλοπαίδειας» αριθμούνται σε 674 πρόσωπα και μεταξύ αυτών συμπεριλαμβάνονται σημαίνουσες προσωπικότητες αρκετών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της εποχής, αλλά και ιερωμένων και μοναχών. Οι περισσότεροι από τους προαναφερόμενους συνδρομητές ήταν διδάσκαλοι, σχολάρχες και ιερείς και ήταν διεσπαρμένοι στον σημερινό ελληνικό χώρο, εκτός από την κεντρική και την ανατολική Μακεδονία και τη δυτική Θράκη. Ένας μεγάλος αριθμός συνδρομητών καταγράφεται στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης και της Αδριανούπολης. Μεταξύ αυτών συμπεριλαμβάνονται και δεκατρία άτομα από την περιοχή της Φιλιππούπολης της Ανατολικής Ρωμυλίας. Αξιομνημόνευτες είναι οι συνδρομές δέκα Ιερών Μονών του Αγίου Όρους. Τα περισσότερα σώματα της «Εγκυκλοπαίδειας» που αριθμούνται σε εννέα, παραγγέλθηκαν από την Ιερά Μονή Ιβήρων, και από την Ιερά Μονή Αγίου Παύλου, όπου έχουμε καταγεγραμμένους δώδεκα συνδρομητές⁹¹⁹.

Επίσης, για τον εφοδιασμό της Σχολής των Μηλεών με έργα του Κομμητά στην έκδοση του Κ. Γκαρπολά πληροφορούμαστε ότι κάθε τόμος των έργων του Κομμητά πωλείτο προς 48 δραχμές σε τιμές του 1840⁹²⁰.

Σε επιστολή του Κων. Γκαρπολά προς τον Γρ. Κωνσταντά, ο οποίος πουλούσε βιβλία για λογαριασμό του Κων. Γκαρπολά, με ημερομηνία 20 Απριλίου 1840, διαβάζουμε ότι ο Κ. Γκαρπολάς του έστειλε «14 Σώματα της *Εγκυκλοπαιδείας* του Κομμητά προς 48 δραχμές τον κάθε τόμο, συνολικά 672 δραχμές. Από τα παραπάνω Σώματα, το ένα δόθηκε στον Π. Ν. Γαζή, το ένα στον Ν. Αναστασιάδη, το ένα στον Δ. Διαμαντίδη και το ένα στον Ν. Γίδα»⁹²¹.

Δύο χρόνια αργότερα, το 1842, επανεκδίδεται για δεύτερη φορά, βελτιωμένο, το «Συντακτικόν» του Κομμητά που περιέχεται στη δωδεκάτομη «Εγκυκλοπαίδεια» «του προαναφερθέντος αοιδίμου», όπως αναφέρουν οι επανεκδότες Γεώργιος Μουσαίος και Ευθύμιος Κλεάνθου. Αυτή τη φορά η επανέκδοση έγινε στο Πατριαρχικό Τυπογραφείο Κωνσταντινουπόλεως. Αντίγραφο βρίσκεται στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σιάτιστας «Μανούσεια». Οι συγγραφείς της δευτέρας έκδοσης θεωρούσαν ότι η «Εγκυκλοπαίδεια» του Κομμητά πλούτιζε τη μάθηση και έφερνε πρόοδο στα γράμματα της εποχής και στους μουσοτρόφους. Το μεθοδικό σύστημα παρουσίασης της ύλης παρουσιαζόταν ως παραδειγματικό στη σύνθεση του επιστημονικού εγχειριδίου, ενώ ο Κομμητάς χαρακτηριζόταν ως «σοφώτατος και νουνεχέστατος»⁹²². Το κείμενο εκείνης της επανέκδοσης ελήφθη από την προσαρμοσμένη δεκάτομη «Εγκυκλοπαίδεια» του Γκαρπολά. Ο εκδότης πρόεβη σ' αυτό το διάβημα, διότι θεωρούσε ότι θα προξενείτο «μεγίστη ωφέλεια διά το ευσύννοπτον της διδασκαλίας, το οποίον χειραγωγεί τους

⁹¹⁹Κωνσταντίνος Γκαρπολάς (1840), (Επιμέλεια) *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών* μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, δέκατος τόμος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά, Κατάλογος των συνδρομητών, σσ. 422-431.

⁹²⁰Βλ. στη Διδακτορική Διατριβή του πρωτ. Θεμιστ. Μουρτζανού (2009), *Γρηγόριος Κωνσταντάς: Βίος, Έργο*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σ. 267, σημ. 758.

⁹²¹Πρωτ. Θεμ. Μουρτζανός, *Γρ. Κωνσταντάς, Ένας λόγιος συζητά με τον Διαφωτισμό και την Παράδοση*, ... ό. π., σ. 370.

⁹²²«Δεν υπάρχει κανείς, όστις δεν συνορά, και δεν διαθρυλλεί λαμπρώς τον εις την μάθησιν πλουτισμόν και πρόοδον, που επέφερεν εις τους μουσοτρόφους το μεθοδικώτατον σύστημα της δωδεκατόμου, συντεθέν από τον σοφώτατον και νουνεχέστατον εκείνον άνδρα τον κύριον Στέφανον Κομμητάν, αφού εις το αισθητόν φως υπ' αυτού εξέδότη». Γεώργιος Μουσαίος και Ευθύμιος Κλεάνθου (1842), (Επιμέλεια), *Συντακτικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, εκ της Δωδεκατόμου *Εγκυκλοπαιδείας* του Αοιδίμου Στ. Κομμητά, νυν το δεύτερον εκ των δοκιμωτέρων Γραμματικών επιδιορθωθέν, και προσθήκαις πολλών υποσημειώσεων, και κανόνων ολοκληρών επαυξηθέν, εκδίδεται εις τύπον υπό Γεωργίου Μουσαίου και Ευθυμίου Κλεάνθου, έκδοσις Δευτέρα, Εν Κωνσταντινουπόλει, εκ της Πατριαρχικής Τυπογραφίας, Προς τους Αναγνώστας, εισαγωγικό σημείωμα, χωρίς αρίθμηση.

μαθητιώντας προς την ευμεθοδεστέραν κατάληψιν των συγγραφέων ποιητών και ρητόρων [...]»⁹²³.

Την ίδια χρονιά, το 1842, επανεκδίδεται για δεύτερη φορά και η «Μετρική» του Κομμητά, που περιέχεται στον ενδέκατο τόμο της δωδεκάτομης «Εγκυκλοπαιδείας» του και είχε πρωτοεκδοθεί στη Βιέννη το 1813, στο τυπογραφείο του Αντωνίου Χαίκου. Εκδότες ήταν ο Γεώργιος Μουσαΐος και ο Ευθύμιος Κλεάνθου και η επανέκδοση γίνεται και πάλι στο Πατριαρχικό Τυπογραφείο Κωνσταντινουπόλεως. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τον κατάλογο των 369 φιλόμουσων συνδρομητών⁹²⁴, που εμπεριέχονται στο τέλος της επανέκδοσης της «Μετρικής», οι 241 είναι από τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, αλλά και της ευρύτερης Μικράς Ασίας και του Πόντου. Ανάμεσά τους βρίσκονταν είκοσι πέντε συνδρομητές-μαθητές της Ελληνικής Σχολής του Φαναρίου, ένδεκα συνδρομητές του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου, είκοσι συνδρομητές της Ελληνικής Σχολής Φιλαδελφείας, δέκα συνδρομητές της Ελληνικής Σχολής Τοκατίου, της σημερινής Σαμπούντας στον δυτικό Πόντο και είκοσι συνδρομητές της Ελληνικής Σχολής της Χαλδίας του Πόντου. Άλλοι τριάντα έξι από αυτούς προέρχονταν από την περιοχή της σημερινής Ανατολικής Ρωμυλίας και συγκεκριμένα από τη Φιλιπούπολη και το Τύρνοβο και άλλοι ενενήντα δύο από την Ιερουσαλήμ, ενώ με ιδιαίτερη επισήμανση παρουσιάζονται οι είκοσι πέντε συνδρομητές της Σχολής της Ιερουσαλήμ.

Μία ακόμη ένδειξη της διάδοσης των έργων του Κομμητά παρουσιάζεται σε μια ανέκδοτη χειρόγραφη επιστολή του Ιωάννη Γεωργίου Μάγνη γραμμένη στις 7 Αυγούστου 1843 από τη Μακρυνίτσα του Πηλίου, η οποία βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη των Μηλεών του Πηλίου της Μαγνησίας. Σ' αυτή την επιστολή ο Μάγνης απευθύνεται προς τον λόγιο Γρηγόριο Κωνσταντά και ζητά να του προσφέρει ως αντάλλαγμα της υπηρεσίας που του πρόσφερε ένα σώμα της «Εγκυκλοπαιδείας» του Κομμητά, της έκδοσης του Γκαρπολά, το οποίο βρήκε να πωλείται⁹²⁵.

Δεν πρέπει να παραβλέψουμε επίσης την «Επιστολή αυτοσχέδια και αδελφική του αρχιμανδρίτη Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού προς τους Σεβασμιωτάτους και αγίους Πατέρας και Επιτρόπους της Ιεράς Κοινότητας, όλων των Ευαγών Μοναστηρίων του Αγιωνύμου Όρους του Άθω και προς πάντας τους Αγίους Πατέρας και Αδελφούς των λοιπών Μοναστηρίων και Ασκητών», με ημερομηνία 1^η Αυγούστου 1851. Η επιστολή αποστέλλεται στην Ελληνική Σχολή του Άθω και τη συνοδεύει μία μεγάλη υδρόγειος σφαίρα, έργο των χειρών του Διονυσίου του Πύρρου, δώρο προς το Σχολείο. Σε αυτήν ο Διονύσιος συγκαταλέγει και τον Κομμητά μεταξύ των διδασκάλων των χριστιανών, ενώ τον αναφέρει και ως «εκδότη πολλών ωφέλιμων βιβλίων»⁹²⁶.

Τέλος, αρκετά χρόνια αργότερα, το έτος 1861 εκδίδεται από τον Ηπειρώτη Σέργιο Χ. Ραφτάνη για δεύτερη φορά η «Επίτομος Εκκλησιαστική Ιστορία» του Κομμητά, που συμπεριλαμβανόταν στα «Παιδαγωγικά Μαθήματα», «επαυξηθείσα διά προεισαγωγής και

⁹²³ Γεώργιος Μουσαΐος και Ευθύμιος Κλεάνθου (1842), (Επιμέλεια), *Συντακτικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, εκ της Δωδεκατόμου *Εγκυκλοπαιδείας* του Αοιδίμου Στ. Κομμητά, ... ό. π., Προς τους Αναγνώστας, εισαγωγικό σημείωμα, χωρίς αρίθμηση.

⁹²⁴ Γεώργιος Μουσαΐος και Ευθύμιος Κλεάνθου (1842), (Επιμέλεια) *Μετρική*, εκ της Δωδεκατόμου *Εγκυκλοπαιδείας* του Αοιδίμου Στ. Κομμητά, ενδέκατος τόμος, εκδίδεται εις τύπον υπό Γεωργίου Μουσαΐου και Ευθυμίου Κλεάνθου, έκδοσις Δευτέρα, Εν Κωνσταντινουπόλει, εκ της Πατριαρχικής Τυπογραφίας, σσ. 185-188.

⁹²⁵ Ιωάννης Γεωργίου Μάγνης, Ανέκδοτη επιστολή με ημερομηνία 7 Αυγούστου 1843. Φωτογραφήθηκε την 1^η Νοεμβρίου 2014 στη Βιβλιοθήκη των Μηλεών του Πηλίου της Μαγνησίας, χωρίς αρίθμηση.

⁹²⁶ Διονύσιος Πύρρος Θετταλός (1851), *Επιστολή αυτοσχέδιας και αδελφικής του αρχιμανδρίτου Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού προς τους Σεβασμιωτάτους και αγίους Πατέρας και Επιτρόπους της Ιεράς Κοινότητας, όλων των Ευαγών Μοναστηρίων του Αγιωνύμου Όρους του Άθω και προς πάντας τους Αγίους Πατέρας και Αδελφούς των λοιπών Μοναστηρίων και Ασκητών*, Αθήνησιν εκ της τυπογραφίας, Αγιορείτικη Ψηφιακή Βιβλιοθήκη, Η Ευαγγελίστρια αωνά. - 1^η Αυγούστου 1851, σ. 7.

αναπληρώσεως υπό Π. Χιώτου, Διδασκάλου της Εκκλησιαστικής Ιστορίας εν τῷ Λύκειῳ Ζακύνθου», στη Ζάκυνθο, ἀπὸ το Τυπογραφεῖο «Παρνασσός» τοῦ Σεργίου Χ. Ραφτάνη⁹²⁷.

Ὁ Χιώτης ἐπέλεξε νὰ μετατυπώσῃ τὴν «Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία» τοῦ Κομμητᾶ, «ερανισθεῖσαν ἐκ τῆς τοῦ Μελετίου καὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων τῆς Ανατολικῆς Εκκλησίας ιστορικῶν». Θα σημειώσῃ μάλιστα ὅτι προέβη σ' αὐτὴν τὴν ἐνέργεια «ἐπειδὴ δε, ἐν μόνον ἀντίτυπον εὐρήτο ἐν Ζακύνθῳ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ θεολογοδιδάκτορος ἱερέως Κατραμῆ, ὅστις μετὰ πάσης φιλοφροσύνης καὶ εὐαρεστήσεως ἐχορήγησεν εἰς ἡμᾶς»⁹²⁸. Μάλιστα, ὁ Κατραμῆς τὸ χρησιμοποιοῦσε καὶ ὁ ἴδιος στὴ διδασκαλία τοῦ, ὡς προκάτοχος τοῦ Χιώτη στὸ Λύκειο τῆς Ζακύνθου. Ὁ Χιώτης θα ἀναφέρει ὅτι ἐπειδὴ «οἱ μαθηταὶ ἐδυσκολεύοντο εἰς τὴν μελέτην αὐτῶν καὶ ἐκοπίαζον εἰς ἀντιγραφὴν, ἠθέλησα νὰ τὸ μετατυπώσω, καὶ οὕτως καταστήσω πρόχειρον οὐ μόνον ἐν τῷ Λυκείῳ Ζακύνθου, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς γυμνασίοις τοῦ Ἰονίου Κράτους καὶ ἀπάσης τῆς Ἑλλάδος, εἴαν ἤθελαν νὰ τὸ χρησιμοποιοῦν οἱ διδάσκαλοι τῆς Εκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, γιὰ νὰ γίνονται εὐκόλα, κατανοητά, τῆς Ὁρθοδοξίας τὰ ἔργα καὶ τὰ κατορθώματα ὅλων τῶν αἰώνων ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ Χριστιανισμοῦ»⁹²⁹.

Ὁ συγγραφέας συμπλήρωσε μάλιστα τὸν κατάλογο τῶν Πατριαρχῶν στὸ ἔργο αὐτοῦ τοῦ Κομμητᾶ, διότι ἐκεῖνο συμπεριελάμβανε τοὺς Πατριάρχες μέχρι τὸ ἔτος 1780 ἐπὶ Πατριάρχου Νεοφύτου Ζ', ἐνῶ ὁ Χιώτης ὁλοκλήρωσε τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία μέχρι τῆς πατριαρχίας Κωνσταντίου Α' ⁹³⁰.

Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ παραπάνω ἐπανεκδόσεις θα ἀποτελοῦσαν μιὰ μεγάλη ἠθικὴ ανταμοιβή γιὰ τὸν Θεσσαλὸ λόγιον, μιὰ σημαντικὴ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου τοῦ μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Στὴ συνέχεια ὁμως σταματοῦν οἱ ἐκδόσεις τοῦ, παρόλο ποὺ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔχουμε τὴν ἀνθήση τοῦ ἀρχαϊσμοῦ στὴν παιδεία καὶ στὴ συγγραφὴ.

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν συνεχίστηκαν οἱ ἐπανεκδόσεις τῶν συγγραμμάτων τοῦ Κομμητᾶ θεωροῦμε ὅτι ἦταν ὁ τρόπος καὶ οἱ διαδικασίες ἐκδόσεως τῶν βιβλίων, ὁ ἐκδοτικὸς ἀνταγωνισμὸς τῆς τότε ἐποχῆς καὶ ἡ ἀβεβαιότητα τοῦ ἐκδοτικοῦ ἀποτελέσματος, μιᾶς καὶ τὸ κόστος ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλὸ καὶ ἐπισηφάλες. Εἰς ἄλλον, σὲ ὁλόκληρο τὸν 19^ο αἰῶνα «ὁ τρόπος παραγωγῆς τοῦ βιβλίου βρισκόταν ἀκόμα στὸ προ-ἐπιχειρηματικὸ στάδιο. Δὲν ὑπῆρχε ἐκδοτικὴ πολιτικὴ ἀπὸ τὰ τυπογραφεῖα καὶ ἡ ἐκδόσις τῶν βιβλίων ὀφειλόταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴν παραγγελία ἐπὶ πληρωμῇ. Οὐσιαστικὰ ἐπρόκειτο γιὰ αὐτοεκδόσεις τῶν συγγραφέων καὶ τὸ τυπογραφεῖο/ἐκδοτικὸ κατὰστημα ἦταν ὁ ἐκτελεστής τῆς παραγγελίας. Στὶς σπάνιες περιπτώσεις ποὺ ἓνας ἐκδότης-τυπογράφος ἐξέδιδε βιβλίον με δικά τοῦ ἐξόδα, ἀποτύπωνε τὸ γεγονός στὸ ἐξώφυλλο με τὴν ἐνδειξὴ ὅτι 'τυπώθηκε ἰδίῳ ἀναλώμασι'. Ἐπειδὴ τὸ κόστος ἐκτύπωσης ἦταν σχετικὰ ὑψηλὸ καὶ ἡ πώλησις ἀβέβαιη, ἦταν διαδεδομένη ἐπίσης ἡ ἐγγραφὴ συνδρομητῶν – μιὰ διεθνὴς παράδοσις – προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστοῦν τὰ ἀπαιτούμενα κονδύλια γιὰ τὴ

⁹²⁷ Π. Χιώτης (1859), (Επιμέλεια), *Επίτομος Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία* συντεθεῖσα παρὰ Στ. Κομμητᾶ τοῦ ἐκ Φθίας ἐκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφῶν – ποὺ περιλαμβάνεται στὰ *Παιδαγωγικά Μαθήματα* - Ἐκδόσις Β', ὑπὸ Σεργίου Φ. Ραφτάνη τοῦ Ἡπειρώτου, ἐπαυξηθεῖσα διὰ προεισαγωγῆς καὶ ἀναπληρώσεως ὑπὸ Π. Χιώτου, Διδασκάλου τῆς Εκκλησιαστικῆς Ἱστορίας κτλ. στὸ Λύκειο Ζακύνθου. Ἐν Ζακύνθῳ, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου: «Ὁ Παρνασσός» τοῦ Σεργίου Χ. Ραφτάνη, Βραβευθέντος δι' Ὀλυμπιακοῦ ἀργυροῦ στεφάνου τῷ 1859, διευθύνοντος τοῦ Ν. Ι. Ταρουσσόπουλου. Ἀντίγραφο τοῦ τόμου βρίσκεται στὸ Πανεπιστήμιον Κρήτης, σ. ἐξώφυλλο τοῦ τόμου.

⁹²⁸ Ο. π., προλεγόμενα τῆς παρούσης ἐκδόσεως ὑπὸ Π. Χιώτου, σ. ζ'.

⁹²⁹ Ο. π., σ. ζ'.

⁹³⁰ «Ερανισθεῖς ἐκ τοῦ δ' τόμου τῆς Εκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Μελετίου καὶ ὡς παράρτημα αὐτῆς προσέθηκεν ὁ [...] Γ. Βενδότης καὶ συμπάρελαβον αὐτὸ ἐλευθέρως τὸ μέρος ἐκ τῆς «Γενικῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων», τῆς ὑπὸ τοῦ αἰοδύμου Κούμα συνταχθείσης, τὸ ἀποβλέπον τὴν ἱστορίαν τῶν πατριαρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῶν 1780 μέχρι τῶν 1830. Ὡσαύτως ἐξέτεινα καὶ τὸν κατάλογον τῶν πατριαρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν ἡμερῶν μας». Ο. π., σ. η'.

χρηματοδότηση των εκδόσεων. Μ' αυτόν τον τρόπο εξασφαλιζόταν και η διάθεση ενός αριθμού αντιτύπων σε ένα εν δυνάμει αναγνωστικό κοινό»⁹³¹. Στο σημείο αυτό δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι την περίοδο εκείνη είχαν κλείσει σημαντικοί εκδοτικοί οίκοι, μεταξύ αυτών και της οικογένειας του Γκαρπολά, που έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση στο πρόσωπο του Κομμητά.

Συνάμα, την έλλειψη ενδιαφέροντος για την έκδοση των συγγραμμάτων του Θεσσαλού λόγιου προκάλεσαν η έντονη ανομοιογένεια των θέσεων των αρχαϊστών, η πολυμορφία των ασυντόνιστων καταγραφών για τη μορφή της αποτύπωσης της επίσημης γραπτής ελληνικής γλώσσας, η απουσία ενιαίας πολιτικής και η ανύπαρκτη κουλτούρα κοινής συνεργατικής στοχοθεσίας των λογίων.

Ήταν δε χαρακτηριστικές οι προσωπικές νοοτροπίες περιχαράκωσης και η μη ενεργοποίηση της ομάδας των λογίων που θα αγωνιζόταν για την κοινή συμπόρευση. Λείπουν οι οργανωμένες προσπάθειες των λογίων για πολύπλευρη επιστημονική συνεργασία. Δεν επιδιώκεται η καλλιέργεια της γόνιμης και πολύπλευρης διεπιστημονικής κουλτούρας επικοινωνίας με τους υπεύθυνους του νεοσύστατου κρατικού μηχανισμού.

Συγχρόνως, παρά το ότι «το πνεύμα του Νεοκλασικισμού και της Μεγάλης Ιδέας που επικράτησε εκείνη την περίοδο που οδήγησε τον γραπτό λόγο σε έναν άκρατο αρχαϊσμό και την εξέλιξη της καθαρεύουσας σε αρχαϊζουσα (1860-1870), η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού στις εκπαιδευτικές εκδόσεις από το 1838 και μέχρι το τέλος σχεδόν του 19^{ου} αιώνα δεν επέτρεπε την εύκολη εκδοτική προσπάθεια. Μπορεί το επίσημο κράτος να προσπαθεί να συντονίσει τα βήματά του στον ρυθμό του λογιολατρισμού, αλλά στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία οι φωνές του αρχαϊσμού είναι αλληλοσυγκρουόμενες. Η φθορά προκύπτει από τους ίδιους τους αρχαϊστές. Το υπεραρχαϊστικό κύμα παρουσιάζει μεγάλη ετερογένεια στη γραπτή γλώσσα, με ελευθερία νεολογισμών και ύφους από τους εγγράμματους και δεν υπάρχει ενιαία γλωσσική πρόταση»⁹³². «Η ευρύτερη έλλειψη συνεργασίας Κράτους και Ακαδημίας για μια συντονισμένη προσπάθεια γλωσσικής μεταρρύθμισης και η μη συγκρότηση της γλωσσολογικής επιστήμης εξηγούν την έντονη ανομοιογένεια των θέσεων για τη μορφή της καθαρεύουσας την περίοδο αυτή»⁹³³.

Επιπρόσθετα, ενώ «τις πρώτες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση, από τη μια μεριά κυριαρχεί το ιδανικό της επιστροφής στην αρχαιότητα και η διοίκηση, η δικαιοσύνη, η Εκκλησία, ο στρατός, ο τύπος βοηθούν στην τελική επικράτηση της καθαρεύουσας, από την άλλη όμως, η παιδεία κατάντησε να έχει ως κυριότερο έργο της τη διόρθωση της γλώσσας του ελληνικού λαού και στην πραγματικότητα διαμορφώνεται μια κατάσταση τριγλωσσίας, αν συνυπολογίσουμε και τα ιδιώματα. Η επίσημη γραπτή γλώσσα ήταν ένα κατασκευάσμα που δεν βασιζόταν σε κάποιο ζωντανό ιδίωμα και δεν μπορούσε να έχει ενότητα και ομοιομορφία»⁹³⁴.

⁹³¹Γεώργιος Μαθιόπουλος (2009), *Ανθολόγιο ελληνικής τυπογραφίας. Συνοπτική ιστορία της τέχνης του έντυπου ελληνικού βιβλίου από τον 15^ο ως τον 20^ο αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 55.

⁹³²Ι. Βούρτσης, Ε. Μανακίδου, Γ. Πασχαλίδης, Κ. Σμπόνιας, *Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό - Η έννοια του πολιτισμού, όψεις του Ελληνικού Πολιτισμού*, Τόμος Α', Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σ. 300. Χαρακτηριστική αυτού του πνεύματος ήταν μια εγκύκλιος του Υπουργού Παιδείας (1856), η οποία υπενθυμίζει ότι η «Γραμματική της ελληνικής γλώσσας διά τα δημοτικά σχολεία ορίζεται η της αρχαίας και μόνης».

⁹³³Βασίλης Λιαπής Αν. (1994), *Γλώσσα η Ελληνική - Από τη γλωσσική θεωρία στη διδακτική πράξη*, Νέα έκδοση, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, σ. 311.

⁹³⁴Μ. Μαργαρίτη-Ρόγκα, Δ. Κυριαζής, Ν. Λιόσης, Γ. Παπαναστασίου (2016), *Ελληνική Γλώσσα III – Νέα Ελληνική (Γενικά, το Γλωσσικό Ζήτημα, το νεοελληνικό λεξιλόγιο, Νεοελληνική διαλεκτολογία*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 8-9.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες διαστρέβλωσης του ουσιαστικού προσανατολισμού της παιδείας, την κατάσταση τριγλωσσίας, την έλλειψη ενότητας και ομοιομορφίας του κατασκευάσματος της επίσημης γραπτής γλώσσας, αλλά και τον έντονα καλλιεργούμενο αρνητισμό απέναντι σε πρόσωπα όπως ο Κομνητάς, που στιγματίστηκαν ως ακραίοι αρχαϊστές θα ήταν αδύνατη η ανάληψη πρωτοβουλιών της έκδοσης των έργων του, παρά το ότι η γλώσσα της *Εγκυκλοπαιδείας* του Κωφιώτη λογίου και των *Παιδαγωγικών Μαθημάτων* του (αυτών που είχαν κι αυτών που δεν είχαν εκδοθεί) ήταν αρκετά κατανοητή και άγγιζε τα όρια της καλλιεργημένης δημοτικής.

Επίσης, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι όταν «η Αθήνα το 1833 έγινε πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, η πελοποννησιακή κοινή έγινε η κοινή γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας και το ντόπιο αθηναϊκό ιδίωμα παραμερίστηκε, γιατί δεν είχε πολλούς νεωτερισμούς ούτε πολλούς αρχαϊσμούς, ήταν κατανοητή στο πανελλήνιο και ήταν κοντά στην όσιμη υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή δημώδη γραμματεία, έχοντας βέβαια υπόψη, συν τοις άλλοις, ότι οι Μωραΐτες είχαν παίξει σημαντικό ρόλο στον απελευθερωτικό αγώνα. Ωστόσο, αυτή η γλώσσα δεν καθιερώθηκε ως επίσημη γλώσσα του κράτους, αλλά η προεπαναστατική καθαρεύουσα»⁹³⁵. Άρα θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και το γεγονός ότι η κατανοητή κοινή γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας με μειούμενους αρχαϊσμούς και νεωτερισμούς κερδίζει συνεχώς έδαφος.

Συνάμα, «προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα σταματά η επίδραση των Φαναριωτών και διαμορφώνεται μια νέα μορφωμένη αστική τάξη, ένα γραμματισμένο κοινό που δεν είχε τίποτα αξιόλογο να διαβάσει. Μετά το 1864 που συντελέστηκε η ένωση των Επτανήσων, οι Επτανήσιοι λογοτέχνες πετυχαίνουν να κάνουν ευρύτερα γνωστή τη δημοτική στην ποίηση. Μια γενιά διανοομένων που είχαν σπουδάσει στην Γερμανία και στη Γαλλία ενδιαφέρθηκαν για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας, τη λαογραφία, τις διαλέκτους, τα δημοτικά τραγούδια. Ο Ν. Πολίτης ασκεί επίδραση σε λογοτέχνες που ζητούν άμεση επαφή με τις παραδόσεις και τα έθιμα του λαού και αναγνωρίζουν για πρώτη φορά τον αρνητικό αντίκτυπο της καθαρεύουσας. Πρώτος ο Δημήτριος Βερναρδάκης ζητά την αναγνώριση της γλώσσας του λαού. Στο κοινωνικό αυτό κλίμα εμφανίζεται ο Γιάννης Ψυχάρης, που επιχειρεί να κωδικοποιήσει και να συστηματοποιήσει τη δημοτική, καθιστώντας την τη μόνη εθνική γλώσσα. Το πλαίσιο για την ανατροπή του αρχαϊσμού είναι ευνοϊκότερο παρά ποτέ. Η αστική τάξη είναι πιο συνειδητοποιημένη και γίνονται έντονες κοινωνικές και πνευματικές ζυμώσεις. Ο καθαρισμός χάνει έδαφος και παίρνει θέση αντιδραστική, ενώ η καθιέρωση της μητρικής γλώσσας γίνεται για πρώτη φορά αξίωση μιας μεγάλης κοινωνικής μερίδας»⁹³⁶.

Επομένως, οι έντονες κοινωνικές και πνευματικές ζυμώσεις της νέας μορφωμένης αστικής τάξης δεν θα ευνοούσαν εκδόσεις που προηγήθηκαν της ίδρυσης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Σε μια εποχή όπου σταματά η επίδραση των Φαναριωτών και ξεκινά ο αγώνας για την ανατροπή του αρχαϊσμού και της αναγνώρισης του αρνητικού αντίκτυπου της καθαρεύουσας, όπου η νέα μορφωμένη αστική τάξη θεωρούσε τον καθαρισμό ως παρωχημένο και τις προσπάθειες αυτές ως αντιδραστικές οι γραμματισμένοι διανοούμενοι δεν θα στρεφόταν σε εκδόσεις της εποχής του Κομνητά.

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη το προαναφερόμενο εκδοτικό, ανταγωνιστικό περιβάλλον και τον θάνατο του Κομνητά το 1830 στην Πέστη, θεωρούμε ότι θα ήταν αδύνατες και η χρηματοδότηση των εκδόσεων του Κωφιώτη λογίου από συνδρομητές, αλλά και η προσπάθεια εξασφάλισης των απαραίτητων κονδυλίων από χορηγούς, όσο αξιόλογα κι αν ήταν τα συγγράμματά του. Το υψηλό κόστος μιας έκδοσης, υπό τον φόβο

⁹³⁵Ο. π., σ. 9.

⁹³⁶Ο. π., σσ. 9-10.

των αβέβαιων πωλήσεων και του αχαλίνωτου εκδοτικού ανταγωνισμού της τότε εποχής ήταν αποτρεπτικό μιας τέτοιας επιδίωξης. Κάτω από αυτές τις συνθήκες των έντονων κοινωνικών και πνευματικών ζυμώσεων και των διάχυτων τάσεων ανατροπής του αρχαϊσμού από το γραμματισμένο κοινό, μετά το 1864 και την ένωση των Επτανήσων, όπου η μορφωμένη αστική τάξη αναζητά έντονα ερείσματα για την κωδικοποίηση και συστηματοποίηση της δημοτικής για την καθιέρωσή της ως εθνική γλώσσα, μοιάζει αδύνατη η επιστροφή σε εκδόσεις παλαιότερων δεκαετιών.

Κάτω από αυτές τις ανταγωνιστικές εκδοτικές συνθήκες και εξαιτίας της μεγάλης ετερογένειας των απόψεων των αρχαϊστών λογίων δεν ήταν δυνατή η ενιαία γλωσσική πολιτική που θα υποδείκνυε την κατεύθυνση προς το τυπογραφείο συγκεκριμένων εκδόσεων λογίων που είχαν φύγει από τη ζωή, όταν η καθιέρωση της μητρικής γλώσσας γίνεται δυναμική αξίωση μιας μεγάλης κοινωνικής ομάδας της μορφωμένης αστικής τάξης.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΣΤ. ΚΟΜΜΗΤΑ

1. Οι πηγές της γλωσσικής θεωρίας του Κομμητά

Ο Κομμητάς αγωνιζόταν συστηματικά, υπερασπιζόμενος με ιδιαίτερη θέρμη την αττική διάλεκτο, την οποία θεωρούσε ως «Ελληνίδα φωνή»⁹³⁷, «χρήμα θειότατο»⁹³⁸ που «εξημερώνει τα ήθη και τους ανθρώπους και τους μετατρέπει από άγρια θηρία σε ήμερα ζώα, καταμαγεύει τις ψυχές και τις καρδιές των ανθρώπων και είναι της ανθρωπότητας η ψυχή»⁹³⁹.

Ο Θεσσαλός λόγιος οραματιζόταν την ανόρθωση του γλωσσικού επιπέδου των Ελλήνων του 19^{ου} αιώνα στο ύψος της αττικής διαλέκτου, την οποία θεωρούσε ιδανική μορφή έκφρασης και «υψηλό» λόγο, διότι εμπεριέχει σαφήνεια, ενάργεια και αυθεντία στοχεύοντας έτσι, στην ανάκτηση τού αρχαιοελληνικού μεγαλείου. Αυτή η ανόρθωση θεωρούσε μάλιστα ότι παρά τη γνώμη των αντιπάλων του, ήταν προσιτή σε όλους τους Έλληνες, «συνεισφέροντας με την ευκολία της μεθόδου της παραδόσεως»⁹⁴⁰.

Ο Κομμητάς έχει πρότυπό του τους Τρεις Ιεράρχες της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι Άγιοι Πατέρες του 4^{ου} αιώνα εκ των οποίων οι πιο πολλοί ανήκαν στις ανώτερες τάξεις και είχαν λάβει την παραδοσιακή, αρχαίζουσα παιδεία, όπως ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος «απέρριψαν χωρίς ενδοιασμούς την προφορική γλώσσα της εποχής τους, ως γλωσσικό μέσο για τη γραφή και το κήρυγμα και προτίμησαν την αρχαίζουσα φιλολογική γλώσσα που ήταν ένα είδος *lingua franca* για τις μορφωμένες τάξεις»⁹⁴¹. «Η γλώσσα τους έγινε για χίλια χρόνια το πρότυπο σχεδόν όλης της μεταγενέστερης γραμματείας»⁹⁴².

Ως ιερωμένος ο Κομμητάς, όπως και οι Άγιοι Πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αναζητούσε τη βαθύτερη και λαμπρότερη σχέση με την πρωτότυπη γλώσσα, που για τον ίδιο, αυτή την ιδιότητα, την είχε μόνο η αρχαία αττική διάλεκτος και προτείνει την υιοθέτησή της, διότι θεωρούσε ότι οι Έλληνες στη δύσκολη εκείνη καμπή της ιστορίας τους είχαν ανάγκη από μια γνήσια πηγή, έναν «υψηλό» λόγο, με εθνοποιητική λειτουργία, που θα ήταν φορέας της άμτητης γλωσσικής συνέχειας. Ο Κομμητάς θεωρούσε τον αττικό λόγο ιερό, ως γλώσσα του πρωτοτύπου που είχε τελετουργικό ύφος και περιεχόμενο. Στόχευε στη στέρεη γλωσσική καλλιέργεια, ήθελε τις λέξεις καταυγασμένες από τον καθαρό λόγο, δεν ήθελε να χάσει ούτε μία από το πολύτιμο αρχαιοελληνικό πολιτισμικό κεφάλαιο, το γνήσιο σημασιολογικό περιεχόμενο, το υψηλό βιωματικό φορτίο και τον μυστηριακό χαρακτήρα της αττικής διαλέκτου. Σε μια δύσκολη εποχή, θεωρούσε ότι είχε στα χέρια του έναν πνευματικό θησαυρό, τον «πρωτότυπο λόγο», το ακριβές και πλήρες νόημα των λέξεων, τις υψηλές νοηματικές αποχρώσεις.

⁹³⁷Στέφανος Κομμητάς, *Νεοφύτω Δούκα χαίρειν, Προς Δούκαν Επιστολή Αντικοραϊκή*, η οποία σώζεται στον κώδικα, με αριθμό 29, της Βιβλιοθήκης του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο: Ζώρας Γεώργιος Θ. (1968), *Κομμητά προς Δούκαν επιστολή Αντικοραϊκή*, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι, σ. 14.

⁹³⁸Ο. π., σ. 22.

⁹³⁹Β. Σκουβαράς (1965), Λόγος στηλιτευτικός κατά της αιρέσεως των Κοραϊστών, στο: «*Ανέκδοτα αντικοραϊκά κείμενα*», *Ερνος εις Αδαμάντιον Κοραΐν*, Αθήνα, σσ. 292, 295.

⁹⁴⁰Στέφανος Κομμητάς (χ. χ.), Κώδικας Χειρογράφων 1958: *Κείμενο ακέφαλο, περί του γλωσσικού ζητήματος (περί των γνώμων του Δημ. Καταρτζή, Δ. Δαρβάρεως, Α. Κοραή, Ιγνατίου Ουγγροβλαχίας και πιθανώς Δαινήλ Φιλιππίδη και ανασκευή αυτών από τον Στ. Κομμητά, μέγεθος: 21,5 X 17,5, φύλλα 15, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, φ. 14.*

⁹⁴¹Browning Robert (1991), *Η Μεσαιωνική και Νέα Ελληνική Γλώσσα*, Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη με την προσθήκη δύο άρθρων του συγγραφέα, Μετάφραση: Μαρία Ν. Κονόμη, Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, σ. 72.

⁹⁴²Ο. π., σσ. 72-73.

Ο Κομμητάς επαινούσε λοιπόν τους Πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας⁹⁴³ που κι οι ίδιοι συνιστούσαν την επιστροφή στον αττικό λόγο, για την εξύψωση του Ορθόδοξου χριστιανικού λόγου και την αντιμετώπιση των πολυποίκιλων αιρέσεων. Επιλέγει την αττική διάλεκτο, γιατί ήθελε μία γλώσσα καλλιεργημένη που θα παρείχε τις λεπτές διακρίσεις καίριων εννοιών, για να αντιμετωπιστούν επαρκώς τα προβλήματα του τότε ξενοβριθούς ελληνικού λόγου, των πολλών εννοιολογικών συγκρούσεων και των σημασιολογικών ασαφειών και παραποιήσεων.

Ο Κομμητάς τονίζει ότι πρέπει να ομοιάσουμε με τους: «Λουκιανό, Λιβάνιο, Βασίλειον, Γρηγόριον, Χρυσόστομον, [...] μιμησαμένους κατά δύναμιν εκείνων, που συνέγραψαν στο ιδίωμα του Χρυσού αιώνα»⁹⁴⁴. Στη γλώσσα αυτή έγραψαν «ο Θουκυδίδης, ο Πλάτων, ο Ξενοφών, ο Δημοσθένης, ο Αισχύνης, ο Λυσίας, ο Ισοκράτης, [...], οι της Ιεράς Εκκλησίας θεοφόροι Πατέρες, μιγνύντες τοις της Αττικής ιδιώμασι και ιδιαίτερ' άττα, προς κατάληψιν, και διά ταύτα μάλιστα τούτων την διάλεκτον εκάλεσαν Κοινήν»⁹⁴⁵.

Το απομεινάρι της ακαλλιέργητης ζωντανής γλώσσας, η οποία στα χρόνια της οθωμανικής υποδούλωσης είχε αλλοιωθεί, δεν μπορούσε σε καμιά περίπτωση να αποτελέσει για τον Κομμητά συστατικό στοιχείο της ιδιοπροσωπίας των νέων Ελλήνων και πρότυπο δημιουργίας του νέου ελληνικού λόγου. Ήθελε την ιδέα της ελληνικότητας «ολοφώτεινη» και δεν χωρούσε στο μυαλό του η σκέψη ότι το οικοδόμημα του ανατέλλοντος νέου ελληνισμού, του οποίου πρωταρχικό συστατικό στοιχείο θα ήταν η γλώσσα, μπορούσε να εμπεριέχει τουρκικές λέξεις. Τον Σεπτέμβριο του 1820, έξι μήνες πριν από το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης, ο Κωφιώτης λόγιος από το Βουκουρέστι της Βλαχίας θα χαρακτηρίσει τον οθωμανισμό, ως «τα περί του κάκιστα απολουμένου εκείνου θηρίου, δι ο ένευσεν ο Θεός άνωθεν, εις την καρδίαν του κραταιοτάτου άνακτος, την παντελή αυτού απώλειαν διανοηθήναι και πάντες πολλά και δεινά παθόντες, εύχονται ομοψύχως τω Θεώ, ίνα κακώς απολέσει αυτόν, φθοράν τω ανθρωπίνω γένει γενόμενον, [...] την αξίαν ποιήν δους των πολλών και μεγάλων ανοσιουργημάτων αυτού»⁹⁴⁶. Ο Κομμητάς ήταν ασυμβίβαστος λοιπόν με κάθε τι που θεωρούσε φθαρμένο και αλλοιωμένο. Η αρχή και ο εγκαινισμός του νέου ελληνισμού απαιτούσε λόγο «υψηλό» που θα μεταρσιώνει τον νου σε θείες αναβάσεις.

1.1 Ο Γερμανικός Ιδεαλισμός

Την περίοδο που ζει ο Κωφιώτης λόγιος στην Ευρώπη, η ήπειρος συνταράσσεται από την «εποχή των Επαναστάσεων»⁹⁴⁷, το μέγεθος και το βάθος των οποίων προκάλεσε τον μεγαλύτερο μετασχηματισμό στην ιστορία της ανθρωπότητας. Μέσα από την έως τώρα μελέτη του έργου του δεν έχουμε ικανά στοιχεία για να ανιχνεύσουμε την επιρροή που άσκησε αυτός ο κοσμογονικός μετασχηματισμός στη σκέψη του. Αντίθετα, θεωρούμε σημείο-κλειδί στην κατανόηση του ιδεολογικού σύμπαντος του Κομμητά και της εμμονής του στον αρχαιοελληνικό γλωσσικό κόσμο την επαφή του με τον φιλοσοφικό στοχασμό του γερμανικού Ιδεαλισμού. Την εποχή που δραστηριοποιείται στη Βιέννη, στα τέλη δηλαδή του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, στη Γερμανία αναπτύσσεται το σημαντικότερο φιλοσοφικό ρεύμα των νέων χρόνων, ο γερμανικός Ιδεαλισμός που είχε

⁹⁴³ Σκουβαράς, Λόγος στηλιτευτικός κατά της αιρέσεως των Κοραϊστών, ..., ό. π., σ. 283.

⁹⁴⁴ Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., τόμος δεύτερος, ό. π., σσ. κε' - κστ'.

⁹⁴⁵ Ο. π., σ. κα'.

⁹⁴⁶ Στέφανος Κομμητάς (χ. χ.), «*Διάλογος περί Πολιτείας ή ήτις αν πόλις προς ευδαιμονίαν ανθρώποις βελτίων είη*», Εξεδόθη κατά το 1820 έτος σωτήριον, κατά μήνα Σεπτέμβριον, εν Βουκουρεστίω της Βλαχίας, Κώδικας 1955, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, φ. 1.

⁹⁴⁷ Βλ. Ε. J. Hobsbawm (1992), *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Β' έκδοση αναθεωρημένη, Μετάφραση: Μαριέττα Οικονομοπούλου, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

σαφή επίγνωση της ιστορικότητας της φιλοσοφίας και στράφηκε στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία με ειλικρινές και ουσιαστικό ενδιαφέρον και ήταν το πρώτο ιδεολογικό ρεύμα της νεότερης εποχής, όπου κεντρική θέση είχε ο Πλάτωνας⁹⁴⁸.

Ο εξέχων εκπρόσωπός του, ο Fr. Hegel⁹⁴⁹ ανακαλύπτει εκ νέου την Πλατωνική φιλοσοφία και την αναγορεύει σε διαρκή πηγή φιλοσοφικής έμπνευσης, αναγνωρίζοντας την ως κοιτίδα της Δυτικής μεταφυσικής.

«Ο γερμανικός Ιδεαλισμός φέρνει στο φως εκείνη την έννοια του Απολύτου, διά του οποίου μπορεί να θεμελιωθεί και να αποδειχθεί η γνωστική βεβαιότητα του Εγώ. Στο πλαίσιο του φιλοσοφικού αυτού κινήματος λαμβάνει χώρα μία συνεχής ζύμωση γύρω από το πρόβλημα της έννοιας του απολύτου. Η εν λόγω ζύμωση οδηγεί σε όλο και πιο συγκεκριμένες μορφές της ενότητας ανάμεσα στο Εγώ και στο Απόλυτο»⁹⁵⁰.

Ο αττικός λόγος, πέραν των άλλων διαστάσεών του, είναι η επίγνωση της ζητούμενης ενοποίησης, η οποία συνιστά το ουσιαστικό μέλημα των φιλοσόφων της νεότερης εποχής. «Η εν λόγω συνειδητοποίηση εκδηλώθηκε με τη μορφή των μεγάλων συστημάτων του γερμανικού Ιδεαλισμού, στο πλαίσιο του οποίου, η ζητούμενη ενότητα εκφράζεται ρητά και αποτελεί το κριτήριο για την ερμηνεία της σύνολης πραγματικότητας»⁹⁵¹.

Ο αττικός λόγος είναι η καντιανή ολότητα. Η πολλότητα, δηλαδή ο κόσμος της μη κεκαθαρμένης καθομιλουμένης, είναι το αντίθετο της ενότητας. Με τον καθασμό της γλώσσας θα επέλθει η ολότητα.

Αντίθετα, ο εμπειρισμός⁹⁵², επιδιώκει τον σχηματισμό καθολικών εννοιών και τη συναγωγή φυσικών νόμων επί τη βάσει των εμπειρικών παρατηρήσεων. Ο αττικός λόγος δηλώνει τον αγώνα του Κομμητά εναντίον του εμπειρισμού. Αντιτίθεται στην εμπειρία, ως ουσία του αληθινού, η οποία δεν συνιστά τα μεταβλητά δεδομένα, αλλά διεκδικεί την καθολικότητα και τη διεκδίκηση της αλήθειας στα αισθητά. Ο Κομμητάς είναι ο φιλοσοφικός πολέμιος της εμπειριοκρατίας και δέχεται ότι η ουσία της αλήθειας βρίσκεται στα νοητά και όχι στα αισθητά.

Η γαλλική Φιλοσοφία τηρεί αρνητική στάση απέναντι στον γερμανικό Ιδεαλισμό⁹⁵³. Η θετική πηγή τόσο της γνώσεως εν γένει όσο και του δικαίου, τοποθετείται στον ανθρώπινο Λόγο, στον κοινό νου. Ο Κομμητάς στρέφεται λοιπόν συγχρόνως κατά της γαλλικής Φιλοσοφίας. Με τον αττικό λόγο εισάγει το ερώτημα της εκ νέου αποκατάστασης της αλήθειας, σχετικά με το όντως όν. Ο αττικός λόγος είναι το εν και

⁹⁴⁸Ευάγγελος Μουτσόπουλος (1982), «Η καταλυτική παρουσία του εγελιανισμού». *Νέα Εστία* 111, σσ. 588-589· Κωνσταντίνος Μπουζέας (1981), «Εισαγωγή στο έργο του Εγέλου». *Εποπτεία* 59, σσ. 565-574· Περικλής Βαλλιάνος Σ. (2009), «Hegel και ελληνική φιλοσοφία: οι αξιώσεις του ιστορικού λόγου» [Περύληψη αγγλικού άρθρου]. *Φιλοσοφία* 39, σ. 324.

⁹⁴⁹Georg W. F. Hegel (1980), «Εισαγωγή στην ιστορία της φιλοσοφίας. (Σημειώσεις της Χαϊδελβέργης)», Εισαγωγή-Μετάφραση. Νίκος Ψημμένος. *Νέα Εστία* 108, σσ. 1137-1146· Βάλτερ Γιαίσκε (1995), «Απόλυτο υποκείμενο – απόλυτη υποκειμενικότητα. Περί μιας αμφισβητούμενης έννοιας του γερμανικού Ιδεαλισμού». Μετάφραση Γεωργία Αποστολοπούλου. Στο: Γεωργία Αποστολοπούλου (1995), (Επιμέλεια και Μετάφραση), *Ιστορία και υποκειμενικότητα στη φιλοσοφία του Χέγκελ*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σσ. 13-31.

⁹⁵⁰Παύλος Κλιματσάκης (2010), *Συστηματική εισαγωγή στον γερμανικό Ιδεαλισμό (Καντ, Φίχτε, Σέλλινγκ, Χέγκελ)*, Αθήνα: Εκδόσεις Ροές, σ. 14· Andreas Arndt, «Η εγελιανή έννοια της διαλεκτικής αναφορικά προς τον Καντ», Μετάφραση: Μ. Τσέτσος, Στο: Μ. Αγγελίδης - Σ. Δημητρίου - Α. Λαβράνου (2008), (Επιμέλεια), *Θεωρία, Αξίες και Κριτική*. Αθήνα: «Πόλις», σσ. 602-619.

⁹⁵¹Κλιματσάκης, *Συστηματική εισαγωγή στον γερμανικό ιδεαλισμό ...*, ό. π., σσ. 21-22.

⁹⁵²Ο. π., σ. 20.

⁹⁵³Κώστας Αζελός (1984), «Δεκατρείς θέσεις για τη γαλλική επανάσταση. Η εγελιανή και μεταεγελιανή ερμηνεία, ήτοι διαλεκτική, δηλαδή ιστορικο-κοσμική της γαλλικής επανάστασης και η πλανητική της εξάπλωση», Μετάφραση Ρούλα Φουντούκου. *Τομές* 92, σσ. 5-6· A. Schmidt (1989), «Ο Hegel για τη Γαλλική επανάσταση και την αστική κοινωνία», Μετάφραση Γεώργιος Σταμάτης. *Τεύχη πολιτικής οικονομίας* 4, σσ. 77-89.

παν, η ολότητα δηλαδή των πεπερασμένων όντων και απαιτεί να τεθεί ως τέτοιος. Τίθεται λοιπόν, το ερώτημα πώς το νοείν επανέρχεται στον Θεό;

Η σκέψη των φιλοσόφων του γερμανικού Ιδεαλισμού⁹⁵⁴, και ιδιαίτερα του Hegel⁹⁵⁵, φαίνεται να επηρεάζει καθοριστικά και τη σκέψη του Κομμητά που θα τον αποκαλούσαμε φιλόσοφο του απολύτου, εφόσον ωθεί την αρχή της βεβαιότητας του γινώσκοντος υποκειμένου στα όριά της, στη γνώση του Θεού ως του απόλυτου όντος. Η πρόσληψη του Hegel από τον Κομμητά ήταν μάλιστα πρόωπη, διότι στον ελληνόφωνο χώρο ξεκινάει από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα στα Επτάνησα. Ο Hegel, άριστος γνώστης της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, προσπάθησε να τελειοποιήσει τη Διαλεκτική του Πλάτωνα - την οποία θεωρούσε ως τη συστηματική, μεθοδική και ολοκληρωμένη ενσωμάτωση κάθε θέσης και θεώρησης, με αναγνώριση των αξιώσεών τους και άρση της μονομέρειάς τους - διότι «αληθές» δεν είναι ποτέ το επιμέρους, το ιδιαίτερο και το μερικό, αλλά μόνο «το όλον»⁹⁵⁶.

Με τη σειρά του, ο Κομμητάς είναι ο ιδεαλιστής εκείνος φιλόσοφος, που μας δείχνει την κυκλική πορεία από την ιδέα προς την ιδέα και από τον λόγο προς τον λόγο. Είναι, επίσης, ο μελετητής της γλώσσας που υποστηρίζει το υψηλό επίπεδο ανταπόκρισης του λόγου προς τα πράγματα και τις Ιδέες και εισάγει στη φιλοσοφική του διάνοηση τη διαλεκτική θεωρία του Απολύτου. Δεν αντιμετωπίζει τη γλώσσα με τους σημερινούς όρους προσέγγισης ως πολιτισμικό δηλαδή, μόρφωμα που εμπίπτει σε αλλαγές, ως ζωντανό οργανισμό, ο οποίος υπόκειται στη διαχρονική εξέλιξη και συγκροτείται, κυρίως, ως ένα επικοινωνιακό εργαλείο, αλλά ως παγκόσμια γλώσσα του πνεύματος, ως κώδικα άφθαρτο, σταθερό και αμετάβλητο που ενέχει τη γνώση του Απολύτου. Το Απόλυτο είναι φορέας της αλήθειας και της αντικειμενικής εγκυρότητας, που πορεύεται προς την αναζήτηση της ανθρώπινης πλήρωσης του ιδανικού προτύπου.

Για τον Κομμητά, λοιπόν, η αττική διάλεκτος είναι η ρίζα του ιστορικού «γίγνεσθαι» των Ελλήνων, η οποία, αν κακοποιηθεί, θα αποδιοργανώσει και θα αποσαθρώσει τη σκέψη τους αποδομώντας έτσι την παιδεία τους. Ήταν βέβαιος ότι η πτωχευτική μεταποίηση του αττικού γλωσσικού οικοδομήματος θα οδηγήσει σε ένα άρρυθμο, αντι-στοχαστικό σύμφυρμα ετερογενών στοιχείων και παρεφθαρμένων λέξεων. Η γλώσσα εκλαμβάνεται ως σκέψη του «Είναι», ως η αρχέγονη ενότητα ή συναρμογή του που εμπεριέχει την αρχέγονη-ποίηση, εντός της οποίας η λέξη και η γλώσσα διανοίγονται στην αλήθεια του.

⁹⁵⁴Ernst Cassirer (1981), *Kant's Life and Thought*, New Haven: Yale University Press, σσ. 250-256· Κώστας Ανδρουλιδάκης (2009), «Η ανακάλυψη του πνεύματος από τον Χέγκελ. Σκέψη συστηματική και σκέψη προβληματική», στο: *Η Φαινομενολογία του πνεύματος*, σσ. 61-80· Δημοσθένης Γεωργοβασίλης (2008), «Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), Διακόσια χρόνια της Φαινομενολογίας του πνεύματος», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 25, σσ. 157-164· Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1987-1988), «Η Φιλοσοφία του Χέγκελ» [αποσπασμα], *Φιλοσοφία* 17-18, σσ. 13-40· Γεώργιος Καραγιάννης Στ. (2004), «Η φιλοσοφία κατά τον Hegel», στο: *Αντιλήψεις για τη φιλοσοφία*, σσ. 43-54· Δημήτριος Καρύδας (2009), «Απόλυτη γνώση: το ιστορικό γίγνεσθαι του πνεύματος», στο: *Η Φαινομενολογία του πνεύματος*, σσ. 360-384· Παύλος Κλιματσάκης (2005), «Η αντίληψη του Εγέλου περί του κλασσικού αισθητικού ιδεώδους. Μια συστηματική προσέγγιση» [Περίληψη αγγλικού άρθρου], *Φιλοσοφία* 35, σ. 98· Αναστάσιος Κουκής (1997), «Από τον εκλεκτικό καντιανισμό στον εγελιανισμό: Η έννοια της ελευθερίας στο έργο των Κωνσταντίνου Στρατούλη και Παύλου Γρατσιάτου», στο: *Η έννοια της ελευθερίας στον Νεοελληνικό στοχασμό*. τόμος Δεύτερος: *Δέκατος ένατος αιώνας*, Αθήνα: «Ακαδημία Αθηνών – Κ.Ε.Ε.Φ.», σσ. 73-143.

⁹⁵⁵Josef Simon (2009), «Η έννοια του απολύτου πνεύματος στον Χέγκελ», Μετάφραση Θεόδωρος Πενολίδης, στο: *Η Φαινομενολογία του πνεύματος*, σσ. 81-99· Γεώργιος Κουμάκης (1982), «Φιλοσοφική παγκόσμια ιστορία κατά τον Έγελ», στο: *Χέγκελ, Ιστορία και διαλεκτική*, σσ. 93-103· Μανώλης Μαρκάκης (1988), «Παρατηρήσεις στην εγελιανή διαλεκτική», στο: *Η Διαλεκτική*, σσ. 192-198· Δημήτριος Μούκανος Δ. (1988), «Η εγελιανή έννοια της άρνησης: Αντίθεση ή αντίφαση;», στο: *Η Διαλεκτική*, σσ. 163-169.

⁹⁵⁶Νικόλαος Χρόνης (1982), «Ελευθερία και αναγκαιότητα ως κανονιστικές αρχές του πνεύματος [κατά τον Χέγκελ]», στο: *Χέγκελ, Ιστορία και διαλεκτική*, σσ. 104-119· Αλέξανδρος Χρύσης Α. (1998), «Ατομικότητα και καθολικότητα. Από τον Hegel στον Marx», *Ουτοπία* 32, σσ. 53-71· Σταύρος Πάνου (1982), «Λογική του γίγνεσθαι [κατά τον Χέγκελ]», στο: *Χέγκελ, Ιστορία και διαλεκτική*, σσ. 131-142.

«Η Αττική διάλεκτος της όλης ελληνικής φωνής εστίν η πλατυτάτη και των άλλων διαλέκτων η περιεκτικωτάτη», «το όντως αγαθό πράγμα»⁹⁵⁷.

Ο Κομμητάς θεωρεί ότι στον αττικό λόγο ενυπάρχει η εσαεί παρουσία του «Είναι». Τον αττικό λόγο, τον θεωρεί πεδίο δια-στοχασμού της αρχέγονης αλήθειας, ενώ διερευνά την οντολογική μαρτυρία της γλώσσας, την παιδαγωγική δύναμη του αττικού λόγου, που προεικονίζει το «Είναι» του όντος λόγου και το άγει σε αρμονική σύζευξη.

Όπως ο Hegel⁹⁵⁸, έτσι και ο Κομμητάς, επισημαίνει την ανάγκη επιστροφής στις αρχέγονες πηγές. Εγείρει τα ερωτήματα που αφορούν στον χαρακτήρα και στα όρια της γλώσσας, της απόλυτης ή μη σχέσης του ονόματος με τη γνώση, τη διάκριση μεταξύ της εμπειρικής και της ιδεώδους γλώσσας, καθώς και το μέτρο της συγγένειας μεταξύ της γνώσης και της γλώσσας⁹⁵⁹. Τον απασχολεί η ανάδυση του πυρήνα της «καθαρής» γλώσσας, «το αξίωμα της γλώσσας»⁹⁶⁰ που εμπεριέχει το απόλυτο νόημα, την απόλυτη αλήθεια, αναβιώνοντας την Ιδέα του υπερβατικού σημαινόμενου, για το οποίο έγινε πολύς λόγος στον φιλοσοφικό στοχασμό.

Ο Κομμητάς ήταν ελληνοιστής και η σκέψη του αρδεύονταν από τους πατέρες της Φιλοσοφίας - τον Ηράκλειτο, τον μαθηματικό-φιλόσοφο Πυθαγόρα, τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα. Αναζητούσε την καθαρή σκέψη και την έβρισκε στην πατρίδα του, την πατρίδα της Φιλοσοφίας - την Ελλάδα. Ο κεντρικός άξονας της σκέψης του στηριζόταν στη θεωρία των *Ιδεών* που εισήγαγε ο Πλάτωνας⁹⁶¹. Για τον λόγιο, ο οποίος ζούσε σε μια ευαίσθητη και μεταβατική περίοδο πνευματικής αβεβαιότητας, η αττική διάλεκτος πρόβαλε ως το κριτήριο εγγύησης της αλήθειας, το σταθερό σύστημα εννοιών και αξιών, το αρχέτυπο της αρμονίας που θα διαφύλασσε την υψηλή διανοητική σκέψη, αλλά και τις ηθικές και πολιτικές αξίες. Λίγο πριν το ξέσπασμα της ελληνικής Επανάστασης, αντιλαμβάνεται με οξυδέρκεια τις κοσμογονικές πολιτικές, ηθικές, γλωσσικές και ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές που θα ακολουθούσαν μετά την ίδρυση του νέου κράτους και αναζητά την ιδανική γλώσσα και πολιτεία, που θα αποτελέσει πυξίδα και πρότυπο σ' αυτούς που θα αναλάβουν την ηγεσία του νέου ελληνισμού.

Ο ιδεαλισμός, που πρεσβεύει ότι η πραγματικότητα διέπεται από δομή και τάξη και αρθρώνεται γύρω από κατηγορίες και έννοιες, γύρω από Ιδέες, επηρεάζει το διανοητικό οικοδόμημα του Κομμητά. Ο επιδιωκόμενος σκοπός του είναι η πρόσβασή του στην ανώτατη πραγματικότητα, στο όντως Αγαθό, μέσα από τη διαλεκτική διαδικασία. Ξεκινάει από τον θεωρούμενο αρχέτυπο αττικό λόγο, τον οποίο θεωρεί ότι είναι το «όντως ον», η θέση. Η καθομιλουμένη όταν δεν γίνεται κοινωνός του αττικού λόγου, δεν υπηρετεί το όντως Αγαθό, διαταράσσει την αρμονικότητα της γλώσσας. Η «μη καθαρή» καθομιλουμένη είναι πεδίο σύγκρουσης εννοιών. Στο επίπεδο αυτό, πρέπει να γίνει η κατάλληλη κάθαρση των ξενικών λέξεων, μέσα από μια διαδικασία αποσαφήνισης του αληθούς από το μη αληθές. Η «καθαρή» καθομιλουμένη οδηγεί και πάλι στη σύνθεση, στην τελική άρση των αντιθέσεων, στην αποκάλυψη του υποκρυπτόμενου απολύτου, το οποίο εμπεριέχει ο αττικός λόγος, στην πλήρη περισυλλογή και ενοποίηση στο Εν Πάντα, όπου δεν υπάρχουν οι αντιθέσεις της καθομιλουμένης, αλλά ο καθαρός υψηλός λόγος, «το όντως Αγαθό»⁹⁶².

⁹⁵⁷ Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., ό. π., τόμος δεύτερος, σ. η΄. Στέφανος Κομμητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, προς τους πεπαιδευμένους Έλληνες, *Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών*, Πέμπτη, 13 Ιουλίου 1820, Εν Βουκουρεστίου, σ. 168.

⁹⁵⁸ Παναγιώτης Νούτσος (1982), «Η παρουσία του Hegel στη νεοελληνική φιλοσοφική σκέψη», στο: *Ο Χέγκελ και ο Μαρξισμός*, σσ. 81-90. Θ. Πενολίδης (2000), «Η εγελιανή φιλοσοφία της γλώσσας», *Δευκαλίων* 18/2, σσ. 253-279.

⁹⁵⁹ Κομμητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό.π., σ. 165.

⁹⁶⁰ Ο. π., σ. 165.

⁹⁶¹ Marten Rainer (1978), *Plato's Doctrine of Ideas, Philosophy and History* 11 (1), σσ. 31-34.

⁹⁶² Ο. π., σ. 168.

Ο Κομμητάς επιχείρησε να ερμηνεύσει φιλοσοφικά τη γλώσσα. Οι εποχές μάλιστα που δραστηριοποιούνται ο μεγάλος Έλληνας φιλόσοφος Πλάτωνας και ο Έλληνας λόγιος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού Στ. Κομμητάς προσιδιάζουν αρκετά και έχουν πολλά κοινά στοιχεία. Ο Πλάτωνας ζώντας στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ., βρίσκεται αντιμέτωπος με τους Σοφιστές, οι οποίοι μιλούν για τη σχετικότητα της κάθε σημασίας ειδικά στη σφαίρα των ηθικών και πολιτικών αξιών. «Η ρητορική χρήση της γλώσσας, την οποία οι Σοφιστές ανήγαγαν σε θεωρία, είχε οδηγήσει σε αστάθεια και σχετικότητα κάθε σημασία, προπαντός, στο πλαίσιο των ηθικών και πολιτικών αξιών»⁹⁶³.

Η φιλοσοφική αναζήτηση που είχε ξεκινήσει με τους Προσωκρατικούς φιλοσόφους⁹⁶⁴, σχετικά με το πώς μπορούμε να γνωρίσουμε τον κόσμο γύρω μας και την πρωταρχική του αιτία, είχε οδηγηθεί σε πλήρες αδιέξοδο στην εποχή του Πλάτωνα. Μπροστά σ' αυτή τη γενική αμφισβήτηση που καλλιεργείται, ο Πλάτωνας καταπιάνεται με την προσπάθεια να εξασφαλιστεί πλήρως η σταθερότητα, η αλήθεια και η αποκατάσταση της δυνατότητας να συγκροτηθεί μια ακριβής επιστήμη. Αναζητά το κριτήριο που θα εγγυάται την αλήθεια, πέρα από κάθε προσπάθεια ρητορικής πειθούς και σοφιστικού σχετικισμού. Ο φιλόσοφος αναζητά το επιστημονικό κριτήριο που θα εγγυάται τη συγκρότηση ενός σταθερού συστήματος εννοιών και αξιών και πίσω από τη μεταβλητότητα, την πολλαπλότητα και την αντιφατικότητα των υποκειμένων ψάχνει την αντικειμενική, αμετάβλητη σημασία.

«Ο Πλάτων βρήκε στις Ιδέες του την σταθερότητα που αναζητούσε ο ίδιος, αλλά και ο Σωκράτης. Οι πλατωνικές Ιδέες γίνονται αντιληπτές μέσω της νόησης»⁹⁶⁵.

Από την άλλη μεριά, ο Κομμητάς ζει στην περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, σε μια ιστορική εποχή μεγάλων αλλαγών, που ο νέος ελληνισμός ανατέλλει και απαιτείται η θεμελίωση της αναδυόμενης νέας κοινωνίας σε θεμέλια πνευματικά ισχυρά.

Για τον Πλάτωνα, η εμπειρική γνώση, η αισθητηριακή εμπειρία δεν μπορεί να οδηγήσει σε βέβαιες και σταθερές αλήθειες, σε αιώνια και αντικειμενική εγκυρότητα⁹⁶⁶. Η γνώση απαιτεί την ύπαρξη ενός σταθερού αντικειμένου. Το αντικείμενο της γνώσης πρέπει να είναι αμετάβλητο και αιώνιο, εκτός χρόνου και μεταβολής, ενώ οι αισθήσεις μας φέρνουν σε επαφή με ό,τι είναι μεταβλητό και φθαρτό.

Έτσι ο φιλόσοφος θέλει να διαφυλάξει το αγαθό της γνώσης και της αντικειμενικής αλήθειας από ιδεολογήματα που την απέρριπταν και καταδίκάζαν τον άνθρωπο σε μια μόνιμη άγνοια, οδηγώντας τον τελικά στον αμοραλισμό. Ο Πλάτωνας υποστήριζε ότι «τα αντικείμενα της γνώσης, τα αντικείμενα που θα μπορούσαν να οριστούν, υπήρχαν, αλλά δεν έπρεπε να ταυτιστούν, με τον αισθητό κόσμο· υπήρχαν σε έναν νοητό κόσμο, πέραν του χώρου και του χρόνου και είναι οι περίφημες πλατωνικές Ιδέες ή Είδη»⁹⁶⁷. «Οι Ιδέες

⁹⁶³M. Vegetti (2000), *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, Μετάφραση Γ.Α. Δημητρακόπουλος, Αθήνα: Π. Τραυλός, σ. 160'

⁹⁶⁴W. H. Walsh (1985), *Εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας*, μετάφραση Φ. Κ. Βώρος, Αθήνα: MIET, σ. 221 κ. ε.

⁹⁶⁵D. Melling (1987), *Understanding Plato*, Oxford & New York: Oxford University Press, σ. 98' Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (2003), *Αρχαία Ελληνική Γνωσιοθεωρία*, Μετάφραση: Στ. Δημόπουλος, Αθήνα: Παπαδήμας, σ. 48' G. Fine (2003), *On Ideas, Aristotle's Criticism of Plato's Theory of Forms*, Oxford: Clarendon Press, σσ. 144 και 318, σημ. 10' Fine Gail (2003), «*Knowledge and Belief in Republic V-VII*», *Plato on Knowledge and Forms, Selected Essays*, Oxford: Clarendon Press, σ. 87' Marten Rainer (1978), *Plato's Doctrine of Ideas, Philosophy and History* 11 (1), σσ. 31-34' David Ross (1951), *Plato's Theory of Ideas*, Oxford: Clarendon Press, σσ. 11-21 και 228-231' J. A. Stewart (1906), *Plato's Doctrine of Ideas* [Η διδασκαλία των ιδεών του Πλάτωνα], *Mind* 15 (60), σσ. 519-527' Nicholas White P. (2012), *Plato on Knowledge and Reality*, Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company, σ. 63.

⁹⁶⁶Φ. Σατελέ (1982²), (Επιμέλεια), *Η Φιλοσοφία από τον Πλάτωνα ως τον Θωμά Ακινάτη*, Μετάφραση: Κ. Παπαγιώργης, Τόμος Α', Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη 5, σσ. 59-66.

⁹⁶⁷A. E. Taylor (1992), *Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του*, Μετάφραση: Ι. Αρζόγλου, Αθήνα: MIET, σ. 45' Stewart, *Plato's Doctrine of Ideas ...*, ό. π., σσ. 519-527'

συνιστούν έσχατες και αυθυπόστατες οντολογικές και νοηματικές εστίες θεμελίωσης της πραγματικότητας και της γνώσης»⁹⁶⁸. Το ατελές (τα αισθητά πράγματα) δεν θα μπορούσε ποτέ από μόνο του να μας οδηγήσει στη γνώση του τέλει (τις Ιδέες). Την αληθινή σημασία της λέξης «ίσο» δεν μπορεί να την πήραμε απλώς με την εξέταση και σύγκριση των πραγμάτων που βλέπουμε ή των ευθειών που σχεδιάζουμε. «Γνωρίζουμε από πριν τη σημασία της λέξης «ίσο», για να μπορούμε να προβούμε σε κρίση για την ισότητα, ανάμεσα σε αισθητά πράγματα, δηλαδή τα δεδομένα των αισθήσεων τα συνοδεύει πάντα η εκτίμηση, με βάση κάποιο ιδανικό πρότυπο»⁹⁶⁹.

Οι θέσεις του Πλάτωνα επηρέασαν τη σκέψη του Κομμητά στο θέμα της επιλογής της ιδανικής Πολιτείας και της ιδανικής γλώσσας, που θα έπρεπε να επιλέξει το εν δυνάμει κρατικό ελληνικό μόρφωμα. Η γλώσσα, το βασικότερο συστατικό του έθνους, θα πρέπει να είναι υψηλή και να έχει παιδευτικό χαρακτήρα. Για τον Κομμητά, ο αττικός λόγος, η ιδανική γλώσσα στο απόγειο της δόξας της έπρεπε να αποτελέσει το στέρεο έρεισμα του νέου ελληνισμού. Ο Κωφιώτης λόγιος θα γράψει: «...ας παρακινήσουμε όσους μπορούν να αποκτήσουν, αν είναι δυνατόν, θέληση και προθυμία, να συστήσουν συστηματικά σχολεία προς διάδοση του όντως καλού, της γλώσσας των θεών. Ας προσπαθήσουμε όλοι να δείξουμε ότι είμαστε άξιοι πρόγονοι εκείνων των ένδοξων ανδρών, μιμούμενοι και τη φωνή και το φρόνημα. Ας δείξουμε στα έθνη ότι πραγματικά είμαστε απόγονοι εκείνων, δείχνοντάς τους ότι καταληφθήκαμε από το Αγαθό, τη φωνή και γράφοντες και λέγοντες ιδίαν»⁹⁷⁰. Για τον Πλάτωνα, το Αγαθό είναι η βάση κάθε εξήγησης, εφόσον κάνει τα πράγματα γνωστά, αλλά συνάμα και θεμέλιο της φύσης των πραγμάτων, το οποίο κάθε στιγμή τα κάνει να είναι αυτό που είναι. Επομένως, αφού η αγαθότητα είναι απαραίτητη για την κατανόηση της πραγματικότητας, είναι υπέρτατη στην τάξη των πραγμάτων, άρα και θεμελιώδης στην προσπάθεια σύλληψης του κόσμου⁹⁷¹.

«Για τον Πλάτωνα ένα επιμέρους αισθητό αντικείμενο έχει μια αρετή, εξαιτίας του ότι μετέχει στην Ιδέα του Αγαθού. Το αισθητό, χαρακτηρίζεται ως αρετή, μετέχοντας ουσιαστικά σε δύο Ιδέες, η μια εκ των οποίων είναι η Ιδέα του Αγαθού»⁹⁷². Για τον Κομμητά, η «καθαρή» καθομιλουμένη, η οποία προσιδιάζει με το αισθητό, έχει αρετή, διότι προέρχεται και μετέχει στον αττικό λόγο. Η καθομιλουμένη είναι το ενδιάμεσο στάδιο της σύγκρουσης και της «εκκαθάρισης», της αποβολής των ξένων σωμάτων της γλώσσας, πριν οδηγηθεί και πάλι, στη μήτρα της τέλει γνώσης, στον αττικό λόγο.

Οι θέσεις για τη γλώσσα στον «Κρατύλο», η «Θεωρία των Ιδεών» και η ιδανική «Πολιτεία» του Πλάτωνα⁹⁷³, αποτελούν τους πυλώνες, όπου στηρίζει ο Κομμητάς όλο το ιδεολογικό του οικοδόμημα. Ο Θεσσαλός λόγιος θα υποστηρίξει τη φυσική σχέση του αττικού λόγου και της πραγματικότητας. Η κάθε λέξη αναπαριστά σωστά ένα αντικείμενο, υπάρχει ορθότητα και ορθόπειρα των ονομάτων. Τα ονόματα σχετίζονται με τα σταθερά και αναλλοίωτα όντα, τις πλατωνικές Ιδέες.

Το έργο του Κομμητά το διατρέχει η αναζήτηση της τελειότητας, της αιώνιας αλήθειας, του υψηλού λόγου, της μητέρας των αρετών και της συνεκτικής πεμπτουσίας της αρμονίας. Για τον Κωφιώτη λόγιο, στον αττικό λόγο ενυπάρχει η γνώση της αλήθειας και της αρετής, η οποία γνώση πρέπει να κατακτηθεί. Ο Κομμητάς βρίσκεται αντιμέτωπος με την προχωρημένη σήψη του κοινωνικού ιστού των Ελλήνων και με το εγκυκλοπαιδικό

⁹⁶⁸Π. Θανασάς (1999), «Φαίδων 96a-102a: Μια φιλοσοφική αυτοβιογραφία». *Δευκαλίων*, 17, σσ. 5-22.

⁹⁶⁹Taylor, *Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του*, ..., ό. π., σ. 226.

⁹⁷⁰Κομμητάς, «Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ...», ό. π., σ. 166. Gabriela Roxana Carone (2005), *Plato's Cosmology and its Ethical Dimensions*, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 66-75.

⁹⁷¹G. Santas, «The form of the Good in Plato's Republic», in: G. Fine, *Plato 1, Metaphysics and Epistemology*, Oxford University Press, σσ. 252-268.

⁹⁷²Ο. π., σ. 250.

⁹⁷³M. Vegetti, *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Τραυλός, σσ. 171-180, 244-255.

του έργου αποσκοπεί στην ανάσταση του χαμένου υψηλού λόγου και της χαμένης ιδανικής διαβίωσης των Ελλήνων, των οποίων η γλώσσα και ο κοινωνικός ιστός έχουν εκφυλιστεί από τον οθωμανισμό. Λαχταρά στην ιδέα της δημιουργίας της ιδανικής γλώσσας και της ιδανικής ελληνικής πολιτείας, που οι άνθρωποί της θα τείνουν πηγαία και εσαεί στο καλό και αγαθό. Η κατάκτηση του αττικού λόγου ισοδυναμεί με τη συνεχή επιδίωξη της πνευματικής πληρότητας. Η πρόθεση αυτή είναι μια κατάσταση δυναμική και αέναη που απαιτεί μεγάλη προσπάθεια και χρειάζεται τη μέθεξη σε ένα ιδανικό παιδευτικό αγαθό, «το όντως αγαθό»⁹⁷⁴ που θα είναι έμφορτο του ζήλου και του ενθουσιασμού για την απόκτηση της ιδανικής Παιδείας, να φτάσουν οι Έλληνες στην καλή θέληση, στην πηγαία προθυμοποίηση για τη μελέτη της φιλοσοφίας, της ανωτέρας των επιστημών. Ο Κομμητάς δεικνύει τον δύσκολο δρόμο της αένης σκληρής προσπάθειας για την απόκτηση της πραγματικής γνώσης, που προσωποποιείται στον αττικό λόγο.

Συνεχίζοντας την αναφορά της σχέσης του Κομμητά με τον Πλάτωνα, επισημαίνουμε ότι στον Πλάτωνα, με την ύψιστη επιστήμη - τη διαλεκτική φιλοσοφία - , επιτυγχάνεται η γνώση της ύψιστης Ιδέας, της Ιδέας του Αγαθού. Η Ιδέα του Αγαθού δεν αποτελεί γι' αυτόν μία εκ των Ιδεών· βρίσκεται πέρα από τις Ιδέες, πέρα από το «Είναι», είναι ανώτερη σε αξία και δύναμη από αυτές. «Η Ιδέα του Καλού στον Πλάτωνα, δίχως άλλο, ταυτίζεται με την τέλεια Ωραιότητα, που η θέασή της, κατά το Συμπόσιο, αποτελεί το προσκύνημα του φιλοσοφικού εραστή»⁹⁷⁵. Το Αγαθό καθιστά τις Ιδέες γνώσιμες. Έτσι, η επιστήμη της διαλεκτικής «καταλήγει στην άμεση κατανόηση του Καλού, ως πηγής ύπαρξης και ταυτόχρονα γνωρίσματος»⁹⁷⁶. Σύμφωνα με τους Zeller, Gomperz, Ritter και Wilamovitz, για τον Πλάτωνα «το Αγαθό ταυτίζεται με τον Θεό»⁹⁷⁷.

Για τον Κομμητά, η αττική εκδοχή του αρχαιοελληνικού λόγου αποτελεί το «Ένα» και οι άλλες διάλεκτοι τα «πολλά». Το Ένα αντιπροσωπεύει την τάξη και τη σταθερότητα μέσα στον κόσμο της πολλαπλότητας και του γίνεσθαι. Η επιστήμη, (= η γνώση των Ιδεών) πρέπει να γίνει κτήμα της ομάδας των φιλοσόφων-βασιλέων που θα αναλάβουν την εξουσία και θα διαπαιδαγωγήσουν την υπόλοιπη κοινωνία. Ο Πλάτωνας οικοδομεί τη θεωρία των Ιδεών, για να τη χρησιμοποιήσει ως θεμέλιο, ως την παιδαγωγική βάση πάνω στην οποία θα στηριχθεί η ιδανική *Πολιτεία*⁹⁷⁸.

Ο κανόνας της διαλεκτικής (θέση + αντίθεση = σύνθεση) προσαρμόζεται από τον Κομμητά στον αττικό λόγο. Από τον αττικό λόγο, τη θέση που κοινωνεί με την Αλήθεια και πρόκειται μέσα στο πνευματικό φως, περνάμε στην «καθαρή» καθομιλουμένη και με το κατάλληλο «ξεκαθάρισμα» από την «καθαρή» καθομιλουμένη φτάνουμε στη σύνθεση, περνάμε στον αττικό λόγο. Ο συγκομίζων διαστοχασμός, που θα απορρίψει το άγνωστο φορτίο, τη λήθη, οδηγείται στο μοναδικό εν-ενώνον, τον αττικό λόγο. Αυτή είναι η πορεία της Αρμονίας.

Η αττική γλώσσα για τον Κομμητά ενέχει την «ορθήν γνώσιν των της φιλοσοφίας ονομάτων, και ακριβή των εξ αυτών σημειομένων διάγνωσιν, η της Ελλάδος φωνής απαιτείται μάθησις, και εις το εξηγήσασθαι κατά φιλόσοφον την φιλοσοφίαν αναγκαία η ταύτης χρήσις». «[...] Ούτω γαρ δι' αυτών των φωνών και φράσεων και εκφράσεων, ος εκείνοι εχρήσαντο, τον νουν αυτών μαθόντες, ου πλανηθήσονται εκ της μεταφράσεως». «ως μόνη φιλοσοφίας εξαγγελτική, και ως μόνη των της φιλοσοφίας αρχών διδακτική»⁹⁷⁹.

⁹⁷⁴Κομμητάς, «Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοϊαν», ..., ό. π., σ. 168.

⁹⁷⁵Taylor, *Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του*, ..., ό. π., σ. 335.

⁹⁷⁶Ο. π., σ. 342.

⁹⁷⁷Ε. Π. Παπανούτσος (1971), *Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτωνα*, Αθήνα: Δωδώνη, σ. 122.

⁹⁷⁸Julia Annas (2006), *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, Μετάφραση Χρυσούλα Γραμμένου, Αθήνα: εκδόσεις Καλέντης, σ. 290· Malcolm Schofield (2006), *Plato: Political Philosophy*, Oxford University Press, σσ. 141-142· Κων/νος Αθανασάτος (1999-2000), *Φιλοσοφία και πολιτική στον Πλάτωνα, Πλάτων*, τόμ. 51, σσ. 259-287.

⁹⁷⁹Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., τόμος δεύτερος, ό. π., σ. ιη'.

Ο Πλάτων καταλήγει στη θεωρία των *Ιδεών*, ξεκινώντας από την έννοια του κατηγορουμένου της κρίσεως, την οποία είχε εισάγει ο Σωκράτης. Η προβληματική του είναι η εξής: όταν για διαφορετικά υποκείμενα βεβαιώνουμε το ίδιο κατηγορούμενο (π.χ. «ο σκύλος είναι καλός», «ο Σωκράτης είναι καλός», «ο Θεός είναι καλός» κλπ.), τότε σε κάθε χωριστή περίπτωση το κατηγορούμενο πρέπει να έχει την ίδια σημασία, ανεξάρτητα, από τα υποκείμενα στα οποία αποδίδεται. Η σημασία αυτή του κατηγορουμένου, εφόσον, η κρίση είναι αληθής, αντλεί την αλήθεια της από την αναφορά της στην Ιδέα⁹⁸⁰. Για τον φιλόσοφο, οι «Ιδέες» είναι οι τέλειες, άφθαρτες και αμετάβλητες νοητές οντότητες, στις οποίες όλα τα ατελή, φθαρτά και μεταβλητά αισθητά πράγματα μετέχουν. Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να θεωρηθούν ως ιδέες που δημιουργούμε με το νου μας. Οι «Ιδέες» είναι πραγματικές οντότητες, τις οποίες μπορούμε να συλλάβουμε μόνο με τη νόηση και όχι με τις αισθήσεις⁹⁸¹.

Τη σχέση μεταξύ Ιδεών και αισθητών ο Πλάτωνας την ονομάζει «μέθεξι» ή «μίμηση»⁹⁸². «Ο Πλάτωνας μιλά για παρουσία της «Ιδέας» μέσα στα πράγματα ή για κοινωνία της «Ιδέας» με τα πράγματα. Σε κανέναν, ωστόσο, από τους διαλόγους του, δεν εξηγεί επακριβώς, τη φύση αυτής της σχέσης. Αφήνει, έτσι, ανοιχτό το ενδεχόμενο η παρουσία των Ιδεών, μέσα στα πράγματα να αποτελέσει προβαθμίδα, ώστε να εννοήσει κανείς, τις ιδέες όχι ως υπερβατικές, αλλά ως εσωτερικές μορφές των πραγμάτων, όπως έκανε αργότερα ο Αριστοτέλης»⁹⁸³. «Με τον όρο «μέθεξι» εκφράζεται η μετοχή ενός αισθητού αντικειμένου στην αντίστοιχη Ιδέα. Ο Πλάτων χρησιμοποιεί τον όρο, για να εκφράσει ξεκάθαρα, τη μίμηση, όπως ακριβώς οι Πυθαγόρειοι»⁹⁸⁴.

Στον «Φαίδωνα»⁹⁸⁵, ο Πλάτωνας χαρακτηρίζει τις Ιδέες ως αιτίες των αισθητών. Η αιτιολογική αυτή σχέση έχει διττή υπόσταση. Οι Ιδέες είναι εκείνες που μας επιτρέπουν να αποκτήσουμε γνώση, αναφορικά, με τα αισθητά· αποτελούν, επομένως, τη γνωσιολογική τους αιτία. Πέραν τούτου, όμως, αποτελούν και οντολογική προϋπόθεση για την ύπαρξη των αισθητών πραγμάτων. Κατά τον Πλάτωνα, τα αισθητά ορίζονται ως το σύνολο των ιδιοτήτων τους και μπορεί οι ιδιότητές τους να αλλάζουν συνεχώς, «αυτός είναι και ο λόγος, που η οντολογική τους κατάσταση χαρακτηρίζεται ως γίνεσθαι - δεν παύουν, όμως, κάθε στιγμή να έχουν κάποιες ιδιότητες. Για την ύπαρξη και την συντήρηση αυτών των ιδιοτήτων υπεύθυνες είναι οι Ιδέες»⁹⁸⁶. «Οι Ιδέες είναι εκείνες, που ορίζουν την ουσία κάθε όντος «προσδιορίζοντάς το, αποφασιστικά, καθοριστικά και μονοσήμαντα»⁹⁸⁷.

Για τον Κομμητά, οι λέξεις της αττικής διαλέκτου αποτελούν εστίες θεμελίωσης της γνώσης. Το νόημα των λέξεων της καθομιλουμένης έχει υποστεί φθορά και αδυνατεί από μόνη της να μας οδηγήσει στη γνώση του τέλειου νοήματος. Η μίμηση, ως διαδικασία κατάκτησης της αττικής διαλέκτου, η οποία θεωρείται προσιτή μέσω της «*ευμέθοδος διδασκαλίας*» και της «*επίπονης επιμέλειας*», εμπεριέχει την έννοια της ανάμνησης, της επαναφοράς της λησμονημένης, τέλειας γνώσης. Η «μίμηση» σημαίνει μέθεξι στο αναλλοίωτο, στην τέλεια ύπαρξη, στην τέλεια γνώση (επιστήμη), στο «Είναι» - στον αττικό αρχαιοελληνικό λόγο. Η οντολογική κατάσταση της καθομιλουμένης θα μπορούσε

⁹⁸⁰Vegetti, *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, ό. π., σσ. 160-161· Taylor, *Πλάτων. Ο άνθρωπος ...*, ό. π., σ. 243.

⁹⁸¹Taylor, *Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του*, ό. π., σ. 243· Π. Θανασάς (1999), «Φαίδων 96a-102a: Μια φιλοσοφική αυτοβιογραφία», *Δευκαλίων*, 17, σσ. 5-22.

⁹⁸²Elizabeth Belfiore (1984), «A theory of imitation in Plato's Republic», *Transactions of the American philological association* 114, σσ. 121- 146.

⁹⁸³Vegetti, *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας ...*, ό. π., σ. 159.

⁹⁸⁴W. K. C. Guthrie (1993), *Οι Έλληνες φιλόσοφοι*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, σ. 91.

⁹⁸⁵Πλάτων, *Φαίδων*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Ιωάννης Πετράκης, Αθήνα: Εστία, 2014, σσ. 102-116.

⁹⁸⁶Δήμας, «*Η φιλοσοφία του Πλάτωνα*», ..., ό. π., σσ. 144-145· G. Vlastos (1994), *Πλατωνικές Μελέτες*, Μετάφραση Ι. Αρζόγλου, Αθήνα: Εκδόσεις ΜΙΕΤ, σσ. 169-210.

⁹⁸⁷Θανασάς, «Φαίδων 96a-102a: Μια φιλοσοφική ...», ό. π., σσ. 144-145.

να χαρακτηριστεί ως ασταθές και μεταβλητό γίνεσθαι, ως γνώμη (δόξα), σύγχυση ιδεών, αρχών και ηθών, υπόδειγμα της παραφρονίας της ημιμάθειας, της επιφανειακής και επιπόλαιης προσέγγισης των πραγμάτων που θα οδηγεί σε αγκυλώσεις, σε πιστεύματα που ακυρώνουν την αλήθεια ή και θα εμποδίζουν τον άνθρωπο να την αποδεχτεί.

Ο αττικός λόγος κατευθύνει την «καθαρή» καθομιλουμένη γλώσσα. «Η χρήση της καθομιλουμένης, που δεν έχει ως αξίωμα και βάση τη μητρική φωνή, που είναι ικανή να συστήσει φωνή και εμπεριέχει όλη την Ελληνική φωνή, δεν θα μπορεί να διευθύνει την απλή και κοινή γλώσσα»⁹⁸⁸. Για τον Κομμητά, ο αττικός λόγος και η κοινή διάλεκτος συμπορεύονται και η σύμπλευση αυτή είναι η ενοποιητική δύναμη, που θα ενώσει όλο το ελληνικό σώμα, θα εξευγενίσει τα φρονήματα, θα δώσει τόπο στην καλλιέργεια του οικονομικού «επιχειρείν» των Ελλήνων, θα οδηγήσει στην ελευθερία, στην ευδαιμονία και θα αποτελεί την κορωνίδα της ταυτότητάς τους. Η αεί σύγχρονη λαλούμενη πρέπει να κοινωνεί με τον αττικό λόγο, το πατροπαράδοτο αγαθό, την προπατορική φωνή που φύλαξε την ολοκληρία του έθνους⁹⁸⁹.

Στην «Πολιτεία» του Πλάτωνα, η σχέση του Αγαθού⁹⁹⁰ με τις Ιδέες παραλληλίζεται με τη σχέση του ήλιου με τα αντικείμενα. Με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή, που ο ήλιος καθιστά τα αντικείμενα ορατά, έτσι και το Αγαθό καθιστά τις Ιδέες γνώσιμες. Μέσω της επιστήμης της διαλεκτικής, ο άνθρωπος «καταλήγει στην άμεση κατανόηση του Καλού, ως πηγής ύπαρξης και ταυτόχρονα γνωρίσματος»⁹⁹¹. Η διαλεκτική γίνεται η ύψιστη και καθολική επιστήμη που θα ταξινομήσει και θα διακρίνει τις συγγενείς και τις διαφορετικές Ιδέες, ώστε να εντοπίσει τις μεμονωμένες Ιδέες που αποτελούν τον κόσμο των Ιδεών και διακρίνονται από τον κόσμο των αισθητών πραγμάτων.

Για τον Κομμητά, αντίστοιχα, με τη διαλεκτική επιστήμη, «...διευθύνεται ο προφορικός λόγος εις μετάδοσιν της ευρεθείσης, ενδιαθέτως, αληθείας»⁹⁹².

Ο Κωφιώτης λόγιος είναι παιδαγωγός και διαλαμβάνει τη θέση του κλασικού του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, που θα δημιουργούσε εκείνο το παιδαγωγικό σύστημα που θα εξασφάλιζε τη γλωσσική και ηθική τελειότητα των νέων Ελλήνων. Η αττική διάλεκτος που εκθειάζει ο Θεσσαλός διανοητής είναι το Καλό και Αγαθό του Πλάτωνα, το «όντως όν», το οποίο θα γινόταν το πρότυπο της διανοητικής καλλιέργειας και της ηθικής τελείωσης των εν δυνάμει Νεοελλήνων που τους ήθελε καταυγασμένους και εσαεί ασκούμενους στον υψηλό λόγο και στην υψηλή ηθική τελειότητα. Για τον Κομμητά, ο αττικός λόγος στεγάζει την όντως Παιδεία, το εννοιολογικό και ηθικό πρότυπο, το σταθερό σύστημα εννοιών και αξιών, την αρετή και την ηθική τελειότητα. Οι διδάσκαλοι και οι πεπαιδευμένοι, οι φιλόσοφοι-βασιλείς, που θα κάνουν κτήμα τους τον υψηλό λόγο και την υψηλή αρετή, τον ιδανικό διανοητικό και πρακτικό ηθικό βίο θα είναι άξιοι με την ευμέθοδη διδασκαλία να μυήσουν τους παιδαγωγούμενους στην υψηλή διάνοηση και στην ηθική τελειότητα που είναι άρρηκτα δεμένες. Η αναζήτηση του υψηλού θεωρητικού λόγου συνάδει απόλυτα και με την αναζήτηση του υψηλού πρακτικού βίου. Για τον λόγιο, η αττική διάλεκτος αποτελεί το κριτήριο, την όντως γνώση που ενέχει τις αληθινές σημασίες, τη γνώση του τέλειου, του αμετάβλητου και του αιώνιου, τις αυθυπόστατες οντολογικές και νοηματικές εστίες θεμελίωσης της γνώσης. Η καθομιλουμένη, η οποία προσιδιάζει στο αισθητό, έχει φθαρεί, είναι φορέας του ατελούς, της σχετικότητας, του αεί

⁹⁸⁸Κομμητάς, «Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια...», ό. π., σ. 163.

⁹⁸⁹Ο. π., σ. 163.

⁹⁹⁰Παντελής Νικολακόπουλος (1980), «Δικαιοσύνη, ευδαιμονία, και αγαθά στην Πολιτεία του Πλάτωνα, *Signum* 11, σσ. 1-6.

⁹⁹¹Θανασάς, «Φαίδων 96a-102a: Μια φιλοσοφική ...», ό.π. σ. 342· Christopher Bruell (1994), «On Plato's Political Philosophy», *Review of Politics* 56, σσ. 261-282..

⁹⁹²Στέφανος Κομμητάς, Κώδικας Χειρογράφων 1961, *Λογική, Εισαγωγή Λογικής - Προδιοίσεις*, μέγεθος: 20 X 12 εκ., σελίδες 73, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, σ. 1.

περιρρέοντος, της αντιφατικότητας και του αμοραλισμού. Η καθαρή καθομιλουμένη αποτελεί προβαθμίδα της ολοκλήρωσης του κύκλου που οδηγεί από την απόλυτη γνώση στην απόλυτη γνώση. Μέσω της προϊούσας μέθεξης, μέσω της «καθαρής» καθομιλουμένης, θα οδηγηθούμε και θα κοινωνήσουμε με τον αιώνιο και αμετάβλητο αρχαιοελληνικό αττικό λόγο, που είναι ο τελικός σκοπός, αλλά αποτελεί οντολογική προϋπόθεση για την ύπαρξη του λόγου της καθομιλουμένης. Η οντολογική κατάσταση της καθομιλουμένης κατέχει τη θέση του ασταθούς και μεταβλητού «γίνεσθαι». Ο αρχαιοελληνικός λόγος εμπεριέχει μία τελεολογία και έχει σκοπό να οδηγήσει στη διανοητική και ηθική τελειότητα, στην ολόπλευρη πνευματική καλλιέργεια με σκοπό να αγγίξει την ουσία, το αθάνατο και αναλλοίωτο, την οντολογική κατάσταση του «Είναι».

Οι πραγματικές επιστήμες για τον Πλάτωνα είναι μόνο οι μαθηματικές, στις οποίες αποδίδει μια συγκεκριμένη ιεραρχία: στη βάση βρίσκεται η Αριθμητική, ακολουθεί η Γεωμετρία, η Στερεομετρία, η Αστρονομία και τέλος, στην κορυφή βρίσκεται η Αρμονία. Οι υπόλοιπες μορφές γνώσης, καθώς, σχετίζονται με τα αισθητά και κατ' επέκταση, συνδέονται με τη δόξα, δεν αποτελούν επιστήμες αλλά τέχνες. Και στις τέχνες, ωστόσο, αναγνωρίζει μία ιεραρχία, «ανάλογα με το βαθμό εγγύτητάς τους στη μαθηματική γνώση»⁹⁹³. Ο Πλάτωνας αντλεί από τη θεωρία του Πυθαγόρα, ο οποίος θεωρούσε ότι τα πάντα στον κόσμο ήταν αριθμός: «ο αριθμός είναι η ουσία όλων των πραγμάτων»⁹⁹⁴. Οι Πυθαγόρειοι θεωρούν ότι η ανακάλυψη των μουσικών διαστημάτων δεν είναι η απαρχή μόνο της θεωρίας της μουσικής, αλλά και η αρχή της επιστήμης. Για πρώτη φορά ο άνθρωπος ανακάλυψε ότι οι αλήθειες του σύμπαντος θα μπορούσαν να εξηγηθούν μέσα από συστηματική έρευνα και χρήση συμβόλων, όπως στα μαθηματικά. Σύμφωνα με τον Πυθαγόρα, «η ανακάλυψη για τη μαθηματική βάση των μουσικών διαστημάτων τον οδήγησε στο συμπέρασμα, ότι αυτές οι μαθηματικές αλήθειες πρέπει να υπογραμμίζουν και τις αρχές του σύμπαντος»⁹⁹⁵. «Οι Πυθαγόρειοι δεν διέκριναν απλά συμφωνίες ανάμεσα στους αριθμούς, τη μουσική και τον κόσμο. Τις αναγνώρισαν και τις έδωσαν αυτή την ταυτότητα. Η μουσική ήταν αριθμός και ο κόσμος μουσική»⁹⁹⁶. «Στην αρχαία ελληνική γλώσσα ο γλωσσικός ρυθμός είναι γλωσσικός και μουσικός συνάμα»⁹⁹⁷.

Όπως και ο Πλάτωνας, έτσι και ο Κομνητός έχει αφιερώσει ένα σημαντικό μέρος του έργου του στη μελέτη των Μαθηματικών, της Φυσικής και της Αστρονομίας, αναζητώντας την τάξη και την αρμονία. Μελετώντας τα χειρόγρατά του, φαίνεται καθαρά η δυνατή φυσικο-μαθηματική και αστρονομική του διανόηση και η βαθιά γνώση αυτών των επιστημών, στις οποίες ενδιατρίβει ενδελεχώς.

Για τον Πλάτωνα, τα Μαθηματικά είναι ένα ενδιάμεσο οντολογικό επίπεδο και για τους Πυθαγόρειους αποτελούν το βασικότερο πεδίο δράσης⁹⁹⁸. Μέσα από τους Πλατωνικούς διαλόγους γίνεται εύκολα αντιληπτή, η σημασία που είχαν τα Μαθηματικά για τον Πλάτωνα. Στον «Θεαίτητο»⁹⁹⁹, με τη βοήθειά τους διευκολύνεται η αναζήτηση στον ορισμό της γνώσης ή στο «Φίληβο», στον οποίο, μέσα από τη διαλεκτική της

⁹⁹³Taylor, *Πλάτων ...*, ό. π., σ. 174.

⁹⁹⁴Αριστοτέλης Άπαντα, *Μετά τα φυσικά Α'*, τόμος 10^{ος} Των Μετά τα Φυσικά Α, Β, Γ, Δ, Μετάφραση: Αναστασία-Μαρία Καραστάθη, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», 987α, 14, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, 1992, σ. 76.

⁹⁹⁵James Jamie (1993), *The Music of the Spheres, Music, Science and the natural order of the Universe*, Springer-Verlag New York: Copernicus, σ. 37.

⁹⁹⁶Ο. π., σ. 30.

⁹⁹⁷Κωνσταντίνος Μιχαλίδης (1976), *Η Γλώσσα και το νόημά της, Μια διαγραφή της γλωσσικής παρουσίας του ανθρώπου*, Λευκωσία: Θεοπρές, σ. 51.

⁹⁹⁸W. Burkert (1972), *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, trans. Edwin L. Minar, Jr., Cambridge, Massachusetts, σ. 404.

⁹⁹⁹W. K. Guthrie (1998), *Οι Σοφιστές*, Αθήνα: MIET, σσ. 235-236.

πολλαπλότητας και του ενός καθίσταται η γνώση εφικτή. Στον «Φίληβο»¹⁰⁰⁰ συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι για να φτάσει κανείς σε μία Ιδέα, μπορεί να ξεκινήσει από τη γενικότερη Ιδέα και να αναζητήσει επιμέρους Ιδέες σ' αυτή ή αλλιώς, μπορεί τα πολλά και διάφορα είδη να τα αναγάγει σε μια μονάδα ως προσδιορισμούς μιας γενικότερης Ιδέας¹⁰⁰¹.

Ο Κομμητάς εγκολπώθηκε την Πυθαγόρεια θεωρία που έλεγε ότι το πιο σοφό από όλα τα όντα είναι ο αριθμός και μετά έρχονται οι λέξεις, που συντίθενται από τα γράμματα, που είναι και πάλι αριθμοί¹⁰⁰².

«Η γλώσσα ήταν για τους Έλληνες μια υπερβαίνουσα τον άνθρωπο πραγματικότητα, ανεξάρτητη από τη θέλησή τους. Κι αυτός που μιλούσε, έπρεπε να είχε την αίσθηση όχι ότι πλάθει τη γλώσσα, αλλά ότι την αφουγκράζεται, όπως ο ποιητής τη μούσα. Είναι ως εάν μέσα στη γλώσσα και τον ρυθμό της να μη μιλούσε ο άνθρωπος, αλλά τα ίδια τα πράγματα. Ο αρχαίος Έλληνας ανήκει ουσιαστικά στο Είναι και επομένως και στη γλώσσα που το ανακαλύπτει»¹⁰⁰³.

Παρατηρώντας ο Κομμητάς ότι οι νεότεροι Έλληνες έχουν αποδεσμευτεί από την παραπάνω υπερβαίνουσα πραγματικότητα, φοβάται ότι αυτή η στάση μπορεί να οδηγήσει στο ξερίζωμα της γλώσσας. Με τη στάση του συστήνει στους Έλληνες να είναι περισσότερο έτοιμοι να ακούνε όταν μιλάνε τον ρυθμό τον ίδιο των όντων, να συμφιλιώσουν το άχρονο νόημα με τον χρόνο που ξετυλίγεται μέσα στη λέξη, το παρόν που συγχωνεύει μέσα του τη στάση με την κίνηση, το στέρεο σώμα του ονόματος με τη ζωντανή ανάσα που φεύγει και ξαναγυρίζει, σαν μια διαρκής ανακύκλωση.

Ο λόγιος αντιλαμβάνεται την αλφαριθμητική νοημοσύνη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Η ελληνική γλώσσα είναι δομημένη με σοφία και διέπεται από μαθηματική σκέψη. Ο Κωφιώτης διανοητής στηρίζεται στον Πλάτωνα, που θεωρούσε ότι η ονοματοδοσία των όντων δεν είναι τυχαία.

Ο Σωκράτης θα απαντήσει στον «Ερμογένη» ότι δεν είναι μικρή εργασία το δόσιμο του ονόματος, ούτε έργο ανθρώπων ασήμαντων, ούτε του καθενός. Επομένως, ο *Κρατύλος* κρίνει σωστά, λέγοντας, ότι τα ονόματα ανήκουν φυσικά, στα πράγματα και δεν είναι ο καθένας δημιουργός ονομάτων, αλλά μόνον εκείνος που αποβλέπει στο όνομα, που είναι φυσικά δοσμένο στο κάθε πράγμα και που είναι ικανός να αποτυπώνει τη μορφή του στα

¹⁰⁰⁰F. Muniz (2014), «Prepositional Pleasures in Plato's Philebus», *Journal of American Philosophy*, 8, σσ. 49-75. A. J. Mason (2014), «On the status of Nous in the Philebus», *Phronesis*, 59, σσ. 143-169.

¹⁰⁰¹Taylor, *Πλάτων* ..., ό. π., σ. 575.

¹⁰⁰²Σύμφωνα με τον Μαρκάτο, «η δομή του αλφάβητου έχει σχέση με τα μαθηματικά: τα 27 γράμματα του Ελληνικού αλφάβητου αντιστοιχούν σε έναν και μοναδικό αριθμό. Υπάρχει πλήρης αντιστοιχία των 27 γραμμάτων, με 27 φυσικούς αριθμούς, όπου είναι οι 9 μονάδες, οι 9 δεκάδες και οι 9 εκατοντάδες. Δεν υπάρχει καμία λέξη τυχαία. Το Ελληνικό αλφάβητο είναι η αρχή όλων των γλωσσών. Με το εννεαδικό αλφαριθμητικό σύστημα έχουμε τη σύνδεση λέξης και αριθμού. Τα 27 στοιχεία της Αρχαιοελληνικής γλώσσας απεικονίζουν αρχέτυπα πράγματα του Σύμπαντος, των οποίων η σύνθεση παράγει τα ονόματα, που απεικονίζουν την απειρία των όντων του κόσμου. Ο Πυθαγόρας θεωρεί τον αριθμό, πρώτον στη σοφία, μεταξύ των όντων και τον ονοματοθέτη (τον θέσαντα τα ονόματα) δεύτερον στη σοφία. Άρα, η σύνδεση των αλφαριθμών στην κατασκευή ενός ονόματος απαιτεί την ύπαρξη ενός ονόματος, ενός νόμου, του νόμου των ονομάτων, που δεν μπορεί να είναι παρά η Γραμματική. Ο αλφαριθμός είναι ο κρίκος του πράγματος και του ονόματος, όπως ο αριθμός είναι ο κρίκος μεταξύ του Είναι και του γίνεσθαι». Βλ. Κοσμάς Μαρκάτος (1989), *Η Γλώσσα των Γλωσσών - Η Λεξαριθμητική Θεωρία*, 1^{ος} τόμος, Λάρισα, σσ. 8, 13-14. «Το αλφάβητο και η γεωμετρία αποτελούν το θεμέλιο του Πολιτισμού, διότι το μεν πρώτο οδήγησε στον Λόγο, στη Γλώσσα και στην επικοινωνία των ανθρώπων, η δε Γεωμετρία ήγαγε στο έργο, στις επιστήμες και στην τεχνική», Βλ. Κοσμάς Μαρκάτος (1987), *Κόσμος, Γνώση και Γλώσσα, πορίσματα λεξαριθμητικής θεωρίας*, Λάρισα, σ. 10. «Ο Αλέξανδρος Αφροδισιεύς που στηρίζεται στο σύγγραμμά του Αριστοτέλη *Περί τ' αγαθού*, θεωρεί ότι οι Ιδέες για τον Πλάτωνα ταυτίζονται με τους αριθμούς». Βλ. Β. Κάλφας, Γ. Ζωγραφίδης (2006), *Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, σ. 280. C. H. Kahn (2001), *Pythagoras and the Pythagoreans*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis / Cambridge, σ. 60.

¹⁰⁰³Μιχαηλίδης, Η Γλώσσα και το νόημά της, ..., ό. π., σ. 51.

πράγματα και στις συλλαβές¹⁰⁰⁴. Ο Πλάτωνας στον «Κρατύλο» διατυπώνει το εξής: «θέτει τα ονόματα των πραγμάτων αυτός, που γνωρίζει τα πράγματα» και από αυτό, πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο έχων τη μεγαλύτερη σχέση προς τα ονόματα των περισσοτέρων πραγμάτων, αλλά και τη μέγιστη προς τις έννοιες είναι ο επικρατέστερος για να θεωρηθεί ότι προμήθευσε αυτός τους λαούς με τα προϊόντα του πολιτισμού τους, προμηθεύοντας ταυτοχρόνως αυτούς και με τα ονόματα ή τις έννοιες του λεξιλογίου τους, όπως επίσης και με τη δική τους γραφή. Σύμφωνα με τον *Κρατύλο* «τα ονόματα μπορούν να μας διδάξουν και όποιος τα γνωρίζει καλά, γνωρίζει και τα όντα που αναπαριστούν. Ο γνώστης των ονομάτων θα μπορούσε να είναι και γνώστης των όντων, μονάχα στην περίπτωση, κατά την οποία ο νομοθέτης έκανε σωστά τον καθορισμό των ονομάτων»¹⁰⁰⁵.

Ο Κομμητάς γνωρίζει ότι η αττική γονιμοποιεί όλες τις γλώσσες, έχει νοημοσύνη, μεγαλουργεί, κατέχει πολλές και σημαντικές γνώσεις και περιέχει τα αρχέγονα ονόματα των πραγμάτων. Το νόημα των λέξεων της καθομιλουμένης ενέχει συμβατικότητα, τείνει στον εκφυλισμό, έχει υποστεί φθορά και αδυνατεί χωρίς την ανάλογη παρέμβαση της αποβολής των ξενικών λέξεων και της στοίχισης με τον αττικό λόγο να μας οδηγήσει στη γνώση του τέλει νοήματος. Ο Κωφιώτης λόγιος φοβάται την απογύμνωση του δηλούμενου αρχικού γεγονότος, την αλλοίωση του νοήματος του σημαίνόμενου, τον κλονισμό του αυθεντικού μηνύματος. Ο Θεσσαλός διανοητής αντιλαμβάνεται ότι η εγκατάλειψη του πρωτότυπου αρχαιοελληνικού αττικού λόγου θα οδηγήσει στην απώλεια της ιερότητας, του αληθινού αρχαίου νοήματος που διασώζεται στον αττικό λόγο που γι' αυτόν θεωρείται πρωτότυπος.

Ο Κομμητάς επισημαίνει ότι την αττική τη θεωρεί μητρική γλώσσα¹⁰⁰⁶ των Ελλήνων. Ο αττικός λόγος είναι αυτός που πρέπει να αποτελεί το αντικείμενο της μάθησης και εμπεριέχει όλη την ελληνική γλώσσα. Όταν μιλάει για τον αττικό λόγο δεν αναφέρεται στην αττική διάλεκτο, αλλά στην αρχαία ελληνική γλώσσα, στην πολιτισμική μήτρα και μητέρα-γλώσσα όλων των γλωσσών από τον Όμηρο μέχρι τις ημέρες του.

«Εάν εξετάσωμεν την Ελληνίδα φωνήν από Ομήρου μέχρις ημών, ευρήσομεν αυτήν κατά πάσας τας εποχάς τους αυτούς φυλάττουσαν κανόνας εν τοις πλείστοις και γενικότεροις διαφέρουσιν δ' εν εκείνοις, α προσέθηκαν, οι διαδεχόμενοι τους προ αυτών.»¹⁰⁰⁷.

Η πρωτολογία, η ελληνική μητέρα-γλώσσα που έχει φορέα τον ελληνικό λαό, γέννησε τις άλλες γλώσσες και τις ανέθρεψε με το «μητρικό γάλα» του Πολιτισμού της, μόρφωσε τους άλλους πολιτισμούς με τα πολιτισμικά της υλικά - τα ονόματα, τις έννοιες του λεξιλογίου, τη γραφή της. Η γραφή, οι φθόγγοι των λέξεων και η λέξη για τον Κομμητά δεν είναι συμπτωματικές. Εξαγγέλλει προς κάθε κατεύθυνση αυτές τις θέσεις του, βλέποντας τον άρρηκτο δεσμό σημαίνοντος και σημαίνόμενου στον αρχαιοελληνικό λόγο. Μίμησις και μιμητές είναι εκείνοι που δηλώνουν κάτι, το οποίο φανερώνεται μέσω της ομοίωσης του δηλώματος με το δηλούμενο. Διακηρύσσει έμμεσα την αρχέγονη πρωτο-γλώσσα, που είναι η ελληνική σε αντίθεση με την ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογική θεωρία.

Θα γράψει ότι «η γλώσσα των προγόνων μας είναι τόσο ωφέλιμη, που οι Ευρωπαίοι την έκαναν κοινή. Γέμει η Ευρώπη από Ελληνιστές και καυχώνται οι πεπαιδευμένοι, όταν αποδείξουν ότι είναι Ελληνιστές και ο Αττικός λόγος αγκαλιάζει όλη τους την παιδεία. Τόσο ωφέλιμο, τόσο ένδοξο πράγμα είναι η Ελληνική φωνή [...]. Να μαθαίνουμε τη

¹⁰⁰⁴ Πλάτων (χ.χ.), *Κρατύλος* - *Ευθύδημος*, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια: Ηλίας Λάγιος, Επιμέλεια Έκδοσης: Ευάγγελος Παπανούτσος, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων, Αθήνα: Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος, 1990, σ. 43.

¹⁰⁰⁵ Ο. π., σ. 43.

¹⁰⁰⁶ Κομμητάς, *Κείμενο ακέφαλο, περί του γλωσσικού ζητήματος*, Κώδικας 1958, ό. π., σ. 6.

¹⁰⁰⁷ Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., τόμος δεύτερος, ό. π., σ. κη'.

γλώσσα των θεών εν καταλήψει και να γράφουμε ελληνιστί. ... Όταν εγώ καταλαβαίνω, αναγινώσκω και ακούω τη φωνή, όταν εκφράζομαι ορθά και κανονικά στη σύνταξη και στη φράση και στα ιδιώματα, σε όλα τα διανοήματά μου, έτσι, ώστε ο Έλληνας και ο Ευρωπαίος ακούγοντάς τα, να τα καταλαβαίνει, ποιος θα μπορέσει να το θεωρήσει αδύνατο, να μάθει αυτή τη γλώσσα, όταν με λίγη συνήθεια μπορεί να γίνει έξη»¹⁰⁰⁸; «Είναι βέβαιο, ότι είναι δυσχερές διά το ασυνήθιστο, αλλά η συνήθεια, κάθε δυσχερές το μεταβάλλει εις ευχέρεια και γίνεται έξη»¹⁰⁰⁹.

Ο λεξιλογικός θησαυρός της Ελληνικής γλώσσας είναι μεγάλος και αυτό το γνωρίζουν καλά οι Ευρωπαίοι γλωσσολόγοι. Η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Irvine της Καλιφόρνιας ελληνίστρια Μαριάννα Μακντόναλντ, καταγράφοντάς την στη δισκέτα του προγράμματος «Ιβυκος», απέδειξε διεθνώς ότι «αυτή είναι ο μεγαλύτερος θησαυρός του κόσμου που περιλαμβάνει 64.000.000 λεκτικούς τύπους. Το μέγεθος όμως της ζημιάς που προκάλεσε η εξαφάνιση της προσωδίας είναι τεράστιο. Ένα βασικό στοιχείο της αρχαίας Ελληνικής γλώσσας ήταν ο προσωδιακός της χαρακτήρας, δηλαδή η διάκριση των φωνηέντων σε βραχύχρονα και μακρόχρονα. Η αλλαγή άρχισε τον 3^ο αιώνα π. Χ. και στο τέλος της Αλεξανδρινής εποχής όλα τα φωνήεντα έγιναν βραχύχρονα. Οι δίφθογοι (αι, οι, ει) άρχισαν να γίνονται μονόφθογοι (αι = ε, οι = ι κ.λπ.). Αυτό το διαπιστώνουμε από τα λάθη που βρίσκουμε στους παπύρους. Είναι γεγονός ότι με την εξαφάνιση της προσωδίας χάθηκε ένα μεγάλο μέρος του λεκτικού πλούτου»¹⁰¹⁰. Ο Κομμητάς γνωρίζει αυτό το μέγεθος της ζημιάς που προκάλεσε η εξαφάνιση της προσωδίας και γι' αυτό συστήνει την αττική διάλεκτο για τον τεράστιο λεκτικό της πλούτο.

«Οι ελληνικές ρίζες πάνω στις οποίες στηρίχτηκαν τα ευρωπαϊκά λεξιλόγια ανήκουν στην αρχαία ελληνική, στη γλώσσα του Ομήρου, στην αττική, ιωνική, αιολική διάλεκτο και φτάνει μέχρι τη γλώσσα των μυκηναϊκών χρόνων. Πολλοί Ευρωπαίοι και Αμερικανοί αποδέχτηκαν την ελληνική ως βάση του δικού τους γλωσσικού οργάνου και μέσον για τον εμπλουτισμό του εθνικού τους λεξιλογίου. Τη θεωρούν σαν μια μακρινή πηγή του γλωσσικού τους πλούτου»¹⁰¹¹.

Ο Κομμητάς προτείνει στους αντιφωνούντες λόγιους, «αν θέλουν να μην είναι γόητες και απατεώνες, αλλά πραγματικοί διδάσκαλοι, να μαθαίνουν όχι μέρος της φωνής, η οποία δεν είναι ικανή να συστήσει φωνή, αλλά όλη την Ελληνική φωνή, κατά πάσας αυτής τας διαλέκτους και κατά το εννοείν και κατά το γράφειν και κατά το λέγειν. Όποιος συνηθίσει να γράφει στο αττικό ύφος, αυτός θα διευθύνει το απλό και κοινό, σύμφωνα με εκείνο. Θα μπορεί να γράφει ορθά και κατά το κοινό ύφος και μ' αυτόν τον τρόπο δεν θα εκπέσουν οι διδάσκαλοι στη βαρβαρότητα της γλώσσας, αλλά η επιθυμία τους θα είναι πάντοτε, να φυλάσσουν την ευγένεια της μητρώας φωνής. Μπορούμε να ποικίλουμε τον κάλαμο με διάφορους τρόπους, γράφοντας πεζά ή στιχουργώντας, σύμφωνα με τη γλώσσα του Ομήρου ή με το νυν ιδίωμα και να αττικίζουμε, όταν χρειάζεται και στο σημερινό ιδίωμα να γράφουμε, όπως ταιριάζει. Αυτή είναι η αλήθεια»¹⁰¹². Ο Θεσσαλός λόγιος συνεχίζει: «δεν πρέπει να περιμένουμε θαύματα των Αποστόλων, για να αναστήσουν τη φωνή, ούτε να λέμε μωρούς, όσους γράφουν καλά στην Αττική, ώστε να γινόμεστε καταληπτοί σε κάθε Έλληνα και Ελληνιστή Ευρωπαίο και να φαίνονται Αττικά τα γραφόμενα και το λέγειν και να τους μιμούμαστε και να προσπαθούμε με το παράδειγμά μας και αυτούς να υπερβούμε και άλλους να υποκινήσουμε σε μίμηση»¹⁰¹³.

¹⁰⁰⁸Κομμητάς, «Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια...», ό. π., σ. 163.

¹⁰⁰⁹Ο. π., σ. 163.

¹⁰¹⁰Ζαγκαβιέρου-Βουρβούλη, *Η προσφορά της Ελληνικής Γλώσσας ...*, ό. π., σ. 17.

¹⁰¹¹Ο. π., σ. 146.

¹⁰¹²Κομμητάς, «Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια...», ό. π., σσ. 165-166.

¹⁰¹³Ο. π., σ. 166.

Θεωρούμε λοιπόν λανθασμένο τον χαρακτηρισμό «στείρος αρχαϊστής» που αποκάλεσαν άκριτα κάποιοι ιστορικοί του Νεοελληνικού Διαφωτισμού τον Κομμητά. Ο λόγιος, ασπαζόμενος τον Πλάτωνα, έχει πάντα υπόψη του τη θέση του *Κρατύλου* ότι «τα ονόματα δεν είναι συμβατικά, αλλά σχηματίσθηκαν με απόλυτη φυσική ορθότητα».

1.2 Ο «αστραβής κανόνας»

Αντίθετα λοιπόν από ό,τι θα περίμεναν οι κατήγοροί του, διαφαίνεται ότι ο Κομμητάς ήταν έτοιμος να αποδεχθεί κι αυτός τη διαχρονική εξέλιξη της γλώσσας, αφού ο ίδιος στα χειρόγραφα του δεν γράφει στην αττική διάλεκτο. Πίστευε όμως, ότι η διάλεκτος αυτή αποτελούσε τον «αστραβή κανόνα», το «Λεξικό» του Κομμητά και το «Λεξικό» του Κοραή¹⁰¹⁴ που πρέπει να κατευθύνει την «καθαρή», βεβαίως, καθομιλουμένη στην προσεκτική πορεία της, έχοντάς την πάντα ως ασφαλή οδηγό, ως απαρχή και τελικό σκοπό και ως αστείρευτη πηγή της αλήθειας.

Ο Κοραής πιστεύει ότι πρέπει να συντεθεί ένα «Λεξικό» που να περιέχει όλες τις λέξεις και φράσεις, δηλαδή όλη την ύλη της γλώσσας, [...] για την ακριβή νόηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και για τη διόρθωση της σημερινής¹⁰¹⁵.

Ο Κομμητάς, επίσης, επισημαίνει την ανάγκη του Λεξικού: «Επειδή γαρ δυσχερές το μεμνήσθαι πάσαν φράσιν και ιδίωμα, ος εχρώντο οι άριστοι, οπότε ου μόνον λέγειν, αλλά και γράφειν εν ανάγκη γενοίμεθα εν τοις λεξικοίς τούτοις ευρήσομεν πάντα· και προσέτι γε εκάστη φράσει αντιπαρακειμένην φράσιν της, ην προϊέμεθα τότε νυν έχον της Ελλάδος φωνήν διάλεκτον»¹⁰¹⁶.

Στο άρθρο του «Προτρεπτικός Λόγος εις Ομόνοια προς τους πεπαιδευμένους Έλληνες», που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Καλλιόπη» στα 1820, ο Κομμητάς θα ισχυριστεί σε νεοελληνική γλώσσα ότι «η προπατορική φωνή, το μόνο καύχημα σε όλους τους πεπαιδευμένους της Ευρώπης είναι το διακριτικό που αναδεικνύει την Ελλάδα ένα από τα πρώτα έθνη. Η προπατορική φωνή και η πίστη φύλαξε την ολοκληρία του έθνους. Τα αθάνατα συγγράμματα των προγόνων μας, μας κάνουν να φρονούμε υψηλότερα από όλα τα άλλα έθνη, αν βρίσκονταν στην κατάστασή μας. Αυτή μας δίνει τα φώτα των φρονημάτων μας, εκτείνει το εμπόριό μας, σηκώνει τα δουλικά φρονήματα, μας κάνει ευδαίμονες, μας διακρίνει ως έθνος»¹⁰¹⁷. Και υπαινισσόμενος τη ριζική τομή που είχε προκαλέσει στον νέο ελληνισμό η γλωσσική δραστηριότητα του κοραϊκού κύκλου, θα επισημάνει: «Από αμνημονεύτων αιώνων, η γλώσσα η ελληνική, έχει την αττική ως βάση και κανείς μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα δεν φαντάστηκε ποτέ τον χωρισμό της κοινής διαλέκτου από την αττική»¹⁰¹⁸. Τέλος, θα καταλήξει: «Έχουμε την αττική ως αστραβή κανόνα, για να διευθύνουμε την νυν λαλουμένη και να τη βελτιώνουμε και με την αττική θα δοξαζόμαστε και θα τιμώμαστε από τα έθνη για την ελληνική γλώσσα - αυτό το πατροπαράδοτο αγαθό. Ας μη θελήσουμε να γκρεμίσουμε το αξίωμα της γλώσσας από το ύψος της δόξας στη χαμερπή βαρβαρότητα. Το κεφάλαιο της γλώσσας ας μας κάνει και πράγμα και όνομα Έλληνες. Ας αφήσουμε τις ξενολογίες στη γλώσσα, οι οποίες έφεραν σκάνδαλα και σχίσματα πολλά και κανένα όφελος. Η ενωτική στάση στη γλώσσα θα ενώσει τα αποκοπέντα μέλη στην ολομέλεια του όλου σώματος»¹⁰¹⁹.

Το «πρέπει» του Κομμητά να μάθουμε να γράφουμε και να μιλάμε τον αττικό λόγο δεν σημαίνει «στείρα απαίτηση», αλλά συστοίχιση και αναγωγή στο όντως Αγαθό. Ο αγώνας για «το λέγειν» της αττικής διαλέκτου, σημαίνει διασφάλιση της ολότητας του

¹⁰¹⁴Κοραής, Τα εις την έκδοσιν (1809) των Βίων του Πλουτάρχου .... ό. π., σσ. 329-330, σσ. 500-501.

¹⁰¹⁵Ο. π., σ. 341.

¹⁰¹⁶Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., ό. π., τόμος δεύτερος, σ. λ'.

¹⁰¹⁷Κομμητάς, «Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια...», ό. π., σ. 163.

¹⁰¹⁸Ο. π., σ. 164.

¹⁰¹⁹Ο. π., σ. 165.

Λόγου, όσμωση με το ύψιστο, αεί παρόν, Αγαθό, συνεπαφή και έκθεση στο πεδίο του θείου.

1.3 Συμπέρασμα

Πριν προβούμε σε μια γενική αξιολόγηση για τις γλωσσικές τοποθετήσεις του Κομμητά, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι «η γλωσσολογία ως επιστημονικός κλάδος που ασχολείται με την έρευνα και τη μελέτη της γλώσσας γεννήθηκε το 1816, με τον Franz Bopp (1791-1867). Κύρια προϋπόθεση για την επιστήμη της γλώσσας, όπως για κάθε επιστήμη άλλωστε, ήταν να αντιμετωπίσει ο άνθρωπος τη γλώσσα σαν αντικείμενο, αντίκρυ και έξω από τον εαυτό του, δηλαδή να πάψει να τη θεωρεί φυσικό μέρος της ύπαρξής του και να τη βάλει σε απόσταση από τη συνείδηση»¹⁰²⁰. «Εδώ και δυόμισι χιλιετίες, τουλάχιστον από τότε που ανακαλύφθηκε η γραφή»¹⁰²¹, «ο άνθρωπος άρχισε να αντιμετωπίζει τη γλώσσα και να διατυπώνει γενικές απόψεις γι' αυτήν. Ιδεολογικές αρχικά, που συγκροτούν τη λεγόμενη «λαϊκή γλωσσολογία», λογοκρατικές αργότερα, στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη (ταύτιση της γλώσσας και της σκέψης στον λόγο)»¹⁰²², «καθαρά γραμματικές, τέλος, οι απόψεις για τη γλώσσα στους Αλεξανδρινούς γραμματικούς»¹⁰²³. Οι γλωσσικές θέσεις του Κομμητά ενέχουν στοιχεία τόσο της «λαϊκής γλωσσολογίας» και της λογοκρατικής, όσο και των Αλεξανδρινών γραμματικών.

«Η διαχρονική μελέτη της γλώσσας ξεκίνησε από τις αρχές της επιστημονικής γλωσσολογίας, με τη «συγκριτική γλωσσολογία» του Bopp (1816 κ. ε.). Η μελέτη της γλώσσας συνεχίστηκε για εκατό χρόνια (1816-1916) ως «ιστορική γλωσσολογία», καθώς εξετάζει τη γλώσσα διαχρονικά, δηλ. τη μεταβολή κάθε γλωσσικού στοιχείου σε απομόνωση από τα άλλα. Από τον Saussure, ονομάζεται επίσης και «εξελικτική γλωσσολογία», γιατί ενδιαφέρεται για την εξέλιξη της γλώσσας, για τις διαδοχικές μέσα στον χρόνο φάσεις της»¹⁰²⁴.

Συνάμα, ο Κομμητάς προβάλλει στο έργο του την ευρύτερη παιδαγωγική αξία της μελέτης της Φιλοσοφίας. Προσπαθώντας να ξεδιαλύνουμε τη σκέψη του, διαπιστώνουμε ότι μια προσεκτικότερη μελέτη της πνευματικής του ενασχόλησης αποκαλύπτει ότι το ενδιαφέρον του για τη μεταλαμπάδευση της φιλοσοφίας και ιδίως της ελληνικής, στους σπουδαστές του Λυκείου του Βουκουρεστίου, στους μαθητές του και στους νέους απανταχού του Ελληνισμού, ήταν διαρκές και έντονο.

Στη δύσκολη ιστορική καμπή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στην επαναστατική και συνάμα αβέβαιη, ρευστή και περίπλοκη γνωστικά και πνευματικά ιστορική εκείνη περίοδο, ο Κομμητάς θέλει να συγκρατήσει το ύφος και τη δύναμη του αρχαιοελληνικού λόγου και συστήνει στους πεπαιδευμένους να κρατήσουν άθικτο το σώμα της αρχαιοελληνικής αττικής διαλέκτου, χρησιμοποιώντας το ως βάση του νεοελληνικού πολιτισμού τους. Ήταν βέβαιος ότι μέσα σε αυτό φυλασσόταν στην πληρότητά τους η ιστορία, το ήθος, η παράδοση, ο τρόπος σκέψης, η ψυχosύνθεση, η ταυτότητα και οι αξίες του αρχαιοελληνικού κόσμου. Παρατηρώντας ότι η ζωντανή λαλιά της εποχής του ατρόφησε και υποχρεώθηκε βάνανυ να προσαρμοστεί στις ελάχιστες, στοιχειώδεις απαιτήσεις των καθημερινών αναγκών, προβληματιζόταν γι' αυτήν την έλλειψη ποιότητας, και ανησυχούσε για την ενδεχόμενη αποξένωση των Ελλήνων από την εικόνα της λέξης,

¹⁰²⁰ Λιαπής, *Γλώσσα η Ελληνική - Από τη γλωσσική θεωρία στη διδακτική πράξη*, ..., ό. π., σ. 15.

¹⁰²¹ G. Mounin (1984), *Κλειδιά για τη γλωσσολογία*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (MIET), σ. 29.

¹⁰²² Πρβλ.: Πλάτωνος *Σοφιστής*, Εισαγωγή - Μετάφραση: Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, 263ε, 1993, σ. 254: «διάνοια και λόγος ταυτόν».

¹⁰²³ Βλ.: Διονυσίου του Θρακός (100 π. Χ.), *Τέχνη Γραμματική*, όπως αναφέρει ο Λιαπής, *Γλώσσα η Ελληνική* ..., ό. π., σ. 15.

¹⁰²⁴ Λιαπής, *Γλώσσα η Ελληνική* ..., ό. π., σσ. 18-19.

από το οπτικό πρότυπο που θα τους ένωνε με τον πρωτότυπο λόγο. Χρησιμοποιώντας το εγγειανό διαλεκτικό σχήμα της «θέσης-αντίθεσης-σύνθεσης», θεωρούσε ότι έτσι αποδείκνυε την αναγκαιότητα της υιοθέτησης της αττικής διαλέκτου ως της μητρικής γλώσσας των Ελλήνων, πιστεύοντας μάλιστα ότι με τον τρόπο αυτό θα διατηρηθεί ζωντανή και η ευαγγελική διδασκαλία, αποκαθιστώντας έτσι την ευκαία και εφικτή ενότητά τους.

Θεωρούμε λοιπόν, ότι η μέχρι τώρα προσπάθεια απροβλημάτιστης ένταξης του Κομμητά στη «Σχολή των αρχαϊστών» και η συνακόλουθη απόρριψη και περιφρόνησή του αποπροσανατολίζει τους μελετητές από τη σωστή τοποθέτηση του όντως πολυπράγμονα αυτού λόγιου, ο οποίος ήταν ικανός να παράγει τον δικό του φιλοσοφικό λόγο που συναρθρώθηκε, στο πλαίσιο των προτεραιοτήτων του πολιτισμικού του περιβάλλοντος. Η μελέτη του έργου του καταδεικνύει ότι συμμετείχε ενεργά στα δίκτυα γνώσης και πολιτισμού, που απλώνονταν σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο και αποδέχθηκε τις ευρωπαϊκές διανοητικές ζυμώσεις, αναπροσανατολίζοντάς τες προς τον αρχαιοελληνικό στοχασμό. Παρατηρούσε ότι ο αρχαίος ελληνικός λόγος ήταν το δυναμικό υπόστρωμα, στο οποίο στηριζόταν ο ευρωπαϊκός φιλοσοφικός και επιστημονικός στοχασμός. Ο συγκεκριμένος εκπαιδευτικός και γλωσσικός ελληνοκεντρικός προσανατολισμός του Θεσσαλού διανοητή δεν αποτελεί λοιπόν ούτε συντηρητικό προσδιοριστικό ούτε τεκμήριο πολιτιστικής «υστέρησης». Έχοντας, επιπλέον, ένα υψηλό επίπεδο φυσικο-μαθηματικής παιδείας, ο Κομμητάς στοχαζόταν με αυστηρότητα και συστηματικότητα, ενώ οι μελέτες του ήταν ενδεικτικές μιας ευρύτητας πνεύματος, διότι δεν ασχολήθηκε μόνο με τη γλώσσα, ενασχόληση από την οποία προσέλαβε και τους προαναφερόμενους αρνητικούς και περιφρονητικούς προσδιορισμούς. Είναι πάμπολλα τα χειρόγρατά του, τα αφιερωμένα σε άλλες επιστήμες, στην καλλιέργεια των Μαθηματικών, της Αστρονομίας και των Φυσικών Επιστημών, γεγονός που αλλάζει εντελώς την επιστημονική αντιμετώπιση αυτού, του λόγιου. Ο Κομμητάς ήταν ο ιδεολόγος-φιλόσοφος του «Απολύτου», ο οποίος εντρυφά στη φιλοσοφία της γλώσσας και η φιλοσοφική δραστηριότητά του υπήρξε αναπόσπαστο κομμάτι της διαφωτιστικής δράσης του και του αγώνα του για την ανύψωση της νεοελληνικής σκέψης και παιδείας. Η οργανική σύνδεση της φιλοσοφίας με τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις, όπως αυτές εφαρμόστηκαν κατά τη διδασκαλία του στο Λύκειο του Βουκουρεστίου, αλλά και ως οικοδιδασκάλου, είναι μία παράμετρος που συμβάλλει σημαντικά στην ανάδειξη του ως βασικού εκπροσώπου της λόγιας παράδοσης στον ύστερο Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Η φιλοσοφική σκέψη και ο διαλεκτικός λόγος του αποτελούν έναν αναγκαίο κρίκο στην αλυσίδα της φιλοσοφικής σκέψης που ξεκινάει από τους Προσωκρατικούς Φιλοσόφους και φτάνει έως τις ημέρες μας. Η προσπάθειά του να απαντήσει σε καίρια ερωτήματα της φιλοσοφικής σκέψης, όπως αυτά αναλύθηκαν, τον αναδεικνύουν ως ενδιαφέροντα διανοητή της Φιλοσοφίας, της Φιλοσοφίας της Γλώσσας και του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, που προάγει τους τομείς αυτούς, διανοίγοντας νέους ορίζοντες προς την κατεύθυνση της φιλοσοφίας του Απολύτου αλλά και του ίδιου του θεολογικού λόγου.

2. Οι διαστάσεις του αττικού λόγου του λόγιου-παιδαγωγού Στ. Κομμητά

2.1 Η αττική γλώσσα: Μικρή ιστορική διαδρομή

«Από τα τέλη του 4^{ου} π. Χ. αιώνα και ύστερα, η ελληνική γλώσσα, μέσα σε σχετικά, σύντομο χρονικό διάστημα, υπέστη ορισμένες μάλλον, ριζικές αλλαγές. Στη θέση των παλαιότερων ελληνικών διαλέκτων επικράτησε η γνωστή ως «κοινή» («γλώσσα ενιαία», θα λέγαμε σήμερα), που κατά πολύ μεγάλο μέρος, βασιζόταν στη διάλεκτο της Αθήνας, την Αττική, αλλά είχε και στοιχεία από άλλες διαλέκτους. Η «κοινή» απλώθηκε σ' ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο (που περιλάμβανε μεγάλο μέρος της Μέσης Ανατολής, της Νότιας Ιταλίας, την Ελλάδα και τη Μικρά Ασία). Και τότε, αυτή η γλώσσα πέρασε μια

εντατική φάση απλούστευσης, αφού πια ως όργανο πλατιάς καθημερινής επικοινωνίας έγινε η γλώσσα που ένα μεγάλο πλήθος ανθρώπων μιλούσε κι έγραφε, ενώ ζούσε σε γεωγραφικά μακρινές μεταξύ τους περιοχές και πολλοί από αυτούς δεν είχαν για μητρική τους την Ελληνική»¹⁰²⁵.

«Αναμφισβήτητα η πολιτική και στρατιωτική υπεροχή της Αθήνας του 5^{ου} αιώνα π.Χ., η δόξα που κέρδισε από τον αντιπερσικό αγώνα, η οικονομική της ευμάρεια και η συνακόλουθη πολιτιστική της υπεροχή προσέδωσαν τέτοια αίγλη στην αττική διάλεκτο, ώστε ήδη από την αρχαιότητα θεωρήθηκε ως η κατ' εξοχήν «ελληνική» διάλεκτος, πρότυπο γλωσσικής έκφρασης, το πιο εκλεπτυσμένο, σαφές, και πλούσιο σε αποχρώσεις όργανο επικοινωνίας»¹⁰²⁶. «Η κύρια προσφορά στη νικηφόρα εκστρατεία κατά των Περσών οφείλεται πολύ περισσότερο στο πολιτιστικό ύψος, στο οποίο έφτασε η Αθήνα την περίοδο της πολιτικής της αίγλης. Γύρω στα 400 π.Χ., η Αθήνα αποτελεί το αδιαμφισβήτητο κέντρο της ελληνικής πνευματικής ζωής και οι λοιποί Έλληνες το αναγνωρίζουν: Ο Περικλής στον Επιτάφιο, τον περίφημο ύμνο της αθηναϊκής δημοκρατίας, εγκωμιάζει την Αθήνα ως «το σύνολο κάθε μόρφωσης της Ελλάδας» («της Ελλάδος παιδευσις»). Ο Ιππίας στον «Πρωταγόρα» του Πλάτωνα (337 d) λέγει ότι οι σοφιστές συνέρχονταν στην Αθήνα, σαν την κυρίως «πρωτεύουσα σοφίας της Ελλάδας» («της Ελλάδος εις αυτό το πρυτανεῖον της σοφίας») [...]»¹⁰²⁷.

«Η επικράτηση της αττικής διαλέκτου έναντι της ιωνικής σημαίνει νίκη για ολόκληρη την Ελλάδα, γιατί η ελληνική μόρφωση δεν ήταν πια προσανατολισμένη προς την Ιωνία, αλλά προς την Αθήνα. Από τον 4^ο π.Χ. αιώνα και εξής για την πεζογραφία υπάρχει κυρίως, μόνο μία μοναδική λογοτεχνική γλώσσα, η αττική [...]»¹⁰²⁸. «Η ιωνική ήταν η πρώτη διάλεκτος που υποχώρησε στην πίεση της κοινής, που είχε ως βάση της την αττική διάλεκτο»¹⁰²⁹.

«Η πολιτική δύναμη και το πνευματικό γόητρο της Αθήνας έγιναν αιτία να χρησιμοποιείται η αττική διάλεκτος όλο και περισσότερο σαν μια *lingua franca* στον ελληνικό χώρο»¹⁰³⁰. «Η αττική τραγωδία γράφτηκε επίσης, σε μια γλώσσα, που ενώ ήταν βασικά αττική, συνδύαζε ιωνικά και ομηρικά στοιχεία με φωνολογικά, μορφολογικά, συντακτικά και λεξιλογικά γνωρίσματα. Σε αυτό το σημείο διέφερε έντονα από τους διαλόγους της κωμωδίας, που χρησιμοποιούσαν τα καθαρά αττικά στοιχεία, εκτός βέβαια από τις περιπτώσεις που παρωδούσαν την τραγωδία. Αυτοί οι δύο παράγοντες, επιδρώντας σε διαφορετικά επίπεδα είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία της «διευρυμένης αττικής»,

¹⁰²⁵Peter Mackridge (2007), *Η Νεοελληνική Γλώσσα*, Μετάφραση: Κ. Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 41.

¹⁰²⁶Άννα Παναγιώτου (1992), *Ελληνική, μια πάντοτε σύγχρονη γλώσσα*, Υπουργείο Πολιτισμού, σ. 13· Ν. Toufexis (2008), «Diglossia and register variation in Medieval Greek», *Byzantine and Modern Greek Studies* 32.2, σσ. 203-217.

¹⁰²⁷A. Debrunner - A. Scherer (1994), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Δεύτερος τόμος: Βασικά ζητήματα και γνωρίσματα της μετακλασικής Ελληνικής, Μετάφραση: Χαράλαμπος Π. Συμεωνίδη, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α. Ε., σ. 39· P. Trudgill (2003), «Modern Greek dialects. A preliminary classification», *Journal of Greek Linguistics* (4), σσ. 45-64.

¹⁰²⁸Debrunner, Scherer, *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, ..., ό. π., σ. 41· Eklund Bo-Lennart, «Η ελληνική γλώσσα ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση: οι μαρτυρίες των ξένων λέξεων», στο: Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. [Τόμοι Α' και Β'], *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, Τόμος Α', Βερολίνο, 1999, σσ. 603-611.

¹⁰²⁹Browning, *Η Μεσαιωνική και Νέα Ελληνική Γλώσσα*, ..., ό. π., σ. 74· Δ. Κατή (2001), Ανάπτυξη της γλώσσας, στο: Α.-Φ. Χριστίδης (2001), (Επιμέλεια), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη]. Σύντομη γενική εισαγωγή στη γλωσσική ανάπτυξη, σσ. 94-101· Trudgill, «Modern Greek dialects...», ό. π., σσ. 45-64.

¹⁰³⁰Browning, *Η Μεσαιωνική και Νέα Ελληνική Γλώσσα*, ..., ό. π., σ. 35· D. Holton & I. Manolessou (2010), «Medieval and Early Modern Greek», στο: E. Bakker (2014), (Επιμέλεια), *A Companion to the Ancient Greek Language*. Oxford-Malden: Wiley-Blackwell, σσ. 539-563.

που στον 4^ο π. Χ. αιώνα ήταν η κοινή γλώσσα, μεγάλου μέρους της Ελλάδας, ενώ διέφερε σημαντικά σαν γλώσσα από την καθαρή διάλεκτο που μιλούσαν οι χωρικοί της Αττικής»¹⁰³¹.

«Στην αττική γλώσσα δεν έγραφαν μόνο Αθηναίοι, όπως ο Ξενοφών, ο Ισοκράτης, ο Δημοσθένης και ο Πλάτων, αλλά και συγγραφείς από άλλα μέρη της Ελλάδας, που η μητρική τους διέφερε απ' αυτή. Στα μέσα του 4^{ου} π. Χ. αιώνα, ο Φίλιππος βλέποντας την ευρύτατη χρήση της αττικής διαλέκτου σ' ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο, συμπεριλαμβανομένων σε κάθε περίπτωση και των μακεδονικών πόλεων κι έτσι, την υιοθέτησε ως επίσημη γλώσσα της μακεδονικής διπλωματίας και διοίκησης. Έτσι η αττική διάλεκτος, στη «διευρυμένη» διεθνική της μορφή έγινε η επίσημη, αλλά και η γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας για τις περισσότερες ελληνικές πόλεις που ίδρυσαν στα κατακτημένα εδάφη ο Μέγας Αλέξανδρος και οι διάδοχοί του»¹⁰³². «Αυτή λοιπόν η τροποποιημένη μορφή της αττικής διαλέκτου - που ονομαζόταν από του γραμματικούς «κοινή» - έγινε η μητρική γλώσσα για τις νέες ελληνικές κοινότητες στην Αίγυπτο, τη Συρία, τη Μικρά Ασία, τη Μεσοποταμία και τον ιρανικό κόσμο και εκτόπισε βαθμιαία τις παλιές διαλέκτους της κυρίως, Ελλάδας. Η «κοινή διάλεκτος» έγινε επίσης, με ορισμένες εξαιρέσεις, η γλώσσα της πεζογραφίας σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Ήταν μια γλωσσική μορφή που δεν είχε πια τις ρίζες της στον προφορικό λόγο μιας συγκεκριμένης περιοχής. Τα λογοτεχνικά κείμενα δείχνουν μια αρκετά τυποποιημένη γλώσσα, που χωρίς αμφιβολία ήταν το μέσο της επίσημης επικοινωνίας ανάμεσα στους μορφωμένους»¹⁰³³. «Στο απώτατο σημείο της ακμής του έφτασε ο αττικισμός τον 2^ο αιώνα μ. Χ., με το να τον περιλάβει στο πρόγραμμά της η λεγόμενη δεύτερη σοφιστική. Ισχυρό στήριγμα αποτέλεσε η ρητορική αντίδραση, που εξήρε στη θεωρία αλλά και στην πράξη την επιτήδευση και το πάθος ως αυτοσκοπό του λόγου» [...]»¹⁰³⁴.

Αλλά και «οι μορφωμένοι Ρωμαίοι προσέφεραν εξέχουσες υπηρεσίες στην υποστήριξη του αττικισμού. Ο Κικέρωνας με όλο το βάρος της αυθεντίας του, πήρε το μέρος της αττικιστικής ρητορικής και η αυλή του αυτοκράτορα Αδριανού αποτελούσε το κέντρο για τον γραμματικο-λεξικογραφικό αττικισμό της εποχής του»¹⁰³⁵. «Ο αττικισμός, σύμφωνα με τις αρχές του, συνδέεται με την τεχνητή αναβίωση των ελληνικών διαλέκτων και με τον αρχαϊσμό που βαδίζει παράλληλα, με τη λατινική λογοτεχνία»¹⁰³⁶. Μάλιστα «στην ελληνιστική εποχή, τη γλώσσα του Πολύβιου, που είναι η φροντισμένη κοινή της εποχής του, οι αττικιστές την έβρισκαν «άνοστη». Ο Πλούταρχος αποκρούει τις αυξανόμενες απαιτήσεις των αττικιστών (βίος Αράτου 3) και νομίζει ότι ο πραγματικός αττικός λόγος δεν έγκειται στην απλότητα και την καταληπτότητα, αλλά στην αποφυγή της χασμωδίας, και ακολουθεί αυστηρά τους «καθαριστές»¹⁰³⁷.

2.2 Οι πτυχές του αττικού λόγου για τον Κοιμητή

Για τον Κοιμητή, η αττική γλώσσα έτσι όπως στοιχειοθετείται από τον ίδιο στο άρθρο: «Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, προς τους πεπαιδευμένους Έλληνες», στο περιοδικό «Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών», που δημοσιεύτηκε την Πέμπτη, 13 Ιουλίου 1820, Εν Βουκουρεστίοις¹⁰³⁸, ορίζεται ως:

¹⁰³¹Ο. π., σ. 36.

¹⁰³²Ο. π., σ. 36.

¹⁰³³Ο. π., σσ. 36-37.

¹⁰³⁴Debrunner - Scherer, *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, ..., ό. π., σσ. 120-121.

¹⁰³⁵Ο. π., σ. 121.

¹⁰³⁶Ο. π., σ. 121.

¹⁰³⁷Ο. π., σσ. 121-122.

¹⁰³⁸Βλ. Στέφανος Κοιμητής, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, προς τους πεπαιδευμένους Έλληνες, Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών*, Πέμπτη, 13 Ιουλίου 1820, Εν Βουκουρεστίοις.

- «η προπατορική ελληνική φωνή»,
- «η προπατορική γλώσσα»,
- «το καύχημα των πεπαιδευμένων της Ευρώπης»,
- «το χαρακτηριστικό γνώρισμα, που μας κάνει ένα από τα πρώτα έθνη της Ευρώπης»,
- «η γλώσσα, που μαζί με την πίστη φύλαξε την ολοκληρία του έθνους»,
- «η γλώσσα, με την οποία φρονούμε υψηλότερα από τα άλλα έθνη»,
- «η γλώσσα που δίνει τα φώτα των φρονημάτων των Ελλήνων»,
- «η γλώσσα που εκτείνει το εμπόριο των Ελλήνων»,
- «η γλώσσα που σηκώνει τα δουλικά φρονήματα»,
- «η γλώσσα που μας κάνει ευδαίμονες»,
- «η γλώσσα που μας διακρίνει εις έθνος»,
- «η γλώσσα των προγόνων»,
- η γλώσσα που οι Ευρωπαίοι γνωρίσαντες την ωφέλειά της, την έκαναν κοινή,
- «η γλώσσα, που για χάρη της γέμει η Ευρώπη από Ελληνιστάς»,
- «η γλώσσα των θεών»,
- «η αληθινή δόξα των πραγμάτων»,
- «η γλώσσα που η εγκατάλειψή της, θα είναι η προδοσία του έθνους»,
- «η γλώσσα, που η εγκατάλειψή της, θα είναι η έσχατη βαρβαρότητα»,
- «η βελτίωση του έθνους»,
- «η ποίηση πράγματος φιλοσοφικού»,
- «η παιδεία»,
- «το ένδοξον και συμφέρον χρήμα του έθνους»,
- «η ζήτησις περί του βελτίονος»,
- «το άρρηκτο δέσιμο αττικής και κοινής»,
- «ο αστραβής κανόνας, για να διευθύνουμε την νυν λαλουμένη»,
- «το πατροπαράδοτο αγαθό»,
- «το αξίωμα»,
- «το κεφάλαιο, που μας κάνει πράγμα και όνομα Έλληνες»,
- «η απόδειξη, ότι είμεθα τω όντι απόγονοι των Ελλήνων και φωνήν και φρόνημα»,
- «ωφέλιμο και ένδοξο χρήμα»,
- «η γλώσσα, που συστήνει όλη την ελληνική φωνή»,
- «η ενσάρκωση της ευγένειας»,
- «η προπατορική φωνή που ενώνει τους Έλληνες»,
- «το αξίωμα του Έθνους και της φωνής»,
- «η γλώσσα, που κάνει τους Έλληνες Αριστείδαις και Θεμιστοκλείς»,
- «το όντως καλό»,
- «η γλώσσα των θεών»,
- «η αληθής ωφέλεια»,
- «το ωφέλιμο»,
- «το συμφέρον»,
- «το ένδοξο στο γένος»,
- «η ομόνοια»,
- «η γλώσσα των θεών, που εκπλήττει τα έθνη»,
- «ο λόγος των αθανάτων συγγραμμάτων των προγόνων, που φέρνουν σε θαύμα τους πεπαιδευμένους Ευρωπαίους»,
- «τα προπατορικά κτήματα»,
- «φορέας της γνήσιας ελληνικής φρόνησης»,

- «η εν ευσχημοσύνη γλώσσα καύχημα»,
- «ο σύνδεσμος της ομόνοιας, της σύμπνοιας, της αγάπης, της αδελφότητας»,
- «η έλλειψη των παραδοξολογιών»,
- «η μεταβολή επί το κρείττον»,
- «ο ορθός λόγος»,
- «το κοινό καλό υπέρ του όντος αγαθού πράγματος»,
- «η καλή άμιλλα υπέρ το κοινό αγαθό, που θα οδηγήσει τους Έλληνες να φτάσουν το ενεργητικό τους εν οξύτητι διανοίας, εν σταθερότητι φρονήματος, την μετά φρονήσεως και νοός έμπεδον δικαιοσύνη»,
- «η γλώσσα, που θα οδηγήσει στον μετά προθυμίας ζήλο, την ένωση των φρονημάτων του Θεμιστοκλή και του Αριστείδη, των δύο αυτών παραδειγμάτων των αρχαίων Ελλήνων, που είναι ικανά να σώσουν την Ελλάδα».
- «η Αττική, μέλισσα πάσης Ελλάδος φωνής ούσα»¹⁰³⁹.
- «το μελισταγές»¹⁰⁴⁰,
- το «κοσμήσαι εστί τα λεγόμενα»¹⁰⁴¹.

Σύμφωνα με τον Κομμητά, η αττική γλώσσα διαφυλάσσει το απέρριτο και το εύληπτο: με το αττικόν ιδίωμα αγάλλεται η φιλοσοφία και εκφράζεται με αντρειοσύνη, θάρρος και ειλικρίνεια, άξια να δοξαστεί και δημιουργεί το απλούστατο ύφος, αυτό που χρειάζεται στην ορθή διδασκαλία: «Τα δε διδακτικά βιβλία των φιλοσόφων ας συγγράφονται μεν κατά βούλησιν του διδάσκοντος· πρέπει όμως να συντιθώνται κατά το αττικόν ιδίωμα της ελληνικής γλώσσης· διότι εις τούτο εναβρύνεται η φιλοσοφία, και με την αττικήν φωνήν αξίως της δόξης παρρησιάζεται, αισχυνομένη να εμφανίζεται με ευτελή και ρυπαρά ιμάτια της βαρβαροφωνίας· και έτη να φυλάττηται και το απέρριτον, ως εύληπτον, και το ύφος να είναι απλούστατον, κατά το διδακτικόν»¹⁰⁴².

2.3 Ο αττικός λόγος, «ως λόγος συμπαθείας» ενώπιον της ευρωπαϊκής διπλωματίας

Το φαινόμενο του αττικισμού «πολλά πανταχόθεν εξέβαλεν: τύπους, φθόγγους και λέξεις, αλλά και πάμπολλα αναμιφθόλως αρχαία ιθαγενή εκασταχού διεσώθησαν και διά τούτα, το μέγιστον της εκασταχού ποικιλίας»¹⁰⁴³. Σύμφωνα με τον Γ. Ν. Χατζηδάκι, «τα χαρακτηριστικά της νέας γλώσσας ανέρχονται εις τους αρχαίους χρόνους, τα δε κύρια της αρχαίας σώζονται μέχρι σήμερον και είναι αδύνατον να τεθεί επιστημονικώς, ακριβές όριο μεταξύ τους»¹⁰⁴⁴. Ο γλωσσολόγος παρατηρεί ότι η αρχαία ελληνική γλώσσα και η γλώσσα που χρησιμοποιούσε ο ίδιος μέσω της βυζαντινής παράδοσης μεταφέρει πάμπολλα στοιχεία της αρχαίας και ότι «τα αρχαία διά των νέων πολλαχώς συμπληρούνται και ορθότερον νοούνται και τα νέα διά των αρχαίων διαλευκαίνονται και καταλαμβάνονται, πάσα δε απόστασις αυτών απ' αλλήλων, πάσα χωριστή εκατέρων εξέτασις ου μόνον εις πλάνας κατ' ανάγκην άγει, αλλά και αδύνατος επ' αληθείας είναι, ότι ουδείς δύναται να θέσει ακριβή όρια της ερεύνης της αρχαίας από της μέσης και της Ελληνικής, ότι τα κύρια φαινόμενα της νέας ελληνικής ανάγονται εις την αρχαίαν· διότι κατ' αλήθειαν η τότε λαλουμένη γλώσσα ωμοίαζε κατά τα ειρημένα πολύ μάλλον προς την νέαν ή προς την αρχαίαν. Ας προστεθή εις ταύτα, ότι καθ' α άπαντα τον μακρόν μέσον αιώνα εμελετώντο

¹⁰³⁹Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., τόμος δεύτερος, ό. π., σ. κδ'.

¹⁰⁴⁰Ο. π., σ. ιδ'.

¹⁰⁴¹Ο. π., σ. μα'.

¹⁰⁴²Στέφανου Κομμητά, «Σχέδιον περί διατάξεως μαθημάτων Ελληνικού Σχολείου», που δημοσιεύθηκε την Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών, του Περιοδικού *Καλλιόπη*, Τρίτη 15 Ιουνίου 1819, σ. 112.

¹⁰⁴³Γ. Ν. Χατζηδάκις (1934), *Γλωσσολογικά έρευναι*, τ. Α': Ανατύπωσις της εκδόσεως 1934. (Λεξικογραφικών Δελτίων Παράρτημα 4). Εν Αθήναις: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού - Λεξικογραφικών Δελτίων Παράρτημα 4, 1980, σ. 484.

¹⁰⁴⁴Χατζηδάκις, *Γλωσσολογικά έρευναι*, ..., ό. π., σ. 488.

και εσχολιάζοντο οι δόκιμοι συγγραφείς, και τα σχόλια ταύτα ουδείς βεβαίως θα θελήσει ν' αποσπάσει από της αρχαίας φιλολογίας· αλλ' εν τούτοις πάμπολλα της τότε συνηθείας ευρίσκονται αναμειγμένα, ώστε δεν είναι δυνατή η χωριστή μελέτη τούτων»¹⁰⁴⁵.

Σύμφωνα με τον Χατζηδάκι, χωρίς την τέλεια γνώση της αρχαίας και της νέας είναι τελείως αδιανόητη η κατανόηση των μεταγενέστερων, των μεσαιωνικών και των νέων γλωσσικών μνημείων, «διότι ό,τι πολλάκις μόνον εν σπέρματι εκεί υπολανθάνει, ανεπτύχθη βραδύτερον και κατέστη κοινόν και σύνηθες. Εκ τούτης άρα της μετέπειτα πασιγνώστου χρήσεως θέλει λάβει φως και το κατ' αρχάς σκοτεινόν. Διό πάντα τα γλωσσικά μνημεία αρχαία, μεταγενέστερα, μεσαιωνικά, νέα, γεγραμμένα ή απλώς λαλούμενα οφείλουσι να συνεξετασθώσιν, ίνα επιστημονικώς νοηθώσι»¹⁰⁴⁶.

Έτσι, για τον Κομνητά, ο αττικός λόγος γίνεται αξίωμα και ορόσημο, γιατί θέλει να διασώσει ακέραιο τον αρχαιοελληνικό λόγο, να διαφυλάξει τις αθησαύριστες λέξεις, αλλά και άλλων ιστορικών περιόδων που δεν αποθησαυρίστηκαν και αναμένουν τους μελετητές τους. Προετοιμάζει τη συνεξέταση του αποκαθαρμένου γλωσσικού θησαυρού της λαλουμένης, ο οποίος μέρα με τη μέρα περιέπιπτε στη λήθη.

Αλλά και για τον Χατζηδάκι, ο αττικός λόγος είναι το λαμπρό οικοδόμημα, του οποίου οι δομικοί αρμοί και οι μετέπειτα μεταρρυθμίσεις δεν μετέβαλλαν το αρχαίο σχέδιο: «Ούτως η όλη Ελληνική γλώσσα παραβάλλεται προς αρχαίον πολυσύνθετον μέγαρον, όπερ από των αρχαίων χρόνων όρθιον ιστάμενον μεταρρυθμίσεις μόνον τινάς κατά τας των χρόνων εκάστοτε ανάγκας υφίστατο, εν συνόλω δ' όμως το αρχαίον σχέδιον ήτοι η κλίσις και αι λέξεις, περί ων μάλιστα φροντίζει το λεξικόν, διετηρήθη καθόλου καλώς· πάσα άρα μελέτη αυτού δεν δύναται να γίνη άλλως ή ως συνόλου και πάσα άλλη εξέτασις δεν δύναται άλλως ή ως μεθοδικόν σφάλμα να χαρακτηρισθή»¹⁰⁴⁷.

Ο γλωσσολόγος γράφει ότι στη γλώσσα δεν ισχύει αυτό που ισχύει στην ιστορία, η οποία χωρίζεται σε ιστορικές περιόδους λόγω κάποιων μεγάλων πολιτικών γεγονότων «καίτοι κατ' αλήθειαν και ταύτα λίαν αυθαιρέτως, αφού αι πολιτικά μεν τύχαι έθνους τινός δύνανται να μεταβληθώσι διά μιας, αλλ' ο χαρακτήρ, αι έξεις και συνήθεια, ο πολιτισμός και ο βίος καθόλου αυτού ουχί»¹⁰⁴⁸. Στη γλώσσα «ούτε συμβαίνουνσι τοιαύτα έκτακτα μεγάλα γεγονότα επιδρώντα ισχυρώς και αιφνιδίως επ' αυτήν, ούτε τοιαύται διαιρέσεις είναι δυναταί. Η μετάβασις αυτής από των γονέων εις τα τέκνα είναι αδιάλειπτος και η ανέλιξις αυτής χωρεί μικρόν κατά μικρόν, διό και ανεπαισθήτως μεταρρυθμίζεται και διά ταύτα δεν επιδέχεται διακοπάς και ακριβώς καθωρισμένας κατά χρόνους διαιρέσεις»¹⁰⁴⁹.

Συνεπώς στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο αναζητείται ο αξιακός κώδικας που θα «αναστήσει» την Ελλάδα από την ιστορική λήθη. Ένα σβησμένο από τον χάρτη έθνος αναζητεί τον τρόπο ανάδυσής του. Η δήλωση παρουσίας και διεκδίκησης κρατικής οντότητας υποστηριζόμενη από την ευρωπαϊκή πολιτική κοινότητα της εποχής μπορεί να γίνει μόνο με την προβολή του υψηλού ελληνικού πολιτισμού, που εξέθρεψε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Η Ορθόδοξη χριστιανική πίστη και ο ορθόδοξος ελληνικός λόγος, που είναι ο αττικός, για τον Κομνητά, κράτησαν ζωντανό τον ελληνισμό. Στο πρώτο στάδιο, αυτό που προέχει είναι να κερδίσουν τη συμπάθεια των Ευρωπαίων που θα στηρίζουν το δίκαιο αίτημά τους στα ευρωπαϊκά φόρουμ.

Θα γράψει σχετικά ο Κομνητάς: «Αλλά χάρις γαρ τη καθ' ημάς αγία και ιερά Εκκλησία, τη κοινή ημών μητρί, ούτω περί της Ελλάδος φωνή προνοησαμένη και

¹⁰⁴⁵Ο. π., σ. 488.

¹⁰⁴⁶Ο. π., σ. 489.

¹⁰⁴⁷Ο. π., σ. 489.

¹⁰⁴⁸Ο. π., σ. 489.

¹⁰⁴⁹Ο. π., σ. 489.

διαφυλαξάση ημίν κτήμα το πάντων θειότατον, την πίστιν, το έθνος την φωνήν! Αύτη γαρ και χριστιανούς διαφύλαξεν ημάς»¹⁰⁵⁰.

Ο αξιακός προσανατολισμός του λογίου προς την αττική διάλεκτο, συν τοις άλλοις, σε πρώτη φάση, αποσκοπεί και στην προσέλκυση της αλληλεγγύης από τον ευρωπαϊκό φιλελληνισμό για μια πνευματική αναγέννηση των ελληνικών αξιών μέσω της δημιουργίας του νέου ελληνικού κράτους. Θέλει συγχρόνως, να στρέψει την Ευρώπη σε μια πολιτισμική σύγκρουση και αντιπαράθεση ενάντια στη ισλαμική Ανατολή. Αντιλαμβάνεται ότι οι Ευρωπαίοι την αττική γλώσσα γνωρίζουν, μελετούν και θαυμάζουν και μ' αυτή θέλει να κερδίζει την εύνοιά τους. Γράφει σχετικά: «Η των θεών γλώσσα εκπλήττει τα έθνη; Αυτήν ημείς έχομεν ιδίαν και ας καυχώμεθα επί τούτω. Τα αθάνατα συγγράμματα των προγόνων φέρουσιν εις θαύμα τους πεπαιδευμένους Ευρωπαίους; Ταύτα είναι προπατορικά μας κτήματα, τούτων μιμούμεθα την φωνήν και εκ τούτου διακρινόμεθα εις έθνος Ελληνικόν»¹⁰⁵¹.

Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον Σιμόπουλο που αναφέρει ότι «η προπαρασκευή του απελευθερωτικού κινήματος που είχε θεμελιωθεί στην παιδεία, στον αιώνα του Διαφωτισμού, σήμαινε και ανάσταση της αρχαίας γλώσσας. Αυτή η επιστροφή στην πνευματική δόξα των αρχαίων Ελλήνων ήταν χρήσιμη ως την Επανάσταση, γιατί συντελούσε στην παγκόσμια προβολή του ελληνικού προβλήματος»¹⁰⁵².

Ο Κομνητάς, ευρισκόμενος ενώπιον μιας ιστορικής περιόδου, όπου το ελληνικό έθνος θα διεκδικήσει την κρατική του οντότητα και αυτή η απαίτηση θα πρέπει να είναι δυναμική και με υψηλές αξιώσεις, νομίζει ότι αντλεί το κατεξοχήν γνώρισμα που θα αναδείξει την Ελλάδα ενώπιον της ευρωπαϊκής διπλωματίας, τον ένδοξο αττικό λόγο που για τους Ευρωπαίους θεωρείτο θαύμα της ανθρωπότητας, για να κερδίσει τη συμπάθειά τους και έτσι να γίνουν οι κήρυκες της διεκδίκησης της ελευθερίας μιας σκλαβωμένης χώρας. Μία Ευρώπη, που όλη της η τέχνη και τα γράμματα ήταν στραμμένα στον νεοκλασικισμό, με ποιον άλλο τρόπο άλλωστε θα μπορούσε να συγκινηθεί και να υποκινηθεί τη συγκεκριμένη εκείνη περίοδο; Με ποιον άλλο τρόπο, επίσης ο λόγιος που αφιέρωσε όλη του τη ζωή για την άνοδο της παιδείας της θα μπορούσε να βοηθήσει την πατρίδα του;

2.4 Ο αττικός λόγος, ως επικός και προτρεπτικός λόγος

Επειδή «η γλώσσα αποτελεί τον καθρέπτη της διάνοιας, την έκφραση της εσωτερικής ύπαρξης του ανθρώπου»¹⁰⁵³, τις ιδέες, τις αντιλήψεις και τα βιώματα που συνθέτουν μία ανθρώπινη φυσιογνωμία, θα μπορούσαμε με βεβαιότητα να αποφανθούμε ότι οι λόγοι και οι θέσεις του Κομνητά έχουν τη χροιά των πολεμικών λόγων είτε υπό τη μορφή του «επικού»¹⁰⁵⁴ είτε υπό τη μορφή του «προτρεπτικού λόγου»¹⁰⁵⁵ και συγκεκριμένα, είναι πατριωτικά κείμενα με σκοπό να ξεσηκώσουν τους Έλληνες και να παροτρύνουν σε αγώνες κατά των Οθωμανών, που καταπατούσαν την ελευθερία της Ελλάδας. Ο αττικός λόγος γίνεται ο μύθος και το μεγαλειώδες ιδανικό που θα προετοιμάσει τη μεγάλη επανάσταση. Ο λόγος του είναι ηρωικός, ο ίδιος αισθάνεται ήρωας, μιας και η ψυχή του έκλεισε μέσα της την Ελλάδα, αφού ζυμώθηκε με τα ιδανικά του Γένους - την πίστη στον Θεό, την ελευθερία, το χρέος προς την πατρίδα - έτσι που η

¹⁰⁵⁰Κομνητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., τόμος δεύτερος, ό. π., σ. λα'.

¹⁰⁵¹Κομνητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό. π., σ. 165.

¹⁰⁵¹Ο. π., σ. 167.

¹⁰⁵²Κυριάκος Σιμόπουλος (1998), *Η Γλώσσα και το Εικοσιένα*, Δεύτερη έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Στάχυ, σ. 13.

¹⁰⁵³Μπαμπινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία* ..., ό. π., σ. 174.

¹⁰⁵⁴Ο. π., σ. 174.

¹⁰⁵⁵Ο. π., σ. 174.

«λόγχη και το πνέμα να 'ναι ένα»¹⁰⁵⁶. Η ελληνική γλώσσα γίνεται υπέρτατο αγαθό που σκοπό έχει την αναπτέρωση του φρονήματος του υποδουλωμένου ελληνικού λαού, για να τον οδηγήσει στη μεγαλειώδη νίκη κατά του δυνάστη. Το πρωτοπόρο πνεύμα της ελληνικής γλώσσας θα οδηγήσει στην πνευματική αναγέννηση και ανάπλαση όλου του κόσμου. Συγχρόνως, γίνεται αφετηρία της βαθιάς λυτρωτικής βίωσης, της βαθιάς εθνικής αυτοσυνειδησίας και της πραγματικής αξίας της ελευθερίας. Η ελληνική γλώσσα γίνεται πανανθρώπινη αξία που θα προμαχίσει στον αγώνα κατά της δουλείας, κατά του πνευματικού σκότους, για να διαλάμπουν οι έννοιες και οι αξίες.

Δομικά λοιπόν συστατικά του προτρεπτικού λόγου του είναι «το ηθικό, το κοσμοθεωρητικό και το εθνικό στοιχείο»¹⁰⁵⁷, «η επίκληση, η παραίνεση ο έπαινος, η μομφή, η θεοφορία, το σύνθημα»¹⁰⁵⁸. Ο Κομνητάς επικαλείται τις προγονικές αρετές και τα διδάγματα που απορρέουν από εκείνες. Με την παραίνεση αποβλέπει στην έξαρση της ευψυχίας. Επαινούνται τα δημιουργήματα των κλασικών Ελλήνων και ο λόγος του είναι διάσπαρτος από τη θεοφορία - την αναφορά στο θείο. Χρησιμοποιεί λέξεις-σύμβολα, οι εκφράσεις του αποκτούν συμπυκνωμένη δύναμη και φορτίζονται με ό,τι συνταράσσει την ψυχή και τη συνείδηση του έθνους. Τα κείμενά του έχουν έντονο το κοσμοθεωρητικό στοιχείο, καθώς θεωρεί ότι ο αγώνας για τη γλώσσα είναι υπέρτατος και οι Έλληνες αξίζει να θυσιάσουν τη ζωή τους γι' αυτόν. Το εθνικό στοιχείο και ο ξεχειλίζων πατριωτισμός του είναι εγγενή συστατικά στοιχεία του λόγου του, τα οποία τον πλαισιώνουν και τον διαπερνούν. Η ιδέα της πατρίδας είναι ιερή, γίνεται σύνδεση με την πάτρια γη, τον ιερό δεσμό, με την πατρική παρακαταθήκη, την προγονική γη και τη μητέρα-γλώσσα. Ο λόγος του διέπεται από συγκινησιακή έκρηξη και έχει βαθύ βιωματικό περιεχόμενο, ενώ θεμελιώδη συστατικά στοιχεία του λόγου του είναι η προτροπή σε βαθύ προβληματισμό και πνευματική δράση.

Ο Κομνητάς προτρέπει: «[...] ας ωθώμεν ω άνδρες τον κάλαμόν μας επί τα πρόσω της γλώσσης»¹⁰⁵⁹ «τη βελτίωση της καθομιλουμένης»¹⁰⁶⁰. Η αττική γίνεται «σύνδεσμος ομονοίας, αγάπης και αδελφότητας»¹⁰⁶¹, «συμβοήθηση, φιλοτιμία»¹⁰⁶². Η λέξη «ελληνική γλώσσα» γίνεται το σύνθημα, η *λεξικοποίηση*¹⁰⁶³ της κοσμοθεωρητικής στάσης του Κομνητά και τα άλλα συνθήματα ενσαρκώνουν την έκφραση του εθνικού ιδεώδους. Η «ελληνική γλώσσα» γίνεται το ιδεώδες που θα συναρπάσει, θα διεγείρει, θα ενθουσιάσει, γίνεται το συνθηματικό με τη μεγάλη ενοποιητική και συναισθηματική αξία που διεγείρει την ψυχή του Κομνητά και θέλει να έχει απήχηση στους πεπαιδευμένους και σε όλους τους Έλληνες.

Στην ιστορία, σε όλες τις στιγμές της δόξας σύντροφος αχώριστος ήταν η μεγάλη λέξη, «[...] το ποίημα της μάχης και του θανάτου, και αχώριστος σύντροφος επίσης, μέσα στις πίκρες και στις ατυχίες [...]»¹⁰⁶⁴. Για τον Κομνητά, η αττική διάλεκτος σε μια από τις κρίσιμότερες στιγμές της υποδουλωμένης πατρίδας του καθίσταται η πολεμική κραυγή του ένθεου ηρωισμού, η μεγάλη λέξη και το ποίημα της μάχης, που θα συντροφεύει τους μαχητές στον αγώνα τους.

¹⁰⁵⁶ Γεώργιος Σαββίδης Π. (1997), (Επιμέλεια), *Αγγελου Σικελιανού, Άπαντα*, κατηγορίες: Νεοελληνική Ποίηση, τόμος 5^{ος}, σ. 126.

¹⁰⁵⁷ Μπαμπινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία ...* ό. π., σ. 181.

¹⁰⁵⁸ Ο. π., σ. 195.

¹⁰⁵⁹ Κομνητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ... ό. π., σ. 165.

¹⁰⁶⁰ Ο. π., σσ. 165-166.

¹⁰⁶¹ Ο. π., σ. 167.

¹⁰⁶² Ο. π., σ. 168.

¹⁰⁶³ Μπαμπινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία ...* ό. π., σ. 197.

¹⁰⁶⁴ Βλ. Τάκης Νατσούλης (1983³), *Λέξεις και Φράσεις Παροιμιώδεις*, Αθήνα: Χιωτέλλης, όπως αναφέρει ο Μπαμπινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία ...*, ό. π., σ. 198.

2.5 Ο αττικός λόγος ως καλλιεργημένος κώδικας επικοινωνίας

Ο Κομμητᾶς θεωρεί ότι δεν απέμεινε τίποτα ελληνικό και δεν υπήρχε το κατεξοχήν διακριτικό γνώρισμα του Έλληνα, ο αττικός λόγος, δηλαδή η γνήσια ελληνική γλώσσα. Γράφει χαρακτηριστικά: «είναι το μόνον πράγμα, το οποίο μας κάμνει να γνωρίζώμεθα ως εν των πρώτων εθνών εν τοις ἔθνεσιν· αὕτη μετά της πίστεως εφύλαξε και την ολοκληρίαν του ἔθνους και διά των αθανάτων συγγραμμάτων των προγόνων μας, μάς κάμνει να φρονώμεν υψηλότερα απ' ὅ,τι ημπορεί να φρονήσῃ ἄλλο ἔθνος, αν ἦτον εις την κατάστασίν μας· αὕτη μάς δίδει τα φῶτα των φρονημάτων μας, [...]»¹⁰⁶⁵.

Για τον λόγο, ο πλέον κατάλληλος και αποτελεσματικότερος σε όλες τις λειτουργίες, για να γίνει επίσημος γραπτός και προφορικός λόγος πρέπει να είναι ο αττικός, που θα έπρεπε να σηκώσει το βάρος της παιδείας, διότι ήταν ο δοκιμασμένος, άξιος λόγος σε απαιτητικά επίπεδα επικοινωνίας, όπως ο φιλοσοφικός, ο θεολογικός, ο επιστημονικός, ο πολιτικός, ο διοικητικός, ο εμπορικός, ο καλλιεργημένος καθημερινός λόγος. Το αττικό ιδίωμα ενέχει «το μελισταγές»¹⁰⁶⁶, «κοσμήσαι εστί τα λεγόμενα»¹⁰⁶⁷.

Αναζητείται λοιπόν ο ευρύτατα καλλιεργημένος κώδικας, η επεξεργασμένη και δοκιμασμένη σε γραπτό λόγο γλώσσα, που είναι ένδοξη και ωφέλιμη. Σε ένα υπόδουλο έθνος, χωρίς οργάνωση και ταξινόμια του κόσμου του, που υποθάλλει την αλλοιωμένη ανατολίτικη νοοτροπία, τις διαταραγμένες αξιακές ιεραρχήσεις, την εκφυλισμένη σύλληψη, οργάνωση και έκφραση του κόσμου, ο Κομμητᾶς αναζητά την εξαιρετικά καλλιεργημένη γλώσσα, την αντάξια του υψηλού δημιουργικού στοχασμού των μεγάλων κλασικών της αρχαίας Ελλάδας και των Τριών Ιεραρχών, για να την κάνει επίσημη γλώσσα ενός αναμενόμενου νεοδημιούργητου κράτους «[...] μιμησάμενους κατά δύναμιν εκείνους»¹⁰⁶⁸, τα προαναφερθέντα μεγάλα πνεύματα.

Θεωρεί ότι δεν δημιουργείται ένα νέο έθνος εκ βάθρων, χωρίς υψηλά ιδανικά πρότυπα. Η ελληνική γλώσσα με τις τεράστιες - λόγω της πρωτοφανούς καλλιέργειάς της - εκφραστικές, δηλωτικές και επικοινωνιακές δυνατότητες¹⁰⁶⁹, στην αττική της μορφή, την ενδοξότερη και στοχαστικότερη έκφρασή της, που βρίσκεται στο απόγειο της δόξης της, γίνεται από τον Κομμητᾶ, ο οποίος είχε τόσο βαθιά βιωματική σχέση μαζί της, το υψηλό ανακαινιστικό ιδεώδες. Το νέο έθνος πρέπει να στηριχτεί στο γνήσιο και πρωταρχικό. Στην υπάρχουσα αλλοτριωμένη ταυτότητα του ελληνισμού, ο αττικός λόγος προσφέρει την επανασύνδεση με τον άρρηκτο δεσμό της υψηλής συνείδησης της καταγωγής, την διασύνδεση με τις γλωσσικές ρίζες, την υψηλή πολιτισμική συνείδηση, που πρωταρχικό της στοιχείο είναι ο αξιακός κώδικας. Το παγκόσμιο γόητρο της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, που είναι πολύτιμη κληρονομιά του ελληνικού πολιτισμού, του εξασφαλίζει την ψυχική, κοινωνική και πνευματική στήριξη, την αίσθηση της υψηλής ιθαγένειας, την ανανεωτική σύνδεση με το εξιδανικευμένο, που τόσο είχε ανάγκη.

Ο Κομμητᾶς, βιώνοντας τις αξίες που μεταφέρουν τα κλασικά κείμενα του αρχαιοελληνικού λόγου και των Πατέρων της Εκκλησίας, πάνω στις οποίες στηρίχτηκε ο δυτικός πολιτισμός, θέλει να τις ενεργοποιήσει μέσα από την υιοθέτηση του αττικού λόγου στο εκκολαπτόμενο νέο ελληνικό κράτος. Η αττική διάλεκτος γίνεται η απόλυτη αξία, το σύνθημα της επανάστασης, η προμετωπίδα και η δομική συνιστώσα της νέας κοινωνίας, ο κύριος τόπος της πραγμάτωσης του ατόμου και της κοινωνίας. Εξάλλου, καμία επανάσταση δεν ξεκινάει χωρίς σύνθημα, χωρίς όραμα, χωρίς το ρομαντικό στοιχείο. Η εποχή απαιτούσε μία νέα εποποιία.

¹⁰⁶⁵Κομμητᾶς, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ..., ό. π., σ. 163.

¹⁰⁶⁶Κομμητᾶς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., ό. π., τόμος δεύτερος, σ. ιδ'.

¹⁰⁶⁷Ο. π., σ. μα'.

¹⁰⁶⁸Ο. π., σ. κστ'.

¹⁰⁶⁹Μπαμπινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία* ... ό. π., σ. 245.

Έτσι ο αττικός λόγος γίνεται έρεισμα που θα αποτρέψει τον εκπεσμό στη βαρβαρότητα, ο φύλακας της θωράκισης της ευγένειας της «μητρώας φωνής»¹⁰⁷⁰, ο διευρυμένος και καλλιεργημένος κώδικας, που θα εξυπηρετούσε τις πολλαπλές γλωσσικές ανάγκες και των λογίων και του λαού. Για τον Κομμητά, η βαθύτερη αυτογνωσία του ελληνικού λαού εδράζεται στον αττικό λόγο, που γίνεται φορέας της διαχρονικής ενότητας.

Τον 19^ο αιώνα, «τον αιώνα του καθαρισμού»¹⁰⁷¹, η «ρύπανση» στη γλωσσική επικοινωνία που αλλοιώνει την ελληνική ταυτότητα, το διαταραγμένο ή ακαλλιέργητο γλωσσικό αίσθημα, η αδυναμία της δημιουργικής χρήσης της γλώσσας, η γλωσσική σύγχυση και ανασφάλεια, τα κατηγορήματα της αγραμματοσύνης και της αμορφωσίας που χαρακτηρίζουν τους υπόδουλους Έλληνες, η επικρατούσα γλωσσική παρανόηση, η εμφανώς κακοποιημένη και υποβαθμισμένη καθομιλουμένη της εποχής του και ο εθισμός στη γλωσσική εξάρτηση από την τουρκική, κυρίως, γλώσσα, που ταυτίζεται με την υποδούλωση των Ελλήνων και είναι η αιτία του κακού από τη μια μεριά και η θεώρηση της ανάληψης λαϊκίστικων και ισοπεδωτικών γλωσσικών προσεγγίσεων από την άλλη, από μία μερίδα λογίων, εξοργίζουν τον Κομμητά.

Για τον Κομμητά, η αττική υποδηλώνει τον καλλιεργημένο ελληνικό ποιοτικό προφορικό και γραπτό λόγο. Τα κατηγορούμενα: οικεία, πατρική, μητρική, πατροπαράδοτη, αναφερόμενα στον αττικό λόγο υποδηλώνουν τον καλλιεργημένο ελληνικό λόγο που διασώθηκε μέχρι τις μέρες του. Η γλώσσα η ελληνική είναι μία, ενιαία. Οι ισοπεδωτικές χρήσεις και οι μονομερείς θέσεις, θεωρεί ότι θα φτωχύνουν τον λόγο και θα ευτελίσουν την επικοινωνία. Η τοποθέτησή του διέπεται από γλωσσική συνέπεια και σαφήνεια και με το σχήμα της υπερβολής, του αιτήματος, δηλαδή της απόλυτης χρήσης της αττικής, υπονοεί τις υπεράνθρωπες προσπάθειες πλήρους αξιοποίησης από όλους τους Έλληνες, του θησαυροφυλακίου του αρχαιοελληνικού λόγου, πάνω στο οποίο πρέπει να στηριχτούν, για να αξιοποιήσουν τις μορφικές, σημασιολογικές, υφολογικές δυνατότητες, που τους προσφέρει, με σκοπό την ουσιαστική ποιοτική άνοδο της γλωσσικής επικοινωνίας, η οποία με τη σειρά της θα έφερνε και την κοινωνική αναβάθμιση.

Ο Κομμητάς δεν προετοιμάζει τον αναγεννώμενο Έλληνα για το «ζην», αλλά για το «ευ ζην», όπου θα ζήσει σε μια κοινωνία που θα υπάρχει η βαθιά, γνήσια, σωστή και ουσιαστική επικοινωνία των μελών της μέσω της καίριας και ποιοτικής γλώσσας. Αναζητά το ικανό γλωσσικό όργανο, για να υπηρετήσει αυτόν τον σκοπό του. Επιδιώκει την καρποφόρα γλωσσική συνεπαφή, όπου η γλώσσα θα χρησιμοποιείται, για να φανερώνει τα νοήματα και τις αξίες. Ως πολυπράγμονας ο λόγιος, αυτή τη γλώσσα αισθάνεται ικανή, να μπορεί να στεγάσει τα διανοήματά του και τον συναισθηματικό του κόσμο. Αυτή η γλώσσα του δίνει την πνευματική ελευθερία και τη γλωσσική ασφάλεια. Ο κοινωνικός του ρόλος ως λογίου διδασκάλου που είναι γλωσσικά και επικοινωνιακά διαφοροποιημένος, αλλά και οι χωροχρονικές συνθήκες επικοινωνίας, αυτόν τον γλωσσικό κώδικα απαιτούν, για να αισθάνεται επαρκής και αποτελεσματικός. Οι εγκυκλοπαιδικοί του προσανατολισμοί, η ακριβολογία στις αναλύσεις και περιγραφές, η κυριολεξία, οι λεκτικές συνδέσεις και διαφοροποιήσεις, η ανάγκη χρήσης καλλιεργημένων λεξιλογικών όρων και συντακτικών δομών απαιτούν έναν διευρυμένο, πολυσύνθετο και πολυδύναμο κώδικα. Τα διευρυμένα όρια των πνευματικών αναζητήσεών του, η βίωση του απαιτητικού φιλοσοφικά και επιστημονικά κόσμου του, απαιτούν και διευρυμένα όρια γλώσσας, για να εκφραστούν. Ο ίδιος αναζητά τον δυνατό και υψηλό λόγο, τον λειτουργικό επικοινωνιακά, τον γνήσιο ελληνικό στη δομή του, που θα αξιοποιεί τις ανεξάντλητες δυνατότητες του ελληνικού λόγου. Η υπάρχουσα λειψή και παραποιημένη γλώσσα, η αλόγιστη χρήση

¹⁰⁷⁰ Κομμητάς, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ..., ό. π., σ. 165.

¹⁰⁷¹ Μανόλη Α. Τριανταφυλλίδη *Άπαντα* (1963), Πέμπτος Τόμος, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), σ. 269.

ξενισμών, η ακατανοησία και η κένωση της σημασίας των λέξεων που οδηγεί σε παρανοημένη επικοινωνία δεν μπορεί να εκφράσει τον απαιτητικό λόγο του. Στοχεύει στην ενεργοποίηση της σκέψης, στον αναπροσανατολισμό που θα εμπεριέχει την ακριβολογία, τη σαφήνεια και την πυκνότητα. Οι λεξιλογικοί, γραμματικοί και συντακτικοί τύποι της υπάρχουσας γλώσσας συγκρούονται με το γλωσσικό του αίσθημα.

Επιδιώκει την ανανέωση της γλώσσας, αλλά με αξίωμα και βάση τον αττικό λόγο. Μοχθεί να εξυψώσει και να καταξιώσει τη δημοτική και προσπαθεί να αποδείξει ότι οι δυνατότητες της ελληνικής γλώσσας είναι απεριόριστες. Αισθάνεται κληρονόμος της και διεκδικεί το δικαίωμα και το προνόμιο να αντλεί από τη γνήσια πηγή της γλωσσικής του παράδοσης - της γλώσσας του Ομήρου και του αττικού λόγου - και αναβαπτίζει τον λόγο του στα καθαρά ύδατα του καλλιεργημένου λόγου.

Το όραμα του Κομνητά, προς το οποίο «είναι στραμμένες όλες οι ίνες του εγκεφάλου του»¹⁰⁷², όπως γράφει, είναι «να γίνουν όλοι οι Έλληνες Θεμιστοκλείς και να μιμηθούν το ενεργητικό του, εν οξύτητι διανοίας, εν σταθερότητι φρονήματος»¹⁰⁷³. Θέλει τους Έλληνες «με πολλή προθυμία και ζήλο να μιμηθούν την μετά φρονήσεως και νοός έμπεδον δικαιοσύνην του Αριστείδη από τη στιγμή που οι Έλληνες κάνουν κτήμα τα φρονήματα τού Θεμιστοκλή και του Αριστείδη θα σωθεί η Ελλάδα»¹⁰⁷⁴.

Αντιτίθεται στην ιδεολογία της ευκολίας και αναζητά τον γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας, τον απαιτητικό λόγο. Διαπιστώνει ανησυχητικά φαινόμενα συρρίκνωσης του λεξιλογίου και μια προϊούσα αγκύλωση στις λεπτές σημασιολογικές διακρίσεις. Συναισθάνεται ότι η παρατηρηθείσα άγνοια, η ραθυμία και η ακηδία στη γλώσσα είχε γενικευθεί και είχε επέλθει η γλωσσική αποξένωση της εθνικής φυσιογνωμίας που αλλοτριώνει την ίδια την ύπαρξη και τη συνεπαφή με τον αττικό λόγο: τον κατεξοχήν καλλιεργημένο λόγο, όπου εδράζονται οι βασικές ρίζες, οι πρωταρχικές έννοιες και αξίες της αρχαιοελληνικής γλώσσας - το καταστάλαγμα της πολύτιμης συλλογικής διανοητικής εμπειρίας και γνώσης που συντηρεί την ιστορική μνήμη και τη συνέχεια στη δημιουργική κατάκτηση της νεοελληνικής γλώσσας.

Για να μπορέσουμε να καταλάβουμε την πνευματική αγωνία του Κομνητά για την πνευματική καλλιέργεια των Ελλήνων, ο οποίος επιλέγει τον αττικό λόγο, γιατί είναι ένας λόγος δύσκολος και σύνθετος¹⁰⁷⁵, ο οποίος θα τους θέτει αενάως ενώπιον μιας σπουδαίας πνευματικής άσκησης, θα παραθέσουμε την ομολογία του μεγαλύτερου ίσως, φυσικού, του Heisenberg, ο οποίος θα γράψει: «Η θητεία μου στην αρχαία ελληνική γλώσσα υπήρξε η σπουδαιότερη πνευματική μου άσκηση. Στη γλώσσα αυτή υπάρχει η πληρέστερη αντιστοιχία ανάμεσα στη λέξη και στο εννοιολογικό της περιεχόμενο. Το γλωσσικό σύμβολο, λοιπόν, δηλαδή η λέξη, βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με την έννοια, το «περιεχόμενο». Πρόκειται για ό,τι συχνά, με άλλη ορολογία, χαρακτηρίζεται ως «ετυμολογική διαφάνεια των λέξεων της Ελληνικής»¹⁰⁷⁶.

¹⁰⁷²Κομνητάς, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ..., ό. π., σ. 168.

¹⁰⁷³Ο. π., σ. 168.

¹⁰⁷⁴Ο. π., σ. 168.

¹⁰⁷⁵Α. Ι. Γιαγκόπουλος (1997), *Ο Αττικός Πεζός Λόγος - Δομή και Σύνταξη*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη, πρόλογος.

¹⁰⁷⁶Γεώργιος Μπαμπινιώτης, (1992), Η ταυτότητα της Ελληνικής γλώσσας, στο: *Ελληνική, μια πάντοτε σύγχρονη γλώσσα*, Υπουργείο Πολιτισμού, σ. 35· Κατή, Η ανάδυση των λέξεων στην οντογένεση ..., ό. π., σσ. 421-430· Π. Δρακόπουλος, Η καταγωγή του συμβόλου, στο: Π. Δρακόπουλος (1982), (Επιμέλεια), *Θεωρία της Γλώσσας*, Αθήνα: Imago, σσ. 7-30· Μ. Τριανταφυλλίδης (1963), Η αρχή της γλώσσας και η φροϋδική ψυχολογία, στο: *Απαντα*, 2^{ος} τόμος, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], σσ. 22-32.

2.6 Ο αττικός λόγος ως φορέας ενότητας

«Η καθομιλουμένη γλώσσα της τουρκοκρατίας δεν είχε ενότητα και ομοιομορφία, δεν είναι η σημερινή δημοτική»¹⁰⁷⁷.

Όταν λοιπόν ο Κομνητάς παρακινεί τους Έλληνες να μαθαίνουν τον αττικό λόγο, δηλαδή «όλην την ελληνικήν φωνήν που περιλαμβάνει πάσας αυτής τας διαλέκτους και κατά το εννοείν και κατά το γράφειν, συ δε μοι πρόσθετες και κατά το λέγειν»¹⁰⁷⁸, αναφέρεται στον ενιαίο αρχαιοελληνικό λόγο που τροφοδοτεί την κοινή γλώσσα¹⁰⁷⁹.

Ο λόγιος αντιλαμβάνεται τον ενιαίο χαρακτήρα της ελληνικής γλώσσας και στον χώρο του λεξιλογίου συνειδητοποιεί την αδιάκοπη συνέχειά της και τη δυναμική αλληλεπίδραση των διαφόρων χρονικών φάσεων της μέσα από μια αμφίδρομη κίνηση από την αρχαία προς τη νέα ελληνική γλώσσα, αλλά και το αντίστροφο¹⁰⁸⁰.

Έτσι, «με την προσήλωση στην ετυμολογική απεικόνιση των λέξεων, η ελληνική γλώσσα αποκτά ιστορική ενότητα και φυσιογνωμία [...] και μέσα από τη συνέχεια και την ενότητα της εξωτερικής (μορφικής) απεικονίσεως της ενισχύεται, σφυρηλατείται και διατηρείται η εσωτερική ενότητά της»¹⁰⁸¹. Μάλιστα ο Κομνητάς, το 1820, επισημαίνει τη δύναμη της ιδιαιτερότητας της ελληνικής γλώσσας και αποθεώνει τα λόγια συστατικά του λεξιλογικού μας θησαυρού, υποστηρίζοντας την ιστορική ορθογραφία, ως προσήλωση στην ετυμολογική απεικόνιση των λέξεων. Η μορφική απεικόνιση θα διατηρήσει την εσωτερική ενότητα κι αυτό φαίνεται μέσω των υποδείξεών του προς τον λόγιο Δανιήλ Φιλιππίδη τον Δημητριά¹⁰⁸². Ανησυχεί για τα αιτήματα απλουστεύσεων και τις ριζοσπαστικές προτάσεις για φωνητική ορθογραφία, πράξεις που θα αλλοίωναν τη γραπτή παράδοση, υπονομεύοντας τη συνέχεια, την ταυτότητα και τη φυσιογνωμία της ίδιας της ελληνικής γλώσσας. Ανησυχεί επίσης και για τη χρησιμοθηρική αντίληψη. Με την «ακραία» γλωσσική στάση του, όπως θα τη χαρακτήριζε κάποιος, την εμμονή του στον αττικό λόγο, θέλει να κρατήσει αναλλοίωτο τον εσωτερικό σκελετό, «τη δομική συνοχή της ελληνικής»¹⁰⁸³ και «την ποικιλία των γραμματοσυντακτικών κατηγοριών»¹⁰⁸⁴.

Για την ιστορική ορθογραφία ο Γ. Χατζηδάκης αναφέρει: «όσοι επιδιώκουν την ορθογραφικήν μεταρρύθμισιν επιδιώκουν εν πάσι τούτοις ουδέν άλλο η να αποσπάσωσιν ημάς από της αρχαίας παραδόσεως ότε, καθά διδάσκουσι, θα εύρωμεν την σωτηρίαν»¹⁰⁸⁵. Σχετικά με το ίδιο θέμα, ο Ψυχάρης «δεν εθεώρησε σκόπιμον την άμεσον και ριζικήν ορθογραφικήν μεταβολήν και την πλήρη απόσπασιν από την ιστορικήν ορθογραφίαν [...]»¹⁰⁸⁶. Ενώ ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, έγραψε: «[...] θ' αποκλείσωμε τη φωνητική ορθογραφία καθώς και κάθε ριζική μεταρρύθμιση. Είναι ανάγκη να διατηρηθή η βάση της ιστορικής αρχής, θα επιδιώξωμε όμως κάθε απλοποίηση που δεν παρουσιάζει ριζική αντίθεση με την «αρχαία ορθογραφία»¹⁰⁸⁷. Αλλά και ο Ι. Θ. Κακριδής αναφερόμενος στην

¹⁰⁷⁷ Σιμόπουλος, *Η Γλώσσα και το Εικοσίνα*, ..., ό. π., σ. 16.

¹⁰⁷⁸ Κομνητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό. π., σ. 168.

¹⁰⁷⁹ Ο. π., σ. 165.

¹⁰⁸⁰ Ο. π., σσ. 165-166.

¹⁰⁸¹ Μπαμπινιώτης, *Ελληνική Γλώσσα* ..., ό. π. σσ. κ.ε'-κστ'.

¹⁰⁸² Στέφανος Κομνητάς, *Κώδικας Χειρογράφων 1958: Κείμενο ακέφαλο, περί του γλωσσικού ζητήματος (περί των γνώμων του Δημ. Καταρτζή, Δ. Δαρβάρεως, Α. Κοραή, Ιγνατίου Ουγγροβλαχίας και πιθανώς Δανιήλ Φιλιππίδη και ανασκευή αυτών από τον Στ. Κομνητά)*, μέγεθος: 21,5 X 17,5 εκ., σελίδες 15, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, φφ. 4-5.

¹⁰⁸³ Μπαμπινιώτης, *Ελληνική Γλώσσα - Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, ό. π.,..., σ. κζ'.

¹⁰⁸⁴ Ο. π., σ. κζ'.

¹⁰⁸⁵ Γεώργιος Χατζηδάκης (1908), *Εθνική Ψυχή*, τεύχος 9-10, σ. 197.

¹⁰⁸⁶ Δικαίος Β. Βαγιακάκος, Γεώργιος Ν. Χατζιδάκης (1848-1941) Βίος και Έργον, στο: Γεώργιος Ν. Χατζιδάκης (1977), *Γλωσσολογικά Έρευνα*, Τόμος Β', Εν Αθήναις: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού Λεξικογραφικών Δελτίων, Παράρτημα 2, σ. 83.

¹⁰⁸⁷ Μανόλης Τριανταφυλλίδης (1917), *Η νεοελληνική ορθογραφία και οι αντιλογίες του Σκιά, Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου* 7, σσ. 80-81.

νεοελληνική ορθογραφία, επισήμανε τα εξής: «[...] οποιαδήποτε και αν θα είναι η λύσις αυτή (της ορθογραφίας) πρέπει πρώτα πρώτα να μη διακόψη την παράδοσιν· η ελληνική γλώσσα κατά σειράν αδιάσπαστον γράφεται από εικοσιπέντε τώρα αιώνας. Οπωσδήποτε δεν μπορούμεν ν' αρνηθώμεν την ιστορίαν και να γράψωμεν φωνητικά»¹⁰⁸⁸.

«Σε χρόνους δύσκολους στην ιστορία του ελληνικού έθνους, όταν η σκλαβιά και η εχθρική κατοχή παρέλυναν την οργανωμένη σχολική παιδεία, η λόγια παράδοση χρησίμευσε ως παρακαταθήκη του ελληνικού γλωσσικού θησαυρού και πηγή πολύτιμου υλικού για την τόνωση, ανανέωση και επιβίωση της χειμαζόμενης (από ξενισμούς, διαλεκτισμούς και εγκατάλειψη) ελληνικής γλώσσας»¹⁰⁸⁹.

Ο Κομμητᾶς λοιπόν κατηγορεί έντονα τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα των λογίων¹⁰⁹⁰ και τον γλωσσικό εμφύλιο που προέκυψε για την επιλογή της γλώσσας. Θεωρεί αυτονόητη την αττική διάλεκτο ως εκφραστή της ενιαιότητας της ελληνικής γλώσσας. Εξεγείρεται για την υπαναχώρηση από τη θέση ότι η αττική είναι η βάση της ελληνικής γλώσσας, ο αστραβής κανόνας και το αξίωμα και θεωρεί ως γλωσσικό παραλογισμό, τον γλωσσικό φανατισμό και την παραίτηση από την παραπάνω διεκδίκηση. «Η ελληνική γλώσσα – ο αττικός λόγος είναι το αξίωμα της Ελλάδας»¹⁰⁹¹. «Αξίωμα είναι η θεμελιώδης αρχή, στην οποία στηρίζεται κάθε υπόθεση και η οποία, δεν χρειάζεται απόδειξη. Η σημασία της θεμελιώδους αρχής, που τίθεται ως βάση επιστημονικών πορισμάτων, πρωταπαντά στον Αριστοτέλη»¹⁰⁹². Κάνει επίσης, διάκριση μεταξύ του αιρετού γραπτού ύφους των πεπαιδευμένων όλων των εθνών και του φυσικού γραπτού ύφους των μη πεπαιδευμένων. Οι άνθρωποι του πνεύματος έχουν τη δυνατότητα επιλογής, ενώ σύμφωνα με τον λόγιο «οι μη πεπαιδευμένοι Έλληνες θεωρούν αυτονόητο και δεν μπορούν να φανταστούν ότι υπάρχει άλλος γραπτός λόγος πέρα από αυτόν του αττικού, χάριν του οποίου, οι Έλληνες δοξάζονται και τιμώνται από τα άλλα έθνη. Η αττική είναι το πατροπαράδοτο αγαθό τους, βελτιώνει τη λαλούμενή τους, είναι η κοινή μητέρα της Ελλάδας»¹⁰⁹³. Κάνει έκκληση λοιπόν να στραφούν σ' αυτή, την οποία θεωρεί μητρική γλώσσα, ό,τι πιο ιερό υπάρχει στους Έλληνες, συνιστώσα της εθνικής τους ταυτότητας και βασική παράμετρος του πολιτισμού τους, στην οποία είναι αποτυπωμένη η φιλοσοφία της ζωής. Παρατηρεί τη στενή σχέση αλληλεξάρτησης του πολιτισμικού επιπέδου και του επιπέδου της εθνικής γλώσσας. Μοχθεί και αγωνίζεται για την ανάπτυξη και τον εμπλουτισμό της μητρικής γλώσσας, γιατί τη θεωρεί θεμελιώδες στοιχείο της εθνικής ιδιοπροσωπίας. Αισθάνεται βαριά την προσωπική του ευθύνη, το πολιτισμικό και ιστορικό του χρέος, την ιστορική αποστολή του, την ποιοτική αναβάθμιση της ελληνικής μητρικής του γλώσσας, την οποία θεωρεί πολιτισμική κατάκτηση και πολιτισμικό αγαθό που πρέπει να το διαφυλάξει ως κόρη οφθαλμού. Αυτή τη γλώσσα καταλαβαίνει με την καρδιά του, μ' αυτή πιστοποιείται η πατρίδα του και μ' αυτή θα αναβαθμιστεί η σκέψη και η αντίληψη του κόσμου του.

Οι προσωπικές επιλογές των πεπαιδευμένων από τον Κομμητᾶ κρίνονται ως εγωιστικές, μιας και θεωρούνται προσπάθειες να κριθεί το πρότυπο, το κριτήριο και το μέτρο της αυθεντικότητας, της εμπιστοσύνης και της γνησιότητας. Ο αττικός λόγος για

¹⁰⁸⁸ Ι. Θ. Κακριδής (1927), Το πρόβλημα της ορθογραφίας μας, *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος* (1927), σ. 200, όπως αναφέρει ο Δικαίος Β. Βαγιακάκος, Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις (1848-1941) Βίος και Έργον, στο: Χατζιδάκις, *Γλωσσολογικά Έρευναι*, ..., ό. π., σ. 83.

¹⁰⁸⁹ Μπαμπινιώτης, *Ελληνική Γλώσσα - Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, ..., ό. π., σ. κη'.

¹⁰⁹⁰ Κομμητᾶς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό. π., σ. 165.

¹⁰⁹¹ Ο. π., σ. 166.

¹⁰⁹² Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, ..., ό. π., σ. 219' Μάρκος Βαρδάκης (1986), «Οι συλλογιστικοί τρόποι κατά τα Αναλυτικά πρότερα [του Αριστοτέλη], *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 3, σσ. 135-153' Γιώργος Κουμάκης (1985), «Όνομα και πράγμα στον Αριστοτέλη», στο *Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία: Γλώσσα και πραγματικότητα στην ελληνική φιλοσοφία*. Αθήνα, σσ. 220-225.

¹⁰⁹³ Κομμητᾶς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό. π., σ. 166.

τους Έλληνες είναι φυσικός νόμος και φύση που δεν παραβιάζεται, είναι ο κανόνας και η θεραπευτική μεθοδολογία που θα διορθώσει την παρέκκλιση.

Ο Κομμητᾶς θεωρεί ότι οι διδάσκαλοι-λόγιοι, «αν θέλωμεν να είμεθα τω ὄντι διδάσκαλοι [...]»¹⁰⁹⁴, «πρέπει να μαθαίνουμε όχι μέρος της φωνῆς, η οποία δεν είναι ικανή να συστήσει φωνή, αλλά ὅλην την Ελληνική φωνήν και πάσας αὐτῆς τας διαλέκτους και κατὰ το εννοεῖν και κατὰ το γράφειν· συ δε μη πρόσθετες και κατὰ το λέγειν»¹⁰⁹⁵. Οι προσωπικές γλωσσικές θέσεις συνιστούν αἵρεση και η αττική διάλεκτος, συγχρόνως, λειτουργεί ως παράγοντας ενότητας στο ζήτημα του φατριασμού, που συνιστά παθογένεια. Στον κανόνα και στο αξίωμα δεν χωρούν προσωπικές θέσεις που θα διασπούσαν την ενότητα. Ο αττικός λόγος ενέχει τη διαφύλαξη της ενότητας. Κατηγορεί την ιδεολογικοποίηση της γλώσσας, η οποία για τον ίδιο αποτελεί ένδειξη απουσίας αντίληψης της πολιτισμικής σημαντικότητας του αττικού λόγου, της παραδομένης και βιωμένης αρχαιοελληνικής αλήθειας, εκτροπή από το γνήσιο εθνικό φρόνημα. Η ιδεολογική τοποθέτηση σημαίνει πηγή αποπροσανατολισμού και απώλεια της ελληνικής συνείδησης. Η αττική ταυτίζεται με το ελληνικό ιδεώδες, εγκολπώνει το πλήρωμα της ορθής κοινής πίστεως και κάθε ἄλλη ταυτότητα απομακρύνει, διχάζει και πληγώνει το σώμα της Ελλάδας. Θεμέλιο για την ενότητα της Ελλάδας αποτελεί η υπακοή και η προσήλωση στον κοινό ιερό σκοπό που στην συγκεκριμένη ιστορική στιγμή γίνεται ο αττικός λόγος. Ο αττικός λόγος γίνεται η κύρια προτεραιότητα και η προέχουσα αυτοθελής υποταγή. Η έντονη και εναγώνια φροντίδα του είναι η ενότητα της πίστεως στον κοινό αγώνα. Το πλήθος των γλωσσικών πιστευμάτων θα έφερνε και εθνικές διχοστασίες. Ο χρόνος είναι κρίσιμος και προέχει η εθνική ομοψυχία. Οι ιδεολογικές διαιρέσεις και φιλονικίες για γλωσσολογικές λεπτομέρειες θα επέφεραν και εθνικές φιλονικίες που θα ήταν μοιραίες. Οι γλωσσικές έριδες για τον Κομμητᾶ προσλαμβάνουν τις διαστάσεις των θρησκευτικών, δογματικών διαφορών που απειλούν το σώμα της ελληνικής ενότητας. Η δημιουργία ψυχικής απόστασης θα αποτελούσε εθνική ανταρσία κατὰ της Ελλάδας. Η αττική διάλεκτος γίνεται ο στρατευόμενος λόγος, η πηγή ζωογόνησης που θα μπορεί να συναπαρτίσει το σώμα της Ελλάδας σε πλήρη ενότητα, στην εδραίωση και την περαιτέρω εμβάθυνσή της. Για τον Κομμητᾶ, ο φανατισμός και ο φατριασμός ήταν απόδειξη της κρίσης της ελληνικής ταυτότητας. Ο Έλληνας δεν πρέπει να αυτοπροσδιορίζεται ως άτομο, αλλά ως μέλος του έθνους που ανήκει.

Ο λόγιος αγωνίζεται με μένος εναντίον του Κοραή, διότι τον θεωρεί υπεύθυνο για τη διάνοιξη των πυλών εξάρτησης από τη Δύση και για την προσπάθεια εκσυγχρονισμού της Εκκλησίας, σύμφωνα με τα ανθρωπιστικά ιδεώδη. Πασχίζει για τη μη εισχώρηση «του ατομικού διαφωτιστικού ιδεώδους»¹⁰⁹⁶, αντίκειται στην αποθέωση του υποκειμένου-ατόμου που την παρατηρεί να εισβάλλει πανηγυρικά. Αντιτάσσει τον πολιτισμό του εμείς σ' αυτόν του εγώ, που υλοποιείται στον Διαφωτισμό. Ο αττικός λόγος αποτελεί την ιστορική ολότητα και την κοινή ταυτότητα και την προτάσσει έναντι της ατομικής. Προσπαθεί να υπαγάγει την ατομική γλωσσική λογική στην κοινή γλωσσική παράδοση και εμπειρία. Όταν ο Έλληνας έχει την αίσθηση του ανήκειν πιο έντονη για μια ενδογλωσσική ομάδα απ' ότι για την αττική, που απαρτίζει το πλήρες σώμα του ελληνικού λόγου, παύει κατ' ουσίαν να λειτουργεί ως μέλος της Ελλάδας. Ο Κομμητᾶς καλεί τους Έλληνες να ζήσουν την ελληνική γλωσσική παράδοση σε ὅλη της την έκταση, για να βιώσουν αυτή την ενότητα. Η ισορροπία είναι λεπτή. Δεν μπορεί η προσωπική ελευθερία

¹⁰⁹⁴Ο. π., σ. 165.

¹⁰⁹⁵Ο. π., σ. 165.

¹⁰⁹⁶Μάριος Μπέζος, «Ο Διαφωτισμός του Διαφωτισμού - Μια ενδεχόμενη συμβολή της Ορθοδοξίας στην νεωτερικότητα και στην μετανεωτερικότητα», στο: Π. Καλαϊτζίδης, Ν. Ντόντος (2007), (Επιμέλεια), *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα*, Π. Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών της Ι. Μ. Δημητριάδος, Αθήνα: Εκδόσεις Ίνδικτος, σ. 408.

να καταργήσει την ενότητα της κοινωνίας του αττικού λόγου ούτε αυτή με τη σειρά της να καταργήσει την ελευθερία της επιλογής. Η ελληνική ύπαρξη προϋποθέτει αλλά και συνεπάγεται ενσωμάτωση και συμμετοχή στην κοινότητα. Η αποκρυστάλλωση του αττικού λόγου εμπεριέχει την ιερή εμπειρία αιώνων, τον θείο φωτισμό αγίων και σοφών ανδρών που συνέβαλλαν στη διαμόρφωσή του. Η αττική ως κοινή μητέρα καλλιεργεί στον Έλληνα την αίσθηση του μέλους του ιδίου έθνους και αποτρέπει την ατομιστική αυτάρκεια. Αποσκοπεί στη δημιουργία του σώματος του έθνους και τη φανέρωση της Ελλάδας ως νέας ζωής.

«Η γλώσσα μαθαίνεται και οξύνεται σε κατάλληλα, καλοδιαλεγμένα γλωσσικά πρότυπα»¹⁰⁹⁷. Για τον Κομμητά, η αττική διάλεκτος είναι το καλοεπιλεγμένο πρότυπο με την ιστορική ενότητα και ετυμολογική συνοχή. Ξεκινά με την πρόταση ανάγνωσης πρότυπων μνημειωδών κειμένων για την εξοικείωση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της δομής τους, για να δημιουργήσει την επαφή με τη λόγια γλώσσα μας, που είναι αναγκαίο προαπαιτούμενο για το θεμέλιο της ορθής γλωσσικής παιδείας. Ο αττικός λόγος ή κατά προέκταση ο αρχαίος ελληνικός λόγος είναι η επανασύνδεση με τις πραγματικές ρίζες της προφορικής και γραπτής καθομιλουμένης, με το ενεργητικό κεφάλαιο, την πηγή της πνευματικής ενέργειας και δημιουργίας και της γλωσσικής αυτογνωσίας.

Ο Θεσσαλός διανοούμενος γράφει: να «προσπαθώμεν όλοι, να δείξωμεν εαυτούς αξίους απογόνους εκείνων των ενδόξων ανδρών, μιμούμενοι και φωνήν και φρόνημα· ας δείξωμεν εις τα έθνη ότι τω όντι είμεθα απόγονοι εκείνων· δεικνύντες αυτοίς, ο καταλείφθη ημών αγαθόν, την φωνήν, και γράφοντες και λέγοντες ιδίαν»¹⁰⁹⁸.

Εδώ, ο Κομμητάς ξεκάθαρα υποδηλώνει την επανασύνδεση με την παράδοση και όπως θα γράψει και ο Μπαμπινιώτης, «Όταν η παλαιά ομιλία εκτοπιζόταν μια για πάντα, θα έσπαζε και ο τελευταίος δεσμός με το παρελθόν»¹⁰⁹⁹. Όπως άλλωστε έχει δείξει και ο John Austin, η γλώσσα του ανθρώπου είναι αλληλένδετη με τις πράξεις του, αφού κάθε γλωσσική πρόταση οδηγεί - δυνάμει - σε πρακτική δράση¹¹⁰⁰. Επομένως, η προτροπή του Κομμητά να μιμηθούμε τη φωνή και το φρόνημα των ένδοξων ανδρών, των φορέων του αγαθού, σημαίνει να κρατήσουμε σθεναρά τον δεσμό με το παρελθόν και την παράδοση, για να θυμόμαστε την αρχική τους σημασία που έχει παραποιηθεί από τον διεφθαρμένο οθωμανικό πολιτισμό. Φρόνημα είναι όλος ο τρόπος ζωής, η διαρκής στάση και πορεία, η οποία είναι εμποτισμένη από το ήθος του αττικού λόγου και αυτό το ήθος οι Έλληνες το εκφράζουν και το εκδηλώνουν σε κάθε λεπτομέρεια της ζωής τους ως δυναμική βίωση και επαναπρόσληψη της αρχαιοελληνικής εμπειρίας.

Άρα, ο αττικός λόγος του Κομμητά είναι αυστηρή έκκληση επιστροφής στις πολυδύναμες γλωσσικές ρίζες, στη μακραίωνα γλωσσική παράδοση, στο πρότυπο της ζωντανής και δημιουργικής ανανέωσης της γλώσσας, της δημιουργικής δύναμης και των άπειρων δυνατοτήτων του αττικού λόγου.

2.7 Ο αττικός λόγος και το κοινό ύφος

Ο Κομμητάς βέβαια δεν απορρίπτει το απλό και κοινό ύφος, αλλά προτρέπει στην αναβάθμισή του. Θα έχει ως οδηγό τον αττικό λόγο, που είναι ιερή παρακαταθήκη και σύμβουλός του στην προσπάθεια ανόρθωσης και απαλλαγής της πολύπαθης ελληνικής από τις γλωσσικές «πληγές» της ανεξέλεγκτης εισροής τεράστιας ποσότητας ξενισμών και της γλωσσικής αφροντισιάς, από τον φόβο της αποκοπής από τις βασικές και αέναες πηγές της ελληνικής γλώσσας, την αποτριβή και τον ευτελισμό αξιών και εννοιών.

¹⁰⁹⁷ Μπαμπινιώτης, *Ελληνική Γλώσσα - Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, ..., ό. π., σ. 184.

¹⁰⁹⁸ Κομμητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό. π., σ. 166.

¹⁰⁹⁹ Μπαμπινιώτης, *Ελληνική Γλώσσα - Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, ..., ό. π., σ. 185.

¹¹⁰⁰ Ο. π., σ. 188.

Διότι, [...] «ως η αλήθεια λέγει, την αττικήν αναγκαίον ον, διά τε την ευχέρειαν της μαθήσεως· και διά την διόρθωσιν της νυν συνήθους ημίν διαλέκτου»¹¹⁰¹. Έτσι, «[...] πολλών βιβλίων αναγνώσεως δει, ίνα της ζώσης εγκρατείς γενώμεθα, εν γαρ εκείνοις ως από σκέψεως πολλής γεγραμμένην ορθώς έχει μαθεῖν την φωνήν ο βουλόμενος· ώστε ημεῖς εν ταις βίβλοις μανθάνοντες την ελληνίδα, ορθώς μανθάνωμεν αυτήν· και θεματογραφούντες, καθάπερ ποιούσιν, οι την ζώσαν μανθάνοντες, και γράφειν μανθάνωμεν ορθώς· εξ ων δήλον ότι, και εάν καν τω προῖεσθαι τω αὐτῷ χρησώμεθα τρόπῳ ω και οι την ζώσαν μανθάνοντες και προησόμεθα αυτήν ορθώς»¹¹⁰².

Το ζήτημα της μίμησης επίσης, για τον Κομμητά, είναι κομβικό για την ανάπτυξη της γλωσσικής του θεωρίας. Δεν αρκεί να αντιγράφει ο λόγιος και ο απλός πολίτης τον αττικό λόγο, για να αυξήσει τις γνώσεις του ή για να φτάσει στη γλωσσική τελειότητα. Ο διανοούμενος ανησυχεί για τη δική του ικανότητα να φτάσει στο τέλειο και η προσπάθεια μίμησης είναι μόνο η αρχή. Ο κάθε Έλληνας πρέπει να βρει τρόπους που να πιστοποιούν τις δικές του ικανότητες και τη μέθοδο, με την οποία θα μπορέσει να το επιτύχει.

Θεωρούμε λοιπόν ότι η κατηγορία εναντίον του Κομμητά για αρχαϊστική ακρότητα δεν συνάδει με τις φιλότιμες γλωσσικές ενοποιητικές επιδιώξεις του. Η αττική θα είναι πυξίδα προσανατολισμού και γνώμονας πορείας στο πρώτο ξεκίνημα, στην υπάρχουσα τότε, γλωσσική διάσχιση και διαφοροποίηση. Σε μια εποχή, όπου είχε διαστραφεί η αυτογνωσία και η αυτοσυνειδησία του ελληνισμού, ο αττικός λόγος ή ο αρχαιοελληνικός θα πρόσφερε την πληρέστερη γλωσσική επίγνωση και τη βαθύτερη κατανόηση της κοινής και απλής, καθώς και τα πρότυπα του αρχαιοελληνικού ύφους.

Συνεπώς η επιλογή της αττικής γλώσσας από τον Κομμητά είναι συμβολική και γίνεται το έμβλημα μιας νέας εποχής. Επιλέγεται ως ορόσημο και ακρογωνιαίος λίθος, ως θεμέλιο του νέου πολιτισμού χάρη των πλεονεκτημάτων της, που την κατέστησαν βάση και κορωνίδα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Πάνω σ' αυτή σμιλεύθηκε και δημιουργήθηκε η κοινή, η οποία ένωσε γλωσσικά, ένα μεγάλο μέρος του ελληνισμού. Υιοθετήθηκε και από τους Μακεδόνες βασιλείς, μεταφέρθηκε με τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου από την Ινδία ως την Αίγυπτο και εξελίχθηκε στην πρώτη κοινή γλώσσα των Ελλήνων και των ελληνόφωνων κατοίκων της αχανούς αυτοκρατορίας.

Στη γλώσσα αυτή έγραψαν οι μεγάλοι αρχαίοι συγγραφείς και ρήτορες, αλλά και οι Πατέρες της Εκκλησίας σημειώνει ο Κομμητάς γράφοντας: «ο Θουκυδίδης, ο Πλάτων, ο Ξενοφών, ο Δημοσθένης, ο Αισχύνης, ο Λυσίας, ο Ισοκράτης, [...], οι της ιεράς Εκκλησίας θεοφόροι Πατέρες, μινύντες τοις της αττικής ιδιώμασι και ιδιαίτερ' άττα, προς κατάληψιν, και διά ταύτα μάλιστα τούτων την διάλεκτον εκάλεσαν κοινήν»¹¹⁰³.

Ο Κομμητάς εισάγει τη διάσταση της αλλαγής και της νέας διαδοχής στη γλώσσα. Η αλλαγή είναι αναπόφευκτη, διότι προστίθενται συνεχώς νέα ιδιώματα. «Από την εποχή «του χρυσού αιώνα» στο πέραςμα «του αργυρού» και από εκεί στον «χαλκούν αιώνα» προστέθηκαν νέες εκφράσεις, οι οποίες δεν είναι δίκαιο να αποβληθούν από τον λόγο και πλέον δεν πρέπει να θεωρείται στενή γλώσσα η ελληνίδα φωνή (η αττική). Η αττική δεν μπορεί να εμπεριέχει μόνο έννοιες, φράσεις και ιδιώματα των παλαιών»¹¹⁰⁴. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, ότι ο αττικός λόγος του Κομμητά δεν είναι στείρος και δεν αποπέμπει την εξέλιξη. Η γλωσσική αλλαγή και εξέλιξη δεν εμπεριέχει την κατάσταση της γλωσσικής παρακμής ούτε είναι αποβλητέα, όταν κρατάει τον εννοιολογικό πυρήνα του όντος αγαθού, αληθούς και υψηλού λόγου. Στον αττικό λόγο συνυπάρχει η έννοια της διαφύλαξης και της πλάτυνσης. Διαφυλάσσει το όντως αγαθό και, συγχρόνως, διευρύνει τη γλώσσα, αλλά πάντα με κριτήριο τον «αστραβή κανόνα» - τον λόγο-πρότυπο, τον

¹¹⁰¹Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., τόμος δεύτερος, ό. π., σ. ιβ'.

¹¹⁰²Ο. π., ..., σσ. ιστ' - ιζ'.

¹¹⁰³Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων* ..., τόμος δεύτερος, ό. π., σ. κα'.

¹¹⁰⁴Ο. π., σ. λη'.

αττικό λόγο. Δεν εξοβελίζεται η κοινή ούτε κατατείνει στην τεχνητή διγλωσσία. Ο Κομμητάς δεν δεικνύει μια άκαρπη, νοσταλγική και ελιτίστικη επιστροφή σε μια άκαμπτη και αφύσικη γλώσσα, σε ένα τεχνητό κατασκευάσμα, αλλά σε μια ζωντανή και αχώριστη συνύπαρξη¹¹⁰⁵. Δεν θέλει να δημιουργήσει γλωσσικό χάσμα και διχασμό μεταξύ λογίων και λαού. Αναφέρει σχετικά:

«Εάν εξετάσωμεν την ελληνίδα φωνήν από Ομήρου μέχρις ημών, ευρήσομεν αυτήν κατά πάσας τας εποχάς τους αυτούς φυλάττουσαν κανόνας εν τοις πλείστοις και γενικότεροις διαφέρουσιν δ' εν εκείνοις, α προσέθηκαν, οι διαδεχόμενοι τους προ αυτών και τον μεν Δημοσθένην φυλάττοντα ακριβώς τα ιδιώματα του Πλάτωνος, προσθέντα δε μόνον, όσα προστεθήσαν εν τοις αυτού χρόνοις· α άγνωστα έτι επί Πλάτωνος ην και τους λοιπούς κατά διαδοχήν ομοίως και τούτο εκράτησε μέχρις ημών· και δη τούτον τον τρόπον και ημείς χρήσασθαι δίκαιοι εσμέν τα ιδιώματα του χρυσού αιώνος, χρήσασθαι δε και όσα τούτοις προστεθήσαν κατά τον αργυρούν· χρήσασθαι δε και, ων εκείνος ελλιπής ην, τοις κατά το χαλκούν· και εφ ημών δε αυτών εισί τινες τρόποι φράσεων ων εν αγνοία ήσαν οι πρόγονοι, αλλά και τούτους ου μοι δοκεί δίκαιον αποβαλείν, ούτω στενήν νομίζοντας την Ελληνίδα φωνήν, ώστε ορίζεσθαι μόνον εν αις οι παλαιοί εχρήσαντο εννοίαις και φράσεσι και ιδιώμασι· και μη εκτείνεσθαι έχειν επί πολύ, των μεν παλαιότερων τα ιδιώματα φυλάττουσαν, όσα δ' εκείνοις ουκ ην, ταύτα προστιθεμένην, και τούτο μέχρις ημών ποιούσαν· ο δη και εκείνοι οι άνδρες ει ενήν αυτοίς αναστήναι εποίησαν αν· πλατώνοντες, κατά το ενόν, την ιδίαν αυτών φωνήν, και ουχ εκόντες τοσαύτην πενίαν ταύτης κατέγνωσαν»¹¹⁰⁶.

Αλλού θα σημειώσει: «[...] και δυνάμεθα να ποικίλωμεν τον κάλαμόν μας παντοίως εν τε ποιήσει και πεζώς· κατά τε Όμηρον και κατά το νυν στιχουργούντες ιδίωμα και αττικίζοντες ότε δει, και κατά το νυν ιδίωμα γράφοντες προσηκόντως. Αύτη είναι η αλήθεια!»¹¹⁰⁷.

Έτσι, στα γραπτά του καταγράφεται ένα γλωσσικό άνοιγμα, μια ποικιλία, μια ευέλικτη στάση στην επιλογή του γραπτού λόγου. Συστήνεται λοιπόν η διεύρυνση, τόσο στην ποίηση όσο και στην πεζογραφία προς τη γλώσσα του Ομήρου, προς τον αττικό λόγο όπου χρειάζεται, αλλά και στο σύγχρονο ιδίωμα, φυσικά, «προσηκόντως»¹¹⁰⁸. Προτείνει την εναλλαγή της γλώσσας, ανάλογα με την περίσταση, αρκεί να είναι κατάλληλη και πρόσφορη, όπως πρέπει και αρμόζει, αρκεί να πλησιάζεται ως συγγενής και οικεία με τους καλλιεργημένους λόγους που προαναφέραμε, ενέχοντας και τη σημασία του χρέους και του καθήκοντος. Η επιλογή της ποικιλόμορφης γλώσσας των ομηρικών επών, και της αττικής γλώσσας υποδηλώνουν το σφρίγος, τη ζωντάνια και τον ορθό λόγο. Η αναφορά στην ομηρική διάλεκτο από τον λόγιο δεικνύει τον πνευματικό προσανατολισμό του στον επικό λόγο μέσω του οποίου εγκωμιάζονται τα ανδραγαθήματα των ηρώων. Θέλει να μεταφέρει την πείρα των ηρωικών αγώνων, να δημιουργήσει μια ηρωική ψυχολογία, για να κεντρίσει τις ψυχές με το ιδανικό αγαθό, για το οποίο πρέπει να αγωνιστούν. Ο Κομμητάς γνωρίζει ότι η αττική διάλεκτος δεν είναι η αρχαιοτάτη κοινή των Ελλήνων γλώσσα. Συνάμα, τα ομηρικά έπη δεν είναι γραμμένα στην αττική διάλεκτο, «αλλ' εν αναμείκτω Αιολική και Ιωνική»¹¹⁰⁹. Πολύ προ της δημιουργίας των Ομηρικών επών, η αρχαιοτάτη κοινή των Ελλήνων γλώσσα είχε διασχισθή εις διαλέκτους»¹¹¹⁰. Υποστηρίζει αυτό που αργότερα θα γράψει ο Γ. Χατζηδάκης: «Πάντες ομολογούμεν, ότι από του

¹¹⁰⁵Ο. π., σ. λη'.

¹¹⁰⁶Ο. π., σ. κη'.

¹¹⁰⁷Κομμητάς, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ..., ό. π., σσ. 165-166.

¹¹⁰⁸Ο. π., σσ. 165-166.

¹¹⁰⁹Χατζιδάκης, Γλωσσολογικά έρευναι, ..., ό. π., σ. 17.

¹¹¹⁰Ο. π., σ. 18.

Ομήρου μέχρι σήμερον εν έθνος, το ελληνικόν απαρτίζομεν και μίαν γλώσσα, την ελληνικήν λαλούμεν»¹¹¹¹.

Ο ομηρικός και ο αττικός λόγος που εκφράζουν το λαμπρό και ένδοξο παρελθόν, του δίνουν τα πρότυπα και τις διδαχές, τη μορφωτική και παιδαγωγική αξία, το ηρωικό πρότυπο. Ο Κομνητάς υποστηρίζει λοιπόν το δικαίωμα της γλωσσικής επιλογής, του καθορισμού του ύφους και του ήθους του λόγου του καθενός, την επιδίωξη της ποιότητας της επικοινωνίας.

Ο Κωφιώτης λόγιος συνιστά στους Έλληνες να συνηθίσουν να γράφουν με το αττικόν ύφος¹¹¹², διότι και αυτό θα τους βοηθήσει «να διευθύνουν και το απλούν και κοινόν κατ' εκείνον». Αυτός που θα συνηθίσει να γράφει με το αττικό ύφος «δύναται να γράψη ορθώς και κατά το κοινόν ύφος»¹¹¹³. Η επιμονή στην αντίθετη στάση θεωρείται «ισχυρογνωμία βαρβαρική, εθελοκακία αισχρά, δοξομανία παράφορος εις στραβάς δοξασίας»¹¹¹⁴, όπου «φέρουσιν όνειδος και αισχύνην εις το αξίωμα της Ελλάδος»¹¹¹⁵. Το αττικόν ύφος σημαίνει «κομψότης»¹¹¹⁶ και για τον Κομνητά αποτελεί το πρότυπο του αρχαίου κάλλους.

Η επικαιρότητα επίσης, λαμβάνεται υπόψη από τον λόγιο, ο οποίος, όπως και παραπάνω, συνεχίζει να αναφέρει ότι είναι «άκαιρη η φιλοτιμία της ενασχόλησης και της εμμονής με παραδοξολογίες και ισχυρογνωμίες και βλαπτικότητα τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και περισσότεραν αισχύνην μάς φέρνει, παρά δόξαν, ην προσδοκούμεν. Ποτέ δεν ημπορεί τις να απολαύση δόξαν, με βίαν ζητών το πρωτεϊόν και την τιμήν. Τα έργα και η αληθής ωφέλεια δοξάζουσι τον άνθρωπον, ο θέλων είναι πρώτος, λέγει ο Σωτήρ, έστω πάντων διάκονος. Τι μας ωφελούσι λοιπόν αι παράδοξαι φράσεις, και τα καινά ονόματα και αι παραδοξολογίαι; Ποίαν δόξαν μάς προετοιμάζουσιν διά τους μεταγενεστέρους ταύτα, όταν οι νυν μάς κωμωδούσι και πολυτρόπως μάς περιπαίζουσιν»¹¹¹⁷; Συναισθανόμενος την Επανάσταση να πλησιάζει, θεωρεί άκαιρες τις γλωσσικές έριδες που θα βλάψουν την ηρωική ψυχολογία, που καλλιεργείται από διάφορες εστίες του ελληνισμού.

Τονίζει πως αυτό που χρειάζεται η Ελλάδα στα τέλη του 1820 είναι η «εις το βέλτιον μεταβολή», η ενασχόληση με «το ωφέλιμον και το συμφέρον»¹¹¹⁸. Οι προτεραιότητες είναι η «παιδεία» και η «ομόνοια», «το ένδοξον εις το γένος παρά πάσι τοις έθνεσι», το «γράφειν και λέγειν αττικιστί» κι εκεί πρέπει να στραφούν όλες οι προσπάθειες και η «σπουδή» και το «επιμελητέον»¹¹¹⁹.

Διότι, όπως υποστηρίζει τα έργα των προγόνων, τα «προπατορικά κτήματα» πρέπει οι νεοέλληνες να μιμηθούν. Σημειώνει ότι «Τα αθάνατα συγγράμματα των προγόνων φέρουσιν εις θαύμα τους πεπαιδευμένους Ευρωπαίους; Ταύτα είναι προπατορικά μας κτήματα· τούτων μιμούμεθα την φωνήν και εκ τούτου διακρινόμεθα εις έθνος Ελληνικόν»¹¹²⁰.

Τον Ιούλιο του 1820 ο Κομνητάς παρατηρεί ότι «ο κάλαμος πάντων κατά την λαλούμενην φωνήν, κινείται προς την στάθμην της αττικής και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να εκλείπουν οι παραδοξολογίες και να προκύπτουν πνευματικά αγαθά. Τα παλαιά

¹¹¹¹Ο. π. σ. 471

¹¹¹²Κομνητάς, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ..., ό. π., σ. 165.

¹¹¹³Ο. π., σ. 165.

¹¹¹⁴Ο. π., σ. 166.

¹¹¹⁵Ο. π., σ. 166.

¹¹¹⁶Πλούταρχος 2.79 D' Liddell & Scott (2006²), *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα: Εκδόσεις Πελεκάνος, σ. 141.

¹¹¹⁷Κομνητάς, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ..., ό. π., σσ. 166-167.

¹¹¹⁸Ο. π., σ. 167.

¹¹¹⁹Ο. π., σ. 167.

¹¹²⁰Ο. π., σ. 167.

σχολεία μεταβάλλονται επί το κρείττον και ένδοξον, παντού Έλληνες διδάσκαλοι φρονούν Ελληνικά»¹¹²¹. Παρατηρεί πλέον «την εκ συμφρονήσεως επιστροφή προς τον ορθό λόγο, υπέρ του κοινού καλού και αγαθού, υπέρ του όντως αγαθού, της καλής άμιλλας, του Αττικού λόγου. Τώρα, όλοι κινούνται μετά προθυμίας, με όλες τις δυνάμεις τους, από φιλοτιμία προς το καλό και ο καθένας γίνεται παράδειγμα προθυμίας προς τον συνάνθρωπό του»¹¹²².

Συνεπώς, σε μία κατάσταση, εν δυνάμει, παλλαϊκού ξεσηκωμού για τον Κωφιώτη λόγιο δε χωράνε οι ενασχολήσεις με γλωσσικές έριδες και οι μάχες για τα «λεξίδια» και τις παράδοξες φράσεις, αλλά το τεράστιο συμβολικό κεφάλαιο - ο αττικός λόγος - που είναι ικανός να απελευθερώσει την Ελλάδα και να την ξαναδημιουργήσει.

2.8 Ο αττικός λόγος και οι πηγές της γλωσσικής πόλωσης

Ο Κομμητάς, εμπλακείς στη γλωσσική πόλωση της εποχής του και στις οξυμμένες γλωσσικές αντιδικίες, θεώρησε υποχρέωσή του να υπερασπίσει τα δικαιώματα της λόγιας παράδοσης που κατά τις εκτιμήσεις του κινδύνευε από τις ακραίες τοποθετήσεις των «φατριωτών» (του Αδ. Κοραή και των ομοϊδεατών του), αλλά και ορισμένων δημοτικιστών. Υποστήριξε την ανάγκη χρήσης της αττικής ως επίσημης γλώσσας, πιστεύοντας στην υπεροχή αυτής της μορφής της γλώσσας έναντι της τότε ξενοβριθούς καθομιλουμένης σε εκπαιδευτική και κυρίως, επικοινωνιακή αξία (ιδίως σε σύνθετες μορφές γραπτής επικοινωνίας).

Ο λόγιος αποστρέφεται τις ματαιόδοξες φιλονικίες που προξενήθηκαν και έγιναν συνεργοί στο κακό της παιδείας¹¹²³. Θα γράψει σχετικά: «Ας αφώμεν εις το εξής αδελφοί τας περί λεξειδίων μάχας και φιλονεικίας· ας ενωθώμεν, ποιήσαντες πράγμα φιλοσοφικόν, [...]»¹¹²⁴ και συνεχίζει παροτρύνοντας «Ας αφώμεν από της σήμερον, ω άνδρες πεπαιδευμένοι Έλληνες, τας λογομαχίας ταύτας· και τα τοιούτα ατοπήματα. Ας γένωμεν όλοι μία ψυχή, έν βούλημα· όπερ εστίν η βελτίωσις του γένους κατά την παιδείαν Ελληνικώς»¹¹²⁵. «Και ο μεν παρών καιρός, ω φίλοι, φωνάζει, της παιδείας της Ελληνικής αντέχεσθαι, ω απόγονοι των Ελλήνων· δι ης γνωρίζεσθε εις τα έθνη ως έθνος εκ των πρώτων· ημείς δε λογομαχούμεν, και περί φράσεις καινάς, και περί λεξειδια παράδοξα καταγινόμενοι διαφερόμεθα· χωρίς να εντρεπώμεθα [...]»¹¹²⁶.

Ο Κομμητάς ζητά βαθιά αμνηστία σε όσα έγιναν και προλέχθησαν. Πιστεύει πως ανώτερο όλων θα πρέπει να είναι το συμφέρον της πατρίδας. «Το σκοπούμενο είναι το ωφέλιμον, το συμφέρον, το ένδοξον»¹¹²⁷ «για την πατρίδα, δηλαδή η εν ευσημοσύνη και γλώσση καύχημα· ούση παντί τω γένει.»¹¹²⁸. Τον ενδιαφέρουν οι συγκαιρινές περιστάσεις, αλλά και η παρακαταθήκη, που θα κληρονομηθεί στις επόμενες γενιές των Ελλήνων. Φοβάται την αιώνια καταδίκη από τις επόμενες γενιές των Ελλήνων, αν αφεθεί ως γλωσσική κληρονομιά ο «ακατάστατος λόγος». Θα γράψει συγκεκριμένα: «[...] ο καιρός είναι κρίσιμος και δεν πρέπει να χάσωμεν μήτε στιγμήν· μη τύχη και οι μετέπειτα αιώνες μάς καταδικάσωσιν ως τοιούτον καιρόν απολέσαντος» [...], μη θελήσωμεν να γίνωμεν των μεταγενεστέρων κατάρα και χλευασμός»¹¹²⁹.

Επομένως, σύμφωνα με τον λόγιο, το γλωσσικό «ξερίζωμα», κατά την κρίση και την κενοδοξία του καθενός, οι άκριτες επεμβάσεις, οι ενδόμυχες προαιρέσεις εκάστου και του

¹¹²¹Ο. π., σ. 167.

¹¹²²Ο. π., σ. 168.

¹¹²³Ο. π., σ. 164.

¹¹²⁴Ο. π., σ. 164.

¹¹²⁵Ο. π., σ. 166.

¹¹²⁶Ο. π., σ. 166.

¹¹²⁷Ο. π., σ. 167.

¹¹²⁸Ο. π., σ. 167.

¹¹²⁹Ο. π., σ. 167.

οιήματος αυτών¹¹³⁰, θα επιφέρουν τεράστιο γλωσσικό πρόβλημα. «Η φανερά αιτία της φιλονικίας και της διχονοίας των πεπαιδευμένων είναι η διόρθωσις της νυν λαλουμένης ελληνικής φωνής»¹¹³¹ και αυτή η διόρθωση δεν μπορεί να επιτευχθεί, σύμφωνα με τις προτάσεις των «φατριαστών», οι οποίοι «ζητούν να εισάξωσι και φράσιν παράλογον· και λέξεις ξένας, κακώς εξ Ελληνικών παράγεσθαι νομιζόμενας· και να μανθάνωμεν την προπατορικήν Ελληνικήν φωνήν ως ξένην και τεθνηκυίαν· και οι μεν αυτών κηρύττουσιν αδύνατον, ο ούκ επαυσάμεθα ποιούντες, το να μανθάνωμεν να γράφωμεν κατ' αυτήν· [...], οι δε λέγουσι μωρίαν σαφή και να το εννοούμεν· εν ω πάντες ποιούμεν αυτό»¹¹³². Συνεχίζει, προσδιορίζοντας τους υπαίτιους: «τινές δε»¹¹³³ - εννοώντας τον Μητροπολίτη Βουκουρεστίου Ιγνάτιο και τους τότε καθηγητές του Λυκείου του Βουκουρεστίου, οι οποίοι «έπεμψαν και ευχαριστήριον δόξαν τω Θεώ απαλλαγέντες από της τυραννίας αυτής (της αττικής διαλέκτου)· απορρίψαντες την ως βάρος περιττόν»¹¹³⁴. Υπάρχει όμως και η μερίδα αυτών, στους οποίους συμπεριλαμβάνεται και ο ίδιος, οι οποίοι «θέλουν να μην αφεθώμεν από της προπατορικής φωνής· την οποίαν δεν επαύσαμεν μέχρι τούδε μανθάνοντες ως οικείαν και πατρικήν· και δεν ελέγομεν ότι έχομεν άλλην φωνήν εκτός αυτής· δεικνύντες πανταχόθεν του εναντίου το αδύνατον, και προσέτι του γένους το δι' αυτήν καύχημα· και την δι' αυτήν ημών μεταξύ των άλλων εθνών δόξαν»¹¹³⁵.

Μάλιστα, από τον Κωφιώτη λόγιο οι πρόωρες γλωσσικές παρεμβάσεις χαρακτηρίζονται «σχίσμα και όλεθρος»¹¹³⁶, «υπεροψία», «ύβρη», «απειλή και αδοξία»¹¹³⁷, «μωρία»¹¹³⁸, «ολέθρια ισχυρογνωμία», «προδοσία της δόξης και της ωφελείας»¹¹³⁹. Ενώπιον της τραγικής εικόνας του τότε ελληνικού πολιτισμού, ο αττικός λόγος προσλαμβάνει τις διαστάσεις της «αληθινής δόξας», της «αληθινής αγάπης για τη βελτίωση του έθνους», «του ορθού φρονήματος», της «ανάληψης»¹¹⁴⁰. Για τον λόγιο η μέλλουσα ελληνική γλώσσα θα πρέπει να είναι η ποιοτική κοινή, η οποία θα πρέπει να είναι σε συνεχή κοινωνία με την αττική διάλεκτο και κατ' επέκταση με τον αρχαίο ελληνικό λόγο. Η ανάληψη δεν μπορεί να ξεκινήσει με διχαστικές τάσεις, αλλά με τον «ένδοξο λόγο»¹¹⁴¹.

Σε άλλα σημεία, ο Κομμητάς κατακρίνει τον άκρατο εξωτερικό δανεισμό στην ελληνική γλώσσα, διότι δεν ήταν λειτουργικός και χρήσιμος καθώς δεν εξυπηρετούσε κάποιες ανάγκες και δε συνέβαλλε στη γλωσσική επάρκεια. Συστήνει τις διαχρονικές αναγωγές σε αρχαιότερες φάσεις της γλώσσας ως πηγή εμπλουτισμού και ωφέλειας και κυρίως τον εσωτερικό δανεισμό, για να αποκτηθεί μια πραγματικά δημιουργική γνώση και χρήση της ελληνικής γλώσσας μέσω του υψηλότερου παιδευτικού προτύπου.

Βέβαια, όπως υποστηρίζεται αργότερα: «Η δημιουργικότητα μιας γλώσσας βρίσκεται στην ικανότητά της να εμπλουτίζεται μέσα από τη διαχρονία, για ν' αντιμετωπίσει τις τρέχουσες εκφραστικές της ανάγκες. Ο εσωτερικός δανεισμός, το έχουν διδάξει οι γλωσσολόγοι μας, όλων των τοποθετήσεων (Χατζηδάκις, Ψυχάρης,

¹¹³⁰Ο. π., σ. 160.

¹¹³¹Ο. π., σσ. 160-161.

¹¹³²Ο. π., σ. 161.

¹¹³³Ο. π., σ. 161.

¹¹³⁴Ο. π., σ. 161.

¹¹³⁵Ο. π., σ. 161.

¹¹³⁶Ο. π., σ. 160.

¹¹³⁷Ο. π., σ. 161.

¹¹³⁸Ο. π., σ. 163.

¹¹³⁹Ο. π., σ. 164.

¹¹⁴⁰Ο. π., σ. 164.

¹¹⁴¹Ο. π., σ. 165.

Τριανταφυλλίδης κ.ά.) είναι η πιο υγιής και γόνιμη διαδικασία προσαρμογής μιας γλώσσας στις σύγχρονες επικοινωνιακές απαιτήσεις»¹¹⁴².

Ο λόγιος υπογραμμίζει και το πρόβλημα με τους νεολογισμούς που αναπτύσσονται στη γλωσσική επικοινωνία, που δε βοηθάνε ούτε στη βελτίωση της ποιότητας επικοινωνίας ούτε και στη διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας καθώς οδηγούν στον ευτελισμό της γλώσσας. Η κατάργηση ελληνικών λέξεων-εννοιών και η χρήση νεωτερικών στοιχείων, παθητικά και άκριτα, έχοντας άγνοια της σημασίας τους, προκαλούν σύγχυση και ασάφειες στη γλωσσική επικοινωνία. Η μη αναγωγή στις βασικές λέξεις-ρίζες δημιουργεί κενά στη γνώση.

Θα γράψει συγκεκριμένα: «Ημείς δε, λογομαχούμεν, και περί φράσεις καινάς και περί λεξίδια παράδοξα καταγινόμενοι διαφερόμεθα· χωρίς να εντρεπώμεθα καν από ημάς αυτούς διά τας παραδοξολογίας μας·»¹¹⁴³. «Τι μας ωφελούσι λοιπόν αι παράδοξοι φράσεις, και τα καινά ονόματα και αι παραδοξολογίαι; ποιαν δόξαν μάς προετοιμάζουσι διά τους μεταγενεστέρους ταύτα [...]. Είναι φαντάσματα της ματαιοδοξίας, βδελυκτά ματαιοδοξολογήματα, είναι αισχύνη και απάτη [...], είναι αίρεση και φέρνει σχίσμα»¹¹⁴⁴.

2.9 Ο αττικός λόγος ως τεράστιο συμβολικό κεφάλαιο

Η νικηφόρα και ένδοξη πορεία της αττικής, για τον Κομμητά, γίνεται η σημαία του αγώνα. Η επιλογή της έχει ευρύτερη διάσταση, ξεπερνά το γλωσσικό σύστημα και προσλαμβάνει συμβολική εθνική σημασία. Λαμβάνει ως πρότυπο την πορεία της αττικής γλώσσας στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας και γίνεται το σύνθημα δράσης, το Ευαγγέλιο του ελληνισμού στη δύσκολη εκείνη καμπή της ιστορίας.

Άρα για το επαναστατημένο έθνος η γλώσσα ήταν «όπλο πολέμου». Θα μπορούσε να γίνει η κινητήρια δύναμη του λαϊκού ξεσηκωμού και η γέφυρα επικοινωνίας με τον αγωνιζόμενο ελληνισμό, η γλώσσα των επαναστατικών προκηρύξεων των ψηφισμάτων των νόμων και των πολεμιστήριων σαλπισμάτων, η εθνεγερτική έκφραση του πάθους για ελευθερία και ανεξαρτησία, για τα δημοκρατικά ιδεώδη, για τον φωτισμό του λαού, για την αναγέννηση της παιδείας και την προκοπή του τόπου¹¹⁴⁵.

Επομένως, η αττική επιλέγεται από τον Κομμητά, διότι συμβολικά είναι η διάλεκτος που καλλιεργήθηκε σφόδρα και χρησιμοποιήθηκε, για να αναπτυχθούν και να τελειοποιηθούν οι νέοι, αλλά και τα σπουδαιότερα είδη του γραπτού λόγου: του δράματος, της φιλοσοφίας και της ρητορείας. «Με την αττική τελειοποιήθηκε η ιστοριογραφία (Θουκυδίδης) και ο πεζός λόγος των Αθηναίων κατέστη όντως, δόκιμος και πρωτότυπος, χωρίς τη μίμηση άλλου παλαιότερου. Πόσο μεγάλο είναι αυτό το επίτευγμα, το κατανοεί κάποιος, που μαθαίνει πρώτον ότι δύο μόνο έθνη στη γη, οι Έλληνες και οι Σίνες μπόρεσαν να αναπτύξουν πρωτοτύπως, πεζό δόκιμο γραπτό λόγο και δεύτερον, ότι ο κεκαλλιεπημένος αττικός αυτός λόγος όχι μόνο υπερέβη τάχιστα τα όρια της μικρής Αττικής και έγινε πανελλήνιος, εθνικός, αλλά και διατελεί μέχρι σήμερα πρότυπο για όλα τα έθνη. Είναι η γλώσσα που μετά τον Μ. Αλέξανδρο μετέφερε πλήθος λογίων Ελλήνων και εδέησε να εκφράσει μέγα πλήθος νέων εννοιών και αληθειών και κατέστη απείρως, πλουσιότερη, κατά το περιεχόμενο, πολύ δε κυριολεκτικότερη, καλλιτεχνικότερη και επιστημονικότερη και αργότερα, διά της γλώσσας αυτής, εγνώσθη και εξεφράσθη ο ρωμαϊκός κόσμος και η χριστιανική θρησκεία. Όταν άρχισε να εκπίπτει η καλαισθησία των χρόνων αυτών, με την ανάμειξη λαών και την εμφάνιση νέων πολιτικών και βιοτικών αναγκών έβαινε ελαττούμενο το δόκιμο της φράσεως. Τότε, ούτε οι αναγινώσκοντες, ούτε οι γράφοντες, είχαν καιρό να προσέξουν τις μέγιστες αρετές του δόκιμου λόγου, τη χάρη

¹¹⁴²Μπαμπινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία* ..., ό. π., σ. 253.

¹¹⁴³Κομμητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό. π., σ. 166.

¹¹⁴⁴Ο. π., σ. 167.

¹¹⁴⁵Σιμόπουλος, *Η Γλώσσα και το Εικοσινένα*, ..., ό. π., σ. 15.

και τη σαφήνεια. Κατά του αμελέστερου αυτού τρόπου του «γράφειν», αναπτύχθηκε από τα χρόνια του Αυγούστου και εφεξής η αντίδραση, ο λεγόμενος «αττικισμός», που διήρκησε επί αιώνες και έγινε η αιτία να παραχθούν κάποια καλά φιλολογικά έργα (Πλούταρχος, Λουκιανός, Φώτιος, Ψελλός κ.λπ.)»¹¹⁴⁶. «Η αττική διάλεκτος κατέστη για μικρό χρονικό διάστημα κοινή, όχι μόνο γραφόμενη, αλλά και λαλούμενη γλώσσα του ελληνικού έθνους και αυτής πράγματι η συνέχεια είναι η μεσαιωνική και νέα Ελληνική»¹¹⁴⁷.

Επίσης, ο Κομμητάς επικεντρώνεται στην αττική, διότι «και η παράδοση των παλαιότερων στοιχείων της γλώσσας είναι πολλές φορές ελλιπής, αλλά και δεν κληροδοτήθηκε σε μάζ όλη ανελλιπώς, η γλώσσα των παλαιών και παλαιωτάτων χρόνων, όπως και τα νεότερα ιδιώματα δε μελετήθηκαν μέχρι σήμερα διεξοδικά και δε λειτουργούν επικουρικά»¹¹⁴⁸. Ακόμη κι η παρότρυνσή του να καταβάλλουμε υπεράνθρωπες προσπάθειες να ομοιάσουμε και στο «λέγειν» στον αττικό λόγο, «αν και ομολογούμε ότι η προφορά μας δεν είναι η γνήσια, η αρχαία, πάλι πρέπει να εξαρθεί, διότι έχοντες συνείδηση της ενότητας τής ιστορίας και της γλώσσας μας, για κανέναν λόγο δεν κρίνουμε δίκαιο να διακόψουμε και να αποχωρίσουμε τους πολύτιμους πνευματικούς θησαυρούς των παλαιών, δυσπρόσιτους και σχεδόν ειπείν αλλότριους σε μας»¹¹⁴⁹.

«Στο μέγα αγαθό της ενότητας της ελληνικής γλώσσας συνεισέφεραν οι παλαιοί λόγιοι, που την είχαν μελετήσει επιστημονικά και μας παρέδωσαν μέγα πλήθος εξακριβωμένων παρατηρήσεων και γνώσεων, στα χρόνια που ούτε σχολεία υπήρχαν, ούτε κοινός τύπος γλώσσας, ούτε κάποια άλλη μεγάλη συνεκτική δύναμη με αποτέλεσμα κάποιες διάλεκτοι να υποστούν εξαλλοίωση πολλών στοιχείων τους»¹¹⁵⁰.

Ο Νεοκλασικισμός, το ρεύμα της σκέψης, που επικράτησε στον δυτικό κόσμο από το 1750 περίπου έως τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, ταυτόχρονα με την επαναστατική ορμή των Ελλήνων και τα υψηλά οράματα της νέας κοινωνίας που οικοδομείται, επηρεάζουν τον Κομμητά. Ο αττικός λόγος που είναι αξία καθεαυτή, στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή λαμβάνει τις εξιδανικευμένες και ιδεώδεις διαστάσεις του υπέρτατου λόγου, γίνεται ο «όρκος», στον οποίο ορκίζεται ο Κομμητάς «υπέρ βωμών και εστιών». Η αττική διάλεκτος γίνεται ο ιδανικός τύπος λόγου, ο φορέας του μεγαλείου και της μεγαλοπρέπειας, το αισθητικό και ηθικό πρότυπο που διαφυλάττει τις αιώνιες ηθικές και αισθητικές αξίες: το μεγαλείο της ψυχής, την καθαρή μορφή του λόγου, την κλασική αρμονία, τη συμμετρία και ισορροπία, την πολιτική αρετή, την ιδεατή ομορφιά, την απαρχή δημιουργίας ενός κόσμου αγνού και μεγαλειώδους, αντίστοιχου του κλασικού. Περικλείει τη μεγάλη ιδέα, γίνεται ο ύμνος του ηρωισμού και της υπέρτατης αφοσίωσης στα ιδανικά του έθνους και της πατρίδας που πλήττεται. Γίνεται το σύμβολο της ανάτασης προς το ιδεώδες. Ο αττικός λόγος γίνεται η σύνθεση, όπου τα πάντα είναι οργανωμένα σύμφωνα με την κλασική καθαρότητα, ισορροπία και συμμετρία και δημιουργούν μια ολότητα, στην οποία τίποτε δεν θα μπορούσε να προστεθεί ή να αφαιρεθεί χωρίς να ζημιωθεί το σύνολο. Ο Κομμητάς θέλει να αναστήσει την Ελλάδα με ένα παρόν αντάξιο του παρελθόντος, συνδεόμενος μαζί του.

Ο αττικός λόγος γίνεται το μέτρο και ο κανόνας, όπου η δημιουργική μίμησή του θα οδηγήσει στην ηθική και πολιτική αναγέννηση της Ελλάδας. Προετοιμάζεται έτσι η δημιουργία ενός νέου έθνους, μια καινούρια πραγματικότητα καθώς η εποχή χρειάζεται νέα πρότυπα. Είναι σφοδρή η επιθυμία να βρεθεί ο πρωτογενής γλωσσικός τύπος, του οποίου τα στοιχεία θα προσφέρουν νέες προτάσεις για τον κώδικα επικοινωνίας, του

¹¹⁴⁶Βαγιακάκος, Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις (1848-1941) Βίος και Έργον, ..., ό. π., σσ. 293-294.

¹¹⁴⁷Ο. π., σ. 296.

¹¹⁴⁸Ο. π., σ. 309.

¹¹⁴⁹Ο. π., σ. 89.

¹¹⁵⁰Ο. π., σ. 297.

οποίου τα χαρακτηριστικά θα είναι η τάξη και η αρμονία κι αυτά του τα δίδει ο αττικός λόγος. Ο Κομμητάς προσδίδει σ' αυτόν τα χαρακτηριστικά του λόγου-πρότυπου, που βρίσκεται κοντά στην τελειότητα και συγχρόνως, εγκαθιστά μια μεθοδολογική αρχή ιστορικής έρευνας κι ένα κίνητρο για την απόκτηση στο παρόν, του λόγου της απόλυτης ομορφιάς και της υπέρτατης χάρης, που υπακούει στους φυσικούς κανόνες. Ο λόγος πρέπει να περιέχει το αιώνιο και να μεταφέρει την ιδέα, το σύμβολο της ανάτασης προς το ιδανικό και ο αττικός λόγος ενέχει τόσο την κλασική καθαρότητα, όσο και την ισορροπία και συμμετρία, που δημιουργούν μια ολότητα, στην οποία τίποτα δεν θα μπορούσε να προστεθεί ή να αφαιρεθεί χωρίς να ζημιωθεί το σύνολο.

Επομένως, το ζητούμενο της εποχής είναι η σταθερή γλωσσική αξία, η καθαρότητα της μορφής του λόγου, η στιβαρότητα και η μεγαλοπρέπεια, ενώ φορέας τους γίνεται ο αττικός λόγος. Η επιλογή της αττικής διαλέκτου πηγάζει από τον πόθο να δημιουργηθεί ένας κόσμος αγνός και μεγαλειώδης, αντίστοιχος με τον κλασικό. Ο αττικός λόγος εμπεριέχει όλες τις γλωσσικές αρετές και παράλληλα εμπνέει την υπέρτατη αφοσίωση στα υψηλά ιδανικά του έθνους και της πατρίδας, περιέχει τους συμβολισμούς που θα ηρωοποιήσουν τον Έλληνα που θα πεθάνει, υποστηρίζοντας τα ιδανικά της πατρίδας.

Ξεκινώντας λοιπόν από την ιδέα ότι «η γλώσσα και νόηση συμπίπτουν ουσιαστικά (Πλάτων)¹¹⁵¹, ότι «η γλώσσα είναι το κατεξοχήν βιολογικό γνώρισμα του ανθρώπου» (Chomsky)¹¹⁵² και ότι «είναι το κύριο συστατικό της εθνικής ταυτότητας ενός λαού»¹¹⁵³, η υπόδειξη του αττικού λόγου αποτελεί για τον Κομμητά την επιστροφή στις ρίζες και τις βασικές έννοιες των λέξεων, την *παγχρονική* προσέγγιση της γλώσσας, που εξοικειώνει με πιο σύνθετες και απαιτητικές μορφές γλωσσικής επικοινωνίας, στην ουσία με τον εννοιολογικό οπλισμό της αρχαίας, της οποίας μεγάλο μέρος είναι κτήμα της ευρωπαϊκής διανόησης.

Έτσι, «η μακραίωνη, διπλή, παράλληλη γλωσσική παράδοση (λόγια και δημώδη), είχε το προνόμιο να καλλιεργηθεί σε βάθος, κατά τρόπον που να επιτρέπει την πολυτέλεια παράλληλων δομικών σχημάτων, καίριες όσο και λεπτές διακρίσεις στην «τροπικότητα» στους τρόπους παρουσίασης της πληροφορίας, υφολογική ποικιλία και συγχρόνως, δυνατότητες μεγαλύτερης σαφήνειας, ακριβολογίας και κυριολεξίας»¹¹⁵⁴.

Ο αττικός λοιπόν, λόγος του Κομμητά υποδηλώνει τον αρχαιοελληνικό λόγο ως ευρύτερη αξία και θέλει να ενεργοποιήσει το συναίσθημα των υπόδουλων, ό,τι απέμεινε από τη χαμένη εθνική τους αξιοπρέπεια. Ως βαθύς γνώστης της κοινωνικής πραγματικότητας, γνωρίζοντας ότι όλες οι ανθρώπινες σχέσεις περνάνε μέσα από τον κώδικα επικοινωνίας και τον τρόπο που εκφραζόμαστε, κάνει τη γλώσσα πρώτο του μέλημα και έργο ζωής. Γνωρίζει ότι ο αρχαιοελληνικός λόγος στις ευρύτερες διαστάσεις του είναι διδακτικός και γι' αυτό επαναπροσδιορίζει το χαμένο περιεχόμενο των αξιών και τον πλούτο των αρετών. Στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, η Ελλάδα δεν έχει ανάγκη μόνο από ένα επίσημο, γλωσσικό όργανο για να ανανήψει, αλλά περισσότερο από έναν υψηλό ηθικό κώδικα, που θα γίνει πρότυπο. Οι ξεπροβάλλοντες πρώιμοι λαϊκισμοί, η ξενομανία και η αστοχασία, τον εξαγριώνουν. Τα βαθιά διαβρωμένα κύτταρα του Νεοέλληνα από τα τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς, ο πλήρης εκφυλισμός της διάνοιας και των αξιών του δε διεγείρονται με μετριοπαθείς υποδείξεις. Το γλωσσικό σώμα είχε τόσο αλλοιωθεί και το γλωσσικό πρόβλημα είναι πολύ έντονο. Το τραγικό ζήτημα που ανακύπτει για τον Κομμητά είναι, αν θα επιβιώσει η ελληνική, αν θα γράφουν ελληνικά ή όχι.

¹¹⁵¹Ο. π., σ. 331.

¹¹⁵²Ο. π., σ. 331.

¹¹⁵³Ο. π., σ. 331.

¹¹⁵⁴Μπαμπινιώτης, *Ελληνική Γλώσσα ...* ό. π., σσ. 169-170.

Ο λόγιος προσδιορίζει τη γλώσσα ως σύστημα αξιών, την ταυτίζει με τη νόηση του ανθρώπου, μελετάει την αρχαία ελληνική και αναγνωρίζει την ανυπέρβλητη αξία της.

Ο αττικός λόγος - η ελληνική μητρική γλώσσα - για τον Κομμητά είναι η «κρυστάλλωση» που εμπεριέχει τις πιο μεγάλες στιγμές του ανθρώπου, τις πιο μεγάλες πτήσεις του στοχασμού και της ψυχής του και ο δείκτης της πιο υψηλής πνευματικής πορείας που υπάρχει. Ο προορισμός της αττικής διαλέκτου ως αξίας εξυψώνει και εξαγνίζει τον Έλληνα στην ιερότητα μίας γνήσιας επικοινωνίας ανθρώπου με άνθρωπο.

Σε μια πατρίδα σβησμένη από το χάρτη των εθνών, όπου ο επίσημος λόγος είναι αδιαμόρφωτος και ανακατεμένος και η διαμορφωθείσα γλώσσα των πεπαιδευμένων έχει αρκετά κοινά στοιχεία με την αρχαία γλώσσα, η στάση του Κομμητά είναι αναμφισβήτητα μια ωφέλιμη προσπάθεια. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης θα σημειώσει πως «ο λεξιλογικός πλουτισμός της κοινής που πέτυχαν με την εργασία τους οι γενεές αυτές ήταν δίχως άλλο χρήσιμος και πολύτιμος»¹¹⁵⁵. Γράφει χαρακτηριστικά: «Εκείνοι που από το 1800 πρωτοστάτησαν στον καθαρισμό ήταν δικαιολογημένοι στα χρόνια της σκλαβιάς και του ξεπεσμού»¹¹⁵⁶. «Ο αρχαίος πολιτισμός που ελπίσαμε να ξαναποχτήσουμε [...] δείχθηκε υπέρτατο άνθισμα ορισμένης εποχής και αποτέλεσμα όρων που δε δημιουργούνται ούτε ξαναβρίσκονται τόσο εύκολα [...]»¹¹⁵⁷.

Ολοφάνερα, ο αττικός λόγος του Κομμητά είναι το γιγαντωμένο πείσμα να στηριχτεί περήφανο και ελπιδοφόρο το σώμα μιας νέας πατρίδας, η μεγάλη ιδέα, το αγιασμένο σύμβολο του αγώνα, πηγή ακατάλυτη που θα εμπνέει συνεχώς τις νέες γενιές. Γίνεται σύμβολο ενότητας στην πολύπλευρη δοκιμασία του διχασμού μέσα στο δράμα του πνευματισμού χαλασμού. Τα κείμενά του είναι ποτισμένα με τον πόθο της αναγέννησης και το μέγεθος της ιστορικής προσφοράς του παραμένει γενναίο, αξιολογότερο με υψηλόφρονο πατριωτικό τόνο. Στο πολύτομο έργο του βλέπουμε συχνά επικλήσεις στην ιερή αλήθεια και το χρέος του ίδιου προς αυτή και το Γένος. Ο Θεσσαλός λόγιος στο γλωσσικό ξύπνημα, στις πρώτες νεότερες γλωσσικές ζυμώσεις, λειτουργεί ως στερεωτής του οικοδομήματος των καθαρολόγων.

Πράγματι, η γλωσσική εξάρτηση και τα νεοελληνικά ιδιώματα είναι οι δύο σημαντικές παράμετροι που υποκίνησαν τον Κομμητά στις θέσεις του για τον «καθαρισμό». Εξάλλου, «είναι αποδεδειγμένο ότι η εξάρτηση από ξένες γλώσσες, αποτελεί την εστία ρύπανσης της ελληνικής που επιφέρει αλλοιώσεις σε όλα τα επίπεδα της δομής της, ιδιαίτερα, στο λεξιλογικό και στο μορφοσυντακτικό»¹¹⁵⁸. Επίσης, «είναι γεγονός αυταπόδεικτο ότι τα νεοελληνικά ιδιώματα, γεννημένα τον Μεσαίωνα, διαφοροποιήθηκαν περισσότερο στα χρόνια της σκλαβιάς, όπου παρά την πολιτική ενότητα κάτω από τον τούρκικο ζυγό, η έλλειψη επικοινωνίας και οικονομικής ζωής, η αγραμματοσύνη και άλλοι λόγοι περιόριζαν περισσότερο κάθε τόπο στα σύνορά του»¹¹⁵⁹.

Ένα σημαντικό λοιπόν σύμβολο του αττικού λόγου, για τον Κομμητά, είναι αυτό της καθαρότητας με τη σημασία της απόρριψης κάθε περιττού πράγματος, κάθε εμπαιχούς νοήματος, του αδειάσματος αυτών που στενεύουν την καρδιά, τον ορίζοντα, το πνευματικό βλέμμα. Ίσως, ο λόγιος να έχει υπόψη του τον μακαρισμό του Χριστού: «Μακάριοι οι καθαροί τη καρδιά ότι αυτοί τον Θεόν όψονται»¹¹⁶⁰. Η πραγματική ζωή του ανθρώπου αρχίζει από την κάθαρση, είναι το πρώτο στάδιο και η αφετηρία της

¹¹⁵⁵Ο. π., σ. 113.

¹¹⁵⁶Μανόλης Α. Τριανταφυλλίδης *Άπαντα* (1963), Πέμπτος Τόμος, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), σ. 193.

¹¹⁵⁷Ο. π. σ. 194.

¹¹⁵⁸Μπαμπινιώτης, *Ελληνική Γλώσσα ...*, ό. π., σ. 174.

¹¹⁵⁹Μανόλης Α. Τριανταφυλλίδης (1938), *Νεοελληνική Γραμματική*, Ιστορική Εισαγωγή, Πρώτος Τόμος: Αθήνα, σ. 48, στο: *Άπαντα* Μανόλη Τριανταφυλλίδη (1981), Τρίτος Τόμος, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), σ. 65.

¹¹⁶⁰*Ματθ.* Ε' 8.

πνευματικής ζωής για τους Πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Άρα ο αττικός λόγος του Κομμητά συμβολίζει περισσότερο τη γλωσσική καλλιέργεια και τον λεξιλογικό πλουτισμό παρά τον στείο λεξιλογικό και γραμματικό εξαρχαϊσμό.

Ακόμη και «κατά τις πρώτες δεκαετίες της απελευθέρωσης κυριαρχεί το ιδανικό της επιστροφής στην αρχαιότητα, διότι η ελληνική κοινωνία είναι άναρχα δομημένη, ασχημάτιστη και πλατύτατα αμόρφωτη, μέσα στις αξιόλογές της προσπάθειες, να συστήσει ένα κράτος από το χάος που κληρονομήθηκε [...] στερημένη ιδανικών αγωγής»¹¹⁶¹. Ο αττικός λόγος θα είναι η αφετηρία του καθαρισμού, η αυτονόητη ροπή, ο βασικός φορέας, η βάση και η ενότητα της κοινωνικής ανάπλασης και ανασυγκρότησης της διοίκησης, της δικαιοσύνης, της Εκκλησίας, του στρατού και της παιδείας. Είναι το μόνο υπαρκτό πρότυπο, αν και απομακρυσμένο από τη ζωή και ανύπαρκτο.

Λαμβάνοντας υπόψη το «σβήσιμο της παιδείας (15^ο-17^ο αι.)»¹¹⁶² και το φτώχεμα «ως προς τις έννοιες της παιδείας, της επιστήμης και του ανώτερου πολιτισμού»¹¹⁶³, «ζώντας σ' αυτό το όργιο των ξενισμών μπορούμε σήμερα νηφάλια να εκτιμήσουμε την προσφορά και το νόημα τού αγώνα κάποιων επώνυμων και ανώνυμων λογίων που παραμέρισαν τον μπαξέ και τη φαμίλια για ν' αναστήσουν τον κήπο και την οικογένεια, δημιούργησαν τον πολιτισμό ή έπλασαν το λεωφορείο μετά από κάποιους πειραματισμούς με το παντοφορείο και το πολυφορείο. Έτσι, γλυτώσαμε από τους διάφορους ζαπτιέδες, ντοτόρους και μινίστρους ή από τα κονκλούζια, τις γαζέτες και τις ντισονάντσες»¹¹⁶⁴! «Από τον 16^ο έως τον 18^ο αιώνα είναι η περίοδος των πρώτων πειραματισμών»¹¹⁶⁵ «καθώς δυναμώνει η συνείδηση για την εθνική ενότητα και το έθνος φαίνεται να ετοιμάζεται ν' αφήσει τον πνευματικό του μεσαίωνα»¹¹⁶⁶.

Η γλωσσική στράτευση που καλεί ο Κομμητάς γίνεται μέσα στα πλαίσια των επιταγών της αναζήτησης της ελευθερίας του λόγου του ατόμου, της εξόδου από τη γλωσσική ένδεια, που οδηγεί ταυτόχρονα, σε φτώχεμα της σκέψης. Η αττική διάλεκτος είναι η εδραίωση του οράματος για μια υψηλής ποιότητας γλωσσική παιδεία.

Επίσης, «στον 19^ο αιώνα, μέσα στο ελεύθερο βασίλειο, με την κατάλυση της τουρκικής κυριαρχίας και την απομάκρυνσή τους, παραμερίζονται πολλές τουρκικές λέξεις»¹¹⁶⁷. «Τον ίδιο καιρό εισάγονται από τη γραπτή προπάντων, γλώσσα αφθονότατες λόγιες λέξεις [...]. Μ' αυτές αντικατοπτρίζεται στη γλώσσα η αξιοσημείωτη προσπάθεια του νέου ελληνισμού, που για να μορφωθεί και να συμβαδίσει με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, είχε ανάγκη να εκφράσει πολλές χιλιάδες νέες έννοιες»¹¹⁶⁸.

Συμπερασματικά, ο Κομμητάς είναι από τους πρωτοπόρους που συνεισέφεραν στον καθαρισμό της ελληνικής γλώσσας, στην εισαγωγή νέων ορολογιών στις θεωρητικές και θετικές επιστήμες, στη στροφή της εισαγωγής των αφθονότατων νέων λέξεων μέσα στο πλουσιότατο έργο του και στην ενδυνάμωση της παιδείας, γενικότερα.

---

¹¹⁶¹Ο. π., σ. 96.

¹¹⁶²Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ..., ό. π., σ. 48.

¹¹⁶³Ο. π., σ. 48.

¹¹⁶⁴Ο. π., σσ. 175-176.

¹¹⁶⁵Ο. π., σ. 84.

¹¹⁶⁶Ο. π., σ. 85.

¹¹⁶⁷Ο. π., σ. 49.

¹¹⁶⁸Ο. π., σ. 50.

3. Η γλώσσα του Κομμητά

Ο Κομμητάς δεν είναι αρχαϊστής, διότι διακηρύσσει ότι θέλει τον αττικό λόγο ως βάση, ως αστραβή κανόνα, ως αξίωμα. Η όλη δομή του λόγου του καταδεικνύει την εξέλιξη της γλώσσας.

Και «η εξέλιξη κάθε γλώσσας είναι φυσικός νόμος. Όλες οι γλώσσες του κόσμου αλλάζουν, τροποποιούνται συνεχώς, κατά την ιστορική τους ανάπτυξη, με αργούς ρυθμούς»¹¹⁶⁹. «Η ελληνική γλώσσα στάθηκε, γενικά, πολύ συντηρητική στην εξέλιξή της»¹¹⁷⁰.

Ο γραπτός λόγος του Κομμητά, δεικνύει ότι χρησιμοποιεί τη γλώσσα της εποχής του που παρουσιάζει αλλαγές σε όλα τα γραμματικά της επίπεδα: στη μορφολογία, στο λεξικό, στο συντακτικό και το παραγωγικό. Προσφεύγοντας στην αρωγή της ιστορικής γραμματικής, θα διαπιστώσουμε ότι η γλώσσα του Κωφιώτη λόγιου είναι η διαμορφωμένη καλλιεργημένη γλώσσα, της οποίας οι ρίζες βρίσκονται στην αρχαία περίοδο της ελληνικής, τα θεμέλια της δομής της, στη μεταβατική περίοδο της ελληνιστικής κοινής, φέρει στοιχεία του κορμού της γλώσσας της μεσαιωνικής εποχής που έχει πληρώσει την παρουσία της και τα κλαδιά της φέρουν τα σπέρματα της νέας διαμορφωθείσης ελληνικής. Η γλώσσα του αποτελεί ένα σύστημα, όπως προήλθε από τις διαχρονικές επιμέρους αλλαγές, που ενέχει τη συνεχή εξέλιξη και οι μορφές των μετασχηματισμών είναι ποικίλες.

Εξάλλου, «κάθε γλώσσα αποτελεί ένα σύστημα και ως εκ τούτου, κανένα στοιχείο της δεν υπάρχει ούτε λειτουργεί μεμονωμένα»¹¹⁷¹. «Μετατροπή από κάτι συγκεκριμένο σε κάτι άλλο, επίσης, συγκεκριμένο, σε μια περιοχή του συστήματος δημιουργεί διαφορετικές σχέσεις μέσα σε ολόκληρο το σύστημα. Και δημιουργία διαφορετικών σχέσεων σημαίνει δημιουργία διαφορετικού συστήματος, λιγότερο ή περισσότερο διαφορετικού σε σχέση με το προηγούμενο»¹¹⁷².

Εξάλλου προς επίρρωση τούτου παραθέτουμε μια σειρά από λέξεις που χρησιμοποιεί ο Κομμητάς που δεν είναι της αττικής διαλέκτου, αλλά μεταγενέστερες¹¹⁷³. «Αιρεσιάρχης»¹¹⁷⁴, «οιηματίας»¹¹⁷⁵, «το ανεξίθρησκον»¹¹⁷⁶, «κωμόπολις»¹¹⁷⁷, «τοπαρχία»¹¹⁷⁸, «ορφανοτροφεία»¹¹⁷⁹, «νοσοκομεία»¹¹⁸⁰, «πρωτότοκος»¹¹⁸¹, «ετερόδοξος»¹¹⁸², «συμπλήρωμα»¹¹⁸³, «πολιτάρχης»¹¹⁸⁴ (αξίωμα της εποχής του Καποδίστρια, αντίστοιχο προς αυτό του διευθυντή της αστυνομίας),

¹¹⁶⁹Μ. Σετάτος (1993), Η αναλυτικότητα της Νέας Ελληνικής - Παρατηρήσεις στην εξέλιξη της Ελληνικής γλώσσας, *Φιλολόγος*, 74, σσ. 245-254.

¹¹⁷⁰Λιαπής, *Γλώσσα η Ελληνική* ..., ό. π., σ. 325.

¹¹⁷¹Γ. Μπαμπινιώτης (1985), *Ιστορική Γραμματική της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Ι. Φωνολογία*, Αθήνα, σ. 60.

¹¹⁷²Ευ. Πετρούνας (1984), *Νεοελληνική γραμματική και συγκριτική ανάλυση*, Μέρος Α': Θεωρία, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 484.

¹¹⁷³Γ. Μπαμπινιώτης (2005), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Β' Έκδοση, Β' Ανατύπωση: εμπλουτισμένη, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, σσ. 91, 181-182, 290, 680, 1193, 1238, 1248, 1280, 1439, 1471, 1512, 1689, 1724, 1776.

¹¹⁷⁴Κομμητάς, Κώδικας: «Διάλογος περί Πολιτείας ...», ό. π., φ. 2.

¹¹⁷⁵Ο. π., φ. 2.

¹¹⁷⁶Κομμητάς, Κώδικας: «Διάλογος περί Πολιτείας ...», ό. π., φ. 8. Τον όρο εισήγαγε ο Ευγένιος Βούλγαρης του 1768, όπως αναφέρει ο Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* ..., ό. π., σσ. 181-182.

¹¹⁷⁷Κομμητάς, Κώδικας: «Διάλογος περί Πολιτείας ...», φ. 12.

¹¹⁷⁸Ο. π., φ. 14.

¹¹⁷⁹Ο. π., φ. 15.

¹¹⁸⁰Ο. π., φ. 16.

¹¹⁸¹Ο. π., φ. 19.

¹¹⁸²Ο. π., φ. 8.

¹¹⁸³Ο. π., φ. 9.

¹¹⁸⁴Ο. π., φ. 16.

«αρχιγραμματέας»¹¹⁸⁵, «προβιβασμός»¹¹⁸⁶, «ολοκληρία»¹¹⁸⁷, «χρυσοσφράγις»¹¹⁸⁸, αλλά και μια σωρεία άλλων λέξεων.

Συγχρόνως, το κλιτικό σύστημα που χρησιμοποιεί ο Κομμητάς απλουστεύεται, ο αριθμός των πτώσεων μειώνεται, στην κοίτη του λεξιλογίου του χύνονται λέξεις από διαφορετικές πηγές που στην πραγματικότητα έχουν διπλή προέλευση: ελληνική και ξένη. Οι ελληνικές αποτελούν τη μέγιστη πλειοψηφία του λεξιλογίου του, οι οποίες διακρίνονται σε λαϊκές «που έφτασαν στη γλώσσα από τους αρχαίους χρόνους, κληρονομημένες από γενιά σε γενιά και κατέχουν τη συντριπτική αριθμητική υπεροχή»¹¹⁸⁹. Στο λεξιλόγιό του όμως υπάρχουν και λέξεις της αρχαίας ελληνικής αμετάβλητες στη γραφή¹¹⁹⁰, όπως «Θεός», «άνθρωπος»¹¹⁹¹, ή λέξεις με μορφολογικές μεταβολές, όπως «φύλακες»¹¹⁹², «πατρίδα»¹¹⁹³, παράγωγα λέξεων της αρχαίας ελληνικής που μεταβιβάστηκαν μέσα από τη λαϊκή παράδοση, λόγιες λέξεις, πολυάριθμες λέξεις, για να εκφράσει τις έννοιες της παιδείας, της επιστήμης¹¹⁹⁴ και είναι ως προς την καταγωγή τους, δύο ειδών¹¹⁹⁵: «Λέξεις της αρχαίας ελληνικής, που είχαν χαθεί για πολλούς αιώνες και που αναβίωσαν από τους λόγιους, συχνά με νέα σημασία»¹¹⁹⁶: λ.χ.: «υπουργία», «βουλή»¹¹⁹⁷, «τελωνεῖον», «αλληλογραφίαν»¹¹⁹⁸, «ακαδημίας»¹¹⁹⁹ και νεόπλαστες λέξεις ή νεολογισμοί, όπως «ταχυδρομείο»¹²⁰⁰, ή λέξεις ξενικής προέλευσης, «που δεν αποτελούν ούτε το ένα τρίτο από το λεξιλογικό σύνολο»¹²⁰¹, «τις οποίες δανείστηκαν οι Έλληνες από άλλους λαούς στο πέρασμα των αιώνων. Απ' αυτές τις βάρβαρες λέξεις άλλες αφομοιώθηκαν και προσαρμόστηκαν απολύτως ή σχετικώς, στην ελληνική γραμματική, τόσο που να μην ξεχωρίζουν από τις γνήσιες ελληνικές»¹²⁰². Στον γραπτό λόγο του Θεσσαλού λόγιου υπάρχουν όμως και λέξεις προελληνικές, όπως «θάλασσα»¹²⁰³, «Κόρινθος», «σέλινο», «σύκο»¹²⁰⁴, «σίτος»¹²⁰⁵, λέξεις ανατολίτικες, όπως «περιστέριον»¹²⁰⁶, «κάδος»¹²⁰⁷, «μαχαίρι»¹²⁰⁸, εβραϊκές, όπως «Ιωάννης»¹²⁰⁹, «Μιχαήλ»¹²¹⁰, «αμήν»¹²¹¹, λατινικές,

¹¹⁸⁵Ο. π., φ. 18.

¹¹⁸⁶Ο. π., φ. 21.

¹¹⁸⁷Ο. π., φ. 29.

¹¹⁸⁸Ο. π., φ. 29.

¹¹⁸⁹Ι. Θ. Κακριδής (1990), Νεοελληνικός λόγος, *Φιλολόγος*, 59, σσ. 4-13. Στα 1909, ο Γ. Χατζηδάκις υπολόγισε πως από το λεξιλογικό θησαυρό του Ομήρου το ένα τρίτο (1/3) ζει στη νεοελληνική κοινή και στα ιδιώματα, όπως αναφέρει ο Διαπής, *Γλώσσα η Ελληνική ...*, ό. π., σ. 365.

¹¹⁹⁰Διαπής, *Γλώσσα η Ελληνική ...*, ό. π., σ. 337.

¹¹⁹¹Κομμητάς, Κώδικας: *«Διάλογος περί Πολιτείας ...*, φ. 27.

¹¹⁹²Ο. π., φ. 39.

¹¹⁹³Ο. π., φ. 41.

¹¹⁹⁴Μ. Τριανταφυλλίδης (1964), *Μικρή νεοελληνική γραμματική*, Αθήνα, ανατύπωση από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, σ. 38.

¹¹⁹⁵Στ. Κουμανούδης (1990), (Επανεκδόση), *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, εν Αθήναις, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, προλεγόμενα του Κ. Θ. Δημαρά, όπως αναφέρει ο Διαπής, *Γλώσσα η Ελληνική ...*, ό. π., σ. 365.

¹¹⁹⁶Διαπής, *Γλώσσα η Ελληνική ...*, ό. π., σ. 337.

¹¹⁹⁷Κομμητάς, Κώδικας: *«Διάλογος περί Πολιτείας ...*, φ. 39.

¹¹⁹⁸Ο. π., φ. 30.

¹¹⁹⁹Ο. π., φ. 29.

¹²⁰⁰Ο. π., φ. 29.

¹²⁰¹A. Mirambel (1978), *Η νέα Ελληνική γλώσσα, Περιγραφή και ανάλυση*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/ΙΝΣ/ΙΜΤ, σ. 305.

¹²⁰²Διαπής, *Γλώσσα η Ελληνική ...*, ό. π., σ. 338.

¹²⁰³Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα ... Αναγνωστικά - Αλφαβητάριον*, ό. π., σ. 10.

¹²⁰⁴Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα ... Αναγνωστικά - Ονομαστικόν*, ό. π., σ. 57.

¹²⁰⁵Ο. π., σ. 12.

¹²⁰⁶Ο. π., σ. 123.

¹²⁰⁷Ο. π., σ. 12.

¹²⁰⁸Ο. π., σ. 17.

βαλκανικές όπως «ρούχο»¹²¹², ιταλικές-ρομαντικές όπως «ρόδα»¹²¹³, αραβικής καταγωγής όπως «άλγεβρα»¹²¹⁴, τούρκικες, γαλλικές, αγγλικές, λέξεις ξένες, ελληνικής καταγωγής (αντιδάνεια) όπως «καναπές»¹²¹⁵, «πίτα»¹²¹⁶, «βαλανείον»¹²¹⁷ και λέξεις ξένες ελληνογενείς, που πλάστηκαν από τους Ευρωπαίους από στοιχεία της αρχαίας ελληνικής ή συνδυασμένες με λατινικά.

Ως προς τη σύνταξη που ακολουθεί ο Κομμητάς έχει την τάση να αναλύει και να απλοποιεί τη δομή του λόγου σε μικρές προτάσεις, που ακολουθούν η μία την άλλη, παρατακτικά ενωμένες με συνδέσμους, όπως για παράδειγμα η πρόταση «οι ποιηταί και ζωγράφοι διάφορα παράδοξα περιγράφουσι και γράφουσι [...]»¹²¹⁸. Παράλληλα, όπως πληροφορούμαστε, «Στην αρχαία ελληνική, η παράλληλη χρήση ρημάτων μεταβατικών και αμετάβατων ήταν σπάνια»¹²¹⁹. Υποχωρεί η δοτική και εν μέρει η γενική και επεκτείνεται η χρήση της αιτιατικής, όπως για παράδειγμα «και το κατά τους μείζους λόγους γίνεσθαι την αποδοχήν και αποστροφήν»¹²²⁰.

Ο Κομμητάς βλέπει τόσες ομοιότητες με την αρχαία ελληνική γλώσσα και γι' αυτό τολμά να υποδεικνύει το δύσκολο, αλλά εύκολο, κατ' αυτόν, - εγχείρημα χρήσης της αττικής διαλέκτου. Όπως παρατηρεί ο Γ. Ανδριώτης, «η νέα ελληνική παρά τις αλλοιώσεις που παρουσιάζει στη σύνταξη, συγκρινόμενη με την αρχαία, διατήρησε τόσα πολλά αρχαία στοιχεία απaráλλαχτα, ώστε είχε δίκαιο ο Κοραής, όταν έγραφε πως την αρχαία μπορούμε να τη γνωρίσουμε καλύτερα μέσω της νέας ελληνικής. Γνωρίζοντας τους συντακτικούς κανόνες της νέας μας γλώσσας ξέρουμε κατά μέγα μέρος και τους κανόνες της αρχαίας»¹²²¹.

Πιο συγκεκριμένα, «η αρχαία συσώρευε υποτελείς προτάσεις γύρω από μια κύρια, ενώ η μετακλασική ελληνική έχει την τάση να αναλύει και να απλοποιεί τη δομή του λόγου με μικρές προτάσεις που ακολουθούν η μία την άλλη παρατακτικά ενωμένες με συνδέσμους»¹²²². Άλλωστε, όπως ο Mirambel συμπεραίνει, «η ελληνική των περασμένων ιστορικών φάσεων - αρχαϊκή, αρχαία ή μεσαιωνική - μ' όλες τις διαφορές είναι σήμερα αισθητή ως «Ελληνική»¹²²³. «Ο μορφολογικός πλούτος της αρχαίας ελληνικής παραγωγής επέζησε με την προφορική παράδοση και στη μεσαιωνική Ελληνική και απ' αυτή, με αδιάκοπη εξέλιξη και αναπροσαρμογή στους νεοελληνικούς γραμματικούς κανόνες. Μερικούς μάλιστα, αρχαίους παραγωγικούς τύπους, που είχαν χαθεί, τους ξανάφερε σε χρήση η λόγια παράδοση, όπως τις ασυνίζητες καταλήξεις σε -ιος, -ια, -ιο, -ειος, -εια, -ειο, τα επιρρήματα σε -ως, τα ουσιαστικά σε (-εύς), -έας, (-τήρ) -τήρας [...]»¹²²⁴.

¹²⁰⁹ Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα ...*, Εκκλησιαστική Ιστορία, ό. π., σ. 148.

¹²¹⁰ Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα ...*, Γενική Ιστορία, ό. π., σ. 122.

¹²¹¹ Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα ...*, Αναγνωστικά - Αλφαβητάριον, ό. π., σ. 65.

¹²¹² Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα ...*, Αναγνωστικά - Ονομαστικόν, ό. π., σ. 36.

¹²¹³ Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα ...*, Αναγνωστικά - Αλφαβητάριον, ό. π., σ. 38.

¹²¹⁴ Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα (Μαθηματικά: Αριθμητική, Άλγεβρα, Γεωμετρία, Τριγωνομετρία, Υψηλότερα Γεωμετρία, Περί Λογαρίθμων, Οπτική)*, Κώδικας 1980, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, σ. 78.

¹²¹⁵ Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα ...*, Αναγνωστικά - Ονομαστικόν, ό. π., σ. 13.

¹²¹⁶ Ο. π., σ. 55.

¹²¹⁷ Ο. π., σ. 12.

¹²¹⁸ Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Κώδικας 1947, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, σ. 12.

¹²¹⁹ Λιαπής, *Γλώσσα η Ελληνική ...*, ό. π., σ. 342.

¹²²⁰ Κομμητάς, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Κώδικας 1947, ..., ό. π., σ. 16.

¹²²¹ Ν. Ανδριώτης (1992), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας* (τέσσερις μελέτες), Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/ΙΝΣ/ΙΜΤ, σσ. 13-34.

¹²²² Λιαπής, *Γλώσσα η Ελληνική ...*, ό. π., σ. 342.

¹²²³ Mirambel, *Η νέα Ελληνική γλώσσα ...*, ό. π., σ. 300.

¹²²⁴ Λιαπής, *Γλώσσα η Ελληνική ...*, ό. π., σ. 349.

Έτσι, ο Κομμητάς αναζητά «της όλης Ελλάδος φωνής λεξικόν εντελέστατον και πλουσιώτατον εστί πορισθῆναι [...] ευρεθήσεται ή τινός είη ελλιπές ή λέξεως ή σημαιομένου λέξεως, φράσεως και προστεθέντος του ελλιπούς πλήρες γίνεται κατά πάντα το ευμέθοδον λεξικόν»¹²²⁵, που θα ξεδιάλυνε τις γλωσσικές ασάφειες, τις παραποιήσεις και την καθαρότητα του λόγου.

Η έρευνα αυτή, «η αναζήτηση δηλ. της αρχής των λέξεων συνεχίστηκε καθόλη την Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα, οπότε πήρε τη μορφή ετυμολογικών λεξικών. Οι εξηγήσεις φυσικά που δόθηκαν ήταν άστοχες, γιατί δεν είχαν ανακαλυφθεί οι φωνητικοί νόμοι που πιστοποιούν πότε μια ετυμολογία είναι σωστή και πότε όχι. Οι αρχαίοι και οι μεσαιωνικοί ειδικοί παρασύρονταν από απατηλές ομοιότητες των λέξεων και πρότειναν ετυμολογίες που σήμερα, μας φαίνονται τερατώδεις»¹²²⁶.

Ο Ν. Ανδριώτης επισημαίνει ορισμένα χαρακτηριστικά παραγωγικά στοιχεία της νέας Ελληνικής¹²²⁷, όπως υποκοριστικές καταλήξεις, μετασχηματισμούς των αρχαίων ρημάτων, μεταπλασμό ουσιαστικών σε -ας (αντί -ος), όπως εύζωνας, κάπελας, σχηματισμός νέων λέξεων από άλλες λέξεις ή φράσεις, την ύπαρξη λέξεων με παραγωγικές καταλήξεις που μπήκαν μαζί με τις ξένες λέξεις, όπως λατινικές, ιταλικές, τουρκικές, σλαβικές, που ρίζωσαν στη γλώσσα μας, που εμφανίστηκαν στην όψιμη μεσαιωνική περίοδο και επικράτησαν στη νέα ελληνική. Ο γραπτός λόγος του Κομμητά ενέχει ανάλογα στοιχεία παραγωγής και σύνθεσης. Η συντακτική αναγκαιότητα τον αναγκάζει να δημιουργεί σύνθετα ονόματα που παρουσιάζουν με τα ίδια συνθετικά και τις δύο δυνατές σειρές προτεραιότητας, «τα καλούμενα «διπλότυπα»¹²²⁸, χαλαρώνοντας τον κανόνα των αρχαίων σύνθετων που παρουσίαζαν ως α' συνθετικό τον όρο που προσδιορίζει και ως β' συνθετικό τον όρο που προσδιορίζεται¹²²⁹. Ακόμη παρατηρούμε το πλούσιο λεξιλόγιό του, τους ευλύγιστους σχηματισμούς του, την ευκολία του να σχηματίζει παράγωγα και προπάντων σύνθετα, γόνιμα και εκφραστικά.

Ως παραδείγματα μεταπλασμού ουσιαστικών στα κείμενα του Κωφιώτη λόγιου σε -ας (αντί -ος) και νέες μορφές σύνθετων λέξεων έχουμε ορισμένα παραδείγματα όπως: «οιηματίας», «φατριωτισμός»¹²³⁰, «ομοεθνείς» «ομόγλωσσοι»¹²³¹, «το φιλανθρωπότατον»¹²³², «θησαυροφύλακας»¹²³³, «αμυντήρας»¹²³⁴, «τα χειρουργεία»¹²³⁵, «παιδοποιΐα»¹²³⁶, «ενδόμυχος»¹²³⁷.

¹²²⁵ Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., τόμος δεύτερος, ό. π., σ. οστ'.

¹²²⁶ Λιαπής, *Γλώσσα η Ελληνική* ..., ό. π., σ. 367' Βλ.: Οικονόμου Λαρισαίου (1817), *Ιστορική τοπογραφία ενός μέρους της Θεσσαλίας*, Ανατύπωση το 1989 από τον Δήμο της Λάρισας, σ. 147, όπου «Έλυμπος»: ελληνική ονομάζετο Όλυμπος, εξαιτίας οπου κατά την ετυμολογίαν των γραμματικών, όλον λάμπει από πολλά χιόνια.

¹²²⁷ Ν. Ανδριώτης (χ.χ.), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Θεσσαλονίκη, πανεπιστημιακές σημειώσεις, σσ. 129-131.

¹²²⁸ Λιαπής, *Γλώσσα η Ελληνική* ..., ό. π., σ. 357.

¹²²⁹ Ο. π., σ. 357.

¹²³⁰ Κομμητάς, Κώδικας: «Διάλογος περί Πολιτείας», ..., ό. π., φ. 2.

¹²³¹ Ο. π., σ. 5.

¹²³² Ο. π., σ. 10.

¹²³³ Ο. π., σ. 17.

¹²³⁴ Ο. π., σ. 20.

¹²³⁵ Ο. π., σ. 23.

¹²³⁶ Ο. π., σ. 25.

¹²³⁷ Ο. π., σ. 32.

4. Αδαμάντιος Κοραής - Στέφανος Κομνητάς: Παράλληλη γλωσσική θεωρία

4.1 Οι κύριες πηγές του φιλοσοφικού λόγου των δύο λογίων

Ευρισκόμενοι ενώπιον των δύο λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού - του Αδαμάντιου Κοραή και του Στέφανου Κομνητά - καταθέτουμε λόγο συμβιβαστικό, για να άρουμε τον συρρικνωμένο τρόπο, με τον οποίο έγιναν αντιληπτοί οι δύο αυτοί λόγιοι, δηλαδή, μόνο με τους όρους του γλωσσικού ζητήματος, φτωχαίνοντας έτσι κατά πολύ το εύρος των ιδεών τους. Αν μελετήσει κανείς το έργο τους εμπεριστατωμένα, θα μπορέσει να αντιληφθεί τον συνταρακτικό ζήλο και τον ενθουσιασμό τους για τη ριζική πνευματική αναθεμελίωση του ελληνισμού και της Ελλάδας.

Μελετώντας τους δύο διανοούμενους, από τη μια, ερχόμαστε αντιμέτωποι με τη λανθασμένη ετεροαναφορά των διαφόρων ιδεολογικών ρευμάτων του 20^{ου} αιώνα και της όλης παράδοσης του δημοτικισμού, που προσγράφουν στον Κοραή την απόδοση του «ακραίου καθαρευουσιάνου» και στον Κομνητά τον χαρακτηρισμό του «ακραϊφή και στείρου αρχαϊστή» και από την άλλη με τη στρεβλωμένη αυτοαναφορά, την αποτυχημένη δηλαδή διαχείριση των διαπροσωπικών σχέσεων των δύο λογίων, που οδήγησε κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στις σφοδρές γλωσσικές αντιπαραθέσεις αυτών και των ομοϊδεατών τους.

Πολλές είναι οι διανοητικές διεργασίες σημαντικών μελετητών, για να αποκατασταθεί και να αναδειχθεί το εύρος της επιστημονικής πολυμέρειας, η ιδέα της συνθετότητας και της ρηξικέλευθης ματιάς, της εκσυγχρονιστικής αντίληψης του Κοραή για την αναδόμηση και αναδιάρθρωση της ελληνικής παιδείας και της κοινωνίας.

Όσον αφορά στον Κομνητά, κάποιες μελέτες προσεγγίζουν τον άνθρωπο και το έργο του μέσα από το πρίσμα του ακραίου αρχαϊστή και της πολεμικής που αναπτύχθηκε με τον Κοραή στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Κάποια ανάλογα δημοσιεύματα καταγράφηκαν σε διάφορα περιοδικά, ιδιαίτερα στα περιοδικά της Βιέννης «Ερμής ο Λόγιος» (όργανο των Κοραϊστών) και της «Καλλιόπης» (όργανο των αντιπάλων του Κοραή). Κατά του Κομνητά «ξιφούλκησαν» οι πάντες. Η θεωρηθείσα αρχαϊστική τοποθέτησή του στο γλωσσικό ζήτημα έχει δημιουργήσει μία διάχυτη σύγχυση και κάποιοι διανοούμενοι τον έχουν εντάξει στους αντιπροοδευτικούς και στους αντιδιαφωτιστές. Ως «ηττημένος» βέβαια στο γλωσσικό ζήτημα ο Κομνητάς παρέμεινε παρεξηγημένος.

Η προαναφερθείσα προσέγγιση, μέσα από την οποία αντιμετωπίστηκαν οι δύο αυτοί λόγιοι είναι ανάγκη να τροποποιηθεί, για να αναδειχθεί η πραγματική διάσταση του τιτάνιου διαφωτιστικού έργου, που προσέφεραν οι δύο άντρες. Η νέα εμβάθυνση και διερεύνηση πρέπει να γίνει μέσα από ένα άλλο πρίσμα και είναι ανάγκη να επανεξετασθεί η φιλοσοφική, επιστημονική και θεολογική σκέψη των δύο διανοητών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Κατ' αρχάς, βρισκόμαστε ενώπιον δύο ανόμοιων ιδιοσυγκρασιών που ενσαρκώνουν διαφορετικές στάσεις απέναντι στη σκέψη και στη δράση. Εκ προοιμίου, αυτό που τους αντιπαραθέτει είναι κάτι περισσότερο από προσωπική αντιπαλότητα. Η φιλοσοφική σκέψη τους, γενικότερα, και η προσέγγιση της δομής της γλώσσας από τους δύο αυτούς λόγιους, πρέπει να ιδωθούν κάτω από το πρίσμα των δύο φιλοσοφικών θεωριών, των δύο κολοσσών της σκέψης - του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη - που έθεσαν τα θεμέλια της δυτικής Φιλοσοφίας και μέσα τους ενυπάρχουν οι βαθύτερες πνευματικές αναφορές της ανθρωπίνης σκέψης.

Η διαφωνία του Κοραή και του Κομνητά είναι η συνέχεια της διαφωνίας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, των πρωταρχικών αυτών στοχαστών, που αντιπαρατίθενται συνεχώς στην Ιστορία της Φιλοσοφίας. «Η αντιπαραβολή αυτή, δεν είναι μόνο προσωπική, αλλά κυρίως, φιλοσοφική, είναι η αντίθεση των δύο καθολικών διαδρομών της διανόησης, του ιδεαλισμού και του ρεαλισμού, που είναι η θεμελιώδης, διττή μορφή αντιπαραθέσης της Δυτικής Φιλοσοφίας: οι δυάδες των αντιπάλων, των οποίων οι σκέψεις,

άλλοτε, συνυφαίνονται και άλλοτε αντενεργούν. Το ζήτημα της διαπάλης των δύο διαφορετικών πολιτισμικών και φιλοσοφικών προτύπων που μάχονται να κυριαρχήσουν στον ελληνικό πνευματικό χώρο»¹²³⁸, διαφαίνεται και στη διανοητική προστριβή των δύο προαναφερόμενων λογίων.

Στη φιλοσοφική γλωσσική προσέγγιση του Κομμητά υπάρχει η γλώσσα-πρότυπο, ο αττικός λόγος, ο οποίος πρέπει να παραμείνει απαρασάλευτος, διότι είναι φορέας του θείου, του όντως Αγαθού. Ο Κομμητάς προσεγγίζει τη λειτουργία της γλώσσας-πρότυπο ως σταθερής, αυστηρής και αμετάβλητης, στην οποία δεν υπεισέρχεται η διάσταση του χρόνου και της μεταβλητότητας με την έννοια του σταθερού συστήματος εννοιών και αξιών, της νοηματικής εστίας θεμελίωσης του δηλούμενου αρχικού γεγονότος για την πληρέστερη αντιστοιχία ανάμεσα στη λέξη και στο εννοιολογικό της περιεχόμενο, με σκοπό τη συνεχή έρευνα για την ετυμολογική διαφάνεια των λέξεων της Ελληνικής, τη διαφύλαξη της ετυμολογίας της πρώτης κύριας λέξης και όχι τη μεταβολή της λέξης στη διάσταση του χρόνου και της μεταβλητότητας σε επίπεδο παραγωγής, σύνθεσης, αλλαγής των παραγωγικών στοιχείων της νέας Ελληνικής, των υποκοριστικών καταλήξεων, των μετασχηματισμών των αρχαίων ρημάτων, τον μεταπλασμό των ουσιαστικών, της σύνθεσης ονομάτων κ.λπ.

Στον αττικό λόγο καμία λέξη δεν είναι τυχαία, αντιθέτως, ενυπάρχει μία αυστηρή τελεολογία και απόλυτη σκοπιμότητα: το κάθε τι είναι βαλμένο με σοφία και αρμονία. Στην αττική διάλεκτο δεν υπάρχει τίποτε αυθαίρετο και συμπτωματικό. Ο αττικός λόγος είναι το απόλυτα αρμονικό γλωσσικό σύστημα, ο «αστραβής κανόνας», το αξίωμα και η βάση, που έχει διαφυλαγμένο το αεί ένδοξο και το αιώνιο αληθές.

Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι «η διάσταση του χρόνου στην εξέταση των γλωσσικών φαινομένων εισέρχεται επίσημα με τη διδασκαλία του Saussure. Τότε σύρεται μία αυστηρώς διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην επιστημονική εξέταση της ιστορικής εξέλιξης των γλωσσών εν χρόνω (διαχρονική γλωσσολογία) και στη θεώρηση της υφής και λειτουργίας της γλώσσας ανεξαρτήτως χρόνου (συγχρονική γλωσσολογία). Έτσι, η γλωσσική επιστήμη, αφού συνειδητοποίησε με τον Saussure τη ριζική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στις δύο χρονικές θεωρήσεις της γλώσσας, περνάει από το «γίγνεσθαι» στο «είναι» της γλώσσας»¹²³⁹.

Η αυστηρή δομή και η αρμονία του αρχαιοελληνικού λόγου ως γλώσσας-προτύπου, αλλά και η δυσκολία εκμάθησής της καταγράφεται και από τον Κοραή, ο οποίος επισημαίνει «Η μεν φιλοσοφία χρειάζεται γλώσσαν ιδίαν, τρόπον τινά αλγεβραϊκήν, διά την ευκολίαν της παραδόσεως και διά την αποφυγήν πάσης πλάνης. Τούτο, φιλόσοφε, όστις, αν ήσαι, το συνομολογώ με σε»¹²⁴⁰. «Κατά δυστυχίαν, εις την γλώσσαν μας δεν ευρίσκεται ακόμη· μήτε η αρμονία της Ισοκρατικής συντάξεως, μήτε η μαγεία του Πλατωνικού χαρακτήρος. Ναι, φίλε, μάγος είναι κυριολεκτικώς μάγος, επειδή με κάμνει πολλάκις να εντρέπωμαι [...]»¹²⁴¹. «Της ελληνικής γλώσσης η απόκτησις είναι και καθ’

¹²³⁸ Γιώργος Ν. Βλαχάκης (2006), *Επιστημονικές διαμάχες, ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και προσωπικές έριδες από τον 18^ο έως τον 20^ο αι. στον ελληνικό πνευματικό χώρο*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, *ΚΡΙΤΙΚΗ/ΕΠΙΣΤΗΜΗ*, 4, σ. 66.

¹²³⁹ Γεώργιος Μπαμπινιώτης (1998), *Θεωρητική Γλωσσολογία - Εισαγωγή στη Σύγχρονη Γλωσσολογία*, Ιδιωτική Έκδοση, σ. 19.

¹²⁴⁰ Αδαμαντίου Κοραή, *Απάνθισμα Επιστολών*, εκδίδοντος Ιακώβου Ρώτα (1839), φιλοτίμω συνδρομή των φιλομούσων Ελλήνων, Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Κ. Ράλλη, σ. 144, <https://books.google.gr>, *Απάνθισμα επιστολών Αδαμαντίου Κοραή*, Τόμοι 1-2.

¹²⁴¹ Αδαμαντίου Κοραή, *Απάνθισμα Δεύτερον, Επιστολών Αδαμαντίου Κοραή* εκδίδοντος Ιακώβου Ρώτα (1841), Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, σ. 147, <https://books.google.gr>, *Απάνθισμα επιστολών Αδαμαντίου Κοραή*, Τόμοι 1-2.

εαυτήν δύσκολος, χωρίς των δυσκολιών, όσας εγέννησεν η αμεθοδία της παραδόσεως· αλλ' η αμοιβή των κόπων είναι ηδονή ανέκφραστος»¹²⁴².

Ένα σημείο τριβής βέβαια ήταν οι γλωσσικές θέσεις του Κομμητά, των οποίων η απολυτότητα εξοργίζει τον Κοραή. Θα πρέπει εδώ, να καταστήσουμε σαφές, ότι η οργή αυτή, που δεν επιτρέπει τη διαπροσωπική επιδίωξη της διά ζώσης επικοινωνίας από πλευράς τού Κοραή, αφορούσε κυρίως στη σύγκρουση του θεολογικού και του επιστημονικού λόγου. Η φιλοσοφία του Απολύτου του Κομμητά, που προσιδιάζει στον θεολογικό λόγο και ο επιστημονικός λόγος του Κοραή βιώθηκαν ως δύο αντίπαλοι κόσμοι, ως μονοδιάστατη σχέση μίσους και όχι ως μία πολυσύνθετη σχέση με πολλές παραμέτρους διαλόγου και σύμπλευσης. Έτσι, ο φιλοσοφικο-θεολογικός λόγος του Κομμητά δε βιώθηκε ως επισήμανση της βαθύτερης σχέσης του ανθρώπινου με τον ιερό λόγο.

Αποσαφηνίζοντας τις κύριες πηγές άρδευσης του φιλοσοφικού λόγου των δύο λογίων και της κύριας αιτίας της προστριβής τους, θα διερευνήσουμε παρακάτω τα ενοποιητικά στοιχεία τους από τα οποία πρέπει να ξεκινάμε, για να απεμπλακούμε οριστικά από την πολεμική διάθεση προσέγγισης αυτών των δύο.

4.2 Οι θέσεις που συγκλίνουν οι δύο λόγοι

4.2.1 Η επιδίωξη του κοινωνικού ωφελιμισμού και η κυκλική πορεία της γλώσσας

Εξ αρχής, οι δύο λόγοι κατηγορήθηκαν για τις γλωσσικές τους επιλογές-προτάσεις, στις οποίες δεν ενυπήρχε η πρόθεση του διευρυμένου κοινωνικού ωφελιμισμού. Πρέπει όμως να γνωρίζουμε ότι το θεμελιώδες επιχείρημα, επί του οποίου ερείδεται και στυλώνεται η γλωσσική θεωρία του Κοραή και του Κομμητά, είναι η αδιαμφισβήτητη αναζήτηση της πολύτιμης κοινωνικής ωφέλειας που αποδέκτης της και δημιουργός της θα ήταν ο ίδιος ο ελληνικός λαός.

Ο Αδ. Κοραής - θα γράψει: «Η γλώσσα είναι ένα από τα πλέον αναπαλλοτρίωτα του Έθνους κτήματα. Από το κτήμα τούτο μετέχουν όλα τα μέλη του έθνους με δημοκρατικήν, να είπω ούτως, ισότητα [...]»¹²⁴³. Ο Κομμητάς επίσης θα συμπληρώσει και θα επισημάνει: «Την ωφελείαν του Ελληνικού εν πάσι ζητών»¹²⁴⁴.

Για τον Θεσσαλό λόγο, «η κίνηση της λαλουμένης φωνής των πεπαιδευμένων και του ελληνικού λαού προς τη στάθμη της αττικής, η συνεχής δηλαδή, καλλιέργεια του πεπληρωμένου αττικού λόγου, που ενέχει το όντως Καλό, το κοινό Αγαθό, το κοινό Καλό, το όντως Αγαθό πράγμα, τη μεταβολή επί το κρείττον και ένδοξον, την εις το βέλτιον μεταβολή, το ωφέλιμο, το κοινό συμφέρον, το ένδοξο στοιχείο στο Γένος, τον ορθό λόγο, την ορθή δοξασία - την εκπλήττουσα τα έθνη - το καύχημα, το θαύμα, τη γνησιότητα, την αλήθεια, την ευσημοσύνη, τον σύνδεσμο της ομόνοιας, της σύμπνοιας, της αγάπης, της αδελφότητας»¹²⁴⁵ προς τα πλατιά κοινωνικά στρώματα στρεφόταν.

Ο Κομμητάς θεωρεί ότι ο αττικός λόγος ήταν φορέας της υψηλής διανόησης και της υψηλής ηθικής και σ' αυτόν τον διάυλο επικοινωνίας έπρεπε να κοινωνήσουν όλα τα μέλη της Ελλάδας και του ελληνισμού. Θα σημειώσει «Αναγκαίον είναι, στο εξής να διαλυθή και το περί γλώσσας διαφιλονικούμενο, δηλονότι, να αποδειχθεί ότι είναι και ένδοξον και ωφέλιμον και δυνατόν, το να μανθάνωμεν την των προγόνων φωνήν και εν καταλήψει και γράφοντες και λέγοντες, ως ούσαν μητρικήν και πατροπαράδοτον κατά διαδοχήν χρόνων και τούτο να γένη εν συντόμω»¹²⁴⁶. Θεωρεί δεδομένη την επιστημονική απόδειξη της αδιαμφισβήτητης αξίας του αττικού λόγου, που είναι η βάση του λόγου της

¹²⁴² Αδαμάντιος Κοραής (1804), *Τα εις την έκδοσιν των Αιθιοπικών του Ηλιοδώρου Προλεγόμενα, Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου*, Εν Παρισίους, εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, 1833, σσ. 38-39.

¹²⁴³ Ο. π., σσ. 49-50.

¹²⁴⁴ Ζώρας, *Κομμητά προς Δούκαν επιστολή Αντικοραϊκή*, ..., ό. π., σ. 16.

¹²⁴⁵ Κομμητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό. π., σσ. 165-168.

¹²⁴⁶ Ο. π., σ. 163.

καθομιλουμένης, η οποία όταν αποκαθαρθεί, με την ευμέθοδη διδασκαλία και καλλιέργεια οδηγεί και πάλι, αυτονόητα και εθελουσίως, στην επιδίωξη της όσο το δυνατόν μεγαλύτερης προσέγγισης του αττικού λόγου. Ο αττικός λόγος είναι το πρότυπο και η τελεολογία, η μήτρα και η σκοποθεσία. Για τον Κομμητά, ο αττικός λόγος προκρίνεται έναντι της καθομιλουμένης, ως ο ποθούμενος λόγος της παιδείας, της εκπαίδευσης και της λογιουσύνης, επειδή καθιστά ευπρόσιτη και τελεσφόρα την αγαθοποιία της μάθησης και της αγωγής και φέρνει τα φώτα σε όλον τον ελληνικό κόσμο, αρκεί «όλοι οι Έλληνες να γίνουν μία ψυχή, ένα βούλημα, [...], μία σύμπνοια, [...], ώστε να φέρουν τη φίλτατή τους πατρίδα στο πρόπον αξίωμα της παιδείας»¹²⁴⁷.

Όπως τονίσαμε για τον Κομμητά η βαθύτερη δημιουργική κατάκτηση της ελληνικής γλώσσας είναι προϊόν μακράς διαχρονικής πορείας, με διπλή κατεύθυνση: από την αρχαία ελληνική γλώσσα προς τη νέα και το αντίστροφο - η πορεία είναι κυκλική και στοχεύει στην πρόσληψη του κοινού αγαθού.

Έτσι, αν ξεκινήσουμε με βάση την καθομιλουμένη δεν θα προκύψει κάποια προοδοποίηση, διότι «[...] ο κόπος θα διπλασιαστεί με αυτόν τον τρόπο και το όφελος, ίσως θα ελαττωθεί και ο χρόνος ματαιώς θα χαθεί, επειδή όχι μόνο στο ετυμολογικό μέρος θα προκύψουν άπειρες δυσκολίες, αλλά και στο συντακτικό, ομοίως, επειδή είναι ανάγκη πρώτα, να μαθευτεί, πώς συντάσσεται το καθένα, κατά την ομιλούμενη γλώσσα και έπειτα να τα απομάθει και να τα μάθει πάλι και στην παλαιά και αφού κάνει δεύτερο κόπο να ξαναμάθει την αττική γλώσσα και θα λυπάται υπέρμετρα για τον καιρό που έχασε στο να μάθει εκείνο, το οποίο δεν έπρεπε να μάθει και το οποίο αντί να τον προοδοποιήσει, τον κάνει να σκοντάφτει και να μπερδεύεται»¹²⁴⁸.

Η ίδια διπλή κατεύθυνση όμως συναντάται και στον Κοραή¹²⁴⁹. Γράφοντας προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου θα τονίσει: «Χωρίς την ακριβεστάτην είδησιν της [αρχαίας] ελληνικής, όστις καταγίνεται εις το να διορθώση την κοινήν ή να δώση εις αυτήν κανόνας ή να κρίνη καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπον, περιπατεί εις την σκοτίαν και δεν ηξεύρει μήτε που υπάγει μήτε τι κάμνει»¹²⁵⁰. Σε άλλη, πάλι, επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου, επισημαίνει ο Κοραής την κοινωνική χρησιμότητα της αντίστροφης πορείας, δηλαδή το ξεκίνημα από την αρχαία ελληνική γλώσσα προς την νέα, αναφέροντας: «Εξεύρεις, καθώς εγώ, πόσον είναι αναγκαία να επιταχύνη την αρχομένην του ελληνικού γένους αναγέννησιν, η είδησις της ελληνικής γλώσσης [...]. Εν από τα μέσα να ευκολύνη τις, την μάθησιν αυτής είναι να την παραβάλλη, όταν την παραδίδη με την κοινήν ταύτην γλώσσαν, την οποίαν εθηλάσαμεν με το μητρικό γάλα [...]»¹²⁵¹. «Επειδή η γλώσσα, την οποία σπουδάζομεν, να καλλύνωμεν και διορθώσωμεν είναι θυγάτηρ ορφανή και δυστυχής άλλης γλώσσης εντελεστεράς πρέπει να προθυμούμεθα, να αναπληρούμεν τα ελλείμματά της από τα μητρικά της πλούτη, [...]»¹²⁵².

Η αρχαιοελληνική γλώσσα και στους δύο λογίους παραμένει λοιπόν μητέρα-γλώσσα, σύμβουλος απλανής και πυξίδα αλάθητος στη διαχρονική της πορεία και εξέλιξη, που συμβάλλει στην κοινή ωφέλεια.

¹²⁴⁷Ο. π., σ. 166.

¹²⁴⁸Κομμητάς, Κώδικας Χειρογράφων 1958: *Κείμενο (ακέφαλο), περί του γλωσσικού ζητήματος*, ό. π., σσ. 10-11.

¹²⁴⁹Γ. Μπαμπινιώτης, *Αδαμάντιος Κοραής, Ο μεγάλος στοχαστής της Ελληνικής γλώσσας*, <http://www.babiniotis.gr>.

¹²⁵⁰Κοραή, *Απάνθισμα Επιστολών*, ..., ό. π., σ. 179.

¹²⁵¹Κοραής (1804), *Τα εις την έκδοσιν των Αιθιοπικών*, ..., ό. π., σ. 37.

¹²⁵²Κοραή, *Απάνθισμα Επιστολών*, ..., ό. π., σ. 191.

4.2.2 Οι ξενολογίες, η εκβαρβάρωση και η άγνοια της ελληνικής γλώσσας

Στο γλωσσικό ζήτημα, το κεντρικό κοινό πρόβλημα που απασχολεί τον Κοραή και τον Κομνητά είναι το θέμα του «αποκαθαισμού» της ελληνικής, της απαλλαγής της, δηλαδή, από τον όγκο των ξένων γλωσσικών προσμίξεων. Η γλώσσα του λαού, για να καταστεί κατάλληλο όργανο παιδείας, ορθής προφορικής και γραπτής έκφρασης έπρεπε να καθαριστεί από τα ξένα λεξιλογικά δάνεια.

Ο Κοραής θα τονίσει: «Η από ξένους δάνεισις, ή να το είπω καθαρώτερα, ψωμοζήτησις λέξεων και φράσεων, από τας οποίας γέμουσιν αι αποθήκαι της γλώσσης, σιμά της ατιμίας, δίδει και παντελούς απαιδευσίας, ή και ηλιθιότητος υπόληψιν [...]. Τι ωφελεί των αλλοτρίων γλωσσών η είδησις, όταν λαμβάνη τις απ' αυτάς όχι ό,τι δύναται να διορθώση, αλλ' ό,τι διαστρέφει και ασχημίζει την γλώσσαν του; Η χρεία την οποίαν από τας άλλας έχει η ημετέρα είναι πολλά ολίγη, επειδή παραστέκει σιμά της η υπέρπλουτος αυτής μήτηρ, ετοιμή να δώση εις αυτήν ό,τι της λείπει, [...]. Ως να μην ήσαν αρκετοί, όσοι τουρκισμοί την εμίαναν και την εμόλυναν»¹²⁵³, «την πολιορκούσι σήμερον οι Γαλατισμοί, οι Ιταλισμοί, οι Γερμανισμοί, πανταχόθεν, και την πνίγουσιν»¹²⁵⁴.

Από την άλλη μεριά ο Κομνητάς θεωρεί ότι «Το κεφάλαιο της γλώσσας ας μας κάνει και πράγμα και όνομα Έλληνες. Ας αφήσουμε τις ξενολογίες στη γλώσσα, οι οποίες έφεραν σκάνδαλα και σχίσματα πολλά και κανένα όφελος. Η ενωτική στάση στη γλώσσα θα ενώσει τα αποκοπέντα μέλη στην ολομέλεια του όλου σώματος»¹²⁵⁵.

Και οι δύο λόγιοι λοιπόν θεωρούν ότι για να βελτιωθεί το επίπεδο της κοινής γλώσσας θα χρειαστεί ο καθαρισμός (η υποκατάσταση των ξένων λέξεων) και το διόρθωμα (ανεύρεση και θέσπιση ελληνικών λέξεων). Η αρχαία ελληνική («Ελληνική») να διδάσκεται στα σχολεία, να ερευνάται και να μαθαίνεται, να αποτελεί τη γλώσσα-θεμέλιο. Η «αποκαθαρμένη κοινή» θα υπόκειται συνεχώς σε συγκριτική συσχέτιση με την αρχαία ελληνική («Ελληνική») για να ελέγχεται η γνησιότητα των λέξεών της.

Από την παραπάνω παράθεση των θέσεων των δύο λογίων διαφαίνεται ο κοινός σκοπός για την αποβολή των ξενολογιών από την καθομιλουμένη, οι οποίες διαστρέφουν, ασχημίζουν, μαιίνουν, πνίγουν και προκαλούν σκάνδαλα και διαιρέσεις πολλά στους Έλληνες. Σε μια χρονική περίοδο, μετά από τόσα χρόνια απαιδευσίας και καταπίεσης, που ατόνησαν οι σημασίες και παραποιήθηκαν οι αξίες, οι δύο διανοητές παρατηρούν την πνευματική στέρηση και τον «ακρωτηριασμό» του πνεύματος, την παραποίηση των σημασιών και ανησυχούν υπέρμετρα για την αλλοίωση των λέξεων, την αποστασιοποίηση και την αποξένωση από τις έννοιες, από την ιστορία των λέξεων που έλκει την προέλευσή της η γλώσσα, ο πολιτισμός, η διανοήσή τους, η ταυτότητά τους.

Ο Κοραής επισημαίνει επίσης, ότι «σώζονται πολλές λέξεις ελληνικές, σε πολλά μέρη της Ελλάδας, αλλά η άγνοια αναγκάζει τους Έλληνες να μεταχειρίζονται, αντί αυτών, λέξεις ιταλικές και το πλέον αισχρό, τουρκικές. Η ακριβής συλλογή, η αντικατάσταση των ξενικών λέξεων και η χρήση των ελληνικών θα αποτελέσει ελπίδα. Οι κάτοικοι έχουν πλήρη άγνοια των ξενικών λέξεων που χρησιμοποιούν και πρέπει να τις αντικαταστήσουν με ελληνικές, αφού πρώτα, εξηγηθεί στους Έλληνες η παραγωγή και η ακριβής σημασία των ελληνικών, η οποία δεν τους φανερώθηκε ακόμη»¹²⁵⁶.

¹²⁵³Κοραή, *Απάνθισμα Επιστολών*, ..., ό. π., σ. 167.

¹²⁵⁴Αδαμάντιος Κοραής (1805), *Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι, περί της Ελληνικής παιδείας και γλώσσης` μετά τους οποίους, και περί των εκδιδομένων τριών συγγραφέων Κλαυδίου Αιλιανού, Ηρακλείδου του Ποντικού, και Νικολάου του Λαμασκηνού - Προς τους Έλληνας, Συλλογή των εις την Ελληνικήν Βιβλιοθήκην και τα πάρεργα Προλεγομένων και τινών συγγραμμάτων του Αδαμαντίου Κοραή*, τόμος πρώτος, Εν Παρισίοις, εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Βιβλιοθήκη Ιωάννου Καλιτουνάκη, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σσ. 136-137.

¹²⁵⁵Κομνητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό. π., σ. 165.

¹²⁵⁶Ο. π., σ. 342.

«Το πρώτο καλό αποτέλεσμα της συνάθροισης των λέξεων στο Λεξικό θα είναι ο καθαρισμός της γλώσσας από αλλόφυλες λέξεις»¹²⁵⁷. Ο Κοραΐς θεωρεί «εντροπή σε Γραικό να ονομάζει τα πράγματα για κάθε υπόθεση τουρκιστί ή ιταλιστί»¹²⁵⁸.

Όπως ο Κοραΐς, έτσι και ο Κομνητάς αιτείται την κάθαρση της ελληνικής γλώσσας και υπογραμμίζει: «εάν των τουρκισμών, ιταλιωτισμών, και τευτωνισμών καθαρθή· άλλως γαρ μεμιγμένον τι εστιν, οίον κυκεών, εκ πολλών και λέξεων και φράσεων ξένων· ην εάν μεν, ως έχει, εάσωμεν, ουκ έσται φωνή, αλλά μίγμα πολύγλωσσον, και οίον τραγέλαφος»¹²⁵⁹.

Το «Λεξικό» του Κοραΐ είναι η «Αττική διάλεκτος» του Κομνητά, η οποία «της όλης Ελληνικής φωνής εστίν η πλατυτάτη και των άλλων διαλέκτων η περιεκτικωτάτη, της τε Δωρικής φημί, Ιωνικής, και, ην νυν προέμεθα κοινήν· πολλά γαρ δι' αυτής και πεζή, και αμμέτρως συγγέγραπται, και όσα εν ουδεμιά άλλη, ανάγκη δι' αυτής την όλην μαθείν Ελλάδα φωνήν». Η αττική διάλεκτος είναι ικανή να οδηγήσει στην τελειότητα της μάθησης όλης της γλώσσας: «ικανή προς εντελή της όλης γλώσσας μάθησιν»¹²⁶⁰. Η αττική γλώσσα θα οδηγήσει τον νου στην πνευματική πλήρωση: «τον νουν πληρώση τον εαυτού παντοίων εννοιώ»¹²⁶¹.

Το δεύτερο καλό αποτέλεσμα του «Λεξικού» θα είναι: «Σε πολλούς τόπους, πολλά πράγματα δεν έχουν ούτε εμφύλια ούτε αλλόφυλα ονόματα. Υπάρχουν Έλληνες, που στους τόπους αυτούς, λαμβάνουν τις ονομασίες από αυτούς τους εντόπιους και μαθαίνουν μαζί και τα πράγματα, τα οποία έως τότε έβλεπαν, όπως βλέπει το κτήνος τη βοσκή του, χωρίς να ξέρει τι είναι»¹²⁶². «Ο άνθρωπος που δεν γνωρίζει το όνομα ενός πράγματος δίνει λίγη προσοχή στα πράγματα. Τα ονόματα εντυπώνουν μονιμότερα, στην ψυχή τις ιδέες των πραγμάτων. Η γλώσσα είναι από μόνη της επιστήμη του έθνους και όταν αυτή είναι πλούσια, είναι αδύνατον, να μην μεταδώσει στον κοινό λαό ένα μέρος της σοφίας της»¹²⁶³.

«Το τρίτο καλό αποτέλεσμα που θα φέρει η συνάθροιση της ύλης της γλώσσας και η καταχώρισή της σ' αυτό το Λεξικό είναι ότι θα μας φυλάξει από τον κίνδυνο να πλάσσουμε νέες λέξεις, πολλές φορές αμφιβόλου αρχής και γενέσεως, για πράγματα, τα οποία προ πολλού έχουν σημαντικό όνομα στη γλώσσα. Οι μη αναγκαίες πλάσεις των ονομάτων δεν πλουτίζουν τη γλώσσα. Αν το παλαιό όνομα σημαίνει αρκετά, το έθνος δεν πρέπει να δίνει προσοχή στο νέο. Αν υπερισχύσει το νέο και εξαλείψει το παλαιό, τι θα κέρδιζε η γλώσσα από αυτή την αλλαγή; Τα ονόματα της γλώσσας, πρέπει να φυλάσσονται, όταν είναι καλά και μάλιστα, όσα δεν είναι ντοπιολαλιές, αλλά γνωστά σε όλο το έθνος, είναι δηλαδή οικουμενικά»¹²⁶⁴.

«Η συνάθροιση των λέξεων θα βοηθούσε επίσης στην ευκολότερη μάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Η σημερινή γλώσσα, όσο κι αν βαρβαρώθηκε, συμβάλλει πολύ, στις αρχαίας την εξήγηση. Της προγονικής γλώσσας η απόκτηση είναι αναγκαιότητα στις παρούσες περιστάσεις. Η αμέθοδη παράδοση αυξάνει τους χωρίς ανάγκη κόπους και γι' αυτό εμποδίζεται η διάδοσή της σε πολλούς και στάθηκε η γονιμότητα αιτία, από την οποία έρευσαν όλου του γένους οι δυστυχίες και πολλοί του έθνους δυνατοί, όντως, απαίδευτοι δεν φροντίζουν να τις παύσουν»¹²⁶⁵.

«Μεγάλη ωφέλεια θα προξενήσει στη γλώσσα και στο Γένος, όποιος περιέλθει την Ελλάδα για έρευνα και συνάθροιση των λέξεων. Αυτού του ανθρώπου θα του ταιριάζει το

¹²⁵⁷Ο. π., σ. 499.

¹²⁵⁸Ο. π., σ. 500.

¹²⁵⁹Κομνητάς, *Εγκυκλοπαιδείας Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., τόμος δεύτερος, ό. π., σ. κα'.

¹²⁶⁰Κομνητάς, *Εγκυκλοπαιδεία Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., τόμος πρώτος, ό. π., σσ. η' - θ'.

¹²⁶¹Ο. π., σ. 1στ'.

¹²⁶²Κοραΐς (1809), Τα εις την έκδοσιν των Βίων του Πλουτάρχου .... ό. π., σ. 500.

¹²⁶³Ο. π., σ. 500.

¹²⁶⁴Ο. π., σ. 501.

¹²⁶⁵Ο. π., σ. 502.

όνομα όχι του λεξιθήρα, αλλά του γνωσιθήρα», σύμφωνα με τον Κοραή¹²⁶⁶. Ο Κοραής θέλει να ανορθώσει την πτώση της γλώσσας, αλλά πριν από την προσπάθεια ανόρθωσης υποδεικνύει να ανασκάψουν πρώτα στα ερείπιά της. Πριν προσθέσουν ό,τι λείπει, πρέπει να μάθουν τι έμεινε από αυτή. Αναρωτιέται, πώς θα κτίσουν τη γλώσσα, αν δεν έχουν όλη τη χρειαζούμενη ύλη για την οικοδομή της; Πώς θα μετασχηματίσουν τα κακόμορφα και άσχημά της, χωρίς να ξέρουν, αν έχουν παντού την ίδια μορφή; Πώς θα τη θεραπεύσουν, αν δεν ξέρουν ακριβώς το πάθος της και ποια είναι τα πάσχοντα μέρη της γλώσσας; Αισθάνεται τον κίνδυνο, «να μην εμπλαστρώσουν τα υγιερά και αφήσουν τα πληγωμένα μέρη της να σαπίζουν»¹²⁶⁷.

Ο Κοραής περαιτέρω σημειώνει ότι το «Λεξικό» που θα συνταχθεί, χωρίς φρασεολογία, δεν είναι καν άξιο να ονομάζεται Λεξικό. Θα γράψει: «Έτσι, της κοινής γλώσσας αι φράσεις, παραβαλλόμενες προς τις φράσεις της παλαιάς Ελληνικής, και αυτήν θα την κάνουν πλέον ευνόητη, αλλά κι εκείνη θα την κάνουν πλέον ευδιόρθωτη»¹²⁶⁸. Ο Κομμητάς, παρομοίως, θα τονίσει: «Εγώ δε, των Αττικών ρητόρων τόμους δέκα, τα αναγκαία πάντα έχοντας και μάλιστα τα φρασεολογικά λεξικά, διά τους θέλοντας τον Έλληνα εξασκείσθαι λόγον και χρήσθαι φράσεσι τούτων των ανδρών»¹²⁶⁹. Αυτή η διαπίστωση του Κοραή και του Κομμητά είναι αξιοσημείωτη, διότι επισημαίνεται η σημασία που δίνουν στο φρασεολογικό σύστημα της ελληνικής γλώσσας.

Από τα προαναφερόμενα συνάγεται ότι ο Κοραής και ο Κομμητάς υποδεικνύουν την επιστημονική «έρευνα πεδίου» και την «ανάλυση περιεχομένου», μία μεθοδική αναζήτηση, για να προσφέρουν γνώση και περίσκεπτη αξιολόγηση. Με τον παλμό της αμεσότητας υποδεικνύουν την επίμονη και συστηματική εξέταση της γλώσσας, τη διαπόνηση στη συλλογή εμπειρικών δεδομένων, τη συγκέντρωση ιδιοματικού και διαλεκτολογικού πλούτου, υποβάλλοντας τις λέξεις στο βάσανο της ετυμολογικής έρευνας, για να διασφαλίσουν ότι τα συμπεράσματά τους είναι προϊόντα κριτικής επαλήθευσης, ούτως ώστε να οδηγηθούν σε γενικές αρχές που θα αναβαθμίσουν τον προφορικό και γραπτό λόγο των Ελλήνων. Θέλουν να επαναφέρουν την πραγματική σημασία των αξιών, το φιλοσοφικό βάθος, που θα είναι αληθής οδηγός και ολόπλευρη πνευματική θωράκιση στην αντιμετώπιση μιας νέας κοινωνίας που ανατέλλει. Επιθυμούν να δώσουν στους Έλληνες τη σίγουρη και βέβαιη γνώση, θέλουν τον νέο Έλληνα άνθρωπο με υψηλά πνευματικά εφόδια.

Εκεί που συνεστιάζουν οι δύο λόγιοι είναι στον αγώνα για τη βελτίωση της γλώσσας των αμαθών, ώστε να προοδεύσουν. Ο Κοραής θα γράψει: «Γράφομεν, ήθελεν ειπείν τις, διά τους αμαθείς και πρέπει να συγκαταβαίνωμεν εις την κατάληψιν αυτών. Αλλά μόνον οι σπουδαίοι χρεωστούν να συγκαταβαίνωσιν εις τους αμαθείς; Μη δεν έχουν κ' εκείνοι χρέος να συναναβαίνωσιν ολίγον με τους σπουδαίους;»¹²⁷⁰. Αλλά και ο Κομμητάς θα υπογραμμίσει: «Ο αττικός λόγος είναι οικείος και πατρικός¹²⁷¹, θα φέρει δόξα και ευδαιμονία στο γένος, θα κάνει το έθνος να φρονήσει υψηλότερα, θα φέρει πολλή πρόοδο, τη βελτίωση του Γένους¹²⁷². Ος τις συνειθίσει να γράφει κατά το αττικόν ύφος, ούτος διευθύνων και το απλόν και κοινόν δύναται να γράψη ορθώς και κατά το κοινόν ύφος»¹²⁷³.

Ο Κοραής δείχνει την χρεία ενός εντελέστερου «Λεξικού», στο οποίο θα συναθροιστούν και θα καταχωρισθούν οι λέξεις της κοινής ελληνικής γλώσσας. Το

¹²⁶⁶Ο. π., σ. 503.

¹²⁶⁷Ο. π., σ. 503.

¹²⁶⁸Ο. π., σσ. 342-343.

¹²⁶⁹Ζώρας (1968), *Κομμητά προς Δούκαν επιστολή Αντικοραϊκή*, ..., ό. π., σ. 17.

¹²⁷⁰Κοραής, *Τα εις την έκδοσιν των Αιθιοπικών του Ηλιοδώρου* ..., ό. π., σσ. 50-51.

¹²⁷¹Κομμητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό. π., σ. 161.

¹²⁷²Ο. π., σ. 163.

¹²⁷³Ο. π., σ. 165.

«Λεξικό» αυτό θα είναι αρωγός στην καλλιέργεια και στην τελειοποίηση της κοινής γλώσσας. Η μεθοδολογική του υπόδειξη για την κατανόηση της αρχαίας Ελληνικής και την τελειοποίηση της κοινής είναι «η αδιάκοπη παράθεση των δύο γλωσσών»¹²⁷⁴.

Το «Λεξικόν» του Κοραή θα είναι η τράπεζα λέξεων, σημασιών και αξιών, που θα αποταμιευτεί ο αρχαιοελληνικός λόγος, η «αττική διάλεκτος», ο «Έλλην λόγος» του Κομμητά. Ο Κοραής αποζητά τη σύνταξη ενός «Λεξικού», μετά από τη «συνάθροιση» των υπάρχουσών «καθαρών» λέξεων της κοινής γλώσσας, μέσω της «επιτόπιας έρευνας» από τους ερευνητές-«γνωσιθήρες», που θα συλλέξουν τις Ελληνικές λέξεις, που θα τις καταγράψουν, αφού «αποκαθάρουν» τις ξενικές λέξεις. Το «Λεξικό» της κοινής γλώσσας θα έχει όμως ως οδηγό και μητέρα του το «Λεξικό» της αρχαίας ελληνικής γλώσσας.

4.2.3 Γλώσσα και ήθος

Η αλλοίωση των σημασιών των λέξεων διαστρέβλωσε όμως τις αξίες και τα ήθη. Σύμφωνα με τον Κοραή «Από τη στέρηση του καλού «Λεξικού» [...] προκλήθηκε η πλάνη σε πολλές σημασίες των ονομάτων και επομένως, σ' αυτές τις έννοιες. Αυτή η πλάνη γεννά τη διαστροφή των ηθών. Υπάρχει ο κίνδυνος να διαστρέφονται πλέον, εύκολα, οι απαίδευτοι από τους γόητες»¹²⁷⁵.

Επομένως οι ξενολογίες και η άγνοια οδήγησαν στη διαφθορά της γλώσσας. Ο Κοραής θα τονίσει: «Νομίζω ότι η διαφθορά της γλώσσας είναι συγγενής νόσος της διαφθοράς των ηθών και κατά τους ιπποκρατικούς κανόνες ζητεί και συγγενή και παρομοίαν θεραπείαν»¹²⁷⁶. Η λύση λοιπόν είναι η σύνταξη του «Λεξικού» της γλώσσας.

«Η διόρθωση της γλώσσας διορθώνει τα ήθη του έθνους και τα κάνει ημερότερα. Μύριες λέξεις, δηλωτικές διαθέσεως ψυχής, άλλο σημαίνουν στου απαίδευτου κι άλλο στου φωτισμένου ανθρώπου το στόμα. Οι λόγιοι άνδρες θα επιφέρουν μεγάλη ωφέλεια στο έθνος, αν εξηγούν στον λαό την αληθή παραγωγή και την ακριβή σημασία των λέξεων»¹²⁷⁷. «Η απομάκρυνση από την ετυμολογία της πρώτης κύριας λέξης φέρνει σύγχυση στις αγύμναστες κεφαλές, αν δεν εξηγούνται ακριβώς, στα λεξικά της γλώσσας»¹²⁷⁸. Ο Κοραής ανησυχεί «για τον κίνδυνο της σύγχυσης από τη μη γνώση της ακριβούς σημασίας των λέξεων, η οποία θα οδηγήσει και στην αστάθεια της διαγωγής του βίου»¹²⁷⁹.

Για τον Κομμητά, ο αττικός λόγος «μας κάμνει να φρονώμεν υψηλότερα, μας δίνει τα φώτα των φρονημάτων μας»¹²⁸⁰, είναι «το όντως αγαθό πράγμα, το κοινό αγαθό», η καλλιέργεια της διάνοιας, η φρόνηση και η δικαιοσύνη¹²⁸¹. Ο αττικός λόγος που χρησιμοποίησαν οι άριστοι συγγραφείς, οι ρήτορες και οι ποιητές ήταν βέβαιος ότι θα οδηγήσει και στην ηθική καλλιέργεια των Ελλήνων¹²⁸². Η αττική διάλεκτος ενέχει «το πατροπαράδοτον έθος»¹²⁸³. «Η αττική διάλεκτος είναι ο γνώμονας της γνωστικής και

¹²⁷⁴Κοραής, *Τα εις την έκδοσιν (1814) των Βίων του Πλουτάρχου* ..., ό. π., σ. 551.

¹²⁷⁵Ο. π., σ. 552.

¹²⁷⁶Ο. π., σ. 552.

¹²⁷⁷Ο. π., σ. 504.

¹²⁷⁸Ο. π., σ. 505.

¹²⁷⁹Ο. π., σσ. 506.

¹²⁸⁰Κομμητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό. π., σ. 163.

¹²⁸¹Ο. π., σ. 168.

¹²⁸²Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., τόμος πρώτος, ό. π., σ. η'.

¹²⁸³Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., τόμος δεύτερος, ό. π., Προλεγόμενα, Α'. Επιστάσεις Περί της Ελληνικής φωνής.

ηθικής διόρθωσης»¹²⁸⁴, είναι η γνώση ως ηθική: «ευξύνετον ούσαν»¹²⁸⁵, την οποία, όταν την ανακτήσουμε «βελτιοφρονούμε»¹²⁸⁶.

4.2.4 Γλώσσα και Φιλοσοφία

Όσον αφορά στη σχέση της γλώσσας και φιλοσοφίας ο Κομμητάς θα τονίσει: «Ως απόγονοι των αθανάτων εκείνων ανδρών, αν γίνουμε μιμητές τους, έτσι θα γίνουμε κάτοχοι όλης της Ελληνικής εγκυκλίου παιδείας και θα προβαίνουμε βαθμηδόν και επί την δέσποιναν φιλοσοφίαν, ήτις εστίν η γνώσις των όντων και απολαύομεν αυτής, εν ιματισμώ διαχρύσω κεκοσμημένης»¹²⁸⁷. Και αυτό διότι των εγκυκλίων μαθημάτων και των επιστημών το θεμέλιο και η βάση είναι ο «Έλλην λόγος»¹²⁸⁸.

Αλλά και ο Κοραΐς θα επισημάνει: «...ημείς μεταβαίνοντες από της αμαθίας το σκότος, πρέπει να πλησιάσωμεν τας οποίας έως τώρα εμεταχειριζόμεθα λέξεις εις την λαμπάδα της φιλοσοφίας· πρέπει να ερευνήσωμεν τι εσήμαινε πάσα μία απ' αυτάς εις τους προγόνους ημών, τι εκατάντησε να σημαίνει εις ημάς, και τις είναι η κυρία της σημασία, προβαλλομένης με τας αναλόγους των φωτισμένων εθνών λέξεις»¹²⁸⁹. Ο Κοραΐς υποδεικνύει λοιπόν την προσπάθεια αναζήτησης της αλήθειας των λέξεων, δηλαδή την ετυμολογήσή τους.

Έτσι, για τους δύο λόγιους οι ξενολογίες και η άγνοια οδήγησαν στην κακή γλωσσική αλλοίωση, στην εκβαρβάρωση. Η ανόρθωση θα επέλθει με την ετυμολογική αναζήτηση, που πρέπει να γίνει, όμως, υπό το πρίσμα του φιλοσοφικού στοχασμού ως διαχρονική ανάγκη του ανθρώπου, που συμφιλιώνεται με τον κριτικό στοχασμό, τη γόνιμη αμφισβήτηση και την αδογματιστή ζήτηση της αλήθειας.

«Η ελληνική γλώσσα είναι χρήμα όντως, θειότατο και μάλιστα, μάθημα, ανθρώπου πρόποντος»¹²⁹⁰, θα επισημάνει ο Κομμητάς. Ο αττικός λόγος είναι η Ελλάδα, είναι η ελληνική γλώσσα και όταν τη μάθει κανείς «πονείν εθέλει» και «τη χυδαία και τη φιλοσοφική γλώσσα ευ χρήσθαι, γιατί είναι, όντως, φιλοσοφική»¹²⁹¹. «Η πλήρης γνώση της ελληνικής αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την εισαγωγή στη Φιλοσοφία»¹²⁹².

4.2.5 Ελληνική Γλώσσα: ποιοτικός και ενοποιητικός λόγος

Ο Κοραΐς και ο Κομμητάς με βαθιά αίσθηση της άμεσης επικοινωνίας με τον ελληνικό λαό θέλουν να συλλέξουν το γλωσσικό υλικό τους μέσω της «επιτόπιας έρευνας». Προσπαθούν να εξασφαλίσουν την κατάλληλη θεωρητική θωράκιση, θέλοντας να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της καθημερινής γλωσσικής επικοινωνίας, την παραγωγή, πρόσληψη και επεξεργασία της γλώσσας, την ουσιαστική εκμάθησή της. Τους απασχολεί η διδασκαλία και η κατανόηση της γλώσσας σε ένα απαιτητικό επίπεδο. Θέλουν τους Έλληνες να διαθέτουν υψηλό γλωσσικό οπλισμό και υψηλή καλλιέργεια, όταν θα μελετούν ένα κείμενο.

Για τον Κομμητά, ο αττικός λόγος θα οδηγήσει σε τελειοποίηση της καθομιλουμένης, η οποία από μόνη της θα οδηγηθεί στην επιζήτησή του. Στον Κομμητά: «[...] η συμφρόνηση, η φιλοσοφική [...] θα οδηγήσει στην επιστροφή, στην αληθή δόξα των πραγμάτων»¹²⁹³.

¹²⁸⁴Ο. π., σ. κε'.

¹²⁸⁵Ο. π., σ. κβ'.

¹²⁸⁶Ο. π., σ. νδ'.

¹²⁸⁷Ζώρας, *Στέφανον Κομμητά, Επιστολαί περί Γλώσσης και Παιδείας*, ..., ό. π., σ. 8.

¹²⁸⁸Ζώρας, *«Ο Κομμητάς και το Γυμνάσιον του Βουκουρεστίου»*, ..., ό. π., σ. 19.

¹²⁸⁹Κοραΐς, *Τα εις την έκδοσιν (1809) των Βίων του Πλουτάρχου* .... ό. π., σ. 497.

¹²⁹⁰Ζώρας, *«Στέφανον Κομμητά, Επιστολή περί της Γλώσσης»*, ..., ό. π., σ. 12.

¹²⁹¹Ο. π., σ. 13.

¹²⁹²Ζώρας, *«Ο Κομμητάς και το Γυμνάσιον του Βουκουρεστίου»*, ..., ό. π., σ. 19.

¹²⁹³Κομμητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό. π., σ. 164.

Και οι δύο λόγοι νοιάζονται για την επιβίωση του ελληνισμού και των αξιών του και θέλουν να κρατήσουν ζωντανό το πνεύμα του. Η γλώσσα είναι το ύψιστο αγαθό που θα ενισχύσει την ενότητα όλων. Φοβούνται τον ανθελληνισμό και τον αφανισμό, τη διάλυση της ελληνικής γλώσσας, τη βάνωση επιρροή της ξеноβριθούς καθομιλουμένης και αντιλαμβάνονται τις εγγενείς ελλείψεις της δημοτικής γλώσσας. Εκδίδοντας, σχολιάζοντας, μεταφράζοντας, επεξεργαζόμενοι πλήθος αρχαίων κειμένων ο Κοραής και ο Κομνητάς βιώνουν καθημερινά τη διαχρονική σχέση αρχαίας ελληνικής και κοινής, την οποία συχνά, χαρακτηρίζουν ως «εκβαρβαρωμένη». Προβαίνουν στη μεθοδολογική υπόδειξη μίας αντιπαραβολικής, συγκριτικής και συσχετιστικής διδασκαλίας αρχαίας και νέας ελληνικής γλώσσας.

Ο Κοραής και ο Κομνητάς, σε μια εποχή που σφυρηλατείται η νεοελληνική συνείδηση ενεργοποιούν τους δίαυλους επικοινωνίας με το αρχαιοελληνικό παρελθόν. Προτείνουν τη μελέτη μεγάλων γλωσσικών μνημείων από τους Έλληνες, για να ξαναβρούν την χαμένη ταυτότητά τους. Καθώς φτωχαίνει το λεξιλόγιο της καθημερινής επικοινωνίας, δεν θέλουν να κοπεί η επαφή των ανθρώπων με τα μεγάλα γλωσσικά τους μνημεία και να εμποδιστεί η ανάδυση και η ανάδειξη νέων μεγάλων μορφών της λογοτεχνίας. Θέλουν τον ελληνικό κόσμο στενά δεμένο με τη γλώσσα του, διότι η δομή της αρχαίας ελληνικής με την αναπλαστική της δύναμη είναι φορέας ενός τεράστιου πολιτισμού που είναι πλούτος για το παγκόσμιο λεξιλόγιο.

Ο αττικός λόγος για τον Κομνητά έχει ενοποιητική δύναμη και οι θέσεις του παραπέμπουν στους Έλληνες λόγιους των ελληνιστικών χρόνων και στους Έλληνες Πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι Έλληνες λόγιοι, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και οι Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας επέμεναν στο «αττικίζειν» και στήριζαν τη λόγια γλώσσα, για να πετύχουν την ενότητα του Γένους. Η υποστήριξη της λόγιας γλώσσας αποτελεί παράγοντα ενότητας. Είναι βαθιά η πεποίθηση των Πατέρων της Εκκλησίας και των Ελλήνων λογίων ότι το Γένος θα επιβιώσει μόνο με την πίστη και τη γλώσσα του.

Για τον Κομνητά, η γλώσσα έχει ενοποιό δύναμη. Θα γράψει: «Όσοι δεν θεώρησαν τη φωνή των προγόνων, ως πραγματικά, μητρική και πατροπαράδοτη έσκισαν και κατασπάραξαν την ολοκληρία του ελληνικού σώματος, πρόδωσαν τη δόξα του και προσπαθούν, να καταντήσουν το σώμα της στην έσχατη βαρβαρότητα»¹²⁹⁴.

4.2.6 Η ελληνική γλώσσα ως προσδιοριστικό της εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας

Στον Κοραή και στον Κομνητά, οι ξενολογίες και η άγνοια εκβαρβάρωσαν το έθνος. «Όταν ο λόγος ήναι περί βαρβάρου, ή βαρβαρωθέντος έθνους, γίνεται ακόμη των λέξεων η έρευνα πλέον αναγκαία· διότι προ της μαθήσεως των ορθών ιδεών, πρέπει ο μαθητευόμενος να απομάθη όσας είχε πρότερον στρεβλές· διά να ετοιμάση εις υποδοχήν των καλών την κεφαλήν του, πρέπει πρώτον να σαρώση όσα σκύβαλα εσώρευσεν η απαιδευσία εις αυτήν»¹²⁹⁵.

Ο Κοραής, αναφερόμενος στην Ελλάδα του 1812 μιλάει για βάρβαρο ή βαρβαρωθέν έθνος, στο οποίο η απαιδευσία αλλοίωσε το νόημα των λέξεων, που με τη σειρά τους εσώρευσαν στρεβλές ιδέες, παραμορφώνοντας τις αξίες. Τις διαστρεβλωμένες ιδέες πρέπει να τις απομάθει πρώτα ο μαθητευόμενος και αφού γίνει η αναγκαία έρευνα των λέξεων, θα ετοιμαστεί η υποδοχή των καλών και ορθών ιδεών στην κεφαλή του και κατ' επέκταση, θα επιτευχθεί η αποκατάσταση των παραπονημένων αξιών. Στην προκειμένη περίπτωση, έμμεσα, αναδεικνύεται η δυσκολία του εγχειρήματος, μιας και οι προϋπάρχουσες στρεβλές

¹²⁹⁴Κομνητάς, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ..., ό. π., σ. 164.

¹²⁹⁵Κοραής, *Τα εις την έκδοσιν (1812) των Βίων του Πλουτάρχου Προλεγόμενα*, ..., ό. π., σσ. 494-495.

γνώσεις και αξίες που αποκτήθηκαν, παγιώθηκαν στα χρόνια της δουλείας και συνέστησαν βαθιά ριζωμένες συνήθειες.

Γράφει χαρακτηριστικά: «Τούτο να κατορθωθεί χωρίς έρευναν και καθαρόν της γλώσσης είναι αδύνατον [...]. Όστις αμβλάλλη περί τούτου, ας εξετάση όλων των βαρβάρων εθνών τας γλώσσας, να μάθη πόσον διαφέρει πολλών λέξεων η σημασία εις εκείνους από την οποίαν έχουν αι ανάλογοι λέξεις εις τα φωτισμένα έθνη. Από ταύτας όμως, τας σημασίας κρέμεται πολλάκις, η ευδαιμονία ή η κακοδαιμονία των ανθρώπων· διά την διαφοράν ταύτην ονομάζουσι πολλάκις οι άνθρωποι το άδικον δίκαιον [...] διά ταύτην έθνη ολόκληρα, μη γνωρίζοντες την αληθή σημασίαν της ελευθερίας, αγνοούσι και την χρήσιν της, και καταντώνσιν εις την ελεεινήν αυτής στέρησιν, γινόμενοι εξ ανθρώπων καταγέλαστα ανδράποδα»¹²⁹⁶.

Ο Κοραΐς και ο Κομνητάς θεωρούν, πάνω απ' όλα, τη γλώσσα εθνική υπόθεση, πράγμα που καθορίζει την όλη στάση τους απέναντι σ' αυτήν. Ο Κοραΐς μάλιστα διακηρύσσει: «Ολοκλήρου τινός έθνους ο χαρακτήρ από την γλώσσαν του γνωρίζεται»¹²⁹⁷. Και ο Κομνητάς θεωρεί απίστευτο «αυτοί που έχουν ελληνικά φρονήματα να θέλουν να απαλλαγούν από την ελληνική φωνή»¹²⁹⁸.

Συνεπώς η γλωσσική φθορά διάβρωσε την εθνική ταυτότητα και τα ήθη και παρήκμασε ο πολιτισμός. Η ένδεια της ελληνικής γλώσσας επέφερε την άμβλυνση της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης, την αδυναμία διατήρησης και μετάδοσης της πολιτισμικής παράδοσης, την πνευματική και διανοητική νωθρότητα. Με αποτέλεσμα ο υποδουλωμένος Έλληνας να στερείται της εκφραστικότητας, της ζωντάνιας, της πολυσημίας και του λεξιλογικού πλούτου της ελληνικής γλώσσας.

Ο Κομνητάς αποκαλεί την ελληνική γλώσσα ως «έλλην λόγο» ως «ελλάς φωνή» ως «ελληνίς φωνή», ως το θείο δώρο, το μοναδικό αγαθό, το αληθές που πρέπει να είναι η βάση της ελληνικής παιδείας. Ως στρατιώτης στον πόλεμο που υπερασπίζεται με όλες του τις δυνάμεις την πατρίδα, πρέπει να αγωνίζεται κάθε γνήσιος πατριώτης, υπέρ της προστασίας της θείας προπατορικής κληρονομιάς. Έτσι «ο αγώνας για την ελληνική γλώσσα - τον αττικό λόγο - ισοδυναμεί με τον αγώνα υπέρ πίστεως και πατρίδος, για την οποία πρέπει να μάχεται κάθε Έλληνας, που ρέει στις φλέβες του, έστω μια μικρή ρανίδα αίματος Ελληνικού»¹²⁹⁹. «Η μη ανάληψη αυτού του αγώνα υπέρ της ελληνικής γλώσσας είναι διακριτικό του ρίψασπι και η άρνηση του αγώνα θεωρείται παρανομία και έσχατη προδοσία. Επομένως είναι καθήκον κάθε Έλληνα που φρονεί ελληνικά και έχει πατριωτισμό μέσα του να μην δειλιάζει σ' αυτόν τον αγώνα»¹³⁰⁰.

Συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι «η μη επιδίωξη της κατοχής του αττικού λόγου (της ελληνικής γλώσσας) είναι δηλωτικό αθεΐας, εθνικής προδοσίας, μη οργανικής ένταξης στο σώμα της Ελλάδας, προσδιοριστικό αρνητή του ιερού και διαδοχικού ύφους της Μεγάλης Εκκλησίας. Ο άνθρωπος αυτός προσδιορίζεται ως αιρετικός και μισέλληνας»¹³⁰¹.

Ο λόγιος θεωρεί τον εαυτό του εραστή της δόξας της πατρίδος και όσους δε θεωρούν την ελληνική φωνή ως φωνή μητρική, τους θεωρεί προδότες. Παρακινεί τους πάντες σε ομόνοια και όσους συλλογίστηκαν κακώς, τους παροτρύνει να επαναφέρουν τα ορθά φρονήματά τους και αν κάποιος κλονίστηκε δεν θέλει να τον αφήσει να χαθεί, αλλά να στηρίξει τις πεποιθήσεις των ορθοφρονούντων.

Γι' αυτό καλεί τους πεπαιδευμένους: «[...] να ανανήψουν, να βρουν τον εαυτό τους, να αφήσουν τις μάχες και τις φιλονικίες για τα λεξίδια και να ενωθούν, κάνοντας έργο

¹²⁹⁶Ο. π., σ. 495.

¹²⁹⁷Κοραΐς, *Τα εις την έκδοσιν (1804) των Αιθιοπικών του Ηλιοδώρου* ..., ό. π., σ. 52.

¹²⁹⁸Κομνητάς, *Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια*, ..., ό. π., σ. 164.

¹²⁹⁹Ζώρας, *Στέφανου Κομνητά, Επιστολαί περί Γλώσσης και Παιδείας*, ..., ό. π., σ. 8.

¹³⁰⁰Ζώρας, *Ο Στέφανος Κομνητάς και το Γλωσσικό Ζήτημα* ..., ό. π., σσ. 9-10.

¹³⁰¹Σκουβαράς, *Λόγος στηλιτευτικός κατά της αιρέσεως των Κοραϊστών*, ..., ό. π., σσ. 285, 286, 296, 309.

φιλοσοφικό, για να μπορούν να ασχολούνται με τα συμφερότερα και ενδοξότερα για το Γένος. Οι πεπαιδευμένοι, οι ανθοί του έθνους δεν πρέπει να γίνουν συνεργοί στην καταπολέμηση της παιδείας, με τις ματαιόδοξες φιλονικίες. Οφείλουν να αφήσουν τα πάθη, να μην κατατρώγονται και να κατατρέχονται μεταξύ τους, αλλά να ενωθούν σε μία σύμπνοια, για το καλό των ιδίων και του έθνους. Όσοι δεν αγωνίζονται υπέρ της ελληνικής φωνής είναι θηρευτές της κενοδοξίας, που θα ελεγχθούν ως μισογενέστατοι και απατεώνες»¹³⁰².

Για τον Κομμητά, προοδοποίηση σημαίνει ότι οι Έλληνες με τη γραφίδα τους θα δείχνουν ότι είναι πραγματικοί απόγονοι των Ελλήνων τόσο στη φωνή όσο και στο φρόνημα. Η καλλιέργεια του αττικού λόγου, τους διακρίνει από τα άλλα έθνη και τους δίνει δόξα, την επιθυμητή απ' όλα τα έθνη που δεν την έχουν, ζηλεύουν και μακαρίζουν την Ελλάδα για αυτήν και αυτό αποδεικνύεται από την πολλή σπουδή τους σ' αυτή. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Οι πεπαιδευμένοι Έλληνες να ωθούν τον κάλαμό τους επί τα πρόσω της γλώσσας, δηλαδή να αποσκοπούν προς το βέλτιον και ενδοξότερον. Να μην ακούνε αυτούς, που προσπαθούν, να τους διακόψουν από αυτή τους την προθυμία. Αν κάποιος είναι αδύνατος και δεν μπορεί να φτάσει στο ποθούμενο, να μην τον μέμφονται, αλλά και αυτόν να τον ωθούν σε μίμηση, γιατί το «χρήμα: το αγαθό, η περιουσία» είναι ωφέλιμο και ένδοξο»¹³⁰³.

Μάλιστα ο Κομμητάς, οκτώ μήνες πριν τη μεγάλη ελληνική Επανάσταση, βλέπει ότι η γραφίδα όλων κινείται προς τη στάθμη της αττικής. Οι Έλληνες διδάσκαλοι φρονούν ελληνικά και αυτοί που θεωρούσαν ότι ελευθερώθηκαν από την τυραννία της ελληνικής φωνής, αυτοθελήτως, υποβάλλουν τους εαυτούς τους υπό τον ζυγό της φωνής των θεών, το ελληνικό κινείται υπέρ του κοινού καλού, υπέρ του όντως αγαθού πράγματος¹³⁰⁴.

4.2.7 Η ελληνική γλώσσα ως προσδιοριστικό της παιδείας

Πλέον βρισκόμαστε σε μία εποχή, όπου οι πεπαιδευμένοι, οι οποίοι θεωρούν τον εαυτό τους «ανθό του έθνους»¹³⁰⁵, έχουν έντονο χρέος και καθήκον την αναμόρφωση της παιδείας και της κοινωνίας. Αυτή η ηθική υποχρέωση είναι η κατευθυντήρια δύναμη της ύπαρξής τους.

Το εθνοπαιδαγωγικό όραμα του Κοραή και του Κομμητά είναι επίσης, κοινό. Το κεντρικό ζητούμενο στο οποίο εστιάζουν είναι η παιδεία, η δημιουργός της αρετής. Παιδεία και αρετή βαδίζουν παράλληλα και αδιαχώριστα. Κοινή είναι η θέση των δύο λογίων, ότι η προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός υγιούς και ανεξάρτητου ελληνικού κράτους είναι η πραγματοποίηση του οράματος της παιδείας. Το πρόταγμα της ηθικής στράτευσης και της πνευματικής ανάτασης των Ελλήνων πυρπολούν τη σκέψη τους.

Έτσι τα ανήσυχα και φωτισμένα πνεύματα των δύο λογίων, ζώντας από κοντά τα μεγάλα πνευματικά κινήματα, συνδέουν άρρηκτα τη γλώσσα με την παιδεία, μέσω της οποίας προσδοκούν τον φωτισμό του Γένους και την αναστάσή του μετά την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Ο Κοραής αναφέρει: «Ποτέ έθνος δεν διαστρέφει την γλώσσαν του χωρίς να διαστρέψη ενταυτώ και την παιδείαν του. Η ασυνταξία της γλώσσας συνοδεύει πάντοτε την ασυνταξίαν των εννοιών διότι όστις συνεθίζει να καταφρονή τους κανόνες της Γραμματικής, γρήγορα θέλει καταφρονήσιν και τους κανόνες της Λογικής και αφού μίαν φοράν φθάση να εμβή εις τας κεφαλάς η ταραχή, το έθνος καταφέρεται ως κύλινδρος από το ύψος της δόξης εις της αδοξίας τον βυθόν»¹³⁰⁶.

¹³⁰² Κομμητάς, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ..., ό. π., σ. 164.

¹³⁰³ Ο. π., σ. 165.

¹³⁰⁴ Ο. π., σ. 168.

¹³⁰⁵ Ο. π., σ. 164.

¹³⁰⁶ Αδαμάντιος Κοραής (1805), *Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι, περί της Ελληνικής παιδείας και γλώσσας*, ..., ο. π., σσ. 126.

«Πρώτον έργον του αναγεννωμένου έθνους είναι της ιδίας αυτού γλώσσης η διόρθωσις· και μακάριον εκείνον το έθνος, εις το οποίον έμειναν λείψανα προγονικού πλούτου, ικανά να θεραπεύσωσι την παρούσαν του πτωχείαν»¹³⁰⁷.

Και οι δύο βλέπουν ότι το Γένος βαδίζει με τον αρχικό ζήλο που ξεκίνησε, για να φτάσει στο τέρμα της αναγέννησής του¹³⁰⁸. Προσκαλούν λοιπόν τους σοφούς της Ευρώπης να ενισχύσουν τα σωτήρια κινήματα της παιδείας στην Ελλάδα, αποδεικνύοντας ότι δεν βλέπουν με αδιαφορία ένα ολόκληρο έθνος, προθυμούμενο να αναλάβει την ελληνική σοφία, αυτοί που την έχουν ως εξαίρετο ασχόλημα, με το οποίο καταγίνονται καθ' ημέρα¹³⁰⁹. Επομένως το ιερότατο όλων των έργων είναι η μόρφωση του έθνους¹³¹⁰. Θανατική νόσος είναι για τον Κοραή η απαιδευσία¹³¹¹ καθώς θεωρείται η επικινδυνότερη λοιμική νόσος¹³¹².

Ο Κοραής θα γράψει σχετικά: «Το πρώτον βιβλίον εκάστου έθνους είναι της γλώσσης το Λεξικόν, ήγουν η συνάθροισις αύτη» και χωρίς αυτό «το έθνος όχι μόνον δεν εμπορεί ν' αποκτήση παιδείαν ή ν' αυξήση την οποίαν έχει, αλλά και κινδυνεύει να την χάση παντάπασι»¹³¹³. «Διά τούτο φωνάζω ότι η καλλιέργεια της κοινής γλώσσης συμβάλλει πολύ εις την κατάληψιν της παλαιάς. [...] Εάν το λεξικόν είχε πάντοτε τας τοιαύτας παρατηρήσεις και παραθέσεις της παλαιάς και νέας γλώσσης, ήθελεν εμπνεύσειν ενθουσιασμόν εις τους σπουδάζοντας νέους, βλέποντας ότι εφυλάξαμεν τον αυτόν τρόπον του συλλογίζεσθαι, και τον αυτόν τρόπον του εκφράζειν τους λογισμούς των προγόνων ημών, ήθελεν ευκολύνειν την μάθησιν της παλαιάς και φυλάξειν την νέαν από την μόλυνσιν των αλλοτρίων γλωσσών»¹³¹⁴. Ο Γ. Ν. Χατζηδάκις βέβαια, σχολιάζοντας θα γράψει ότι «το αίτημα του Λεξικού της ελληνικής γλώσσης, πλήρους και τέλειου, που θα περιλαμβάνει όλες τις διαλέκτους και τις περιόδους είναι παράδοξο, διότι ούτε της αρχαίας Ελληνικής πάντα τα στοιχεία κατεγράφησαν κατά τους δοκίμους χρόνους και διασώθηκαν μέχρις ημών, αλλά πάμπολλα εγράφησαν βραδύτερον ή εσώθησαν ημίν απλώς διά της προφορικής παραδόσεως [...]»¹³¹⁵.

Και για τους δύο λόγιους, επομένως για να προκύψουν οι υψηλές αρετές της δικαιοσύνης και της ελευθερίας στα ήθη των Ελλήνων ήταν ανάγκη να υπάρξει η παιδεία του ελληνικού λαού, που θα καλλιεργούσε πρωτίστως, την χρηστοήθεια, τον σεβασμό των νόμων και του κοινού συμφέροντος και κατά δεύτερον τις νέες επιστήμες και τις γνώσεις, που είχαν κατακτήσει τα πολιτισμένα έθνη της Ευρώπης. Άρα ο συνδυασμός Ηθικής και Πολιτικής είναι ο υπέρτατος σκοπός της Παιδείας¹³¹⁶. «[...] Ουδέν υπάρχει διά το υπόδουλον έθνος σπουδαιότερον της μελέτης, της κατά παράδοσιν ελληνικής γλώσσης, του θειότατου τούτου χρήματος¹³¹⁷, της οποίας η προαίρεση θα προσφέρει στην ευπαιδεία της πατρίδας»¹³¹⁸.

---

¹³⁰⁷Ο. π., σ. 199.

¹³⁰⁸Ο. π., σσ. 552-553.

¹³⁰⁹Ο. π., σ. 553.

¹³¹⁰Ο. π., σ. 556.

¹³¹¹Ο. π., σ. 553.

¹³¹²Ο. π., σ. 560.

¹³¹³Ο. π., σ. 496.

¹³¹⁴Βλ. Αδαμαντίου Κοραή, *Απάνθισμα Δεύτερον, Επιστολών Αδαμαντίου Κοραή* εκδίδοντος Ιακώβου Ρώτα (1841), Αν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, σ. 133, <https://books.google.gr>, *Απάνθισμα επιστολών Αδαμαντίου Κοραή*, Τόμοι 1-2.

¹³¹⁵Χατζηδάκι, *Γλωσσολογικά Έρευναι*, Τόμος Α', ..., ό. π., σ. 17.

¹³¹⁶Ι. Βρεττός (2005), *Θεωρίες της Αγωγής, Johann Heinrich PESTALOZZI-Αδαμάντιος Κοραής*, (τόμ. Β'), Αθήνα, σ. 325.

¹³¹⁷Ζώρας, *Στέφανου Κομμητά, Επιστολαί περί Γλώσσης και Παιδείας*, ..., ό. π., σ. 5.

¹³¹⁸Στέφανος Κομμητάς, *Στεφάνω Βελλίω τω άρχοντι μεγάλω Κλουτζιάρη ευ πράττειν*, όπως αναφέρεται στο: Ζώρας, *Στέφανου Κομμητά, Επιστολαί περί Γλώσσης και Παιδείας*, ..., ό. π., σ. 17.

Επομένως ο Κοραής και ο Κομμητάς αναζητούν μία παιδεία, που θα αναπτύσσει και τον λόγο και τη σκέψη. Δεν θέλουν ατροφική σκέψη. Προετοιμάζουν τους Έλληνες για υψηλές διανοητικές συλλήψεις. Η αναβαθμισμένη γλωσσικά παιδεία θα διευκολύνει τη σκέψη. Θέλουν πλούσια και παραγωγική διάνοια, γιατί γνωρίζουν ότι διαθέτουν την πιο πλούσια και εκφραστική γλώσσα του κόσμου και το «φτώχεμα» αυτής της γλώσσας έφερε και την ένδεια της σκέψης.

4.2.8 Συμπέρασμα

Οι απόψεις του Κοραή και του Κομμητά για τη γλώσσα συνδέονταν με θαυμαστή συνέπεια με τους γενικότερους οραματισμούς τους για την Ελλάδα. Η σκέψη των δύο λογίων είναι γλωσσοκεντρική, διότι η γλώσσα είναι φορέας της παιδείας, του ήθους, της εθνικής ταυτότητας, της δόξας και της καλλιεργημένης επιστημονικής διανόησης.

Έτσι, η κατάκτηση του γλωσσικού οργάνου προσδιορίζει συνάμα και την όλη πνευματική και ψυχοσωματική υπόσταση του Έλληνα. «Ο κακά συλλογιζόμενος κακά λαλεί και ο κακά λαλών εμποδίζει τον νουν να ανακαλύψει τις πηγές της πλάνης και του διαστρέφει ολονέν την δύναμιν του συλλογίζεσθαι ή παντάπασιν την καταργεί»¹³¹⁹. Μάλιστα αυτή η βαθύτατη πίστη στην αξία της γλώσσας κάνει τον Κοραή και τον Κομμητά να επαναστατούν μπροστά σε κάθε μορφής υποβάθμιση της γλώσσας, γιατί κάθε απώλεια γλώσσας είναι γι' αυτούς, στέρηση του ελληνικού πνεύματος και τροχοπέδη στην παιδευτική αναγέννηση του έθνους. Για τον Κομμητά, «η διδασκαλία της ελληνικής φωνής κατά το αττικό ύφος θα είναι διδάσκαλος υψηλοφροσύνης και κριτήριο ευγένειας στον άνθρωπο»¹³²⁰.

Οι δύο λόγιοι, μαχητικοί και ασυμβίβαστοι στην υποστήριξη των θέσεών τους, αισθάνονται βαθιά την ευθύνη του ανθρώπου των γραμμάτων που θυσιάζεται για το υπόδουλο Γένος του. Αγωνίζονται για την ανύψωση της ακαλλιέργητης και ξενοβριθούς ελληνικής γλώσσας της εποχής τους, με τη διαδικασία που ο καθένας θεωρούσε προσφορότερη. Με τον καθασμό και τη διόρθωση, τη σύνταξη του «Λεξικού» από τον Κοραή, αλλά και τον καθασμό, τη διόρθωση, την απόλυτη πρόσληψη του αττικού λόγου - πρότυπου - του όντως αγαθού και τη σύνταξη του «Λεξικού» από τον Κομμητά.

---

¹³¹⁹ Αδαμάντιος Κοραής (1812), Τα εις την έκδοσιν των Βίων του Πλουτάρχου Προλεγόμενα. Ακολουθία των Αυτοσχέδιων Στοχασμών - Περί της Ελληνικής Παιδείας και Γλώσσας - Προς τους Έλληνες. τόμος Δ', Εν Παρισίοις, εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Βιβλιοθήκη Ιωάννου Καλιτουνάκη, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 492.

¹³²⁰ Κομμητάς, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ..., ό. π., σ. 165.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΣΤ. ΚΟΜΜΗΤΑ

Από την μελέτη των χειρογράφων του Κομμητά διακρίνεται σαφώς, ότι αυτός ο Θεσσαλός λόγιος του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα τάσσεται κατά της εκκοσμίκευσης της γνώσης και του εξορθολογισμού της θρησκείας και της πίστης.

Ο άνθρωπος, σύμφωνα με τον Κομμητά, γνωρίζει τον Θεό μέσω της Αποκάλυψης, αλλά και της φύσης. «Η θεογνωσία του ανθρώπου χωρίζεται σε φυσική και σε θεογνωσία εξ αποκαλύψεως»¹³²¹, «διά του Αγίου Πνεύματος»¹³²².

Ο λόγιος υποστηρίζει πως «ο Θεός είναι ο δημιουργός των πάντων και πλάστης του ανθρώπου, και ο άνθρωπος είναι το τελειότατον των επί γης δημιουργημάτων αυτού και είναι φανερόν, ότι αυτός ως λογικός, πρέπει μάλιστα να τον λατρεύει, και εσωτερικώς, νοερώς, δεικνύων την προς αυτόν αγάπην και σέβας, και εξωτερικώς, δεικνύων και φανερώς τα σημεία της προς αυτόν αγάπης και υποταγής»¹³²³.

Ταυτόχρονα, ο Κομμητάς τοποθετείται υπέρ της ώσμωσης της αρχαιοελληνικής και της βυζαντινής παράδοσης. Στρέφεται εναντίον της κοσμικής ανθρωποκεντρικής θέασης του κόσμου και της επιστροφής στην αρχαία ελληνική γραμματεία που θέλει να αγνοεί επιδεικτικά το Βυζάντιο.

Ο αττικός λόγος του Κομμητά, συν τοις άλλοις, αποτελούσε θεμελιώδες συστατικό της ελληνοχριστιανικής παράδοσης, όπως τη βίωνε αιώνες το ελληνικό Γένος. Παρατηρώντας τις ανατρεπτικές ιδέες και την κατάλυση των πάντων, αναζητά την ενότητα, τις ρίζες, τη συνείδηση της παράδοσης του Γένους. Ο αττικός λόγος θα διαφύλασσε τις οντολογικές προϋποθέσεις, την πνευματικότητα και το ήθος από κάθε παραφθαρμένη εκδοχή και θα καθίστατο κιβωτός του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Η μίξη της ανατολικής Ορθόδοξης φιλοσοφικο-θεολογικής σκέψης με την αντίστοιχη δυτική φιλοσοφικο-θεολογική σκέψη θα αλλοίωνε τη βαθύτερη οντολογική κατεύθυνση. Η ανατολική Ορθόδοξη σκέψη θα έχανε την πνευματική της ικμάδα και θα υπηρετούσε τα σχήματα της ανθρώπινης γνώσης.

Ο Κομμητάς ήθελε να διαφυλάξει τα πνευματικά θεμέλια και τις βιωματικές ρίζες της Ορθόδοξης αυτοσυνειδησίας της παράδοσης της ελληνορθόδοξης Ανατολής και του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους από τις παπικές και προτεσταντικές ιδεολογίες του δυτικού σχολαστικισμού και Διαφωτισμού.

«Η παράδοση της ελληνορθόδοξης Ανατολής και του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους και οι παπικές και προτεσταντικές ιδεολογίες του δυτικού σχολαστικισμού και Διαφωτισμού την εποχή εκείνη είχαν επηρεάσει ποικιλότροπα πολλούς Ορθόδοξους λόγιους διδασκάλους που έζησαν και έδρασαν στην Ευρώπη»¹³²⁴. «Η ιδεολογία του Αντιδιαφωτισμού»¹³²⁵ που αντιστάθηκε στην μετακένωση των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στην Ανατολή, περιλαμβάνει λογίους, ανάμεσά τους και ο Κομμητάς, που προσπάθησαν να συγκρατήσουν από το ιστορικό ατόπημα, τον διαχωρισμό που προκάλεσε στη νεοελληνική συνείδηση η προσπάθεια βίαιης αποκοπής του Γένους από τη βυζαντινή παράδοση.

¹³²¹Κομμητάς, Παιδαγωγικά Μαθήματα ..., Διδακτικά - Ιερά Κατήχησις, ό. π., σ. 4.

¹³²²Ο. π. σ. 7.

¹³²³Ο. π., σ. 6-7.

¹³²⁴Βλ. Ζ. Τσιρπανλής (1971), *Οι Μακεδόνες σπουδαστές του Ελληνικού Κολλεγίου Ρώμης και η δράση τους στην Ελλάδα και στην Ιταλία (16^{ος} αι.- 1650)*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών· Βλ. Ζ. Τσιρπανλή (1980), *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του 1576-1700*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών.

¹³²⁵Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. ..., ό. π., σσ. 439-443.

Ο Κομμητάς ως μοναχός της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα επηρεάστηκε από τη μεγάλη πνευματική άνθηση στο Άγιον Όρος, που ονομάστηκε φιλοκαλική αναγέννηση¹³²⁶. Η κολλυβαδική θεολογία¹³²⁷ που αγωνίζονταν για την προστασία των παραδόσεων και των Τυπικών της Εκκλησίας είχε ισχυρό δεσμό με τον βυζαντινό Ησυχασμό του 14^{ου} αιώνα, αλλά και με τον άγιο Συμεών τον Νέο Θεολόγο, αναγεννητή του Ησυχασμού, τον 11^ο αιώνα και προ πάντων με τη Φιλοκαλία¹³²⁸, που πρόσφερε τη νηπτική εμπειρία της γνησιότητας της Ορθοδοξίας. Τα κείμενα πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας, των αγίων Νικοδήμου του Αγιορείτου, Αθανασίου του Παρίου και Μακάριου Νοταρά, που προβάλλουν το ασκητικό ιδεώδες της Ορθοδοξίας, το οποίο δεν αντιτάσσονταν σε κάθε μορφή νεωτερισμού¹³²⁹, διαφαίνεται ότι τα είχε μελετήσει ο Κομμητάς.

Ο Κωφιώτης λόγιος αγωνίζεται για την ορθόδοξη παιδαγωγική του ελληνικού Γένους: «Η γνώσις του κηρύγματος του Ευαγγελίου και της αυξήσεως αυτού [...] μεγαλύνει την παντοδυναμίαν του Θεού. Η μάθησις της Εκκλησιαστικής Ιστορίας είναι αναγκαία εις έκαστον Χριστιανόν· διότι ηξεύρων αυτήν έκαστος Χριστιανός όχι μόνον υμνεί τα μεγαλεία του Θεού· αλλά και στηρίζεται εις την Ορθοδοξίαν και καταπτύει πάσαν αίρεσιν και αποφεύγει αυτών τας από του ορθού αποπλανήσεις»¹³³⁰.

Ο Θεσσαλός διανοητής θεωρεί αναγκαία την επιτομή, που θα περιέχει τα αναγκαιότητα της «Εκκλησιαστικής Ιστορίας», ως ένα από τα αναγκαία παιδαγωγικά, διδακτικά μαθήματα, βασισμένο σε αξιόπιστες εκκλησιαστικές πηγές, όπως του Μητροπολίτου Μελετίου, Επισκόπου Αθηνών. Φοβάται το πρόσχημα της ευσέβειας και αυτούς που «υπεισέρπουσιν υπούλως προς βλάβιν της του Χριστού Εκκλησίας»¹³³¹. Με τη γνωστοποίηση των γραφομένων του επιδιώκει τη δημόσια κριτική, «για να ελέγχωνται αι κακίαι και για να ντροπιαστούν όσοι είναι φύσει κακότετροποι»¹³³². Με τη συγγραφή της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* ο Κομμητάς αποσκοπεί να ενημερώσει τον ελληνικό λαό για τις πολυεπίπεδες έριδες που προέκυψαν στην Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία και ο σκοπός του είναι καθαρά παιδαγωγικός και διδακτικός. Ας σημειωθεί ακόμη ότι ο Π. Χιώτης που επέλεξε να επανεκδόσει την «Εκκλησιαστική Ιστορία» του Κομμητά το πραγματοποίησε, γιατί θεώρησε ότι το έργο του λογίου αποσκοπεί στη «διδασκαλία και μάθησιν παντός ανατολικού Ορθοδόξου, όστις βούλεται εξ ομοδόξων συγγραμμάτων να σπουδάξη και διδάσκηται την κατάστασιν της Εκκλησίας του»¹³³³. Ο Κομμητάς αναηληφαί το αίτημα

¹³²⁶Βλ. Αμφιλόχιου Ράντοβιτς (1984), *Η φιλοκαλική αναγέννησι του XVIII και XIX αιώνα και οι πνευματικοί καρποί της*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν· Κ. Παπουλίδη (1969), «Περίπτωσης πνευματικής επιδράσεως του Αγίου Όρους εις τον βαλκανικόν χώρον κατά τον 18^ο αι.», *Μακεδονικά* 9, σσ. 278-294.

¹³²⁷πρωτ. Γ. Μεταλληνός (1997), «Η δυναμική του Διαφωτισμού στη δράση των Κολλυβάδων», *Ο Ερανιστής* 21, σσ. 189-200.

¹³²⁸Ογκώδη συλλογή που συμπεριελάμβανε κείμενα ασκητικών συγγραφέων από τον Δ' έως τον 14^ο αιώνα και ο άγιος Μακάριος ονόμασε «Φιλοκαλία».

¹³²⁹Βλ. Κάλλιστος Ware (1991), «The Spirituality of the Philokalia» *Sobornost* 13, σσ. 6-24· πρωτ. Γ. Δ. Μεταλληνού (1984), «Εισαγωγική πρόσβαση στην ορθόδοξη πνευματικότητα», *Σημάδια*, τεύχος 9 (Φεβρουάριος), σσ. 18-22· Α. Καλαμάτα (1999), «Ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης και η ορθόδοξη πνευματικότητα. Μικρό σχόλιο», *Παριανά* τεύχος 73 (Απρίλιος - Ιούνιος), σσ. 133-136.

¹³³⁰Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα ...*, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό. π., Προοίμιον.

¹³³¹Ο. π., προοίμιον.

¹³³²Ο. π., προοίμιον.

¹³³³Σέργιος Ραφτάνης Φ. (1861), *Επίτομος Εκκλησιαστική Ιστορία* συντεθείσα παρά Στ. Κομμητά του εκ Φθίας εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών - που περιλαμβάνεται στα *Παιδαγωγικά Μαθήματα* - Έκδοσις Β', υπό Σεργίου Φ. Ραφτάνη του Ηπειρώτου, επαυξηθείσα διά προεισαγωγής και αναπληρώσεως υπό Π. Χιώτου, Διδασκάλου της Εκκλησιαστικής Ιστορίας κτλ. στο Λύκειο Ζακύνθου. Εν Ζακύνθω, εκ του Τυπογραφείου: «Ο Παρνασσός» του Σεργίου Χ. Ραφτάνη, Βραβευθέντος δι' Ολυμπιακού αργυρού στεφάνου τω 1859, διευθύνοντος του Ν. Ι. Ταρουσσόπουλου. Αντίγραφο του τόμου βρίσκεται στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. ζ', προλεγόμενα Π. Χιώτου, Προλεγόμενα, σ. η'.

της επιστροφής στα νάματα της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και αποτιμά κριτικά το κοραϊκό αίτημα.

Επειδή ο Κωφιώτης λόγιος κατανοούσε τις πνευματικές διαφοροποιήσεις των Ευρωπαίων διανοητών, ήθελε να αποφύγει έναν νέο εθνικό και πνευματικό διχασμό γι' αυτό στράφηκε κατά της αδιαφορίας μιας μερίδας λογίων για τη διαφύλαξη της Ορθόδοξης παραδοσιακής συνείδησης. Ο αττικός λόγος του, αφυπνίζει την πνευματική και πολιτισμική αυτοσυνειδησία, τη δυνατότητα αναγέννησης του Γένους με τα δικά του φώτα. Έτσι, τίθεται υπέρ μιας παιδείας που θεμελιώνεται στην παράδοση του Γένους της ανατολικής Ορθόδοξης εκκλησιαστικής εμπειρίας έναντι στην αιρετική ή αιρετίζουσα απόκλιση και στο από αιώνες όραμα των Ενωτικών.

Η κάθε ερμηνεία του Κομμητά είναι προσεγμένη και στηρίζεται στην Αγία Γραφή, στην ιερή παράδοση και στις αποφάσεις της Εκκλησίας¹³³⁴.

Για τον λόγιο, αυτό που προέχει στην ιερά κατήχηση είναι «η κατανόηση εκ βάθους, του Συμβόλου της Πίστεως, των Δέκα Εντολών, της Κυριακής Προσευχής και της κατανόησης των Μυστηρίων, που είναι το επίκεντρο της ζωής του Ορθοδόξου Χριστιανού»¹³³⁵. Τον Κομμητά, τον ενδιαφέρει η απόκτηση του γνήσιου Ορθοδόξου φρονήματος με θεολογικό ήθος και ορθοπραξία.

Ο Κωφιώτης λόγιος προσπαθεί να συγκεράσει πράγματα που θεωρούνταν αντίθετα μεταξύ τους, όπως οι Φυσικές και οι Μαθηματικές Επιστήμες με τη Μεταφυσική και τη Θεολογία, κάτι που γινόταν και στο Βυζάντιο¹³³⁶. Ο Κομμητάς δεν φοβάται την επαφή με τη νεωτερικότητα και προσλαμβάνει γόνιμα τα σύγχρονα στοιχεία της εποχής του και τις επιστημονικές μεθόδους και τα εντάσσει αρμονικότερα στο έργο του. Διακρίνει τις δύο γνώσεις τη θεία και την ανθρώπινη σοφία και διαγράφει τα όριά τους. Οι θέσεις του καυτηριάζουν την επιστημονική έπαρση και αναδεικνύουν την αρμονική συνύπαρξη πίστης και γνώσης.

Όπως προκύπτει από άλλες μελέτες, το αναγεννητικό κίνημα των Κολλυβάδων στους κόλπους της Ορθοδοξίας, το οποίο έδωσε νέα πνοή στην πνευματική ζωή του Γένους, απασχόλησε ζωηρά, την εποχή εκείνη, σχεδόν όλους. Πλήθος κληρικών και λαϊκών ασχολήθηκε με το πρόβλημα της εποχής, γεγονός που μπορεί να θεωρηθεί, κατά τον Γερμανό θεολόγο N. Bonwetsch, «ως ένα ακόμη, δείγμα της αφυπνιζόμενης ζωής του ελληνικού έθνους, κατά τον 18^ο αιώνα»¹³³⁷.

Συνεπώς, ο Κομμητάς παραμένει συνδεδεμένος και ριζωμένος με τη ρωμαίικη παράδοση και αποτιμά ψύχραιμα και νηφάλια τις νέες ευρωπαϊκές προοδευτικές ζυμώσεις. Η θεολογική στάση του είναι η δυναμική αντίδραση στην προσπάθεια διείσδυσης του Δυτικού Χριστιανισμού και συνιστά σταθερή υπόδειξη της οφειλής τήρησης των δογμάτων της Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής, Ορθοδόξου Παραδόσεως στο ακέραιο.

Ο Κομμητάς στα θεολογικά του έργα ευθυγραμμίζεται με το Ορθόδοξο ήθος και βίωμα ενώ αυτά βρίθουν αναφορών, που εστιάζουν στον αγώνα του Ορθοδόξου

¹³³⁴Κομμητάς, Παιδαγωγικά Μαθήματα ..., Διδακτικά - Ιερά Κατήχησις, ό. π., Εισαγωγή, σ. 1.

¹³³⁵Ο. π., σ. 1.

¹³³⁶Ν. Ματσούκας (1982), «Μαθηματικές, φιλοσοφικές και θεολογικές έννοιες σε πατερικά κείμενα», Γρηγόριος ο Παλαμάς 65, σσ. 259-279. Πρβλ. Ευαγγελία Βαρελλά (1989), «Οι θεολογικές προϋποθέσεις και οι πρακτικές εφαρμογές των φυσικών επιστημών κατά του λογίου της Θεσσαλονίκης (ΙΑ' - ΙΕ' αιώνες)», Κληρονομία 21, σσ. 115-132. Ευαγγελία Βαρελλά (1994), «Εγχειρίδια φυσικών επιστημών στη Θεσσαλονίκη κατά το μεταίχμιο ΙΗ' και ΙΘ' αιώνας. Μια κριτική προσέγγιση», ΣΤ' Επιστημονικό Συμπόσιο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Οθωμανική περίοδος 1430-1912, Θεσσαλονίκη: Ιερά Μονή Βλατάδων 9-11 Νοεμβρίου 1994, σσ. 187-200. Ν. Κατσιαβριάς (1996), «Η Ορθόδοξη Θεολογία και οι Φυσικές Επιστήμες», Ορθοδοξία και Φυσικές Επιστήμες, Αθήνα, σσ. 47-54.

¹³³⁷Λήμμα: Κολλυβάδες Πατέρες, Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (1965), Τόμος 7^{ος}, Αθήνα: Εκδότης Αθ. Μαρτίνο, σ. 742.

χριστιανού, για την επίτευξη της αληθινής ζωής, της χαρισματικής μέθεξης του ακτίστου και κτιστού και της ζωντανής σχέσης του ανθρώπου με τον Θεό.

Για την ψυχή υποστηρίζει ότι: «Επειδή η ψυχή του ανθρώπου δεν υποπίπτει εις τας αισθήσεις, είναι φανερόν, ότι είναι άυλος. Ο Θεός εχάρισεν εις τον άνθρωπον ψυχὴν ἀθάνατον»¹³³⁸. «Το δε εμφύσημα του Θεού δηλοί, ότι εις το υλικόν σώμα του ανθρώπου ενεφύτευσε την άυλον ουσίαν, την ψυχὴν, η οποία τον ζωογονεί»¹³³⁹.

Όσον αφορά στην οντολογία του νου, ο Κομμητάς ασχολείται με το θέμα αυτό σε επίπεδο γνωσιολογικό και φιλοσοφικό και χρησιμοποιεί τις επιστημονικές μεθόδους για την καταγραφή των αισθητών εμπειριών ή των νοητών αντικειμένων στον εγκέφαλο σε επίπεδο υλικό, βιολογικό, ψυχολογικό, φιλοσοφικό. Στα γραφόμενά του δεν παραθεωρεί την εμπειρία των φιλοσόφων αγίων της Ορθόδοξης ανατολικής Εκκλησίας για την παρουσία της εμπειρίας της βίωσης του Θεού και της μετοχής του ακτίστου. Γράφει σχετικά: «Η προσευχή είναι ύψωσις του νοός και της καρδίας προς τον Θεόν, διά να ζητήσωμεν παρ' αυτού τα ψυχωφελή και σωτηριώδη αγαθά»¹³⁴⁰.

Αναφερόμενος στον νου σχολιάζει: «Ο νους, ο λόγος και το πνεύμα είναι σύμφυτα. [...] το ενιαίον του νου τρισσόν [...]»¹³⁴¹ και συναποτελούν τον ένα και ενιαίο τριαδικό νου.

Επίσης, ο άγιος Γρηγόριος σε πολλούς λόγους του για τις δυνάμεις της ψυχής αναφέρεται στις μεταξύ τους σχέσεις, διακρίνοντας τον ουρανό και τη γη ως τα ακρότατα του κτιστού κόσμου, αποτυπώνοντας και προσδίδοντας στον ουρανό την άυλη και νοερή υπόσταση ενώ στη γη την υλική και αισθητή. Σύμφωνα μ' αυτόν, «ο άνθρωπος θεωρείται το προικισμένο δημιούργημα, που συγκεφαλαιώνει όλη την κτίση, που διαθέτει το νοερό και υλικό στοιχείο και είναι προικισμένος με νου και αίσθηση, με έναν ακατάληπτο τρόπο, από τη σοφία του Θεού, ώστε να αναμιγνύει τα άμικτα. Ο νους, δηλαδή η πραγματικότητα, συνδέει τον άνθρωπο με τον νοερό κόσμο και η αίσθηση με τον αισθητό και λογικό κόσμο. Μεταξύ του νου και της αίσθησης μεσολαβούν ως γνησιότατοι σύνδεσμοι, οι τρεις άλλες δυνάμεις, η φαντασία, η δόξα και η διάνοια»¹³⁴². «Ο νους προσεγγίζεται ως η εστίαση της ύπαρξης του ανθρώπου, ως το ακρότατο μέσα μας αγαθό»¹³⁴³. «Ο νους φέρει το κατ' εικόνα, ενεργεί κατ' εαυτόν, ενώνεται με τον Θεό, επιστατεί, είναι ο μόνος από τα εγκόσμια, που μπορεί να γίνει Θεός, αν θέλει, ανεγείροντας το σώμα της ταπεινώσεως. Ο νους εμπεριέχει λογισμούς και νοήματα»¹³⁴⁴, «νους είναι και η μόνη τέλεια και αμέριστη ουσία μέσα μας, η αυτοτελώς ενεργούσα»¹³⁴⁵.

Αντίστοιχα, ο Κομμητάς στη «*Μεταφυσική*»¹³⁴⁶ του, κλιμακώνει τις δυνάμεις του ανθρώπου από τις υλωδέστερες και αλογότερες προς τις πνευματικότερες και λογικότερες.

«Στις αισθήσεις υπάρχει διαβάθμιση από τις υλικότερες και αλογότερες προς τις αϋλότερες και λογικότερες. Η ακοή και η όραση είναι λογικότερες από την αφή, διότι η καθεμιά χρησιμοποιεί τη σωματοειδή δύναμη που φέρει μέσα της με διαφορετικό

¹³³⁸ Κομμητάς, Παιδαγωγικά Μαθήματα ..., Διδακτικά - Ιερά Κατήχησις, ..., ό. π., σ. 6.

¹³³⁹ Ο. π., σ. 11.

¹³⁴⁰ Ο. π., Εισαγωγή, σ. 46.

¹³⁴¹ Ο. π., σσ. 10, 266.

¹³⁴² Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας (2008), Τόμος 10^{ος}, Ομιλίες (ΚΑ' – ΜΒ'), Θεσσαλονίκη: Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», 2008, σ. 152. Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, (2009), Τόμος 11^{ος}, Ομιλίες (ΜΓ' - ΞΓ'), Θεσσαλονίκη: Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», σ. 332.

¹³⁴³ Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας (2009), Τόμος 11^{ος}, ό. π., σ. 336.

¹³⁴⁴ G. P. Migne, *Patrologiae Graecae*, Tomus 150, Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά, Τα Ευρισκόμενα Πάντα, Typographi Brepols Editores Pontificii, Turnholti (Belgium), 1120 D, σ. 3. Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας (1994), Τόμος 8^{ος}, ..., ό. π., σσ. 9-13, 268.

¹³⁴⁵ Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας (2009), Τόμος 11^{ος}, ..., ό. π., σ. 336.

¹³⁴⁶ Βλ. Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχεία Μεταφυσικής*, Κώδικας 1947, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, σ. 12.

τρόπο»¹³⁴⁷. «Είναι ενέργειες της ψυχής και μέσα τους βρίσκονται τα σπέρματα των αρετών»¹³⁴⁸. «Επειδήπερ εκείνα φύσει πρόσεστιν ἡμῖν, ἀνέγκλητα δε τα φυσικά, παρὰ του αγαθοῦ Θεοῦ πεποιημένα, ἵνα δι' αὐτῶν ἐν ἔργοις αγαθοῖς περιπατήσωμεν»¹³⁴⁹. Για τον λόγο, «αι προσβολαί ἐξ ὧν γίνονται τα αἰσθήματα διὰ πέντε μὲν ὁδῶν διαπορθμεύονται εἰς τὴν ψυχὴν»¹³⁵⁰.

«Ἡ φαντασία εἶναι τὸ μεθόριο τοῦ νοῦ καὶ τῆς αἰσθήσεως»¹³⁵¹, «ἀποτελεῖ τὴ διαρκὴ ἔδρα τῶν ἐνεργειῶν τοὺς»¹³⁵², «δεν εἶναι ἀποχωρισμένη ἀπὸ τὴ δόξα καὶ τὴ διάνοια, ποὺ εἶναι λογικότερες δυνάμεις καὶ ἐνεργεῖ κι αὐτὴ με ὄργανο τὸ ψυχικὸ πνεῦμα στὸν ἐγκέφαλο»¹³⁵³. Για τὸν Κομμητᾶ, ἡ «φαντασία ἐστὶν ἐκεῖνη τῆς ψυχῆς ἡ δύναμις ἣτις οὐ μόνον παρίστησι τὰς εἰκόνας τῶν παρεληλυθότων πραγμάτων ἐναργῶς πῶς, ἀλλὰ καὶ συμπλέκει καὶ συντίθεισιν αὐτὰς διαφόρως κατὰ τὸ δοκοῦν»¹³⁵⁴. Ο νοῦς σὲ κάθε περίπτωση ἐπικοινωνεῖ με τὶς αἰσθήσεις καὶ τὴν ψυχὴ, ἡ ὁποία εἶναι ἐμφύσημα τοῦ Θεοῦ, ἄυλη οὐσία καὶ ζωογονεῖ τὸ υλικὸ σῶμα.

Απὸ τὴν καλὴ ἢ κακὴ χρῆση τῶν αἰσθητῶν, ὁ νοῦς θὰ μποροῦσε νὰ δημιουργήσῃ «μόνιμο κάλλος ἢ αἴσχος στὴν ψυχὴ, πλούτο ἢ πενία, δόξα ἢ ἀδοξία εἴτε νοητὸ φῶς παρεκτικὸ αἰώνιας ζωῆς εἴτε νοητὸ καὶ κολαστήριον σκότος»,¹³⁵⁵ ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς.

«Τὸ παθητικὸ τῆς ψυχῆς, ποὺ περιλαμβάνει τὸ ἐπιθυμητικὸ καὶ τὸ θυμικὸ στὴν τριμερὴ διαίρεση τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ τὸ ἄλογο μέρος τῆς, συνάπτεται ἄμεσα με τὸν νοῦ καὶ αὐτὸ τὸ συνδέει με τὸ σῶμα. Ἀπαθὴς εἶναι αὐτὸς ποὺ υποτάσσει τὶς ἄλογες δυνάμεις τῆς ψυχῆς στὸν νοῦ καὶ ἐμπαθὴς αὐτός, ποὺ ὁ νοῦς τοῦ - τὸ λογιστικὸ τῆς ψυχῆς - εἶναι ὑποταγμένο στὸ παθητικὸ»¹³⁵⁶.

«Οἱ ὀντολογικὲς δυνατότητες τοῦ νοῦ, τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ διαθέτει τὴ δύναμη τῆς νόησης, με ὄργανο τὸ ψυχικὸ πνεῦμα στὸν ἐγκέφαλο. Ἡ ἐνέργειά τῆς ἐξωτερικεύεται με τὴν κατὰ διάνοια, ψυχικὴ ζωὴ, δηλαδὴ τὶς καθημερινὲς διανοητικὲς, γνωστικὲς διεργασίες τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τὸν ἐξωτερικὸ διασκορπισμὸ στὴν πολυμέριστη κτιστὴ πραγματικότητα. Ο νοῦς ὅμως, διαθέτει καὶ τὴν ὀντολογικὴ θεῖα προδιαγραφή, τὴν ἀνώτερη δυνατότητα νὰ ἐπιστρέφει στὸν εαυτὸ τοῦ»¹³⁵⁷, «στὴν καρδιά, στὸ ταμεῖο τῶν λογισμῶν μας»¹³⁵⁸.

Ἐπεξηγεῖ ὁ ἅγιος: «Εἶναι ωφέλιμη ἡ ἐπιστροφή τοῦ νοῦ στὸν εαυτὸ τοῦ καὶ ἡ συνένωση, ἢ μάλλον ἡ ἐπιστροφή ὅλων τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν νοῦ καὶ ἡ κατ' αὐτὸν ἐνέργεια, ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰ Θεὸν ἐνέργεια»¹³⁵⁹. «Αὐτὴ ἡ κυκλικὴ κίνηση τοῦ νοῦ ονομάζεται ἐνοειδὴς συνέλιξις, ἐκφραση δανειζόμενη ἀπὸ τὸν ἅγιο Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη»¹³⁶⁰. «Τότε τὸ ἐνιαῖο τοῦ νοῦ - νοῦς, λόγος, πνεῦμα - τὰ τρία στοιχεῖα ἐνοποιούνται καὶ ἐτσι συναντᾷ τὸν πραγματικὸ τριαδικὸ εαυτὸ τοῦ καὶ συνάπτεται με τὴ

¹³⁴⁷ Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Ἔργα, Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (1999), Τόμος 2^{ος}, ... ὁ. π., σσ. 22-23, 300.

¹³⁴⁸ Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Ἔργα, Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (2009), Τόμος 11^{ος}, ..., ὁ. π., σ. 334.

¹³⁴⁹ Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Ἔργα, Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (1994), Τόμος 8^{ος}, ..., σσ. 16-18, 394.

¹³⁵⁰ Στέφανος Κομμητᾶς, Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς, Κώδικας 1947, Εθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, σ. 4.

¹³⁵¹ Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Ἔργα, Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (1994), Τόμος 8^{ος}, ... ὁ. π., σσ. 19-20, 92.

¹³⁵² Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Ἔργα, Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (2004), Τόμος 9^{ος}, Ομιλίαι (Α' - Κ'), Ἐκδοσις Τρίτη, Θεσσαλονίκη: Πατερικαὶ Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», σ. 206.

¹³⁵³ Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Ἔργα, Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (1999), Τόμος 2^{ος}, σσ. 2-5, 206.

¹³⁵⁴ Κομμητᾶς, Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς, ..., ὁ. π., σ. 12.

¹³⁵⁵ Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Ἔργα, Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (1994), Τόμος 8^{ος}, σσ. 4-8, 94.

¹³⁵⁶ Ο. π., σσ. 16-24, 328.

¹³⁵⁷ Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Ἔργα, Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (1999), Τόμος 2^{ος}, ... ὁ. π., σσ. 20-25, 150.

¹³⁵⁸ Ο. π., σ. 104.

¹³⁵⁹ Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Ἔργα, Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (1981), Τόμος 6^{ος}, Πρὸς Ἀκίνδυνον Λόγοι Ἀντιρρητικοί (Δ - Ζ), Ἐκδοσις Δεύτερη, Θεσσαλονίκη: Πατερικαὶ Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», σ. 556.

¹³⁶⁰ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων, PG 3, 705 A, στο: Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Ἔργα, Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (1999), Τόμος 2^{ος}, σσ. 22, 110.

θεαρχική Τριαδική μονάδα»¹³⁶¹. Η ουσία του νου είναι η ενέργεια της επιστροφής στον ίδιο τον εαυτό του, η επιστροφή της ενέργειάς του στην καρδιά, όπου ταυτόχρονα συναντάει και την άκτιστη Χάρη του Αγίου Πνεύματος. Αλλά και για τον Κομμητά, ο νους έχει διαμεσολαβητικό ρόλο καθώς επικοινωνεί με τον υλικό κόσμο. Έτσι αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ο άνθρωπος, αλλά συγχρόνως, μεταφέρει μηνύματα στην ψυχή μέσω της οποίας έχουμε τη φυσική και την εξ αποκαλύψεως θεογνωσία.

Ο Κομμητάς είναι παραδοσιοκεντρικός και απορρίπτει διαρρήδην τη θέση των Ελλήνων φορέων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, υποστηρικτών της αυτούσιας μεταφύτευσης, της εισδοχής της νέας εργαλειακής, ορθολογικής κοσμοθεωρίας που παρήγαγε μια μακρά ευρωπαϊκή διανοητική διαλεκτική, άγνωστη στην ελληνική πραγματικότητα. Απορρίπτει την ακραιφνή δυτικοφροσύνη και υποστηρίζει την αυτόνομη εγχώρια δημιουργία.

Το θεολογικό έργο του Κομμητά, μέσα από την *«Εκκλησιαστική ιστορία»* και την *«Ιερά Κατήχηση»* είναι μία επιστροφή στην αγνότητα της ζωής και στους σεβάσιμους θεσμούς της αρχαίας Εκκλησίας.

Ο λόγιος με ακριβολόγο θεολογική ορολογία, με την παράθεση αυτούσιων ιερών κειμένων, όπως του Συμβόλου της Πίστεως, των Δέκα Εντολών, την ανάλυση των επτά Μυστηρίων, την παράθεση και επεξήγηση των εννέα Μακαρισμών του Χριστού, διατυπώνει με ακρίβεια τη διδασκαλία της Εκκλησίας και παραθέτει ένα έργο, πράγματι, το απαύγασμα της πίστης και της αγάπης του στον Θεό και στην Εκκλησία του¹³⁶².

Μάλιστα, κατέβαλλε ιδιαίτερη προσπάθεια για τη διδακτική της καλλιέργειας μιας ζωντανής και συνειδητής συμμετοχής του λαού στη λατρευτική ζωή της Ορθόδοξης Εκκλησίας, μιας και η μακροχρόνια σκλαβιά των Ελλήνων οδήγησε σε αφροντισία και παραμέληση της ζωντανής χριστιανικής ζωής. Η *«Εκκλησιαστική ιστορία»* και η *«Ιερά Κατήχηση»* του Κομμητά αποτελούν συμπλήρωμα της *«Φιλοκαλίας»* των Κολλυβάδων. Τα παραπάνω έργα του αποσκοπούν στην αναβίωση του αρχαίου χριστιανικού φρονήματος και λειτουργούν ως ιερή ζύμη της πνευματικής ανάπλασης και ζωτικότητας σε μια εποχή υποβάθμισης της θερμής του θρησκευτικού βίου. Το θεολογικό του έργο αποτελεί συνέχεια του Φιλοκαλικού κινήματος και συνετέλεσε πολύπλευρα στην πνευματική και θεολογική αναγέννηση του βασανισμένου ελληνικού λαού.

Πριν κλείσουμε το κεφάλαιο αυτό δεν πρέπει να παραλείψουμε να αναφερθούμε στις κατηγορίες που δέχθηκε ο Κομμητάς από τον μοναχό Θεόκλητο Διονυσιάτη που θεώρησε ότι ο Κωφιώτης λόγιος στρέφεται εναντίον των Κολλυβάδων. Διαφαίνεται να τον κατατάσσει στους πεπλανημένως φρονούντας και οι ισχυρισμοί του Κομμητά κρίνονται ως ασύστατοι από τον παραπάνω μοναχό. Γράφει ότι οι ισχυρισμοί του Θεσσαλού λόγιου για τις θέσεις των Κολλυβάδων ότι «οι ιερείς οφείλουν να λειτουργώσιν μόνον πριν ανατείλει ο ήλιος, τας δε Προηγιασμένας της Τεσσαρακοστής μετά την δύσιν του ηλίου και να εκφωνώσιν όλας τας μυστικάς προσευχάς της λειτουργίας εις επήκοον πάντων, το δε Μυστήριον ποιούσιν εις τους οφθαλμούς των παρευρισκομένων κατά την λειτουργίαν εκείνην, οίτινες όφειλον ανεξαίρετως να μεταλαμβάνωσι ...»¹³⁶³ κρίνονται λανθασμένοι. Ο μοναχός Θεόκλητος Διονυσιάτης παραδέχεται ότι «είναι αληθές ότι μαζί με το κίνημα

¹³⁶¹ Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας (1994), Τόμος 8^{ος}, ..., ό. π., σσ. 4-7, 266.

¹³⁶² Γκόλτσης Ιωάννης Αθ. (2014), *Στεφάνου Κομμητά «Ιερά Κατήχησις»*. Θεολογική Επισκόπηση, στα Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: *«Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά»* (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 173-176.

¹³⁶³ μ. Θεόκλητος Διονυσιάτης, (2009⁵), *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, ο Βίος και τα Έργα του (1749-1809)*, Πέμπτη έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, σσ. 40-41.

των Κολλυβάδων συνεπορεύετο και μερίς μοναχών του Αγίου Όρους, επιδιώκουσα την εκφώνησιν των μυστικών ευχών της θείας Λειτουργίας, ως εμφανίζεται εις ανέκδοτον τινα κώδικα Ιακώβου του Νεασκητιώτου. Αλλ' η μερίς αυτή ήτο εντελώς ξένη προς τους Κολλυβάδες»¹³⁶⁴.

Για το ίδιο θέμα, ο μοναχός Θεόκλητος Διονυσιάτης αναφέρει παρακάτω ότι «το λεγόμενον υπό του Κομμητά, ότι οι Κολλυβάδες ήθελον να τελήται η θεία Λειτουργία προς της ανατολής του ηλίου και η Προηγιασμένη μετά την δύσιν, ως εάν ευρισκόμεθα εις την εποχήν των κατακομβών, είναι ανακριβές. Ο θεός Πατήρ, γράφει - εννοώντας τον Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη - εις το «Πηδάλιον» του, ψέγων τους ιερείς εκείνους, οίτινες ετέλουν την Προηγιασμένην το πρωί, υπομιμνήσκει ότι αι ευχαί αυτής αναφέρουν εσπερινήν θυσίαν και ότι πρέπει να τελήται μετά μεσημβρίαν, ως επικρατεί εν Αγίω Όρει. Εκείνο πάλιν το Μυστήριον ποιούσιν εις τους οφθαλμούς των παρευρισκομένων κατά την λειτουργίαν εκείνην, όπως και ο Νικήτας ο Στηθάτος¹³⁶⁵, λέγει ταύτα [...]»¹³⁶⁶.

Ο μοναχός Θεόκλητος Διονυσιάτης συνεχίζει ότι «ο Κομμητάς πολύ ολίγον, φαίνεται, θα ησχολήθη με τα αιτήματα των Κολλυβάδων, τα οποία κυρίως, ήσαν το των Μνημοσύνων και το περί συνεχούς θείας Μεταλήψεως. Τα άλλα, περί των εκατηγορήθη ο Άγιος Νικόδημος, απετέλουν κατ' αυτού προσωπικά επιθέσεις, εις τας οποίας και απαντά στο έργο του: εν τη «Ομολογία πίστεως». Το γεγονός δε, ότι ούτε καν κάμνει μνηϊαν εν τω βιβλιαρίω τούτω, περί των ομίλει ο Κομμητάς - όστις, ειρήσθω, παρέσυρε τον μακαρίτην Βερίτην, τον Ι. Κολιτσάραν και την «ΖΩΗΝ» -, αποδεικνύει ότι δεν ανεκινήθησαν ζητήματα, τα οποία θα προεκάλουν την δικαίαν μήνιν των αντιπάλων του, οίτινες θα είχαν υπέρ αυτών αναμφισβήτητα επιχειρήματα»¹³⁶⁷. «Ο Άγιος Νικόδημος συκοφαντήθηκε εκ φθόνου και όλως ψευδώς», όπως λέγει ο Γεράσιμος Σμυρνάκης¹³⁶⁸ κι οι συκοφαντίες έφθαναν συχνά μέχρι του γελοίου. Οι οπαδοί του καταδιώχθηκαν και σύμφωνα με τη διήγησιν του Κομμητά¹³⁶⁹, «οι υπερισχύοντες εβύθιζον τους νικωμένους μοναχούς εις την θάλασσαν και εξώριζον των μονών»¹³⁷⁰.

Σχετικά με τους ισχυρισμούς του μοναχού Θεόκλητου Διονυσιάτη, ότι ο Κομμητάς παρέσυρε τον Βερίτην, προσφεύγοντας στα γραφόμενα του Γ. Βερίτη επί του συγκεκριμένου θέματος, θα διαβάσουμε ότι: «Αξιοσημείωτη και όμοια αξιόπαινη καινοτομία των Κολλυβάδων, που θυμίζει κι αυτή αποστολικά χρόνια, ήταν κι η πρωτοβουλία που είχαν να απαγγέλλουν δυνατά τις μυστικές ευχές της λειτουργίας, ώστε να τις ακούει κι ο λαός, να τελούν το μυστήριο μπρος στα μάτια όλων των πιστών, που επροσκαλούντο στο τέλος όλοι, αν είχαν φυσικά προετοιμασθή, να μεταλάβουν. Επίσης,

¹³⁶⁴Ο. π., σ. 41.

¹³⁶⁵Ο Νικήτας, ο οσιότατος πρεσβύτερος της μονής του Στουδίου, ο λεγόμενος Στηθάτος έζησε γύρω στο 1030 μ.Χ. και χρημάτισε ο πιο γνήσιος μαθητής του Συμεών του Νέου Θεολόγου. Από αυτόν μυήθηκε πολλά μυστηριώδη μαθήματα της πνευματικής φιλοσοφίας. Ο Όσιος Νικήτας μάς παρέδωσε τους πνευματικούς θησαυρούς του με μια θετική και μεθοδική σκέψη. Ο Στηθάτος, πλην των γνησίων θείων εμπειριών του ήταν και κάτοχος της Πατερικής γραμματείας, των διαφόρων ιδιοτυπιών της και της ορολογίας της, όπως αναφέρεται στο: Γεώργιος Γαλίτης Α. (1986), (Επιμέλεια), *Φιλοκαλία των Ιερών Νηπιτικών*, Μετάφραση: Αντώνιος Γαλίτης, Τέταρτος τόμος, Αθήνα: Εκδόσεις Το περιβόλι της Παναγίας, σσ. 49-52.

¹³⁶⁶Ο. π., σσ. 42-43.

¹³⁶⁷Ο. π., σ. 41.

¹³⁶⁸Α. Κωνσταντινίδης (1903), *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα: Γεράσιμος Σμυρνάκης, σσ. 167-168, όπως αναφέρει Γ. Βερίτης, Το αναμορφωτικό κίνημα των Κολλυβάδων και οι δύο Αλέξανδροι της Σκιάθου, *Ακτίνες*, Έτος Στ', Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος 1943, τεύχος 36, Αθήνα, σ. 103.

¹³⁶⁹Βερίτης, *Το αναμορφωτικό κίνημα των Κολλυβάδων ...*, ό. π., σ. 103.

¹³⁷⁰Χιώτης, (Επανέκδοση), *Επίτομος Εκκλησιαστική Ιστορία* συντεθείσα παρά Στ. Κομμητά, Έκδοσις Β', Ζάκυνθος, σ. 239, όπως αναφέρει στο άρθρο του ο Βερίτης, *Το αναμορφωτικό κίνημα των Κολλυβάδων ...*, ό. π., σ. 102.

τη θεία Λειτουργία των προηγιασμένων την ήθελαν να γίνεται, σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, το βράδυ, στη θέση του εσπερινού κι όχι το πρωί»¹³⁷¹.

Το συγκεκριμένο σημείο, στο οποίο σχολιάζεται ο Κομμητάς ότι παρέσυρε κι άλλους μελετητές, θα θέλαμε να προσθέσουμε ότι η πρόθεσή του δεν είναι να παρασύρει, αλλά να ενημερώσει και να προφυλάξει τον ελληνικό λαό για τις πολυεπίπεδες έριδες που προέκυψαν στην Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία. Ο σκοπός του είναι καθαρά παιδαγωγικός και διδακτικός. Εξάλλου, ο Π. Χιώτης που επέλεξε να επανεκδόσει την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Κομμητά, το πραγματοποίησε, γιατί θεώρησε ότι το έργο του λογίου-παιδαγωγού αποσκοπεί στη «διδασκαλία και μάθησιν παντός ανατολικού Ορθοδόξου, όστις βούλεται εξ ομοδόξων συγγραμμάτων να σπουδάξῃ και διδάσκηται την κατάστασιν της Εκκλησίας του»¹³⁷².

Ακόμη και οι ισχυρισμοί του Κομμητά για τους οποίους ο λόγιος ψέγεται και αφορούν στην ώρα διεξαγωγής της θείας Λειτουργίας και της Προηγιασμένης θείας Λειτουργίας και της θέσης ανάγνωσης των ευχών δεν διαφαίνεται ότι διαφέρουν από αυτές του αγίου Νικόδημου του Αγιορείτη.

Ο Κομμητάς είναι «τέκνον κατά πνεύμα ευπειθέστατον»¹³⁷³. Πιστεύουμε ότι η θέση του μοναχού Θεόκλητου Διονυσιάτη αδικεί τον λόγιο-παιδαγωγό Στ. Κομμητά, ο οποίος όπως εκτενώς αναφέραμε παραπάνω αγωνίζεται να διαφυλάξει ως κόρη οφθαλμού τη γνήσια παράδοση της Ορθόδοξου Ανατολικής Εκκλησίας.

Η θέση μας για τη συμπόρευση των θέσεων του Κομμητά και αυτών των Κολλυβάδων στηρίζεται στην εκτενή μελέτη των έργων του Κωφιώτη λόγιου: «*Εκκλησιαστική ιστορία*» και «*Ιερά Κατήχηση*», τα οποία σκοπό έχουν να διαφωτίσουν τον υπόδοιλο Ορθόδοξο χριστιανικό ελληνικό λαό, που παρά την προσήλωσή του στην Ορθόδοξη παράδοση είχε ατονήσει εν μέρει η γνήσια Ορθόδοξη πνευματική ζωή.

Ο Κομμητάς, όπως και οι Κολλυβάδες στόχευαν: στην απόκτηση του γνήσιου Ορθόδοξου φρονήματος με θεολογικό ήθος και ορθοπραξία, στην ανανέωση της αυθεντικής πνευματικής ζωής. Όλοι οι ανωτέρω λόγοι αγωνίστηκαν για τη διάχυση της διαχρονικότητας του Ευαγγελικού μηνύματος και αντιστάθηκαν στην επιχειρούμενη αλλοτρίωση από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και τον προτεσταντικό προσηλυτισμό.

---

¹³⁷¹ Χιώτης, (Επανεκδοση), *Επίτομος Εκκλησιαστική Ιστορία* συντεθείσα παρά Στ. Κομμητά, Έκδοσις Β', Ζάκυνθος, σ. 239, όπως αναφέρει στο άρθρο του ο Βερίτης, *Το αναμορφωτικό κίνημα των Κολλυβάδων ...*, ό. π., σ. 102.

¹³⁷² Χιώτης, (Επανεκδοση), *Επίτομος Εκκλησιαστική Ιστορία* συντεθείσα παρά Στ. Κομμητά, Έκδοσις Β', Ζάκυνθος, σ. 239, Προλεγόμενα, σ. η'.

¹³⁷³ Κομμητάς, *Εγκυκλοπαιδείας Ελληνικών Μαθημάτων ...*, τόμος δεύτερος, προμετωπίδα του τόμου.

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ - ΝΕΑ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΗΤΑ

Εισαγωγή

Στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος εντοπίσαμε δέκα (10) ανέκδοτους κώδικες με αυτόγραφα χειρόγραφα του Κομμητά, τα οποία, κατά πάσα πιθανότητα, ο Κωφιώτης λόγιος τα προόριζε, για να τα εκδώσει, συμπεριλαμβάνοντάς τα στα νέα «*Παιδαγωγικά Μαθήματα*», που θα ήταν απαραίτητα στην εγκύκλιο εκπαίδευση. Οι κώδικες που βρέθηκαν είναι οι ακόλουθοι και θα αναλυθούν παρακάτω:

- 1. «Μεταφυσική», 81 χχ.
- 2. «Ρητορική», 71 χχ.
- 3. «Διάλογος περί πολιτείας», 45 χχ.
- 4. «Κείμενο περί του γλωσσικού ζητήματος», 15 χχ.
- 5. «Λογική», 73 χχ.
- 6. «Γραμματική: Τυπικόν», 63 χχ.
- 7. «Γραμματική, Τυπικόν, περί αναλύσεως & συνθέσεως Λόγου», 25 χχ.
- 8. «Ονομαστικόν: Ονομασίαι διαφόρων πραγμάτων και υποθέσεων», 138 χχ.
- 9. «Παιδαγωγικά μαθήματα: Γραμματική και Συντακτικό και διαταγές περί Διδασκάλων», 53 χχ.
- 10. «Σημειώσεις διαφόρων μαθημάτων», 37 χχ.

1. Κώδικας 1947 - «Στοιχεία της Μεταφυσικής»: 31,5 X 20 εκ., φφ. 81

1.1 Η Μεταφυσική

Στην αρχή του κώδικα 1947 ο Κομμητάς παραθέτει τους ορισμούς της Φιλοσοφίας και της Μεταφυσικής καθώς και τη διαίρεσή της σε καθαρή και μικτή ή εφαρμοσμένη : «η των όντων επιστημονική γνώσις. Η γνώσις περί τα σώματα και τας ιδιότητας αυτών ονομάζεται φυσική, εξιχνεύουσα την φύσιν των σωμάτων και εν τούτοις την αλήθειαν ερευνώσα και ευρίσκουσα. Η Μεταφυσική ασχολείται περί τας πνευματικές ουσίας και τα αφηρημένα όντα, εξετάζουσα το αληθές και αγαθόν και περί την ανάπτυξιν των αρχών των άλλων επιστημών ή τεχνών, διά τούτο εστιν αυτήν διελείν εις δύο εις καθαράν και μικτήν ή εφαρμοσμένην»¹³⁷⁴.

Η «Μεταφυσική» του Κομμητά διακρίνεται από τη Λογικοκριτική, δηλαδή τη γνωσιοθεωρία. Ο ίδιος δεν εγκαταλείπει τον οντολογικό στοχασμό και προσπαθεί να διερευνήσει την αρχή και τα όρια της ανθρώπινης γνώσης. Δεν απορρίπτει την παραδοσιακή θεματογραφία της μεταφυσικής, δεν αρνείται την ύπαρξή της. Προσπαθεί να κρατήσει ίση απόσταση από τους «παλαιούς» και τους «νεώτερους», με την έννοια ότι μπορούν να αξιοποιηθούν αναλύσεις και θέσεις τόσο από την αρχαία (και τις βυζαντινές της επιβιώσεις) όσο και από τη νεώτερη ευρωπαϊκή φιλοσοφία. Ο Κομμητάς γνωρίζει με κάθε λεπτομέρεια την ελληνική φιλοσοφική παράδοση και η προσέγγιση του είναι ένα δομημένο σύνολο αρχών που δεν αντιστρατεύονται την χριστιανική πίστη.

Αναμφισβήτητα, ο παραδοσιακός ορισμός της φιλοσοφίας παραπέμπει, με τον έμμεσο απόηχο του Βόλφ (Wolff), στους τέσσερις τομείς της: τον «Διαβατικόν» (που περιέχει τη Λογική και την Οντολογία), τον «Υπερβεβηκότα» (ή τη Φυσική Θεολογία), τον «Υποβεβηκότα» (δηλαδή τις «πρακτικές επιστήμες»: το «κατά φύσιν δικαίωμα» (την Ηθική, την Οικονομία και την Πολιτική) και τον «Εσχατον» (δηλαδή τις φυσικές επιστήμες και τα Μαθηματικά)¹³⁷⁵.

¹³⁷⁴ Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Κώδικας 1947, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη, φ. 1.

¹³⁷⁵ Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ..., ό. π., σ. 339.

Βέβαια, οι επιμέρους αυτές φιλοσοφικές διερευνήσεις αρθρώνονται θεολογικά, ώστε να μην υπονομεύεται η Ορθόδοξη θεολογία και συνάμα, οι αναθεωρήσεις της φιλοσοφικής προβληματικής να νομιμοποιούνται ανάλογα με την εγγύτητα που εμφανίζουν προς τις χριστιανικές αρχές. Ως φιλεπιστήμων, ο Κομμητάς ενδιαφέρεται για την πηγή της βεβαιότητας και τα όρια της ανθρώπινης γνώσης, ενώ παράλληλα πραγματεύεται τα νοσοποιά αίτια της γνωστικής ικανότητας του ανθρώπου.

Για τον λόγιο, «η καθαρά μεταφυσική ασχολείται με: α) την Ψυχολογία: η οποία καταγίνεται με τη θεωρία της ψυχής και εξετάζει τη φύση, τις δυνάμεις και τις ενέργειες αυτής. Ψυχολογία λέγεται η περί ψυχής πραγματεία. Ψυχή δε εστί η εν τοις ούσι συντηρητική δύναμις. Δύναμιν δε λέγομεν την άγνωστον και ακατάληπτον ημίν αιτίαν γνωστού τινός φαινομένου. Οι δυνάμεις που συνέχουν το παν είναι η έλξις και η ώσις, εξ αμφοτέρων γαρ τα όντα συντηρείται εις συναρμογήν»¹³⁷⁶. «Η ακόρεστος επιθυμία της αθανασίας έμφυτον εστί τεκμήριον της αθανασίας της ψυχής· τα δε ιερά γράμματα, αθάνατον διδάσκοντα την ψυχήν και θείον εμφύσημα, βεβαιοί τα λεγόμενα»¹³⁷⁷. «β) Τη Λογική, όπου είναι η μέθοδος, με την οποία αποδεικνύεται η αλήθεια, γ) την Οντολογία, η οποία εξετάζει τις αφηρημένες έννοιες των όντων, δ) την Κοσμολογία, η οποία μελετά τη θεωρία «περί της αρχής του παντός» και «της φύσεως των όντων», ε) τη Φυσική Θεολογία, η οποία αφορά στην απόδειξη της ύπαρξης και των ιδιοτήτων του ανωτάτου όντος και στ) την Ηθική, την τέχνη που διευθύνει τη φαντασία και τα πάθη και τας εξ αυτών πράξεις περί ευδαιμονίας απόλαυσιν και των ιδίων εκάστου χρεών γνώσιν τε και εκπλήρωσιν»¹³⁷⁸.

Από την άλλη μεριά, ο Κομμητάς σημειώνει για τη μικτή Μεταφυσική τα εξής: «Η μικτή ή η εφαρμοσμένη μεταφυσική καταγίνεται περί το ανιχνεύσαι και ανευρείν τας αρχάς και τας γενικάς αιτίας πασών των επιστημών τε και τεχνών, διά τούτο ανάγκη αυτήν διαιρείσθαι εις τσαύτα μέρη όσαι εισίν αι επιστήμαι και αι τέχναι»¹³⁷⁹.

Σχετικά τώρα με τον όρο «Μεταφυσική» ή το «*Μετά τα Φυσικά*» του Αριστοτέλη, όπως μας παραδόθηκαν σε ένα σώμα απαρτιζόμενο από δεκατέσσερα βιβλία, παραμένει άγνωστο, αν γεννήθηκε τυχαία, από την κατάταξη του Ανδρόνικου ή επινοήθηκε από κάποιον μαθητή του Αριστοτέλη, τον Εύδημο, πιθανώς, για να δηλώσει την επιστήμη που ο Αριστοτέλης αναζητά, στα «*Μετά τα Φυσικά*» και την αντιδιαστέλλει προς την «πρώτη φιλοσοφία ή θεολογία»¹³⁸⁰.

«Ο όρος αυτός, την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, υφίσταται σημασιολογική αλλαγή και υποδηλώνει τη μεταβολή ή την ανατροπή των παραδοσιακών προτεραιοτήτων και αξιολογήσεων. Αρχίζει να αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο από τη στιγμή που εγκαινιάζεται ο κοσμοθεωρητικός υποβιβασμός του παραδοσιακού ύψιστου αντικειμένου της, δηλαδή της σφαίρας του υπερβατικού πνεύματος ως καθαρής νόησης ή του Θεού»¹³⁸¹.

Ο προσδιορισμός της Μεταφυσικής, του κεντρικού αυτού όρου της φιλοσοφικής γλώσσας από τον Κομμητά, αποκαλύπτει την κοσμοθεωρητική και φιλοσοφική του στάση. Ο λόγιος-φιλόσοφος δεν παραμερίζει την οντολογική προβληματική. Το πρωτείο του Θεού και της Θεολογίας παραμένει ακλόνητο, όπως το γνώριζε η παραδοσιακή Μεταφυσική. Το ον αναζητείται στο θείο, στη συνύφανσή του με τις γνωστικές δυνάμεις του ανθρώπου.

¹³⁷⁶Κομμητάς, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Κώδικας 1947, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη, ό. π., ..., φ. 2.

¹³⁷⁷Ο. π., φ. 3.

¹³⁷⁸Ο. π., φφ. 1-2.

¹³⁷⁹Ο. π., φ. 2.

¹³⁸⁰Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά Ι, Άπαντα*, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, 199 - Οι Έλληνες, Εισαγωγή, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Αναστασία-Μαρία Καραστάθη, σσ. 32-33.

¹³⁸¹Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός ...*, ό. π., σ. 47.

«Παρά την εμπειριστική γνωσιοθεωρία, που επικρατεί την εποχή του Διαφωτισμού»¹³⁸², παραμένουν οι παλιές οντολογικές προτεραιότητες. Ο Κομμητάς υπερασπίζεται το υπερβατικό πνεύμα στον χώρο της οντολογίας. Οι πρώτες αρχές βρίσκονται στο Θείο και προκύπτουν από τη μελέτη του όντος.

Η «Κοσμολογία», ως μέρος της Μεταφυσικής, ακολουθεί τον κλασικό αριστοτελικό ορισμό και είναι η επιστήμη των πρώτων αρχών. Η έννοια της Μεταφυσικής κρατάει τις παλιές οντολογικές προτεραιότητες και τις νοησιαρχικές τάσεις, αλλά τα έργα της περιέχουν πλήθος αναφορών στην νεότερη επιστήμη. Προσπαθεί να προσαρμόσει με τον καλύτερο ακριβή δυνατό τρόπο, τα νέα δεδομένα της Φιλοσοφίας και των επιστημών.

Όπως ο λόγιος υποστηρίζει, «η Φυσική Θεολογία ασχολείται με την απόδειξη της ύπαρξης και των ιδιοτήτων του ανωτάτου όντος»¹³⁸³. Βέβαια, στον συγκεκριμένο ορισμό, τα όρια ανάμεσα στη Φυσική Θεολογία και τη Φυσική Φιλοσοφία είναι δυσδιάκριτα. Από τη μελέτη του συνολικού έργου του Κομμητά, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, ότι τα επιχειρήματα του διανοητή αντλούν το περιεχόμενό τους από πολλές και διαφορετικές περιοχές (Μαθηματικά, Θεολογία, Φιλοσοφία, Πειραματική Φιλοσοφία κ.ο.κ.). Έτσι, δημιουργείται ένα πλαίσιο που φιλοξενεί έναν μεγεθυμένο θεολογικό, φιλοσοφικό και επιστημονικό στοχασμό.

«Είναι ευρύτατα αποδεκτό ότι η Φυσική Φιλοσοφία τον 17^ο και 18^ο αιώνα είχε να κάνει αποκλειστικά, με τον Θεό. Οι φυσικοί φιλόσοφοι ως άλλοι «ιερείς της φύσης», τη μελετούσαν, με σκοπό να βρουν σ' αυτή αποδείξεις για την ύπαρξη ενός «Σχεδίου», το οποίο υποκινούσε μια ανώτερη διάνοια, ο Θεός. Έτσι, μέσω της Φυσικής Φιλοσοφίας δεν αποκάλυπταν μόνο τον ρόλο του Θεού στον κόσμο, αλλά απέδιδαν μια ευσεβή και λατρευτική διάσταση στην ίδια τη μελέτη της φύσης. Επομένως, οι προθέσεις του Νεύτωνα, αλλά και κάθε διανοητή, αποτυπώνονταν με ιδιαίτερο τρόπο, σε αυτή τη λατρευτική διαδικασία παραγωγής γνώσης. Παράλληλα, οι διαφοροποιήσεις στα έργα τους δίνουν μια αίσθηση των διαφορετικών διαστρωμάτων της περιόδου»¹³⁸⁴.

1.2 Ο όρος της Ηθικής

Στο θέμα της ηθικής, η προσέγγιση του Κομμητά είναι ηθικοφιλοσοφική. Εξακτινώνεται σε διάφορα επίπεδα, όπως το οντολογικό, ή κοσμολογικό, το ανθρωπολογικό ή γνωσιοθεωρητικό και το ηθικοφιλοσοφικό. Διαφαίνεται η μη εκκοσμικευμένη, η ασκητική αντίληψη για τα ηθικά πράγματα και εκφράζεται με την παλαιά ηθικοφιλοσοφική εννοιολόγηση. Η σκέψη του μένει προσκολλημένη στα παραδοσιακά σχήματα. Μία από τις τρεις αλήθειες που πρέπει να διακρίνουν οι φιλοσοφούντες, είναι η ηθική αλήθεια. Άρα, ηθική σημαίνει ταύτιση και συμφωνία λόγων και πράξεων. Η θεολογική υιοθέτηση και ερμηνεία συμβιβάζεται με θύραθεν τάσεις ευνοϊκές απέναντι στην ηθικοφιλοσοφική ανατίμηση της αισθητής ανθρώπινης διάστασης.

Από τον ίδιο, η ηθική ορίζεται ως η τέχνη του να διευθύνει κανείς τη φαντασία και τα πάθη και τις πράξεις που προέρχονται από αυτά, με σκοπό την απόλαυση της ευδαιμονίας, αλλά και του καθενός τη γνώση των ιδίων χρεών και την εκπλήρωσή τους. Μελετάται λοιπόν, η πρακτική συμπεριφορά με ουσιαστική επιδίωξη να σταθμιστούν οι ανθρώπινες δράσεις, για να επιτευχθεί το μέγιστο ατομικό και κοινωνικό όφελος. Τα πάθη λαμβάνονται σοβαρά υπόψη και η προσφυγή στο λογικό ως καθοδηγητή των παθών, παρουσιάζεται αναγκαία για την καταπολέμηση των αδυναμιών. Τονίζεται ακόμη η

¹³⁸²Ο. π., σ. 48.

¹³⁸³Κομμητάς, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Κώδικας 1947, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη, ό. π., ..., φφ. 1-2.

¹³⁸⁴Δημήτρης Πετάρκος (2016), *Φυσική Φιλοσοφία και Φυσική Θεολογία - Η Αποστολική και Λατρευτική Διάσταση της Μελέτης της Φύσης στην Αγγλία του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, σσ. 56-57.

συνάφεια των σωματικών λειτουργιών με την ηθικοπνευματική ζωή, καθώς ξεκινά από μια εικόνα για τον άνθρωπο, όπου οι βιολογικές και βιοψυχικές προϋποθέσεις είναι άμεσα ή έμμεσα καθοριστικές. Παράλληλα, γίνεται αναφορά στη συνύφανση ψυχικών ιδιοτήτων ή λειτουργιών με ηθικοπνευματικούς, αλλά και με φυσικούς-υλικούς παράγοντες, καθώς και στην προβολή του ρόλου των παθών ως ουσιαστικού στοιχείου της ανθρώπινης ιδιοσυστασίας, ως κινητήριας και ζωοποιού ενέργειας.

Είναι ολοφάνερο ότι η πλατωνική και αριστοτελική ηθικοφιλοσοφική εννοιολογία συνεχίζουν να επιδρούν επάνω του. Ο λόγιος κυριαρχείται από έγνοια πειθάρχησης και συγκράτησης των παθών, ενώ αναζητείται ο τρόπος αυτορρύθμισής τους κάτω από την εποπτεία της νόησης. Στο έργο του επιβιώνουν τάσεις νοησιαρχικές, συνδεδεμένες με το θεολογικό πλαίσιο, καθώς υπάρχει εμφοτική αναφορά στον Θεό ως έσχατο εγγυητή της ηθικής.

Ο Κομμητάς υπογραμμίζει πως η φύση ορίζεται με τέτοιο τρόπο, ώστε φυσική κατεξοχήν, να είναι ακριβώς, η προτεραιότητα του λογικού. Αν η λογικότητα είναι νόμος της φύσης, αν ο άνθρωπος είναι φύσει λογικός κι αν η αρετή είναι πράξη σύμφωνη με τον σκοπό της φύσης, τότε λογικό και αρετή ταυτίζονται. Άρα, συμμόρφωση με τη φύση σημαίνει συμμόρφωση των παθών στις εντολές του λογικού.

1.3 Ζωικά Πνεύματα

Κατόπιν, ο λόγιος-φιλόσοφος προβαίνει σε μια λεπτομερή ανάλυση των αισθητικών οργάνων επικοινωνίας των ανθρώπων, παρουσιάζοντας αδιάσειστα τεκμήρια για τη γνώση της φυσιολογίας της εποχής. Αξίζει εδώ, να παρατηρήσουμε ότι γίνεται αναφορά στο «ζωτικόν πνεύμα» που ρέει στα καθαρότερα και πνευματοδέστερα μέρη του αίματος, που ονομάζεται «χυμός νευρικός» ή «ζωτικόν πνεύμα»¹³⁸⁵. Από τον Κομμητά επίσης, μεταφέρονται οι επιστημονικές δοξασίες των αρχαίων Ελλήνων για τα φαινόμενα της ζωής, την ανατομία και τη φυσιολογία τους που είχαν επιδράσει στη φιλοσοφία.

Εδώ πρωτοστατεί η θεωρία για τα ζωικά πνεύματα. «Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν πως τα ζώα κι ο άνθρωπος έχουν μέσα τους κάποιο αέριο ψιλό, ένα είδος πνεύμα (αγέρα), που βάζει σε κίνηση τον οργανισμό και κάνει την ψυχή να ενεργεί πάνω στο σώμα και το αντίστροφο, το σώμα στην ψυχή. Την αρχή της δοξασίας τη βρίσκουμε στην ιωνική επιστήμη (Ηράκλειτος, ο γιατρός Ιπποκράτης κ. ά.). Αργότερα, τη θεωρία τη συστηματοποίησε ο Αριστοτέλης, δουλεύοντας σαν επιστήμονας και σαν μεταφυσικός μαζί. Η οριστική της διαμόρφωση, επήλθε στην Ιατρική σχολή της Αλεξάνδρειας με τον γιατρό Γαληνό τον 2^ο αιώνα μ. Χ. Η θεωρία για τα ζωικά πνεύματα επιβλήθηκε σαν επιστημονική αλήθεια. Στο τέλος των αρχαίων χρόνων, στον Μεσαίωνα και στην Αναγέννηση θεωρείται φυσιολογική ερμηνεία που δε σηκώνει συζήτηση. Τον 17^ο αιώνα, ο Μπέικον δεν έχει αμφιβολία για τα ζωικά πνεύματα κι ο Ντεκάρτ σ' αυτά στηρίζεται, για να εξηγήσει τις σχέσεις της ψυχής με το σώμα, τα πάθη της ψυχής κλπ. Η θεωρία κατέρρευσε τον καιρό που έγινε γνωστός ο μηχανισμός της κυκλοφορίας του αίματος»¹³⁸⁶.

1.4 Φυσιολογία

Ένα σημαντικό μέρος των αναφορών του Κομμητά σ' αυτό του το έργο άπτονται της Φυσιολογίας.

Μάλιστα, «κατά τη διάρκεια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, σε πολλά ανώτερα σχολεία διαφόρων πόλεων και στα πλαίσια της διδασκαλίας των θετικών επιστημών διδασκόταν η «Φυσιολογία» ή «Φιλοσοφία της φύσεως» ή «Φυσική». Σημαντικοί

¹³⁸⁵Ο. π., φ. 5.

¹³⁸⁶Χ. Θεοδωρίδης (1982), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Δεύτερη έκδοση, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 314.

εκπρόσωποι αυτής της περιόδου, όπως ο Βικέντιος Δαμοδός, ο Ευγένιος Βούλγαρης κι ο Νικηφόρος Θεοτόκης δίδαξαν «Φυσιολογία» και έγραψαν έργο μ' αυτόν τον τίτλο. Βέβαια, «Φυσική Φιλοσοφία» τον 17^ο αιώνα θεωρούνταν η επιστήμη που εξέταζε τις αιτίες της μεταβολής και της ηρεμίας του σώματος»¹³⁸⁷.

Αναμφίβολα, «η συνεισφορά τόσο του Βούλγαρη όσο και του Δαμοδού υπήρξε σημαντική, αφού με την πολυγλωσσία και διδακτική τους δράση κράτησαν την Ελλάδα σε άμεση και στενή επαφή με την πρόοδο που συντελούνταν στη Δύση, είτε πρόκειται για τη Φιλοσοφία είτε για τις επιστήμες, όπως η Αστρονομία, τα Μαθηματικά και η Φυσική»¹³⁸⁸. «Η άποψη του Βούλγαρη για τη «Φυσιολογία» δεν διαφέρει ουσιαστικά από εκείνη του Δαμοδού»¹³⁸⁹. «Στο έργο του, «Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις», συγκεντρώνει τις θεωρίες των Ντεκάρτ, Νεύτωνα, Μπόιλ και πολλών άλλων, τις οποίες δεν αναλύει μόνο, αλλά και αξιολογεί ενώ παράλληλα υιοθετεί πολλές από αυτές»¹³⁹⁰.

Επίσης, «τα κείμενα και η διδασκαλία του ρηξικέλευθου δασκάλου Βικέντιου Δαμοδού για τη Φυσιολογία, τη Λογική και την Ηθική, τα οποία μεταφέρουν το νεωτερικό ευρωπαϊκό πνεύμα της φιλοσοφίας που εισήγαγε, επηρέασε - άμεσα ή έμμεσα - το πνευματικό κλίμα των Επτανήσων, αλλά και ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα»¹³⁹¹.

Στο πλαίσιο αυτής της διαπίστωσης, ότι δηλαδή «ο όρος «Φυσιολογία» (Φυσική Φιλοσοφία) κυριάρχησε στα έργα των στοχαστών του 17^{ου} αιώνα και με δεδομένο ότι η θεώρηση του Γκασεντί, που γνωρίζει ο Δαμοδός, βρήκε ένθερμους συνεχιστές, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, χωρίς πολλές επιφυλάξεις, με διακειμενική σύγκριση, ότι ο Κεφαλλήνας δάσκαλος είχε υπόψη του, εκτός των άλλων και το έργο του Ου. Τσάρλετον (1619-1707), τις θεωρίες του οποίου ίσως γνώρισε, κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Ιταλία. Ο Ου. Τσάρλετον, με οδηγό τις απόψεις του Γκασεντί, δημοσίευσε ένα ογκώδες έργο, με τίτλο «Φυσιολογία» (Λονδίνο, 1654), στο οποίο αντικατοπτρίζεται η βαθιά αρχαιογνωσία του, καθώς παραθέτει πλήθος αποσπασμάτων από αρχαία κείμενα στην ελληνική γλώσσα. Η σύγκριση του χειρογράφου της «Φυσιολογίας» του Δαμοδού, που έχει συνεξεταστεί με το περιεχόμενο του έργου του Ου. Τσάρλετον, μας πείθει ότι ο πρώτος ακολουθεί την αρχιτεκτονική και τις θέσεις του δεύτερου»¹³⁹².

Βέβαια, «κατά τον 17^ο και ιδιαίτερα, κατά τον 18^ο αιώνα, υπήρξαν σημαντικές ανατομικές και νευροφυσιολογικές ανακαλύψεις, που δεν επικέντρωσαν το ενδιαφέρον των επιστημόνων της εποχής, μόνο στον εγκέφαλο, αλλά σε πολλές περιπτώσεις κατέδειξαν επίσης και τον τρόπο λειτουργίας του»¹³⁹³. «Τον 18^ο αιώνα κυρίως, ολοκληρώνεται η μελέτη των αρτηριακών κλάδων. Παράλληλα, καταγράφονται σημαντικά επιστημονικά επιτεύγματα που βασίζονται σε κλινικές περιγραφές συμπτωμάτων και ασθενειών»¹³⁹⁴. «Το 1791, ο Ιταλός Λουίτζι Γκαλβάνι (1737-1798) απέδειξε πως υπάρχουν και στο σώμα ηλεκτρικές δυνάμεις, αλλά και ότι ο ηλεκτρισμός παίζει σημαντικό ρόλο στη λειτουργία των μυών και με τις παρατηρήσεις του θέτει τις

¹³⁸⁷Ιωάννης Γ. Δελλής (2014), *Όψεις προβληματισμού περί παιδείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σσ. 142-143.

¹³⁸⁸Ο. π., σ. 245.

¹³⁸⁹Ν. Πατηνιώτης (2004), «Εκλεκτικές συγγένειες: Ευγένιος Βούλγαρης και Θεόφιλος Κορυδαλέας», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας*, 26, σσ. 27-77.

¹³⁹⁰Ιωάννης Δελλής Γ. (2014), *Όψεις προβληματισμού περί παιδείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 245.

¹³⁹¹Ο. π., σ. 185.

¹³⁹²Ο. π., σ. 153.

¹³⁹³Γεώργιος Παναγής Θ. και Μανόλης Δαφέρμος (2008), *Ψυχή, νους και εγκέφαλος: Μια ιστορική αναδρομή στη μελέτη των μεταξύ τους σχέσεων*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, *Hellenic Journal of Psychology*, Vol. 5, σ. 350.

¹³⁹⁴Ο. π., φ. 351.

βάσεις της ηλεκτροφυσιολογίας¹³⁹⁵. Έπειτα, οι πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα αποδείχθηκαν ιδιαίτερα, σημαντικές για την ιστορία των νευροεπιστημών»¹³⁹⁶.

«Κατά τον 18^ο αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η όραση αποτελούσε ένα θέμα πλατειάς έρευνας. Με την «Οπτική» (1704) του Ισαάκ Νεύτωνα και την «Ανατομία του Ανθρώπινου Σώματος», 1803, του Μπελ, φάνηκε ότι είχε ξεκινήσει μια μακρόχρονη παράδοση έρευνας από φυσικούς και φυσιολόγους, σε γερές βάσεις. Τα δύο αυτά διάσημα βιβλία είχαν σαν κεντρικό θέμα τη Φυσική τού ερεθίσματος, την ανατομία του ματιού και αντιμετώπιζαν το μάτι σαν έναν σύνθετο μηχανισμό»¹³⁹⁷.

«Μόλις στα 1807, είχε κυριαρχήσει η άποψη που προωθήθηκε από τον Τόμας Γιάνγκ ότι το μέγεθος, η μορφή, το χρώμα και η θέση στον χώρο θα πρέπει να μεταβιβάζονται μέσω του ιδώλου στον αμφιβληστροειδή και των νEURων που οδηγούν από εκεί στον ινιακό λοβό»¹³⁹⁸.

Επομένως, όπως γίνεται αντιληπτό, «από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, η Φυσιολογία είχε ραγδαία εξέλξει και στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, η επιστήμη της Πειραματικής Φυσιολογίας ήταν εδραιωμένη»¹³⁹⁹. Ο Κομμητάς είχε γίνει κοινωνός του σημαντικού αυτού διαθέσιμου αποθέματος φυσιολογικών γνώσεων, γύρω από τη λειτουργία του εγκεφάλου, του νευρικού συστήματος και των ανθρώπινων αισθητηριακών διαδικασιών. Ο φιλόσοφος-λόγιος αναγάγει τις αισθήσεις, που τις θεωρούσε κανάλια πληροφόρησης στην πραγματικότητα και το προκύπτον επίπεδο συνείδησης, σε κεντρικό θέμα της ψυχολογίας με φιλοσοφικό βέβαια περίβλημα.

Παράλληλα, «η ανακάλυψη του Τσάρλς Μπελ (1774-1842), του Σκώτου φυσιολόγου και χειρουργού, που το 1811 διατύπωσε τη θεωρία των ειδικών ενεργειών και νEURων ήρθε να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της Ψυχολογίας. Ο επιστήμονας υποστήριξε ότι, εφ' όσον τα νEURα παρεμβάλλονται μεταξύ των συμβάντων του εξωτερικού μας περιβάλλοντος και της ανθρώπινης συνείδησης, θα πρέπει να επιδρούν στον χαρακτήρα των εμπειριών μας, κατά την αντίληψη. Επομένως, κάθε νEURο, αφού διεγερθεί, επιβάλλει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ή τις ενέργειες, στην υφή οποιασδήποτε εμπειρίας»¹⁴⁰⁰. «Οπωσδήποτε η θεωρία του Λουίτζι Ρολάντο (1770-1831), διατυπωμένη περί τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, που υποστήριζε ότι η νόηση εντοπίζεται στον εγκέφαλο και τα εγκεφαλικά ημισφαίρια είναι η έδρα των «υψηλότερων» νοητικών λειτουργιών»¹⁴⁰¹ αλλά και «τα αποτελέσματα του Πιέρ Φλορένς (1794-1867), που δημοσιεύθηκαν στα 1824-1825 και που καθιέρωσαν τόσο την έννοια του εγκεφάλου ως έδρα της νόησης σε μια καθαρά εμπειρική βάση όσο και τη Φυσιολογία σαν βασικό θεμέλιο της Ψυχολογίας»¹⁴⁰² θα είχαν μελετηθεί από τον Κομμητά. Εξάλλου από τη μελέτη του κώδικα 1947, διαφαίνεται η αξιοσημείωτη γνώση από μέρους του, της αισθητηριακής διαδικασίας. Οι λεπτομερείς ακριβολογίες του, καταδεικνύουν τη γνώση των αποτελεσμάτων των πειραματικών μελετών και των τεχνικών εξελίξεων στη μικροσκοπία. Ο ίδιος ήταν σε θέση να πραγματεύεται το αντικείμενο της φυσιολογίας των αισθήσεων λεπτομερώς και με επιστημονικό τρόπο. Οριοθετούσε με κάθε λεπτομέρεια της φυσιολογικές και τις ανώτερες ψυχικές λειτουργίες, όπως αυτές της αντίληψης, της

¹³⁹⁵Χ. Ανδρέου, Χ. Δεσέρη, Α. Καφαντάρη, Β. Τσιπροπούλου, Θ. Καραβάτος (2002), Στις ρίζες της νευρο-ψυχο-φυσιολογίας, Από την Ελληνική Αρχαιότητα, έως τον 19^ο αιώνα, *Εγκέφαλος*, 39, σσ. 189-197, όπως αναφέρουν οι: Παναγής και Δαφέρμος, Ψυχή, νους και εγκέφαλος ..., ό. π., σσ. 324-366, 352.

¹³⁹⁶Παναγής και Δαφέρμος, Ψυχή, νους και εγκέφαλος ..., ό. π., σσ. 324-366, 353.

¹³⁹⁷Ο. π., σ. 47.

¹³⁹⁸Ο. π., σσ. 47-48.

¹³⁹⁹Robert Thomson (1992), *Η Ιστορία της Ψυχολογίας*, Μετάφραση: Δημοσθένης Αποστολόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Κάλβος, σ. 39.

¹⁴⁰⁰Ο. π., σ. 40.

¹⁴⁰¹Ο. π., σ. 42.

¹⁴⁰²Ο. π., σσ. 42-44.

συνείδησης, της προσοχής, της σκέψης, της μνήμης, της φαντασίας, της βούλησης, της ενέργειας, της έξεως, του ύπνου και των ονείρων, της παραφροσύνης, της μανίας και τη μεταφορά πληροφοριών από το νευρικό σύστημα, γύρω από τις ιδιότητες των διεγερτικών αντικειμένων και γεγονότων στον νου.

Ο λόγιος πραγματοποιεί σημαντικά επιστημονικά βήματα, κοπιώδεις και ρηξικέλευθες προσπάθειες σε ποικίλους επιστημονικούς τομείς, αναγνωρίζει την αгаσθή συνεργασία των επιμέρους τμημάτων του εγκεφάλου, καθώς και ότι η νοητική λειτουργία είναι εξαιρετικά περίπλοκη και εξαρτάται από τη συνολική λειτουργία του εγκεφάλου. Απαντά καίρια στα ζητήματα και στις επιστημονικές αντιπαραθέσεις της εποχής του. Οι μελέτες του φανερώνουν τη σφαιρικότητα των επιστημονικών ερευνών του και συγχρόνως, την υπέρβαση του απλού προσδιορισμού του βιολογικού υποστρώματος της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Ο Κομμητάς στις αναλύσεις της ανατομίας του σώματος είναι πιστός πλατωνιστής και συγχρόνως, αριστοτελιστής, όταν η επιστημονική επεξήγηση και ανάλυση το απαιτεί. Συγχρόνως, προσλαμβάνει τις ιδέες των μεγάλων Ευρωπαίων στοχαστών. Οι γνώσεις του αποδεικνύουν το υψηλό επίπεδο παιδείας και επιστημονικής κατάρτισής του. Οι προσπάθειές του μεταφέρουν ευρωπαϊκές επιστημονικές γνώσεις στον ελλαδικό χώρο με στόχο την αναβάθμιση της εκπαίδευσης.

Ο Κωφιώτης λόγιος παρουσιάζει και συστηματοποιεί τις φυσιολογικές γνώσεις της εποχής του, αλλά διερευνά και τη δυνατότητα συνεπικούρησης στην Ψυχολογία και στη Φιλοσοφία.

Συνεπώς, οι επιστημολογικο-φιλοσοφικές ιδέες του Κομμητά επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι ο λόγιος, πέρα από τις παραπάνω επιδράσεις που δέχθηκε, γνώριζε επαρκώς τις απόψεις που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη, σχετικά με το περιεχόμενο της «Φυσιολογίας» ή «Φυσικής Φιλοσοφίας». Με τους όρους αυτούς δε δηλώνονταν απλώς μια περιορισμένη πειραματική διαδικασία, αλλά πολλές γνωστικές περιοχές σε στενή μεταξύ τους συνάρτηση, όπως η Επιστημολογία, η Μεταφυσική, η Οντολογία, ακόμη και θεολογικές θεωρήσεις. Όπως διαπιστώνουμε από το χειρόγραφο κείμενο, στη σκέψη του λογίου, η εξήγηση και η κατανόηση του «φυσικού σώματος» και της «φύσεως» γενικά, ήταν συνυφασμένες με έναν προβληματισμό για τα όρια της ανθρώπινης γνωστικής ικανότητας και την αποδοχή ενός παρεμβατικού ρόλου του Θεού στον υλικό κόσμο.

1.5 Η Ψυχή

Σημαντικές επίσης, είναι οι συνεχείς επισημάνσεις του Κομμητά για την ψυχή. Αναφέρει σχετικά: «Η ακόρεστος επιθυμία της αθανασίας έμφυτον εστί τεκμήριον της αθανασίας της ψυχής· τα δε ιερά γράμματα, αθάνατον διδάσκοντα την ψυχήν και θείον εμψύσημα, βεβαιοί τα λεγόμενα»¹⁴⁰³.

Για τον λόγιο, η έννοια της ψυχής είναι αλληλένδετη μ' αυτή της ζωής. Η ψυχή είναι ο πυρηνικός όρος στον μελετώμενο κώδικα. Ο Κομμητάς αντλεί τις έννοιες κατ' ευθείαν από την πλατωνική φιλοσοφία, αλλά και την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση. Για τον Κομμητά, «η ψυχήν εστίν άυλος και πνεύμα»¹⁴⁰⁴, δηλαδή πλησιάζει περισσότερο στην πλατωνική σημασία, παρά στη σημερινή έννοια.

«Στην παλαιότερη εκδοχή, ήταν η αρχή της ζωής και της νόησης μαζί. Στη νεότερη, από τον καιρό που ξεχώρισαν τα ψυχικά φαινόμενα από τα φυσιολογικά, τη δεχόμαστε στην επιστήμη για αρχή της νόησης μονάχα»¹⁴⁰⁵. «Η ψυχή για τον Πλάτωνα είναι μια

¹⁴⁰³Ο. π., φ. 3.

¹⁴⁰⁴Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Κώδικας 1947, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη, φ. 3.

¹⁴⁰⁵Χ. Θεοδωρίδης (1982), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Δεύτερη έκδοση, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 322.

οντότητα πνευματική, που υπήρχε προτού να μπει στο σώμα και θα εξακολουθεί να υπάρχει μετά θάνατον»¹⁴⁰⁶.

«Η μεταφυσική της ψυχής εξετάζει την αρχή, τη φύση, την ουσία, τη σχέση της με την πραγματικότητα στο σύνολο, ενώ η εμπειρική ή πειραματική ψυχολογία εξετάζει την ψυχική πραγματικότητα, όπως οι φυσικές επιστήμες τη φύση»¹⁴⁰⁷.

Άρα, η θεότητα και η ψυχή η ίδια αποτελούν τις δύο πρώτες πηγές της ανθρώπινης γνώσης, σε αντίθεση με τη σωματική αίσθηση. Τα προϊόντα αυτών των πηγών επεξεργάζεται η έμφυτη ικανότητα της νόησης και ιδιαίτερα, τα αισθήματα, που γνωστοποιούν στην ψυχή τις προσβολές του αισθητηρίου. Ο Θεσσαλός λόγιος χωρίς να θίγει το οικοδόμημα της Εκκλησίας, την οποία άλλωστε υπηρετεί, περιορίζεται στο να συναινέσει στην πρόοδο της φιλοσοφίας των «νεοτέρων». Συνηγορεί με τις θέσεις του Πλάτωνα, τουλάχιστον στο σημείο που αποδοκιμάζονται οι αισθήσεις και δεν αντιστρατεύεται τη χριστιανική κοσμολογία.

Επομένως «οι βεβαιότητες Μπέικον, Ντεκάρτ, Λάιμπνιτς, Βόλφ εγγράφονται σε μια νοησιαρχική απόκρουση των αισθησιοκρατικών αντιλήψεων του Αριστοτέλη και του Λοκ, για να καταστήσουν αδιαφιλονίκητη την πίστη στο άυλον, στο αθάνατον της λογικής ψυχής»¹⁴⁰⁸.

«Η επιθυμία της αθανασίας είναι έμφυτο τεκμήριο της αθανασίας της ψυχής και τα ιερά γράμματα διδάσκουν αυτή, η οποία είναι θείο εμφύσημα και βεβαιώνει τα λεγόμενα»¹⁴⁰⁹, γράφει ο παιδαγωγός. Ο Κομμητάς, ως ιερωμένος πρεσβεύει την ανάσταση των νεκρών και εμπιστεύεται τις ιερές γραφές, οι οποίες βεβαιώνουν τη θεϊκή φύση και την αθανασία της ψυχής.

Συνεπώς, «η αθανασία της ψυχής αποτελεί βασική θρησκευτική δοξασία με βαρύνουσα δογματική και εσχατολογική αναγωγή. Η πίστη δηλαδή, ότι η ζωή συνεχίζεται μετά θάνατον είναι κοινή»¹⁴¹⁰. «Η Ανάσταση του Χριστού και η ανάστασή μας, μέσα σ' Αυτόν μαζί Του, μέσα στο σώμα της Εκκλησίας Του είναι η μοναδική, χρονική και υπερχρονική διάβαση»¹⁴¹¹.

1.6 Η ιδέα

Η έννοια της ιδέας είναι επίσης κεντρική στον κώδικα, με τίτλο: «*Στοιχεία της Μεταφυσικής*». Η χρήση της έννοιας της Ιδέας παραπέμπει στις πλατωνικές Ιδέες, οι οποίες αποτελούν «έναν αιώνιο και αμετάβλητο κόσμο, που υπάρχει για τον εαυτό του και που μόνο με τη νόηση γίνεται καταληπτός»¹⁴¹². «Η ιδέα είναι αυτό καθ' αυτό μεθ' αυτού μονοειδές αεί ον»¹⁴¹³, γράφει ο Πλάτωνας. «Κάθε μάθηση και γνώση είναι ξαναθύμηση (ανάμνησις). Η ψυχή βλέποντας τα αισθητά θυμάται με τη νόηση τις ιδέες»¹⁴¹⁴ «και είναι αθάνατη και αιώνια»¹⁴¹⁵.

¹⁴⁰⁶Ο. π., σ. 327.

¹⁴⁰⁷Χ. Θεοδωρίδης (1982), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Δεύτερη έκδοση, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 85.

¹⁴⁰⁸Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ..., ό. π., σ. 342.

¹⁴⁰⁹Κομμητάς, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Κώδικας 1947, ..., ό. π., φ. 3.

¹⁴¹⁰Μάριος Μπέγζος (1996), *Ψυχολογία της θρησκείας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σσ. 94-99· Βλέπε σχετικά: Γιούλια Μαρκάκη (1981), *Τα Αρχαία Μυστήρια και η Αθανασία της Ψυχής (Αιγυπτιακά, Ιουδαϊκά, Μινωικά, Ορφικά, Ελευσίνια*, Αθήνα.

¹⁴¹¹Αθανάσιος Γιέφτιτς (2007), (πρ. Επισκόπου Ζαχλουμίου και Ερζεγοβίνης), *Χριστός, η Χώρα των Ζώντων*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίνδικτος, σσ. 82-83.

¹⁴¹²Τσέλλερ-Νεστλέ (1980), *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Μετάφραση από τη δέκατη τρίτη έκδοση: Χ. Θεοδωρίδη, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σ. 166.

¹⁴¹³Πλάτωνας, *Συμπόσιο*, 211 Β, όπως αναφέρουν οι Τσέλλερ-Νεστλέ (1980), *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Μετάφραση από τη δέκατη τρίτη έκδοση: Χ. Θεοδωρίδη, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σ. 166.

¹⁴¹⁴Φαίδωνας 72 Ε, όπως αναφέρουν οι Τσέλλερ-Νεστλέ, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, ... ό. π., σ. 166.

«Για τον Πλάτωνα, οι ιδέες είναι πραγματικότητες που υπάρχουν έξω από εμάς, σ' έναν ιδιαίτερο κόσμο. Όπως τα μάτια βλέπουν τα υλικά πράγματα, έτσι κι ο νους βλέπει (θεάται) τις πραγματικότητες του νοητού κόσμου, τις ιδέες. Αυτή είναι στην αρχική της σημασία η θεωρία (το να βλέπει κανείς, να «θεάται»)¹⁴¹⁶.

Στον αντίποδα, ο Αριστοτέλης απορρίπτοντας τη θεωρία της ανάμνησης του Πλάτωνα και με αφετηρία την άποψή του, πως ύλη και ιδέα (είδος) συνταιριάζονται μέσα στα πράγματα, επαναδιαπραγματεύτηκε το πρόβλημα της επαγωγής με την πρόθεση να φτάσει σε αρχές τέτοιες, που να του επιτρέπουν: «να αντιστρέφει την πορεία του συλλογισμού και να ξαναγυρίζει με «πεπερασμένη σειρά διαρθρώσεων», στη λεπτομέρεια των πραγμάτων και των πραγματικών όντων»¹⁴¹⁷.

Από τα γραφόμενα του Κομμητά αντιλαμβανόμαστε ότι, «ο ενεργητικός νους δε, εφ' ων παρ' εαυτής η ψυχή ανακαινοί και διατάττει και παντοίως αναθεωρεί και αναπλάττει»¹⁴¹⁸. «Η ψυχήν εστίν άυλος και πνεύμα»¹⁴¹⁹ «και ο νους εστίν εκείνη η δύναμις της ψυχής, δι' ης γινόμεθα ημών τε αυτών αντιληπτικοί και των περί ημάς. Και η μεν κίνησις της ψυχής εις το νοείν δε ο νους, νοητικόν, νόησις λέγεται το δε έργον, νόημα και ο μεν νοεί νοητόν λέγεται»¹⁴²⁰. Η ψυχή, που είναι άυλος και πνεύμα βρίσκεται σε ώσμωση και κοινωνεί με τον νου. Το έργο του νου συγκοινωνεί με την άυλη ψυχή, η οποία ανακαινεί, διατάσσει, αναθεωρεί, αναπλάθει τα προσλαμβανόμενα από τον αισθητό κόσμο και πραγματοποιείται αμοιβαία συνέργεια.

«Οργανώνοντας τη φιλοσοφική του σκέψη, ο Πλάτωνας χώρισε τον κόσμο στα δύο, στον νοητό και τον αισθητό. Ο νοητός κόσμος, ο κόσμος των ιδεών, που έχει για τελείωση την ιδέα του αγαθού (Θεός), είναι το αληθινό, το καθαυτό, το όντως ον, η ενότητα και ταυτότητα, ενώ ο αισθητός κόσμος είναι το φαινόμενο, το «γίγνεσθαι», η πολλαπλότητα, η αλλαγή. Η μελέτη και γνωριμία του νοητού κόσμου είναι η Μεταφυσική είτε η Διαλεκτική»¹⁴²¹ όπως την ονομάζει ο Πλάτων. Παρόμοια, παρατηρούμε να είναι η προσέγγιση και του Κομμητά, όσον αφορά στον χωρισμό και στην ώσμωση των δύο κόσμων - του αισθητού και του άυλου, του πνευματικού.

Συγχρόνως, «ο Πλάτων έδωσε υπόσταση στις γενικές έννοιες. Για μας, η γενική έννοια είναι κάτι που το φτιάχνει η νόηση ενώνοντας τα κοινά γνωρίσματα από όμοιες παραστάσεις. Για τον Πλάτωνα όμως, είναι η βαθύτερη ουσία στα όντα, που την παρατηρεί η διάνοια. Η πραγματική ουσία, η αληθινή ύπαρξη, το καθαυτό, το όντως ον, δεν είναι αυτά που παρατηρούμε με τις αισθήσεις παρά αυτό που νιώθει η διάνοια για ουσία στα πράγματα. Αυτό που εννοούμε, όταν λέμε πως η έννοια για μας έχει σημασία λογική, για τον Πλάτωνα έχει οντολογική. Η μεταφυσική του ερευνά το ον. Οι ιδέες λοιπόν είναι πραγματικότητες. Η γενικότερη ιδέα, το γένος, είναι πιο πραγματικό από το είδος κι είναι η αιτία για να υπάρχει το είδος. Το γενικότατο γένος είναι η ανώτατη πραγματικότητα που έχει μέσα της, τις άλλες και τις εξηγεί»¹⁴²². «Το είδος του Αριστοτέλη είναι η πλατωνική ιδέα με τη διαφορά, που τη φαντάζεται στα πράγματα, σε μια

---

¹⁴¹⁴Ο. π., φ. 166.

¹⁴¹⁵Τσέλλερ-Νεστέ, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, ... ό. π., σ. 171.

¹⁴¹⁶Χ. Θεοδωρίδης (1982), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Δεύτερη έκδοση, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 182.

¹⁴¹⁷L. Brunsvicg (1981), *Les étapes de la philosophie mathématique*, éd. Blanchard, σ. 73, όπως αναφέρει ο Επ. Ξενόπουλος, (1998), *Επιστημολογία της Λογικής, Λογική - Διαλεκτική Η Θεωρία της Γνώσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Αριστοτέλης, σσ. 120-121.

¹⁴¹⁸Ο. π., φ. 7.

¹⁴¹⁹Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Κώδικας 1947, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη, φ. 3.

¹⁴²⁰Ο. π., φ. 7.

¹⁴²¹Χ. Θεοδωρίδης (1982), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Δεύτερη έκδοση, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 217-218.

¹⁴²²Ο.π., σ. 224.

εσωτερική ορμή, κάτι που «ενυπάρχει» στα πράγματα, ενώ η πλατωνική ιδέα είναι υπερβατική»¹⁴²³.

Για τον Κομμητά, οι ψυχικές λειτουργίες είναι δυνάμεις της άυλης-πνευματικής ψυχής. Βέβαια, οι δυνάμεις αυτές, δεν εντάσσονται στο αντικείμενο μελέτης της σημερινής επιστήμης της «Ψυχολογίας: ως εμπειρική γνώση του τρόπου με τον οποίο σκέφτονται και αντιδρούν οι άνθρωποι υπό συγκεκριμένες συνθήκες, ούτε ως επιστήμη που μελετά τη συμπεριφορά ως μετρήσιμο μέγεθος και τις νοητικές διεργασίες του ανθρώπου, με επιστημονικές μεθόδους μελέτης το πείραμα και την παρατήρηση»¹⁴²⁴, αλλά ως φιλοσοφική επιστήμη, ως μεταφυσική της ψυχής.

Για τον Κομμητά, «οπότεν δε ουχ ούτως ευχερής εστίν η διάγνωσις της συμφωνίας ή διαφωνίας των δύο ιδεών, τότε λαμβάνεται τις τρίτη, ήτις δύναται συγκριθήναι εκατέρα των δυοίν και εκ τούτου συνάγεται η συμφωνία ή διαφωνία των δυείν πρώτων και η ενέργεια αύτη της ψυχής λέγεται διάνοια· οίον· συγκρίνω τας δύο ιδέας αήρ και σώμα· και επειδή δυσχερής εστίν η διάγνωσις εις κατάνευσιν ή ανάνευσιν, παραβάλλω ταύτας τη του στερεού ιδέα· και γινώσκω μεν ότι η ιδέα του στερεού συμφωνεί με την ιδέα του σώματος· διότι αύτη εισίν η φυσική ιδιότης του σώματος· γινώσκω δε εκ πείρας ότι συμφωνεί η του στερεού ιδέα και τη του αέρος· διότι εγκλειόμενος εις ασκόν ανθίστανται ισχυρώς πιεζόμενος· όθεν συνάγω, επειδή άμφω αι ιδέαι η του αέρος και η του σώματος συμφωνούσι τη του στερεού, ότι ο αήρ εστί σώμα· ούτω διανοούμενος· παν στερεόν εστί σώμα, ο αήρ εστί στερεός, άρα ο αήρ εστί σώμα. Τον αυτόν δη τρόπον ευρίσκω και την διαφωνίαν των ιδεών, ων δυσχερής η διάγνωσις. Τας γαρ ιδέας αήρ και πνεύμα συγκρίνων, παραβάλλω τη του στερεού και γινώσκων ότι το στερεόν ουκ έστι πνεύμα, συνάγω ότι και ο αήρ ουκ έστι πνεύμα (η γαρ έννοια του πνεύματος ύλης εκτός υποτίθεται·) ούτω διανοούμενος· παν στερεόν ουκ έστι πνεύμα, ο αήρ εστί στερεός, άρα ο αήρ ουκ έστι πνεύμα»¹⁴²⁵.

Από την παραπάνω εκδίπλωση της σκέψης του Κομμητά παρατηρούμε ότι η διάνοια είναι η ενέργεια της ψυχής, η τρίτη, η παραβάλλουσα ιδέα, η ιδέα-πρότυπο, όταν συγκρίνουμε δύο δυσχερείς ιδέες, η οποία εγκλείει τη φυσική ιδιότητα του σώματος που ταυτίζεται και με αυτή που γινώσκει εκ πείρας. Διανόηση είναι η μεσολαβητική πράξη, της τρίτης, της συγκρίνουσας ιδέας, η οποία ενέχει την βαθύτερη ουσία των όντων, η οποία παραβάλλουσα επιλύει τη διαφορά.

1.7 Η Αλήθεια

Μία από τις κεντρικές έννοιες στα χειρόγραφα του Κομμητά, που αφορά στη Μεταφυσική είναι η έννοια της αλήθειας. Εξάλλου, το ζήτημα της αλήθειας είναι αρκετά παλαιό και ήταν το επίκεντρο του ενδιαφέροντος στη φιλοσοφία, τη θρησκεία και την επιστήμη.

Στην Παλαιά Διαθήκη οι λέξεις που εκφράζουν την έννοια της αλήθειας χρησιμοποιούνται συχνά με θρησκευτικό περιεχόμενο και οι σημασίες τους είναι πολλές. Κατ' αρχήν «αλήθεια είναι η σταθερότητα, η εμπιστοσύνη, η πραγματικότητα, η εντιμότητα, η καλοσύνη, η ειλικρίνεια και ακόμη η ιδιότητα κάποιου να είναι σταθερός. Η έννοια της αλήθειας συνδέεται στενά με τον Θεό και ταυτίζεται με την έννοια της πιστότητας»¹⁴²⁶. «Τα ίδια τα λόγια του Θεού, έκτος του ότι είναι αληθινά, χαρακτηρίζονται και ως αλήθεια»¹⁴²⁷. Αλήθεια επίσης είναι «ο νόμος του Θεού, η σοφία του Θεού, ο ίδιος ο

¹⁴²³Ο. π., σ. 227.

¹⁴²⁴Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, ..., ό. π., σ. 1994.

¹⁴²⁵Κομμητάς, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Κώδικας 1947, ό. π., φ. 13.

¹⁴²⁶(Ψλ. 131, 11).

¹⁴²⁷(Ψλ. 118, 160).

Θεός»¹⁴²⁸. Στην Καινή Διαθήκη η αλήθεια είναι το θέλημα του Θεού, ο λόγος του Θεού, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «λόγος της αληθείας»¹⁴²⁹ ή «αλήθεια του Ευαγγελίου»¹⁴³⁰. «Η έννοια αυτή συνυπάρχει στον Ιωάννη και με τη φράση το Πνεύμα της αλήθειας»¹⁴³¹, «η οποία σημαίνει ότι το Άγιο Πνεύμα έχει την αλήθεια, μαρτυρεί για την αλήθεια και προπαντός οδηγεί τους πιστούς «ἐν τῇ ἀληθείᾳ πάση»¹⁴³².

«Η Ελληνική Φιλοσοφία από πολύ νωρίς προσπαθεί να βρει το σταθερό, το όντως ον, το απόλυτο. Ο Παρμενίδης διδάσκει πως η διάνοια βρίσκει το απόλυτο. Τέτοιες επίσης, είναι οι ιδέες του Πλάτωνα, καθώς και οι έμφυτες ιδέες των σχολαστικών και του Ντεκάρτ. Ο τελευταίος δέχεται πως οι μαθηματικές αλήθειες είναι αιώνιες ενώ ο Μαλεμπράνς παραδέχεται πως υπάρχουν «αναγκαίες αλήθειες (οι μαθηματικές, οι μεταφυσικές και οι ηθικές), που είναι ακίνητες από τη φύση τους και που τις όρισε η θέληση του Θεού [...]. Όλες οι άλλες είναι αλήθειες συμπτωματικές. Κάτι παραπλήσιο υποστηρίζει από τη δική του άποψη ο Χέγκελ, πως ο νους γνωρίζει το απόλυτο»¹⁴³³, ενώ ο Βούλγαρης χαρακτηρίζει τον φιλοσοφούντα ως «θηράτορα της αληθείας»¹⁴³⁴.

Για τον Κομμητά, «τρία δε είδη αληθείας διακρίνουν οι φιλοσοφούντες: την μεν γαρ λέγουσι μεταφυσικήν, την δε λογικήν, την δε ηθικήν αλήθειαν. Ηθική δε, όταν αι διαθέσεις της ψυχής σύμφωνοι ώσι τοις λεγομένοις: οίον όταν τις είπῃ, ότι έπραξεν όπερ ταις αληθείαις έπραξεν: ει δε τι τουναντίον ηθικώς ψεύδεται, αρνείται γαρ ο έπραξεν: ομολογεί ουκ έπραξε»¹⁴³⁵.

Στον Κομμητά «η φιλοσοφία ερευνά την αλήθεια της φύσης των σωμάτων, αλλά και το αληθές και αγαθόν των πνευματικών ουσιών και των αφηρημένων όντων»¹⁴³⁶. Η Λογική είναι η μέθοδος που διδάσκει τον άνθρωπο να βρίσκει και να υποδεικνύει στους άλλους την αλήθεια. «Οι φιλοσοφούντες διακρίνουν τρία είδη αληθείας: την μεταφυσική αλήθεια, η οποία ερευνά τα πράγματα, αν φέρουν τα εκ φύσεως προσόντα τους, τις εκ φύσεως προσήκουσες προς αυτά ποιότητες, τη συμφωνία των ιδεών και των κρίσεων με τα πράγματα, τη λογική αλήθεια, που σημαίνει την έρευνα της συμφωνίας ιδεών, κρίσεων και πραγμάτων, στα οποία αναφέρονται και την ηθική αλήθεια, η οποία εξετάζει τη συμφωνία των διαθέσεων της ψυχής με τα λεγόμενα, τη βεβαίωση και ομολογία ότι αυτό που έπραξε ήταν σύμφωνο με την αλήθεια»¹⁴³⁷. Συνεχίζει, γράφοντας: «Αναλυτική είναι η μέθοδος του διευθύνειν διανοητικώς τις δυνάμεις της ψυχής, ώστε να ενεργούν ορθώς, με σκοπό την εύρεση της αλήθειας»¹⁴³⁸. Για τον λόγιο, «η διαλεκτική είναι το τμήμα της λογικής, το οποίο, μέσω των σημείων του προφορικού λόγου εκδηλώνεται και προβάλλεται και στους άλλους, υποδεικνύει την ευρεθείσα ενδιαθέτως, αλήθεια, διευθύνει τον προφορικό λόγο (τα ενδιαθέτα νοήματα) στην μετάδοση της αληθείας»¹⁴³⁹. Στη συνέχεια ορίζει τον τρόπο: «Η μέθοδος του διαλέγεσθαι είναι ο τρόπος της διάλεξης, που οφείλουν να χρησιμοποιούν οι συνδιαλεγόμενοι προς εύρεση της αληθείας»¹⁴⁴⁰.

¹⁴²⁸(Ψλ. 24,5. 25,3. 85, 11).

¹⁴²⁹(Εφ. 1,13 κ.α.).

¹⁴³⁰(Γαλ. 2,5.14).

¹⁴³¹(Γαλ. 14,17),

¹⁴³²Ιωάννης Γαλάνης (2001), *Βιβλικές Ερμηνευτικές και Θεολογικές Μελέτες*, ΒΒ 20, (Ιω. 16,13), Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά, σσ. 389-398.

¹⁴³³Χ. Θεοδωρίδης (1982), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Δεύτερη έκδοση, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 204-205.

¹⁴³⁴Ευγένιος Βούλγαρης (1766), «*Λογικής Προδιατριβή*» *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα*, εν Λειψία της Σαξονίας, σ. 58.

¹⁴³⁵Κομμητάς, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Κώδικας 1947, ..., ό. π., φ. 22.

¹⁴³⁶Ο. π., φ. 1.

¹⁴³⁷Ο. π., φ. 22.

¹⁴³⁸Ο. π., φ. 23.

¹⁴³⁹Ο. π., φ. 32.

¹⁴⁴⁰Ο. π., φ. 56.

Ο Κομμητάς μας διαβεβαιώνει έμμεσα, ότι παραμένει προσκολλημένος στη θεωρία της παλιάς Μεταφυσικής για τη μία και αμετακίνητη αλήθεια, η οποία συλλαμβάνεται χάρη στον άχρονο λογισμό. Η ενότητα θεωρίας και πράξης νοείται εδώ περισσότερο ως προσπάθεια πραγμάτωσης αιώνων αξιών που η ιεραρχία τους ορίζεται με βάση πάγια, οντολογικά δεδομένα. Μέσα στο παραδοσιακό τούτο πλαίσιο αναφοράς εξηγείται όχι μόνο η προσοχή που δίνει ο Κομμητάς στο πρόβλημα της υποδιαίρεσης της φιλοσοφίας σε κλάδους, αλλά και στο γεγονός ότι οι σχετικές αναλύσεις του στηρίζονται αποκλειστικά σε αποφάνσεις των αρχαίων. Μέσα από τους αγωγούς της κλασικής εννοιολογίας λαμβάνει χώρα η εκσυγχρονιστική μεθερμηνεία του παραδεδομένου. Διαπιστώνουμε εμμονή σε μια παραδοσιακή, αν και εμπλουτισμένη αντίληψη για τη φιλοσοφία. Η ψυχολογική, λογική, οντολογική σκέψη παραμένει υποταγμένη στη φιλοσοφία, τόσο ιεραρχικά όσο και μεθοδολογικά. Ο λόγιος δεν αγνοεί το πείραμα, αλλά το εμπλέκει και αυτό ζυμώνεται με τη φιλοσοφική σκέψη, η οποία επιβληθεί στη διατήρηση του παλαιού. Αισθάνεται πιο ασφαλισμένος, όσο οχυρώνεται πίσω από πιο καθιερωμένες αντιλήψεις ως προς την υφή και το περιεχόμενο της φιλοσοφίας. Έχουμε έτσι την παραδοσιακή πρόταξη της λογικής ως γενικής φιλοσοφικής προπαιδείας. Κάτω από τις παλαιές θέσεις στεγάστηκαν και νέες και επιχειρείται ταυτόχρονα μια διερεύνηση της συμβατικής λογικής. Τα χειρόγραφα του Κομμητά υποθάλπουν μια εκσυγχρονιστική αλλαγή του περιεχομένου της λογικής. Δεν αφορμάται από τη γνωσιοθεωρητική πρακτική προβληματική, απλά εξετάζει τις λειτουργίες της (ιδέες, συλλογισμούς, εύρεση της αλήθειας), για να καταλήξει στο θέμα της μεθοδολογίας. Στα κείμενα του Κωφιώτη λόγιου αντικείμενο της Μεταφυσικής είναι η σφαίρα του υπερβατικού πνεύματος (της καθαρής νόησης ή του Θεού). Δε διαφαίνεται μετατόπιση του κέντρου βάρους προς κοσμοθεωρητικά ενδιαφέροντα, προς κατεύθυνση εγκόσμια και αντιμεταφυσική.

Ο Κομμητάς δεν βρίσκεται σε συμφωνία με τη γενική τάση του Διαφωτισμού, με την ανθρωπολογία που υποσκελίζει τη θεολογία. Δεν έχουμε εγκόσμια και πρακτική ανθρωποκεντρική Φιλοσοφία. Το αίτημα της στενής σύνδεσης της Φιλοσοφίας με τις Μαθηματικές και Φυσικές Επιστήμες μένει ζωντανό. Η μεταφυσική αποτελεί στα μάτια του Κομμητά περίοπτο τμήμα της Φιλοσοφίας, γενικά. Θάλλει η θεολογική Μεταφυσική. Η Φιλοσοφία ορίζεται με βάση τους κοινούς τύπους των αρχαίων Ελλήνων: νοησιαρχία και θεολογική σκέψη παρουσιάζονται συγγενείς στη λειτουργία τους. Η Λογική δεν αντιτάσσεται στη θεολογία, δεν είναι η επιστήμη του αυτόνομου φιλοσοφικού λόγου, αλλά διερευνά τη γένεση των ιδεών μέσα από τη διαδικασία της επεξεργασίας των δεδομένων των αισθήσεων. Δεν αποκόπτεται η θεολογική θεώρηση του ανθρώπινου πνεύματος και η αναγωγή του σε παράγοντες αποκλειστικά αισθητούς. Θεολογία και Λογική συνεργάζονται και οι αλήθειες της πρώτης συλλαμβάνονται με τον λόγο. Η λογική δεν ασχολείται μόνο με την ανάπτυξη των φυσικών κανόνων της νόησης. Επομένως, ο Κομμητάς έμμεσα, επισημαίνει την ανάγκη της σύγκλισης του θεολογικού και του επιστημονικού λόγου. Δημιουργεί έτσι χώρο για μια συνεργατική σχέση επιστήμης και Θεολογίας. Το σπάνιο πνευματικό, αυθεντικό, θρησκευτικής υφής γεγονός, που ξεπερνά τη συνήθη ανθρώπινη νόηση και βούληση, είναι πραγματικό, παράγεται με συγκεκριμένες φυσικές διεργασίες και δεν μπορεί η επιστήμη να το διαγράψει από το πεδίο έρευνάς της.

1.8 Το πνευματικό γεγονός

Η έρευνα των κειμένων του Κομμητά μας παρέχει ανάγλυφη εικόνα της ευρωπαϊκής ζωής κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Εκτιμούμε πως ο Κομμητάς παραμένει, ίσως, περισσότερο παραδοσιακός πλατωνικός και αριστοτελικός παρά σύγχρονος, σχετικά, με τον ορισμό και τον σκοπό της φιλοσοφίας. Γράφει σχετικά: «Η Μεταφυσική ασχολείται περί τας πνευματικὰς ουσίας και τα αφηρημένα όντα, εξετάζουσα το αληθές και αγαθόν και περί την ανάπτυξιν των αρχών των άλλων επιστημών ή τεχνών, διά τούτο έστιν αυτήν διελείν εις δύο εις καθαράν και μικτήν ή εφαρμοσμένην»¹⁴⁴¹.

Από τον παραπάνω ορισμό δεικνύεται ότι ο Κομμητάς αποδέχεται το σπάνιο και όχι ελεγχόμενα επαναλαμβανόμενο πνευματικό γεγονός, το οποίο δεν είναι αυτονόητα έξω από το πεδίο έρευνας της λογικής. Στη συσσωρευμένη γνώση για τα πνευματικά γεγονότα είναι δυνατόν να υπάρχουν στοιχεία που ενδιαφέρουν και τη λογική, η οποία πρέπει να αυξήσει το γνωστικό της πεδίο, ώστε να συμπεριλάβει και την πνευματική εμπειρία του ανθρώπινου πολιτισμού. Είναι δυνατή η αναζήτηση του εμπειρικού πυρήνα του θρησκευτικού φαινομένου και οι ερμηνείες του μπορούν να σταθούν μαζί με τη συνολική ανθρώπινη εμπειρία και γνώση. Η αληθινότητα μπορεί να συσχετιστεί και με άλλους τομείς της ανθρώπινης εμπειρίας και γνώσης. Για τον λόγιο, η Οντολογία, με την οποία περιγράφουμε και ερμηνεύουμε την εποπτεία του φυσικού κόσμου δεν είναι επαρκής και χρειάζεται και τη μεταφυσική προσθήκη. Η κλασική οντολογία της ορθόδοξης θεολογικής παράδοσης πρέπει να εμπλουτίζει τον ανθρώπινο λόγο. Στην εποχή της προετοιμασίας της έκρηξης της επιστημονικής εξειδίκευσης προβάλλει την ανάγκη της ολότητας, που θα στηρίζει τη λογική συνοχή και την ακρίβεια.

Ο Κομμητάς εκφράζει μια ορθόδοξη ανθρωπολογία, τη διδασκαλία της Εκκλησίας, ότι ο άνθρωπος είναι δισύνθετος, αποτελείται δηλαδή από ψυχή και σώμα. Η ψυχή συνδέεται στενά με τη ζωή, δηλαδή δεν υπάρχει ζωή στο σώμα χωρίς την ύπαρξη της ψυχής και επομένως, η ψυχή ενεργεί σε όλο το σώμα, διαφορετρόπως, συγκρατώντας το σε ενότητα.

Ο Θεσσαλός λόγιος αναφέρεται στη λογική ενέργεια της ψυχής που λειτουργεί στον εγκέφαλο του ανθρώπου. Είναι γνώστης των νευρώνων, των συνάψεών τους, της έκκρισης των νευροδιαβιβαστών που βοηθούν στην εκδήλωση της λογικής ενέργειας της ψυχής του ανθρώπου. Γνωρίζει ότι η κακή λειτουργία του κεντρικού νευρικού συστήματος επηρεάζει την ψυχολογία του ανθρώπου, όπως και ότι η κακή ψυχολογία επηρεάζει με τη σειρά της τη λειτουργία του εγκεφάλου. Υπάρχει λοιπόν αλληλεξάρτηση γονιδίων και περιβάλλοντος. Η Χάρη του Θεού διαπορθμεύεται από την ψυχή στο σώμα και χαριτώνει τη λογική ενέργεια, για να έχει αγαθούς λογισμούς.

1.9 Ο Εκλεκτισμός του Κομμητά

Στα χειρόγραφα της «Μεταφυσικής» του Κομμητά παρατηρείται ο «εκλεκτισμός», ως φιλοσοφική μέθοδος έρευνας. Η μέθοδος του «εκλεκτισμού» ακολουθείται και σε άλλα φιλοσοφικού και επιστημονικού περιεχομένου έργα του.

Για το λήμμα *éclectisme* (εκλεκτισμός) ο Ντ. Ντιντερό (1713-1784), στην «*Εγκυκλοπαίδεια*» αναφέρει ότι: «Εκλεκτικός είναι ο φιλόσοφος που [...] από όλες τις φιλοσοφίες που έχει εξετάσει, χωρίς να κολλήσει σε καμία, φτιάχνει αμερόληπτα μια ιδιαίτερη και οικεία, που είναι δική του. [...]»¹⁴⁴².

¹⁴⁴¹ Κομμητάς, *Στοιχεία της Μεταφυσικής*, Κώδικας 1947, ..., ό. π., φ. 1.

¹⁴⁴² Ιωάννης Δελλής Γ. (2014), *Όψεις προβληματισμού περί παιδείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 249.

Από ιστορικής πλευράς, η εκλεκτική μέθοδος φαίνεται ότι άρχισε να επικρατεί σχεδόν σε όλες τις φιλοσοφικές σχολές της ελληνιστικής περιόδου¹⁴⁴³. Μια φιλοσοφική θεωρία είναι εκλεκτική, αν επιλέγει στοιχεία από προγενέστερες θεωρίες και επιδιώκει να διαμορφώσει μια δική της θέση χωρίς αντιφάσεις. Μια εκλεκτική φιλοσοφική θεωρία δεν εισάγει νέες αρχές και ιδέες, αλλά συνθέτει και συμφιλιώνει προϋπάρχουσες, χωρίς αυτό να μειώνει την συμβολή της στην ιστορία των ιδεών¹⁴⁴⁴.

Όπως γίνεται αντιληπτό, κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού δε δημιουργήθηκαν πρωτότυπες φιλοσοφικές ιδέες. Σύμφωνα με τον Παν. Κονδύλη, «αυτό μάλλον, δεν πρέπει να μας προβληματίζει, διότι η φιλοσοφία επιδίωκε κυρίως, να γίνει όργανο της γενικής παιδείας, δεν είχε τόσο καθορισμένο περιεχόμενο και έπαιρνε κυρίως, μια στάση κριτικής προς τα εγκόσμια»¹⁴⁴⁵.

«Κατά τον 18^ο αιώνα λοιπόν, ο φιλόσοφος (ή πιο ορθά: ο νέος τύπος φιλοσόφου) επιχειρούσε να συνδέσει την Ορθοδοξία με τον νεοαριστοτελισμό, επιχειρούσε να «υπερβεί» τον αριστοτελισμό και να διεκδικήσει εκ νέου την απολεσθείσα συνάφεια φιλοσοφίας και πίστης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων λογίων είναι ο Βικέντιος Δαμοδός (1697-1752) που υπήρξε από τους πρωτοπόρους της νεωτερικής φιλοσοφίας στον ελληνικό πνευματικό χώρο του 18^{ου} αιώνα και ο Ευγένιος Βούλγαρης. Στόχος αυτού του είδους φιλοσόφου ήταν η «υπέρβαση» του Αριστοτέλη, και η προσπάθεια οικοδόμησης μιας «χριστιανικής επιστήμης». Όλα αυτά επιχειρήθηκαν στο πλαίσιο μίας «ιδιότυπης νεωτερικότητας», η οποία θα αναβάθμιζε την σχέση φιλοσοφίας – επιστήμης»¹⁴⁴⁶.

Επομένως, ο Κομνητάς οδηγήθηκε σ' αυτή τη μέθοδο, διότι αυτή είναι η πιο πρόσφορη κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, μετά από τόσους αιώνες επιστημονικής βραδυπορίας. Πριν το ξεκίνημα των εκτεταμένων επιστημονικών, ερευνητικών διεργασιών δεν θα μπορούσε να ξεκινήσει διαφορετικά ένας λόγιος της εποχής, αν δεν μελετούσε πρώτα την κλασική παράδοση και τη σύγχρονη επιστημονική σκέψη και δεν επιχειρούσε την αμερόληπτη παρουσίασή τους, τη γόνιμη διασύνδεση μεταξύ τους και τη διακριτική, επιλεκτική στοίχιση με κάποια θεωρία που προσέγγιζε τα πνευματικά του ενδιαφέροντα.

1.10 Συμπεράσματα

Ο Κομνητάς στο έργο του «Στοιχεία της Μεταφυσικής» προσπαθεί να συμβιβάσει το νεότερο με το παραδοσιακό. Δέχθηκε και αφομοίωσε με εκλεκτικό τρόπο διάφορες τάσεις της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας και των δυτικών ρευμάτων. Είναι ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες εγκυκλοπαιδιστές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Όντας κάτοχος ενός τεράστιου αποθέματος γνώσεων από διάφορους επιστημονικούς τομείς, προσπαθεί να συγγράψει μια ελληνική Εγκυκλοπαίδεια. Όμως, αντιμετωπίζει με επιφύλαξη τις επιδράσεις της Ευρώπης και δυσπιστεί απέναντι στις θεωρίες της νεότερης φιλοσοφίας. Εμπιστεύεται την πολιτισμική φιλοσοφική παράδοση του ελληνισμού και την παράδοση της Ορθόδοξης ανατολικής Εκκλησίας. Καταφάσκει στην αισθητή εμπειρία του υλικού και συγκεκριμένου, στη βιολογική ζωή και στον εγκόσμιο ωφελιμισμό, αλλά διατηρεί την πνευματική μεταφυσική εκδοχή του όντος υπαρκτή. Δεν απορρίπτει την οντολογική και κανονιστική προτεραιότητα του πνευματικού και νοητού, δεν αρνείται τη ρυθμιστική αυθεντία με το υπερβατικό, μεταφυσικό κύρος. Προσπαθεί να κατοχυρωθεί

¹⁴⁴³ Για λεπτομέρειες πάνω στο θέμα αυτό βλέπε: P. Donini (1996), «The History of Eclecticism» *Studies in Later Greek Philosophy* (eds. J. M. Dillon / A. A. Long), University of California, σσ. 15-33.

¹⁴⁴⁴ Δελλής, *Όψεις προβληματισμού περί παιδείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, ..., ό. π., σσ. 248-249.

¹⁴⁴⁵ Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός* ..., ό. π., σ. 18.

¹⁴⁴⁶ Μ. Πατηνιώτης (2013), *Στοιχεία φυσικής φιλοσοφίας. Ο ελληνικός επιστημονικός στοχασμός τον 17^ο και 18^ο αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σσ. 170-171.

αποδεικτικά από την αισθητή εμπειρία, αλλά σε καμία περίπτωση δεν στηρίζεται μόνο στην ικανότητα της νόησης, για να ερμηνεύσει τις αφηρημένες αρχές της Μεταφυσικής. Δεν αντιτάσσεται σε ένα τόσο στέρεο οικοδόμημα αιώνων με θεμελιωτές τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Η πιστοποίηση του υπαρκτού και του πραγματικού, η αμεσότητα της αισθητής εμπειρίας, η εμπειρική και πειραματική επαλήθευση και διερεύνηση, η φύση και ο αισθητός κόσμος, οι ποσοτικές μετρήσεις κρίνονται απαραίτητες, αλλά όχι απόλυτες. Δεν δέχεται την απολυτοποιημένη και εμφατική στήριξη του υποκειμένου στην πειραματική επαλήθευση. Δεν θεωρεί ότι μπορεί η ατομική νόηση να αναχθεί σε αυθεντία της αλήθειας και να αναδειχθεί η βιολογική ζωή σε οντολογική αλήθεια. Δεν αντιμάχεται την ψυχή ή το πνεύμα ως καθοριστικό στοιχείο και άξονα αναφοράς της ανθρώπινης ύπαρξης. Δεν αποδέχεται την προτεραιότητα του βιολογικού παράγοντα και το αντιμεταφυσικό μένος, που θα απαξίωνε τον άνθρωπο, θα τον ευτέλιζε και θα τον απογύμνωνε. Γιατί για τον Στ. Κομνητά, ο άνθρωπος είναι εικόνα Θεού, το κέντρο και ο σκοπός της θείας δημιουργίας. Αντιτίθεται έτσι στη νέα ερμηνεία της ανθρώπινης ιστορίας που θέλει την οντολογική θεμελίωση της ανθρώπινης ύπαρξης μόνο στον βιολογικό παράγοντα. Ο λόγιος-φιλόσοφος κομίζει τη γεφύρωση, την οργανική σύνδεση οντολογίας και βιολογικής ζωής και αντιπαρατίθεται στην αντιμεταφυσική στάση και την υλιστική οντολογία. Δεν του αρκεί η χρηστική σκοπιμότητα και η πρόταξη της αξίωσης του ανθρώπινου λόγου, δίνει χώρο στο οντολογικό ερώτημα «περί της αλήθειας». Θεωρεί ότι ο Λόγος δεν μπορεί να εξαρτάται μόνο από την αισθητή εμπειρία.

Ο φιλοσοφών θεολόγος εστιάζει στην επίτευξη της συνέχειας της παραδόσεως και όχι στην εντυπωσιάζουσα πρωτοτυπία¹⁴⁴⁷. Στόχος του είναι η επανέκφραση της παράδοσης. Η παραδοσιακότητα και η πατερικότητα είναι διάχυτη σε όλα τα έργα του. Γράφει ως υπέρμαχος της πίστεως της Εκκλησίας του και το κείμενο εκφράζει την υπαρκτική σχέση του λόγιου με την παράδοση, επικεντρούμενη στο βίωμα της ασκητικής της Ορθοδοξίας. Αποδέχεται τη φιλοσοφία και την επιστήμη, αλλά δε θυσιάζει την κληρονομιά του Έλληνα ορθοδόξου, την Ορθόδοξη αυτοσυνειδησία του που προσέλαβε την αρχαιοελληνική παράδοση, που διακρίνει τη θεία ουσία, τη θέα του Θεού από τη θέα του κτιστού κόσμου. Συνομιλώντας με την αρχαία παράδοση και τον ορθοδοξοπατερικό λόγο, το έργο «Στοιχεία της Μεταφυσικής» είναι ενισχυτικό της παράδοσής του και θεμελιούμενο στις πραγματικότητες που μαρτυρούν την παρουσία του Ακτίστου μέσα στο κτιστό. Είναι οργανικά συνδεδεμένος με το εκκλησιαστικό βίωμα του λαού του.

Συνεπώς, διαφοροποιείται από τις αντιορθόδοξες τάσεις του Διαφωτισμού. Η κατάταξή του στους ακραίους αρχαϊστές είναι σοβαρό σφάλμα. Η στάση του είναι καθαρά πατερική. Ο Διαφωτισμός είναι μια μεγάλη πρόκληση στους εγκυκλοπαιδικούς του οραματισμούς, αλλά ακόμη και σε καθαρά επιστημονικά θέματα παραμένει κριτικός και μένει πάντοτε πιστός στην παράδοση των αγίων Πατέρων. Η όντως σοφία είναι η οργανική διασύνδεση της σοφίας του κόσμου και της σοφίας του Θεού. Ακόμη και στην ενασχόλησή του με τις μαθηματικές και φυσικές επιστήμες, το βάρος πέφτει πάντα στη Θεολογία της Εκκλησίας και η στάση του απέναντί τους είναι πάντα κριτική.

---

¹⁴⁴⁷Στυλιανός Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, Τόμος Α', Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Γρηγόρη, σ. 58.

2. Πρωτότυπος Κώδικας 1954: Στέφανος Κομμητάς, «Ρητορική»

Ο κώδικας της «Ρητορικής» του Κομμητά περιλαμβάνει χειρόγραφα, γραμμένα λίαν επιμελώς, χωρίς προσθήκες και διορθώσεις, ενώ ο χάρτης είναι με υδατόσημο του 1820¹⁴⁴⁸.

Τα χειρόγραφα ξεκινάνε με τα «Προθεωρούμενα», στα οποία ο λόγιος μας δίνει τον ορισμό της Ρητορικής, γράφοντας ότι «είναι η λεκτική τέχνη του πιθανού λόγου, διδακτική εν πράγμασι πολιτικούς»¹⁴⁴⁹, ενώ παράλληλα ορίζει και το έργο του ρήτορα, δίνοντάς του μια ευρύτερη διάσταση από την προσπάθεια να πείσει τους άλλους. Έργο του ρήτορα είναι «το επίστασθαι περί εκάστου των προβληθέντων πιστωτικώς λέγειν»¹⁴⁵⁰. «Η χρησιμότητά της είναι αναγκαιότατη στον κοινωνικό βίο, διότι εξετάζει το δίκαιο και το άδικο, το καλό και το φαύλο [...]»¹⁴⁵¹.

Σημαντική είναι η παρατήρηση του Κομμητά ότι οι Έλληνες μπορούν να αφήσουν την προπατορική φωνή και να διδαχθούν τη Ρητορική και στην καθομιλουμένη. «Τούτο γαρ διά πολλών αποδείξεων κατ' αύξησιν εν τάξει τινί εξεταζόμενον, και αποδεικνύμενον πιθανώς λέγεται λόγος Ρητορικός»¹⁴⁵². Με τη χρήση της καθομιλουμένης θα μπορούσαν να αυξηθούν οι αποδείξεις στο εξεταζόμενο ζήτημα. Αναφέρει τα τρία είδη Ρητορικής: «το Επιδεικτικόν, το Συμβουλευτικόν και το Δικανικόν» και τελειώνει με την παράθεση των μερών της, που είναι πέντε: «το ζήτημα ή στάσις», «το επιχείρημα», «η διάθεσις», «η ερμηνεία» και η «υπόκρισις»¹⁴⁵³.

Στο πρώτο μέρος γράφει «Περί στάσεων»: «Παν εκείνο περί ου γίνεται εξέτασις τε και αμφισβήτησις λέγεται ζήτημα»¹⁴⁵⁴, ενώ στο πρώτο τμήμα του πρώτου μέρους αναφέρεται στις στοχαστικές στάσεις και περιγράφει «τα είδη του στοχασμού, που είναι ο απλός, ο διπλός και ο απογνώμης»¹⁴⁵⁵. Παράλληλα καταγράφει: «τα κεφάλαια του στοχασμού, που είναι εννέα: το παραγραφικόν, των ελέγχων απαίτησις, η βούλησις, η δύναμις, τα απ' αρχής άχρι τέλους, η αντίληψις, η μετάληψις, η μετάθεσις της αιτίας και η πιθανή απολογία»¹⁴⁵⁶. Στο δεύτερο τμήμα γίνεται λόγος «περί όρου, των ειδών του όρου, που είναι ο απλούς και ο διπλούς»¹⁴⁵⁷, και «τα κεφάλαια του όρου που είναι η προβολή, ο όρος, ο ανθορισμός, ο συλλογισμός, η γνώμη νομοθέτου, η πηλικότης, προς τι, η αντίθεσις, η μετάληψις, η αντίληψις, η ποιότης προσώπου και η γνώμη», με την παρουσίαση αναλόγου παραδείγματος για την κατανόηση των κεφαλαίων. Στο τρίτο τμήμα γίνεται λόγος «περί των λογικών στάσεων, όπου τα είδη τους είναι τρία: η αντίληψις, η αντίθεσις, η πραγματική και τα κεφάλαιά τους»¹⁴⁵⁸.

Στον κώδικα αυτό, η σειρά των κεφαλαίων, λόγω της κακής σύνθεσής του, είναι διαταραγμένη. Ακολουθεί το πέμπτο κεφάλαιο: «Περί μεταλήψεως, όταν η ζήτησις, η περί του ου δει τον αγώνα εισελθείν» και χωρίζεται σε έγγραφη και άγραφη¹⁴⁵⁹. Λανθασμένα παρατίθεται το τέταρτο κεφάλαιο, όπου τα χειρόγραφα είναι τοποθετημένα ανάποδα και γίνεται λόγος περί νομικών στάσεων, που διακρίνονται στις εξής κατηγορίες: «περί ρητού και διανοίας, στον συλλογισμό, την αντινομία και την αμφιβολία»¹⁴⁶⁰.

¹⁴⁴⁸ Στέφανος Κομμητάς, *Ρητορική*, Κώδικας 1954, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 1.

¹⁴⁴⁹ Ο. π., φ. 1.

¹⁴⁵⁰ Ο. π., φ. 2.

¹⁴⁵¹ Ο. π., φ. 2.

¹⁴⁵² Ο. π., φ. 2.

¹⁴⁵³ Ο. π., φ. 2.

¹⁴⁵⁴ Ο. π., φ. 3.

¹⁴⁵⁵ Ο. π., φ. 5.

¹⁴⁵⁶ Ο. π., φφ. 4-8.

¹⁴⁵⁷ Ο. π., φφ. 8-12.

¹⁴⁵⁸ Ο. π., φφ. 12-19.

¹⁴⁵⁹ Ο. π., φφ. 19-23.

¹⁴⁶⁰ Ο. π., φφ. 23-25.

Το δεύτερο μέρος της *Ρητορικής*, που χωρίζεται σε τέσσερα τμήματα έχει τον τίτλο: «Περί επιχειρημάτων ή περί αποδείξεως». Το πρώτο τμήμα του, περιλαμβάνει «τα είδη των επιχειρημάτων: συλλογισμός, ενθύμημα, επαγωγή, παράδειγμα, Σωρείτης (έφοδος συλλογιστική εκ προτάσεων πλειόνων ούτω διατεταγμένων, ώστε κατά κρίκους συνέχεσθαι αλλήλας μέχρι αποδοθή το ζητούμενον) και δίλημμα»¹⁴⁶¹. Στο δεύτερο τμήμα γίνεται λόγος «περί των κοινών τόπων αφ' ων λαμβάνονται τα επιχειρήματα, οι οποίοι διακρίνονται σε έντεχνους ή εσωτερικούς ή άτεχνους-εξωτερικούς»¹⁴⁶². Το τρίτο τμήμα τιτλοφορείται «περί αυξήσεως των επιχειρημάτων. Οι τόποι της αυξήσεως είναι η αύξησις, η σύγκρισις, ο διαλογισμός, η συνάθροισις, το αντίθετον»¹⁴⁶³. Το τέταρτο έχει τον τίτλο: «Περί του τέλους των επιχειρημάτων» και χωρίζεται στα κεφάλαια: «Περί του τρόπου των λεγομένων, περί του ήθους, περί κινήσεως των παθών»¹⁴⁶⁴.

Το τρίτο μέρος της «Ρητορικής»¹⁴⁶⁵ φέρει τον τίτλο: «Περί διαθέσεως ή περί τάξεως των του ρητορικού λόγου μερών». Χωρίζεται στο πρώτο τμήμα, «Περί προοιμίου»¹⁴⁶⁶, στο δεύτερο τμήμα, «Περί Διηγέσεως»¹⁴⁶⁷, στο τρίτο τμήμα, «Περί προθέσεως»¹⁴⁶⁸, στο τέταρτο τμήμα, «Περί πίστεων»¹⁴⁶⁹ και στο «πέμπτο τμήμα, «Περί επιλόγου»¹⁴⁷⁰.

Το τέταρτο μέρος της «Ρητορικής»¹⁴⁷¹ έχει τον τίτλο: «Περί Ερμηνείας ή περί του όπως εξαγγέλλειν δει τα ευρεθέντα» και ο Κομμητάς τα διακρίνει σε τέσσερα τμήματα: στο πρώτο τμήμα, «Περί τροπής»¹⁴⁷², στο δεύτερο τμήμα, «Περί σχημάτων του λόγου»¹⁴⁷³, στο τρίτο τμήμα, «Περί Συνθέσεως»¹⁴⁷⁴ και στο «τέταρτο τμήμα, «Περί χαρακτήρος του λόγου»¹⁴⁷⁵.

Το πέμπτο μέρος της «Ρητορικής» έχει τίτλο: «Περί Υποκρίσεως ή περί του όπως μιμητικώς απαγγέλλειν δει τα λεγόμενα». Στο τμήμα αυτό, ο Κομμητάς κάνει λόγο για τη γλώσσα του σώματος, η οποία πρέπει να υποστηρίζει τον λόγο του ρήτορα, αλλά και κάθε ανθρώπου που αποσκοπεί να υποστηρίξει τις θέσεις του. Χαρακτηριστική είναι η επισήμανση του Κομμητά, στο τέλος του κώδικα, ότι η υποκριτική τέχνη και η γλώσσα του σώματος, πρέπει να έχουν φυσικότητα και να μην αγγίζουν τα όρια της υπερβολής. Κλείνει τον κώδικα, γράφοντας: «Παν μέτρον άριστον· καν ταις χειρονομίαις ουν, και εν τη απαγγελία φευκτέον τας υπερβολάς και τας αμετρίας· και μήτε στεντορείαις χρηστέον φωναίς· μήτε πατάσσοντας τας χείρας παρά το δέον· ίνα μη εις θεατρικήν καταντώντες υπερβολήν [...]»¹⁴⁷⁶.

Τα πέντε μέρη της «Ρητορικής» του Κομμητά απαντούν στη «Ρητορική» του Φραγκίσκου Σκούφου (1681), αν και με λίγο διαφορετική σειρά και ορολογία. Οι ίδιες πέντε κατηγορίες χρησιμοποιούνται και από τον άγιο Αθανάσιο τον Πάριο, με διαφορετική όμως, σειρά¹⁴⁷⁷. Η χρήση των πηγών του (κυρίως από τον Κορυδαλλέα και τον άγιο Αθανάσιο Πάριο) είναι προσεκτική και κριτική: μεταφέρει τη θεωρία του πρώτου με έναν

¹⁴⁶¹Ο. π., φφ. 25-29.

¹⁴⁶²Ο. π., φφ. 29-34.

¹⁴⁶³Ο. π., φφ. 34-36.

¹⁴⁶⁴Ο. π., φφ. 36-38.

¹⁴⁶⁵Ο. π., φφ. 38-49.

¹⁴⁶⁶Ο. π., φφ. 39-42.

¹⁴⁶⁷Ο. π., φφ. 42-45.

¹⁴⁶⁸Ο. π., φφ. 45-46.

¹⁴⁶⁹Ο. π., φφ. 46-48.

¹⁴⁷⁰Ο. π., φφ. 48-49.

¹⁴⁷¹Ο. π., φφ. 49-68.

¹⁴⁷²Ο. π., φφ. 49-52.

¹⁴⁷³Ο. π., φφ. 52-59.

¹⁴⁷⁴Ο. π., φφ. 59-64.

¹⁴⁷⁵Ο. π., φφ. 64-68.

¹⁴⁷⁶Ο. π., φφ. 68-69.

¹⁴⁷⁷Πατηνιώτης, *Στοιχεία φυσικής φιλοσοφίας. Ο ελληνικός επιστημονικός στοχασμός ...*, ό. π., σ. 168.

εκλαϊκευμένο τρόπο και ερανίζεται τα αποσπάσματα που τον ενδιαφέρουν από τον τελευταίο αφαιρώντας τα σημεία που δεν ενδιαφέρουν την εκπαίδευση¹⁴⁷⁸.

Ο Θεσσαλός λόγιος είναι από τους πρώτους που συγγράφει ένα εγχειρίδιο Ρητορικής για να βοηθήσει τους μαθητές και τους διδασκάλους στο εκπαιδευτικό τους έργο. Το κείμενό του είναι γραμμένο στην απλή, κοινή γλώσσα της εποχής του και προσπαθεί με έναν απλό και εκλαϊκευμένο τρόπο να διαμορφώσει εκλεκτικά την ύλη ενός εγχειριδίου Ρητορικής, που θα έχει την παιδαγωγική επάρκεια. Στο έργο του αυτό, ο Κομμητάς, όπως και στα υπόλοιπα εγχειρίδια, διατάσσει την ύλη του σε μικρές, διακριτές παραγράφους με παραδείγματα, σημειώσεις και επεξηγήσεις, για να γίνεται όσο το δυνατόν πιο κατανοητός. Ο Κωφιώτης λόγιος προσπαθεί να μεταφέρει στους σπουδαστές του τα αξιόλογα αρχαία, βυζαντινά και μεταβυζαντινά κείμενα της Ρητορικής, την οποία θεωρούσε απαραίτητη στο ωρολόγιο πρόγραμμα ενός δευτεροβάθμιου εκπαιδευτικού ιδρύματος.

3. Πρωτότυπος Κώδικας 1955: «Διάλογος περί πολιτείας ή ήτις αν πόλις προς ευδαιμονίαν ανθρώποις βελτίων είη»

3.1 Εισαγωγή

Ο κώδικας με τίτλο: «Διάλογος περί Πολιτείας ή ήτις αν πόλις προς ευδαιμονίαν ανθρώποις βελτίων είη», εξεδόθη τον Σεπτέμβριο του έτους 1820 στο Βουκουρέστι της Βλαχίας. Περιλαμβάνει 45 χειρόγραφα, μεγέθους 23,5 X 19 εκ., με γραφή περισσότερο επιμελημένη και αρκετές προσθήκες στα περιθώρια της σελίδας. Ο χάρτης είναι με υδατόσημο του 1820.

Πριν εισέλθουμε στην παρουσίαση του «Διαλόγου περί Πολιτείας», του Κομμητά, θα αναφέρουμε ορισμένα εισαγωγικά στοιχεία για την «Πολιτεία»¹⁴⁷⁹ του Πλάτωνα, μιας και ο εννοιολογικός εξοπλισμός του λογίου στηρίζεται στην πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνα. Οι γενικές φιλοσοφικές αρχές του έργου αυτού του Πλάτωνα είναι το καθοδηγητικό πλαίσιο, για να κατανοήσουμε την προτεινόμενη ιδανική «Πολιτεία» του Κομμητά.

Η «Πολιτεία» αποτελεί το περιεκτικότερο και εκτενέστερο έργο του Πλάτωνα μετά τους «Νόμους»¹⁴⁸⁰ και αποτελεί σημαντικό τεκμήριο κατανόησης του στοχασμού του μεγάλου αυτού φιλοσόφου.

«Το κεντρικό ζήτημα της «Πολιτείας» αφορά στη διερεύνηση της ατομικής αλλά και της καθολικότερης ηθικής στάσης και στο πώς αυτή μπορεί να διαμορφωθεί με προοπτική την κατάκτηση της αληθινής ευδαιμονίας»¹⁴⁸¹. «Το συγκεκριμένο έργο αποβλέπει στην ολοκλήρωση των ατόμων που την αποτελούν. Είναι η αδιάκοπη διαδρομή προς τις ανώτερες ποιότητες της πραγματικότητας, προς την ουσίαν»¹⁴⁸².

Στην αρχαιοελληνική σκέψη προέχει το όλον έναντι του μέρους, το συλλογικό έναντι του ατομικού. Η παιδεία έχει σκοπό να συνδέσει το άτομο με την κοινότητα.

Συνεπώς, «η πλατωνική Πολιτεία δεν είναι μία συνάθροιση ατόμων, αλλά μια πραγματική ενότητα, ένας πνευματικός οργανισμός και η αναλογία της συστάσεως της δομής του ανθρώπου προς τη σύσταση της πολιτείας είναι τέτοια, ώστε να καθιστά τον άνθρωπο αληθινή Πολιτεία σε σμίκρυνση, την δε Πολιτεία αληθινό άνθρωπο σε

¹⁴⁷⁸Ο. π., σ. 171.

¹⁴⁷⁹Σκουτερόπουλος, *Πλάτων*, ό. π., σ. 31· Schofield, *Plato*, ..., ό. π., σσ. 141-142· Bruehl, «On Plato's Political Philosophy», ..., ό. π., σσ. 261-282· Annas, *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, ..., ό. π., σ. 290.

¹⁴⁸⁰Σκουτερόπουλος, *Πλάτων Πολιτεία*, ..., ό. π., σ. 9· Αθανασάτος, *Φιλοσοφία και πολιτική στον Πλάτωνα*, ..., ό. π., σσ. 259-287· Δεσποτόπουλος, *Φιλοσοφία του Πλάτωνα*, ..., ό. π., σσ. 19-24, 35-53, 131-141.

¹⁴⁸¹Σκουτερόπουλος, *Πλάτων*, ό. π., σ. 31.

¹⁴⁸²Ο. π., σσ. 28-29.

μεγέθυνση. Η ψυχολογική δομή του ατόμου και η κοινωνική δομή της Πολιτείας βρίσκονται σε πλήρη αντιστοιχία μεταξύ τους ή αν διατυπώσουμε το ίδιο πράγμα, χρησιμοποιώντας σύγχρονη ορολογία, η κοινωνική και ατομική ψυχολογία συνιστούν αμοιβαία προϋπόθεση»¹⁴⁸³.

Μάλιστα, «το φάσμα του «στοχασμού» της «Πολιτείας» του Πλάτωνα χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα, μεγάλο εύρος, αφού πραγματεύεται διάφορα γνωστικά πεδία και αφορά θεμελιώδη θέματα»¹⁴⁸⁴. «Μέσα σ' αυτά που πραγματεύεται το έργο, εμπεριέχονται: η Μεταφυσική, η Οντολογία, η Ηθική, η Γνωσιολογία, η Πολιτική Επιστήμη, η Αισθητική και η Φιλολογία»¹⁴⁸⁵.

«Το έργο είναι ένα διάλογος, στον οποίο εκτίθεται το σύνολο των θεμελιωδών και καταστατικών αρχών, που ρυθμίζουν την οργάνωση και λειτουργία του πολιτεύματος και είναι ο ίδιος ο τρόπος διακυβέρνησης. Στην «Πολιτεία» εμπεριέχεται η αντίληψη της ηθικότητας στη γενίκευσή της, η αναγνώριση του ολικού έναντι του μερικού, όπου μέσα στην ολότητα της πόλης, το άτομο θα εκπαιδευτεί και θα διαπλαστεί, ώστε να εναρμονιστεί με το γενικό. Οι αρετές του ατόμου μετασχηματίζονται σε αρετές κοινωνικές, στη διαρκή διαδικασία αμοιβαίας συνεισφοράς μεταξύ ηθικής και πολιτικής»¹⁴⁸⁶. Έτσι κι ο Κομμητάς μιμούμενος τον Πλάτωνα, δημιουργεί έναν διάλογο και αναζητά την έννομη τάξη, την πολιτική ευταξία, την αρμονική κοινή πολιτεία.

Όπως ο Σωκράτης, μέσα από τη μαιευτική μέθοδο προσπαθεί να εκμαιεύσει την αλήθεια από τους συνομιλητές του, έτσι κι ο Κομμητάς, μέσα από μια σειρά ερωτήσεων και αποριών προσπαθεί να οδηγήσει τον συνομιλητή του στο ποθούμενο αποτέλεσμα, στην ιδανική πολιτεία. Σε μια εποχή που οι αξίες είχαν γίνει προβληματικές, ο λόγιος συνεχώς απορεί και ερωτά. Ερευνά την ουσία των πολιτικών αρετών και οι αναζητήσεις του έχουν το αίσθημα της αγωνίας που αναδυόταν μέσα από τη ζοφερή πολιτική ζωή της κοινότητας των υποδουλωμένων Ελλήνων. Βιώνει το βάθος της έκπτωσης του ανθρώπου ως πολιτικού όντος και αναζητά τις αρετές συνάμα με τον ιδανικό τρόπο διαβίωσης του ανθρώπου μέσα στην κοινότητα των συμπολιτών του. Η πολιτική καταπίεση και η αστάθεια τον υψώνουν σε αναμορφωτή. Θερμός εραστής του κοινού και αγαθού βίου της πόλης, βιώνοντας την αστάθεια της παρακμής που ωθεί στον αφανισμό, η καινούρια πολιτική οντότητα που σχεδιάζει αποσκοπεί στην ατομική και πολιτική τελείωση. Η παιδεία θα σφυρηλατήσει τον δεσμό και την ενότητα των πολιτών. Η ενιαία πολιτική κοινότητα θα αποτελέσει το πρότυπο, όπου ο κάθε πολίτης θα υποτάξει τα ετερογενή και αλληλομαχόμενα στοιχεία που έχει μέσα στον εαυτό του για το κοινό καλό. Βλέπει το ελληνικό έθνος ως σύνολο και ζητά να πραγματοποιήσει το πολιτικό του ιδεώδες σ' αυτό, πιστεύοντας ότι μπορεί να συντελέσει στην ανάσχεση των δεινών του σκλαβωμένου ελληνικού λαού και στο ξεκίνημα μιας ανώτερης κοινωνικής ζωής.

Ο κώδικας λοιπόν αυτός, είναι ένας διάλογος του Ευθύβουλου του υποτιθέμενου, άριστου και αγαθού φιλοσόφου, ομοϊδεάτη του Κομμητά και του συνομιλητή του, τον Ευθύφωνα, που τον υποδύεται όμως και πάλι ο Κωφιώτης λόγιος. Μέσα από συνεχείς προσωπικές ερωταποκρίσεις (45 χειρογράφων) εκθέτει τις απόψεις του για την προτεινόμενη Πολιτεία-πρότυπο.

Πράγματι, η «Πολιτεία» του Κομμητά είναι μια θεωρητική κατασκευή, για την οποία ο παιδαγωγός-λόγιος πιστεύει ότι όταν πραγματοποιηθεί η πλήρης ανάπτυξή της θα

¹⁴⁸³ Alexandre Koyre (1990), *Φιλοσοφία και Πολιτεία: Εισαγωγή στην ανάγνωση του Πλάτωνα*, Μετάφραση: Λένα Κασίμη, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 110.

¹⁴⁸⁴ P. E. Easterling - B. M. W. Knox (2005), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, 7^η έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, σελ. 648.

¹⁴⁸⁵ Annas, *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, ..., ό. π., σ. 9.

¹⁴⁸⁶ Πλάτων, *Πολιτεία, Α-Β (περί δικαίου)*, Βιβλίο Πρώτο-Δεύτερο, Μετάφραση: Δ. Γ. Κολοκοντές, Ζωή Γκρουμούτη (1992), Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, σσ. 23-24.

οδηγήσει τους Έλληνες στην ευδαιμονία. Είναι ένα πολυσύνθετο, πνευματικό οικοδόμημα, που έχει ως βασική εστίαση το ζήτημα της διαπραγμάτευσης του ευνομούμενου, αρμονικού πολιτικού βίου, αλλά επεκτείνεται και σε ποικίλα θέματα ηθικής Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής, Παθολογίας των πολιτειών, Ψυχολογίας, Μεταφυσικής, Οικονομικών, Δικαστικών, Πολεοδομίας κ.ά.

Άρα συμπεραίνουμε ότι ο Κομμητάς είναι ιδεολόγος και ενστερνιστής της πλατωνικής φιλοσοφίας και η ιδανική «Πολιτεία» του επιβάλλει την παρουσίαση της σημασίας των παρακάτω εννοιών της πλατωνικής φιλοσοφίας, για να κατανοήσουμε τις θέσεις του λόγιου-παιδαγωγού για τον πολιτικό βίο.

Η ιδεώδης «Πολιτεία» του Πλάτωνα χαρακτηρίζεται από τέσσερις αρετές: τη σοφία, την ανδρεία, τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη. Κάθε μέλος της κοινωνίας ή «κοινωνική τάξη» θα πρέπει να ασκεί ένα επάγγελμα από αυτά που υπάρχουν στην πόλη, εκείνο για το οποίο είναι γεννημένος να κάνει πιο επιδέξια¹⁴⁸⁷.

Σχετικά με το φαινόμενο της πολιτικής υπακοής, «ο Πλάτωνας επισημαίνει ότι δεν επιτελείται με την άσκηση βίας, αλλά είναι αποτέλεσμα της κατοχής της επιστημοσύνης και της τέχνης της άσκησης της πολιτικής εξουσίας από τους άρχοντες»¹⁴⁸⁸.

Αξίζει, επίσης, να τονιστεί ότι στο έργο του «η δικαιοσύνη είναι ο συνεκτικός δεσμός, που συνέχει κάθε πόλη, κάθε ομάδα και κάθε άτομο και οι δίκαιοι είναι σοφότεροι, καλύτεροι και ικανότεροι»¹⁴⁸⁹. Η ευδαιμονία λοιπόν βρίσκεται σε συνεπαφή με τη δικαιοσύνη, η οποία επιβάλλεται αναγκαστικά για τις αρμονικές συνυπαρκτικές σχέσεις των ανθρώπων.

Για τον Πλάτωνα, αλλά και τον Κομμητά, «οι φιλόσοφοι που διαθέτουν σωφροσύνη, δικαιοσύνη και ανδρεία πρέπει να αναλάβουν τη διακυβέρνηση της πόλης»¹⁴⁹⁰.

Την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο λόγιος, αναζητώντας τις απόλυτες αξίες, που θα διαμορφώσουν την ιδανική πολιτεία, προσλαμβάνει το σχήμα της προβληματικής περί αντιστοιχίας κοινωνικών τάξεων και αρετών του Πλάτωνα. «Η ιδεώδης πολιτεία του, απαιτεί τη στήριξη σε τέσσερις θεμελιώδεις αρετές. Πρέπει να είναι σοφή, επειδή οι άρχοντές της, οι φιλόσοφοι - βασιλείς είναι σοφοί και πρέπει να την καθοδηγούν προς το Αγαθό. Πρέπει να είναι ανδρεία, επειδή οι φύλακες - επίκουροι πρέπει να είναι ανδρείοι, για να μπορούν να υπερασπισθούν αφενός την εδαφική της ακεραιότητα και αφετέρου τις αξίες που προβάλλει το εκπαιδευτικό της σύστημα. Πρέπει να κοσμεύεται από σωφροσύνη (αυτοκυριαρχία και νομιμοφροσύνη), που πρέπει να διέπει εκάστης τέχνης τους δαήμονες, των ανθρώπων, δηλαδή του τάγματος της τέχνης»¹⁴⁹¹. Οι τρεις κοινωνικές τάξεις έχουν αρμοδιότητες διακριτές.

«Απαραίτητο είναι να βασιλεύει η αρμονία, που προκύπτει από την συμμόρφωση των δημιουργών (εκάστης τέχνης τους δαήμονες, τους ανθρώπους του τάγματος της τέχνης)»¹⁴⁹² της κάθε τοπικής κοινότητας, την υποταγή της κατώτερης στις δύο ανώτερες. Η ιδανική πολιτεία οφείλει να είναι δίκαιη, επειδή η κάθε κοινωνική τάξη εκπληρώνει τη

¹⁴⁸⁷ Πλάτων, *Πολιτεία, Γ-Δ (περί δικαίου)*, Βιβλίο Τρίτο-Τέταρτο, Μετάφραση: Δ. Γ. Κολοκοντές, Ζωή Γκρουμούτη (1992), Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, Οι Έλληνες - 67, 433a-433b, σσ. 173-174.

¹⁴⁸⁸ Στέφανος Κομμητάς, «*Διάλογος περί Πολιτείας ή ήτις αν πόλις προς ευδαιμονίαν ανθρώποις βελτίων εἴη*». Κώδικας 1955, Εξεδόθη τον Σεπτέμβριο του έτους 1820 στο Βουκουρέστι της Βλαχίας. Περιλαμβάνει 45 χειρόγραφα, μεγέθους 23,5 X 19 εκ., με γραφή περισσότερο επιμελημένη και αρκετές προσθήκες στα περιθώρια της σελίδας. Χάρτης με υδατόσημο του 1820, φ. 9. Κ. Δ. Γεωργούλης (1963), *Πλάτωνος Πολιτεία*, Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι, Δευτέρα έκδοση, Αθήνα: Εκδότης Ιωάννης Σιδέρης, 342 Ε, σ. 20.

¹⁴⁸⁹ Κομμητάς, «*Διάλογος περί Πολιτείας ...*», ό. π., φφ. 34-35. Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία, ...*, 352 Β, ό. π., σσ. 31-32.

¹⁴⁹⁰ Κομμητάς, «*Διάλογος περί Πολιτείας ...*», ό. π., φφ. 6-10. Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία, ...*, 487 Α, ό. π., σ. 181, 499 Β, σ. 196.

¹⁴⁹¹ Κομμητάς, «*Διάλογος περί Πολιτείας ...*», ό. π., φ. 43.

¹⁴⁹² Ο. π., φ. 43.

λειτουργία της χωρίς να παρακωλύει τη λειτουργία της άλλης. Κάθε κοινωνική τάξη απαιτείται να επιτελεί το έργο, που της έχει ανατεθεί και δεν πολυπραγμαμονεί.

3.2 Ο Νόμος

Στην «Πολιτεία» του Πλάτωνα, ο νόμος αποσκοπεί στην κοινωνική συναρμογή των πολιτών και στο γενικό καλό της πολιτικά οργανωμένης κοινότητας, στην πολιτική ευταξία και στην εναρμόνιση ατομικότητας και συλλογικότητας.

«Σκοπός του νόμου είναι η εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος. Ο ρόλος του είναι η επίτευξη της αρμονικής και ομαλής συμβίωσης των πολιτών και η καλλιέργεια του αλτρουισμού μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Μέλημά του είναι να βρει τρόπο, να πραγματοποιήσει την ευδαιμονία όλων των τάξεων, δημιουργώντας ένα αρμονικό σύνολο πολιτών, με τη χρησιμοποίηση της πειθούς και της βίας (αν χρειαστεί) [...] για τον ενωτικό δεσμό της πόλης»¹⁴⁹³.

Παράλληλα, «η ευνομία και η ευνομούμενη πόλη στον Κομμητά οδηγεί στον μακάριο και ευδαίμονα βίο, στη γενική ελευθερία του έθνους, στην πολιτική ασφάλεια και στην ελευθερία των φρονημάτων»¹⁴⁹⁴.

Ο λόγιος συνεχίζει, διατυπώνοντας την άποψή του για τους νόμους. Γράφει σχετικά: «Οι νόμοι τίθενται για να χαλιναγωγούν τα εκ των παθών ορμήματα των ανθρώπων»¹⁴⁹⁵. «Οι νόμοι το ίσον πάσι νέμοντες»¹⁴⁹⁶. «Πάντες γαρ εν τη Ελληνική αρχή και άρχοντες και αρχόμενοι και αυτός ο ηγεμών ο πρώτιστος πάντων, έσονται υπό κοινούς τινάς νόμους, το ίσον νέμονται και ουδείς αν εξαιρεθεί τούτων, άνθρωπος ων»¹⁴⁹⁷.

Σύμφωνα με όσα γράφει παραπάνω, πρέπει να τεθούν νόμοι κοινοί προς όλους και αυτοί πρέπει να απονέμουν την ισότητα και να είναι διαμορφωμένοι, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να περιέχουν την αξιοσύνη ενός έθνους πραγματικά ελεύθερου και πεπαιδευμένου, που θα προάγει την ευδαιμονία όλων. Όταν αναλαμβάνει η νέα διοίκηση της χώρας, πρώτο της μέλημα θα είναι να επιλέξει κάποιους σοφούς άνδρες, τους νομοθέτες, οι οποίοι θα είναι αμερόληπτοι και ανιδιοτελείς. Οι νόμοι πρέπει να είναι απόρροια και σύγκλιση της κοινωνικής βούλησης, των νομοθετών και της σοφίας με σκοπό τη δίκαιη νομοθεσία. Όλοι θα ορκίζονται, για να διασφαλίζεται η ειλικρίνεια. Στον δημιουργηθέντα νόμο θα μπορεί ο καθένας να προβάλλει εύλογες αντιρρήσεις, όταν αυτός δεν εξασφαλίζει τη δικαιοσύνη για όλους, αποσκοπώντας στην βελτίωσή του.

Μάλιστα, σε κάθε επαρχία θα υπάρχουν τρία άτομα που θα συνεξετάζουν τους κείμενους νόμους μαζί με τους δικαστές, αν υπάρχουν νόμοι για όλες τις υποθέσεις, ατομικές και κοινωνικές, θα ερευνούν την ύπαρξη κενών, ελλείψεων και υπερβολών και θα φροντίζουν να μην αντίκεινται προς το κοινό αίσθημα του δικαίου. Η συνεξέταση θα πρέπει να διαρκεί έναν μήνα και αφού γίνει ο κατάλληλος αποκαθαρισμός πρέπει να εγγράφεται στις νομικές βίβλους και να γίνει πλέον νόμος του κράτους. Η κοινωνική αποδοχή είναι απαραίτητη και αναγκαία προϋπόθεση για την επισφράγιση ενός νόμου.

Οι νόμοι που εφαρμόζονται κάθε δεκαετία πρέπει να υπόκεινται σε έλεγχο από όλους, όσους βρίσκονται στην ελληνική αρχή, με σκοπό τη βελτίωσή τους, σε συνδυασμό με τις νέες κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονται, με πάντα απώτερο σκοπό την ευνομία. Η εξονυχιστική εξέταση θα οδηγούσε, σύμφωνα με τον Κομμητά στη διάπλαση δικαιότατων νόμων, με σκοπό την κοινωνική ισορροπία, τον καταμερισμό της εργασίας, τους νόμους της αγοράς, την καλλιέργεια της αλληλοπροσφοράς, την αλληλέγγυα

¹⁴⁹³Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία*, ..., ό. π., 433 E, 519 D - 520 A, σσ. 217-218.

¹⁴⁹⁴Κομμητάς, «*Διάλογος περί Πολιτείας* ...», ό. π., φ. 3.

¹⁴⁹⁵Ο. π., φ. 6.

¹⁴⁹⁶Ο. π., φ. 9.

¹⁴⁹⁷Ο. π., φ. 10.

συλλογικότητα. Ο νόμος και οι πολιτικές αρετές δεν υπάρχουν «φύσει», αλλά αποκτούνται με την παιδεία και την εκπαίδευση.

Προχωρώντας στην ανάλυση των χειρογράφων της ιδανικής «Πολιτείας» του Κομμητά παραθέτουμε σχηματικά τη διάρθρωση του έργου του. Το κείμενο ξεκινά με κάποιες εισαγωγικές διερευνητικές ερωτήσεις. Ακολουθεί το κυρίως μέρος του έργου του, στο οποίο τοποθετήσαμε υπότιτλους, κατά βούληση, σύμφωνα με τα θέματα που πραγματεύεται ο Θεσσαλός λόγιος. Στα πρωτότυπα χειρόγραφα της «Πολιτείας» του λόγιου-παιδαγωγού δεν υπάρχουν υπότιτλοι, αλλά μόνο ο κεντρικός τίτλος. Τα διαπραγματευόμενα θέματα που παρατίθενται στην ιδανική Πολιτεία του Κομμητά περιληπτικά είναι τα εξής:

Τα χαρακτηριστικά της ευνομούμενης πόλης, η δυσχέρεια της πρότασης της ιδανικής πολιτείας, η διαίρεση της Ελλάδας σε επαρχίες και ο τρόπος διοίκησής τους, ο ηγεμόνας-βασιλιάς-φιλόσοφος και οι κοινοί νόμοι, οι βουλευτές ή βουλευφόροι, ο τρόπος εκλογής των τοπικών αρχόντων, οι λειτουργοί της κάθε πόλης και της όλης αρχής και οι υποχρεώσεις τους. Το δίκαιο φορολογικό σύστημα της πόλης, η εξασφάλιση του προς το ζην των πολιτών και η μέριμνα για τους μη εργαζόμενους, η παιδεία των πολιτών και η γλώσσα των Ελλήνων. Η λειτουργία του τελωνείου, η λειτουργία των νόμων, η απλότητα που πρέπει να διακρίνει τους Έλληνες, ο τρόπος λειτουργίας της δικαιοσύνης, η ανάγκη ορκωμοσίας των πολιτών για την εξασφάλιση της πιστότητας και της ασφάλειας της διοίκησης, η ανοχή στους ετερόθρησκους, ο τρόπος δόμησης μιας ευπρεπούς και ευφύλακτης πόλης που διέπεται από ευταξία, η μέριμνα για τους άπορους, ο τρόπος ιματισμού, η ενίσχυση των τοπικών επιχειρήσεων και η δυσκολία του «νομοθετείν».

Στο εισαγωγικό μέρος του έργου του, ο Κομμητάς (Ευθύφρωνας) ρωτάει τον συνομιλητή του, τον Ευθύβουλο, αν έχει κάποια καλά νέα από την ποθεινή πατρίδα τους, τα οποία θα ήθελε να ακούσει και να χαρεί. Η απάντηση του Ευθύβουλου είναι ότι «δεν έχει κάποιο νέο, μιας και το κάκιστο θηρίο του οθωμανισμού αφανίζει την πατρίδα, γι' αυτό κι ο Θεός έγενεψε από πάνω, στην καρδιά του κραταιότατου βασιλιά, να σκοτώσει το θηρίο, γιατί φθείρεται το ανθρώπινο γένος. Για την εξολόθρευση αυτού του θηρίου εύχονται ολόψυχα, όλοι οι Έλληνες, αφού έπαθαν πολλά δεινά από αυτό, καθώς οι Οθωμανοί έπραξαν μεγάλα ανοσιουργήματα»¹⁴⁹⁸.

Ο «Διάλογος περί Πολιτείας» ξεκινά με την ερώτηση της γνώμης των Ελλήνων για τα πολιτικά πράγματα. Τους Έλληνες τους θεωρεί ενημερωμένους και ικανούς να εκφέρουν πολιτική άποψη. Ο Ευθύβουλος θα επισημάνει όμως, ότι «κανείς από τους Έλληνες, μέχρι τότε δεν είχε μελετήσει το πολιτικό σύστημα των ευρωπαϊκών εθνών και περί του θέματος, ο καθένας είκαζε κατά τη ιδία του διάθεση»¹⁴⁹⁹ και ο Κομμητάς θεωρούσε ότι η δική του παρέμβαση με την παρακάτω πρόταση για την ιδανική πολιτεία θα ήταν καθοριστική στην πολιτική ευαισθητοποίηση των Ελλήνων.

Η επόμενη ερώτηση του λογίου (Ευθύφρονα) εστιάζει στο αν ο υποτιθέμενος συνομιλητής του (Ευθύβουλος), έχει να του πει κάτι για την παιδεία στην Ελλάδα, γιατί αυτό είναι το πιο ποθητό γι' αυτόν, δηλαδή, η βελτίωση της παιδείας στη αγαπημένη πατρίδα του. Ο Ευθύβουλος θα του απαντήσει ότι «η παιδεία, αυτό το άριστο αγαθό, στις μεγαλουπόλεις της Ελλάδας, καταπολεμούνταν και καταπολεμείται από τους προύχοντες, διά φθόνου. Αυτοί, με την αμάθειά τους ανέδειξαν τους εαυτούς τους, αυτόσοφους φιλόσοφους και είναι μέγιστοι εχθροί του καλού της ελληνικής παιδείας, θεωρώντας την εμπόδιο για την πρόοδο του έθνους. Και στην Κωνσταντινούπολη, όπου ήταν η κατοικία των Μουσών, εκεί δεν μπορείς, να δεις σχολείο, άξιο αυτού του ονόματος. Οι προύχοντες της Κωνσταντινούπολης γίνονται εμπόδιο της άσκησης της ελληνικής παιδείας»¹⁵⁰⁰.

¹⁴⁹⁸Ο. π., φ. 1.

¹⁴⁹⁹Ο. π., φ. 3.

¹⁵⁰⁰Ο. π., φφ. 1-2.

Στη συνέχεια, ο Κομμητάς (Ευθύφρωνας) κατηγορεί τους προύχοντες και τους θεωρεί, «εχθρούς των Ελλήνων και καθάρματα βδελυρά και αποτρόπαια, αποβλητέους, κακούς, οι οποίοι δεν πρέπει να θεωρούνται καν Έλληνες και αν κάποτε στην Ελλάδα πραγματοποιηθεί το αγαθό, από ολόκληρο το έθνος πρέπει να πεμφθούν στον όλεθρο»¹⁵⁰¹.

Έπειτα, ο συνομιλητής του, ο Ευθύβουλος επισημαίνει τους «Λόγους περί ομονομίας, που δημοσιεύτηκαν στην «Καλλιόπη», τη φιλολογική εφημερίδα του έθνους, από τον Νεόφυτο Δούκα και τον Στέφανο Κομμητά, άριστων ανδρών, που διαβάστηκαν από πολλούς και έφεραν πολύ όφελος στο Ελληνικό Γένος, για τους οποίους κείται μνήμη αθάνατος, θεωρούμενοι ως ευεργέτες από όλους, προσπάθησαν να ιάσουν τη φατρία των ομοεθνών πεπαιδευμένων και τον φατριασμό γενικότερα, με σκοπό τη βελτίωση του έθνους και των απανταχού Ελλήνων και μπορούν να ελπίζουν όλοι στη βελτίωση της παιδείας»¹⁵⁰².

Κατόπιν ο Ευθύφρων εύχεται να γίνουν όλα αυτά, αλλά γράφει ότι, «ο αιρεσιάρχης, (Κοραής), είναι άνθρωπος αλαζόνας και δεν τον ενδιαφέρει, αν γίνει φθορά σε όλο το έθνος, τη φθορά αυτή, τη θεωρεί ως δική του δόξα και οι δοξασίες του θα φθείρουν όλη την Ελληνική παιδεία»¹⁵⁰³.

Με τη σειρά του ο Ευθύβουλος θα απαντήσει ότι αυτό, «το γνωρίζουν οι πάντες, αλλά και την ανάγκη βλέποντες του πράγματος, ελπίζουν ότι θα συμφρονήσει ο άνθρωπος και θα επιλέξει το βέλτιον, αντί της δικής του ισχυρογνωμίας, καθώς φανερά, χωρίς αιδώ και αισχύνη είναι εχθρός ολόκληρου του έθνους»¹⁵⁰⁴. Ο Κομμητάς τού εύχεται «να αλλάξει εκ συμφρονήσεως και θα είναι σ' αυτόν μέγιστη, η δόξα, όπως και θα είναι μέγιστη αδοξία, η προστριβή, εξαιτίας της ισχυρογνωμίας και το μνημόσυνο αυτού από τους μεταγενέστερους Έλληνες, θα είναι τέτοιο που δίδεται στους προδότες και στον Ιούδα»¹⁵⁰⁵.

Ένα άλλο ζήτημα που αφορά στον Κομμητά, είναι τα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας και τι γνώμη έχουν οι Έλληνες γι' αυτά. Αυτά τα νέα θα τον ευχαριστούσαν ιδιαίτερα, διότι θεωρεί ότι «οι Έλληνες πρέπει να έχουν άποψη, επειδή και εφημερίδες διαβάζουν και γράμματα λαμβάνουν, εμπορευόμενοι, από διάφορα μέρη της Ευρώπης, ότι μπορούν, να εκφέρουν γνώμη και για πολιτικά θέματα και να αναπτύξουν διαλογική συζήτηση»¹⁵⁰⁶.

Όμως, σύμφωνα με τον Ευθύβουλο, «αυτή τη χρονική περίοδο, δεν υπάρχει κάτι άλλο, που να ακούγεται από τη λοιπή Ευρώπη, παρά όσα συνέβησαν στην Ιβηρία και στη Μεγάλη Ελλάδα της Ιταλίας. Τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, γι' αυτά διαλέγονται οι Έλληνες και δεν είναι ευκαταφρόνητο πράγμα, να συζητάνε γι' αυτά τα συμβάντα. Κανείς από τους Έλληνες δεν είχε αναγνώσει το πολιτικό σύστημα εκείνων των εθνών. Επομένως, δεν μίλαγε κανείς, για καμιά αλήθεια, αλλά ο καθένας είκαζε και κατά τη ιδία του διάθεση μεταποιούσε τα πάντα»¹⁵⁰⁷ μέχρις ότου ο ίδιος πραγματοποιήσει αυτές τις διατριβές.

3.3 Οι φιλόσοφοι-βασιλείς

Στην πλατωνική «Πολιτεία» εξετάζεται η φύση της δικαιοσύνης και της αδικίας. «Ο τέλειος δίκαιος άνθρωπος - που αποδεικνύεται πως είναι ο φιλόσοφος είναι ο τέλειος καλός και ευτυχισμένος σε κάθε τομέα της ζωής του. Ευδαιμονία και δικαιοσύνη ταυτίζονται για τον φιλόσοφο. Η ευτυχία, όμως, του φιλοσόφου δεν έχει καμία αξία, εάν δεν δείξει και

---

¹⁵⁰¹Ο. π., φ. 2.

¹⁵⁰²Ο. π., φ. 2.

¹⁵⁰³Ο. π., φ. 2.

¹⁵⁰⁴Ο. π., φ. 2.

¹⁵⁰⁵Ο. π., φ. 2.

¹⁵⁰⁶Ο. π., φ. 3.

¹⁵⁰⁷Ο. π., φ. 3.

στους συνανθρώπους του τον τρόπο, για να την κατακτήσουν και οι ίδιοι. Ο κοινωνικός ρόλος του φιλοσόφου είναι να κυβερνήσει την ιδανική πολιτεία που πρόκειται να δημιουργηθεί»¹⁵⁰⁸.

Έτσι, «οι πραγματικά φιλομαθείς τείνουν με όλες τους τις δυνάμεις προς ολόκληρη την αλήθεια»¹⁵⁰⁹ και είναι οι πλέον κατάλληλοι να διοικήσουν την άριστη πολιτεία, γιατί γνωρίζουν τα θεϊκά πρότυπα της δικαιοσύνης.

«Ανώτερος όλων, ο φιλόσοφος-βασιλιάς έχει στενή σχέση με τα θεϊκά και κόσμια όντα και γίνεται, όσο είναι εφικτό στον άνθρωπο, θεϊκός και κόσμιος»¹⁵¹⁰. «Οι φιλόσοφοι είναι εντολοδόχοι της ιδέας του Αγαθού και αυτοί έχουν την αποστολή να πραγματοποιούν τα προστάγματά της μέσα στην πολιτική κοινωνία. Είναι ένα είδος φορέων της ιδέας του Αγαθού αλλά και πρότυπα σοφίας, ανδρείας, σωφροσύνης και δικαιοσύνης»¹⁵¹¹.

«Στον Πλάτωνα, οι φιλόσοφοι-βασιλείς νομοθετούν και κυβερνούν. Οι ηγέτες της πολιτείας κατευθύνονται από τον Λόγο, ενσαρκώνουν την αρετή της δικαιοσύνης και η εσωτερική τους παρόρμηση προς αυτή είναι και ο λόγος, που τους αναδεικνύει στην εξουσία»¹⁵¹². «Ο φιλόσοφος ατενίζει τις αιώνιες, αναλλοίωτες και πραγματικές υπάρξεις, τις καθαυτό υπάρξεις, τις Ιδέες του Ωραίου, του Δικαίου, της Αλήθειας. Γι' αυτές υπάρχει η πραγματική γνώση, είναι οι καθολικές υπάρξεις που κάνουν τα επιμέρους όντα να είναι ό,τι είναι. Η επιστημονική γνώση προσιδιάζει στον φιλόσοφο, στον φίλο της σοφίας, ο οποίος ενσαρκώνει την ανώτερη ποιότητα της ανθρώπινης γνωστικής αναζήτησης. Η εκπαίδευση στη φιλοσοφία οφείλει να είναι ισόβια ενασχόληση των πολιτών, για να οδηγεί στην απόλυτη κυριαρχία της φιλοσοφικής Μούσας - γεγονός που αποτελεί όρο της θεμελίωσης του ιδανικού πολιτεύματος»¹⁵¹³. Επομένως, «αληθινοί φιλόσοφοι είναι αυτοί, οι οποίοι αποκτούν τη γνώση που τους αποκαλύπτει κάτι από την αιώνια άφθαρτη ουσία και αναγκαία αγαπούν την αλήθεια»¹⁵¹⁴.

Εδώ, πρέπει να επισημάνουμε ότι «η Πλατωνική φιλοσοφία εμφορείται από την ιδέα του Αγαθού, που κυριαρχεί στη σκέψη του Πλάτωνα. Αυτή είναι η αιτία κάθε ορθότητας, ομορφιάς, ευτυχίας σε όλα τα όντα»¹⁵¹⁵.

Αυτονόητο είναι πως οι φιλόσοφοι, που έχουν γίνει μέτοχοι της αλήθειας και απόκτησαν γνώση του Αγαθού πρέπει να ενδιαφέρονται και για τα κοινά. Έχουν προσλάβει την κατάλληλη εκπαίδευση, έχουν ηθικό και σύννομο χρέος την υπηρετηση του συνόλου και τη θυσιαστική άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Οι φιλόσοφοι-βασιλείς έχουν ηθική υποχρέωση προς την πόλη, εφόσον έχουν θεαθεί την ιδέα του Αγαθού, να τη μεταφέρουν και στους υπόλοιπους ανθρώπους, για να γίνουν κοινωνοί της.

«Εάν οι φιλόσοφοι δε γίνουν βασιλείς μέσα στις πόλεις, ή οι λεγόμενοι, σήμερα, βασιλείς και δυνάστες δεν αποκτήσουν ειλικρινή και επαρκή φιλοσοφική μόρφωση, αν ακόμη δε συνδυάσουν, την πολιτική δύναμη και τη φιλοσοφία στο πρόσωπό τους, δεν μπορεί να υπάρξει στην πόλη και σε ολόκληρο το ανθρώπινο γένος, το σταμάτημα της δυστυχίας»¹⁵¹⁶.

Ο Κομμητάς, λοιπόν, θέλει αυτόν που θα διοικεί την Ελλάδα να είναι βασιλιάς-φιλόσοφος. Είναι ο τύπος βασιλιά, δανεισμένος από τον Πλάτωνα, όπως αναφέρει και ο ίδιος. Ο βασιλιάς-φιλόσοφος δηλώνει τον άρχοντα-ηγέτη και όχι τον απόλυτο μονάρχη.

¹⁵⁰⁸ Barry Gross (1968), *The great thinkers on Plato*, New York: Εκδόσεις: Capricorn Books, σ. 314.

¹⁵⁰⁹ Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία*, ..., ό., π., σ. 180.

¹⁵¹⁰ Ο. π., σσ. 197-198.

¹⁵¹¹ Κ. Δ. Γεωργούλης (1975), *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, σ. 109.

¹⁵¹² Annas, *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, ..., ό. π., σ. 25.

¹⁵¹³ Πλάτων, *Πολιτεία*, Ε-ΣΤ (περί δικαίου), Βιβλίο Πέμπτο-Έκτο, ..., ό. π., σ. 18.

¹⁵¹⁴ Hannah Arendt (1986), *Η ανθρώπινη κατάσταση (Vita Activa)*, Μετάφραση: Σ. Ροζάνης, Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, σ. 36.

¹⁵¹⁵ Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία*, ..., ό. π., 517 Β, C, σ. 215.

¹⁵¹⁶ Ο. π., 473 D, σ. 169.

Αντλεί την εξουσία του από το κληρονομικό δικαίωμα, αλλά διαθέτει την παιδεία, την πείρα της ζωής, τις διοικητικές ικανότητες και τον αδαμάντινο χαρακτήρα. Αναλαμβάνει την εξουσία από αίσθημα καθήκοντος, για να διοχετεύσει μέσα στη νομοθεσία τη σοφία και την ακεραιότητά του. Είναι αδέκαστος, ανεπηρέαστος και ολόψυχα αφοσιωμένος στο δύσκολο λειτούργημά του.

Στον Πλάτωνα, ο βασιλιάς συνδέει οργανικά τη δίκαιη πόλη με την παιδεία: «εάν δεν βασιλεύσουν οι φιλόσοφοι στις πόλεις ή όσοι τώρα είναι βασιλείς και άρχοντες δεν αποκτήσουν αληθινή και ικανοποιητική φιλοσοφική γνώση, ώστε πολιτική εξουσία και φιλοσοφική γνώση να συμπέσουν δεν μπορεί να υπάρξει η ιδανική πολιτεία»¹⁵¹⁷. Όπως για τον Πλάτωνα, έτσι και για τον Κομμητά, οι φιλόσοφοι-βασιλείς κρίνονται ως οι πλέον ενδεδειγμένοι άρχοντες για τη διακυβέρνηση της πόλης.

Το ζητούμενο της φιλοσοφικής συζήτησης τόσο στον Πλάτωνα όσο και στον Κομμητά είναι να αποδειχθεί ότι μόνο ο σωστά πεπαιδευμένος, ο φιλόσοφος, είναι σε θέση να κυβερνήσει την πόλη με σύνεση αποβλέποντας στην ευδαιμονία όλων. Φιλόσοφος-βασιλιάς μπορεί να γίνει αυτός που δέχεται την άριστη παιδεία και που πρέπει να φωτίσει και τους συνανθρώπους του με την παιδεία.

Από τη μια πλευρά λοιπόν, έχουμε μια ομάδα ικανή να αποκτήσει την τέλεια γνώση και από την άλλη έχουμε το πλήθος που είναι ανίκανο γι' αυτό. Τα μέλη των δύο κατώτερων τάξεων («παραγωγοί» και «επίκουροι») πρέπει να υποταχθούν στους φιλοσόφους. Στο ιδανικό κράτος έχουμε κυρίαρχους και υποτελείς. Οι τελευταίοι πρέπει να υποτάσσονται στους φιλοσόφους, γιατί «είναι καλύτερα για όλους να κυβερνώνται από τη θεϊκή διάνοια»¹⁵¹⁸.

3.4 Ο Ηγεμόνας

Για τον ηγεμόνα γράφει σχετικά ο Κωφιώτης λόγιος: «Και όσα δε ηγεμόνι προσήκει, έξει πάντα' έξει δ' αυτά κατά τον Ξενοφόντειον ηγεμόνα' ο γαρ παρά τοις Έλλησι πρώτος, τουτ' έστιν ο ηγεμών' [...] και μέτρον αυτώ έσται ουχ η ψυχή, αλλ' ο νόμος. Ο γαρ ηγεμών των Ελλήνων, συμπολίτης ων, όμοιος επί τοις άλλοις πολίταις. Ο των Ελλήνων ηγεμών οφείλει λαβείν την θειοτάτην προσηγορίαν, το Βασιλεύς' τούτο γαρ το όνομα σημαίνει πατέρα και κηδεμόνα του λαού: βάσιν του λέω δηλούσι»¹⁵¹⁹.

Μία σημαντική επισήμανση του Κομμητά στον διάλογό του «Περί Πολιτείας» είναι τα χαρακτηριστικά στοιχεία του ηγεμόνα. Μετά την πρώτη σημαντική αποκάλυψη, ότι στηρίζεται στην ιδανική «Πολιτεία» του Πλάτωνα, έχουμε μια δεύτερη, ότι ο ηγεμόνας των Ελλήνων πρέπει να φέρει τα χαρακτηριστικά του Ξενοφόντειου ηγεμόνα: να είναι ίσος μεταξύ ίσων, μέτρο της ζωής του να είναι ο νόμος και όχι η ψυχή και να λαμβάνει την προσηγορία «Βασιλεύς», με τη σημασία του πατέρα και του κηδεμόνα του λαού και στήριγμά του θα είναι ο λαός.

«Ο Ξενοφώντας, ο κλασικός συγγραφέας της αρχαιότητας ήταν πολυτάλαντος ιστορικός και φιλόσοφος, που με το πολύπλευρο ταλέντο του και το έργο του αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για πολλούς»¹⁵²⁰. «Το έργο του, «Κύρου Παιδεία», που είναι μια ιστορική και παιδαγωγική νουβέλα, μία εξιδανικευμένη βιογραφία, το πορτρέτο των ηγετών, μία ιδεατή μυθιστορηματική ιστορία ή μια ελληνική συνταγματική θεωρία»¹⁵²¹ από την οποία

¹⁵¹⁷ Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία*, ..., ό. π., 473 D, σ. 169.

¹⁵¹⁸ Ο. π., 590 D, σ. 299.

¹⁵¹⁹ Κομμητάς, «*Διάλογος περί Πολιτείας* ...», ό. π., φ. 10.

¹⁵²⁰ Βλ. W., E. Higgins (1977), *Xenophon the Athenian: The Problem of the Individual and the Society of the Polis*. Albany: State University of New York, σ. 2.

¹⁵²¹ Βλ. James Tatum (1989), *Xenophon's Imperial Fiction: On the Education of Cyrus*, Princeton, N. J.: Princeton University Press, σ. xv.

ο Κομμητᾶς αντλεί στοιχεία για τη διαμόρφωση του πορτρέτου του μελλοντικού ηγέτη της Ελληνικής πολιτείας.

«Το προαναφερόμενο έργο μπορεί να χαρακτηριστεί ως μία ιστορική βιογραφία του Κύρου του Μεγάλου, που ξεκινάει από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της περσικής αυτοκρατορίας, ως εγκωμιασμός και καθοδηγητής της πολιτικής διαχείρισης μιας αυτοκρατορίας, αποτελεί όμως παράλληλα και ένα διδακτικό βιβλίο ηθών, συνηθειών αλλά και της παρεχόμενης εκπαίδευσης»¹⁵²². Η «Κύρου Παιδεία μας παραδίδει ένα ιδεαλιστικό απεικόνισμα της παιδαγωγικής αγωγής στην Περσία, όπου σημαίνουσα θέση έχει η πολιτική παιδαγωγική»¹⁵²³. «Ο Κύρος παρουσιάζεται από τον Ξενοφώντα, ως παράδειγμα ηγέτη προς μίμηση, που ενσαρκώνει τα υψηλότερα ιδανικά πρότυπα ηθικής, χωρίς τα οποία δεν υπάρχει ελπίδα βελτίωσης των θλιβερών και συγκεχυμένων συνθηκών της ανθρώπινης ζωής. Ο Κύρος εμφορείται από υψηλές αξίες, όπως: η ευγένεια, η επιείκεια, το πατρικό ενδιαφέρον και η φροντίδα για το στράτευμά του. Οι αξίες αυτές, σε συνδυασμό με τη δύναμη της πειθαρχίας και το σθένος του, σε ηθικό και ψυχικό επίπεδο, τον ανάγουν σε πρότυπο ανθρώπινης αρετής και τελειότητας»¹⁵²⁴. «Ο Πέρσης βασιλιάς περιγράφεται ως ο ιδανικός αρχηγός, ως βασιλιάς φιλόσοφος και αποτελεί ένα πρότυπο για τους άλλους, που επιθυμούν να καλλιεργήσουν την αρετή»¹⁵²⁵, «είναι σοφός και ενάρετος και η κάθε επιτυχία του, αν και οφείλεται στις φιλοδοξίες του, ευεργετεί μάλιστα και τους συνεργάτες του»¹⁵²⁶. «Βασικός σκοπός του Ξενοφώντα είναι να διδάξει πως μια αυτοκρατορία μπορεί να πορευθεί στην άνηση»¹⁵²⁷.

Με τον ίδιο τρόπο, «ο Ξενοφών επαινεί και τον Αγησίλαο, τον φερώνυμο Σπαρτιάτη βασιλιά για τις αρετές του προβάλλοντάς τον ως πρότυπο μίμησης»¹⁵²⁸. «Επαινεί τα κατορθώματά του ως αρχηγού και διπλωμάτη, ακολουθεί μία μακρά αναφορά με τις αρετές του, όπως η ευσέβεια, η δικαιοσύνη, ο αυτοέλεγχος, το θάρρος και η αίσθηση του χιούμορ, που συνετέλεσαν να χαρακτηριστεί ιδεατός ηγέτης. Ο Αγησίλαος επιδιώκει την αρετή, γίνεται πρότυπο αυτής και ευεργετεί την πατρίδα του σε κάθε περίπτωση ακόμα και σε μεγάλη ηλικία»¹⁵²⁹.

«Η σειρά των βασικών αρετών που υιοθετεί ο Ξενοφών θυμίζουν έντονα τη σωκρατική διδασκαλία. Ανάλογη σειρά τηρεί ο Ξενοφών στα «Απομνημονεύματα του Σωκράτους»: ευσέβεια, δικαιοσύνη, εγκράτεια, σοφία (ενώ ο Πλάτων στο Συμπόσιο: δικαιοσύνη, εγκράτεια, ανδρεία, σοφία)»¹⁵³⁰.

«Ο Ξενοφών θεωρεί τον Αγησίλαο μοναδική προσωπικότητα ηγέτη, για τα σπάνια στρατιωτικά και πολιτικά του χαρίσματα, την ευγένεια του ήθους και της συμπεριφοράς του, την υποδειγματικά ενάρετη ζωή του, αλλά και γιατί «φρόντισε όσο κανένας άλλος» να εξουδετερώνει τις επεμβάσεις του βασιλιά της Περσίας στις ελληνικές πόλεις και να

¹⁵²²Gera Deborah Levine (1993), *Xenophon's Cyropaedia: style, genre, and literary technique*, Oxford, σ. 1.

¹⁵²³Yun Lee Too (1998), *Xenophon's Cyropaedia: Disfiguring the Pedagogical State*. In *Pedagogy and power: Rhetorics of Classical Learning*, Cambridge University Press, σ. 282.

¹⁵²⁴B. Due (1989), *The Cyropaedia: Xenophon's Aims and Methods*. Aarhus: Aarhus University Press, σσ. 234- 237.

¹⁵²⁵Gera, Levine, *Xenophon's Cyropaedia* ..., ό. π., σ. 122.

¹⁵²⁶Ο. π., σ. 222.

¹⁵²⁷Ο. π., σ. 297.

¹⁵²⁸Βλ. Ξενοφών, *Αγησίλαος - Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, Μετάφραση: Πέτρος Βλαχάκος, Γεώργιος Ράπτης (2003), Κλασική-Βυζαντινή Γραμματεία, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 10.2: «ούτος έμοιγε δοκεί δικαίως ανήρ αγαθός παντελώς αν νομίζεσθαι».

¹⁵²⁹Gera, Levine, *Xenophon's Cyropaedia* ..., ό. π., σ. 7 και J. V. Gray (2011), *Xenophon's mirror of princes: reading the reflections*, Oxford University Press, σ. 30.

¹⁵³⁰Κυριακή Διαλησμά, Άρης Δρουκόπουλος, Ευαγγελία Κουτρομπέλη, Γεράσιμος Χρυσάφης (2011), *Αρχαίοι Έλληνες Ιστοριογράφοι (Ξενοφών, Θουκυδίδης)*, Α' Τάξη Γενικού Λυκείου, Τόμος 2^{ος}, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, σ. 11.

ενισχύει τις τάσεις συνεργασίας μεταξύ των Ελλήνων κατά των Περσών»¹⁵³¹. «Αυτό που κυρίως, θα εξάρει ο Ξενοφών είναι η σοφία του Αγησίλαου, ο οποίος επιθυμούσε να κερδίζει την εθελούσια υπακοή των Λακεδαιμονίων στρατιωτών και στο τέλος κέρδιζε και την αγάπη τους»¹⁵³². «Παραλληλίζεται ο ιδεατός ηγέτης με τον οικοδεσπότη δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην πρόνοια και στη φιλοπονία»¹⁵³³.

Κοινό χαρακτηριστικό των δύο προσωπικοτήτων αποτελούν τα εξής: η εγκράτεια, η τιμιότητα που παρουσιάζεται ως μέσο για να εξασφαλιστεί η θεληματική υπακοή καθώς αυτή κατέχει σπουδαία θέση στη διαχείριση, στους ελεύθερους όμως, ανθρώπους η υπακοή οφείλει να είναι εκούσια.

3.5 Η δυσκολία του «νομοθετείν»¹⁵³⁴

Οι γενικές αρχές, το κοινωνικοπολιτικό σύστημα, τα διερευνούμενα ζητήματα της ιδανικής «Πολιτείας» του Πλάτωνα και του Κομμητά έχουν διαχρονική αξία και απασχολούν τους ανθρώπους κάθε εποχής. Η μη εφαρμογή τους στην πράξη δεν μπορεί να τους προσδώσει τον χαρακτηρισμό του ουτοπικού, διότι αποτελούν πεδίο προβληματισμού και των σύγχρονων πολιτικών θεωριών. Ο Πλάτωνας και ο Κομμητάς αναγνωρίζουν τη δυσκολία υλοποίησης του πολιτικού οράματός τους. Ο καθένας στην εποχή του τονίζει την ανάγκη της προσωπικής θυσίας για την ευδωχή του καλού της πόλης, τον παραμερισμό του εγώ για το κοινό καλό.

«Στην εποχή του Πλάτωνα, οι σοφιστές κλονίζουν τις ανθρώπινες βεβαιότητες με τον υποκειμενισμό και τον σχετικισμό, σε γνωσιολογικό και ηθικό επίπεδο και ο Σωκράτης καταφεύγει στις απόλυτες αξίες, μέσα από την επίπονη φιλοσοφική διερεύνηση της ουσίας τους»¹⁵³⁵. «Ο ίδιος ο Πλάτωνας, μέσα από το φιλοσοφικό του έργο, ασκεί δριμεία κριτική στην εκπαιδευτική μέθοδο των σοφιστών, διότι στηρίζονταν στον σχετικισμό, αναφορικά με την αλήθεια και τις ηθικές αξίες»¹⁵³⁶.

Το επίκεντρο του ενδιαφέροντος του Κομμητά αποτελούν οι νόμοι και θα γράψει, ότι «δεν είναι εύκολη υπόθεση η διευθέτησή τους ούτε είναι έργο ενός μόνο ανδρός. Το ορθότερο είναι να τίθενται κοινοί νόμοι σε όλους, να προσαρμόζονται σ' αυτούς που βρίσκονται κάτω από την ίδια αρχή, να κατανέμονται εξίσου και να είναι άξιοι, απευθυνόμενοι σε ένα γένος ελεύθερο και πεπαιδευμένο. Ο φιλόσοφος άνδρας πρέπει να αποβλέπει στην ευδαιμονία όλων»¹⁵³⁷.

Υποστηρίζει σχετικά τα εξής: «αμέσως, μόλις η διοίκηση αναλάβει καθήκοντα πρέπει να επιλέξει κάποιους σοφούς άνδρες νομοθέτες που δεν θα αποβλέπουν και δεν θα ελπίζουν στο ίδιον συμφέρον. Αυτούς θα τους συναγάγει από την ορθή γνώμη πολλών και των ιδίων και σε όλους το ίσο να νέμουν, δίνοντας όρκο για την ειλικρίνειά τους. Αυτοί που διευθετούν τους νόμους πρέπει να πολιτεύονται δέκα χρόνια στον κάθε νόμο, ώστε να μπορεί να πουν στο τι αντιτίθενται, για να βελτιώνονται. Οι πράξεις όλων των πραγμάτων να γίνονται κατά τους κείμενους νόμους. Οι θεσμοθέτες, πορευόμενοι στα δικαστήρια εξετάζουν τους κείμενους των νόμων μετά των δικαστών, όπως χρησιμοποιούνται αυτοί, όπως έχουν και σε ποιες υποθέσεις δεν υπάρχουν νόμοι ή αν οι κείμενοι νόμοι δεν είναι καλό να υπάρχουν, αν είναι ελλειπείς ή πλεονάζοντες ή αντίκεινται τελείως προς το δίκαιο.

¹⁵³¹Ο. π., σσ. 11-12.

¹⁵³²Βλ. Ξενοφών, *Αγησίλαος - Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, ... ό. π., 6.4: «εταίροις πρόθυμος ων απροφασίστους τους φίλους εκέκτητο· τους δε γε στρατιώτας άμα πειθομένους και φιλούντας αυτόν παρείχε».

¹⁵³³Βλ. W. E. Higgins (1977), *Xenophon the Athenian ...*, σ.55.

¹⁵³⁴Κομμητάς, «*Διάλογος περί Πολιτείας ...*», ό. π., φφ. 43-46.

¹⁵³⁵A. Koure (1990), *Φιλοσοφία και Πολιτεία - Εισαγωγή στην Ανάγνωση του Πλάτωνα*, Μετάφραση, Λ.Κασίμη, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 24.

¹⁵³⁶Koure, *Φιλοσοφία και Πολιτεία ...*, ό. π., σσ. 93, 94· Vegetti, *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, ..., ό. π., σ. 125.

¹⁵³⁷Κομμητάς, «*Διάλογος περί Πολιτείας ...*», ό. π., φφ. 43-44.

Αυτό πρέπει να γίνεται σε κάθε επαρχία, να συνέρχονται οι νομοθέτες κάθε χρόνο στην πρωτεύουσα των πόλεων. Και έτσι, θα διορθώνουν τους κείμενους νόμους, ώστε να είναι προς το συμφέρον όλων των ελεύθερων πολιτών και να προσθέτουν ο,τιδήποτε λείπει. Και οι δικαστές θα δικάζουν χρησιμοποιώντας τους κείμενους νόμους, σε κάθε πόλη και κωμόπολη και αν βρίσκουν ελλείμματα ή ανάξια στοιχεία θα αναφέρουν το κάθε τι στους νομοθέτες των επαρχιών. Και αν κάποτε, μαζί με τον βασιλιά, όταν παραστεί ανάγκη, δημιουργήσουν κάποιο νόμο, θα δοθεί στους νομοθέτες προς εξέταση, αν είναι καλός ή όχι και αν είναι καλός και αναγκαίος προστίθεται στη βίβλο των νόμων, διαφορετικά ακυρώνεται, προσθέτοντας και τον λόγο που ακυρώνεται. Σ' αυτή τοποθετούνται και οι θέσεις των πεπαιδευμένων για τους νόμους και εκδίδονται στον τύπο. Και αυτά, που θα γραφούν θα δώσουν δόξα στους γράφοντες και πολλή ωφέλεια στους νόμους»¹⁵³⁸.

Έτσι, «θα «καθαρίζονται» οι νόμοι, θα εκδίδονται μετά από μια δεκαετία προς εξέταση και ανάκριση από όλους που είναι στην ελληνική αρχή. Μετά από την ανάκριση των μελών της εξουσίας μπορούν και να εκδοθούν άφοβα οι νόμοι για χρήση απ' όλο το έθνος. Έτσι θα έλθει και η δόξα για την ευνομία και θα μας μακαρίζουν και όλα τα άλλα τα έθνη. Αυτό πρέπει να γίνεται κάθε δωδεκαετία. Και κάθε νόμο που δημιουργείται, μετά από ανάκριση, μην τον φοβάσαι. Και η γινόμενη ανάκριση σε τίποτα δεν βλάπτει, γιατί ο νόμος που θα εκτελείται με νόμο μέχρι μια δεκαετία και αυτός που θα πει κάτι ερεθιστικότερο κατά του νόμου ούτε τον εαυτό του ωφελεί ούτε τα πράγματα βλάπτει και ο μη καλός κείμενος νόμος, μετά από μια δεκαετία θα διορθώνεται. Και έτσι, εξεταζόμενοι οι νόμοι, μέσω όλης της επικράτειας ούτε τους υπηκόους έχει κάτι να μεμφθεί, αλλά και λόγω της πολλής εξέτασης δικαιότατοι θα τεθούν. Δεν θα υπάρχει ούτε ένας που θα θέσει τους νόμους, που θα έλθει στην υπόνοια να τους θέσει, με σκοπό το ίδιο συμφέρον, αφού προηγουμένως, τέθηκαν στην ανάκριση του καθενός, που βρίσκεται στην ελληνική αρχή κι αυτό έγινε στη διετία»¹⁵³⁹.

Ο Ευθύφρων κλείνει το έργο, με τη διαπίστωση ότι «δεν υπάρχει κάποιος άλλος που να μπορεί να μιλήσει καλύτερα περί πολιτείας. Προς το ανθρώπινο αποσκοπώντας δεν έχει να πει κάτι περισσότερο προς το βέλτιον. Γι' αυτά τα πράγματα, διδάσκει και ο καιρός και δεν μπορεί να βρεθεί δεύτερη διάλεξη, για να γίνει αντικείμενο διατριβής. Αυτή η διατριβή είναι ικανή προς το παρόν»¹⁵⁴⁰. Καλεί τον Ευθύβουλο, «όταν ξαναέλθω θα συζητήσουμε για το πώς οι άνθρωποι που πολιτεύονται θα διάγουν βίο ευδαιμονέστερο. Προς το παρόν αισθάνομαι πολλή λύπη, για το πώς διάκειται το ανθρώπινον»¹⁵⁴¹.

3.6 Η Παιδεία

Η «Πολιτεία» του Πλάτωνα είναι κοινότητα παιδείας και αποτελεί τον έσχατο σκοπό της πολιτείας. Η υποχρέωση συνίσταται στην απόκτηση και στη μεταβίβαση της αληθινής γνώσης που είναι δυνατή μόνο με τη θέαση και τη βίωση του Αγαθού.

«Η αντίληψη για την παιδεία αποτελεί την κύρια προτεραιότητα στο πλατωνικό πολιτικό σύστημα. Η έννοια της παιδείας λειτουργεί ως προϋπόθεση, για να διαμορφωθεί το ήθος των πολιτών, ώστε να πραγματωθεί η ιδέα της δικαιοσύνης, η οποία θα διασφαλίσει τη συνοχή και την ενότητα της ιδανικής πολιτείας»¹⁵⁴².

«Η μόρφωση οδηγεί τον άνθρωπο στην αρετή και του προκαλεί ισχυρή επιθυμία να γίνει ένας τέλειος πολίτης που ξέρει να κυβερνά ή να κυβερνιέται, σύμφωνα με το δίκαιο. Αυτή είναι η σωστή αγωγή. Η εκπαίδευση που αποβλέπει στην απόκτηση χρημάτων ή

¹⁵³⁸ Κομνητάς, *«Διάλογος περί Πολιτείας ...»*, ό. π., φφ. 44-45.

¹⁵³⁹ Ο. π., σ. 45.

¹⁵⁴⁰ Ο. π., σ. 45.

¹⁵⁴¹ Ο. π., σ. 46.

¹⁵⁴² Vegetti, *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, ..., ό. π., σ. 231.

δύναμης ή σοφίας χωρίς λογική και δικαιοσύνη δεν αξίζει να ονομάζεται παιδεία. Η αγωγή είναι από τα πιο σημαντικά αγαθά, προπάντων όταν συνδυάζεται με την αρετή»¹⁵⁴³.

«Η φιλοσοφία της παιδείας στην «Πολιτεία» του Πλάτωνα, σε αντίστιξη με τους σοφιστές, ερείδεται με τέτοιο τρόπο, ώστε η μεταστροφή του υποκειμένου από τον κόσμο της άγνοιας προς τον κόσμο των Ιδεών, δηλαδή των αμετάβλητων και αυθύπαρκτων ηθικών αξιών μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της παιδείας»¹⁵⁴⁴, «που θα έχει ως σταθερό σκοπό την ανύψωση της νόησης στην πρώτη αρχή, την ιδέα του Αγαθού»¹⁵⁴⁵.

«Η παιδεία του Πλάτωνα είναι η προσπάθεια μεταστροφής της όρασης προς το φως»¹⁵⁴⁶, «προς την ιδέα του Αγαθού, που με μεγάλη δυσκολία είναι ορατή, όταν γίνει όμως, αναγκαστικά φέρνει στον λογισμό, πως πραγματικά αυτή είναι η αιτία σε όλα τα όντα κάθε ορθότητας και ομορφιάς»¹⁵⁴⁷.

Ο Πλάτωνας έχοντας ως θεμελιώδη ιδέα, την ιδέα του Αγαθού, επιδιώκει μέσα από την παιδεία, την ηθική μεταστροφή της ανθρωπίνης ψυχής και τον μετασχηματισμό της ανθρώπινης κοινωνίας.

Ο Κομμητάς, όπως και ο Πλάτωνας συνδέουν το θέμα της ιδανικής Πολιτείας τους με την εφαρμογή των νόμων από όλους τους πολίτες, που επιτυγχάνεται από τους ενάρετους πολίτες που δέχτηκαν την πραγματική παιδεία από τη μικρή τους ηλικία.

Για τον Κομμητά η αγωγή πρέπει να αποσκοπεί στο να γίνουν οι Έλληνες, πατριώτες αγαθοί και στα ήθη χρηστοί: και αυτό μπορεί να το πετύχει «μόνη η ευταξία και η χρηστότης της αγωγής. Τα προς Θεό και προς τους ανθρώπους καθήκοντα του καθενός είναι να διδαχθεί: Ιερή Ιστορία, Ιερή Κατήχηση, Γενική Ιστορία, Μυθολογία, Γεωγραφία και Αριθμητική και μάλιστα συνοπτικότερα. Και αυτά μέχρι να γίνουν δώδεκα ετών. Μετά θα παρακολουθήσουν ανώτερα μαθήματα, εάν οι γονείς μπορούν και τα παιδιά είναι ικανά να τα διδαχθούν. Αφού οι γονείς που τα γέννησαν, τα έθρεψαν και τα δίδαξαν, να γίνουν χρήσιμα και ωφέλιμα στους γονείς τους, τα αγόρια μπορούν να σπουδάσουν μέχρι το εικοστό έτος της ηλικίας τους και οι κόρες μέχρι το δέκατο όγδοο ή και το εικοστό. Τα αγόρια θα διδαχθούν από τους πατέρες τους τα έργα που ανήκουν στους άνδρες και οι κόρες από τις μητέρες τους την οικονομία και όσα είναι αναγκαία να γνωρίζουν οι γυναίκες. Μετά από αυτά, οι νέοι θα υπηρετήσουν την πατρίδα, στον στρατό, μέχρι το εικοστό πέμπτο έτος της ηλικίας τους και έτσι θα γραφτούν στους πολίτες και οι κόρες θα δοθούν στους άνδρες, με του οποίους θα συζήσουν. Αυτές θα φροντίζουν τα της οικίας, οι δε άνδρες τα εκτός της οικίας. Αυτός που στους πολίτες θα γίνει άξιος να γίνει κύριος της οικίας, πρέπει να λάβει γυναίκα για να παντρευτεί και να τεκνοποιήσει. Η εκλογή της γυναίκας πρέπει να γίνει από τον ίδιο, γιατί αυτός θα ζήσει μαζί της και πρέπει να επιλέξει αυτή, που του ταιριάζει και αυτή εκούσια να τον επιθυμεί. Πρέπει όλοι να νυμφεύονται στο ελληνικό κράτος, γιατί έτσι ωφελείται η πατρίδα»¹⁵⁴⁸.

«Η ιδανική «Πολιτεία» υφίσταται για χάρη της ηθικής αναμόρφωσης. Στόχος της είναι η βελτίωση των υπηκόων της, μέσω μιας εκπαιδευτικής διαδικασίας»¹⁵⁴⁹.

¹⁵⁴³ Πλάτων, *Νόμοι Γ-Δ*, Βιβλίο Τρίτο-Τέταρτο, Μετάφραση: Γεώργιος Κουσούνελος, Εισαγωγή - Σημειώσεις και επιμέλεια κειμένου: Βίκυ Αναστασοπούλου (1992), Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, Σειρά: Οι Έλληνες - 33, 644 a, b, σσ. 80-83.

¹⁵⁴⁴ Πλάτων, *Πολιτεία, Ζ-Η (περί δικαίου)*, Βιβλίο Έβδομο-Όγδο, Μετάφραση: Δ. Γ. Κολοκοντές, Ζωή Γκρουμούτη, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, Οι Έλληνες - 69, 1992, 518 b.5, σ. 36. W. Jaeger (1974³) *Παιδεία - Η Μόρφωση του Έλληνα Ανθρώπου*, Τόμος Β', Αθήνα: Εκδόσεις Παιδεία, σ. 52.

¹⁵⁴⁵ Πλάτων, *Πολιτεία, Ε-ΣΤ (περί δικαίου)*, Βιβλίο Πέμπτο-Εκτο, Μετάφραση: Δ. Γ. Κολοκοντές, Ζωή Γκρουμούτη, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, 1992, Οι Έλληνες - 68, *Πλάτων Πολιτεία*, 511b 1- c 2, σσ. 222-224.

¹⁵⁴⁶ Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία*, ..., ό. π., 517 B, C, σ. 215.

¹⁵⁴⁷ Ο. π., 517 B, C, σ. 215.

¹⁵⁴⁸ Κομμητάς, *Διάλογος περί Πολιτείας ...*, ό. π., φ. 25.

¹⁵⁴⁹ George Klosko (1986), *The development of Plato's Political Theory*, N. York - London: Methuen, σσ. 128-131.

Ο Πλάτων υποστηρίζει την κρατική υποχρέωση για την εσαεί εκπαίδευση των πολιτών, την παροχή του κοινού αγαθού της παιδείας και στα δύο φύλα, δίνοντας όμως προβάδισμα στην ηθική διαπαιδαγώγηση.

«Η ισότητα είναι θεμελιώδης αξία για τον Πλάτωνα και διατρέχει όλο το έργο του. Τον ενδιαφέρει πώς θα γίνεται η πόλη ευδαιμονέστερη, χωρίς να γίνονται διακρίσεις»¹⁵⁵⁰. «Τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις με αυτά των ανδρών αναγνωρίζει ο Πλάτωνας και στις γυναίκες, αποδεχόμενος τη σωκρατική πεποίθηση, σχετικά με την ισοδυναμία, ως προς την αρετή και την ηθική συγκρότηση των δύο φύλων. Τα πάντα μέσα στην πολιτεία πρέπει να γίνονται κατά τον ωφελιμότερο τρόπο για το σύνολο»¹⁵⁵¹.

3.7 Ο Τριμερισμός ψυχής και πόλης

Στον Πλάτωνα έχουμε τον τριμερισμό τόσο της πόλης όσο και της ψυχής. Ο άρχοντας συσχετίζεται με το «Λογιστικόν» μέρος της ψυχής, η διακυβέρνηση με τη νόηση και τη σοφία. Οι φύλακες συσχετίζονται με το «θυμοειδές» μέρος της ψυχής, δηλαδή οι στρατιωτικές δραστηριότητες με το θάρρος και την ανδρεία. Οι δημιουργοί συναρτώνται με το «επιθυμητικόν», την κάλυψη των οικονομικών αναγκών, τις επιθυμίες και τη σωφροσύνη¹⁵⁵².

«Ο φιλόσοφος πιστεύει ότι η δίκαιη πολιτεία και η δίκαιη ψυχή σχετίζονται. Η ηθική και η πολιτική φιλοσοφία δεν είναι δύο ανεξάρτητα γνωστικά πεδία, αλλά χαρακτηρίζονται από αλληλεξάρτηση»¹⁵⁵³. «Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία δεν διαχωρίζονται η ηθική και η πολιτική φιλοσοφία. Το λογιστικόν μέρος της ψυχής για τον Πλάτωνα αποτελεί κατά κάποιο τρόπο, τον νου της ψυχής. Ο ρόλος του λογιστικού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ηγεμονικό, αφού «κυβερνά» την ψυχή»¹⁵⁵⁴ και «η αρετή που χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο μέρος της ψυχής είναι σοφία ή φρόνηση»¹⁵⁵⁵, ενώ αναφέρεται χαρακτηριστικά, ως «φιλόσοφον και φιλομαθές»¹⁵⁵⁶.

«Στην πλατωνική φιλοσοφία, η πορεία της εκπαίδευσης αποσκοπεί στην υπέρσχυση του ανώτερου στοιχείου, του «λογιστικού», στα κατώτερα μέρη της»¹⁵⁵⁷.

«Το θυμοειδές συγκροτεί το δεύτερο μέρος της ψυχής, το οποίο ενέχει τα συναισθήματα της ηδονής και της λύπης. Η κύρια αρετή του «θυμοειδούς» είναι για τον Πλάτωνα η ανδρεία»¹⁵⁵⁸.

«Το «επιθυμητικόν» αποτελεί το τρίτο και τελευταίο μέρος της ψυχής. Το συγκεκριμένο μέρος είναι αυτό που «συνειδητοποιεί» τις ανάγκες του σώματος, την επιθυμία για φαγητό και ποτό και γενικά, όλες αυτές τις απολαύσεις που έχουν να κάνουν με την υλική φύση του ανθρώπου. Η αρετή του επιθυμητικού μέρους της ψυχής, κατά τον Πλάτωνα αποτελεί η σωφροσύνη»¹⁵⁵⁹.

«Εφόσον ο άνθρωπος υποστεί τη δύσκολη και επίπονη διαδικασία της φιλοσοφικής εκπαίδευσης, μόνο τότε, μπορεί να οδηγήσει τον λογισμό του στη γνώση και τη σοφία, να μετατρέψει το πάθος του σε ανδρεία και να ελέγχει την επιθυμία του, με εγκράτεια και

¹⁵⁵⁰ Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία*, ..., ό. π., 420 B, C, σσ. 106-107.

¹⁵⁵¹ Πλάτων, *Πολιτεία, Α-Β* (περί δικαίου), Βιβλίο Πρώτο-Δεύτερο, ..., ό. π., σ. 26.

¹⁵⁵² Κυριάκος Κατσιμάνης *«Φιλοσοφική ερμηνεία επιλεγμένων κειμένων»*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 132.

¹⁵⁵³ Τσέλλερ-Νεστέ, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, ..., ό. π., σ. 178.

¹⁵⁵⁴ Annas, *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, ..., ό. π., σ. 162. Πλάτων, *Πολιτεία, Γ-Δ* (περί δικαίου), Βιβλίο Τρίτο-Τέταρτο, ... (441e, 442c) ..., ό. π., σσ. 200-203.

¹⁵⁵⁵ Γιάννης Πλάγγεσης (2010), *Αρχαία Ελληνική Πολιτική και Κοινωνική Φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, σ. 157.

¹⁵⁵⁶ Πολιτεία, Πλάτων, *Πολιτεία, Α-Β* (περί δικαίου), ..., 376b, ό. π., σσ. 190-193.

¹⁵⁵⁷ Πλάτων, *Πολιτεία, Γ-Δ* (περί δικαίου), ..., 441 e.5, ό. π., σ. 204.

¹⁵⁵⁸ Ο. π., 376b, 476c, σ. 192.

¹⁵⁵⁹ Annas, *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, ..., ό. π., σ. 165.

σωφροσύνη, ώστε να εξασφαλίσει την ισορροπία του συνόλου, δηλαδή τη δικαιοσύνη»¹⁵⁶⁰.

«Στο ηθικό ιδεώδες της πλατωνικής φιλοσοφίας προέχει η ηθική τελειότητα του γένους και όχι του ατόμου καθώς τα άτομα συνδέονται οργανικά με το κράτος. Το ιδανικό κράτος αναπαριστά σε μεγέθυνση τον άνθρωπο και αποτελείται: από την τάξη των διανοουμένων (άρχοντες), από την τάξη των πολεμιστών (επίκουροι) και από την τάξη των γεωργών και τεχνιτών (δημιουργοί). Το ιδανικό της δικαιοσύνης επιτυγχάνεται, μόνο, όταν κάθε τάξη εκτελεί το έργο, που της ανήκει. Το ενιαίο φρόνημα των πολιτών μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τον περιορισμό της ατομικής ελευθερίας»¹⁵⁶¹. Παράλληλα, «η ατομική ψυχή απαρτίζεται από τρία διαφορετικά στοιχεία που αντιστοιχούν στις τρεις ομάδες της πολιτείας»¹⁵⁶². «Η λογική που άρχει στην ψυχή αποτελεί μια σημαντική λειτουργία που ανήκει και στις τρεις κοινωνικές τάξεις του ιδανικού κράτους»¹⁵⁶³.

«Οι σχέσεις στην «Πολιτεία» έχουν την αντιστοιχία τους στην ανθρώπινη ψυχή. Όπως η πολιτεία είναι δίκαιη, όταν τα τρία είδη που περιέχει - σοφία, ανδρεία, σωφροσύνη - τελούν το καθένα το δικό του ιδιαίτερο έργο, έτσι και στην ψυχή δραστηριοποιείται το «λογιστικόν» που άρχει, το «επιθυμητικόν» που άρχεται και το «θυμοειδές» που επικουρεί το «λογιστικόν» και του παρέχει έλλογα κελεύσματα. Η συνοχή της πόλεως επιτελείται όχι μόνο από τις δυνάμεις του χρήματος και της αγοράς, που παραπέμπουν στις επιθυμίες, αλλά και από τη φρούρηση που εξασφαλίζει ο φύλακας και από τη βουλευτική και κυβερνητική δράση των αρχόντων. Εξασφαλίζεται έτσι, ένας ευρύτερος καταμερισμός της εργασίας στην πόλη μεταξύ των ψυχοκοινωνικών δυνάμεων της. Ο καταμερισμός αυτός παραπέμπει στη σχέση του επιθυμητικού, του θυμοειδούς και του λογιστικού στην ανθρώπινη ψυχή, μέσα στην οποία δραστηριοποιούνται, σαν σε μία πόλη, η σοφία, η ανδρεία, η σωφροσύνη και αντιπαράτιθενται προς τις επιθυμίες και τα πάθη»¹⁵⁶⁴.

«Η «Πολιτεία» του Πλάτωνα όπως είναι λογικό τοποθετείται σε έναν νοητικό κόσμο, τον κόσμο των ιδεών και της απόλυτης νόησης που χαρακτηρίζεται σύμφωνα με τον ιδεαλιστή φιλόσοφο από σταθερότητα και αλήθεια. Η αλλαγή και η φθορά δεν επηρεάζουν αυτό το «θεϊκό»¹⁵⁶⁵.

Πράγματι, στο κείμενο του διαλόγου για την ιδανική «Πολιτεία», του Κομμητά είναι διάχυτη η ιδέα του τριμερισμού της πόλης, στην οποία αναφέρεται ο Πλάτωνας. Ο Θεσσαλός λόγιος μιλάει για τους Βασιλείς-Φιλοσόφους¹⁵⁶⁶, που είναι φορείς της σοφίας, για τους φύλακες¹⁵⁶⁷ της πόλης, που είναι η τάξη των στρατιωτικών, των οποίων το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι η επίδειξη ανδρείας, καθώς και για την τάξη των δημιουργών ή το «τάγμα της τέχνης», όπως ονομάζει τους τεχνίτες¹⁵⁶⁸, οι οποίοι επωμίζονται τη φροντίδα για την κάλυψη των οικονομικών αναγκών της πόλης. Το ιδανικό της δικαιοσύνης επιτυγχάνεται, όταν κάθε τάξη ασκεί το έργο που της ανήκει και η κοινωνική ευδαιμονία επιτυγχάνεται με τον περιορισμό της ατομικής ελευθερίας.

¹⁵⁶⁰Β. Κάλφας, & Γ. Ζωγραφίδης (2006), *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, σ. 125.

¹⁵⁶¹Pierre Manent (2005), *Απλά μαθήματα πολιτικής φιλοσοφίας*, Μετάφραση: Δ.Π. Σωτηρόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, σσ.70-71.

¹⁵⁶²Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία*, ..., ό. π., 440 Ε, σ. 133.

¹⁵⁶³George Klosko (1986), *The development of Plato's Political Theory*, N.York - London: Methuen, σσ. 65-75.

¹⁵⁶⁴Κοσμάς Ψυχοπαίδης (1999), *Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, σσ. 33-34.

¹⁵⁶⁵Γιάννης Πλάγγεσης (2010), *Αρχαία Ελληνική Πολιτική και Κοινωνική Φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, σ. 166.

¹⁵⁶⁶Κομμητάς, *Διάλογος περί Πολιτείας ...*, ό. π., φ. 43.

¹⁵⁶⁷Ο. π., φφ. 15-22.

¹⁵⁶⁸Ο. π., φ. 43.

3.8 Ο όρκος

Για τον όρκο, ο Κομμητάς γράφει: «Κάθε πολίτης στην Ελληνική Πολιτεία πρέπει να δίνει έναν όρκο σύμφωνα, με το επάγγελμά του και έναν γενικό όρκο, που θα δηλώνει πίστη βεβαία προς την Ελληνική Πολιτείαν και προς την πατρίδα». Συγκεκριμένα, επισημαίνει: «και θανούμαι ει τύχοι ίνα την τε πατρίδα ελευθέραν καταλίπω και την κειμένην πολιτείαν και τους κειμένους νόμους διασώσω»¹⁵⁶⁹.

«Οι φύλακες απάσης της ολοκληρίας της αρχής, ανάγκη εστί και αυτούς υπό ταις ανάγκαις των όρκων είναι [...]»¹⁵⁷⁰.

Ο Κομμητάς στον διάλογό του «Περί Πολιτείας» αφιερώνει επτά χειρόγραφα, στα οποία αναφέρεται στους όρκους, που πρέπει να δίνουν οι άνθρωποι της Ελληνικής πολιτείας ως πολίτες και επαγγελματίες. Αναφέρει συγκεκριμένα, ότι πρέπει να υπάρχει: «όρκος γενικός παντός πολίτου και πάσης πολιτίδος της Ελληνικής διοικήσεως»¹⁵⁷¹. Όσοι εκλεγούν σε οποιοδήποτε αξίωμα πρέπει να δίνουν όρκο υπέρ του κοινού συμφέροντος. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο όρκος θα έχει χαρακτήρα σωφρονιστικό και θα επαναφέρει αυτούς που ρέπουν στην απάτη και δε συμπεριλαμβάνονται σ' αυτούς που εκ φιλοσοφίας ή εκ φρονήσεως ιδίας εισίν αγαθοί»¹⁵⁷².

Για τον Κομμητά, «ο ορκιζόμενος ορκίζεται στον δημιουργό του σύμπαντος, τον Θεό, στην Παναγία Τριάδα, στον Πατέρα και Υιό και στο Άγιο Πνεύμα, τη μία Θεότητα. Αν κάποιος αθετήσει τον όρκο του, δηλαδή «παρά τα ειρημένα τι ποιήσει»¹⁵⁷³ «επικαλείται την οργή του Θεού, έτσι ώστε τον μέλλοντα αιώνα να τον παραδώσει στην κόλαση και στην παρούσα ζωή, να τον εξαφανίσει από τη γη, γράφοντας συγκεκριμένα: «εν δε τω παρόντι εξώλη με ποιήσει εκ γης τε και θαλάσσης και την οικίαν την εμήν»¹⁵⁷⁴.

«Ο όρκος σωφρονίζει τον βασιλέα και οι βασιλείς, οι οποίοι λαμβάνουν την υπέρτατη τιμή αυτοπροαιρέτως και ξεχνούν ότι είναι άνθρωποι, τους αναγκάζει να μένουν πιστοί στα όσα υπάρχουν και να μη ζητούν ανώφελες καινοτομίες»¹⁵⁷⁵. «Οι βουλευτές ορκίζονται αντίσταση μέχρι θανάτου σ' αυτόν, που θα επιχειρήσει την κατάλυση της κείμενης πολιτείας»¹⁵⁷⁶. «Ο δικαστής θα ορκίζεται να δικάζει, κατά τους κείμενους νόμους και όπως γράφει: «και ψηφιούμαι κατά το δίκαιον' και ούτε πρόσωπον όψομαι, ούτε δώρα λήψομαι επί το διαστρέψαι το δίκαιον' αλλ' αρκεσθήσομαι, οίς μοι δωρεΐται η πατρίς υπέρ του τα δίκαια δικάζειν ...»¹⁵⁷⁷. «Ο όρκος είναι ικανός να αναχαιτίσει των δικαστών τη δωροληψία»¹⁵⁷⁸. «Λειτουργήσω ή υπουργήσω πιστός και εν ειλικρινεία και χωρίς της ελαχίστης αμελείας εν η ταχθήσομαι [...] και δαπανήσω ουδέν εκτός των αναγκαίων' ουδέ κλέψω εκ των κοινών ουδέ οβολόν, ουδέ αμελήσω του έργου, αλλά μετά ζέσεως και πολλής προθυμίας ποιήσω αυτό και ως ιδιούν εμαυτού και πολύ πλέον. Οπόταν δε επιστή καιρός ευθύνας δούναι, λογιούμαι τα πάντα ειλικρινώς και ουδένα ποιήσομαι δόλον εν τω λογισμώ»¹⁵⁷⁹.

«Οι φύλακες (στρατηγοί και κατά προέκταση οι στρατιωτικοί) πρέπει να ορκίζονται ότι θα είναι πιστοί στην πατρίδα και δεν θα υπολογίζουν τον θάνατο, ότι θα τιμούν τον βασιλέα της πολιτείας και την ετήσια βουλή και τον κάθε πολίτη, ίδιο με τον εαυτό τους θα υπολογίζουν και δεν θα καθυβρίζουν κανέναν, ακόμα και τον ασήμαντο. Ορκίζονται,

¹⁵⁶⁹Ο. π., φφ. 6-10.

¹⁵⁷⁰Ο. π., φ. 39.

¹⁵⁷¹Ο. π., φ. 35.

¹⁵⁷²Ο. π., φ. 36.

¹⁵⁷³Ο. π., φ. 36.

¹⁵⁷⁴Ο. π., φ. 36.

¹⁵⁷⁵Ο. π., φ. 38.

¹⁵⁷⁶Ο. π., φ. 38.

¹⁵⁷⁷Ο. π., φ. 38.

¹⁵⁷⁸Ο. π., φ. 39.

¹⁵⁷⁹Ο. π., φ. 39.

ότι θα μάχονται με όλη τη δύναμή τους, ότι ουδέποτε δεν θα στρέψουν με τη θέλησή τους τα νώτα, δεν θα παραλείπουν την τάξη ούτε θα αυτομολήσουν στους εχθρούς και πρέπει να προτιμήσουν να πεθάνουν, ώστε να μην ηττηθούν και θα κάνουν τα πάντα, για να νικήσουν τον εχθρό»¹⁵⁸⁰. Συνεπώς, «όλοι πρέπει να ορκίζονται και ουδείς έσται ανώμοτος, ούδ' εκτός των νόμων των κοινών»¹⁵⁸¹.

Μάλιστα, στον Κομμητά, η Εκκλησία, η ηθική και ο τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας διαφαίνονται άρρηκτα συνδεδεμένα, με τον θεσμό του όρκου που δίνει κάθε πολίτης, ο οποίος δεσμεύεται απόλυτα, σε ότι αφορά στο παρελθόν, στην τήρηση των προγόνων και στη θέληση για το μέλλον.

Με την επίκληση του Θεού, ως μάρτυρα και κριτή της βεβαίωσης και υπόσχεσης ή μαρτυρίας ομολογεί ότι κάθε παράβαση του όρκου ή η εν επιγνώσει ψευδορκία θα επισύρει την ανταπόδοση. Διά του όρκου αναλαμβάνει βαριά ευθύνη ενώπιον του Θεού. Η παραβίαση του όρκου θεωρείται μεγάλο αμάρτημα. Η δέσμευση γίνεται στο όνομα της Εκκλησίας και ο ορκιζόμενος δηλώνει ιερή υποχρέωση. Με την επίκληση του θείου διαβεβαιώνει για τη μελλοντική εκτέλεση της υπεσχημένης δραστηριότητας και της εκπλήρωσης της υποχρέωσης. Επικαλείται το θείο και συνδέει τον ορκιζόμενο με τον φόβο και τις ποινές της επιορκίας. Ο όρκος αυτοδεσμεύει ψυχολογικά τον ορκιζόμενο και η παράβαση θα έχει νομική και θρησκευτική τιμωρία. Οι όρκοι του Κομμητά είναι υποσχετικοί, δεσμεύουν τους Έλληνες σε έναν τρόπο ζωής ή στην τέλεση μιας μελλοντικής πράξης. Βεβαιώνουν παρούσες ή παρελθούσες πράξεις και συνάμα είναι ιεροπρεπείς δηλώσεις. Έτσι, ο όρκος χρησιμοποιείται για την επικύρωση της αλήθειας. Ο ορκιζόμενος βεβαιώνει και υπόσχεται. Ο ορκισθείς ασκεί και νομικά τα καθήκοντα της θέλησης που κατέχει, δηλώνει υποχρέωση σεβασμού και μη παραβίασης και προστασίας της ανθρώπινης αξίας, της κρατικής εξουσίας. Η ορκοδοσία φαίνεται να αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της ευνομούμενης κοινωνίας και είναι απαραίτητη στη σχέση πολιτών και κράτους σε θέματα δικαιοσύνης. Την θεωρεί βασικό τρόπο, για να διασφαλίσει την αλήθεια. Ο όρκος γίνεται ενώπιον του Θεού, αλλά και των ανθρώπων.

Επομένως, στην προετοιμασία οργάνωσης του ελληνικού κράτους, ο Κομμητάς θεωρεί τον όρκο ως απαραίτητο συστατικό του δημόσιου βίου και έχει μεγάλη σημασία στην κοινωνική δικαιοσύνη πρακτική. Όλοι όσοι θα λαμβάνουν δημόσιες θέσεις και αξιώματα για να υπηρετήσουν τον λαό πρέπει να ορκίζονται ενώπιον του Ευαγγελίου με την παρουσία εκπροσώπου της Εκκλησίας, η οποία συνδέεται με την έννοια του έθνους και παίζει μείζονα ρόλο στην απόκτηση της ελευθερίας. Ο όρκος είναι αναγκαστικός και θα απαιτείται με νόμο πριν την ανάληψη δημοσίων θέσεων και τις δικαστικές διαδικασίες. Αποτελεί ασφαλιστική δικλείδα, η οποία θα έδινε σιγουριά ότι ο ορκιζόμενος θα τηρούσε τον όρκο του και θα υπηρετούσε με εντιμότητα και ευσυνειδησία τον λαό.

3.9 Η ελευθέρα αγορά

Ο Κομμητάς υποδεικνύοντας τον χώρο της αγοράς της κάθε πόλεως, προτείνει «να είναι απαλλαγμένη από την εμπορική της διάσταση, τον εμπορικό θόρυβο, τα ψώνια και τις αγοραπωλησίες, την αναστάτωση, την αταξία που ποιεί ο «χυδαίος όχλος». Υποδεικνύει την «ελευθέρα αγορά», όπως η αγορά των Περσών, που επισημαίνει ο Ξενοφών, η οποία θα είναι απαλλαγμένη από τις εμπορικές φωνές, τις χυδαιότητες και τον θόρυβο. Η ελεύθερη αγορά προσιδιάζει τόσο στην περσική αγορά, στην οποία δεν μπερδεύεται ο εμπορικός θόρυβος με την ευκοσμία των μορφωμένων, όσο και στην αγορά της αρχαίας Αθήνας, η οποία αποτελεί τόπο πνευματικής ανταλλαγής ιδεών»¹⁵⁸².

¹⁵⁸⁰Ο. π., φφ. 39-40.

¹⁵⁸¹Ο. π., φ. 41.

¹⁵⁸²Ο. π., φ. 42.

Για τον Ξενοφώντα, ο Κύρος αποτελεί ένα πρότυπο για τους άλλους που επιθυμούν να καλλιεργήσουν την αρετή. Τον περιγράφει ως έναν ιδανικό αρχηγό, ως βασιλιά-φιλόσοφο¹⁵⁸³. «Ο Κύρος επαινέθηκε από πολλούς συγγραφείς, όπως τον Αισχύλο, τον Ηρόδοτο, τον Αντισθένη, τον Πλάτωνα και τον Ισοκράτη. Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι ο Ξενοφών είχε συγκλονιστεί βαθύτατα, από την πολιτική μεταβλητότητα της πόλης του»¹⁵⁸⁴. «Αυτό που υποκίνησε τον Ξενοφώντα να παρουσιάσει τον Κύρο ως ιδανικό ηγέτη ήταν η καλοσύνη και η ανεκτικότητα, αρετές που τον βοήθησαν να κατακτήσει τα έθνη. Μία άλλη πρόθεση του συγγραφέα ήταν να ξαναενώσει του Έλληνες να πολεμήσουν κατά των Περσών»¹⁵⁸⁵.

Σύμφωνα με τον Κωφιώτη λόγιο, «οι πολίτες θα υπόκεινται σε συνεχή έλεγχο από τους ορισμένους επιστάτες και ο καθένας θα ελέγχεται για το έργο του και θα λογοδοτεί, έτσι ώστε να επαινείται η εργατικότητα του εργατικού και να ψέγεται η αμέλεια του μη εργατικού. Η πόλη κηδεμονεύει τους πολίτες και δεν αφήνει κανέναν σε κατάσταση απορίας και φτώχειας. Μεριμνά για την ανεύρεση εργασίας και αυτού, που δεν εργάζεται. Έτσι, επέρχεται η αρμονία στην πόλη. Μ' αυτό τον τρόπο η πόλη δημιουργεί τις προϋποθέσεις αυτές, ώστε να μην τείνουν οι μη εργαζόμενοι πολίτες προς την κλεψιά και την πονηρία και να βρίσκουν πόρους προς το ζην. Η πόλη και η διοίκηση της λαμβάνει τη μορφή του φιλεύσπλαχνου κηδεμόνα, που φροντίζει για τους άπορους»¹⁵⁸⁶.

Παράλληλα, η διοίκηση λαμβάνει μέριμνα, ώστε το αποτέλεσμα της εργασίας να είναι το καλύτερο δυνατό. Η βέλτιστη παραγωγικότητα πρέπει να είναι το σημείο σύγκλισης της προσπάθειας και της επιθυμίας της διοικήσεως, αλλά και της λήψης ευχαρίστησης από τον συγκεκριμένο κλάδο των εργαζομένων της πόλεως. Ο Κομμητάς, σ' αυτά τα χειρόγραφα θίγει το ζήτημα της επαγγελματικής ικανοποίησης και της παραγωγικότητας. Εκφράζει τη διαχρονική αντίληψη ότι η διοίκηση πρέπει να έχει ως βασικό μέλημά της την ικανοποίηση των εργαζομένων. Κάνει μια πρώτη εισαγωγή, μιας πιο ανθρώπινης προσέγγισης στις σχέσεις εργοδοσίας και εργαζομένων. Βελτιώνοντας την ικανοποίηση των εργαζομένων θα βελτιώνεται έτσι και η παραγωγικότητα στην εργασία. Εισάγει τη βασική παραδοχή του συγκριτικού πλεονεκτήματος της συνιστώσας του ανθρώπινου παράγοντα στον χώρο εργασίας.

Επίσης, ο νόμος πρέπει να εμποδίσει την ευδοκμήσασα τάση των τεχνουργίων να δημιουργούν το προς καλλωπισμό πολυτελέστερο. Πρέπει να αρθεί η ιδέα της πολυτέλειας, της οποίας η επιδίωξη «γενήσεται αιτία πολλών δυστυχιών. Αρθήτω συν νόμω το πάντων των κακών αίτιον. Δεν θα γίνουν βέβαια, οι Έλληνες πολίτες, όπως οι Λάκωνες, αλλά θα είναι «κεκοσμημένοι μετά σεμνότητος»¹⁵⁸⁷.

Για τον Κομμητά η επιδίωξη της πολυτέλειας γίνεται αιτία πολλών κακών. Η ιδέα της πολυτέλειας και μάλιστα η μετ' επιμονή οδηγεί στην αδικία και στην κακία, προκαλεί σκάνδαλα και πρέπει αρθεί αυτή η τάση. Εδώ, προβάλλεται η ιδέα της ταπείνωσης του ανθρώπου. Το σώμα πρέπει να ντύνεται ταπεινά και η ψυχή να εξομοιώνεται με ό,τι ασχολείται. Το σώμα είναι το κλειδί, για να καταλάβουμε την ψυχή καθώς αυτή διαμορφώνεται ανάλογα με το διαμορφωμένο σώμα. Αντίστοιχα, το φρόνημα του σώματος διαμορφώνει το φρόνημα της ψυχής. Από τα γραφόμενά του, διαφαίνεται ότι η πολυτέλεια καλλιεργεί την περηφάνια, προκαλεί τη ζήλεια, ξεσηκώνει όλα τα πάθη, είναι τροφός της κενοδοξίας. Μεταφέρει τον λόγο του Θεού που ζητάει απλότητα και σεμνότητα. Επισημαίνει ότι όλοι οι Έλληνες πρέπει να είναι κεκοσμημένοι με σεμνότητα.

¹⁵⁸³Gera, *Xenophon's Cyropaedia* ..., ό. π., σ. 122.

¹⁵⁸⁴Steven W. Hirsch (1985), *The Friendship of the Barbarians: Xenophon and the Persian Empire*, Hanover, N.H.: University Press of New England, σσ. 63-64.

¹⁵⁸⁵Due, *The Cyropaedia* ..., ό. π., σ. 23.

¹⁵⁸⁶Κομμητάς, «*Διάλογος περί Πολιτείας* ...», ό. π., φ. 43.

¹⁵⁸⁷Ο. π., φ. 43.

Εδώ θίγεται η αρετή της αληθινής και γνήσιας σεμνότητας, η οποία αποτελεί κόσμημα για τον χριστιανό και τον άνθρωπο, προσαρμοσμένη στην εποχή, χωρίς ακρότητες, αναγκαία για να συγκροτηθεί η «εικόνα του Θεού» στον άνθρωπο. Μιλάει για το ήθος της σεμνότητας ως κανόνα ζωής, που μαζί με τις υπόλοιπες αρετές καθιστούν τον Έλληνα υπογραμμό του κοινωνικού και χριστιανικού βίου του.

3.10 Οι απαίδευτοι

Στον Κομμητά, όπως και στον Πλάτωνα, οι πολίτες διακρίνονται σε πεπαιδευμένους και απαίδευτους. Οι απαίδευτοι είναι αυτοί που δεν έχουν λάβει την κατάλληλη παιδεία, η οποία δεν τους επιτρέπει να φτάσουν στη θέαση του Αγαθού και άρα στη γνώση του πραγματικά επιθυμητού, αυτοί που δεν έχουν γνωρίσει το κατ' ουσία αγαθό.

Έτσι, «στη δημοκρατία, ο όχλος κινείται κατά τη βούληση των δημαγωγών και μη έχοντας τον νου ισχυρό, πράττει ατοπήματα»¹⁵⁸⁸.

«Οι απαίδευτοι δεν έχουν γνωρίσει τι είναι η αλήθεια, μέσα στη ζωή τους, τους λείπει ο σκοπός, που πρέπει να τους προσανατολίζει σε οποιαδήποτε πράξη τους είτε ιδιωτική είτε δημόσια. Οι καλύτερες ιδιοφυίες πρέπει να υψωθούν προς το ανώτατο μάθημα, τη θέαση του Αγαθού και όταν ανεβούν και απολαύσουν αρκετά το θέαμα, δεν πρέπει να τους είναι επιτετραμμένο ότι τώρα τους επιτρέπεται, το να μένουν οριστικά σ' εκείνη την ύψωση και να μη θέλουν να κατεβαίνουν πάλι προς εκείνους τους δεσμώτες»¹⁵⁸⁹.

«Οι απαίδευτοι δεν έχουν γνωρίσει τι είναι η αλήθεια»¹⁵⁹⁰. «Η προσέγγιση του Αγαθού επιτυγχάνεται με την ανύψωση και την ανάβαση»¹⁵⁹¹. Οι απαίδευτοι πολίτες είναι αυτοί που δεν έχουν λάβει την κατάλληλη παιδεία, η οποία θα τους επέτρεπε να φτάσουν στη θέαση του Αγαθού, δεν γνώρισαν το Αγαθό και άρα τη γνώση του πραγματικά επιθυμητού. «Αυτοί μέσω της παιδείας ή της ανηφορικής οδού θα πετύχουν την ανάβαση από το ημίφως των αισθήσεων στην αποκάλυψη της αλήθειας, στην οποία μόνο ο νους μπορεί να οδηγήσει. Το επιχείρημα της παιδείας είναι μια ανάβαση ορειβασίας από ένα δύσκολο και ανηφορικό μονοπάτι, με στόχο την κατάκτηση της κορυφής, που για τους περισσότερους είναι απρόσιτη, αφού μόνο λίγοι θα καταφέρουν τελικά να ξεπεράσουν τις δοκιμασίες και να φθάσουν στην κορυφή»¹⁵⁹².

Ο Κομμητάς, όπως και ο Πλάτωνας κατακρίνουν τους αφιλοσόφητους πολιτικούς, οι οποίοι ως μόνο κίνητρο των πράξεών τους έχουν την ικανοποίηση ίδιων συμφερόντων που αποβλέπουν στο να κατακτήσουν την εξουσία, για να κερδίσουν ευκαιριακά την εύνοια των πολιτών, έχοντας δημαγωγικές τακτικές.

Και οι δύο φοβούνται τους δημαγωγούς, που αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων. Η παιδευσία είναι πηγή της διαφθοράς και της πλάνης. Οι απαίδευτοι, οι αφιλοσόφητοι ζουν μέσα στο σκοτάδι της αμάθειας, δέσμιοι των παθών τους, των προκαταλήψεων και των ψευδαισθήσεών τους, μακριά από την αλήθεια. Δεν έχουν τη γνώση και την αρετή που θα κατευθύνει όλες τους τις ενέργειες και θα τους οδηγήσει στη θέαση του αγαθού, της αγαθής αιτίας κάθε καλού, που θα οδηγήσει στην επιδίωξη του κοινού καλού και στην πολιτική ευημερία και ευδαιμονία.

¹⁵⁸⁸Κομμητάς, «*Διάλογος περί Πολιτείας ...*», ό. π., φ. 5.

¹⁵⁸⁹Κ. Δ. Γεωργούλης (1963), *Πλάτωνος Πολιτεία, Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι*, Δευτέρα έκδοσις, Αθήναι: Εκδότης Ιωάννης Σιδέρης, 519 Β, C, D, σσ. 217-218.

¹⁵⁹⁰Ο. π., 519 Β, C, σ. 217.

¹⁵⁹¹Ο. π., 519 C, σ. 218.

¹⁵⁹²Κ. Ι. Δεσποτόπουλος (2002), *Δομή της ορθής Πολιτείας*, τόμος Α', Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, σσ. 98-104.

3.11 Το δίκαιο φορολογικό σύστημα της πόλης

Ο Κομμητάς φροντίζει και για ένα δίκαιο φορολογικό σύστημα, ανάλογο με την περιουσία, με τις προσόδους και το αξίωμα του καθενός, αλλά μεριμνά και για τη σωστή και δίκαιη διανομή του. Η επιβολή κρατικών βαρών για την κάλυψη των δαπανών λειτουργίας της κρατικής εξουσίας θεωρείται απαραίτητη. Το φορολογικό του σύστημα θέλει να αποτελέσει ισχυρό εργαλείο, για να αντιμετωπιστεί η διαταραχή της οικονομίας, αλλά και μέσο για την αντιμετώπιση του σοβαρού κοινωνικού προβλήματος της ανισοκατανομής του πλούτου. Επικεντρώνεται κυρίως, στην άμεση φορολογία των πολιτών από σταθερού χαρακτήρα πηγές, όπου η ανανέωσή της θα γίνεται με περιοδικότητα, ανάλογα, με τη φοροδοτική ικανότητα τους. «Τα όργανα συλλογής των φόρων θα δεσμεύονται με όρκο και θα ελέγχονται με δημοσίευση στον τύπο και απόδοση αναφοράς στους ανωτέρους. Η ετήσια λογοδοσία ξεκινά από τα κατώτερα τοπικά όργανα και φτάνει μέχρι τον βασιλέα. Οι συλλέκτες δεν πρέπει να λαμβάνουν υπέρ του δέοντος, διότι η υπερβολική λήψη δηλώνει κλοπή και ο κλέπτης λαμβάνει από τον νόμο την ποινή του επίορκου»¹⁵⁹³.

3.12 Το κοινωνικό κράτος πρόνοιας¹⁵⁹⁴

Η ιδέα του κοινωνικού κράτους πρόνοιας είναι βασική συνιστώσα της σκέψης του Κομμητά. Σχεδιάζει τη μορφή οργάνωσης του κράτους, που βασικό χαρακτηριστικό του γνώρισμα θα είναι η επέμβαση στις οικονομικές σχέσεις, έτσι ώστε να εξασφαλιστούν τα μέσα μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης για όλους. Μεριμνά για την εξασφάλιση της κοινωνικής αλληλεγγύης και την εξάλειψη του κοινωνικού αποκλεισμού, για ένα δίκαιο κράτος. Αναφέρεται σε ένα σύνολο μέτρων που θα αποβλέπουν στην ανακούφιση και τη γενικότερη προστασία εκείνων των ατόμων που δεν διαθέτουν τα υλικά μέσα να ικανοποιήσουν τις βασικές τους ανάγκες. Τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής του πρόνοιας συνοψίζονται στην υποχρέωση του συνόλου, στην ωφελιμότητα, την ισορροπία και την ενεργό ανάμειξη του κράτους για την πρόληψη και αποκατάσταση των κοινωνικών προβλημάτων. Αρχίζει να προσεγγίζει επιστημονικά τις δυσκολίες των απόρων και των ανέργων. Αποβλέπει στην εμπέδωση της κοινωνικής φιλανθρωπίας και στη διασφάλιση της δημόσιας τάξης, στη χορήγηση των ελάχιστων μέσων για την αξιοπρεπή συντήρηση κάθε ατόμου, στην εγγύηση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης για τα άτομα που βρίσκονται σε κατάσταση ανάγκης. Η κοινωνική αρωγή και δράση θα αποσκοπεί στην επανόρθωση των συνεπειών μιας κατάστασης οικονομικής ανάγκης και στην ένταξη του ατόμου στην παραγωγική ζωή.

Τον απασχολεί «η κοινή ανατροφή των παιδών, με διδασκαλία και μέθοδο κοινή σε όλη την ελληνική επικράτεια, με ήθη που ταιριάζουν στον κοινωνικό βίο. Αναζητά την ομοφωνία, την ομοφρονία και την ευταξία των έργων του καθενός. Ο πολιτάρχης του κάθε τόπου θα τοποθετήσει σε κάθε οικισμό και για ορισμένο χρόνο τρία άτομα: τον εφημέριο και δύο από τους τιμιότερους του οικισμού, οι οποίοι θα εξετάζουν κάθε Κυριακή τα έργα του καθένα και θα τα αναφέρουν στον πολιτάρχη. Αυτός με τη σειρά του, θα επαινεί και θα βραβεύει αυτόν που έκανε τα περισσότερα. Αν κάποιος δεν έχει έργο άξιο του επαγγέλματός του, ο πολιτάρχης θα πρέπει να του δώσει έργο, ώστε να πορίζεται τα αναγκαία και να μπορεί να συνεισφέρει στα κοινά»¹⁵⁹⁵.

¹⁵⁹³Κομμητάς, «Διάλογος περί Πολιτείας ...», ό. π., φφ. 22-23.

¹⁵⁹⁴Ο. π., φ. 23.

¹⁵⁹⁵Ο. π., φ. 23.

3.13 Η κοινωνική χρησιμότητα του θεσμού του Μοναχισμού

Για τον Κομμητά, οι μοναχοί, δηλαδή οι άνθρωποι που αρνήθηκαν τον κόσμο και τους εαυτούς τους εκούσια, αποκόπηκαν από ολόκληρη την κοινωνία και αυθαίρετα δέχθηκαν να είναι μέλη περιττά της ολομέλειας της αρχής. Γράφει σχετικά: «Ο Θεός, άνθρωπος, που είναι αργοί και τρέφονται, δεν τους αποδέχεται, ούτε το ελληνικό σύστημα, φοβούμενο την απειλή του Θεού, αν δεχθεί, να τρέφει κηφήνες. Οι ιδιόρρυθμοι άνθρωποι, ίσως, στα θέματα της ψυχής για τους εαυτούς τους είναι ωφέλιμοι, για τα κοινά όμως είναι επιζήμιοι, στερούντες το κοινό μέρος του εαυτού τους, λόγω της ιδιοζωίας»¹⁵⁹⁶.

Ο λόγιος δίνει μια ιδιαίτερη έμφαση στην προσφορά κάθε πολίτη στα κοινά και γι' αυτό ψέγει τον μοναχικό βίο. Απεχθάνεται τους κηφήνες της κοινωνικής ζωής και αντιτίθεται στους μοναχούς που δεν εκπληρώνουν στο έπακρο τον σκοπό του ιερού μοναχικού βίου τους. Όμως δε συγκρίνει την προσφορά του μοναχού με την προσφορά άλλων κοινωνικών συντελεστών. Δεν κατηγορεί τους μοναχούς ως οκνηρούς και τον βίο τους ως απράγμονα, αλλά μέμφεται μια μικρή ομάδα που δεν εκπληρώνει στο έπακρο την μοναχική αποστολή της, τη βαθιά αξία της άσκησης. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται σε μια μικρή μερίδα ανάξιων μοναχών που έγιναν επιλήσμονες της βαριάς αποστολής τους, που βρέθηκαν κατά λάθος στη στρατιά των μοναχών και έγιναν σκάνδαλο στα μάτια του κόσμου. Κατηγορεί τον ασυμβίβαστο μοναχικό βίο, τον κακό μοναχό που δεν είναι μνημένος στην κατά Θεόν φιλοσοφία, αυτούς που ολιγωρούν και δεν αφιερώνονται στον μεγάλο τους σκοπό, την αφιέρωσή τους στον Χριστό.

Επηρεασμένος από την κατάπτωση μέρους του ανώτερου κλήρου και των μοναχών, την οποία διαπιστώνουμε από την «Επιστολή προς μοναχούς Προτρεπτική εις Φιλολογίαν» προς τον Παναγιώτατο Πατριάρχη Κύριλλο «περί εκκλησιαστικής ευταξίας» που έστειλε ο Δούκας από τη Βιέννη το έτος 1815, γράφοντας «Τίνα δε τα εκ τούτων αποτελέσματα; Τίνες οι ανταμοιβαί; Ειρωναίαι παρά των πολλών, σκώμματα, μίσος, καταφρόνησις παρά πάντων»¹⁵⁹⁷, θα κρίνει και ο Κομμητάς με αυστηρότητα τον μοναχικό βίο υπογραμμίζοντας και καυτηριάζοντας περιπτώσεις κοινωνικής απραξίας και στηλιτεύοντας παραδείγματα παρασιτικής στάσης προς τη ζωή που τις χαρακτηρίζει ως τον βίο του κηφήνα που ζει σε βάρος της κοινωνίας προσπαθώντας να τους επαναφέρει στην πραγματική αποστολή τους.

3.14 Η ανοχή στους ετερόθρησκους¹⁵⁹⁸

Για την ανεξιθρησκία και την ετεροθρησκία ο Κομμητάς θα γράψει: «Η ουχ οράς, ως το μεν ανεξιθρησκον έπαυσε τε τους ανθρώπους μισείσθαι διά το ετερόθρησκον και πολλήν κοινωνίαν και ειρήνην εν τοις έθνεσιν εποίησατο· το δ' εναντίον ο εν τοις πρότερον υπήρχε χρόνους πόσων κακών αίτιον εγένετο, πάντες ίσασιν. Ο γαρ ετερόδοξος τον ετερόδοξον ως εχθρόν άσπονδον νομίζων, το αποκτείνει αυτόν ώετο αρετήν την μεγίστην είναι»¹⁵⁹⁹.

Η θέση του Κομμητά διαφαίνεται επηρεασμένη από το πρώτο συνταγματικό κείμενο της διακήρυξης των δικαιωμάτων του 1776, της Πολιτείας της Βιρτζίνια, κατά τον αμερικανικό αγώνα της Ανεξαρτησίας και από τη γαλλική διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη το 1789, που αναγνώρισε την ανεξιθρησκία στο άρθρο 10. Κάνει επίσης, νύξη για τη θρησκευτική μισαλλοδοξία που επικράτησε για αιώνες στην Ευρώπη και έγινε η αιτία πολλών κακών στις διάφορες κοινωνίες που εκδηλώθηκε.

¹⁵⁹⁶Ο. π., φφ. 27-28.

¹⁵⁹⁷Ν. Δούκα (1815), «Καλόγηρος ήτοι Επιστολή προς μοναχούς Προτρεπτική εις Φιλολογίαν», που περιλαμβάνεται στην Επιστολή προς τον Παναγιώτατον Πατριάρχη Κύριλλον «περί εκκλησιαστικής ευταξίας», σ. 38.

¹⁵⁹⁸Κομμητάς, «Διάλογος περί Πολιτείας ...», ό. π., φ. 41.

¹⁵⁹⁹Ο. π., φ. 8.

Στη σκέψη του διαφαίνονται ψήγματα εσωστρέφειας, όμως έχοντας βαθιά μέσα στην ψυχή του την ιστορική εμπειρία της στάσης της χριστιανικής Ορθοδοξίας, αποδέχεται τη διαφορετικότητα του άλλου και δεν παρεισφρύει μέσα του η μισαλλοδοξία, καθώς διέπεται από πνεύμα συμφιλίωσης και κατανόησης.

Για το αν θα πρέπει να έχουν εμπιστοσύνη στους ετερόθρησκους, όταν αυτοί αναλάβουν υψηλά ιστάμενες δημόσιες θέσεις, ο Κομμητάς θα γράψει: «Και όσπερ το γενικόν της αρχής ανέχεται αυτών το θρήσκευμα, ούτω και αυτούς ανέχεσθαι δει την από του νόμου αυτών απόκλεισιν εκ των μεγάλων αρχών είνεν»¹⁶⁰⁰. Σ' αυτή την τοποθέτηση του Κομμητά, παρατηρούμε ότι υπερασπίζεται το δικαίωμα της ίσης μεταχείρισης, ανεξαρτήτως, θρησκευτικών πεποιθήσεων, με βάση και τη συνταγματικώς, αργότερα, κατοχυρωμένη αρχή της ισότητας. Όταν πρόκειται να καταληφθεί κάποια δημόσια θέση ή αξίωμα, η θέση του είναι τελείως αντίθετη προς τον αποκλεισμό του.

3.15 Η απλότητα που πρέπει να διακρίνει τους Έλληνες

Για τον Κομμητά «η ορθόδοξη χριστιανική πίστη, διδάσκει την αλήθεια και την απλότητα των τρόπων και αυτό το ομολογεί κάθε Έλληνας Ορθόδοξος χριστιανός. Από αυτή την άμεμπτη καθαρότητα και απλούστατη πίστη, πρέπει να διέπεται ο κλήρος, ο οποίος αναμείχθηκε με την αλαζονεία των Ρωμαίων και όπως είναι φανερό μιμήθηκε τις πομπώδεις μεγαλορρημοσύνες τους. Επισημαίνει ότι οι κληρικοί πρέπει να είναι σώφρονες και να φυλάνε την καθαρότητα και την αγιότητα της πίστης. Οι πολιτικοί και ο κλήρος της ελληνικής επικράτειας δε χρειάζεται να κοσμούνται με άλλα ονόματα παρά όσα η απλότητα των τρόπων διδάσκει. Η ελεύθερη πολιτική διοίκηση και διάθεση απαιτεί απλότητα και καθαρότητα από τους επιστάτες της Εκκλησίας. Είναι αισχρό, ο κατ' εικόνα Θεού, πλασμένος άνθρωπος να εξαπατά και να εξαπατάται. Ο Χριστός ήλθε στη γη για τη μταιοδοξία των προστατών της ταπεινόφρονος διδασκαλίας του»¹⁶⁰¹.

Συνεχίζει εκδηλώνοντας τον θαυμασμό του «για τη θεοείδεια απλότητας, με την οποία θα μπορέσει ο άνθρωπος, να γνωρίσει τα μυστήρια του Θεού και συγχρόνως, απεχθάνεται την αλαζονεία. Ειδικότερα, ο κλήρος και οι πολιτικοί πρέπει να διέπονται από την αρετή της απλότητας, στην οποία αναπαύεται η Χάρη του Θεού στον άνθρωπο. Η εσωτερική απλότητα και καθαρότητα είναι χαρακτηριστικά της σωφροσύνης, έλκουν τον θείο φωτισμό και έτσι αναπτύσσονται οι προϋποθέσεις δημιουργίας της γνώσης των μυστηρίων του Θεού, της ερμηνείας των θείων νοημάτων, ερμηνεύοντας παράλληλα το πνεύμα του Θεού»¹⁶⁰². Η καθαρή από την αλαζονεία καρδιά γίνεται καθαρό και ταπεινό δοχείο της θείας Χάριτος και αναπαύεται μέσα του η Αγία Τριάδα.

3.16 Ο έγγαμος βίος

Ο Κομμητάς περιγράφει τους έμφυλους ρόλους, τα έμφυλα στερεότυπα, τις αποδεκτές κοινωνικές νόρμες, που αρμόζουν στο κάθε φύλο και καθορίζουν τη συμπεριφορά και τη λειτουργία τους στα πλαίσια της κοινωνίας, της εργασίας και της εκπαίδευσης. Το κάθε φύλο έχει έμφυτα χαρακτηριστικά και αυτά πρέπει να καλλιεργηθούν, καθώς και συγκεκριμένους ρόλους και πρέπει να ταυτιστεί με τους ιδανικούς. Το βιολογικό φύλο προσδιορίζει και το κοινωνικό και υπάρχουν διακριτοί ρόλοι και κατηγοριοποίηση αρμοδιοτήτων για το αρσενικό και το θηλυκό.

«Μετά την κατάλληλη ανατροφή και εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, αφού οι νέοι εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις, θα μπορούν να νυμφευθούν και να αποκτήσουν παιδιά. Η εκλογή της γυναίκας πρέπει να γίνει από τον ίδιο τον νέο, γιατί

¹⁶⁰⁰Κομμητάς, «Διάλογος περί Πολιτείας ...», ό. π., φ. 41.

¹⁶⁰¹Ο. π., φφ. 33-34.

¹⁶⁰²Ο. π., φφ. 33-34.

αυτός θα συζήσει με αυτή και πρέπει να εκλέγει αυτή, που του ταιριάζει και αυτή με τη θέλησή της, να θέλει να έχει άνδρα εκείνον, με ευχαριστία ψυχής. Χωρίς του γάμου την κοινωνία, κανείς δεν πρέπει να υπάρχει στην ελληνική επικράτεια. Έτσι θα ωφελείται πολύ προπάντων η πατρίδα»¹⁶⁰³.

Για τον Κομμητά, ο γάμος είναι πράξη φυσική, η οποία πρέπει να προέλθει από την αμοιβαία συμπάθεια και ταύτιση ενδιαφερόντων. Αποσκοπεί στον συμπνευματισμό, στην αλληλοβοήθεια και στην παιδοποιία. Η ένωση των συζύγων είναι ενότητα διά βίου, αδιάσπαστη και αδιάλυτη, όπως αυτή του Χριστού με την Εκκλησία. Ο θάνατος μόνο είναι ο φυσικός λύτης της συζυγικής ενότητας. Ο γάμος είναι η βάση και το θεμέλιο της οικογένειας και της κοινωνίας, η ασφαλής οδός που θα δημιουργήσει το υγιές πνευματικό περιβάλλον, όπου μέσω της αγάπης του ζευγαριού θα δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την εκκόλαψη καλών και αγαθών πολιτών, χρήσιμων στην κοινωνία¹⁶⁰⁴.

Άρα το ταίριασμα και η αμοιβαία ευχαριστία της ψυχής είναι το κριτήριο της επιλογής ιδανικού συντρόφου. Η επιλογή συντρόφου δεν αποτελεί μέριμνα της οικογένειας, αλλά αποκλειστική ευθύνη του υποψήφιου ή της υποψήφιας συζύγου. Βασικό κριτήριο επιλογής αποτελεί η έλξη ως απόρροια κοινών ενδιαφερόντων. Το ρίζωμα του ζευγαριού θα προκύψει από την χρονική και την ουσιαστική ενηλικίωσή του.

3.17 Ο καλλωπισμός της πόλεως και η ευταξία¹⁶⁰⁵.

Ο Κομμητάς ζώντας στην εποχή του Νεοκλασικισμού, παρατηρούμε να εκφράζει μία πολεοδομική άποψη για την εικόνα της επιθυμητής, μελλοντικής πόλης. Στον προτεινόμενο ρυμοτομικό σχεδιασμό του αστικού χώρου της πόλης διαφαίνεται η αναζήτηση της τελειότητας και της αυστηρότητας σε κάθε αρχιτεκτονική πρόταση. Έχει στο μυαλό του την ιδεατή πόλη, που θα είναι απόλυτα οργανωμένη. Όλα υπακούουν σε μία συμβολική, λειτουργική ιεραρχική δομή και η αρχιτεκτονική υπακούει στο μέτρο και στον κανόνα. Αναζητείται ένα αρχέτυπο, του οποίου τα χαρακτηριστικά θα είναι η τάξη και η αρμονία, η λιτότητα, η ισορροπία, η ισορροπημένη οργάνωση των κτιρίων και των χώρων, το μέτρο των όγκων, η απόλυτη ομορφιά και η υπέρτατη χάρη. Αναζητά τον ιδανικό τύπο με τα απόλυτα πρότυπα της αρμονίας. Η Γεωμετρία αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο της αρχιτεκτονικής τόσο για την οργάνωση του χώρου όσο και για τις μορφολογικές επιλογές. Σχεδιάζει ένα προκαθορισμένο απόλυτα γεωμετρικό χώρο με αυστηρά γεωμετρικές συνθετικές αρχές. Όλα τα θέλει ισορροπημένα και το καθένα τοποθετημένο σε άμεση σχέση με τη γενικότερη αρμονία του χώρου. Το μέρος αποτελεί τμήμα του συνόλου και η αρμονία δημιουργείται από την οργανική τους ενότητα. Στόχος του είναι να μεταφέρει στον υλικό κόσμο, με τη βοήθεια της γεωμετρίας, τα ιδανικά πρότυπα, τις ιδέες. Μέσα από τις ιδεατές αναλογίες εξιδανικεύει τον περιβάλλοντα χώρο. Ο Κωφιώτης λόγιος δοκιμάζει και ελέγχει διαρκώς, την ιδέα της αρμονίας και προσπαθεί να υλοποιήσει την τελειότερη μορφή της. Τα πολεοδομικά του σχέδια διαγράφουν την επιθυμία για σαφή οργάνωση και αποδοτική λειτουργία και η αρχιτεκτονική πρόταση των δημόσιων κτιρίων φανερώνει τη νοητική προσπάθεια δημιουργίας ενός νέου εθνικού κλασικού χώρου, ελληνοπρεπούς και μέσα από τον εθνικό χωρικό προσδιορισμό να δημιουργήσει την εθνική ταυτότητα, στηριγμένη στα πρότυπα του ένδοξου κλασικού παρελθόντος.

Επομένως, η πόλη του Κομμητά οργανώνεται με αφετηρία τον δημόσιο χώρο. Θα αποτελείται από έναν πυρήνα, την κεντρική πλατεία, η οποία θυμίζει την αρχαία αθηναϊκή Αγορά, σύμβολο ελεύθερης έκφρασης και διακίνησης ιδεών, το κέντρο του δημόσιου πνευματικού βίου.

---

¹⁶⁰³Ο. π., φ. 25.

¹⁶⁰⁴Ο. π., φ. 25.

¹⁶⁰⁵Ο. π., φ. 42.

«Η Αγορά αποτελεί τον δημόσιο αστικό χώρο της κλασικής πόλης (479-336 π. Χ.), όπου ο πολίτης συμμετείχε στη δημόσια ζωή τόσο μέσα από την ομιλία όσο και από την πράξη του. Δεν αποτελούσε απλά ένα αστικό κέντρο, ενσάρκωνε το ουσιαστικότερο στοιχείο της ελεύθερης πόλης, το σύμβολο της δημοκρατίας»¹⁶⁰⁶.

Ο λόγιος, στον κεντρικό αυτόν πυρήνα, που είναι χώρος μεγαλοπρέπειας δε θέλει να συγκεντρώνεται η εμπορική ζωή της πόλης. Η εμπορική διαδικασία εκδιώκεται από τον κεντρικό δημόσιο χώρο της πόλης, γιατί προκαλούσε ταραχή. Ο χώρος αυτός πρέπει να παραμένει ελεύθερος και να μην περιορίζεται η κίνηση. Στο κέντρο βρίσκεται η πλατεία και γύρω από αυτόν τον πυρήνα, ξεκινούν οι δρόμοι (λιθόστρωτα).

Για τον Κομμητά, στο κέντρο της πόλης, πρέπει ο καθένας να έχει την ευχέρεια να συνέρχεται και ο κεντρικός δημόσιος χώρος να επιτρέπει τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και ζυμώσεις.

Ο S. Carr υποστηρίζει σχετικά πως «η δημόσια ζωή δίνοντας τη δυνατότητα σε διαφορετικές ομάδες να έρθουν σε επαφή και να μάθουν η μία από την άλλη προωθεί μια υψηλής ποιότητας πολυταξική, πολυπολιτισμική και ετερογενή κοινωνία»¹⁶⁰⁷.

«Ο Πλάτωνας υιοθέτησε και ανέπτυξε την άποψη των Πυθαγορείων, ότι δηλαδή η ουσία του ωραίου βρίσκεται στην τάξη, στην αρμονία, στη συμμετρία, στο μέτρο, στη συμφωνία»¹⁶⁰⁸ και ο Κομμητάς αντλεί τη θεωρία περί της αρμονικής πολεοδομίας της ιδανικής «Πολιτείας» από τους προαναφερόμενους φιλοσόφους.

Ο λόγιος παίρνει θέση και για το ποια θα είναι πρωτεύουσα της Ελλάδας. Θεωρεί ως «καταλληλότερη την Κόρινθο, όπου το εμπόριο διεξάγεται ανάμεσα από δύο θάλασσες. Αλλά, επειδή άκουσε πολλούς από τους σοφούς Έλληνες, να λένε ότι πρέπει να είναι στο κέντρο, όλης της επικράτειας, γι' αυτό ας γίνει στην πόλη που βρίσκεται στο μέσο του κράτους. Εκεί πρέπει να τοποθετηθούν τα αρχεία και τα υπόλοιπα κοινά οικοδομήματα και να διαταχθούν ως εξής: η πόλη δεν πρέπει να είναι πυκνοκατοικημένη, για να υπάρχουν με ευχέρεια και άνεση, λεωφόροι, αγυιές, οδοί, αγορές - λιθόστρωτες - και πρέπει να συμπεριληφθούν τείχη. Οι οικίες είναι όμορφο να είναι συνεχόμενες μεταξύ τους και σε ευθεία γραμμή, να είναι κείμενες όλες οι προσόψεις τους και να υψώνονται μέχρι τέσσερις ορόφους. Αυτό του φαίνεται ότι είναι καλό για τον καλλωπισμό των πόλεων. Αντίθετα στα χωριά, όλες οι οικίες πρέπει να είναι ίσες και όμοιες, προς τις λεωφόρους ή τις άλλες οδούς ή τις αγορές. Εσωτερικά τα κτήρια μπορούν να διαμορφώνονται κατά τη βούληση του καθενός ή ανάλογα με τη χρηματική δυνατότητα των κατοίκων. Οι οδοί πρέπει να είναι ευθυγραμμισμένες και να έχουν ικανό πλάτος, ώστε να διέρχονται από το μέσο τους οι άμαξες και οι άκριες των δρόμων τους (τα πεζοδρόμια) να έχουν ικανό πλάτος εκατέρωθεν, για να βαδίζουν οι πεζοί, δηλαδή το ελάχιστο πλάτος των οδών πρέπει να είναι οκτώ οργιές - μιάμιση οργιά το κάθε πεζοδρόμιο, για τους πεζοπορούντες και πέντε οργιές το μέσον του δρόμου, για τη διέλευση των αμαξών. Οι πλατείες πρέπει να είναι δώδεκα οργιές - δυόμιση οργιές πρέπει να είναι το πλάτος εκατέρωθεν για τους πεζοπορούντες και επτά για τις άμαξες. Οι αγορές πρέπει να περιέχουν έναν ικανό χώρο, στη μέση τους, με ευπρέπεια, στον οποίο μπορεί να υπάρχει δημόσιο οικοδόμημα ή οίκος προσευχής ή κάποιο άξιο μνημείο ή κρήνη ή κάτι άλλο άξιο»¹⁶⁰⁹.

Με άλλα λόγια, ο Κομμητάς προσλαμβάνει τον ρόλο του αρχιτέκτονα και πολιτικού μηχανικού και δημιουργεί σχέδια: περιγράφει την πόλη, δημιουργεί σχέδιο οικοδομής, την καλλωπίζει έτσι, που να είναι άξια για πρωτεύουσα της ελληνικής επικράτειας. Έτσι, η πόλη θα είναι ευφύλακτος και θα έχει ευχέρεια προς ευταξία. Πιστεύει ότι και για τις

¹⁶⁰⁶Βλ. M. Webb (1990), *The City Square*, London: Thames & Hudson.

¹⁶⁰⁷S. Carr, M. Francis, G. L. Rivlin, M. A. Stone (1992), *Public Space*, US: Cambridge University press, σ. 47.

¹⁶⁰⁸Tatarkiewicz (1970), *History of Aesthetics*, The Hague, Mouton, τόμος Α', σ. 116.

¹⁶⁰⁹Κομμητάς, «Διάλογος περί Πολιτείας ...», ό. π., φφ. 41-43.

άλλες πόλεις πρέπει να ισχύουν τα ίδια. Στο μέσο πρέπει να είναι και τα βασίλεια, γύρω από αυτά να είναι και τα υπόλοιπα αρχεία. Στην δε αγορά, γύρω από τα βασίλεια δεν πρέπει να υπάρχει καμία αναστάτωση ή αταξία «μηδέν ώνειων είναι τύρβην ή άλλην σύγχυσιν του χύδην όχλου ποιούν»¹⁶¹⁰ και αυτή η αγορά θα έχει το όνομα «ελευθέρα» από κάθε εμπορική δραστηριότητα, σύμφωνα με την αγορά του Ξενοφώντα, που αφορά στους Πέρσες¹⁶¹¹.

Θέλει την πόλη χωρισμένη «σε αγνιές (οικισμούς) ορισμένου πλήθους και σε κάθε αγνιά, τρεις από τους κατοίκους της, κάθε μήνα, αμισθί, θα τοποθετούνται για επιστάτες, οι οποίοι θα εξετάζουν τα εβδομαδιαία έργα του καθενός και θα τα αναφέρουν στον πολιτάρχη, για έπαινο του εργατικού και για ψόγο του αμελούς και προς την επιλογή έργου, αυτού, που από απορία, κάθεται αργός. Το ίδιο θα γίνεται και στις υπόλοιπες πόλεις, στις κωμοπόλεις και στις κόμες αυτής»¹⁶¹².

Αυτό ο Κομμητάς το θεωρεί, «το αναγκαιότατο όλων, για να μην υπάρχουν κλέφτες σε όλη την επικράτεια, αφού όλοι θα έχουν πόρο βίου. Έτσι, κανείς δεν θα γίνει πονηρός και δεν θα επιθυμήσει τα πλούτη του άλλου, μιας και θα πολιτεύεται ελεύθερα και θα βρίσκει πόρους για να εξασφαλίσει τα προς το ζην»¹⁶¹³.

4. Πρωτότυπος Κώδικας 1958: «Κείμενον (ακέφαλο) Περί του γλωσσικού ζητήματος»

Ο τίτλος: «Κείμενο ακέφαλο, περί του γλωσσικού ζητήματος (περί των γνωμών του Δημ. Καταρτζή, Δ. Δαρβάρεως, Α. Κοραή, Ιγνατίου Ουγγροβλαχίας και πιθανώς Δανιήλ Φιλιππίδη και ανασκευή αυτών από τον Κομμητά».

4.1 Κριτική των γλωσσικών θέσεων των λογίων από τον Κομμητά

Μεταξύ των ανέκδοτων αυτόγραφων του Στέφανου Κομμητά, συμπεριλαμβάνεται και ο χειρόγραφος Κώδικας 1958, που φέρει τον τίτλο: «Κείμενο ακέφαλο, περί του γλωσσικού ζητήματος (περί των γνωμών του Δημητρίου Καταρτζή, Δημητρίου Δαρβάρεως, Αδαμαντίου Κοραή, Ιγνατίου Ουγγροβλαχίας και πιθανώς Δανιήλ Φιλιππίδη και ανασκευή αυτών από τον Κομμητά)». Ο κώδικας αυτός είναι μεμονωμένο τεύχος, που αποτελείται από δεκαπέντε φύλλα. Τα δώδεκα φύλλα είναι γραμμένα και τα τρία τελευταία είναι άγραφα και αναρίθμητα. Ο χάρτης είναι πρασινωπός, διαστάσεων: 21,5 X 17,5 εκ.

Ο Κομμητάς, στο ακέφαλο, ανέκδοτο σύγγραμμά του, «Περί του γλωσσικού ζητήματος», ξεκινά με τον μακαρισμό του αοίδιμου λόγιου Λάμπρου Φωτιάδη, για την αθάνατη δόξα που τον περιβάλλει, διότι όπως επισημαίνει, «υπήρξε φιλογενής και φιλέλληνας, καθώς επαινεί τον ευμέθοδο τρόπο της διδασκαλίας του, αφού εισήγαγε πολλή πρόοδο στις μαθήσεις»¹⁶¹⁴.

Το κείμενο αυτό πραγματεύεται βασικές παραμέτρους του γλωσσικού ζητήματος αυτής της περιόδου και κατακλύζεται από την έγνοια του Κομμητά για τον γλωσσικό «καθαρισμό» με απώτερο σκοπό τον φωτισμό του Γένους, στο πλαίσιο της προοπτικής της εθνικής αφύπνισης. Παραθέτει τις θέσεις για το γλωσσικό ζήτημα, πέντε λογίων, των οποίων οι απόψεις είναι αντιπροσωπευτικές των τάσεων που είχαν δημιουργηθεί τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

¹⁶¹⁰Ο. π., φ. 42.

¹⁶¹¹Ο. π., φ. 42.

¹⁶¹²Ο. π., φ. 42.

¹⁶¹³Ο. π., φ. 42.

¹⁶¹⁴Κομμητάς, *Κείμενο (ακέφαλο), περί του γλωσσικού ζητήματος ...*, ό. π., φ. 1.

4.1.1 Κριτική των γλωσσικών θέσεων του Δημητρίου Δάρβαρη

Ο Δημήτριος Δάρβαρης, κατά τον Κομνητά, θεωρείται ουδέτερος και παρουσιάζεται αρκετά διακριτικός στις γλωσσικές του τοποθετήσεις. Σύμφωνα με τον Κωφιώτη λόγιο, στη «Γραμματική της ομιλούμενης διαλέκτου που εξέδωσε ο Δάρβαρης, πριν μερικά χρόνια, αναζητείται μία διάλεκτος που δεν θα είναι όμοια του όχλου, αλλά υψηλότερα, ως προπαίδεια της αττικής»¹⁶¹⁵. Εκτός αυτού, η γνώμη του Δάρβαρη κρίνεται θετική, διότι «δεν προκάλεσε καμία σύγχυση στο Ελληνικό γένος, εκφράστηκε ήσυχα κατά το προσωπικό του ήθος, χωρίς να επιφέρει καμία καταφρόνηση στις θέσεις των άλλων λογίων και τα λόγια του δεν εμπεριείχαν βία»¹⁶¹⁶.

Ο Κομνητάς σχολιάζοντας, τους προβληματισμούς του Δάρβαρη αποφαίνεται, λέγοντας, ότι, «αν θελήσουμε να διευκολύνουμε τη μάθηση της Ελληνικής, διά της μαθήσεως της φωνής της ομιλούμενης, στοχεύοντας σε υψηλότερο ύψος, πρέπει να στοχασθούμε, μήπως δεν επιτύχουμε το επιθυμούμενο και αντί ωφελείας γίνει βλάβη»¹⁶¹⁷. Ο Θεσσαλός λόγιος θεωρούσε ότι η κοινή, λαϊκή γλώσσα όπως μιλιόταν τότε, δεν μπορούσε να διακονήσει τις λεπτές και υψηλές έννοιες των επιστημών, του πνευματικού στοχασμού και της φιλοσοφίας. Στον πρόλογο του έργου του «Παιδαγωγός ή Πρακτική Γραμματική», που εξέδωσε το 1800 στη Βιέννη, τη λαϊκή γλώσσα, την χαρακτήριζε: «βάρβαρον και ακαλλιέργητον και ακανόνιστον». [...]»¹⁶¹⁸.

Βέβαια, ο Κομνητάς ισχυρίζεται ότι «η ομιλούμενη γλώσσα απαιτεί ως προς το ετυμολογικό μέρος της, τους ίδιους κανόνες, όσους σχεδόν και η παλαιά, η Αττική, αλλά και άλλους ακόμη, κανόνες, ως προς την ορθογραφία και τη γραμματική. Η διαφορά βρίσκεται, στο ότι ο χρήστης της καθομιλουμένης θα χρησιμοποιήσει επιπλέον, τον παρατατικό, που διαφέρει από την αττική και τον σύνθετο μέλλοντα, που εκφράζεται με τρεις τρόπους ή και πλάνους· και τον παρακείμενο και τον υπερσυντέλικο, που είναι αλλόκοτοι και αλλοεθνείς, το ίδιο και με τον προστακτικό και τον ευκτικό κ.λ.π. και στα ονόματα θα μάθει να λέει η τρυγόνα και η τρυγών, ο Αίαντας και ο Αίας· και στα θηλυκά, θα χρησιμοποιεί την αιτιατική ταις μούσαις και τας μούσας· [...] και όσα άλλα διαφέρει η τωρινή γλώσσα από την παλαιά Ελληνική»¹⁶¹⁹.

Είναι ευνόητο ότι ο λόγιος, στην παραπάνω θέση του, θίγει το θέμα της ιστορικής συνέχειας της ελληνικής γλώσσας. Τονίζει εμμέσως, ότι η ελληνική γλώσσα είναι ενιαία. Η αντίθεση που προβάλλει είναι στα παράγωγα της αρχαίας Ελληνικής, που έχουν μεταβληθεί. Τον συνεπαίρνει η εκπληκτική τελειότητα της αττικής διαλέκτου. Ως πνευματικός εργάτης, εξαντλητικά σκληρά εργαζόμενος στο χώρο του αρχαιοελληνικού θησαυρού της επιστήμης, της φιλοσοφίας και του θεολογικού λόγου των Πατέρων της Ορθόδοξης ανατολικής Εκκλησίας εμμένει στη συγχρονική διάσταση του αττικού λόγου, διότι γνωρίζει ότι οι Έλληνες κλασικοί εξερεύνησαν, κατέγραψαν και εντάρφισαν διεξοδικά στις ενδότατες διαδικασίες της γλώσσας και της ομιλίας. Βλέπει την ομοιογένεια, τη σαφήνεια, την ακριβολογία, την ευλυγισία και την αρμονία του αρχαίου ελληνικού λόγου ότι είναι γεώργιο υψηλής πολιτισμικής καλλιέργειας. Τη θεωρεί, πρωτόλεια γλώσσα, που πρωτοεξερεύνησε τις ιδέες του θείου, του δικαίου, της δημοκρατίας, τη βαθύτερη διείσδυση των θετικών επιστημών που έφερε κοσμογονικές αλλαγές. Τον αρχαιοελληνικό λόγο, τον θεωρεί ως γλώσσα-μήτρα, κοσμογονία, απαρχή του πολιτισμού, που ενέχει τις πνευματικές δυνάμεις της υψηλής δημιουργικής μεγαλοφυΐας, εισχώρηση στον πολιτισμό, γονιμοποιό του παγκόσμιου λόγου. Θέλει να

¹⁶¹⁵Ο. π., φ. 1.

¹⁶¹⁶Ο. π., φφ. 1-2.

¹⁶¹⁷Ο. π., φ. 8.

¹⁶¹⁸Βλ. Στέφανος Κομνητάς (1800), *Παιδαγωγός ή Πρακτική Γραμματική*, Πρόλογος, Εν Βιέννη, παρά τω Φράντζ Αντωνίω Σχραϊμβλ.

¹⁶¹⁹Κομνητάς, *Κείμενο (ακέφαλο)*, ..., ό. π., φφ. 8-9.

διατηρήσει τις λέξεις του αττικού λόγου όχι ως απλά ηχητικά μορφώματα, αλλά ως σημασίες που δηλώνουν έννοιες, ως σύνθεση νοημάτων, που θα συνιστούν τη λειτουργία της νόησης.

Επομένως, η υιοθέτηση του αττικού λόγου είναι η οδός άμεσης πρόσβασης σε έναν πολιτισμό που θα καλλιεργήσει στον αναδυόμενο Νεοέλληνα ένα υψηλό σύστημα αξιών και αρετών. Ο λόγιος δε βλέπει τον αττικό λόγο ως απλό εργαλείο επικοινωνίας, αλλά ως αξία καθ' εαυτήν, ως φορέα παιδείας και ταυτότητα του ελληνικού λαού. Με την παρότρυνση της μελέτης των πολιτισμικών αναφορών μέσα από κείμενα υψηλής σκέψης, αποσκοπεί στην έλκυση του ενδιαφέροντος για την ταύτιση μ' αυτή. Αυτός είναι ο λόγος που «αιχμαλωτίζεται» στη «στατικότητα» της γλώσσας και παραβλέπει τον δυναμικό χαρακτήρα και τη διαχρονική διάσταση της ελληνικής γλώσσας. Ο Κομμητάς επηρεάζεται από την παγκόσμια αναγνώριση της ελληνικής γλώσσας, από το υψηλό επικοινωνιακό γόητρο και κύρος της, από την οικουμενικότητά της, ως γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων κλασικών, ως γλώσσα της Καινής Διαθήκης, ως γλώσσα της ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Πιστεύουμε, ότι ο Κομμητάς παρατηρεί ότι οι αλλαγές στη γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων κλασικών δεν είναι φωνολογικά, γραμματικά και λεξιλογικά τόσο σημαντικές, σε σύγκριση με τη γλώσσα των πεπαιδευμένων και της καθομιλουμένης της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ακόμη και οι πολλές μεταβολές στην προφορά, στη γραμματικοσυντακτική δομή και στο λεξιλόγιο της ελληνικής που πραγματοποιήθηκαν, δεν αλλοίωσαν τόσο πολύ τη *δομική φυσιογνωμία* ούτε το λεξιλόγιό της.

Εξάλλου, «ο δομικός σκελετός της ελληνικής, τα κύρια χαρακτηριστικά της δομής της αρχαίας γλώσσας εξακολουθούν να προσδιορίζουν τη φυσιογνωμία και της σύγχρονης, γιατί οι αλλαγές που έγιναν αφορούν, κυρίως, στη δήλωση των δομικών κατηγοριών (σε καταλήξεις, σε φθόγγους κ.λπ.) και όχι στις ίδιες τις δομικές κατηγορίες»¹⁶²⁰. Ο καθηγητής Ρόμπερτ Μπράουνινγκ γράφει σχετικά: «Από τότε [7^{ος} π.Χ. αιώνας] η ελληνική γλώσσα αποκτά μια συνεχή παράδοση που φθάνει ως την εποχή μας. Η συνέχεια του λεξιλογικού της αποθέματος [της ελληνικής] είναι εντυπωσιακή [...]. Και παρά το γεγονός ότι υπήρξαν πολλές ανακατατάξεις των μορφολογικών σχημάτων, υπήρξε και μεγάλη συνοχή ...»¹⁶²¹.

Ο Κομμητάς θα επισημάνει ότι «συντάσσεται με τη γλώσσα των πλείστων, οι οποίοι, διαδοχικά, δεν έπαψαν διδάσκοντες και διδασκόμενοι, να μαθαίνουν την αττική ως δική τους και μητρική και έτσι, ξέρουν κάλλιστα και τη δική τους διάλεκτο και τη διορθώνουν καλλύνοντες, λαμβάνοντες από τα κάλλη της αττικής και τα προσθέτουν ως ήδυσμα και ούτε στο εξής θα παύσουν να το κάνουν. Δεν θα σταματήσουν να κοπιάζουν για τη μάθησή της, όσος κόπος κι αν χρειαστεί και δεν θα χάνουν μάταια τον χρόνο τους, πασχίζοντας να βρίσκουν επιβοηθήματα και μεθόδους για την όσο το δυνατόν λιγότερη μάθησή της. Αυτό θα είναι το ωφελιμότερο και το ενδοξότερο για το γένος. Ωφελιμότερο, γιατί με έναν πόνο θα μαθαίνουν όλη την Ελληνική γλώσσα και θα ξέρουν και την ομιλούμενη και ενδοξότερο, διότι η αττική είναι γλώσσα, την οποία μαθαίνουν με πολύ πόνο τα έθνη. Οι προαναφερόμενοι και οι πεπαιδευμένοι, που εναντιώθηκαν θαυμάσια, σ' αυτή τη γνώμη είναι σχεδόν όλοι οι αληθείς Έλληνες και φίλοι του Γένους και όλα τα σχολεία της Ελλάδας, εκτός από το Λύκειο του Βουκουρεστίου, αυτόν τον τρόπο θα εξακολουθούν και συν Θεώ, ουδέποτε θα παύσουν, εκτός μόνο, αν το επιθυμότερό τους είναι να ευκολύνουν τη μέθοδο και να ισάξουν τη γλώσσα τους με τη γλώσσα εκείνη»¹⁶²².

Γράφει λοιπόν ο λόγιος: «αν υποθέσουμε ότι ο μαθητής ξέρει και τις λέξεις της ομιλούμενης και σ' αυτό σφάλλουμε, επειδή είναι πολύ λίγες οι λέξεις και περιορισμένες

¹⁶²⁰ Γ. Μπαμπινιώτης, *Η Ελληνική Γλώσσα*, http://www.babiniotis.gr/wmt/userfiles/File/NEG-elliniki_glossa-d-ekdos-historia.pdf.

¹⁶²¹ Browning, *Η μεσαιωνική και νέα ελληνική γλώσσα*, ..., ό. π., σσ. 9 και 13.

¹⁶²² Κομμητάς, *Κείμενο (ακέφαλο)*, ..., ό. π., φφ. 6-7.

οι έννοιες των μαθητών, επομένως, είναι ανάγκη να μάθει πολλές, όποιος θέλει να μάθει τη γλώσσα. Αυτές λοιπόν, θα βιασθεί ο μαθητής, να τις μάθει, πρώτον κατά τους κανόνες της ομιλούμενης γλώσσας και χαλασμένης και έπειτα όταν αρχίσει την παλαιά, να τις μάθει και σύμφωνα μ' εκείνη. Ποιο λοιπόν είναι το όφελος και ποια η προοδοποίηση»¹⁶²³; Για τον Κομμητά «προοδοποίηση σημαίνει, να δείχνουμε με τη γραφίδα ότι είμαστε πραγματικοί απόγονοι των Ελλήνων και στη φωνή και στο φρόνημα. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού έθνους που το διακρίνει από τα άλλα έθνη, ας είναι η αττική φωνή, την οποία όλα τα έθνη θα επιθυμούσαν να έχουν για δική τους, αλλά δεν την έχουν και ζηλεύουν και μακαρίζουν την Ελλάδα γι' αυτή. Το δεικνύουν το νοούμενο, μέσω της πολλής σπουδής τους γι' αυτή. Οι πεπαιδευμένοι Έλληνες να ωθούν τον κάλαμό τους επί τα πρόσω της γλώσσας και πάντοτε να αποσκοπούν προς το βέλτιον και ενδοξότερο. Αν κάποιος είναι αδύνατος να μάθει την πατροπαράδοτη γλώσσα και δεν μπορεί να φτάσει στο ποθούμενο, να μην τον μέμφονται, αλλά και αυτόν να τον ωθούν σε μίμηση, γιατί το «χρήμα: το αγαθό, η περιουσία» είναι ωφέλιμο και ένδοξο»¹⁶²⁴.

Ο Κομμητάς θα θεωρήσει ως «αιτία της διαφωνίας και διχόνοιας των πεπαιδευμένων ότι είναι η διόρθωση της λαλούμενης Ελληνικής φωνής και οι μεν πατριώτες ζητούν να ισάξουν και φράση παράλογο και λέξεις ξένες, που νομίζουν κακώς, ότι παράγονται από Ελληνικές και θέλουν να μαθαίνουμε την προπατορική Ελληνική φωνή ως ξένη και νεκρή»¹⁶²⁵.

Αλλού θα επισημάνει: «Εγώ δεν την βλέπω· τούτο μόνο ορώ, ότι ο κόπος θα διπλασιαστεί με αυτό τον τρόπο και το όφελος ίσως, θα ελαττωθεί και ο χρόνος ματαιώσ, θα χαθεί, επειδή όχι μόνο στο ετυμολογικό μέρος θα προκύψουν άπειρες δυσκολίες, αλλά και στο συντακτικό ομοίως, επειδή είναι ανάγκη [ο μαθητής] πρώτα, να μάθει πώς συντάσσεται το καθένα, κατά την ομιλούμενη γλώσσα και έπειτα να τα απομάθει και να τα μάθει πάλι και στην παλαιά και αφού κάνουμε δεύτερο κόπο να ξαναμάθουμε την αττική γλώσσα και θα λυπούμαστε υπέρμετρα για τον καιρό που χάσαμε στο να μάθουμε εκείνο, το οποίο δεν έπρεπε να μάθουμε και το οποίο αντί να μας προοδοποιήσει, μας κάνει να σκοντάφτουμε και να μπερδεύομαστε. Αν υποθέσει κανείς, ότι οι μαθητές ξέρουν πολλές λέξεις και φράσεις από την ομιλούμενη κι έτσι μπορούν να βοηθηθούν, ενώ από την αττική διάλεκτο δεν ξέρουν καμία, είναι λάθος, γιατί και από την Αττική ξέρουν πολλές και λέξεις και φράσεις και μπορεί κανείς, να απαριθμήσει πάμπολλες»¹⁶²⁶.

Παράλληλα, ο Κομμητάς καλεί τους πεπαιδευμένους να ανανήσουν, να αφυπνιστεί η συνείδησή τους και να συναντήσουν τον ανώτερο εαυτό τους, «να σταματήσουν τις λογομαχίες για τις καινές φράσεις και τα παράδοξα λεξίδια, οι ενέργειές τους να είναι φιλοσοφημένες και γνώμονάς τους να είναι τα συμφερότερα και ενδοξότερα για το Γένος»¹⁶²⁷. Ο Θεσσαλός λόγιος αναρωτιέται: «Τι θα μας ωφελήσουν οι παράδοξες φράσεις, τα καινά ονόματα και οι παραδοξολογίες»¹⁶²⁸; Θεωρεί άσκοπη τη διπλή διδασκαλία, της αττικής και της καθομιλουμένης. Η αττική ή η αρχέγονη πρωτογλώσσα ενέχει το φυσικό υπόστρωμα, τους ιστορικούς δεσμούς, τον άρρηκτο δεσμό σημαίνοντος και σημαινομένου, την ομοίωση του δηλώματος με το δηλούμενο. Θεωρεί την προπατορική φωνή ως ενοποιητικό στοιχείο όλων των Ελλήνων. Θα γράψει χαρακτηριστικά: «δεν ταπεινούμεν ποτέ το αξίωμα και του έθνους και της φωνής αυτού, είμεθα Αριστείδαι είμεθα Θεμιστοκλείς, με την ένωσίν μας σώζομεν την Ελλάδα από την

¹⁶²³Ο. π., φφ. 9-10.

¹⁶²⁴Κομμητάς, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ..., ό. π., σ. 165.

¹⁶²⁵Ο. π., σσ. 160-161.

¹⁶²⁶Κομμητάς, *Κείμενο (ακέφαλο)*, ..., ό. π., φφ. 10-11.

¹⁶²⁷Κομμητάς, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ... ό. π., σ. 164.

¹⁶²⁸Ο. π., σ. 167.

βαρβαρότητα της φωνής»¹⁶²⁹. Καλεί τους πεπαιδευμένους «να συστήσουν σχολεία προς διάδοση του όντος καλού, της γλώσσας των θεών. Τους καλεί να γίνουν συγκοινωνοί του αγαθού λόγου της προπατορικής φωνής, για να έλθει ως φυσικό επακόλουθο η επιδίωξη της γραφής και της ομιλίας αυτής της φωνής»¹⁶³⁰. Γιατί για τον Κομμητά: «η γλώσσα των θεών εκπλήσσει τα έθνη, τα αθάνατα συγγράμματα των προγόνων φέρουν εις θαύμα τους πεπαιδευμένους Ευρωπαίους. Είναι τα προπατορικά μας κτήματα. Τα Ελληνικά είναι το διακριτικό κάθε γνήσιου Έλληνα, είναι η γλώσσα καύχημα για όλο το Γένος»¹⁶³¹. Ενώ «η καθομιλουμένη για τον λόγιο είναι «χαλασμένη», διότι είναι εκτροπή από το ορθό της γλώσσας»¹⁶³².

Ο Κομμητάς υποστηρίζει ότι τέτοιες φράσεις της αττικής διαλέκτου χρησιμοποιούνται τόσο στον προφορικό όσο και στον γραπτό λόγο των σημερινών Ελλήνων και κάποιες από αυτές είναι «ευσυντακτότερες και ασυνήθεις»¹⁶³³ και θα παραλαμβάνουν από την καθημερινή προσευχή που επιτελείται στους ιερούς οίκους. Θα γράψει ο λόγιος: «Και αν τα εξετάσεις, θα βρεις φίλε τέτοια αναρίθμητα και το επιστολάριό σου, το εκδοθέν περιέχει τέτοια αναρίθμητα και μπορεί να δώσει πολλά τέτοια παραδείγματα. Στη σημερινή γλώσσα πολλά παρόμοια εκφέρονται από πολλούς και ακόμη περισσότερα, όσα διαφέρουν, επί το ορθότερο σχηματιζόμενα, όμως, είναι καταλιπτότατα δυο φορές τώρα στους απαίδευστους, ώστε και σ' αυτό δεν μπορεί κάποιος, μετά λόγου σκεπτόμενος, να βρει ως αίτιο, την ακαταληψία της γλώσσας, διότι πρέπει να διδαχθούμε πρώτα, τη γλώσσα την «εν στόμασι», την ομιλούμενη, και έπειτα την παλαιά Ελληνική, διότι στη διδασκαλία της δεν έχουμε να μάθουμε κάτι άλλο, παρά τις διαφθορές και συμφορές της γλώσσας, από τις οποίες εύχεται κάθε νουνεχής να ελευθερωθούμε περισσότερο παρά να τις αναφέρουμε, πολύ δε περισσότερο, να τις μάθουμε. Έτσι, λοιπόν, φίλε, είναι μηδενική η απόλαυση και ζημιά πολλή προξενείται και μη σε αποπλανούν οι έπαινοι της γραμματικής κάποιων, επειδή κάποιιοι από αυτούς είναι τελείως αμαθείς της γλώσσας, μερικοί δε ως αλλοεθνείς και βάρβαροι και επιθυμητές του εξολοθρευμού της, στους οποίους φίλε δεν πρέπει ούτε να δίνεις προσοχή, μάλιστα δε, σ' αυτό να προσέξεις πολύ και θα βρεις ακραιφνή και ειλικρινή την αλήθεια, στο πού θα απευθυνθείς. Η Γαλλική γλώσσα, η Ιταλική, η Ισπανική, έχουν παρεκκλίνει από τη λατινική και απομακρύνθηκαν τόσο πολύ, ώστε δεν βρίσκεται φράση ή τρόπος έκφρασης ή σχηματισμός όμοιος με τη λατινική, παρά μόνο στην Ιταλική και αυτές ελαχιστότατες, όμως στη δική μας, σχεδόν τα δύο τρίτα είναι Ελληνικά παλαιά, ο ίδιος σχηματισμός, οι ίδιες αντωνυμίες, εκτός από το σεις και εάν παρατηρήσεις το λεξικό, θα το βρεις όλο το ίδιο, εκτός από εκατό ή διακόσιες λέξεις, όσες δε χρησιμοποιούνται συχνά. Ποιο είναι το αίτιο; Κανένα άλλο εγώ δεν στοχάζομαι, παρά ότι συμβαίνει στις ιερές εκκλησίες κάθε μέρα και οι άνθρωποι ακούν αυτά και οι διδάσκαλοι στην εσχρατωτάτη της πτώση, για ποιο λόγο να τη διαιρέσουν, και το έθνος δεν έχει άλλες λέξεις σε χρήση, παρά αυτές, επομένως, φίλε, για να μη συμβεί και γίνει υποβίβαση από της Ελληνικής, όπως στις προαναφερόμενες Ευρωπαϊκές από τη λατινική, ας αφήσουμε και το άλλο, το οποίον εδείχθη ότι όχι μόνον δεν προοδοποιεί, αλλά φέρει και πολλή ζημιά και ας πασχίσουμε ο καθένας όσο είναι δυνατόν να συνεισφέρουμε, ώστε να βρούμε την ευκολότερη μέθοδο παράδοσης, δηλαδή να προμηθεύσουμε στον διδάσκαλο τα κατάλληλα μέσα, τα υπόλοιπα θα τα βρει η επινοητικότητα του. Για τη γνώμη του Δημητρίου του Δάρβαρη, σαν

¹⁶²⁹Ο. π., σ. 166.

¹⁶³⁰Ο. π., σ. 166.

¹⁶³¹Ο. π., σ. 167.

¹⁶³²Ο. π., σ. 165.

¹⁶³³Ο. π., σ. 165.

άνθρωπος επιεικής που είναι εκ φύσεως και επιθυμεί το αγαθό, τα όσα έχει πει είναι ικανά να ανασκευαστούν και με την πειθώ μπορεί να οδηγηθεί προς το κρείττον»¹⁶³⁴.

4.1.2 Κριτική των γλωσσικών θέσεων του Κοραή και του Ιγνατίου Ουγγροβλαχίας

Ακολουθεί η κριτική του Κομμητά προς τον Κοραή και τον Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας, τους εκπροσώπους της αποκαλούμενης «μέσης οδού».

Η στάση του Κοραή για τη γλώσσα κρίνεται από τον Κομμητά αρνητική, διότι θεωρεί κατ' αρχάς, ότι «οι αντιλήψεις του για το γλωσσικό ζήτημα είναι δανεισμένες από τον Δημήτριο Καταρτζή, τον Γρηγόριο Κωνσταντά και τον Δημήτριο Δάρβαρη. Αυτό μπορεί να το συμπεράνει κανείς, αν αντιπαραθέσει τα όσα αναφέρονται στη «Γραμματική» του Δάρβαρη και στους «Στοχασμούς» του Κοραή. Πρόσθεσε κι αυτός κάποια δικά του, σχετικά με τη φράση, τον τρόπο γραφής και το ύφος και δεν αρκέστηκε στο να πει την προσωπική του γνώμη, αλλά κατακρίνει όλους τους πεπαιδευμένους του Γένους, όλης της ελληνικής γλώσσας και μάλιστα τους γραμματικούς, οι οποίοι μεταχειρίζονταν την αττική διάλεκτο ως βάση. Ο Κοραής αγωνίζεται με εμπάθεια, με κάθε τρόπο, να «εξορίσει» την αττική διάλεκτο από την Ελλάδα, θεωρώντας την ως αποθαμένη, χωρίς να έχει καμιά ελπίδα ανάστασης και συνιστά τη δική του διάλεκτο, ενώ την παλαιά, να την μαθαίνουμε ως κάποια ξένα και ανήκουστη στους τωρινούς Έλληνες. Για να κατορθώσει αυτόν τον σκοπό, ερευνώντας διεξοδικά αυτή την υπόθεση, εναντιώθηκε στα «καλά γραμματικά» και συμβουλεύει και την κοινή μας μητέρα, την αγία και ιερή μεγάλη Εκκλησία, να αλλάξει το πατροπαράδοτο ύφος της και να το μεταβάλλει στη δική του διάλεκτο, που είναι φιλοσοφική και ακίβδηλη. Την διαφορετική άποψη, τη θεωρεί αφιλόσοφη και μακαρονική. Επειδή η γνώμη του έχει διαδοθεί αρκετά, με τρόπο δεσποτικό και προστακτικό, σύγχυσε τους πεπαιδευμένους του Ελληνικού Γένους και οι μεν συγγράφουν, για να αναιρέσουν τις γνώμες τους, οι δε, με εμπάθη τρόπο τις υπερασπίζονται, σαν να θέλουν να αποκτήσουν δόξα και κλέος αθάνατο»¹⁶³⁵. Ο Κοραής κατηγορείται για τον αυταρχικό τρόπο επιβολής της γνώμης του και για την πρόκληση σύγχυσης στους πεπαιδευμένους του Γένους.

Ο Κομμητάς κατηγορεί την πολυγνωμία, την απομάκρυνση από την ενότητα, τη συνεκτική σοφία και την ιερή παράδοση. Το κεντρικό σημείο της κριτικής του προς τις θέσεις του Κοραή εντοπίζεται στην έκφραση αποδοκιμασίας απέναντί του, με έντονο τρόπο για την εγωκεντρική θέση που παίρνει, κατά την εκτίμησή του, στο γλωσσικό ζήτημα και την περιφρονητική στάση του έναντι μιας μερίδας πεπαιδευμένων του Γένους.

Για τη γνώμη του Κοραή, γράφει ο Κομμητάς «επειδή αυτή εκτείνεται σε πολλά, είναι εύληπτο και ευσυνοπτότερο, να τα διαχωρίσουμε και να ασχοληθούμε με το καθένα ενδελεχώς και να εκφέρουμε τεκμηριωμένα συμπεράσματα. Και η γενικότερη διαίρεση είναι αυτή: Πρώτα ο Κοραής μιλάει περί γραμματικής, δεύτερον περί γλώσσας τρίτον περί λεξικού της σημερινής ομιλούμενης γλώσσας και επειδή καθένα από αυτά αφορά στη διόρθωση της Ελληνικής γλώσσας είναι ανάγκη και σε μας, επειδή αποφασίσαμε να ομιλήσουμε επάνω σ' αυτό το κεφάλαιο, να αναφέρουμε διά όλα αυτά, τα εξής: Πρώτον λοιπόν, λέμε περί γραμματικής. Για το κεφάλαιο αυτό είναι αρκετά, όσα είπε ο Νεόφυτος ο Δούκας στο έργο του: «Τερψιθέα», στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης και τα λοιπά αυτού λογοτριβικά φυλλάδια, όμως είναι ανάγκη και εμείς να πούμε για το καθένα, όσα είναι σύμφορα και στην υπόθεση, και ωφέλιμα στο γένος, τα οποία βέβαια, θα δεχθεί ειλικρινά και ο ίδιος και θα χαίρεται, λέγοντας σ' αυτούς που τον θέλουν να εξουσιάζει αμαθώς και για να ειπωθούν όλα κατ' ευχή, ας αρχίσουμε έτσι»¹⁶³⁶.

¹⁶³⁴Κομμητάς, *Κείμενο (ακέφαλο)*, ..., ό. π., φφ. 12-14.

¹⁶³⁵Ο. π., φφ. 2-3.

¹⁶³⁶Ο. π., φφ. 14-15.

Με την κριτική του αυτή έναντι του Κοραή, ο Κομμητάς εγείρει το πάντα επίκαιρο ερώτημα, αν η αρχαία ελληνική γλώσσα είναι «νεκρή» ή ενεργή και κλασική, αν πρέπει δηλαδή ο αρχαιοελληνικός λόγος να αποτελεί τη βάση και τη γέφυρα πρόσβασης στα αριστουργήματα της παγκόσμιας πνευματικής κληρονομιάς, στη διασύνδεση με την πολιτισμική μας παράδοση. Η μεγάλη φροντίδα του Κωφιώτη λόγιου είναι η επαφή με τον αττικό αρχαιοελληνικό λόγο, με το πρωτότυπο και το πρωτογενές, την πηγή αναβάπτισης. Η μέριμνά του είναι η διαφύλαξη του κλασικού και η αποστροφή του σχετικισμού. Ανησυχεί για τον περιορισμό των ωφελειών που θα απέρρεαν από την πληρέστερη εξοικείωση με το πολιτισμικό, φιλοσοφικό, ηθικό και καλλιτεχνικό περιεχόμενο της αρχαίας αττικής ελληνικής γραμματείας, για την αποδυνάμωση της πνευματικής συγκρότησης. Θεωρεί μεγάλο ατόπημα τον χαρακτηρισμό της αρχαίας Ελληνικής γλώσσας ως «νεκρής», μιας και τη θεωρεί μητρική, τον ομφάλιο λώρο, που μας ενώνει με τις πολιτισμικές μας ρίζες. Η τοποθέτησή του είναι επίκαιρη, υποδεικνύοντας την καταβολή του ελάχιστου μόχθου, που είναι απαραίτητος για την όσο το δυνατόν, κατάκτησή της, σε σχέση με τη δυνατότητα, που θα μας δίνει στην αδιαμεσολάβητη προσέγγιση των σπουδαιότερων γραπτών μνημείων της ανθρωπότητας και τη δυνατότητα κατανόησης του συνόλου σχεδόν των επιστημών.

Έπειτα, ακολουθεί η κριτική του Κομμητά για τον Ιγνάτιο, τον πρώην αρχιεπίσκοπο Άρτης, που έγινε αρχιεπίσκοπος Ουγγροβλαχίας. Αναφέρει σχετικά: «Μόλις ανέλαβε τον θρόνο της Ουγγροβλαχίας, άλλαξε και την τάξη του Σχολείου, το μετονόμασε σε Λύκειο, διατάσσοντας να διδάσκεται στο Σχολείο αυτό κάθε είδος μάθησης και πολλές γλώσσες, από τις οποίες, η μία να είναι η Ελληνική. Ο άνδρας αυτός, έδειξε το έμπρακτό του ενδιαφέρον για τη γλώσσα, και τη δημιουργία φιλολογικής εφημερίδας, για να γράφονται σ' αυτή όλες οι συνελεύσεις και τα φρονήματα των μελών, αλλά και για άλλα»¹⁶³⁷. Για τη γλώσσα δε, από τα γραφόμενα φαίνεται «η άκρα ευφροσύνη των διδασκάλων' ότι ελευθερώθηκαν από της τυραννίδος της Αττικής φωνής' και ότι εν μικρώ η πάσα Ελλάς καταλάμπει από του της φιλοσοφίας φωτός. Αυτή η εταιρεία' και το Λύκειον άπαν έπεται τοις του Κοραή δόγμασι' και διαφέρουσι προς αλλήλους κατά τούτο, ότι εκείνος μεν λόγω χρήται μόνω, με τόνον όμως και όσον ένεστι προστακτικώτερον' ούτοι δε πρακτικώς πάσχουσιν ίνα την Ελλάδα φωτός μεν φιλοσόφου εμελήσωσιν, από δε της τυραννίας της μητρικής φωνής ελευθερώσωσιν. Εις το Λύκειον τούτο ουδείς μέχρι τούδε ηναντιώθη, ούδ' είτε τι άξιον' ει μη τις επιστολήν τινά ημετέραν περί γλώσσης τα δοκούντα περιεχούσαν είπη εναντίωσιν, προς ην γέλωσ ωρ (...) το άσβεστος τοις μέλεσι πάσιν εφ' ημίν τε και τοις ημετέροις φρονήμασι, και μάλιστα ότι ετολμήσαμεν, ίνα συμβουλευσω μεν θεσπεσίους εκείνους άνδρας»¹⁶³⁸.

Ο Ιγνάτιος, που ήταν και ιδρυτής της Φιλολογικής Εταιρείας του Βουκουρεστίου από το 1810 που έγινε μητροπολίτης έως το 1812, στράφηκε υπέρ της νεοελληνικής γλώσσας και είχε διατυπώσει το εξής ερώτημα: «Διατί, τα φώτα να είναι περιορισμένα εις πολλά ολίγα υποκείμενα, όσα δηλονότι, καταλαμβάνουσι την παλαιάν Ελληνικήν γλώσσαν, και το λοιπόν έθνος να περιφέρεται εις τα σκότη της αμαθείας;»¹⁶³⁹. «Για το ζήτημα της γλώσσας που θα χρησιμοποιούσαν τα μέλη της, η Φιλολογική Εταιρεία έδωσε την προσωρινή λύση, της ελευθερίας των λογίων, να είναι δηλαδή ελεύθεροι από τις δύο γλώσσες της αρχαίας και της νεοελληνικής και ο καθένας να γράφει εκείνη, στην οποία ευκολύνονταν»¹⁶⁴⁰. Η απόφαση αυτή δικαιολογήθηκε από το γεγονός, ότι «οι λόγιοι δεν ήταν σύμφωνοι μεταξύ τους και ότι η νεοελληνική γλώσσα δεν ήταν ακόμη

¹⁶³⁷Κομμητάς, *Κείμενο (ακέφαλο)*, ..., ό. π., φφ. 3-4.

¹⁶³⁸Ο. π., φφ. 3-4.

¹⁶³⁹*Λόγιος Ερμής*, σ. 87.

¹⁶⁴⁰Ο. π., σ. 87.

καθορισμένη»¹⁶⁴¹. Για το ζήτημα αυτό, ερωτώμενος ο Άνθιμος Γαζής, ως ένα από τα αντεπιστέλλοντα μέλη της Εταιρείας, θα επισημάνει στον «Λόγιο Ερμή»: «Η εμή γνώμη είναι να ακολουθήσωμεν, εκείνο το ύφος του λόγου, το οποίον μετεχειρίσθη ο μακαριστός αρχιεπίσκοπος Νικηφόρος Θεοτόκης εις το Κυριακοδρόμιον αυτού, το οποίον είναι και εύληπτον δια τους κοινούς και αττικόν»¹⁶⁴².

Ο Κομμητάς αντιτίθονταν στους διδασκάλους του Λυκείου «που χάρηκαν από τη στάση της Εταιρείας στο θέμα της γλώσσας και θεωρούσαν ως ωφέλειά τους ότι ελευθερώθηκαν από την τυραννία της αττικής φωνής και ότι σε μικρό χρονικό διάστημα όλη η Ελλάδα θα καταλάβει από το φως της Φιλοσοφίας. Έκρινε εξωπραγματική την ευθυμία μιας μερίδας διδασκάλων, που χαίρονταν με την επικείμενη γλωσσική πενία, στην οποία θα περιέλθει η Ελλάδα, αν εγκαταλείψει την αττική μητρική γλώσσα»¹⁶⁴³.

Δεν μπορεί ο Κομμητάς να διανοηθεί ότι το νέο ελληνικό κράτος θα προχωρήσει χωρίς τη γνώση της αρχαίας αττικής γλώσσας ως βάση, ως γλώσσα του πρωτοτύπου. Φοβάται την απορρύθμιση και τη γλωσσική κατάπτωση, τον λανθασμένο τρόπο εκμάθησης των ελληνικών, αλλά και τον επακόλουθο εσφαλμένο τρόπο στοχασμού στα ελληνικά.

Επομένως, για τον Κομμητά: «Τα βέλτιστα υπέρ του κοινού συμφέροντος και η ανάδειξη της ένδοξης Ελλάδας θα προκύψουν, όταν στα σχολεία, ο κάλαμος όλων από τη λαλούμενη φωνή θα κινείται προς τη στάθμη της Αττικής και λείψουν οι παραδοξολογίες»¹⁶⁴⁴. Όσοι θεωρούν την Αττική φωνή ως τυραννία δεν είναι Έλληνες διδάσκαλοι, που φρονούν Ελληνικά. Αυτούς τους διδασκάλους, που στο άρθρο του, της 13^{ης} Ιουλίου 1820, τους αποκαλεί: «οι ελευθερώσαντες εαυτούς από της τυραννίδος της Ελληνικής φωνής», το 1820 «έρχονται αυτοθελήτως και υποβάλλουν τους εαυτούς τους υπό τον ζυγόν της φωνής των Θεών και όσοι άλλοι έπαθαν άλλα, εκ συμφρονήσεως επιστρέφουν στον ορθό λόγο και όλο το Ελληνικό κινείται υπέρ του κοινού καλού, υπέρ του όντως αγαθού πράγματος»¹⁶⁴⁵.

Έτσι, ο Κομμητάς, οκτώ μήνες πριν την ελληνική Επανάσταση, βλέποντας όλους τους διδασκάλους και τα σχολεία να κλίνουν προς τη διδασκαλία της αττικής, του όντως αγαθού πράγματος, θα κλείσει το άρθρο του γράφοντας: «Ω φαντασία! Όταν κινείς όλες τις ίνες του εγκεφάλου σε έννοιες που σε ευαρεστούν τότε γίνεσαι αχαλίνωτη και ακράτητη στην ορμή σου. Ω Θεμιστόκλεις! Το ενεργητικό σου σε οξύτητα διανοίας, σε σταθερότητα φρονήματος μιμούνται οι Έλληνες! Ω Αριστείδη! Με σωφροσύνη και διάνοια εμπέδωσαν τη δικαιοσύνη σου και με πολλή προθυμία και ζήλο στρέφονται προς αυτή οι απόγονοί σου. Τα φρονήματα και των δυο σας ενώθηκαν και έσωσαν την Ελλάδα»¹⁶⁴⁶.

Αναρωτιέται έμμεσα, πώς μπορεί να χαίρεται κάποιος με τη γλωσσική συμφορά που τον περιμένει, αν ανοίξουν οι ασκοί του Αιόλου που θα φέρουν την κατάπτωση και την εγκατάλειψη. Φοβάται την επέλαση των πολλών ξένων λέξεων. Υποψιάζεται την «αφυνδάτωση και νέκρωση» του λεξιλογικού θησαυρού. Τον βασανίζει η σκέψη ότι δεν πρέπει να χαθεί το εμπειρικό βίωμα του υψηλού και η πραγματική σημασία των λέξεων.

Συμπερασματικά, ο Κομμητάς ασκεί κριτική στους ιθύνοντες και στους διδασκάλους της Σχολής του Βουκουρεστίου, οι οποίοι ευφραίνονταν με το «κατόρθωμά» τους να απελευθερωθούν από τον αττικό λόγο, τον οποίο θεωρούσαν «τυραννικό» και συγχρόνως,

¹⁶⁴¹ Λόγιος Ερμής, σ. 87.

¹⁶⁴² Λόγιος Ερμής, σ. 87, σημ. γ'.

¹⁶⁴³ Κομμητάς, *Κείμενο (ακέφαλο)*, ..., ό. π., φ. 5.

¹⁶⁴⁴ Κομμητάς, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, ..., ό. π., σσ. 167-168.

¹⁶⁴⁵ Ο. π., σ. 168.

¹⁶⁴⁶ Ο. π., σ. 168.

τέρπονταν με την επιζήτηση της ακτινοβολίας της Φιλοσοφίας, χωρίς τη χρήση του αττικού λόγου, στόχοι ασυμβίβαστοι και ασύμβατοι, για τον Θεσσαλό λόγιο.

4.1.3 Κριτική των γλωσσικών θέσεων του Δανιήλ Φιλιππίδη

Έπεται η κριτική του Κομμητά προς τους εκπροσώπους του δημοτικισμού. «Για τον Δανιήλ Φιλιππίδη, τον Δημητριά, άνδρα πεπαιδευμένο φιλόπατρη, που δεν έγινε μόνο οπαδός του Καταρτζή, αλλά προχώρησε ακόμα περισσότερο και θέλησε να αφαιρέσει και την ορθογραφία από τη γλώσσα, θεωρώντας την ως ματαιοπονία και του καιρού χαμό μάταιο. Τα δε: η, ι, υ, ει, οι, υι, τα θεωρεί ως ζωγραφιά»¹⁶⁴⁷ και λέει ότι «στον προφορικό λόγο δεν διαφέρουν, όπως συμβαίνει και με τα: ο και ω, και ε, αι, και αυ, αυ, και ευ και εβ ή έφ, τα οποία απορρίπτει, θεωρώντας τα, ως μάταια και γράφει στους φίλους του, χρησιμοποιώντας τα: α, ε, ι, ο και ου. Ως τόνο για την κατανόηση της γλώσσας θεωρεί αναγκαία, μόνο την οξεία. Την προσωπική του αυτή θέση, ο Δ. Φιλιππίδης θεωρεί, ότι πρέπει να την υιοθετήσει και το έθνος, διότι μόνο έτσι, θα επιτευχθεί η «ευκολοτάτη ευκολία», αναζητώντας μια γλώσσα σοφή, που να υπόκειται σε λίγους κανόνες, να αποφεύγει τις διάφορες αλλόκοτες ιδιότητες και φράσεις και την οποία θα μαθαίνουν όλοι οι σοφοί των εθνών και θα συγγράφουν σ' αυτή, για να μην είναι ο καθένας αναγκασμένος να μαθαίνει τόσες γλώσσες και που με τον καιρό θα αποβεί κοινή όλων των εθνών»¹⁶⁴⁸.

Η έγνοια του Κομμητά για τις θέσεις του Φιλιππίδη και ιδιαίτερα για την ορθογραφία είναι διαχρονική και είναι μια προβληματική, που στις μέρες μας αναπτύσσεται ιδιαίτερα. Θίγεται έμμεσα, το θέμα της ιστορικής ορθογραφίας των λέξεων της ελληνικής γλώσσας, η οποία είναι μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς του ελληνικού λαού, μιας και η μορφή των λέξεων μαζί με τη σημασία τους συναποτελούν τον γραπτό λόγο μιας γλώσσας. Έμμεσα, δηλώνεται από τον Κωφιώτη λόγιο ότι η εξοικείωση με την ιστορική γραφή των λέξεων, αποτελεί ύψιστη και λεπτή πνευματική άσκηση, μιας και συνδέεται με την προσπάθεια να γνωρίσει κανείς την αρχική βασική σημασία μιας λέξης και την οικογένεια των λέξεων, που συνδέονται ετυμολογικά-σημασιακά μαζί της και αποτελεί διασύνδεση στις διαδικασίες της έκφρασης, της σκέψης, του πνεύματος και κατ' επέκταση, του πολιτισμού του Ελληνικού λαού. Ο ίδιος θέλει να τηρήσει την ετυμολογία (έτυμον = αλήθεια) της λέξης. Έτσι «η ιστορική ορθογραφία συνδέει και ομαδοποιεί τις λέξεις, μορφικά, σε οικογένειες, που έχουν την ίδια βασική σημασία και προέλευση, οικειώνει με την ιστορία, συνδέει με την προέλευση, τη φυσιγνωμία της λέξης. Η ορθογραφία είναι απεικόνιση σημασίας, έννοιας, πολιτισμού, ιστορίας»¹⁶⁴⁹. Ο Κομμητάς δεν δέχεται απλοϊκές σκέψεις στο θέμα αυτό. Μια φωνητική ισοπέδωση θα σήμαινε αλλοίωση της φυσιγνωμίας της λέξης. Η αρχαία αττική διάλεκτος είναι ένα πλούσιο, καλλιεργημένο σύστημα, ένας πανανθρώπινος θησαυρός σοφίας και πολιτισμού. Το πρόβλημα είναι οι χρήστες της, που πρέπει να εξοικειωθούν μαζί της. Το μέλημά του είναι η καλύτερη αξιοποίηση αυτού του θησαυρού από τους Έλληνες, που θα διανοίξει τον πνευματικό ορίζοντα, θα λειτουργήσουν οι άπειρες δυνατότητές της, οι διαφοροποιήσεις των συνωνύμων και οι λεπτές σημασιολογικές αποχρώσεις. Σ' αυτή τη διαδικασία, ο ρόλος του διδασκάλου είναι πολύ σημαντικός για την ευαισθητοποίηση των χρηστών. Ο λόγιος δε δέχεται ότι μπορούμε να περάσουμε σε έναν απλουστευτικό και απλοποιητικό λόγο, γιατί αυτός δε θα λειτουργήσει υπέρ της γλωσσικής ποιότητας. Δε θέλει να παράγει λόγο χαμηλής ποιότητας, γιατί το στένεμα και η συρρίκνωση του λεξιλογίου δεν θα

¹⁶⁴⁷Κομμητάς, *Κείμενο (ακέφαλο)*, ..., ό. π., φ. 5.

¹⁶⁴⁸Ο. π., φ. 5.

¹⁶⁴⁹Γ. Μπαμπινιώτης (1994 β), *Ελληνική Γλώσσα: Παρελθόν, παρόν, μέλλον*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σσ. 55-75.

δώσουν τις δυνατότητες της υψηλής επικοινωνίας, τη βίωση της οξύτητας του υψηλού αρχαιοελληνικού λογοτεχνικού λόγου.

Και αυτό γιατί, για τον Κομμητά, υπάρχει η ορθή γραφή, η ορθογραφική δομή. Αντικρούει τους λόγιους που θέλουν να αντικαταστήσουν την ιστορική με τη φωνητική ορθογραφία, που θα αντιστοιχεί στο ακουστικό ομοίωμα. Πιστεύει στην άρρηκτη αρχική σύνδεση της οπτικής εικόνας και του ονόματος του πράγματος. Η γραφική εικόνα συνδέεται με την εικόνα των φθόγγων και των αρχέγονων ονομάτων ή μορφημάτων και των ονομάτων ή σημείων (λέξεων). Υπάρχει ισχυρός δεσμός γραφής και οπτικής εικόνας. Υπερτονίζει τη μεγάλη αρετή της ιστορικής ορθογραφίας, η οποία είναι αρκετά χρήσιμη και στις μέρες μας, για να οργανώνουμε το λεξιλόγιο σε οικογένειες λέξεων, να συνδέουμε μεταξύ τους συγγενείς τύπους που αποκλίνουν ως προς την προφορά, να διακρίνουμε λέξεις ή καταλήξεις που είναι ομώνυμες. Ο Κομμητάς ίσως, να ήθελε να προλάβει την ορθογραφική αναρχία που θα εκδηλωνόταν. Αμφισβητεί την επιστημονική βάση του συγκεκριμένου κριτηρίου ορθογραφικής απλούστευσης.

Εξάλλου, «η ιστορική ορθογραφία αποτελεί στοιχείο πολιτισμού και, ως εκ τούτου, συνιστά τμήμα της ταυτότητας του νεοελληνικού έθνους που μόνο με τη συνειδητοποίησή της θα μπορέσει το Γένος να αφυπνιστεί και να διεκδικήσει τη θέση που του αρμόζει στο ευρύτερο πολιτισμικό στερέωμα της δυτικής Ευρώπης»¹⁶⁵⁰.

4.1.4 Κριτική των γλωσσικών θέσεων του Δημητρίου Καταρτζή

Για τη γνώμη του Δημητρίου Καταρτζή, για το γλωσσικό ζήτημα, ο Κομμητάς αναφέρει ότι τη θεωρεί «ασύστατη». «Το να προσπαθήσουμε να έχουμε ως γλώσσα υπόδειγμα, αυτή του όχλου, διότι η ταχύτης του λέγειν, πολύ κολοβώνει τους τύπους και τους σχηματισμούς των λέξεων και αντί να πούμε λέγω, λέγεις, λέγει· λέγομεν λέω, λες, λέει· και πληθυντικώς αντί λέγωμεν, λέγετε, λέγουσιν· λέμε, λέτε, λεν· και το ακούω, ακούεις, ακούει, λέγομεν ακούγω, ακούς, ακούγει· και πληθυντικώς ακούμεν, ακούτε, ακούν· και πάλιν αντί να πούμε τι είναι αυτό λέμε τιν' αυτό· επομένως, η γλώσσα, η οποία κανονίζεται, διαφέρει πολύ από εκείνη την ομιλουμένη· και αυτό το βλέπουμε εις όλας τας γλώσσας τας ευρωπαϊκάς· επομένως, το να πει κάποιος ότι πρέπει να κανονίσωμεν την γλώσσαν, καθώς ομιλείται από τον λαόν τούτο είναι ασύστατον. Εγώ στοχάζομαι ότι περαιτέρω δεν πρέπει να εκτανθώ εις τούτο, αρκεί μόνον να εκθέσω ενταύθα την προς τον αοίδιμον εκείνον Λάμπρον τούτου του ανδρός, και του Λάμπρου προς αυτόν επιστολήν, ένθα κείσθαι και η γνώμη αυτού, και η απ' εκείνον τον άνδραν αναίρεσις. Κείσθωσαν ουν ώδε»¹⁶⁵¹.

¹⁶⁵⁰ Γ. Χατζηδάκης (1905-1907), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, Τόμος Α', Αθήνα, σσ. 562-563, 610-619· Μ. Τριανταφυλλίδης (1965), *Γλωσσικό Ζήτημα και Γλωσσοεκπαιδευτικά. Ορθογραφικά – Παιδαγωγικά* (7^{ος} τόμος των *Απάντων* του), Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών - Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, σσ. 10-15, 182-183· Μπαμπινιώτης, *Ελληνική Γλώσσα: Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, ..., ό. π., σσ. 55-75.

¹⁶⁵¹ Κομμητάς, *Κείμενο (ακέφαλο)*, ..., ό. π., φφ. 7-8.

5. Πρωτότυπος Κώδικας 1961: «Λογική»
Μέγεθος χειρογράφου: 20 X 12 εκ., φφ. 73
Η γραφή αρκούντως επιμελημένη, χάρτης πρασινωπός
5.1 Κριτική της «Λογικής» του Κομμητά

«Ο Αριστοτέλης θεωρείται θεμελιωτής της Λογικής. Από διάφορες πηγές όμως, προκύπτει ότι οι φιλόσοφοι είχαν ήδη αρχίσει και πριν από αυτόν να συζητούν για ορθούς τρόπους εξαγωγής συμπερασμάτων»¹⁶⁵².

«Η αριστοτελική συλλογιστική, σαν σύστημα σκέψης «καθολικό και ορισμένο», διατήρησε την άποψη του Πλάτωνα για την παρατήρηση των ιδιαίτερων περιπτώσεων και τη συναγωγή γενικών συμπερασμάτων, αλλά και των ορισμών από τον Σωκράτη. Το «Όργανον», όπως ονόμασαν τα λογικά έργα του Αριστοτέλη οι προχριστιανικοί Αριστοτελικοί, περνώντας από τον Μεσαίωνα και φτάνοντας μέχρι τον Ντεκάρτ, θεωρήθηκε σαν το καθολικό όργανο, που σύμφωνα μ' αυτό, η σκέψη και η επιστήμη πορεύονται, με διαρθρωμένα βήματα από το γνωστό στο άγνωστο»¹⁶⁵³.

Όμως, «από τον 16^ο αιώνα, με τις απαρχές της ανάπτυξης των Φυσικών Επιστημών, φάνηκε καθαρά η ανεπάρκεια της αριστοτελικής συλλογιστικής να πειθαρχήσει το επαναστατικό αντικείμενό της: Η «Λογική» του Αριστοτέλη, φάνηκε στους στοχαστές της εποχής, πως έπρεπε να συμπληρωθεί και να εμπλουτιστεί, για να συμπεριλάβει στη θεωρητική επεξεργασία της το καινούριο περιεχόμενο, δηλαδή τα δεδομένα των επιστημών στην περιοχή της αντικειμενικής πραγματικότητας. Την εργασία αυτή προσπάθησαν να την υλοποιήσουν οι φιλόσοφοι του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, από τον Μπέικον και τον Ντεκάρτ μέχρι τον Λάιμπνιτς και τον Κάντ συμπεριλαμβάνοντας στις θεωρήσεις τους: οντολογικά, γνωσιοθεωρητικά και λογικά στοιχεία»¹⁶⁵⁴.

«Παρόλες τις μορφές που πήρε η κλασική Λογική, από τον Ντεκάρτ μέχρι και τον Κάντ, διατήρησε ωστόσο τις θεμελιακές αρχές της, έτσι που ο τελευταίος να γράψει, πως η Λογική δεν μπόρεσε να κάνει ούτε ένα βήμα από τον εποχή του Αριστοτέλη»¹⁶⁵⁵.

«Το πρόβλημα της συγκρότησης της διαλεκτικής λογικής σε όργανο ακριβείας για την πορεία της σκέψης από το γνωστό στο άγνωστο και προς την αλήθεια, «φαίνεται» να προσκρούει σε ανυπέρβλητα εμπόδια σε πρώτη προσέγγιση. Ο Χέγκελ, όταν ο φίλος του μαθηματικός Τζ. Πράφ προσπάθησε να μεταφράσει τη «Λογική» του σε μαθηματική γλώσσα, θα γράψει, πως είναι αδύνατο να συμβολοποιηθεί το έργο του, λόγω της διαφοράς ανάμεσα στην έννοια, που τη θεωρεί γεμάτη ζωντάνια, εσωτερική κίνηση, διακυμάνσεις κι ελευθερία. Τα μαθηματικά όντα έχουν την ακαμψία, την αδράνεια και την εξωτερική κίνηση με τον ολοφάνερο μηχανιστικό, προσδιοριστικό τρόπο της παγιοποιημένης μαθηματικής σκέψης»¹⁶⁵⁶.

«Την απαρχή ωστόσο, για την κατοπινή εξέλιξη της τυπικής λογικής, που φτάνει μέχρι τις μέρες μας, με τη μαθηματική μορφή της, την οφείλουμε στον Λάιμπνιτς. Για τον φιλόσοφο: «η αλήθεια είναι αναλυτική» κι από εδώ βγαίνει, όπως γράφει ο L. Couturat: πως μέσα στον κόσμο όλα πρέπει να είναι ολοφάνερα και αποδείξιμα λογικά, με καθαρές έννοιες και με μοναδική επιστημονική μέθοδο της «παραγωγής» και τούτο, γιατί υπάρχει

¹⁶⁵²Κ. Ι. Δημητρακόπουλος (2007), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογικής*, Αθήνα, σ. 1.

¹⁶⁵³Επ. Ξενόπουλος (1998), *Επιστημολογία της Λογικής, Λογική-Διαλεκτική ή Θεωρία της Γνώσης*, Κατελειός - Κεφαλονιά: Εκδόσεις Αριστοτέλης, σ.16' Βλ. R. Blanche (1970), *La Logique et son histoire*, Εκδόσεις: Colin.

¹⁶⁵⁴P. Koprine (1976), *Logique, Science*, Moscou: Εκδόσεις Progress, σ. 36, καθώς και B. Kedrov (1974), *Logique, Dialectique, Gnoseologie, leur unite*, Moscou: Εκδόσεις Progress, σ. 112, όπως αναφέρει ο Ξενόπουλος, *Επιστημολογία της Λογικής*, ..., ό. π., σ.16.

¹⁶⁵⁵Αναστάσιος Γιανναράς (1979), (Επιμέλεια), *Immanuel Kant (1724-1804), Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Μετάφραση: Αναστάσιος Γιανναράς, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 38.

¹⁶⁵⁶Βλ. Hegel, *Correspondance*, I, Paris: NRF, σσ. 356-363, όπως αναφέρει ο Ξενόπουλος, *Επιστημολογία της Λογικής, Λογική-Διαλεκτική ή Θεωρία της Γνώσης*, ... ό. π., σ.19.

«τέλεια συμφωνία» ανάμεσα στη σκέψη και στα πράγματα»¹⁶⁵⁷. «Η άποψη αυτή του Λάιμπνιτς είναι η πρώτη ξεκάθαρη έννοια, για το πώς πρέπει να γίνει αντιληπτό ένα καθολικό λογικό όργανο, άποψη που οδήγησε την κατοπινή έρευνα προς την κατεύθυνση της μαθηματικής λογικής»¹⁶⁵⁸.

Συνεπώς, «Φιλοσοφία και Επιστήμη αποτελούν δύο περιοχές γνωσιακής δραστηριότητας που συνδέονται, αφού και στις δύο γίνεται, αν και με διαφορετικό τρόπο, χρήση εννοιών, προκειμένου να περικλειστεί εντός αυτών η αλήθεια, η οποία αποτελεί άλλωστε και τον τελικό σκοπό της πνευματικής ενέργειας. Η σύνδεση ωστόσο, αυτών των δύο περιοχών της γνώσης στους νεότερους χρόνους, στηρίζεται κατά πολύ στο θέμα της μεθόδου, την οποία η Φιλοσοφία ως Λογική προετοίμασε και προσέφερε στη νέα επιστήμη, που διαμορφώθηκε κατά τις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα, όταν ο Ντεκάρτ παρουσίασε το πρώτο του έργο, τους «Κανόνες για την καθοδήγηση του πνεύματος» (Regulae ad directionem ingenii, 1628/1629) και αργότερα τον «Λόγο περί της μεθόδου» (Discours de la Méthode), ως πρόλογο της πραγματείας του για τα Μαθηματικά και τη Φυσική. Σ' αυτά τα έργα, έδειξε όχι μόνο την αξία της αριστοτελικής παραγωγικής μεθόδου, που στηρίζεται σε θεμελιώδεις αρχές, θέτοντας έτσι τις βάσεις των Μαθηματικών, αλλά και τη διπλή μέθοδο της ανάλυσης και σύνθεσης»¹⁶⁵⁹.

«Την εφαρμοσμένη λογική ή μεθοδολογία, η οποία καθορίζει πλέον όχι τους νόμους της εσωτερικής συνοχής της νόησης, αλλά της αναζήτησης ή της απόδειξης της αλήθειας στο πεδίο της φύσης είχε ήδη διατυπώσει ο Μπέικον, ο οποίος από την παρατήρηση των μεθόδων που χρησιμοποιούσε η επιστήμη δημιούργησε το «Νέον Όργανον» (*Novum Organum*, 1620) και διαμόρφωσε την επαγωγική μέθοδο που, όντας μια εξεζητημένη ταξινομία επιστημονικών μεθόδων, συνάγει νόμους γενικούς από τα επιμέρους φαινόμενα. Τη μέθοδο αυτή επεξεργάστηκε στη συνέχεια ο Νεύτωνας διεξοδικά, υιοθετώντας τους τέσσερις προσδιοριστικούς κανόνες της αναλυτικής και συνθετικής μεθόδου, η οποία αποδείχθηκε χρήσιμη για τη διερεύνηση του φυσικού κόσμου, αλλά και για τον φιλοσοφικό στοχασμό»¹⁶⁶⁰.

Από την άλλη πλευρά, «ο Ευγένιος Βούλγαρης θαυμάζει τους κλασικούς «Πατέρες» της Φιλοσοφίας, αλλά περισσότερο εκδηλώνει την εκτίμησή του προς τους νέους (τους σοφούς του 17^{ου}, αλλά και του 18^{ου} αιώνα), που ανακαίνισαν με το έργο τους τη μέθοδο του «λογικώς σκέπτεσθαι» και τους τρόπους του επιστημονικώς ερευνάν τον φυσικό και τον ηθικό κόσμο»¹⁶⁶¹. «Οι γνώσεις και οι επιδόσεις του λογίου άπτονται τόσο της αριστοτελικής λογικής, της νευτώνειας Φυσικής και Αστρονομίας, όσο και της ιστορικο-κριτικής μελέτης των Ελλήνων και Λατίνων κλασικών καθώς και της βυζαντινής και νεότερης εκκλησιαστικής Ιστορίας. Μάλιστα με το μεταφραστικό του έργο, διαπλάτυνε την ελληνική γραμματεία με κείμενα του Βιργιλίου, του ιερού Αυγουστίνου, των Βολταίρου, Λοκ, Βολφ κ.λπ.»¹⁶⁶².

Πιο συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον του Ευγένιου Βούλγαρη για τη Φιλοσοφία και ειδικότερα για τη «Φυσική Φιλοσοφία» του Gravesande φαίνεται από τις συχνές αναφορές

¹⁶⁵⁷ L. Couturat (1901) 1985, *La logique de Leibniz*, Εκδόσεις: Alcan σ. xi, ανάλυση και έκθεση της λογικής του Leibniz, όπως αναφέρει ο Ξενόπουλος, *Επιστημολογία της Λογικής*, ..., ό. π., σ.17.

¹⁶⁵⁸ Ξενόπουλος, *Επιστημολογία της Λογικής*, ..., ό. π., σ.17.

¹⁶⁵⁹ Ε. Μουτσόπουλος (1972), *Γνώσις και Επιστήμη*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, σσ. 49 κ. εξ.· Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, το πρόβλημα της μεθόδου στο φιλοσοφικό και μεταφραστικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη, στο: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, 2009, σ. 509.

¹⁶⁶⁰ Μουτσόπουλος, *Γνώσις και Επιστήμη* ... ό. π., σσ. 49 κ. εξ.· Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Το πρόβλημα της μεθόδου, ... ό. π., σσ. 509-510.

¹⁶⁶¹ Ε. Παπανούτσος (1959), *Νεοελληνική Φιλοσοφία Α'*, Βασική Βιβλιοθήκη αριθμ. 35, Αθήναι, σ. 24.

¹⁶⁶² S. Batalden (1982), *Catherine II's greek prelate Eugenios Voulgaris in Russia 1771- 1806*, New York, σ. 1.

που κάνει σ' αυτόν, στα έργα του. «Στην έκδοση της «Λογικής» του Βούλγαρη, το 1766, παρατηρούμε ότι η προσέγγιση των θεμάτων γίνεται με εκλεκτικό και κριτικό τρόπο. Στηρίζεται στους νεότερους φιλόσοφους και επιστήμονες, όπως τους: Μπέικον, Ράμους, Καμπανέλα, Γκασεντί, Ντεκάρτ, Γαλιλαίο, Νεύτωνα, Λάιμπνιτς και Βολφ, κυρίως, με θέματα των τομέων της Γνωσιοθεωρίας, της Λογικής και της Μεταφυσικής. Ο Βούλγαρης μεταφράζει τα «Στοιχεία της Μεταφυσικής» του Τζενοβέζι, ο οποίος ενσωμάτωσε στα βιβλία του την εμπειρική θεωρία του Λοκ, μεταφράζει τη «Λογική και Μεταφυσική» του Ζαν-Μπατίστ Ντουάμελ (1624-1704), την οποία δίδαξε στα Γιάννενα, καθώς και τη «Λογική» του Γάλλου Εντμόν Πουρσό»¹⁶⁶³.

Στην ογκώδη «Λογική» [1766] του Βούλγαρη υπάρχουν συχνές παραπομπές στα έργα του Βολφ και συγγένεια των αναλύσεων. «Οι βεβαιότητες του Μπέικον, του Ντεκάρτ, του Λάιμπνιτς και του Βολφ εγγράφονται στη νοησιαρχική απόκρουση των γνωσιοθεωρητικών αντιλήψεων των Περιπατητικών για να καταστήσουν αδιαφιλονίκητη την πίστη στο «άυλον και αμιγές και αθάνατον» της λογικής ψυχής»¹⁶⁶⁴.

«Την ογκώδη «Λογική» του Ευγένιου Βούλγαρη, που είναι το πιο γνωστό του έργο (Λειψία, 1766), η οποία είναι ένας θησαυρός γνώσεων, μια πραγματική εγκυκλοπαίδεια φιλοσοφικών ιδεών, η οποία δεν είναι μόνο Λογική, αλλά και Ψυχολογία, Ηθική, Θεολογία και Μεταφυσική»¹⁶⁶⁵, τη διδάχθηκε ο Κομμητάς. «Ολόκληρος σχεδόν ο 18^{ος} αιώνας καλύπτεται από την εκπαιδευτική και συγγραφική δράση του Βούλγαρη (1716-1806), που υπήρξε ίσως, η πλέον αντιπροσωπευτική μορφή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού»¹⁶⁶⁶, ο οποίος «αναδεικνύεται βαθύς γνώστης της αρχαίας φιλοσοφίας, αλλά και της ευρείας και ακριβούς γνώσης των επιστημονικών εξελίξεων στη Δύση»¹⁶⁶⁷.

Γίνεται αντιληπτό ότι ο Κωφιώτης λόγιος, ακολουθεί τα βήματα του διδασκάλου Βούλγαρη και στη «Λογική» του. Στο έργο του στοχαστή Κομμητά συνυπάρχει το παλαιότερο πνεύμα με το νέο που ξεπροβάλλει. Ο λόγιος αποτελεί μία ιδιαιτερότητα και δεν μπορεί να καταταχθεί εντός ενός ρεύματος. Είναι πρόσωπο εκκλησιαστικό και συγχρόνως σκαπανέας της επιστήμης. Είναι ένα γόνιμο, κριτικό, εκλεκτικό πνεύμα με πλούσια καρποφορία και με εμφανή συνέπεια στα κριτήρια της Ορθόδοξης παράδοσης.

Ο Κομμητάς, μέσω της μελέτης του έργου του Ευγένιου Βούλγαρη, προσλαμβάνει, συν τοις άλλοις, όλη την παραπάνω ευρωπαϊκή παράδοση. Η δομή της «Λογικής» του Κομμητά προσιδιάζει με τη «Λογική»¹⁶⁶⁸ του Βούλγαρη. Ασχολείται με θέματα μεταφυσικής, λογικής και μεθοδολογίας. Πραγματεύεται τη διάκριση των ιδεών σε εναργείς - ασαφείς, αφηρημένες - συγκεκριμένες, απόλυτες - σχετικές, αλλά και το θέμα της άμεσης πρόσληψης, της ενάργειας, αλλά και τη διάκριση της αλήθειας και του ψεύδους, με ιδιαίτερη αναφορά στις έννοιες του πιθανού και της απάτης, καθώς και τον ρόλο της προσοχής και της μνήμης στη γνωσιακή διαδικασία, θέματα τα οποία απασχολούν κυρίως, την κλασική λογική. Το πρόβλημα της μεθόδου περιέχεται εκτενώς στο δεύτερο μέρος της «Λογικής» του.

¹⁶⁶³ Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, Το πρόβλημα της μεθόδου ..., ό. π., σσ. 515-516.

¹⁶⁶⁴ Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Τα όρια της Διακινδύνευσης*, ..., ό. π., σ. 63.

¹⁶⁶⁵ Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού: 1620-1830*. ..., ό. π., σσ. 81-97.

¹⁶⁶⁶ Δελλής, *Όψεις προβληματισμού περί παιδείας* ..., ό. π., σ. 243.

¹⁶⁶⁷ Ο. π., σ. 244.

¹⁶⁶⁸ Βλ. Βούλγαρη Ευγένιος (1766), *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα, υπό Ευγενίου διακόνου του Βουλγάρεως. Ης προτέτακται Αφήγησις προεισοδιώδης Περί Αρχής και Προόδου της κατά την Φιλοσοφίαν Ενστάσεως, και Προδιατριβαί τέταρες εισαγωγικά Εις άπασαν εν γένει την Φιλοσοφίαν Προτελεστικά*. Εκδοθείσα σπουδή τε και φιλοτίμω δαπάνη του Ελλογιμωτάτου και Εξοχωτάτου εν Ιατροφιλοσόφους κυρίου Θωμά Μανδακίου του εκ Καστορίας. Εν Λειψία της Σαξονίας εν τη Τυπογραφία του Βρεϊτκόπφ. Έτει αψξστ'.

Γίνεται φανερό λοιπόν, ότι ο Κομμητάς εφαρμόζει την εμπειρική μέθοδο στη διερεύνηση του φυσικού κόσμου με ιδιαίτερη αναφορά στις διάφορες μεθόδους, στη νοητική δύναμη και τη σχέση αυτής με την προσοχή και τη μνήμη και ειδικότερα, στην αναλυτική και συνθετική μέθοδο. Στο θέμα της μεθόδου ακολουθεί τον Ντεκάρτ και τους λογικούς του Πορτ Ρουαγιάλ, αφού αυτοί μιλούν για δύο διαφορετικές μεθόδους. Το πρόβλημα αυτό απασχολεί ιδιαίτερα τόσο τον Βούλγαρη όσο και τον Κομμητά.

Ο Θεσσαλός λόγιος σε όλη τη «Λογική» του πραγματεί τηρεί μια εκλεκτική και συνάμα κριτική στάση προς τους φιλοσόφους, των οποίων το έργο γνώριζε και είχε επηρεαστεί από αυτό. Το ζήτημα της κριτικής ως τέχνη και μέθοδος χρησιμοποιείται με την αρχαία ελληνική σημασία: εκείνη της απόφασης μετά από κρίση, αλλά και της διάγνωσης και του καθορισμού, νοούμενη ως επίκριση και διακρίβωση του πιθανού. Ασχολείται με τη διάκριση της κριτικής σε συλλογική, λογική και πραγματική, παρέχει οδηγίες για τον τρόπο ανάγνωσης, κατανόησης και γραφής ενός κειμένου, αναφερόμενος στο θέμα της σαφήνειας και της γλωσσικής ορθότητας και παρέχει έναν οδηγό μεθοδολογίας για την κατανόηση της διδακτικής πράξης. Αναφέρεται σε ζητήματα σχετικά με την αλήθεια και την πλάνη, τη διαίρεση της φιλοσοφίας, τη φύση της λογικής και τη χρήση της, αλλά και σε ζητήματα επιστημολογικά σχετικά με την αντίληψη, τη διάκριση εννοιών - ιδεών και την κρίση. Καθορίζει τους δύο τρόπους διεξαγωγής της συζήτησης, εκ των οποίων ο πρώτος έχοντας ως πρότυπο τη σωκρατική και πλατωνική διαλεκτική, στηρίζεται στο σχήμα ερωτήσεων και απαντήσεων, ενώ ο δεύτερος στους συλλογισμούς και στα ενθυμήματα, κατά το πρότυπο των Στωικών, των Περιπατητικών και των Σχολαστικών.

Ο τρόπος που ο Κομμητάς εκθέτει και συζητεί στη «Λογική» του προβλήματα, γνωσιοθεωρητικά και μεθοδολογικά είναι δείγμα της συνθετικής και κριτικής του ικανότητας. Οι νέες φιλοσοφικές ιδέες εκτίθενται συνδυαστικά και κριτικά, με αναγωγές σε αρχαίους και νεότερους συγγραφείς και με προσπάθεια μιας σχολαστικής παρουσίασης του θέματος, που δίνει σαφή εικόνα της εκπαιδευτικής πρακτικής.

Επίσης, ο Κομμητάς είχε μελετήσει την ογκώδη «Λογική» του Κορυδαλλέα, αλλά και τις λογικές πραγματείες του Αριστοτέλη («Κατηγορία», «Περί ερμηνείας», «Αναλυτικά πρότερα» και «Αναλυτικά ύστερα»). «Μπορεί ο Κορυδαλλέας να μην υπήρξε πρωτότυπος φιλόσοφος, αλλά με τη διδασκαλία του επηρέασε για πολλές δεκαετίες τη φιλοσοφική παράδοση στην Ανατολή. Τα έργα του διαδόθηκαν και χρησιμοποιούνταν ως διδακτικά εγχειρίδια μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Ο Κορυδαλλέας υπήρξε για την εποχή του καινοτόμος. Με τη σαφή θέση του για χωρισμό της θεολογίας από τη φιλοσοφία ελευθέρωσε - στον βαθμό που οι συνθήκες το επέτρεπαν - τη σκέψη και συνέβαλλε σε μεγάλο βαθμό στην εκκοσμίκευση της παιδείας. Με τον Κορυδαλλέα ανοίγεται έμμεσα η προοπτική προς τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό»¹⁶⁶⁹.

Ο Κομμητάς συνδέεται λοιπόν με το διαφωτιστικό εγχείρημα του Βούλγαρη, που στηρίζεται στις επιστημονικές ανακαλύψεις και στη δύναμη της λογικής. Ακολουθεί τον «πιο μορφωμένο εκπρόσωπο του λαού του», κατά την περίοδο εκείνη, όπως χαρακτηρίζει τον Βούλγαρη ο Γκ. Ποντσκάσκι¹⁶⁷⁰, που δεν παύει να είναι ο «πρώτος εγκαινιάσας την διά των γραμμάτων αναγέννησιν της Ελλάδος»¹⁶⁷¹ και ο «εισηγητής εις την Ελλάδα, κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, του νεωτέρου επιστημονικού συστήματος διδασκαλίας των φυσικών και αστρονομικών ζητημάτων», δηλαδή των συστημάτων των Λάμπινιτς και Βολφ, καθώς και της εμπειριοκρατικής θεωρίας του Λοκ»¹⁶⁷².

¹⁶⁶⁹ Δελλής, *Όψεις προβληματισμού περί παιδείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, ..., ό. π., σσ. 58-60.

¹⁶⁷⁰ Άλκης Αγγέλου (1999), *Των Φώτων Β'*, Αθήνα, σ. 166.

¹⁶⁷¹ Άν. Γούδας (1870), *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγέννησεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, Τόμος Β', εν Αθήναις, σ. 41.

¹⁶⁷² Χ. Τζώγα (1970), *Ο Ευγένιος Βούλγαρις*, Θεσσαλονίκη, σσ. 7-9.

Επομένως, τα κείμενα του Κομμητά είναι επηρεασμένα τόσο από την ευρωπαϊκή φιλοσοφία όσο και από τα δοκίμια του Βούλγαρη. Ο εκλεκτικισμός είναι κοινό στοιχείο στα έργα του Βούλγαρη, του Δούκα και του Κομμητά, ως προς την εξέταση και παράθεση διαφόρων φιλοσοφικών θεωριών.

Στο έργο «Τετρακτύς» του Δούκα, υπάρχουν παραπομπές σε αντίστοιχα συγγράμματα του Βούλγαρη για θέματα Μεταφυσικής, Ψυχολογίας, Λογικής και Γλώσσας και ο Βούλγαρης χαρακτηρίζεται από τον Δούκα ως «περικλής», «αείμνηστος», «κλεινός», «αοίδιμος» και «σοφός»¹⁶⁷³. Ο Δούκας θα γράψει: «το Σχολείο του Άθωνος ενευδοκίμησε όταν έλαβεν την καλήν τύχην να έχει προστάτην τον αοίδιμον εκείνον Ευγένιον»¹⁶⁷⁴.

Η «Λογική» του Κομμητά στηρίζεται στη «Λογική» του Βούλγαρη, η οποία αντικατοπτρίζει τον φιλοσοφικό προβληματισμό του πρώτου μισού του 18^{ου} αιώνα, αλλά και τις θεολογικές και επιστημονικές σκέψεις του συγγραφέα της. Είναι μια πρωτότυπη σύνθεση, η οποία πολυμελετήθηκε και απορροφήθηκε επωφελώς από την νεοελληνική σκέψη του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Στο έργο του Κομμητά διακριβώνονται οι συντεταγμένες που προσδιορίζουν ιστορικά το φιλοσοφικό πλαίσιο, εντός του οποίου συντέθηκε το κείμενό του, στο οποίο διαφαίνονται οι φιλοσοφικές θέσεις που συμπυκνώνουν τα κείμενα που μετέφρασε και αξιοποίησε ο Βούλγαρης, απηχούνται τα ρεύματα των ιδεών, η ίχνη του θεωρητικού υπόβαθρου και η άρθρωση του πολυσχιδούς φιλοσοφικού στοχασμού του.

Τα εγχειρίδια «Λογικής» στα οποία θα μπορούσε να έχει στηριχτεί ο Βούλγαρης είναι αρκετά, μιας και «από το 1700 μέχρι το έτος έκδοσης της «Λογικής» του εμφανίστηκαν στην Ευρώπη με μέσο ρυθμό, 20 εκδόσεις ανά έτος, 1356 εκδόσεις έργων Λογικής»¹⁶⁷⁵, «από τις οποίες οι 1.170 σε γλώσσες, που ο Ευγένιος Βούλγαρης γνώριζε (λατινικά, ιταλικά, γαλλικά και ελληνικά). Μεταξύ αυτών, ξεχωρίζει η «Λογική» του Αντόνιο Τζενοβέζι, την οποία ο Βούλγαρης μπορούσε να διαβάσει σε κάποια από τις έντεκα εκδόσεις της, μέχρι το 1766»¹⁶⁷⁶. «Την ίδια περίοδο, ο Ευγ. Βούλγαρης μετέφρασε και άλλα διδακτικά εγχειρίδια του Τζενοβέζι»¹⁶⁷⁷ «και το ενδεχόμενο να αξιοποίησε και τη «Λογική» του είναι σοβαρό»¹⁶⁷⁸. «Μια αδρή σύγκριση της «Λογικής» του Βούλγαρη, με τα αντίστοιχα έργα του Τζενοβέζι και του Εντμόν Πουρσό δείχνει επίσης ομοιότητες. Αν προστεθεί το ευρωπαϊκό υλικό που είχε ήδη μεταφερθεί στα ελληνικά, όπως η ανέκδοτη «Λογική» του Βικέντιου Δαμοδού (Βλέπε χειρόγραφο 1141 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας), οι ομοιότητες της οποίας με τη «Λογική» του Πουρσό είναι προφανείς»¹⁶⁷⁹. Ο ίδιος «ο Βούλγαρης λέει ότι το βιβλίο αυτό είναι συλλογή πραγμάτων «*παρενεσπαρμένων*»

¹⁶⁷³ Νεόφυτος Δούκας (1834), *Τετρακτύς ήτοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική και Ηθική* υπό Νεόφυτου Δούκα, Εν Αιγίνη, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέα Κορομελά, <https://digital.lib.auth.gr>, σσ. κ', 68, 71, 76, 80, 87, 98, 264.

¹⁶⁷⁴ Γεώργιος Βενδώτος (1810), *Παραίνεσις προς τους εν Βιέννη φιλογενείς Έλληνας εις σύστασιν σχολείου Ελληνικού*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου, <https://digital.lib.auth.gr>, σ. 11.

¹⁶⁷⁵ W. Risse (1998), *Bibliographia philosophica vetus, Repertorium generale systematicum operum philosophicorum usque ad annum MDCCC typis impressorum*. Pars 2: Logica Hildesheim/Zürich/New York: Olms, σσ. 356-415, όπως αναφέρει ο Ι. Α. Δημητρακόπουλος (2011), Βιβλιοκρισία του Ευγενίου Βουλγάρεως: Λογική, Προλεγόμενα, Επιμέλεια, Ευρετήρια, Κ. Θ. Πέτσος, *Κριτικά*, 07 - 2011, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σ. 2.

¹⁶⁷⁶ Antonius Genuensis (1745¹), *Elementorum artis logico-criticæ libri V* (Neapoli: Typis atque expensis Petri alumbo 1745¹), Risse, σσ. 394-415, όπως αναφέρει ο Δημητρακόπουλος, Βιβλιοκρισία του Ευγενίου Βουλγάρεως: Λογική, Προλεγόμενα ..., ό. π., σ. 2.

¹⁶⁷⁷ J. A. Demetracopoulos (2010), «Échos d'Orient - Résonances d'Ouest. In Respect of: C. G. Conticello & V. Conticello (eds.), La théologie byzantine et sa tradition. II: XIIIe-XIXe s.», *Nicolaus* 37/2, σσ. 67-148, όπως αναφέρει ο Δημητρακόπουλος, Βιβλιοκρισία του Ευγενίου Βουλγάρεως: Λογική, Προλεγόμενα, σ. 2.

¹⁶⁷⁸ Δημητρακόπουλος, Βιβλιοκρισία του Ευγενίου Βουλγάρεως: Λογική, ... ό. π., σ. 2.

¹⁶⁷⁹ Ο. π., σ. 2.

σε πολλά άλλα»¹⁶⁸⁰. Σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου, η «Λογική γνώρισε επιτυχία ως εγχειρίδιο, καθώς αναπαράχθηκε σε εκατοντάδες χειρόγραφα. Εξάλλου, στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα, τα έργα δεν είναι ανέκδοτα προτού τυπωθούν. Το ίδιο συμβαίνει και με τη «Λογική» που είχε «εκδοθεί» στον ελληνικό χώρο, προτού τυπωθεί στη Λειψία. Γενικά, όλα τα έργα της εποχής εκείνης, κυκλοφορούσαν περισσότερο σε χειρόγραφη μορφή παρά σε έντυπη»¹⁶⁸¹.

Με τη «Λογική» του ο Βούλγαρης «συνερανισθείσαν» πολυδιαβασμένη¹⁶⁸², ο λόγιος δεν επιδιώκει απλά, να διδάξει θεωρητικά, το μάθημα της Λογικής, αλλά να «προπαρασκευάσει τη φιλοσοφική πράξη των μαθητών του, διδάσκοντάς τους «παντίους τρόπους των γνωστικών της ψυχής ενεργειών ή ορθώς έχουσι προς αληθείας επίτευξιν», που παρουσιάζεται το «υποκείμενο» των δύο μορφών της Λογικής, της έμφυτης και της επίκτητης»¹⁶⁸³.

Κι αυτό, «το ακόμη σύγχρονο, όπως θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το εγχειρίδιο της «Λογικής» του Βούλγαρη έχει σκοπό να «προδιαθέσει», να προφυλάξει και να «θεραπεύσει» την ψυχή κάθε ενδιαφερόμενου για τη φιλοσοφία ανθρώπου, ώστε να την παραδώσει»¹⁶⁸⁴ «ευ διακειμένην προς διδασκαλίαν»¹⁶⁸⁵. «Η «Λογική» του Βούλγαρη είναι το πρώτο στην νεοελληνική φιλοσοφική γραμματεία εξειδικευμένο εγχειρίδιο εισαγωγής και προπαρασκευής όσων επιθυμούν να μνηθούν στη Φιλοσοφία και ειδικά στη Λογική»¹⁶⁸⁶ «ως φιλοσοφίας μέρος ου φαύλον»¹⁶⁸⁷ - «ένα εγχειρίδιο που διακόσια τόσα χρόνια μετά την έκδοσή του δεν έχει χάσει παντελώς την αξία του, παρά τις δυσκολίες κατανόησης των αναπτύξεων επιμέρους προβλημάτων»¹⁶⁸⁸.

Επομένως, ο Βούλγαρης και ο Κομνητάς, με την προπαίδεια της «Λογικής» μεριμνούν να βοηθήσουν όσους σκοπεύουν να ασχοληθούν με τα δυσεπιχείρητα φιλοσοφικά ζητήματα.

Γράφει χαρακτηριστικά ο Βούλγαρης: «ο φιλόσοφος είναι «ιχνευτής ... της αληθείας ακριβής, κριτής τε λόγου παντός αδέκαστος και διαιτητής πάσης εννοίας απαράκρουστος, ουδέν έτερον το φιλοσοφείν ή τον λόγον αναζητεί, είναι ηγούμενος»¹⁶⁸⁹. Οι δύο λόγιοι ως φιλόσοφοι και διδάσκαλοι φιλοσοφικών μαθημάτων θεωρούν ως προϋπόθεση της άρθρωσης του φιλοσοφικού στοχασμού από τους Έλληνες, τη γνώση του «Έλληνας λόγου», που θα διαμορφώσει μαθητιώντες «ικανώς συγκεκριμένους» και θα αφαιρέσει «εξ εαυτού, την ως από της λέξεως δυσχέρειαν»¹⁶⁹⁰. Θα τους απαλλάξει δηλαδή από το «χυδαϊστί φιλοσοφείν» και το «φιλοσοφείν απαιιδεύτως»¹⁶⁹¹.

¹⁶⁸⁰Ο. π., σ. 3.

¹⁶⁸¹Ο. π., σσ. 5-6.

¹⁶⁸²Βλ. τη σχετική μαρτυρία του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, στην προλογική, στο τετράτομο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (Βιέννη, 1818-1820), Επιστολή προς Φραγκίσκον Κ. Μάυρον, που επανατυπώθηκε φωτομηχανικά με προλεγόμενα, ερμηνευτικό υπόμνημα και ευρετήρια Νίκου Ψημμένου (1980), *Εκσυρικτέον άρα τα χυδαϊστί φιλοσοφείν επαγγελλόμενα Βιβλιδάρια*, (Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα: Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αρ. 150, , σ. η' κ. ε.): Η Λογική του Ευγένιου, αφ' ου μάλιστα εδημοσιεύθη εις την Ελλάδα, διά του τύπου κατά το ,αψζς', εκατεστάθη κοινόν μάθημα των σχολείων μας και εδιδάσκετο πανταχού με ωφέλειαν μεγάλην, εξαιρέτως δε εις τον Τύρναβον πόλιν της Θεσσαλίας από τον μακαρίτην διδάσκαλόν μου Ιωάννην Ιερέα και Οικονόμον.

¹⁶⁸³Βούλγαρης, *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα*, ..., ό. π., σ. 141.

¹⁶⁸⁴Νίκος Κ. Ψημμένος (1995), *Εκσυρικτέον άρα τα χυδαϊστί φιλοσοφείν επαγγελλόμενα Βιβλιδάρια, Ο Ερανιστής*, 20, σ. 40.

¹⁶⁸⁵Βούλγαρης, *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα*, ..., ό. π., σ. 47.

¹⁶⁸⁶Ψημμένος, *Εκσυρικτέον άρα τα χυδαϊστί φιλοσοφείν* ..., ό. π., σ. 40.

¹⁶⁸⁷Βούλγαρης, *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα*, ..., ό. π., σ. 46.

¹⁶⁸⁸Ψημμένος, *Εκσυρικτέον άρα τα χυδαϊστί φιλοσοφείν* ..., ό. π., σ. 40.

¹⁶⁸⁹Βούλγαρης, *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα*, ..., ό. π., σ. 58.

¹⁶⁹⁰Ο. π., σ. 49.

¹⁶⁹¹Ο. π., σ. 49.

Συνάμα, ο Κομμητάς στηρίζει τη «Λογική» του στη «Λογική» του Αριστοτέλη. Το συγκεκριμένο έργο του Κωφιώτη λόγιου που απευθυνόταν στους σπουδαστές του, στηρίζεται στη σκέψη του αρχαίου φιλοσόφου και τα θέματα τα οποία πραγματεύεται είναι αυτά που απασχόλησαν και απασχολούν την ανθρώπινη διάνοηση από τις απαρχές της ανάπτυξης του ανθρώπινου λόγου και της πράξης του «φιλοσοφείν». Τα χειρόγραφα που φέρουν το όνομα της «Λογικής», αποσκοπούν να οριοθετήσουν ένα σύνολο κανόνων καθολικής ισχύος, τους οποίους, αν τους ενστερνιζόταν θα μπορούσαν να συνεννοούνται και να επιχειρηματολογούν, όταν εξετάζουν οποιοδήποτε γνωστικό πεδίο. Η «Λογική» λοιπόν, θα βοηθήσει τους σπουδαστές στη σωστή χρήση της ελληνικής γλώσσας, αλλά και στη σωστή λειτουργία της σκέψης.

Ένα πρωτεύον θέμα που απασχόλησε τόσο τον Κομμητά όσο και τους λόγιους Βούλγαρη και Δούκα που υπήρξαν σημαντικές πηγές έμπνευσης για τον Κωφιώτη λόγιο, είναι τα εξής : «Περί των ενεργειών του νοός», «Περί Ιδεών μερικών και Καθόλου», «Περί των δέκα κατηγοριών του Αριστοτέλους», «Περί ορισμού και διαιρέσεως των προτάσεων».

Σύμφωνα με τον Κομμητά, «για τη χρήση του προφορικού λόγου προαπαιτείται η ανάπτυξη των δυνάμεων της ψυχής και των ενεργειών της»¹⁶⁹². «Μέσω της δύναμης της «αίσθησης», του «εννοείν», του «βούλεσθαι» και του «ενεργείν» γνωρίζεται στον άνθρωπο η ύπαρξη της ψυχής»¹⁶⁹³. «Λογική αλήθεια σημαίνει συμφωνία πραγμάτων και εννοιών. Η Λογική διαιρείται σε ενδιάθετη και διαλεκτική. Η πρώτη κατευθύνει τις ενέργειες της ψυχής για την εύρεση της αλήθειας ενώ με τη διαλεκτική διευθύνεται ο προφορικός λόγος, για να μεταδοθεί η ευρεθείσα ενδόμυχη αλήθεια»¹⁶⁹⁴. «Μέσω της εσωτερικής λογικής, οι ενέργειες της ψυχής, μέσω των οποίων ευρίσκεται η αλήθεια είναι το «νοείν», το «κρίνειν» και το «διανοεῖσθαι»¹⁶⁹⁵. «Τα μέρη της διαλεκτικής λογικής είναι κι αυτά τρία, ανάλογα με τις ενέργειες της ψυχής: οι όροι, αι προτάσεις και τα επιχειρήματα»¹⁶⁹⁶.

Η διάνοια βοηθάει στις αποδεικτικές και πιθανολογικές κρίσεις, γιατί μόνο αυτές χρειάζονται απόδειξη. Η εύθετη διάταξη των κρίσεων εξυπηρετεί στο να φαίνονται συνδεδεμένες ως κρίκοι αλυσίδας, για να προκύψει από αυτούς και η αναγκαία ακολουθούσα συνέπεια, όπως:

«Ο αήρ ανθίσταται τοις προστυχοῦσι
το ανθιστάμενον ἐστὶ σῶμα
το σῶμα ἐστὶ βαρὺ
ἀρα ο αήρ ἐστὶ βαρὺς»¹⁶⁹⁷.

«Συλλογισμός είναι η διάνοια, εκ τριών κρίσεων συγκειμένη, ὧν η τρίτη αναγκαστικῶς ακολουθεῖ ἐκ τῶν δυοῖν προκειμένων· οἷον·

Το σῶμα ἐστὶ βαρὺ
ο αήρ ἐστὶ σῶμα

ἀρα ο αήρ ἐστὶ βαρὺς»¹⁶⁹⁸.

«Η ἀνάλυση σε συλλογισμούς γίνεται πρὸς ἐπιβοήθημα τοῦ μνημονικοῦ»¹⁶⁹⁹. Ο λόγιος συνεχίζει: «Ο συλλογισμός καλεῖται και διάνοια, διότι η ψυχὴ μεταβαίνουσα ἀπὸ ἐννοίας εἰς ἐννοιαν ἐξιχνεύει τὴν ἀλήθειαν. Η σχέση που οφείλει να ἔχει η μεσιτεύουσα

¹⁶⁹²Στέφανος Κομμητάς, *Λογική*, Κώδικας 1961, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, φ. 1.

¹⁶⁹³Ο. π., φ. 2.

¹⁶⁹⁴Ο. π., φ. 2.

¹⁶⁹⁵Ο. π., φ. 8.

¹⁶⁹⁶Ο. π., φ. 12.

¹⁶⁹⁷Ο. π., φ. 11.

¹⁶⁹⁸Ο. π., φ. 11.

¹⁶⁹⁹Ο. π., φ. 12.

έννοια στον συλλογισμό προς τις λοιπές είναι να συνάπτει τις λοιπές έννοιες σε μία κρίση εν κατανεύσει ψυχής ή ανανεύσει»¹⁷⁰⁰. «Ο συλλογισμός έχει τρεις προτάσεις - δύο προκειμένες και μία τρίτη, το συμπέρασμα - οι προκειμένες λέγονται μείζων και ελάσσων. Η καθολικωτέρα και πλείω σημαίνουσα ή η έχουσα το κατηγορούμενον του συμπεράσματος λέγεται μείζων. Η μερικωτέρα και ελάσσω σημαίνουσα ή η έχουσα το υποκείμενο του συμπεράσματος λέγεται ελάσσων. Οι δύο προκειμένες προτάσεις έχουν τρεις όρους, εκ των οποίων ο ένας είναι κοινός και μέσος και οι λοιποί λέγονται άκροι»¹⁷⁰¹.

Συνεχίζει διερωτώμενος και δίνει τις απαντήσεις: «Τίνα σχέσιν έχει ο μέσος όρος προς τους άκρους; Το οικείον έχειν προς αμφοτέρους ή ανοικείως, προς τινα τούτων και του μεν έλαττον τι σημαίνοντος μείζων είναι, του δε μείζον ελάττω»¹⁷⁰².

«Τι γίνεται το συμπέρασμα; Αρθέντος του μέσου όρου και συνελθόντων των άκρων εις μίαν πρότασιν εν καταφάσει ή αποφάσει»¹⁷⁰³.

«Πόσα τα σχήματα του συλλογισμού; Τέσσερα· εκ της θέσεως του μέσου όρου διακρινόμενα»¹⁷⁰⁴.

«Τίνα θέσιν έχει εν τω πρώτω σχήματι ο μέσος όρος; Εν μεν τη μείζονι προτάσει εστί υποκείμενος, εν δε τη ελάσσονι κατηγορούμενος· οίον·

Παν ζών εστί αισθητικόν·
πας άνθρωπος εστί ζών·
άρα άνθρωπος εστί αισθητικόν.

Τίνα εν τω δευτέρω; Και εν ταις δυσί των προκειμένων προτάσεων κατηγορούμενος· οίον·

Ουδείς λίθος εστί ζών·
πας άνθρωπος εστί ζών·
ουδείς άρα άνθρωπος εστί λίθος·

Τίνα εν τω τρίτω; Και εν τη μείζονι και εν τη ελάσσονι εστί υποκείμενος· οίον·

Πας σοφός εστί σπουδαίος·
πας σοφός εστί άνθρωπος·
άρα τις άνθρωπος εστί σπουδαίος·

Τίνα εν τω τετάρτω; Εν μεν τη μείζονι κατηγορείται, εν δε τη ελάσσονι υπόκειται· οίον·

Πας άνθρωπος εστί ζών·
παν ζών εστί ουσία·
τις άρα ουσία εστί ζών»¹⁷⁰⁵.

Ο Κομμητάς εξηγεί παρακάτω, πώς θα ευρίσκεται ο μέσος όρος, λέγοντας: «Εάν μεν η πρότασις η καταφατική, ζητούντες τινά όρον οικείως μεν έχοντα και προς τους δύο άκρους, έλαττον δε τι σημαίνοντα του μείζονος όρου και μείζον του ελάττονος. Εάν δε αποφατική η πρότασις, ζητούντες όρον οικείως μεν έχοντα προς τον ένα, αλλοτρίως δε προς τον λοιπόν των όρων. Ειπέ παράδειγμα:

α' Πας άνθρωπος εστί αισθητικός· ταύτης της προτάσεως μέσος αν είη το ζών οικείως προς αμφοτέρους τους όρους έχων και του μεν έλαττον του δε μείζον σημαίνων· όθεν·

Παν ζών εστί αισθητικόν·
πας άνθρωπος εστί ζών·

¹⁷⁰⁰Ο. π., φ. 62.

¹⁷⁰¹Ο. π., φ. 65.

¹⁷⁰²Ο. π., φ. 66.

¹⁷⁰³Ο. π., φ. 66.

¹⁷⁰⁴Ο. π., φ. 66.

¹⁷⁰⁵Ο. π., φ. 66.

πας άρα άνθρωπος εστίν αισθητικός·
β' Η φιλαργυρία ουκ έστιν αγαθόν. Μέσος της προτάσεως ταύτης εστίν η κακία; Του
μεν οικείους έχουσα των όρων, του δε αλλοτρίως όθεν·

Πάσα κακία ουκ έστιν αγαθόν.

Η φιλαργυρία εστί κακία.

Η άρα φιλαργυρία ουκ έστιν αγαθόν»¹⁷⁰⁶.

«Τι εστί σόφισμα; Συλλογισμός απατηλός, ψευδές συμπεραίνων· οίον·

Το πόδας έχον βαδίζει·

Η κλίνη έχει πόδας·

Η κλίνη άρα βαδίζει·

Πόθεν γίνεται η εξαπάτη; Εκ της αμφιβολίας και ομωνυμίας των λέξεων και
αλλοιοτρόπου αυτών λήψεως εις εξαπάτην»¹⁷⁰⁷.

Αναφερόμενος στη λογική προσθέτει: «Η λογική που διευθύνει τον νου προς εύρεση
και επιτυχία της αληθείας, διαιρείται σε φυσική και επίκτητη. Η φυσική λογική είναι η
έμφυτη ενυπάρχουσα δύναμη προς το ζητείν και ευρίσκειν την αλήθεια. Η επίκτητη
λογική είναι η επιστημονική έξις, μέσω της οποίας ευρίσκεται η αλήθεια, η οποία μας
βοηθάει να αποδεικνύουμε και στους άλλους αυτή την έμφυτη ενυπάρχουσα δύναμη. Είναι
χρήσιμη στις επιστήμες, τις οποίες υπηρετεί ως όργανο ακριβέστατο, μέσω του οποίου
καταλαμβάνεται η γνώση των όντων ευχερώς και ο ανθρώπινος νους βοηθείται πάντα στο
να πράττει ορθές ενέργειες»¹⁷⁰⁸.

Ο Κομμητάς στα 73 χειρόγραφα της «Λογικής» του κάνει μια περιληπτική
παρουσίαση των κεντρικών θεμάτων, αποσκοπώντας να εισαγάγει τους σπουδαστές του
στην μελέτη της φιλοσοφίας. Συμπύσσει την ύλη του και αναφέρεται στα κύρια σημεία
και στα ουσιώδη που θα είναι ικανά να καλλιεργήσουν τη λογική σκέψη των σπουδαστών
του. Η σύνοψη και εστίαση στα βασικά και πρακτικά θέματα των επιστημονικών
αντικειμένων, με τα οποία ασχολείται δείχνει και τους διδακτικούς προσανατολισμούς του.
Οι εγκυκλοπαιδικές του εντρυφήσεις «επί παντός επιστητού», αλλά και η εστίασή του στα
πολύ σημαντικά, τα περιεκτικά και όχι περιττά είναι ένδειξη της εκπαιδευτικής του
κατεύθυνσης.

Ο λόγιος ξεκινά με την ανάλυση απλών προτάσεων, για να διερευνήσει τις
πληροφορίες που μας δίνουν οι όροι τους, όπως το υποκείμενο και το κατηγορούμενο,
όπου το πρώτο δηλώνει κάτι το ατομικό, ενώ το δεύτερο κάτι το γενικό. Για τον Κομμητά,
η «πρόταση εστί σημείον προφορικού λόγου εξαγγελτικόν της ενδιαθέτου κρίσεως εν
καταφάσει ή αποφάσει. Απλή είναι η πρόταση, η εξ υποκειμένου και κατηγορουμένου
ούσα»¹⁷⁰⁹. Γλώσσα και πραγματικότητα συνδέονται στενά. Η στοιχειώδης λειτουργία της
σκέψης είναι να αποδίδει μια ιδιότητα σε ένα άτομο, η ίδια η πραγματικότητα αποτελείται
από συγκεκριμένα πρόσωπα και ζώα, αλλά και από το σύνολο των χαρακτηριστικών που
αποδίδονται στις ατομικές οντότητες.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η γλώσσα χρησιμοποιεί υποκείμενα και
κατηγορούμενα, η σκέψη λειτουργεί με ατομικές και γενικές έννοιες και η
πραγματικότητα αποτελείται από το «καθ' έκαστον» και το «καθόλου»¹⁷¹⁰.

Μάλιστα «ο Αριστοτέλης θα γράψει ότι μόνον το «καθ' έκαστον», δηλαδή τα
συγκεκριμένα αισθητά πράγματα και πρόσωπα που συναντάμε στην καθημερινή μας ζωή,
είναι «ουσίες». Οι γενικές έννοιες, τα «καθόλου» χρειάζονται το «καθ' έκαστον» για να

¹⁷⁰⁶Ο. π., φφ. 66-67.

¹⁷⁰⁷Ο. π., φ. 67.

¹⁷⁰⁸Ο. π., φφ. 17-18.

¹⁷⁰⁹Ο. π., φ. 69.

¹⁷¹⁰Βασίλης Κάλφας (2015), *Η Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών
Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, σ. 39.

υπάρξουν. Η ουσία είναι η κυριότερη από τις «κατηγορίες της αριστοτελικής *Λογικής*. Η αριστοτελική ουσία όμως, εκφράζει και μια οντολογική τοποθέτηση: οι μόνες αυθύπαρκτες οντότητες, οι μόνες ουσίες είναι τα ατομικά, αισθητά πρόσωπα και πράγματα. Η πλατωνική Ιδέα μετασχηματίζεται σε «μορφή» ή «είδος» από τον Αριστοτέλη. Η αριστοτελική όμως, μορφή δεν είναι αυθύπαρκτη οντότητα, που εδρεύει σε κάποιον νοητό τόπο, όπως οι Ιδέες, αλλά το σύνολο των βασικών ιδιοτήτων που ορίζουν μια τάξη συγκεκριμένων όντων - χωρίς τις οποίες, τα όντα θα έπαυαν να είναι αυτό που είναι. Μια πρόταση μάς δίνει πάντοτε μια πληροφορία, σωστή ή λανθασμένη. Το είδος της παρεχόμενης πληροφορίας προσδιορίζεται από τις υπόλοιπες αριστοτελικές κατηγορίες»¹⁷¹¹.

Ο Κομμητάς στο τέταρτο κεφάλαιο: «Περί των όρων της πρώτης επινοίας ήτοι περί των δέκα κατηγοριών»¹⁷¹², του πρώτου μέρους της «Λογικής» του: «Περί της πρώτης ενεργείας του νοός ήτοι περί της πρώτης εννοίας ή περί όρου» παραθέτει τις δέκα κατηγορίες του όντος, του Αριστοτέλη, εκ των οποίων η πρώτη είναι η ουσία. Για την ουσία γράφει ότι «εστί πράγμα αυθύπαρκτον μηδενός ετέρου δεόμενον εις σύστασιν' οίον, Πλάτων, άνθρωπος, ζών. Διαιρείται δε η ουσία εις δύο: εις πρώτην και δευτέραν' και πρώτη μεν ουσία εστί η ενική και καθ' έκαστον' οίον, Πλάτων, Σωκράτης, ο δε άνθρωπος. Δευτέρα δε, η καθόλου και κατά πλείονων λεγομένη' οίον, άνθρωπος, ζών, ουσία»¹⁷¹³.

Ο Κομμητάς, λοιπόν με την μελέτη των προτάσεων θέλει να δείξει ότι όλες οι προτάσεις δεν είναι ισότιμες. Ακολουθεί τη σκέψη του Αριστοτέλη, «που επιδιώκει να αποδείξει τον ύψιστο βαθμό γενικότητας κάποιων προτάσεων, που διατυπώνουν τις πρώτες αρχές ή τους γενικούς νόμους κάθε επιστημονικού κλάδου, που έχουν απόλυτη ισχύ και χωρίς αυτές είναι αδύνατη η επιστήμη. Ξεκινώντας από τις πρώτες αρχές, από τις γενικότερες προτάσεις της επιστήμης μπορούμε να οδηγηθούμε στις ειδικότερες μέσα από τον μηχανισμό του επιστημονικού ή αποδεικτικού «συλλογισμού», που είναι η μεγαλύτερη ανακάλυψη του Αριστοτέλη. Μέσω των έγκυρων συλλογισμών, το επιμέρους φαινόμενο συνδέεται με τους γενικά αποδεκτούς νόμους της αντίστοιχης επιστήμης»¹⁷¹⁴.

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος αναφέρει: «Συλλογισμός είναι ένα είδος λόγου, όπου, όταν τεθούν ορισμένα πράγματα, κάτι άλλο από αυτά που έχουν τεθεί, ακολουθεί κατ' ανάγκην, εξαιτίας αυτών ακριβώς που έχουν τεθεί»¹⁷¹⁵. «Ονομάζω απόδειξη τον επιστημονικό συλλογισμό και επιστημονικό συλλογισμό, αυτόν διά μέσου του οποίου αποκτούμε έγκυρη γνώση»¹⁷¹⁶. «Στον σωστό συλλογισμό, το «συμπέρασμα» - προκύπτει κατ' ανάγκην από τις δύο πρώτες προτάσεις - τις «προκειμένες» του συλλογισμού. Αν ισχύουν οι προκειμένες, ισχύει και το συμπέρασμα. Από τις δύο προκειμένες, η πρώτη είναι γενική πρόταση, θυμίζει τους γενικούς νόμους της επιστήμης. Όπως ο Αριστοτέλης δεν αποδεσμεύει την επιστήμη από την αλήθεια, απαιτεί οι πρώτες αρχές της επιστήμης να είναι αληθείς, καθολικές και αναγκαίες»¹⁷¹⁷, έτσι κι ο Κομμητάς είναι αναζητητής της αλήθειας και των καθολικών πρώτων αρχών της επιστήμης. Ορίζει τον συλλογισμό ως «αναγκαία ακολουθήσις τρίτης κρίσεως εκ δυοίν προκειμένων' οίον'»

Ο σπουδαίος παρά πάσι τιμάται
ο Σωκράτης εστί σπουδαίος·

¹⁷¹¹Ο. π., σ. 40.

¹⁷¹²Κομμητάς, *Λογική*, Κώδικας 1961, ..., ό. π., φ. 24.

¹⁷¹³Ο. π., φ. 24.

¹⁷¹⁴Κάλφας, *Η Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, ..., ό. π., σσ. 41-42.

¹⁷¹⁵Αριστοτέλης, *Απαντα, Όργανον 2, Τοπικών ΑΒΓΔΕ*, Τόμος 24^{ος}, Εισαγωγή-Μετάφραση: Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, 1992, 100a, σ. 134.

¹⁷¹⁶Αριστοτέλης, *Απαντα, Όργανον 5, Αναλυτικών Υστερων ΑΒ*, Τόμος 27^{ος}, Εισαγωγή-Μετάφραση: Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, 1992, 71b, 18-19, σσ. 42-46.

¹⁷¹⁷Κάλφας, *Η Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, ..., ό. π., σσ. 41-42.

άρα ο Σωκράτης παρά πάσι τιμάται»¹⁷¹⁸.

«Ο Αριστοτέλης ομολογεί ότι οι αρχές της επιστήμης, οι γενικότεροι νόμοι της, δεν μπορούν να αποδειχθούν - είναι προτάσεις πρωταρχικές και αναπόδεικτες»¹⁷¹⁹.

Ο Κομμητάς επιλέγει τα πραγματευόμενα ζητήματα σε διάφορους φιλοσοφικούς και επιστημονικούς κλάδους και παραθέτει την αντίστοιχη επιχειρηματολογία. Αξιοποιεί ποικίλες πηγές, τις αφομοιώνει, δίνει το προσωπικό του στίγμα και προβάλλει τη γενικότερη παιδαγωγική αξία της μελέτης της Φιλοσοφίας. Υπάρχει ένα κεντρικό σημείο, με βάση το οποίο είναι εφικτή μια εσωτερική ερμηνεία της φιλοσοφίας του, η οποία δεν είναι επιφανειακή συρραφή και έχει αξιώσεις πρωτοτυπίας. Δεν υπήρξε αντιφιλόσοφος, δεδομένου ότι το ενδιαφέρον του για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας στους σπουδαστές του Λυκείου του Βουκουρεστίου ήταν ιδιαίτερα έντονο. Για τη διδασκαλία της Φιλοσοφίας συνέγραψε δικά του δοκίμια. Μαζί με τον φίλο του, τον Νεόφυτο Δούκα, κατά την παραμονή του στο Βουκουρέστι μελετούσε Ευρωπαίους φιλοσόφους, όπως τον Ιταλό Αντόνιο Τζενοβέζι, μέσω μεταφράσεων του Βούλγαρη¹⁷²⁰. Διερεύνησε πρωτότυπα έργα ή μεταφράσεις πολλών συγγραφέων από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή του, παραπέμποντας σε αρχαίους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς, όπως ο Όμηρος, ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, ο Ξενοφώντας, στους Πατέρες της Εκκλησίας και στη χριστιανική παράδοση, σε Βυζαντινούς και νεότερους Έλληνες φιλοσόφους και σε Ευρωπαίους στοχαστές. Οι πηγές του Κομμητά σχετικά με Ευρωπαίους φιλοσόφους πρέπει να ήταν στη διάθεσή του όχι στο πρωτότυπο, αλλά σε ελληνική μετάφραση. Αυτό ισχύει για τα έργα του Φραντσέσκο Σοάβε που είχαν μεταφραστεί στα ελληνικά από το 1804¹⁷²¹. Βασιζόμενος σε αυτά, ακολούθησε την ίδια διαίρεση των φιλοσοφικών κλάδων. Επίσης, στη «Λογική» του, ο Κομμητάς είχε χρησιμοποιήσει εν μέρει τη δομή, τη διατύπωση των επικεφαλίδων και το περιεχόμενο μερικών κεφαλαίων του Αινεκκίου (Heinecke), η οποία είχε εκδοθεί από τον Νεόφυτο Δούκα σε ελληνική μετάφραση¹⁷²². Γενικότερα, ο Κομμητάς στηρίζεται σε αποδεκτές για τον ίδιο πηγές, για να στηρίξει αυτό που θεωρεί σωστό.

Ο Κωφιώτης λόγιος επιδιώκει να καταγράψει συνοπτικά, όσο αυτό ήταν εφικτό, όλες τις θεωρίες που διατυπώθηκαν για διάφορα λογικά, μεταφυσικά, ηθικά και άλλα επιστημονικά ζητήματα και στη συνέχεια παραθέτει αυτές που, κατά τη γνώμη του, είναι σωστές. Αναφέρει τις αντιτιθέμενες απόψεις αρχαίων και νεότερων φιλοσόφων. Στηλιτεύει όσους δείχνουν αλαζονεία και όταν θέλει να ανατρέψει θεωρίες, με τις οποίες δε συμφωνεί παραπέμπει στη Θεία Γραφή, όπως και ο Νεόφυτος Δούκας¹⁷²³.

Οι έρευνες μας στη «Λογική» του Κομμητά αποδεικνύουν ότι ο διαχωρισμός Λογικής και Διαλεκτικής Λογικής κινείται προς την κατεύθυνση υπέρβασης της στενότητας των τυπολογικών δομών της σκέψης. Η διαλεκτική λογική του συμπεριλαμβάνει τη θετικότητα της αντίφασης και την αυθυπέρβαση των εσωτερικών αντιφάσεων. Η συνείδηση του Κομμητά διατηρεί ανέπαφη την παλαιά μέθοδο της μεταφυσικής σκέψης που αντιστοιχούσε στο επίπεδο ανάπτυξης των επιστημών του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Συναθροίζει, περιγράφει και ταξινομεί τα γεγονότα χωρίς στατική σκέψη.

¹⁷¹⁸ Κομμητάς, *Λογική*, Κώδικας 1961, ..., ό. π., φ. 62.

¹⁷¹⁹ Αριστοτέλης, *Άπαντα, Όργανον 5, Αναλυτικών Ύστερων ΑΒ*, Τόμος 27^{ος}, ..., ό. π., 71b, 27, σσ. 42-46.

¹⁷²⁰ Ν. Χαριλάου (2002), *Ο Νεόφυτος Δούκας και η συμβολή του στον νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Αθήνα: Εκδόσεις Κυβέλη, σ. 34.

¹⁷²¹ Βλ. Γρηγόριος Κωνσταντάς (1804), *Στοιχεία της Λογικής, Μεταφυσικής και Ηθικής* συνταχθέντα εις την Ιταλικήν διάλεκτον υπό Φραγκίσκου Σοανίου μεταφρασθέντα εις την ημετέραν διάλεκτον παρά Γρηγορίου ιεροδιακόνου Κωνσταντά του Μηλιώτου, 4 τόμοι, Βενετία, β' έκδοση, 1818.

¹⁷²² Βλ. Γρηγόριος Βραγκοβάνος (1808), *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ων προηγείται Ιστορία Φιλοσοφίας* συγγραφέντα μεν ευμεθόδως υπό Ιω. Γοττλ. Αϊνεκκίου, μεταφρασθέντα υπό [...] Γρηγορίου Βραγκοβάνου, Βασσαράβα, Βιέννη.

¹⁷²³ Δούκας, *Τετρακτὺς ἥτοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική και Ηθική* ..., ό. π., σσ. 138, 163.

Η διαλεκτική λογική του δεικνύει τον ορίζοντα της ευρύτητας, της ελευθερίας και της δυναμικότητας της σκέψης, ξεπερνώντας τα πλαίσια της τυπικής λογικής.

«Σήμερα, που η Λογική έγινε ιδιαίτερος κλάδος της επιστήμης και εξειδικεύθηκε στενά το αντικείμενό της, δεν μπορεί να αρνηθεί την κλασική, παραδοσιακή μορφή της, αφού σε κάθε στιγμή της ύπαρξής μας στηριζόμαστε συνειδητά ή ασυνείδητα, πάνω στις λογικές αρχές της ταυτότητας, της μη αντίφασης και του αποκλειόμενου τρίτου»¹⁷²⁴. «Η Λογική διατηρεί τη σημασία της σαν επιστήμη των κανόνων και των μορφών της παραγωγικής μεθόδου, της παραγωγής δηλαδή, μιας καινούριας πρότασης από άλλες προγενέστερες προτάσεις, όπως μας λέει ο Αριστοτέλης στα «Αναλυτικά» του. Κι όπως αποδεικνύεται, η εφαρμογή της, στην ανάλυση της επιστημονικής γνώσης αποφέρει πολλά, τόσο στο θεωρητικό όσο και στο πρακτικό επίπεδο»¹⁷²⁵.

Είναι γεγονός ότι ο Κομμητάς διαπιστώνει την αμοιβαία συμπληρωματικότητα και την ενότητα της τυπικής και διαλεκτικής Λογικής και έχει πλήρη συνείδηση της συνεισφοράς της κάθε μίας στην αναζήτηση της αλήθειας και στον σχηματισμό της γνώσης. Δίνει χώρο στην ελευθερία, στην ανοικτότητα και στον πλουραλισμό των διαλεκτικών λογικών κατευθύνσεων της σκέψης και τις αποκαλυπτικές νέες μορφές του «γίνεσθαι». Συνειδητοποιεί τις λογικές βάσεις της οργάνωσης και της δομής των διαφόρων περιοχών της επιστήμης. Με τη διαλεκτική Λογική ξεπερνά την καθολική σχηματοποίηση και δεν αρκείται στην τυπικο-στατική θεώρηση του «γίνεσθαι». Τον προβληματίζει η γενικότητα και ο μεγάλος βαθμός αφαίρεσης της τυπικής λογικής και εντοπίζει την ανεπάρκειά της να κατακτηθεί η αλήθεια με σχετική πληρότητα. Υπερτερεί στη σκέψη του η τυπική Λογική, βλέποντας την ταυτότητα των πραγμάτων με τον εαυτό τους, αλλά διαβλέπει και το ρόλο της διαλεκτικής λογικής που βρίσκει την αντίφαση σε κάθε πράγμα. Η συγκρότηση της «Λογικής» του Κομμητά δεν αποσπάται από την οντολογία, αλλά στηρίζεται στη Λογική των μεγάλων Ελλήνων φιλοσόφων, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Αποτελεί το βασικό όργανο, για να φτάσουμε στο «όντως ον», στην «Ιδέα» του Πλάτωνα και στη «νόνησιν της νοήσεως» του Αριστοτέλη. Κινούμενος στα πλαίσια των τυπικών οργανωτικών δομών της κλασικής λογικής, ο αττικός λόγος είναι η σταθερή και αναλλοίωτη αναφορά.

Παράλληλα, ο Κομμητάς είναι εμποτισμένος με τον παραδοσιακό, μεταφυσικό τρόπο σκέψης. Η «Λογική» του Κομμητά έχει διπλή σημασία και διδιάστατη προοπτική. Από τη μια, σημαίνει την επιστήμη του φιλοσοφικού λόγου πέρα από την αναφορά της στη γνωσιοθεωρητική πλευρά της και από την άλλη αναφέρεται στη διερεύνηση της γένεσης των ιδεών μέσα από τη διαδικασία της επεξεργασίας των δεδομένων των αισθήσεων, ερευνώντας τους κανόνες του «νοεΐν», προσφέροντας δεδομένα ή πορίσματα ικανά να ελεγχθούν κάθε στιγμή.

Ο χειρόγραφος κώδικας της «Λογικής» του Κομμητά φανερώνει όλα τα χαρακτηριστικά του φιλοσοφημένου παιδαγωγού: ακριβή και σαφή γλώσσα, μεθοδική κατάταξη ύλης, συστηματική ανάπτυξη ιδεών, διαλεκτική μέθοδο ερμηνείας. Η ύλη του παραπάνω έργου είναι ένα αξεδιάλυτο μείγμα Επιστημολογίας, Ψυχολογίας και Λογικής και δείχνει την καθαρότητα της σκέψης του λογίου που έχουν συγχωνευτεί απόψεις του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και άλλων στοχαστών της ελληνικής αρχαιότητας.

Ο Θεσσαλός λόγιος αναλύει με σαφήνεια και ορίζει με πληρότητα πολλούς γνωσιολογικούς όρους που απασχολούν και σήμερα τον φιλοσοφικό κλάδο της Γνωσιολογίας. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτές οι αναλύσεις του έχουν και πρακτική απήχηση στον χώρο της διδακτικής μεθοδολογίας, αφού ο διδάσκων σύμφωνα με τον Κομμητά πρέπει να θεωρεί ως προϋπόθεση για την αποτελεσματικότητα της γνωστικής

¹⁷²⁴ Ξενόπουλος, *Επιστημολογία της Λογικής, Λογική-Διαλεκτική ...*, ό. π., σ.17.

¹⁷²⁵ Koprine (1976), *Logique, Science*, Moscou: Εκδόσεις Progress, σ. 38.

λειτουργίας του σχολείου, το τι σημαίνουν αυτοί οι όροι της Λογικής, για να κρίνει τότε οι μαθητές του έχουν γνωρίσει πραγματικά κάτι.

Ως παιδαγωγός λοιπόν ο Κομμητάς ήταν πολυγραφότατος και η έγνοια του για την παιδεία επιβεβαιώνεται έμπρακτα από την ποικίλη και μακροχρόνια εκπαιδευτική του δράση. Η «Λογική» του έχει διπλή σκοποθεσία: διδακτική και μεθοδολογική. Αποβλέπει στο να βοηθήσει τους δασκάλους και τους μαθητές με το να τους δείχνει πώς να σκέφτονται και πώς να κατανοούν, τους αποκαλύπτει τους δρόμους της σκέψης, για να οδηγηθούν στην Αλήθεια, τη Μεταφυσική, τη Λογική και την Ηθική. Η προσπάθειά του αυτή, μπορεί να θεωρηθεί ρηξικέλευθη για τα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής εκείνης, μιας και αναδείκνυε και τη δράση του μαθητή.

Με τη συγγραφή της «Λογικής» του Κομμητά μαρτυρείται η σκοποθεσία της προσωπικής του συμβολής στην αντιμετώπιση γνωσιολογικών και λογικών προβλημάτων. Στο έργο του υποδηλώνονται προσπάθειες να τηρηθούν ισορροπίες μεταξύ «παλαιών» και «νεωτέρων». Αξιοποιούνται αναλύσεις και θέσεις από την αρχαία, τη βυζαντινή και τη νεώτερη ευρωπαϊκή φιλοσοφία σε ένα δομημένο σύνολο θεμελιακών αρχών που δεν αντιτίθενται στην Ορθόδοξη χριστιανική σκέψη. Με τη «Λογική» του προσπαθεί να ανυψώσει την ανθρώπινη σκέψη, να θεμελιώσει τις πηγές των γνώσεων, τη βέβαιη και αληθινή σκέψη. Με τις λογικές αναλύσεις του μέσα από διάφορους συλλογισμούς και έμμεσες αναφορές στην αρχαία ελληνική Φιλοσοφία και Φυσιολογία προσπαθεί να θεραπεύσει τις λογικές ατέλειες. Η έμφυτη ικανότητα της νόησης επεξεργάζεται τις πηγές της ανθρώπινης γνώσης: της θεότητας, της ψυχής, και της σωματικής αίσθησης. Στην πραγματεία του αυτή, ο Κομμητάς θίγει θέματα που άπτονται της επιστημονικής Ψυχολογίας, η οποία βρίσκεται υπό την κηδεμονία της φιλοσοφίας και δεν έχει ακόμη αποκοπεί ως ξεχωριστός επιστημονικός κλάδος.

Η Λογική είναι «όργανον ακριβέστατον· δι ου η των όντων γνώσις ευχερώς καταλαμβάνεται»¹⁷²⁶. Μέσα από πολλά σχήματα συλλογισμών¹⁷²⁷ προσπαθεί να εξάγει το υγιές συμπέρασμα. Μέσα από πολλά γυμνάσματα της Λογικής προσπαθεί να στερεώσει τα όρια του ανθρώπινου λόγου, να βρει τον τρόπο εύρεσης της αλήθειας, να διευθύνει τις λογικές δυνάμεις της ψυχής (τη δύναμη του «αισθάνεσθαι», του «σκέπτεσθαι», του «μεμνήσθαι», του «φαντάζεσθαι», του «κρίνειν», του «συλλογίζεσθαι») στην εύρεση της αλήθειας¹⁷²⁸, στη βεβαίωση¹⁷²⁹, στην καθολικότερη πρόταση, στις καθολικές έννοιες. «Με τον συλλογισμό και την διάνοια, από εννοίας εις έννοιαν μεταβαίνοντες εξιχνεύομεν την αλήθειαν»¹⁷³⁰. Ο Στ. Κομμητάς μέσα από τη λογική αποσκοπεί να οδηγηθεί στην απόλυτη βεβαιότητα, στην απόλυτη αλήθεια.

¹⁷²⁶Κομμητάς, *Λογική*, Κώδικας 1961, ..., ό. π., φ. 17.

¹⁷²⁷Ο. π., σσ. 43-54.

¹⁷²⁸Ο. π., σ. 67.

¹⁷²⁹Ο. π., σ. 69.

¹⁷³⁰Ο. π., σσ. 70-71.

6. Πρωτότυπος Κώδικας 1964^a: «Γραμματική», Μέγεθος χειρογράφου: 19,5 X 12 εκ., φύλλα 63

Ο Κομμητάς θεωρεί «τη Γραμματική ως το πρώτιστο και βασικό μάθημα για την εκμάθηση οποιουδήποτε άλλου μαθήματος»¹⁷³¹. «Πρώτα θα διδαχθεί ο μαθητής το τυπικό και κανονικό μέρος αυτής μετ' ακριβείας και εν επιγνώσει, μετά το ετυμολογικό, το συντακτικό, τη σύνθεση του λόγου και έτσι θα γίνει έμπειρος γραμματικής και πολλών πραγμάτων δαήμων»¹⁷³². Η ακριβής εκμάθηση της Γραμματικής είναι η αναγκαία προϋπόθεση να μάθει «εν τω ακριβούν τον Έλληνα λόγον και να γίνει τέλειος στην παιδεία των εγκύκλιων ελληνικών μαθημάτων και εγκρατής των αναγκαιοτάτων εκ των επιστημονικών και φιλοσοφικών μαθημάτων»¹⁷³³. «Η γραμματική είναι η θεία τέχνη του ορθώς γράφειν και λέγειν, επίμονον μεν ούσαν, αναγκαίαν δε εν τω βίω»¹⁷³⁴. Για τον λόγιο: «Προ πάντων δε, [...] πάσα η ελληνική παιδεία συνίσταται εν Γραμματική, Ρητορική και Ποιητική [...] και η εκμάθησή τους θα παρέχει στους μαθητές «μεγίστη ωφέλεια»¹⁷³⁵. Η Γραμματική «βάσις εστί και θεμέλιος της Ελληνικής παιδείας»¹⁷³⁶. Η γραμματική προκρίνεται πρώτη από όλες τις μαθήσεις, διότι είναι η χρησιμότερη μάθηση στον ανθρώπινο κοινωνικό βίο.

Επομένως, η εκμάθηση της αττικής γραμματικής, που εμπεριέχει την πληρότητα και το απέριττο θα οδηγήσουν στην ακρίβεια και στην καθαρότητα της σκέψης και έτσι θα αποφευχθεί η σύγχυσις. Γράφει σχετικά ο λόγιος: «αρχομένη από των τύπων και προδεύουσα εν τάξει, έως ότε ο μαθητιών να μάθῃ εν ἑξεί το ευ συντάττειν, και γράφειν ορθώς, κατά κανόνας της Γραμματικής, και το να καταλαμβάνῃ εν γνώσει τους συγγραφείς Έλληνες»¹⁷³⁷.

Η αττική γραμματική είναι εντελής και απέριττος και περιέχει τους αναγκαίους κανόνες για την τελειοποίηση της γλώσσας, αρκεί να συνοδεύεται από ευμέθοδη διάθεση και διδασκαλία. Οι κανόνες της είναι η βάση της γλώσσας και δεν πρέπει να περιφρονούνται ως πολυλογία ανώφελη.

Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Είδον εγώ διδασκάλους, καταφρονούντας μεν τους κανόνας, ως πολυλογίαν ανωφελή, διδάσκοντας δε αμεθόδως, εἴτα αghανακτούντας, διότι ανωρθόγραφον αυτών οι μαθηταί, ή μετεχειρίζοντο τας προθέσεις με πτώσεις ακαταλλήλους, κατά το ορθόν της γραμματικής, και επί άλλας σημασίας εις τα θέματα, παρ' όσας εσήμαινον εκ της ιδιότητος της Γλώσσης' και επειδή ἔλεγον αυτοίς το αληθές, ωργίζοντο και κατ' εμού, λέγοντες, ότι αρκεί αυτοίς να γνωρίσωσι με τίνες πτώσεις, συντάσσονται, και επί τίνες σημασίας λαμβάνονται, αν παρατηρήσωσι τους συγγραφείς' ωσάν να ήταν χρεία μόνον λέξεις και φράσεις να εξηγώσιν εις αυτούς, και όχι να τους διδάσκωσι και τέχνην γραμματικής εκ της συνεχούς επαναλήψεως εγγινομένην»¹⁷³⁸.

Με τη διδασκαλία της Γραμματικής, ο μαθητής θα μυηθεί στα χαρακτηριστικά της δομής και της λειτουργίας της γλώσσας, θα εκτεθεί στη συστηματικότητα και τις κανονικότητές της, στην πολλαπλότητα των σχέσεων και διασυνδέσεων των στοιχείων της και στη δημιουργικότητα που παρέχουν οι κανόνες της. Θα βοηθήσει τον μαθητή να κατανοήσει τη δομή της ελληνικής γλώσσας (αττικής), η οποία εμπεριέχει όλες τις

¹⁷³¹ Στέφανος Κομμητάς (1828), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Ελληνικά - Γραμματική*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράτνερ τω εκ Πατρόζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Προοίμιον, φ. XI.

¹⁷³² Ο. π., Προοίμιον, φφ. XII - XIII.

¹⁷³³ Ο. π., Προοίμιον, φφ. XIII - XIV.

¹⁷³⁴ Ο. π., Προοίμιον, φ. XV.

¹⁷³⁵ Κομμητάς Στέφανος (1812), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων* ..., τόμος πρώτος, ό. π., σ. ι'.

¹⁷³⁶ Ο. π., σ. ιγ'.

¹⁷³⁷ Κομμητάς, «Σχέδιον περί διατάξεως μαθημάτων Ελληνικού Σχολείου», ..., ό. π., σ. 110.

¹⁷³⁸ Ο. π., σ. 111.

διαλέκτους και τα σταθερά δομικά και λειτουργικά στοιχεία της γλώσσας, που σύμφωνα με την αταλάντευτη θέση του Κομμητά μένουν αναλλοίωτα.

Η επίτομος «Γραμματική», στο πρώτο μέρος περιλαμβάνει το «τυπικόν», το οποίο θεωρείται η βάση και το θεμέλιο της ακρίβειας της Γραμματικής, το οποίο πρέπει να μάθει ο μαθητής με την «ευμέθοδη παράδοση»¹⁷³⁹. Ενώ τονίζεται η σπουδαιότητα της γνώσης των κανόνων της Γραμματικής και ο λόγιος παραθέτει αναλυτικά τα μέρη του λόγου με τις υποδιαίρεσεις τους και τους επιμέρους διαχωρισμούς (π.χ. σε κλιτά και άκλιτα μέρη κ.ά.). Μαζί με τους κανόνες και τους ορισμούς παρατίθενται και αναλυτικά παραδείγματα.

7. Πρωτότυπος Κώδικας 1964^b: «Γραμματική»

Μέγεθος χειρογράφου: 19,5 X 12 εκ., φύλλα 25

Η επίτομος Γραμματική είναι διαρθρωμένη στο πρώτο μέρος, που περιλαμβάνει το τυπικόν: «Περί των μερών του λόγου», «περί άρθρου», «την κλίση του άρθρου», «περί ονόματος», «περί κλίσεως των ονομάτων», «περί συνηρημένων ονομάτων και τις κλίσεις αυτών», «περί αντωνυμίας», «περί αναλύσεως του λόγου»¹⁷⁴⁰, «περί αναλύσεως του ρήματος, του απαρεμφάτου, της μετοχής, των παραγώγων», «περί συνθέσεως του λόγου», όπου «σύνθεσις λόγου λέγεται η ευάρμοστος διάθεσις των μερών αυτού, ἵν' εύφραστος και ευανάνωστος εἴη»¹⁷⁴¹. Ακόμη, περιέχει τα σχήματα του λόγου: «πλεονασμός», «έλλειψις», «μετάθεσις» και «μετάληψις»¹⁷⁴². Τέλος, αναφέρεται στο φαινόμενο του σολικισμού, όπου «σολικισμός ἐστίν αμάρτημα περί λόγου ἐξ αμαθείας γινόμενον»¹⁷⁴³.

8. Πρωτότυπος Κώδικας 1988: Ονομαστικόν

Ονομασία διαφόρων πραγμάτων και υποθέσεων των εν τω κοινωνικώ βίω

8.1 Εισαγωγή

Ο κώδικας 1988, εκατόν τριάντα οκτώ αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, διαστάσεων: 19 X 11 εκ., φέρει τον τίτλο: «Ονομαστικόν». Σε ορισμένα φύλλα, η σειρά είναι διαταραγμένη. Αν και το μεγαλύτερο μέρος του κώδικα υπάρχει στα «*Παιδαγωγικά Μαθήματα*»¹⁷⁴⁴ του Κομμητά και το συγκεκριμένο μάθημα εκδόθηκε το 1827 στην Πέστη, θα προβούμε σε μια μικρή παρουσίαση και κριτική του κώδικα, επειδή στο υλικό του κώδικα 1988 προστέθηκαν αξιοσημείωτες παιδαγωγικές οδηγίες για τη διδασκαλία του μαθήματος της Λαογραφίας από τον διδάσκαλο προς τους μαθητές του.

Στον κώδικα αυτό, ο Κομμητάς παραθέτει τις αναγκαίες λέξεις των πραγμάτων που είναι απαραίτητες να γνωρίζει ο διδάσκαλος, για να τις διδάξει στους μαθητές του, αφού προηγηθεί η μάθηση των μύθων, των ιστοριδίων και προχωρήσουν στην ευκολότερη ανάγνωση. Πρώτα λοιπόν, ξεκινά με τα ονόματα του ανθρώπινου σώματος, όπως τα ονομάζει, τα οποία καταγράφει και αναλύει διεξοδικότατα. Παρακάτω προβαίνει με λεπτομερή γνώση στην ανάλυση του κάθε μέρους του σώματος, δεικνύοντας τις πολύπλευρες γνώσεις φυσιολογίας του ανθρώπινου σώματος. Περιγράφει το κάθε μέρος και παροτρύνει τους μαθητές να το μάθουν πολύ καλά¹⁷⁴⁵.

Ο ίδιος φέρνει ως παράδειγμα τον εαυτό του, όταν ήταν μαθητής και γράφει: «εγώ τόσο ηδύνθην εις αυτήν την διδασκαλίαν, ώστε απεφάσισα να επιμεληθώ, να ηξεύρω εκ

¹⁷³⁹ Κομμητάς, *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής*, ..., ό. π., σ. ιδ'.

¹⁷⁴⁰ Στέφανος Κομμητάς, *Επίτομος Γραμματική*, Κώδικας 1964^b, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 17.

¹⁷⁴¹ Ο. π., φ. 21.

¹⁷⁴² Ο. π., φ. 21.

¹⁷⁴³ Ο. π., φ. 26.

¹⁷⁴⁴ Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Αναγνωστικά - Ονομαστικόν*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

¹⁷⁴⁵ Στέφανος Κομμητάς, *Ονομαστικόν*, Κώδικας 1988, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 1.

στήθους ταύτας τας ονομασίας· διά να παρακινήσω με την επιμέλειά μου τον διδάσκαλον να με διδάξη και άλλα τοιαύτα με προθυμίαν»¹⁷⁴⁶.

Έπειτα θα ακολουθήσει η εκμάθηση των ονομάτων της οικίας ή του οίκου¹⁷⁴⁷. Ο λόγιος δίνει χρήσιμες ιστορικές πληροφορίες για τις ανθρώπινες οικίες από την προϊστορική περίοδο, παραθέτει μαρτυρίες για τη θεμελίωση και τα μέρη της οικίας με τις ονομασίες τους, παρέχοντας έναν χρήσιμο οδηγό σύνθεσης του κοινωνικού βίου εκείνης της περιόδου. Έπονται τα ονόματα των επίπλων ή σκευών του οίκου¹⁷⁴⁸, τα ονόματα του μαγειρείου¹⁷⁴⁹, τα ονόματα των αναγκαίων του τραπεζιού¹⁷⁵⁰, των πυρείων και πυρός¹⁷⁵¹, τα ονόματα των ενδυμάτων¹⁷⁵², διαχωρίζοντας τις ονομασίες των ελληνικών ενδυμάτων, τις οποίες και καταγράφει με τα ελληνικά τους ονόματα, διότι όπως αναφέρει: «επιθυμώ να ονομάζω τα ενδύματά μου με ελληνικά ονόματα, διά να αποφύγω πάσαν βαρβαρικήν ονομασίαν, ως παιδίον γνήσιον της Ελλάδος»¹⁷⁵³, κάνοντας και ιστορική αναδρομή στην ελληνική ενδυμασία. Καταγράφει τα ονόματα των ελληνικών υποδημάτων¹⁷⁵⁴ και ενδυμάτων, «όσα φορούν οι τωρινοί Έλληνες»¹⁷⁵⁵.

Ακολουθούν τα ονόματα της πόλεως¹⁷⁵⁶, τα ονόματα των κοινωνικών ομάδων¹⁷⁵⁷, τα έργα των Ελλήνων αγροτών ή χωρικών, αλλά και των Ευρωπαίων¹⁷⁵⁸, τα οποία πρέπει να γνωρίζει ο δάσκαλος για να τα διδάξει. Καταγράφει με λεπτομέρεια τον «τρόπο χειρισμού του μύλου»¹⁷⁵⁹, «περί αρτοποιίας»¹⁷⁶⁰, «περί πτηνοτροφίας»¹⁷⁶¹, «περί μελιττουργίας»¹⁷⁶², «περί φυτουργικής ή κηπουρίας»¹⁷⁶³, «περί αμπελουργίας»¹⁷⁶⁴, «περί αλιευτικής»¹⁷⁶⁵. Κλείνοντας το αναφερόμενο κεφάλαιο με τους χωρικούς, θα γράψει ότι επιθυμεί με την ψυχή του την ευτυχία τους. Μπορεί οι άνθρωποι αυτοί να μην έχουν όμορφα ενδύματα, λαμπρά πρόσωπα, προσεγμένη ομιλία, όπως οι κάτοικοι της πόλεως, όμως, σύμφωνα με τον Κομμητά παρέχουν «το αναγκαϊότατον πάντων, τη ζωοτροφία, αλλά και φέρνουν στην αγορά χρήματα, εφοδιαζόμενοι τα αναγκαία, με τους κόπους τους»¹⁷⁶⁶.

Αφού μαθευτούν τα έργα και τα επιτηδεύματα των αγροτών, πρέπει οι μαθητές να μάθουν «περί τεχνών»: «Περί λινουργίας», «περί εριουργίας», «περί μεταξοποιίας», «περί υφαντικής», «περί ραπτικής», «περί μηλωτοποιίας», «περί περικνημιδοποιίας», «περί πιλοποιίας», «περί βυρσοδεψικής», «περί υποδηματοποιίας», «περί τοιχοποιού», «περί λιθοτομίας», «περί λιθοξοϊκής», «περί κεραμείας», «περί υλουργικής ή ξυλουργικής», «περί τεκτονικής», «περί βαφικής», «περί υελοποιίας», «περί χαλκευτικής ή σιδηρουργικής», «περί κασσιτερουργίας», «περί χρυσοχοϊκής», «περί αμαξοποιίας», «περί

---

¹⁷⁴⁶Ο. π., φ. 7.

¹⁷⁴⁷Ο. π., φφ. 7-11.

¹⁷⁴⁸Ο. π., φφ. 11-14.

¹⁷⁴⁹Ο. π., φφ. 14-16.

¹⁷⁵⁰Ο. π., φφ. 16-17.

¹⁷⁵¹Ο. π., φφ. 17-18.

¹⁷⁵²Ο. π., φ. 19.

¹⁷⁵³Ο. π., φφ. 19-22.

¹⁷⁵⁴Ο. π., φφ. 22-23.

¹⁷⁵⁵Ο. π., φφ. 23-25.

¹⁷⁵⁶Ο. π., φφ. 25-27.

¹⁷⁵⁷Ο. π., φφ. 28-29.

¹⁷⁵⁸Ο. π., φφ. 29-31.

¹⁷⁵⁹Ο. π., φφ. 31-32.

¹⁷⁶⁰Ο. π., φφ. 32-34.

¹⁷⁶¹Ο. π., φ. 34.

¹⁷⁶²Ο. π., φφ. 34-35.

¹⁷⁶³Ο. π., φφ. 35-38.

¹⁷⁶⁴Ο. π., φφ. 38-40.

¹⁷⁶⁵Ο. π., φφ. 40-41.

¹⁷⁶⁶Ο. π., φ. 41.

ηνιοχίας», «περί ιμαντοποιού», «περί σχοινοπλοκίας», «περί υποστασίου», «περί υπέως», «περί κουρευτικής», «περί κοσκινοποιίας», «περί οδοιπόρου»¹⁷⁶⁷.

Ο διδάσκαλος πρέπει να γνωρίζει και «περί εμπορίας», δηλαδή όσα ονόματα μεταχειρίζονται οι έμποροι στις εμπορίες τους¹⁷⁶⁸ και τις ονομασίες των πλοίων¹⁷⁶⁹, παραθέτοντας μια πλούσια ορολογία, αναγκαία για την απεικόνιση της εποχής της ελληνικής Αναγέννησης, με απώτερο σκοπό, να γνωρίσουν οι Έλληνες τις εποχές του «τα μέρη αυτών αναλογούντες με τας παλαιάς σημασίας, και ούτως όσα ονόματα διεφθάρησαν ή μετεβλήθησαν εις αλλοεθνείς λέξεις, να λάβωσι τον πρώτον τους σχηματισμόν και οι τωρινοί Έλληνες να προφέρωσι λέξεις της edικής των γλώσσης»¹⁷⁷⁰.

Ακολουθεί η παράθεση της ορολογίας «περί των ονομάτων των αμφιβίων», «περί ιχθύων», «περί εντόμων» και «περί σκωλήκων»¹⁷⁷¹.

Στο δεύτερο μέρος του «Ονομαστικού», μας δίνει την ορολογία των ονομασιών διαφόρων φυσικών πραγμάτων, αναγκαίων για τον κοινωνικό βίο. Καταχωρούνται όσα πράγματα υποπίπτουν στις αισθήσεις μας και γίνεται λόγος, πρώτον: «περί σώματος ή ύλης και περί των ιδιοτήτων τους», δεύτερον: «περί κόσμου» («περί ηλίου, σελήνης και τις μεταβολές της όψης αυτής», «περί ουρανού και άστρων»), τρίτον: «περί σωμάτων του κόσμου της Γης» («περί ξηράς, ύδατος, αέρος»), τέταρτον: «περί ορυκτών» («περί γαιών, λίθων, αλάτων, ορυκτών» - όπου κατακαίονται εις το πυρ με φλόγα - το θεϊόν ή θειάφιον, το πετρέλαιον ή κατράνη, το ήλεκτρον, η άσφαλτος, η ελαστική άσφαλτος, ο λιθάνθραξ, ο γαγάτης), «περί μετάλλων» (καταγράφεται ο χρυσός, ο λευκόχρυσος, ο άργυρος, ο χαλκός, ο κασσίτερος, ο μόλυβδος, ο σίδηρος), «περί ημιμετάλλων» (καταγράφεται ο υδράργυρος, το αρσενικόν, το στίμι ή στίβι, το βίσιμθον, ο ψευδάργυρος, πέμπτον: «περί φυτών, των μερών τους και των ειδών αυτών», έκτον: «περί ζώων και τα είδη αυτών», με εξαιρετικά, λεπτομερείς περιγραφές των χαρακτηριστικών τους¹⁷⁷².

Το «Ονομαστικόν» του Κομμητά προετοιμαζόταν για ένα αρκετά ενδιαφέρον διδακτικό εγχειρίδιο του διδασκάλου και των μαθητών, το οποίο θα τους έκανε κοινωνούς της ελληνικής ορολογίας διαφόρων πραγμάτων και υποθέσεων του κοινωνικού βίου, αλλά και των στοιχείων του ελληνικού πολιτισμού. Είναι μια μελέτη του υλικού ελληνικού πολιτισμού και ο Κομμητάς θα μπορούσε να χαρακτηριστεί επάξια ως ο λαογράφος της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, με σημαντική συμβολή στην καταγραφή και ταξινόμηση των υλικών στοιχείων του ελληνικού πολιτισμού. Οριοθετεί το κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο, τις παραδοσιακές επαγγελματικές πρακτικές του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα της οικονομίας, την παραδοσιακή αρχιτεκτονική και τις υποδομές της, τους παραδοσιακούς οικισμούς, τις παραδοσιακές τέχνες και άλλες δεξιότητες, καθώς και την κοινωνική και πολιτισμική διαστρωμάτωση. Προβαίνει σε συγκρίσεις του ελληνικού και του ευρωπαϊκού πολιτισμού, του αγροτικού και του αστικού.

Ο λόγιος ενδιαφέρεται για την προώθηση της διδακτικής της ιστορίας της υλικής ζωής και της καθημερινότητας ως τρόπο επικοινωνίας και ως πεδίο, όπου αναπτύσσονται οι κοινωνικές σχέσεις. Θεωρεί ότι η ιστορία του υλικού βίου και της καθημερινής ζωής έχει μεγάλη σημασία και αξία, για να αντιληφθούν οι μαθητές τη διαδικασία διαμόρφωσης του συνολικού πολιτισμού.

Κατά την περίοδο της προεπιστημονικής Λαογραφίας χαράσσει τους δρόμους του πεδίου έρευνάς της, την εδραιώνει ως επιστήμη, υποδεικνύει την ουσιαστική μελέτη του λαϊκού βίου, εντοπίζει τις διαφοροποιημένες δομές του νοικοκυριού και της κοινωνικής

¹⁷⁶⁷Ο. π., φφ. 41-56.

¹⁷⁶⁸Ο. π., φφ. 56-59.

¹⁷⁶⁹Ο. π., φφ. 59-63.

¹⁷⁷⁰Ο. π., φ. 60.

¹⁷⁷¹Ο. π., φφ. 67-77.

¹⁷⁷²Ο. π., φφ. 107-139.

τάξης, αναδεικνύει τις δομές της κοινωνίας, την κοινωνική οργάνωση του χώρου, το χωριό ως αγροτικό οικισμό, διοικητική, κοινωνική και οικονομική παραγωγική μονάδα, τις χωροταξικές διαφοροποιήσεις της παραδοσιακής κοινωνίας, τις πολιτισμικές ετερότητες, το ένδυμα ως σύμβολο κοινωνικής και εθνικής διαφοροποίησης, το ατομικό οικονομικό νοικοκυριό του μικρού παραγωγού και την οικοτεχνική μορφή παραγωγής.

8.2 Η μελέτη της λαογραφίας κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Ο Νικ. Πολίτης, που θεωρείται ο ιδρυτής της επιστήμης της Λαογραφίας, ορίζει ότι η Λαογραφία εξετάζει «τας κατά παράδοσιν δι' λόγων, πράξεων ή ενεργειών εκδηλώσεις του ψυχικού και κοινωνικού βίου του λαού»¹⁷⁷³, ενώ ο Στίλπων Κυριακίδης ορίζει ότι «η Λαογραφία εξετάζει την ζωήν του λαού εν τω συνόλω, εις όλας αυτής τας εκδηλώσεις, εφ' όσον αύται έχουν χαρακτήρα αυθόρμητον και κατά παράδοσιν και δεν προέρχονται από τον σύγχρονον πολιτισμόν, ο οποίος είναι δημιούργημα ωρισμένων υπερόχων ατόμων, δηλαδή εξετάζει με άλλας λέξεις τον λαϊκόν πολιτισμόν. Λαός δεν είναι μόνον ο όχλος, αλλά ολόκληρον το ανθρώπινον πλήθος, μορφωμένον και αμόρφωτον, το οποίον συνδέει η συναίσθησις της κοινής καταγωγής, ομότροπα ήθη, κοινή παράδοσις και κοινός τρόπος του σκέπτεσθαι»¹⁷⁷⁴.

Ένας άλλος λαογράφος, ο Δ. Λουκάτος ορίζει ότι η Λαογραφία «είναι η επιστήμη που παρακολουθεί και ερμηνεύει τις εκδηλώσεις της ζωής του λαού, πνευματικές, ψυχικές και (καλλι)τεχνικές, αυτές που αποτελούν τον πολιτισμό του ίδιου του λαού και του έθνους»¹⁷⁷⁵.

Παράλληλα, η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος θεωρεί ότι η λαογραφία είναι η επιστήμη που μελετά τον «παραδοσιακό πολιτισμό», αντιμετωπίζοντάς τον ως ενιαίο, στα πλαίσια της πόλης και του χωριού¹⁷⁷⁶.

Ο Γ. Μέγας γράφει συμπληρωματικά: «Όλα λοιπόν, όσα ένας λαός κατά παράδοσιν λέγει, ενεργεί ή πράττει, αποτελούν εκδηλώσεις του ψυχικού και κοινωνικού βίου του λαού, εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού, τας οποίας εξετάζει ιδιαίτερα επιστήμη, η Λαογραφία»¹⁷⁷⁷. Επίσης, ο Μιχ. Γ. Μερακλής γράφει ότι «η Λαογραφία έχει ένα ξεκάθαρο αντικείμενο έρευνας: τον λαό μιας χώρας, ολόκληρο τον λαό, όπως αυτός εκφράζεται μέσω του πολιτισμού του, και του πνευματικού και του υλικού, τον οποίο ο λαός συνεχώς, πλάθει χρησιμοποιώντας στοιχεία της παραδόσεως, μαζί με νέα στοιχεία που του προσφέρει το παρόν, οι νέες κάθε φορά συνθήκες. Στη λαογραφία δεν υπάρχει η κοινωνική διαστρωμάτωση και η «λαϊκή διανόησης» απαντάται σε όλο το κοινωνικό σύνολο του έθνους»¹⁷⁷⁸.

Συνεπώς, «η πολιτισμική παράδοση ενός λαού είναι ένα ειδικό μέγεθος, ένα σύμπλεγμα αντιλήψεων, στάσεων ζωής, θρησκευτικότητας, δοξασιών, καλλιτεχνικών εκδηλώσεων και βιοφιλοσοφίας που έχει βάθος χρόνου και σχετίζεται με την ύπαρξη αυτού του λαού στην όλη ιστορική διαδρομή του. Άρα, η πολιτισμική παράδοση ως διαμορφωτής της συλλογικής μνήμης αποτελεί μέρος της καθημερινής ζωής των ανθρώπων, είναι αναπόσπαστο μέρος των εορταστικών εκδηλώσεων και είναι δεμένη λειτουργικά, με την ιδιωτική ζωή του ανθρώπου, καθώς και με τις λοιπές συλλογικές

¹⁷⁷³ Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφία*, *Λαογραφία* 1, (1923), σ. 7.

¹⁷⁷⁴ Στίλπων Ν. Κυριακίδης (1953), *Τρεις διαλέξεις: Α'. Ιστορική τοιχογραφία της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου, Β'. Η λαογραφία και η σημασία της, Γ'. Η σημασία της λαογραφίας διά τον εθνικόν αγώνα*, Θεσσαλονίκη: «Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών», σ. 26.

¹⁷⁷⁵ Δημήτριος Λουκάτος (1992), *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, 4^η Έκδοση, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 5.

¹⁷⁷⁶ Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος (1978), *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Αθήνα: Τυπογραφική επιμέλεια Ε. Χ. Κάσδαγλη, σ. 177.

¹⁷⁷⁷ Γ. Μέγας (1975), *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Έκδοσις τρίτη, Αθήναι, σσ. 9-10.

¹⁷⁷⁸ Μ. Μερακλής (1971), Οι θεωρητικές κατευθύνσεις της Λαογραφίας, *Λαογραφία* 27, σ. 22.

δραστηριότητές του. Ο πολιτισμός είναι μια ζωντανή, συνεχώς, ανανεούμενη δύναμη, η οποία μεταφέρει «πολιτισμική» ύλη από το παρελθόν στο παρόν, εμπλουτίζεται με επιλεκτικές επιλογές από ξένες πηγές και, ύστερα από διαδικασίες αποδοχής, προσαρμογής και αφομοίωσης, δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις για τη λειτουργική ένταξη του παλαιότερου αλλά και του νέου στον κορμό των άλλων πολιτισμικών εκδηλώσεων»¹⁷⁷⁹.

«Ο λαός αυτός προς τον οποίο στρέφει τον ερευνητικό φακό η Λαογραφία, πρέπει βέβαια να αποτελεί και την πλειοψηφία του εθνικού κράτους, εφόσον η δημιουργία του πολιτικού αυτού σχηματισμού που χαρακτηρίζει τον ευρωπαϊκό 19^ο αιώνα συνδέεται άμεσα με την έννοια της λαϊκής κυριαρχίας, όπως διαμορφώθηκε από τη Γαλλική Επανάσταση. Αντικείμενο, επομένως, της Λαογραφίας είναι, μπορούμε να πούμε, ο πολιτισμός του μεγαλύτερου και λιγότερο εκτεθειμένου στις ξένες επιδράσεις μέρους του λαού, ο οποίος αποτελεί ένα εθνικό κράτος»¹⁷⁸⁰.

«Για να θεμελιωθεί ένα εθνικό κράτος, χρειάζεται - στον ιδεολογικό τομέα - να συστηματοποιηθούν και να προβληθούν προς τα έξω τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν την εθνική πολιτιστική του ταυτότητα. Τα στοιχεία αυτά ανήκουν στον χώρο της παράδοσης, της πολιτιστικής κληρονομιάς του κάθε έθνους, που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά. Στα νεοσύστατα αυτά κράτη του 19^{ου} αιώνα, όπως λ.χ. η Γερμανία, η Ουγγαρία, η Φινλανδία και η Ελλάδα, το έργο αυτό της συγκέντρωσης και της συστηματοποίησης των παραδοσιακών στοιχείων το ανέλαβε κάτω από την πίεση της εθνικής πολιτικής, η επιστήμη της λαογραφίας. Αντικείμενο λοιπόν της Λαογραφίας είναι ο λαός. Αλλά ποιος λαός; Μόνον αυτός που έχει διατηρήσει την παράδοση, δηλαδή οι κάτοικοι της υπαίθρου, που φαίνεται να έχουν υποστεί τη λιγότερη δυνατή ξένη επίδραση που οφείλεται στις ιστορικές τύχες του έθνους. Με άλλα λόγια, στη στρατιωτική, πολιτική, οικονομική ή και πολιτιστική επικυριαρχία άλλων εθνών»¹⁷⁸¹.

Ωστόσο, «στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, οι λαογράφοι στράφηκαν, στους κατοίκους της υπαίθρου, αναζητώντας, όμως, εκεί όχι τα στοιχεία της παράδοσης στο σύνολό τους, αλλά μόνο όσα θύμιζαν κάτι από την αρχαιότητα. Έτσι, αντικείμενο της ελληνικής Λαογραφίας του 19^{ου} αιώνα έγιναν, σύμφωνα με την έκφραση της εποχής «τα μνημεία της αρχαιότητος τα ζώντα παρά τω νυν ελληνικό λαώ». Ο προσανατολισμός της δεν ήταν ιστορικός, αλλά αρχαιολογικός. Προσπαθούσε δηλαδή, να αποδείξει τη συνέχεια του ελληνικού έθνους με αρχαιολογικά τεκμήρια που ανέσυρε από τη ζωή του σύγχρονου λαού - τα «ζώντα μνημεία» - και όχι να μελετήσει και να ανασυγκροτήσει την πρόσφατη ιστορία του παραδοσιακού μας πολιτισμού»¹⁷⁸².

Παλαιότερα, «τον 18^ο αιώνα είχαμε την ανάπτυξη οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, που συνεπάγονταν τη διεθνοποίηση της αγοράς»¹⁷⁸³. «Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, από την Ευρώπη, εισέρχονται δύο κατηγορίες φαινομένων: τα κοινωνικοοικονομικά και τα κοσμοθεωρητικά. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι επιπτώσεις που είχε στην καθημερινή ζωή των τουρκοκρατούμενων Ελλήνων, η επέκταση και στη δική τους περιοχή των καινούργιων οικονομικών σχέσεων που συνεπάγεται ο μηχανισμός της διεθνούς αγοράς και αργότερα η βιομηχανική επανάσταση. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι επιπτώσεις που είχε στο επίπεδο της κοσμοθεωρίας των

¹⁷⁷⁹ Δημήτριος Σ. Μπενέκος (2006), *Πολιτισμική παράδοση και Εκπαίδευση - Μορφωτική προσέγγιση, εκπαιδευτικές εφαρμογές*, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, σ. 13.

¹⁷⁸⁰ Άλκη Κυριακίδου Νέστορος (1993), *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Αθήνα: Εκδόσεις Πορεία, σ. 127.

¹⁷⁸¹ Ο. π., σσ. 126-127.

¹⁷⁸² Ο. π., σ. 127.

¹⁷⁸³ Ο. π., σ. 129.

τουρκοκρατούμενων Ελλήνων, η εισαγωγή του «πολιτισμού των Φώτων» που έρχεται κυρίως από τη Γαλλία»¹⁷⁸⁴.

«Στον ελληνικό τώρα χώρο, στο οικονομικό επίπεδο, η ανάπτυξη στα νησιά, η πρόοδος της βιοτεχνίας στις ορεινές κυρίως, κοινότητες - αλλά όχι μόνο σ' αυτές - καθώς και η ανάπτυξη του γεωργικού τομέα, χάρη, στις μονοκαλλιέργειες που εφαρμόστηκαν σε ορισμένες περιοχές, είναι σαφή δείγματα όχι μιας αυτόνομης οικονομικής ακμής, αλλά της ολοένα μεγαλύτερης εξάρτησης της ζωής των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την παγκόσμια αγορά, που έχει κέντρο εκείνη την εποχή τη δυτική Ευρώπη. Το «λαϊκό» εκφράζει τον προκαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, με τις ιδιαιτερότητες εκείνες που εμφανίζει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ, στο άλλο άκρο, βρίσκεται το ευρωπαϊκό οικονομικό σύστημα, στις παραμονές της βιομηχανικής επανάστασης. Όμως από τον 18^ο αιώνα, αρχίζει ο μετασχηματισμός των οικονομικών δομών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στον οποίο οι Έλληνες έπαιξαν κύριο ρόλο. Είναι οι βασικοί φορείς των νέων παραγωγικών σχέσεων, οι οποίες επηρεάζουν πολύ βαθιά πρώτα από όλα τη δική τους καθημερινή ζωή. Από γεωργοκτηνοτρόφοι γίνονται βιοτέχνες και έμποροι»¹⁷⁸⁵. Άρα «το επίπεδο της κοσμοθεωρίας των Ελλήνων, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, μπορεί να διατυπωθεί ως διάκριση ανάμεσα στη *μοντέρνα* θεώρηση του Διαφωτισμού και την *παραδοσιακή* του Μεσαίωνα»¹⁷⁸⁶.

«Ο Διαφωτισμός μαζί με τις καινούργιες παραγωγικές σχέσεις που τον συνοδεύουν, αναπτύσσεται πρώτα στις πόλεις. Στα χωριά συνεχίζεται για μεγάλο ή μικρό χρονικό διάστημα, ανάλογα με τις συνθήκες εκσυγχρονισμού, ο παλιός τρόπος ζωής κι ο παλιός, παραδοσιακός τρόπος ζωής και σκέψης. Η διαφορά πόλης-χωριού υπήρχε πάντοτε, φανέρωνε όμως, μια διαφορά βαθμού. Μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, αυτή η διάσταση γίνεται πλέον ριζική: πρόκειται για άλλον τρόπο ζωής, παραγωγής, σκέψης και διαφορετική κοσμοθεωρία. Γι' αυτό και η μέχρι τότε, συμπληρωματική, θα μπορούσε να πει κανείς, σχέση πόλης και χωριού στο οικονομικό επίπεδο, καθίσταται φανερή αντίθεση και σύγκρουση: μετά τη βιομηχανική επανάσταση η πόλη επιβάλλει την κυριαρχία της πάνω στην ύπαιθρο, σε μία κλίμακα πρωτοφανή στην ιστορία της ανθρωπότητας»¹⁷⁸⁷.

Όμως, «στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, η σχέση πόλης-χωριού δεν πρόλαβε να περάσει στη φάση της αντίθεσής τους. Αυτό έγινε αργότερα, με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Ως τότε η σχέση τους ήταν συμπληρωματική και αυτό οφείλεται στη βασική ενότητα του πολιτισμού τους»¹⁷⁸⁸.

Επομένως, «στην εποχή του ελληνικού Διαφωτισμού διαμορφώνεται η ιδεολογία της τοπικής Λαογραφίας, η οποία μας δίνει πληροφορίες για τις πραγματικές συνθήκες ζωής της κοινότητας, γιατί θέλει να κάνει στον κόσμο γνωστά τα προβλήματά της και μ' αυτόν τον τρόπο να την βοηθήσει· προσβλέπει με άλλα λόγια στο μέλλον»¹⁷⁸⁹.

«Τις παραμονές της ελληνικής Επανάστασης και της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, οι ιδέες που είχαν οι Έλληνες διανοούμενοι για τον «λαό» ήταν δύο ειδών: η ορθολογιστική ιδέα του λαού, που είναι τυφλωμένος από τις δεισιδαιμονίες και τις προκαταλήψεις αφενός και αφετέρου η ρομαντική ή προρομαντική - όσον αφορά στον Καταρτζή - ιδέα του λαού ως του μόνου αυθεντικού δημιουργού της εθνικής γλώσσας και του εθνικού πολιτισμού»¹⁷⁹⁰.

¹⁷⁸⁴Ο. π., σ. 121.

¹⁷⁸⁵Ο. π., σσ. 121-122.

¹⁷⁸⁶Ο. π., σσ. 122-123.

¹⁷⁸⁷Ο. π., σ. 123.

¹⁷⁸⁸Ο. π., σσ. 123-124.

¹⁷⁸⁹Κυριακίδου Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, ..., ό. π., σ. 91.

¹⁷⁹⁰Ο. π., σσ. 101-102.

Συμπερασματικά, «οι λόγιοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αλλά και οι μετέπειτα λόγιοι-λαογράφοι ερευνητές έως το 1880 επικεντρώνονται στο παλαιό και όχι στο καινούργιο. Εστίασαν στις αρχαιοελληνικές επιβιώσεις, τα «ζώντα μνημεία» [...]. Οι ίδιοι οι Έλληνες χωρικοί ήταν ανάξιοι λόγου για τη Λαογραφία εκείνης της περιόδου: αντιμετωπιζόνταν απλώς ως οι φορείς μέρους του παλαιού πολιτισμικού θησαυρού, τον οποίο διατήρησαν σε μια «παράλογη» μορφή - τη μορφή των «προλήψεων» - από συνήθεια»¹⁷⁹¹.

8.3 Ο Κομμητάς ως λαογράφος μέσα από το λαογραφικό του έργο

Ο Κομμητάς λοιπόν, καταγράφει τα χαρακτηριστικά του παραδοσιακού ελληνικού πολιτισμού όχι μόνο στους βασικούς τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας - τον οικονομικό, κοινωνικό και κοσμοθεωρητικό. Αρχικά, στον οικονομικό τομέα μελετάει και καταγράφει την αγροτική, την εμπορευματική και αστική προκαπιταλιστική ελληνική κοινωνία και τις παραγωγικές της δραστηριότητες. Έπειτα, στον κοινωνικό χώρο μελετά τη μορφή και οργάνωση της κοινωνικής ζωής που σχετίζεται με το λαϊκό «γίγνεσθαι» στις μικρές ελληνικές κοινότητες. Επίσης, διερευνά τα λαϊκά πολιτισμικά γεγονότα της λόγιας και προφορικής παράδοσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, την περιρρέουσα κοινωνία και τις πάσης φύσεως σχέσεις της, την ταυτότητα του ελληνικού πολιτισμικού χώρου, τη διαπροσωπική οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων και τον συλλογικό μηχανισμό παραγωγής.

Ο λόγιος στο «Εκλογάριον των αναγνωστικών», των «Παιδαγωγικών Μαθημάτων» του, συγκεντρώνει κείμενα¹⁷⁹² και μάλιστα «όσα συμβάλλουσιν εις ευχερή ανάγνωσιν εν επιγνώσει» οίον αστεία, μύθους, ιστορίδια ηθικά και των ενδοξοτέρων Ελλήνων τους βίους εν επιτομή»¹⁷⁹³.

Ενώ στο «Ονομαστικόν των Αναγνωστικών», των «Παιδαγωγικών Μαθημάτων» του, συγκαταλέγει κείμενα «που συμβάλλουσιν ου μόνον εις έτι ευχερεστέραν ανάγνωσιν εν επιγνώσει, αλλά και εις γνώσιν πραγμάτων οικιακών τε και φυσικών»¹⁷⁹⁴.

Στο πρώτο μέρος του «Ονομαστικού» περιλαμβάνονται τα ονόματα της οικίας, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στην ιστορική πορεία εξέλιξης της ανθρώπινης κατοικίας και τον τρόπο δόμησης της οικίας. Καταγράφει την παλαιά και τη νέα ορολογία για κάθε μέρος της οικίας και τη χρήση του, για τα υλικά της, για το στόλισμα του κήπου, για τα υλικά των οδοστρωμάτων¹⁷⁹⁵. Απαριθμεί τα μέρη της οικίας: το ταμείο, το δειπνητήριο, την εκκλησία, το μαγειρείο, το πλυντήριο, τον κοιτώνα, την ευμάρεια, την εστία, τον ιπνό, το καμίνι, τον κλίβανο, το λουτρό, τις αποθήκες, το ιπποστάσιο, το βουστάσιο, το φρέαρ, τη βρύση, το περίστυλο, τον αχυρώνα¹⁷⁹⁶. Μάλιστα εκτός από την ελληνική ορολογία των

¹⁷⁹¹Ο. π., σ. 103.

¹⁷⁹²Βλ. Στέφανος Κομμητάς (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Αναγνωστικά - Εκλογάριον*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρώζας, Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών.

¹⁷⁹³Ο. π., αναγράφεται στο εξώφυλλο του βιβλίου.

¹⁷⁹⁴Στέφανος Κομμητάς (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Αναγνωστικά - Ονομαστικόν*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρώζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, αναγράφεται στο εξώφυλλο του βιβλίου. Σχετικά με την κριτική ανάλυση των πολύτιμων στοιχείων για την εικόνα του λαϊκού πολιτισμού της εποχής του Στ. Κομμητά Βλ. Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατερίνη (2014), Ενδιαφέροντα πολιτισμικά στοιχεία των αρχών του 19^{ου} αιώνα στο έργο του Στεφάνου Κομμητά, Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 177-198.

¹⁷⁹⁵Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα ...*, *Αναγνωστικά - Ονομαστικόν*, ό. π., σσ. 8-10.

¹⁷⁹⁶Ο. π., σσ. 10.

διαφόρων αντικειμένων, παραθέτει σε μερικές περιπτώσεις την ευρωπαϊκή, την τουρκική, τη βλαχική ονομασία, αλλά και τις συνήθειες τόσο των Ευρωπαίων όσο και των Τούρκων,¹⁷⁹⁷ καθώς και με λεπτομερή περιγραφή μας αναφέρει τη χρήση και τη χρησιμότητα του κάθε χώρου από τους Έλληνες, τους Ευρωπαίους και τους Τούρκους.

Στη συνέχεια, ο λόγιος καταγράφει τα ονόματα των επίπλων ή σκευών του οίκου: «την κλίνη, το ανακλιντήριο, την καθέδρα, τον θρόνο, το βάθρο, τον οκλαδία, το υποπόδιο, τους τάπητες, την τράπεζα, τα στρώματα, τα προσκεφάλαια, τα παραπετάσματα, το κάτοπτρο, τις εικόνες, το ωρολόγιο, το χειρόνιπτρο, το πτυστήριο, την κιβωτό, τη σκευοθήκη, τον κηροστάτη, το κηροψάλιδο, τον λαμπαδούχο, τον λυχνοστάτη, τον λύχνο, τον φανό, το κωδώνιον, το μυιαστήριον, τη βιβλιοθήκη, το αναλόγιον, το γραπτήριο» και τα είδη του γραφείου: «χάρτην, μέλαν, μελανοδοχείον, καλάμους ή γραφίδας, μολυβδογραφίδας, μαχαιρίδια, ψαλίδια, άμμο, αμμοδοχείο, σφραγίδας, σφραγιδοκήρια, σφραγιδάζυμα, τετράδια, χαρτοφύλακες». Γίνεται ιδιαίτερη μνεία στο γραφείο του εμπόρου, ο οποίος εγκλείει στο γραπτήριο τα κατάστιχά του ή βίβλους των λογαριασμών του. Κάνει επίσης λεπτομερή αναφορά στα μέρη και στα υλικά του κοιτώνας ή θαλάμου του ύπνου, καθώς και στα αναγκαία αυτού του χώρου και διακρίνει τα ενδύματα σε «ημερινά» και «νυκτικά»¹⁷⁹⁸.

Καταγράφει ακόμη με ξεχωριστή λεπτομέρεια τα ονόματα των σκευών του μαγειρείου που χρειάζεται ο μάγειρας για την παρασκευή των φαγητών του. Δεν παραλείπει να σημειώνει, όταν γνωρίζει και την ευρωπαϊκή ορολογία για κάποια σκεύη. Αναφέρεται και στην αισθητική του μαγειρείου, επισημαίνοντας την ύπαρξη του φιλοκάλιου, το οποίο χρησιμεύει, για να φιλοκαλεί και να καθαρίζει το μαγειρείο. Χαρακτηριστική είναι και η αναφορά στα καρυκεύματα (τον κρόκκο, το κινάμωμο, το πιπέρι κ.ά.) που χρησιμοποιεί ο μάγειρας, με σκοπό την καλή όψη και την ηδονή, όπως γράφει¹⁷⁹⁹.

Αναφέρει επίσης τα ονόματα των αναγκαίων του τραπέζιού, όταν ετοιμάζεται συμπόσιο ή δείπνο. Συγχρόνως, με την λεπτομερή ορολογία που καταγράφει ο Κομμητάς, μας μεταφέρει ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τα ήθη και έθιμα της εποχής. Μάλιστα, όσον αφορά στη συμπεριφορά των συνδαιτημόνων στο τραπέζι, γράφει χαρακτηριστικά: «Οι δε δαιτυμόνες, οι οποίοι είναι προσκεκλημένοι παρά του εστιάτορος, έρχονται εις την τράπεζαν. Και πρώτον μεν φέρειν το παιδίον το χειρόνιπτρον, και χύνει ύδωρ με τον πρόχοον εις την λεκάνην, και νίπτουσι τας χείρας των· έπειτα τας σπογγίζουσιν εις το χειρόμακτρον· και ούτω καθίζουσιν εις τους θρόνους πλησίον της τραπέζης· προ του δε να καθίσωσι, πίνουσιν οι θέλοντες και οινόπνευμα (ρακίον). Ο δε δαιτρός, πρώτον μεν διαμοιράζει εις τους δαιτυμόνας τον ζωμόν [...]· έπειτα δε μιστύλλει τα κρέατα εις μερίδια και μοιράζει και αυτά εις τους δαιτυμόνας. Εις δε τα οπτά (εψητά) παραβάλλονται και εις παροψίδια ή οξύβαφα και τι είδος εμβάμματος, το οποίον οι Ευρωπαίοι ονομάζουσιν σαλάταν [...]»¹⁸⁰⁰.

Και συνεχίζει: «Εις μεν την Ελλάδα συνειθίζουσι να έχωσιν οινοχόους· [...]. Εις δε την Ευρώπην, και εις τας μεγάλας πόλεις της Ελλάδος, έχει έκαστος ίδιον ποτήριον, και ίδιον κρατήρα εξ υέλου, και πίνει όταν θέλη». [...]. «Όταν δε τρώγωσι τα τραγήματα ή τας οπώρας, τότε οι πλουσιώτεροι φέρουσιν εις την τράπεζαν και ανθοσμίαν οίνον, ή άλλον κατεσκευασμένον, και πίνουσι πάντες»¹⁸⁰¹.

¹⁷⁹⁷Ο. π., σ. 11.

¹⁷⁹⁸Ο. π., σσ. 13-16.

¹⁷⁹⁹Ο. π., σσ. 17-19.

¹⁸⁰⁰Ο. π., σ. 20.

¹⁸⁰¹Ο. π., σ. 20.

Ο λόγιος συνεχίζει με την παράθεση των αναγκαίων ονομάτων των πυρείων και του πυρός, δηλαδή τα «αναγκαία εργαλεία εις το ανάπτωμεν πυρ»¹⁸⁰².

Έπονται τα ονόματα των ελληνικών ενδυμάτων, με τα υλικά κατασκευής τους, για τα οποία ο Κωφιώτης λόγιος επισημαίνει ότι «Επειδή ημείς φορούμεν ενδύματα διαφόρων εθνών· διά τούτο κατά το παρόν δεν μπορούμεν να τα ονομάσωμεν με ονόματα ελληνικά, ως Έλληνες. Διά να επιτύχωμεν όμως, ποτέ τον σκοπόν, ας ονομάσωμεν κατά το παρόν τα ενδύματα των προγόνων μας Ελλήνων»¹⁸⁰³. Η παραπάνω επισήμανση του Κομμητά είναι ενδεικτική της στροφής των Ελλήνων της εποχής εκείνης στη δυτική ενδυμασία. Διαχωρίζει τα μέρη των ελληνικών ενδυμάτων, τα οποία καταγράφει και είναι τα εξής: «αι πτέρυγες ή το πτερύγιον, τα κράσπεδα ή ώα, η πέζα, η κροκίς, η πόρπη, αι περόναι, η ενετή, οι θύσανοι, οι κρωσσοί, ο βους»¹⁸⁰⁴.

Ο Κομμητάς αναφέρει σχετικά: «Τα ελληνικά ενδύματα ελέγοντο και ιμάτια και εσθήτες· ήσαν δε ταύτα· ο χιτών ή το χιτώνιον, η χλαίνα, η χλανίς, η χλαμύς, ο ορθοσταδίας, η εξωμίς, η επωμίς, η ξυστίς, το κιμβαρικό, το ζώμα, το περίβλημα, το λήδος, η αμπεχόνη ή το αμπεχόνιον, ο πέπλος, ο εανός, τα περίνησα, η σκελέα, το φάρος, ο πίλος, αι χειρίδες, το περίζωμα, η ταινία»¹⁸⁰⁵. Επισημαίνει ότι «η χλαμύς ήτον επανωφόριον στρατιωτικόν, η εξωμίς δε ονομάζετο χιτών, όστις είχε μίαν μασχάλην και ο εις ώμος, και η μία χειρ ήτον έξω [...] ήτον ως επί το πλείστον, φόρεμα ποταπών ανθρώπων»¹⁸⁰⁶. Υπογραμμίζει ότι οι Αττικοί, τη ζώνη την έλεγαν στρόφιον, ενώ για τον πέπλο γράφει: «ο πέπλος είναι ρούχο των γυναικών των επισήμων, όσων κατοικούσαν στις πόλεις»¹⁸⁰⁷.

Παράλληλα, καταγράφει τα ονόματα των ελληνικών υποδημάτων των παλαιών Ελλήνων, τα οποία είναι: «η κρηπίς, η εμβάς, αι σχισταί, αι ασκέραι, οι κονίποδες, το κάττυμα, το σανδάλιον, η βλαύτη, η βαυκίς, τα πέλυντρα, τα πέδιλα, αι πηλοβατίδες, και η καρβατίνη»¹⁸⁰⁸. Δεν περιορίζεται μόνο στην αναφορά τους αλλά και προσδιορίζει το είδος των δερμάτων κατασκευής, διαχωρίζει τα υποδήματα ανάλογα με το φύλο, την εποχή που τα φοράνε, την ηλικία αυτών που τα φοράνε (τους κονίποδες φορούσαν οι γέροντες) και το επάγγελμα αυτών που το φοράνε. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Καρβατίνη δε ελέγετο αγροικικόν υπόδημα (τα τζαρούχια)»¹⁸⁰⁹.

Έπονται κάποια περσικά ενδύματα, τα οποία αναφέρουν οι παλιοί Έλληνες: «ο κάνδυς, η αναξυρίδα, τα σαραβάρια, η κυρβασία, η κίδαρος, η τίαρα»¹⁸¹⁰.

Ο Κομμητάς συμπεραίνει ότι: «Ταύτα γινώσκοντες τα ονόματα των ενδυμάτων και των υποδημάτων των παλαιών, δυνάμεθα να ονομάσωμεν με ελληνικά ονόματα, όταν η χρεία απαιτήση, και τα εθνικά ενδύματα, όσα μας κάμνει η ανάγκη να ενδυώμεθα»¹⁸¹¹.

Έπειτα παραθέτει τα ονόματα της πόλεως, σκιαγραφώντας την πολεοδομία της καθώς και: τις κόμεις, τις κωμοπόλεις και τις πόλεις, ανάλογα με τον αριθμό των οικιών, την περίφραξη της πόλης με τείχη και τάφρους γύρω από αυτά, περιγράφει τις λεωφόρους, τις πλατείες, τις στενωπούς, τις αγιές, τις αγορές, που είναι τα πάντα λιθόστρωτα. Απεικονίζει αναλυτικά, τα δημόσια οικοδομήματα, τις λειτουργούσες υπηρεσίες και επιχειρήσεις της εποχής και το έργο που προσφέρουν: τους ναούς, τις ακαδημίες, τα πανδιδακτήρια, τα βουλευτήρια, τα κριτήρια, τα δεσμωτήρια, τις οπλοθήκες, τις αποθήκες,

¹⁸⁰²Ο. π., σσ. 21-23.

¹⁸⁰³Ο. π., σσ. 24-25.

¹⁸⁰⁴Ο. π., σ. 21.

¹⁸⁰⁵Ο. π., σ. 23.

¹⁸⁰⁶Ο. π., σ. 25.

¹⁸⁰⁷Ο. π., σ. 26.

¹⁸⁰⁸Ο. π., σ. 27.

¹⁸⁰⁹Ο. π., σσ. 27-28.

¹⁸¹⁰Ο. π., σ. 28.

¹⁸¹¹Ο. π., σ. 28.

τα νοσοκομεία, τα ορφανοτροφεία, τα τελωνεία, τα ταχυδρομεία, τα θέατρα, τα ξενοδοχεία, τα βαλανεία, τα οψοπωλεία ή μαγειρεία, τα καπηλεία, τα τεχνουργεία, τα βαναυσουργεία, τα εργαστήρια, τα πρατήρια, τους θόλους, τα φρεάτια (πηγάδια), τις πηγές (βρύσεις), τα αρτοποιεία, τα πλακουντοποιεία και άλλα, την ακρόπολη της κάθε πόλεως, όπου στους πύργους της υπάρχουν ρολόγια και στους πύργους των ιερών ναών, κώδωνες εύχοι. Περιγράφει τη δομή της πύλης της πόλης, τις τοποθεσίες των προαστίων, γράφοντας ότι υπάρχουν κήποι και οικίες προς ηδονή και διασκέδαση, αλλά και κοιμητήρια. Στα προάστια αναφέρει ότι κατοικούν οι άοικοι, που λέγονται νομάδες, οι σκηνίτες και οι τρωγλοδύτες¹⁸¹².

Καταγράφει επίσης τα συγγενικά ονόματα¹⁸¹³, τα πρατήρια ή πωλητήρια, δηλαδή τα καταστήματα της εποχής¹⁸¹⁴.

Στην ενότητα «Περί τεχνών» και στα κεφάλαια: «Περί ιστουργίας ή υφαντικής», «περί ραπτικής», «περί μηλωτοποιίας», «περί περικνημιδοποιίας», «περί πιλοποιίας», μας παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τις πρώτες ύλες της υφαντουργίας, που ήταν το λινάρι, το καννάβι, το βαμβάκι, το μετάξι και το μαλλί. Διασώζει χρήσιμες μαρτυρίες για την ορολογία της υφαντικής τέχνης, για τα είδη των υφασμάτων, τον τρόπο ύφανσης, τα εργαλεία και τον τρόπο χρήσης τους¹⁸¹⁵. Αντίστοιχα, στο κεφάλαιο «Περί βυρσοδεψικής» εξιστορεί τα είδη δερμάτων που επεξεργάζεται ο βυρσοδέψης, δηλαδή το βόειο ή του ίππου για τα καττύματα (είδος υποδήματος) και τα δέρματα μοσχαριών, προβάτων και αιγών για τα υπόλοιπα υποδήματα. Στο κεφάλαιο «Περί υποδηματοποιίας» μας δίδει χρήσιμες πληροφορίες για τις πρώτες ύλες, για τα είδη δερμάτων και υφασμάτων που χρησιμοποιεί ο τεχνίτης. Διασώζει μαρτυρίες για την ορολογία της υποδηματοποιίας, τα εργαλεία του υποδηματοποιού και τον τρόπο ραψίματος των υποδημάτων¹⁸¹⁶.

Στο κεφάλαιο «Περί τοιχοποιού»¹⁸¹⁷ αναφέρει τα υλικά τοιχοποιίας και δίδονται συμβουλές για τη σωστή συγκόλληση και στερέωσή τους. Στα κεφάλαια «Περί λιθοτομίας», «περί λιθοξοϊκής», «περί κεραμείας», «περί υλουργικής (ξυλουργικής)», «περί τεκτονικής», «περί βαφικής», «περί υελοποιίας», «περί χαλκευτικής ή σιδηρουργικής», «περί καδδοποιίας και βικοποιίας», «περί κασσιτεροεργίας», «περί χρυσοχοϊκής», «περί ωρολογοποιίας», «περί αμαξοποιίας», «περί ηνιοχίας», «περί επισαγματοποιίας», «περί ιμαντοποιίας», «περί ιπποκομίας», «περί ιππέως», «περί σχοινοπλοκίας», «περί κοσκινοποιίας», «περί κουρευτικής» ο Κομμητάς παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τις τέχνες αυτές, όπως την ορολογία, τα εργαλεία και τον τρόπο εργασίας των τεχνιτών αυτών¹⁸¹⁸.

Στο κεφάλαιο: «Έργα των αγροτών ή χωρικών: α'. περί γεωργικής»: καταγράφει τις γεωργικές εργασίες και μας παραδίδει την ορολογία των εργαλείων του αγρότη, με περισσές λεπτομέρειες, διασαφηνίζοντας τη χρηστικότητα του καθενός, καθώς και τις φάσεις των εργασιών του αγρότη από τη σπορά μέχρι τον θερισμό του σίτου. Συγχρόνως, παρέχει συγκριτικές πληροφορίες για τον ευρωπαϊκό τρόπο διαχωρισμού του σίτου από την καλάμη¹⁸¹⁹. Συνεχίζει με το κεφάλαιο «Περί μύλου», όπου αναλύει τις διαδικασίες για την παρασκευή του αλευριού¹⁸²⁰. Στο κεφάλαιο «Περί αρτοποιίας» αναφέρει όλα τα

¹⁸¹²Ο. π., σσ. 28-31.

¹⁸¹³Ο. π., σσ. 32-34.

¹⁸¹⁴Ο. π., σσ. 34-35.

¹⁸¹⁵Ο. π., σσ. 35-36.

¹⁸¹⁶Ο. π., σσ. 37-38.

¹⁸¹⁷Ο. π., σ. 38.

¹⁸¹⁸Ο. π., σσ. 38-50.

¹⁸¹⁹Ο. π., σσ. 50-53.

¹⁸²⁰Ο. π., σσ. 53-54.

στάδια παρασκευής του άρτου, δίνοντάς μας συγχρόνως, την ορολογία, της αρτοποιίας της εποχής, αλλά και την ορολογία που χρησιμοποιούσαν οι παλαιότεροι αρτοποιοί¹⁸²¹.

Στο κεφάλαιο «Περί κτηνοτροφίας» καταγράφει τα κατοικίδια ζώα που εκτρέφουν οι χωρικοί με κόπο αλλά και τα παραγόμενα προϊόντα¹⁸²². Στο κεφάλαιο «Περί μελιττουργίας» μας δίνει τον κύκλο αναφοράς για τη μέλισσα, το μέλι, το κερί, την κηρύθρα κ.ά. και τις εργασίες των μελισσοκόμων¹⁸²³.

Στο κεφάλαιο «Περί φυτουργικής ή κηπουρίας»¹⁸²⁴ περιγράφει τα φυτά που καλλιεργούν οι κηπουροί, τις εργασίες τους, τους καρπούς των φυτών, τα είδη, τη χρήση και τις ωφέλειες των άκαρπων δέντρων, τον τρόπο εμβολιασμού των δέντρων, τις εύοσμες πόες.

Στο κεφάλαιο «Περί αμπελουργίας»¹⁸²⁵ καταγράφονται οι εργασίες του αμπελουργού, οι ασθένειες του αμπελιού και ο τρόπος αντιμετώπισής τους, οι εργασίες του τρύγου και η επεξεργασία και η αποθήκευση του μούστου, η απόσταξη της ρακής ή του οينوπνεύματος από τα σταφύλια και τα δαμάσκηνα, καθώς και τα σύνεργα του οινοποιού.

Στο κεφάλαιο «Περί θηρευτικής»¹⁸²⁶, περιγράφει τα θηράματα των κυνηγών, τους τρόπους κυνηγιού, τα όπλα και συγκρίνει τα όπλα των κυνηγών της εποχής του, με αυτά των παλαιότερων εποχών.

Στο κεφάλαιο «Περί αλιευτικής» αναφέρονται τα ψάρια που ζουν στα νερά των ποταμών, των λιμνών και της θάλασσας, τα εργαλεία άγρευσης των αλιευμάτων¹⁸²⁷.

Στο κεφάλαιο «Περί λινουργίας»¹⁸²⁸ αναλύεται ο τρόπος καλλιέργειας και επεξεργασίας των νημάτων του λιναριού και του κανάβεως, αλλά και η παραγωγή λινέλαιου από τους σπόρους του.

Στο κεφάλαιο «Περί βαμβακοεργίας» γίνεται λόγος για το «παμβάκιον» ή «πάμβακα» (βαμβάκι). Περιγράφονται οι διαδικασίες, οι μηχανές και τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την επεξεργασία του μέχρι να δημιουργηθεί το νήμα για πολυειδή πανιά¹⁸²⁹.

Στα κεφάλαια «Περί εριουργίας και μεταξοποιίας»¹⁸³⁰ αναφέρονται οι εργασίες για την παραγωγή του μάλλινου και μεταξωτού υφάσματος, ενώ στο κεφάλαιο «Περί μεταξοποιίας» ο Κομμητάς πραγματεύεται όλη τη διαδικασία παραγωγής του μεταξιού, διεξοδικότατα. Μας παραδίδει ιστορικές πληροφορίες για τον τόπο που ξεκίνησε η παραγωγή του μεταξιού: «Ήτον τις τόπος της Ασίας, τον οποίον ωνόμαζον οι παλαιοί Σηρικήν, εις αυτόν εγένετο η μετάξι· ὅθεν και τα εξ αυτής νήματα ωνομάζοντο σηρικά νήματα· και τα υφάσματα, σηρικά υφάσματα»¹⁸³¹. Ακολουθεί εκτενής αναφορά για την επεξεργασία των μεταξοφόρων σκωλήκων, τον τόπο φύλαξης, τις θερμοκρασίες, τις συνθήκες ανάπτυξης και όλη τη διεργασία επιμέλειας και παραγωγής μέχρι τη δημιουργία του κουκουλιού και του νήματος του μεταξιού, από το οποίο δημιουργούνται ποικίλα είδη υφασμάτων. Σύμφωνα με τον λόγοιο: «τα ευμορφότερα έπιπλά μας είναι από μετάξην»¹⁸³².

---

¹⁸²¹Ο. π., σσ. 54-55.

¹⁸²²Ο. π., σσ. 55-56.

¹⁸²³Ο. π., σσ. 56-57.

¹⁸²⁴Ο. π., σσ. 57-60.

¹⁸²⁵Ο. π., σσ. 60-62.

¹⁸²⁶Ο. π., σσ. 62-63.

¹⁸²⁷Ο. π., σ. 63.

¹⁸²⁸Ο. π., σσ. 63-64.

¹⁸²⁹Ο. π., σσ. 64-65.

¹⁸³⁰Ο. π., σσ. 65-67.

¹⁸³¹Ο. π., σσ. 65-66.

¹⁸³²Ο. π., σ. 67.

Ακολουθούν σημαντικές ιστορικές αναφορές για την ορολογία των πλοίων από τους παλαιότερους και από τους νεότερους, για τον τρόπο κατασκευής των παλαιών και των νεότερων πλοίων, διακρίνονται τα αλιευτικά από τα πολεμικά πλοία, καταγράφονται οι ονομασίες των κωπηλατών, το πανί, το κατάρτι, οι τροχαλίες, η κάμιλος, η άγκυρα, η πυξίδα. Γίνεται ιδιαίτερη μνεία στα όργανα διοίκησης του πλοίου και αναλύεται η περιοχή του νεωρίου, όπου τα πλοία κατασκευάζονται¹⁸³³.

Το τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους του «Ονομαστικού», όπου πραγματεύεται τα «περί εμπορίας», αναλύει τις εργασίες των εμπόρων. Ο Κομμητάς, διακρίνει τους εμπόρους σε απλούς, σε μεγαλέμπορους, σε μεσίτες, σε μεταπράτες και σε τραπεζίτες. Ενώ παράλληλα καταγράφονται τα παραστατικά τους, το βασικό εργαλείο τους - η ζυγαριά - αλλά και τα μέσα μεταφοράς εμπορευμάτων: η ταχυδρομική άμαξα ή ο ίππος¹⁸³⁴.

Επιχειρώντας τώρα μια κριτική ανάλυση του λαογραφικού λόγου του Κομμητά, πρέπει να επισημάνουμε ότι για τον λόγιο-παιδαγωγό, η εκμάθηση των ονομασιών των πραγμάτων του κοινωνικού βίου ή του λαϊκού πολιτισμού αποτελεί μέρος της μητρικής γλώσσας, που θα οδηγήσει τους μαθητές στη γνώση της δικής τους πολιτισμικής παράδοσης. Στις ονομασίες των πραγμάτων του κοινωνικού βίου αντικατοπτρίζεται η κοινή πολιτισμική κληρονομιά. Γλώσσα και πολιτισμός συλλειτουργούν, εντάσσουν το άτομο στην παράδοση και στην ιστορική πολιτισμική του συνέχεια.

Πράγματι, ο Κομμητάς παρουσιάζει με εκτενή τρόπο τον υλικό πολιτισμό του ελληνικού λαού. Ασχολείται με τη μελέτη όλων των διαστάσεων της ανθρώπινης κοινωνικής ζωής. Εξετάζει τη ζωή του ελληνικού λαού στο σύνολό της και σε όλες τις εκδηλώσεις της. Προσπαθεί να ερμηνεύσει τις λαϊκές εκφάνσεις του βίου του ελληνικού λαού μέσω του πνευματικού και υλικού πολιτισμού του, του λαϊκού πολιτισμικού «γίγνεσθαι». Χρησιμοποιεί την πολιτισμική σύγκριση ως αναλυτικό εργαλείο έρευνας, αντιπαραβάλλοντας την πολιτισμική ποικιλότητα άλλων εθνών. Αναζητά την ομοιογένεια και την ομοιομορφία στις υλικές και πνευματικές συμπεριφορές των μελών της ελληνικής μικροκοινωνίας. Με το έργο του, θέτει τις βάσεις για την ανίχνευση της ιστορικότητας του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού. Πραγματεύεται την ταυτοποίηση της αδιάκοπης συνέχειας του ελληνισμού μέσα από τις συγχρονικές και διαχρονικές κοινωνικές δομές της πορείας του.

Ουσιαστικά, μελετά σε βάθος τον υλικό πολιτισμό, τη ζωή, την ίδια την καθημερινότητα, τις απλές και επαναλαμβανόμενες πρακτικές και τεχνικές που εξασφαλίζουν την επιβίωση του ελληνικού λαού, τα αντικείμενα, τους όρους που τη συνθέτουν και τις κοινωνικές σχέσεις που αντανακλούν, λειτουργώντας ως μεσολαβητές τους, για να ανακαλύψει το πλαίσιο της καθημερινής ζωής σε όλες τις εκφράσεις της. Έτσι, αποθησαυρίζει τη συνολική εικόνα της ζωής της ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας.

Επομένως η καταγραφή της ελληνικής λαογραφικής έκφρασης από τον Κομμητά, μας παραπέμπει σε γενικές γραμμές στο ξεκίνημα της εξωτερίκευσης των δυτικότροπων καταναλωτικών εκφράσεων και συμπεριφορών των Νεοελλήνων. Από το λαογραφικό του έργο γίνεται αντιληπτή, η μεταβολή της κοινωνικής στάσης και το πέρασμα από την κλειστή οθωμανική κοινωνία με την αργή κινητικότητα στον δυτικοστραφή κοινωνικο-οικονομικό προσανατολισμό.

Τα κείμενά του υποδηλώνουν αυτή τη μεταστροφή, όσον αφορά στο περιεχόμενο και στην κοινωνική σημασία των καταναλωτικών συμπεριφορών. Έχουμε κοινωνική και

---

¹⁸³³Ο. π., σσ. 67-72.

¹⁸³⁴Ο. π., σσ. 73-75.

πολιτισμική μεταλλαγή και εμφάνιση νέων νοοτροπιών. Μέσα στο σπίτι αρχίζουν να παρατηρούνται οι τεχνικές διευκολύνσεις και το ξεκίνημα μιας νέας κοινωνικής ζωής.

Ο Κομμητάς μελετά την υλική ζωή, την παραδοσιακή κοινωνία των Ελλήνων, τον δομημένο χώρο, ως έκφραση της κοινωνικότητας του συνόλου και των μελών του. Εξετάζει την πόλη και το χωριό. Το χωριό αναλύεται ως οικισμός αγροτικός, ως οικονομική παραγωγική μονάδα, ως διοικητική και βέβαια, κοινωνική. Διερευνά την κατοικία με τις χωροταξικές διαφοροποιήσεις και τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές ετερότητες. Μελετά τη διαφοροποιημένη οικιστική δόμηση ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες και τον μετασχηματισμό του προγενέστερου πολιτισμικού σχήματος.

Βέβαια, ο Κομμητάς ζει τη χρονική περίοδο, όπου επιτρέπεται η εισαγωγή και η ανανέωση των πρακτικών, των ιδεών, των υλικών και των κοινωνικών συμπεριφορών, όπου τα αστικά και τα αγροτικά στρώματα διαμορφώνουν διαφορετικά οικιστικά πλαίσια. Βιώνει τη διαμόρφωση της νέας προϊούσας συνείδησης των κοινωνικών τάξεων, τη δόμηση του κοινωνικού γοήτρου των καινούριων κοινωνικών τάξεων. Καταγράφει τον νεοδιαμορφούμενο οικιακό χώρο, τις απαιτήσεις της αστικής κοινωνίας, τον διαχωρισμό της οικιακής εργασίας και της δημόσιας επικοινωνίας, παρατηρεί τους νέους όρους συνύπαρξης των δύο φύλων και τον τρόπο διαχείρισης του ιδιωτικού χώρου.

Είναι αλήθεια ότι, στον Κομμητά, η φορεσιά λειτουργεί ως πολιτισμικό, ιστορικό και κοινωνικό φαινόμενο, η οποία δρα καταλυτικά ως μέσο διατήρησης και εξασφάλισης της τοπικής κουλτούρας και ταυτότητας. Με τις ενδυματολογικές του θέσεις προσπαθεί να καλλιεργήσει το αίσθημα της ελληνικότητας και να συγκρατήσει τη συνοχή του ελληνισμού, που έτεινε στη διάσπαση και την ανατροπή. Η ενδυμασία αποτελεί σταθερό σημείο προσδιορισμού της ελληνικής κουλτούρας και λειτουργεί ως σύμβολο συλλογικότητας.

Αυτή τη χρονική περίοδο, που η ενδυμασία ανακηρύσσεται σε εθνική, ο Κομμητάς υιοθετεί το νέο ενδυματολογικό μοντέλο που ερείδεται σε οικεία σχήματα, αλλά είναι εμπνευσμένο, κυρίως, από τη δυτική μόδα της εποχής. Αποκαλύπτει τη θέληση και αποδοχή της κοινωνίας να γίνει μέτοχος της δυτικοευρωπαϊκής κουλτούρας. Καταχωρίζει τη στάση του αγροτικού κόσμου που παρακολουθεί τις προσπάθειες για ενσωμάτωσή του σε μια νεοσύστατη κεντρική εξουσία.

Ακόμη, αποτυπώνει τα αρχαιοελληνικά ενδύματα, την ιστορική πορεία τους, τις επιβιώσεις τους, τα ενδύματα του 19^{ου} αιώνα και καταγράφει τα στοιχεία της τοπικότητας, αλλά και τις αστικές-δυτικές, κατά βάση επιδράσεις, που εμπερικλείουν τις μεταξύ των κοινοτήτων επιρροές και σχέσεις. Εγγράφει τη στάση των αγροτικών στρωμάτων απέναντι στην εγχρηματισμένη οικονομία, ενώπιον των ποικιλότροπων ενσωματώσεων, στα δεδομένα μιας συνολικής-εθνικής κοινωνίας. Μεταφέρει τη μετατροπή της οικιακής παραγωγής σε βιοτεχνική, αλλά και το νέο οικονομικό κοινωνικό και πολιτισμικό μοντέλο που εμπνέεται από τα μηνύματα της Δύσης και καλείται να υπηρετήσει η ελληνική κοινωνία.

Στο πλαίσιο αυτό, κατανοούμε ότι ο Κομμητάς μελετά τον παραδοσιακό ελληνικό πολιτισμό την εποχή της τουρκοκρατίας, με σκοπό την ιστορική αποκατάστασή του. Μέσα από την λαογραφική του διερεύνηση, μελετώντας την παραγωγή, τα επαγγέλματα, την τεχνολογία, τη χρήση των αγαθών, τα εργαλεία του παρόντος και του παρελθόντος, αναζητά τα ιστορικά απομεινάρια μιας ένδοξης εποχής, που θα βοηθήσουν το νέο έθνος να ανανήψει πολιτισμικά. Επιχειρεί μια ολόπλευρη εξέταση των κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων με στόχο τη στήριξη του ελληνικού πολιτισμού.

Στρατευμένος λοιπόν, στον αγώνα της εθνικής υποστήριξης-ανόρθωσης, μέσω της ένδοξης αρχαιοελληνικής επαναβίωσης, συγκρίνοντας τον υλικό και πνευματικό νεοελληνικό λαϊκό πολιτισμό με αυτόν που μας άφησαν οι κλασικοί και οι μετα-κλασικοί συγγραφείς, αποκαλύπτει τις ομοιότητες μεταξύ της αρχαίας και της νέας ελληνικής

λαογνωσίας και αποδεικνύει τη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού. Με τη διαχρονική ελληνική λαογραφική προσέγγιση επιδιώκει να συνδεθεί με την ιδέα της συνέχειας του έθνους στον χρόνο και την ενότητα στον χώρο.

8.4 Η παιδαγωγική προσέγγιση της λαογραφίας από τον Κομμητά

Ο Κομμητάς θεωρεί αναγκαία τη σπουδή και γνώση της Λαογραφίας από τους μαθητές των μικρών σχολικών τάξεων. Την ονομάζει «υποθέσεις των εν τω κοινωνικώ βίω»¹⁸³⁵ και την εντάσσει από το έτος 1827 στην παιδαγωγική του σειρά: «Παιδαγωγικά Μαθήματα».

Ο λόγιος θεωρεί ότι οι μαθητές από το ξεκίνημα του σχολικού βίου, από τη χρονική περίοδο εκμάθησης της ανάγνωσης, πρέπει να μαθαίνουν και τις ονομασίες των πραγμάτων¹⁸³⁶. Για τον ίδιο, πρώτηστη φροντίδα των μαθητών είναι να μάθουν τα ονόματα του ανθρώπινου σώματος και να συνεχίσουν με τη λαογραφική μάθηση, ξεκινώντας από τα ονόματα της οικίας ή του οίκου. Οφείλουν να γνωρίζουν την ιστορική πορεία της ανθρώπινης κατοικίας από τις σπηλιές μέχρι τις μέρες του, τον τρόπο χωρισμού της κατοικίας των παλαιών Ελλήνων¹⁸³⁷. Οι μαθητές για τον λόγιο-παιδαγωγό οφείλουν να γνωρίζουν τη λειτουργική χρήση του κάθε μέρους του οίκου, όλα τα αναγκαία ονόματα, τα οικιακά και τα έργα των αγροτών ή χωρικών¹⁸³⁸, τα έργα και τα επιτηδεύματα των αγροτοδιδαιτων, αλλά «και τας αναγκαίας τέχνας, αι οποίαι μάλιστα γίνονται εις τας πόλεις, όπου και τεχνουργεία οικοδομούνται και εργαστήρια είναι ικανά διά να πωλούνται των τεχνητών τα τεχνουργήματα»¹⁸³⁹.

Πριν το τέλος του τρίτου κεφαλαίου, του πρώτου μέρους του «Ονομαστικού» με τίτλο: «Ονόματα των επίπλων ή σκευών του οίκου», ο Κομμητάς γράφει ως συμπέρασμα: «Ο διδάσκαλος λέγει, ότι δεν είναι ίδιον ευσεβούς, να ανακλιθή εις την κλίνην, προ του να κάμη την ωρισμένην του προσευχήν μήτε πάλιν, αφ ου σηκωθή από την κλίνην, να αρχίση τι έργον, προ του να ευχαριστήση τον πλάσαντα αυτόν Θεόν· όθεν μας παραγγέλλει πάντοτε, να μην αφήνωμεν την καθημερινήν μας προσευχήν»¹⁸⁴⁰.

Η παραπάνω παιδαγωγική επισήμανσή του δεικνύει ότι ο Κομμητάς θεωρεί ως απαραίτητο στοιχείο της λαογνωσίας του απλού Έλληνα Ορθόδοξου χριστιανού τη θεοσέβεια, τη θεογνωσία και την απόδοση προσευχητικής ευχαριστίας στον πλάστη δημιουργό του. Ως πιστός φύλακας της παράδοσης, θεωρεί ως ένδειξη της ευσέβειας τη συνεχή προσευχή. Από μικρή ηλικία ο διδάσκαλος πρέπει να εμπνεύσει την ευλάβεια και τη θεοσέβεια. Παράδοση για τον Κωφιώτη λόγιο δεν είναι μόνο ο υλικός πολιτισμός, αλλά και ο θησαυρός της Ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Τα παιδιά από μικρή ηλικία πρέπει να μάθουν να προσεύχονται. Δεν μπορεί να πλησιάζουν τα παιδιά στο τραπέζι, όπως τα άλογα ζώα στο παχνί. Είναι συστατικό στοιχείο της ελληνορθόδοξης χριστιανικής πατερικής παράδοσης να μαθαίνουν ότι όποιος θέλει να απολαμβάνει τα δώρα του Θεού πρέπει να τα αιτείται, αλλά και να ευχαριστεί τον Θεό, εφόσον αυτός του τα χορηγεί. Ο άνθρωπος από μικρός εισέρχεται στο κλίμα της ευλάβειας και της δυνατής ένθερμης προσευχής που πηγάζει από την αθώα παιδική καρδιά και είναι ευάρεστη στον Θεό.

Στο έβδομο κεφάλαιο του πρώτου μέρους του «Ονομαστικού» με τίτλο: «Ονόματα των ενδυμάτων», ο Κομμητάς γράφει: Ο διδάσκαλος οφείλει να εξηγήει στους μαθητές του,

¹⁸³⁵Κομμητάς, *Ονομαστικόν*, Κώδικας 1988, ..., ό. π., φ. 1.

¹⁸³⁶Ο. π., φ. 1.

¹⁸³⁷Ο. π., φφ. 7-8.

¹⁸³⁸Ο. π., φ. 29.

¹⁸³⁹Ο. π., φ. 41.

¹⁸⁴⁰Ο. π., φ. 14.

τα ελληνικά ενδύματα, για να ονομάζουν τα παιδιά τα ενδύματα με ελληνικά ονόματα και να αποφεύγεται πάσα βαρβαρική ονομασία ως παιδιά γνήσια της Ελλάδος¹⁸⁴¹.

Στο δεύτερο μέρος του «Ονομαστικού»: «Ονομασίοι διαφόρων φυσικών πραγμάτων αναγκαίων εις γνώσιν εκάστου: Α' Περί Σώματος ή Ύλης», ο Κομμητάς απευθυνόμενος στους μαθητές θα γράψει: «Αφ' ου τέκνα μου, εμάθατε όλας τας αναγκαίας ονομασίας των διαφόρων πραγμάτων, όσα είναι αναγκαία εις τον κοινωνικόν βίον· πρέπει τώρα να μάθητε και τας αναγκαίας ονομασίας διαφόρων φυσικών πραγμάτων· διά να μη στερείσθε και τη γνώσιν τούτων. Διά να οδηγώμεθα όμως και εις τούτο με τάξιν, πρέπει πρώτον να μάθητε τας ονομασίας εν γένει των πραγμάτων, όσα υποπίπτουσιν εις τας αισθήσεις μας· είτα βαθμηδόν, να προχωρήσητε και εις τα κατά μέρος»¹⁸⁴².

Ο Κομμητάς, με τις παραπάνω υποδείξεις, επισημαίνει ότι με τα ήθη και έθιμα, τις εκφράσεις του καθημερινού λόγου, τις δοξασίες, τις παραδόσεις και τους θρύλους, τις παροιμίες, τις λαϊκές ιστορίες και την αξιοποίηση της πολιτισμικής παράδοσης, που αποτελεί μια πλούσια παρακαταθήκη με δυνατότητες παιδαγωγικών εφαρμογών, θα μπορέσει ο διδάσκαλος να ευαισθητοποιήσει τους μικρούς μαθητές για την αποδοχή των πολιτισμικών αξιών. Η ενασχόληση με λαογραφικά θέματα από την πλούσια πολιτισμική παράδοση θα διασυνδέσει τα γλωσσικά με τα ιστορικά μαθήματα. Η σωστή επιλογή θεμάτων από το πεδίο του λαϊκού πολιτισμού θα προβληματίσει, θα καλλιεργήσει, θα υποκινήσει, θα ψυχαγωγήσει, θα οδηγήσει στη μάθηση και συγχρόνως, θα εντάξει τους μαθητές στον πολιτισμό τους και θα τους εμπνεύσει να προσπαθήσουν να κάνουν κτήμα τους τις πανανθρώπινες αξίες. Ο λαϊκός πολιτισμός ενέχει τη λαϊκή σοφία, η οποία μπορεί να γίνει παιδαγωγός ζωής και να εμπλουτίσει την επιστημονική γνώση, να γεφυρώσει την επιστήμη με τη ζωή.

Ο Κομμητάς υπαινίσσεται ολοφάνερα τη σημασία του λαογραφικού λόγου στην διαμόρφωση της προσωπικής πολιτισμικής ταυτότητας, μέσα από την επικοινωνία με θεμελιακά κείμενα της λαϊκής δημιουργικής σκέψης, τα οποία θα κάνουν τους μαθητές κοινωνούς των πανανθρώπινων πρωταρχικών αξιών. Η τρυφερή παιδική ηλικία είναι το κλειδί για την αρμονική εγκόλπωση και την πολιτισμική ενσωμάτωση. Για τον Κωφιώτη λόγιο, ο ένδοξος ελληνικός πολιτισμός που είναι υψηλής πολιτισμικής αξίας, είναι πλούσιος σε πνευματικούς θησαυρούς και σε ενσταλάγματα σοφίας, άξια να εμφυτεύσουν στην παιδική ηλικία τη δημιουργική φλόγα της παράδοσης. Καλεί τον διδάσκαλο να εκμεταλλευτεί παιδαγωγικά τα γονιμοποιά στοιχεία του πλούσιου λαϊκού πολιτισμού. Υποδεικνύει την αξία της πολιτισμικής καλλιέργειας με τη μεσολάβηση του παιδαγωγικού λόγου που θα συντελέσει στη διατήρηση της ιστορικής-πολιτισμικής συνέχειας. Η καλλιέργεια της αγάπης στην παράδοση θα αποτελέσει για τη νέα γενιά σημαντικό εφόδιο και στέρεη βάση για τη δημιουργική σύνθεση του νέου πολιτισμού.

8.5 Συμπεράσματα

Ο Κομμητάς είναι ο λαογράφος ερευνητής που συγκεντρώνει και καταγράφει τις λαϊκές εκφράσεις του παρελθόντος, όπως παραμύθια, διηγήσεις και μύθους, λαϊκές παραδόσεις, πεποιθήσεις, άγραφους νόμους, έθιμα, δοξασίες, γλωσσικά μνημεία, επαγγέλματα και τεχνικές, θεωρώντας ότι έχουν ιστορική και πολιτισμική αξία. Δίνει έμφαση στο παρόν, αλλά και στη σχέση με το παρελθόν. Αξιοποιεί τις γραπτές πηγές και τις εθνογραφικές μαρτυρίες, για να θεμελιώσει την κοινωνική και πολιτισμική γνώση, ανιχνεύει τα χαρακτηριστικά της πολιτισμικής ταυτότητας της ελληνικής κοινωνίας που συγκροτούν την ιστορική της πραγματικότητα.

---

¹⁸⁴¹Ο. π., φ. 19.

¹⁸⁴²Ο. π., φ. 107.

Στη λαογραφική του έρευνα, μελετά το ελληνικό έθνος ως ενιαίο λαό του παρόντος και του παρελθόντος. Στο έργο του, ο Κομμητάς διαφυλάσσει τη συλλογική μνήμη και συμβάλλει στην αυτογνωσία της ταυτότητας του ελληνισμού. Καταγράφει τις ηθικές και υλικές αξίες του ελληνικού πολιτισμού, αναδεικνύει τη μοναδικότητα της ελληνικής κοινωνίας και την πολιτισμική της πολυμορφία. Στον 19^ο αιώνα που δομείται και συγκροτείται η έννοια του έθνους, επιστρατεύει το ένδοξο, υψηλό παρελθόν, εντοπίζοντας τη συνέχεια του νέου ελληνισμού τόσο στον χώρο όσο και στον χρόνο με τη σύνδεση με τον αρχαιοελληνικό κόσμο.

Στην περίοδο της προεπιστημονικής λαογραφίας χαράσσει τους δρόμους της διερεύνησής της, καταγράφοντας τις εκφάνσεις του ζωτικού χώρου της Γεωγραφίας, της Ανθρωπογεωγραφίας, της χωρογραφίας, της τοπογραφίας, της εθνολογικής σύστασης των κατοίκων της, κάνοντας αναφορά στα εγχώρια τεχνουργήματα, στις γεωργικές και ποιμενικές ασχολίες και τα εργαλεία τους, στα μαγειρικά και υφαντικά δρώμενα, στην ελληνική λαϊκή οικία, στην τροφή, στη στέγη, στην ενδυμασία, στη χειροτεχνία, στη λαϊκή τέχνη, παραθέτοντας το δημόδες λαογραφικό και γλωσσικό υλικό.

Παράλληλα, διαμορφώνει έναν επιστημονικό τρόπο έρευνας: κάνει συγκρίσεις δεδομένων, μελετά το ιστορικό βάθος του λαογραφικού αντικειμένου, αναδεικνύοντας το ως ιστορικό τεκμήριο ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας.

Ταυτόχρονα, συλλέγει και συγκροτεί το νέο πολιτισμικό μοντέλο¹⁸⁴³ που εμπνεόταν από τη Δύση και που αναπόφευκτα, μετέβαλλε ή έτεινε να μεταβάλλει τις πρακτικές, τις κοινωνικές συμπεριφορές και νοοτροπίες.

Ο Κομμητάς καταγράφει το πέρασμα από την οθωμανική στασιμότητα στην επιταχύνουσα δυτικότροπη αστική κοινωνικο-οικονομική κινητικότητα. Την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι ο δημιουργός της συστηματικής μελέτης του παραδοσιακού πολιτισμού της ελληνικής κοινωνίας, δηλαδή του αγροτικού χώρου, που τον ταυτίζει με τον εθνικό πολιτισμό, με σκοπό να στηρίξει την εθνική συνέχεια του ελληνικού έθνους. Προσπαθεί να επιβεβαιώσει τις βασικές παραδοχές της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Τον πολιτισμό της υπαίθρου τον αντιμετωπίζει ως φαινόμενο που παραμένει αναλλοίωτο στον χρόνο και ανεπηρέαστο από τις αλλαγές των κοινωνικών δομών και ως τέτοιο θεωρεί ότι εκφράζει τη βαθύτερη ουσία του έθνους. Επομένως, ταυτίζει τον λαό με το έθνος.

Όπως παρατηρεί η λαογράφος Α. Κυριακίδου - Νέστορος, «η εθνική και ιστορική συνείδηση των νεότερων Ελλήνων, καθώς και η έννοια του ελληνικού έθνους αναπτύσσονται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα προς τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, τη στιγμή δηλαδή της ακμής του Ελληνικού Διαφωτισμού, όταν ήδη στην Ευρώπη άρχιζε το ρομαντικό κίνημα»¹⁸⁴⁴.

Ο Κομμητάς, τη συγκεκριμένη αυτή ιστορική περίοδο, που η Ελλάδα είχε ανάγκη να υποστηρίξει την ίδια την ύπαρξή της, με τις λαογραφικές του μελέτες προσπαθεί να καλλιεργήσει την εθνική συνείδηση του ελληνικού λαού, να στηρίξει την ελληνική Επανάσταση, αλλά και την ιδέα της θεμελίωσης του νέου ελληνικού κράτους.

Κατά συνέπεια, ο λόγιος υποστηρίζει και αποδεικνύει την ταυτότητα του λαού και του έθνους και την άρδευση του πολιτισμού του νέου ελληνισμού από αυτόν της αρχαιότητας. Θεωρεί ότι ο λαϊκός ή παραδοσιακός πολιτισμός του προβιομηχανικού αγροτικού ελληνικού χώρου διατηρεί αμετάβλητες τις αξίες και τις αρετές του. Ο νεοελληνικός πολιτισμός είναι ένα σύνολο αρχαιοελληνικών επιβιώσεων, των οποίων ο

¹⁸⁴³Βλ. Νόρα Σκουτέρη Διδασκάλου (1999), Από τον σοφρά στο τραπέζι. *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση (1453-1981)*, Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, τόμοι 2, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

¹⁸⁴⁴Α. Κυριακίδου-Νέστορος (1997), *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Δ' έκδοση, Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 35-36.

πυρήνας μένει ανεπηρέαστος, παρά τις αλλαγές που υπεισέρχονται στο κοινωνικό «γίγνεσθαι» και αυτές οι επιβιώσεις κληρονομούνται από γενιά σε γενιά, διασφαλίζοντας έτσι την εθνική πολιτισμική ενότητα. Γι' αυτό επιλέγει να μελετήσει τα στοιχεία εκείνα του παραδοσιακού πολιτισμού που εξυπηρετούν τον εθνικό σκοπό. Υπερασπίζεται την αρχαιοελληνική καταγωγή των Νεοελλήνων, αναζητώντας τις επιβιώσεις του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού μέσα στις παραδόσεις του πληθυσμού της υπαίθρου.

Συνεπώς, ο Κωφιώτης λόγιος αντιμετωπίζει την πολιτισμική παράδοση ως πλούσια παρακαταθήκη αξιών. Απευθύνεται στους νέους, βλέποντάς τους ως συνεχιστές, εφαρμοστές και δημιουργούς του πολιτισμού.

Μετά την εκτενή μελέτη των έργων του Κομμητά και τη διερεύνηση όλων των χειρογράφων του, θα μπορούσαμε να αποφανθούμε ότι στον Κωφιώτη λόγιο-παιδαγωγό πρέπει να αποδοθεί ο τίτλος του λαογράφου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αλλά και του συνθεμελιωτή της ελληνικής Λαογραφίας, διότι συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού που πέρα από τις πολυσχιδείς, ευρείες και εμβριθείς επιστημονικές μελέτες διαφόρων κλάδων του επιστητού, συγχρόνως, εξετάζει εκτενώς, τη Λαογραφία και ευρύτερα τον ελληνικό πολιτισμό, αλλά και άλλους πολιτισμούς. Προσέφερε λοιπόν πολύτιμες υπηρεσίες στην καθιέρωση της ορολογίας της νέας επιστήμης, αφήνοντάς μας ως παρακαταθήκη μια πλούσια εννοιολογική τράπεζα λαογραφικών και εθνολογικών όρων για τον ελληνικό υλικό και πνευματικό πολιτισμό και συνέβαλε στη διάνοιξη νέων οριζόντων για την επιστημονικότερη μελέτη της λαογραφίας στην Ελλάδα από τις νεότερες γενιές.

8.6 Διδακτικές μεθοδολογικές οδηγίες για το μάθημα της Αριθμητικής από τον Κομμητά, στον κώδικα 1988

Στον πρωτότυπο Κώδικα 1988, που φέρει τον τίτλο «*Ονομαστικόν*», εμπεριέχονται και 29 χειρόγραφα που αναφέρονται σε διδακτικές μεθοδολογικές οδηγίες του Κομμητά προς τους διδασκάλους των πρωτόσχολων μαθητών, για τον τρόπο διδασκαλίας του μαθήματος της Αριθμητικής.

Το φύλλο 77 αυτού του κώδικα φέρει τον τίτλο: «Αριθμητική», «την οποίαν, όπως αναφέρει, οφείλει ο διδάσκαλος να διδάσκη εις τους παίδας εκ στόματος». Στα φύλλα 77 έως 105 δίνονται μεθοδολογικές οδηγίες στους διδασκάλους για τον σωστό τρόπο της διδασκαλίας του μαθήματος. Τα θέματα με τα οποία ασχολείται είναι ο παιδαγωγικός τρόπος αρίθμησης με τη χρήση των χειρών για τους μικρούς μαθητές. Συνεχίζει με τις πράξεις της πρόσθεσης, της αφαίρεσης, του πολλαπλασιασμού και της διαίρεσης και τη σωστή μεθοδολογία της σωστής διδασκαλίας τους¹⁸⁴⁵.

Οι οδηγίες του Κομμητά, στα παραπάνω χειρόγραφα είναι αρκετά χρήσιμες και δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην επικοινωνιακή σχέση του διδασκάλου και των μαθητών, ιδίως των μικρών τάξεων του δημοτικού, στους οποίους επισημαίνει κυρίως, τον κανόνα της συνεχούς επανάληψης για την καλύτερη εμπέδωση της αριθμητικής.

---

¹⁸⁴⁵Κομμητάς, *Ονομαστικόν*, Κώδικας 1988, ..., ό. π., φφ. 77-105.

9. Πρωτότυπος Κώδικας 1990: Παιδαγωγικά Μαθήματα Διάφορα

Μέγεθος χειρογράφου: 19,5 X 11,5 εκ., χειρόγραφο: 53

«Παιδαγωγικά μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών.

Γραμματική περιέχουσα τους τύπους, τους αναγκαίους κανόνες της Τεχνολογίας, της Ετυμολογίας, και της Συντάξεως και προσέτι και περί απαγγελίας και διαστιξέως, αναλύσεως τε λόγου και συνθέσεως και περί ανωμάτων ρημάτων».

9.1 Κριτική του πρωτότυπου κώδικα 1990

Στα χειρόγραφα 46-54 του Κώδικα 1990, του Κομμητά θίγεται το θέμα της διδακτικής μεθοδολογίας και της αξιολόγησης.

«Η μεθοδολογία ως κλάδος που μελετά τα μέσα που ακολουθούν οι επιστήμες σε διάφορες ιστορικές περιόδους, όπως η Ιστορία, τα Μαθηματικά, η Ψυχολογία, η Φιλοσοφία και η Ηθική, από την Αναγέννηση και εντεύθεν έγινε αντικείμενο έρευνας, τόσο των φιλοσόφων όσο και των επιστημόνων, όπως άλλωστε, και οι σχέσεις Φιλοσοφίας και Επιστήμης. Η μεθοδολογία αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης από τους ιστορικούς των ιδεών, οι οποίοι επισημαίνουν τον εκλεκτικισμό της εποχής του Διαφωτισμού, σε θέματα που αφορούν τόσο στη Φιλοσοφία όσο και την Επιστήμη. Οι μέθοδοι που επεξεργάστηκαν οι εμπειριστές και οι ορθολογιστές, κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα και κυρίως, οι φιλοσοφικές και επιστημονικές ιδέες του Νεύτωνα, του Λοκ, του Ντεκάρτ και του Λάιμπνιτς άσκησαν ιδιαίτερη αίγλη, εκείνη την εποχή, ενέπνευσαν γενεές φιλοσόφων, επιστημόνων και καλλιτεχνών, από τους Άγγλους εμπειριστές της σκωτικής «Φιλοσοφίας του κοινού νου», μέχρι τους Γάλλους «philosophes» και τους εκπροσώπους του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού»¹⁸⁴⁶.

«Οι φιλοσοφικές και επιστημονικές θεωρίες της Δύσης και ιδιαίτερα του Νεύτωνα και του Λοκ εισορμούν και γνωστοποιούνται στον ελληνικό πνευματικό χώρο, μέσα από μεταφράσεις συγγραμμάτων και εγχειριδίων όσο και από πρωτότυπα έργα Ελλήνων στοχαστών και φιλοσόφων, που υιοθετούν τις νεωτερικές ιδέες. Η ώθηση των ιδεών αυτών και ιδιαίτερα η μεθοδολογία του Νεύτωνα αποκαλύπτεται στον ελλαδικό χώρο από μεταφράσεις των Ολλανδών Γκραβεζάντε (Gravesande), Μουσενμπρόικ (Musschenbroeck), Μπερχάβε (Boerhaave) και Λέβενμπεκ (Leuwenboeck) αλλά και από Νεοέλληνες στοχαστές, όπως ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Νικηφόρος Θεοτόκης και ο Νικόλαος Ζερζούλης, ώστε να τολμήσει κάποιος να μιλήσει για συμπόρευση των ιδεολογικών τοποθετήσεων και όχι για μετακένωση ιδεών των Νεοελλήνων στοχαστών από τους Ευρωπαίους, που διαμορφώνουν το νέο επιστημονικό και φιλοσοφικό πνεύμα της εποχής»¹⁸⁴⁷.

Προς επίρρωση τούτου, αναφέρουμε και το εξής: Ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας σημειώνει για τον Ευγένιο Βούλγαρη ότι «[...] εισήγαγεν εις αυτά [= τα σχολεία] τας μεταμεθοδεύσεις του Βάκωνος, του Καρτεσιού, του Λεϊβνιτίου, του Βολφίου και των όσων μετά τούτους είχαν κοπιάσειν έως τους χρόνους εκείνους εις κάθαρσιν των επιστημών και της φιλοσοφίας»¹⁸⁴⁸.

¹⁸⁴⁶ Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, Το πρόβλημα της μεθόδου ..., ό. π., σ. 510. Βλ. M. Feingold, «Partnership in glory: Newton and Locke: Through Enlightenment and Beyond», στο: P. B. Scheurer και G. Debrock (1988), (Επιμέλεια), Newton's Scientific and Philosophical legacy, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht - Boston - London, σσ. 291-308.

¹⁸⁴⁷ Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, Το πρόβλημα της μεθόδου ..., ό. π., σσ. 510-511. Βλ. Γιάννης Καράς (2001), *Η Ελληνική επιστήμη και ο βαλκανικός χώρος (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Εκδόσεις Δαίδαλος I. Ζαχαρόπουλος. Κώστας Πέτσος (2001), «Νικόλαος Ζερζούλης (1710-1773), και Petrus van Musschenbroeck, Νέα στοιχεία», *Ο Ερασιστής*, τόμος 23, σσ. 48-96.

¹⁸⁴⁸ Κ. Μ. Κούμας (1818), *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* υπό Κ. Μ. Κούμα, σχολάρχου τους της Σμύρνης Φιλολογικού Γυμνασίου και Διδασκάλου των Μαθηματικών Επιστημών και της Φιλοσοφίας εις χρήσιν των

Στον κώδικα 1990 περιλαμβάνονται 46 φύλλα της «Επιτόμου Γραμματικής», τα οποία ίσως, κακώς τοποθετήθηκαν στον κώδικα αυτό. Θα έπρεπε να συμπληρώσουν τον κώδικα 1964^α και τον κώδικα 1964^β, διότι αποτελούν οργανικό μέρος τους. Στα φύλλα 2-12 υπάρχει κείμενο με τίτλο: «Τοις εντυγχάνουσι» όπου ο Κομμητάς επεξηγεί τους λόγους, για τους οποίους είναι χρήσιμη και ωφέλιμη η διδασκαλία της Γραμματικής. Οι λόγοι προαναφέρθηκαν στον κώδικα 1964^α.

Στα φύλλα 13-18 υπάρχει ακέφαλη Γραμματική που τιτλοφορείται: «Τέταρτο μέρος της Επίτομης Γραμματικής», όπου γίνεται λόγος περί υπογραφής των φωνηέντων, συμπλοκής συμφώνων, τινων αχωρίστων μορίων, Διαλέκτων, Παθών ή Σχημάτων των Λέξεων, βαρβαρισμού, όπου θεωρείται «αμάρτημα περί λέξιν εξ αμαθείας γινόμενον και γίνεται δε τετραχώς· κατά πλεονασμόν· κατ' ένδειαν, κατά μετάθεσιν, και κατά μετάληψιν»¹⁸⁴⁹.

Τα φύλλα 18-46, είναι απόσπασμα του «Συντακτικού», του δευτέρου μέρους της «Θεωρητικής Γραμματικής» του Κομμητά, που περιλαμβάνεται στις σελίδες 204-351, του 2^{ου} τόμου της «Εγκυκλοπαίδειας Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής», που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1814¹⁸⁵⁰.

Από τα Φύλλα 46-50 του κώδικα 1990 αρχίζουν οι μεθοδολογικές και αξιολογικές υποδείξεις του λογίου. Κατ' αρχάς υπάρχει το κείμενο με τον τίτλο: «Διαταγαί περί διδασκάλων», στο οποίο ο Θεσσαλός λόγιος προσπαθεί να προσδιορίσει τον ιδανικό αριθμό διδασκάλων ενός σχολείου, ο οποίος όπως αποφαίνεται εξαρτάται από το πλήθος των μαθητών και τα έσοδα των σχολείων. Βασικό κριτήριο επιλογής των διδασκάλων ο Κομμητάς θεωρεί τη χρηστοθήεια και την παιδεία στον «Έλληνα λόγον». Γράφει σχετικά: «Η εκλογή των διδασκάλων πρέπει να γίνεται από ειδήμονες και πεπαιδευμένους. Οι φιλόλογοι διδάσκαλοι πρέπει να είναι και ειδήμονες της φιλοσοφίας και των επιστημών. Οι φιλόσοφοι διδάσκαλοι πρέπει να αγγίζουν την τελειότητα στο γνωστικό τους αντικείμενο, να είναι ειδήμονες και των άλλων φιλοσοφικών μαθημάτων, αλλά και να έχουν κατακτήσει τον Έλληνα λόγον»¹⁸⁵¹. Βαρυσήμαντη είναι η επισήμανση του Κομμητά ως προς τη φιλοτιμία των διδασκάλων προς τη συνεχή μελέτη και την καλλιέργεια του γνωστικού τους αντικειμένου, η οποία πρέπει να γίνει αυτονόητη συνείδηση, όχι αναγκαστικά και καταπιεστικά. Τονίζει ότι «οι φιλικές σχέσεις των διδασκάλων δεν πρέπει να λειτουργούν σε βάρος της εθελούσιας, διά βίου εκπαίδευσής τους. Η εξήγησις των Ελληνικών μαθημάτων πρέπει να γίνεται εάν είναι δυνατόν, κατά κυριολεξίαν. Η λέξη πρέπει να είναι εφαρμοσμένη και κατάλληλος, όσο είναι δυνατόν, διότι είναι ανάγκη ο μαθητής να μάθει λέξεις της αττικής διαλέκτου. Όπου όμως, δεν υπάρχει τρόπος να εξηγηθεί η λέξη με μία κατάλληλη, τότε μπορεί να γίνει εξήγηση και περιφραστικώς, με δύο ή και περισσότερες λέξεις»¹⁸⁵².

Βέβαια, ο διδάσκαλος οφείλει να πληροφορήσει τους μαθητές/μαθήτριές του, όπως μπορεί, για την κύρια σημασία της λέξης. «Όταν βρεθεί η φράσις ιδιαιτέρα, του Αττικισμού, αυτή η εξήγηση πρέπει να γίνεται και με άλλη φράση κοινή, που μπορεί να είναι κατάλληλη με τη φράση του κειμένου, διαφορετικά, να πληροφορήσει τον μαθητήν, τι σημαίνει η φράσις εκείνη, κατά λέξη και να προσφέρει και τον κατάλληλο τρόπο

εαυτού μαθητών, τόμος πρώτος. Περιέχων Εμπειρικήν Ψυχολογίαν και Κρηπίδα της Φιλοσοφίας, Εν Βιέννη της Αυστρίας, εκ της Τυπογραφίας Ιωάν. Βάρθ. Τεσεβεκίου, αωιη', σ. η'.

¹⁸⁴⁹Στέφανος Κομμητάς, «Παιδαγωγικά μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών Γραμματική περιέχουσα τους τύπους, τους αναγκαίους κανόνες της Τεχνολογίας, της Ετυμολογίας, και της Συντάξεως και προσέτι και περί απαγγελίας και διαστίξεως, αναλύσεως τε λόγου και συνθέσεως και περί ανωμάτων ρημάτων», Κώδικας 1990, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 13-18.

¹⁸⁵⁰Ο. π., φφ. 18-46.

¹⁸⁵¹Ο. π., φφ. 46-47.

¹⁸⁵²Ο. π., φφ. 46-47.

έκφρασης στο κοινό ιδίωμα. Η τεχνολογία (κανόνες συλλαβισμού, περί κλίσεων των ονομάτων, ρημάτων και σχηματισμού των μερών του λόγου, κανόνες τονισμού) πρέπει να γίνεται κατά τάξη. Οι μαθητές οφείλουν να μαθαίνουν τους κανόνες της τεχνολογίας και τους κανόνες της ετυμολογίας, να εξετάζεται, αν μία λέξη είναι πρωτότυπη ή παράγωγη και το είδος της παραγωγής. Στην αξιολόγηση της ανάγνωσης, ο διδάσκαλος πρέπει να αξιολογεί και την προσωδία (τονισμός, ύφος και μελωδία). Μετά πρέπει να ακολουθεί η διδασκαλία του συντακτικού, να γίνεται πρακτική εφαρμογή των κανόνων και να υπάρχει συνεχής αξιολόγηση της εμπέδωσης των γνώσεων των μαθητών, με βασική μεθοδολογική οδηγία προς τους μαθητές - τη συνεχή επανάληψη»¹⁸⁵³.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να εστιάσουμε στις υποδείξεις του Κομμητά για τη χρήση της αττικής διαλέκτου μετά από σκληρή εκπαιδευτική γλωσσική εργασία. Το αττικό ιδίωμα που είναι το στάδιο της τελειοποίησης της ελληνικής γλώσσας, το άγγιγμα της πρωτοτυπίας, το στάδιο της τελείωσης και εμπέδωσης του ελληνικού λόγου, θα προκύψει για τον Κομμητά μετά από σκληρή εντρυφήση, μέσω της κατάλληλης περιφραστικής και εκφραστικής εξήγησης, της διεξοδικής γλωσσικής διερεύνησης, της χρήσης του κοινού ιδιώματος και της συνεχούς και επιμελούς διεργασίας ελέγχου, της αναλυτικής ετυμολογικής και εκφραστικής βασάνου, αφού πρώτα γίνουν βίωμα οι κανόνες τεχνολογίας, ετυμολογίας, σύνταξης, σύνθεσης του λόγου και έρευνας της προσωδίας του.

Τα χειρόγραφα φύλλα 50-52, του κώδικα 1990 έχουν τον τίτλο: «Διαταγαί των Γενικών Εξετάσεων». Όπως καταγράφεται σ' αυτά, ο λόγιος θεωρεί «αναγκαίες τις γενικές εξετάσεις των μαθητών δύο φορές τον χρόνο, τη μία φορά πριν από το Άγιο Πάσχα και τη δεύτερη μετά τη δεκάτη τετάρτη Σεπτεμβρίου, μετά την εορτή του Τιμίου Σταυρού, για να αποδειχθεί, τι δίδαξαν οι διδάσκαλοι κάθε εξάμηνο, τι έμαθαν οι μαθητές κάθε τάξης, αν επιτεύχθηκαν οι μαθησιακοί στόχοι, ποιοι πρόκοψαν και ποιοι όχι»¹⁸⁵⁴. Ο Κομμητάς θέτει αξιολογικά κριτήρια για κάθε μάθημα. Θεωρεί «κριτήρια εμπέδωσης για το μάθημα της Γλώσσας, την καλή ανάγνωση, τη σωστή προσωδία (τονισμός, ύφος και μελωδία), τα εύσχημα γράμματα, την προσήκουσα υπόκριση, την απόκριση μετ' επιγνώσεως, τις εύστοχες απαντήσεις, όταν ερωτώνται οι μαθητές και την εμβάθυνση στο γνωστικό αντικείμενο. Οι εξετάσεις πρέπει να διεξάγονται από τους ίδιους τους διδασκάλους, που γνωρίζουν τους μαθητές τους, με καθοδηγούμενες ασκήσεις επανάληψης και εμπέδωσης. Συνδέεται η αξιολόγηση της απόδοσης με το σύστημα των ανταμοιβών. Πρέπει να δίνονται βραβεία, άξια της επιμέλειας των μαθητών και οι διδάσκαλοι να δίνουν στους μαθητές, το ενσφράγιστον σύμβολον της επιμελείας των»¹⁸⁵⁵.

Τα χειρόγραφα φύλλα 52-54, του κώδικα 1990 τιτλοφορούνται: «Διαταγαί των υπερτέρων (ανωτέρων) μαθημάτων» και ο Κομμητάς δίδει μεθοδολογικές οδηγίες για τη διδασκαλία των ανώτερων φιλολογικών και φιλοσοφικών μαθημάτων. «Τα φιλολογικά μαθήματα διαιρούνται σε τέσσερις κατηγορίες: «στο θεματικό, στο γυμναστικό, στο ρητορικό και στο ποιητικό» και το κάθε ένα πρέπει να διδάσκεται κατ' έτος. Για τη διδασκαλία του «θεματικού» πρέπει ο διδάσκαλος να παραδίδει κείμενα από τους άριστους συγγραφείς, για ανάγνωση πάνω από τριάντα στίχων, στην αρχή και αργότερα περισσότερων, εξηγώντας το κείμενο όχι κατά λέξη, αλλά κατά φράση και ιδίωμα. Ο διδάσκαλος πρέπει να εμβαθύνει στην εξήγηση των λέξεων και να πραγματοποιεί διεξοδική ετυμολογική διερεύνησή τους. Οφείλει να εξηγεί το κείμενο κατά παράφραση και οι μαθητές να γράφουν την παράφραση αυτή, κατά το απλό ύφος της κοινής διαλέκτου. Με αυτόν τον τρόπο της εξήγησης πρέπει ο διδάσκαλος να εξετάζει και το σημανόμενο της λέξεως ετυμολογικότερα, για να γνωρίζουν οι μαθητές και το κύριο σημανόμενο της λέξεως. Ο διδάσκαλος οφείλει να δίδει στους μαθητές του, θέματα κατά

¹⁸⁵³Ο. π., φφ. 47-48.

¹⁸⁵⁴Ο. π., φφ. 50-52.

¹⁸⁵⁵Ο. π., φφ. 50-52.

βούληση, δύο φορές την εβδομάδα, για να συναισθανθούν οι μαθητές ακόμη εις το γράφειν Ελληνιστί κατά το Αττικόν ιδίωμα, ελευθέρως γράφοντες. Δύο ημέρες της εβδομάδος δεν πρέπει να παραδίδεται μάθημα, αλλά να διορθώνονται τα θέματα τὴν Τετάρτη και το Σάββατο»¹⁸⁵⁶.

Ἄλλη βασική ἐπισημάνση του Κομμητᾶ εἶναι τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας και του ψυχισμοῦ των μαθητῶν. Τὸ στάδιο τῆς τελειοποίησης τῆς γλώσσας και τῆς ἐλεύθερης και ἐπιζητούμενης χρήσης τῆς αττικῆς διαλέκτου - του πρωτότυπου λόγου - πρέπει να εἶναι και ἀποτέλεσμα πλήρους συνειδητοποίησης και συναίσθησης τῆς χρηστικότητάς τῆς, ἀλλὰ και προϊόν συνειδητῆς ἐπιθυμίας και ἐλεύθερης ἐνσυνείδητης ἐπιλογῆς. Ἡ προσέγγιση τῆς τελειοποίησης του λόγου πρέπει να γίνῃ και με προσωπικά, βιωματικά, γλωσσικά προγυμνάσματα, τὴ συνεχή ἀξιολόγηση αὐτῶν, μέσα ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα τῆς ἐμπειρίας και τὴ βίωση τῆς ἀναγκαιότητος τῆς χρήσης τῆς. Γράφει χαρακτηριστικά: «Τὰ γυμνάσματα πρέπει να γίνονται ἀπὸ πολυποικίλα κείμενα ἀριστῶν συγγραφέων, πολὺ πρὶν τὴ διάρκεια των σπουδῶν, των υπερτάτων μαθημάτων και μέσα ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς κριτικῆς ικανότητος και του κριτηρίου τῆς σωστῆς κρίσης, να κάνουν κτήμα μέσα τους ἐν ἑξεί τῇ φωνῇ των θεῶν. Στὸ στάδιο αὐτὸ τῆς γλωσσικῆς ἐξέλιξης, οἱ ἐξηγήσεις πρέπει να γίνονται κατὰ παράφραση, χωρὶς τὴ χρήση του κοινού ιδιώματος, ἀλλὰ κατὰ τὸ Αττικόν κοινώτερον»¹⁸⁵⁷.

«Στὸ προτελευταῖο ἔτος πρέπει να γίνῃ ἡ διδασκαλία τῆς Ρητορικῆς, μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη ρητόρων, ρητορικῶν ἀναλύσεων ἀλλὰ και παραγωγή ρητορικῶν λόγων ἀπὸ τους ἰδίους τους μαθητές. Στὸ τελευταῖο ἔτος, θα διδασχθῶν οἱ μαθητές τὴ μετρικὴ και ποιητικὴ ἀπὸ τους ἀριστοὺς ποιητές, για να ἐφαρμοστῇ ἡ διδασκαλία των μέτρων, οἱ κανόνες τῆς ποίησης και ἀπὸ τους διδασκάλους θα γράφεται ἡ ἐξήγηση περιφραστικά, ἔτσι ὥστε να μποροῦν οἱ μαθητές να γνωρίζουν και τὸ ὕφος τῆς ποιήσεως και να ἐμφορηθῶσι λέξεις και φράσεις ποιητικὰς»¹⁸⁵⁸. «Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο, ὁ διδάσκαλος οφείλει να ἀναγκάσει τους μαθητές να στιχορροῦν γυμνάσματα ποιούντες ποιητικά ἐπιγράμματα, ἐιδύλλια, ὕμνους, ἐγκώμια πρὸς τινα· και εἰ τι τοιοῦτο· και να μεταχειρίζονται μέτρα ἢ Ἡρωικά ἐξάμετρα, ἢ Ἡρωελεγεία, ἢ και Ἰαμβικά, ἢ και κατὰ τὰ Σαπφικά· ἢ ὅπως ἄλλως ἐκαστος βούλεται. Ἀν δε τις αὐτῶν παίζει, συνθῇ και Σύριγγας, και Πτερύγια, και Βωμούς, και Πελέκεις, και τὰ τοιαῦτα· δεν κάμνει ἄλλο παρά να γυμνάζεται περισσότερο εἰς τὸ να ποικίλῃ τὸν τρόπον τῆς μαθήσεώς του»¹⁸⁵⁹.

Στὸ σημεῖο αὐτό, πρέπει να τονίσουμε ὅτι ὁ Κομμητᾶς προτείνει πολὺπλευρες προσεγγίσεις των διδακτικῶν ἀντικειμένων, προσαρμοσμένες στα ἐνδιαφέροντα των παιδιῶν, για να γίνῃ τὸ μάθημα περισσότερο ευχάριστο και ἀποδοτικό. Κατευθύνει τους διδασκάλους σε παιδοκεντρικὲς πραγματώσεις, ἀκόμη και στὴ χρήση μουσικοῦ οργάνου ἀπὸ μαθητές που τὸ γνωρίζουν για τὴν καλύτερη ἐμπέδωση. Θεωρεῖ ὅτι τὸ μάθημα μπορεῖ να γίνῃ ἀποδοτικότερο, ὅταν ἐκπηγάξῃ ἀπὸ τις ἀνάγκες και τὰ ἐνδιαφέροντα του μαθητῆ.

Τέλος, ὁ Κομμητᾶς, τὰ φιλοσοφικά ἢ ἐπιστημονικά μαθήματα, τὰ διαιρεῖ σε τρεῖς κλάδους: «τὴ Φιλοσοφία, τὴ Μαθηματικὴ ἐπιστήμη και τὴ Φυσικὴ και πρέπει να διδασχθῶν ὅλα περιληπτικά σε τέσσερα ἔτη. Παράλληλα με τὰ φιλολογικά πρέπει να διδασχθῇ σε ἓνα ἔτος, ἡ καλουμένη Φιλοσοφία· σε δύο ἔτη, τὰ Μαθηματικά· και σε ἓνα ἔτος ἡ πειραματικὴ Φυσικὴ και ἡ Χημεία. Οἱ ὥρες αὐτῶν των μαθημάτων πρέπει να διαταχθῶν, ἔτσι ὥστε ὅσοι διδάσκονται τὰ φιλολογικά μαθήματα, να μποροῦν να ἀκούνε και ἓνα ἀπὸ αὐτὰ και ὅταν τελειώσουν ἐκεῖνα να γίνουν ἐντελεῖς και σ' αὐτὰ. Τὰ μαθήματα ταῦτα πρέπει να εἶναι γεγραμμένα στο αττικὸν ιδίωμα και οἱ διδάσκαλοι να διδάσκουν σ' αὐτὸ τὸ ιδίωμα μιας και οἱ μαθητές ἔφτασαν στο στάδιο τῆς κατὰκτησῆς

¹⁸⁵⁶Ο. π., φ. 52.

¹⁸⁵⁷Ο. π., φ. 52.

¹⁸⁵⁸Ο. π., φ. 52.

¹⁸⁵⁹Ο. π., φφ. 53-54.

της και γίνεται πλέον εθελουσίως και ενσυνειδήτως, η με προθυμία, επιζητούμενη αττική διάλεκτος»¹⁸⁶⁰.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι στα χειρόγραφα αυτά, ο Κομμητάς προτείνει ρηξικέλευθα τη διαθεματική διδασκαλία για την ενιαιοποίηση της γνώσης και τη σφαιρική μελέτη των μαθημάτων καθολικού ενδιαφέροντος, για να οδηγηθεί ο μαθητής στην ολιστική πραγματική γνώση που συνδέεται με την αντικειμενικό κόσμο. Προτείνει επίσης, και την πολυδιάστατη εκπαίδευση του διδασκάλου τόσο στα θεωρητικά όσο και στα θετικά γνωστικά αντικείμενα για την πολύπλευρη καλλιέργεια της παιδαγωγικής και διδακτικής του ικανότητας.

10. Πρωτότυπος Κώδικας 1991: «Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι: (Μηχανικής, Φυσικομαθηματικής, Γεωγραφίας κ.ά.)»

10.1 Εισαγωγή

Ο κώδικας 1991, τριάντα επτά αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, περιλαμβάνει σημειώσεις «Περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτων: Μηχανικής, Φυσικομαθηματικής, Γεωγραφίας». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 22 X 19,5 εκ. Τα φύλλα είναι συνεσταχωμένα χωρίς συνοχή.

Τα χειρόγραφα του κώδικα αυτού, από το φύλλο 1 έως 5 περιέχουν στοιχεία Μηχανικής, από το φύλλο 5 έως 7 περιλαμβάνουν στοιχεία «φυσικομαθηματικής τα αρχοειδέστατα», στα φύλλα 8 έως 9 γίνεται λόγος «περί σκιαγραφίας και του ύψους του ηλίου», τα φύλλα 9 και 13 φέρουν κάποιες σκόρπιες σημειώσεις Γραμματικής, «περί του ρήματος». Από το 14^ο φύλλο έως και το 16^ο γίνεται λόγος για την παλαιά Γεωγραφία, η οποία ήταν γνωστή στους παλαιούς: την Ασία, τη Λυβία και την Ευρώπη· περιέχονται και κάποιες ιστορικές αναφορές για τη Μακεδονία. Στα φύλλα 16 και 17 υπάρχουν σκόρπιες σημειώσεις Αριθμητικής. Στα φύλλα 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 και 27 περιλαμβάνονται σκόρπιες ιστορικές πληροφορίες και οι σελίδες 28 και 29 έχουν σκόρπιες σημειώσεις Γραμματικής: «περί σολοικισμού»¹⁸⁶¹. Η δομή τους έχει ως εξής:

Στο πρώτο φύλλο υπάρχει ο τίτλος «Στοιχείων της Μηχανικής τα αρχοειδέστατα. Μέρος πρώτον: Περί Στατικής. Τμήμα πρώτον: Περί ύλης ή σώματος».

Στα φύλλα 21, 24 και 25 υπάρχουν και σημειώσεις καλής συμπεριφοράς προς τους μαθητές¹⁸⁶²:

- «Τα φρόνιμα παιδιά αγαπώσι τα γράμματα, όσοι αγαπώσι τα γράμματα επιμελούνται, όσοι επιμελούνται εις τα μαθήματα προκόπτουσι, τους προκομένους τιμώσιν οι φρόνιμοι άνθρωποι, τα φρόνιμα παιδιά δεν παίζουν εις τας οδούς, τα παιχνίδια των παιδίων πρέπει να είναι τακτικά».
- «Ός τις θέλει να προκόψει, εκείνος επιμελείται τα μαθήματα».
- «Ός τις δεν επιμελείται εις τα μαθήματα, εκείνος ποτέ δεν προκόπτει».
- «Ός τις αγαπά τον Θεόν, εκείνος απολαμβάνει τα παρ' αυτού αγαθά».
- «Όστις σέβεται τους γονείς του, εκείνος απολαμβάνει τας παρ' αυτών ευλογίας γονέων, εκείνος είναι θεοσεβής άνθρωπος».
- «Ός τις εργάζεται επιμελώς απολαμβάνει τους εκ των κόπων του καρπούς».
- «Ός τις επιμελείται εις τα μαθήματά του, εκείνος και προκόπτει εις αυτά».
- «Ός τις είναι προκομμένος εις τα μαθήματα, εκείνος και τιμάται από τους ανθρώπους».
- «Ός τις είναι απαίδευτος, εκείνος είναι και καταφρονεμένος από όλους».
- «Ός τις είναι φρόνιμος, εκείνος κοιτάζει το συμφέρον του».

¹⁸⁶⁰Ο. π., φ. 54.

¹⁸⁶¹Στέφανος Κομμητάς, *Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι (Μηχανικής, Φυσικομαθηματικής, Γεωγραφίας κ.ά.)*, Κώδικας 1991, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 1-27.

¹⁸⁶²Ο. π., φφ. 21, 24, 25.

- «Ός τις γνωρίζει το συμφέρον του, εκείνος τη ...» (δεν είναι ευανάγνωστο).
- «Ός τις ηξεύρει να συμπεριφέρεται με τους ανθρώπους, εκείνος είναι ευτυχής».
- «Ός τις θέλει να κάμνωσιν οι άνθρωποι κατά την θέλησίν του, εκείνος είναι δυστυχής».
- «Ός τις συναναστρέφεται με τους εναρέτους, εκείνος είναι επαινετός».
- «Ός τις ακολουθεί τους πονηρούς, εκείνος είναι μισητός».
- «Ός τις θέλει να επαινείται, ας μιμείται τους εναρέτους ανθρώπους».
- «Ός τις μιμείται τους εναρέτους ανθρώπους, εκείνος γίνεται αγαθός άνθρωπος».
- «Ός τις μιμείται τους πονηρούς ανθρώπους, εκείνος γίνεται πονηρός άνθρωπος».
- «Ός τις αγαπά να μην πάσχει κακόν, ας μη κάμη και αυτός κακόν εις άλλους».
- «Ός τις θέλει να τον αγαθοποιούν, ας αγαθοποιή και αυτός τους άλλους».
- «Ός τις θέλει να γίνει πλούσιος, ας επιμελείται να αποκτήσει πλούτον».
- «Ός τις θέλει να γίνει ενάρετος, εκείνος επιμελείται να αποκτήσει αρετήν».
- «Ός τις θέλει να γίνει πεπαιδευμένος, εκείνος επιμελείται να αποκτήσει παιδείαν».
- «Ός τις θέλει να μάθη τινά τέχνην, εκείνος καταγίνεται εις αυτήν».
- «Ός τις θέλει να είναι δίκαιος άνθρωπος, εκείνος ποτέ δεν αδικεί τους άλλους».
- «Ός τις θέλει να πλουτίσῃ με τας αδικίας, εκείνος χάνει και το εδικόν του».
- «Ός τις αγαπά το καλόν του άλλου· εκείνος αποκτά και φίλους».
- «Ός τις έχει φίλους πιστούς, εκείνος έχει μέγαν θησαυρόν».
- «Ός τις έχει πλούτον ανενέργητον, εκείνος είναι δυστυχέστατος».
- «Ός τις μεταχειρίζεται τον πλούτον του εις αγαθοεργίας· εκείνος είναι ευτυχέστατος».
- «Ός τις φυλάττει τα πράγματά του· εκείνος και τα έχει».
- «Ός τις δεν φυλάττει τα πράγματά του· εκείνος εύκολα τα χάνει».

Στα φύλλα 23 και 24 υπάρχει κείμενο «Περί τακτικής»¹⁸⁶³, το οποίο αναφέρεται στην οργανωμένη πολιτεία, την οποία οργάνωσαν οι άνθρωποι προς όφελος του κοινού καλού και με νόμους καθόρισαν τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνικής ζωής. Στο κείμενο αυτό, ο Κομμητάς επικεντρώνεται στη στρατιωτική ιεραρχία, την οποία αποκαλεί «ευτακτότερον φυλακτικόν τάγμα» όλης της πολιτείας και φροντίζει για την ευνομία και τη διαφύλαξη της τάξης της κοινωνικής ζωής.

Στα φύλλα 27-28 του κώδικα υπάρχουν οι παρακάτω τίτλοι των «Παιδαγωγικών Μαθημάτων: συντεθέντων παρά Στέφανου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών»¹⁸⁶⁴.

«Αλφαβητάριον: Περιέχον όσα συμβάλλουσιν εις γνώσιν των γραμμάτων, του συλλαβίζειν και της απλής των πρωτοπειρών αναγνώσεως».

«Εκλογάριον: Περιέχον όσα συμβάλλουσιν εις ευχερή ανάγνωσιν εν επιγνώσει, οίον αστεία, μύθους, ιστορίδια ηθικά και των ενδοξοτέρων Ελλήνων τους βίους εν επιτομή».

«Ονομαστικόν: Περιέχον όσα συμβάλλουσιν ου μόνον εις έτι ευχερεστέραν ανάγνωσιν εν επιγνώσει, αλλά και εις γνώσιν πραγμάτων οικιακών και φυσικών».

«Χρηστοθήθεια: Περιέχουσα όσα συμβάλλουσιν εις γνώσιν των καθηκόντων και της συμπεριφοράς των χρησιμοτάτων εν τω βίω».

«Απάνθισμα ιερόν: Της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης περιέχον όσα συμβάλλουσιν εις επίτομον γνώσιν της Ιστορίας της τε Παλαιάς Διαθήκης και της Νέας εις επίγνωσιν της πίστεως».

«Κατήχησις ιερά: Περιέχουσα όσα συμβάλλουσιν εις γνώσιν της εσωτερικής και εξωτερικής εις Θεόν λατρείαν των Ορθοδόξων Χριστιανών».

«Αριθμητική: Περιέχουσα όσα συμβάλλουσιν εις επίγνωσιν των λογαριασμών όσαι εισί χρήσιμοι εν τω βίω».

¹⁸⁶³Ο. π., φφ. 23-24.

¹⁸⁶⁴Ο. π., φφ. 27-28.

«Γεωγραφία: Περιέχουσα όσα συμβάλλουσιν εις γνώσιν των θέσεων των μερών της γης, των αναγκαίων ονομάτων των τόπων και πόλεων της γης κατά τε το νυν έχον και κατά τους παλαιούς».

Στο 30^ο φύλλο υπάρχει σχέδιο επιστολής του Κομμητά, ο οποίος ζητά πληροφορίες για την εκτύπωση των «Παιδαγωγικών Μαθημάτων» στην Πέστη ή στην Πούδα, στο οποίο αναφέρει τα εξής: «νυν εις τας παρούσας περιστάσεις καθήμενος εις Στεφανούπολιν δεν αφήκα τον καιρόν να χαθή· αλλά κοπιάζων συνέταξα σύστημα παιδαγωγικών μαθημάτων· δι' ων, μανθάνοντες οι παίδες να αναγινώσκωσι, αποκτώσι και γνώσεις πολλών πραγμάτων ωφελίμων. Τούτο το σύνταγμα έλαβε τέλος, αποφάσισα να το εκδώσω εις το διά του τόπου φως, διά να γίνει η απ' αυτού προσδοκωμένη ωφέλεια εις το κοινόν· και διά να μη τύχη και επελθόντος του χρεών μείνουνσιν ανωφελείς οι πόνοι μου. Αλλ' επειδή διά τας δεινάς περιστάσεις και τα εμά έξοδα είναι λιτά και το να ζητήση τις συνδρομητάς είναι ενοχλητικόν και δύσκολον και το έργον είναι πολυδάπανον· εστοχάσθην να έλθω αυτού εις Πέστην ή Πούδαν, νομίζων ότι πάσα δαπάνη είναι ολιγωτέρα αυτού, αλλά διά να πληροφορηθώ τούτο, τολμώ να παρακαλέσω την φιλογενή εντιμότητά σου διά να προσθέσεις εις τας πολλές άλλας ιδίας ασχολίας και ταύτην την εξενοχ(…) φίλου του γένους επί παιδεία, το δυνατόν αυτού και να μη δώσεις πληροφορίαν κατά το δυνατόν γράφων μοι τα εξής, αν είναι τυχόν»¹⁸⁶⁵.

Στο κείμενο διαφαίνεται η ευγένεια, η διακριτικότητα, η αληθινή φιλοπατρία, το φλογερό ενδιαφέρον του Κωφιώτη λογίου για την πνευματική ωφέλεια του Γένους, οι υπερβολικοί κόποι του για τη βελτίωση της παιδείας, η διάθεση αποδοχής των λαθών, λόγω πρωτοπειρίας του στη σύνταξη της δωδεκάτομης εγκυκλοπαιδείας του. Διαφαίνεται ο συνεχής πνευματικός αγώνας και η μέριμνα για την αξιοποίηση του χρόνου του, για το πνευματικό έργο και την πνευματική πράξη και όχι απλά για εξαγγελθέντες λόγους. Πρώτιστο ενδιαφέρον του είναι η κοινή πνευματική ωφέλεια.

Το 31^ο φύλλο δεν είναι σωστά σταχωμένο, οι λέξεις κόπτονται και δεν είναι δυνατή η ολοκληρωμένη παρουσίασή του. Παρόλα αυτά, λαμβάνουμε χρήσιμες μαρτυρίες για τα σχέδια και τις ασχολίες του, όπως οι παρακάτω «Ταύτα παρακαλώ να μοι σημ(…)ση, διά να κάμω τον λογαριασμόν μου και συν Θεώ ν(…) κινήσω διά τα αυτού περί τον ερχόμενον Μάιον (έχει σβήσει: «την ερχομένην άνοιξιν») διά να (...)χίσω τον τύπον του κοινοφελούς τούτου πονήματος και αν ευ(...)κήση ο Θεός και ο τρόπος ευρεθή, να εξακολουθήσω και τον τύπον της εγκυκλοπαιδείας μου, επειδή και αυτή εξέλιπε προ πολλού δι' όλου.»¹⁸⁶⁶.

Παράλληλα, παρατηρείται η πρόθεσή του να ενσωματώσει 60 τουλάχιστον χάρτες για τη «Γεωγραφία» του, αν υπάρχουν εκεί έμπειροι τεχνίτες χαλκογράφοι καθώς και η ενσωμάτωση λεξικών στους τόμους του. Σημαντική είναι η πληροφορία ότι την περίοδο εκείνη, που βρίσκονταν στην Στεφανούπολη είχε εκλείψει προ πολλού, από την αγορά, η «Εγκυκλοπαιδεία» του. Διαπιστώνεται επίσης, ότι έχουμε να κάνουμε με έναν όντως, θεοσεβούμενο άνθρωπο, ο οποίος προγραμματίζει, λαμβάνοντας υπόψη, πρώτα, το θέλημα του Θεού.

---

¹⁸⁶⁵Ο. π., φ. 30.

¹⁸⁶⁶Ο. π., φφ. 30-31.

10.2 Ιστορικό αποσπασματικό κείμενο στον κώδικα 1991 και κριτική αυτού

Στον κώδικα 1991, του οποίου τα φύλλα είναι συνεσταχωμένα χωρίς συνοχή, από το 34^ο έως το 37^ο φύλλο αποτυπώνεται χειρόγραφα από τον Κομμητά ένα ιστορικό αποσπασματικό κείμενο, αναφερόμενο σε περιγραφή ιστορικών προσώπων και γεγονότων της χρονικής περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης.

Ο Κομμητάς ξεκινά το ιστορικό κείμενό του με λόγια ευγνωμοσύνης απέναντι στους ήρωες του 1821 για τη μεγάλη θυσία τους προς την πατρίδα και την εθνική ανεξαρτησία. Στο απόσπασμά του, όπου σχολιάζει τα γεγονότα, ο Κομμητάς αρχίζει με τον έπαινο προς τους Έλληνες ήρωες που επαναστάτησαν εναντίον των Τούρκων, εξαιτίας των μεγάλων καταχρήσεων των πανταχόθεν δεσποτών, μεγιστάνων της Υψηλής Πόρτας, οι οποίοι θυσιάστηκαν για να ελευθερώσουν την Ελλάδα. Επαινεί τις μεγάλες ανδραγαθίες και τον ηρωισμό των Ελλήνων αγωνιστών, που πολέμησαν για να απελευθερωθούν από τον τουρκικό ζυγό. Μεταξύ αυτών και τον αρχηγό της Δυτικής Ελλάδας Μάρκο Μπότσαρη, ο οποίος πέθανε ενδόξως. Εκθειάζει τον αγωνιστή της Ανατολικής Ελλάδας, τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, ο οποίος, αφιερώθηκε με πάθος στον απελευθερωτικό αγώνα, σήκωσε πολλά ηρωικά τρόπαια, αλλά μετά από σκευωρία των κυβερνητικών, Αλ. Μαυροκορδάτου και Ι. Κωλέτη φυλακίστηκε στο φρούριο της Ακρόπολης και δολοφονήθηκε, έχοντας το τέλος του Θεμιστοκλή. Εξαιρεί τον αποφασιστικό ρόλο που έπαιξε στην προπαρασκευή και στη διεξαγωγή της επανάστασης του 1821, ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, προεστός και ηγετική μορφή της Μάνης και της Πελοποννήσου, κατά την τελευταία εικοσαετία της Τουρκοκρατίας και τους πρωταγωνιστές του Αγώνα. Εγκωμιάζει τον αρχιστράτηγο Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, τον κορυφαίο αγωνιστή της ελληνικής εθνεγερσίας, τα μεγάλα ηρωικά έργα και τις μάχες που έδωσε για να ελευθερώσει το σκλαβωμένο ελληνικό έθνος. Επαινεί τα ηρωικά κατορθώματα όλων των αξιότατων αγωνιστών του 1821, των ένδοξων ηρώων της ξηράς και της θάλασσας, τους έμπειρους στρατηγούς και τους ναυάρχους¹⁸⁶⁷.

Για να κάνει εμφανές το μέγεθος της συμφοράς του εμφύλιου αλληλοσπαραγμού, αναφέρει παραδείγματα ηρώων, που παρά την αυτοθυσία τους για την πατρίδα, κάποιοι μηχανορράφοι πολιτικοί, μέσα από δολοπλοκίες, αυτούς τους άδολους αγωνιστές, αντί να τους τιμήσουν, τους κατηγορήσαν και μάλιστα μερικούς τους καταδίκασαν σε θάνατο¹⁸⁶⁸.

Ακολουθώντας, μέμφεται τον Φαναριώτη Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, επειδή θεωρεί ότι διείσδυσε ύπουλα στα πράγματα των Ελλήνων, έχοντας μαζί του πολλούς κόλακες. Μεταχειριζόμενος το έμφυτο υποκριτικό και απατηλό ύφος του, δεν έκανε τίποτε άλλο από το να συστήνει φατρίες, για να γίνει αυτός «αυτοδέσποτας, εξουσιαστής» (δικτάτωρ) (καθώς αι εφημερίδες το εκήρυξαν) και αφού στάθηκε εχθρικά απέναντί τους και προσπαθούσε να βλάψει τους ήρωες, επειδή εναντιώνονταν στις θελήσεις του, διήγειρε διάφορες ταραχές και εμφύλιους πολέμους, αδιαφορώντας για τις δύσκολες περιστάσεις που διέρχονταν το ελληνικό γένος, αποβλέποντας στην ίδια του εφήμερη φιλοδεσποτεία, παραβλέποντας τη φθορά που προκαλούσε στο έθνος. Κατόρθωσε να φυλακίσει τον Κολοκοτρώνη στην Ύδρα, μαζί με όλους, τους συνήρωές του και φόνευσε τον Οδυσσέα Ανδρούτσο. Όταν εισήλθαν οι Αιγύπτιοι στην Πελοπόννησο, λόγω της έλλειψης στρατηγών και στρατιωτών κατατάραξαν αυτή τη χώρα. Τότε τα πλήθη από πολλή λύπη της ψυχής και από μεγάλη απελπισία άρχισαν να λιθοβολούν αυτόν και όλους τους παρatreχάμενούς του και ζητούσαν με αγανάκτηση καρδιάς τους ήρωές τους. Τότε, ελευθέρωσαν τον Κολοκοτρώνη και τους συνήρωές του, αλλά με άκρα λύπη της ψυχής τους και με πόνους της καρδιάς τους. Και αφού τα πράγματα έλαβαν τέτοια τροπή, συνεργούντος και του Δημητρίου Υψηλάντη, ο Αλ. Μαυροκορδάτος ταραχθήκε από τα γεγονότα αυτά και αφού φοβήθηκε τη δόξα των ηρώων, κατόρθωσε πάλι να δημιουργήσει

---

¹⁸⁶⁷Ο. π., φ. 34.

¹⁸⁶⁸Ο. π., φ. 34.

φατρίες και ταραχές. Οι ήρωες φρόντιζαν μόνο ό,τι τους δίδασκε η φρόνηση, αυτόν όμως, τον ενδιέφερε πώς να χαλάσει τα πράγματα και έγραψε γράμμα παραδοτικό της ελευθερίας της Ελλάδας στα χέρια των Άγγλων, με ακραίες κατηγορίες έναντι των άλλων δυνάμεων (Ρωσίας και Γαλλίας) και αφού ανάγκασε πολλούς σ' αυτή την επιλογή και απέκλεισε τη βοήθεια όλων των άλλων Δυνάμεων, σ' εκείνη τη θλιβερή περίσταση, υπέγραψαν χωρίς να το θέλουν και αφού νόμισε ότι κατόρθωσε μέγα έργο, φυλάκισε όσους δεν ήθελαν να υπογράψουν και έτσι κατάντησε την Ελλάδα στην έσχατη απελπισία, αλλά η Αγγλία δεν δέχθηκε αυτή την παράνομη προσφορά, στην οποία έπειτα συμφώνησε («πράξη προστασίας»)¹⁸⁶⁹.

Ο Κομμητάς στο σημείο αυτό του άρθρου του, θίγει τον αδελφοκτόνο εμφύλιο πόλεμο που ξέσπασε μεταξύ πολιτικών και στρατιωτικών ανάμεσα στις πιο δυναμικές προσωπικότητες των δύο παρατάξεων, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη¹⁸⁷⁰. Συγκρούστηκαν λοιπόν, τα ατομικά και κομματικά συμφέροντα, οι εγωισμοί, ο φθόνος, αλλά και οι ασίγηστες μωροφιλοδοξίες, άναψαν τη ζηλοτυπία, έβαλαν την έριδα, καταξέσχισαν την πατρίδα και την οδήγησαν ακράτητα προς τη ρήξη¹⁸⁷¹.

Καταγράφει επίσης, τον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων, της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, που είχε ως αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να συμφωνήσουν ως προς τα μέτρα, τα οποία θα έπρεπε να πάρουν, για να θέσουν τέρμα στον αιματηρό σκληρό πόλεμο που διεξαγόταν στις ελληνικές χώρες και ν' αποσπάσουν τους πληθυσμούς τους από τα νύχια των τυράννων τους. Την υποδαύλιση του ανταγωνισμού υπέρ των Άγγλων από τον Αλ. Μαυροκορδάτο, τις δολοπλοκίες του, για την επίτευξη των εγωιστικών σκοπών χωρίς να ενδιαφέρεται, όπως γράφει για το κοινό καλό της Ελλάδας¹⁸⁷². Τελικά, οι αντιπρόσωποι των Δυνάμεων υπέγραψαν στο Λονδίνο την «Ιουλιανή συνθήκη» (6 Ιουλίου 1827), σύμφωνα με την οποία αναλάμβαναν, να μεσολαβήσουν, για τη συνεννόηση Ελλήνων και Τούρκων, με στόχο την ειρηνοποίηση της χώρας¹⁸⁷³.

Στη συνέχεια, γράφει τα εξής: «Οι μεγάλες δυνάμεις της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, βλέποντες την εσχάτη απελπισία του ταλαίπωρου τούτου έθνους στράφηκαν ευμενώς, προς αυτό και αφού εμπνεύσθηκαν από θεία έμπνευση αποφάσισαν να μεσιτεύσουν προς τον σουλτάνο, για να βρει και αυτό το έθνος ανάπαυση στις δυστυχίες του. Τότε οι Έλληνες προσκάλεσαν ως πρόεδρο, τον Ιωάννη τον Κόμητα του ακρωτηρίου της Ίστριας (Κάπο δ' Ίστριας) και αυτός, με φρόνηση, συμφώνησε με τις τρεις δυνάμεις, να κατευνάσει τα πράγματα από τις φατρίες και τις πανουργίες του Αλ. Μαυροκορδάτου. Ήλθε στην Ελλάδα και πρώτα ένωσε τα αντιφερόμενα μέρη, όσο αυτό ήταν δυνατό, έπειτα πραγματοποίησε τη συνάθροιση εθνικής συνέλευσης και διόρισε παντού διοικητές Έλληνες και ξένους, απολογούμενος γι' αυτό, εύστοχα, ότι κι αυτός είναι ξένος, όμως, καλέστηκε πρόεδρος της Ελλάδος και έτσι, χωρίς την ανάγκη κάποιας εθνικής βούλης διοικούσε αυτοπροαιρέτως, κατά βούληση και δημιουργήσε διαταγές και νόμους κατά την αυτοπροαίρετη θέλησή του»¹⁸⁷⁴.

Ο Κομμητάς επικροτεί την πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος διοίκησε με φρόνηση. Επισημαίνει την αυταρχική νοοτροπία του, όμως τον δικαιολογεί, επειδή ο Κυβερνήτης ήταν βαθιά πεπεισμένος ότι η Ελλάδα, ακόμα επί ποδός πολέμου, σε άσχημη οικονομική κατάσταση, με τα ακαθόριστα σύνορά της και με τη χρόνια φατριαστική

¹⁸⁶⁹Ο. π., φ. 35.

¹⁸⁷⁰Ο. π., φ. 35.

¹⁸⁷¹Απόστολος Βακαλόπουλος (1990), *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, δ' έκδοση, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, σσ. 184-185.

¹⁸⁷²Κομμητάς, *Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι ...*, Κώδικας 1991, ό. π., φ. 35.

¹⁸⁷³Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, ..., ό. π., σσ. 189-190.

¹⁸⁷⁴Κομμητάς, *Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι ...*, Κώδικας 1991, ό. π., φφ. 35-36.

διάθεση του πολιτικού και στρατιωτικού της κατεστημένου, δεν μπορούσε να έχει στην αρχή την πολυτέλεια μιας πολιτικής δημοκρατίας¹⁸⁷⁵. Επαινεί τον ενοποιητικό του ρόλο στις αντιμαχόμενες παρατάξεις και τις γενναίες προσπάθειές του, να βάλει τάξη στις χαώδεις υποθέσεις του εμβρυακού ελληνικού κράτους. Όμως οι συγκεντρωτικές του μέθοδοι δεν έγιναν ευνοϊκά δεκτές από τον λαό που είχε συνηθίσει κάτω από την οθωμανική διοίκηση σε ένα μεγάλο βαθμό τοπικής αυτονομίας¹⁸⁷⁶. Ο λόγιος θεωρεί ότι ο Καποδίστριας έθεσε τις βάσεις για τη διοικητική διάρθρωση του ελληνικού κράτους και προσπάθησε να θεμελιώσει την οικονομική υπόσταση του νεοσύστατου κράτους.

Επίσης, ο Κομνητάς αναφέρεται «στη ναυμαχία του Ναυαρίνου, που διεξήχθη μεταξύ του συμμαχικού στόλου των Ρώσων, των Γάλλων και των Άγγλων εναντίον των Τουρκοαιγυπτίων, σε μια πολύ δύσκολη χρονική περίοδο για την Ελλάδα, όταν η ευρωπαϊκή διπλωματία άλλαξε στάση και άρχισε να διάκειται ευμενώς, προς την ελληνική Επανάσταση. Η νίκη του συμμαχικού στόλου σήμανε την ελευθερία της Ελλάδας, παρά τη συνεχιζόμενη σφοδρή άρνηση του σουλτάνου»¹⁸⁷⁷.

Πιο συγκεκριμένα, «όταν ο μεγάλος οθωμανικός στόλος, αγκυροβολημένος στο Ναυαρίνο αρνήθηκε να σταματήσει τις εχθροπραξίες, ο διοικητής του μικτού βρετανικού, ρωσικού και γαλλικού στόλου Ναύαρχος Κόδρινγκτον, ενθαρρυνόμενος από τον Στράτφορντ Κάννινγκ, τον Βρετανό πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, κατέστρεψε τελείως, την πολεμική τουρκοαιγυπτιακή δύναμη στις 20 Οκτωβρίου 1827, στην τελευταία μεγάλη ναυμαχία της εποχής των ιστιοφόρων. Η Ναυμαχία του Ναυαρίνου εξασφάλισε ουσιαστικά, τουλάχιστον, κάποια μορφή ανεξαρτησίας για τους Έλληνες. Η Υψηλή Πύλη όμως, δεν έδειξε μεγάλη διάθεση να εφαρμόσει τις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και τον Απρίλιο του 1828, η Ρωσία κήρυξε τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αποσύροντας μαζί με τη Βρετανία και τη Γαλλία, τους πρεσβευτές της από την Κωνσταντινούπολη, τον Δεκέμβριο του 1827. Στο μεταξύ ο Καποδίστριας ενθαρρυνόμενος από τα νέα της ναυμαχίας του Ναυαρίνου έφτασε στην Ελλάδα, τον Ιανουάριο του 1828»¹⁸⁷⁸.

Ο Κομνητάς κάνει λόγο ακόμη και για τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-1829¹⁸⁷⁹, στον οποίο, η Ρωσία, παρακινούμενη από τη σημαντική γεωγραφική θέση της και από τα οικονομικά της συμφέροντα στις θάλασσες που περιβάλλουν την οθωμανική αυτοκρατορία (Μεσόγειος, Αιγαίο, Κασπία, Μαύρη Θάλασσα, Περσικός κόλπος), ήθελε να ενισχύσει τη δύναμή της στα Στενά του Ελλησπόντου και στη Βαλκανική Χερσόνησο, εδραιώνοντας την οικονομική και πολιτική επιρροή της στους βαλκανικούς λαούς. Έτσι όμως, ερχόταν σε αντίθεση με την πολιτική του σουλτάνου, εφόσον, η Οθωμανική Αυτοκρατορία στόχευε στην επέκταση των εδαφικών κατακτήσεών της σε βάρος της Ρωσίας και στη διατήρηση της κυριαρχίας της στους βαλκανικούς λαούς¹⁸⁸⁰.

«Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος τερματίστηκε τον Σεπτέμβριο του 1829, όταν η Υψηλή Πύλη αποδέχθηκε το πρωτόκολλο του Μαρτίου του 1829, ότι δηλαδή τα σύνορα Αμβρακικού-Παγασητικού θα αποτελούσαν μια βάση για διαπραγματεύσεις»¹⁸⁸¹.

Επίσης, ο Κομνητάς αναφέρει ότι «οι σύμμαχοι, θέλοντες να υποχρεώσουν τον σουλτάνο να πράξει, υπέρ των Ελλήνων, αναγκάστηκαν χωρίς να το θέλουν να κάψουν τη φλότα του Καποδίστρια στο Ναυαρίνο και εναντιώθηκαν προς τις συμβουλές του. Μετά

¹⁸⁷⁵Richard Clogg (1993), *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Μετάφραση: Χάρης Φουντέας, τρίτη έκδοση από τη δεύτερη συμπληρωμένη αγγλική έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, σ. 102.

¹⁸⁷⁶Ο. π., σ. 104.

¹⁸⁷⁷Κομνητάς, *Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι ...*, Κώδικας 1991, ό. π., φ. 35.

¹⁸⁷⁸Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, ..., ό. π., σ. 102.

¹⁸⁷⁹Κομνητάς, *Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι ...*, Κώδικας 1991, ..., ό. π., φ. 36.

¹⁸⁸⁰Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, ..., ό. π., σ. 102.

¹⁸⁸¹Ο. π., σ. 103.

από αυτά, ο αυτοκράτορας της Ρωσίας Νικόλαος ανακάλυψε την αιτία: επειδή ο Σουλτάνος διέλυσε τη συνθήκη και κήρυξε τον πόλεμο εναντίον του, ο οποίος διαρκεί ακόμα (όταν γράφει ο Κομνητάς το κείμενό του)»¹⁸⁸².

Στο τέλος του κειμένου, ο Κομνητάς εφιστά την προσοχή στη «μελέτη της Ιστορίας της Ελλάδος, η οποία πρέπει να στηριχτεί σε εχέγγυες μαρτυρίες, από τις πιο αξιόπιστες εφημερίδες και με διασταύρωση μαρτυριών και αποδείξεων κι από άλλες σοβαρές πηγές, που διαφαίνονται πραγματικές και αντικειμενικές, που διαφυλάττουν τη βεβαιότητα και όχι από τις μαρτυρίες των φατριωτών, που διαστρεβλώνουν τα πράγματα, όπως ο Αλ. Μαυροκορδάτος, που θέλει να γίνει ο ίδιος μονάρχης. Η ιστορία συντίθεται με όσο το δυνατόν, ακριβείς μαρτυρίες και όχι με ανόητα παραμύθια, που διηγούνται μερικοί και χωρίς να στοχάζονται»¹⁸⁸³.

Μάλιστα, ως θεοσεβούμενος ιερωμένος κλείνει το ιστορικό του απόσπασμα λέγοντας: «ας έχουμε τα χέρια μας στραμμένα προς τον Θεό και ας τον επικαλούμαστε εκ βάθους ψυχής».

Το απόσπασμα αυτό, από την «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης», του Κομνητά, μέσα από παραδείγματα αυτοθυσίας, αλλά και δολοπλοκίας, σκοπό έχει να δημιουργήσει συναισθήματα ευθύνης και ηθικής ενίσχυσης, να αναδείξει τα τολμηρά και πρωτόγνωρα για τους άλλους λαούς, εγχειρήματα αυτοθυσίας και εθελοθυσίας των αγωνιστών απέναντι στους προγόνους και επιγόνους, να εξάρει το πνεύμα επαναστατικής άμυνας και ανώτερης διανόησης κατά της βαρβαρότητας και της απάνθρωπης διπλωματίας.

10.3 Ο Στ. Κομνητάς ως ιστορικός μελετητής

Από το παραπάνω ιστορικό απόσπασμα του Κομνητά και ιδιαίτερα, από το κλείσιμο του κειμένου του, συμπεραίνουμε ότι ο Θεσσαλός λόγιος είναι ένας επιστήμονας ιστορικός μελετητής, του οποίου βασική φροντίδα στην καταγραφή μιας ιστορίας είναι οι αξιόπιστες και ακριβείς μαρτυρίες, οι εχέγγυες πηγές, η διασταύρωση μαρτυριών και αποδείξεων, οι οποίες δεν θα διαστρεβλώνουν τα γεγονότα, θα είναι όσο το δυνατόν, αντικειμενικές και θα διαφυλάσσουν την ιστορική βεβαιότητα. Αναφέρεται λοιπόν σε μια πολυπρισματική και πλουραλιστική ιστορική θεώρηση, στον έλεγχο της αξιοπιστίας κάθε είδους πηγής και στη διασταύρωση ποικίλων πηγών και παράλληλα σε συσχετισμό των δεδομένων με τα συμπεράσματα.

Ο Κομνητάς ήταν ο συγγραφέας τεσσάρων ιστορικών έργων: της «Γενικής Ιστορίας», της «Εκκλησιαστικής Ιστορίας», της «Ιεράς Ιστορίας» και της «Επιτομής της Φυσικής Ιστορίας». Μάλιστα, σε κάθε έργο του, παραθέτει και ιστορικές πληροφορίες ή παρουσιάζει τα ιστορικά όρια και καταγράφει την ιστορική αναδρομή του κάθε γνωστικού αντικειμένου, που εξετάζει.

«Στις παραδουνάβιες Ακαδημίες, η ιστορία διδασκόταν σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας τους ως επιμέρους αντικείμενο των γλωσσικών μαθημάτων. Σημαινούσα θέση στη διδασκαλία της ιστορίας κατείχαν: οι αρχαίοι ιστορικοί, Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφώντας, Πλούταρχος, αλλά και οι βυζαντινοί (Προκόπιος, Δούκας κ.ά). Όπως παρατηρούμε, ο ιστορικός λόγος που αναπαράγεται στο χώρο της εκπαίδευσης προέρχεται κυρίως από τα κλασικά αρχαία ελληνικά κείμενα»¹⁸⁸⁴.

«Το διάστημα 1750-1832 η ελληνική κοινωνία συναντιόταν με τον ιστορισμό, προσπαθώντας να κατακτήσει μια ιστορία κοσμική και παγκόσμια, σε μια εποχή που χαρακτηριζόταν από τη δημογραφική και την οικονομική ανάπτυξη, την άνθηση του

¹⁸⁸² Κομνητάς, *Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι* ..., Κώδικας 1991, ..., ό. π., φ. 36.

¹⁸⁸³ Ο. π., φ. 37.

¹⁸⁸⁴ Camariano-Cioran, *Les Academies Princieres de Bucarest* ..., ό. π., σσ. 235-236.

εμπορίου, την ανάπτυξη των παροικιών, τα ταξίδια, τις περιέργειες, τη στροφή προς την αρχαιότητα και την επικοινωνία με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό»¹⁸⁸⁵.

«Και όλα αυτά συνέβαιναν σε μια εποχή, που η ιστορία δεν αποτελούσε αντικείμενο σχολικής διδασκαλίας ούτε στην ανώτερη εκπαίδευση, παρά μόνο, λίγο πριν τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ακόμα και το 1834, που οργανώνεται νομοθετικά, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση, η ιστορία κατατάσσεται στις προαιρετικές γνώσεις του Δημοτικού Σχολείου»¹⁸⁸⁶. Ο Κομμητάς αναφέρει ότι «η ιστορία είναι το αναγκαιότατον μάθημα εις πάντα άνθρωπον, διότι πλατύνει τον νουν, εξηγούσα τα συμβεβηκότα απ' αιώνας κατά διάφορα έθνη· και δεν αφήνει τι εις το σκότος της αγνοίας από όσα επράχθησαν αγαθά ή πονηρά· και με τούτον τον τρόπον δίδει αφορμήν εις το να δύναται να κρίνη έκαστος πολλά των μελλόντων εκ των παρελθόντων. Διό ταύτα είναι αναγκαίον να διδάσκωνται και οι παίδες, όσοι μανθάνουσιν την Ελληνικήν παιδείαν, εις τα παιδαγωγικά αυτών μαθήματα και τούτο το τοσούτον αναγκαίον μάθημα, όσον ενδέχεται, σαφώς και εν συνόψει [...] και αυτοί γινώσκοντες τα αναγκαιότατα συμβεβηκότα του παρελθόντος χρόνου εν διαφόροις έθνεσι και περιστάσεσιν, ημπορούσι να προβλέψωσι τι και περί του μέλλοντος· όιον, τι τις ποιήσας τι έξει το επόμενον»¹⁸⁸⁷. Η συγκεκριμένη *Επιτομή Γενικής Ιστορίας* γράφεται από τον Κομμητά, «διά να διδάσκηται εις τους πρωτοπέιρους μαθητάς εις τα σχολεία»¹⁸⁸⁸.

Ο Κομμητάς επισημαίνει ότι «η μελέτη της ιστορίας, θα μπορούσε να είναι χρήσιμη, η λειτουργία της θα μπορούσε να είναι διδακτική, αλλά, κυρίως, έχει σκοπό, να επισημαίνει τις πλάνες, τους παραλογισμούς, τις προκαταλήψεις, τις αρετές και τα σφάλματα, ώστε να μπορεί ο άνθρωπος να διορθώνεται»¹⁸⁸⁹. Στα παραπάνω ιστορικά κείμενα του λογίου-παιδαγωγού αρχίζει να λειτουργεί η ανάπτυξη της νέας ιστορικής αντίληψης, εστιάζοντας στον πολιτισμό των αρχαίων λαών. Ο λόγιος-ιστορικός προσπαθεί να οικειώσει τους αναγνώστες με το κλασικό παρελθόν και προσπαθεί να θεμελιώσει στη νεοελληνική συνείδηση την αίσθηση της συνέχειας.

Θα γράψει επίσης ο Κομμητάς ότι «η μάθησις της εκκλησιαστικής ιστορίας είναι αναγκαία εις έκαστον χριστιανόν· διότι ηξέυρων αυτήν έκαστος χριστιανός, όχι μόνον υμνεί τα μεγαλεία του Θεού· αλλά και στηρίζεται εις την Ορθοδοξίαν, και καταπτύει πάσαν αίρεσιν, και αποφεύγει αυτών τας από του ορθού αποπλανήσεις»¹⁸⁹⁰.

Προφανώς, «η μετάβαση από τον θρησκευτικό στον κοσμικό χρόνο και η νέα αντίληψη της ιστορικής ταυτότητας αποτελούσαν επίδραση του σύγχρονου ευρωπαϊκού κλασικισμού»¹⁸⁹¹. «Η διαδικασία που οδήγησε τους Έλληνες από την παραδοσιακή αντίληψη του ιστορικού χρόνου, όπως αυτή αποτυπωνόταν στα χρονικά της ιεράς ιστορίας, στη νεότερη ιστορική συνείδηση, όπως κατοπτρίζεται στην ιστοριογραφία του δέκατου όγδοου αιώνα, φαίνεται ότι ακολούθησε τρεις ατραπούς. Η πρώτη, τους

¹⁸⁸⁵Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», στο: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (2004), (Επιμέλεια), Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας: *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τεύχος 1, σ. 171.

¹⁸⁸⁶Χρ. Κουλούρης (1988), *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*, Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν. (18), σ. 19.

¹⁸⁸⁷Στέφανος Κομμητάς (1828), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Γενική Ιστορία*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόςας, Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών, Προοίμιον.

¹⁸⁸⁸Ο. π., Προοίμιον.

¹⁸⁸⁹Ο. π., Προοίμιον.

¹⁸⁹⁰Στέφανος Κομμητάς (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόςας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Προοίμιον.

¹⁸⁹¹Πασχάλης Κιτρομηλίδης (1999), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Μετάφραση: Στέλλα Νικολούδη, Β' Έκδοση, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 104.

αποκάλυψε το δεσμό τους με τους αρχαίους Έλληνες προγόνους του νεότερου έθνους, που είχε επιζήσει μέσα από τα δεινά της οθωμανικής κατάκτησης. Η δεύτερη, τους οδήγησε προς τον σύγχρονο κόσμο. Η αίσθηση της σύγχρονης πραγματικότητας επέτρεψε τους Έλληνες, να συνειδητοποιήσουν βαθμιαία, τις δυνατότητες που τους πρόσφερε η δυναμική των διεθνών σχέσεων ως προς τη διεκδίκηση της ελευθερίας τους. Η τρίτη ιστοριογραφική ατραπός, τους οδήγησε, διαμέσου, των τοπικών ιστοριών, σε στοχασμό πάνω στις κοινωνικές και πολιτισμικές δυνάμεις, που διαμόρφωναν την κοινή μοίρα των Ελλήνων»¹⁸⁹².

Έτσι, «η μετάβαση στην κοσμική αίσθηση του χρόνου και η μεταφορά των πνευματικών προσανατολισμών και των μεθόδων της ιστοριογραφίας του Διαφωτισμού στην ελληνική σκέψη καλλιέργησαν την ιδέα ενός ξεχωριστού εθνικού παρελθόντος έναντι του κοινού ιερού παρελθόντος όλων των χριστιανικών λαών, τους πρόσφεραν μια αρχική επίγνωση της ιδιαιτερότητάς τους στη νεότερη διεθνή κοινωνία και επέτειναν την πικρία τους για τα δεινά της δουλείας που είχε επισωρεύσει ο οθωμανικός ζυγός. Επρόκειτο για επίγνωση που προερχόταν από μια διπλή σύγκριση: τη συντριπτική διαχρονική αντιπαραβολή προς το μεγαλείο των προγόνων τους και τη συγχρονική αντιπαραθεση προς τα ακμάζοντα πολιτισμένα έθνη της νεότερης Ευρώπης»¹⁸⁹³.

Επομένως, ο Κομνητάς παρουσιάζει τη χρησιμότητα της κοσμικής ιστορίας, με σκοπό να μελετηθούν τα ήθη των διαφόρων εθνών, οι αρετές και τα ελαττώματα των κυβερνώντων, τα μεγαλεία και οι πτώσεις τους. Μέσα από τα ηθικά ωφελήματα της ιστορικής γνώσης, όταν μελετάται η κοσμική ιστορία έχει ενεργό παρουσία και η Θεία Πρόνοια. Γράφει χαρακτηριστικά για την παρουσία του Θεού: «Αφ' ου δε εξέπεσαν ούτοι οι πρώτοι άνθρωποι από την χάριν του Θεού [...]»¹⁸⁹⁴.

Αρα, η κοσμική ιστορική γνώση του Κομνητά διέπεται από διδακτικό πνεύμα. Ο λόγιος καταβάλλει προσπάθεια να καταδείξει τη συνάφεια της κοσμικής και της θρησκευτικής ιστορίας. Η μελέτη της ιστορίας αποτελεί άσκηση αγωγής των πολιτών. Επικρατεί η αντίληψη της ηθικής σπουδαιότητας της ιστορίας, της κοινωνικής ωφέλειας της ιστορικής γνώσης. Η γνώση της αρχαίας ιστορίας και των αρχαίων πολιτισμών, για τον Κομνητά ήταν χρήσιμη, λόγω του ηθικού της περιεχομένου, ήταν πηγή ηθικών διδαγμάτων, αφού συγχρόνως, στη «Γενική Ιστορία» του τονίζει περισσότερο τα πολιτικά και πολιτισμικά επιτεύγματα παρά τα πολεμικά έργα.

Για τον λόγιο, η ιστορία ενέχει την έννοια της διήγησης. Η ιστορία «εξιστορεί και διηγείται [...] των ανθρώπων τας αξιολογικότερας πράξεις και κατορθώματα»¹⁸⁹⁵. «Διήγησιν την των αληθών πραγμάτων έκθεσιν εκάλεσαν. Διήγησις είναι κάτι το πραγματικό. Διήγησις είναι η εξιστόρηση, για κάτι που πραγματικά συνέβη»¹⁸⁹⁶. Επομένως, εισάγει στην ιστορία την έννοια της αξιολόγησης των πράξεων, που θα καταγραφούν, διότι πρέπει να παραδειγματίσουν, να ωφελήσουν το κοινωνικό σώμα και να το οδηγήσουν στην ηθική αρετή.

Πιο συγκεκριμένα, στόχος του Κομνητά στα ιστορικά του πονήματα είναι να πληροφορήσει τους Νεοέλληνες αναγνώστες του, για το παρελθόν διαφόρων ιστορικών πολιτισμών. Υπάρχει η δηλωμένη του πρόθεση να ακολουθήσει τις σύγχρονες μεθόδους της ιστορικής κριτικής. Η ιστορία του αρχίζει με μια κριτική εξέταση των πηγών απ' όπου

¹⁸⁹²Ο. π., σ. 123.

¹⁸⁹³Ο. π., σ. 123.

¹⁸⁹⁴Κομνητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα...*, *Γενική Ιστορία*, ό. π., σ. 4.

¹⁸⁹⁵Στέφανος Κομνητάς, *Φυσικής Ιστορίας Επιτομή*, Κώδικας 1989, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Προθεωρούμενα, φφ. 1-2.

¹⁸⁹⁶Leonardi Spengel (1803-1880) (1853), *Αριστοτέλους Τέχνη Ρητορική Ι*, στο: *Rhetores Graeci* τόμος Ι, Leland Stanford University Library: Lipsiae, sumptibus et typis BG Teubneri, σσ. 11-12, <https://archive.org/details/rhetoresgraeci>.

άντλησε το υλικό του: «Συνοψίσθη δε η παρούσα επίτομος ιστορία εκ τε της διτόμου ιστορίας, ην συνερανίσατο Δημήτριος ο Δάρβαρις, και εκ της τριτόμου, ην συνέθετο μεν ο Γάλλος Δουμερών, μετέφερε δε εκ του Γαλλικού εις το ημέτερον ιδίωμα Αθανάσιος ο Σταγειρίτης· των οποίων και αι δύο είναι ωφέλιμοι εις ανάγνωσιν, ει τις εθέλει να μάθει και πλείονα τινα των εν τη παρούση επιτομή [...]

1897. «Ο εκσυγχρονισμός της τεχνικής υποδομής του ιστορικού κειμένου, στην οποία στηριζόταν η ιστορική συγγραφή, δηλαδή της χρονολογίας, της γεωγραφίας και της χαρτογραφίας»¹⁸⁹⁸ είναι εμφανής στην ιστορική συγγραφή του Κομμητά. Ο ίδιος απορρίπτει συνειδητά τις μυθολογικές αφηγήσεις ως πηγές ιστορικής μαρτυρίας: «Περί της αρχής του κόσμου δεν ευρίσκομεν τίποτε εις την ιστορίαν των εθνών· επειδή η αρχαία αυτών ιστορία είναι γεμάτη από μύθους και πλάσματα· και δεν ημπορεί τις εκ τούτων να συμπεράνη τι αληθές ομολογούμενον· [...]

1899. Συμπερασματικά, ο Κομμητάς δεικνύει τον δρόμο της επιστημονικής ιστορίας, που είναι η αντικειμενική αξιολόγηση της ιστορικής μαρτυρίας και πηγής, για να συγγράψουμε ένα ιστορικό πόνημα. Τονίζει την ανάγκη της αξιολόγησης της πιστότητας μιας ιστορικής μαρτυρίας. Ταυτόχρονα, αναδεικνύει το θέμα της υποκειμενικότητας του ερευνητή και τη σχέση υποκειμενικότητας - ιστορικού αντικειμένου, καθώς και τη διερεύνηση της ατομικής και συλλογικής μνήμης. Επισημαίνει την υπέρβαση της υποκειμενικής περιπτώσιολογίας, την απροσδιοριστία της σχέσης της βιωμένης πραγματικότητας με αυτή που μεταφέρει η αφήγηση, την παρεμβολή σκοπιμοτήτων, μεταγενέστερων κατασκευασμάτων και επίκτητων παθών στην ιστορική μαρτυρία και την προσπάθεια αποβολής τους.

---

¹⁸⁹⁷Ο. π., Προοίμιον.

¹⁸⁹⁸Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ..., ό. π., σ. 119.

¹⁸⁹⁹Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα, Γενική Ιστορία*, ... ό. π., σ. 3.

ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΣΤ. ΚΟΜΜΗΤΑ

1. Η θέση των Φυσικών Επιστημών στα σχολικά προγράμματα του τέλους του 18^{ου} αιώνα και των αρχών του 19^{ου} αιώνα

«Τα μεθοδολογικά προβλήματα που απασχολούν την ερευνητική κοινότητα των Ελλήνων λογίων της προεπαναστατικής περιόδου κινούνται σε μια γραμμή υπεράσπισης της αριστοτελικής Φυσικής Φιλοσοφίας και μία άλλοτε καλυμμένη και άλλοτε ανοιχτή διαμάχη με τη δυτική επιστήμη, προς την οποία η δυσπιστία τους, προφανώς, εδράζεται σε αντιρρήσεις φιλοσοφικών και θεολογικών διαφορών»¹⁹⁰⁰.

«Αρχικά, η ερευνητική κοινότητα των Ελλήνων λογίων της προεπαναστατικής περιόδου επιχειρεί τη διερεύνηση των φυσικών θεωριών με φιλοσοφικά κριτήρια. Είναι προσηλωμένη στη διερεύνηση του κριτηρίου του ορθού λόγου. Δεν «θεωρητικολογεί» αποκλειστικά, αλλά αναφέρεται σε εμπειρικά αποτελέσματα, αποδεχόμενη την πειραματική διαδικασία, συμβαδίζοντας με το πνεύμα των καιρών, που ήθελε τη χρήση του ορθού λόγου, σε συνδυασμό με το πείραμα, που δίνει νέες ερμηνευτικές δυνατότητες για τα παρατηρούμενα φυσικά φαινόμενα»¹⁹⁰¹.

Αναλυτικότερα, «ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα μαθημάτων θεσμοθετείται για πρώτη φορά το 1776 από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, για την Ακαδημία του Βουκουρεστίου, το οποίο, ως ένα βαθμό αποτέλεσε πρότυπο και για προγράμματα άλλων Σχολών το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα. Στο πρόγραμμα αυτό, ιδιαίτερα για τις Φυσικές Επιστήμες, προτείνεται η αριστοτελική μέθοδος διαπραγμάτευσης της ύλης»¹⁹⁰². «Το πρόγραμμα ωστόσο, δεν τηρείται, αφού λίγα χρόνια αργότερα, στην ίδια Σχολή, με τον Μανασή Ηλιάδη και τον Λάμπρο Φωτιάδη, η εισαγωγή και διδασκαλία της νεότερης πειραματικής Φυσικής και της συνακόλουθης μεθοδολογίας της, είναι γεγονός. Ανάλογες αλλαγές έχουμε και στην Αυθεντική Σχολή του Ιασίου με τον Ιώσηπο Μοισιόδακα και τον Νικηφόρο Θεοτόκη»¹⁹⁰³.

Όπως είναι φανερό, «από τη μελέτη των πηγών προκύπτει ότι οι επιστήμες της φύσης κατείχαν σημαντική θέση στα εκπαιδευτικά προγράμματα των μεγάλων Σχολών της εποχής. Οι Φυσικές Επιστήμες διδάσκονταν αρκετές ώρες την εβδομάδα, στις τελευταίες τάξεις της Σχολής και απευθύνονταν σε ώριμους γνωσιολογικά μαθητές, αφού τα χρησιμοποιούμενα εγχειρίδια ήταν εκτεταμένα και η περιεχόμενη ύλη υψηλού επιπέδου [...]»¹⁹⁰⁴.

«Ήδη από το 1776, στο επίσημο πρόγραμμα της Σχολής του Βουκουρεστίου έχουν οριοθετηθεί τόσο η μέθοδος όσο και οι στόχοι των φυσικών μαθημάτων. Ο εκάστοτε δάσκαλος σχεδιάζει, επιβάλλει και υλοποιεί το δικό του πρόγραμμα. Από την εποχή του Μανασή Ηλιάδη ακόμη, στις αρχές τις δεκαετίας του 1870, εισάγεται η διδασκαλία της πειραματικής Φυσικής, της Χημείας και των στοιχείων της Ιατρικής ως χωριστών μαθημάτων, τα οποία απευθύνονται στους μαθητές του ανώτερου κύκλου σπουδών»¹⁹⁰⁵. «Η τακτική αυτή ακολουθείται και στα επόμενα χρόνια μέχρι το κλείσιμο της σχολής, το 1821, τόσο από τον Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο όσο και από τον Βενιαμίν Λέσβιο»¹⁹⁰⁶.

¹⁹⁰⁰ Χρίστος Ξενάκης, Οι επιστήμες της φύσης στα σχολικά προγράμματα κατά την εποχή της νεοελληνικής αναγέννησης, στο: Γιάννης Καράς (1997), *Οι Επιστήμες στον Ελληνικό χώρο*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε., Αθήνα: Τροχαλία, σ. 261.

¹⁹⁰¹ Ο. π., σ. 261.

¹⁹⁰² Ο. π., σ. 261.

¹⁹⁰³ Ο. π., σ. 262.

¹⁹⁰⁴ Αν. Γούδας (1869-1870), *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγέννησεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, Τόμος Β', Αθήνα, σ. 291.

¹⁹⁰⁵ *Ερμής ο Λόγιος*, 1811, (Α), σ. 66.

¹⁹⁰⁶ *Ερμής ο Λόγιος*, 1818, σσ. 200-209.

«Από το 1780 έως το 1821, στην Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου, οι Φυσικές Επιστήμες διδάσκονται 6-8 ώρες την εβδομάδα»¹⁹⁰⁷.

«Από τη μελέτη λοιπόν πάμπολλων αναφορών σχετικών με τη λειτουργία της Σχολής, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η Φυσική και η Χημεία διδάσκονταν ως χωριστά μαθήματα, όλες τις ημέρες της εβδομάδας, απευθύνονται σε μαθητές του ανώτερου κύκλου σπουδών και η διδασκαλία γίνεται εποπτικά με τη βοήθεια πειραμάτων»¹⁹⁰⁸. «Το Σάββατο συνήθως, γίνονται μόνον πειράματα επίδειξης ή απόδειξης τόσο από τον δάσκαλο όσο και από τους μαθητές»¹⁹⁰⁹. «Τα μαθήματα των Φυσικών Επιστημών δεν είναι υποχρεωτικά, είναι κατ' επιλογήν, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τα μαθηματικά, τη ζωγραφική κ.λ.π.»¹⁹¹⁰.

Ειδικότερα, όπως προκύπτει από τις πηγές, «στην Ακαδημία του Ιασίου, το 1803, που αναλαμβάνει τη διεύθυνση της Σχολής, ο Δανιήλ Φιλιππίδης, ο ίδιος διδάσκει Φυσική πειραματική και Χημεία στις ανώτερες τάξεις της Σχολής, αρκετές ώρες την εβδομάδα. Το ίδιο προκύπτει ότι συμβαίνει αργότερα, από το 1813 έως το 1816, όταν τη διεύθυνση της Σχολής αναλαμβάνει ο Στέφανος Δούγκας και από το 1816 έως το 1821, όταν τη Σχολαρχία αναλαμβάνει ο Δημήτριος Γοβδελάς, ο οποίος εκτός των άλλων διδάσκει και υδραυλική»¹⁹¹¹. «Στο «Επιστημονικόν Γυμνάσιον»¹⁹¹² που ίδρυσε στην Αθήνα η «Φιλόμουσος Εταιρεία»¹⁹¹³ το 1813 και λειτούργησε ως το 1821, όπως προκύπτει από τις πηγές, διδάχτηκαν κατά διαστήματα, εκτός των άλλων, Φυσική και στοιχεία Ιατρικής και Βοτανικής»¹⁹¹⁴. «Για το Σχολείο της Τεργέστης, που άρχισε την κανονική του λειτουργία στα 1801»¹⁹¹⁵, από τις πηγές γνωρίζουμε ότι «στις δύο τελευταίες τάξεις της τρίτης «περιόδου», σύμφωνα με τον κανονισμό, οι μαθητές διδάσκονταν Φυσική Ιστορία και Στοιχεία Φυσικής»¹⁹¹⁶. «Για το Σχολείο του Σεμλίνου (Zemun-Βελιγράδι Σερβίας), γνωρίζουμε ότι, σύμφωνα με το πρόγραμμα του 1822, στην Γ' τάξη της τρίτης περιόδου (ανώτερη) διδάσκονταν η «Φυσική Ιστορία» λίγες ώρες την εβδομάδα»¹⁹¹⁷. Αντίθετα, «στη Σχολή της Οδησσού, από τα στοιχεία που διαθέτουμε, αντιλαμβανόμαστε ότι οι Φυσικές Επιστήμες δεν κατείχαν σημαντική θέση στο πρόγραμμα σπουδών. Το γεγονός αυτό βέβαια, δικαιολογείται από την κατεύθυνση της Σχολής, που ήταν εμπορική»¹⁹¹⁸. Στο πρόγραμμα μόνον, του έτους 1821, προβλέπεται στην ανώτερη τάξη η διδασκαλία «των ουσιωδεστέρων και αναγκαιοτέρων εκ της Φυσικής Ιστορίας και Τεχνολογίας»¹⁹¹⁹. Συνεπώς, «οι Φυσικές Επιστήμες διδάσκονταν μόνο στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και μόνο στα τελευταία έτη των σπουδών, με εξαίρεση το Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης, όπου διδάσκονταν εισαγωγικά μαθήματα και στους πρωτοπείρους. Στα σχολικά προγράμματα, η διδασκαλία και παρακολούθηση των μαθημάτων Φυσικής και Χημείας

¹⁹⁰⁷ Ξενάκης, Οι επιστήμες της φύσης στα σχολικά προγράμματα ..., ό. π., σ. 277.

¹⁹⁰⁸ Ερμής ο Λόγιος, 1811, σ. 50.

¹⁹⁰⁹ Ερμής ο Λόγιος, 1811, σ. 64.

¹⁹¹⁰ Ξενάκης, Οι επιστήμες της φύσης στα σχολικά προγράμματα ..., ό. π., σ. 265.

¹⁹¹¹ Camariano-Cioran, *Les Academies princieres de Bucarest* ..., ό. π., σ. 105 και σσ. 636-637.

¹⁹¹² Εμ. Πρωτοψάλτης (1957), «Νέα στοιχεία περί της εν Αθήναις Εταιρείας των Φιλομούσων», Αθήνα LXI, σ. 254 και σ. 260.

¹⁹¹³ Ερμής ο Λόγιος, τόμοι Δ'-Ε', (1814), σ. 98 και σ. 99.

¹⁹¹⁴ Τ. Α. Γριτσόπουλος (1964), «Διάγραμμα της ιστορίας των σχολείων των Αθηνών κατά την τουρκοκρατίαν», *Αθηναϊκά*, 28-29, σσ. 22-23.

¹⁹¹⁵ Ξενάκης, Οι επιστήμες της φύσης στα σχολικά προγράμματα ..., ό. π., σ. 266.

¹⁹¹⁶ Όλγα Κατσιαρδή-Hering (1986), *Η Ελληνική παροιμία της Τεργέστης (1751-1830)*, 1^{ος} τόμος, Αθήνα: Ίδρυμα Σαριπόλου, σ. 198.

¹⁹¹⁷ Ι. Α. Παπαδριανού (1988), *Οι Έλληνες πάροιχοι του Σεμλίνου (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 136-143.

¹⁹¹⁸ Ξενάκης, Οι επιστήμες της φύσης στα σχολικά προγράμματα ..., ό. π., σ. 267.

¹⁹¹⁹ Χ. Βουλοδήμου (1871), *Η πρώτη πεντηκονταετηρίς της εν Οδησσώ Ελληνοεμπορικής Σχολής, 1817-1867*, Οδησός, σσ. 32-35.

ήταν υποχρεωτική για όλους. Σε ορισμένα σχολεία (π.χ. της Σμύρνης και της Χίου), στο πρώτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, η Χημεία διδάσκονταν ως χωριστό μάθημα»¹⁹²⁰.

«Αν συγκρίνουμε τώρα τα προγράμματα των ελληνικών σχολείων με τα αντίστοιχα των γαλλικών ή γερμανικών σχολών, θα υποστηρίξουμε ότι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, τα προγράμματα των μεγάλων ελληνικών σχολείων είναι πολύ βελτιωμένα και σε ορισμένες περιπτώσεις, εφάμιλλα ορισμένων ευρωπαϊκών. Η διαφοροποίηση στο πρόγραμμα των ξένων σχολείων εντοπίζεται: στην εξειδίκευση των διδασκάλων για κάθε κλάδο μαθήματος, όπου άλλος διδάσκει Φυσική, άλλος Χημεία, άλλος Ζωολογία και άλλος Ανθρωπολογία και Φυσιολογία»¹⁹²¹, «στην ευρεία πειραματική υποστήριξη των φυσικών μαθημάτων και στο σύνολο των ωρών τους, που στο εβδομαδιαίο πρόγραμμα υπερβαίνει το αντίστοιχο των ελληνικών προγραμμάτων. Αν λάβουμε υπόψη μας, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συγκροτήθηκαν και λειτούργησαν τα ελληνικά σχολεία, θα ήταν δίκαιο να εξάρουμε την κολοσσιαία προσπάθεια των Ελλήνων λογίων για την ανόρθωση της παιδείας»¹⁹²².

Ωστόσο, «στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι Φυσικές Επιστήμες κατέχουν περίοπτη θέση. Οι Έλληνες λόγιοι της εποχής δημοσίευαν προτάσεις στον «*Λόγιο Ερμή*», στη «*Μέλισσα*» και αλλού. Στα 1817 δημοσιεύτηκε στη Βιέννη ένα ολιγοσέλιδο φυλλάδιο με τον τίτλο *Προκήρυξις*»¹⁹²³, «που υπογράφεται από τους λόγιους Αθανάσιο Σταγειρίτη και Αριστείδη Παππά όπου εκτίθονταν με σαφήνεια και μεθοδικότητα ένα πλήρες πρόγραμμα για την αναδιοργάνωση των δύο βαθμίδων της εκπαίδευσης. Το προτεινόμενο πρόγραμμα, όπως ομολογούσαν οι συντάκτες του, στηρίζονταν στο πρόγραμμα του «Κανονικού Σχολείου» («Normalschullen») της Βιέννης»¹⁹²⁴. «Στο πρόγραμμα αυτό, οι Φυσικές Επιστήμες προτεινόνταν, να διδάσκονται από την Τρίτη τάξη στην πρώτη περίοδο (σε παιδιά ηλικίας από 9 έως 12 ετών). Η Φυσική καθώς και η Φυσική Ιστορία διδάσκονταν στη δεύτερη περίοδο (σε παιδιά από 12 έως 15 ετών), ως συνέχεια της πρώτης περιόδου. Στην τρίτη τέλος, περίοδο, που την παρακολουθούσαν παιδιά ηλικίας από 15 έως 18 ετών, προτεινόνταν η συστηματική διδασκαλία της πειραματικής Φυσικής. Το παραπάνω πρόγραμμα αποτελούσε μία ολοκληρωμένη πρόταση για την οργάνωση της στοιχειώδους και Μέσης Εκπαίδευσης»¹⁹²⁵. «Το πρόγραμμα του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα ήταν βαθειά επηρεασμένο από τα γερμανικά προγράμματα και από τη διάταξη της ύλης των γερμανικών σχολείων. Χώριζε την εκπαίδευση σε τρεις «κύκλους» σπουδών. Στον πρώτο περιλαμβάνονταν τα «διδασκαλεία», τα οποία *δίδουν εις τα αρχάρια παιδιά τας γνώσεις, αι οποίαι είναι απαραίτητως αναγκαίαι εις πάντα άνθρωπον*»¹⁹²⁶. «Στις γνώσεις αυτές, περιλαμβάνονταν η Φυσική Ιστορία και η πειραματική Φυσική. Στον δεύτερο «κύκλο» εντάσσονταν σχολεία δύο κατευθύνσεων: τα Τεχνικά-Επαγγελματικά και τα Κλασικά»¹⁹²⁷. «Σε ότι αφορά στα σχολεία κλασικής κατεύθυνσης, στα ονομαζόμενα Γυμνάσια ή Λύκεια, προτεινόταν να διδάσκονται η Φυσική Ιστορία και η πειραματική Φυσική σε ανώτερο επίπεδο, ως συνέχεια της προδιδαχθείσας ύλης, ενώ στα Τεχνικά Σχολεία να διδάσκεται η

¹⁹²⁰ Ξενάκης, Οι επιστήμες της φύσης στα σχολικά προγράμματα ..., ό. π., σ. 267.

¹⁹²¹ Ερμής ο Λόγιος, 1820, σ. 476.

¹⁹²² Ξενάκης, Οι επιστήμες της φύσης στα σχολικά προγράμματα ..., ό. π., σ. 268.

¹⁹²³ Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων*, τόμος XII (1989), σ. 12.

¹⁹²⁴ Τα Προλεγόμενα συγκεντρώθηκαν σε έναν τόμο και πρωτοεκδόθηκαν στη Βιέννη το 1815. Στα 1833, εκδόθηκε νέα συναγωγή των Προλεγόμενων, την οποία ανατύπωσε το Μ.Ι.Ε.Τ. στα 1984, με τίτλο: Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία τους. Αυτή η ανατύπωση χρησιμοποιείται στις παραπομπές.

¹⁹²⁵ Ξενάκης, Οι επιστήμες της φύσης στα σχολικά προγράμματα ..., ό. π., σσ. 269-270.

¹⁹²⁶ Γρ. Καμπούρογλου, *Η Μελέτη* III (1909), σ. 415, όπως αναφέρει ο Ξενάκης, Οι επιστήμες της φύσης στα σχολικά προγράμματα ..., ό. π., σσ. 270-271..

¹⁹²⁷ Ερμής ο Λόγιος, τόμος Η' (1818), σσ. 199-209.

«πειραματική Φυσική εφαρμοζομένη εις τας τέχνας». Στην τρίτη βαθμίδα θα περιλαμβάνονταν σχολές Πανεπιστημιακού επιπέδου. Το σχέδιο εκσυγχρονισμού της στοιχειώδους εκπαίδευσης του Κούμα θυμίζει σε πολλά σημεία τις προτάσεις του Αρ. Παππά και Αθ. Σταγειρίτη»¹⁹²⁸.

2. Η Μελέτη των Φυσικών Επιστημών από τον Κομμητά

Ο Κομμητάς είναι διδάσκαλος της Ρωμοσύνης και προσλαμβάνει τα νέα στοιχεία των θύραθεν επιστημών στο πλαίσιο της Ορθόδοξης διδασκαλίας, μιας και ακολουθεί την παράδοση του Νικ. Θεοτόκη, «που είναι ο πρώτος που έγραψε στην ελληνική γλώσσα: βιβλία Φυσικής μεγάλων αξιώσεων»¹⁹²⁹.

Μελετώντας τα χειρόγραφα Φυσικών Επιστημών του Κομμητά, τα ερωτήματα που τίθενται κατά την επισκόπηση των χειρογράφων του είναι ποιες ιδέες και θεωρίες εισήγαγε, ποιο είναι το επίπεδο της νέας γνώσης που εγκαινίασε, αν η επιστημονική γνώση εισάγεται αυτούσια ή αν αναμορφώνεται σύμφωνα με την προϋπάρχουσα ελληνική φυσική σκέψη και Φιλοσοφία. Πώς εντάσσονται τα επιστημονικά του πεδία στο οικοδομούμενο σώμα των επιστημονικών ιδεών, ποιες προσπάθειες έκανε για τη δημιουργία επιστημονικής ορολογίας, ποια γενικότερη θεωρητική προσέγγιση των θεμάτων προτείνει και ποιες πρακτικές εφαρμογές και προτάσεις υλοποιεί, επιχειρώντας να τις διαπραγματευθεί και να τις παρουσιάσει στο αναγνωστικό του κοινό.

Όπως είναι φυσικό, οι περιδιαβάσεις του Κομμητά στον ευρωπαϊκό χώρο και η γνωριμία του με την ευρωπαϊκή φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη δημιουργούσαν μέσα του συνεχώς νέους προβληματισμούς. Προσπαθούσε να απαντήσει, με βάση τα νέα δεδομένα στα ερωτήματα του αφυπνιζόμενου Έλληνα. Η φιλοσοφική του σκέψη προσανατολιζόταν στη γνωσιολογία και ενδιαφερόταν για κάθε νέα γνώση, δείχνοντας ιδιαίτερη ευαισθησία στη διάδοση των επιστημονικών κατακτήσεων. Ο φιλοσοφικός του λόγος συνδεόταν στενά με τις φυσικές-θετικές επιστήμες.

Πράγματι, η εποχή του Κομμητά είναι «ο καιρός της Φυσικής Φιλοσοφίας»¹⁹³⁰, «της ενιαίας γνωστικής ενότητας»¹⁹³¹ και ο λόγιος βιώνει την ενότητα της Φιλοσοφίας και των επί μέρους επιστημών σε ένα ενιαίο γνωστικό σύνολο. Αναφέρεται χαρακτηριστικά: [...] «όποιος λέγει, ότι σπουδάζει την φυσικήν, επαγγέλεται εν γένει όλας τας επιστήμας, και το υποκείμενόν του είναι η δημιουργία πάσα»¹⁹³². «Όστις εσπούδασε με ακρίβειαν οποιανδήποτε επιστήμην, καθ' όλην της την έκτασιν, εκείνος εγνώρισε πραγματικώς την στενήν συγγένειαν, την οποίαν αμέσως ή εμμέσως έχει προς όλας τας άλλας η επιστήμη του»¹⁹³³. Την αλληλοσύνδεση των επιστημών επισήμαναν στα έργα τους και οι: Θεόφιλος Κορυδαλλεύς¹⁹³⁴, Δημήτριος Γοβδελάς¹⁹³⁵, Κωνσταντίνος Κούμας¹⁹³⁶. Επίσης, «τα γνωστικά όρια των επιστημών, που έχουν αντικείμενο τη φύση και τον φυσικό κόσμο, δεν είναι αυστηρά καθορισμένα»¹⁹³⁷.

Αναντίρρητα, τα χειρόγραφα του Κωφιώτη λόγιου εκφράζουν σχέσεις εκπαιδευτικές. Η ενασχόλησή του με τα Μαθηματικά και τις Φυσικές Επιστήμες εξέφραζε την αντίληψή του για τη στενή αλληλεξάρτηση των Μαθηματικών με τη Φυσική.

¹⁹²⁸ Ξενάκης, Οι επιστήμες της φύσης στα σχολικά προγράμματα ..., ό. π., σ. 271.

¹⁹²⁹ Γ. Καράς (1977), *Οι Φυσικές-Θετικές Επιστήμες στον ελληνικό 18^ο αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

¹⁹³⁰ Κ. Μ. Κούμας (1818), *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. 1, Βιέννη, σ. 26.

¹⁹³¹ Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, ..., ό. π., σσ. 145-146.

¹⁹³² Κ. Βαρδαλάχος (1812), *Φυσική Πειραματική*, Βιέννη, σ. δ'.

¹⁹³³ Γ. Γλαράκης, *Ερμής ο Λόγιος*, 1^η Ιουνίου 1820, σ. 334.

¹⁹³⁴ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς (1779), *Είσοδος Φυσικής Ακροάσεως κατ' Αριστοτέλην*, Βενετία, σσ. 1-59.

¹⁹³⁵ Δημήτριος Γοβδελάς (1818), *Στοιχεία Αλγέβρας*, Ιάσι, φφ. 10α-12β.

¹⁹³⁶ Κ. Μ. Κούμας (1794), *Σειρά στοιχειώδους των Μαθηματικών και Φυσικών*, Βιέννη, σ. 8.

¹⁹³⁷ Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο* ..., ό. π., σ. 148.

«Το υψηλό ποσοστό των λογίων-συγγραφέων που ασχολήθηκαν με τις επιστήμες της φύσης (58%), δείχνει τη θέση των επιστημών αυτών, στην προβληματική του υπόδουλου ελληνισμού, για την ανύψωση του μορφωτικού του επιπέδου»¹⁹³⁸.

Η αρχαιοελληνική, η βυζαντινή, και ιδιαίτερα η αριστοτελική σκέψη, ως στοχασμός, φιλοσοφικός και επιστημονικός, ως εργαλείο εργασίας επιβιώνει στο έργο του Κομμητά, αλλά τα νέα προβλήματα του νέου κοινωνικού βίου, εξασθενίζουν σιγά-σιγά αυτή την επαφή με το παρελθόν και τα γνωστικά ενδιαφέροντά του στρέφονται προς νέες κατευθύνσεις.

Αναμφισβήτητα, τα έργα του Κομμητά διέπονται από επιστημονικές και φιλοσοφικές προεκτάσεις. Ο Θεσσαλός λόγιος ασχολείται κυρίως, με προβλήματα παιδείας. Είναι ο διδάσκαλος, ο συγγραφέας που έρχεται σε επαφή με το πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και προσπαθεί να μεταφέρει στον ευρύτερο ελληνικό χώρο με τη μορφή ερανισμάτων και επίπονης προσωπικής επεξεργασίας, τις κατακτήσεις της ευρωπαϊκής σκέψης, επιστημονικής και φιλοσοφικής, στηριζόμενος στα βιβλία σημαντικών Ελλήνων λογίων, όπως του Ευγ. Βούλγαρη, του Νικ. Θεοτόκη, του Άνθ. Γαζή κ.ά. και προσπαθεί να επανασυνδέσει τους πνευματικούς δεσμούς του νεότερου ελληνισμού με τους αρχαίους προγόνους του.

Ως συγγραφέας χειρογράφων, ο λόγιος-παιδαγωγός των Φυσικών-Θετικών Επιστημών δεν ήταν απλός μεταφορέας της ευρωπαϊκής επιστημονικής γνώσης. Επεξεργάζονταν επιμελώς, τα χειρόγρατά του, είχε καλλιεργημένη φυσικομαθηματική σκέψη και στόχευε συνειδητά να κατευθύνει και να προωθήσει προς μια νέα πορεία του νέου ελληνισμού. Επιδίδωκε μια ολοκληρωτική παρουσίαση των θεμάτων που εντρυφούσε.

Μια πρώτη γενική διαπίστωση που θα μπορούσαμε να κάνουμε, στηριζόμενοι πάνω στα στοιχεία των χειρογράφων Φυσικής του Κομμητά, είναι το ότι τόσο από την άποψη της μορφής, όσο και της μεθοδολογίας, η Φυσική του έχει τον χαρακτήρα της φιλοσοφικής θεώρησης της φύσης. Είναι Φυσική Φιλοσοφία και εδώ, βλέπουμε την αριστοτελική επίδραση, ανοίγοντας βέβαια, τον καινοτόμο, δικό του δρόμο προς τη νέα επιστημονική Φυσική, σε συνδυασμό με την αρχαία φυσιογνωσία. Ο Κομμητάς αντλεί το επιστημονικό υλικό του από αριστοτελικής δομής έργα, τα οποία σιγά-σιγά στρέφονται προς την επιστημονική Φυσική. Συνταιριάζει τα γόνιμα στοιχεία της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς και ιδιαίτερα, της αριστοτελικής, με τα νεότερα στοιχεία της ευρωπαϊκής επιστημονικής φυσικής σκέψης, με βασική του επιδίωξη τον φωτισμό του ελληνικού Γένους.

«Είναι σαφές ότι ο Αριστοτελισμός αποτέλεσε το φιλοσοφικό υπόβαθρο του υπόδουλου ελληνισμού»¹⁹³⁹. «Ο Κορυδαλλέας ενισχύει τον Αριστοτελισμό και ταυτόχρονα προετοιμάζει την αναίρεση της αριστοτελικής Φυσικής»¹⁹⁴⁰. Ένα από τα σημαντικότερα έργα που αντλεί στοιχεία ο Κομμητάς, είναι τα «Στοιχεία Φυσικής εκ νεωτέρων συνερανισθέντα» (2 τόμοι, Λειψία, 1766-1767) του Θεοτόκη, το οποίο είναι αριστοτελικής δομής. Άλλα κείμενα από τα οποία συνέλεξε στοιχεία ο Κομμητάς, είναι τα εξής: η μετάφραση των «Στοιχείων Φυσικής» του Νεύτωνα, από τον Νικόλαο Ζερζούλη¹⁹⁴¹, το «Φυσικής απάνθισμα» του Ρήγα Βελεστινλή (Βιέννη, 1790), τα «Στοιχεία Φυσικής» του Βενιαμίν Λέσβιου¹⁹⁴², «Τα αρέσκοντα της φιλοσόφους» του Ευγ. Βούλγαρη (Βιέννη, 1805), η «Ιδέα γενική περί τινων ιδιοτήτων των σωμάτων» (Λιβόρνο, 1806), η «Σειρά στοιχειώδη των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών» του Κ. Μ. Κούμα (8 τόμοι,

¹⁹³⁸Ο. π., σσ. 149-150, 161.

¹⁹³⁹Ο. π., σ. 210.

¹⁹⁴⁰Ο. π., σ. 212.

¹⁹⁴¹Λίνος Μπενάκης (1977), «Από την Ιστορία του μεταβυζαντινού αριστοτελισμού στον ελληνικό χώρο», *Φιλοσοφία*, 7, σσ. 416-454.

¹⁹⁴²Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, Κώδικες: αρ. 1245, 2967, 2968, 3054, 3055, 3090, όπως αναφέρει ο Καράς, *Οι θετικές επιστήμες ...*, ό. π., σ. 213.

Βιέννη, 1807) η «Φυσική δημώδης εις παύσιν της δεισιδαιμονίας» του Γιόχαν Χάινριχ Χέλμουθ (Johann Heinrich Helmuth) (Βενετία, 1810)¹⁹⁴³, έργο, το οποίο στην Ευρώπη γνώρισε έξι εκδόσεις, η πρώτη το 1785 και η τελευταία το 1810. «Τα κείμενα αυτά προετοίμασαν τον σημαντικότερο σταθμό, στη διάδοση της νεότερης επιστημονικής φυσικής σκέψης, δηλαδή την έκδοση, μέσα σε έναν χρόνο, το 1812, στη Βιέννη, τριών έργων Φυσικής: του Δημητρίου Νικ. Δάρβαρη, του Κων. Βαρδαλάχου και του Κων. Μ. Κούμα, τα οποία αποτελούν στροφή προς την επιστημονική Φυσική»¹⁹⁴⁴.

«Τα παραπάνω κείμενα, όπως ήταν φυσικό, τροφοδότησαν τη διαμορφούμενη τότε, ελληνική επιστημονική σκέψη και εκφράζουν ως έναν βαθμό, το επίπεδο, στο οποίο κινήθηκε η «λόγια» φυσική παιδεία στον ελληνικό πνευματικό χώρο, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του προεπαναστατικού αιώνα· έργα που απηχούν την κίνηση των ιδεών στον τομέα της Φυσικής Επιστήμης στον ευρωπαϊκό χώρο και εισάγουν νέες έννοιες και όρους, αλλά και γενικότερα, την νεότερη φυσική σκέψη στον ελληνικό χώρο»¹⁹⁴⁵, από την οποία αντλεί ο Κομμητάς.

Ο Θεσσαλός λόγιος είναι κυρίως, δάσκαλος και γι' αυτό τα επιστημονικά του συγγράμματα ταυτίζονται με τα σχολικά και επιτελούν τον ρόλο του εκπαιδευτικού βιβλίου. Ασκούν δύο αποστολές: είναι επιστημονικά και παράλληλα σχολικά. Ο Κομμητάς δεν είναι ο φυσικός, ο χημικός, ο μαθηματικός, ο φιλόλογος ή άλλη ειδικότητας επιστήμονας. Είναι ένας πνευματικός άνθρωπος γενικής μόρφωσης, που προσπαθεί να κατανοήσει, μέσα από σύγχρονα ευρωπαϊκά βιβλία, τις αρχές που διέπουν τα φυσικά φαινόμενα, μελετώντας τις λογικές διαδικασίες της πειραματικής έρευνας. Στοχάζεται, έχει γνωστικές ανησυχίες, θέλει να δώσει συνειδητά έναν νέο προσανατολισμό στη σκέψη της εποχής του, ευθυγραμμιζόμενος με τα τότε ευρωπαϊκά πρότυπα, επιτυγχάνοντας όμως παράλληλα τις επιταγές της εθνικής απελευθέρωσης. Δίνει ιδιαίτερη σημασία στην πνευματική αφύπνιση του ελληνικού λαού. Στο έργο του παρατηρούμε μια πλήρη συμμετρία μεταξύ ερωτημάτων και δυνατότητας απάντησης. Έχει επίγνωση της σημασίας της επιστημονικής γνώσης, αντιλαμβάνεται τον ρόλο της επιστημονικής σκέψης στην αφύπνιση του Γένους και έχει συναίσθηση ότι είναι κοινωνός του επιστημονικού ρόλου. Αναθεωρεί, επανεξετάζει, επαναδιατυπώνει, προσαρμόζει, αρθρώνει τον δικό του λόγο και προσπαθεί να αναμορφώσει την παιδεία. Χρησιμοποιεί τα γνωστικά εργαλεία της σύγχρονης Ευρώπης και αξιοποιεί δημιουργικά την προγονική κληρονομιά. Τα βασικά του επιχειρήματα είναι δανεισμένα από σύγχρονα ευρωπαϊκά κείμενα, χωρίς να λείπουν όμως και οι αναφορές στους αρχαίους. Δεν εμμένει στα παραδοσιακά πρότυπα, αλλά ενεργοποιεί συνεχώς, μια κριτική στάση με έντονο το στοιχείο της ανάλυσης και της δημιουργικής αφομοίωσης. Μάλιστα, σε μια εποχή συνεχούς αναζήτησης, είναι συνεπής με την επιστήμη και τη σκέψη του καιρού του. Οι γνωστικές του συνθέσεις φέρουν τη σφραγίδα της πρωτοτυπίας, καθώς ενισχύει το ενδιαφέρον για τα προβλήματα του όντος και της γνώσης και δίνει μια νέα οπτική γωνία της μελέτης της σχέσης του ατόμου με το φυσικό και κοινωνικό του περιβάλλον.

Αναμφισβήτητα είναι πρωτοπόρος, ανανεωτής, πνευματικός άνθρωπος της εποχής του και εκδηλώνει μια ιδιαίτερη φιλοπονία για τη συγγραφή και έκδοση βιβλίων ως μέσο μετάδοσης της γνώσης. Επιλέγει, αφομοιώνει, ανασυνθέτει με θέρμη, ερανίζεται, συμπληρώνει, εκσυγχρονίζει, προσαρμόζει τα ευρωπαϊκά κείμενα στις ανάγκες της τότε ελληνικής κοινωνίας και είναι καινοτόμος-αναδημιουργός, αποτελώντας ένα λαμπρό δείγμα επιστημονικού προβληματισμού. Ακολουθεί την αρχαιοελληνική φυσικοφιλοσοφική σκέψη, τη σκέψη των Πατέρων της Εκκλησίας, αλλά και τη σκέψη των

¹⁹⁴³ Η μετάφραση του έργου αποδίδεται στον Στέφανο Κανέλο, όπως αναφέρει ο Καράς, *Οι θετικές επιστήμες* ..., ό. π., σ. 213.

¹⁹⁴⁴ Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο*, ..., ό. π., σσ. 149-150, σσ. 212-213.

¹⁹⁴⁵ Ο. π., σ. 214.

σύγχρονων Γάλλων και Γερμανών φιλοσόφων και επιστημόνων. Παρακολουθεί την ευρωπαϊκή σκέψη και δημιουργεί επαγωγικές επιστημονικές συνθέσεις συγκροτώντας τον δικό του επιστημονικό και φιλοσοφικό λόγο. Οι έντονες πνευματικές του αναζητήσεις συνδέονται άμεσα με τα προβλήματα της εποχής. Είναι ενεργητικός παράγοντας στην επιστημονική μελέτη. Η γνώση της φύσης δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά μέσο για την αξιοποίηση των δυνάμεων της φύσης, καθώς τα φυσικά φαινόμενα συλλαμβάνονται διαλεκτικά, στη σχέση της αιτιότητας, ως στοιχείο μιας καθολικής αλληλεξάρτησης.

Αρχικά, ο Κομμητάς ξεκινά από τη μελέτη των υλικών αντικειμένων του εξωτερικού περιβάλλοντος κόσμου και εξετάζει την πολλαπλότητα της έκφρασης του υλικού κόσμου, καταλήγοντας στη μοναδικότητα της πολλαπλότητας, δηλαδή της φιλοσοφικής έννοιας της ύλης.

Σύμφωνα με τα γραπτά κείμενα του Κομμητά, η φιλοσοφία ερχόμενη επίκουρος της επιστήμης, εμπεριέχεται μέσα σ' αυτή και είναι οδηγός της στη σύλληψη του ουσιαστικού, των βαθύτερων αιτιών. Εισπράττει την αύξηση της επιστημονικής γνώσης και την έναρξη της αυτονόμησης των εξειδικευμένων επιστημονικών κλάδων, που ήταν ενσωματωμένοι στον χώρο της Φυσικής Φιλοσοφίας. Αγωνίζεται να προσδιορίσει τα νέα όρια, τα εννοιολογικά πλαίσια, για να εισχωρήσει βαθύτερα στην επιστημονική έρευνα και να προσφέρει νέες δυνατότητες αντίληψης των πραγμάτων. Προσλαμβάνει και επεξεργάζεται τα νέα επιστημονικά δεδομένα και ιδιαίτερα, την νεοδιαδεδομένη, την περίοδο εκείνη νεωτώνεια φυσική που αλλάζει ριζικά την εικόνα του σύμπαντος. Προσπαθεί να εναρμονίσει τα φιλοσοφικά με τα επιστημονικά ερωτήματα. Συντάσσεται με τη διεπιστημονική προβληματική, τη σκέψη της διαλεκτικής αλληλεξάρτησης όλων των επιστημών μέσα σε ένα ενιαίο γνωστικό σύνολο, την ενιαία γνωστική ενότητα, αλλά αντιστέκεται στην οντολογική ορθολογική σκέψη.

Αυτή η ενασχόληση του Κομμητά με τόσα επιστημονικά πεδία, εναρμονίζεται με τη σκέψη της εποχής, που πρεσβεύει ότι καμία επιστήμη δεν μπορεί «να μαθαίνεται χωρίς τις άλλαις»¹⁹⁴⁶, «Αι επιστήμαις όλαις» [...] «συνέχονται αναμεταξύ των καθώς οι κρίκοι της αλυσίδας»¹⁹⁴⁷, «άπασαι αι επιστήμαι συγγέονται»¹⁹⁴⁸.

«Στα επιστημονικού περιεχομένου έργα, που κυκλοφορούν κατά τον τελευταίο κυρίως, προεπαναστατικό αιώνα, συναντάμε επίσης, την αντίληψη, ότι αν δεν γνωρίσουμε σωστά την ιστορία μιας επιστήμης, δεν μπορούμε να γνωρίσουμε σωστά ούτε την ίδια την επιστήμη»¹⁹⁴⁹.

Είναι γεγονός ότι ο Κομμητάς καταγράφει τη διάσταση της ιστορίας των μελετώμενων εκ μέρους του επιστημών και των επιτευγμάτων τους. Αντιλαμβάνεται το αναγκαίο ιστορικό στάδιο πορείας των επιστημών που ασχολείται και προσπαθεί να διερευνήσει και να γνωστοποιήσει την πορεία εμφάνισης και ανάπτυξης της κάθε επιμέρους επιστήμης που μελετά, για να τη θεμελιώσει ιστορικά και επιστημονικά.

Στα έργα του προβαίνει σε ιστορική ανάλυση, επανεξέταση της ιστορικής διαδρομής μιας επιστήμης και σε διερεύνηση της συνέχειάς της. Προσπαθεί να σταθμίσει την εξέλιξη της γνώσης των επιστημών μέσα στον ιστορικό χρόνο και εισάγει στις αναλύσεις του το ιστορικό σχήμα, την ιστορική θεμελίωση και την ιστορική αναδρομή. Βιώνει το παρόν ως στάδιο της ιστορικής εξελικτικής διαδικασίας και τον εαυτό του ως σημαντικό παράγοντα συμβολής στη διαδικασία της ιστορικής διαμόρφωσης, γι' αυτό προτάσσει στα έργα του την ιστορία της αντίστοιχης επιστήμης. Η ενασχόλησή του με το ιστορικό παρελθόν

¹⁹⁴⁶ Δημητρίου Καταρτζή, *Τα Ευρισκόμενα*, Αθήνα: Εκδόσεις Κ. Θ. Δημαράς, 1970, σσ. 28, 95.

¹⁹⁴⁷ Δανιήλ Φιλιππίδης (1817), *Επιτομή των Φιλιππικών του Πομπηίου Τρόγου*, Λειψία, «Επιλεγόμενα», σ. 17.

¹⁹⁴⁸ Βαρδαλάχος, *Φυσική Πειραματική*, ..., ό. π., σ. δ'.

¹⁹⁴⁹ Γιάννης Καράς, *Οι Επιστήμες στη Νεοελληνική Αναγέννηση*, στο: Γιάννης Καράς (2003), (Επιμέλεια), *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο-Επιστήμες, σ. 87.

λειτουργεί υπέρ της εγκόλπωσης και του εκσυγχρονισμού του παρόντος, ενισχύοντας έτσι το αίσθημα της γνωστικής, πνευματικής, εθνικής συνέχειας αλλά και της ιστορικής αυτογνωσίας. Με την εξέταση του παρελθόντος προσπαθεί ο ίδιος να αυτοεπενταχθεί και να αυτοπροσδιοριστεί στο νεοδιαμορφωμένο επιστημονικό, ιστορικό, πολιτισμικό περιβάλλον. Εντρυφά στην παράδοση, αλλά η ενασχόλησή του δεν είναι στεία εμμονή, αλλά δημιουργική σχέση καθώς επανανακαλύπτει παραγωγικά τον αρχαιοελληνικό λόγο. Ανακινεί έναν έντονο διάλογο μεταξύ αρχαίων και νεοτέρων, με βασικό αίτημα την πνευματική πρόοδο και επιδιώκει τον συγχρονισμό, τη συμπόρευση, τη μετάπλαση, αναζητώντας το νήμα της ιστορικής συνέχειας και της ιστορικής κατανόησης του εαυτού του. Ο Κομμητάς δεν διαφοροποιούσε τους αρχαίους από τους νεότερους Έλληνες. Η γλώσσα η ελληνική είναι μία, η οποία είναι «πηγή ακένωτος», στην αναζήτηση των κλασικών αξιών. Αναζητά την πηγή ανανέωσης στον αρχαιοελληνικό λόγο, αλλά και στον λαϊκό πολιτισμό, επανανακαλύπτοντας τις κλασικές αξίες. Δανείζεται από τον Αριστοτέλη, τα εργαλεία έρευνας και γνώσης για τον πνευματικό του αγώνα, για να φθάσει στην επιστημονική και φιλοσοφική αλήθεια.

Η αριστοτελική υπόδειξη ότι «η περί φύσεως επιστήμη, κυρίως και αληθώς εστίν επιστήμη»¹⁹⁵⁰ κατευθύνει την επιστημολογική φυσική σκέψη του Κομμητά. Πράγματι, «η αριστοτελική φυσική σκέψη αποτέλεσε το γόνιμο εκείνο έδαφος, πάνω στο οποίο θα «βαδίσει» η σύγχρονη εξελικτική θεωρία για τη φύση, προσφέροντάς της και το απαιτούμενο άλλοθι. Όπως συνέβηκε σε προηγούμενους αιώνες στην Ευρώπη, έτσι και τώρα στον ελληνικό πνευματικό χώρο, για καταφανείς σκοπούς άμυνας, η σκέψη των φυσικών-θετικών επιστημών, η σύγχρονη επιστημονική σκέψη, θ' ανοίξει δρόμους σε συνδυασμό με την αρχαία και κυρίως την αριστοτελική φυσιολογία. Επομένως, έχουμε μια συμβίωση «αναγεννησιακού τύπου», των γόνιμων στοιχείων της αρχαιοελληνικής φυσικής σκέψης - της αριστοτελικής κληρονομιάς - με τα νεότερα στοιχεία της ευρωπαϊκής επιστημονικής σκέψης, μέσα σε μια ευρύτερη επιδίωξη για την ανάπτυξη του ελεύθερου στοχασμού»¹⁹⁵¹.

Ο καμβάς της αριστοτελικής σκέψης και οι νέες κατακτήσεις της επιστήμης καθοδηγούσαν τους νέους προβληματισμούς του Κομμητά, που μελετούσε τα μυστικά της φύσης, με βάση τα στοιχεία που οι επιστήμες της φύσης του προσέφεραν. Στα χειρόγραφα Φυσικών Επιστημών του εισάγεται η νέα φιλοσοφία του για το φυσικό σώμα, εφαρμόζει τη μέθοδο της ανάλυσης και της σύνθεσης στην πειραματική φιλοσοφία και υπάρχουν οι ενδείξεις της εδραίωσης του ρόλου της Ορθολογικής Μηχανικής στην επίλυση φυσικών προβλημάτων. Όσον αφορά στα 952 χειρόγραφα Φυσικών Επιστημών του Κομμητά, από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος οργανώθηκαν σε δεκαπέντε κώδικες. Από τους προαναφερόμενους κώδικες Φυσικών Επιστημών, οι έξι, δηλαδή τα 411 χειρόγραφα, αφορούν στην Αστρονομία και ο λόγιος εντρυφά στα εξής: «Αστρονομικά φαινόμενα», «Περί συστήματος του παντός», «Θεωρία των αστερών», «Περί συστημάτων», «Κινήσεις των ουρανίων σωμάτων», «Περί τεχνητής σφαίρας», «Περί περιοδικής κινήσεως ηλίου και πλανητών, χρόνου και εκλείψεων» κ.ά.

Τα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα Φυσικών Επιστημών, με τα οποία ασχολήθηκε ο Κομμητάς είναι τα ακόλουθα: «Μηχανική, Οπτική, Κατοπτρική, Διοπτρική, Ακουστική, Υδραυλική, Υδροδυναμική, Υδροστατική, Αερολογία, Σφαιρική, μουσικά όργανα - Αρμονική & εναρμόνιοι ήχοι, Στατική, Φυσική Ιστορία, Ορυκτολογία, Χημεία, Γεωγραφία».

¹⁹⁵⁰ Θεόφιλος Κορυδαλεύς (1779), *Είσοδος Φυσικής Ακροάσεως κατ' Αριστοτέλην*, τόμος Α', Βενετία, σσ. 42 κ. ε.

¹⁹⁵¹ Γεώργιος Ν. Βλαχάκης, Γιάννης Καράς, *Οι Επιστήμες της Φυσικής / Εισαγωγή*, στο: Γιάννης Καράς (2003), (Επιμέλεια), *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο-Επιστήμες, σσ. 288-289.

2.1 Μηχανική

«Στον ευρωπαϊκό χώρο, ο 18^{ος} αιώνας ήταν ο αιώνας της ανάπτυξης των επιστημονικών ιδεών, παλαιότερων και νεότερων, καθώς και της συνειδητοποίησης των συνεπειών, από την αποδοχή της νευτώνειας Φυσικής και γενικότερα του νευτώνειου κοσμοειδώλου. Στον τομέα της ανάπτυξης και της εκλέπτυνσης των ιδεών του Νεύτωνα, ιδιαίτερα στον τομέα της ουράνιας μηχανικής, οι Γάλλοι Λαγκράνζ (Lagrange, 1736-1813) και Λαπλάς (Laplace, 1749-1827) συνέβαλλαν σημαντικά με τα έργα τους: «Αναλυτική Μηχανική» (Mécanique Analytique) ο πρώτος και «Έκθεση του Παγκόσμιου Συστήματος» (Exposition du Système du Monde) ο δεύτερος, στη βαθύτερη κατανόηση και εφαρμογή της νευτώνειας Φυσικής στη δομή και ευστάθεια του σύμπαντος. Με τα έργα τους, η Φυσική μαθηματοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό και ο αφηρημένος φορμαλισμός της αναλυτικής δυναμικής του Λαγκράνζ (Lagrange) κατέστη στους κύκλους των επαγγελματιών φυσικών, ισχυρό ερευνητικό εργαλείο»¹⁹⁵².

Πιο συγκεκριμένα, «οι φυσικοί της εποχής χρησιμοποιούσαν τη μηχανοκρατική εξήγηση, αποσαφηνίζοντας τα φυσικά φαινόμενα, διά μέσου της κατανομής των υλικών σωματιδίων και των διασωματιδιακών δυνάμεων. Ανέπτυξαν μηχανικά μοντέλα, που λειτουργούσαν ως αναπαραστάσεις των φυσικών φαινομένων, συνέθεταν μηχανοκρατικές εξηγήσεις, για να αποφεύγονται οι εικασίες σχετικά με τη φυσική δομή του μηχανικού συστήματος, που υποτίθεται ότι αναπαριστούσε τα φαινόμενα, πιστεύοντας ότι είναι αδύνατο να κατασκευασθεί ένα μοναδικό μηχανικό μοντέλο για οποιοδήποτε φαινόμενο»¹⁹⁵³.

«Την ίδια εποχή στην Ευρώπη, η παρατήρηση και το προσεκτικά σχεδιασμένο πείραμα για τη μελέτη των φαινομένων αποτελούσαν ισχυρά μεθοδολογικά και γνωσιολογικά εργαλεία, που με τη βοήθεια του μαθηματικού φορμαλισμού δομούσαν, επικύρωναν ή ανέτρεπαν φυσικές θεωρίες»¹⁹⁵⁴.

Παράλληλα, «στην ανάπτυξη της παρατηρησιακής αστρονομίας συνέβαλε και η κατασκευή μεγάλων και ισχυρών διοπτρικών τηλεσκοπίων και η αποδοχή του Κοπερνίκειου ηλιοκεντρικού συστήματος»¹⁹⁵⁵. «Αναπτύχθηκε έτσι η θεωρία της «ακαριαίας δράσης από απόσταση» και η βαρυτική αλληλεπίδραση των σωμάτων, με την εφαρμογή του νόμου της «παγκόσμιας έλξης» του Νεύτωνα, χωρίς τη μεσολάβηση υλικού φορέα της δράσης»¹⁹⁵⁶.

«Για να υπάρξει λοιπόν η δυνατότητα μιας κριτικής διερεύνησης του βαθμού διείσδυσης και αποδοχής της νευτώνειας θεωρίας της βαρύτητας, πρέπει να λάβουμε υπόψη το ισχυρό αριστοτελικό υπόβαθρο της ελληνικής φυσικής σκέψης»¹⁹⁵⁷, καθώς και το γεγονός ότι «κανείς Έλληνας λόγιος της εποχής, δεν είχε κάνει ειδικές σπουδές στη Φυσική και στα Μαθηματικά, παρ' όλο που ορισμένοι από αυτούς παρακολούθησαν πανεπιστημιακά μαθήματα κατ' επιλογή στην Ευρώπη (Ιταλία, Αυστρία, Γερμανία, Γαλλία)»¹⁹⁵⁸.

¹⁹⁵²Χρίστος Ξενάκης, Οι Επιστήμες της Φυσικής / Φυσική, στο: Καράς, (Επιμέλεια), *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σσ. 288-289.

¹⁹⁵³Βλ. P. M. Harman, *Energy, Force and Matter: The Conceptual Development of Nineteenth - Century Physics*, Cambridge University Press, 1990 (2nd edition).

¹⁹⁵⁴Βλ. D. Gooding, T. Pinch, S. Schaffer (1989), *The uses of experiment. Studies in the Natural Sciences*, Cambridge University Press.

¹⁹⁵⁵Βλ. Hackmann W. D. and Turner A. (1990), «Early Scientific Instruments: Europe, 1400-1800 », στο *Isis* τόμος 81 (309), σ. 742.

¹⁹⁵⁶Βλ. Herbert Butterfield (1983), *Η καταγωγή της σύγχρονης επιστήμης (1300-1800)*, Αθήνα, σσ. 138 κ. εξ.

¹⁹⁵⁷Καράς, *Οι Θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σ.σ. 201 κ. εξ.

¹⁹⁵⁸Ξενάκης, Οι Επιστήμες της Φυσικής / Φυσική, στο: Καράς, (Επιμέλεια) *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σ. 293.

Αρχικά, ο Κομμητάς ορίζει τη Μηχανική ως εξής: «Μηχανική εστίν επιστήμη περί κινήσεως και ηρεμίας των σωμάτων καταγινομένη»¹⁹⁵⁹. «Μηχαναί ή μηχανικά όργανα λέγονται εργαλεία τινά εκ ξύλων ή μετάλλων ή άλλης τινός ύλης κατασκευασμένα, ούτως ώστε δι' αυτών η μεγάλη ταχύτης και ολίγη δυνάμει ή βραχύ τε τω χρόνω σώματα μεγίστην δύνασθαι κινείν, ανάγειν ή κατάγειν ή ως εν άλλως η χείρα επα (...) κινείν»¹⁹⁶⁰. «Σώμα εστί παν το αισθήσει επιπίπτον και ηλιακήν ποσότητα περιέχον». «Υλική ποσότης εστί το άθροισμα ελαχίστων μεριδίων εις εν»¹⁹⁶¹. «Σύνθετα μηχανικά όργανα εστίν όσα εκ των απλών διαφόρως ενουμένων τε και συμπλεκομένων εν γένει. [...]. Τοιαύτα δ' εισιν μοχλοφάλαξ, το πολύμοχλον, το πολύσπαστον, το παγκράτιον, ο απέραντος κοχλίας και άλλα [...]»¹⁹⁶². «Κεντρικές δυνάμεις λέγονται αι δυνάμεις αι περί το σημείον τα σώματα διάγουσιν»¹⁹⁶³.

Ο κώδικας 1983¹⁹⁶⁴, 103 αυτόγραφων χειρογράφων, φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής ήτοι της μικτής Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα - Προθεωρούμενα». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 21 X 14 εκ., πραγματεύεται τη Μηχανική και περιέχει τις βασικές έννοιες της μηχανικής ορολογίας, αναλυτικά, κατανοητά, προσαρμοσμένα για διδακτική χρήση. Οι ορισμοί που αναπτύσσει είναι οι παρακάτω:

«Φυσικομαθηματική ή μικτή μαθηματική λέγεται η προσαρμογή των μαθηματικών κανόνων εις τα φυσικά πράγματα ή όπερ εστί ταυτόν, η ανάπτυξις των φυσικών πραγμάτων διά μαθηματικών αποδείξεων»¹⁹⁶⁵. Στον ορισμό αυτό ο Κομμητάς προσδιορίζει τη μαθηματοποίηση των φυσικών επιστημών και την αλληλοσύνδεσή τους. Παράλληλα, ορίζει την ύλη, τα μόρια και τα άτομα. Γράφει χαρακτηριστικά: «Υλη λέγεται πράγμα υπάρχον εν τόπω, και υποπίπτον εις τας ημετέρας αισθήσεις, εξ ης συνέστησαν τα σώματα. Μόρια ή υλικά μερίδια λέγονται απειροελάχιστα μέρη της ύλης, εξ ων συνελθόντων εις εν πλειόνων ή ελασσόνων κατά διαφόρους θέσεις συνέστησαν τα διάφορα σώματα εν διαφόροις είδεσι και σχήμασι. Άτομα λέγοιν τ' αν μέρη της ύλης ελάχιστα, αμερή, αδιαίρετα»¹⁹⁶⁶. Ο Κομμητάς, μέσα από μια σειρά σύγχρονων για την εποχή του, ορισμών προσπαθεί να διαμορφώσει ένα διδακτικό εγχειρίδιο που να διέπεται από πληρότητα και επιστημονική εγκυρότητα.

Ο Κομμητάς συνεχίζει με τον ορισμό της πυκνότητας, της μάζας, του όγκου και του βάρους: «Πυκνότης των σωμάτων λέγεται, όταν πολλά υλικά μόρια ολίγον κατέχωσι τόπον. Μανότης δε, όταν ολίγα υλικά μόρια πολύν κατέχωσι τόπον. Μάζα ή υλική ποσότης λέγεται το άθροισμα των υλικών μεριδίων εις εν' είτ' ουν η ολική του σώματος ύλη. Όγκος του σώματος λέγεται, όλη η του σώματος έκτασις, καθ' ην κατέχει τόπον. Βάρος λέγεται το άθροισμα των βαρυτήτων των μορίων, εξ ων συντίθεται η μάζα του σώματος. Ειδική βαρύτης εστίν η παράθεσις του βάρους των σωμάτων των ίσων όγκων εχόντων' καθ' ην διακρίνεται τι τινός εστί βαρύτερον ή κουφότερον»¹⁹⁶⁷. Ο Κομμητάς μιας και ήταν παιδαγωγός της σχολικής πράξης δεν αποσκοπούσε να έλθει σε διδακτική αντιπαράθεση με τους λόγιους της εποχής του. Απεναντίας, προσλαμβάνει τη γνώση των

¹⁹⁵⁹Στέφανος Κομμητάς, *Μηχανική, Οπτική, Ακουστική (μετά σχημάτων)*, Κώδικας 1949, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 1.

¹⁹⁶⁰Ο. π., φ. 6.

¹⁹⁶¹Ο. π., φ. 73.

¹⁹⁶²Ο. π., φ. 92.

¹⁹⁶³Ο. π., φ. 100.

¹⁹⁶⁴Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής ήτοι της μικτής μαθηματικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1983, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

¹⁹⁶⁵Ο. π., φ. 1.

¹⁹⁶⁶Ο. π., φφ. 3-13.

¹⁹⁶⁷Ο. π., φφ. 13-18.

φυσικών επιστημών από έγκυρα βιβλία της εποχής του, για να τη μετασχηματίσει σε διδακτική πράξη.

Στη συνέχεια, ο Κωφιώτης λόγιος θα γράψει «Κέντρον βαρύτητος λέγεται το σημείον εκείνο, περί ο τα μέρη του σώματος εισίν ισοβαρή. Ευθεία της ευθύσεως λέγεται η από του κέντρου της βαρύτητος προς ορθάς τω ορίζοντι ηγμένη ευθεία. Ορίζων λέγεται κύκλος γινόμενος διά του οφθαλμού, ότε περιστρεφόμενον περί ημάς αυτούς' διορίζων του παντός την σφαίραν εις δύο ημισφαίρια' ων το μεν εστίν άνω, το υπέρ ημάς ον' το δε, κάτω' το υφ' ημάς. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα»¹⁹⁶⁸. Ο Κομμητάς προσπαθεί με κάθε λεπτομέρεια, μέσω θεωρημάτων, δειξεων, πορισμάτων, προβλημάτων και λύσεων να καλύψει τα πάντα για τη βαρύτητα.

Για την κίνηση θα ορίσει «Κίνησις λέγεται η των σωμάτων από τόπου εις τόπον μετάβασις. Ηρεμία δε, η εν τω αυτώ τόπω μονή. Τόπος δε λέγεται συνεχές τι απέραντον, πολυμερές, ου τα μέρη εισίν ομοειδή και κείνται πλησίον αλλήλων' ου μέρος κατέχει των σωμάτων έκαστος. Όταν ο τόπος θεωρήται αυτός καθ' εαυτόν λέγεται απόλυτος' όταν δε παραβάλληται προς θέσεις αλλήλων, τότε λέγεται σχετικός. Κίνησις απόλυτος μεν λέγεται η του απολύτου τόπου του κινουμένου μεταλλαγή. Σχετική δε, η του σχετικού τόπου του κινουμένου μεταλλαγή»¹⁹⁶⁹.

Επίσης, ο Θεσσαλός λόγιος ορίζει τις έννοιες «του απόλυτου και σχετικού χρόνου, του διαστήματος, της ευθύγραμμης και καμπυλόγραμμης κίνησης, της ταχύτητας, της ισομερούς και ανισομερούς ταχύτητας, της ταχυνόμενης και βραδυνόμενης κίνησης, της ομαλώς ταχυνομένης και της ομαλώς βραδυνομένης ταχύτητας, της δυνάμεως και της αντίστασης, της διεύθυνσης, της απλής και σύνθετης κίνησης. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα»¹⁹⁷⁰.

Έπονται οι ορισμοί «περί κινήσεως επί κεκλιμένων επιπέδων, ο ορισμός της ανάκλασης, της γωνίας της προσπτώσεως και της γωνίας της ανακλάσεως. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα»¹⁹⁷¹. Με διεξοδική παράθεση και οργανωτικότητα προσπαθεί να ορίσει την ορολογία περί κινήσεως επί κεκλιμένων επιπέδων.

Στο πέμπτο τμήμα, παραθέτει την ορολογία και τη διδακτική ανάλυση με παραδείγματα «των εκκρεμών περιαγωγής», τα οποία ορίζει ως εξής: «Εκκρεμές λέγεται παν νήμα μεταλλώδες ή λίνιον, θάτερον μεν των περάτων αυτού αφ' ήλου ή πασσαλίσκου προσηρητημένον έχον' το δ' έτερον σώματι βαρεί προσδεδεμένον' όπερ ούτως απηρητημένων εστί εκ του ήλου ή του πασσαλίσκου' ώστε δύνασθαι περιάγεσθαι περί αυτά. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα σχόλια, τα πορίσματα, τα προβλήματα»¹⁹⁷². Τα πλούσια παραδείγματα από την καθημερινή ζωή των μαθητών είναι η αφόρμηση των επιστημονικών ορισμών του Κομμητά.

Στο έκτο τμήμα του κώδικα γίνεται λόγος «περί κινήσεως της περιαγωγής, διά των κεντρικών δυνάμεων», που ορίζονται ως εξής: «Κεντρικαί δυνάμεις λέγονται αι δυνάμεις αι καταναγκάζουσαι τα σώματα περί τι σημείον περιάγεσθαι. Κέντρον περιαγωγής λέγεται το σημείον εκείνο, περί ο τα σώματα περιάγεται. Δύναμις επίκεντρος μεν ή κεντρομόλος λέγεται η δύναμις, η εφέλκουσα το σώμα προς το κέντρον. Απόκεντρος δε ή κεντρόφυξ, η αφέλκουσα, και απωθούσα το σώμα από του κέντρου. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα σχόλια, τα πορίσματα, τα προβλήματα»¹⁹⁷³.

---

¹⁹⁶⁸Ο. π., φφ. 18-23.

¹⁹⁶⁹Ο. π., φ. 23.

¹⁹⁷⁰Ο. π., φφ. 23-43.

¹⁹⁷¹Ο. π., φφ. 43-53.

¹⁹⁷²Ο. π., φφ. 53-59.

¹⁹⁷³Ο. π., φφ. 59-65.

Έπειτα ακολουθούν τριάντα χειρόγραφα, που αναλύουν τα διάφορα όργανα Φυσικής. Μας πληροφορεί «για τον ζυγό, τη φάλαγγα, τον τροχό, την τροχαλία, τη σφήνα, τον οδοντωτό τροχό, τον κοχλία, τον μοχλοφάλαγγα, το πολυμόχλιο, το πολύσπαστο, το παγκράτιο και τον απέραντο κοχλία. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα»¹⁹⁷⁴.

Από το φύλλο 96 έως το φύλλο 103 του κώδικα 1983 υπάρχουν λεπτομερή και παραστατικά σχήματα, που αναπαριστούν την εικόνα του κάθε φυσικού οργάνου, των οποίων η απεικόνιση δείχνει την ικανότητα και την επιμέλεια του Κομμητά να σχεδιάζει τα σχήματα για τους μαθητές του, ώστε να παρουσιάσει ένα εγχειρίδιο ολοκληρωμένο και παιδαγωγικά ενδεδειγμένο. Με καλλιτεχνική ικανότητα και επιστημονική υπευθυνότητα καταγράφει τη θεωρία των μηχανών και την προσαρμογή των κανόνων στην Οργανομηχανική.

Ο κώδικας 1978¹⁹⁷⁵, εκατόν τριάντα επτά αυτόγραφων χειρογράφων, διαστάσεων: 19 X 13,5 εκ. του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Φυσική». Ο κώδικας στα φύλλα 1-78 περιέχει χειρόγραφα Μηχανικής, με την ίδια θεματολογία, αλλά είναι γλωσσικά παραλλαγμένα, σε σχέση με τα προηγούμενα. Είναι γραμμένα σε απλή, κοινή γλώσσα της εποχής, προσφέροντας μια πλούσια ορολογία για τη Μηχανική, τη Στατική, την κίνηση των σωμάτων και γενικότερα για τις μηχανές. Ο κώδικας 1978 παρατίθεται περιληπτικά στο παράρτημα της διατριβής.

Ο κώδικας 1991¹⁹⁷⁶, τριάντα επτά αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, διαστάσεων: 22 X 19,5 εκ., φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων της Μηχανικής τα αρχοειδέστατα».

Στα χειρόγραφα 1-5 υπάρχουν στοιχεία Μηχανικής, τα οποία υπάρχουν και στους κώδικες 1978 και 1983, αλλά με διαφορετικό λόγο. Η θεματολογία παρατίθεται περιληπτικά στο παράρτημα.

Από το 5^ο έως το 7^ο χειρόγραφο των «Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής τα αρχοειδέστατα», παραθέτουμε ένα απόσπασμα διδακτικού σχεδιασματος, για να γίνει αντιληπτή, η επιστημονική αναλυτικότητα και επεξηγηματικότητα του λόγιου-παιδαγωγού, στο οποίο, μάλιστα τονίζει την ανάγκη μαθηματοποίησης των φυσικών πραγμάτων:

Γράφει σχετικά: «Φυσικομαθηματικήν καλούμεν την προσαρμογήν των μαθηματικών κανόνων εις τα φυσικά πράγματα ή όπερ εστί ταυτούς την ανάπτυξιν των φυσικών πραγμάτων διά μαθηματικών αποδείξεων. Επειδή δε φυσικά πράγματα λέγομεν, όσα ταις αισθήσεσιν αντιλαμβανόμεθα, ταύτα δε εισίν ή στερεά ή ρευστά και θεωρούνται ήτοι ιστάμενα ή κινούμενα, διά τούτο θεωρούντες μεν την στάσιν ή κίνησιν των στερεών, την επιστήμην ταύτην ονομάζομεν Μηχανικήν, επειδή διά μηχανών τινών αναπτύσσονται οι περί αυτής κανόνες [...]»¹⁹⁷⁷.

Η πειραματική «Μηχανική» του Κομμητά συμπορεύεται με την αντίστοιχη των άλλων λογίων της εποχής του, την οποία στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία μετατρέπει σε διδακτική πράξη, με τρόπο αριστοτεχνικό και συστηματικό, για τις προέχουσες ανάγκες της εποχής του. Βρίσκεται ένα βήμα πριν τη μαθηματοποίηση της Φυσικής και των κλάδων αυτής και ουσιαστικά σε μεγάλο βαθμό την προαναγγέλλει. Εισάγει τον προβληματισμό στον αφηρημένο φορμαλισμό της αναλυτικής δυναμικής του Λαγκράνζ (Lagrange), που έχει εισάγει ως ερευνητικό εργαλείο. Γράφει χαρακτηριστικά: «Φυσικομαθηματικήν καλούμεν την προσαρμογήν των μαθηματικών κανόνων εις τα

¹⁹⁷⁴Ο. π., φ. 65.

¹⁹⁷⁵Στέφανος Κομμητάς, *Φυσική*, Κώδικας 1978, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 137.

¹⁹⁷⁶Στέφανος Κομμητάς, *Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι (Μηχανικής, Φυσικομαθηματικής, Γεωγραφίας κ. ά.)*, Κώδικας 1991, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

¹⁹⁷⁷Ο. π., φφ. 5-7.

φυσικά πράγματα· ή όπερ εστί ταυτούς την ανάπτυξιν των φυσικών πραγμάτων διά μαθηματικών αποδείξεων. Εκ δη των ειρημένων μανθάνομεν ότι εις την μικτήν μαθηματικήν, ή την φυσικομαθηματικήν μανθάνομεν περί μηχανικής, περί αερομετρίας· περί υδροδυναμικής, περί οπτικής και περί ακουστικής πρότερον, και έπειτα περί Αστρονομίας, και της απ' αυτής προκυπτούσης Γεωγραφίας και χρονολογίας»¹⁹⁷⁸.

Όπως γίνεται αντιληπτό, χρησιμοποιεί τη μηχανοκρατική εξήγηση, των φυσικών επιστημόνων της εποχής του, αποσαφηνίζοντας τα φυσικά φαινόμενα, διά μέσου της κατανομής των υλικών σωματιδίων και των διασωματιδιακών δυνάμεων και αναπτύσσει μηχανικά μοντέλα που λειτουργούν ως αναπαραστάσεις των φυσικών φαινομένων, συνθέτοντας μηχανοκρατικές εξηγήσεις. Η παρατήρηση και το προσεκτικά σχεδιασμένο πείραμα για τη μελέτη των φαινομένων αποτελεί ισχυρό μεθοδολογικό και γνωσιολογικό εργαλείο του, για να δομήσει και να επικυρώσει τις φυσικές θεωρίες.

Βέβαια, η όλη δομή της ύλης του είναι διαμορφωμένη για διδακτική χρήση και αποτελεί πολύτιμο εργαλείο για την εκπαίδευση των μαθητών της ανώτερης βαθμίδας εκπαίδευσης. Με απλούς ορισμούς, δείξεις, θεωρήματα και σχόλια προσπαθεί να διαμορφώσει εγχειρίδια προσαρμοσμένα για τη διδασκαλία της Φυσικής με τρόπο εύληπτο και ευκρινή.

2.2 Βαρύτητα

«Η μελέτη της βαρύτητας κατέχει κεντρική θέση ανάμεσα στα προβλήματα της κλασικής Μηχανικής»¹⁹⁷⁹. Τα θέματα που μελετώνται είναι οι έννοιες του βάρους, της σχετικής και απόλυτης βαρύτητας, το κέντρο βάρους, το ειδικό βάρος των διαφόρων σωμάτων, η μεταβολή της έντασης της βαρύτητας ανάλογα με το γεωγραφικό πλάτος και την απόσταση από το κέντρο της Γης και ο νόμος της παγκόσμιας έλξης του Νεύτωνα.

Κάποιοι επισημαίνουν την ύπαρξη βάρους σε όλα τα σώματα. Αναφέρουν σχετικά: «Πάντα τα σώματα έχουν βαρύτητα. Ότι δε και η φλοξ έχει βαρύτητα αποδεικνύεται με την πνευματικήν αντλία»¹⁹⁸⁰, σε αντίθεση με την αρχαιοελληνική αντίληψη ότι το πυρ δεν έχει βάρος¹⁹⁸¹. Η άποψη του Νικ. Θεοτόκη, νευτωνικής προέλευσης¹⁹⁸², σημειώνει ότι η βαρύτητα «δύναμις δε εστι ουκ αυθύπαρκτος ουδέ αυθυπόστατος, αλλά τοις υλικοίς των σωμάτων μεριδίσις συνυπάρχουσα, και συμπεφυκυία, αδιάσπαστος τε αυτών και αχώριστος»¹⁹⁸³. «Η νευτώνεια θεωρία της βαρύτητας μεθερμηνεύεται από την υποβόσκουσα στην ελληνική φυσική σκέψη αριστοτελική θεωρία του βαρέος σώματος»¹⁹⁸⁴.

«Το κοσμικό σύστημα που αποδέχονται οι: Ευγένιος Βούλγαρης, Νικόλαος Ζερζούλης και Νικηφόρος Θεοτόκης δεν ταυτίζεται με το αριστοτελικό, αλλά οι δύο υποθέσεις που υιοθετούνται, δηλαδή του κεντρικού σημείου και των περιφερειακών ορίων των απλανών, δεν μπορούν να ερμηνευτούν παρά μόνο με βάση τους πυρήνες της αριστοτελικής θεωρίας του βαρέος σώματος, την οποία πολλές φορές υπαινίσσονται»¹⁹⁸⁵.

¹⁹⁷⁸Ο. π., φφ. 5-7.

¹⁹⁷⁹Ξενάκης, Οι Επιστήμες της Φυσικής / Φυσική, στο: Γιάννης Καράς (2003), (Επιμέλεια) *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, ..., ό. π., σ. 293.

¹⁹⁸⁰Βαρδαλάχος, *Φυσική Πειραματική*, ..., ό. π., σ. δ'.

¹⁹⁸¹Ξενάκης, Οι Επιστήμες της Φυσικής ..., ό. π., σ. 293.

¹⁹⁸²Ο. π., σ. 294.

¹⁹⁸³Νικηφόρος Θεοτόκης (1766), *Στοιχεία Φυσικής*, Λειψία, τόμος Α', σ. 87.

¹⁹⁸⁴Δημήτριος Κρίτσας (1993), «Η συνάφεια της νευτώνειας και της αριστοτελικής φυσικής στους Ευγένιο Βούλγαρη, Νικόλαο Ζερζούλη και Νικηφόρο Θεοτόκη, στον τόμο: *Η Νευτώνεια Φυσική και η διάδοσή της στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο*, ό. π., σ. 204.

¹⁹⁸⁵Λίνος Γ. Μπενάκης (1977), «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού αριστοτελισμού στον ελληνικό χώρο. Αμφισβήτηση και υπεράσπιση του Φιλοσόφου στον 18^ο αιώνα, Νικόλαος Ζερζούλης, Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία*, 7, σ. 445.

Μάλιστα, ο Νικ. Ζερζούλης ενώ προβάλλει τη νευτώνεια άποψη ότι το βάρος είναι ανάλογο της μάζας των σωμάτων, δηλαδή της ποσότητας της ύλης τους¹⁹⁸⁶, αποστασιοποιείται από τον νόμο της «παγκόσμιας έλξης» και νομιμοποιεί ως ένα βαθμό τα κατάλοιπα των αριστοτελικών αντιλήψεων, ότι δηλαδή η βαρύτητα αποτελεί έμφυτη τάση των σωμάτων που τείνει να τα κινήσει προς το κέντρο του κοσμικού συστήματος και ότι παράγεται αυτοδύναμα από κάθε βαρύ σώμα χωρίς να συνεισφέρουν σε αυτό τα άλλα αλληλεπιδρώντα σώματα¹⁹⁸⁷.

Οι ορισμοί της βαρύτητας του Θεοτόκη και του Βούλγαρη περιγράφουν την αριστοτελική ιδιότητα του βαρέος σώματος, η οποία ανήκει σε όλα τα υλικά σώματα, προσδίδοντας σ' αυτά μια αυθόρμητη καθοδική τάση ή ορμή προς το ελκτικό κέντρο, τη γη.

Ο Κομμητάς γράφει σχετικά: «Βάρος λέγεται το άθροισμα πάντων των υλικών μεριδίων των υπό του όγκου του σώματος περιεχομένων». «Όγκος σώματος ονομάζεται όλη η του σώματος έκτασις, καθ' ην αποπληροί τόπον». «Ειδική βαρύτης προσαγορεύεται η παράθεσις του βάρους των σωμάτων των ίσον όγκον έχόντων»¹⁹⁸⁸. «Αναλλοίωτον και αμετάβλητον αεί διαμένει το των σωμάτων βάρος, εάν μη προστεθή αυτοίς ή αφαιρεθή υλικά μερίδια. Τα βάρη των σωμάτων ανάλογα εισί ταις των υλικών μεριδίων ποσότητι. Αι ειδικαί βαρύτητες των σωμάτων των ίσους μεν έχόντων τους όγκους, άνισα δε τα βάρη, ανάλογον εισί ταις βάρεσι»¹⁹⁸⁹. «Κέντρον βαρύτητος λέγεται το σημείον περί ο τα μέρη του σώματος εισίν ισοβαρή»¹⁹⁹⁰. «Κίνησις λέγεται η των σωμάτων από τόπου εις τόπον μετάβασις». «Τόπος καλείται αι θέσεις ας έχουσι μεταξύ αλλήλων τα σώματα». «Χρόνος ονομάζεται μέτρον διαρκείας πάντων των πραγμάτων». «Πάσα κίνησις χρόνω διαπεραίνεται. Η ποσότης της κινήσεως του σώματος εμφανίζεται εκ του γινομένου του βάρους και της ταχύτητος»¹⁹⁹¹.

Και συνεχίζει: «Όλον το του σώματος βάρος εν τω κέντρω της βαρύτητος εννοείται»¹⁹⁹². Οι ισχυρισμοί του δεικνύουν τον αριστοτελικό εννοιολογικό πυρήνα της σκέψης του. Το σύνολο των παραδειγμάτων και αναλύσεων του για τη βαρύτητα και τις βαρυτικές δυνάμεις έχει ως χώρο αναφοράς το γήινο περιβάλλον. Ο τοπογραφικός αυτός περιορισμός ακολουθεί την αριστοτελική θεωρία του «βαρέος σώματος».

Μάλιστα, στο κεφάλαιο «Περί κεντρικών δυνάμεων, η μονόδρομη φορά των βαρυτικών δυνάμεων υποθάλπει ως ένα βαθμό το μοντέλο του αριστοτελικού βαρέος σώματος, το οποίο υποδηλώνει ότι οι δυνάμεις που εμφανίζονται έχουν ως πηγή την έμφυτη τάση κίνησης των σωμάτων και όχι την αμοιβαία έλξη των μαζών δύο τυχαίων σωμάτων»¹⁹⁹³.

Όσον αφορά στη φυσική σκέψη των λογίων της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, «χαρακτηριστικά είναι τα τρία νέα εγχειρίδια Φυσικής, των Κούμα, Δάρβαρη και Βαρδαλάχου. Οι παραπάνω λόγιοι ενστερνίζονται σταθερά τη νευτώνεια

¹⁹⁸⁶ Λίνος Γ. Μπενάκης (1993), «Η διδασκαλία της Φυσικής του Νεύτωνος κατά Musschenbroek από τον Νικόλαο Ζερζούλη στην Αθωνιάδα Ακαδημία» στον τόμο *Η Νευτώνεια Φυσική και η διάδοσή της στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο*, ό. π., σσ. 159-160.

¹⁹⁸⁷ Ξενάκης, Οι Επιστήμες της Φυσικής, ..., ό. π., σ. 296.

¹⁹⁸⁸ Στέφανος Κομμητάς, *Φυσική*, Κώδικας 1978, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 2.

¹⁹⁸⁹ Ο. π., φ. 3.

¹⁹⁹⁰ Ο. π., φ. 5.

¹⁹⁹¹ Ο. π., φφ. 10-17.

¹⁹⁹² Ο. π., φφ. 10-17.

¹⁹⁹³ Ευγένιος Βούλγαρις (1805), *Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις: ήτοι τα περί των φύσει όντων φιλοσοφούμενα επιτετημένως μεν, σαφώς δε ως οίόν τε εκ διαφόρων Φιλοσόφων αωτευθέντα / υπό Ευγενίου του Βουλγάρεως σχολαρχούντος ποτέ εν τε Ιωαννίνοις, Αθωνι, και Βυζαντίω νυν δε φιλοτίμω δαπάνη εκδοθέντα των τιμιωτάτων, και φιλογενών αυταδέλφων όπως αν δωρεάν διανεμόιντο τοις φιλομαθέσι Νέοις*, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, σ. 179, <http://www.lib.uoa.gr/hellinomnimon>.

φυσική, με τη φιλοσοφία και μεθοδολογία της, αποδέχονται το ανοιχτό, άπειρο και χωρίς κεντρικό σημείο σύμπαν, τον ενεργό και ρυθμιστικό ρόλο των δυνάμεων της παγκόσμιας έλξης, την ακτινική και προς όλες τις κατευθύνσεις διάδοση των βαρυτικών δυνάμεων. Είναι επιφυλακτικοί στην ακαριαία διάδοσή τους χωρίς υλικό φορέα, ενώ αποδέχονται χωρίς ενδοιασμούς τη φύση των δυνάμεων αυτών. Υπάρχουν αριστοτελικοί πυρήνες της θεωρίας του «βαρέος σώματος» όπου και βρίσκονται εμφανή τα στοιχεία της μονόδρομης δράσης των βαρυτικών δυνάμεων, καθώς και της ύπαρξης «κεντρικού» ελκτικού σημείου. Απουσιάζει η έννοια της αμοιβαίας έλξης μεταξύ ενός σώματος στο περιβάλλον και της ίδιας της γης»¹⁹⁹⁴.

Όπως γίνεται αντιληπτό και ο Κομμητάς, υποθάλπει ως ένα βαθμό, το μοντέλο του αριστοτελικού βαρέος σώματος, το οποίο υποδηλώνει ότι οι δυνάμεις που εμφανίζονται έχουν ως πηγή την έμφυτη τάση κίνησης των σωμάτων που τείνει να τα κινήσει προς το κέντρο του κοσμικού συστήματος και ότι παράγεται αυτοδύναμα από κάθε βαρύ σώμα χωρίς να υπάρχει η συνεισφορά σ' αυτό και άλλων αλληλεπιδρώντων σωμάτων και η αμοιβαία έλξη των μαζών δύο τυχαίων σωμάτων. Υπάρχουν στοιχεία της μονόδρομης δράσης των βαρυτικών δυνάμεων και της ύπαρξης «κεντρικού» ελκτικού σημείου. Εμφωλεύει το αριστοτελικό υπόβαθρο των μεθοδολογικών προσεγγίσεων και μεθερμηνειών. Η αριστοτελική ιδιότητα του βαρέος σώματος, που ενυπάρχει σε όλα τα υλικά σώματα, τα προσδίδει μια αυθόρμητη, καθοδική τάση προς το ελκτικό κέντρο, τη γη. Αποδέχεται το ανοιχτό, άπειρο και χωρίς κεντρικό σημείο σύμπαν καθώς και τον ρυθμιστικό ρόλο των δυνάμεων της παγκόσμιας έλξης και την ακτινική προς όλες τις κατευθύνσεις διάδοση των βαρυτικών δυνάμεων.

2.3 Υδροστατική - Υδροδυναμική

Ένα από τα βασικά κεφάλαια της Μηχανικής, με πάρα πολλές εφαρμογές στην καθημερινή πρακτική είναι και η «Υδροστατική - Υδροδυναμική, με την οποία ασχολούνται στα συγγράμματα Φυσικής, έντυπα ή χειρόγραφα, όλοι σχεδόν οι Έλληνες λόγιοι του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, όπως ο Θεοτόκης, ο Κούμας, ο Δημ. Ν. Δάρβαρις, ο Βαρδαλάχος, ο Γαζής, ο Δαν. Φιλιππίδης»¹⁹⁹⁵ και ο Κομμητάς.

Για τον Θεοτόκη «η μεν επιστημονική γνώσις των ιδιοτήτων των ισταμένων και ηρεμούντων ρευστών Υδροστατική ή Υδροστατική ονομάζεται, η δε των κινουμένων Υδραυλική ακούει»¹⁹⁹⁶. Ενώ ο Βαρδαλάχος τονίζει: «Λέγεται υδροδυναμική η των ρευστών μηχανική, η οποία διδάσκει περί ισορροπίας, και κινήσεως των ρευστών. Διαίρεται αύτη εις υδροστατικήν και εις υδραυλικήν· η πρώτη διδάσκει περί θλίψεως και ισορροπίας των ρευστών· η δευτέρα περί κινήσεως αυτών»¹⁹⁹⁷.

Ο ίδιος ο Κομμητάς ασχολείται με την Υδραυλική, την Υδροδυναμική και Υδροστατική στους κώδικες 1949, 1978 και 1984 και παραθέτει τους εξής ορισμούς: «Υδραυλική εστί επιστήμη [...] των ρευστών των ρεόντων»¹⁹⁹⁸. «Υδροστατική εστί επιστήμη των ιδιοτήτων των ισταμένων και ηρεμούντων ρευστών. Ρευστόν εστί το συγκείμενον εκ μεριδίων ελαχίστων ασυνδέτων τε και ακολλήτων και λίαν αμερώς εκ αλλήλων χωριζόμενον, οίον το ύδωρ, ο οίνος και τα τοιαύτα». Ακολουθούν οι υποθέσεις, τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα σχόλια¹⁹⁹⁹. Στο σημείο αυτό, ο Κομμητάς αναφέρεται στις δυνάμεις μεταξύ των μορίων των υγρών που είναι αρκετά ισχυρές, ώστε

¹⁹⁹⁴ Ξενάκης, Οι Επιστήμες της Φυσικής / Φυσική, ..., ό. π., σσ. 300-301.

¹⁹⁹⁵ Ο. π., σσ. 318-319.

¹⁹⁹⁶ Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, ..., ό. π., τόμος Α', σ. 277.

¹⁹⁹⁷ Βαρδαλάχος, *Φυσική Πειραματική*, ..., ό. π., σ. 664.

¹⁹⁹⁸ Κομμητάς Στέφανος, *Μηχανική, Οπτική, Ακουστική (μετά σχημάτων)*, Κώδικας 1949, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 63.

¹⁹⁹⁹ Ο. π., φ. 102.

να διατηρείται ο όγκος, αλλά όχι το σχήμα και έτσι τα υγρά παίρνουν το σχήμα του δοχείου, στο οποίο περιέχονται.

Γράφει σχετικά: «Περί της των στερεών τε και ρευστών εν τοις ρευστοίς καταδύσεως ή περί ευρέσεως της ειδικής βαρύτητος των σωμάτων διά των ρευστών. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια»²⁰⁰⁰. Συνεχίζει με τα κεφάλαια «Περί δυνάμεως των υγρών, περί Υδραυλικής, περί της εκ των δοχείων ροής των ρευστών. Υδραυλική εστίν επιστήμη των ιδιοτήτων των ρεόντων ρευστών. Κρουνός λέγεται το εξ οπής τινός εξιόν ρευστόν και οιονεί διασφενδονούμενον. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια»²⁰⁰¹. Ο Κομμητάς ορίζει ως επιστήμη, το κάθε επιμέρους γνωστικό πεδίο της Φυσικής, επισημαίνοντας με αυτόν τον τρόπο την ιδιαιτερότητα και τη διαφοροποιημένη διδακτική μεθοδολογία του.

Στο δεύτερο τμήμα αναφέρει: «Περί της δι' αυλάκων και σιφώνων ροής των ρευστών. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια»²⁰⁰². Ενώ στο τρίτο τμήμα πραγματεύεται το θέμα: «Περί της διά του αέρος των ρευστών ροής (και ορίζει ότι) ο αήρ εστί σώμα ρευστόν, αόρατον, πάσαν την γην περιέχον. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια»²⁰⁰³.

Όμως στα κεφάλαια της Υδραυλικής, της Υδροδυναμικής και Υγροστατικής, όπως και των άλλων γνωστικών πεδίων, ο Κομμητάς, στην επιστημονική του διαπραγμάτευση ακολουθεί μια συγκεκριμένη διδακτική πρακτική. Προτάσσει ένα σύνολο ορισμών και διευκρινήσεων που θεωρεί απαραίτητες για την κατανόηση των εννοιών που ακολουθούν. Ο ορισμός και η οριοθέτηση των γνωστικών πεδίων, στα οποία αναφέρεται, αποτελεί πρώτιστη μέριμνα, για να διευκολύνει τον αναγνώστη στη συγκρότηση μιας ενιαίας και ολοκληρωμένης εικόνας γνώσεων και της δημιουργίας ενότητας αναφοράς για τις εφαρμογές που θα ακολουθήσουν.

Βέβαια, στο συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο δεν του διαφεύγουν «τα προβλήματα και οι επιπτώσεις της υδροστατικής πίεσης στα βυθισμένα σώματα, τα προβλήματα και οι εφαρμογές των συγκοινωνούντων δοχείων, η συνύπαρξη ή αλληλεπίδραση μη αναμιγνυόμενων υγρών (π.χ. νερό-λάδι), οι νόμοι και οι εφαρμογές των σιφώνων και των αυλάκων, η έννοια της ειδικής βαρύτητας, τα περιγραφόμενα πειράματα, τα παραδείγματα στην πειραματική μελέτη της δημιουργίας του κενού με τη βοήθεια της «πνευματικής μηχανής» (= αεραντλίας), οι επιπτώσεις που έχει η έλλειψη ατμοσφαιρικού αέρα στους ζώντες οργανισμούς, πρακτικές συμβουλές και οδηγίες για περιπτώσεις έλλειψης οξυγόνου, η μελέτη του υγρομέτρου για τις «ειδικές βαρύτητες των υγρών» και το βαρόμετρο για τον προσδιορισμό της ατμοσφαιρικής πίεσης και της μετεωρολογικής πρόβλεψης»²⁰⁰⁴.

Επιχειρώντας «μια συνολική εκτίμηση για τη φυσική σκέψη της εποχής, θα υποστηρίξαμε ότι αν και η θεματολογία, τα πειράματα, οι εφαρμογές των Ελλήνων λογίων αυτής της περιόδου είναι πλούσιες και η θεωρητική παρουσίαση των βασικών νόμων και θεωρημάτων επαρκής, υστερούν στη μαθηματική επεξεργασία των θεμάτων. Η συγκεκριμένη όμως, τακτική ανταποκρίνεται στους επιδιωκόμενους σκοπούς των συνταχθέντων εγχειριδίων από τους ίδιους, μη υστερώντας σημαντικά από ανάλογα ξενόγλωσσα κείμενα της εποχής που προορίζονται για σχολική κυρίως χρήση»²⁰⁰⁵.

---

²⁰⁰⁰Ο. π., φφ. 83-90.

²⁰⁰¹Ο. π., φφ. 91-95.

²⁰⁰²Ο. π., φφ. 96-98.

²⁰⁰³Ο. π., φφ. 98-101.

²⁰⁰⁴Ο.π., φφ. 91-101.

²⁰⁰⁵Ξενάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης, ..., ό. π., σ. 342.

Στον Κομμητά, τόσο η διαπραγμάτευση των θεμάτων, όσο και η διατύπωση των νόμων είναι λεκτική και πειραματική· προαναγγέλλει τη φορμαλιστική διατύπωση και τον μαθηματικό λογισμό για τη διατύπωση των νόμων και την επεξεργασία των προβλημάτων, όταν το γνωστικό υπόβαθρο θα το επιτρέψει. Ο ίδιος προσπαθεί να παράσχει εκλαϊκευμένες επιστημονικές γνώσεις, για να διευκολυνθεί η κατανόηση και παράλληλα να βοηθήσει τους μαθητές στην εκπαιδευτική διαδικασία, προβάλλοντας την πειραματική μεθοδολογία στις φυσικές επιστήμες.

Ο λόγιος μελετά την ισορροπία υγρού ή υγρών σε συγκοινωνούντα δοχεία και τις πρακτικές εφαρμογές που προκύπτουν από αυτή τη μελέτη. Θεμελιώδης έννοια για τη μελέτη των ιδιοτήτων της «ειδικής βαρύτητας» θεωρείται ο όγκος ενός σώματος και όπως φαίνεται από τη μελέτη της εργογραφίας του, κυρίαρχη θέση στην όλη διερεύνηση έχουν τα θεωρήματα και τα πορίσματα που συνδέουν την ειδική βαρύτητα με την πυκνότητα και τον όγκο των σωμάτων. Αποδεικνύει ότι, αν γνωρίζουμε την «ειδική βαρύτητα» και το βάρος του σώματος, μπορούμε να υπολογίσουμε τον όγκο του σώματος από το πηλίκο των δύο αυτών ποσοτήτων.

Ένα αξιόλογο επίσης, μέρος της μελέτης του έργου του Κομμητά αφορά στη συμπεριφορά διαφόρων σωμάτων, στερεών ή υγρών, όταν βυθίζονται σε υγρά σε ορισμένο «ειδικό βάρος». Το αντικείμενο της «Υδραυλικής» ή «Υδροδυναμικής» είναι η μελέτη της συμπεριφοράς των ρευστών κατά την έξοδό τους από οπές διαφόρων δοχείων κατά τη ροή τους διά μέσου σωλήνων και αυλάκων και οι διάφορες εφαρμογές στην καθημερινή πρακτική. Η θεματολογία του Κομμητά είναι πλούσια, τα προτεινόμενα πειράματα και οι εφαρμογές πολλές και η θεωρητική παρουσίαση των βασικών νόμων και θεωρημάτων του επαρκής. Αν η μαθηματική επεξεργασία των θεμάτων κριθεί μειωμένη, πιστεύουμε ότι θα ήταν το επόμενο στάδιο εστίασης της επιστημονικής του ενασχόλησης, μιας και τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, η αυστηρά μαθηματική θεώρηση των φυσικών εννοιών δεν συμπορεύεται με το επίπεδο του λαϊκού σώματος που ενδιαφέρεται να αποκτήσει βασικές γνώσεις των φυσικών γεγονότων. Έτσι, συνδέει την επιστήμη με καθημερινές, απλές πρακτικές των ανθρώπων της εποχής, προκειμένου να καταπολεμηθεί η αμάθεια. Τα χειρόγραφα του περιγράφουν ευρείες ενδείξεις διασύνδεσης των επιστημών και της διεπιστημονικής προσέγγισης της γνώσης. Έχοντας έλθει σε άμεση επαφή με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή επιστημονική σκέψη, προχωρά σε λεπτομερειακή εξέταση των ζητημάτων που πραγματεύεται. Επομένως, τα εγχειρίδια Φυσικής του είναι ενημερωμένα με τις νεότερες απόψεις.

2.4 Αεροστατική

«Ένας από τους πλέον ενδιαφέροντες τομείς της φυσικής σκέψης κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα υπήρξε η μελέτη της σύστασης, του ύψους της ατμόσφαιρας, καθώς και του ρόλου της στη διατήρηση της ζωής στον πλανήτη μας, σε συνάφεια με κάποια συγκεκριμένη κοσμοθεωρητική αντίληψη. Η προσπάθεια πειραματικής επιβεβαίωσης των σχετικών υποθέσεων ανέπτυξε την τεχνολογία κατασκευής οργάνων μέτρησης, όπως τα βαρόμετρα, τα υγρόμετρα, τα βροχόμετρα και τα ανεμόμετρα. Όλα τα παραπάνω στοιχεία αντικαθρεπτίζονται στα βιβλία Φυσικής της προεπαναστατικής περιόδου, τα οποία αφιερώνουν ειδικό κεφάλαιο στο θέμα»²⁰⁰⁶.

Όσον αφορά στην αεροστατική, «οι Έλληνες λόγιοι παρακολουθούν τις εξελίξεις στην Ευρώπη σχετικά με θέματα, όπως η σύσταση του αέρα, η ατμοσφαιρική πίεση, η χρήση της αντλίας κενού και του βαρόμετρου και τις καταγράφουν με επάρκεια στα εγχειρίδιά τους. Το ζήτημα του βάρους του αέρα, που πιθανόν να προκαλούσε ιδεολογικές διαμάχες, μιας και σύμφωνα με τους αριστοτελικούς, ο αέρας δεν είχε βάρος, ξεπερνιέται

---

²⁰⁰⁶Βλαχάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης ..., ό. π., σ. 343.

από όλους με ευκολία, καθώς τα πειραματικά δεδομένα δεν άφηναν περιθώρια παρερμηνείας ή αντιρρήσεων, που στηρίζονταν αποκλειστικά σε σοφιστικού τύπου επιχειρήματα»²⁰⁰⁷.

Ο Θεοτόκης ορίζει τον αέρα ως «Σώμα ρευστόν, αόρατον, πάσαν την Γην περιέχον»²⁰⁰⁸. Στις ιδιότητες του αέρα προστίθεται το βάρος²⁰⁰⁹ και η ελαστικότητα²⁰¹⁰. Παρακάτω προσθέτει: «άπηκτος ουν ο Αήρ, ως και ο Αριστοτέλης απεφήνατο»²⁰¹¹. «Η μνεία του ονόματος του Αριστοτέλη ως προσδιοριστικού εγκυρότητας σε ένα βιβλίο που φιλοδοξεί να εισάγει τη νεώτερη, τη μη αριστοτελική επιστημονική σκέψη στον ελληνικό χώρο, υποδηλώνει αντιστάσεις της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης»²⁰¹². «Αντιστάσεις που υποδηλώνουν τη βαθειά επίδραση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης, σε όλο το φάσμα των επιστημονικών γνώσεων της εποχής»²⁰¹³.

Αντίστοιχοι είναι οι ορισμοί που δίδονται από άλλους λόγιους, όπως: του Κούμα, του Δημ. Ν. Δάρβαρη, του Βαρδαλάχου, του Βούλγαρη, του Στέφ. Δούγκα, ακόμα και αυτού του αριστοτελικού Σέργιου Μακραίου²⁰¹⁴.

Μάλιστα, «ο αέρας, για μεγάλο χρονικό διάστημα θεωρούνταν ως στοιχείο, άποψη, που ο Κούμας, ο Δάρβαρης και ο Βαρδαλάχος αναιρούν, καθώς η Χημεία είχε πλέον αποδείξει ότι ο αέρας είναι μίγμα»²⁰¹⁵. Συγκεκριμένα, ο Κούμας σημειώνει: «Εκ των δύο τούτων πειραμάτων πληροφορούμεθα, ότι ο ατμοσφαιρικός αέρας αήρ δεν είναι απλούν σώμα, αλλά σύνθετον»²⁰¹⁶. Επίσης, «από την εποχή του Θεοτόκη οι Έλληνες λόγιοι γνωρίζουν ότι η ατμόσφαιρα δεν είναι μία ομογενής μάζα, αλλά ότι η πυκνότητά της μειώνεται με το ύψος»²⁰¹⁷.

Παράλληλα, επισημαίνεται ο σημαντικός ρόλος του θερμαντικού στη σύσταση του αέρα: «[...] ο Αήρ είναι γεμισμένος από εν Πνεύμα, ή ζωτικήν ύλην, η οποία είναι απολύτως αναγκαία εις την Ζωήν, και τούτο το ζωτικόν Πνεύμα είναι φλογιστικόν ή άξιον προς διατήρησιν του Πυρός διά να καή ή να φθαρή»²⁰¹⁸. «Ο αέρας διαχωρίζεται από τον αιθέρα: το νερόν και ο αιθήρ ενούμενα μαζί, κάμνουν τον αέρα εις τον οποίον ζούμεν»²⁰¹⁹, γράφει ο Ρήγας Βελεστινλής. «Ο αέρας θεωρείται το απαραίτητο υλικό υπόβαθρο για τη διάδοση των ηχητικών κυμάτων, καθώς και πάλι με τη χρήση πνευματικής αντλίας αποδεικνύεται ότι ο ήχος δε διαδίδεται στο κενό»²⁰²⁰.

Ο Κομμητάς στα χειρόγραφα του στον κώδικα 1984, μας δίδει αναλυτικά το αντικείμενο αυτού του γνωστικού πεδίου της Φυσικής, περιγράφοντας διεξοδικά τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες του ατμοσφαιρικού αέρα. Γράφει συγκεκριμένα: «Αερολογία λέγεται η περί φύσεως και των ιδιοτήτων και των ενεργειών του αέρος θεωρία. Θεώρημα α': Ο αήρ εστί σώμα. Θεώρημα β': Ο αήρ εστί σώμα ρώδες. Θεώρημα

²⁰⁰⁷Ο. π., σσ. 356-357.

²⁰⁰⁸Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, ..., ό. π., τόμος Β', σ. 165.

²⁰⁰⁹Ο. π., σ. 166.

²⁰¹⁰Ο. π., σ. 168.

²⁰¹¹Ο. π., σ. 165.

²⁰¹²Γ. Ν. Βλαχάκης (1997), «Η άλλη άποψη: Η «Επιτομή Φυσικής Ακροάσεως» του Σέργιου Μακραίου», Οι Επιστήμες στον Ελληνικό χώρο, Αθήνα, σσ. 249-260.

²⁰¹³Βλαχάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης ..., ό. π., σ. 343.

²⁰¹⁴Γεώργιος Βλαχάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης / Φυσική - Αεροστατική, στο: Γιάννης Καράς (2003), (Επιμέλεια), *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Μεταίχμιο-Επιστήμες, σ. 346.

²⁰¹⁵Ο. π., σ. 348.

²⁰¹⁶Κούμας, *Σύνοψις Φυσικής*, σ. 29.

²⁰¹⁷Βλαχάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης / Φυσική - Αεροστατική, ..., ό. π., σ. 351.

²⁰¹⁸Γαζής (1799), *Γραμματική* ..., ό. π., σ. 301.

²⁰¹⁹Βελεστινλής, *Φυσικής Απάνθισμα* ..., ό. π., σ. 48.

²⁰²⁰Βλαχάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης / Φυσική - Αεροστατική, ..., ό. π., σ. 356.

γ': Ο αήρ εστί σώμα αόρατον. Θεώρημα δ': Ο αήρ εστί βαρύς. [...]»²⁰²¹. Ακολουθούν τα υπόλοιπα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις και τα σχόλια.

Ο Κομμητάς, με γλαφυρό τρόπο ορίζει την έννοια του ατμοσφαιρικού αέρα, το αερώδες περιβλήμα της γης, τον χώρο που καταλαμβάνει. Περιγράφει τη συνεχή εναλλαγή των ατμοσφαιρικών φαινομένων που συνιστούν στο σύνολό τους τον καιρό. Θίγει τις έννοιες της συστολής και διαστολής του ατμοσφαιρικού αέρα. Αναφέρει συγκεκριμένα: «Ατμόσφαιρα καλείται ο την γην περικυκλών συν άμα ταις εις αυτόν εκ τε των υδάτων εξαιρουμέναις αναθυμιάσεσι, και τοις άλλοις ατμοίς, ους παντοία προΐενται σώματα»²⁰²². Ανάμεσα στα θεωρήματα υπάρχουν δείξεις και πορίσματα.

Ο Κομμητάς ασχολείται με οικεία θέματα, όπως το αεροβαρόμετρο στα βιβλία Φυσικής εποχής²⁰²³. Εκθέτει διεξοδικά τη μορφή του, αλλά και τις μετρήσεις που επιτελεί²⁰²⁴. Ανάμεσα στα θεωρήματα υπάρχουν παράλληλα δείξεις και πορίσματα, προβλήματα και λύσεις.

Παρουσιάζει ακόμη το αερονοτιδόμετρο και τα φαινόμενα της πύκνωσης και αραιώσης του αέρα²⁰²⁵. Ακολουθούν θεωρήματα, δείξεις, πορίσματα. Στη συνέχεια, περιγράφει την πνευματική αντλία, τη μηχανή δηλαδή μέσω της οποίας αραιώνεται ο αέρας σε ένα δοχείο, κατά βούληση²⁰²⁶ και παρουσιάζει αναλυτικά τις λειτουργίες του κεκαμπυλωμένου σίφωνα, της αντλίας, του Αρχιμήδειου κοχλία²⁰²⁷.

Όπως γίνεται αντιληπτό ο λόγιος στην Αεροστατική, παρακολουθεί τις εξελίξεις στην Ευρώπη σχετικά με θέματα, όπως η σύσταση του αέρα, η ατμοσφαιρική πίεση, η χρήση της αντλίας κενού και του βαρόμετρου και τις καταγράφει με επάρκεια στα εγχειρίδιά του.

Για τον Κομμητά, «ο αήρ εστί βαρύς»²⁰²⁸. Στο ζήτημα του βάρους του αέρα, που πιθανόν να προκαλούσε ιδεολογικές διαμάχες, δέχεται τα σύγχρονα ευρωπαϊκά επιτεύγματα, με την παραβολή πειραματικών δεδομένων, αλλά και τις θέσεις των Θεοτόκη, Κούμα, Δάρβαρη, Βαρδαλάχου, Βούλγαρη, Δούγκα.

Επομένως παρακολουθεί τις εξελίξεις στην Ευρώπη σχετικά με τα παραπάνω θέματα και τα καταγράφει με επάρκεια στα εγχειρίδιά του, με ακριβείς και παραστατικές περιγραφές, παραθέτοντας πάντοτε και τα αντίστοιχα σχήματα.

2.5 Οπτική

«Ένα από τα σημαντικότερα θέματα που συζητήθηκαν στους ευρωπαϊκούς επιστημονικούς κύκλους από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα που διατήρησε αμείωτο το ενδιαφέρον των επιστημόνων καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα στην Ευρώπη, υπήρξε η έρευνα γύρω από τις ιδιότητες του φωτός. Οι βασικοί άξονες που αναπτύχθηκαν για τη μελέτη του θέματος αυτού, είναι δύο: ο πρώτος με κορυφαίο εκφραστή τον Νεύτωνα και τους θιασώτες του, που υποστήριξαν τη σωματιδιακή σύσταση του φωτός, και ο δεύτερος με κορυφαίους τον (Huygens - Χόιχενς) και τους υπερμάχους του, που υποστήριξαν την κυματική φύση του»²⁰²⁹.

«Στις δύο αυτές μεγάλες κατηγοριοποιήσεις, μπορεί κανείς, να επιχειρήσει έναν επιπλέον διαχωρισμό. Η πρώτη υποομάδα εντάσσεται στην ομάδα των σωματιδιακών

²⁰²¹ Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχείων της Υδροδυναμικής τα αρχειδεστάτα*, Κώδικας 1984, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 21-25.

²⁰²² Ο. π., φφ. 25-30.

²⁰²³ Θεοτόκη, *Στοιχεία Φυσικής ...*, ό. π., σ. 165.

²⁰²⁴ Κομμητάς, *Στοιχείων της Υδροδυναμικής τα αρχειδεστάτα*, Κώδικας 1984, ό. π., φφ. 30-34.

²⁰²⁵ Ο. π., φφ. 35-39.

²⁰²⁶ Ο. π., φφ. 39-42.

²⁰²⁷ Ο. π., φφ. 44-47.

²⁰²⁸ Ο. π., φφ. 21-25.

²⁰²⁹ Βλαχάκης, *Οι Επιστήμες της Φύσης ...*, ό. π., σσ. 357-358.

θεωριών και περιλαμβάνει τη διαπραγμάτευση του φωτός ως ρευστού, που εκπηγάζει από μία πηγή, όπως τα ρευστά της θερμότητας και του ηλεκτρισμού. Η δεύτερη εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, συνδέεται με την κυματική φύση του φωτός, και θεωρείται η πιο εξελιγμένη, αφού βασίζεται καθαρά σε ένα μαθηματικοποιημένο σχήμα, που προτάθηκε από τον Φρενέλ (Fresnel)»²⁰³⁰.

Γενικότερα, «η Οπτική και κυρίως, η εξέταση της φύσης του φωτός είναι παρούσα ως ενότητα και αποτελεί θέμα προς διαπραγμάτευση σε όλα σχεδόν, τα χειρόγραφα έργα Φυσικής, της προεπαναστατικής περιόδου, όπως των προαναφερόμενων λογίων: του Θεοτόκη και του Βούλγαρη, του Γεωργίου Κορέσιου, του Βικέντιου Δαμωδού, του Θεόφιλου Καΐρη, του Δούγκα, του Βενιαμίν Λεσβίου, του Φιλίππιδη»²⁰³¹. Μεταξύ των παραπάνω λογίων συμπεριλαμβάνεται και ο Κομμητάς.

Ο Θεοτόκης που θεωρεί ότι η βάση της ευρωπαϊκής σκέψης βρίσκεται στην αρχαία ελληνική σκέψη, θα γράψει σχετικά: «Δύο ουσών των περί το Φως Αιρέσεων, της μεν, Αρχηγέτας γεγονέναι φασί τον Δημόκριτον, και Επίκουρον, της δε, τον Καρτέσιον, και οι μεν οπαδοί της πρώτης, εν οίς και ο Νεύτων, ύλην λεπτοτάτην ενόμισαν το φως»²⁰³².

Επομένως, πρωταρχικό μέλημα των Ελλήνων λογίων της περιόδου της Νεοελληνικής Αναγέννησης είναι η μελέτη της φύσης του φωτός. «Στο πρώτο κορυφαίο ίσως, από άποψη δομής και περιεχομένου έντυπο βιβλίο Φυσικής της προεπαναστατικής περιόδου, στα «Στοιχεία Φυσικής» του Θεοτόκη, του οποίου η έκδοση σηματοδοτεί, κατά κάποιο τρόπο, την είσοδο της νευτώνειας σκέψης στον ελληνόφωνο χώρο, ο Αριστοτέλης είναι παρών στον πρώτο ορισμό της φύσης του φωτός»²⁰³³ που παρατίθεται: «Το δε Φως ότι Πυρός εστι χρώμα, δήλον εκ του μηδεμίαν άλλην ή τοιαύτην έχον ευρίσκεσθαι Χρόαν, και διά το μόνον τούτο δι' εαυτού ορατόν γίνεσθαι, τα δ' άλλα διά τούτου»²⁰³⁴. Αλλά και ο ορισμός που δίνει ο Βούλγαρης το 1805, συμπίπτει με τις θέσεις του Θεοτόκη, καθώς ταυτίζει το πυρ με το φως. Γράφει σχετικά: «Τι γαρ άλλο το φως ή πυρ επ' ευθείας προϊέμενον και τοίς οφθαλμοίς εισιόν;»²⁰³⁵. Ενώ ο Δούγκας υποστηρίζει: «το φως εστίν ύλη»²⁰³⁶, καθώς δέχεται την άποψη ότι αποτελείται από εξαιρετικά μικρά υλικά σωματίδια που διαδίδονται με πολλή μεγάλη ταχύτητα αγνοώντας, όμως, την κυματική θεωρία των συγχρόνων του Γιάνγκ και Φρενέλ²⁰³⁷.

«Η θέση του (Huygens - Χόιχενς), που διαχωρίζει την «αιθερική» ύλη από τον αέρα και χρησιμεύει ως το ελαστικό μέσο για τη διάδοση των φωτεινών κυμάτων γίνεται για πρώτη φορά αποδεκτή στον ελληνικό χώρο από τον Ρήγα Φεραίο»²⁰³⁸ και περιγράφεται στο «Φυσικής Απάνθισμα»: «Αιθήρ είναι η καθαρωτάτη και λεπτοτάτη ύλη, την οποίαν ημπορούμεν να ονομάσωμεν και ουράνιον αέρα. [...]»²⁰³⁹. «Την αντίθεση με τον Ρήγα εκφράζουν στα βιβλία Φυσικής που εξέδωσαν το 1812, οι Δάρβαρης, Κούμας και Βαρδαλάχος, υποστηρίζοντας τη θεωρία του Νεύτωνα, που αντιτίθεται στην κυματική θεωρία. Η συντριπτική υπεροχή της σωματιδιακής θεωρίας για το φως στον ελληνικό χώρο αμφισβητείται προς το τέλος της προεπαναστατικής περιόδου από τον Βενιαμίν Λέσβιο. Την αντίθεσή του στις δύο προηγούμενες θεωρίες προβάλλει και ο Θεόφιλος

²⁰³⁰Ο. π., σσ. 357-358.

²⁰³¹Ο. π., σ. 359.

²⁰³²Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, τόμος Β', ..., ό. π., σ. 2.

²⁰³³Βλαχάκης, *Οι Επιστήμες της Φύσης / Φυσική - Οπτική*, ..., ό. π., σ. 358.

²⁰³⁴Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, τόμος Β', ..., ό. π., σ. 1.

²⁰³⁵Βούλγαρης, *Τα Αρέσκοντα τοίς φιλοσόφοις*, ..., ό. π., σ. 365.

²⁰³⁶Για τη χειρόγραφη φυσική του Στέφανου Δούγκα, Βλ. Γιάννης Καράς (1993), *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της Νεοελληνικής Αναγέννησης. Στέφανος Δούγκας ή περί Φυσικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα».

²⁰³⁷Βλαχάκης, *Οι Επιστήμες της Φύσης / Φυσική - Οπτική*, ..., ό. π., σ. 359.

²⁰³⁸Ο. π., σ. 361.

²⁰³⁹Βελεστινλής, *Φυσικής Απάνθισμα*, ..., ό. π., σσ. 47-48.

Καϊρης που θεωρεί ως φως την «ατμόσφαιρα του ενύλου», στην οποία, όταν εισέλθει το μάτι, διεγείρεται το οπτικό νεύρο»²⁰⁴⁰.

«Για τον τρόπο διάδοσης και την ταχύτητα του φωτός, ομόφωνα οι Έλληνες λόγιοι, όπως και οι Ευρωπαίοι επιστήμονες δέχονται την ευθύγραμμη διάδοση των φωτεινών ακτίνων»²⁰⁴¹, μέσα από ακριβείς πληροφορίες για συγκεκριμένες τιμές μεγεθών που προέρχονται από πειραματικές μετρήσεις. Συγκεκριμένα, για την ταχύτητα του φωτός θα αποφανθούν: «Το Φως ταχύτατον εστί»²⁰⁴², «Η ταχύτης, με την οποίαν κινείται [...] υπερβαίνει πάσαν έννοιαν»²⁰⁴³. Ο Βούλγαρης θεωρεί ότι «ο λόγος της ταχύτητας του φωτός ως προς αυτή του ήχου είναι 100.000 προς 1»²⁰⁴⁴, «τιμή που με σχετική ακρίβεια προσεγγίζει τις σύγχρονες επί του θέματος εξηγήσεις»²⁰⁴⁵.

Όμως και το θέμα της ανάκλασης και οι εφαρμογές της απασχολούν τους Έλληνες λόγιους²⁰⁴⁶. Ο Θεοτόκης σημειώνει: «[...] επεί δε η Σύγκρουσις Αίτιον της Ανακλάσεως πάντων των λοιπών Σωμάτων, ο και απλούν, αισθητόν και εύληπτον, η αυτή και της του Φωτός Ανακλάσεως Αίτιον δοκεί»²⁰⁴⁷. «Η ακτίς του φωτός μεταβάλλει την ευθυωρίαν της και καμπυλούται ολίγον, όταν διαβαίνει πλησίον τινός σώματος. Αύτη η μεταβολή της ευθυωρίας της, ήτις ονομάζεται Κλίσις από τους Φυσικούς, είναι αποτέλεσμα της ελκτικής δυνάμεως»²⁰⁴⁸.

Ο Κομμητάς στα χειρόγρατά του «περί Οπτικής», που βρίσκονται στον κώδικα 1949, προβαίνει σε μια αναλυτική, διδακτική παρουσίαση του γνωστικού πεδίου της Οπτικής και ορίζει: «Οπτική εστί επιστήμη περί τα εν τω κατ' ευθείαν είτ' ουν ψιλοίς οφθαλμοίς οράν τα αόρατα [...]»²⁰⁴⁹. «Κατοπτρική λέγεται η επιστήμη η περί τας ιδιότητας τής δι' ανακλάσεως φωτός γινομένης οράσεως καταγινομένη»²⁰⁵⁰, ενώ «η Διοπτρική εστί επιστήμη περί τας ιδιότητας τής διά τεθλασμένου φωτός γινομένης οράσεως καταγινομένη»²⁰⁵¹. Με την Οπτική του προσπαθεί να επιδείξει ευφυώς την τέχνη του πειράματος και αποτελεί πρότυπο για την εφαρμογή της πειραματικής μεθόδου και τη διεξαγωγή ακριβών ποσοτικών πειραμάτων. Εφαρμόζει τη μέθοδο της ανάλυσης καταγράφοντας πειράματα, παρατηρώντας και συνάγει από αυτά γενικά συμπεράσματα διά της επαγωγής.

Στο δεύτερο τμήμα των αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, που βρίσκονται στο κώδικα 1978, με τίτλο «Φυσική», γράφει ο λόγιος: «Οπτική γωνία λέγεται η περιεχομένη υπό των ακτίνων των από του ορατού προς το της κόρης του οφθαλμού κέντρον συνισταμένη' άξων οπτικός λέγεται η διά του κέντρου της κόρης επί το ορατόν κάθετος αγομένη, και μέχρι του αμφιβληστροειδούς ήκουσα χιτώνος. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια»²⁰⁵².

Στο τρίτο τμήμα γίνεται λόγος «Περί του σχήματος των ορωμένων»²⁰⁵³, ενώ στο τέταρτο τμήμα αναφέρεται το θέμα «Περί της των ορωμένων κινήσεως». «Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια»²⁰⁵⁴.

²⁰⁴⁰Βλαχάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης / Φυσική - Οπτική, ..., ό. π., σσ. 361-363.

²⁰⁴¹Ο. π., σ. 364.

²⁰⁴²Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, τόμος Β', σ. 8.

²⁰⁴³Δάρβαρις, *Επιτομή Φυσικής*, τόμος Β', σσ. 162-163.

²⁰⁴⁴Βούλγαρις, *Τα Αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*, ..., ό. π., σ. 364.

²⁰⁴⁵Βλαχάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης / Φυσική - Οπτική, ..., ό. π., σ. 365.

²⁰⁴⁶Ο. π., σ. 365.

²⁰⁴⁷Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, ..., ό. π., σ. 60.

²⁰⁴⁸Δάρβαρις, *Επιτομή Φυσικής*, ..., ό. π., σ. 170.

²⁰⁴⁹Κομμητάς, *Μηχανική, Οπτική, Ακουστική (μετά σχημάτων)*, Κώδικας 1949, ..., ό. π., φ. 14.

²⁰⁵⁰Ο. π., φ. 17.

²⁰⁵¹Ο. π., φ. 19.

²⁰⁵²Στέφανος Κομμητάς, *Φυσική*, Κώδικας 1978, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 104-107.

²⁰⁵³Ο. π., φφ. 108-111.

²⁰⁵⁴Ο. π., φφ. 111-114.

Έπεται ο λόγος «Περί διαφόρων φακών. Φακαί λέγονται υελοί τινές φακαίς όμοιαι δι' ων διαφόρως θλώνται αι του φωτός ακτίνες. [...]. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια»²⁰⁵⁵.

Τα σαράντα εννέα επίσης, αυτόγραφα χειρόγραφα του Κομμητά, διαστάσεων: 21 X 14 εκ., του κώδικα 1985²⁰⁵⁶, φέρουν τον τίτλο: «Στοιχείων της Οπτικής τα αρχοειδέστατα», όπου περιγράφεται αναλυτικά, το αντικείμενο της Οπτικής, το οποίο εκθέτουμε στο παράρτημα πρωτότυπων χειρογράφων Φυσικών Επιστημών, για να καταλάβουμε τη δομή και την επιμέλεια με την οποία αναλύει ένα γνωστικό αντικείμενο, σε όλες του τις διαστάσεις ο Κωφιώτης λόγιος. Σ' αυτά ορίζει την Οπτική, την έννοια του φωτός, την αίσθηση της όρασης, το μέγεθος των ορωμένων, την οπτική γωνία, τον οπτικό άξονα για την κατοπτρική και τη διοπτρική. Επίσης, παρουσιάζει εκτενώς τα σημαντικότερα οπτικά όργανα, τα διοπτρικά όργανα, αναφέρεται στους μύωπες και στους πρεσβύωπες, τους διάφορους φακούς, τα μικροσκόπια, τα τηλεσκόπια, το αστρονομικό και το γεωπτρικό, το πολεμοσκόπιο, τον σκοτεινό θάλαμο, δηλαδή θέματα που εξετάζει και ένα σύγχρονο διδακτικό εγχειρίδιο Φυσικής.

Όπως γίνεται αντιληπτό, τα αυτόγραφα χειρόγραφα του Κομμητά «Περί Οπτικής», που βρίσκονται στους κώδικες 1949, 1978, 1985, αναφέρονται στην ίδια θεματολογία. Στα χειρόγραφα αυτά, διαφέρει ο λόγος, ο οποίος τείνει στην απλοποίηση της κοινής ελληνικής γλώσσας, για να είναι περισσότερο κατανοητή στη σπουδάζουσα νεολαία. Πιστεύουμε ότι είναι γλωσσικοί πειραματισμοί του λόγιου-παιδαγωγού, για να δημιουργήσει το καλύτερο δυνατό εγχειρίδιο, πριν το δώσει στο τυπογραφείο για εκτύπωση.

Επομένως, τα χειρόγραφα αυτά αποτελούν υπόδειγμα σχεδίου μαθήματος προς διδακτική χρήση. Μάλιστα, στο σχεδιαζόμενο μελλοντικό του εγχειρίδιο προσπαθεί να μην παραλείψει καμία έννοια και ορολογία του κλάδου της Οπτικής. Με συνοπτικό, περιεκτικό και αναλυτικό τρόπο ορίζει και επεξηγεί όλο το εύρος του αντικειμένου του. Έτσι, ο Κομμητάς, μαζί με τους άλλους λόγιους της εποχής του θεμελιώνει την επιστημονική οπτική ορολογία και διαμορφώνει μια κλασική δομή ενός εγχειριδίου, για τη διδασκαλία της Οπτικής.

2.6 Ακουστική

Η Ακουστική αποτελεί μια από τις κύριες υποδιαιρέσεις της κλασικής Φυσικής. Ως επιστήμη των ήχων, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, διότι οι ήχοι, τους οποίους μελετά, συνοδεύουν όλες σχεδόν τις δραστηριότητες των ανθρώπων. Εκτός από τη μετάδοση πληροφοριών και την ψυχολογική επίδραση στον άνθρωπο, ο ήχος έχει παράλληλα πολλές και ενδιαφέρουσες εφαρμογές στην έρευνα, στην τεχνολογία και στην καθημερινή ζωή.

«Με αυτόν τον τόσο σημαντικό κλάδο της Φυσικής - την Ακουστική - ασχολήθηκαν οι Έλληνες λόγιοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Πιο συγκεκριμένα, ένα σημαντικό θέμα που διαπραγματεύονται οι Έλληνες λόγιοι της εποχής αυτής είναι εκείνο του τρόπου διάδοσης των ηχητικών κυμάτων. Η προσέγγισή τους είναι περισσότερο γεωμετρική, θεωρώντας ότι η διάδοση του ήχου γίνεται σε ευθεία γραμμή»²⁰⁵⁷, καθώς γράφεται: «Εμβαίνει λοιπόν ο ήχος από το ηχητικόν σώμα, καθώς αι ακτίνες από το φωτοβόλον [...] διά τούτο πάσα ευθεία γραμμή, κατά την οποία προάγεται ο ήχος, ονομάζεται ηχητική ακτίς»²⁰⁵⁸.

²⁰⁵⁵Ο. π., φφ. 126-130.

²⁰⁵⁶Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχείων της Οπτικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1985, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 1-48.

²⁰⁵⁷Βλαχάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης / Φυσική - Οπτική, ..., ό. π., σ. 376.

²⁰⁵⁸Κούμας, *Σύνοψις Φυσικής*, ..., ό. π., σ. 51.

Σημαντική όμως είναι η παρατήρηση του Νεόφυτου Δούκα, ότι η πνευματική αντλία κάνει τον αέρα «αραιότατο» και έτσι λιγοστεύουν τα μόρια που ταλαντώνονται και ταυτόχρονα εξασθενεί και η ένταση του ήχου: «Προς δε τούτοις και ωρολόγιον υπό την πνευματικήν αντλίαν, ενθ' ο αήρ εστίν αραιότατος, ουκ ακούγεται, ήγουν ως ελάχιστον, καθάπερ και εν τω ύδατι»²⁰⁵⁹. Ο Βαρδαλάχος μάλιστα αναφέρεται και στη διάδοση του ήχου στο νερό: «το ύδωρ είναι ελαστικόν, μ' όλον ότι τα μόριά του δέχονται μικροτάτους παλμούς»²⁰⁶⁰. Πρόκειται για μια καινοτομία, που αδιόρατα υποδηλώνει μια στροφή προς το πείραμα μέτρησης.

Από τον Δημήτριο Ν. Δάρβαρι γίνεται λόγος «περί ανάκλασης», όταν η επιφάνεια, την οποία συναντά η ηχητική ακτίνα είναι λεία και σκληρή: «Ο ήχος ανακλάται υπό σκληρών επιπέδων, μάλιστα δε υπό των κατόπτρων απαραλλάκτως, ως το φως»²⁰⁶¹.

Επίσης «από τον Βούλγαρη, τον Γαζή και τον Βαρδαλάχο δίνονται ιδιαίτερες πληροφορίες για τη θεωρία της δυτικής μουσικής, για τα είδη των ήχων, τη χροιά και το ύψος τους»²⁰⁶².

Ειδικότερα, ο Βαρδαλάχος εξετάζει τα ψυχολογικά αποτελέσματα της μουσικής: «[...] η πείρα αποδείχνει ότι η λύπη, η χαρά, η οργή, η μανία, υποχωρούσι πολλάκις εις την δύναμιν της μουσικής»²⁰⁶³.

Όσον αφορά στον Κομμητά, ο λόγιος ασχολείται με την Ακουστική στα χειρόγραφα ενός γενικού κώδικα Φυσικής - τον κώδικα 1949 - και στους κώδικες 1979, εννέα αυτόγραφων χειρογράφων διαστάσεων: 19 X 14 εκ., με τίτλο «Φυσική», και 1986, δεκαέξι αυτόγραφων χειρογράφων, διαστάσεων: 21 X 14 εκ. με τίτλο: «Στοιχείων της Ακουστικής τα αρχοειδέστατα», που είναι αφιερωμένοι στην Ακουστική, στους ήχους, στην αρμονική και στους εναρμόνιους ήχους. Στο παράρτημα παραθέτουμε τους δύο κώδικες 1979 και 1986 - της Ακουστικής - περιληπτικά, οι οποίοι έχουν την ίδια θεματολογία, αλλά διαφέρουν στη γλώσσα. Είναι και οι δύο παραλλαγές της κοινής ελληνικής, της εποχής της Νεοελληνικής Αναγέννησης. Από τον λόγιο-παιδαγωγό γίνονται προσπάθειες απλοποίησης του νεοελληνικού λόγου, για να δημιουργήσει το καλύτερο δυνατό, διδακτικό αποτέλεσμα, στο ξεχωριστό αυτό σχολικό εγχειρίδιο, που προετοίμαζε για τη σπουδάζουσα νεολαία της εποχής του.

Πιο συγκεκριμένα, ο Κομμητάς ορίζει την Ακουστική ως επιστήμη των ήχων²⁰⁶⁴, την οποία διακρίνει στην Κατακουστική²⁰⁶⁵, που ασχολείται με τους ανακλώμενους ήχους και στην Διακουστική²⁰⁶⁶, που ασχολείται με τη διάθλαση των ήχων. Ο Θεσσαλός λόγιος εντρυφά στην Αρμονική, που είναι η επιστήμη των εναρμόνιων ήχων, οι οποίοι, όπως αναφέρει φέρνουν ηδονή στην ακοή²⁰⁶⁷. Ενσκύπτει στην κατάσταση και στην τάση της χορδής, στον οξύ ήχο, στα δονήματα, στον εκτοπισμό της χορδής από την οικεία θέση, στα δονήματα της χορδής και τους χρόνους των δονημάτων των χορδών²⁰⁶⁸.

Συμπερασματικά, η «Ακουστική» του Κομμητά είναι μια ενδιαφέρουσα πραγματεία, η οποία έχει κλασική δομή και αξία. Σ' αυτή περιγράφει με σαφήνεια και πληρότητα τα σχετικά, με τη φύση και τη διάδοση του ήχου, φαινόμενα. Και σ' αυτόν τον κλάδο της Φυσικής, ο Θεσσαλός λόγιος καταβάλλει μεγάλη προσπάθεια να απαντήσει στα

²⁰⁵⁹Νεόφυτος Δούκας (1834), *Ξυνορίς, ήτοι φυσική και μεταφυσική*, Αίγινα: Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέα Κορομηλά, σ. 66.

²⁰⁶⁰Βαρδαλάχος, *Φυσική Πειραματική*, ..., ό. π., σ. 448.

²⁰⁶¹Δάρβαρις, *Επιτομή Φυσικής*, σ. 82.

²⁰⁶²Βλαχάκης, *Οι Επιστήμες της Φύσης / Φυσική - Οπτική*, ..., ό. π., σ. 378.

²⁰⁶³Βαρδαλάχος, *Φυσική Πειραματική*, σ. 472.

²⁰⁶⁴Στέφανος Κομμητάς, *Φυσική*, Κώδικας 1979, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 1-6.

²⁰⁶⁵Ο. π., φφ. 6-9.

²⁰⁶⁶Ο. π., φφ. 9-12.

²⁰⁶⁷Ο. π., φφ. 12-19.

²⁰⁶⁸Ο. π., φφ. 19-39.

ερωτήματα των ανθρώπων της εποχής του. Οι θέσεις του διακρίνονται από τη σύγχρονη αντίληψη της Ακουστικής που χαρακτηρίζεται από την τάση να διαχωρίζονται οι διάφορες επιστημονικές και τεχνικές πλευρές αυτού του κλάδου της Φυσικής.

3. Η εισαγωγή των ιδεών της Χημείας στον Ελληνικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα

«Η Χημεία, η νέα επιστήμη, καινούργια γενικά για την Ευρώπη, είναι το τελευταίο από τα μεγάλα επιτεύγματα του Διαφωτισμού, πριν από τη στροφή στις βιολογικές επιστήμες που θα φέρει ο Ρομαντισμός»²⁰⁶⁹.

Ειδικότερα, στη «*Φυσική*»²⁰⁷⁰ του που αποτελεί το συνηθέστερο διδακτικό βιβλίο των προεπαναστατικών σχολών, ο Θεοτόκης, υποστηρικτής της νέας επιστημονικής παιδείας, ο αναγράφας εις το εκπαιδευτικόν πρόγραμμα των ελληνικών σχολείων, ως πρωτεύοντα τα φυσικά μαθήματα»²⁰⁷¹, «είναι ο πρώτος που αναφέρει τη Χημεία ως ανεξάρτητη επιστήμη· χρησιμοποιεί τον όρο «χημική ανάλυσις», ενώ, για τη σύσταση των μετάλλων χρησιμοποιεί την αραβο-παρακελσική Χημεία των τριών στοιχείων, υδραργύρου, θείου και άλατος»²⁰⁷².

Πράγματι, «η εισαγωγή των ιδεών της νέας Χημείας θα πραγματοποιηθεί προς το τέλος της περιόδου της Νεοελληνικής Αναγέννησης. Στην αρχή με τα Μαθηματικά και κατόπιν, στις δεκαετίες πριν την ελληνική Επανάσταση, με μια ορμητική στροφή προς τη μελέτη του φυσικού κόσμου, έργο το οποίο συντελείται με μεταφράσεις ή συμπιλήματα σημαντικών ευρωπαϊκών συγγραμμάτων και με αλλαγές στο πρόγραμμα των διδασκόμενων μαθημάτων, στο οποίο δίνεται ιδιαίτερη τώρα, θέση, στις Φυσικές Επιστήμες»²⁰⁷³.

Αρχικά, «τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, ακριβώς πριν την ελληνική Επανάσταση του 1821, εισάγονται στον ελληνικό χώρο οι νέες ιδέες, στις οποίες θα στηριχτεί το σημερινό οικοδόμημα της σύγχρονης Χημείας. Καινοτόμοι δάσκαλοι του Γένους θα τις μεταφέρουν σε δύο αυτοτελή βιβλία Χημείας και ειδικά κεφάλαια Χημείας, σε βιβλία και χειρόγραφα Φυσικής, ιδιαίτερα, μέσα στις σελίδες του σημαντικού περιοδικού της εποχής, του «Λόγιου Ερμή», ενώ οι ίδιοι, οι Έλληνες λόγιοι, θα τις διδάξουν σε αρκετά σχολεία του υπόδουλου Ελληνισμού»²⁰⁷⁴.

Συγκεκριμένα, «το 1802, ο Γαζής επιμελείται και εκδίδει τη «Χημεία» του Φουρκρού σε μετάφραση του Θεοδοσίου Μ. Ηλιάδη»,²⁰⁷⁵ «του σημαντικότερου

²⁰⁶⁹ Αλέξανδρος Παπαδημητρίου, Γεώργιος Βλαχάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης / Χημεία, στο: Γιάννης Καράς (2003), (Επιμέλεια), *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Μεταίχμιο-Επιστήμες, σ. 420.

²⁰⁷⁰ Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, τόμος Α', ..., ό. π., σσ. 14-16 και 301.

²⁰⁷¹ Μιχαήλ Στεφανίδης (1926), *Αι Φυσικαί επιστήμαι εν Ελλάδι προ της Επαναστάσεως*, Αθήνα, σ. 5 (το έργο επανεκδόθηκε στον τόμο: Γιάννης Καράς (1995), (Επιμέλεια), *Επιστημολογικές προσεγγίσεις στη νεοελληνική επιστημονική σκέψη*, Αθήνα, σσ. 54-124.

²⁰⁷² Παπαδημητρίου, Βλαχάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης / Χημεία, ..., ό. π., σ. 408.

²⁰⁷³ Ο. π., σσ. 410-411.

²⁰⁷⁴ Αλέξανδρος Παπαδημητρίου, Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας στον Ελληνικό πνευματικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η περίπτωση της Χημείας του Κούμα, στο: Γιάννης Καράς (1997), (Επιμέλεια), *Οι Επιστήμες στον Ελληνικό χώρο*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε., Αθήνα: Τροχαλία, σ. 279.

²⁰⁷⁵ Θεοδόσιος Ηλιάδης Μ. (1795), *Χημική φιλοσοφία ή στοιχειώδεις αλήθειαι της νεωτέρας Χημικής, νεωτέρω τινί μεθόδω τεταγμέναι υπό Α. Φ. Φουρκρού ...* Εκ Γρακισθείσα μετά προσθήκης και τινων Σημειωμάτων υπό Θεοδοσίου Μ. Ηλιάδου ... Εν Βιέννη της Αουστρίας, αωβ', Τύποις Φ. Α. Σχραίμβλ. Μετάφραση του έργου: Philosophie Chimique Fondamentales de la Chimie Moderne dans un nouvel ordre: par A. E. Fourcroy, Paris 1792. Επανεκδόθηκε το 1795, το 1797 και το 1806, ενώ αμέσως μεταφράστηκε σε δέκα γλώσσες, όπως αναφέρει ο Αλέξανδρος Παπαδημητρίου, Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας στον Ελληνικό πνευματικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η περίπτωση της Χημείας του Κούμα, στο: Καράς, *Οι Επιστήμες στον Ελληνικό χώρο*, ..., ό. π., σσ. 279-287.

«απόστολου» της νέας επιστήμης»²⁰⁷⁶. «Το 1808, ο Κούμας με τη συνεργασία του Στέφανου Οικονόμου εκδίδει τη δική του δίτομη Χημεία»²⁰⁷⁷ «την *Χημείας Επιτομή*, που πρόκειται για μετάφραση της *Χημείας* του Πιέρ Ογκόστ Αντέ, εμπλουτισμένη, με τα νεώτερα επιτεύγματα της Χημείας, η οποία προσφέρεται στο Γένος δι' ευκολίας των διδασκάλων και μαθητών»²⁰⁷⁸. «Η Χημεία αυτή, που είναι πληρέστερη, περιλαμβάνει εισαγωγή του Κούμα, εξήντα οκτώ σελίδων - όπου μεταξύ άλλων επιλύει και θέματα χημικής ονοματολογίας στην ελληνική γλώσσα - πολλές προσωπικές σημειώσεις, πίνακα με εξήγηση όρων της Χημείας και από τη Φυσική του Haüy, κεφάλαια για τη θερμότητα, το φως και λίγα για τον ηλεκτρισμό»²⁰⁷⁹. «Επίσης υπάρχει μια σύντομη έκθεση χημικού εργαστηρίου από τη «Χημεία» του Σαπτάλ συνοδευόμενη από τα δικά του σχήματα οργάνων της Χημείας»²⁰⁸⁰.

«Στο δίτομο έργο του Μπέντζαμιν Μάρτιν, «Γραμματική των Φιλοσοφικών Επιστημών», που μετέφρασε το 1799 ο Γαζής, δημοσιεύει τη σημαντικότερη καινοτομία, που αποτέλεσε την απαρχή της «Χημικής Επανάστασης», ότι δηλαδή ο αέρας δεν είναι στοιχείο, αλλά αποτελείται από «αέριο οξυγόνο» κατά 27% και «αέριο άζωτο» κατά 73%. «Ο Γαζής προσπαθεί, να εισαγάγει την προτεινόμενη από τον Λαβουαζιέ χημική ονοματολογία. Στα ονόματα αυτά συγκαταλέγονται το οξυγόνο, το υδρογόνο, το ανθρακικό οξύ, το άζωτο, τα οξείδια, τα οξέα, με τις καταλήξεις -ικό και -ώδες»²⁰⁸¹. «Στη *Χημεία* του, ο Ηλιάδης, αναφέρει τους όρους: αλκάλια, αλκαλικές γαίες, αντιμόνιο, μαγνήσιο, ενώ ο Κούμας στην εισαγωγή της *Χημείας* δίνει την τελική ονοματολογία των οξέων και των αλάτων χρησιμοποιώντας κι αυτός τις καταλήξεις -ικόν, -ώδες και στα αλάτα, καθώς και πολλούς άλλους όρους όπως: οξείδια, λευκόχρυσος, ψευδάργυρος»²⁰⁸².

Ακόμη στη «Σύνοψιν Φυσικής» του Κούμα, συναντάμε κεφάλαια αναφερόμενα στη Χημεία, όπως: «Περί αέρων», «Περί οξέων και αλάτων», «Περί των της Γης σωμάτων και των κατ' αυτά Στοιχείων», «Στοιχεία, εκ των οποίων σύγκεται καθέν από τα τρία των σωμάτων της Γης γέννη», «Περί ζυμώσεως»²⁰⁸³. Στην Πειραματική Φυσική του, ο Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος, περιλαμβάνει κι αυτός κεφάλαια αναφερόμενα στη Χημεία. Πιο συγκεκριμένα καταγράφονται τα εξής: «Περί της εφελκύσεως και των χημικών συγγενειών», «Περί των απλών εν γένει ουσιών, και ιδίως περί του θερμαντικού», «Περί

²⁰⁷⁶Ο τίτλος του γαλλικού πρωτοτύπου: *Philosophie Chimique, ou vérités fondamentales de la chimie, modern*, par A. F. Fourcroy, Παρίσι 1792. Επανεκδόθηκε το 1795 και το 1802 και αμέσως μεταφράστηκε σε δέκα γλώσσες.

²⁰⁷⁷Κ. Μ. Κούμας (1804), *Χημείας επιτομή*. Συγγραφείσα μεν γαλλιστί ... εις χρήσιν των Λυκείων της Γαλλίας υπό Πέτρου Αυγούστου Αδήτου ... Μεταφρασθείσα δε και μετά τινων προσθηκών εκδοθείσα υπό Κ. Μ. Κούμα, Λαρισαίου. Μέρος πρώτον. *Περί συνθέσεως*. Εν Βιέννη της Αουστρίας, εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Βενδότου ΑΩΗ. Τον ίδιο χρόνο ... Μέρος δεύτερον. *Περί Αναλύσεως*. Το γαλλικό πρωτότυπο: *Lecons elementaires de chimie a l' usage des lycees*. Par Pierre-Auguste Adet, Paris 1804. Σύμφωνα με τον βιογράφο του Κ. Κούμα, Αναστάσιο Γούδα «... κοινή δοξασία υπάρχει ότι το έργο τούτο επιλοπόνησε το πρώτον ο έξοχος ελληνιστής και άριστος ιατρός Στέφανος Οικονόμος, μαθητής χρηματίσας του Κούμα, και ότι ευγνωμοσύνης χάριν εδωρήσατο αυτό τω διδασκάλω, όστις επιθεώρησε αυτό κατά τα γραφικά λάθη και εξέδωκεν» (Σ. Ι. Βουτυράς και Γ. Καρύδη (1881), *Λεξικό Ιστορίας και Γεωγραφίας*, Κωνσταντινούπολη), όπως αναφέρει ο Παπαδημητρίου, Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας, ..., ό. π., σ. 279.

²⁰⁷⁸Παπαδημητρίου, Βλαχάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης / Χημεία, ..., ό. π., σσ. 412-413.

²⁰⁷⁹Rene-Just Haüy, Ιδρυτής της επιστήμης της κρυσταλλογραφίας, όπως αναφέρει ο Αλέξανδρος Παπαδημητρίου, Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας, ..., ό. π., σ. 279.

²⁰⁸⁰Jean Antoine Chaptal (1790), *Elements de Chimie*, Paris. Ο Κούμας αναφέρει στην εισαγωγή του σ. μ': «...του χημικού εργαστηρίου την έκθεσιν, την οποία επήρα από του Χαπταλίου τα *Στοιχεία της Χημείας*, ειδική αναφέρονται τα γενικότερα όργανα και σκευάσματα, αφ' όσα συγκροτείται το χημικόν εργαστήριον, με εφάνη καλόν να προσθέσω ολίγα σχήματα παραστατικά των ειρημένων οργάνων», όπως αναφέρει ο Παπαδημητρίου, Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας, ..., ό. π., σσ. 279-280.

²⁰⁸¹Ό. π., σ. 415.

²⁰⁸²Ό. π., σ. 423.

²⁰⁸³Ό. π., σ. 416.

του οξυγόνου, παυσιζώου, υδρογόνου», «Περί των μεταλλικών ουσιών», «Περί πνευμάτων ή αέρων εν γένει», «Περί των οξέων και καλικών αέρων», «Περί υδρογονικών πνευμάτων» και «Περί των διωργανισμένων σωμάτων». Επίσης, ο Δημ. Ν. Δάρβαρης, το 1812, στην τρίτομη «Επιτομή Φυσικής» του περιλαμβάνει και κεφάλαια Χημείας όπως τα εξής: «Περί των στοιχείων των σωμάτων», «Περί ύδατος», «Περί του ατμοσφαιρικού αέρος», «Περί διαφόρων αέρων», «Περί πυρός», που όμως όλα είναι ενταγμένα στην ωφελιμωτάτη επιστήμη της Φυσικής»²⁰⁸⁴.

Όπως γίνεται αντιληπτό, «οι Έλληνες λόγιοι αναφέρονται συχνά στον ιδιαίτερο χαρακτήρα, αλλά και στη σημασία της νέας επιστήμης, στη μεγάλη πρακτική εφαρμογή και ωφελιμότητά της»²⁰⁸⁵.

Αρα «η ανάπτυξη της μελέτης των αερίων με τη χρήση της αντλίας κενού, της «πνευματικής αντλίας», όπως αναφέρουν οι Έλληνες λόγιοι «και νέων οργάνων της συλλογής τους», θα επιτρέψει, όπως γράφει ο Βαρδαλάχος στο ειδικό κεφάλαιο «Περί πνευμάτων ή αέρων» της «Φυσικής» του, «την αναγέννησιν της Χημείας, τεθεμελιωμένης, επάνω εις τα πειράματα του Λαυοϊσιέρου, Βερθολλέτου, Φουρκροΐου κλπ. Δι' αυτής, εγνωρίσθησαν τα συστατικά στοιχεία των αέρων, ο τρόπος της συνθέσεως, αι ειδικαί ιδιότητες, το βάρος και επιρροή των επάνω εις φυτά και εις τα ζώα»²⁰⁸⁶.

Επομένως, δίνεται μεγάλη σημασία στη μελέτη των αερίων, καθώς μελετώνται και οι χημικές ενώσεις των οξέων. «Όλα τα οξέα είναι συνθέσεις του Οξυγόνου»²⁰⁸⁷. «Μεγάλη συμβολή στην ανάπτυξη της νέας Χημείας θεωρείται ότι έχει η παράλληλη ανάπτυξη του ηλεκτρισμού με τη χρήση του οποίου έγιναν συνθέσεις και αναλύσεις χημικών ενώσεων, όπως π.χ. η σύνθεση του νερού»²⁰⁸⁸. Αλλά και για τον Κούμα ο ηλεκτρισμός «έχει πολλά μεγαλυτέραν ροπήν εις τα χημικά φαινόμενα»²⁰⁸⁹. Ανατρέπεται έτσι η θεωρία του φλογιστού: «Διά της νεωτέρας Χημείας αποδεικνύεται ότι το φλογιστόν δεν υπάρχει [...] εμπρήσιμον σώμα είναι εκείνο, όπου με ολίγην θερμότητα γίνεται επιτήδειον να ενωθή με το οξυγόνο του αέρος, εκπέμπον φως, και θερμαντικόν, ενώ καίεται, ήγουν εκπέμπον εκείνο το σύνθετον, το λεγόμενον πυρ»²⁰⁹⁰.

«Γνώσεις Χημείας, μέσα σε βιβλία Φυσικής περιλαμβάνουν επίσης ο Διονύσιος Πύρρος στη «Φαρμακοποιία» του το 1818 και σε χειρόγρατά τους οι: Δανιήλ Φιλίππιδης, Βενιαμίν Λέσβιος, Νεόφυτος Βάμβας κ.ά. Στα τελευταία χρόνια της περιόδου της Νεοελληνικής Αναγέννησης θα ανακοινωθεί στον «Λόγιο Ερμή», η έκδοση δύο συγχρόνων Χημειών που τελικά όμως, δεν θα τυπωθούν»²⁰⁹¹.

«Παράλληλα, οι Έλληνες λόγιοι διδάσκουν τη Χημεία σε ορισμένα σχολεία του ελληνισμού. Πρώτος ο ιατροφιλόσοφος Μανασσής Ηλιάδης, πατέρας του μεταφραστή της πρώτης ελληνικής «Χημείας» Θεοδοσίου Ηλιάδη, αναφέρεται, να διδάσκει Χημεία από το 1780 στην Αυθεντική Ακαδημία του Βουκουρεστίου»²⁰⁹². «Και ενώ, στην αρχή, οι γνώσεις Χημείας περιλαμβάνονται στο μάθημα της Φυσικής, στη συνέχεια, ιδιαίτερα στα

²⁰⁸⁴Ο. π., σ. 417.

²⁰⁸⁵Ο. π., σ. 420.

²⁰⁸⁶Βαρδαλάχος, *Φυσική Πειραματική*, ..., ό. π., σ. 266.

²⁰⁸⁷Ηλιάδης, *Χημική Φιλοσοφία*, σ. 71.

²⁰⁸⁸Παπαδημητρίου, Βλαχάκης, *Οι Επιστήμες της Φύσης / Χημεία*, ..., ό. π., σ. 427.

²⁰⁸⁹Κ. Μ. Κούμας (1807), *Χημείας Επιτομή*, τόμος Α', σσ. 27, 61-62.

²⁰⁹⁰Βαρδαλάχος, *Φυσική Πειραματική*, ..., ό. π., σσ. 289-290.

²⁰⁹¹Πρόκειται για τις μεταφράσεις (α) της Χημείας του *Thenard Traite de Chimie elementaire*, 4 τόμοι, Παρίσι, 1817-1818 και (β) της σύντομης γαλλικής Χημείας του I. M. Branthom, 1818, που μεταφράστηκε στα γερμανικά από τον Tromsdorff. Την πρώτη επιμελείται ο Ν. Βάμβας και τη δεύτερη οι Σ. Σπαθής και Κ. Ελαιών. Οι σχετικές αγγελίες δημοσιεύονται στον *Λόγιο Ερμή* το 1817, σσ. 251-253 και το 1819, σσ. 391-393, αντίστοιχα, όπως αναφέρει ο Παπαδημητρίου, *Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας*, ..., ό. π., σ. 280.

²⁰⁹²Camariano-Cioran, *Les Academies princieres de Bucarest* ..., ό. π., σσ. 49-51.

«νεωτεριστικά σχολεία» (όπως χαρακτηρίζονται: η Ακαδημία Κυδωνίων, το Λύκειο του Βουκουρεστίου, η Ηγεμονική Ακαδημία Ιασίου, η Καπλαναία Σχολή Ιωαννίνων, το Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης, το Γυμνάσιο της Χίου, η Σχολή Μηλέων Πηλίου), η Χημεία αναφέρεται ιδιαίτερα, στο πρόγραμμά τους»²⁰⁹³.

Οι λόγιοι μεταφέρουν στα βιβλία και διδακτικά εγχειρίδια Φυσικής από την Ευρώπη στον ελληνικό χώρο, τα πορίσματα της νέας, ορθολογικής και ποσοτικής Χημείας που δημιουργείται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα με επίκεντρο τη Γαλλία και την Αγγλία και πρωτεργάτη τον Λαβουαζιέ. Η επιστήμη βέβαια, της Χημείας, με τις πρακτικές εφαρμογές ξεκινάει από τα βάθη της προϊστορίας, περνάει από τις πρώτες θεωρίες των Ελλήνων φιλοσόφων της αρχαιότητας και την απόκρυφη αλχημεία του Μεσαίωνα, για να φθάσει στον 16^ο αιώνα, να είναι στενά συνδεδεμένη με την μεταλλουργία, που χαρακτηρίζεται «πραγματικό σχολείο της Χημείας»²⁰⁹⁴.

Επιπλέον, πρέπει να αναφέρουμε ότι «κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, η Χημεία θα συνδεθεί εκπαιδευτικά και επαγγελματικά με την Ιατρική και τη Φαρμακευτική. Οι πιο γνήσιοι πρόδρομοί της στάθηκαν οι «ιατροχημικοί», που ακολουθώντας τον Παράκελσο, τόνιζαν την αξία των χημικών θεραπειών για τη Χημεία. Αυτό αποτυπώνεται σε ελληνικά χειρόγραφα της εποχής, που μεταφέρουν γνώσεις Χημείας κυρίως, από τη Γαλλία και την Ιταλία, όπως των γιατρών Μιχαήλ Περδικάρη με τίτλο: «Βίβλος χημική της φαρμακοποιίας» και του Νικολάου Αγραφιώτη με τίτλο «Φαρμακοποιία», όπου περιέχει αρκετές σελίδες Χημείας και του Γεωργίου Ομήρου, που είναι μετάφραση αποσπάσματος πειραματικής Χημείας από τα ιταλικά»²⁰⁹⁵.

Ήδη το 1750, που αρχίζει να εκδίδεται στη Γαλλία η «Εγκυκλοπαίδεια» του Ντιντερό, το σχετικό άρθρο της αναφέρει : «η Χημεία διεισδύει στην ουσία των σωμάτων, ενώ η Φυσική μετράει τα χοντρικά εξωτερικά χαρακτηριστικά των σωμάτων»²⁰⁹⁶, θέση που θα μεταφέρει σε πλήρη αντιστοιχία, στο Βουκουρέστι ο Δημήτριος Καταρτζής το 1787²⁰⁹⁷.

Όμως, η μεγάλη μεταβολή στα πορίσματα της Χημείας που θα συντελεστεί τα επόμενα χρόνια, φαίνεται στον ορισμό, που θα δώσει στη «Χημεία» του ο Κούμας, γράφοντας ότι «είναι δε η Χημεία επιστήμη ενασχολούμενη εις το να γνωρίση την εσωτερικήν και αμοιβαίαν προς άλλα ενέργειαν όλων των σωμάτων της γης, και των εξ αυτής γινομένων συνθέσεων και αναλύσεων»²⁰⁹⁸. «Από τη μελέτη δηλαδή των εσωτερικών ιδιοτήτων των σωμάτων, η Χημεία θα περάσει πλέον στις χημικές αντιδράσεις. Η σπουδαιότερη από αυτές, η καύση των σωμάτων, θα γίνει το κεντρικό πρόβλημα, που είναι μάλιστα άμεσα συνδεδεμένο με την καθιερωμένη, την εποχή αυτή, «θεωρία του φλογιστού». Για να γίνει όμως, η αποφασιστική στροφή από τον Lavoisier και να λυθεί το πρόβλημα της καύσης, χρειάστηκε να μελετηθούν τα αέρια, με μεγάλες μεταβολές στα όργανα συλλογής τους, στα χημικά εργαστήρια καθώς και η διεξαγωγή κάποιων κρίσιμων πειραμάτων»²⁰⁹⁹. Γράφει ο Κούμας στην εισαγωγή της «Χημείας» του: «η μελέτη των αερίων θα βοηθήσει ώστε οι φιλόσοφοι χημικοί να εκβώσιν από την απάτην των και να διακρίνωσι τον ατμοσφαιρικόν αέρα από τους μόνον κατά την

²⁰⁹³Ο. π., σ. 280.

²⁰⁹⁴John Bernall (1983), *Η επιστήμη στην ιστορία*, τόμος II, Αθήνα, σ. 427, όπως αναφέρει ο Παπαδημητρίου, Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας, ..., ό. π., σ. 281.

²⁰⁹⁵Γιάννης Καράς (1994), *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα, τόμος Γ', σσ. 101, 121, 129. Το έργο του Περδικάρη, ενώ μνημονεύεται από τον Ζαβίρα δεν βρέθηκε, όπως αναφέρει ο Παπαδημητρίου, Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας, ..., ό. π., σ. 281.

²⁰⁹⁶Παπαδημητρίου, Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας, ..., ό. π., σ. 281.

²⁰⁹⁷Κ. Θ. Δημαράς (1970), *Δημήτριος Καταρτζής. Τα ευρισκόμενα*, Αθήνα, σ. 136, όπως αναφέρει ο Παπαδημητρίου, Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας, ..., ό. π., σσ. 281-282.

²⁰⁹⁸Κούμας, *Χημείας επιτομή* ..., ό. π., σ. η'.

²⁰⁹⁹Παπαδημητρίου, Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας, ..., ό. π., σ. 282.

εξωτερική μορφήν ομοίους του αέρας»²¹⁰⁰. Ενώ ο Βαρδαλάχος, αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο στα «Πνεύματα» ή τους «αέρας»²¹⁰¹, περιγράφοντας τα «πνευματοχημικά εργαστήρια», σε άρθρο του στον «Λόγιο Ερμή»²¹⁰², όπου τονίζει το πλεονέκτημα της συσκευής με τον υδράργυρο.

Επίσης, «σε πίνακες των βιβλίων των Ελλήνων λογίων η ζυγαριά γίνεται απαραίτητο όργανο, για τη μέτρηση της μάζας των αερίων, ώστε να αναδεικνύεται στις αντιδράσεις, η αρχή της διατήρησης της ύλης. Η Χημεία μεταβάλλεται σε ποσοτική επιστήμη, με θεμέλιο την αντικειμενικότητά της και την προσεκτική βαρυμετρία»²¹⁰³. Ο Κούμας αναφέρεται στους συντελεστές της χημικής επανάστασης: στον ιδρυτή της σύγχρονης Χημείας Αντουάν Λαβουαζιέ, στον Τζόσεφ Μπλακ, ο οποίος με τον ζυγό απέδειξε τη χρήση του διοξειδίου του άνθρακα²¹⁰⁴, τον Τζόσεφ Πρίσλεϋ, που παρήγαγε «αποφλογισμένο αέρα» - το σημερινό οξυγόνο - από οξείδιο του υδραργύρου²¹⁰⁵, στον Χένρι Κάβεντις που παρήγαγε συνθετικά, το νερό με τη χρήση σπινθήρα²¹⁰⁶, στον Σίλε, στον Μπέργκμαν, στον Μπερτολέ, στον Βόλφ και άλλους. «Περίφημοι χημικοί παρατήρησαν και εύρηκαν τόσα πολλά ώστε επλουτίσθη από αναρίθμητα νέα πράγματα η χημεία, [...], η χημεία εχρειάζετο μεταβολήν και μεταμόρφωσιν, [...] εκατορθώθη τέλος αύτη εις την Παρισιακήν των επιστημών Ακαδημίαν από τον αείμνηστον Λαβοΐσιέρον»²¹⁰⁷, ο οποίος, όπως συνεχίζει ο Κούμας «περί την έρευναν των αέρων, την ανάλυσιν και σύνθεσιν του ύδατος, και του ατμοσφαιρικού αέρος, την οξειδωσιν των μετάλλων, την αναπνοήν των ζώων, των φλογιστών σωμάτων την καύσιν, και άλλα, [...] ωκοδόμησε το νέον τούτο χημικό σύστημα [...]»²¹⁰⁸ «και παρά τη γενική πεποίθηση, που ήθελε στην καύση των σωμάτων να ελευθερώνεται η αβαρή ουσία του φλογιστού, ο Λαβουαζιέ θα δείξει, ότι το οξυγόνο είναι συστατικό του αέρα κι έτσι όλα τα φαινόμενα της Χημείας θα εξηγηθούν με απλότητα. Τα ανάγωγα, για χιλιάδες χρόνια στοιχεία, αέρας και νερό θα αποδειχθεί ότι είναι σύνθετα και έτσι θα ανοίξει ο δρόμος για να εντοπιστούν τα πραγματικά απλά σώματα, δηλαδή τα χημικά στοιχεία. Παράλληλα, οργανώνεται η νέα επιστήμη σύμφωνα, με το ορθολογικό και παιδαγωγικό πνεύμα του 18^{ου} αιώνα. Χωρίζονται οι χημικές ενώσεις σε κατηγορίες και δημιουργείται η χημική ονοματολογία»²¹⁰⁹.

«Στη «Χημεία» του Κούμα, σύμφωνα με τις απόψεις της εποχής, στα απλά σώματα περιλαμβάνονται το πυρ - λείψανο της θεωρίας του φλογιστού -, το φως και η ηλεκτρική ύλη, που θεωρούνται όλα τους αβαρή ρευστά. Το οξυγόνο, το υδρογόνο και το άζωτο, που προήλθαν από την ανάλυση του αέρα και του νερού, θα προστεθούν στα ήδη γνωστά στοιχεία του άνθρακα, του φωσφόρου, του θείου και στα τότε γνωστά είκοσι μέταλλα»²¹¹⁰. Ο Κούμας αναφέρει δύο ακόμη μέταλλα²¹¹¹, ενώ «ασχολείται με την πρόσφατη μέθοδο εύρεσης των χημικών στοιχείων, με ηλεκτρόλυση από τον Ντέιβι. Με αυτή τη μέθοδο αποδείχθηκε - όπως αναφέρει - ότι τα κάλια και οι γαίες δεν είναι απλά σώματα, όπως τα θεωρούσε η Χημεία του Αντέ, αλλά σύνθετα με συστατικά τους, νέα στοιχεία, όπως το

²¹⁰⁰Ο. π., σσ. κστ', 282.

²¹⁰¹Βαρδαλάχος, *Φυσική Πειραματική*, ..., ό. π., σ. 265.

²¹⁰²*Λόγιος Ερμής*, 1819, σ. 287,

²¹⁰³Παπαδημητρίου, *Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας*, ..., ό. π., σ. 282.

²¹⁰⁴Κούμας, *Χημείας επιτομή* ..., ό. π., σ. η', κζ'.

²¹⁰⁵Κούμας, *Σειρά στοιχειώδης των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών*, τόμος 8^{ος}, ..., ό. π., σ. 172.

²¹⁰⁶Κούμας, *Χημείας επιτομή* ..., τόμος 1^{ος}, ό. π., σ. 62.

²¹⁰⁷Ο. π., σ. κζ'.

²¹⁰⁸Ο. π., σ. κθ'.

²¹⁰⁹Παπαδημητρίου, *Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας*, ..., ό. π., σσ. 283-284.

²¹¹⁰Κούμας, *Χημείας επιτομή* ..., τόμος 1^{ος}, ό. π., σ. 478.

²¹¹¹Κούμας, *Χημείας επιτομή* ..., ό. π., σ. 44, ο Κ. Μ. Κούμας αναφέρει το κολούμβιον (το σημερινό Nb) και το Ταντάλιον (Ta) ως το ίδιο στοιχείο, σύμφωνα με την αντίληψη που επικράτησε μέχρι το 1844, όπως αναφέρει ο Παπαδημητρίου, *Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας*, ..., ό. π., σ. 284.

νάτριο και το κάλιο»²¹¹². Ο Κούμας, το 1812, θα αναφέρει «ολίγον έπειτα Βερζέλιος και Δαύιος ανέλυσαν διά της βολτείου στήλης και την βαρείαν και την τίτανον - εις οξυγόνον και μεταλλικάς ουσίας»²¹¹³.

Συνολικά, «τα πράγματι χημικά στοιχεία, που βρίσκονται στη Χημεία του Κούμα, ανέρχονται σε τριάντα και το 1819 σε ανώνυμο άρθρο του «Λόγιου Ερμή», θα φθάσουν τα πενήντα ένα, από το σύνολο των ενενήντα δύο φυσικών στοιχείων, που περιέχει το περιοδικό σύστημα. Δηλαδή, μέσα σε λιγότερο από πενήντα χρόνια μεταφέρεται στα ελληνικά βιβλία, η ανακάλυψη τριαντεπέντε νέων στοιχείων»²¹¹⁴.

Μάλιστα, ο Κούμας καταγράφει ότι δημιουργείται η νέα χημική ονοματολογία. «Ο Γυίτων (Guyton), ο Βερθολλέτος (Berthollet), ο Φουρκρόιος (A. E. Fourcroy) μετά του Λαβοϊσιέριου (Lavoisier), ιδόντες», «ανάγκη ήτο, επειδή ήλλαξαν των χημικών πραγμάτων αι ιδέαι, να αλλαχθώσι και τα ονόματα. Διότι μάλιστα κανέν από τα παλαιά δεν ήτο ορθόν, ... ως πλασμένα εις τους χρόνους της αμαθείας και της βαρβαρότητος χωρίς να τηρώσι καν μιαν σχέσιν προς άλληλα. Απεφάσισαν να δημιουργήσωσι νέους όρους μεθοδικούς και φυλάττοντες τρόπον τινα επιστημονικήν συνέχειαν και ακολουθίαν προς αλλήλους»²¹¹⁵.

Έτσι, «οι όροι της νέας χημικής ονοματολογίας μεταφέρονται στην ελληνική γνώσσα στο βιβλίο του Ανθίμου Γαζή: *Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών*, το 1799»²¹¹⁶. Όπως γράφει: «Πολλά νέα ονόματα εισήχθησαν ... διά να εξορίσωσι εκ της παλαιάς Χυμικής τας αλλοκότους ονομασίας»²¹¹⁷. «Η χημική ονοματολογία στην ελληνική γλώσσα συμπληρώνεται κυρίως, από τον Θεοδόσιο Ηλιάδη, τον Κούμα, τον Βαρδαλάχο κι έτσι θα φτάσει μέχρι τις μέρες μας. Η μεθοδική ονοματολογία μαζί με τον καθορισμό των τάξεων των χημικών ενώσεων και την ανακάλυψη των πραγματικών απλών σωμάτων δημιούργησαν τα θεμέλια της νέας επιστήμης. Η μελέτη τώρα στρέφεται στη φύση της χημικής συγγένειας, τον μηχανισμό των αντιδράσεων, τη δομή της ύλης. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, μετά τον τραγικό θάνατο του Λαβουαζιέ, πρωτοστατούν οι: Μπερτολέ, Μπερτσέλιους, Γκέι Λουσάκ, Πroust, Ντάλτον, Ρίχτερ κ.ά., τα ονόματα των οποίων βρίσκονται στις σελίδες του «Λόγιου Ερμή». Το πρόβλημα της αιτίας των χημικών πράξεων θα οδηγήσει σε έναν νέο σταθμό της «χημικής επανάστασης», της ατομικής θεωρίας του Τζον Ντάλτον»²¹¹⁸. «Στις πρώτες *Χημείες* η εξήγηση των χημικών φαινομένων γίνεται με όρους νευτώνειων δυνάμεων. Όπως μεταφέρει από τον Αντέ ο Κούμας, η δύναμη, η συνθέτουσα τα σώματα έχει αναμφιβόλως αρχήν κοινήν με την αστρονομικήν εξέλκυσιν και ίσως η αυτή ιδιότης της ύλης φανερώνεται και εις τα μεγάλα των ουρανίων σωμάτων και εις τα χημικά φαινόμενα ...»²¹¹⁹.

Μάλιστα, στον «Λόγιο Ερμή» θα δημοσιευτεί το 1820 άρθρο του Μπερτσέλιους, που εξηγεί τη χημική συγγένεια με ηλεκτρικές δυνάμεις, μεταξύ αντιθέτων φορτίων. Θα γραφεί για τους νόμους των χημικών αναλογιών: «Εις δύο συστήματα την σήμερον είναι οι σοφοί μοιρασμένοι. Το ατομιστικόν, το οποίον επικρατεί μόνον εις την Γαλλίαν και Αγγλίαν και είναι καθ' αυτό το σύστημα του Δάλτωνος. Και το δυναμικόν το οποίον φαίνεται ότι αρμόζει καλύτερα εις την παρά πολύ θεωρητικήν φιλοσοφίαν τινών

²¹¹²Κούμας, *Χημείας επιτομή* ..., ό. π., σ. 53.

²¹¹³Κούμας, *Σύνοψις Φυσικής*, ..., ό. π., σ. 99.

²¹¹⁴Παπαδημητρίου, *Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας*, ..., ό. π., σ. 284.

²¹¹⁵Κούμας, *Χημείας επιτομή* ..., ό. π., σ. λ'.

²¹¹⁶Παπαδημητρίου, *Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας*, ..., ό. π., σ. 285.

²¹¹⁷Γαζή, *Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών*, ...ό. π., σημείωση σ. 354, όπου εισάγονται οι όροι: οξυγόνο, υδρογόνο, άζωτο κ.λ.π.

²¹¹⁸Παπαδημητρίου, *Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας*, ..., ό. π., σ. 285.

²¹¹⁹Κούμας, *Χημείας επιτομή* ..., ό. π., τόμος 1^{ος}, σ. 1.

Γερμανών. Ονομάσθη δε δυναμικόν, διότι θεωρεί την ύλην ως απλούν αποτέλεσμα της ροπής δύο εναντίων δυνάμεων της μεν διασταλτικής, της δε συσταλτικής ...»²¹²⁰.

Ο Κούμας επηρεασμένος από τη γερμανική φιλοσοφία θα γράψει ότι θεωρεί: «... το ατομολογικόν σύστημα των Γάλλων ανίκανον να ερμηνεύσει τα φαινόμενα ως προς το δυναμικόν του Καντίου»²¹²¹. Συγκαταλέγει τη Χημεία στα: «... αληθώς βιωφελή και του έθνους φωτιστικά μαθήματα ...»²¹²². Στην εισαγωγή της «Χημείας» του θα αναφερθεί αναλυτικά σε «ολίγας από τας πολλές χρήσεις της. Ορυκτολογία, μετεωρολογία, γεωλογία, γεωργία, γεωπονία, φαρμακολογία, φυσιολογία, παθολογική και θεραπευτική, ζωγραφική, βαπτική, των μετάλλων εξεργασία, διαιτητική, θέρμανση των οικιών κ.λ.π.»²¹²³.

Όπως συμπεραίνεται, στόχος των λογίων εκείνης της εποχής «δεν είναι η προώθηση της επιστημονικής έρευνας, αλλά η εκλαΐκευση των νέων επιστημονικών γνώσεων, η καλλιέργεια μιας νέας αντίληψης για την παιδεία, με την ευρύτερη έννοια του όρου, η αλλαγή της σχέσης του ανθρώπου με το φυσικό του περιβάλλον, η νέα οριοθέτηση του ατόμου μέσα στη φύση και στην κοινωνία και η διαμόρφωση της νέας αντίληψης για τη ζωή»²¹²⁴. «Οι [...] Έλληνες λόγιοι, από των μέσων της 18^{ης} εκατ., προβαίνουν εις μίαν αληθινήν εκπαιδευτική επανάστασιν κατά της παλαιάς κοινής παιδείας και του συντηρητικού λογιωτατισμού. Εισήγαγον αυτοί πρώτοι εις την Ελλάδα τας νέας θεωρίας των φυσικών επιστημών μετά της νέας επιστήμης της Χημείας και τα φιλοσοφικά συστήματα των νέων φυσιοκρατικών ιδεών, άτινα όλα ομού edίδασκον την απελευθέρωσιν από τους πνευματικούς ζυγούς και υπηρόρευον την πολιτικήν ελευθερίαν»²¹²⁵.

Συνεπώς «για τον ελληνικό πνευματικό χώρο, οι πρώτες δύο δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα ήταν περίοδος έντονης ανάπτυξης της φυσικοχημικής σκέψης»²¹²⁶.

3.1 Η μελέτη της Χημείας από τον Στ. Κομμητά

Όσον αφορά στον Κομμητά η χημική σκέψη του απεικονίζεται στα αυτόγραφα χειρόγρατά του, διαστάσεων: 20 X 12,5 εκ., που τοποθετήθηκαν στον κώδικα 1989, σε δεκαέξι φύλλα, με τίτλο: «Φυσικής Ιστορίας επιτομή - Προθεωρούμενα».

Την εποχή εκείνη «η Φυσική Ιστορία είναι εις κλώνος της καθόλου Φυσικής, της οποίας η περιφέρεια είναι εισέτι απεριόριστος. [...] Η Φυσική Ιστορία [περιλαμβάνει] εκείνα τα σώματα, τα οποία διά μιας λέξεως καλούνται Φυσικά και προϊόντα της Φύσεως», γράφεται σε άρθρο του «Λόγιου Ερμή», αναφερόμενο στη δωδεκάτομη «Εικονολογία παιδική», του Φρ. Μπερτούχ (1748-1822), Βιέννη 1810-1812, [...], η οποία χαρακτηρίζεται ως «εντελές βιβλίον της Φυσικής Ιστορίας»²¹²⁷. «Βιβλιάριον εξαίρετον διά τας εν αυτώ διδασκαλίας της Φυσικής Ιστορίας» χαρακτηρίζεται, σε άλλο τεύχος του ίδιου έτους και η «Οικιακή διδασκαλία της φύσεως» του Δημ. Ν. Δάρβαρη, που εκδίδεται στη Βιέννη το 1810²¹²⁸.

Όμως για τον Κομμητά: «[...] η δε Φυσική Ιστορία ενασχολείται εις την διήγησιν των εν γη και εν θαλάσση φυσικών όντων, όσα υποπίπτουσιν εις τας ημετέρας αισθήσεις. Όθεν διαιρούνται εις τρία: εις ζώα, εις φυτά, και εις ορυκτά. Και ζώα μεν λέγονται, όσα εισίν έμψυχα, αισθητικά, και μεταβατικά. Φυτά δε, όσα εισίν έμψυχα, αναίσθητα, και

²¹²⁰Ερμής Λόγιος, 1820, σ. 160.

²¹²¹Κ. Μ. Κούμας (1830-1832), *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τόμος ΙΒ', σ. 567.

²¹²²Κούμας, *Χημείας επιτομή* ..., ό. π., τόμος 1^{ος}, σ. ξβ'.

²¹²³Παπαδημητρίου, *Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας*, ..., ό. π., σσ. 286-287.

²¹²⁴Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σ. 188.

²¹²⁵Μιχαήλ Κ. Στεφανίδης (1938), *Εισαγωγή εις την ιστορίαν των φυσικών επιστημών*, Εν Αθήναις, σ. 286.

²¹²⁶Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σσ. 149-150, σ. 232.

²¹²⁷Αλέξανδρος Παπαδημητρίου, Γιάννης Καράς, *Φυσική Ιστορία*, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σ. 708.

²¹²⁸Ό. π., σ. 708.

αμετάβατα. Ορυκτά δε, όσα εισίν άψυχα, αναίσθητα, και αμετάβατα. Και ούτω λοιπόν η Φυσική Ιστορία διηγουμενή μεν τας ιδιότητες των ζώων, λέγεται Ζωολογία· διηγουμενή δε, τας ιδιότητες των φυτών, ονομάζεται Φυτολογία· διηγουμενή δε τας ιδιότητες των ορυκτών, καλείται Ορυκτολογία. Και κατά τούτον τον τρόπον τα μέρη της Φυσικής Ιστορίας εισί τρία: Ορυκτολογία, Φυτολογία και Ζωολογία. Ταύτα δε τα μέρη οι Ευρωπαίοι πάντες ονομάζουσι βασίλεια, και λέγουσι τα τρία βασίλεια της Φυσικής Ιστορίας: το βασίλειον των ορυκτών, το βασίλειον των φυτών, και το βασίλειον των Ζώων»²¹²⁹. Στη φυσική ιστορία λοιπόν, ο Κομμητάς συμπεριλαμβάνει τα ζώα, τα φυτά και τα ορυκτά και μεταφέρει την ορολογία των Ευρωπαίων για τα τρία μέρη της Φυσικής Ιστορίας με τον τίτλο «βασίλεια της Φυσικής Ιστορίας».

Αξιοσημείωτη είναι η ομολογία του Κομμητά, ότι η Φυσική Ιστορία χρησιμεύει για να δοξάζεται ο Θεός-Δημιουργός, να δοξάζεται η παντοδυναμία Του και να θαυμάζεται η άπειρή του σοφία. Από τη μελέτη της Φυσικής Ιστορίας ωφελείται ο άνθρωπος στα ιατρικά και στην οικονομία και επομένως, είναι ωφελιμότετη για κάθε άνθρωπο και είναι αναγκαία η διδασκαλία της. Γράφει συγκεκριμένα: «Χρησιμεύει λοιπόν η γνώσις της Φυσικής Ιστορίας πρώτον μεν εις δόξαν του δημιουργού Θεού· διότι μανθάνοντες τα διάφορα αυτού δημιουργήματα, και τας διαφορούς αυτών διαφοράς, και ιδιότητας, δοξάζομεν την παντοδυναμίαν του Θεού, θαυμάζοντες αυτού την άπειρον σοφίαν· δεύτερον δε την γνώσιν της φυσικής ιατρικής· διότι μανθάνοντες τας ιδιότητας των διαφόρων σωμάτων, λαμβάνομεν ικανήν γνώσιν της φύσεως· και διά τας ιδιότητας των διαφόρων φυτών· ωφελούμεθα εις τα ιατρικά· γινώσκοντες τίνα ωφελούσι, και τίνα βλάπτουσι· τρίτον δε εις την οικονομίαν· διότι η γνώσις των διαφόρων ορυκτών, ή φυτών, ή ζώων πολύ ωφελεί εις την οικονομίαν· επειδή γινώσκει έκαστος τίνα μεν των ορυκτών είναι αναγκαία, τίνα δε των φυτών χρήσιμα, και τίνα των ζώων χρεωστεί να τρέφη δι' οικονομίαν. Εκ τούτων λοιπόν φανερόν ότι η γνώσις της Φυσικής Ιστορίας είναι ωφελιμωτάτη και αναγκαιοτάτη εις έκαστον άνθρωπον. Διά τούτο και ημείς πρέπει να προθυμηθώμεν να μάθωμεν μετά πολλής επιμελείας εν τοιούτον ωφελιμώτατον μάθημα»²¹³⁰.

Για τον Θεσσαλό λόγιο «Ορυκτολογία στη Φυσική Ιστορία είναι η διήγηση των ιδιοτήτων των ορυκτών και διαιρούνται σε επτά γένη: στις γαίες, στους λίθους, στα άλατα, στις ασφάλτους, στα ημιμέταλλα, στα μέταλλα και σε διάφορες άλλες ορυκτές ύλες. Οι γαίες χωρίζονται στον χου ή στην εύθρυπτο και κονιώδη γη, στην τιτανώδη, στην γυψώδη, στην αργυλώδη και στην υελώδη γη. Η εύθρυπτος γη είναι ευέργαστη, ελώδης, κεχρωματισμένη, φυτική και ζωτική»²¹³¹. «Η τιτανώδης γη, που διά του πυρός μεταβάλλεται σε τίτανο ή άσβεστο είναι η κιμωλία γη, η αλουρόγαια, και η λιπαρά. Τη γυψώδη γη, η φωτιά τη μεταβάλλει σε σκόνη, η οποία λέγεται γύψος»²¹³². «Η αργιλία γη σκληραίνεται από τη φωτιά και από αυτή γίνονται οι πλίνθοι»²¹³³. «Η υελώδης γη, διαλυομένη διά του πυρός μεταβάλλεται σε γυαλί. Σ' αυτή εμπεριέχεται η λεπτή ψάμμος, και η πετρώδης ψάμμος»²¹³⁴.

Στο τέλος του κεφαλαίου, ο Κομμητάς κάνει αναφορά και στην ιστορία του γυαλιού, γράφοντας: «Η ύελος βρέθηκε στους παλαιότατους χρόνους και στους χρόνους του Ιώβ τιμόταν όπως ο χρυσός. Οι Φοίνικες είχαν πολλά υελοποιεία· και οι Αιγύπτιοι ομοίως, στην Αλεξάνδρεια. Όταν η Αύγυπτος κυριεύθηκε από τους Ρωμαίους μετακομίστηκε στην

²¹²⁹ Στέφανος Κομμητάς, *Φυσικής Ιστορίας Επιστομή*, Κώδικας 1989, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 2-3.

²¹³⁰ Ο. π., φφ. 1-4.

²¹³¹ Ο. π., φφ. 4-5.

²¹³² Ο. π., φφ. 5-6.

²¹³³ Ο. π., φφ. 6-8.

²¹³⁴ Ο. π., φφ. 8-9.

Ιταλία. Μετά το Σωτήριο έτος επεξεργάζονταν την ύελο στην Ισπανία και στη Γαλλία. Στην τρίτη εκατονταετηρίδα στη Γαλλία οι θυρίδες στολίστηκαν με λεπτές πλάκες υέλου. Έτσι, η τέχνη της υελοποιίας διαδόθηκε παντού»²¹³⁵.

Συνεχίζει: «οι λίθοι είναι σώματα στερεότατα και η βία του πυρός τους μεταβάλλει σε ύελο ή τίτανο. Οι λίθοι διακρίνονται σε χοϊκοί, τιτανώδεις, γυψώδεις, αργιλώδεις και υαλώδεις. Οι χοϊκοί λίθοι είναι σύνθετοι και διακρίνονται σε πλάκες και στύλους. Τιτανώδεις λίθοι λέγονται, όσοι μεταβάλλονται από το πυρ σε ασβέστη. Αυτοί διακρίνονται σε τιτανόλιθο ή ασβεστόπετρα, ή μάρμαρο, ή σπάθη ή τιτανώδη, στον πορώδη λίθο, στον σταλακτίτη, στον λιπαρό»²¹³⁶.

Πράγματι, ο Κομμητάς είναι ένας καινοτόμος δάσκαλος του Γένους και μεταφέρει από την Ευρώπη τα πορίσματα της νέας Χημείας. Επηρεασμένος από το καινοτόμο πνεύμα, στις παιδαγωγικές του έρευνες, αρχίζει να διδάσκει τη μετάβαση από τη μελέτη των εσωτερικών ιδιοτήτων των σωμάτων στη μελέτη των χημικών αντιδράσεων. Οργανώνει την καινούργια επιστήμη σύμφωνα, με το σύγχρονο παιδαγωγικό πνεύμα, συντελεί στη δημιουργία της νέας χημικής μεθοδικής ονοματολογίας στην ελληνική γλώσσα και συμμετέχει ενεργά στη θεμελίωσή της. Συγκαταλέγει τη Χημεία στα βιωφελή μαθήματα και αναφέρεται αναλυτικά στις πολλές χρήσεις της. Δεν τον ενδιαφέρει η προώθηση της επιστημονικής έρευνας, αλλά καταβάλλει υπεράνθρωπες προσπάθειες για την απλοποίηση των νέων επιστημονικών γνώσεων και την καλλιέργεια των νέων γνωστικών πεδίων της επιστήμης, που θα αλλάξει τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό του περιβάλλον, την κοινωνία και τη ζωή. Συμμετέχει ενεργά στη νέα εκπαιδευτική επανάσταση. Μέσα από τα εγχειρίδιά του εισάγει τις νέες θεωρίες των φυσικών επιστημών.

Στα δεκαέξι αυτόγραφα χειρόγραφα του Κομμητά, που φέρουν τον τίτλο: «Φυσικής Ιστορίας επιτομή – Προθεωρούμενα», ο λόγιος προσπαθεί να μεταφέρει τις νέες ιδέες της Χημείας από την Ευρώπη, στον ευρύτερο ελληνικό πνευματικό χώρο. Δεν εισάγει όμως τη νέα Χημεία για λόγους προώθησης της επιστήμης, αλλά ικανοποιεί τα κριτήρια της ωφελιμότητας και μελετά τις άμεσες επιπτώσεις στις πρακτικές χρήσεις των απλών ανθρώπων. Ως διδάσκαλος οργανώνει τα χειρόγραφα της «Φυσικής Ιστορίας επιτομή - Προθεωρούμενα», για να δημιουργήσει ένα καινούργιο εγχειρίδιο Παιδαγωγικών Μαθημάτων, που θα εμπεριέχει τη νέα χημική ορολογία, τον ριζοσπαστικό πειραματικό λόγο, για να διανοίξει τους ορίζοντες των μαθητών με την καλλιέργεια της νέας επιστήμης.

4. Η Μελέτη της Γεωγραφίας κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού - Η μελέτη της Γεωγραφίας από τον Κομμητά

Μέσα στο γενικότερο γνωστικό πλαίσιο των επιστημών της φύσης, «η Γεωγραφία - τομέας που σχετίζεται άμεσα με τη γνώση του φυσικού περιβάλλοντος - κατέχει ιδιαίτερα σημαντική θέση, στη σκέψη των λογίων της περιόδου της Νεοελληνικής Αναγέννησης. Τα στατιστικά στοιχεία είναι αποκαλυπτικά. Τον 17^ο αιώνα, το 14,4% των χειρόγραφων, αφορούν σε κείμενα Γεωγραφίας, τον 18^ο αιώνα, το ποσοστό αυξάνεται σε 24,9% ενώ στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα το 29,5%, των χειρόγραφων, αφορούν σε κείμενα Γεωγραφίας. Συγκρατούμε επίσης, ενδεικτικά τον αριθμό των επώνυμων έργων Γεωγραφίας, που είναι 96 (το 16,73% του συνόλου των επώνυμων έργων των φυσικών επιστημών της περιόδου) και τα οποία κατανέμονται κατά δεκαετία ως εξής: 1,1 στον 17^ο αιώνα, 5,5 στον 18^ο αιώνα και 13 στις πρώτες δύο δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα»²¹³⁷. «Από

²¹³⁵Ο. π., φφ. 8-9.

²¹³⁶Ο. π., φ. 10.

²¹³⁷Γεώργιος Βλαχάκης, Νίκος Ματσόπουλος, Οι Επιστήμες της Φύσης / Γεωγραφία - Αστρονομία, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, ..., ό. π., σ. 431.

190 περίπου τίτλους επιστημονικών βιβλίων, που κυκλοφόρησαν σε έντυπη μορφή πριν το 1821, 37, δηλαδή περίπου το 20%, είναι βιβλία ή χάρτες γεωγραφίας. Αντίστοιχα ο αριθμός των χειρογράφων κειμένων φθάνει τα περίπου 700 ανέκδοτα έργα Αστρονομίας-Γεωγραφίας και η περαιτέρω μελέτη τους έχει αναμφισβήτητα πολλά να προσθέσει»²¹³⁸.

Ερευνώντας τη γεωγραφική σκέψη της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, θα φροντίσουμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα: Ποιο υπήρξε το επίπεδο της γεωγραφικής σκέψης, πού εκδηλώθηκε και ποια ήταν η σχετική θεματολογία.

«Η Γεωγραφία ήταν για τον ελληνισμό μια νέα επιστήμη, έργο, κυρίως, του 18^{ου} αιώνα (τότε δημιουργήθηκαν και οι ανάγκες για την ανάπτυξη του γνωστικού αυτού τομέα), τη θεωρητική θεμελίωση, της οποίας δεν τη βρήκε στους βυζαντινούς αλλά στους σύγχρονους Ευρωπαίους γεωγράφους»²¹³⁹. «Οι Έλληνες λόγιοι πραγματοποιούν μια παράλληλη προσπάθεια εκσυγχρονισμού, συμπλήρωσης των πρωτότυπων έργων, τόσο των γηγενών, όσο και των ξένων συγγραφέων, με τα νεότερα δεδομένα και τις αστρονομικές ανακαλύψεις στα ευρωπαϊκά αστεροσκοπεία αλλά και νέα στοιχεία από σύγχρονα ευρωπαϊκά εγχειρίδια. Πρώτος, ο Άνθιμος Γαζής επανεκδίδει το 1807, τη «Γεωγραφία» του Μελετίου (1728), όχι μόνον επειδή είχε εξαντληθεί η πρώτη έκδοση, αλλά για να την αναμορφώσει, όπως επίσης, εκσυγχρονίζει τη «Γεωγραφία» του Θεοτόκη»²¹⁴⁰. «Ο Φιλίππιδης συμπληρώνει (κι ως έναν βαθμό κι ο Γαζής) την «Αστρονομία» του Λαλάντ, με νεότερα στοιχεία που του προσφέρει ο συγγραφέας»²¹⁴¹.

Ο Κούμας επιπλήττει το 1811 όσους μεταφράζουν «από παλαιότερες εκδόσεις, ενώ υπάρχουν νεώτερες, κοσκινισμένες, και καθαρισμένες από σοφών ανθρώπων χείρας»²¹⁴².

Σημαντική είναι η νέα οπτική του κόσμου ως μία «μεγάλη Πόλις του ανθρώπου»²¹⁴³, ως «μία οίκησις κοινή»²¹⁴⁴, «και πολυθαλάμω οικία»²¹⁴⁵.

Όπως γίνεται αντιληπτό, «η Γεωγραφία κατά την προεπαναστατική περίοδο είναι από μία άποψη, ανθρωπογεωγραφία. Επεκτείνεται το αντικείμενό της πέρα από το στενό γεωγραφικό και φυσικό περιβάλλον, μελετά τώρα τον «φυσικό άνθρωπο» και τις δυνατότητες ικανοποίησης των αναγκών του, μέσω ενός συνεχώς διευρυνόμενου φυσικού περιβάλλοντος»²¹⁴⁶.

«Οι λόγιοι, που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο μάς παραθέτουν στοιχεία της «παλαιάς Γεωγραφίας», αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στην ιστορική Γεωγραφία, επιχειρούν να συνταιριάσουν τη γεωγραφική με την ιστορική γνώση, στον ίδιο πάντα γεωγραφικό χώρο του ελληνισμού»²¹⁴⁷.

Έτσι, «το κείμενο των Δημητρίων, που τιτλοφορείται «Γεωγραφία Νεωτερική» συνδυάζει τα στοιχεία της «παλαιάς Γεωγραφίας» με τα νεότερα, προσφέροντάς μας ένα λαμπρό υπόδειγμα ιστορικής Γεωγραφίας»²¹⁴⁸. Επίσης, στοιχεία για την παλαιά Γεωγραφία και ιστορία, μας δίνει ο Θεόκλητος Φαρμακίδης²¹⁴⁹, ο Αθανάσιος Σταγειρίτης

²¹³⁸Ο. π., σ. 433.

²¹³⁹Καράς, Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αιώνας), ..., ό. π., σσ. 149-150, 236-237.

²¹⁴⁰Ο. π., ..., σ. 237.

²¹⁴¹Ιερ. Λαλάνδ. *Επιτομή Αστρονομίας*, μετάφραση Δ. Δ. Φιλίππιδης, Άνθιμος Γαζής (1803), (Επιμέλεια), τόμος Α', Βιέννη, σσ. XLIII.

²¹⁴²Ερμής ο Λόγιος, 15 Σεπτεμβρίου 1811, σ. 312.

²¹⁴³Μελετίου (1728), *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, Βενετία, σ. 1, χ. α.

²¹⁴⁴Ιώσηπος Μοισόδαξ (1781), *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Βιέννη, σσ. VI, VII.

²¹⁴⁵Νικηφόρος Θεοτόκης (1804), *Στοιχεία Γεωγραφίας εις χρήσιν των πρωτοπείρων και αρχαρίων*, κωδ. Αρ. 232, φφ. 241α-171^α, <https://anemi.lib.uoc.gr>.

²¹⁴⁶Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο* ..., ό. π., σσ. 149-150, σ. 241.

²¹⁴⁷Ο. π., σ. 244.

²¹⁴⁸Ο. π., σσ. 244-245.

²¹⁴⁹Θεόκλητος Φαρμακίδης (1815-1818), *Στοιχεία της Ελληνικής Γλώσσας εις χρήσιν των Σχολείων της Ελλάδος*, τόμοι 4, Βιέννη.

στα «Ηπειρωτικά»²¹⁵⁰ του, ενώ ο Κούμας μεταφράζει από τα γερμανικά, το βιβλίο του Νίτς, «*Δύνομις της Παλαιάς Γεωγραφίας*» (Βιέννη, 1819)»²¹⁵¹.

«Μεταξύ 1700 και 1821 τυπώθηκαν τριάντα τρεις χάρτες (οι τριάντα ένας μεταξύ 1759 και 1821). Από αυτούς, οι δεκαοκτώ ήταν αυτοτελείς, ενώ οι υπόλοιποι δεκαπέντε συνόδευσαν εγχειρίδια Γεωγραφίας αυτής της περιόδου. Απ' αυτούς, οι είκοσι τρεις, ποσοστό 69,70%, κυκλοφόρησαν την περίοδο 1801-1818»²¹⁵². «Οι χάρτες της Ελλάδας και οι παγκόσμιοι, εξαίρουν τη συνέχεια του ελληνισμού, μέσα στον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Ειδικότερα η «Χάρτα της Ελλάδος» του Ρήγα Βελεστινλή (Βιέννη, 1797), ο «Πίναξ Γεωγραφικός της Ελλάδος», που εξέδωσε ο Άνθιμος Γαζής (Βιέννη, 1800), αντιγράφοντας σε μεγάλο βαθμό τη «Χάρτα» του Ρήγα, καθώς και προηγουμένως, ο «Χάρτης Γεωγραφικός της Ελλάδος» του Νικ. Σοφιανού (Ρώμη, 1552), στους οποίους η Ελλάδα είναι η αρχαία Ελλάδα, με τις χώρες, που είχαν αποτελέσει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, στόχευαν στη μορφοποίηση ενός εθνικού ιδεώδους στη βάση του αρχαίου μεγαλείου»²¹⁵³. «Ταυτόχρονα, απεικονίζουν την παγκοσμιότητα, ακριβώς, αυτή που το πνεύμα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού προσέφερε στον ελληνισμό των προεπαναστατικών χρόνων. Έτσι διακρίνουμε τρεις μεγάλες κατηγορίες γεωγραφικού χώρου, προς τις οποίες επικεντρώνεται το έργο χαρτογραφίας, κατά τον 18^ο και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα:

1. Ο ευρύτερος ασιατικός χώρος, όπου ο σχετικά μεγάλος αριθμός των χαρτών εκφράζει τη στροφή του ενδιαφέροντος των εμπορών προς την εκτενή και άγνωστη ακόμη, κατά την περίοδο αυτή, ήπειρο και ιδιαίτερο προς το εσωτερικό, από δρόμους χερσαίους, που τώρα είναι πιο ασφαλείς και ξεκινούν από το αναπτυσσόμενο λιμάνι της Σμύρνης»²¹⁵⁴. «Σ' αυτή την αλλαγή προσανατολισμού εντάσσονται και οι εκδόσεις, κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, ιστορικών-γεωγραφικών βιβλίων για τη Ρωσία»²¹⁵⁵ και «την Κίνα»²¹⁵⁶ καθώς και «η εξαγγελία ενός τρίτου τόμου για τις Ινδίες, που, λόγω «επαράτου ενδείας» του συγγραφέα»²¹⁵⁷ δεν κυκλοφόρησε. Έτσι ερμηνεύεται και η μετάφραση, από τα αραβικά, της περιγραφής της Αραβίας, της Αιγύπτου και της Περσίας, που εξέδωσε το 1807 ο Δημ. Αλεξανδρίδης ταυτόχρονα με τους χάρτες των περιοχών αυτών»²¹⁵⁸.

2. «Η χαρτογράφηση του βαλκανικού-κεντροευρωπαϊκού χώρου, που καλύπτει τις περιοχές που ανέπτυξαν εμπορική και αξιόλογη μορφωτική δραστηριότητα οι ελληνικές κομπανίες, ιδιαίτερα του Μπρασόβ (ίδρ. 1636-1638) και του Σιμπίου (ίδρ. 1678-1683)»²¹⁵⁹. «Τον ίδιο στόχο εξυπηρετεί και το «Γεωγραφικόν της Ρουμανίας» (πρώτο μέρος: Ιστορία της Ρουμανίας), που εξέδωσε ο Φιλίππιδης στη Λειψία το 1816, αλλά, ως

²¹⁵⁰ *Ηπειρωτικά*, σσ. α', ε'.

²¹⁵¹ Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο*, ..., ό. π., σσ. 149-150, σ. 245.

²¹⁵² Ο. π., σσ. 149-150, 254-255.

²¹⁵³ Ο. π., σσ. 149-150, σ. 256.

²¹⁵⁴ Ο. π., σσ. 256-257.

²¹⁵⁵ Γεωργίου Κωνσταντίνου (1759), «Παγκόσμιος Ιστορία της Οικουμένης», τόμος Α', «Το Βασίλειον της Μεγάλης Ρουσσίας ήτοι Μοσχοβίας», Βενετία, όπως αναφέρει ο Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, ..., ό. π., σ. 257.

²¹⁵⁶ Γεωργίου Κωνσταντίνου (1763), «Παγκόσμιος Ιστορία της Οικουμένης», τόμος Β', «Ιστορία του Βασιλείου της Κίνας», Βενετία, όπως αναφέρει ο Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, ..., ό. π., σ. 257.

²¹⁵⁷ Βλ. Γ. Ζαβίρας (1872), *Νέα Ελλάς*, Αθήνα: Εκδόσεις Γ. Κρέμου, σ. 215, όπως αναφέρει ο Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, ..., ό. π., σ. 257.

²¹⁵⁸ Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο* ..., ό. π., σ. 257.

²¹⁵⁹ Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο* ..., ό. π., σ. 257. Βλέπε Cornelia Papacostea-Danielopolu (1978), «*Η οργάνωση και η πνευματική ζωή της ελληνικής κομπανίας του Μπρασόβ (τέλη του 18^{ου} και πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα)*», Μετάφραση: Κων. Κ. Χατζόπουλος και Απ. Πατελάκης, *Βαλκανική Βιβλιογραφία VII*), παράρτημα, σσ. 225-319.

έναν βαθμό και το «Εγχειρίδιον περί της επαρχίας Φιλιππουπόλεως», του Κωνσταντίνου Φιλιππουπολίτου (Βιέννη, 1819)»²¹⁶⁰.

3. «Ο μεσογειακός χώρος, όπου οι χάρτες του χώρου αυτού - Αρχιπελάγους και Μεσογείου - όπως και οι έντυποι και χειρόγραφοι πορτολάνοι εξυπηρετούν όχι μόνο τις ανάγκες ενός τρίτου εμπορικού δρόμου, του μεσογειακού, αλλά και τους ναυτιλλομένους, ο αριθμός των οποίων, αυξάνει συνεχώς, κατά την περίοδο αυτή, όπως και ο αριθμός των πλοίων»²¹⁶¹.

Σύμφωνα λοιπόν με την αντίληψη των λογίων του 18^{ου} αιώνα, «το εμπόριο πρέπει «να γένη καρπός της σπουδής και της διδασκαλίας»²¹⁶². Σε μια περίοδο γενικότερης «μαθηματικοποίησης» των επιστημών θα συναντήσουμε, και στα έργα που αναφέρονται στο εμπόριο, εισαγωγικά κεφάλαια με μαθηματικές έννοιες, κυρίως, έννοιες Αριθμητικής, οι οποίες, όπως και οι γνώσεις της Γεωγραφίας, θεωρούνται απαραίτητες στους ασχολούμενους με το εμπόριο²¹⁶³. Ακολουθώντας κι εδώ το νήμα της σκέψης των Γάλλων διαφωτιστών²¹⁶⁴, εξάίρεται στα κείμενα της εποχής, ο ρόλος του εμπορίου στη διάδοση των «Φώτων», θεωρώντας ότι στο εμπόριο οφείλεται η αναψύχωση των απανταχού Ελλήνων²¹⁶⁵.

«Ορισμένα σημαντικά γεωγραφικά χειρόγραφα»²¹⁶⁶, που «σκιαγραφούν τη γεωγραφική σκέψη της εποχής της Νεοελληνικής Αναγέννησης είναι τα έργα του Δημητρίου Νοταρά, «Γεωγραφία Σύντομος» και «Θέατρο του Κόσμου», γραμμένα το 1780, μεταφράσεις και τα δύο λατινικών κειμένων. Στις γενικές γεωγραφίες συγκαταλέγονται τα «Στοιχεία Γεωγραφίας» του Ευφρονίου Ραφαήλ Πόποβιτς, που εκδόθηκε στην Πέστη το 1802 και είναι βιβλίο γραμμένο για σχολική χρήση, κυρίως, για τους μαθητές του συγγραφέα στο ελληνικό σχολείο της Πέστης. Εδώ, εντάσσεται και η «Γεωγραφία» του Αθανασίου Ψαλίδα, γραμμένη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η οποία περιελάμβανε δύο μέρη, το φυσικοπολιτικό και το μαθηματικό»²¹⁶⁷.

Στο πρώτο έντυπο βιβλίο Γεωγραφίας, στην «Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά» (Παρίσι, 1716), ο συγγραφέας του, Χρύσανθος Νοταράς, αφιερώνει ένα μικρό μόνο μέρος του κειμένου στη γενικότερη περιγραφή του σύμπαντος και τούτο εξ ανάγκης, γιατί θεωρεί πως η Γεωγραφία είναι «υπάλληλος τη Γεωμετρία, τη Αστρονομία και τη Αριθμητική και είναι σχεδόν αδύνατον να φθάση τινάς εις τελείαν κατάληψιν ταύτης, αν δεν έχη και κάποιαν γενικήν είδησιν τούτων των ανωτέρω των γενών, και μάλιστα των στοιχείων και αρχών αυτών»²¹⁶⁸. «Η Γεωγραφία είναι μία από των αναγκαιοτάτων Επιστημών, τας οποίας ολόκληρον το γένος έχει άκρα χρεία»²¹⁶⁹.

«Ενδεικτικό βιβλίο ιστορικής Γεωγραφίας, που κυκλοφόρησε κατά την προεπαναστατική περίοδο είναι το βιβλίο του Κούμα, «Σύνοψις της Παλαιάς Γεωγραφίας», Βιέννη 1819, έχοντας ως πηγή τη διασκευασμένη για χρήση στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της αυστριακής μοναρχίας, έκδοση του βιβλίου του Νίτς, «Σύντομος σχεδιασμός της αρχαίας Γεωγραφίας» (Kurzer Entwurf der alten Geographie),

²¹⁶⁰Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο ...*, ό. π., σ. 258.

²¹⁶¹Ο. π., σ. 257.

²¹⁶²Ευστάθιος Ιωαννίδης (1819), «Τι είναι το Εμπόριον;», *Ερμής ο Λόγιος*, 1, σ. 25.

²¹⁶³Νικ. Παπαδόπουλος (1817), *Ο εμπορικός Κώδιξ της Γαλλίας*, Βιέννη, σ. 10, χ. α., όπως αναφέρει ο Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο ...*, ό. π., σσ. 258-259.

²¹⁶⁴Condorcet, *Esquisse d' un tableau historique de progress de l' esprit humain*, Επανάκδοση (1971), Παρίσι, σ. 183, όπως αναφέρει ο Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο ...*, ό. π., σ. 259.

²¹⁶⁵Νικ. Παπαδόπουλος (1815), *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμος Α', Βενετία, σ. γ'.

²¹⁶⁶Για τους κώδικες στους οποίους διασώζονται τα σχετικά έργα, βλ. Γιάννης Καράς (1993), *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία, Χειρόγραφα και έντυπα*, τόμος Β', Οι επιστήμες της Φύσης, Αθήνα.

²¹⁶⁷Βλαχάκης, Ματσόπουλος, *Οι Επιστήμες της Φύσης ...*, ό. π., σ. 433.

²¹⁶⁸Ο. π., σ. 234.

²¹⁶⁹Ιώσηπος Μοισόδαξ (1781), *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Βιέννη, σσ. VI, IX.

τον «Στράβωνα», που εξέδωσε ο Κοραΐς στο Παρίσι το 1815 και η «Συλλογή των πάλαι καθ' επιτομήν γεωγραφησάντων», που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1807. Στο βιβλίο αυτό, ο Κούμας, παράλληλα, με τα φώτα των Ευρωπαίων επιδιώκει να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την ανασύσταση του αρχαίου ελληνικού κόσμου, να ιχνηλατήσει τις συνέχειες του ελληνισμού, ιστορικές και πολιτιστικές, στο πέρασμα των χρόνων, φροντίζοντας να αποδώσει σωστά τα αρχαία τοπωνύμια και να μην προκαλέσει σύγχυση από την παράλληλη παράθεση των νεότερων ονομάτων, που ταυτίζουν τις αρχαίες θέσεις με τοποθεσίες της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Άλλωστε είναι ζωντανή η παράδοση και η συμβολή των αρχαίων στη θεμελίωση της γεωγραφικής επιστήμης»²¹⁷⁰.

«Ένα σημαντικό βιβλίο φυσικο-πολιτικής Γεωγραφίας της περιόδου της Νεοελληνικής Αναγέννησης είναι η «Γεωγραφία Νεωτερική» των Δημητρίων, Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγορίου Κωνσταντά, που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1791»²¹⁷¹, βιβλίο που στηρίζεται σε δάνεια κείμενα, «ερανισθείσα από διαφόρους συγγραφείς», όπως μας αναφέρουν στον υπότιτλο οι συγγραφείς του. Οι συγγραφείς επισημαίνουν την αναγκαιότητα της μελέτης της γεωγραφικής επιστήμης γράφοντας: «Το της Γεωγραφίας χρήσιμον ίνα μη ταναγκαίον είπωμεν», επειδή «ο των της Οικουμένης εν αγνοία δι' αμέλειαν και αμάθειαν τυγχάνων, το νήπιόν εστι της Οικουμένης» και διότι «άνευ της Γεωγραφίας η ιστορία συγκεχυμένον τι τυφλόν εστι μάθημα»²¹⁷². Στο βιβλίο αυτό διασυνδέεται η μελέτη της Γης σε σχέση με το σύμπαν²¹⁷³ και ο χώρος προσδιορίζεται με ακριβείς συντεταγμένες: «Η ευρωπαϊκή Ελλάδα, κάνοντας μνεία και στην ασιατική Ελλάδα κείται αναμεταξύ εις τας 36 μοίρας και ½ και εις τας 43 του αρκτικού πλάτους, και αναμεταξύ εις τας 37, και εις τας 46 και 35' λεπτά του μήκους»²¹⁷⁴. Περιγράφεται το κλέος της Αθήνας, που χάθηκε. Έναν ξένο «δεν τον κάμνει καρδιά να περνά τέτοιους τόπους σιωπώντας [...]»²¹⁷⁵. Στην περιγραφή της Μολδαβίας οι Δημητρίοι επισημαίνουν: «[...] Όλοι ενεργούν τα της θρησκείας τους με ελευθερία. Οι Ανατολικοί εστάθησαν πάντοτε ανεξίθρησκοι, το οποίο είναι αρετή»²¹⁷⁶.

Αλλά και ο Γαζής συμβάλλει σημαντικά στην ανάπτυξη της Πολιτικής Γεωγραφίας, προχωρώντας στη σχολιασμένη και εμπλουτισμένη επανέκδοση της «Γεωγραφίας παλαιάς και νέας» του Μελετίου, που εκδόθηκε στη Βενετία το 1807, γράφει: «είναι μία γνώσις πρακτική του καθενός τόπου»²¹⁷⁷, προηγήθηκε της εποχής της και εισάγει νέες μεθοδολογικές προσεγγίσεις άγνωστες στον ελληνικό χώρο²¹⁷⁸. Θα γράψει για την Γαλλική Επανάσταση: «[...] Ο λαός μη υποφέρων πλέον των ευγενών τυραννίαν, αποτεινάξας τον ζυγόν έλαβε εις χείρας του την εξουσίαν, [...]»²¹⁷⁹. Άλλο χαρακτηριστικό δείγμα της γεωγραφικής παραγωγής είναι η σχολιασμένη μετάφραση του γαλλικού βιβλίου του Μεσιέ ντε Μποέ από τον Νικόλαο Λαζάρου «Περιγραφή της Βλαχίας» που εκδίδεται στο Βουκουρέστι το 1798²¹⁸⁰, η οποία κρίνει ηγεμόνες της περιοχής, χαρακτηρίζοντάς

²¹⁷⁰Ο. π., σσ. 434-435.

²¹⁷¹Ο. π., σ. 435.

²¹⁷²Αικατερίνη Κουμαριανού (1988), (Επιμέλεια), *Δημητρίοι, Γεωγραφία Νεωτερική*, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, σ. 7.

²¹⁷³Για τη συσχέτιση Γης και Σύμπαντος βλ. Παναγιώτης Κονδύλης (1988), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός - Το Ηλιοκεντρικό Σύστημα και η πληθός των Κόσμων - Οι Φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, σσ. 109-128.

²¹⁷⁴Κουμαριανού, *Δημητρίοι, Γεωγραφία Νεωτερική*, ..., ό. π., σ. 127.

²¹⁷⁵Ο. π., σ. 190.

²¹⁷⁶Ο. π., σ. 330.

²¹⁷⁷Ανθίμος Γαζής (1807), *Μελετίου Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, Εν Βενετία, σ. 3.

²¹⁷⁸Βλαχάκης, Ματσόπουλος, *Οι Επιστήμες της Φύσης* ..., ό. π., σ. 437.

²¹⁷⁹Γαζής, *Μελετίου Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, ..., ό. π., σ. 171.

²¹⁸⁰Βλαχάκης, Ματσόπουλος, *Οι Επιστήμες της Φύσης* ..., ό. π., σ. 438.

τους εμμέσως, ακατάλληλους γιατί, «ο μόνος σκοπός των ήταν να αυξήσουν το εισόδημά των [...]»²¹⁸¹.

Ένα άλλο εκδοτικό εγχείρημα είναι αυτό του Φιλίππιδη, που ανακοινώνεται στο τεύχος του «Λόγιου Ερμή», της 15^{ης} Ιουλίου 1816, με τίτλο: «Και άλλαι επιστάσεις εις το Γεωγραφικόν μέρος της Ιστορίας της Ρουμανίας του κυρίου Φιλίππιδου παρά τινος των λογίων ομογενών κοινοποιηθείσαι εκδίδονται»²¹⁸². Σημαντικό κείμενο της εποχής είναι η «Θεωρία της Γεωγραφίας» του Μοισιόδακα, που εκδίδεται στη Βιέννη το 1781²¹⁸³ και ο συγγραφέας υποστηρίζει πως: «ουδείς δύναται να αρνηθή μετά λόγου πως η Γεωγραφία είναι μία των αναγκαιοτάτων επιστημών»²¹⁸⁴. Ο λόγιος είναι ενημερωμένος για το πρόβλημα του προσδιορισμού του γεωγραφικού μήκους και τον τρόπο επίλυσής του από τον Χάρισον το 1765²¹⁸⁵. Περιγράφει τα κλίματα, τις θέσεις οκτώ επιστημόνων για τη μέτρηση της διαμέτρου της γης, έναν κατάλογο Ευρωπαϊκών εξερευνητών²¹⁸⁶, την ιδιοσυστασία και τη διακίνηση των γεωγραφικών σφαιρών²¹⁸⁷.

«Στην ύστερη περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης, το 1816, κυκλοφορεί το βιβλίο, με τίτλο «Χαρτοπαίγνιον Γεωγραφικόν» της Αικατερίνης Ραστή, όπου η συγγραφέας δίνει γενικές περιγραφές της κάθε χώρας, του ανάγλυφου τους και στοιχεία του κοινωνικού και οικονομικού βίου. Παραθέτει στοιχεία για τα κράτη του νέου κόσμου»²¹⁸⁸ και δέχεται τα ευμενή σχόλια στη βιβλιοκρισία του «Λόγιου Ερμή», την 15^η Απριλίου 1816²¹⁸⁹.

«Το τελευταίο κείμενο της Γεωγραφίας της περιόδου αυτής είναι του Διονυσίου Πύρρου, που εκδίδεται στη Βενετία το 1818, τιτλοφορείται «Γεωγραφία Μεθοδική απάσης της Οικουμένης», όπου στο πρώτο μέρος αναφέρεται σε προβλήματα μαθηματικής Γεωγραφίας, τα οποία τονίζει ο Διονύσιος, ότι λύνονται με τη βοήθεια της Υδρογείου Σφαίρας και των γεωγραφικών χαρτών. Στη συνέχεια, μελετάται κάθε χώρα, της Ευρώπης, της Αφρικής, της Ασίας, της Αμερικής δίνοντας πληροφορίες για τα βουνά, τα ύδατα, το κλίμα, τα προϊόντα, τους κατοίκους, τα ήθη, τις διαλέκτους, τη θρησκεία, τις πόλεις, το πολίτευμα κ.τ.λ. Είναι βιβλίο που περιέχει σύγχρονες για την εποχή του πληροφορίες και αργότερα θα αποτελέσει πρότυπο γεωγραφικού εγχειριδίου»²¹⁹⁰. Στο πέμπτο μέρος του βιβλίου η Αρκτική και η Ανταρκτική περιγράφονται ως «Γη άγνωστος»²¹⁹¹.

Σ' αυτή την εκδοτική παραγωγή εντάσσονται και τα εγχειρίδια της ναυτικής επιστήμης του Ζακύνθιου καπετάνιου, Νικολάου Κεφαλά, τα βιβλία «Θαλάσσιος Νομοθεσία» και «Οδηγία Θαλάσσιος Θεωρητική και Πρακτική» που εκδόθηκαν στη Βιέννη το 1817. Ακολουθούν τα δύο έργα χωρογραφίας του Δημήτριου Αλεξανδρίδη²¹⁹², καθώς και το «Λεξικόν Γεωγραφικόν πρόχειρον Ιταλο-Γραικικόν» του Σπυρίδωνα Βλαντή²¹⁹³. Η μετάφραση τέλος του Κυριακού Καπετανάκη, του έργου του Γερμανού γεωγράφου Κρίστιαν Άνταμ Γκασπάρ υπάγεται στη γεωγραφική εκδοτική παραγωγή της

²¹⁸¹ Νικόλαος Λαζάρου (1789), Περιγραφή της Βλαχίας, Βουκουρέστι, σ. 93.

²¹⁸² *Ερμής ο Λόγιος*, τόμος ζ' (1816), σ. 253.

²¹⁸³ Βλαχάκης, Ματσόπουλος, *Οι Επιστήμες της Φύσης ...*, ό. π., σ. 439.

²¹⁸⁴ Μοισιόδαξ, *Θεωρία της Γεωγραφίας*, ..., ό. π., σ. VI.

²¹⁸⁵ *Ο. π.*, σ. 44.

²¹⁸⁶ *Ο. π.*, σ. 54.

²¹⁸⁷ *Ο. π.*, σ. XI.

²¹⁸⁸ Βλαχάκης, Ματσόπουλος, *Οι Επιστήμες της Φύσης ...*, ό. π., σσ. 444-445.

²¹⁸⁹ *Λόγιος Ερμής*, 15 Απριλίου 1816, σσ. 126-127.

²¹⁹⁰ Γεώργιος Βλαχάκης, Νίκος Ματσόπουλος, *Οι Επιστήμες της Φύσης / Γεωγραφία - Αστρονομία*, στο: Καρας, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σ. 446.

²¹⁹¹ Διονύσιος Πύρρος (1818), *Γεωγραφία Μεθοδική απάσης της Οικουμένης*, Βενετία, σ. ζ'.

²¹⁹² Βλαχάκης, Ματσόπουλος, *Οι Επιστήμες της Φύσης / Γεωγραφία - Αστρονομία*, ..., ό. π., σσ. 446-447.

²¹⁹³ Βλ. Σπυρίδων Βλαντής (1819), *Λεξικόν Γεωγραφικόν πρόχειρον Ιταλο-Γραικικόν*, Βενετία 1792. Άλλες εκδόσεις: 1806, 1815, 1819.

εποχής²¹⁹⁴, η οποία όπως λέει ο ίδιος, έφτασε σ' αυτή τη μετάφραση, μετά από έρευνα και σύγκριση. Γράφει συγκεκριμένα: «απέδωκα τελευταίον τα πρωτεία εις το παρόν σχολαστικόν σύγγραμμα του περικλεούς κυρίου Γασπάρεως. Υπολαμβάνω δε την εκλογήν μου ορθήν, επειδή πολλοί πεπαιδευμένοι ομογενείς του αποδίδουσι την υπεροχή εις αυτόν»²¹⁹⁵.

Όπως αντιλαμβανόμαστε, η ιδιαίτερη παράμετρος της γεωγραφικής σκέψης της εποχής έχει πρακτικό χαρακτήρα²¹⁹⁶. Συμπερασματικά, αναφερόμενοι στη γεωγραφική σκέψη και στην εκδοτική προσπάθεια των Ελλήνων λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, παρατηρούμε ότι επισημαίνουν την αναγκαιότητα της μελέτης της Γεωγραφίας. Έχουμε μια συνεχή επιστημονική προσπάθεια ανανέωσης του γεωγραφικού λόγου των διανοητών, σύμφωνα με τα νεότερα επιστημονικά γεωγραφικά δεδομένα που μεταφέρουν τα σύγχρονα ευρωπαϊκά εγχειρίδια. Παρατηρούμε επίσης, την ανθρωπογεωγραφική στροφή και τη συμπερίληψη σ' αυτή, της καταγραφής του κοινωνικού και οικονομικού βίου των ανθρώπων, αλλά και το συνταίριασμα της ιστορικής και γεωγραφικής γνώσης στα εντυπώματά τους. Διαπιστώνουμε τη νέα χαρτογραφική αντίληψη του γεωγραφικού χώρου από τους λόγιους, σύμφωνα με τους εμπορικούς και μορφωτικούς τους προσανατολισμούς, αλλά και την απεικόνιση της παγκοσμιότητας, την τάση μαθηματικοποίησης της Γεωγραφίας και γενικότερα τις νέες μεθοδολογικές προσεγγίσεις της.

4.1 Η γεωγραφική σκέψη του Κομμητά

Μέσα στο γενικότερο γνωστικό πλαίσιο των έργων του Κομμητά, που ασχολείται με τις επιστήμες της φύσης, η Γεωγραφία κατέχει ιδιαίτερα σημαντική θέση στη σκέψη του. Απόδειξη αποτελούν τα δύο παιδαγωγικά εγχειρίδια της «*Παλαιάς*» και της «*Νέας Γεωγραφίας*», που συνέγραψε.

Η επιστημονική σκέψη του λογίου είναι στραμμένη εκτός από τις θεωρητικές και προς τις πειραματικές και περιγραφικές επιστήμες: την πειραματική Φυσική, τη Χημεία, τη Γεωγραφία, την Αστρονομία, στις οποίες δίνει πρακτικό χαρακτήρα και αποσκοπεί να καλύψει τις εκπαιδευτικές ανάγκες της εποχής, στοχεύοντας στη μεταβίβαση διδακτικών επιστημονικών γνώσεων, για να αντιληφθούν οι νέοι, αλλά και οι έμποροι το νέο γεωγραφικό περιβάλλον, τη νέα οπτική και προοπτική του κόσμου που ανοίγεται μπροστά τους.

Άρα, συμβαδίζει με τους λόγιους της εποχής του, που θεωρούν τη Γεωγραφία μια από τις αναγκαιότητες επιστήμες για τη διεξαγωγή του κοινωνικού βίου. Τη νέα αυτή επιστήμη για τον ελληνισμό, τη θεμελιώνει θεωρητικά στους σύγχρονους του Ευρωπαίους γεωγράφους. Εισάγει τα καινούργια στοιχεία και τα νεότερα δεδομένα των γεωγραφικών ανακαλύψεων στα σύγχρονα εγχειρίδιά του. Μελετά τις καινούργιες εκδόσεις, «φιλτράρει και καθαρίζει» τη νέα γεωγραφική γνώση, πριν την ενσωματώσει στα εγχειρίδιά του.

Έτσι, ο Κομμητάς με τα στοιχεία της «*Παλαιάς Γεωγραφίας*» αποσκοπεί συνειδητά στην αναβίωση της ιστορικής μνήμης και στην αφύπνιση της εθνικής συνείδησης, στην υπογράμμιση της ενότητας του ελληνισμού μέσα στον ίδιο ενιαίο γεωγραφικό χώρο και ιστορικό χρόνο, ταυτίζει την ιδέα της συνέχειας του ελληνισμού και την εξύμνηση του πρότερου μεγαλείου. Με πυκνές αναφορές στον αρχαιοελληνικό κόσμο θέλει να δώσει στους συνανθρώπους του τη δυνατότητα να γνωρίσουν και να οικειωθούν την ιστορία τους, προσπαθεί να επανασυνδέσει την ιστορική τους ενότητα.

Στην εισαγωγή της «*Νέας Γεωγραφίας*» διαχωρίζει το αντικείμενό της στη μαθηματική, στη φυσική και πολιτική διάσταση. Στην περίοδο της «μαθηματικοποίησης»

²¹⁹⁴Βλαχάκης, Ματσόπουλος, Οι Επιστήμες της Φύσης / Γεωγραφία - Αστρονομία, ..., ό. π., σ. 441.

²¹⁹⁵Κυριακός Καπετανάκης (1808), *Σχολαστική Γεωγραφία*, Βιέννη, σ. ια'.

²¹⁹⁶Βλαχάκης, Ματσόπουλος, Οι Επιστήμες της Φύσης / Γεωγραφία - Αστρονομία, ..., ό. π., σ. 441.

των επιστημών ο Κομμητάς εισάγει την αναγκαιότητα της μαθηματικής επιστήμης στην Γεωγραφία, για να υπολογιστούν διάφορα μεγέθη, όπως το γεωγραφικό μήκος, το γεωγραφικό πλάτος, το σχήμα της γης, τα σημεία του ορίζοντα, οι πόλοι, το βόρειο και νότιο πλάτος κ.ά. Στη Φυσική Γεωγραφία συμπεριλαμβάνει έννοιες, όπως της ατμόσφαιρας, της ηπείρου, του ποταμού, του ωκεανού. Στην πολιτική του Γεωγραφία φαίνεται ξεκάθαρα η ανθρωπογεωγραφική διάσταση, την οποία προσδίδει στη νέα επιστήμη. Εντρυφεί στους τρόπους διοίκησης, που αναφέρει ότι είναι πέντε: «το δεσποτικόν», «το μοναρχικόν», «το αριστοκρατικόν», «το δημοκρατικόν» και «το μικτόν»²¹⁹⁷. Στη «*Νέα Γεωγραφία*» διακρίνει τους όρους της τοπαρχίας, της χωραρχίας²¹⁹⁸, γράφει για τη θρησκεία και την παραγωγή προϊόντων. Κρίνει και επικρίνει στάσεις και συμπεριφορές διαφόρων λαών· αναφέρει συγκεκριμένα: «τα δε ήθη των κατοίκων της Πορτουγαλλίας είναι η δεισιδαιμονία, η αμάθεια, η αναληγσία»²¹⁹⁹ και «της μεν άνω Σκωτίας οι άνθρωποι είναι αμαθείς και δεισιδαίμονες»²²⁰⁰.

Με την «*Παλαιά Γεωγραφία*» του θέλει να συμπεριλάβει τον παλαιό κόσμο και να εντάξει την παλαιά χωρογραφία, την παλαιά αντίληψη του κόσμου, γιατί πιστεύει ότι δεν μπορείς να ατενίσεις τον νέο κόσμο χωρίς τη γνώση της ιστορικής διαδρομής. Η νέα γεωγραφική αντίληψη πρέπει να συνδεθεί με την ιστορική γεωγραφική γνώση.

Ο γεωγραφικός χώρος, στον οποίο επικεντρώνεται ο Κομμητάς είναι ο ευρύτερος ασιατικός, ο νοτιοανατολικός και κεντροευρωπαϊκός χώρος, ο δυτικοευρωπαϊκός (Γαλλία, Ισπανία, Νήσοι Βρετανικά, Ολλανδία, Πορτουγαλλία, Δανία), αλλά και ο μεσογειακός χώρος και οι χώρες της Αφρικής.

Επίσης, είναι αναγκαίο να συμπληρώσουμε ότι ο Κομμητάς ως συγγραφέας έργων Φυσικών-Θετικών Επιστημών δεν είναι ούτε αστρονόμος ούτε γεωγράφος. Είναι διδάσκαλος που επιθυμεί να κάνει γνωστές τόσο τις παλαιότερες, όσο και τις νεώτερες αστρονομικές-γεωγραφικές γνώσεις, με σκοπό καθαρά παιδευτικό. Η παρακολούθηση των τελευταίων κατακτήσεων του ευρωπαϊκού επιστημονικού πνεύματος αποτελεί σταθερό του στόχο, είτε έμμεσα είτε άμεσα με την κίνηση των ιδεών στον ευρωπαϊκό χώρο. Στα έργα του, το «νεωτεριστικό» πνεύμα, το συναντούμε διάχυτο και είναι ένας προσεκτικός δέκτης των καινούργιων ιδεών. Καταγράφει κάθε νέα γεωγραφική ανακάλυψη, κάθε είδηση που έχει σχέση με τη γεωγραφία. Δείχνει ιδιαίτερη ευαισθησία για κάθε πληροφορία που διευρύνει το γνωστικό του πεδίο, που του ανοίγει προοπτικές, που του δεικνύει νέους ορίζοντες και υπερβαίνει τον στενό γεωγραφικό του χώρο. Στρέφεται προς το σύγχρονο ευρωπαϊκό κείμενο και αγωνίζεται να μεταφέρει τις ανακαλύψεις στον αναγεννώμενο ελληνισμό. Καταβάλλει υπεράνθρωπες προσπάθειες για να γνωρίσει τον νέο γεωγραφικό χώρο. Ο λόγος του Κομμητά μετατοπίζεται προς τα πρακτικά γεωγραφικά προβλήματα.

Όπως γίνεται αντιληπτό, ο βασικός στόχος της γεωγραφικής συγγραφής του Κομμητά είναι η σχολική χρήση και η απόκτηση γνώσεων, μιας και για τον λόγιο-παιδαγωγό: «η μάθησις και γνώσις της γεωγραφίας είναι αναγκαία εις έκαστον άνθρωπον»²²⁰¹, «η μάθησις της γεωγραφίας μας κάνει ειδήμονας [...]»²²⁰². Η παρέχουσα γεωγραφική γνώση του λογίου επηρέασε σημαντικά όσους προσπάθησαν, να συγγράψουν

²¹⁹⁷Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα, Γεωγραφία Νέα*, ..., ό. π., σ. 13.

²¹⁹⁸Ο. π., σ. 12.

²¹⁹⁹Ο. π., σ. 22.

²²⁰⁰Ο. π., σ. 40.

²²⁰¹Ο. π., σ. v.

²²⁰²Ο. π., σ. vi.

γεωγραφικά εγχειρίδια, όπως τον Π. Ραυτόπουλο, που στο προοίμιο του, στη μετάφραση του γεωγραφικού εγχειριδίου του Τζ. Μπράντλεϋ²²⁰³ περιέχει αρκετά κοινά σημεία.

Είναι γεγονός πως ο Κομμητάς παρουσιάζει σημαντικές γεωγραφικές γνώσεις με αρκετές λεπτομέρειες για περιοχές μικρής κλίμακος, όπως της Ελλάδας με ευρύτητα και συμπυκνωμένη γνώση. Το κείμενό του έχει στοιχεία πρωτοτυπίας στη σύνθεσή του και είναι ενημερωμένο. Είναι έργο αρωγός στον μελετητή, που θα ήθελε να αποκτήσει γεωγραφικές γνώσεις, καθώς έχουν μια πρακτική διάσταση και έχει συνείδηση ότι τα χειρόγραφα του αποσκοπούν να καλύψουν τις σπουδαστικές ανάγκες, διασυνδέοντάς τες διεπιστομονικά με άλλες φυσικές-θετικές επιστήμες.

Ο λόγιος στις χωρογραφίες και τοπογραφίες καταγράφει τα φυσικά χαρακτηριστικά τους (όρη, πεδιάδες, ποτάμια κ.ά.), μνημονεύει τα άξια λόγου ιστορικά μνημεία, αναφερόμενος στη συμβολή των Ελλήνων στον παγκόσμιο πολιτισμό. Παρέχει πληροφορίες κλιματολογικού χαρακτήρα, αλλά και στοιχεία για τα ενδημικά ζώα και φυτά. Ο γεωγραφικός χώρος που περιγράφει ταυτίζεται με τον κεντροευρωπαϊκό, μεσογειακό και τον ασιατικό χώρο. Δεν περιορίζεται όμως μόνο σ' αυτά αλλά δίνει γενικές περιγραφές της κάθε χώρας, του θρησκευματος, των μεγαλύτερων πόλεων, της οικονομικής δραστηριότητας, φτάνοντας σε υψηλούς αναβαθμούς πνευματικής δημιουργίας.

Το γεωγραφικό έργο του Κομμητά είναι αξιοσημείωτο και προσφέρει πολύτιμες γεωγραφικές γνώσεις και μια τεράστια τράπεζα γεωγραφικών ορολογιών για τις ονομασίες και τις τοποθεσίες κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στο έργο του Κομμητά, ο μύθος συναντά την ιστορία, η φαντασία μπερδεύεται με την πραγματικότητα και οι γεωγραφικές γνώσεις παίρνουν νέες διαστάσεις μπροστά στα μάτια του αναγνώστη. Οι μυθικές αφηγήσεις του κάποιες φορές έχουν ελλιπή ιστορική βάση, ζωντανεύουν όμως, μεγάλες κοινωνικές αξίες. Οι ιστορικές και γεωγραφικές του μαρτυρίες δίδονται με ακρίβεια και αντικειμενικότητα και στηρίζονται σε στοιχεία αρχαίων συγγραφέων. Ο γεωγραφικός του λόγος εμπλέκει την ιστορία, τον πολιτισμό, την επιστήμη, τη φιλοσοφία, τον μύθο.

Ο μύθος περιπλέκεται γόνιμα με την ιστορία. Ο Κομμητάς εμβολιάζει στην ιστορική λειτουργία και το σημειολογικό σύστημα του μύθου, τη μυθική λειτουργία. Στη γεωγραφική και ιστορική εξιστόρηση, με τον μυθικό του λόγο εξαγνίζει τα πράγματα. Θεωρεί τον μύθο ως μια συμβολική, εικονιστική γλώσσα, ενταγμένη στην αναλυτική γλώσσα της επιστήμης. Με τους πρωτόγονους μύθους προσπαθεί να αποκαταστήσει τη συνέχεια ανάμεσα στον μύθο και στην επιστημονική σκέψη. Αποδεικνύει ότι αυτό που ονομάζουμε μυθική σκέψη δεν διαφοροποιείται απόλυτα από την ιστορική επιστήμη ως προς τα λογικά εργαλεία που χρησιμοποιεί. Προσπαθεί να αποκαταστήσει τη συγγένεια μύθου και λόγου, επιστώντας την προσοχή στη συνέχεια που υπάρχει ανάμεσα στις μυθικές κοσμογονίες και στη μετέπειτα φυσική φιλοσοφία. Με τον μύθο προσπαθεί να συγκροτήσει τη συλλογική μνήμη της κοινότητας.

Μας υπενθυμίζει ότι, παρά τα διακριτικά τυπολογικά χαρακτηριστικά του μύθου και του λόγου, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως μύθος και λόγος επιτελούν την ίδια λειτουργία: συνθέτουν ερμηνείες του κόσμου, κοσμοεικόνες, και για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό τα ίδια εργαλεία. Επιχειρεί μια διαδικασία εξορθολογισμού του μύθου, χρησιμοποιεί κριτικά τον μύθο ως ιστορική μαρτυρία για το απώτατο παρελθόν. Ο μύθος, ως έκφραση της παλαιότερης συλλογικής συνείδησης, χρησιμοποιείται για να εκφράσει τους προβληματισμούς και τις αξίες της νέας μορφής συλλογικότητας. Χρησιμοποιεί παράλληλα τον μύθο και τον λόγο ως εναλλακτικές μεθόδους για την ανάπτυξη του ίδιου

---

²²⁰³Χριστίνα Κουλούρη (1988), *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία 1834-1914 - Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σσ. 13-18.

θέματος. Ο μύθος κατέχει σημαντική θέση στον γεωγραφικό και ιστορικό λόγο του Κομμητά. Στον λόγο του αναπτύσσεται μια συνεχή εναλλαξιμότητα μύθου και λόγου ανάλογα με τις ανάγκες της πειθούς. Μπόλιαζε τους ελληνικούς μύθους με τα επιστημονικά γεωγραφικά και ιστορικά στοιχεία (μοτίβα, αντιλήψεις, ιδανικά, αρετές). Σέβεται το παρελθόν και προσπαθεί να διαδώσει τη μυθολογία. Με τους τρόπους που περιγράφει, επιδιώκει να αναδείξει τους εναλλακτικούς συλλογισμούς που οδηγούν στην κατανόηση επιμέρους στοιχείων των μύθων, της πορείας τους στις αρχαίες κοινωνίες. Υποστηρίζει ότι ο μύθος, ο λόγος και η ιστορία συνυπάρχουν και αλληλοπροσδιορίζονται στο πλαίσιο του ιστορικού και ανθρωπολογικού γίνεσθαι. Οι λογικές που διαμορφώνουν τους μύθους και τους υπαινιγμούς τους είναι ανάλογες με εκείνες που οδηγούν στην ιστορία και απεικονίζουν την πολυπλοκότητα της ζωής. Ο Θεσσαλός λόγιος καταδεικνύει την αξιοποίησή τους προς όφελος των εκάστοτε σκοπών της κοινότητας.

Συνεπώς, ο Κομμητάς με την πέννα, τη διδασκαλία και το εν γένει έργο του μας φέρνει σε επαφή με τη νεότερη επιστήμη, δημιουργικά. Χωρίς να αποκόπτει τον ομφάλιο λώρο με την αριστοτελική φυσική φιλοσοφία, υιοθετεί την αντικατάσταση του επιχειρήματος από το δεδομένο της μαθηματικής ή της πειραματικής επεξεργασίας. Το επίπεδο των χειρογράφων της Γεωγραφίας του είναι ιδιαίτερα υψηλό και συμπορεύεται με την ευρωπαϊκή σκέψη της εποχής του. Επιχειρεί μία διεπιστημονική προσέγγιση και οι επιστημονικές του γνώσεις είναι ωφελιμιστικού χαρακτήρα.

5. Η Επιστήμη της Αστρονομίας κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

«Η σύγχρονη Αστρονομία αναπτύχθηκε στην Ευρώπη με βάση τη συμβολή του Τύχωνα, του Κοπέρνικου, του Κέπλερ, του Γαλιλαίου και του Νεύτωνα. Μετά τη μεγάλη επιστημονική επανάσταση του 17^{ου} αιώνα, τον 18^ο αιώνα η Αστρονομία παρουσιάζει μεγάλη πρόοδο τόσο σε θεωρητικό όσο και σε παρατηρησιακό επίπεδο. Αρχικά οι Λαγκράνζ και Λαπλάς συστηματοποιούν τον κλάδο της ουράνιας Μηχανικής στα μνημειώδη έργα «Αναλυτική Μηχανική» (Mecanique Analytique) και «Ουράνια Μηχανική» (Mecanique Celeste), όπου προέκυψε το συμπέρασμα περί σταθερότητας του ηλιακού συστήματος»²²⁰⁴. «Παράλληλα, αναπτύσσεται με ταχύτατους ρυθμούς η παρατηρησιακή αστρονομία, χάρη στις βελτιώσεις και την επινόηση νέων τύπων τηλεσκοπίων, αχρωματικών και κατοπτρικών. Ο Τζον Φλάμστηντ συντάσσει έναν αστρικό κατάλογο 2.935 άστρων, των οποίων οι θέσεις ήταν υπολογισμένες με πολύ ακρίβεια. Ο Μπράντλεϋ ανακαλύπτει την αποπλάνηση του φωτός. Ο Μάσκελιν εκδίδει το 1767 το «Ναυτικό Αλμανάκ» (Nautical Almanac), ένα πολύτιμο βοήθημα για τη ναυτιλία. Ο Ουίλιαμ Χέρσελ, ο πατέρας της αστρικής Αστρονομίας, το 1779 ανακαλύπτει τον πλανήτη ουρανό. Το 1801, ο αστρονόμος Τζ. Πιάτσι ανακαλύπτει τον πρώτο αστεροειδή, ενώ το 1802, ο Ου. Βόλλαστον χρησιμοποιεί το φασματοσκόπιο και σηματοδοτεί την αρχή της νέας επιστήμης της Αστροφυσικής»²²⁰⁵.

«Στον ελληνικό χώρο, πριν την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, ο κλάδος της Αστρονομίας, όπως όλοι οι κλάδοι των θετικών επιστημών, με εξαίρεση τα Μαθηματικά, βρίσκονται σε φάση ανακατάταξης. Κάποιοι λόγιοι καλλιεργούσαν τη βυζαντινή Αστρονομία, η οποία περιοριζόταν σε στοιχεία ναυτικής Αστρονομίας, έτσι όπως τα είχαν παραλάβει από την ελληνιστική περίοδο και ιδιαίτερα από τον Πτολεμαίο και τη Σχολή της Αλεξάνδρειας»²²⁰⁶.

Πριν αξιολογήσουμε τις απόψεις των Ελλήνων της εποχής εκείνης, γύρω από τα θέματα της διάρθρωσης του Σύμπαντος, πρέπει να γνωρίζουμε ότι «η επανάσταση στη νεότερη αστρονομία, που άρχισε με τη θεωρία του ηλιοκεντρικού συστήματος, όπως τη

²²⁰⁴Ματσόπουλος, Οι Επιστήμες της Φύσης / Γεωγραφία - Αστρονομία, ..., ό. π., σσ. 449-451.

²²⁰⁵Ο. π., σσ. 449-451.

²²⁰⁶Ο. π., σ. 451.

διατύπωσε ο Κοπέρνικος και τη συμπλήρωσαν οι: Γαλιλαίος, Κέπλερ, Νεύτωνας, Κασσίνι κ.ά. δεν είχε επικρατήσει απόλυτα στην Ευρώπη. Στην γηραιά ήπειρο υπήρξαν πολλές διαμάχες για να γίνει κυρίαρχη στους επιστημονικούς κύκλους η ηλιοκεντρική θεωρία, μόλις, μετά το δεύτερο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα»²²⁰⁷.

«Μια μεγάλη μερίδα λογίων, ταύτισαν τις νέες δυτικοευρωπαϊκές επιστημονικές ιδέες με την ιδεολογία της Γαλλικής Επανάστασης και μετέφεραν τις αντίστοιχες πολιτικές αντιθέσεις στις θετικές επιστήμες. Τη μεταφορά αυτών των αντιθέσεων στον επιστημονικό τομέα εγκαινίασαν οι δυτικόφιλοι Διαφωτιστές, καθώς θεωρήθηκε ότι θέλησαν να περάσουν τις πολιτικές τους θέσεις στους Έλληνες μέσω της διδασκαλίας των επιστημών»²²⁰⁸.

«Στον ελληνικό χώρο, η αποδοχή ή μη του ηλιοκεντρικού συστήματος δε συναρτάται με αστρονομικές παρατηρήσεις (εκτός από τον Χρύσανθο Νοταρά και τον Διονύσιο Πύρρο που πραγματοποίησαν αστρονομικές παρατηρήσεις στην Ευρώπη), αποδείξεις κι επιστημονικές έρευνες, αλλά εντάσσεται στο επιστημονικό και γενικότερα φιλοσοφικό πλέγμα, της αποδοχής ή μη των νεότερων ιδεών και αντιλήψεων που έρχονταν από την Ευρώπη»²²⁰⁹.

«Ο πρώτος νεότερος Έλληνας γεωγράφος, ο Χρύσανθος Νοταράς, παρουσιάζει την ιδιομορφία ότι, αν και ήταν οπαδός του πτολεμαϊκού συστήματος, είναι ο πρώτος που έκανε γνωστό, έστω και έμμεσα, το κοπερνίκειο σύστημα στον ελληνικό χώρο»²²¹⁰.

«Με επιχειρήματα λογικά, οι Έλληνες λόγιοι επιχειρούν, μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, να στηρίζουν το γεωκεντρικό-πτολεμαϊκό σύστημα. Ο Δαμοδός και ο Βούλγαρης, υιοθετούν, με τα ίδια επιχειρήματα, το σύστημα του Τύχο Μπράχε (Τύχωνα)»²²¹¹. Κατά τον Δαμοδό, το σύστημα του Τύχωνα είναι σωστό, διότι «πάντες φυσικώς παρακινούνται να πιστεύσωσιν ακίνητον την γην, ανταποκρίνεται πάσι τοις φαινομένοις και συμφωνεί τη θεία γραφή»²²¹². Ο Βούλγαρης, ο οποίος, όπως φαίνεται κι από το βιβλίο του «Περί Συστήματος του Παντός» (Βιέννη 1805), έχει γνώση των έργων των: Κοπέρνικου, Γαλιλαίου, Κέπλερ, Νεύτωνα, Βολφ, Τακέ και αντιλαμβάνεται ότι το πτολεμαϊκό σύστημα «τη φύσει αντίκειται ενώ το κοπερνίκειο τυγχάνει σύμφωνον και τη φυσιολογία και τη αστρονομία, όμως αντίκειται ταις ιεραίς σελίσιν»²²¹³ και δεν το δέχεται. Δεν αποκλείεται εδώ, ο Βούλγαρης να ακολουθεί το νήμα της σκέψης του Μπέικον, που υποστήριζε κι αυτός το τυχωνικό σύστημα και γράφει «ότι τόσο εκείνοι που πρεσβεύουν στο πρώτο κινούν και την παλαιά δομή του στερεώματος, υποστηρίζονται περίπου στον ίδιο βαθμό και χωρίς διάκριση από τα φαινόμενα», θεωρώντας «ότι αυτή η γνώμη είναι σήμερα η πιο σωστή»²²¹⁴.

Όμως, «η ισχυρότερη αντίδραση κατά του ηλιοκεντρικού συστήματος της νέας Φυσικής προήλθε από τον μαθητή του Βούλγαρη, τον Μακραίο, δάσκαλο στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης. Ο Μακραίος, το 1797, εξέδωσε στη Βιέννη το «Τρόπαιον εκ της Ελλαδικής πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου», σε μια εποχή, κατά την οποία οι αντιδράσεις στην Ευρώπη, κατά του ηλιακού συστήματος δεν

²²⁰⁷Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο*, ..., σσ. 149-150, σ. 246.

²²⁰⁸Ματσόπουλος, *Οι Επιστήμες της Φύσης / Γεωγραφία - Αστρονομία*, ..., ό. π., σ. 452.

²²⁰⁹Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο* ..., ό. π., σσ. 246-247.

²²¹⁰Ο. π., σσ. 149-150, σσ. 248-249.

²²¹¹Ο. π., σ. 250.

²²¹²Φυσιολογία αιτιολογική, κώδικας αρ. 52 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης, φ. 349^α. Από την παρουσίαση του κώδικα αυτού από τη Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη (1982), *Ο Βικέντιος Δαμοδός Βιογραφία-Εργογραφία 1700-1752*, Αθήνα, σ. 250, όπως αναφέρει ο Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο*, ..., ό. π., σσ. 149-150, σ. 250.

²²¹³Ο. π., σ. 250.

²²¹⁴Ευγένιος Βούλγαρης (1805), *Περί Συστήματος του Παντός*, σσ. § ν', § γ', § ζθ'.

²²¹⁵Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο*, ..., ό. π., σσ. 149-150, σ. 251.

είχαν κοπάσει ολοκληρωτικά. Αποτελεί μια επίθεση ενάντια στο βιβλίο του Φοντενέλ «Ομιλίες περί Πληθύος Κόσμων», που μετέφρασε και εξέδωσε στη Βιέννη το 1794 ο Παν. Κοδρικάς και το οποίο, στην Ευρώπη, είχε προκαλέσει έντονες συζητήσεις»²²¹⁵. «Ο Μακράιος εκθέτει τις νέες θεωρίες με ακρίβεια, αν και προσπαθεί να τις παρουσιάσει ως ψευδείς και ανυπόστατες. Ταυτίζει τον υλικό κόσμο με τον χώρο και αρνείται τη δυνατότητα της κίνησης πεπερασμένων σωμάτων σε άπειρο χώρο. Ταυτόχρονα, απορρίπτει την υπόθεση του απείρου σύμπαντος και δέχεται το πεπερασμένο του υλικού κόσμου και του χώρου. Αρνείται να κατανοήσει τις έννοιες της φυγόκεντρου και κεντρομόλου δυνάμεως κι ενώ, γνωρίζει τον νόμο της παγκόσμιας έλξης δεν ερμηνεύει με αυτόν τις κυκλικές κινήσεις των πλανητών. Η βασική αντίρρηση του προκύπτει, γιατί με τον νόμο της παγκόσμιας έλξης δεν είναι δυνατόν να ερμηνευτούν οι περιοδικές κινήσεις των σωμάτων, αλλά μόνο η προσέγγιση ή η άπωση μεταξύ τους»²²¹⁶.

Αξίζει να τονιστεί ότι οι λόγιοι της προεπαναστατικής περιόδου αντιστρατεύονται το επιχείρημα ότι το ηλιοκεντρικό σύστημα είναι ασύμβατο με την Αγία Γραφή²²¹⁷. Ο Κοδρικάς υπογραμμίζει ότι «η Γραφή δεν καταγίνεται εις το να μας διδάξη συστήματα Αστρονομίας [...]»²²¹⁸, ενώ ο Δημ. Ν. Δάρβαρης έγραφε: «Η Αγία Γραφή, μήτε μας edóthē αύτη υπό του Θεού, διά να μας διδάξη φυσικάς και μαθηματικάς επιστήμας, τας οποίας δυνάμεθα ημείς διά του νοός να μάθωμεν και να καταλάβωμεν»²²¹⁹. Κατόπιν, ο Κούμας θα σημειώσει ότι: «Η Αγία Γραφή παλαιά τε και νέα», «μήτε αστρονομικά μήτ' επιστημονικά βιβλία είναι, αλλ' είναι μόνον διδακτικά των υπερφύων του Θεού μυστηρίων, περί δε των άλλων κοσμικών πραγμάτων ωμίλησαν τροπικώτερον αναλόγως με την ασθένειαν των ακουόντων»²²²⁰. Αλλά και ο Αδαμάντιος Κοραής απευθυνόμενος προς τους «αντιφιλοσόφους», που αντιτίθενται στο ηλιοκεντρικό σύστημα, τονίζει: «Δεν είναι της θρησκείας ο ζήλος, όστις τους διεγείρει κατά της κινήσεως της γης, αλλά φοβούνται μην η περιστροφή της σφαίρας συγκινήση και ανατρέψη την οποίαν αναξίως έλαβαν υπόληψιν»²²²¹.

Βέβαια, όλοι οι λόγιοι εκείνης της εποχής αντλούν τα επιχειρήματά τους από τα «νέωτερα» ευρωπαϊκά επιστημονικά συγγράμματα²²²². «Πολλοί, μάλιστα από αυτούς, όπως ο Μοισιόδαξ, ο Ρήγας Βελεστινλής, ο Βενιαμίν Λέσβιος, ο Δημ. Ν. Δάρβαρης, ο Κοδρικάς, ο Βαρδαλάχος και ο Καΐρης προχωρούν παραπέρα, στις νεωτεριστικές τους αναζητήσεις και διατυπώνουν την πρωτοπόρα για την εποχή εκείνη αντίληψη - που επαναφέρει τη γνωστή από τον Ηρακλείδη τον Ποντικό θέση, ότι κάθε άστρο είναι και ένας κόσμος - πως όχι μόνο καθένα από τα άστρα του ηλιακού μας συστήματος είναι ένας ήλιος, ο οποίος ίσως φωτίζει τόσους πολλούς πλανήτας, όσους και ο ήλιος μας»²²²³ αλλά και ότι «τα άπειρα ηλιακά συστήματα που υπάρχουν εις το απέραντον διάστημα του παντός» ενδέχεται να «κατοικούνται, καθώς η ημετέρα γη, υπό λογικών πλασμάτων»²²²⁴.

«Στην αρχαία Ελλάδα, οι αστρονομικές μελέτες ξεκινάνε από τους μεγάλους Έλληνες φιλοσόφους. Η Αριθμητική, η Γεωμετρία, η Σφαιρική (δηλαδή, η Αστρονομία) και η Αρμονική (δηλαδή, η μουσική) - οι τέσσερις μαθηματικές επιστήμες - ήσαν

²²¹⁵ Ματσόπουλος, Οι Επιστήμες της Φύσης / Γεωγραφία - Αστρονομία, ..., ό. π., σσ. 460-461.

²²¹⁶ Ο. π., σσ. 460-461.

²²¹⁷ Καρας, Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο, ..., ό. π., σσ. 149-150, σσ. 250-251.

²²¹⁸ Παναγιώτης Κοδρικάς (1794), *Ομιλίες περί Πληθύος Κόσμων*, Βιέννη, σσ. 298-299.

²²¹⁹ Δάρβαρης, *Επιτομή Φυσικής*, τόμος Γ', ..., ό. π., σ. 26, <http://www.lib.uoa.gr>.

²²²⁰ Επιστολή προς Δωρόθεο Πρώιο, στις 16 Νοεμβρίου 1816, Βλ. Κούμας, *Σύνοψις Φυσικής*, ..., ό. π., σ. 173.

²²²¹ Αδαμάντιος Κοραής (1810-1816), *Αλληλογραφία*, τόμος Γ', Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Ερμής, σ. 514, <http://www.kenef.phil.uoi.gr>.

²²²² Καρας, Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο, ..., ό. π., σσ. 149-150, σ. 252.

²²²³ Βελεστινλής (1790), *Φυσικής απάνθισμα*, ... ό. π., σσ. 9-10.

²²²⁴ Δάρβαρης, *Επιτομή Φυσικής*, τόμος Γ', ό. π., ..., σ. 67.

«αδελφεά μαθήματα» κατά τους Πυθαγορείους»²²²⁵. «Η διαφορά τους έγκειται στην ηρεμία και την κίνηση: Αριθμητική και Γεωμετρία εξετάζουν τους αριθμούς και τα μεγέθη εν στάσει, ενώ Αρμονική και Σφαιρική αντιστοιχώς εν κινήσει. Η κοσμοθεωρία των Πυθαγορείων, βασισμένη εξ ολοκλήρου στα Μαθηματικά, απετέλεσε τη βάση για τη διατύπωση όλων των μεταγενέστερων θεωριών για την ερμηνεία των κινήσεων των πλανητών»²²²⁶.

Μάλιστα, «την αρχαιότατη αντίληψη «περί της αρμονίας», η οποία παράγεται από την κίνηση των ουρανίων σωμάτων, δηλαδή τη σχέση της Αστρονομίας με τη Μουσική, η οποία ξεκινά από τον Ορφέα και τους Πυθαγόρειους και συνεχίζεται στον Πλάτωνα»²²²⁷, «την βρίσκουμε πλήρως, ανεπτυγμένη, στα «Αρμονικά» του Κλαυδίου Πτολεμαίου»²²²⁸.

«Την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αναπτύσσεται μια δυναμική γύρω από την Αστρονομία, ιδιαίτερα, γύρω από το κοσμολογικό πρόβλημα. Όμως πριν την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ο κλάδος της Αστρονομίας, όπως άλλωστε όλων των άλλων Θετικών Επιστημών, με εξαίρεση τα μαθηματικά, βρίσκεται σε μια φάση αναδιάταξης. Οι ανακαλύψεις του Κοπέρνικου, του Κέπλερ, του Νεύτωνα και ίσως, του Γαλιλαίου, οι οποίες εισηγούνταν μια νέα θεώρηση του φυσικού κόσμου, καθυστερούν να μεταφερθούν στον ελληνικό χώρο και ουσιαστικά, μόνο στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οι διάφοροι λόγιοι διδάσκουν, μεταφράζουν ή γράφουν βιβλία, στα οποία διατυπώνονταν οι νέες ανακαλύψεις και θεωρίες. Περισσότερο από όλες τις άλλες θετικές επιστήμες, η Αστρονομία υπήρξε πεδίο σφοδρής ιδεολογικής διαμάχης τα χρόνια που ακολούθησαν τη Γαλλική Επανάσταση»²²²⁹.

Εξάλλου «στον τομέα της Αστρονομίας, στην ακραία τους μορφή, οι διαμάχες και αντιρρήσεις πήραν τη μορφή της άρνησης κάποιων «συντηρητικών» κύκλων, να δεχτούν το ηλιοκεντρικό κεπλεριανό σύστημα, το οποίο είχε ήδη γίνει αποδεκτό, χωρίς καμία προηγούμενη σοβαρή διαμάχη από την ελληνική επιστημονική κοινότητα. Εκτός από την καθυστερημένη διαμάχη, η σύγχρονη αστρονομική παιδεία στον ελληνικό χώρο έχει ιστορία ενός περίπου αιώνα. Αρχίζει με την πρώτη παρουσίαση του ηλιοκεντρικού συστήματος, από τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθο Νοταρά, στο βιβλίο του με τίτλο «Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά» που εκδόθηκε το 1716. Στη συνέχεια ακολούθησαν αρκετά έντυπα και χειρόγραφα περί Αστρονομίας, άλλα υποστηρίζοντας το γεωκεντρικό σύστημα, άλλα το ηλιοκεντρικό και άλλα το τυχόνειο, όλα όμως, προσφέροντας σημαντικά, στην εξοικείωση των Νεοελλήνων με την Αστρονομία»²²³⁰.

«Το πληρέστερο και σημαντικότερο εκπαιδευτικό εγχειρίδιο που απέκτησε το ελληνικό μαθητικό κοινό εκείνη την περίοδο, υπήρξε η «Επιτομή Αστρονομίας», συγγραφέας από τον Ιερώνυμο Λαλάντ, διευθυντή του Αστεροσκοπείου του Παρισιού, το οποίο εκδόθηκε με τη συνδρομή δύο κληρικών από τις Μηλίες του Πηλίου, που ασχολήθηκαν με τις Θετικές Επιστήμες, τις οποίες σπούδασαν στη Δύση: τον μεταφραστή

²²²⁵ Αρχύτου *Αρμονικός*, στο H. Diels - W. Kranz (1961), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, I-III, II, 47 (Archytas), Fr. 1, Berlin, σσ. 4-8, 432, όπως αναφέρει η Μάρω Παπαθανασίου (2009), Από τον κύκλο στην έλλειψη: Φιλοσοφία, Θεολογία και Επιστήμη, στα: Πρακτικά Ημερίδος της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, ειδική συνοδική επιτροπή παρακολούθησεως ευρωπαϊκών θεμάτων, με θέμα: *Η συμβολή των Ελλήνων Κληρικών στον Ελληνικό Διαφωτισμό και στην αναγέννηση των Θετικών Επιστημών*, Πεντέλη, 5 Νοεμβρίου 2009, Αθήνα: Κλάδος Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2011, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη (26), σ. 124.

²²²⁶ Παπαθανασίου, Από τον κύκλο στην έλλειψη: Φιλοσοφία, Θεολογία, ..., ό. π., σ. 124.

²²²⁷ Πλάτωνος *Πολιτεία*, I' 617b.

²²²⁸ Παπαθανασίου, Από τον κύκλο στην έλλειψη: Φιλοσοφία, Θεολογία ..., ό. π., σσ. 131-132.

²²²⁹ Νίκος Μουτσόπουλος (1997), Οι επιδράσεις της εξέλιξης της αστρονομίας στον ελληνικό χώρο κατά τον 18^ο-19^ο αιώνα, στο: Πρακτικά Συνεδρίου με θέμα: «Οι επιστήμες στον Ελληνικό χώρο», που διεξήχθη στην Αθήνα στις 2-3 Ιουνίου 1995, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 181.

²²³⁰ Ο. π., σ. 182.

Δανιήλ Φιλιππίδη και τον χρηματοδότη Άνθιμο Γαζή. Το βιβλίο του Λαλάντ είναι δύο τόμοι, οκτακοσίων περίπου σελίδων και περιέχει σε εκλαϊκευμένη μορφή όλες τις ανακαλύψεις μέχρι τις αρχές του αιώνα. Ο Φιλιππίδης δεν αρκέστηκε στη μετάφραση της γαλλικής έκδοσης του 1795, αλλά, ύστερα από αλληλογραφία με τον συγγραφέα, ενσωμάτωσε πρόσφατες ανακαλύψεις, όπως αυτή των μικρών πλανητών»²²³¹.

Όμως «το βιβλίο του Λαλάντ, καθώς και όλα τα άλλα νεοελληνικά αστρονομικά χειρόγραφα και έντυπα, προσφέρουν κυρίως, εκλαϊκευτικές γνώσεις. Σε ορισμένα διδακτικά κείμενα, όπως π.χ. το «χειρόγραφο περί αστρονομίας» του Καΐρη, αναφέρονται γνώσεις σφαιρικής αστρονομίας για απλούς υπολογισμούς τροχιάς, αλλά ακόμη και στην εποχή της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, το γενικό εκπαιδευτικό αστρονομικό επίπεδο, παραμένει κατώτερο από το αντίστοιχο μαθηματικό και εντελώς, ανεπαρκές»²²³².

«Τον 18^ο αιώνα, πριν την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, οι Έλληνες διδάσκαλοι που διέδωσαν την Αστρονομία στον ελληνισμό, όπως ο Ανθρακίτης, ο Νοταράς, ο Θεοτόκης και ο Βούλγαρης σπούδασαν στα πανεπιστήμια της Ιταλίας και της Γαλλίας, αλλά κανείς του δε θα μπορούσε να θεωρηθεί «αστρονόμος». Οι σπουδές τους ήταν μέρος της γενικής παιδείας των Θετικών Επιστημών. Ο λόγιος που προσιδίαζε περισσότερο σε έναν αστρονόμο της εποχής του, ήταν ο Νοταράς, ο οποίος από νεαρή ηλικία ασχολήθηκε με την αστρολαβική Αστρονομία και μετέπειτα παρέμεινε για μικρό χρονικό διάστημα στο αστεροσκοπείο των Παρισίων. Είχε αποκτήσει αξιόλογη εμπειρία στη χρήση των τηλεσκοπίων κοντά στον μεγάλο αστρονόμο Τζ. Κασίνι»²²³³. «Ο Νοταράς δεν αντιμετώπιζε την επιστήμη σαν απλή φιλοσοφική πρόσβαση στο σύστημα του κόσμου, αλλά σαν ολοκληρωμένη επιστημονική μέθοδο για την προσέγγιση και κατανόηση της φύσης»²²³⁴.

«Την περίοδο όμως του Νεοελληνικού Διαφωτισμού παρατηρείται μια μετατόπιση του χώρου σπουδών των διδασκάλων της Αστρονομίας, όπως άλλωστε και όλων των διδασκάλων των Θετικών Επιστημών, η οποία σχετίζεται με τη μετατόπιση του κέντρου βάρους της αστρονομικής έρευνας από την Αγγλία και τη Γαλλία (χώρες που κυριαρχούσαν στον τομέα της Αστρονομίας κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα) προς την κεντρική Ευρώπη και στα μέσα του 19^{ου} αιώνα προς την Ρωσία. Τα περισσότερα εγχειρίδια Αστρονομίας εξακολουθούν να εμπνέονται από τα γαλλικά και τα ιταλικά, και με τον ερχομό των Βαυαρών θα επικρατήσουν οι γερμανικές επιρροές»²²³⁵.

«Οι διδάσκαλοι και οι μεταφραστές βιβλίων με αστρονομικό περιεχόμενο, που σπούδασαν στην κεντρική Ευρώπη, όπως ο Κούμας, ο Γαζής, ο Γεώργιος Ζαβίρας ή ο Μανουήλ Καπετανάκης δεν πραγματοποίησαν σπουδές Αστρονομίας. Η ενασχόλησή τους με αυτή την επιστήμη υπήρξε ερασιτεχνική και το ενδιαφέρον τους για τη διάδοση της σύγχρονης Αστρονομίας σχετίζεται με τον σκοπό τους, να διαδώσουν τις δυτικές ιδέες στον ελληνισμό, δηλαδή την αντίληψη ότι ο κόσμος ερμηνεύεται μέσω των γνώσεων που αποκτούμε από τις Θετικές επιστήμες. Οι μόνοι διδάσκαλοι που φαίνεται να έκαναν κάποιες αστρονομικές σπουδές είναι ο Βενιαμίν ο Λέσβιος στην Ιταλία και ο Φιλιππίδης στο Παρίσι, όμως, κι αυτές οι γνώσεις που απέκτησαν δεν θα τους επέτρεπαν να διδάξουν αυτή την επιστήμη σε υψηλό επίπεδο»²²³⁶.

Επομένως, «η ιδεολογική διαμάχη των λογίων για την επικράτηση παρωχημένων αστρονομικών συστημάτων, ήταν η επιφάνεια μιας πολύ πιο σοβαρής αντίθεσης, μιας μεγάλης μερίδας Ελλήνων, στον ιδεολογικό αντίκτυπο της δυτικής αντιμετώπισης των

²²³¹Ο. π., σ. 182.

²²³²Ο. π., σσ. 182-183.

²²³³Ο. π., σ. 183.

²²³⁴Ματσόπουλος, Οι Επιστήμες της Φύσης / Γεωγραφία - Αστρονομία, ..., ό. π., σ. 455.

²²³⁵Μουτσόπουλος, Οι επιδράσεις της εξέλιξης της αστρονομίας στον ελληνικό χώρο ..., ό. π., σ. 183.

²²³⁶Ο. π., σ. 183.

επιστημών και της θετικιστικής αντίληψης, ότι ο κόσμος μπορεί να ερμηνευτεί, πλήρως μέσω αυτών. Η ερασιτεχνική - εκλαϊκευτική αντιμετώπιση της Αστρονομίας είχε ιδεολογικοπολιτικούς σκοπούς»²²³⁷.

Αλλά «η αστρονομία του Κοπέρνικου, η οποία μετακινώντας τη γη από το κέντρο του κόσμου και τοποθετώντας την μεταξύ των πλανητών, υπονόμει αυτά τα ίδια τα θεμέλια της παραδοσιακής παγκόσμιας τάξης, που χαρακτηριζόταν από την ιεραρχική της δομή και την ποιοτική αντίθεση της ουράνιας επικράτειας της αμετάθετης ύπαρξης, με τη γήινη ή υποσελήνια περιοχή της αλλαγής και της φθοράς»²²³⁸.

Ο Κοπέρνικος εισάγει τη νέα αντίληψη, η οποία για να εδραιωθεί στην Ευρώπη «χρειάστηκαν σχεδόν εκατόν πενήντα χρόνια»²²³⁹. Όπως επισημαίνει ο Αθανάσιος Ψαλίδας, «το πτολεμαϊκόν σύστημα πουθενά εις την Ευρώπην και Αμερικήν δεν αναφέρεται, έξω μόνον εις κανένα μέρος της Ελλάδος ημπορεί ακόμη να αναφέρεται και να πρεσβεύεται και τούτο διότι εβάσταξε ... αυτό το αισθητικόν σύστημα έως τον καιρόν του Κοπερνίκου, ο οποίος βλέποντάς το αλλόκοτον το απέβαλε και αντεισήγαγε το παλαιόν του Πυθαγόρα το μαθηματικόν και όλαι αι ακαδημιαί της Ευρώπης το κοπερνικανικόν σύστημα έχουν το ανεπτυγμένον και κανονισμένον από τον περίφημον εγγλέζον Νεύτωνα τον μέγαν αστρονόμον και φυσικόν, και έξοχον μαθηματικόν»²²⁴⁰.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η αστρονομική σκέψη των Ελλήνων λογίων της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού συμβαδίζει δημιουργικά με την αστρονομική σκέψη των Ευρωπαίων επιστημόνων. Στα συγγράμματά τους, οι Έλληνες λόγιοι εισάγουν τη νέα αστρονομική προβληματική και διατυπώνουν καινοτόμες θέσεις, εμπνεόμενοι από τις γαλλικές, ιταλικές και γερμανικές επιστημονικές θεωρήσεις.

5.1 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αστρονομίας του Κομμητά – Κώδικας 1228

Στον χειρόγραφο κώδικα 1228, ενενήντα αυτόγραφων χειρογράφων, που φέρει τον τίτλο: «Πάρεργα ή Κόσμου Συντήρησις», με ημερομηνία: 21 Ιουλίου 1797, Εν Βουκουρεστίοις, ο Κομμητάς, μετατρέπει τους τρεις διαλόγους του διδασκάλου των επιστημών, της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής, Σεργίου Μακραίου, σε δύο. Οι διάλογοι στρέφονται κατά του κόσμου του Κοπέρνικου και έχουν τον τίτλο: «Τρόπαιον εκ της Ελλαδικής πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου εν τρισί διαλόγοις φιλοπονηθέν παρά Σεργίου Μακραίου».

Αρχικά, ο Κομμητάς ξεκινά την κριτική του με τη θέση του Πλάτωνα στην «Πολιτεία», Ζ': «Γιατί αν πάρει κανείς σαν αρχή αυτό που δεν γνωρίζει και το τέλος και τα ενδιάμεσα έχουν συνυφανθεί με υλικό αυτό το άγνωστο, ποιος τρόπος υπάρχει να γίνει ποτέ μια τέτοια παραδοχή, επιστήμη²²⁴¹;». Το εισαγωγικό απόσπασμα, με το οποίο ξεκινά τους διαλόγους του ο Κομμητάς έχει αντληθεί από τον στίχο 533b, του εβδόμου βιβλίου της «Πολιτείας» του Πλάτωνα που αναφέρεται στα αντικείμενα της αληθινής παιδείας, που για τον φιλόσοφο είναι η Αριθμητική, η Γεωμετρία, η Στερεομετρία, η Αστρονομία, η

²²³⁷Ο. π., σ. 184.

²²³⁸Η. Π. Νικολούδης (1989), (Επιμέλεια), *Alexandre Koyré From the Closed World to the Infinite Universe*, Baltimore, Μετάφραση: Π. Λάμπας, [= *Αλέξανδρος Κουρέ, Από τον κλειστό κόσμο στο άπειρο Σύμπαν*, Βαλτιμόρη], Αθήνα, σσ. 34-35.

²²³⁹Herbert Butterfield (1980), *The Origins of Modern Science 1300-1800*, London (= H. Butterfield (1980), *Η καταγωγή της σύγχρονης Επιστήμης 1300-1800*, Λονδίνο), Μετάφραση: Ι. Αρζόγλου - Α. Χριστοδουλίδης, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 60.

²²⁴⁰Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829), (1809), *Γεωγραφία σύντομος καθ' απλήν φράσιν*, φ. 72ν και φφ. 71r-72ν αντίστοιχα.

²²⁴¹Πλάτων, *Πολιτεία Ζ-Η*, Βιβλίο Έβδομο - Όγδοο - Περί Δικαίου, Βιβλίο Ζ', τόμος 4^{ος}, Μετάφραση: Δ. Γ. Κολοκοντές, Ζωή Γκρουμούτη, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, 533b, σ. 87, όπως αναφέρει ο Στ. Κομμητάς (1797), «Πάρεργα ή κόσμου συντήρησις, εν διαλόγοις δυσί», 20 Ιουλίου 1797, Βουκουρέστιον, Κώδικας 1228, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 56.

Αρμονία και η υπερτέρα όλων των αντικειμένων, η Διαλεκτική. Τα αντικείμενα αυτά έρχονται σε επαφή με το ον²²⁴², αποτελούν εισαγωγικά της θέασης της Ιδέας του Αγαθού και φαίνεται πως οδηγούν στην αλήθεια, σε μεγάλο μάλιστα, βαθμό²²⁴³.

Σε μια εισαγωγική σελίδα - την 56^η του κώδικα 1228 - προς τους «τοις εντευζομένοις - διαλεχθησόμενους» γράφει: «Επειδή τινές περί υποθέσεων παίζειν δηλονότι προελόμενοι επέβαλον· το διαλέγεσθαι· έδοξε καμοί, γυμνήν παιδιάν ούσαν ου μην (εσ τα) ο κρυπτός αυτοίς παθαίνεται ενός εξαγγέλουσιν, ους αυτοί συνέρραψαν διαλόγους κατιδόντι, συμπείξαι αυτοίς την δυάδα ταύτην των διαλόγων εποίουν (έθισυν είροντα), ούτε γε προ έργου, αλλ' ως μοι και επιγέγραπται, πάρεργα ούσαν. Την γε ευ άλλο εικότος αποκαλέσει έστι το εθέλιν (ποτέ) υποθέσεων διαμάχει αυτή ή παιδείαν αύξησις· είγε υποθέσεις κληθείσαι· αυτό δη τούτο και ούσαι, αυτόθεν εξ ελέγχου· ως είπερ έστιν ότε, θέσεων αμετηγήται και τοις υποθέσεσιν αγαπώμεν φιλοσοφούντες, αλλά την βέλτιον τη νικέντα[...] και πάντα αναπτύσσουσιν απλώς τα φαινόμενα αντιληπτέον τοις φρενός ευ ήκουσι και σπουδάζειν, αλλά μη παίζειν αιρουμένοις· ει μεν ουν της εκ ταύτης γε της εμής παιδιάς και όνησις καρπού έθω μοι ταύτην ο μετισείν· είδ' ουν· αλλ' έστω παιδιάς χάριν και ταύτα τα εμά πάρεργα, ως και άλλα πολλά. Εν Βουκουρεστίοις, 20 μήνα Ιούλιον 1797».

Παρατίθεται η μετάφραση του 56^{ου} Φύλλου: «Προς τους διαλεχθησόμενους».

«Επειδή μερικοί αποφάσισαν να συζητήσουν, αν και προτίμησαν ολοφάνερα να αστειεύονται με τα θέματα που μας απασχολούν, έχω την εντύπωση ότι επειδή το παιχνίδι είναι ακάλυπτο, ο κρυφός δεν παθαίνει κάτι, όταν το παιχνίδι ανακοινώνει αυτούς, οι οποίοι οι ίδιοι σύναψαν διαλόγους μετά από προσεκτική παρατήρηση και αφού τους ένωσαν συνέθεσαν αυτή τη δυάδα διαλόγων όχι πριν το έργο, αλλά όπως αναφέρθηκε από εμένα ως επουσιώδη στοιχεία, είναι φυσικό, λοιπόν, αυτή η αύξηση της διαμάχης για τα θέματα που μας απασχολούν να αποδίδεται στην παιδεία· γι' αυτό θα πρέπει να εξετάζονται αμέσως· όπως λοιπόν κάποτε ας συνεχίσουμε να αγαπάμε τη σοφία για θέματα που μας αφορούν χωρίς να είμαστε απόλυτοι, στις θέσεις μας, αλλά αυτή που είναι η καλύτερη και εξηγεί με απλό τρόπο τα φαινόμενα πρέπει να την αντιλαμβανόμαστε με τη λογική, να την ακούμε πρόθυμα και να ασχολούμαστε σοβαρά, αλλά να μην προτιμάμε να αστειευόμαστε· γιατί εάν σύμφωνα με το δικό μου παιχνίδι συνηθίζω να παρέχω ωφέλειες σ' αυτούς που συμμετέχουν, είδα ότι και τα δικά μου έγιναν επουσιώδη χάρη στο παιχνίδι, όπως και άλλα πολλά. Βουκουρέστι, 20 Ιουλίου 1797».

Παρατηρούμε ότι ο Κομμητάς στα κείμενά του αυτά, δικαιολογεί τη θέση του διδασκάλου Μακραιού, ο οποίος υπογραμμίζει τη διαφορετική σημασία του θεολογικού και του επιστημονικού λόγου στην ερμηνεία του πλανητικού συστήματος. Επίσης παραθέτει αποσπάσματα από την Παλαιά Διαθήκη, από τους «Ψαλμούς» και τον «Εκκλησιαστή», για να δείξει ότι δεν πρέπει να συγχέουμε τον θεολογικό με τον επιστημονικό λόγο και ότι οι λόγιοι δεν πρέπει να μπερδεύουν τα θεολογικά μηνύματα της Παλαιάς Διαθήκης με τις επιστημονικές ανακαλύψεις των νεότερων φυσικών φιλοσόφων. Παράλληλα, εφιστά την προσοχή στην ερμηνευτική προσέγγιση του λόγου της Παλαιάς Διαθήκης, που αφορά στο θέμα της στερέωσης της οικουμένης από τον Θεό, της ασάλευτης θέσης της Γης και της ανθρωποκεντρικής προσέγγισης στο κοσμολογικό ζήτημα²²⁴⁴.

²²⁴²Πλάτων, *Πολιτεία Ζ-Η*, Βιβλίο Έβδομο - Όγδοο - Περί Δικαίου, Βιβλίο Ζ', τόμος 4^{ος}, ..., ό. π., 533b, σ. 87 όπως αναφέρει ο Κομμητάς, «*Πάρεργα ή κόσμου συντήρησις, εν διαλόγοις δυσί*», Κώδικας 1228, ..., ό. π., φ. 56.

²²⁴³Ο. π., 525a-b, σ. 59.

²²⁴⁴Π. Ν. Τρεμπέλας (1976), *Η Παλαιά Διαθήκη μετά συντόμου ερμηνείας*. Τόμος Α' (*Ψαλμοί*), Αθήναι: Έκδοση Αδελφότητας Θεολόγων «Ο Σωτήρ». «Εποίησε σελήνη εις καιρούς, ο ήλιος έγνω την δύσιν αυτού» (*Ψαλμός* 103, σ. 19), που αποδίδεται: «Εποίησεν ο Κύριος την σελήνην προς προσδιορισμόν των

Γνωρίζοντας λοιπόν ο ίδιος ο Κομμητάς, την ηλιοκεντρική θεωρία του Αρίσταρχου του Σάμιου, τη θεωρία των Πυθαγορείων και τις θεωρίες των Προσωκρατικών Ελλήνων φιλοσόφων, την Πλατωνική και Αριστοτελική φιλοσοφία, αλλά και τα πορίσματα των νεότερων φυσικών φιλοσόφων, την επανάσταση με τη χρήση του τηλεσκοπίου και την παραχώρηση των γεωκεντρικών αξιωμάτων στην ηλιοκεντρική θεωρία, εφιστά την προσοχή στο θέμα της θεολογικής και της επιστημονικής αντιμετώπισης του πλανητικού συστήματος και της κεντρικής θέσης του ανθρώπου στη Γη.

Έτσι, με το εισαγωγικό κείμενο του 56^{ου} φύλλου, του κώδικα 1228, ο Κομμητάς επισημαίνει προς αυτούς, με τους οποίους θα διαλεχθεί στο κείμενό του, τις υποστηριζόμενες θέσεις του Μακράιου για το γεωκεντρικό σύστημα. Από τα λεγόμενά του, διαφαίνεται ότι γνωρίζει κατ' αρχάς, ότι ακόμη, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, η επιστημονική κοινότητα δεν έχει αποφασίσει, για το αν ισχύει το ηλιοκεντρικό ή το γεωκεντρικό σύστημα στην κοσμολογική θεώρηση των ανθρώπων. Δεν υπάρχει ακόμη η θεωρητική επιστημονική διαβεβαίωση και γι' αυτό συνιστά αυτοσυγκράτηση. Με τα επιστημονικά θέματα, τονίζει ότι δεν αστειεύονται και ότι ο ίδιος, πριν συνάψει τους διαλόγους, μελέτησε προσεκτικά τις θεωρίες. Επειδή, είναι θέμα παιδείας θα πρέπει να πάρουν θέση, διότι οι μαθητές πρέπει να διδαχθούν την ορθή γνώση. Ο Θεσσαλός λόγιος δηλώνει ότι αγαπά τη σοφία της Παιδαγωγικής και ξεκαθαρίζει ότι σε θέματα επιστημονικά δεν πρέπει να λαμβάνουν απόλυτες θέσεις, αλλά περισσότερο εμπειριστατωμένες και αυτές που πειραματικά εξηγούν καλύτερα και απλούστερα τα φαινόμενα, στηριζόμενοι στη λογική, την οποία πρέπει να ακούνε πρόθυμα, να ασχολούνται σοβαρά και να μην προτιμάνε να αστειεύονται, με επιστημονικά ζητήματα, αλλά να είναι όσο γίνεται αντικειμενικοί.

Παράλληλα, με το εισαγωγικό αυτό κείμενο, ο Κομμητάς ψέγει, όπως θα παρατηρήσουμε παρακάτω, αυτούς που συγχέουν την επιστήμη με τη θεολογία, αυτούς που απολυτοποιούν την επιστήμη, που δεν τοποθετούν ως βάση της επιστήμης τη λογική και εμπλέκουν τους υποκειμενικούς ισχυρισμούς με τις αντικειμενικές επιστημονικές θεωρήσεις.

Μέσα από δύο διαλόγους, του Κριτόβουλου και του Πολύφημου, ο Κομμητάς θέλει να αποδείξει ότι οι θέσεις του διδασκάλου Μακράιου είναι ορθές. Δεν μπορούν να μπερδεύονται η ψυχή, ο νους και οι αισθήσεις, διότι «ψυχή γαρ και νους αισθήσει ἄληπτα»²²⁴⁵. Το να θεολογεί κανείς για τα άστρα και να αστρονομεί στη θεολογία είναι αποτόπιο.

Στον διάλογο μεταξύ του Κριτόβουλου και του Πολύφημου θα πει ο Πολύφημος: «το ἄπειρον ἢ ἐν ἐστί σῶμα ἢ πολλά καὶ ἢ μὲν ἐν καὶ ἀπλούν ἢ μικτόν καὶ ἀπλούν μὲν τὸν κόσμον φύσις ἀδύνατον, μικτόν δ' ἄπειρον οὐκ ἐστίν. Οὗτο μὲν ἀν τῶν ἐξ ὧν τὰ σύνθετα νοησεῖν ἀπειρότερα· εἰ δὲ πολλά, εἰ μὲν πάντα, ἐστί τὸ ὅλον τῶν μικτῶν ἀπειρότερον καὶ ἀπείρου ἐστὶ ἀπειρότερον [...] ἄρα ὁ κόσμος οὐκ ἐστὶν ἄπειρος»²²⁴⁶.

Και ο Κριτόβουλος θα απαντήσει «Ἐνεργεῖα μὲν ἄπειρος λέγε μόνος ὁ Θεός, φύσιν ὧν ἀκροτάτη, μηδὲν υλικόν πάσχουσα, μηδὲ σωματικόν καὶ μὴ τὴν ἀρχὴν μῆτε πέρας ἔχουσα»²²⁴⁷.

εποχῶν καὶ τῶν καιρῶν τοῦ ἔτους καὶ τῶν εορτῶν, ὁ ἥλιος δὲ, ὡς νὰ ἦτο διὰ νοῦ προικισμένος, γνωρίζει καὶ τὴν ὥραν καὶ τὸ σημεῖον τῆς δύσεώς του». «Καὶ ἀνατέλλει ὁ ἥλιος καὶ εἰς τὸν τόπον αὐτοῦ ἔλκει» (*Εκκλησιαστής*, κεφ. Α', στίχ. 5), που μεταγράφεται ἀπὸ τὸν Π. Ν. Τρεμπέλα, ὡς ἐξῆς: «Καὶ ὁ ἥλιος ἀνατέλλει καὶ βασιλεύει καὶ κατευθύνεται εἰς τὸν τόπον ἀπὸ τοῦ ἀνέτειλε».

²²⁴⁵ Κομμητάς, *Πάρεργα ἢ κόσμου συντήρησις, ἐν διαλόγοις δυοῖν*, ..., ὁ. π., φ. 59.

²²⁴⁶ Ο. π., φ. 61.

²²⁴⁷ Ο. π., φ. 61.

Ενώ ο Πολύφημος θα ανταπαντήσει: «[...] όθεν λέγω άπειρος ο κόσμος και τον κοσμοπλάστην θαυμάζων, πώς εμεγαλύνθη, βοώ, τα έργα σου Κύριε, πάντα εν σοφία εποίησας [...]»²²⁴⁸.

Και ο Αριστόβουλος συναινεί: «Θεολογείν εν άστρεσι και αστρονομείν εν θεολογία· το αποπώτατον. Άλλαι μεν αι αρχαί της ιεράς θεολογίας, άλλαι δε της αστρονομίας· της μεν φυσικαί, της δ' υπερφύσιν, εκ μόνες αποκαλύψες γινώσκει. [...] η θεολογία διττή εστί φυσική και εξ αποκαλύψες· την μεν ουν φυσική ουδεμία των υποθέσεων αντίκειται»²²⁴⁹.

Ο Κομμητάς υποστηρίζει και τη θέση του Μακραίου ότι ο Χριστός ερχόμενος στον κόσμο δεν μίλησε ούτε για Αστρολογία ούτε για Φυσιολογία. Την ίδια άποψη υποστηρίζουν ο Παλαίφατος και ο Αριστόβουλος: «ο Χριστός ελθών, ουδέν περί αστρολογίας ή φυσιολογίας είρηκεν. Ου μεν ήλθε διδάξαι τους αυτούς αστρονομείν, αλλά δείξαι πώς χρη βιούν. Προς τίνα λόγον της φύσεως αυτή βαίνει η ηθική, ην ο Χριστός ημάς edίδαξεν. Οι Πατέρες της Εκκλησίας ουδέν σύστημα καθόλου απεδέξαντο γινώσκοντες. [...] αστρονομείν μεν, ου συμπεράνω θεολογικώς· θεολογείν δε, ουκ αστρονομικώς»²²⁵⁰.

Ο Κομμητάς στα χειρόγραφα του αυτά παραθέτει αποσπάσματα από την Παλαιά Διαθήκη και υπερασπίζεται τη θέση του διδασκάλου, που στηρίζεται στην αριστοτελική φιλοσοφία, αλλά και στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη.

Ο λόγιος θέλει να αποδείξει τη διαφορετική σημασιολογία στον θεολογικό και τον επιστημονικό λόγο. Τονίζει ότι πρέπει να γίνεται διαχωρισμός των ρόλων της Επιστήμης και της Θεολογίας. Η Αστρονομία ως επιστήμη δεν μπορεί να ξεπερνάει τα όριά της. Ο Θεός βρίσκεται εκτός των ορίων της επιστήμης. Ο Θεός δεν αποδεικνύεται μέσα από θεωρίες και εξισώσεις. Ως Ορθόδοξος χριστιανός παρατηρεί το άκαρπο της σκέψης του μεσαιωνικού χριστιανισμού, του Ρωμαιοκαθολικισμού. Επισημαίνει τη διαφορετική εννοιολόγηση του θεολογικού λόγου στη ρήση των «Ψαλμών»: «ο Θεός στερέωσε την οικουμένη, για να παραμείνει ασάλευτος»²²⁵¹. Υπαινίσσεται ότι υπάρχει χώρος για συνεργασία, αλλά δεν μπορεί να απορροφήσει η μία την άλλη, χρειάζεται αμοιβαίος αυτοπεριορισμός. Καταγράφει γόνιμα τη συνύπαρξη της αριστοτελικής φιλοσοφίας, τα θέσφατα στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη και τις ανακαλύψεις της Αστρονομίας με τη χρήση του τηλεσκοπίου και τη σταδιακή επικράτηση του ηλιοκεντρικού συστήματος έναντι του γεωκεντρικού, το οποίο είχε αφετηρία την ηλιοκεντρική θεωρία του Αρίσταρχου του Σάμιου, τους Πυθαγόρειους και τους Προσωκρατικούς Έλληνες φυσιολόγους φιλοσόφους, ενώ οικοδομούνταν η νέα Φυσική μέσω του αναβιωτή της ηλιοκεντρικής θεωρίας - Νικολάου Κοπέρνικου. Ο Κομμητάς επιζητά την ανάπτυξη της κλασικής οντολογίας, διά του εμπλουτισμού της αρχαιοελληνικής με αυτή της Ορθόδοξης θεολογικής παράδοσης. Αναπτύσσει το οντολογικό σχήμα που εμπεριέχει την αρχαιοελληνική φιλοσοφική παράδοση, την Ορθόδοξη χριστιανική θεολογία και ενέχει τον πνευματικό και τον φυσικό-αισθητό κόσμο, την αρμονική συνύπαρξη των δύο τρόπων θεώρησης.

5.2 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αστρονομίας του Κομμητά - Κώδικας 1948

Ο Κομμητάς στον κώδικα 1948, «Περί Αστρονομίας»²²⁵² ασχολείται με την έκθεση των κυριότερων αστρονομικών φαινομένων, τα ουράνια σώματα, τα κατεστηριγμένα άστρα, τους πλανήτες, τους δορυφόρους, τους κομήτες, την τροχιά και τη σύνοδο των

²²⁴⁸Ο. π., φφ. 63-64.

²²⁴⁹Ο. π., φ. 89.

²²⁵⁰Ο. π., φφ. 88-90.

²²⁵¹Τρεμπέλα, *Η Παλαιά Διαθήκη μετά συντόμου ερμηνείας*. Τόμος Α' (*Ψαλμοί*), ..., ό. π., «Εποίησε σελήνη εις καιρούς, ο ήλιος έγνω την δύσιν αυτού» (*Ψαλμός* 103, σ. 19).

²²⁵²Στέφανος Κομμητάς, *Αστρονομία*, Κώδικας 1948, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

πλανητών, τους εννοούμενους κύκλους στον ουρανό, τη σφαίρα, τον άξονα και τους πόλους του κόσμου, τον ισημερινό²²⁵³, τη χρήση της τεχνητής ουρανίου σφαίρας²²⁵⁴, το σύστημα του παντός, τις φάσεις των πλανητών, την έκλειψη του αστέρος²²⁵⁵, την έκθεση των συστημάτων²²⁵⁶.

Αναφέρει στα αστρονομικά του χειρόγραφα για το σύστημα του Πτολεμαίου μεταξύ άλλων τα εξής: «Συστήματος κατά Πτολεμαίον έκθεσις: Το μεν συν Πτολεμαϊκόν σύστημα ώδε τάξεως έχει· ο μεν υδρόγειος σφαιρός συν τε περί και αστέρι το κέντρον του κόσμου κατήλειφε· περί δε το στοιχειώδες τούτου του κόσμου σύνταγμα (προσέχει) ο σελήνης ουρανός, είτε ο του Ερμού έπει τε και της Αφροδίτης εξής Ήλιος (περιαγόμενος) και Άρης έπειτα και τους μετά τούτον και κρόνος ανωτέρω περί της εαυτού σφαίραις και υπερτάτη η των απλανών σφαίρα και στερέωμα οι αρχαίοι εκάλουν· [...]»²²⁵⁷.

Ενώ για το σύστημα του Κοπέρνικου θα γράψει σχετικά: «Του κατά Κοπέρνικον συστήματος έκθεσις: Την δε Κοπερνικείον σύστημα τοιαύτην έχει την τάξιν. Ο μεν ήλιος εν τω του παντός κέντρω ακίνητος (τάσσεται). Υπέρ δε τον ήλιον προσεχώς μεν Ερμής, είτε Αφροδίτη, είτε γη, εν σφαίραν ης μεγάλη όνομα ετήθη· είτε Άρης, εξής Ζευς και Κρόνος έσχατος και περί την γην περιελίσσεσθαι την σελήνην· υπερτάτην δε εν απεράντοις διαστήμασιν σφαίρα των απλανών υποτίθεται πάντη ακίνητος· [...]»²²⁵⁸.

Για το σύστημα του Τύχωνα παραθέτει τα εξής: «Του κατά Τύχωνα συστήματος έκθεσις: Τύχωνι δε Βραχίου, την Κοπερνίκου υπόθεσιν επανορθώσασθαι βουλομένου αυτ(ό) δε προς δη (μηδέ) νοούν απαράδεκτον, το σύστημα ώδε τάξεως έχει [...]»²²⁵⁹.

Και για τις θέσεις των νεότερων επιστημόνων της εποχής του θα γράψει: «Φυσικού ηλιακού συστήματος έκθεσις: Οι νεώτεροι δε τους απλανείς αστέρας αυτοφύτους όντας καθάπερ ήλιος ορώντες και σώματα υπερμεγέθη οία δε και ήλιος και ακίνητα, κατά τον ήλιον και εκεί τα υπ[...] το πάσαν έχουν τινάς πλανήτας δορυφορούντας έκαστον αυτών περί αυτούς φερομένους· ώσπερ περί τον ήλιον σύστημα έκαστον ονομάσαντες φυσικόν· ως από της φύσεως ούτω λαχόν και όσα μεν τα περί έκαστον εκείνων των αστερων κινούμενα ως μήτε οράσει μήτε τηλεσκοπίοις φαινόμενα ουδέ λέγουσι· [...]»²²⁶⁰.

5.3 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αστρονομίας του Κομμητά - Κώδικας 1957

Ο Κομμητάς, στα δώδεκα αυτόγραφα χειρόγραφα του, διαστάσεων: 24 X 18,5 εκ. που περιέχονται στον κώδικα 1957, με τίτλο «Αστρονομία»²²⁶¹ αναφέρεται στις μεταβολές του φωτός της σελήνης: «Αι του φωτός της σελήνης μεταβολαί φάσεις καλούνται. Μεταβάλλεται δε το φως της σελήνης επταχώς. Εστί γαρ μετά την δύσιν του ηλίου προς δυσμάς φερομένη· πρώτον μηνοειδής· είτε διχοτόμος, έπειτα αμφίκυρτος, εξής πανσέληνος, είτε εαυτόςιν αυ αμφίκυρτος, μετά ταύτα διχοτόμος και τέλος μηνοειδής.

Φύλλο 2: Πρόβλημα: Ευρείν το φωτεινόν μέρος της σελήνης το υφ' ημών ορώμενον: Λύσις - Δείξις.

Θεώρημα: Εν ταις διαφόραις της σελήνης φάσεις το πλάτος του φωτεινού μέρους ίσον εστί του πλαγίου ημιτόνου της γωνίας της εκμηκύνσεως: Δείξις.

Φύλλο 3: Θεώρημα: Όταν η σελήνη φαίνεται ως μηνίσκος η εσωτερική του μηνίσκου καμπύλη εστί έλλειψις, ης ο μείζων άξων ίσος εστί τη διαμέτρω του δίσκου της σελήνης: Δείξις.

²²⁵³Ο. π., φφ. 1-24.

²²⁵⁴Ο. π., φ. 31.

²²⁵⁵Ο. π., φ. 35.

²²⁵⁶Ο. π., φ. 39.

²²⁵⁷Ο. π., φ. 40.

²²⁵⁸Ο. π., φ. 41.

²²⁵⁹Ο. π., φ. 46.

²²⁶⁰Ο. π., φ. 48.

²²⁶¹Βλ. Στέφανος Κομμητάς, *Αστρονομία*, Κώδικας 1957, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

Θεώρημα: Το τεφρώδες φως γίνεται αντανακλωμένου του ηλιακού φωτός από της γης προς την σελήνην και φαίνεται μετά την σύνοδον: Δείξις.

Μην λέγεται εκάστης της σελήνης περιφορά. Ο Μην καλείται περιοδικός.

Φύλλο 4: Η κίνησης της σελήνης κατά τον Τύχωνα.

Φύλλο 5: Η μέση εξίσωσις της τροχιάς της σελήνης.

Φύλλο 6: Η χρονική ανισότης.

Φύλλο 7: Η ανισότης του ηλίου, η οποία προκύπτει εκ του κεφαλαίου της αποστάσεως της σελήνης προς τον ήλιον»²²⁶².

5.4 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αστρονομίας του Κομμητά - Κώδικας 1965

Ο Κομμητάς, στα εκατόν είκοσι οκτώ αυτόγραφα χειρόγραφα της αστρονομίας, διαστάσεων: 20 X 11,5 εκ., που περιέχονται στον κώδικα 1965 με τίτλο: «Στοιχείων της Αστρονομίας τα αρχοειδέστατα»²²⁶³, εκθέτει την φυσική ανάπτυξη των κινήσεων των ουρανίων σωμάτων. Ο λόγιος παιδαγωγός γράφει σχετικά: «Περί των κεντρικών δυνάμεων ανάπτυξις φυσική της κινήσεως των πλανητών. Κεντρικαί δυνάμεις λέγονται αι δυνάμεις, ας έλαχεν εκ φύσεως έκαστον των σωμάτων σπεύδειν προς το κέντρον μολύνει και από του κέντρου φεύγειν»²²⁶⁴. «Οι μεν πλανήτες και οι κομήται περί τον Ήλιον· οι δε δορυφόροι περί τους ιδίους πλανήτας περιελισσόμενοι ου μόνον έλξεως αμοιβαίας, αλλά και άλλης τινός δυνάμεως έλαχον εκ φύσεως επ' ευθείας φέρεσθαι εκ των δυοίν τούτων δυνάμεων την αυτών περίοδον αποτελείν»²²⁶⁵.

Επίσης γράφει «περί των εν ουρανώ εννοουμένων κύκλων»²²⁶⁶ και «περί τεχνητής σφαίρας»²²⁶⁷, την οποία ορίζει ως εξής: «Σφαίρα τεχνητή λέγεται σφαίρα εκ τινός ύλης κατασκευασμένη ευ κατεργάστου, ης είδη τρία: κρικωτή, υδρόγειος και ουρανία, περί χρήσεως της τεχνητής σφαίρας»²²⁶⁸.

5.5 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αστρονομίας του Κομμητά – Κώδικας 1966

Ο Κομμητάς, στα σαράντα ένα αυτόγραφα χειρόγραφα του, που περιέχονται στον κώδικα 1966²²⁶⁹ και φέρουν τον τίτλο: «Αστρονομίας επιτόμου», διαστάσεων 19,5 X 12 εκ., πραγματοποιεί μια αξιοσημείωτη οργάνωση της διδακτικής αστρονομικής του ύλης. Με απλό και κατανοητό λόγο της εποχής προσπαθεί να την οργανώσει διδακτικά και επιστημονικά και να τη διαδώσει στους Νεοέλληνες. Καταγράφει ότι πιο σύγχρονο έχουν μεταφράσει και επεξεργαστεί οι σημαντικοί λόγιοι της εποχής του. Στο πρώτο μέρος θα γράψει: «Περί φαινομένων: Μη ευχαριστηθέντες οι άνθρωποι εις την θεωρίαν της γης, εξέτειναν τον νουν και εις τον ουρανόν και θεωρούντες τους εν αυτώ αστέρας ήρξαντο και περί τούτων να εξετάζωσι και την επιστήμην ταύτην ονόμασαν Αστρονομίαν»²²⁷⁰. Συνεχίζει με τον ορισμό της τεχνητής ουρανίου σφαίρας: «Σφαίρα ουράνιος λέγεται σφαίρα τεχνητή εξ ύλης κατασκευασμένη και έχουσα επί της επιφανείας αυτής πάντας τους εν ουρανώ ορωμένους απλανείς αστέρας εκάστης τάξεως γεγραμμένους και περιορισμένους διά τινών ειδώλων εις αστερισμούς αφ' ων και ονομάζονται. Προσέτι δε έχουσα και τινάς κύκλους εννοουμένους· και ταύτα πάντα κατά μίμησιν της του κόσμου σφαίρας. [...]»²²⁷¹.

²²⁶²Κομμητάς, *Αστρονομία*, Κώδικας 1957, ..., ό. π., φφ. 1-7.

²²⁶³Βλ. Στέφανος Κομμητάς, *Αστρονομία*, Κώδικας 1965, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²²⁶⁴Ο. π., φ. 1.

²²⁶⁵Ο. π., φφ. 2-4.

²²⁶⁶Ο. π., φ. 7.

²²⁶⁷Ο. π., φ. 34.

²²⁶⁸Ο. π., φ. 53.

²²⁶⁹Βλ. Στέφανος Κομμητάς, *Αστρονομία*, Κώδικας 1966, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²²⁷⁰Ο. π., φ. 1.

²²⁷¹Ο. π., φ. 8.

Ακολουθούν οι ορισμοί: «της σφαίρας του κόσμου, του άξονα, των πόλων, του ορίζοντα, του ζενίθ, του ισημερινού, του μεσημβρινού, των κολουρων (δύο κύκλοι μέγιστοι της του κόσμου σφαίρας διά των πόλων του κόσμου διερχόμενοι και του σημείου της ισονυχτίας και των ηλιοστασίων), τα επί του ζωδιακού»²²⁷².

Μας παρέχει την πληροφορία ότι επινοήθηκαν πολλά και διάφορα συστήματα, για να εξηγηθούν τα ουράνια φαινόμενα, αλλά τα επιστημότερα είναι τα τρία γνωστά. Ενημερώνει τους μαθητές του, ότι το σύστημα του Κοπέρνικου είναι αυτό που αποδέχονται όλοι οι σοφοί, επειδή ως φυσικότερο εξηγεί τα ουράνια φαινόμενα. Και δίδει προς κρίση των διδασκομένων τα τρία αστρονομικά συστήματα: του Πτολεμαίου, του Τύχωνα και του Κοπέρνικου: «σύστημα λέγεται η τάξις των μερών του παντός και μάλιστα γης και πλανητών, ην έχουσιν προς το κέντρον του κόσμου και προς τους απλανείς αστέρας· ήτις δύναται φυσικότερον να εξηγήσει τα ουράνια φαινόμενα. Συστήματα επινοήθησαν πολλά και διάφορα προς εξήγησιν των εν ουρανώ φαινομένων. Τα δε επιστημότερα είναι τρία: Το του Πτολεμαίου, το του Κοπερνίκου, το του Τύχωνος. Τούτων δε το του Κοπερνίκου αποδέχονται πάντες οι σοφοί επειδή ως φυσικότερον εξηγεί τα φαινόμενα εν ουρανώ. Ίνα δε και οι ημείς πληροφορηθώμεν εις τους λόγους εκάστων, εξετάσωμεν πρώτον τα κυριότατα αφ' όσα προαπαιτούνται εις ανάπτυξιν εν τοις συστήμασι είτε δε εκθέσομεν και αυτά τα συστήματα»²²⁷³.

Ως παιδαγωγός ο Κομμητάς δεν παίρνει θέση στις ιδεολογικές διαφωνίες των λογίων. Στο διδακτικό του εγχειρίδιο δίδει τα προαπαιτούμενα, που πρέπει να γνωρίζουν οι μαθητές, για να μελετήσουν αυτά τα συστήματα, που ερμηνεύουν τα ουράνια φαινόμενα και αυτά είναι τα εξής: «τι σημαίνει τροχιά, σύνοδος, αντίθεσις, συζυγία, φάσεις αστέρος, έκλειψις αστέρος, οι κηλίδες (λέγονται σκοτεινά τινά μέρη βλεπόμενα εις την επιφάνειαν των ουρανίων σωμάτων), οι δεσμοί (λέγονται τα σημεία, καθ' α τέμνουσιν αι τροχιαί των πλανητών την εκλειπτικήν), η έγκλισις (λέγεται η γωνία η περιεχομένη υπό της τροχιάς πλανήτου τινός και της εκλειπτικής)»²²⁷⁴.

Παραθέτοντας τις επιστημονικές λεπτομέρειες, που δεικνύουν διδάσκαλο, που πριν εκθέσει τη διδακτική του ύλη, την έχει αφομοιώσει πλήρως και προσπαθεί να την απλοποιήσει, για να γίνει κατανοητή στους μαθητές του, περιγράφει διεξοδικά το κάθε σύστημα που ερμηνεύει τα ουράνια φαινόμενα, ώστε να αποτελέσουν για τους μαθητές του, πηγή επεξεργασίας και συνάμα καλλιέργειας της κριτικής τους σκέψης.

Θα εκθέσουμε την παιδαγωγική σκέψη του Κομμητά για να φανεί η επιστημονική-παιδαγωγική του υπευθυνότητα. Ο διδακτικός του λόγος είναι επεξηγηματικός και γίνεται με την παράθεση σχημάτων, για να μπορούν οι μαθητές να αντιληφθούν τις ουράνιες κινήσεις. Παραθέτουμε αυτούσιο τον λόγο του για να διαπιστώσουμε τις θέσεις του για τα τρία πλανητικά συστήματα της εποχής του:

«Σύστημα το κατά Πτολεμαίον: Η μεν τάξις των σωμάτων, κατά το του Πτολεμαίου σύστημα τοιαύτη. Εν τω κέντρω του παντός κείται η Γη μετά του αέρος και πυρός· έπειτα ο ουρανός της σελήνης, είτε ο του Ερμού, μετά ταύτα ο της Αφροδίτης, εξής ο του Ηλίου, κατόπιν ο του Άρεως είτε ο του Διός, έπειτα ο του Κρόνου και επάνω πάντων η των απλανών αστέρων σφαίρα· μετά ταύτα δύο κρυστάλλινοι ουρανοί και επάνω πάντων, άλλη τις σφαίρα, πρώτον κινούμενον καλουμένη. Τα δε φαινόμενα εξηγούνται με τούτον τον τρόπον· [...] πάντες οι πλανήται φέρονται περί τον Ήλιον ως περί κέντρον και τα επικύκλια ανόητα πλάσματα και οι στερεοί ουρανοί παρά φύσιν· το δε να αφαρπάζονται αι των άλλων σφαίραι και να καταναγκάζονται να φέρονται και την ημερησίαν κίνησιν,

²²⁷²Ο. π., φφ. 8-14.

²²⁷³Ο. π., φ. 24.

²²⁷⁴Ο. π., φ. 25.

τούτο είναι ανόητον πλάσμα, ως τη φύσει αδυνατότατον. Διά τούτο το σύστημα τούτο ως μηδέν κατά φύσιν εξηγούν, απέρριπται υπό πάντων»²²⁷⁵.

Στα φύλλα 33-37 καταγράφει το σύστημα το «κατά Κοπέρνικον» με επιστημονική λεπτομέρεια της παιδαγωγικής του ύλης, μέσω σχημάτων, τα οποία είναι παραστατικότερα. Ο σχεδιασμός δείχνει σκληρή επιστημονική προσπάθεια και ιδιαίτερη επιμέλεια να καταγράψει την εξήγηση των φαινομένων, την τάξη των πλανητών, τις τροχιές τους, το άνισο των ημερών και των νυκτών, τον άξονα της Γης.

Αξίζει να καταγραφεί το συμπέρασμά του Θεσσαλού λόγιου για το Κοπερνίκειο σύστημα, το οποίο θα επικρατήσει παγκοσμίως σε λίγα χρόνια, μετά τον θάνατό του: «Φυσικώτατα αποδεικνύεται και εξηγούνται τα φαινόμενα, διά του συστήματος τούτου, ώστε δεν μένει μήτε η παραμικρά αμφιβολία. Και το να κινείται η Γη γύρω από τον Ήλιο ως πλανήτης δεν είναι παντελώς απίθανο, μάλιστα δε φαίνεται και πολύ πιθανό, επειδή και οι άλλοι πλανήτες είναι σώματα σκοτεινά και αφεγγή, καθώς και η Γη και όμως κινούνται γύρω από τον Ήλιο και η φύση διδάσκει αυτή, αν μετά λόγου στοχασθεί κάποιος, ότι ο Ήλιος ως αυτόφωτος έπρεπε να ηρεμεί στο μέσο των πλανητών και της Γης και ως αφεγγή σώματα να περιφέρονται γύρω από αυτόν και να απολαμβάνουν το φως του. Και αν η Γη περιστρέφεται γύρω από τον άξονά της ούτε αυτό είναι παράδοξο, επειδή φαίνονται μέσω των τηλεσκοπίων, ότι κάνουν το ίδιο και οι άλλοι πλανήτες και μάλιστα, διά της κινήσεως αυτής ελευθερούνται ο παν από της κινήσεως περί την Γην εις εικοσιτέσσαρας ώρας με άρρητον ταχύτητα και δεν φαίνονται δύο εν ταυτώ εναντίαι κινήσεις. Και επειδή η Γη κινείται μετά της ατμοσφαίρας περί τον άξονα αυτής, δεν συμβαίνει ουδέν παρά φύσιν εις τα εκτός της επιφανείας αυτής»²²⁷⁶.

Ο Κωφιώτης λόγιος λαμβάνοντας υπόψη τις επιστημονικές παρατηρήσεις των τηλεσκοπίων αποφαινεται ότι δεν παρατηρεί κάτι παρά φύσει στο Κοπερνίκειο σύστημα και πιστεύουμε ότι αυτές του οι θέσεις είναι αδιάψευστος μάρτυρας της βαθιάς επιστημονικής του εντρύφησης στο αντικείμενο της Αστρονομίας, αν και δεν ήταν επαγγελματίας αστρονόμος.

Στα φύλλα 37-38 εκθέτει το σύστημα, του Τύχωνα, για το οποίο θα συμπεράνει τα εξής: «όσα ομολογούνται γίνονται τεχνηέντως, για να μην κινηθεί η Γη, για να θεωρηθεί η Γη ως ακίνητη, διότι αυτή η κίνηση φαίνεται απαράδεκτη στον δημόδη νου. Δεν έχει όμως την απλότητα, που απαιτείται, για να ερμηνευτεί το κατά φύσιν και η άπειρος ταχύτης της ημερησίας κινήσεως, μένει πάλι στον νου ακατάληπτος και επειδή έγινε μόνο για ευχαρίστηση του δημόδους όχλου και ήταν εφεύρημα της οξύτητας του νου, αυτού που το εφηύρε, αλλά δεν εξηγεί όμως φυσικώς και απλώς τα φαινόμενα». Στην παράγραφο αυτή, ο Κομμητάς, διακρίνει τον δημόδη από τον επιστημονικό νου και παραδέχεται, το επίπλαστο του Τυχώνειου συστήματος, του οποίου οι θέσεις δεν ικανοποιούν πλέον, τον επιστημονικό νου, που χρησιμοποιεί τη μέθοδο της παρατήρησης μέσω των τηλεσκοπίων.

Στα φύλλα 38-41, κάνει λόγο για το «σύστημα των Νεωτέρων ή Φυσικόν» και γράφει τα ακόλουθα: «Το Σύστημα του Κοπερνίκου εξηγεί φυσικώτατα τα φαινόμενα και συγχρόνως, αυτό δέχονται και οι αστρονομούντες. Ακόμη και η δυσχέρεια της περιφοράς της Σελήνης γύρω από τη Γη, που τους έφερε κάποιες δυσκολίες, λύθηκε με την βοήθεια των τηλεσκοπίων, γιατί βρήκαν ότι και γύρω από τον Δία και από τον Κρόνο περιφέρονται δορυφόροι ή Σελήνες και γι' αυτό υπήρξε ως απόδειξη η επιστημονική παρατήρηση. Η επιμονή στην επιστημονική παρατήρηση, τους ανάγκασε να εμμένουν στις έρευνές τους, μέχρι που ανακάλυψαν ότι γύρω από τον Ήλιο περιστρέφονται εννέα πλανήτες: ο Ερμής, η Αφροδίτη, η Γη, ο Άρης, ο Πιάζης, ο Όλβερους, ο Ζευς, ο Κρόνος, ο Ουρανός ή Έρσελος. Δορυφόρος της Γης είναι η Σελήνη, ο Δίας έχει τέσσερις δορυφόρους, ο Κρόνος επτά και

²²⁷⁵Ο. π., φφ. 32-33.

²²⁷⁶Ο. π., φ. 37.

ο Ουρανός οκτώ, που περιοδεύουν κάτω από το πλάτος του Ζωδιακού, με ίδιες τροχιές»²²⁷⁷. Η περιφορά των πλανητών γίνεται μέσω δύο δυνάμεων της φυγοκέντρου και της κεντρομόλου. Στο συμπέρασμά του και πάλι ο Κομμητάς υπογραμμίζει ότι παρέθεσε τις γνώμες «περί των συστημάτων», με αποδείξεις, επιχειρήματα και παρά τη συμφωνία του με τους νεότερους επιστήμονες και τον Κοπέρνικο, αφήνει τον καθένα στην ελευθερία της κριτικής σκέψης, της επιλογής και της αποδοχής όποιου συστήματος του φανεί ορθότερο, αρκεί να το τεκμηριώνει και να είναι υπεύθυνος της παραδοχής του. Έτσι, ο Κομμητάς δίνει στους αναγνώστες του τα όρια του ιδεατού κριτικά σκεπτόμενου ανθρώπου, ενώ συνάμα δείχνει τον επιστημονικό δρόμο για το απροκατάληπτο της σκέψης.

5.6 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αστρονομίας του Κομμητά – Κώδικας 1967

Ο κώδικας 1967²²⁷⁸ περιέχει πενήντα ένα αυτόγραφα χειρόγραφα αστρονομίας του Κομμητά, διαστάσεων: 20 X 12,5 εκ., με τίτλο: «Αστρονομίας επιτόμου». Τα περισσότερα κεφάλαια του κώδικα 1966 και 1967 είναι ίδια, ενώ αυτό που διαφοροποιεί τα γραφόμενα είναι ο λόγος, ο οποίος είναι αλλαγμένος και αποτελεί υπόδειγμα της στάσης του λογίου, για απλοποίηση του γραπτού λόγου στην κοινή ελληνική χάρη της κατανόησης των αναγνωστών.

Εδώ ο Κομμητάς περιγράφει τον ουρανό, τον Ήλιο, τη Σελήνη, τα άστρα και τους αστέρες, το φαινόμενο του «προσπίπτειν» στις όψεις των ανθρώπων της αποστάσεως και του πλησιάζματος της Σελήνης από τον Ήλιο, γράφει για την Αφροδίτη, τον Έσπερο και τον Εωσφόρο, για τη θέση του Ερμή, παρουσιάζει τον Δία, ορίζει τη θέση του Άρη, απεικονίζει γλαφυρά τις θέσεις των πλανητών, επεξηγεί το φαινόμενο της διαφοράς της διάρκειας του ηλίου πάνω και κάτω από τη Γη, καταγράφει την έκλειψη του ηλίου, επεξηγεί το φαινόμενο του Γαλαξία και προσδιορίζει τη σημασία του κομήτη²²⁷⁹.

Έπειτα συνεχίζει με την καταγραφή μιας σειράς σημαντικών όρων, που συνετέλεσαν τα μέγιστα στη δημιουργία της σύγχρονης αστρονομικής επιστήμης. Επεξηγεί τις ορολογίες και τους ορισμούς της Ανατολής, της Δύσης, του αστερισμού, του ζενίθ, του ναδίρ, του μεσημβρινού, του εκλειπτικού κύκλου, των τροπικών, των πολικών, των κολούρων, αναφέρεται στο πλάτος του ζωδιακού κύκλου, στην κρικωτή σφαίρα, στον κορυφικό κύκλο. Επίσης, γίνεται λεπτομερειακή αναφορά στα ζώδια, στα αστρικά συμπλέγματα και την πυξίδα²²⁸⁰.

Στο τέλος του κεφαλαίου, του κώδικα 1967, ο λόγιος καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: «Ούτως ουν εκτιθέμενοι τα μέρη του κόσμου, και αναπτύσσοντες τα πάντα νόμοις φυσικοίς, οι φιλόσοφοι, καλούσι το τοιούτο σύστημα, σύστημα φυσικόν του κόσμου». Ο Κομμητάς επαινεί τον αγώνα των φιλοσόφων να αναπτύξουν τα πάντα σε νόμους φυσικούς και αυτό το σύστημά τους να το αποκαλούν φυσικό σύστημα του κόσμου, δεικνύοντας ταυτόχρονα τη στενή σύνδεση της φιλοσοφικής σκέψης με τις φυσικές επιστήμες, καθώς και την εμφατική στροφή της φιλοσοφικής έρευνας στη μελέτη της φύσης.

²²⁷⁷Ο. π. φφ. 38-41.

²²⁷⁸Στέφανος Κομμητάς, *Αστρονομία*, Κώδικας 1967, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²²⁷⁹Ο. π., φφ. 1-7.

²²⁸⁰Ο. π., φ. 7.

5.7 Αυτόγραφα χειρόγραφα «Στοιχείων της Σφαιρικής τα αρχοειδέστατα» του Κομμητά - Κώδικας 1970

Ο κώδικας 1970²²⁸¹, αποτελείται από είκοσι εννέα αυτόγραφα χειρόγραφα του Κομμητά, διαστάσεων: 20 X 12 εκ., που φέρουν τον τίτλο: «Στοιχείων της Σφαιρικής τα αρχοειδέστατα». Εδώ εμπεριέχονται χειρόγραφα του κλάδου της Σφαιρικής - Αστρονομίας.

Στο πρώτο τμήμα με τίτλο: «Περί των επί της επιφανείας της Σφαίρας κύκλων», ο Κομμητάς παραθέτει τους εξής ορισμούς: α': Σφαιρική λέγεται η επιστήμη εκείνη, ήτις καταγίνεται περί τα σχήματα, όσα γίνονται εκ των επί της επιφανείας της σφαίρας καταγεγραμμένων κύκλων. β': Σφαίρα δε εστί σχήμα στερεόν υπό μιας επιφανείας περιεχόμενον, προς ην άπασαι αι προσπίπτουσai ευθείαι αφ' ενός σημείου των εντός αυτής κειμένων ίσαι αλλήλαις εισί' το δε σημείον εκείνο λέγεται κέντρον της Σφαίρας. Ακολουθούν οι ορισμοί της διαμέτρου της σφαίρας, του άξονα, των πόλων και έπειτα τα πορίσματα και τα θεωρήματα²²⁸².

Το δεύτερο τμήμα φέρει τον τίτλο: «Περί σφαιρικών τριγώνων» όπου δίδει τον ορισμό: «τρίγωνον σφαιρικόν λέγεται το επί της επιφανείας της σφαίρας υπό τόξων τριών μεγίστων κύκλων συγκροτούμενον και έπειτα ακολουθούν προτάσεις και θεωρήματα»²²⁸³.

Στο τρίτο τμήμα με τίτλο: «Περί Σφαιρικής Τριγωνομετρίας» ορίζει τα εξής: «Τριγωνομετρία Σφαιρική λέγεται η μέθοδος, δι' ης ευρίσκονται τα μέτρα των πλευρών ή τόξων, και γωνιών των σφαιρικών τριγώνων διά των ημιτόνων, εφαπτομένων και τεμνουσών. Ακολουθούν προτάσεις και θεωρήματα»²²⁸⁴.

Ας σημειωθεί ακόμη ότι σχετικά με την Σφαιρική, ο Μεθόδιος Ανθρακίτης στο «Προοίμιο» της «Οδού Μαθηματικής» γράφει για την πυθαγόρεια διαίρεση των Μαθηματικών: «εις τέσσερα, η Μαθηματική διαιρείται μέρη, Αριθμητικήν φημί, Μουσικήν, Γεωμετρίαν, και Σφαιρικήν, ταυτόν δ' ειπείν Αστρονομίαν»²²⁸⁵. Ενώ την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, με τον όρο Γεωμετρία εννοούμε κατά κύριο λόγο την Ευκλείδειο Γεωμετρία και δευτερευόντως τα «Σφαιρικά» των Θεοδοσίου και Πρόκλου²²⁸⁶.

Αναμφίβολα, «η Σφαιρική Τριγωνομετρία σήμερα έχει άπειρες εφαρμογές στη ναυτιλία και στην Αστρονομία και ενδιαφέρει άμεσα, όσους ταξιδεύουν, αλλά και αυτούς που ασχολούνται με τη μελέτη της Αστρονομίας»²²⁸⁷.

Τώρα όσον αφορά στη «Σφαιρική» του Κομμητά, ο λόγιος είχε μελετήσει «τα Σφαιρικά» του Θεοδοσίου του Τριπολίτου. Ο ορισμός της σφαίρας του Θεοδοσίου, όπως και η δομή του κειμένου μοιάζει μ' αυτόν του Κομμητά και τη δομή των χειρογράφων του αντίστοιχα²²⁸⁸. «Ο Θεοδόσιος ασχολήθηκε με τη Γεωμετρία της σφαίρας, η οποία ήταν απαραίτητη ως συμπλήρωμα των «Στοιχείων» του Ευκλείδη. Η έλλειψη της γεωμετρίας της σφαίρας από τα «Στοιχεία» του Ευκλείδη, οφειλόταν σε μια παλιά παράδοση, όπου η σφαίρα μελετάται κυρίως ως αστρονομική οντότητα παρά ως γεωμετρική»²²⁸⁹.

²²⁸¹ Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχείων της Σφαιρικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1970, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²²⁸² Ο. π., φφ. 1-10.

²²⁸³ Ο. π., φφ. 11-19.

²²⁸⁴ Ο. π., φφ. 19-29.

²²⁸⁵ Μαρία Τερδήμου, *Τα Μαθηματικά / Αριθμητική*, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία ...*, ό. π., σσ. 129-130.

²²⁸⁶ Μαρία Τερδήμου (2003), *Τα Μαθηματικά: Γεωμετρία - Ευκλείδειος Γεωμετρία*, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία...*, ό. π., σ. 196.

²²⁸⁷ Χρήστος Πέππας Ι. (2006), *Σφαιρική Τριγωνομετρία*, Αθήνα: Ίδρυμα Ευγενίδου, πρόλογος.

²²⁸⁸ Βλ. Θεοδοσίου *Σφαιρικών*, Βιβλίον Α', <http://anemi.lib.uoc.gr>, σ. 1.

²²⁸⁹ Μαρία Μάντζιαρη (2015), *Σφαιρική Τριγωνομετρία μια ιστορική αναδρομή με έμφαση στις γεωμετρικές έννοιες και στο σύγχρονο τυπολόγιο*, Διπλωματική Εργασία, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, σ. 16.

Συνεπώς, ο Κομμητάς, όπως και ο Θεοδόσιος ήθελε να δημιουργήσει ένα εγχειρίδιο, για να διευκολύνει τη μελέτη της πρακτικής Αστρονομίας. Το κείμενο ήταν προορισμένο για αναγνώστες που έρχονταν για πρώτη φορά σε επαφή με τη Γεωμετρία της σφαίρας. Η σφαίρα από τους δύο λόγιους ορίζεται κάτω από αστρονομική θεώρηση, παραλληλίζοντάς την με την εικόνα του σύμπαντος. Και στα δύο κείμενα υπάρχει μια πλήρης ευκλείδεια τάξη και είναι καλοδομημένα γεωμετρικά έργα.

5.8 Η αστρονομική σκέψη του Κομμητά, μέσα από τα χειρόγραφα της «Αστρονομίας» του

Ο Κομμητάς έχοντας αφομοιώσει τα επιτεύγματα της μεγάλης επιστημονικής επανάστασης του 17^{ου} αιώνα και του 18^{ου} αιώνα, όσον αφορά στην Αστρονομία, μεταφέρει στους επτά κώδικες «περί Αστρονομίας», που συγγράφει, όλη αυτή τη μεγάλη πρόοδο που είχε επιτευχθεί, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε παρατηρησιακό επίπεδο. Ως διδάσκαλος-παιδαγωγός απλοποιεί και συστηματοποιεί τα πορίσματα των Ευρωπαίων επιστημόνων από τον κλάδο της ουράνιας Μηχανικής και της παρατηρησιακής Αστρονομίας, τα οποία προέκυψαν από την επινόηση των νέων τύπων τηλεσκοπίων – αχρωματικών και κατοπτρικών. Φαίνεται να γνωρίζει τον αστρικό κατάλογο του Τζον Φλάμστηντ. Είχε μελετήσει για την αποπλάνηση του φωτός, που ανακαλύπτει ο Μπράντλεϋ. Είχε διαβάσει το πολύτιμο βοήθημα για τη ναυτιλία του Μάσκελιν που εκδόθηκε το 1767, γνωρίζει για τον πλανήτη ουρανό που ανακάλυψε το 1779 ο Ουίλιαμ Χέρσελ, την ανακάλυψη του πρώτου αστεροειδούς, το 1801 από τον αστρονόμο Τζ. Πιάτσι, για το φασματοσκόπιο που χρησιμοποιεί το 1802 ο Ουίλιαμ Βόλαστον που σηματοδοτεί την απαρχή της Αστροφυσικής.

Ο Κομμητάς γνώριζε την παράδοση της βυζαντινής Αστρονομίας, τα στοιχεία της ναυτικής Αστρονομίας που μεταφέρονται από την ελληνιστική περίοδο και ιδιαίτερα από τον Πτολεμαίο και τη Σχολή της Αλεξάνδρειας, αλλά συγχρόνως, βιώνει τη φάση ανακατάταξης των κλάδων των θετικών επιστημών και συγκεκριμένα, την επανάσταση στην νεότερη Αστρονομία για τη διάρθρωση του σύμπαντος, που πραγματοποιείται τη χρονική περίοδο πριν την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους.

Ωστόσο, ο Κομμητάς, αν και ζούσε, πριν ακόμη κυριαρχήσει απόλυτα, στην Ευρώπη η ηλιοκεντρική θεωρία του Κοπερνίκου και συμπληρώθηκε από τους Γαλιλαίο, Κέπλερ, Νεύτωνα, Κασσίνι, δεν είχε εμπλακεί στις διαμάχες των λογίων που είχαν ταυτίσει τις νέες δυτικοευρωπαϊκές επιστημονικές ιδέες με την ιδεολογία της Γαλλικής Επανάστασης και θέλησαν να μεταφέρουν τις αντίστοιχες πολιτικές αντιθέσεις στις θετικές επιστήμες.

Μολαταύτα, ο Θεσσαλός λόγιος δεν είναι αστρονόμος ούτε πραγματοποίησε αστρονομικές παρατηρήσεις και έρευνες. Επιμελημένα και επιστημονικά δεν στηρίζει το γεωκεντρικό-πτολεμαϊκό σύστημα ούτε το σύστημα του Τύχο Μπράχε (Τύχωνα). Απεναντίας, στέκεται κριτικά απέναντι στα τρία αστρονομικά συστήματα, παρατηρώντας συγχρόνως, τις ανακαλύψεις της φυσιολογίας, αλλά και τα πορίσματα σοφών ανδρών. Ως επιστήμονας παρατηρεί τις παλαιές και νέες θεωρίες για τη δομή του στερεώματος και ακολουθεί το επιστημονικό νήμα της νέας αστρονομικής σκέψης.

Οι αστρονομικές μελέτες του Κομμητά ξεκινάνε με τη στήριξη του Σέργιου Μακραίου, ο οποίος δεν αποδέχεται το Κοπερνίκειο σύστημα, καθώς δε συμφωνεί με τη θεία Γραφή. Ο μαθητής του Ευγ. Βούλγαρη, Σέργιος Μακραίος, δάσκαλος στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης, αντιδρά δυναμικά κατά του ηλιοκεντρικού συστήματος της νέας Φυσικής, αμέσως, μετά τη δημοσίευση, του «Τρόπαιου εκ της Ελλαδικής πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου», το 1797 στη Βιέννη. Ο Σέργιος Μακραίος γνωρίζει τις νέες θεωρίες, αρνείται όμως τη δυνατότητα της κίνησης πεπερασμένων σωμάτων σε άπειρο χώρο. Θεωρεί επίσης, αδιανόητο να αντιστρατευτεί στην Αγία Γραφή και υποστηρίζει ότι η Γραφή δεν προσπαθεί να διδάξει Αστρονομία.

Από την άλλη πλευρά, ο Κομμητάς στα εγχειρίδια της Αστρονομίας που ετοίμαζε να δημοσιεύσει αντλεί τα επιχειρήματά του από τα νεότερα ευρωπαϊκά επιστημονικά συγγράμματα και αποτυπώνει τα νεωτεριστικά συμπεράσματα.

Το γενικό εκπαιδευτικό επίπεδο του Κομμητά, με την αναλυτική εισαγωγική αστρονομική ορολογία αποτελεί κεφάλαιο για την εκπαίδευση των κατοίκων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, καθώς ετοιμάζεται να διαδώσει την Αστρονομία στον Ελληνισμό, μέσω των διδακτικών του εγχειριδίων, που εμπεριείχαν επιρροές από τα γαλλικά, τα ιταλικά και τα γερμανικά εγχειρίδια. Αν και η ενασχόλησή του με την επιστήμη αυτή υπήρξε ερασιτεχνική, το ενδιαφέρον του για τη διάδοση της σύγχρονης Αστρονομίας είναι έντονο παράλληλα με τη διάδοση του δυτικού τρόπου αντιμετώπισης των επιστημών και των δυτικών ιδεών στον ελληνισμό.

Αρχικά, ο Κομμητάς αναζητά τα γεωμετρικά πρότυπα για την περιγραφή των κινήσεων των πλανητών. Τον ενδιαφέρει η αξιοπιστία της γεωμετρικής πλανητικής θεωρίας του. Διατυπώνει διαρκώς, νέα, πολυπλοκότερα πλανητικά πρότυπα, τα οποία είχαν το ίδιο βασικό χαρακτηριστικό: κυκλικές τροχιές και συστήματα κυκλικών τροχιών. Στα έργα του διασώζει και συνεχίζει και την αρχαιοελληνική παράδοση της «τετρακτύος» των μαθηματικών επιστημών.

Όμως δεν κρατά τις γνώσεις για τον εαυτό του, αλλά τις μεταδίδει, διδάσκοντας στους μαθητές του μέσω της συγγραφής ιδίων έργων ή αντιγραφής αρχαιοτέρων, ή μεταφράσεως σύγχρονων, ξενόγλωσσων επιστημονικών έργων. Η ενασχόληση του με τη μελέτη της φύσης αποτελεί μεθοδολογικό γύμνασμα της νόησης και κριτική προσπάθεια ερμηνείας του κόσμου. Αποπειράται να μεταφέρει τις νέες ιδέες χωρίς να ανατρέψει την ισχύουσα παραδοσιακή προσέγγιση του Κόσμου.

Αυτή η πολυμέρεια των ενδιαφερόντων του, τον ωθεί και στην εντρύφησή του σε ζητήματα που άπτονται της κοσμολογικής υφής και τα οποία είχαν αποτελέσει το επίκεντρο της έντονης αντιπαράθεσης και αναπόφευκτα, ιδεολογικά φορτισμένης, ανάμεσα στους υποστηρικτές του γεωκεντρικού και του ηλιοκεντρικού συστήματος²²⁹⁰. Οι νεωτερικές θέσεις του προβάλλονται με τρόπο κριτικό και ταυτόχρονα εύληπτο, ενώ η διάταξη των θεματικών υποενοτήτων του, ανακαλεί στη μνήμη μας, την αντίστοιχη του «Έργου Μεταφυσικής» (*Metaphysicae Opus*) του Κρίστιαν Βολφ²²⁹¹, η οποία μάλλον ήταν γενικώς αποδεκτή, όπως αφήνει να διαφανεί και η τυπολογία του Ιώσηπου Μοισιόδακα²²⁹².

Αναμφισβήτητα, η γνώση της σχετικής προβληματικής είναι εμφανής και παράλληλα με την μνεία των υποστηρικτών του ηλιοκεντρικού συστήματος, δηλαδή του Πυθαγόρα, του Κοπέρνικου, και του Νεύτωνα, αναφέρει και αυτούς του γεωκεντρικού, δηλαδή τον Αριστοτέλη, τον Πτολεμαίο και τον Τύχωνα, του οποίου το σύστημα εξακολουθούσε να είναι εναλλακτική λύση ως προς το σύστημα του Κοπέρνικου (ή του Πτολεμαίου), κατά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα²²⁹³.

Όμως, ο Κομμητάς δεν επιδοκιμάζει τη συμβιβαστική κοσμολογική θεωρία του Τύχο Μπράχε, ο οποίος «δύο κέντρα τον ήλιον, υποτίθησι και την γην»²²⁹⁴ θεωρία που

²²⁹⁰Βλ. Ενδεικτικά Vasilios Makrides N. (1988), «Science and the Orthodox Church in the 18th and early 19th Century Greece: Sociological Considerations», *Balkan Studies* 29, σσ. 265-282.

²²⁹¹Βλ. Π. Νούτσος (1982), «Ιώσηπος Μοισιόδαξ: Ορισμός και διαίρεση της Μεταφυσικής» *Δωδώνη*, σσ. 185-192.

²²⁹²Βλ. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, σ. 104' βλ. Νούτσος, «Ιώσηπος Μοισιόδαξ» ..., ό. π., σσ. 185-192.

²²⁹³A. C. Crombie (1979), *Augustine to Galileo*. Volume II: Science in the Later Middle Ages and Early Modern Times 13th to 17th centuries I, London (= A. C. Crombie (1979), *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*. Τόμος Β': Η Επιστήμη στον Ύστερο Μεσαίωνα και στις αρχές των Νέων Χρόνων (13^{ος}-17^{ος} αιώνες). Μετάφραση: Μ. Ιατρίδου - Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., σ. 180.

²²⁹⁴Ο. π., σ. 36, § 69.

υιοθετήθηκε από τους Βικέντιο Δαμωδό, στη χειρόγραφη «Φυσιολογία» του²²⁹⁵, τον Ευγένιο Βούλγαρη, στο «Περί του συστήματος του Παντός»²²⁹⁶ και τον Γρηγοράσκο Μπαλανίδη²²⁹⁷.

Συμπερασματικά, ο Κομμητάς ακόμη και στο θέμα της επιλογής του ηλιοκεντρικού ή του γεωκεντρικού συστήματος διατηρεί κριτική και επιστημονική στάση. Εμμένει στην επιστημονική παρατήρηση και στις έρευνες με τη βοήθεια των τηλεσκοπίων. Παραθέτει τις θέσεις των εκπροσώπων των συστημάτων αναλυτικά και αφήνει στην κρίση του καθενός την επιλογή, ενώ επιδεικνύει εμφιασμένα τη στροφή της φιλοσοφικής σκέψης και στη μελέτη των φυσικών επιστημών.

²²⁹⁵ Βλ. Βικέντιος Δαμωδός, *Φυσιολογία αιτιολογική εις την κοινήν διάλεκτον αριστοτελική και νεωτερική, εν η περί των φυσικών σωμάτων εστίν ο λόγος, συντεθείσα παρά του λογιωτάτου και σοφωτάτου εν φιλοσοφία και ιερά θεολογία και εν αμφοτέροις τοις νόμοις δαφνοφόρου Βικεντίου Δαμωδού εκ πατρίδος Κεφαλληνίας*. (Για τις μορφές με τις οποίες παραδίδεται το χειρόγραφο, βλ. Γιάννης Καράς (1993), *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία, Χειρόγραφα και Έντυπα*, Τόμος Β', Οι Επιστήμες της Φύσης, Αθήνα, σσ. 102-120, Τμήμα τρίτο, «Περί των κυριότερων του κόσμου συστημάτων, ήτοι του παντός συστημάτων»: «Δεχόμεθα ουν την τυχονικήν υπόθεσιν ως αρμοδιωτέραν και πιθανοτέραν, καθάπερ μαρτυρούσιν οι πλέον έκκριτοι των αστρονόμων. Πρώτον μεν διότι πάντες φυσικός παρακινούνται να πιστεύσωσιν ακίνητον την γην, μήτε τινάς έσωθεν καταλείθεται προς το εναντίον. Δεύτερον το τυχονικόν σύστημα ανταποκρίνεται πάσι τοις φαινομένοις ως δέδεικται και πάντες μαρτυρούσιν οι αστρονόμοι. Τρίτον μάλλον συμφωνεί, ως εΐρηται, τη θεία γραφή, η οποία αποδίδωσι την κίνησιν τω ηλίω ου τη γη. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη (1982), *Ο Βικέντιος Δαμωδός, Βιογραφία-Εργογραφία 1700-1752*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, σσ. 51-52, 250 σημειώνει ότι «ο Μοσχόπουλος έδωσε διασκευασμένες μεταφράσεις και επιτομές ολόκληρο το έργο του Wolff». Για το θέμα βλ. Π. Χρ. Νούτσος (1991), «*Η Πρόσληψη των ιδεών του Christian Wolff στην Ελλάδα. Η συμβολή των Επτανησίων λογίων*», Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου (Αργοστόλι-Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986), Τόμος 4, Αργοστόλι 1991, σσ. 593-599.

²²⁹⁶ Ευγένιος Βούλγαρης (1805), *Περί Συστήματος του Παντός επίτομος έκθεσις σαφώς ως οίον τε εκ διαφόρων Φιλοσόφων ερανισθείσα υπό του Πανιερωτάτου Αρχιεπισκόπου Κυρίου Ευγενίου του Βουλγάρεως Ιεροδιακόνου έπι όντος και σχολαρχούντος εν τε Ιωαννίνους και εν τη Αθωνιάδι Ακαδημία και εν Κωνσταντινουπόλει προς ακρόασιν των παρ' αυτός μαθητιώντων. Τα νυν τύποις εκδοθείσα υπό της Αυταδελφότητος των κυρίων Ζωσιμάδων Α. και Ν. και Ζ. και Μ. επί τω διανεμηθίην δωρεάν τοις φιλεπιστήμοισιν Ελλήνων Νεανίσκοις*. Βιέννη, σ. 63: «Το τρίτον των ημίν εις έρευνας προτεθέντων ..., ει εγκριτέον εστί του κατά Πτολεμαίον, και Κοπέρνικον, το Τυχώνειον σύστημα εκ των ειρημένων ευμαρώς πάνυ επιλύεται. Ει γαρ ουχί τη φύσει αντίκειται, ως το Πτολεμαϊκόν ... ουδέ ταις ιεραΐς Σελίσιν, ως το Κοπερνικαίον ..., τη δε Αστρονομία καθ' εαυτό μάλιστα συνάδον κατεΐληπται ..., εικότως άρα αμφοτέρων εκείνων εγκρίνεται προτιμώτερον». Πρόκειται για μετάφραση του έργου υπό P. F. Fortunati, όπως είχε επισημάνει ο Μιχ. Κ. Στεφανίδης (1926), *Αι φυσικά Επιστήμαι Εν Ελλάδι προ της Επαναστάσεως. Η εκπαιδευτική επανάστασις*, Αθήναι, σ. 4' Γιάννης Καράς (1995), (Επιμέλεια, Εισαγωγή, Σχόλια, Βιβλιογραφία, Ευρετήριο), *Επιστημολογικές προσεγγίσεις στη νεοελληνική επιστημονική σκέψη. Επιλογή από έργα του Μιχαήλ Κ. Στεφανίδη*, Αθήνα, σ. 60). Για τον τίτλο του πρωτοτύπου βλ. Γ. Καράς (1984), *Η επιστημονική σκέψη στον Ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Διδακτορική Διατριβή, Μέρος Δεύτερον, Ιωάννινα, σ. 116. Βλ. σχετικά Δημήτριος Κωτσάκης (1939), «*Η Αστρονομία εν Ελλάδι κατά τον 18° αιώνα και ο Ευγένιος Βούλγαρης*», *Δελτίον της Ελληνικής Μαθηματικής Εταιρείας* 19, Ανάπτυπο, σσ. 1-13. Βλ. Γρηγόριος Καραφύλλης, «*Η έκθεση του Ευγενίου Βούλγαρη Περί συστήματος του Παντός ως μέθοδος κοσμογονίας των μαθητιώντων*, *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, αρ. 7, σσ. 75-108.

²²⁹⁷ Τρόπαιον κατά των κακώς λαμβανόντων και παρεξηγούντων τα του Μ[εγάλου] και Περιβοήτου αστρονόμου Κοπερνίκου, είτουν ως θέσιν λαμβανόντων αυτά, ουχί δε ως υπόθεσιν ψευδή εις ανάπτυξιν των δυσχερών. Φιλοπονηθέν και δεινότητης ναι μην και Ισχυροτάτοις επιχειρήμασι, και λευκοτάταις αποδείξεσι κρατυνθέν φυσικώς, μαθηματικώς και θεολογικώς εξυφανθέν. Παρά του υποδιδασκάλου της εν Ιωαννίνους Μ[εγάλης] σχολής της του Γκιόνμα της υπό της Ζωσιμαίας τετρακτύος Α. Ν. Ζ. και Μ. προστατευομένης, Γρηγοράσκου Μπαλανίδου, προτροπή των αυτοί φιλευσεβών συμπατριωτών. Κατά το αιωθ': έτος το σωτήριον. Το χειρόγραφο εξέδωσε ο Γ. Παπαγεωργίου (1994), *Ένα αγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικής Αστρονομίας. Το «Τρόπαιον κατά των Κοπερνικάνων»*, του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Δωδώνη, Παράρτημα, 52, σ. 50. σσ. 127-181: Αλλ' ουχ ότι ούτως αρατρεπτως, καθ' αυτά έχειν προς άλληλα τα εν τω παντί σώματα, ως υπό Τύχωνος υποτέθενται, ηγούμεθα αλλ' ότι μάλλον πιθανωτέραν των άλλων ούσαν, των άλλων εγκριτέαν είναι αποφαινόμεθα. Το παράθεμα βρίσκεται στη σ. 176 § 93.

6. Η επίδραση του Νευτωνισμού στο έργο του Κομμητά

«Η νευτώνεια Φυσική Φιλοσοφία εδραιώθηκε με τη δημοσίευση των δύο σημαντικότερων έργων του Ισαάκ Νεύτωνα (1642-1727): «*Των Μαθηματικών Αρχών της Φυσικής Φιλοσοφίας*», το 1687 [Cohen και Whitman], και της «*Οπτικής*», το 1704 [Newton, 1979]. Ο νευτωνισμός, ωστόσο, ως έννοια υπερβαίνει κατά πολύ την άμεση επίδραση που άσκησαν τα δύο αυτά έργα στην πνευματική ζωή της Ευρώπης. Καταρχάς, αυτό που αποκαλούσαν νευτώνεια φιλοσοφία τον 18^ο αιώνα, δεν ήταν ένα εδραιωμένο σύστημα ούτε μια οριστική σύνθεση. Ήταν περισσότερο ένα πολυσχιδές ρεύμα, που προέκυψε από τις ποικίλες ερμηνείες των έργων του Νεύτωνα και σε σημαντικό βαθμό, από τις προσαρμογές αυτών σε διάφορα πνευματικά περιβάλλοντα, σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο. Ήταν δηλαδή ένα αμάλγαμα επιστημονικών, πολιτικών και θρησκευτικών ιδεών, που μόνο εν μέρει ανάγονταν στα πρωτότυπα έργα του Νεύτωνα»²²⁹⁸.

Συχνά, οι άνθρωποι που υιοθετούσαν κάποια εκδοχή της νευτώνειας φιλοσοφίας είχαν μια ασαφή εικόνα των Μαθηματικών και των πειραματικών ερευνών του ίδιου του Νεύτωνα, αλλά κατέφευγαν σε αυτόν, προκειμένου, να επιλύσουν ζητήματα που αφορούσαν στην ανθρώπινη συμπεριφορά, στη λειτουργία του κράτους και τα θρησκευτικά δόγματα²²⁹⁹. Παρ' όλα αυτά, «ο νευτωνισμός παραμένει ο κορμός, γύρω από τον οποίο οργανώθηκε το σύστημα ιδεών και μεθόδων που οδήγησαν στη σύγχρονη επιστήμη και παρά τον πολυσχιδή χαρακτήρα του, αποτέλεσε το πρότυπο για την οργάνωση περιοχών της γνώσης, που μέχρι τότε δεν είχαν ευκαιρία να συνδεθούν με την αυστηρότητα των Μαθηματικών και τη συστηματικότητα του πειραματισμού. Συνεπώς, ο νευτωνισμός του 18^{ου} αιώνα, αποτελεί, χωρίς αμφιβολία, το διανοητικό πλαίσιο στο οποίο διαμορφώθηκε ένας λόγος για τη φύση που προσιδιάζει στον λόγο της σύγχρονης επιστήμης»²³⁰⁰.

«Είναι σαφές ότι η εισαγωγή των νευτώνειων ιδεών στον ελληνικό πνευματικό χώρο πραγματοποιήθηκε, κατά κύριο λόγο, το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Την περίοδο αυτή, βλέπει το φως, μεγάλος αριθμός επιστημονικών και φιλοσοφικών εγχειριδίων, τα οποία απευθύνονται, κατά κύριο λόγο, στους σπουδαστές του ανώτερου «φιλοσοφικού» κύκλου των ελληνικών σχολείων. Πολλά από αυτά είναι εγχειρίδια Αριθμητικής, Γεωγραφίας και εμπορικής επιστήμης, με προφανείς αποδέκτες τους νέους που προσβλέπουν στη στελέχωση των οικογενειακών εμπορικών δικτύων. Ένας εξίσου, σημαντικός αριθμός, ωστόσο, είναι εγχειρίδια Φιλοσοφίας, Φυσικής Φιλοσοφίας και ανώτερων Μαθηματικών. Με μία και μοναδική εξαίρεση - τα έργα του σχολάρχη της Πατριαρχικής Ακαδημίας Σεργίου Μακραιού (περ. 1740 - περ. 1819) - τα εγχειρίδια αυτά θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν στο σύνολό τους *νευτώνεια*»²³⁰¹.

Αφενός «οι ελληνόφωνοι λόγιοι ήταν ενήμεροι για τους προβληματισμούς που συνδέονταν με τη νέα Φυσική Φιλοσοφία και τη διάδοσή της, στα διάφορα πνευματικά περιβάλλοντα του ευρωπαϊκού χώρου» και αφετέρου, οι πηγές από τις οποίες αντλούσαν τις πληροφορίες τους δεν ήταν διαφορετικές από εκείνες που χρησιμοποιούσαν οι περισσότεροι Ευρωπαίοι στοχαστές της εποχής τους. Η γνωριμία των λογίων με τον Νεύτωνα σε όλον τον ευρωπαϊκό χώρο δεν γινόταν απευθείας από τα έργα του ίδιου, αλλά από τα συγγράμματα που είχαν συνταχθεί, με στόχο τη διάδοση των ιδεών του, ουσιαστικά

²²⁹⁸ Πατινιώτης, *Στοιχεία Φυσικής Φιλοσοφίας*, ..., ό. π., σ. 262.

²²⁹⁹ M. Patiniotis (2005), «Newtonianism» στο: M. Horowitz (2005), (Επιμέλεια), *New Dictionary of the History of Ideas* Τόμος 4^{ος}, Detroit: Charles Scribner's Sons, σσ. 1632-1638.

²³⁰⁰ Πατινιώτης, *Στοιχεία Φυσικής Φιλοσοφίας* ..., ό. π., σ. 262.

²³⁰¹ Ο. π., σσ. 263.

με όποιον τρόπο κατανοούσαν και ερμήνευαν κάθε φορά τις ιδέες αυτές οι συγγραφείς τους»²³⁰².

Στη συγκεκριμένη διαπραγμάτευση δεν θα προσπαθήσουμε, να απαντήσουμε στο ερώτημα, αν ο Κομμητάς ασπάζεται ή όχι τον νευτωνισμό, στην ορθόδοξη μορφή του, καθώς είναι δύσκολο να βρεθεί ένα μοναδικό και εσωτερικά συνεπές σύνολο ιδεών, που να μπορεί να χαρακτηριστεί ως «ορθόδοξος νευτωνισμός»²³⁰³. Θα εμμείνουμε στο κατασκευασμά του, που δεν ταυτίζεται με τις ιδέες του Νεύτωνα και θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε αν και πώς επαναθεμελιώνεται στο δικό του φιλοσοφικό πλαίσιο, πώς εντάσσονται οι όροι του, πώς συνδέονται με αυτόν και ποιος είναι ο φιλοσοφικός του στόχος.

Ενώ παράλληλα θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε την επαφή του φιλοσοφικού του στοχασμού με τις ποικίλες εκφάνσεις του νευτωνισμού και να δούμε ποια ήταν η απόκρισή του στις αναζητήσεις της νέας Φυσικής Φιλοσοφίας. Η έρευνά μας, λοιπόν, θα εστιάσει στους τρόπους με τους οποίους αποτυπώνεται στο έργο του Κομμητά, η επαφή με τις νέες μεθόδους μελέτης του φυσικού κόσμου. Πριν προχωρήσουμε, όμως, πρέπει να σταθούμε στις πηγές που χρησιμοποίησε ο λόγιος, για να κατανοήσουμε τους διαύλους, μέσω των οποίων πραγματοποιήθηκε η επαφή αυτή.

Αναμφισβήτητα, ο Κομμητάς αντιλαμβάνεται ότι η τομή που προκάλεσαν οι νεότερες θεωρίες δεν περιορίζεται στην αναίρεση ορισμένων σημείων της αριστοτελικής Φυσικής, αλλά σημαίνει ολοκληρωτική ανατροπή του παραδοσιακού κοσμοειδώλου. Κατανοεί σε βάθος τη διαδρομή που διένυσε η νεότερη Αστρονομία, για να φτάσει στην ανασυγκρότηση του κοσμοειδώλου μέσω της χρήσης του τηλεσκοπίου.

Παράλληλα, στα κείμενα των λογίων της εποχής υπάρχει μία τάση υπερτονισμού της σημασίας της «αποκέντρου δυνάμεως». Θα γραφτεί σχετικά: «Αν ενυπήρχε εις το καθ' ημάς πλανητικόν σύστημα καμμία τις ύλη μεταξύ, η οποία διά της κινήσεώς της να συμπεριφέρη του Πλανήτας, έπρεπεν αφεύκτως να εφελκύση επίσης και τους Κομήτας, ή τουλάχιστον να συγχύση αισθητικώτερα την κίνησιν των εις τον καιρόν οπού ή προχωρούσι σχεδόν κατ' ευθείαν εις τον Ήλιον ή απομακρύνουσιν απ' αυτόν, ή πηγαίνουν από Ανατολών εις Δυσμάς, τουτέστιν οπού κινούνται μίαν κίνησιν καθόλου εναντίον της κινήσεως αυτής της υποτιθεμένης ύλης. Αλλά μην αι κινήσεις αυταί, ούτε θορυβούνται, ούτε συγχύζονται παντελώς, αλλ' είναι αείποτε σύμφωνοι τω νόμω της βαρύτητος, άρα αριδήλως γνωρίζεται ότι ουράνιος ύλη περιδούσα και περιστρέφουσα δεν υπάρχει»²³⁰⁴.

Στα χειρόγραφα του κώδικα 1965, ο Κομμητάς αναφέρεται στη φυσική ανάπτυξη των κινήσεων των ουρανίων σωμάτων, των πλανητών, στις κεντρικές δυνάμεις²³⁰⁵, στην αμοιβαία έλξη που επικρατεί γενικά σε όλη τη φύση²³⁰⁶, και είναι «ανάλογος της ποσότητος της ύλης του έλκοντος και του ελκομένου σώματος»²³⁰⁷. Αναφέρει σχετικά: «οι μεν πλανήτες και οι κομήται περί τον Ήλιον· οι δε δορυφόροι περί τους ίδιους πλανήτας περιελισσόμενοι ου μόνον έλξεως αμοιβαίας, αλλά και άλλης τινός δυνάμεως έλαχον εκ φύσεως επ' ευθείας φέρεσθαι εκ των δυοίν τούτων δυνάμεων την αυτών περίοδον αποτελείν»²³⁰⁸.

Πιο συγκεκριμένα, στο έκτο τμήμα του έργου «Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής ήτοι της μικτής Μαθηματικής αρχοειδέστατα», με τίτλο: «Περί κινήσεως της διά των

²³⁰²Ο. π., σσ. 276.

²³⁰³Ο. π. σσ. 346.

²³⁰⁴Παναγιώτης Κοδρικάς (1794), *Ομιλίες περί Πληθούς Κόσμων*, Βιέννη, σ. 88· Ευγένιος Βούλγαρις (1805β), *Περί Συστήματος του Παντός*, Βιέννη, σσ. 70-76· Κ. Μ. Κούμας (1807), *Σειρά στοιχειώδης των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών*, Τόμος 7, Βιέννη, σσ. 272-285.

²³⁰⁵Στέφανος Κομμητάς, *Αστρονομία*, Κώδικας 1965, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 1.

²³⁰⁶Ο. π., φ. 2.

²³⁰⁷Ο. π., φ. 3.

²³⁰⁸Ο. π., φ. 4.

κεντρικών δυνάμεων», ο λόγιος μας δίνει τους ορισμούς των κεντρικών δυνάμεων, του κέντρου περιαγωγής, της επικέντρου και κεντρομόλου δυνάμεως²³⁰⁹.

Ο Κομμητάς, παρά τις αριστοτελικές καταβολές του, κρατά μια αρκετά πραγματιστική στάση στο ζήτημα των αιτίων της βαρύτητας. Δέχεται τη δήλωση του Νεύτωνα ότι η βαρύτητα δρα σύμφωνα με έναν συγκεκριμένο μαθηματικό νόμο, όμως, είναι αδύνατον να γνωρίσουμε τα αίτια της. Γράφει ο Κωφιώτης λόγιος: «Πρώτος ο Νεύτων [...] απέδειξε, πως η ολκή [= η έλξη] υπάρχει εν πάσι τοις σώμασιν απλώς, και πώς η ενέργεια ή η αντενέργεια πάντων των σωμάτων περαιούται αεί κατά ένα ή κατά άλλον λόγον από των εκτεθειμένων. Πότερον είτα, δύναμις, ιδιότης, ή αποτέλεσμα δυνάμεως, ιδιότητος του σώματος είναι υποθετέα η Ολκή; Τούτο μέχρι του νυν μένει απορούμενον [...]»²³¹⁰.

Για τον Κομμητά, η επιστήμη ταυτίζεται με την αποδεδειγμένη γνώση. Θεωρεί ότι γνωρίζει κάτι, αν μπορεί να το ανασυγκροτήσει, ξεκινώντας από τις πρωταρχικές του αιτίες, όμως, έχει ευμενή διάθεση απέναντι στη γνωσιολογική στροφή που πραγματοποιείται.

Μάλιστα, στα χειρόγραφα του διαφαίνεται η τάση να γεφυρώσει την κοινή εμπειρία του αναγνώστη με τις εξειδικευμένες έρευνες των νεότερων, προκειμένου να εδραιώσει ένα καινούργιο πλαίσιο ερμηνειών των φυσικών φαινομένων. Επιστρατεύει μια σειρά επιχειρημάτων από το νευτώνειο οπλοστάσιο, προκειμένου να ισχυροποιήσει τα θεωρήματά του. Αυτό διαφαίνεται και από τη θέση του στα χειρόγραφα του κώδικα 1986 όπου γράφει «Ἦχος οξὺς μεν λέγεται, όταν τα αερώδη αυτού κύματα πυκνά τοις ωσὶ προσπίπτωσι· βαρὺς δε, όταν αραιά. Δονήματα λέγονται τα κραδάματα των χορδών· ὅσα ποιοῦσιν κινούμεναι, και εκ της ιδίας θέσεως εκτοπιζόμεναι»²³¹¹.

Ο Κομμητάς είναι γνώστης της Φυσικής Φιλοσοφίας του 18^{ου} αιώνα, την οποία προσεγγίζει με βαθιά γνώση των ανοικτών ερωτημάτων και ερευνητικών κατευθύνσεων, που αυτή έθετε εκείνη την εποχή. Οι αναγωγές του συνιστούν ριζικό εννοιολογικό μετασχηματισμό, μετατόπιση της σκέψης και έναν εντελώς νέο λόγο για τη φύση. Δημιουργεί τις εννοιολογικές προϋποθέσεις για την οικοδόμηση ενός συνεκτικού μαθηματικού λόγου για τη φύση, προσπαθώντας να εδραιώσει έναν τρόπο μελέτης των φυσικών φαινομένων που θα στηρίζεται στα Μαθηματικά.

Στα χειρόγραφα του κώδικα 1983, με τίτλο «Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής ήτοι της μικτής Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα - Προθεωρούμενα», ο Κομμητάς ορίζει την Φυσικομαθηματική ή μικτή Μαθηματική ως εξής: «Φυσικομαθηματική ή μικτή μαθηματική λέγεται η προσαρμογή των μαθηματικών κανόνων εις τα φυσικά πράγματα ή ὅπερ ἐστὶ ταυτὸν, η ανάπτυξις των φυσικών πραγμάτων διά μαθηματικών αποδείξεων»²³¹².

Αλλά και στα χειρόγραφα του κώδικα 1991, καταγράφεται ο ακόλουθος ορισμός από τον Κομμητά περισσότερο εμπλουτισμένος: «Φυσικομαθηματικὴν καλούμεν την προσαρμογὴν των μαθηματικών κανόνων εις τα φυσικά πράγματα· ἢ ὅπερ ἐστὶ ταυτοῦ την ανάπτυξιν των φυσικών πραγμάτων διά μαθηματικών αποδείξεων. Εκ δη των ειρημένων μανθάνομεν ὅτι εις την μικτὴν μαθηματικὴν, ἢ την φυσικομαθηματικὴν μανθάνομεν περί μηχανικῆς, περί αερομετρίας· περί υγροδυναμικῆς, περί οπτικῆς και περί ακουστικῆς

²³⁰⁹Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής ήτοι της μικτής Μαθηματικής αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1983, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 59-65.

²³¹⁰Κ. Μ. Κούμας (1807), *Σειρά στοιχειώδους των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών*, Τόμος 7^{ος}, Βιέννη, σσ. 162 και 279.

²³¹¹Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχείων της Ακουστικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1986, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 13.

²³¹²Κομμητάς, *Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής ήτοι της μικτής Μαθηματικής αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1983, ..., ό. π., φ. 1.

πρότερον, και έπειτα περί Αστρονομίας, και της απ' αυτής προκυπτούσης Γεωγραφίας και χρονολογίας»²³¹³.

Παράλληλα τα χειρόγραφα των Φυσικών Επιστημών του λόγιου-παιδαγωγού βρίθουν αριστοτελικών εννοιών, όπως: η αιτία, η μεταβολή, η ενέργεια, η ύλη και η δύναμη. Ταυτόχρονα εξοικειώνει τους αναγνώστες του με τις θεμελιώδεις έννοιες της νευτώνειας Μηχανικής. Το λεξιλόγιό του ακροβατεί ανάμεσα στη γλώσσα της παραδοσιακής και της νεότερης Φυσικής Φιλοσοφίας.

Επομένως, η φιλοσοφική πρακτική του Κομμητά υπερβαίνει την παθητική αφομοίωση της νεότερης Φυσικής Φιλοσοφίας και προσανατολίζεται στην παραγωγή ενός φιλοσοφικού λόγου για τη φύση, στο πλαίσιο του οποίου, τα επιτεύγματα των «νεωτέρων» θα συντίθενται δημιουργικά με την οικεία φιλοσοφική του παράδοση.

Συγχρόνως, προσπαθεί να αφομοιώσει τα ευρήματα των νεότερων και να τα θέσει σε αξιόπιστη για τον ίδιο φιλοσοφική βάση. Η θετική προδιάθεση απέναντι στα καινούργια επιτεύγματα αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητάς του. Γνωρίζει σε βάθος και υιοθετεί πρόθυμα, τα ευρήματα και τις μεθοδολογικές καινοτομίες που σηματοδότησαν το πέρασμα από την αριστοτελική Φυσική και Κοσμολογία στο ηλιοκεντρικό σύμπαν και στη νευτώνεια Μηχανική.

Άρα ο λόγιος χρησιμοποιώντας ως πρώτη ύλη τις ιδέες του Νεύτωνα, χωρίς να ταυτίζεται με αυτές, στο θέμα του ατομισμού και των κεντρικών δυνάμεων, υιοθετεί τη νευτώνεια ιδέα, η οποία επαναθεμελιώνεται και επανασηματοδοτείται στο δικό του φιλοσοφικό πλαίσιο. Ο Κομμητάς δεν κατάφερε μόνο, να έχει κάποια επαφή με την νεωτερικότητα, το εγχείρημά του δεν είναι μόνο μια απόπειρα εκλαΐκευσης, προορισμένη να εξυπηρετήσει εκπαιδευτικές ανάγκες. Η παρέμβασή του στον πυρήνα της νευτώνειας φυσικής είναι σκόπιμη και αποβλέπει στο να διατυπώσει τη δική του εναλλακτική φιλοσοφική ερμηνεία.

Ο φιλοσοφικός του στοχασμός για τη φύση εμπεριέχει ένα γόνιμο διανοητικό υπόβαθρο και προσφέρει μια πολύχρωμη φιλοσοφική παλέτα πολλών διανοητικών αποχρώσεων. Έτσι, διευρύνει τους διανοητικούς και κοινωνικούς του ορίζοντες, αναβαθμίζει τη μελέτη του φυσικού κόσμου και στρέφεται προς τη νεωτερικότητα. Ο Κομμητάς επιθυμεί λοιπόν να υπηρετήσει μια συνεπή θρησκευτική εκδοχή της Φυσικής Φιλοσοφίας. Υιοθετεί «το ευσεβές πρότυπο του Νεύτωνα και όχι τις υλιστικές προεκτάσεις του»²³¹⁴. Στρέφεται σ' εκείνες τις πλευρές της νευτώνειας φιλοσοφίας, που υπηρετούσαν καλύτερα τις θρησκευτικές του επιδιώξεις και ευνοούσαν την αποκατάσταση της συνάφειας με την Ορθόδοξη πίστη, η οποία είχε ατονήσει. Έχει ως αφετηρία, την κορυδαλλική φιλοσοφία, «μια εκλεπτυσμένη επεξεργασία των αρχών της αριστοτελικής Φυσικής Φιλοσοφίας με έντονα νεωτερικό χαρακτήρα»²³¹⁵. Επομένως, η συγκεκριμένη φιλοσοφική παράδοση αποτελεί το διανοητικό πλαίσιο της φιλοσοφικής του εργασίας.

Αναντίρρητα, «την εποχή εκείνη, οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις των λογίων, το θεωρητικό τους οπλοστάσιο και οι μεθοδολογικές αρχές του στοχασμού τους τροφοδοτούνται από τις ριζοσπαστικές αναγνώσεις του Αριστοτέλη, που άνθησαν στην αναγεννησιακή Πάδοβα και αφομοιώθηκαν δημιουργικά, από τον Θεόφιλο Κορυδαλλέα, στις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Ωστόσο η φιλοσοφική παράδοση, που τους κληροδοτήθηκε αποτελεί μια αιχμηρή κριτική του σχολαστικού αριστοτελισμού και μια προσπάθεια

²³¹³Κομμητάς, *Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι (Μηχανικής, Φυσικομαθηματικής, Γεωγραφίας κ.ά.)*, Κώδικας 1991, ..., ό. π., φφ. 3-5.

²³¹⁴Ο Νεύτωνας πίστευε ότι η δύναμη της παγκόσμιας έλξης είναι μια πρωτογενής και έμφυτη ιδιότητα της ύλης, την οποία είχε εμφυτεύσει ο Θεός στην ύλη, όπως αναφέρει ο Patiniotis, «Newtonianism» στο: M. Horowitz (2005), (Επιμέλεια), *New Dictionary of the History of Ideas*, Τόμος 4, Detroit: Charles Schribner's Sons, σσ. 1632-1638.

²³¹⁵Πατινιώτης, *Στοιχεία Φυσικής Φιλοσοφίας* ..., ό. π., σσ. 355-356.

ενεργητικής επανοικειοποίησης της αριστοτελικής διδασκαλίας στο φως των νεώτερων γνωσιολογικών αντιλήψεων. Όταν οι ελληνόφωνοι, έρχονται σε επαφή με τον νευτωνισμό, λαμβάνει χώρα ένας διάλογος ανάμεσα στα δύο ρεύματα της νεότερης Φυσικής Φιλοσοφίας»²³¹⁶.

Ο Κομμητάς προχωρά σε εκλεπτυσμένες φιλοσοφικές επεξεργασίες και σε μια προσπάθεια επαναθεμελίωσης της νεότερης Φυσικής Φιλοσοφίας. Πιο συγκεκριμένα, η διανοητική του ενέργεια δαπανάται στο να επαναθεμελιώσει τον φυσικό στοχασμό και δειλά-δειλά μέσα από την προσλαμβανόμενη πειραματική και μαθηματική προβληματική σκοπεύει να γεφυρώσει την άγνοια του ακροατηρίου του με την απλουστευμένη περιγραφή των επιτευγμάτων της νεότερης Φυσικής Φιλοσοφίας. Είναι προσηλωμένος στην πειραματική Φιλοσοφία του 18^{ου} αιώνα και είναι εμφανής η στροφή του στην εμπειρική μελέτη της φύσης. Γι' αυτό τον λόγο παραθέτει πλήθος πειράματα, που οδήγησαν σε σημαντικές ανακαλύψεις και στη διατύπωση των σπουδαιότερων φυσικών νόμων, για να πείσει τους αναγνώστες του ότι η πειραματική μέθοδος αποτελεί τη μόνη ενδεδειγμένη μέθοδο μελέτης του φυσικού κόσμου. Ακόμη, περιγράφει εκτενώς, τα πειραματικά όργανα και προτείνει την οργάνωση της διδασκαλίας γύρω από την πειραματική μέθοδο.

Από τις εξεζητημένες φυσικές και μαθηματικές πραγματείες του Κωφιώτη λογίου, οι οποίες παρουσιάζουν τις τελευταίες εξελίξεις στον χώρο της Άλγεβρας και του Απειροστικού Λογισμού²³¹⁷ διαφαίνεται η υψηλού επιπέδου μαθηματική κατάρτισή του. Προσηλώνεται λοιπόν στην εξερεύνηση της φύσης με όχημα τον μαθηματικό λογισμό και αντιμέτωπος με τις θεμελιώδεις έννοιες της νευτώνειας Μηχανικής περνάει από τον μεταφυσικό στοχασμό στη χρήση των Μαθηματικών. Τα Μαθηματικά χρησιμοποιούνται για να θεμελιώσουν οντολογικά έγκυρες προτάσεις για τη φυσική πραγματικότητα. Ο Κομμητάς δέχεται να προσχωρήσει στη μελέτη της φύσης μέσω της πειραματικής μεθόδου. Στα χειρόγραφα της Φυσικής του, παρατηρείται η αφετηρία μελέτης των φυσικών φαινομένων, μέσα από μια διαδικασία συστηματικής και ενδεδειγμένης εξέτασης της φύσης.

Ο λόγιος προσλαμβάνει την ευκλείδεια Γεωμετρία ως τη βάση κάθε δυνατής γεωμετρικής γνώσης και το αριστοτελικό φιλοσοφικό σύστημα ως βάση κάθε φυσικής και μεταφυσικής γνώσης. Κρατάει τη μορφή και τη δομή του αριστοτελικού στοχασμού, αλλά δεικνύει όμως και τον δρόμο της συμπλήρωσης του σώματος των αριστοτελικών γνώσεων με νέα αντικείμενα και ερμηνείες. Η επιστήμη είναι η πλέον αποδεδειγμένη γνώση και θεωρεί ότι μπορεί να γνωρίσει κανείς κάτι, αν μπορεί να το ανασυγκροτήσει, ξεκινώντας από τις πρωταρχικές του αιτίες. Έτσι προσπαθεί να συλλάβει τα όντα μαζί με τις αιτίες τους και να συνάξει τη γνώση από τις πρόδηλες αιτίες των όντων, όπως συνάγονται τα θεωρήματα στα Μαθηματικά.

Ερχόμενος σε επαφή με τον νευτωνισμό, ο Κομμητάς βρίσκεται μπροστά σε ένα σύνθετο φιλοσοφικό τοπίο. Σε μια εποχή, όπου οι θεωρίες των παλαιών αυθεντιών κλυδωνίζονται και οι νέες διαμορφώνονται, ο Κομμητάς με το κορυθαλλικό του υπόβαθρο αισθάνεται επαρκώς γνωσιακά για να αναμετρηθεί με το ακατοχύρωτο και την αβεβαιότητα. Λαμβάνει λοιπόν το έναυσμα για συμμετοχή στον φιλοσοφικό διάλογο και

²³¹⁶Ο. π., σ. 356.

²³¹⁷Βλέπε Στέφανος Κομμητάς, «Στοιχείων οδού μαθηματικής τα αρχοειδέστατα, συνταχθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας. Τόμος τρίτος περιέχων υψηλότεραν Γεωμετρίαν ήτοι Περί κωνικών τομών, και θεωρίαν αυτών αναλυτικήν· και περί τινων άλλων καμπυλών, και περί του λογισμού των απειροστών, και περί ολοκληρώσεως αυτών», Κώδικας 1244, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος· Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1971, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος· Στέφανος Κομμητάς, *Αριθμητική*, Κώδικας 1973, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

στις διανοητικές ζυμώσεις που στοχεύουν στην αποσαφήνιση της φυσιογνωμίας της Φυσικής Φιλοσοφίας. Δεικνύει τον δρόμο του πειράματος και της μαθηματοποίησης των Φυσικών Επιστημών, αρθρώνει κριτικό λόγο για το παρελθόν και το παρόν και κινητοποιεί γόνιμα τον αναγνώστη. Η εκλεκτική φιλοσοφική του στάση διέπεται από αμεροληψία και ικανότητα επιλογής από τα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα, μόνο εκείνων των θέσεων που συμφωνούν με τους κλασικούς δρόμους της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Δεν θέλει να οικοδομήσει ένα νέο φιλοσοφικό σύστημα ή να διασώσει το παλαιό λόγω της κριτικής που υφίσταται. Δεν δανείζεται από διάφορες ετερόκλητες πηγές για να δημιουργήσει κακόηχες συνθέσεις, αλλά διατηρεί μια ενεργητική διανοητική στάση για την αυτοδικαίωσή του. Βέβαια, δανείζεται ιδέες από τα υπάρχοντα φιλοσοφικά συστήματα, επειδή πιστεύει ότι πρέπει να αφομοιώσει την παραχθείσα γνώση και μετά να την εμπλουτίσει με τις νέες αρχές και ενσωματώσεις των νέων επιστημονικών ευρημάτων.

Παράλληλα, προσλαμβάνει απροκατάληπτα από τις έγκυρες, κλασικές πηγές του παρελθόντος, το «άνθος» των φιλοσοφικών θέσεων, έχοντας επίγνωση του εφήμερου των θεωριών. Φοβούμενος την προσκόλληση σε κάποια θεωρία, αναζητά τα υπέρτατα κριτήρια ελέγχου του φιλοσοφικού και επιστημονικού λόγου που θα τον βοηθάνε στην επιλογή και ανασύνταξη των κλασικών φιλοσοφικών ακλόνητων βεβαιοτήτων και στην διαπραγμάτευση νέων, με σκοπό την πλήρωση του όντως αληθούς. Προσπαθεί να μιμηθεί τη δημιουργικότητα και τη διανοητική δυναμική των μεγάλων διδασκάλων και να δημιουργήσει ένα φιλοσοφικό σύστημα, που θα υπηρετεί την αέναη βελτίωση της φιλοσοφίας, δίνοντας νέα ορμή στον εκλεκτικισμό. Ο Κομμητάς, έχοντας ως εργαλεία, τον κλασικό συλλογισμό και την άριστη γνώση της φιλοσοφίας προάγει μια νέα μεθοδολογική τομή στον εκλεκτικισμό.

Στη συνέχεια, ο Κωφιώτης λόγιος εισάγει στο έργο του τον *πειραματικό* και τον *συστηματικό Εκλεκτικισμό*. «Ο *πειραματικός Εκλεκτικισμός* ασχολείται με τη συγκέντρωση γνωστών αληθειών και γεγονότων, καθώς και με την αύξησή τους, μέσω της μελέτης της φύσης και ο *συστηματικός Εκλεκτικισμός* ασχολείται με τη σύγκριση των γνωστών αληθειών και τον συνδυασμό των γεγονότων, προκειμένου να οδηγηθεί είτε στην εξήγηση ενός φαινομένου είτε στην κατανόηση μιας εμπειρικής παρατήρησης. Ο *πειραματικός Εκλεκτικισμός* είναι ο κλήρος των ανθρώπων της εργασίας· ο *συστηματικός Εκλεκτικισμός* είναι ο κλήρος των ανθρώπων του πνεύματος· εκείνος που θα τους επανενώσει, θα δει το όνομά του να ανυψώνεται ανάμεσα στα ονόματα του Δημόκριτου, του Αριστοτέλη και του Μπέικον»²³¹⁸.

Έτσι ο στοχαστής - λόγιος αναλαμβάνει το εγχείρημα να ανασυστήσει τη φιλοσοφία, λαμβάνοντας υπόψη τον κριτικό λόγο και τα επιστημονικά επιτεύγματα των νεοτέρων, εμπλουτισμένα με πλήθος ευρήματα από τη μελέτη της φύσης, τις μεθοδολογικές καινοτομίες, με σκοπό την απόδοση ξεκάθਾਰου προσανατολισμού και την εννοιολογική και μεθοδολογική γεφύρωση των διαφορετικών όψεων του φιλοσοφικού του έργου. Ο νατουραλιστικός και κορυδαλλικός νεοαριστοτελισμός του εντοπίζει την οντολογική συνάφεια της Φυσικής-πειραματικής Φιλοσοφίας και του μαθηματικού λογισμού.

Αναζητά τη βάση κάθε δυνατής γεωμετρικής γνώσης στα «Στοιχεία» του Ευκλείδη, αλλά και την πηγή κάθε φυσικής και μεταφυσικής γνώσης στα φιλοσοφικά συστήματα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Αναζητά τρόπους ώστε η ανθρώπινη διάνοια να είναι σε θέση να κατανοήσει τα αίτια των φαινομένων και τον ασφαλέστερο τρόπο να συλλάβει τα όντα και τις αιτίες τους, όπως συνάγονται τα θεωρήματα στα Μαθηματικά και έτσι εισάγει

²³¹⁸ Denis Diderot (1755), «Éclectisme», στην *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Tome cinquième. Par une société de gens de lettres; mis en ordre et publié par M. Diderot, [...] et quant à la partie mathématique, par M. d' Alembert [...] A Paris, chez Briasson, David, Le Breton, Faulche, σσ. 270-293, σ. 284, όπως αναφέρει ο Πατινώτης, *Στοιχεία Φυσικής Φιλοσοφίας* ..., ό. π., σ. 373.

τα Μαθηματικά στον φυσικό στοχασμό. Αρχίζει όμως, να χρησιμοποιεί και την *αναλυτική μέθοδο*, επιδιώκοντας να οδηγηθεί από αυτό που είναι περισσότερο γνωστό, τα αποτελέσματα, σ' αυτό που είναι περισσότερο γνωστό στη φύση, τα αίτια.

Η επιρροή του κορυθαλλικού νεοαριστοτελισμού είναι εμφανής στον στοχασμό του Κομμητά. Η ύλη αποτελεί το στέρεο έδαφος πάνω στο οποίο επιχειρεί να οικοδομήσει τον φιλοσοφικό λόγο του για τη φύση.

Στα χειρόγραφα του κώδικα 1983, ορίζονται οι βασικές έννοιες της ύλης, των μορίων, των ατόμων και του σώματος: «Υλη λέγεται πράγμα υπάρχον εν τόπω, και υποπίπτων εις τας ημετέρας αισθήσεις, εξ ης συνέστησαν τα σώματα. Μόρια ή υλικά μερίδια λέγονται απειροελάχιστα μέρη της ύλης, εξ ων συνελθόντων εις εν πλειόνων ή ελασσόνων κατά διαφόρους θέσεις συνέστησαν τα διάφορα σώματα εν διαφόροις είδεσι και σχήμασι. Άτομα λέγοιν τ' αν μέρη της ύλης ελάχιστα, αμερή, αδιαίρετα. Σώμα λέγεται παν το ταις αισθήσεσιν υποπίπτον, εξ υλικών μεριδίων πλειόνων ή ελασσόνων συγκροτούμενον ή υλικήν ποσότητα περιέχον»²³¹⁹.

Αλλά και στα χειρόγραφα του κώδικα 1991 καταγράφονται οι παρακάτω ορισμοί, οι οποίοι αποδεικνύουν ξεκάθαρα τον νευτώνειο προσανατολισμό του Κομμητά: «Μάζα ή υλική ποσότης λέγεται το άθροισμα των ελαχίστων υλικών μεριδίων εις εν. Χωρίς της ελκυστικής και απωστικής δυνάμεως τα σώματα ου συνίστανται. Η ύλη ουκ έστιν ανείδεος»²³²⁰.

Έτσι μέσα από αξιώματα, θεωρήματα, λήμματα, πορίσματα, δείξεις και σχόλια ο Κομμητάς προσπαθεί να εδραιώσει τον μαθηματικό λογισμό και στις Φυσικές Επιστήμες.

Αποδεικνύοντας και πάλι τον συνδυασμό της επιστημονικής δομής του έργου που στηρίζεται στους ανανεωτές της φιλοσοφικής σκέψης στην Ελλάδα, τον Θεοτόκη και τον Βούλγαρη, αλλά και τη συμπερίληψη του νευτώνειου λογισμού του αναφέρει τα εξής: «Η ύλη διά των σωμάτων ημίν εμφανίζεται. Δείξις: Επειδή γαρ ημείς ουδαμόθεν άλλοθεν έχουν τας γνώσεις της ύλης δυνάμεθα ει μη διά των αισθήσεων' εις δε τας αισθήσεις υποπίπτουσι τα σώματα' άρα ημείς διά των αισθήσεων λαμβάνομεν τας γνώσεις της ύλης. Πόρισμα: Εντεύθεν γίνεται δήλον ότι, ην εννοούμεν ύλην, ουδέν άλλο εστί η το εξ ου σύγκειται τα σώματα υπάρχον' και ότι η της ύλης ιδέα ουκ εστί καθορισμένη της του σώματος, ουδέ γαρ εννοήσαι δυνάμεθα ύλην άνευ σώματος. Την εσωτερικήν της ύλης κατάστασιν ειτ' ουν την φύσιν αγνοούμεν, γινώσκομεν δε αυτής μόνας τας ποιότητας. Εις την ύλην υπάρχουσι δυνάμεις τινές αεί ενεργούσαι. Αι ενεργούσαι δυνάμεις εις την ύλην εις σύστασιν των σωμάτων λέγονται η μεν ενεργούσα εις συνοχήν ελκυστική διότι έλκονται της ύλης τα μόρια προς άλλα και συνέρχονται εις έν' η δε ενεργούσα εις έκτασιν των σωμάτων και κατοχήν τόπου, λέγεται απωστική, διότι απωθεί τα μόρια της ύλης απ' αλλήλων, και ούτως εκτεινόμενα κατέχουσι τόπον»²³²¹.

Σύμφωνα λοιπόν, με τις παραπάνω θέσεις του λόγιου-παιδαγωγού, εντοπίζεται η ανθρώπινη αδυναμία, η ατέλεια του ανθρώπινου μυαλού να κατακτήσει την απόλυτη γνώση και διαφαίνονται οι περιορισμένες δυνατότητες της ανθρώπινης νόησης. Άρα, ο Κομμητάς βάζει όριο σε οποιοδήποτε γνωσιακό εγχείρημα.

Από την παραπάνω συλλογιστική διαφαίνεται ότι ο Κομμητάς επιδοκιμάζει τα ευρήματα της νεότερης Φυσικής Φιλοσοφίας, όπως τον νόμο της παγκόσμιας έλξης και τη μηχανική της κίνησης, όπως συμπεκνώνονται στην νευτώνεια σύνθεση, προσφέροντας νέες δυνατότητες ερμηνείας, οι οποίες υπερβαίνουν την παραδοσιακή αριστοτελική Φυσική και την καρτεσιανή μηχανοκρατία. Το άτομο γίνεται το πρότυπο κατανόησης της

²³¹⁹ Στέφανος, *Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής ήτοι της μικτής Μαθηματικής αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1983, ..., ό. π., φ. 3.

²³²⁰ Κομμητάς, *Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι (Μηχανικής, Φυσικομαθηματικής, Γεωγραφίας κ.ά.)*, Κώδικας 1991, ..., ό. π., φφ. 1-3.

²³²¹ Ο. π., φφ. 5-7.

ύλης, διευκολύνοντας έτσι την επιτάχυνση των εξελίξεων στη Χημεία. Ενσωματώνοντας τα πειράματα του Νεύτωνα στην Οπτική και τη σωματιδιακή θεωρία του φωτός υπερβαίνει την παραδοσιακή γεωμετρική Οπτική και προσφέρει νέες δυνατότητες κατανόησης των φαινομένων που συνδέονται με την αισθητηριακή εμπειρία. Ο εμπειρισμός και η επιδοκιμασία της νέας πειραματικής μεθόδου επικροτείται στα εγχειρίδιά του και γίνεται αντικείμενο διεξοδικής παρουσίασης εκ μέρους του. Ενώ ξεκινά τις διαπραγματεύσεις του μέσα από ένα κορυφαίο πλαίσιο αναφοράς, σταδιακά συντίθεται αρμονικά με τον νευτωνισμό, γνωρίζοντας σε εντυπωσιακό βάθος τις επεξεργασίες και τις επεμβάσεις των Ευρωπαίων.

Ο λόγιος τοποθετεί τα ευρήματα της νέας φιλοσοφίας στο κατάλληλο υλικό υπόβαθρο, «εμβολιάζει» και γεφυρώνει τη νεότερη Φυσική Φιλοσοφία και τον εμπειρισμό των νεοτέρων με τον κλασικό παραδοσιακό φιλοσοφικό στοχασμό για τη φύση. Το είδος του επιστημονικού λόγου που παράγει, απαντά στο επείγον πρόβλημα διασφάλισης της ανανέωσης, αλλά και της μη παράβλεψης της εσαεί γόνιμης παρουσίας της κλασικής αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας. Βοηθά στη συγκρότηση του οικουμενικού προτύπου της πολυσύνθετης πορείας της επιστήμης μέσα από τη διασταύρωση και την αμοιβαία οικειοποίηση της τοπικής γνωσιακής του παράδοσης.

Παράλληλα, προσπαθεί να διασφαλίσει την ενότητα και τη συνέχεια της Φιλοσοφίας με την παράθεση των θέσεων των κλασικών φιλοσόφων και των νεοτέρων που έχει στη διάθεσή του. Προσπαθεί να έχει μια πρόδηλη φορμαλιστική συνέπεια, για να αποκαλύψει τις «ουσιώδεις αιτίες» των φαινομένων. Αγωνίζεται να αφομοιώσει τις πραγματολογικές και μεθοδολογικές καινοτομίες της νεότερης Φυσικής Φιλοσοφίας χωρίς να θέσει σε κίνδυνο τη συνέχεια και την ενότητα της ίδιας της Φιλοσοφίας. Προτείνει έναν νέο φιλοσοφικό λόγο και προσπαθεί να καταγράψει προσεκτικά τα επιτεύγματα της νέας Φυσικής Φιλοσοφίας, διευρύνοντας το οντολογικό του υπόβαθρο. Εισέρχεται δημιουργικά στη διαδικασία οικείωσης και σύγκλισης της νέας Φυσικής Φιλοσοφίας στην υπό διαμόρφωση ελληνική κοινωνία της εποχής του.

7. Συμπεράσματα - Κριτική των κωδίκων των Φυσικών Επιστημών του Κομμητά

Η Φυσική και οι κλάδοι της, τα Μαθηματικά και η Κοσμολογία αποκτούν κεντρική θέση στις αναζητήσεις του Κομμητά. Ο φορμαλιστικός τρόπος της σκέψης του, η μεθοδολογία των ερευνών του, η χρήση της πειραματικής επαγωγής είναι μερικές από τις ενδείξεις της επίδρασης της επιστήμης στον κόσμο του Διαφωτισμού. Οι μελέτες του υπερβαίνουν τον χώρο των θετικών επιστημών και συνδέονται με το αίτημα μιας ευρύτερης ανασυγκρότησης του φιλοσοφικού και επιστημονικού λόγου, αλλά και της γενικότερης κοινωνικής αναδιοργάνωσης.

Παρά το ότι η σύγχρονη επιστημονική και φιλοσοφική ιστοριογραφία απαξιώνει τη συμβολή κάποιων ελληνοφώνων λογίων, όπως και αυτή του Κομμητά συγκεκριμένα, στη φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη, σε μια εποχή, όπου ο ευρωπαϊκός χώρος κατακλύζεται από τις μελέτες των Φυσικών Επιστημών και των Μαθηματικών, ο Κομμητάς δεν είναι απλός θεατής των εξελίξεων των θεωρητικών και των θετικών επιστημών, αλλά κοινωνός, συμμετοχός και συμπάσχων στο δράμα της πολύχρονης απαιδευσίας του ελληνικού λαού. Με το εγκυκλοπαιδικό του πνεύμα αναλώνεται ψυχή τε και πνεύματι, για την πρόσληψη της ευρωπαϊκής φιλοσοφικής και επιστημονικής παραγωγής και την καλοδουλεμένη διανοητική επεξεργασία της, με σκοπό να την εκλαϊκεύσει και να συγγράψει διδακτικά εγχειρίδια που θα περιέχουν αφενός εκλαϊκευμένη γνώση και αφετέρου υψηλή, εγκυκλοπαιδική όσο περισσότερων γνωστικών πεδίων για να καλυφθεί το τεράστιο κενό απαιδευσίας στους ομοεθνείς του.

Ως τέκνο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά και θιασιώτης του αρχαιοελληνικού μεταφυσικού φιλοσοφικού στοχασμού κάνει υπεράνθρωπες προσπάθειες για να τηρήσει

τις ισορροπίες και να μην περιπέσει στον απλουστευμένο επιστημονικό ορθολογισμό. Με τους περιορισμένους υλικούς και γνωστικούς πόρους που διαθέτει, μένει αφοσιωμένος στο ιδεώδες της εκπαίδευσης για να γίνει κοινωφέλιμος και να καταστήσει τους Έλληνες συγκοινωνούς του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Ο επιστημονικός του λόγος είναι μια διανοητική απόπειρα, καθώς φαίνεται ότι συμμετέχει δυναμικά και ισότιμα στις πνευματικές διερευνήσεις της εποχής του. Διακρίνεται μια συζυγία στη διδασχά Μαθηματικών και Φυσικής μαζί με την αντίστοιχη των φιλολογικών και φιλοσοφικών μαθημάτων με στόχο την ολόπλευρη διαφώτιση και εκπαίδευση της νέας γενιάς.

Οι φιλοσοφικές έρευνες του Κομμητά προσανατολίζονται στο φυσικό και ιστορικο-κοινωνικό «γίγνεσθαι» και οι μελέτες των επίμαχων τομέων των Φυσικών Επιστημών αποσκοπούν να γίνουν μάθημα ωφελιμότητας προς απαλλαγή των δεισιδαιμονιών. Η πειραματική φιλοσοφία προσελκύει το ενδιαφέρον του και η αναζήτηση της φύσεως των πραγμάτων ή όντων κρίνεται αναγκαία με τη μελέτη των Θετικών Επιστημών.

Ο Κομμητάς εντάσσεται στην ομάδα των Νεοελλήνων διανοητών που διακρίνονται για την ευρύτητα των θεωρητικών τους ενδιαφερόντων, σύμφωνα με την καθιερωμένη εικόνα των εγκυκλοπαιδιστών της εποχής του. Συνειδητοποιεί τη σημασία της πρακτικής και εφαρμόσιμης διάστασης των πορισμάτων της γνωστικής απόπειρας για την απομυθοποίηση των φυσικών φαινομένων. Έχει συγκροτήσει το δικό του φιλοσοφικό και πολιτειακό σύστημα, του οποίου τις πτυχώσεις συναπαρτίζουν οι θεωρητικές και εφαρμοσμένες-πρακτικές επιστήμες, συμπεριλαμβάνοντας και τον ηθικό προσανατολισμό των Νεοελλήνων, με ευρύτερο σκοπό «προς ευδαιμονίαν ανθρώποις βελτίων είη»²³²².

Στη συνοχή της διαπραγμάτευσης που επιχειρείται, εγείρεται αναπόδραστα, το ερώτημα περί της ουσίας και της φύσεως των πραγμάτων. Μια ανάλυση όμως, έστω και με τον πιο ευσύνοπτο τρόπο που επιχειρείται, δεν είναι δυνατόν να παρασιωπήσει το ερώτημα σχετικά με τις πρώτες αρχές.

Ο Κομμητάς προβάλλει τη θεολογικής προέλευσης ιδέα του νευτωνισμού ότι είναι αδύνατον να συλλάβει ο άνθρωπος όλες τις ιδιότητες των φυσικών σωμάτων. Οι ουσιώδεις ιδιότητες των φυσικών σωμάτων που είμαστε σε θέση να γνωρίσουμε είναι ένα υποσύνολο των ιδιοτήτων που ο Θεός έδωσε στα πράγματα. Υπάρχει ένα θεϊκό σχέδιο και είναι καταστατικώς αδύνατο για τα ανθρώπινα όντα να γνωρίσουν τη βούληση του Θεού και να αποκτήσουν οριστική γνώση της φύσης των φυσικών σωμάτων. Η ελκτική δύναμη ως εγγενής ιδιότητα της ύλης είναι επίκτητο χαρακτηριστικό με το οποίο εφοδίασε ο Θεός την ύλη.

Στα χειρόγραφα Φυσικών Επιστημών του εισάγεται η νέα φιλοσοφία του για το φυσικό σώμα, εφαρμόζεται η μέθοδος της ανάλυσης και της σύνθεσης στην πειραματική φιλοσοφία και υπάρχουν οι ενδείξεις της εδραίωσης του ρόλου της Ορθολογικής Μηχανικής (στο πλαίσιο του πεδίου των μαθηματικών επιστημών) στην επίλυση φυσικών προβλημάτων. Με την Ορθολογική Μηχανική εννοείται η μαθηματική μελέτη των κινήσεων που παράγονται από συγκεκριμένες δυνάμεις. Η μαθηματική ανάλυση στην Ορθολογική Μηχανική πρέπει να μπορεί να περιγράψει τη γένεση των τροχιών των κινούμενων σωμάτων, σε αντίθεση με τη Γεωμετρία η οποία περιγράφει τις στατικές καμπύλες.

---

²³²²Στέφανος Κομμητάς, «Διάλογος περί πολιτείας ή ήτις αν πόλις προς ευδαιμονίαν ανθρώποις βελτίων είη», Κώδικας 1955, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, τίτλος του κώδικα.

ΌΓΔΟΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΙ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΤΟΥ ΣΤ. ΚΟΜΜΗΤΑ

1. Η μελέτη της Μαθηματικής Επιστήμης κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

«Στα Μαθηματικά, την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, το επίπεδο των κειμένων, χειρογράφων και εντύπων και γενικότερα ο μαθηματικός λογισμός δεν θα ξεπεράσει κατά κανόνα, τουλάχιστον ως το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, τις τέσσερις πρώτες πράξεις της αριθμητικής με ακεραίους και κλασματικούς αριθμούς και τις μεθόδους εκείνες που βοηθούν στην επίλυση προβλημάτων της καθημερινής οικονομικής ζωής και κυρίως την απλή και σύνθετη «μέθοδο των τριών». Αυτήν ακριβώς τη συνέχεια εκφράζει η πυκνότητα των εκδόσεων του έργου «Βιβλίον πρόχειρον τοις πάσι», του Εμμ. Γλυζώνιου· πρώτη έκδοση το 1568 (Βενετία) και τελευταία η εικοστή πρώτη (αριθμός εξαιρετικά σημαντικός για την περίοδο εκείνη), το 1818. Το «γλυτζούνι», όπως ήταν γνωστό το έργο αυτό, παρουσιάζει με τρόπο απλό, στην ομιλούμενη γλώσσα της εποχής (εκτός από την εισαγωγή του) τις τέσσερις πρώτες πράξεις, τις βασικές και στη συνέχεια τα κλάσματα και τις μεθόδους που εκφύονται εξ αυτών των τεσσάρων πράξεων της αριθμητικής, τη μέθοδο των τριών και τη μέθοδο των πέντε και επτά, με προβλήματα που προσφέρουν λύσεις σε θέματα των καθημερινών εμπορευματικών συναλλαγών»²³²³. «Το έργο αυτό, είναι το κατ' εξοχήν, θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε, λαϊκό μαθηματικό βιβλίο ολόκληρης εκείνης της περιόδου, από το οποίο γενεές ολόκληρες έμαθαν την «πρακτικήν αριθμητικήν ή μάλλον ειπείν την λογαριαστικήν»· το πιο διαδεδομένο μαθηματικό βιβλίο όχι μόνο στον ελληνικό χώρο, αλλά και σε άλλους βαλκανικούς λαούς, του ευρύτερου ή μη ελληνικού πνευματικού χώρου»²³²⁴.

«Το ίδιο επίπεδο μαθηματικής σκέψης με το «γλυτζούνι» εκφράζουν το «Βιβλιαρίδιον Πρόχειρον τοις πάσι» ή «Πρακτική των Λογαριασμών» (Βενετία, 1708), καθώς και η χειρόγραφη αριθμητική που διαφυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (κωδ. Αριθμ. 1107), ένα από τα πιο ολοκληρωμένα χειρόγραφα κείμενα του 16^{ου} αιώνα, αποτελώντας κι αυτό μετάφραση, όπως προφανώς και το «γλυτζούνι», λαϊκού ιταλικού κειμένου αριθμητικής, από τα γνωστά abaco. Μέχρι τα μέσα, κυρίως, του 18^{ου} αιώνα ο μαθηματικός λογισμός στηρίζεται περισσότερο στα Μαθηματικά του Νικόμαχου του Γερασινού όπως συμπληρώθηκαν από τον Διόφαντο με τις πρώτες αλγεβρικές μεθόδους, ενώ η Άλγεβρα, όπως συστηματοποιήθηκε από τον Βιέτ (1540-1603) όχι ως απλή συνέχεια της Αριθμητικής, αλλά ως ιδιαίτερος κλάδος των Μαθηματικών θα εισαχθεί στα ελληνικά μαθηματικά βιβλία στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Τότε και η αναλυτική Γεωμετρία, όπως αναπτύχθηκε τον 17^ο αιώνα από τους Ρενέ Ντεκάρτ και Πιέρ ντε Φερμά»²³²⁵.

«Τα χειρόγραφα κείμενα της στοιχειώδους μαθηματικής παιδείας, τα οποία καλύπτουν όλη την περίοδο που μελετούμε, αποτελούν το 65,54% του συνόλου των μαθηματικών κειμένων της εποχής και συνθέτουν τον κύριο κορμό των σχολικών προγραμμάτων στο μάθημα των Μαθηματικών. Παράλληλα, όλη αυτή την περίοδο παρατηρείται μια βραδύτητα στη μαθηματική παιδεία και σκέψη σε σύγκριση με τους άλλους τομείς των Φυσικών-Θετικών Επιστημών, γεγονός που εκφράζεται και στα ποσοστά του μαθηματικού κειμένου, που στη χειρόγραφη παραγωγή φτάνει το 15,32%, ενώ στην έντυπη: το 18% του τομέα γενικά, των Φυσικών-Θετικών Επιστημών»²³²⁶.

²³²³Καράς, *Οι Θετικές Επιστήμες στον Ελληνικό Χώρο (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, ..., ό. π., σσ. 189-190.

²³²⁴Ο. π., σ. 190.

²³²⁵Ο. π., σ. 191.

²³²⁶Ο. π., σ. 193.

Ωστόσο, «η ανάπτυξη του εμπορίου, η ανάγκη επίλυσης των νέων προβλημάτων των εμπορευματικών συναλλαγών και η στενότερη επαφή και σκέψη την περίοδο αυτή, κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα κατέστησαν περισσότερο αισθητή τη βραδύτητα του ρυθμού μαθηματικής παιδείας και σκέψης και έδειξαν την ιδιαίτερη σημασία των Μαθηματικών και έκαναν προστακτική την ανάγκη αναδιοργάνωσης και αναβάθμισης της μαθηματικής παιδείας. Παράλληλα, άρχισαν να γίνονται συχνότερες οι επικρίσεις των λογίων για την καθυστέρηση που παρατηρούνταν στα σχολικά προγράμματα διδασκαλίας των Μαθηματικών»²³²⁷.

«Η βραδύτητα αυτή θεωρείται από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα (1790) *μία των κυριωτέρων αιτιών της αμαθείας*, καθώς σύμφωνα και με τον Κούμα (1818) *οι νέοι δεν εγυμνάζοντο την Αριθμητικήν και άλλας γνώσεις αναγκαίας και καθ' ύλην, και εις το να οξύνωσι την συλλογιστική των δυνάμιν, γιατί όπως αναφέρει ο Δ. Ν. Δάρβαρις (1803) δεν έχομεν ακόμη μίαν καλήν Αριθμητικήν διά την διδασκαλίαν των νέων*»²³²⁸.

Ουσιαστικά, «η πλατωνική και, κατ' επέκταση, η αρχαιοελληνική αντίληψη δεν απέχει από την νεότερη καρτεσιανή ότι τα Μαθηματικά αποτελούν το θεμέλιο όλων των άλλων κλάδων των Φυσικών-Θετικών Επιστημών. Η μαθηματική επιστήμη σύμφωνα με τον Θεοτόκη (1766) *είναι η προς την φιλοσοφία άγουσα οδός* ενώ για τον Βούλγαρη (1767) *άνευ των Μαθηματικών Στοιχείων ουδέ πρώτων της Φιλοσοφίας βαθύρων θέμις ουν επιβαίνειν*. Για τον Κοσμά Μπαλάνο (1803) όμως, η μαθηματική επιστήμη *είναι προτέρα των άλλων μαθήσεων και αναγκαία παντί ανθρώπω* και για τον Κούμα (1807) *όλες οι επιστήμες εκ της των μαθηματικών επήγασαν*»²³²⁹. «Στο πλαίσιο της γενικότερης αντίληψης περί μαθηματοποίησης των επιστημών, τα Μαθηματικά αντιμετωπίζονται ως το θεμέλιο των υπολοίπων»²³³⁰.

«Μόλις κατά την τελευταία προεπαναστατική πεντηκονταετία αρχίζει με συνεχώς επιταχυνόμενους ρυθμούς η συγγραφή, αλλά και η παράδοση σε σχολεία - ιδίως των Κυδωνίων, της Χίου, των Ιωαννίνων, του Βουκουρεστίου και του Ιασίου - κειμένων με ανώτερες έννοιες μαθηματικής παιδείας και σκέψης, πέρα από τις βασικές πράξεις με ακέραιους και κλασματικούς αριθμούς. Στα κείμενα αυτά, έντυπα ή χειρόγραφα, συναντούμε κεφάλαια περί τετραγωνικής ρίζας, περί δυνάμεων, περί εξισώσεων, αριθμητικών και γεωμετρικών, με έναν ή περισσότερους αγνώστους, περί αριθμητικής και γεωμετρικής προόδου, περί συμβολικού λογισμού και λογαρίθμων, περί τριγωνομετρίας, στερεομετρίας και κωνικών τομών»²³³¹.

«Τα «Μαθηματικά Στοιχεία» του Τζ. Σέγκνερ, σε μετάφραση Ευγ. Βούλγαρη (Λειψία, 1778), οι «Γεωμετρίες» του Οκτ. Καμετίου και του Α. Τακέ, που μετέφρασαν ο Δημ. Ραζής (Βενετία, 1787) και αντιστοίχως, ο Ευγ. Βούλγαρης (Βιέννη, 1805), όπως και οι «Συνόψεις των Κωνικών Τομών», του Τζ. Γκράντι και του Λακαγιέ που μετέφρασαν οι Σπ. Ασάνης και Ιωνάς Σπαρμιώτης (Βιέννη, το 1802 η πρώτη και το 1803 η δεύτερη), τα «Στοιχεία Μαθηματικών» του Θεοτόκη (Μόσχα, 1798-1799) - έργο που άσκησε σοβαρή επίδραση στη σκέψη του Δωρ. Πρώιου, του Μαν. Ηλιάδη, του Νικ. Ζερζούλη και άλλων συγγραφέων μαθηματικών κειμένων της εποχής - η «Άλγεβρα» του Δημ. Παν. Γοβδελά (Άλλη, 1806), η «Σειρά στοιχειώδης των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών» του Κούμα (Βιέννη, 1807) ο 4^{ος} τόμος των «Στοιχείων Αριθμητικής και Αλγέβρης» του Στ. Δούγκα (Βιέννη, 1816), αλλά και ορισμένα χειρόγραφα κείμενα, όπως τα «Στοιχεία

²³²⁷Ο. π., σ. 193.

²³²⁸Ο. π., σ. 193.

²³²⁹Ο. π., σσ. 194-195.

²³³⁰Μαρία Τερδήμου, Τα Μαθηματικά: Μαθηματικά / Εισαγωγή, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σ. 105.

²³³¹Ο. π., σσ. 197-198.

Αλγέβρης» του Βενιαμίν Λέσβιου, καθώς και πολλά άλλα, είναι έργα ανώτερης μαθηματικής παιδείας ή κείμενα που χρησιμοποιούνταν την ίδια εκείνη εποχή σ' ευρωπαϊκά σχολεία»²³³².

Συγχρόνως «δύο βασικές τάσεις θα αναπτυχθούν κατά τον προεπαναστατικό αιώνα, σε σχέση με τη διδασκαλία και την εν γένει αντιμετώπιση των Μαθηματικών. Τις ονομάζουμε σχηματικά, «παραδοσιακή» και «νεωτερική». Η πρώτη βασίζεται στην πεποίθηση ότι μέσα από τη μελέτη των αρχαίων θα συνειδητοποιήσουν οι Έλληνες το αδιάσπαστον της πνευματικής τους παράδοσης, ενώ η δεύτερη, στην αντίληψη ότι μόνο τα «Φώτα» της Ευρώπης θα προαγάγουν τη γνώση και κατά συνέπεια θα δημιουργήσουν την απαραίτητη αυτογνωσία στον υπόδουλο ελληνισμό. Οι διαφορές βέβαια, ανάμεσα στις δύο τάσεις είναι περισσότερο εμφανείς στις Φυσικές Επιστήμες και λιγότερο στα Μαθηματικά, επειδή η φύση τους δεν προσφέρεται για αντιπαράθεση ιδεών»²³³³. «Ο Βούλγαρης είναι ο πρώτος που προωθεί τις μεταρρυθμιστικές αλλαγές στο περιεχόμενο της παιδείας. Όμως, ο πρώτος ουσιαστικός εκφραστής της ευρωπαϊκής επιστημονικής μαθηματικής παιδείας είναι ο Θεοτόκης, ο οποίος αποπειράται μια συναίρεση της αρχαιοελληνικής με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή μαθηματική σκέψη. Στο ίδιο πνεύμα εντάσσονται ο Κούμας, ο Δούγκας, ο Μοισιόδαξ και ο Βενιαμίν Λέσβιος»²³³⁴.

«Η Αριθμητική παραμένει ο κυρίαρχος κλάδος της μαθηματικής επιστήμης καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, σε όλο τον ελληνισμό, ακόμη κι όταν τα μαθηματικά αποκτούν ξανά έναν καθαρό θεωρητικό χαρακτήρα και τυγχάνουν μιας επιστημονικής αντιμετώπισης εκ μέρους των λογίων. Στον τομέα της Γεωμετρίας, τα «Στοιχεία» του Ευκλείδη παρουσιάζονται στα έργα των Ανθρακίτη, Βούλγαρη, Θεοτόκη και Λέσβιου και διδάσκονται στα περισσότερα μεγάλα σχολεία της εποχής. Σε τέσσερα συγγράμματα των παραπάνω λογίων περιέχονται οι Κωνικές Τομές του Απολλωνίου και σε δύο τα αρχιμήδεια θεωρήματα. Η Αναλυτική Γεωμετρία, μολονότι έχει προ πολλού αναπτυχθεί στην Ευρώπη, θα καθυστερήσει πολύ να εισαχθεί στα σχολεία του ελληνισμού. Στοιχεία Άλγεβρας θα εμφανιστούν αρχικά μέσα από τα εγχειρίδια του Σέγκνερ σε μετάφραση Ευγ. Βούλγαρη (1767), αλλά το πρώτο καθαρά αλγεβρικό σύγγραμμα είναι αυτό του Λακαγιέ που μετέφρασαν οι Ασάνης και Σπαρμιώτης (1797). Η Άλγεβρα θα διδαχθεί σε αρκετά σχολεία της εποχής, ιδιαίτερα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και θα εδραιωθεί στα εκπαιδευτικά προγράμματα ισότιμα με την αριθμητική»²³³⁵. «Η εμφάνιση του Απειροστικού Λογισμού, δηλαδή των σύγχρονων Μαθηματικών στα επιστημονικά πράγματα, θα γίνει με αρκετή καθυστέρηση σε σχέση με την Ευρώπη, προς το τέλος του αιώνα, αρχικά με τον Θεοτόκη και στη συνέχεια με τον Κούμα. Όσον αφορά, στη σχέση ανάμεσα στα Μαθηματικά και στις υπόλοιπες θετικές επιστήμες, δηλαδή τη Φυσική, τη Γεωγραφία και την Αστρονομία, όπως αυτή διαμορφώνεται στην αντίληψη των λογίων, διαπιστώνεται ότι πρόκειται για μια σχέση αλληλεξάρτησης. Μέσα από το πνεύμα της μαθηματοποίησης των επιστημών, που έχει οριστικά πλέον επικρατήσει τον 18^ο αιώνα, η παραπάνω σχέση στηρίζεται στην πεποίθηση ότι τα Μαθηματικά αποτελούν την «πρώτη των επιστημών», το ουσιαστικό και αναντικατάστατο γνωστικό μέσο για τη μελέτη και διερεύνηση του φυσικού κόσμου»²³³⁶.

«Μέχρι και το τέλος του 18^{ου} αιώνα εκδίδονται περίπου 30 τίτλοι και στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα φτάνουν στο τυπογραφείο 25 ακόμη μαθηματικά εγχειρίδια. Τα έργα αυτά είναι κείμενα Αριθμητικής, Γεωμετρίας ή Άλγεβρας. Κάποια περιέχουν Αριθμητική και Άλγεβρα από κοινού, ενώ σε άλλα, λιγοστά αυτά, υπάρχει και

²³³²Ο. π., σσ. 197-198.

²³³³Ο. π., σ. 106.

²³³⁴Ο. π., σ. 106.

²³³⁵Ο. π., σ. 108.

²³³⁶Ο. π., σ. 108.

Απειροστικός Λογισμός. Αν εξετάσουμε πιο προσεκτικά τα βιβλία αυτά, θα διαπιστώσουμε ότι τα 11 από την πρώτη κατηγορία και τα 5 από τη δεύτερη είναι μεταφράσεις από δυτικοευρωπαϊκά εγχειρίδια ενώ τα υπόλοιπα αποτελούν ερανίσματα, όπως αναγράφεται στον τίτλο ή στον πρόλογο τους»²³³⁷.

Όπως είναι ευνόητο, «τα πιο πολλά από τα έργα της περιόδου αυτής είναι παραφράσεις, επιτομές, απανθίσματα ή απλώς μεταφράσεις δυτικοευρωπαϊκών έργων, από όλους τους τομείς της θεωρητικής και επιστημονικής γνώσης»²³³⁸. «Εκτός από αυτά όμως και αρκετά άλλα έργα, τα οποία παρέμειναν σε χειρόγραφη μορφή, είναι επίσης αποτέλεσμα συμπληρωματικής ή μεταφραστικής εργασίας. Σε μια εποχή, βέβαια, όπου γίνεται προσπάθεια να αναβαθμιστεί η παιδεία, οι λόγιοι συνειδητοποιούν ότι αυτό που προέχει δεν είναι η παραγωγή πρωτότυπης συγγραφικής εργασίας, αλλά η μεταφορά γνώσης, με τη μορφή μεταφράσεων ή ερανισμάτων από την Ευρώπη»²³³⁹.

«Από τα πρώτα μαθηματικά εγχειρίδια που διδάχθηκαν στα σχολεία της περιόδου αυτής, η «Εισαγωγή Μαθηματικής» (1695) του Παπαβασιλόπουλου είναι μετάφραση από τα Λατινικά. Το ίδιο ισχύει και για το πρώτο μαθηματικό έντυπο που κυκλοφόρησε, την «Οδό Μαθηματικής» (1749) των Μεθοδίου Ανθρακίτη - Μπαλάνου Βασιλόπουλου»²³⁴⁰.

«Όσον αφορά στον όρο Γεωμετρία, την εποχή αυτή, κατά κύριο λόγο υπονοεί την Ευκλείδειο. Ένα έργο Γεωμετρίας που χρησιμοποιήθηκε εκτενώς, από τους λόγιους είναι αυτό του Αντρέα Τακέ (1612-1660), «Στοιχεία γεωμετρίας σταθερής και στερεάς, επιλεγμένα από τα θεωρήματα του Αρχιμήδη» (*Elementa geometriae planae et solidae, et selecta ex Archimede theoremata*), που εκδόθηκε στην Αμβέρσα το 1654, έκανε πολλές επανεκδόσεις μέχρι το 1810 και μεταφράστηκε στα ελληνικά, αγγλικά και ιταλικά. Επίσης στα ελληνικά μεταφράστηκε για πρώτη φορά από τον Βούλγαρη τα «Στοιχεία Γεωμετρίας», κατά το διάστημα 1753-1759 (από την έκδοση που έγινε στην Κανταβριγία το 1710) και σε έντυπη μορφή κυκλοφόρησαν μόλις το 1805»²³⁴¹.

«Άλλος συγγραφέας, του οποίου το μαθηματικό έργο μεταφράστηκε και χρησιμοποιήθηκε στη διδασκαλία σε σχολείο είναι ο Νικολά Λουί ντε Λακαγιέ (1713-1762), καθηγητής μαθηματικών στο κολέγιο Μαζαρίν. Το πρώτο μέρος του έργου του μεταφράστηκε από τους Σπυρίδωνα Ασάνη και Ιωνά Σπαρμιώτη και εκδόθηκε στη Βενετία το 1797, με τον τίτλο «Στοιχεία Αριθμητικής τε και Άλγεβρας». Το δεύτερο μέρος, που περιέχει Γεωμετρία, παρέμεινε σε χειρόγραφη μορφή»²³⁴², «ενώ το τρίτο μέρος, που αποτελείται από τα κεφάλαια των Κωνικών Τομών μεταφράστηκε από τους Ασάνη και Κούμα και τυπώθηκε στη Βιέννη το 1803»²³⁴³.

Παράλληλα, «ο Ιωνάς Σπαρμιώτης μεταφράζει ένα μέρος από την «Άλγεβρα» του Όιλερ (1707-1783). Ο Μιχαήλ Χρησταρής μεταφράζει το έργο του Μέτζμπουργκ από τη γερμανική έκδοση, με τίτλο «Στοιχεία της Αριθμητικής και Αλγέβρας» (Πάδοβα, 1804). Ο Νικόλαος Ζερζούλης μετέφρασε το εγχειρίδιο του Βολφ από τα γερμανικά: «Στοιχεία αριθμητικής-Στοιχεία Γεωμετρικής» (*Elementa arithmeticae-Elementa geometricae*)»²³⁴⁴, «ο Βούλγαρης μετέφρασε το πεντάτομο έργο «Οδός Μαθηματικής» (*Cursus mathematicus*) του Σέγκνερ (1704-1777). Η μετάφραση κυκλοφόρησε το 1767. Ο Δημήτριος Ραζής μεταφράζει τη Γεωμετρία του Καμετίου, ο Ασάνης και ο Σπαρμιώτης μεταφράζουν τις Κωνικές Τομές του Γκράντι (1671-1742), καθηγητή Μαθηματικών στο

²³³⁷Μαρία Τερδήμου, Τα Μαθηματικά / Η μεταφορά της ευρωπαϊκής μαθηματικής σκέψης, στο: Καράς, Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνες), ..., ό. π., σ. 109.

²³³⁸Henderson, Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830) ..., ό. π., σ. 17.

²³³⁹Τερδήμου, Τα Μαθηματικά / Η μεταφορά της ευρωπαϊκής μαθηματικής σκέψης..., ό. π., σ. 109.

²³⁴⁰Ο. π., φ. 110.

²³⁴¹Ο. π., φ. 111.

²³⁴²Κώδικας Μηλεών, αριθμός 6.

²³⁴³Τερδήμου, Τα Μαθηματικά / Η μεταφορά της ευρωπαϊκής μαθηματικής σκέψης..., ό. π., σ. 111.

²³⁴⁴Ο. π., σσ. 112-113.

πανεπιστήμιο της Πίζας. Το οκτάτομο έργο του Κούμα περιέχει Μαθηματικά και Φυσική και όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο συγγραφέας είναι μετάφραση από το γαλλικό σύγγραμμα του Ζαν Κλοντ Φοντέν (1715-1807) καθηγητή Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο του Τορίνο, χρησιμοποιώντας και ως βοηθήματα τα έργα των Αμπέ Σορύ (Abbe Saury), Ε. Μπεζύ (E. Bezout), Σ. Φ. Λακρουά (S. F. Lacroix)»²³⁴⁵.

Έτσι, «η γνωριμία των λογίων με την ευρωπαϊκή παιδεία επιτυγχάνεται μέσω της διείσδυσης στον ελληνικό χώρο του ευρωπαϊκού επιστημονικού βιβλίου με μεταφράσεις συμπληρώματα, αλλά και μέσα από την αλληλογραφία που διατηρούσαν μεταξύ τους»²³⁴⁶.

Κάνοντας μια σύννοψη των όσων παραθέσαμε παραπάνω, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα, ότι «το κύριο κριτήριο επιλογής των πρωτοτύπων εκ μέρους των λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι το εάν αυτά αποτελούν μια σύγχρονη πρόταση, εάν ανταποκρίνονται όσο το δυνατόν περισσότερο στη δική τους αντίληψη περί επιστήμης, εάν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως διδακτικά εγχειρίδια και κάποιες φορές (αυτό ισχύει κυρίως, για τα αριθμητικά εγχειρίδια) εάν είναι τέτοια, ώστε να μπορούν να απευθυνθούν στο ευρύ κοινό και να λειτουργήσουν βοηθητικά στην επίλυση καθημερινών εμπορικών προβλημάτων»²³⁴⁷.

Η Αριθμητική και η Γεωμετρία είναι οι πλέον προσιτοί μαθηματικοί κλάδοι της εποχής, επειδή έχουν άμεσες πρακτικές εφαρμογές.

1.1 Η μαθηματική σκέψη του Κομμητά

Η ανεύρεση των παρακάτω αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, των κωδίκων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, δηλαδή του κώδικα 1244²³⁴⁸ με τίτλο «Στοιχείων οδού μαθηματικής τα αρχοειδέστατα» (202 χειρογράφων), των κωδίκων: 1950²³⁴⁹ (153 χειρογράφων), 1968²³⁵⁰ (196 χειρογράφων), 1969²³⁵¹ (194 χειρογράφων) και 1971²³⁵² (142 χειρογράφων) με τίτλο «Γεωμετρία», των κωδίκων: 1972²³⁵³ (16 χειρογράφων) και 1973²³⁵⁴ (80 χειρογράφων) με τίτλο «Αριθμητική», των κωδίκων: 1974²³⁵⁵ (135 χειρογράφων), 1975²³⁵⁶ (152 χειρογράφων), 1976²³⁵⁷ (131 χειρογράφων), 1977²³⁵⁸ (144 χειρογράφων με τίτλο «Γεωμετρία», του κώδικα 1980²³⁵⁹ με τίτλο «Στοιχείων απάσης

²³⁴⁵Ο. π., σσ. 114-115.

²³⁴⁶Βλ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου (1964), (Επανάκδοση), *Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος, ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΔΙΑΦΩΡΙΣΜΩΝ, Ελλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικών, Τούρκων διοικητικών, εμπόρων και εσναφίων (1759-1824), Ανέκδοτος χειρόγραφος Κώδικας*. Μετεγγραφή, παρακολούθηση, πρόλογος Γιάννη Α. Αντωνιάδη. Φιλολογική παρουσίαση, μελέτη, πίνακες Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα: Εκδότης Γ. Αντωνιάδης· Βασίλης Σκουβαράς (1966), «Σελίδες από την ιστορία της Μηλιώτικης Σχολής», αλληλογραφία μεταξύ Άνθιμου Γαζή και Γρηγορίου Κωνσταντά, περιοδικό *Ηώς*, 92-97, σσ. 241-275.

²³⁴⁷Τερδήμου, Τα Μαθηματικά / Η μεταφορά της ευρωπαϊκής μαθηματικής σκέψης..., ό. π., σ. 119.

²³⁴⁸Στέφανος Κομμητάς, «Στοιχείων οδού μαθηματικής τα αρχοειδέστατα, συνταχθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας. Τόμος τρίτος περιέχων υψηλότεραν Γεωμετρίαν ήτοι Περί κωνικών τομών, και θεωρίαν αυτών αναλυτικήν· και περί τινων άλλων καμπυλών, και περί του λογισμού των απειροστών, και περί ολοκληρώσεως αυτών», Κώδικας 1244, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁴⁹Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1950, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁵⁰Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1968, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁵¹Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1969, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁵²Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1971, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁵³Στέφανος Κομμητάς, *Αριθμητική*, Κώδικας 1972, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁵⁴Στέφανος Κομμητάς, *Αριθμητική*, Κώδικας 1973, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁵⁵Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1974, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁵⁶Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1975, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁵⁷Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1976, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁵⁸Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1977, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁵⁹Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα (Μαθηματικά: Αριθμητική, Άλγεβρα, Γεωμετρία, Τριγωνομετρία, Υψηλότερα Γεωμετρία, Περί Λογαρίθμων, Οπτική)*, Κώδικας 1980, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

μαθήσεως τα αρχοειδέστατα» (444 χειρογράφων), του κώδικα 1981²³⁶⁰ με τίτλο «Άλγεβρα» (159 χειρογράφων), των κωδίκων: 1982²³⁶¹ και 1987²³⁶² (92 χειρογράφων) με τίτλο «Στοιχείων της Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα», των χειρόγραφων φύλλων 77-105 με τίτλο «Αριθμητική την οποίαν οφείλει ο διδάσκαλος να διδάσκη εις τους παίδας εκ στόματος», που εμπεριέχονται στον κώδικα 1988²³⁶³ με τίτλο «Ονομαστικόν», στοιχειοθετούν ένα σύνολο 2.269 μαθηματικών χειρογράφων που έγραψε ο Θεσσαλός παιδαγωγός και τα οποία δεικνύουν περίτρανα τις μαθηματικές ικανότητες, τις δεξιότητες, τις πολύπλευρες επιστημονικές αναζητήσεις του και τον ζήλο της μετάδοσης αυτών των γνώσεων στους σπουδαστές του, στην ελληνική νεολαία της εποχής του, αλλά και στον κάθε μελετητή των Μαθηματικών που θα ήθελε να έχει μια ολοκληρωμένη εικόνα των μαθηματικών εξελίξεων της εποχής.

Το μαθηματικό έργο του Κομμητά ξεπερνά τον μαθηματικό λογισμό των τεσσάρων πράξεων της Αριθμητικής με ακέραιους και κλασματικούς αριθμούς και της απλής και σύνθετης «μεθόδου των τριών». Με απλό τρόπο και στην ομιλούμενη γλώσσα της εποχής ξεπερνά τη στοιχειώδη μαθηματική παιδεία. Αντιλαμβάνεται την αργοπόρηση στη μαθηματική σκέψη και ερχόμενος σε επαφή με τα σημαντικότερα διδακτικά μαθηματικά βιβλία της εποχής, τα οποία ήταν διαποτισμένα με την ευρωπαϊκή σκέψη πραγματοποιεί κάθε δυνατή επιστημονική προσπάθεια, για να αναδιοργανώσει και να αναβαθμίσει την ελληνική μαθηματική παιδεία, να γυμνάσει και να οξύνει τον νου των Νεοελλήνων με την αναβάθμιση των προγραμμάτων διδασκαλίας των μαθηματικών. Γνωρίζει την αρχαιοελληνική αντίληψη, ότι τα Μαθηματικά αποτελούν το θεμέλιο όλων των άλλων κλάδων των Φυσικών-Θετικών επιστημών και στο πλαίσιο της γενικότερης αντίληψης περί μαθηματοποίησης των επιστημών, συγγράφει 2269 μαθηματικά χειρόγραφα και ασχολείται με όλους τους τότε ανερχόμενους κλάδους και τις ανώτερες έννοιες της μαθηματικής παιδείας και σκέψης.

Τα αυτόγραφα μαθηματικά χειρόγραφα του Κομμητά περιλαμβάνονται στους δεκαπέντε κώδικες μαθηματικών χειρογράφων, εκ των οποίων οι εννέα κώδικες αφορούν στη Γεωμετρία, οι τέσσερις κώδικες αφορούν στην Αριθμητική, ο ένας κώδικας αφορά στην Άλγεβρα και ο ένας φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα» (κώδικας 1980) και είναι κώδικας 444 χειρογράφων, εκ των οποίων τα 421 είναι αυτόγραφα μαθηματικά χειρόγραφα και τα 23 είναι χειρόγραφα Οπτικής. Τα 421 αυτόγραφα μαθηματικά χειρόγραφα περιέχουν συνόψεις της Αριθμητικής, της Άλγεβρας, της Γεωμετρίας, της Τριγωνομετρίας, της υψηλότερας Γεωμετρίας, των Λογαρίθμων και της Οπτικής. Στον κώδικα 1988, με τίτλο «Ονομαστικόν» περιλαμβάνονται 29 χειρόγραφα με τον τίτλο «Αριθμητική την οποία οφείλει ο διδάσκαλος να διδάσκη εις τους παίδας εκ στόματος». Σε όλα τα παραπάνω μαθηματικά χειρόγραφα συναντούμε κεφάλαια περί τετραγωνικής ρίζας, περί δυνάμεων, περί εξισώσεων αριθμητικών και γεωμετρικών, με έναν ή περισσότερους αγνώστους, περί αριθμητικής και γεωμετρικής προόδου, περί συμβολικού λογισμού και Λογαρίθμων, περί Τριγωνομετρίας, Στερεομετρίας και Κωνικών Τομών.

Προφανώς, ο Κομμητάς έχει αφομοιώσει τα «Μαθηματικά Στοιχεία» του Τζ. Σέγκνερ, σε μετάφραση του Βούλγαρη (Λειψία, 1778), τις «Γεωμετρίες» του Οκτ. Καμετίου και του Α. Τακέ, που μετέφρασαν ο Δημ. Ραζής (Βενετία, 1787) και

²³⁶⁰ Στέφανος Κομμητάς, *Άλγεβρα*, Κώδικας 1981, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁶¹ Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχείων της Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1982, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁶² Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχείων της Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1987, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²³⁶³ Στέφανος Κομμητάς, *Ονομαστικόν*, Κώδικας 1988, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

αντιστοίχως, ο Βούλγαρης (Βιέννη, 1805), τις «Συνόψεις των Κωνικών Τομών», του Τζ. Γκραντί (Grandi) και του Λακαγιέ που μετέφρασαν οι Ασάνης και Σπαρμιώτης (Βιέννη, το 1802 η πρώτη και το 1803 η δεύτερη), τα «Στοιχεία Μαθηματικών» του Θεοτόκη (Μόσχα, 1798-1799), την «Άλγεβρα» του Δημ. Παν. Γοβδελά (Άλλη, 1806) τη «Σειρά στοιχειώδη των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών» του Κούμα (Βιέννη, 1807), τον 4^ο τόμο των «Στοιχείων Αριθμητικής και Αλγέβρης» του Δούγκα (Βιέννη, 1816), τα «Στοιχεία Αλγέβρης» του Βενιαμίν Λέσβιου, αλλά και άλλα έργα ανώτερης μαθηματικής παιδείας ή κείμενα που χρησιμοποιούνταν την ίδια εκείνη εποχή, σ' ευρωπαϊκά σχολεία.

Στα χειρόγραφα του συμβιώνουν η παραδοσιακή και η νεωτερική τάση, συνυπάρχει η αδιάρρηκτη αρχαιοελληνική παράδοση, που θα δημιουργήσει την απαραίτητη αυτογνωσία στους υπόδουλους Έλληνες. Ταυτόχρονα, παραδειγματίζεται από τον Βούλγαρη που προάγει τις μεταρρυθμιστικές αλλαγές στη μαθηματική παιδεία, αλλά και από την προσπάθεια ώσμωσης της αρχαιοελληνικής με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή μαθηματική σκέψη των Θεοτόκη, Κούμα, Δούγκα, Μοισιόδακα και Βενιαμίν Λέσβιου.

Ο Κομμητάς προσπαθεί να δημιουργήσει τη νέα θεωρητική επιστημονική βάση των Μαθηματικών. Εντρυφά στον αλγεβρικό λογισμό, στη Γεωμετρία, όπου υπάρχουν στοιχεία του Ευκλείδη, η Αναλυτική Γεωμετρία, οι Κωνικές Τομές. Εντρυφά στον Απειροστικό Λογισμό, δηλαδή στα σύγχρονα μαθηματικά. Στη σχέση ανάμεσα στα Μαθηματικά και στις υπόλοιπες Θετικές Επιστήμες, δηλαδή τη Φυσική, τη Γεωγραφία και την Αστρονομία διαπιστώνεται μια σχέση αλληλεξάρτησης και εισέρχεται στη σκέψη του η πεποίθηση της μαθηματοποίησης των επιστημών. Τα Μαθηματικά γίνονται το γνωστικό εργαλείο για τη μελέτη και διερεύνηση του φυσικού κόσμου. Σε μια εποχή που προβάλλει αδήριτη η ανάγκη αναβάθμισης της ελληνικής μαθηματικής παιδείας προσπαθεί να μεταφέρει στα χειρόγραφα του τον σύγχρονο μαθηματικό λόγο που επεξεργάζονται οι Ευρωπαίοι και οι Έλληνες λόγιοι την περίοδο εκείνη. Τον ενδιαφέρει η εισαγωγή της σύγχρονης μαθηματικής σκέψης που ανταποκρίνεται στο γνωστικό επίπεδο των Νεοελλήνων.

Επομένως, δίνει έμφαση κυρίως, στους πλέον προσιτούς επικοινωνιακά κλάδους των μαθηματικών της εποχής: την Αριθμητική και τη Γεωμετρία, που έχουν άμεσες πρακτικές εφαρμογές και αυτό εξηγείται από τον αριθμό των μαθηματικών κωδίκων που αφιερώνει ο Κομμητάς στα αντικείμενα αυτά. Από τους δεκαπέντε μαθηματικούς του κώδικες, οι εννέα είναι αφιερωμένοι στη Γεωμετρία, οι τέσσερις στην Αριθμητική και ο ένας στην Άλγεβρα.

2. Η Αριθμητική κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Η Αριθμητική είναι ο πλέον διαδεδομένος κλάδος των Μαθηματικών σε όλο τον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Αδιάψευστο στοιχείο είναι οι είκοσι εκδόσεις και επανεκδόσεις της «Λογαριαστικής» του Γλυζώνιου έως το 1818 (πρώτη έκδοση: Βενετία 1586). Από το σύνολο επίσης, των εκατόν πενήντα πέντε καταγραμμένων επώνυμων χειρογράφων του 17^{ου}, 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, των οποίων το γνωστικό αντικείμενο είναι η Αριθμητική, η Γεωμετρία, η Άλγεβρα, τα αρχιμήδεια θεωρήματα και οι Κωνικές Τομές, τα πενήντα οκτώ είναι καθαρά κείμενα αριθμητικής, ποσοστό περίπου 37,5% και τα τριάντα της κατηγορίας «Μαθηματικά εγχειρίδια», τα οποία περιέχουν εκτός των άλλων και θέματα Αριθμητικής. Από το σύνολο επίσης, των ενενήντα τεσσάρων καταγραμμένων πάντα ανωνύμων χειρογράφων του 15^{ου} μέχρι και του 19^{ου} αιώνα, τα τριάντα οκτώ, δηλαδή ένα ποσοστό περίπου 40,5% είναι καθαρά κείμενα Αριθμητικής και από την κατηγορία των «Μαθηματικών εγχειριδίων», δώδεκα τον αριθμό, περιέχουν και Αριθμητική. Όσον αφορά στα έντυπα, από τους είκοσι οκτώ συνολικά τίτλους που εκδόθηκαν, εξαιρουμένης της «Λογαριαστικής», από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και έως την ελληνική Επανάσταση, οι ένδεκα ανήκουν σε καθαρά αριθμητικά εγχειρίδια, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που περιέχουν και στοιχεία που αφορούν στο εμπόριο.

Πέντε από τα έντυπα περιέχουν Αριθμητική και Άλγεβρα, ενώ μέρος του μαθηματικού έργου του Κούμα, του Θεοτόκη και του Βούλγαρη (μετάφραση των Μαθηματικών του Σέγκνερ) είναι επίσης, αφιερωμένο στην Αριθμητική. Κατά τις επόμενες δύο δεκαετίες, από τους τίτλους που εκδίδονται συνολικά, οι ένδεκα ανήκουν σε αριθμητικά εγχειρίδια. Αξιοσημείωτο είναι επίσης, ότι τα δώδεκα από τα είκοσι ένα ανώνυμα, είναι των αρχών του 19^{ου} αιώνα, χωρίς να υπολογίσουμε αυτά που εκδόθηκαν μετά την ελληνική Επανάσταση²³⁶⁴.

Έτσι, σε μια εποχή κατά την οποία τα Μαθηματικά έχουν αποκτήσει ξανά τον θεωρητικό τους χαρακτήρα, έχουν δηλαδή μια αρκετά επιστημονική αντιμετώπιση εκ μέρους των πνευματικών ανθρώπων, η σχέση τους με την καθημερινή πρακτική εξακολουθεί να υφίσταται και η Αριθμητική να παραμένει ο κυρίαρχος μαθηματικός κλάδος. Μία από τις αιτίες, είναι η άμεση σχέση της Αριθμητικής με το εμπόριο, το οποίο, κατά τις τελευταίες δεκαετίες βρίσκεται σε συνεχή αναπτυξιακή πορεία. Λαμβάνοντας υπόψη τη γενικότερη τάση του κινήματος του Διαφωτισμού που αποσκοπεί στην εκλαΐκευση της επιστήμης, με απώτερο σκοπό να γίνει κατανοητή από το ευρύ κοινό, όσον αφορά στα Μαθηματικά, η Αριθμητική είναι πάντα ο πλέον προσιτός κλάδος. Το βασικό χαρακτηριστικό των αριθμητικών εγχειριδίων είναι η απλή γλώσσα γραφής τους, ένα από τα κυρίαρχα αιτήματα του Διαφωτισμού, ώστε να μπορεί να τα προσεγγίσει το αναγνωστικό κοινό²³⁶⁵. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε την απλή γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Κομμητάς στον γραπτό αριθμητικό του λόγο και κατά προέκταση σε όλα τα χειρόγραφα Θετικών Επιστημών.

Αναμφισβήτητα, η πρωτεύουσα θέση της Αριθμητικής, έναντι των άλλων μαθηματικών κλάδων χρονολογείται από την αρχαιότητα, συνεχίζεται κατά τους βυζαντινούς χρόνους και φτάνει μέχρι την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης²³⁶⁶. Ο Πλάτωνας τη θεωρεί ως το πρώτο και σπουδαιότερο μάθημα, στο οποίο πρέπει να εκπαιδεύονται οι άριστοι της νόησης²³⁶⁷ και φτάνει μέχρι τον Νικόμαχο Γερασινό (60-120 μ. Χ.), που την αποκαλεί «προτέρα των άλλων επιστημών»²³⁶⁸ και τον Μιχαήλ Ψελλό, ο οποίος αποφαινεται ότι «περί των τεσσάρων μαθηματικών [...] ο περί αριθμητικής ηγείσθω λόγος [...]»²³⁶⁹.

Μάλιστα, οι λόγιοι του 18^{ου} αιώνα θεωρούν ότι «η αριθμητική είναι η βάση και η κλεις απάντων των Μαθηματικών [...]»²³⁷⁰, ενώ ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος γράφει: [...] η Αριθμητική επιστήμη, έξις τι διανοητική [...] και πασών των άλλων μαθησεων εις διδασκαλίαν προτίθεται»²³⁷¹.

Παράλληλα, η Αριθμητική χαρακτηρίζεται απαραίτητη γνώση για τη μελέτη των άλλων επιστημών, από τους λόγιους, αλλά και *διεγερτικόν των ψυχικών δυνάμεων*»²³⁷².

²³⁶⁴Τερδής, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών* ..., ό. π., σσ. 123-124.

²³⁶⁵Ο. π., φ. 124.

²³⁶⁶Ο. π., φ. 124.

²³⁶⁷Πλάτων, *Πολιτεία*, Z 522 c, 526 c.

²³⁶⁸Νικόμαχος Γερασινός, *Αριθμητικής εις δύο το α^{ον} όπερ εξηγείται ο φιλόσοφος Πρόκλος*, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, αριθμός κώδικα 1238, όπως αναφέρει η Τερδής, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ... ό. π., σ. 124.

²³⁶⁹Μιχαήλ Ψελλός (1532), *Σύνταγμα ευσύνοπτον εις τας τέσσαρας μαθηματικές επιστήμας, Αριθμητικήν, Μουσικήν, Γεωμετρίαν και Αστρονομίαν*, Βενετία, σ. 1 του κυρίως κειμένου, όπως αναφέρει η Τερδής, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ... ό. π., σ. 124.

²³⁷⁰Βενιαμίν Λέσβιος (1818-1820), *Στοιχεία Αριθμητικής*, Εν Βιέννη της Αυστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Ιωάννου Σνείρερ, Πανεπιστήμιο κρήτης, σ. ια', <http://anemi.lib.uoc.gr>.

²³⁷¹Βασιλόπουλος Μπαλάνος (1803), *Του Παναγιωτιστάτου και Επιστημονικωτάτου Κυρίου Κυρίου Παλάνου Βασιλόπουλου, Έκθεσις Ακριβεστάτης της Αριθμητικής*, ..., Ενετίησιν: Παρά Πάνω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων, σ. 1, <http://anemi.lib.uoc.gr>.

²³⁷²Κούμας, *Σύνοψις Επιστημών εις χρήσιν των πρωτοπείρων* ..., ό. π., σσ. ια', σ. 2.

Ο Ιωάννης Εμμανουήλ γράφει στον πρόλογο του έργου «Στοιχεία Αριθμητικής», που κυκλοφόρησε το 1797 στη Βιέννη : «όσα βιβλία έχομεν περί αυτής, μας διδάσκουσιν την Αριθμητικήν, ως επί το πλείστον πρακτικώς μόνον, χωρίς να μας ειπούν τον αποχρώντα λόγον των γενομένων [...] παρεκινήθη να συγγράψω [...] αυτήν την Αριθμητικήν θεμελιωμένην εις γενικούς κανόνας»²³⁷³. Ο λόγιος τονίζει την ανάγκη συγγραφής και έκδοσης βιβλίων, τα οποία θα έχουν θεωρητικό χαρακτήρα και επιστημονική θεμελίωση.

Συνάμα, η Αριθμητική διακρίνεται σε πρακτική και θεωρητική, από μερίδα λογίων. Ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος δηλώνει: «διχώς δε της Αριθμητικής κοινότερον πάσι διαιρουμένης, εις τε το θεωρητικόν ταύτης μέρος και πρακτικόν. [...]»²³⁷⁴, ενώ ο Θεοτόκης διαχωρίζει την Αριθμητική σε «επιστήμη θεωρητική μεν ως τους αυτών επιθεωρούσα λόγους και τα πάθη, πρακτική δε [...]»²³⁷⁵.

Επίσης, τα Μαθηματικά, οι λόγιοι τα θεωρούν ως επιστήμη της ποσότητας. Το ποσόν χωρίζεται σε «πληθύν και διάστημα» ή «διωρισμένον και αδιώριστον» ή «διακεκριμένον και συνεχές»²³⁷⁶. «Διακεκριμένο είναι αυτό του οποίου τα μέρη χωρίζονται μεταξύ τους και συνεχές, εκείνο που έχει τα μέρη μεταξύ τους συνδεδεμένα»²³⁷⁷. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας διευκρινίζει ότι οι τέσσερις παραπάνω όροι είναι για τους νεότερους ισοδύναμοι. Για τους παλιότερους όμως, το ποσόν ή ποσότης σήμαινε και το διακεκριμένο και το συνεχές, ενώ το μέγεθος μόνο το συνεχές και η πληκτότης μόνο το διακεκριμένο²³⁷⁸.

Συγκρίνοντας τις μονάδες της Αριθμητικής με αυτές της Γεωμετρίας, ο Βενιαμίν Λέσβιος προσθέτει ότι οι πρώτες είναι «όντα αυθύπαρκτα» προϊόντα «της φύσεως ή τέχνης και εξ αυτών διωρισμέναι»²³⁷⁹.

Υποκείμενο των Μαθηματικών είναι η ποσότητα, αλλά συγχρόνως τα μαθηματικά σώματα «έχουσι την ύπαρξιν εν τω νοϊ [...]»²³⁸⁰.

Όμως, «στην περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης γίνεται ρητή διάκριση μεταξύ απλής ή καθαρής θεωρητικής Μαθηματικής και της μικτής ή Φυσικομαθηματικής»²³⁸¹. Για τη «μικτή Μαθηματική» ο Κούμας σημειώνει: «Εάν διενθυμηθεί τις την ποσότητα, οιονεί περιβεβλημένην και διαφόρους ποιότητας, αισθητάς τε και φυσικάς, της κινήσεως, του φωτός, της βαρύτητος κ.λπ. εντεύθεν προκύψει η καλουμένη μικτή Μαθηματική»²³⁸². «Διαιρείται αμέσως η μαθηματική εις αριθμητικήν και γεωμετρίαν, και εκείνης υποκείμενον ο χρόνος [...] της δε γεωμετρίας ο τόπος, ου μέρος το διάστημα»²³⁸³, παραπέμποντας στον Im. Kant, για τις απόψεις του για τον χώρο και τον χρόνο, που τις θεωρεί έμφυτες ιδιότητες της ανθρώπινης νόησης²³⁸⁴.

²³⁷³ Ιωάννης Εμμανουήλ (1797), *Στοιχείων της Αριθμητικής Δοκίμιον*, Εν Βιέννη: Παρά Αντωνίω τω Πίχλερ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 1, <http://anemi.lib.uoc.gr>.

²³⁷⁴ Βασιλόπουλος Μπαλάνος (1803), *Έκθεσις Ακριβεστάτη της Αριθμητικής* ..., ό. π., σ. 1, <http://anemi.lib.uoc.gr>.

²³⁷⁵ Θεοτόκης, *Στοιχεία Μαθηματικών, εκ παλαιών και νεωτέρων*, ..., Τόμος Α', <http://anemi.lib.uoc.gr> σ. 259.

²³⁷⁶ Τερδήμου, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ... ό. π., σσ. 127-128.

²³⁷⁷ Ο. π., σσ. 127-128.

²³⁷⁸ Αθανάσιος Ψαλίδας (1794), *Αριθμητική*, Βιέννη, σ. 2, όπως αναφέρει η Τερδήμου, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ... ό. π., σσ. 127-128.

²³⁷⁹ Βενιαμίν Λέσβιος (1818-1820), *Στοιχεία Αριθμητικής*, ..., ό. π., σ. 2.

²³⁸⁰ Στέφανος Δούγκας, *Εξέτασις της φύσεως*, Μονή Βατοπεδίου, αριθμός κώδικα 691, παράγραφοι 192, 194, όπως αναφέρει η Τερδήμου, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ... ό. π., σσ. 128-129.

²³⁸¹ Τερδήμου, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ... ό. π., σ. 129.

²³⁸² Κούμας, *Σειρά στοιχειώδης των μαθηματικών και φυσικών* ..., Τόμος Α', ό. π., σ. 2.

²³⁸³ Δούγκας, *Εξέτασις της Φύσεως* ..., ό. π., § 33.

²³⁸⁴ Τερδήμου, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ... ό. π., σ. 130.

Όμως, ο ορισμός της μονάδας στα μαθηματικά συγγράμματα της περιόδου της Νεοελληνικής Αναγέννησης είναι καθαρά ευκλείδειος. «Από ορισμένους αυτό, που τονίζεται είναι το ότι η μονάδα δεν αποτελείται από μέρη, δηλαδή δεν μπορεί να διαιρεθεί, καθ' ότι αποτελεί το πρώτο στοιχείο του ποσού και δεν δέχεται περαιτέρω ανάλυση, ενώ από τους άλλους η μονάδα εκλαμβάνεται κυρίως ως μέτρο των αριθμών»²³⁸⁵. Έτσι, «οι περισσότεροι από τους λόγιους της περιόδου αυτής υιοθετούν πλήρως, την ευκλείδεια θεώρηση των εννοιών «μονάδα» και «αριθμός», σύμφωνα με την οποία, επειδή το ον, όντας είναι αυτό που είναι, είναι πρώτο, άρα αρχικά επινοείται η μονάδα και ο αριθμός ακολουθεί τη μονάδα, δηλαδή έχουμε εμφάνιση των ειδών. Αντιθέτως, ο Θεοτόκης, ο Βούλγαρης και ο Βενιαμίν Λέσβιος είναι αυτοί που αντιστρέφουν την παραπάνω διάταξη και θεωρούν τον αριθμό πρότερο της μονάδας, δηλαδή τον αριθμό να γεννιέται μαζί με τα είδη και τη μονάδα ως τον πρώτο από τους αριθμούς»²³⁸⁶.

Ταυτόχρονα, σημαντικό πρόβλημα θεωρείται αυτό, της εύρεσης της δύναμης και κυρίως, της ρίζας κάποιου αριθμού. «Οι Έλληνες λόγιοι, τελευταία αφήνουν την περίπτωση αριθμού, ο οποίος δεν είναι τέλειο τετράγωνο ή τέλειος κύβος, τονίζοντας ότι το αποτέλεσμα είναι πάντα κατά προσέγγιση. Η μέθοδος εύρεσης τετραγωνικής και κυβικής ρίζας, που πρωτοεμφανίστηκε στην ελληνική αρχαιότητα, στα «Μετρικά» του Ήρωνος του Αλεξανδρέως παραμένει η ίδια. Η όλη παρουσίαση του θέματος γίνεται μέσα από αριθμητικά παραδείγματα. Στην περίπτωση του κλασματικού αριθμού, στην ουσία

εφαρμόζεται η ιδιότητα $\sqrt{\frac{\alpha}{\beta}} = \sqrt{\alpha/\sqrt{\beta}}$ ²³⁸⁷.

Διαπιστώνεται λοιπόν, ότι «η έννοια του Λογαρίθμου επινοήθηκε, ως γνωστόν, στις αρχές του 17^{ου} αιώνα από τον Τζ. Νέπερ (1550-1670) και από τον Τζ. Μπούργκι (1552-1632), με σκοπό την απλούστευση των υπολογισμών. Ο όρος «Λογάριθμος» προέρχεται από τη σύνθεση των λέξεων «λόγος» και «αριθμός» και η έννοιά του στηρίζεται σε απλή μαθηματική ιδέα. Οι Λογάριθμοι και κυρίως, η επεξήγησή τους για καθαρά παιδευτικούς σκοπούς απασχόλησε τους Έλληνες λόγιους της περιόδου της Νεοελληνικής Αναγέννησης»²³⁸⁸. Ο Θεοτόκης δίνοντας την αντιστοιχία των προόδων, αποφαίνεται ότι «οι όροι της Αριθμητικής προόδου, οι υπό της Γεωμετρικής γραφόμενοι, οι τούτων λογάριθμοι εισίν»²³⁸⁹, «χρησιμοποιώντας και την αντιστοιχία ανάμεσα στις προόδους αναφέρεται στους δεκαδικούς Λογαρίθμους. Δεν κάνει καμία μνεία βεβαίως, στην έννοια της βάσης του λογαριθμικού συστήματος. Για τον συμβολισμό χρησιμοποιεί το γράμμα λ, είτε πρόκειται για δεκαδικούς Λογαρίθμους είτε όχι. Ακριβώς την ίδια διαδικασία ακολουθεί και ο Βούλγαρης»²³⁹⁰.

Όσον αφορά στη χρησιμότητά τους, για τους λόγιους οι Λογάριθμοι είναι χρήσιμοι «εν ταις τριγωνομετρικαίς και αστρονομικαίς αναλογισμοίς»²³⁹¹, διευκολύνουν στην «περί των αναλογιών, προόδων, και ριζών εξαγωγής διδασκαλία»²³⁹². Και στα αλγεβρικά συγγράμματα ο ορισμός του Λογαρίθμου δίνεται μέσα από την αντιστοιχία των προόδων. «Οι περισσότεροι χρησιμοποιούν τον όρο «βάση» για τον λόγο της γεωμετρικής προόδου και τον όρο «χαρακτηριστικό», για να δηλώσουν τις ακέραιες μονάδες του Λογαρίθμου.

²³⁸⁵Ο. π., σ. 130.

²³⁸⁶Ο. π., σ. 134.

²³⁸⁷Ο. π., σ. 140.

²³⁸⁸Ο. π., σ. 141.

²³⁸⁹Θεοτόκης, *Στοιχεία Μαθηματικών, εκ παλαιών και νεωτέρων ...*, ό. π., τόμος Α', σ. 317.

²³⁹⁰Τερδήμου, *Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ...* ό. π., σ. 141.

²³⁹¹Θεοτόκης, *Στοιχεία Μαθηματικών, εκ παλαιών και νεωτέρων ...*, ό. π., τόμος Α', σ. 325.

²³⁹²Ζήσης Κάβρας (1800), *Στοιχεία της Αριθμητικής και Αλγέβρης*, Ιένα, όπως αναφέρει η Τερδήμου, *Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ...* ό. π., σ. 141.

Αναφέρουν και αποδεικνύουν τις βασικές ιδιότητες, προχωρούν στους δεκαδικούς Λογαρίθμους και τονίζουν την αδυναμία ορισμού Λογαρίθμων των αρνητικών αριθμών. Στα βιβλία τους παρουσιάζεται λεπτομερώς η χρήση των λογαριθμικών πινάκων και δίνονται παραδείγματα εύρεσης με τη μέθοδο γραμμικής παρεμβολής λογαρίθμων αριθμών, που είναι εκτός πινάκων και αντίστροφα, εύρεσης αριθμών από τους Λογαρίθμους τους, όταν αυτοί δεν βρίσκονται στους πίνακες, εύρεσης αριθμών από το χαρακτηριστικό των Λογαρίθμων τους κ.ο.κ.»²³⁹³

Συνεπώς, οι συγγραφείς μαθηματικών κειμένων της περιόδου αυτής, δίνουν αρκετή έκταση στο κεφάλαιο των Λογαρίθμων, για να απλοποιήσουν τους αριθμητικούς υπολογισμούς, πράγμα που τονίζουν με έμφαση, δηλαδή την «αναγωγή του πολλαπλασιασμού και της διαίρεσης σε πρόσθεση και αφαίρεση αντίστοιχα. Η μετατροπή της εις δύναμιν υψώσεως σε πολλαπλασιασμό και της εξαγωγής ριζών σε διαίρεση, μέσα από τη διαδικασία της λογαριθμοποίησης, αυτή είναι η ουσία και το αντικείμενο της θεωρίας των λογαρίθμων»²³⁹⁴.

2.1 Η σκέψη του Κομμητά για την αριθμητική, μέσα από τους κώδικες της Αριθμητικής του

Η Αριθμητική, που είναι ο πιο εκτεταμένος κλάδος των Μαθηματικών στον ελληνικό χώρο, στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, επηρέασε και τον Κομμητά. Αδιάψευστο στοιχείο αποτελούν οι πέντε κώδικες της Αριθμητικής που αφιερώνει ο Κωφιώτης λόγιος. Χρησιμοποιεί απλή γλώσσα γραφής στον γραπτό αριθμητικό του λόγο και κατά προέκταση σε όλα τα χειρόγραφα Θετικών Επιστημών, για να πλησιάσει το αναγνωστικό του κοινό. Η αριθμητική του σκέψη εκτίθεται μέσα από τα αυτόγραφα χειρόγραφα των μαθηματικών κωδίκων του, ως ακολούθως:

2.1.1 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αριθμητικής του Κομμητά - Κώδικας 1972

Στον κώδικα 1972, δεκαέξι αυτόγραφων χειρογράφων, που φέρει τον τίτλο «Αριθμητική», ο Κομμητάς δίνει τους παρακάτω ορισμούς: «Λόγος λέγεται η δυοίν αριθμών παράθεσις, ένθα θεωρείται ποσάκις ο δεύτερος καταμετρεί τον πρώτον»²³⁹⁵. «Ίσοι όροι λέγονται οι των αυτών έχοντες εκθέτην. Αναλογία εστίν η δυοίν λόγων ίσων παράθεσις. Ομόλογοι όροι εν αναλογία λέγονται οι ηγούμενοι τοις ηγουμένοις και οι επόμενοι τοις επομένοις. Απλή αναλογία λέγεται η εξ απλών όρων συνισταμένη»²³⁹⁶. Ακολουθεί ο ορισμός της εταιρείας: «Εταιρεία ονομάζεται όταν τινές καταβάλλωσιν ωρισμένα χρήματα, συνθέμενοι περί του κέρδους ή της ζημίας αυτών ή όπως αν άλλων χρήσονται αυτοίς»²³⁹⁷ και ο ορισμός της ψευδούς υποθέσεως στα Μαθηματικά: «Υπόθεσις ψευδής λέγεται, όταν λαμβάνωμεν, αντί των αγνώστων και ζητουμένων αριθμών, άλλους καθ' υπόθεσιν, τοις ζητουμένοις αναλόγους προς την του προβλήματος σχέσιν»²³⁹⁸.

²³⁹³Τερδήμου, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ... ό. π., σ. 142.

²³⁹⁴Ο. π., σ. 142.

²³⁹⁵Στέφανος Κομμητάς, *Αριθμητική*, Κώδικας 1972, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 1.

²³⁹⁶Ο. π., φ. 2.

²³⁹⁷Ο. π., φ. 8.

²³⁹⁸Ο. π., φ. 8.

2.1.2 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αριθμητικής του Κομμητά - Κώδικας 1973

Ο κώδικας 1973, που εμπεριέχει ογδόντα αυτόγραφα χειρόγραφα, διαστάσεων 19 X 13,5 εκ. φέρει τον τίτλο «Αριθμητική». Η γραφή είναι λίαν επιμελημένη και αρκετά λεπτή, όπως του κώδικα 1968.

Στην αρχή ορίζεται η αριθμητική επιστήμη: «Αριθμητική ἐστίν επιστήμη περί το διωρισμένον ποσόν ενασχολουμένη ὑποκείμενον ἔχουσα τοὺς ἀριθμούς»²³⁹⁹. Ο ορισμός του συμπλέει με τον ορισμό που δίνουν οι λόγιοι για τα Μαθηματικά, που τα θεωρούν ως επιστήμη της ποσότητας. Το ποσόν χωρίζεται σε «πληθύν και διάστημα ή διωρισμένον και αδιώριστον ή «διακεκριμένον και συνεχές. Διακεκριμένο είναι αυτό του οποίου τα μέρη χωρίζονται μεταξύ τους και συνεχές, εκείνο που έχει τα μέρη μεταξύ τους συνδεδεμένα»²⁴⁰⁰. Διακρίνει τον λογισμό σε «αφηρημένο» και «πραγματιώδη». Γράφει σχετικά: «Λογισμόν κατ' ἀφαίρεσιν καλούμεν τας ἀριθμητικὰς πράξεις οὕτω δι' ἀφηρημένων γινομένης ἀριθμῶν τῶν πραγμάτων κεχωρισμένων»²⁴⁰¹. Και συνεχίζει: «Λογισμός πραγματιώδης τῶν ολοσχερῶν ἀριθμῶν. Ορισμοί. α: Λογισμός πραγματιώδης καλείσθω, το τας ἀριθμητικὰς πράξεις διὰ συγκεκριμένων εἴτ' οὖν πραγματιωδῶν ἀριθμῶν περαίνειν. β. Αριθμοί διαφόρου τάξεως λέγονται, ὡν ἡ μείζων τάξις ἐξ ὠρισμένων μονάδων τῆς υποδεστέρας γίνονται»²⁴⁰².

Στο δεύτερο μέρος της Αριθμητικής γίνεται λόγος «περί κλασμάτων», «λογισμόν τῶν κλασμάτων» και «δεκαδικόν κλάσμα»: «Κλάσμα ή κλασματικός ἀριθμός ἐστίν ο διὰ τινός τῶν τῆς μονάδος μερῶν μετρούμενος»²⁴⁰³. «Λογισμόν τῶν κλασμάτων ονομάζομεν τας ἐν τοῖς κλάσμασιν ἀριθμητικὰς πράξεις. Σύναψιν δηλονότι ἀφαίρεσιν, πολλαπλασίασιν και διαίρεσιν»²⁴⁰⁴. «Κλάσμα δεκαδικόν λέγεται το δεκαδικόν ἀριθμόν ἔχον παρονομαστήν»²⁴⁰⁵.

Στη συνέχεια, στο τρίτο μέρος της Αριθμητικής γράφει ο Κομμητάς «περί τετραγώνων ἀριθμῶν» και «περί τετραγωνικῆς ρίζας»: «Τετράγωνος ἀριθμός ονομάζεται το γινόμενον ἐκ τινός ἀριθμοῦ ἐφ' εαυτόν πολλαπλασιαζομένου. Ρίζα τετραγωνική καλεῖται ο ἀριθμός ἐκεῖνος ὅστις πολλαπλασιαζόμενος ἐφ' εαυτόν ποιεῖ τον τετράγωνον. Εξαγαγεῖν ρίζαν τετραγωνικήν λέγεται το του δοθέντος τετραγώνου διὰ τινῶν κανόνων τὴν ρίζαν ἀνιχνεύειν»²⁴⁰⁶.

Ἔπονται οἱ ορισμοί «Περί κυβικῶν ἀριθμῶν. Ορισμοί: α: Κυβικός ἀριθμός ονομάζεται το γινόμενον ἐκ του τετραγώνου τινός ἀριθμοῦ, ἐπὶ τον ἀριθμόν ή τὴν ρίζαν πολλαπλασιαζομένου. β. Ρίζα κυβική καλεῖται ο πρῶτος ἀριθμός ὅς ἐφ' εαυτόν πολλαπλασιαζόμενος ποιεῖ τον τετράγωνον και ἐπὶ τον τετράγωνον ποιεῖ τον κύβον. γ. Εξαγαγεῖν κυβικήν ρίζαν λέγεται εὐρεῖν διὰ τινῶν κανόνων του δοθέντος κύβου τὴν ρίζαν τὴν κυβικήν»²⁴⁰⁷.

Παράλληλα, ορίζονται οἱ δυνάμεις και οἱ ρίζες τῶν δυνάμεων: «Δυνάμεις ἐν ἀριθμοῖς λέγονται τὰ γινόμενα, ὅταν τῖς ἀριθμούς, ἀπαξ, δις και πολλάκις πολλαπλασιάζεται ἀριθμόν. β. Ρίζα δυνάμεων καλεῖται ο ἀριθμός ἐκεῖνος ὅστις ἐφ' εαυτόν λαμβανόμενος ἐν πολλαπλασιασμῷ ποιεῖ τας δυνάμεις»²⁴⁰⁸.

Στο τέταρτο μέρος της Αριθμητικής ο λόγιος πραγματεύεται τὴν «ἀριθμητική και γεωμετρική ἀναλογία, τὴν πρόοδο και τον λογάριθμο». Στὸ πρῶτο τμήμα ορίζει ὅτι

²³⁹⁹ Στέφανος Κομμητάς, *Αριθμητική*, Κώδικας 1973, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 1.

²⁴⁰⁰ Τερδῆμου, *Τα Μαθηματικά / Αριθμητική*, ... ὁ. π., σσ. 127-128.

²⁴⁰¹ Κομμητάς, *Αριθμητική*, Κώδικας 1973, ..., ὁ. π., φ. 4.

²⁴⁰² Ο. π., φ. 20.

²⁴⁰³ Ο. π., φ. 23.

²⁴⁰⁴ Ο. π., φ. 27.

²⁴⁰⁵ Ο. π., φ. 31.

²⁴⁰⁶ Ο. π., φφ. 35-36.

²⁴⁰⁷ Ο. π., φ. 39.

²⁴⁰⁸ Ο. π., φ. 44.

«Λόγος αριθμητικός λέγεται η σχέσις δυοῖν αριθμῶν, καθ' ἣν θεωρεῖται ἡ διαφορὰ τοῦ ενός πρὸς τὸν ἕτερον. Λόγος γεωμετρικός καλεῖται ἡ δυοῖν ὁμοειδῶν αριθμῶν παράθεσις, καθ' ἣν ζητεῖται ποσάκις ὁ εἰς μετρεῖ τὸν ἕτερον. Αναλογία γεωμετρικὴ ὀνομάζεται δυεῖν γεωμετρικῶν ἴσων λόγων παράθεσις. Πρόοδος λέγεται αριθμῶν πληθὺς κατὰ τινὰ κοινὸν νόμον ἀλλήλοις ἐφ' ἐπομένων. Λογάρριθμος ἀριθμὸς ὁ κατ' ἀριθμητικὴν πρόοδον ἀντιστοιχῶν ἐτέρῳ ἀριθμῷ ὁμοίως κατὰ γεωμετρικὴν πρόοδον χωροῦντι»²⁴⁰⁹.

Ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἡ ἀμεση σχέση τῆς Αριθμητικῆς με τὸ εμπόριο, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὴς τελευταῖες δεκαετίες τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου βρισκόταν σὲ συνεχή ἀναπτυξιακὴ πορεία, ἐπηρεάζει τὸν Κομμητὰ καὶ στὶς ἀριθμητικὲς πραγματεῖες τοῦ ἀσχολεῖται καὶ με τὰ οικονομικὰ Μαθηματικά.

Μάλιστα, γιὰ τὴν ἀξία τοῦς στὸν οικονομικὸ χώρο, ὁ Θεσσαλὸς λόγιος θὰ γράψει: «Πράξεις ἀριθμητικαὶ λέγονται αἱ τῶν ἀριθμῶν χρήσεις ἐν διαφόροις μέτροις κατὰ διαφόρους γενόμεναι τρόπους ἐν τε συναλλάγμασιν ἐμπορίας καὶ ἐταιρίας»²⁴¹⁰.

2.1.3 *Αὐτόγραφα χειρόγραφα Αριθμητικῆς τοῦ Κομμητὰ - Κώδικας 1982*

Ὁ κώδικας 1982, ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ σαράντα ὀκτὼ αὐτόγραφα χειρόγραφα, διαστάσεων: 20 X 12 εκ., φέρει τὸν τίτλο: «Στοιχείων τῆς μαθηματικῆς τὰ ἀρχοειδέστατα». Παρατηροῦμε ὅτι ὑπάρχουν λάθη κατὰ τὴν στάχωση καὶ ὁ χάρτης εἶναι πρασινωπός.

Στὸν κώδικα αὐτόν, ὁ Κωφιώτης λόγιος ξεκινᾷ με τὰ προθεωρούμενα περὶ ἐπιστήμης καὶ τῶν μερῶν τῆς. Γιὰ τὸν Κομμητὰ «Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση εἶναι αὐτὴ ποῦ εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ πράγματος. Ἡ ἐπιστήμη χωρίζεται σὲ θεωρητικὴ καὶ εἶναι αὐτὴ ποῦ ἐξετάζει τοὺς γενικοὺς κανόνες καὶ πρακτικὴ, αὐτὴ ποῦ ἐφαρμόζει τοὺς γενικοὺς κανόνες. Ἡ ἐπιστήμη διακρίνεται στὴ Μεταφυσικὴ, στὴ Φυσικὴ καὶ στὴ Μαθηματικὴ»²⁴¹¹.

Στὴ συνέχεια ἐπισημαίνει τὰ ἐξῆς: «Πᾶσα γνώσις ἐν στάσει νοός ἡμῖν ἐγγινομένη λέγεται ἐπιστήμη. Τότε γὰρ λέγεται ἡ γνώσις ἐπιστημονικὴ, ὅταν ὁ νοὺς μὴδὲ περὶ ἐλαχίστου τινός ὡς ἀμφιβόλου ταλαντεύηται· ἀλλ' ἵσταται καὶ ἡρεμεῖ ἐμπεδῶν ἀντέχων ἐν ἑαυτῷ τὸ νοούμενον, διὰ τὴν ἀλήθειαν τοῦ πράγματος· οὕτως ἀν, ὅταν συνάπτοντες δύο καὶ τρία ποιῶμεν πέντε· ἵσταται ὁ νοὺς· καθ' ἑκάστον γὰρ ἀριθμῶν εὐρίσκει τὰ πάντα πέντε ὄντα καὶ τὴν ἀλήθειαν ἀφορῶν τοῦ πράγματος. Τοιαύτη δ' οὕσα ἡ ἐπιστήμη, ἥτοι γενικοὺς τινὰς κανόνας τοῦ προκειμένου προτίθησιν εἰς ἐξέτασιν καὶ λέγεται θεωρητικὴ ἢ τοὺς γενικοὺς δη τούτους κανόνας τοῖς πράγμασιν ἐφαρμόζει καὶ ὀνομάζεται πρακτικὴ»²⁴¹². «Ὅπως δ' ἀν ἔχη ἡ κατ' ἐπιστήμην γνώσις, εἴαν τε θεωρητικὴ, εἴαν τε πρακτικὴ ἡ, περὶ τὰ ὄντα ἐνασχολεῖται καὶ ποιεῖται τὴν θεωρίαν ἐν τούτοις, ἥτοι ἐν γένει περὶ παντός ὄντος, ἐν φαντασίᾳ καὶ τῶν πραγμάτων κεχωρισμένως καὶ λέγεται Μεταφυσικὴ ἢ ἐν τοῖς σωματικοῖς οὐσί· καὶ εἴαν μὲν ἐν τούτοις ἐξετάζη τὰς ποιότητας καὶ συστάσεις αὐτῶν, λέγεται φυσικὴ· εἴαν δὲ τὰς ποσότητας, καθ' ἃς αὐξήσιν καὶ μείωσιν ἐπιδέχονται, ὀνομάζεται Μαθηματικὴ. Τούτων οὖν τῶν ἐπιστημῶν, τῆς τε Μεταφυσικῆς καὶ τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς Μαθηματικῆς ἡ ἐξέτασις γίνεται κατὰ μέρος ἐκάστης»²⁴¹³.

Ὁ Θεσσαλὸς στοχαστής, ὀρίζει τὸ ἀντικείμενο τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης καὶ τοὺς κλάδους αὐτῆς. Ὄρίζει τοὺς κλάδους τῆς καθαρῆς Μαθηματικῆς καὶ τῆς μικτῆς Μαθηματικῆς ἢ Φυσικομαθηματικῆς, προαναγγέλλοντας ταυτόχρονα τὴ μαθηματοποίηση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν γιὰ τὴν ὀρθὴ τοὺς ἀπόδειξη. «Περὶ τῆς

²⁴⁰⁹Ο. π., φφ. 47-54.

²⁴¹⁰Ο. π., φφ. 63-65.

²⁴¹¹Στέφανος Κομμητὰς, *Στοιχείων τῆς Μαθηματικῆς τὰ ἀρχοειδέστατα*, Κώδικας 1982, Αθήνα: Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, φ. 1.

²⁴¹²Ο. π., φ. 1.

²⁴¹³Ο. π., φφ. 1-2.

Μαθηματικής και των μερών αυτής: Μαθηματική τοίνυν ἐστὶν ἐπιστήμη περὶ το ποσόν ενασχολουμένη, τὰς ιδιότητας αὐτοῦ, εἴτ' οὖν τὰς σχέσεις καὶ τὰ πάθη, διασκεπτομένη»²⁴¹⁴.

Συνεχίζει, αναφερόμενος στη διαίρεση τῶν Μαθηματικῶν: «Ἡ Μαθηματικὴ ἐπιστήμη, εἰς δύο ἀνάγκη διαιρεῖσθαι αὐτὴν μέρη· ὧν τὸ μὲν περὶ τὸ ὠρισμένον ποσόν ενασχολεῖσθαι προσήκει· τὸ δὲ, περὶ τὸ συνεχές καὶ ἡ μὲν περὶ τὸ διωρισμένον ποσόν καταγινομένη μαθηματικὴ, λέγεται Αριθμητικὴ· ἡ δὲ περὶ τὸ συνεχές καλεῖται Γεωμετρία· ὁ δὲ τρόπος, καθ' ὃν· καθολικότερον θεωρεῖται τὸ ποσόν καὶ ἀπροσδιορίστως κατὰ τὸ διηρημένον καὶ συνεχές, ονομάζεται καθόλου Λογιστικὴ ἢ Ἀλγεβρα. Οὕτω δὲ ἔχουσα ἡ μαθηματικὴ, εἴαν μὲν θεωρῇ τὰς ιδιότητας τοῦ ποσοῦ, ἀπάσης φυσικῆς ιδιότητος γεγυμνωμένας, ἐν γένει δηλονότι καὶ ἀφηρημένως· λέγεται καθαρὰ Μαθηματικὴ· εἴαν δὲ τὰς ιδιότητας ταύτας τοῦ ποσοῦ υπάγῃ εἰς μερικά καὶ φυσικά πράγματα, ταῖς αἰσθήσεσιν υποπίπτοντα, ονομάζεται Μικτὴ Μαθηματικὴ»²⁴¹⁵. «Οὕτως οὖν ἡ μὲν ἐν γένει Αριθμητικὴ καὶ ἡ Γεωμετρία καὶ ἡ Καθόλου Λογιστικὴ καὶ ἡ διαφορῶν καμπύλων θεωρία, ἡτις καλεῖται Ὑψηλοτέρα Γεωμετρία, ὑπὸ τὴν καθαρὰν υπάγονται Μαθηματικὴν· ἡ γὰρ περὶ αὐτῶν θεωρία γίνεται ἐκτὸς πάσης φυσικῆς ιδιότητος, τούτ' ἐστίν, ἐν γένει καὶ ἀφηρημένως, εἰ δὲ τισὶ σημείοις εἰς παράστασιν χρώμεθα· τούτο γίνεται ἵν' ὁδηγηθεῖ ὁ νοῦς δι' αἰσθητικόν (λόγῳ κακῆς στάχωσης χάνεται ἡ ἐπόμενη σειρά), ἡ δὲ Μηχανικὴ, ἡ Ὑδροδυναμικὴ, ἡ Ὀπτικὴ, ἡ Ἀκουστικὴ, ἡ Ἀστρονομία καὶ εἴτι τοιοῦτοτρόπον, ὑπὸ τὴν Μικτὴν· ἡτις καὶ Φυσικομαθηματικὴ λέγεται· διότι τὰ τοιαῦτα φυσικά εἰσὶ πράγματα, κατὰ τοὺς κανόνας τῆς καθαρᾶς μαθηματικῆς ἀποδεικνύμενα· καὶ ἐνὶ λόγῳ. Καὶ ἡ μὲν καθαρὰ μαθηματικὴ τοὺς κανόνας περιέχει τοῦ ποσοῦ ἐν γένει· ἡ δὲ φυσικομαθηματικὴ, τὴν ἐφαρμογὴν τῶν κανόνων τούτων εἰς τὰ φυσικά πράγματα»²⁴¹⁶.

Ἐπομένως, τὰ Μαθηματικά στηρίζονται σὲ ἀρχές, ποὺ εἶναι τὰ θεμέλιά τοὺς. Οἱ γενικὲς ἀρχές λέγονται ὑποθέσεις. Προτείνονται οἱ γενικὲς ἀλήθειες καὶ ἀποδεικνύονται διὰ τῶν ἀρχῶν, ὡς γνῶριμες, οἱ ὁποῖες δὲν χρειάζονται καμιά ἀπόδειξη²⁴¹⁷. Στὰ φύλλα 2-8 τοῦ κώδικα, ὁ Κομμητὰς θέτει τὴ θεωρητικὴ βάση καὶ τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο τῶν Μαθηματικῶν. Πραγματεύεται τὶς ἀρχές καὶ τὶς μαθηματικὲς προτάσεις, τὸν τρόπο κατασκευῆς μιᾶς μαθηματικῆς πρότασης, ὀρίζει τὸ αἶτημα, τὸ ἀξίωμα, τὸ θεώρημα, τὸ πρόβλημα, τὸ λήμμα, τὸ πόρισμα, τὴ μαθηματικὴ ὑπόθεση, τὸ σχόλιο, τὰ εἶδη μεθόδων καὶ τὰ εἶδη ἀποδείξεων»²⁴¹⁸.

Ἐπειτα, στὰ φύλλα 5-6 τοῦ κώδικα δίδονται οἱ παρακάτω ὁρισμοί: «τοῦ ἀξιώματος, τὸ ὁποῖο ὀρίζεται ὡς ἀλήθεια παρὰ πάσιν ὁμολογουμένη· ἐν ἣ ὁ νοῦς κατὰ πρώτην ἐποπτίαν ἴσταται· οἷον· τὸ ὅλον ἐστὶ μείζον ἐκάστου τῶν αὐτοῦ μερῶν. Ἐκαστὸν μέρος· ἐλάττων ἐστὶ τοῦ ὅλου, τοῦ θεωρήματος, τὸ ὁποῖο ὀρίζεται ὡς πρότασις ἀληθῆς, δεῖξεως χρῆζουσα· οἷον· ὁ αἷρ ἐστὶ σῶμα· τούτο γὰρ δεῖξεως δέεται· οἷον· διότι ἀντίσταται καὶ ἀντιθλίβει· ὅπερ ἴδιον τοῦ σώματος, τοῦ λήμματος, ποὺ ὀρίζεται ὡς πρότασις ἀληθῆς, ἐξῶθεν λαμβανομένη ἢ ἐξ ἄλλης ὑποθέσεως, εἰς ἀπόδειξιν τινὸς επακολουθούντος τῇ προκειμένη ὑποθέσει, τοῦ πορίσματος, τὸ ὁποῖο ὀρίζεται ὡς πρότασις ἀληθῆς, ἐκ τῆς ἤδη ἀποδειχθείσης ἀμέσως ἐπιφερομένη, μὴδὲ χρῆζουσα ἄλλης ἀποδείξεως, τῆς μεθόδου, ποὺ ὀρίζεται ὡς ἡ εὐθετος διάταξις προκειμένου τινός, γινομένη περὶ τὴν ζήτησιν τῆς ἀληθείας καὶ τὸν τρόπον τοῦ διδάσκειν αὐτὴν ἄλλους, τῆς ἀναλυτικῆς μεθόδου, ἡ ὁποία ζητούσα γὰρ καὶ ἀνιχνεύουσα διὰ τῶν γνωστῶν, εὐρίσκει τὴν ἀγνωστον γενικὴν ἀλήθειαν, ἡ

²⁴¹⁴Ο. π., φ. 2.

²⁴¹⁵Ο. π., φ. 2.

²⁴¹⁶Ο. π., φφ. 2-4.

²⁴¹⁷Ο. π., φ. 4.

²⁴¹⁸Ο. π., φφ. 4-5.

συνθετική, η οποία δοθείσαν γενικήν αλήθειαν, διά των απλουστέρων και γνωριμότερων βασανίζουσα, αποδεικνυσιν»²⁴¹⁹.

Ο λόγιος συνεχίζει «Εν δε τω αποδεικνύειν τας προτάσεις, χρώμεθα ήτοι επαγωγή ή απαγωγή εκ αδύνατον και επαγωγή μεν χρώμεθα αεί, αναπτύσσοντες δι' απλουστέρων και γνωριμότερων την προκειμένην αλήθειαν της προτάσεως»²⁴²⁰.

Στα φύλλα 9-34 του κώδικα, ο Θεσσαλός διανοητής θέτει το θεωρητικό πλαίσιο των ολοσχερών αριθμών. Για τον ορισμό της μονάδας και του αριθμού δέχεται τις θέσεις του Θεοτόκη, του Βούλγαρη και του Βενιαμίν Λέσβιου, οι οποίοι θεωρούν τον αριθμό πρότερο της μονάδας, δηλαδή αντιλαμβάνονται τον αριθμό να γεννιέται μαζί με τα είδη και την μονάδα ως τον πρώτο από τους αριθμούς²⁴²¹:

Έτσι, για τον Κομμητά «παν πράγμα και εαυτό λαμβανόμενον εν εστί και λέγεται και μονάς. Όταν δε το εν ή η μονάς πολλάκις επαναλαμβάνηται, το μεν εκ της επαναλήψεως ταύτης γινόμενον πλήθος λέγεται αριθμός· αυτή δε η επανάληψις, αρίθμησης ονομάζεται. [...] η αριθμητική επιστήμη εστί περί το διωρισμένον ποσόν καταγινομένη, υποκείμενον έχουσα τους αριθμούς»²⁴²².

Κατόπιν, συνεχίζει ο Κωφιώτης λόγιος με τον λογισμό των ολοσχερών αριθμών και ο λογισμός ορίζεται «ως των αριθμών τας αριθμητικές πράξεις, δι' ων περαίνομεν παν είδος αριθμήσεως»²⁴²³.

Έπεται το τρίτο τμήμα «Περί μέτρων των αριθμών», όπου ορίζεται ο άρτιος και ο περιττός αριθμός και το μέτρο των αριθμών²⁴²⁴.

Ενώ από τα φύλλα 35-43 του κώδικα τίθεται η θεωρητική βάση του κλάσματος και του κλασματικού αριθμού: «κλάσμα ή κλασματικός αριθμός λέγεται, όταν η μονάς διαιρεθή εις ίσα μέρη και ληφθώσιν εξ αυτών τινά»²⁴²⁵. Στο τρίτο τμήμα καταγράφονται τα στοιχεία της Αριθμητικής. Από το 44^ο φύλλο έως το 48^ο καταγράφει τη θεωρητική βάση του λογισμού των δεκαδικών αριθμών και συγκεκριμένα ορίζεται: «Κλάσμα δεκαδικόν λέγεται, όταν οι παρονομασταί των κλασμάτων εισί δεκαδικοί αριθμοί· οίον· 10, 100, 1000 κτλ»²⁴²⁶.

2.1.4 Αυτόγραφα χειρόγραφα *Αριθμητικής* του Κομμητά - Κώδικας 1987

Ο κώδικας 1987, που εμπεριέχει ενενήντα δύο αυτόγραφα χειρόγραφα, διαστάσεων: 20,5 X 15 εκ., φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων της Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα». Όπως παρατηρείται, σε ορισμένα φύλλα η σειρά είναι διαταραγμένη.

Στον κώδικα αυτό, από τον Κωφιώτη λόγιο, «η Μαθηματική ορίζεται ως η επιστήμη του ποσού, ενώ η επιστήμη με τη σειρά της ορίζεται ως η γνώση περί πράγματος αληθούς, με ακριβή απόδειξη»²⁴²⁷. Ακολουθεί η παράθεση της θεωρητικής βάσης «των ολοσχερών αριθμών»²⁴²⁸, η θεωρητική στήριξη «περί των κλασμάτων»²⁴²⁹, «περί αναλογιών»²⁴³⁰, «περί της αλύσεως ή πολυσυνδέτου μεθόδου»²⁴³¹.

²⁴¹⁹ Ο. π., φφ. 5-6.

²⁴²⁰ Ο. π., φφ. 4-8.

²⁴²¹ Τερδήςμου, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ..., ό. π., σ. 134.

²⁴²² Κομμητάς, *Στοιχείων της Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1982, ..., ό. π., φ. 9.

²⁴²³ Ο. π., φ. 16.

²⁴²⁴ Ο. π., φφ. 9-34.

²⁴²⁵ Ο. π., φ. 35.

²⁴²⁶ Ο. π., φφ. 44-48.

²⁴²⁷ Ο. π., φ. 1.

²⁴²⁸ Ο. π., φφ. 6-35.

²⁴²⁹ Ο. π., φφ. 36-50.

²⁴³⁰ Ο. π., φφ. 50-62.

²⁴³¹ Ο. π., φφ. 62-78.

Παράλληλα, ο Κομμητάς ασχολείται με τις μεθόδους των τριών, των πέντε, των επτά, των εννέα, των έντεκα και δεκατριών κ.λπ. «Άπασαι δε αι μέθοδοι αύται ονομάζονται μέθοδοι χρυσαί ή χρυσούς κανών. Απλή μέθοδος λέγεται η τριών μέθοδος ως απλήν εμφανίνουσα αναλογίαν. Σύνθετοι δε, αι λοιπαί μέθοδοι, ως εκ πολλών απλών εις μίαν συντιθέμεναι»²⁴³².

2.1.5 Αυτόγραφα χειρόγραφα Αριθμητικής του Κομμητά - Κώδικας 1988

Ο κώδικας 1988, απαρτίζεται από εκατόν τριάντα οκτώ αυτόγραφα χειρόγραφα, διαστάσεων: 19 X 11 εκ., τα οποία φέρουν τον τίτλο «Ονομαστικόν». Όπως γίνεται αντιληπτό, σε ορισμένα φύλλα, η σειρά είναι διαταραγμένη.

Πιο συγκεκριμένα, από το 77^ο φύλλο έως και το 105^ο φύλλο, δίνονται οδηγίες από τον Θεσσαλό διδάσκαλο του Γένους, για τον τρόπο διδασκαλίας της Αριθμητικής στις μικρές τάξεις των πρωτόπειρων μαθητών. Δίδονται μεθοδολογικές οδηγίες για τον τρόπο διδασκαλίας της αριθμητικής και την απόκτηση της τελειότητάς της, η οποία σύμφωνα με τον Κομμητά για να γίνει κτήμα των μαθητών πρέπει να βασίζεται στην αισθητοποίηση των αριθμών, στη συνεχή μελέτη και επανάληψη²⁴³³.

Το εξώφυλλο φέρει τον τίτλο: «Αριθμητική, την οποίαν οφείλει ο διδάσκαλος να διδάσκη εις τους παίδας εκ στόματος». Στα χειρόγραφα της διδασκαλίας της Αριθμητικής γίνεται λόγος «Περί αριθμήσεως» και ορίζεται «Παν πράγμα όταν είναι μόνον, λέγεται εν. Όταν δε το εν επαναληφθή δις, τρις και πολλάκις, λέγεται αριθμός. Η δε του ενός επανάληψις εις το αν γένη ο αριθμός λέγεται αρίθμησις. Εις την αρίθμησιν αριθμούμεν και αριθμούντες λέγομεν· εν, δύο, τρία, τέσσαρα, πέντε, εξ, επτά, οκτώ, εννέα, δέκα. Και ούτω τελειώνομεν μίαν τελείαν καταμέτρησιν των δακτύλων των χειρών μας. Έπειτα αρχίζομεν πάλιν άλλην καταμέτρησιν και λέγομεν ομού με το δέκα· ένδεκα, δώδεκα, ... είκοσι και ούτω τελειώνομεν δευτέραν των δακτύλων των χειρών τελείαν καταμέτρησιν. ...»²⁴³⁴.

Έπειτα, συνεχίζει ο λόγιος με το κεφάλαιο «Περί αφαιρέσεως», όπου ορίζεται ότι «η αφάιρεσις δεν είναι άλλον παρά το να αφαιρείται έλασσων ή ίσος αριθμός από μείζονα ή ίσον και να ευρίσκηται το υπόλοιπον»²⁴³⁵. Ακολουθεί η ανάλυση των πράξεων του πολλαπλασιασμού και της διαίρεσης²⁴³⁶ και το κεφάλαιο «Περί Μεθόδων», όπου ο Κομμητάς γράφει «Όταν δύο αριθμοί εξετάζονται ποσάκις, ο μεγαλύτερος καταμετρείται από τον μικρότερον ή ποσάκις ο μικρότερος καταμετρεί τον μεγαλύτερον, οίον 6 προς 2 ή 2 προς 6. Τότε ήτοι αύτη εξέτασις λέγεται λόγος και οι συγκροτούντες τον λόγον αριθμοί λέγονται όροι. Ηγούμενος μεν ο πρώτος, επόμενος δε ο δεύτερος. [...]»²⁴³⁷.

Ο Θεσσαλός διδάσκαλος καταλήγει στο συμπέρασμα «αλλά ταύτα είναι ικανά διά σας κατά το παρόν, τέκνα μου, είπεν ο διδάσκαλος, τα περισσότερα θέλετε τα μάθη αφ' ου μάθητε εν τελεστέραν τινά αριθμητικήν. Σεις όμως χρεωστείτε να μελετάτε πάντοτε όσα εμάθατε, διά να μην τα αλησμονήσητε»²⁴³⁸.

²⁴³²Ο. π., φ. 65.

²⁴³³Στέφανος Κομμητάς, *Ονομαστικόν*, Κώδικας 1988, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 77-105.

²⁴³⁴Ο. π., φφ. 77-86.

²⁴³⁵Ο. π., φ. 87.

²⁴³⁶Ο. π., φφ. 98-99.

²⁴³⁷Ο. π., φ. 100.

²⁴³⁸Ο. π., φ. 105.

2.1.6 Συμπεράσματα για την αριθμητική σκέψη του Κομμητά

Στις αριθμητικές του εντυπώσεις, ο Κομμητάς επιχειρεί να συγγράψει κατ' αρχάς τη θεωρητική θεμελίωση της μαθηματικής επιστήμης και κατόπιν της αριθμητικής. Σύμφωνα με τα παραπάνω χειρόγραφα του λόγιου-παιδαγωγού, η επιστημονική γνώση πρέπει να είναι απαλλαγμένη από την αμφιβολία για να εξασφαλιστεί η αλήθεια στα συμπεράσματα. Η Αριθμητική πρέπει να βασίζεται σε γενικούς κανόνες και όπως προαναφέραμε, ο λόγιος τονίζει την ανάγκη της επιστημονικής θεμελίωσης.

Μάλιστα, διακρίνει την Αριθμητική σε θεωρητική και πρακτική όπως ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος²⁴³⁹ και ο Θεοτόκης²⁴⁴⁰.

Ο Κομμητάς διακρίνει ρητά μεταξύ της απλής ή καθαρής θεωρητικής Μαθηματικής και της μικτής ή Φυσικομαθηματικής, στην οποία διάκριση προβαίνουν και οι λόγιοι την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης²⁴⁴¹. Για τη «μικτή Μαθηματική» ο Κούμας σημειώνει: «Εάν διενθυμηθεί τις την ποσότητα, οιονεί περιβεβλημένην και διαφόρους ποιότητας, αισθητάς τε και φυσικάς, της κινήσεως, του φωτός, της βαρύτητος κ.λπ. εντεύθεν προκύψει η καλουμένη μικτή Μαθηματική»²⁴⁴².

Ο Κωφιώτης λόγιος στα χειρόγραφα της Αριθμητικής του αναφέρεται στο κεφάλαιο «Περί λόγων και αριθμών», που είναι ένα θέμα, που μελετάται σε όλα τα συγγράμματα της εποχής του²⁴⁴³ και πραγματεύεται επίσης το κεφάλαιο «περί Μεθόδων», που επίσης, περιέχεται σε όλα τα αριθμητικά εγχειρίδια²⁴⁴⁴. Ενδιατρίβει στις δυνάμεις και στις ρίζες, καθώς και στους Λογαρίθμους, που είναι αριθμητικά θέματα, με τα οποία ασχολούνται οι λόγιοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Βέβαια, οι Λογάριθμοι και κυρίως, η επεξήγησή τους, για καθαρά παιδευτικούς σκοπούς απασχόλησε τους Έλληνες λογίους της περιόδου της Νεοελληνικής Αναγέννησης²⁴⁴⁵. Για τον Κομμητά και τους λόγιους της εποχής, οι Λογάριθμοι είναι χρήσιμοι «εν ταις τριγωνομετρικοίς και αστρονομικοίς αναλογισμοίς»²⁴⁴⁶, διευκολύνουν στην «περί των αναλογιών, Προόδων, και Ριζών εξαγωγής διδασκαλία»²⁴⁴⁷. Και στα αλγεβρικά συγγράμματα, ο ορισμός του Λογαρίθμου δίνεται μέσα από την αντιστοιχία των προόδων.

Έτσι, ο Κομμητάς στον κώδικα 1980, ορίζει τον Λογάριθμο ως «αριθμό κατ' αριθμητικήν πρόοδον, αντιστοιχών ετέρω αριθμώ ομοίως κατά γεωμετρικήν πρόοδον χωρούντι»²⁴⁴⁸. Για τον συμβολισμό χρησιμοποιεί το γράμμα λ²⁴⁴⁹, είτε πρόκειται για δεκαδικούς λογαρίθμους είτε όχι. Ακριβώς, την ίδια διαδικασία ακολουθεί και ο Βούλγαρης²⁴⁵⁰. Παρουσιάζει λεπτομερώς τη χρήση των λογαριθμικών πινάκων και δίνονται παραδείγματα εύρεσής τους²⁴⁵¹.

Μάλιστα, ο Κομμητάς αφιερώνει δεκαέξι σελίδες για να απλοποιήσει τους αριθμητικούς υπολογισμούς. Τονίζει με έμφαση την αναγωγή του πολλαπλασιασμού και της διαίρεσης σε πρόσθεση και αφαίρεση αντίστοιχα, «την μετατροπή τους εις δύναμιν

²⁴³⁹Βασιλόπουλος Μπαλάνος, *Έκθεσις Ακριβεστάτη της Αριθμητικής*, ..., ό. π., σ. 1, <http://anemi.lib.uoc.gr>.

²⁴⁴⁰Θεοτόκης, *Στοιχεία Μαθηματικών, εκ παλαιών και νεωτέρων*, ... Τόμος Α', <http://anemi.lib.uoc.gr>. σ. 259.

²⁴⁴¹Τερδής, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ... ό. π., σ. 129.

²⁴⁴²Κούμας, *Σειρά στοιχειώδους των μαθηματικών και φυσικών* ..., Τόμος Α', ό. π., σ. 2.

²⁴⁴³Ο. π., σ. 135.

²⁴⁴⁴Ο. π., σ. 137.

²⁴⁴⁵Ο. π., σ. 141.

²⁴⁴⁶Θεοτόκης, *Στοιχεία Μαθηματικών, εκ παλαιών και νεωτέρων* ..., ό. π., τόμος Α', σ. 325.

²⁴⁴⁷Κάβρας, *Στοιχεία της Αριθμητικής και Αλγέβρης*, όπως αναφέρει η Τερδής, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ... ό. π., σ. 141.

²⁴⁴⁸Κομμητάς, *Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα (Μαθηματικά ...)*, Κώδικας 1980, ό. π., φ. 250.

²⁴⁴⁹Ο. π., φφ. 252, 258.

²⁴⁵⁰Τερδής, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, ... ό. π., σ. 141.

²⁴⁵¹Κομμητάς, *Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα (Μαθηματικά ...)*, Κώδικας 1980, ό. π., φ. 256.

υψώσεως στον πολλαπλασιασμό και της εξαγωγής ριζών στη διαίρεση, μέσα από τη διαδικασία της λογαριθμοποίησης. Αυτή είναι η ουσία και το αντικείμενο της θεωρίας των λογαρίθμων»²⁴⁵².

Συμπερασματικά, θα λέγαμε, ότι ο Κομμητάς στις αριθμητικές του αναζητήσεις συμπλέει με τον αριθμητικό λογισμό της εποχής του. Είναι συγκοινωνός των σύγχρονων αριθμητικών προβληματισμών και με τα χειρόγραφα της Αριθμητικής του συμμετέχει ισότιμα στην προώθηση της νέας αριθμητικής σκέψης και ορολογίας.

3. Η μελέτη της Άλγεβρας, κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

«Μέχρι την πτώση της Κωνσταντινούπολης, στη μαθηματική παιδεία συμπεριλαμβανόταν, τα πρωτο-αλγεβρικά στοιχεία των «Αριθμητικών» του Διόφαντου και τίποτε περισσότερο από το σχετικό πεδίο των Μαθηματικών. Αυτό σημαίνει ότι δεν είχαν διεισδύσει στη βυζαντινή μαθηματική παράδοση, ο αλγεβρικές ιδέες και μέθοδοι των αραβικών μαθηματικών ούτε οι αλγεβρικές τεχνικές επίλυσης προβλημάτων των Ιταλών αβακιστών. Όταν ο κλάδος της Άλγεβρας αναπτύχθηκε στη Δύση, κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα, η μαθηματική παιδεία του υπόδουλου ελληνισμού ήταν σε πολύ χαμηλό επίπεδο και δεν ξεπερνούσε το στοιχειώδες πλαίσιο της αβακικής Αριθμητικής. Αλλά και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οι αλγεβρικές γνώσεις εξακολουθούν να απουσιάζουν από τη νεοελληνική μαθηματική παιδεία, μια απουσία που διατηρήθηκε μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, παρ' όλη την προοδευτική ανάπτυξη που γνώρισε σε ορισμένες κοινότητες του ελληνισμού»²⁴⁵³.

Σύμφωνα με μια εκδοχή, «ο Μεθόδιος Ανθρακίτης (1660-1748) δίδαξε Άλγεβρα κατά την περίοδο της εκπαιδευτικής του δραστηριότητας, από το 1710 έως το 1736»²⁴⁵⁴. «Αν η άποψη αυτή είναι σωστή, τότε σηματοδοτεί την απαρχή του μαθήματος της Άλγεβρας στη νεοελληνική παιδεία. Η εκδοχή αυτή όμως δεν έχει ιστορικά ερείσματα, γιατί δεν υπάρχει καμία άμεση ή έμμεση τεκμηρίωσή της»²⁴⁵⁵. Άλλωστε «στην «Οδό Μαθηματικής» των Μεθοδίου Ανθρακίτη-Μπαλάνου Βασιλόπουλου δεν συμπεριλαμβάνεται το κεφάλαιο της Άλγεβρας»²⁴⁵⁶.

Όμως, «η πρώτη αναμφισβήτητη αναφορά στην Άλγεβρα γίνεται το 1750, στον 16^ο τόμο της «Παλαιάς Ιστορίας» του Ρολλίν (Charles Rollin 1661-1741), που μετέφρασε ο Αλέξανδρος Καγκελλάριος»²⁴⁵⁷. Ο Τσαρλς Ρολλίν σημειώνει: «Η Άλγεβρα», [...] είναι ένα μέρος της Μαθηματικής, το οποίον επάνω εις τα πράγματα, οπού παρασταίνονται γενικώς με τα γράμματα της Αλφαβήτου, κάμνει όλους εκείνους του ιδίους υπολογισμούς, οπού κάνει η Αριθμητική επάνω εις τους Αριθμούς. [...]. Είναι γνώμη, ότι ευρέθη από τον Πλάτωνα. Και ο Θέων εις το βιβλίον του περί Αριθμητικής την ονομάζει Ανάλυσιν»²⁴⁵⁸. Πληροφορούμαστε επίσης, ότι η Άλγεβρα διδασκόταν «εις την κοινότητα του Παρισιού εις τα Σχολεία Φιλοσοφίας, ωσάν Εισαγωγή της Φυσικής»²⁴⁵⁹.

²⁴⁵²Κομμητάς, *Στοιχείων απόσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα (Μαθηματικά ...)*, Κώδικας 1980, ό. π., φφ. 258-266· Κομμητάς, *Άλγεβρα*, Κώδικας 1981, ..., ό. π., φφ. 117-126, 144-148.

²⁴⁵³Νίκος Καστάνης, *Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα*, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σσ. 144.

²⁴⁵⁴Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ..., ό. π., σ. 45.

²⁴⁵⁵Βλ. Νίκος Καστάνης, «Το πρώτο βιβλίο Άλγεβρας στη νεοελληνική παιδεία», *Πρακτικά Ημερίδας στο: Γιάννη Καράς (1990), Οι Μαθηματικές Επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα, σσ. 29-47.

²⁴⁵⁶Καστάνης, *Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα*, ... ό. π., σ. 144.

²⁴⁵⁷Ό. π., σσ. 144.

²⁴⁵⁸Charles Rollin (1750), *Παλαιά Ιστορία των Αιγυπτίων, Καρχηδονίων, Ασσυρίων, Βαβυλωνίων, Μήδων, Περσών, Μακεδόνων και Ελλήνων, εις τόμους δέκα και εξ διηρημένη*, Εντετήσιν: Παρά Αντωνίων τω Βόρτολι, Μετάφραση: Αλέξανδρος Καγκελλάριος, τόμος 16^{ος}, σσ. 23-24, <http://catalog.parkliament.gr>.

²⁴⁵⁹Ό. π., σ. 25.

«Λίγα χρόνια αργότερα, ο Βούλγαρης (1716-1806) και ο Θεοτόκης (1731-1800) δίδαξαν Άλγεβρα σε ελληνικά σχολεία. Ο Θεοτόκης δίδαξε το μάθημα αυτό το 1758 στο «Κοινό Φροντιστήριο», ένα ελληνικό σχολείο που ίδρυσε και διηύθυνε οι ίδιοι την εποχή εκείνη στην Κέρκυρα»²⁴⁶⁰. «Ο Νικόλαος Ζερζούλης (περ. 1706-1772/3) δίδαξε την Άλγεβρα από το βιβλίο του Βολφ στην Ηγεμονική Ακαδημία του Ιασίου»²⁴⁶¹. «Το μαθηματάριο «Στοιχεία Αναλύσεως» (1765) από τη διδασκαλία του Βούλγαρη, όπως και το σχετικό κεφάλαιο του βιβλίου «Των Μαθηματικών Στοιχείων», (Λειψία, 1767) είναι οι μόνες ιστορικές πηγές, οι οποίες, μας δίνουν μία εικόνα του περιεχομένου των αλγεβρικών γνώσεων στη νεοελληνική παιδεία μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα»²⁴⁶².

Ειδικότερα, «στο βιβλίο του Βούλγαρη, δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στη γενικότερη σημασία και λειτουργική συμπεριφορά του + και του -. Διαμορφώνεται έτσι το θεωρητικό υπόβαθρο των πρωτοβάθμιων εξισώσεων και εξετάζονται οι δυνάμεις και οι ρίζες ως βάση για τη θεωρία των δευτεροβάθμιων εξισώσεων. Οι αλγεβρικές διαδικασίες επίλυσης τέτοιων εξισώσεων εφαρμόζονται σε μία σειρά προβλημάτων, πολλά από τα οποία είναι γεωμετρικού περιεχομένου, με αποτέλεσμα να παρεισφρύουν αρκετά ζητήματα Αναλυτικής Γεωμετρίας, όπως οι εξισώσεις καμπυλών. Στα προβλήματα διοφαντικού τύπου περιλαμβάνεται και η κατά Όιλερ επίλυσις του Ο' προβλήματος. Ορίζονται οι αριθμητικές πράξεις γενικά, πάνω σε γράμματα που παριστάνουν αφηρημένες ποσότητες ή μεγέθη. Προκύπτει έτσι ένας αριθμητικός λογισμός γραμμάτων, όπου το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη συνθετική λειτουργία των συμβόλων: + και - όπως και στη συμπεριφορά των δυνάμεων και των ριζών. Ο Βούλγαρης αποδέχεται τις αποφαιτικές ποσότητες με πρόσημο - και τις καταφατικές με πρόσημο +»²⁴⁶³. «Παράλληλα, αναπτύσσεται ο εκθετικός λογισμός πάνω σε γράμματα, δηλαδή πάνω σε αφηρημένες βάσεις, με την εισαγωγή αρνητικών και κλασματικών εκθετών και με την επέκταση των εκθετικών ιδιοτήτων. Ακολουθεί η μελέτη των ριζών και ο λογισμός τους με θετικά και αρνητικά υπόρριζα. Αναφέρεται η κυβική ρίζα και το θέμα των κυβικών ριζών της μονάδας, που ήταν ένα πρωτοποριακό ζήτημα στην αλγεβρική σκέψη της εποχής»²⁴⁶⁴. Βέβαια, «το συνολικό περιεχόμενο των αλγεβρικών κειμένων του Βούλγαρη δεν παρουσιάζει αποκλίσεις από τον βασικό θεματικό πυρήνα των αντίστοιχων βιβλίων της εποχής»²⁴⁶⁵.

Μάλιστα, «ο Βούλγαρης μετέφρασε ένα μέρος από το μαθηματικό έργο του Σέγκνερ, ο οποίος δεν ήταν απλά ένα δάσκαλος των Μαθηματικών αλλά ένας ερευνητής της Άλγεβρας, με διασυνδέσεις και επιρροές από τον Όιλερ»²⁴⁶⁶. Εδώ, «πρέπει να επισημανθεί μια κοινή ιδεολογική στάση των Βούλγαρη, Θεοτόκη και Ζερζούλη. Και οι τρεις άντλησαν το περιεχόμενο των μαθημάτων τους από τα μαθηματικά έργα των Κρίστιαν Βολφ και Τζ. Βον Σέγκνερ»²⁴⁶⁷.

²⁴⁶⁰Καστάνης, «Το πρώτο βιβλίο Άλγεβρας στη νεοελληνική παιδεία», ..., ό. π., σ. 29.

²⁴⁶¹Γιάννης Καράς (1992), *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία, Χειρόγραφα και έντυπα*, τόμος Α': Τα Μαθηματικά, Αθήνα, σσ. 62-63.

²⁴⁶²Καστάνης, Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα, ... ό. π., σ. 146.

²⁴⁶³Ευγένιος Βούλγαρις (1767), *Των Μαθηματικών στοιχείων αι πραγματεΐαι αι αρχοειδέσταται* / Εκ των του Μαθηματικωτάτου Ιωάν. Ανδρ. Σεγγέρου και συγγραμμάτων και συνουσιών, Φιλοπόνω μεν Σπουδή Ευγ. Διακ. του Βουλγάρεως, φιλοτίμω δαπάνη του Εξοχωτάτου εν ιατροφιλοσόφοις κυρίου Θωμά του Μανδακάσου ... Εν Λειψία της Σαξωνίας: Εν Τυπογραφία του Βρεϊτκόπφ, σ. 263, <http://www.lib.uoa.gr>.

²⁴⁶⁴Βλ. Μ. Kline (1972), *Mathematical Thought from Ancient to Modern Times*, Oxford University Press, σ. 600, όπως αναφέρει ο Καστάνης, Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα, ... ό. π., σ. 149.

²⁴⁶⁵Καστάνης, Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα, ... ό. π., σ. 149.

²⁴⁶⁶Szénassy (1992), *History of Mathematics until the 20th Century*, Springer-Verlag, σσ. 94, 349-350, όπως αναφέρει ο Καστάνης, Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα, ... ό. π., σσ. 1149-1150.

²⁴⁶⁷Νίκος Καστάνης (1998), *Όψεις της Νεοελληνικής Μαθηματικής Παιδείας*, Θεσσαλονίκη: Μαθηματική Βιβλιοθήκη Χ. Βαφειάδης, σσ. 84-93.

«Από το 1775 η κατάσταση της νεοελληνικής παιδείας αλλάζει. Οι Φαναριώτες ηγεμόνες των παραδουνάβιων περιοχών: Αλέξανδρος Υψηλάντης και Γρηγόριος Γκίκας επιδιώκουν να προωθήσουν τη γαλλική παιδεία, επηρεασμένοι από τον Γαλλικό Διαφωτισμό. Ο Ιώσηπος Μοισόδαξ (1730-1800) σχολάρχης τα έτη 1776 και 1777 στην Ακαδημία του Ιασίου, μετέφρασε και δίδαξε την Αριθμητική του αββά δελά Καϊλλέ [de La Caille (1712-1762)]. Μετά από αυτό το εγχείρημα και άλλοι λόγιοι της ίδιας εκείνης περιόδου, προώθησαν τη μετάφραση βιβλίων του ιδίου και άλλων επώνυμων συγγραφέων, όπως των Τζ. Σκοτ (G. Schott, 1608-1666), Τζ. Ι. Φ. Μέτζμπουργκ (G. I. F., Metzburg, 1735-1789) και Ο. Καμέτι (O. Cametti, 1711-1789)»²⁴⁶⁸.

«Το αυθεντικό έργο του Ντε Λακαγιέ, απ' όπου προήλθε το πρώτο ελληνικό βιβλίο Άλγεβρας είναι το «Στοιχειώδη μαθήματα Μαθηματικών» (*Lecons élémentaires de Mathématiques*), που εκδόθηκε το 1741 και γνώρισε πολλές επανεκδόσεις και μεταφράσεις μέχρι το 1811 αλλά και αργότερα. Η ελληνική μετάφραση έγινε από τη λατινική απόδοση του γαλλικού κειμένου, που εκδόθηκε το 1762 στη Βιέννη και το 1772 στη Βενετία. Μεταφραστής ήταν ο ιατροφιλόσοφος Σπυρίδων Ασάνης (1749-1833)»²⁴⁶⁹. «Στο βιβλίο διατυπώνονται τα θεωρήματα χωρίς απόδειξη:

1. Ο αριθμός των «ανύπαρκτων ριζών» μιας εξίσωσης είναι άρτιος.
2. Αν μια εξίσωση έχει δύο «ανύπαρκτες ρίζες», με την ίδια «πηλικότητα» κάτω από το ριζικό, τότε διαφέρουν μόνο στο + ή το - πριν τα ριζικά.
3. Κάθε εξίσωση άρτιου αριθμού έχει τουλάχιστον μια πραγματική ρίζα.
4. Κάθε εξίσωση άρτιου βαθμού με τον σταθερό όρο, αρνητικό έχει τουλάχιστον μία πραγματική ρίζα. Γίνεται αναφορά στις *ανύπαρκτες ρίζες*²⁴⁷⁰, «οι οποίες και νομιμοποιούνται σε μεγάλο βαθμό»²⁴⁷¹.

Στο βιβλίο περιλαμβάνονται εξισώσεις πρώτου, δευτέρου, τρίτου και τετάρτου βαθμού και περιπτώσεις επίλυσης εξισώσεων, μεγαλύτερου του τετάρτου βαθμού. Επίσης εμπεριέχονται οι προσεγγιστικές μέθοδοι προσδιορισμού των ριζών και μια εκτεταμένη παρουσίαση των γεωμετρικο-κατασκευαστικών μεθόδων επίλυσης εξισώσεων²⁴⁷².

Όπως είναι ευνόητο, «το έργο του Ντε Λακαγιέ, αντιστοιχεί στα δεδομένα της επιστήμης που ίσχυαν στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα. Η επιστημολογική του υποδομή είναι διαποτισμένη από το οντολογικό πνεύμα της στοιχειώδους Αριθμητικής, σε συνδυασμό μ' έναν μηχανιστικό συμβολικό λογισμό. Το μορφωτικό επίπεδο αντιστοιχεί σ' ανώτερη βαθμίδα σπουδών κι όχι της Μέσης Εκπαίδευσης»²⁴⁷³.

Ακολούθως, «το 1798 κυκλοφόρησε η «Εκθεσις Συνοπτική Αριθμητικής, Άλγεβρας και Χρονολογίας», του Κοσμά Μπαλάνου (1731-1808), σχολάρχη τότε της Μεγάλης Σχολής των Ιωαννίνων. Στις σελίδες της αναπτύσσονται: ο συμβολικός λογισμός, τα αλγεβρικά κι αριθμητικά κλάσματα, οι εξισώσεις και τα προβλήματα α' βαθμού, ενώ γίνεται εξαγωγή τετραγωνικών και κυβικών ριζών, αλγεβρικά κι αριθμητικά και λύνονται εξισώσεις και προβλήματα β' βαθμού»²⁴⁷⁴.

Παράλληλα, «το 1798, κυκλοφόρησε ο πρώτος τόμος και το 1799 ο δεύτερος και τρίτος τόμος των «Στοιχείων των Μαθηματικών» του Νικηφόρου Θεοτόκη. Ο τρίτος τόμος περιέχει την Άλγεβρα και περιλαμβάνει τον συμβολικό λογισμό, τις εξισώσεις πρώτου, δευτέρου, τρίτου και τετάρτου βαθμού, τις ρίζες της μονάδος, τις αριθμητικές και

²⁴⁶⁸Καστάνης, Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα, ... ό. π., σ. 150.

²⁴⁶⁹Ο. π., σ. 150.

²⁴⁷⁰Ο. π., σσ. 150-155.

²⁴⁷¹Β. Γ. Θωμάδης (1981), «Ιστορική αναδρομή στους μιγαδικούς αριθμούς», *Μαθηματική Επιθεώρηση*, 21, σσ. 95-110.

²⁴⁷²Καστάνης, *Όψεις της Νεοελληνικής Μαθηματικής Παιδείας*, ..., ό. π., σσ. 122-128.

²⁴⁷³Καστάνης, Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα, ... ό. π., σ. 157.

²⁴⁷⁴Ο. π., σ. 158.

γεωμετρικές σειρές (δηλαδή τις προόδους), τις εφαρμογές της Άλγεβρας στην υψηλότερα Γεωμετρία, τις εξισώσεις ανωτέρου βαθμού και τις εξισώσεις υπερβατικών καμπυλών. Οι προωθημένες θέσεις του βιβλίου είναι οι αρνητικοί αριθμοί και οι ρίζες της μονάδος. Στο αλγεβρικό εγχειρίδιο εισάγονται οι φανταστικές ποσότητες. Η σημασία των αποφαιτικών και πλασματικών ποσοτήτων στο έργο του Θεοτόκη αναδεικνύεται με την εξέταση των ριζών της μονάδας, ένα πρωτοποριακό θέμα για τα εγχειρίδια της Άλγεβρας της εποχής»²⁴⁷⁵.

Μέσα σ' αυτό το ευνοϊκό κλίμα «το 1800 κυκλοφόρησε ένα νέο βιβλίο, «Τα Στοιχεία της Αριθμητικής και Αλγέβρης», που μετέφερε από τα γερμανικά ο Ζήσης Κάβρας. Η ύλη του βιβλίου αποτελείται από τις εξής ενότητες: αριθμητική των (θετικών) ακεραίων αριθμών, λογισμός των αλγεβραϊκών αριθμών, κλάσματα, λογισμός των δυνάμεων, περί συνεχών κλασμάτων, αριθμητική και γεωμετρική πρόοδος, περί του απείρου, εξαγωγή των ριζών, λογισμός των αλόγων και αδυνάτων ποσοτήτων, λογάριθμοι, περί συνδυασμών και περί εξισώσεων α', β' και γ' βαθμού. Στο βιβλίο αυτό η βάση της εννοιολογικής και λειτουργικής συγκρότησης των αποφαιτικών ποσοτήτων έχει καθαρά αριθμητικά χαρακτηριστικά. Δεν εμπλέκεται καθόλου η γεωμετρική εποπτεία και οντολογία. Πρότυπό της είναι η γερμανική Άλγεβρα του Όιλερ. Οι αποφαιτικές και αδύνατες ποσότητες παρουσιάζονται ως ρίζες εξισώσεων, δηλαδή έξω από το λειτουργικό πλαίσιο του συμβολικού λογισμού. Ενισχύεται έτσι η μαθηματική τους υπόσταση και εγκυρότητα. Η εν λόγω ελληνική μετάφραση της γερμανικής Άλγεβρας αποτελεί μια σημαντική συμβολή στην ανάπτυξη της αλγεβρικής σκέψης στη νεοελληνική παιδεία, γιατί ήταν η πρώτη καλά συστηματοποιημένη παρουσίαση του κλάδου στα ελληνικά και έδωσε μια ισχυρή ώθηση στον εκσυγχρονισμό του επιστημολογικού της υπόβαθρου, με έμφαση στην αριθμητικοποίησή του. Για τον επιστημολογικό αυτόν προσανατολισμό είναι αρκετά ενδεικτική, η απάλειψη του κεφαλαίου εκείνου, που συνδύαζε τα εγχειρίδια Άλγεβρας μέχρι το 1750»²⁴⁷⁶.

«Περίπου, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα άρχισε να χρησιμοποιείται και το αντίστοιχο βιβλίο του Μέτζμπουργκ (Metzburg, 1735-1789), το οποίο εκδόθηκε στην Πάδοβα, το 1804, με τίτλο: «Στοιχεία της Αριθμητικής και Αλγέβρας», σε μετάφραση Μιχαήλ Χρησταρή (1773-1851), όπου στο δεύτερο μέρος του, πραγματεύεται την Άλγεβρα και έχει τα εξής κεφάλαια: *Γενικάί Αλγεβραϊκάί Ιδέα*, *Περί Αλγεβραϊκών λογισμών*, *Περί Αλγεβραϊκών Κλασμάτων*, *Περί Δυνάμεων*, *Περί Λογισμού των ριζικών ποσών*, *Περί Εξισώσεων*, *Περί Λόγων*, *Περί Αναλογίας*, *Περί του Χρυσού Κανόνος ή Μεθόδου των Τριών*, *και των λοιπών*, *Περί Προόδων*, *Περί Συζυγίας ή Συνδυασμού και Περί Λογαρίθμων*»²⁴⁷⁷.

«Το 1806 ακολουθεί το βιβλίο του Δημ. Παν. Γοβδελά (1780-1831) που το εξέδωσε στη Χάλε (Halle) και είναι αυτόνομο εγχειρίδιο άλγεβρας με τίτλο *Στοιχεία Άλγεβρας*»²⁴⁷⁸.

Ενώ «το 1807, η ελληνική βιβλιογραφία εμπλουτίστηκε από το συνθετικό έργο του Κούμα για τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες, που εξέδωσε στη Βιέννη, την *Άλγεβρα*»²⁴⁷⁹. Στο οκτάτομο αυτό σύγγραμμά του που φέρει τον τίτλο «Σειρά στοιχειώδους των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών εκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεισών»²⁴⁸⁰, ο συγγραφέας περιλαμβάνει και τους διάφορους κλάδους των

²⁴⁷⁵Ο. π., σσ. 159-162.

²⁴⁷⁶Ο. π., σσ. 165-170.

²⁴⁷⁷Ο. π., σ. 170.

²⁴⁷⁸Ο. π., σ. 175.

²⁴⁷⁹Ο. π., σ. 175.

²⁴⁸⁰Βλ. Κωνσταντίνος Κούμας, *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών* / Εκ διαφόρων Συγγραφέων συλλεχθεισών, Εν Βιέννη της Αυστρίας (1807): Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου, Πανεπιστήμιο Κρήτης, <http://anemi.lib.uoc.gr>.

Μαθηματικών. Η Άλγεβρα περιέχεται στο δεύτερο μισό του πρώτου τόμου και στο πρώτο μισό του δεύτερου. «Στην αλγεβρική πραγματεία του Κούμα εισάγεται το εννοιολογικό πλαίσιο κι ο λογισμός των «λειπτικών» και «επίπλαστων» ποσοτήτων. Οι «λειπτικές» ποσότητες παρουσιάζονται ως εκθέτες δυνάμεων»²⁴⁸¹, «ως Λογάριθμοι μιας ποσότητας»²⁴⁸² «και ως ρίζες εξισώσεων»²⁴⁸³, ενώ «οι «επίπλαστες» ποσότητες εμφανίζονται κύρια ως ρίζες τριτοβάθμιων και τεταρτοβάθμιων εξισώσεων»²⁴⁸⁴. «Σηματοδοτείται έτσι η αποδοχή αυτών των ποσοτήτων ως στοιχεία της αλγεβρικής ύλης»²⁴⁸⁵.

Μόλις «το 1816 εμφανίζεται το τετράτομο έργο «Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρης», του Δούγκα (περ. 1765-1830). Η Άλγεβρα αυτή είναι η τελευταία, σε έντυπη μορφή, της προεπαναστατικής ελληνικής περιόδου»²⁴⁸⁶. «Ο Δούγκας διαφοροποιείται από την εμπειρική θεώρηση του αριθμού που παρατηρείται στη νεοελληνική μαθηματική παιδεία μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και θεωρεί τον αριθμό ως νοητική δημιουργία, ως έργον νοός»²⁴⁸⁷. «Στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αναπτύχθηκε ένα είδος εννοιολογικής αλλαγής του αριθμού στη μαθηματική παιδεία κάποιων προηγμένων ευρωπαϊκών χωρών»²⁴⁸⁸. «Την αντίληψη αυτή, πρόβαλλε στη νεοελληνική μαθηματική παιδεία της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα κι ο Βενιαμίν Λέσβιος (1762-1824), επισημαίνοντας στα «Στοιχεία Μαθηματικής» του, που εκδόθηκαν το 1818, ότι ο αριθμός είναι έργον του νοός»²⁴⁸⁹.

Επομένως, «η «Άλγεβρα» του Στ. Δούγκα συνέβαλλε στην επιστημολογική ανάπτυξη, πρόοδο και εμπλουτισμό του εν λόγω κλάδου στη νεοελληνική μαθηματική παιδεία. Αποτέλεσε μία πρόοδο στην προεπαναστατική πορεία της ελληνικής βιβλιογραφίας για την Άλγεβρα. Γεγονός που αποτυπώθηκε στα βήματα που έκανε για την εννοιολογική αποδέσμευση της νεοελληνικής αλγεβρικής σκέψης από το εμπειρικό πλαίσιο αναφοράς της. Μια ανέλιξη, που σύμφωνα με τις γνωστικές ενδείξεις απηχούσε την επιστημολογική δυναμική και τις θεωρητικές ανακατατάξεις του κλάδου στη γερμανική παιδεία, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα»²⁴⁹⁰. Η επίδραση επιβεβαιώνεται από τις αναφορές του συγγραφέα, στον Βολφ²⁴⁹¹ και στον Όιλερ²⁴⁹².

Εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να αποφανθούμε ότι, το επίπεδο των ελληνικών εγχειριδίων Άλγεβρας ήταν αρκετά αναπτυγμένο. Θεματικά δεν υστερούσε από το αντίστοιχο άλλων χωρών, ακόμη και της Γερμανίας και της Γαλλίας. Τα ελληνικά εγχειρίδια Άλγεβρας περιείχαν αρκετά προωθημένα ζητήματα, όπως οι νιοστές ρίζες της μονάδας στο βιβλίο του Θεοτόκη. Τα βιβλία της Άλγεβρας της εποχής αυτής, διέπονται από θεματική μεστότητα, είναι πλούσιες διδακτικές συνθέσεις αλγεβρικής γνώσης, που εκφράζουν τους υψηλούς στόχους, τις μεγάλες προσδοκίες και προσπάθειες για γνωριμία του υπόδουλου ελληνισμού με τον αλγεβρικό τρόπο σκέψης²⁴⁹³.

²⁴⁸¹Κούμας, *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών ...*, Τόμος Α', ό. π., σ. 243.

²⁴⁸²Κούμας, *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών ...*, Τόμος Β', ό. π., σσ. 12-13.

²⁴⁸³Ο. π., σσ. 66, 83, 99.

²⁴⁸⁴Ο. π., σσ. 111- 114, 128-129.

²⁴⁸⁵Καστάνης, Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα, ... ό. π., σ. 183.

²⁴⁸⁶Βλ. Γ. Κάρας (1993), *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της Νεοελληνικής Αναγέννησης - Στέφανος Δούγκας ή περί φυσικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδοτική Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης "Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα", σσ. 64-80.

²⁴⁸⁷Καστάνης, Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα, ... ό. π., σ. 185.

²⁴⁸⁸Ο. π., σ. 185.

²⁴⁸⁹Βενιαμίν Λέσβιος (1818), *Στοιχεία Αριθμητικής*, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Ιωάννου Σνείρερ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 18, <http://anemi.lib.uoc.gr>.

²⁴⁹⁰Καστάνης, Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα, ... ό. π., σσ. 193-194.

²⁴⁹¹Δούγκας, *Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρης ...*, Τόμος Α', σ. 9.

²⁴⁹²Δούγκας, *Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρης ...*, Τόμος Δ', σ. 239.

²⁴⁹³Καστάνης, Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα, ... ό. π., σ. 195.

3.1 Η σκέψη του Κομμητά για την άλγεβρα, μέσα από τους κώδικες της *Άλγεβρας* του

Μία από τις μαθηματικές ενασχολήσεις του Κομμητά, στα χειρόγραφα του αποτελεί και η Άλγεβρα. Τα χειρόγραφα της Άλγεβρας βρίσκονται στους κώδικες 1980²⁴⁹⁴ και 1981²⁴⁹⁵, τους οποίους αποδελτιώσαμε και τους παρουσιάζουμε εν συνόψει.

3.1.1 Αυτόγραφα χειρόγραφα Άλγεβρας του Κομμητά - Κώδικας 1980

Ο κώδικας 1980, τετρακοσίων σαράντα τεσσάρων αυτόγραφων χειρογράφων, διαστάσεων: 19 X 13,5 εκ. φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα». Λόγω της κακής στάχωσης, η σειρά των φύλλων είναι λίαν διαταραγμένη. Ο κώδικας αυτός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως επιτομή των μαθηματικών του χειρογράφων. Ο τίτλος του κώδικα ίσως, να σημαίνει ότι σ' αυτόν συμπεριλαμβάνονται τα «αρχοειδέστατα» των τομέων της μάθησης κατά τον λόγιο-παιδαγωγό, θεωρώντας ως πρωταρχικά μαθήματα: την Αριθμητική, την Άλγεβρα, τη Γεωμετρία, την Τριγωνομετρία, την υψηλή Γεωμετρία και τους Λογάριθμους. Στον κώδικα αυτόν, υπάρχουν και χειρόγραφα Οπτικής από το 409^ο φύλλο έως το 432^ο.

Τα αλγεβρικά χειρόγραφα αναφέρονται στον ορισμό του απείρου, στη σύζευξη ποσοτήτων, στις αναλογίες, στην ανάλυσή τους, στις εξισώσεις πρώτου και δευτέρου βαθμού, στις ανώτερες εξισώσεις, στην πλήρη εξίσωση, στις δυνάμεις και στις ρίζες εξαγωγής.

Όσον αφορά στην επιστήμη της Άλγεβρας, ορίζεται ως «επιστήμη περί το καθόλου ποσόν καταγινομένη καθόλου τε και γενικώς»²⁴⁹⁶.

Στα αναφερόμενα παρακάτω χειρόγραφα φύλλα του κώδικα 1980, τα διαπραγματευόμενα θέματα Άλγεβρας είναι ο λόγος περί του απείρου, ορίζοντάς το ως «μέγεθος ου πέρας μηθέν»²⁴⁹⁷, περί συζεύξεως ποσοτήτων, όπου «σύζευξις ποσοτήτων λέγεται όταν ώσι δύο ή τρεις ή πολλαί ποσότητες και ληφθώσιν εν πολλαπλασιασμό ανά δύο, ανά τρεις, ανά τέσσερες και ούτως εφεξής»²⁴⁹⁸, περί αναλογιών, περί λόγων, όπου ο λόγος ορίζεται «η δυνείν μεγεθών προς άλληλα σχέσις»²⁴⁹⁹, περί απείρων ή προόδων των απείρων²⁵⁰⁰, περί αναλύσεως ή εξισώσεων, περί εξισώσεων πρώτου και δευτέρου βαθμού. Η ανάλυσις ορίζεται ως ο «τρόπος, δι' ον παν πρόβλημα μεγέθους σημαντικόν διά των αλγεβραϊκών πράξεων επιλύσιν έχομεν. Πρόβλημα λέγεται ζητήσις αγνώστων διά γνωστών ποσοτήτων· ων αι μεν γνωσταί διδόμενα, αι δε άγνωστα ζητούμενα λέγονται»²⁵⁰¹.

Συνεχίζει ο Κομμητάς με τις αξισώσεις ανωτέρων βαθμών, γράφοντας ότι «πλήρης εξίσωσις λέγεται όταν οι όροι τοιαύτην έχωσιν τάξιν, ώστε τον πρώτον έχειν δείκτην του της ισώσεως βαθμού· τον δεύτερον, μονάδι ελάσσονα· τον τρίτον ομοίως του δευτέρου μονάδι ελάσσονα και τέλος τον έσχατον όρον εκ γνωστών συγκείσθαι ποσοτήτων· μη πλήρης δε όταν ελλείπωσι μεταξύ όροι»²⁵⁰². Αναλύει επίσης το κεφάλαιο «Περί δυνάμεων και ριζών εξαγωγής», όπου «Δυνάμεις ονομάζονται τα γινόμενα εκάστου μεγέθους εφ' εαυτό πολλαπλασιαζομένου· ήτοι άπαξ ή πολλακίς»²⁵⁰³.

²⁴⁹⁴Βλ. Κομμητάς, *Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα* (Μαθηματικά: Αριθμητική, Άλγεβρα, Γεωμετρία, Τριγωνομετρία, Υψηλότερα Γεωμετρία, Περί Λογαρίθμων, Οπτική), Κώδικας 1980, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²⁴⁹⁵Βλ. Κομμητάς, *Άλγεβρα*, Κώδικας 1981, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²⁴⁹⁶Κομμητάς, *Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα* ..., Κώδικας 1980, ό. π., σ. 266.

²⁴⁹⁷Ο. π., σσ. 123-133.

²⁴⁹⁸Ο. π., σσ. 133-161.

²⁴⁹⁹Ο. π., σσ. 162-177.

²⁵⁰⁰Ο. π., σσ. 178-186.

²⁵⁰¹Ο. π., σσ. 187-198.

²⁵⁰²Ο. π., σσ. 199-265.

²⁵⁰³Ο. π., σ. 275.

3.1.2 Αυτόγραφα χειρόγραφα Άλγεβρας του Κομμητά - Κώδικας 1981

Ο κώδικας 1981, εκατόν πενήντα εννέα αυτόγραφων χειρογράφων, διαστάσεων: 20 X 12 εκ. φέρει τον τίτλο: «Άλγεβρα». Παρατηρούμε ότι ο χάρτης είναι πρασινωπός. Στον κώδικα αυτόν, ο Κομμητάς οργανωμένα και εμπεριστατωμένα, καταγράφει το θεωρητικό πλαίσιο της Άλγεβρας. Έχοντας πάντα το εγκυκλοπαιδικό πνεύμα της επιτομής, προσπαθεί να συμπεριλάβει όλο το αξιόλογο καταγραφέν γνωστικό πλαίσιο της. Η περιληπτική δομή του κώδικα είναι η εξής:

Ο Κομμητάς στο πρώτο μέρος ασχολείται με τον λογισμό των αλγεβραϊκών ποσοτήτων, τις ιδέες των ποσοτήτων, τα πάθη των αλγεβραϊκών ποσοτήτων, τα οποία «εισὶ τα αὐτὰ τοῖς των αριθμῶν, ὅθεν και τινές γενικὴν αριθμητικὴν τὴν ἀλγεβραν ὠνόμασαν· οἷον· σύναψις, ἀφαίρεσις, πολλαπλασιασμός και διαίρεσις»²⁵⁰⁴. Ακολουθούν ο ορισμός των δυνάμεων και η εξαγωγή των ριζών²⁵⁰⁵, οι ιδέες των ριζικών ποσοτήτων, όπου «Ριζικὴ ποσότης λέγεται ἡ ἔχουσα μεθ' ἑαυτῆς ποσότητος διὰ ριζικοῦ σημείου ἐκφερομένης»²⁵⁰⁶. Στη συνέχεια, εκθέτει τις γενικές ιδέες των εξισώσεων²⁵⁰⁷, εντρυφά στις εξισώσεις δευτέρου, τρίτου βαθμού και των υπερτέρων δυνάμεων, στις αναλογίες, στις προόδους των αναλογιών, στους λογάριθμους, στη θεωρία του απείρου και στις σειρές ή προόδους των απείρων²⁵⁰⁸.

3.1.3 Συμπεράσματα για τις αλγεβρικές εντρυφώσεις του Κομμητά

Ο Κομμητάς μελετώντας το γνωστικό αντικείμενο της Άλγεβρας, εντρυφά στην καταφατική και αποφατική ποσότητα²⁵⁰⁹, δίνοντας εξαιρετική έμφαση στη λειτουργική συμπεριφορά του + και του -. Προσπαθεί λοιπόν, να διαμορφώσει το θεωρητικό υπόβαθρο των πρωτοβάθμιων, δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων εξισώσεων²⁵¹⁰. Οι αλγεβρικές διαδικασίες επίλυσης τέτοιων εξισώσεων, από τον λόγιο-παιδαγωγό, εφαρμόζονται σε μία σειρά προβλημάτων. Μελετάται ο λογισμός των ριζών με θετικά και αρνητικά υπόρριζα. Επίσης, αναφέρεται στην κυβική ρίζα και στο θέμα των κυβικών ριζών της μονάδας, που ήταν ένα πρωτοποριακό ζήτημα στην αλγεβρική σκέψη της εποχής²⁵¹¹.

Ο Κωφιώτης λόγιος, ήδη το 1800, είχε μελετήσει το νέο βιβλίο του Ζήση Κάβρα, «Τα Στοιχεία της Αριθμητικής και Αλγέβρης», που ο Ζ. Κάβρας μετέφερε από τα γερμανικά.

Ο Κομμητάς γνωρίζει το βιβλίο «Στοιχεία Άλγεβρας», του Δημ. Παν. Γοβδελά (1780-1831), που εξέδωσε το 1806 στη Χάλε (Halle). Ο Κωφιώτης λόγιος μελέτησε επίσης, το οκτάτομο σύγγραμμα του Κούμα, που φέρει τον τίτλο «Σειρά στοιχειώδης των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών εκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεισών», το οποίο περιλαμβάνει διάφορους κλάδους των Μαθηματικών και μεταξύ αυτών και την Άλγεβρα. Ακόμη, ο λόγιος μελέτησε το τετράτομο έργο «Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρης», του Δούγκα (περ. 1765-1830), που εμφανίζεται το 1816 και είναι η τελευταία Άλγεβρα, σε έντυπη μορφή, της προεπαναστατικής ελληνικής περιόδου²⁵¹² που είχε δεχτεί επιδράσεις από τον Βολφ²⁵¹³ και τον Όιλερ²⁵¹⁴.

²⁵⁰⁴Ο. π., φφ. 1-2.

²⁵⁰⁵Ο. π., φ. 18.

²⁵⁰⁶Ο. π., φ. 34.

²⁵⁰⁷Ο. π., φ. 44.

²⁵⁰⁸Ο. π., φφ. 71-147.

²⁵⁰⁹Στέφανος Κομμητάς, *Άλγεβρα*, Κώδικας 1981, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, φ. 2.

²⁵¹⁰Ο. π., φ. 94.

²⁵¹¹Ο. π. φ. 19' Βλ. Kline, *Mathematical Thought from Ancient to Modern Times*, ..., ό. π., σ. 600, όπως αναφέρει ο Καστάνης, Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα, ... ό. π., σ. 149.

²⁵¹²Βλ. Καράς, *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της Νεοελληνικής Αναγέννησης* ..., ό. π., σσ. 64-80.

²⁵¹³Δούγκας, *Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρης* ..., Τόμος Α', ό. π., σ. 9.

Συνεπώς, τα αλγεβρικά χειρόγραφα του Κομμητά αποτελούν μια σημαντική συμβολή στην ανάπτυξη της αλγεβρικής εκπαιδευτικής σκέψης στη νεοελληνική παιδεία. Η ύλη του είναι καλά συστηματοποιημένη και παρουσιάζει ένα εκσυγχρονισμένο επιστημολογικό υπόβαθρο, που δίνει έμφαση στην αριθμητικοποίηση.

Η «Αλγεβρα» του Κομμητά, αν είχε εκδοθεί, θα συνέβαλλε στην επιστημολογική ανάπτυξη, πρόοδο και εμπλουτισμό του κλάδου στη νεοελληνική μαθηματική παιδεία. Είναι ένα αρκετά αναπτυγμένο εγχειρίδιο, που θα συντελούσε στην εξέλιξη της Άλγεβρας, κατά την προεπαναστατική και μετεπαναστατική πορεία της ελληνικής μαθηματικής βιβλιογραφίας. Θα συνεπικουρούσε στην εννοιολογική πρόοδο της νεοελληνικής αλγεβρικής σκέψης.

Το επίπεδο του αλγεβρικού του εγχειριδίου, θεματικά δεν υστερούσε σε σχέση με το αντίστοιχο επίπεδο των εγχειριδίων άλλων χωρών. Περιέχει αρκετά σύγχρονα ζητήματα. Διέπεται από ωριμότητα και πληρότητα και μεταφέρει όλη τη σύγχρονη αλγεβρική σκέψη της εποχής. Αποτελεί μια εμπειριστατωμένη διδακτική σύνθεση αλγεβρικής γνώσης και θα συνέβαλε δημιουργικά στην αλγεβρική μόρφωση του υπόδουλου ελληνισμού.

4. Η μελέτη της Γεωμετρίας: «Α΄ Ευκλείδειος Γεωμετρία», «Β΄ Κωνικές Τομές», κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

4.1 Η Ευκλείδειος Γεωμετρία, κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Ο Θεοτόκης θα γράψει: «Όσα διά της Γεωμετρίας μανθάνομεν, γινώσκομεν ότι εστί, και ούτως εστί, και ουκ ενδέχεται άλλως έχειν, ουδεμία γαρ άλλη επιστήμη αναγκαιοτέρας της Γεωμετρίας ταςδείξεις έχει, η Γεωμετρία άρα επιστήμη εστί, και επιστημών πρωτίστη»²⁵¹⁵. Για τον Θεοτόκη, «η Γεωμετρία δεν είναι μόνο η Ευκλείδειος, που αποτελεί το κλειδί για τα υψηλότερα Μαθηματικά, αλλά και η Τριγωνομετρία, οι Κωνικές Τομές, τα αρχιμήδεια θεωρήματα και η ανάλυση»²⁵¹⁶.

Για την εποχή στην οποία αναφερόμαστε, με τον όρο Γεωμετρία εννοούμε κατά κύριο λόγο την Ευκλείδειο Γεωμετρία. Η εκτίμηση που τρέφουν οι λόγιοι της εποχής εκφράζεται ποικιλοτρόπως στα μαθηματικά τους εγχειρίδια²⁵¹⁷. «Αι απλούστεραι και στοιχειώδεις πασών των άλλων επιστημών, αριθμητική και γεωμετρία υπάρχουσιν»²⁵¹⁸, «η Αριθμητική και η Γεωμετρία εγκολλούνται πάσαν επιστήμην μαθηματικήν»²⁵¹⁹. «Το αντικείμενο της Γεωμετρίας είναι το διάστημα ή το συνεχές ή εκτεταμένο ποσόν»²⁵²⁰. Ο ορισμός που απαντάται στα περισσότερα εγχειρίδια²⁵²¹, είναι ο κάτωθι: «Γεωμετρία εστί επιστήμη γνωστική μεγεθών και σχημάτων, και των εν τούτοις συνεχές ή εκτεταμένων

²⁵¹⁴ Δούγκας, *Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρης* ..., Τόμος Δ΄, ό. π., σ. 239.

²⁵¹⁵ Νικηφόρος Θεοτόκης, *Στοιχεία Μαθηματικών* (χγφ), Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ακαδημίας, κώδικας 396, «Πρόλογος», σ. 3, όπως αναφέρει η Τερδήμου, *Τα Μαθηματικά / Γεωμετρία - Ευκλείδειος Γεωμετρία*, στο: Καρας, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, ..., ό. π., σ. 196.

²⁵¹⁶ Θεοτόκης, *Στοιχεία Μαθηματικών, εκ παλαιών και νεωτέρων*, ... Τόμος Α΄, «Τοις Αναγιγνώσκουσι» σ. ιβ΄, <http://anemi.lib.uoc.gr>.

²⁵¹⁷ Τερδήμου, *Τα Μαθηματικά / Γεωμετρία - Ευκλείδειος Γεωμετρία*, ..., ό. π., σ. 196.

²⁵¹⁸ Κοσμά Μπαλάνου (1798), *Εκθεσις συνοπτική Αριθμητικής, Άλγεβρας και Χρονολογίας*, ... Εν Βιέννη: Παρά Μαρκ. Πούλιου, Πανεπιστήμιο Κρήτης, «Προοίμιον», σ. 1, <http://anemi.lib.uoc.gr>.

²⁵¹⁹ Α. Αγγέλου (1976), (Επιμέλεια), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Απολογία*, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, <http://anemi.lib.uoc.gr>, σ. 49.

²⁵²⁰ Δούγκας, *Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρης*, Τόμος Α΄, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Τυπογραφίας του Ιωάν. Βαρθ. Τζβεκίου, <http://dlab.phs.uoa.gr>, σ. 7.

²⁵²¹ Βλ. Αθανάσιος Ψαλίδας, Μιχαήλ Χρησταρής, Βενιαμίν Λέσβιος, Ιωάννης Εμμανουήλ, Κοσμάς Μπαλάνος, όπως αναφέρει η Τερδήμου, *Τα Μαθηματικά / Γεωμετρία - Ευκλείδειος Γεωμετρία*, ..., ό. π., σ. 197.

ποσόν, περάτων, λόγων τε και παθών θεωρητική»²⁵²², και σύμφωνα με τον Κούμα «γεωμετρία εστίν επιστήμη των της εκτάσεως ιδιοτήτων εξεταστικής»²⁵²³.

Όλοι οι παραπάνω ορισμοί σκιαγραφούν τη Γεωμετρία ως επιστήμη του χώρου. Έτσι, «μέχρι και τον 19^ο αιώνα οι όροι Γεωμετρία και Ευκλείδειος Γεωμετρία ήταν ταυτόσημοι. Γεωμετρία είναι η μεθοδολογία βάσει της οποίας, από την υπόθεση καταλήγουμε στο συμπέρασμα. Είναι το πρώτο παράδειγμα ενός τυποποιημένου συστήματος εξακρίβωσης και το μοντέλο για παρόμοιου είδους συστήματα. Μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, θεωρείται από όλους, ως ο πιο σταθερός και αξιόπιστος κλάδος της γνώσης. Από τα είκοσι οκτώ συνολικά εγχειρίδια που εκδόθηκαν τον 18^ο αιώνα και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, τα επτά, δηλαδή ένα ποσοστό 25% είναι καθαρά γεωμετρικά. Από τα εκατόν πενήντα πέντε συνολικά επώνυμα μαθηματικά χειρόγραφα του 17^{ου}, του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, τα οποία έχουν μέχρι στιγμής καταγραφεί, τα καθαρά γεωμετρικά είναι τριάντα οκτώ, ποσοστό 24%»²⁵²⁴. «Την πρώτη αναλυτική, αλλά και ταυτόχρονα πληρέστερη παρουσίαση των «Στοιχείων» του Ευκλείδη, τη συναντούμε στη μνημειώδη «Οδό Μαθηματικής» των Ανθρακίτη-Μπαλάνου, το πρώτο συστηματικό έργο της περιόδου της Τουρκοκρατίας»²⁵²⁵. Επίσης, «τα Στοιχεία του Ευκλείδη παρουσιάζονται στα γεωμετρικά συγγράμματα των Θεοτόκη, Βούλγαρη, Ανθρακίτη και Βενιαμίν Λέσβιου»²⁵²⁶.

«Τα παραπάνω γεωμετρικά συγγράμματα στις βασικές έννοιες του σημείου, της γραμμής, της ευθείας, της επιφάνειας και του στερεού, υιοθετούν, κατά ένα μεγάλο ποσοστό την ευκλείδεια θεώρηση με εξαίρεση τον Κούμα, κατά ένα μεγάλο μέρος τον Βενιαμίν Λέσβιο και εν μέρει τον Θεοτόκη. Οι ορισμοί που δίνει ο Κούμας βασίζονται στην έννοια της κίνησης και είναι προϊόν της σύγχρονης αντιμετώπισης της Γεωμετρίας από τους Ευρωπαίους επιστήμονες, κατά την εποχή της ιταλικής Αναγέννησης. Το πιο σύγχρονο βιβλίο της εποχής της Νεοελληνικής Αναγέννησης συμπλέει με τα εγχειρίδια που κυκλοφορούν την περίοδο αυτή στην Ευρώπη»²⁵²⁷. «Όλοι οι λόγιοι της περιόδου της Νεοελληνικής Αναγέννησης θεωρούν τα «Στοιχεία» του Ευκλείδη ως το έργο με το οποίο τα Μαθηματικά οικοδομούν το δικό τους σύστημα επιστημονικών κανόνων, έργο διαχρονικό και ακατάλυτο. Συγχρόνως, όμως θεωρούν τεράστια και επιστημονική τη συνεισφορά των Δυτικών στον τομέα των Μαθηματικών»²⁵²⁸.

4.1.1 Η σκέψη του Κομμητά για την Ευκλείδειο Γεωμετρία, μέσα από τα γεωμετρικά του χειρόγραφα

Από τους δεκαπέντε μαθηματικούς κώδικες του Κομμητά, οι εννέα, δηλαδή 1641 χειρόγραφα, αφορούν στη μελέτη της Γεωμετρίας. Ο μεγάλος αυτός αριθμός χειρογράφων δεικνύει τη μεγάλη σημασία που έδινε στην επιστήμη αυτή ο Θεσσαλός λόγιος, θεωρώντας τη γνώση της αναγκαία για τον επιστημονικό και καθημερινό βίο. Από τις γεωμετρικές του ενασχολήσεις διαφαίνεται ότι η Ευκλείδειος Γεωμετρία είναι η βάση των υψηλότερων Μαθηματικών, της Τριγωνομετρίας, των Κωνικών Τομών και του Απειροστικού Λογισμού.

²⁵²²Μεθόδιος Ανθρακίτης, Κοσμάς Μπαλάνος-Βασιλόπουλος (1756), *Οδός Μαθηματικής*, Ενετίησιν: Εν τη Τυπογραφία Αντωνίου του Βόρτολι, Πανεπιστήμιο Κρήτης, <http://anemi.lib.uoc.gr>, σ. 8.

²⁵²³Κ. Κούμας (1807), *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών*, Εκ διαφόρων Συγγραφέων συλλεχθεισών υπό Κ. Μ. Κούμα Λαρισσαίου, τόμος Πρώτος [...], Εν Βιέννη της Αυστρίας, Εκ του Τυπογραφείου Γεωργίου Βενδότου ΑΩΖ, <http://anemi.lib.uoc.gr>, σ. 169.

²⁵²⁴Βλ. Γιάννης Καράς (1992), *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία, Χειρόγραφα και έντυπα*, Τόμος Α', *Τα μαθηματικά*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

²⁵²⁵Τερδήμου, Τα Μαθηματικά / Γεωμετρία – Ευκλείδειος Γεωμετρία, ..., ό. π., σσ. 197-198.

²⁵²⁶Ο. π., σσ. 200-201.

²⁵²⁷Ο. π., σσ. 203-204.

²⁵²⁸Ο. π., σ. 215.

Για τον Κομμητά η «Γεωμετρία εστίν επιστήμη περί το συνεχές ποσόν καταγινομένη, τας εν αυτώ σχέσεις τε και πάθη θεωρούσα τε και σκεπτομένη. Γεωμετρία μεν λέγεται ως περί τα μέτρα της γης καταγινομένη· επιστήμη δε ούσα και θεωρητική εστί και πρακτική και θεωρητική μεν, ως τους λόγους αποδιδούσα των του συνεχούς ποσού σχέσεων τε και παθών. Πρακτική δε, ως τους της θεωρίας κανόνας τοις πράγμασι προσαρμόζουσα, του δε συνεχούς ποσού διαστάσεις τρεις: Μήκος, πλάτος και βάθος»²⁵²⁹. Ο Κωφιώτης λόγιος εκλαμβάνει τη Γεωμετρία ως επιστήμη του χώρου. Στη μεθοδολογία του ξεκινά από τις υποθέσεις και καταλήγει στο συμπέρασμα.

Ο Κομμητάς γνώριζε ήδη «την πρώτη αναλυτική αλλά και ταυτόχρονα πληρέστερη παρουσίαση των «Στοιχείων» του Ευκλείδη και την «Οδό Μαθηματικής» των Ανθρακίτη-Μπαλάνου, που είναι το πρώτο συστηματικό έργο της περιόδου της Τουρκοκρατίας»²⁵³⁰. Τα γεωμετρικά συγγράμματα των Θεοτόκη, Βούλγαρη, Ανθρακίτη και Βενιαμίν Λέσβιου²⁵³¹ που παρουσίαζαν τα «Στοιχεία» του Ευκλείδη, τα είχε μελετήσει ο Κομμητάς.

Από τους εννέα γεωμετρικούς κώδικες του Κομμητά, οι έξι από αυτούς περιέχουν συστηματική γνώση στοιχειώδους Γεωμετρίας, κατάλληλη για εκπαιδευτικό-διδακτικό σκοπό. Η ύλη τους περιλαμβάνει τη σύγχρονη γεωμετρική γνώση, με τρόπο οργανωμένο και επεξηγηματικό. Η εξαντλητική, διεξοδική και οργανωμένη παρουσίαση των ενοτήτων και των κεφαλαίων είναι το χαρακτηριστικό του λόγιου-παιδαγωγού και στους γεωμετρικούς του κώδικες. Ένα από τα αντικείμενα που ασχολείται στον κώδικα αυτό ο Κομμητάς, είναι η πρακτική, στοιχειώδης Γεωμετρία, η οποία ορίζεται ως εξής: «Πρακτική γεωμετρία εστί μέθοδος αποδεκτή προς εύρεσιν μήκους, πλάτους και βάθους δι' οργάνων γεωμετρικών συμβάλλουσα»²⁵³². Επειδή η σειρά του κώδικα είναι διαταραγμένη, από το 43^ο μέχρι το 55^ο φύλλο υπάρχουν χειρόγραφα αναφερόμενα τόσο στα στερεά σώματα όσο και στη θέση των επιπέδων²⁵³³.

Ο κώδικας 1950²⁵³⁴, που περιέχει εκατόν πενήντα τρία αυτόγραφα χειρόγραφα, φέρει τον τίτλο: «Γεωμετρία». Ο κώδικας σύγκειται από τέσσερα τμήματα διαφόρων διαστάσεων: α) (φφ. 1-36) 28,5 X 19,5 εκ., β) (φφ. 37-84) 27 X 19 εκ., γ) (φφ. 85-130) 30,5 X 20,5 εκ., δ) (φ. 131 - τέλος) 31 X 21 εκ. Πολλές φορές τα φύλλα είναι κακώς συνεσταχωμένα, είναι αρκετά πυκνογραμμένα και δυσανάγνωστα και η σειρά των χειρογράφων είναι διαταραγμένη.

Ο κώδικας 1968²⁵³⁵, εμπεριέχει εκατόν ενενήντα έξι αυτόγραφα χειρόγραφα, διαστάσεων: 19,5 X 14 εκ. και φέρει τον τίτλο: «Γεωμετρία». Η γραφή είναι επιμελημένη, λεπτότερη απ' ότι στα άλλα αυτόγραφα και πιθανώς, να γράφτηκε σε προγενέστερη εποχή.

Αρχικά, στον κώδικα αυτό δίδεται ο ορισμός της Γεωμετρίας, που όπως προαναφέραμε την προσδιορίζει ως επιστήμη του χώρου. Η μεθοδολογία του ξεκινά από τις υποθέσεις και καταλήγει στο συμπέρασμα. Επειδή με τα συμπεράσματά του ο Κομμητάς θέλει να οδηγηθεί στην απόλυτη γνώση ξεκινά με αξιώματα, τα οποία ενέχουν την αλήθεια. Διακρίνει τη Γεωμετρία σε θεωρητική και πρακτική. Η διεξοδικότητα στις έρευνές του φαίνεται από την αναλυτική παρουσίαση της επιστημονικής ύλης του. Για παράδειγμα στα χειρόγραφα 1-6 του κώδικα 1968, καταγράφονται σαράντα ορισμοί για τις βασικές έννοιες της Γεωμετρίας. Έπονται θεωρήματα, δείξεις, κατασκευές, προβλήματα

²⁵²⁹ Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1968, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 1.

²⁵³⁰ Γερδήμου, Τα Μαθηματικά / Γεωμετρία – Ευκλείδειος Γεωμετρία, ..., ό. π., σσ. 197-198.

²⁵³¹ Ο. π., σσ. 200-201.

²⁵³² Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1950, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φ. 14.

²⁵³³ Ο. π., φ. 43.

²⁵³⁴ Βλ. Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1950, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²⁵³⁵ Βλ. Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1968, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

και πορίσματα «περί ευθειών, τριγώνων, γωνιών, παραλληλογράμμων, τετραγώνου»²⁵³⁶. Ακολουθεί ο ορισμός της δύναμης των γραμμών, του κύκλου, του σχήματος και έπονται θεωρήματα και προβλήματα²⁵³⁷. Ακόμη, ορίζει τα ομοιογενή μεγέθη και τα όμοια ευθύγραμμα σχήματα²⁵³⁸.

Έπειτα συνεχίζει με την αναλυτική παρουσίαση των στερεών, τις επιφάνειες του στερεού, τη μελέτη της αναλογίας των στερεών, της αναλογίας των επιφανειών, τις γεωμετρικές πράξεις²⁵³⁹. Χαρακτηριστικός είναι ο ορισμός του: «Πρακτική Γεωμετρία εστί μέθοδος αποδεικτική προς εύρεσιν μήκους, πλάτους και βάθους δι' οργάνων γεωμετρικών συμβάλλουσα»²⁵⁴⁰. Πρέπει να σχολιάσει κανείς την επισήμανση εκ μέρους του Κομμητά της ανάγκης της αποδεικτικής μεθόδου και την ανάγκη της χρήσης γεωμετρικών οργάνων στην πρακτική Γεωμετρία. Μας δίνει προβλήματα μηκομετρίας, υψομετρίας, επιπεδομετρίας, γεωδαισίας, ιχνογραφίας, χωρογραφίας ή τοπογραφίας, στερεομετρίας, κοιλομετρίας²⁵⁴¹, με γλαφυρό και επιστημονικό τρόπο. Ενδιαφέρουσα είναι και η ορολογία που προάγει συγχρόνως με τις γεωμετρικές αποδείξεις του.

Έτσι δίνει μια νέα διάσταση στην επίλυση των γεωμετρικών προβλημάτων, λύνοντας τα με αλγεβρικές πράξεις, θηρεύοντας το ζητούμενο και αλγεβρικά και γεωμετρικά, στηριζόμενος στη γεωμετρική πράξη και δείξη και στους γεωμετρικούς κανόνες²⁵⁴². Ο Κομμητάς είναι γνώστης της αλγεβρικής Γεωμετρίας, που θεωρείται ανακάλυψη του 17^{ου} αιώνα από τους Πιέρ ντε Φερμά και Ρενέ Ντεκάρτ. Στο φύλλο 184 ακολουθούν πέντε πίνακες με γεωμετρικά σχήματα καλοσχηματισμένα και καλοσχεδιασμένα²⁵⁴³. Χρησιμοποιεί τον νέο μετασχηματισμό της Γεωμετρίας που συνίσταται στη σύνθεση της αναπτυσσόμενης τότε Άλγεβρας με την Ανάλυση που βρισκόταν στη φάση της γένεσής της και τη δημιουργία της Αναλυτικής Γεωμετρίας, η οποία χρησιμοποιεί τα γεωμετρικά σχήματα με τη συνεπικούρηση των μεθόδων της Άλγεβρας. Με τρόπο παραστατικό τονίζει την ανάγκη των σωστών σχημάτων στο γνωστικό πεδίο της Γεωμετρίας, για την επιστημονική διδακτική του προσέγγιση.

Ο κώδικας 1969²⁵⁴⁴, περικλείει εκατόν ενενήντα τέσσερα αυτόγραφα χειρόγραφα, διαστάσεων 20 X 12 εκ. που φέρουν τον τίτλο: «Γεωμετρία». Όπως παρατηρείται, η γραφή είναι η συνήθης των χειρογράφων του Κομμητά και ο χάρτης είναι πρασινωπός.

Ο κώδικας αυτός περιέχει σχεδόν την ίδια θεματολογία με τον κώδικα 1968, αλλά με διαφοροποιημένη την ελληνική κοινή, γραπτή γλώσσα του. Ο Κομμητάς πραγματοποιεί διάφορα γλωσσικά γυμνάσματα για να είναι ο λόγος του προσεγμένος, οι λέξεις του να αρδεύονται από την κοιτίδα της αττικής διαλέκτου, που είναι για τον ίδιο το θησαυροφυλάκιο του ελληνικού λόγου. Οι διάφορες παραλλαγές των σχεδιαζόμενων προς δημοσίευση επιστημονικών, παιδαγωγικών εγχειριδίων του αποσκοπούν στην εξεύρεση της καλύτερης δυνατής ελληνικής και επιστημονικής ορολογίας, μιας και τότε επαναθεμελιώνεται η επιστημονική ορολογία. Επίσης, επιμελείται τον λόγο για την όσο το δυνατόν καλύτερη γνωστική πρόσληψη του περιεχομένου των εγχειριδίων από το αναγνωστικό κοινό του.

Από το 1^ο έως το 25^ο χειρόγραφο του κώδικα 1969, δίδονται οι κάτωθι ορισμοί: της Γεωμετρίας, του σημείου, της γραμμής, της επιφανείας, του στερεού, της ευθείας, της επιπέδου γωνίας, της ορθής γωνίας, της υποτείνουσας, της κάθετης ευθείας και των

²⁵³⁶Ο. π., φφ. 7-23.

²⁵³⁷Ο. π., φφ. 24-60.

²⁵³⁸Ο. π., φφ. 60-90.

²⁵³⁹Ο. π., φφ. 91-123.

²⁵⁴⁰Ο. π., φ. 154.

²⁵⁴¹Ο. π., φφ. 163-169.

²⁵⁴²Ο. π., φφ. 172-184.

²⁵⁴³Ο. π., φφ. 184-196.

²⁵⁴⁴Βλ. Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1969, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

παράλληλων ευθειών, του τριγώνου, του τετραπλεύρου, του παραλληλογράμμου, της διαγωνίου, του κύκλου, της ακτίνας, της περιφέρειας και της διαμέτρου²⁵⁴⁵. Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα και οι λύσεις τους για τον κύκλο²⁵⁴⁶.

Ο Κομμητάς γράφει για τη γεωμετρική αναλογία και τους κανόνες της γεωμετρικής αναλογίας²⁵⁴⁷, περί ομοιότητας σχημάτων²⁵⁴⁸, περί παραθέσεως των σχημάτων²⁵⁴⁹, περί των εγγεγραμμένων και περιγεγραμμένων σχημάτων²⁵⁵⁰, περί της εν κύκλω παραθέσεως των σχημάτων²⁵⁵¹, για τα στερεά, τις επιφάνειες των στερεών²⁵⁵², τη στοιχειώδη γεωμετρία στην πράξη, ορίζοντας και περιγράφοντας: το γεωμετρικό μέτρο, το γεωμετρικό όργανο, την επιπεδομετρία, τη γεωδεσία, την εικονογραφία, την ιχνογραφία, τη χωρογραφία ή τοπογραφία, την κοιλομετρία, την χωροστάθμιση²⁵⁵³.

Ο κώδικας 1974²⁵⁵⁴, περιλαμβάνει εκατόν τριάντα πέντε αυτόγραφα χειρόγραφα, διαστάσεων: 21 X 15 εκ. και φέρουν τον τίτλο: «Γεωμετρία». Η γραφή είναι η συνήθης των χειρογράφων του Κομμητά.

Με παραλλαγμένη γραφή για τον σκοπό που προαναφέραμε στα χειρόγραφα του κώδικα αυτού, που άπτονται της στοιχειώδους Γεωμετρίας, ο Κομμητάς πραγματεύεται τα επίπεδα και ευθύγραμμα σχήματα²⁵⁵⁵, την εγγραφή σχήματος σε σχήμα²⁵⁵⁶, τις αναλογίες, τους κανόνες των αναλογιών²⁵⁵⁷ και τα στερεά²⁵⁵⁸.

Ο Κώδικας 1980²⁵⁵⁹ περικλείει τετρακόσια σαράντα τέσσερα αυτόγραφα χειρόγραφα, διαστάσεων: 19 X 13,5 εκ. και φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα». Λόγω της κακής στάχωσης η σειρά των φύλλων είναι λίαν διαταραγμένη. Ο κώδικας αυτός, περιλαμβάνει τα περισσότερα μαθηματικά χειρόγραφα του Κομμητά και θα τον χαρακτηρίζαμε ως μαθηματική σύνοψη των κυριότερων κλάδων των Μαθηματικών, όπως της Αριθμητικής, της Άλγεβρας, της Γεωμετρίας, της Τριγωνομετρίας, της υψηλότερας Γεωμετρίας και των Λογαρίθμων.

Όσον αφορά στα γεωμετρικά χειρόγραφα στοιχειώδους Γεωμετρίας, γίνεται λόγος για τα προηγούμενα θέματα που προαναφέρθηκαν στους προηγούμενους κώδικες. Ο γραπτός λόγος του Κωφιώτη λογίου είναι παραλλαγή του απλού κοινού ιδιώματος της εποχής του, για να είναι όσο το δυνατόν πιο προσιτή, η διαπραγμάτευση της θεματολογίας από τους μαθητές του.

Σ' αυτά καταγίνεται με τα επίπεδα σχήματα²⁵⁶⁰, με τα στερεά²⁵⁶¹, με τα εγγραφόμενα και περιγραφόμενα σχήματα σε άλλα σχήματα²⁵⁶², τις καμπύλες επιφάνειες²⁵⁶³, τη

²⁵⁴⁵Ο. π., φφ. 1-25.

²⁵⁴⁶Ο. π., φφ. 26-43.

²⁵⁴⁷Ο. π., φφ. 44-56.

²⁵⁴⁸Ο. π., φφ. 57-68.

²⁵⁴⁹Ο. π., φφ. 69-80.

²⁵⁵⁰Ο. π., φφ. 81-92.

²⁵⁵¹Ο. π., φφ. 93-99.

²⁵⁵²Ο. π., φφ. 100-128.

²⁵⁵³Ο. π., φφ. 129-151.

²⁵⁵⁴Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1974, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²⁵⁵⁵Ο. π., φφ. 1-59.

²⁵⁵⁶Ο. π., φφ. 60-72.

²⁵⁵⁷Ο. π., φφ. 73-110.

²⁵⁵⁸Ο. π., φφ. 111-135.

²⁵⁵⁹Βλ. Στέφανος Κομμητάς, *Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα*, ... Κώδικας 1980, ό. π.

²⁵⁶⁰Ο. π., φφ. 9-28.

²⁵⁶¹Ο. π., φφ. 29-33.

²⁵⁶²Ο. π., φφ. 34-50.

²⁵⁶³Ο. π., φφ. 51-53.

σφαιρική²⁵⁶⁴, τη θεωρία του κύκλου²⁵⁶⁵, τις αναλογίες και τους κανόνες τους²⁵⁶⁶, παραθέτει προσάρτημα λογαριθμικών πινάκων²⁵⁶⁷, ασχολείται με τις αναλογίες των σχημάτων²⁵⁶⁸. Κάνει επίσης, λόγο για τα «αντιπεπονητά σχήματα», τα οποία ορίζει ως εξής: «αντιπεπονητά σχήματα λέγονται τα έχοντα ούτως ανάλογον τας περί τας ίσας γωνίας πλευράς, ώστε τας του ενός τους άκρους εμφανίζουν όρους, τας δε του ετέρου τους μέσους. Άκρον και μέσον λόγον ευθεία τέμνεσθαι λέγεται όταν τμηθεί ούτως, ώστε την όλην ευθείαν προς το μείζον τμήμα, ως το μείζον τμήμα προς το έλαττον»²⁵⁶⁹.

Συμπερασματικά, ο Κομμητάς στηρίζεται στην Ευκλείδεια Γεωμετρία, η οποία τον βοηθά στην θεωρητική και αξιωματική του θεμελίωση, αλλά ο προσανατολισμός και το δομικό πλαίσιο των γεωμετρικών εγχειριδίων του είναι φτιαγμένο με σύγχρονα υλικά. Τα γεωμετρικά του εγχειρίδια διαπραγματεύονται σύγχρονα αντίστοιχα θέματα και ο γραπτός λόγος του αποτελεί αποταμίευμα της γεωμετρικής ορολογίας. Η πλούσια γεωμετρική ορολογία και ο θεωρητικός πλούτος συνιστά κεφάλαιο για τον σύγχρονο ιστορικό μελετητή της γεωμετρίας. Η ευρύτητα των γεωμετρικών του προσανατολισμών προσφέρει στη γεωμετρική επιστήμη μια τεράστια τράπεζα γεωμετρικής σκέψης και προβληματισμού που θα ζήλευαν τα σύγχρονα σχολικά εγχειρίδια της εποχής μας.

4.2 Η μελέτη των Κωνικών Τομών, κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

«Η μελέτη των Κωνικών Τομών στη Δύση, μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, ήταν ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα θέματα της ανώτερης μαθηματικής παιδείας»²⁵⁷⁰. «Στις αρχές, όμως, του 19^{ου} αιώνα, η δυναμική παρουσία της παραστατικής Γεωμετρίας στις ανώτερες μαθηματικές σπουδές περιθωριοποίησε τη διδασκαλία τους ως αυτόνομο μάθημα. Η αλλαγή αυτή οφειλόταν στη διαπίστωση ότι τα θεωρήματα των Κωνικών Τομών, χωρίς μετρικό χαρακτήρα, όπως τα θεωρήματα των Ντεζάργκ και Πασκάλ ήταν και γενικότερα και πιο ενδιαφέροντα»²⁵⁷¹.

Παράλληλα, «την εποχή αυτή αφυπνίστηκε το ελληνικό ενδιαφέρον για τις Κωνικές Τομές. Όμως, η μελέτη τους περιορίστηκε στην παλαιότερη σκοπιά της μετρικής θεώρησης, είτε από συνθετική είτε από αναλυτική οπτική γωνία. Ο πρώτος που εισήγαγε τις Κωνικές Τομές στη μεταβυζαντινή ελληνική παιδεία, σύμφωνα με τις υπάρχουσες ιστορικές μαρτυρίες είναι ο Θεοτόκης. Ο διάδοχός του στην Ακαδημία του Ιασίου, Ιώσηπος Μοισιόδαξ προώθησε τις Κωνικές Τομές στη νεοελληνική μαθηματική παιδεία, συνεχίζοντας τη διδασκαλία τους»²⁵⁷² και «ταυτόχρονα, επηρεάζοντας μεταγενέστερους λογίους που δίδαξαν το μάθημα αυτό, π.χ. τον Σπυρίδωνα Ασάνη»²⁵⁷³.

Όμως, «οι ανανεωτικές προσπάθειες του Ιώσηπου Μοισιόδακα που ανακόπηκαν πρόωρα, αναζωπυρώθηκαν από τον Σπυρίδωνα Ασάνη. Το 1797 κυκλοφόρησαν τα «Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρας» του Ντε Λακαγιέ με τη γλωσσική επιμέλεια του

²⁵⁶⁴Ο. π., φφ. 54-63.

²⁵⁶⁵Ο. π., φφ. 175-178.

²⁵⁶⁶Ο. π., φ. 249.

²⁵⁶⁷Ο. π., φφ. 250-266.

²⁵⁶⁸Ο. π. φφ. 311-319.

²⁵⁶⁹Ο. π. φφ. 311.

²⁵⁷⁰Νίκος Καστάνης, Μιχαήλ Λάμπρου, *Τα Μαθηματικά / Γεωμετρία - Κωνικές Τομές*, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σ. 216.

²⁵⁷¹Βλ. J. L. Coolidge (1968), (αρχική έκδοση 1945), *A History of the Conic Sections and quadratic surfaces*, Εκδόσεις Dover, όπως αναφέρουν οι: Καστάνης, Λάμπρου, *Τα Μαθηματικά / Γεωμετρία - Κωνικές Τομές*, ..., ό. π., σ. 216.

²⁵⁷²Καράς, *Οι επιστήμες στην τουρκοκρατία, Χειρόγραφα και έντυπα*, ... ό. π., σ. 120.

²⁵⁷³Πασχάλης Κιτρομηλίδης Μ. (2004²), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 148.

Ιωνά Σπαρμιώτη. Ενώ το 1802 κυκλοφόρησε η «Σύνοψις των Κωνικών Τομών» του Γουίδωνος του Γρανθή και το 1803 κυκλοφόρησε το βιβλίο των «Κωνικών Τομών» του Ντε Λακαγιέ, με γλωσσική επιμέλεια του Κούμας²⁵⁷⁴.

Αλλά το πρώτο νεοελληνικό βιβλίο που περιέχει Κωνικές Τομές ήταν αυτό, του Θεοτόκη, το οποίο επηρέασε τους λογίους της εποχής εκείνης και θα αναφέρουμε λίγα λόγια για τη δομή και το περιεχόμενό του.

Το βιβλίο αρθρώνεται στις εξής ενότητες: «Κωνικών Τομών Συμπτώματα τα Κυριότερα», «Περί των της Παραβολής συμπτωμάτων», «Περί των της Υπερβολής συμπτωμάτων» και «Περί των της Ελλείψεως συμπτωμάτων».

Από επιστημολογική άποψη η παρουσίαση αυτή, χαρακτηρίζεται από τον συνθετικό τρόπο θεώρησης και μεθόδευσης της σχετικής γεωμετρικής θεωρίας. Θα λέγαμε περιληπτικά, ότι περιέχει παραδείγματα παραστάσεων, που ο Θεοτόκης ονομάζει «συνεκθέσεις». Εισάγει άξονες συντεταγμένων και ορίζει «καταφατικές» και «αποφατικές» τιμές. Ο άξονας χ είναι η «γραμμή των αποτετμημένων» και ο άξονας των ψ είναι η «γραμμή των τεταγμένων». Ταυτόχρονα, ο λόγιος προσδιορίζει τις «υπερβατικές καμπύλες», εισάγει την έννοια της εφαπτομένης και υπεισέρχονται οι έννοιες της Απειροστικής Γεωμετρίας²⁵⁷⁵, χωρίς να αμελεί τις συνθετικές μεθόδους. Ο ορισμός των Κωνικών Τομών γίνεται με τρισδιάστατες τομές, κατά το αρχαίο πρότυπο του Απολλωνίου καθώς οι βασικές ιδιότητες αποδεικνύονται με τη χρήση της Στερεομετρίας. Πιο συγκεκριμένα, αποδεικνύει την ιδιότητα του σταθερού λόγου αποστάσεων τυχαίου σημείου των Κωνικών Τομών από την εστία και την διευθετούσα. Από εκεί, έχει τη δυνατότητα να εξάγει τις εξισώσεις και τις ιδιότητές τους σε αρκετό βάθος και πλάτος²⁵⁷⁶.

4.2.1 Η σκέψη του Κομμητά για τις Κωνικές Τομές, μέσα από τα γεωμετρικά του χειρόγραφα

Ο Κομμητάς εκτός από τη στοιχειώδη Γεωμετρία εντρυφά και στην ανώτερη μαθηματική παιδεία, της οποίας ένας τομέας είναι και οι Κωνικές Τομές. Γνωρίζει τις ανανεωτικές προσπάθειες που πραγματοποιούνται από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα και τα «Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρας» του Ντε Λακαγιέ, που επιμελήθηκε γλωσσικά, ο Ιωνάς Σπαρμιώτης και κυκλοφόρησαν το 1797, τη «Σύνοψη των Κωνικών Τομών» του Γουίδωνος του Γρανθή, που κυκλοφόρησε το 1802 και το βιβλίο των «Κωνικών Τομών» του Ντε Λακαγιέ, που επιμελήθηκε τη γλωσσική του επιμέλεια ο Κούμας, το 1803²⁵⁷⁷. Επίσης, γνωρίζει το πρώτο νεοελληνικό βιβλίο που περιέχει Κωνικές Τομές, του Θεοτόκη.

Από επιστημολογική άποψη, τα χειρόγραφα του Κομμητά χαρακτηρίζονται από τον συνθετικό τρόπο θεώρησης και μεθόδευσης της σχετικής γεωμετρικής θεωρίας, κατά το αρχαίο ελληνικό πρότυπο.

Χειρόγραφα του Κομμητά, με θεματολογία τις Κωνικές Τομές βρίσκονται στους κώδικες 1244, 1971, 1975, 1976 και 1980.

Ξεκινώντας από τον πρώτο κώδικα, στο τρίτο φύλλο του κώδικα 1244 συναντάμε χειρόγραφα του Κομμητά, που αφορούν στις Κωνικές Τομές και υπάρχει ο τίτλος: «Μέρος Πρώτον: Περί των καμπυλών των εκ των του κώνου τομών». Ακολουθεί ο τίτλος: «Τμήμα πρώτον: Περί γενέσεως και των πρώτων ιδιοτήτων των κωνικών τομών». Στην πρώτη παράγραφο δίδεται ο πρώτος ορισμός: «Η εξ ευθείας και κύκλου περαινομένη Γεωμετρία, στοιχειώδης εστί τε και λέγεται βάσις ούσα και κανών απάσης άλλης γεωμετρικής επιστήμης θεωρητικής τε και πρακτικής. Η δε περί τα πάθη και ιδιότητας απάσης οποίας

²⁵⁷⁴ Νίκος Καστάνης, Μιχαήλ Λάμπρου, *Τα Μαθηματικά / Γεωμετρία - Κωνικές Τομές*, ..., ό. π., σσ. 218-219.

²⁵⁷⁵ Ο. π., σσ. 224-225.

²⁵⁷⁶ Ο. π., σ. 232.

²⁵⁷⁷ Νίκος Καστάνης, Μιχαήλ Λάμπρου, *Τα Μαθηματικά / Γεωμετρία - Κωνικές Τομές*, ..., ό. π., σσ. 218-219.

δηποτούν άλλης καμπύλης γραμμής ενασχολούμενη, υψηλότερα Γεωμετρία καλείσθαι είωθεν»²⁵⁷⁸. Στη δεύτερη παράγραφο, γίνεται το σχόλιο: «Των δε καμπύλων, ας έχει υποκείμενον η Υψηλότερα Γεωμετρία, αι μάλλον εις χρήσιν ήκουσαι εν ταις φυσικαίς επιστήμαις και περί ων μάλιστα ενασχολείται η Υψηλότερα Γεωμετρία, εισίν αι καλούμεναι κωνικά τομαί»²⁵⁷⁹. Στην τρίτη παράγραφο ακολουθεί ο δεύτερος ορισμός: «Όταν ο κώνος τέμνηται διά τινός επιπέδου, κατά διαφόρους τομάς, διάφορα προκύπτουσι σχήματα επίπεδα επί της επιφανείας αυτού· τα δη τοιαύτα σχήματα, επειδή εκ της τομής προκύπτουσι του κώνου, ονομάζονται τομαί κωνικάί»²⁵⁸⁰.

Οι ενότητες των χειρογράφων των Κωνικών Τομών του Κομμητά διαρθρώνονται, όπως και αυτές του βιβλίου του Θεοτόκη.

Ο Κωφιώτης λόγιος παραθέτει οκτώ θεωρήματα με δείξεις και αναλυτικά πορίσματα, για το κάθε θεώρημα²⁵⁸¹. Στο δεύτερο τμήμα γίνεται λόγος: «Περί παραβολής κατά μέρος»²⁵⁸², με δέκα ορισμούς, θεωρήματα, δείξεις και πορίσματα. Στο τρίτο τμήμα εκτίθεται το κεφάλαιο «Περί ελλείψεως κατά μέρος»²⁵⁸³, στο οποίο παρατίθενται επτά ορισμοί, δεκαέξι θεωρήματα με δείξεις, πορίσματα, λήμματα και τέσσερα προβλήματα με τις λύσεις τους. Στο τέταρτο που αναφέρεται στο θέμα «Περί υπερβολής κατά μέρος»²⁵⁸⁴, καταγράφονται δεκατρείς ορισμοί και είκοσι δύο θεωρήματα με δείξεις, λήμματα, πορίσματα, σχόλια και λύσεις προβλημάτων.

Στο δεύτερο μέρος καταγράφεται «Η αναλυτική θεωρία των Κωνικών Τομών». Στο πρώτο τμήμα γίνεται η «Εκθεσις των συστατικών ιδιωμάτων των κωνικών τομών»²⁵⁸⁵. Δίνονται οκτώ ορισμοί, υποθέσεις, σχόλια, πορίσματα, δείξεις και έξι προβλήματα με τις λύσεις τους. Το δεύτερο τμήμα έχει τίτλο: «Κίνησις των συντεταγμένων των κωνικών τομών ή περί γεωμετρικού τόπου»²⁵⁸⁶. Παρατίθενται τέσσερις ορισμοί, σχόλια, πορίσματα, προβλήματα, λύσεις, γενικές και μερικές εξισώσεις, με κατασκευές, παραδείγματα και δείξεις. Το τρίτο τμήμα έχει τίτλο «Περί αλγεβραϊκών κωνικών καμπύλων γένους παντοίου»²⁵⁸⁷. Συμπεριλαμβάνει τέσσερις ορισμούς, σχόλια, πορίσματα, προβλήματα, λύσεις, παραδείγματα, δείξεις και κατασκευές. Το τέταρτο κεφάλαιο τιτλοφορείται: «Κατασκευή των αλγεβραϊκών εξισώσεων βαθμών υπερτέρων, διά των κωνικών τομών»²⁵⁸⁸ με λήμματα, προβλήματα, λύσεις, σχόλια, πορίσματα, κατασκευές, δείξεις και παραδείγματα. Το πέμπτο τμήμα τιτλοφορείται: «Επίλυσις γεωμετρικών προβλημάτων, διά της υψηλότερας γεωμετρίας»²⁵⁸⁹ με προβλήματα πρώτου και δευτέρου βαθμού, προβλήματα βαθμών υπερτέρων με δείξεις και λύσεις.

Το τρίτο μέρος φέρει τον τίτλο: «Περί διαφόρων καμπύλων». Στο πρώτο τμήμα γίνεται λόγος: «Περί κογχοειδούς, κισσοειδούς, τετραγωνιζούσης, σπείρας, κυκλοειδούς και επικυκλοειδούς». Στο δεύτερο τμήμα πραγματεύεται το κεφάλαιο «περί εντετυλιγμένης και εκτετυλιγμένης ή περί φιλούσης ημιδιαμέτρου»²⁵⁹⁰, στο τρίτο τμήμα αναλύει το κεφάλαιο «Περί λογαριθμικής και εκθετικής καμπύλης»²⁵⁹¹.

²⁵⁷⁸ Κομμητάς, «Στοιχείων οδού μαθηματικής τα αρχοειδέστατα, ...», Κώδικας 1244, ό. π., φ. 3.

²⁵⁷⁹ Ο. π., φφ. 3-4.

²⁵⁸⁰ Ο. π., φφ. 3-4.

²⁵⁸¹ Ο. π., φφ. 7-15.

²⁵⁸² Ο. π., φφ. 15-26.

²⁵⁸³ Ο. π., φφ. 26-46.

²⁵⁸⁴ Ο. π., φφ. 46-71.

²⁵⁸⁵ Ο. π., φφ. 71-76.

²⁵⁸⁶ Ο. π., φφ. 76-98.

²⁵⁸⁷ Ο. π., φφ. 98-111.

²⁵⁸⁸ Ο. π., φφ. 111-122.

²⁵⁸⁹ Ο. π., φφ. 122-130.

²⁵⁹⁰ Ο. π., φφ. 138-142.

²⁵⁹¹ Ο. π., φφ. 142-144.

Στον κώδικα 1950, που προαναφέραμε, από το 61^ο μέχρι το 91^ο χειρόγραφο υπάρχουν τα τρία τμήματα της υψηλότερας Γεωμετρίας «Περί καμπύλων και περί των τομών καμπύλων εν γένει», όπου Κωνικές τομές ονομάζονται «αι καμπύλαι αι προκύπτουσαι επί της επιφανείας του κώνου, όταν τέμνηται υπό επιπέδου»²⁵⁹². Εδώ παρατίθεται η αναλυτική θεωρία των καμπύλων και ο λόγιος αναλύει τις αλγεβραϊκές καμπύλες. «Αλγεβραϊκή καμπύλη λέγεται η δι' αλγεβραϊκών εν φερόμεναι εξισώσεων την σχέσιν συντεταγμένων και αποτετμημένων περιεχουσών»²⁵⁹³. Ερευνά τις αλγεβραϊκές εξισώσεις βαθμού ανωτέρου²⁵⁹⁴. Παραθέτει «προσάρτημα περί λογαρίθμων ημιτόνων, συνημιτόνων υπερβολών και των λογαρίθμων αυτών»²⁵⁹⁵. Παράλληλα, εκθέτει την αναλυτική θεωρία «των εκ του κώνου τομών προκυπτουσών γραμμών και ως αλγεβραϊκή γραμμή ορίζεται «η δι' αλγεβραϊκών εξισώσεων εκφερομένη την σχέσιν των τεταγμένων και τετμημένων περιεχουσών»²⁵⁹⁶. Από τη διεξοδική έρευνα του κώδικα, διαφαίνεται η άριστη γεωμετρική κατάρτιση και γνώση του Κομμητά σε θέματα ανωτέρας γεωμετρίας.

Ο κώδικας 1971²⁵⁹⁷, περικλείει εκατόν σαράντα δύο αυτόγραφα χειρόγραφα, διαστάσεων: 20 X 12 εκ. και φέρει τον τίτλο «Γεωμετρία». Η γραφή είναι η συνήθης των χειρογράφων του Κομμητά και ο χάρτης είναι πρασινωπός.

Ο Κομμητάς ασχολείται και στα χειρόγραφα αυτά, με τα βασικά θέματα των Κωνικών Τομών: την παραβολή, την έλλειψη, την υπερβολή, την αναλυτική θεωρία των Κωνικών Τομών, τον γεωμετρικό τόπο²⁵⁹⁸, την κατασκευή των αλγεβραϊκών εξισώσεων βαθμών υπερτέρων²⁵⁹⁹, την επίλυση γεωμετρικών προβλημάτων, μέσω της υψηλότερας Γεωμετρίας²⁶⁰⁰. Ασχολείται με διαφόρων ειδών καμπύλες. Ο λόγος γίνεται «περί κογχοειδούς, κισσοειδούς, τετραγωνιζούσης σπείρας, κυκλοειδούς και επικυκλοειδούς, περί εντετυλιγμένης και εκτετυλιγμένης ή περί φιλούσης ημιδιαμέτρου, περί λογαριθμικής και εκθετικής καμπύλης, περί λογαριθμικής»²⁶⁰¹.

Επιπροσθέτως και στον κώδικα 1977, ο Κομμητάς πραγματεύεται την υψηλότερα Γεωμετρία, της οποίας η ανάλυση αναφέρθηκε παραπάνω.

Ο κώδικας 1975²⁶⁰² εμπεριέχει εκατόν πενήντα δύο αυτόγραφα χειρόγραφα, διαστάσεων: 19 X 13,5 εκ. και φέρει τον τίτλο «Γεωμετρία». Η γραφή είναι επιμελημένη και λεπτοτέρα, όπως και στους κώδικες 1968 και 1973. Υπάρχουν όμως βλάβες από την υγρασία, ενώ το μισό φύλλο, μεταξύ του 71^{ου} και 72^{ου} χειρογράφου είναι σχισμένο. Η στάχωση είναι διαταραγμένη.

Τα χειρόγραφα του κώδικα αυτού αφορούν στην υψηλότερα Γεωμετρία και συγκεκριμένα στις ιδιότητες των κωνικών τομών²⁶⁰³, στην παραβολή²⁶⁰⁴, στην έλλειψη²⁶⁰⁵, στην υπερβολή²⁶⁰⁶, στην κίνηση των συντεταγμένων, όπου «συντεταγμένοι ονομάζονται κοινώ ονόματι η τε αποτετμημένη και τεταγμένη ομού θεωρούμεναι και οιανδήποτε γωνίαν α ποιούσαι»²⁶⁰⁷, στο γένος των αλγεβραϊκών καμπύλων, οι οποίες λέγονται «αι δι'

²⁵⁹²Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1950, ..., ό. π., φφ. 61-72.

²⁵⁹³Ο. π., φφ. 73-82.

²⁵⁹⁴Ο. π., φφ. 83-91.

²⁵⁹⁵Ο. π., φφ. 92-101.

²⁵⁹⁶Ο. π., φφ. 102-111.

²⁵⁹⁷Βλ. Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1971, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²⁵⁹⁸Ο. π., φφ. 1-87.

²⁵⁹⁹Ο. π., φφ. 88-95.

²⁶⁰⁰Ο. π., φφ. 96-101.

²⁶⁰¹Ο. π., φφ. 102-110.

²⁶⁰²Βλ. Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1975, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²⁶⁰³Ο. π. φφ. 1-11.

²⁶⁰⁴Ο. π. φφ. 12-23.

²⁶⁰⁵Ο. π. φφ. 24-40.

²⁶⁰⁶Ο. π. φφ. 41-51.

²⁶⁰⁷Ο. π. φφ. 52-54.

αλγεβραϊκών εξισώσεων εκφερόμεναι διαφόρων βαθμών»²⁶⁰⁸, «στην κατασκευή των του πρώτου και δευτέρου βαθμού αλγεβραϊκών εξισώσεων διά της στοιχειώδους γεωμετρίας»²⁶⁰⁹, στην κατασκευή των του πρώτου και δευτέρου βαθμού εξισώσεων διά της υψηλότερας γεωμετρίας ή τόπος γεωμετρικός, όπου «τόπος γεωμετρικός λέγεται εύρεσις σημείων δι' ων διελεύσεται ευθεία τις ή καμπύλη των εκ του κειμένου τομών προκυπτουσών· όθεν κατασκευάζεται η δοθείσα εξίσωσις και επιλύεται το δοθέν αόριστον πρόβλημα»²⁶¹⁰, στην κατασκευή αλγεβραϊκών καμπύλων βαθμών υπερτέρων²⁶¹¹, στη λύση γεωμετρικών προβλημάτων διά της κατασκευής των εξισώσεων. Επιλύει προβλήματα πρώτου και δευτέρου βαθμού, «ων το άγνωστον ευρίσκεται διά γνωστών δεδομένων, μηδενός κατά το δοκούν ληφθέντος· ή ων το άγνωστον εν»²⁶¹². Λύνει επίσης αόριστα προβλήματα πρώτου και δευτέρου βαθμού, «ων τα άγνωστα δύο του ενός κατά το δοκούν λαμβανομένου»²⁶¹³ και τελειώνει με προβλήματα βαθμών υπερτέρων²⁶¹⁴.

Ο επόμενος κώδικας, με αριθμό 1976²⁶¹⁵, συμπεριλαμβάνει εκατόν τριάντα ένα αυτόγραφα χειρόγραφα, διαστάσεων: 19 X 13,5 εκ. και φέρει τον τίτλο «Γεωμετρία». Η γραφή είναι η λεπτοτέρα και επιμελεστέρα, όπως και στους κώδικες 1968 και 1973. Η δομή της ύλης παρατάσσεται, όπως και στους προηγούμενους κώδικες, ενώ το ίδιο ισχύει και για το εννοιολογικό σώμα του κειμένου. Οι διαφοροποιήσεις των κωδίκων, αφορούν στη απλούστευση της κοινής ελληνικής. Ο Κομμητάς προσπαθεί συνεχώς, να απλοποιεί τον λόγο του, ώστε οι δύσκολες αυτές γεωμετρικές έννοιες να γίνουν προσιτές στο αναγνωστικό του κοινό. Τα θέματα που πραγματεύεται ο κώδικας 1976 είναι τα ίδια με τον κώδικα 1975.

Συμπερασματικά, από την παράθεση των παραπάνω αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, που αναφέρονται στην υψηλότερα Γεωμετρία και ειδικά στις Κωνικές Τομές, θα μπορούσαμε να αποφανθούμε ότι από το βιβλίο του Ντε Λακαγιέ, που αποτελεί σταθμό στην ιστορία της αναλυτικής γεωμετρίας στην Ελλάδα, ο Κομμητάς προσλαμβάνει τους όρους: «άξονες συντεταγμένων», «καταφατικές» και «αποφατικές» τιμές, «άξονας χ», που τον αποκαλεί «Γραμμή των Αποτετμημένων» και «άξονας ψ», που τον αποκαλεί «Γραμμή των Τεταγμένων»²⁶¹⁶. Όπως μάλιστα ορίζει: «Συντεταγμένοι ονομάζονται κοινώ ονόματι η τε αποτετμημένη και τεταγμένη ομού θεωρούμεναι και οϊανδήποτε γωνίαν αποιούσαι»²⁶¹⁷. Προσλαμβάνει επίσης, τις παραστάσεις, που τις ονομάζει «συνεκθέσεις»²⁶¹⁸.

Αρα, η ενασχόληση του λογίου-παιδαγωγού με τις Κωνικές Τομές, έναν κλάδο της Γεωμετρίας που απαιτεί ιδιαίτερες μαθηματικές γνώσεις και ικανότητες, δεικνύει την κλίση, την οξύτητα και την ευρύτητα του πνεύματος του Κωφιώτη λογίου, ο οποίος στα χειρόγραφά του μεταφέρει τη σύγχρονη μαθηματική γνώση που αναδιαμορφώνεται και πλάθεται την εποχή εκείνη.

Η εντρύφησή του στις Κωνικές Τομές αποσκοπούσε στο να μεταφέρει στους Νεοέλληνες την ευρωπαϊκή σκέψη, καθώς και την προωθημένη σκέψη της ελληνικής λογιοσύνης την περίοδο εκείνη. Ίσως, όμως, ο Κομμητάς να διείδε και την εξαιρετική πρακτική αξία των Κωνικών Τομών, όπως αυτή, της ανακλαστικής ιδιότητας της έλλειψης.

²⁶⁰⁸Ο. π. φφ. 55-59.

²⁶⁰⁹Ο. π. φφ. 60-63.

²⁶¹⁰Ο. π. φφ. 64-79.

²⁶¹¹Ο. π. φφ. 80-88.

²⁶¹²Ο. π. φφ. 99-106.

²⁶¹³Ο. π. φφ. 107-112.

²⁶¹⁴Ο. π. φφ. 113-152.

²⁶¹⁵Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1976, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²⁶¹⁶Ο. π., φφ. 52-53.

²⁶¹⁷Ο. π., φ. 52.

²⁶¹⁸Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1975, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 52-53.

5. Η μελέτη της Τριγωνομετρίας κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Η Τριγωνομετρία των κλασικών μαθηματικών είναι ως γνωστόν ο κλάδος εκείνος που ασχολείται με προβλήματα μέτρησης και υπολογισμού γεωμετρικών μεγεθών, ενώ το θεωρητικό υπόβαθρο των μεθόδων της βασίζεται στα θεωρήματα της Γεωμετρίας. «Η Τριγωνομετρία έγινε εργαλείο πρακτικών εφαρμογών σε τομείς όπως η Τοπογραφία, η Γεωδαισία και η Αστρονομία. Η καθιέρωσή της σε πρακτικές εφαρμογές ακολούθησε ακριβώς, την εξέλιξη που προδιέγραψε ο Κλαύδιος Πτολεμαίος (100 μ. Χ.-170 μ. Χ.) στην πρώτη κιόλας γραμμή το πρώτου βιβλίου, του αρχαιότερου σήμερα σωζόμενου έργου που περιέχει την Τριγωνομετρία. Πρόκειται για το περίφημο αστρονομικό έργο «Μεγίστη Σύνταξις» (Αλμαγέστη), όπου ο συγγραφέας του σημειώνει στην αφιέρωση προς τον αδελφό του: *Οι γνησίως φιλοσοφήσαντες, ω Σύρε, δοκούσι μοι κεχωρικέναι το θεωρητικόν της φιλοσοφίας από το πρακτικόν*»²⁶¹⁹.

«Αναμφισβήτητα, οι Τριγωνομετρίες κατά την Τουρκοκρατία βασίζονται στις αντίστοιχες της Δύσης. Η έλλειψη καλού αριθμητικού συμβολισμού στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης της Τριγωνομετρίας είχε ως συνέπεια, η περιγραφή των αποτελεσμάτων της να γίνεται με όρους της Γεωμετρίας. Επίσης, αυτό που σήμερα γράφεται με έναν απλό τριγωνομετρικό τύπο, τότε ήταν διατυπωμένο με λόγια. Στα ελληνικά κείμενα Τριγωνομετρίας της Τουρκοκρατίας, οι διατυπώσεις είναι στο ίδιο ύφος, ενώ οι αποδείξεις, όπως και στο «Περί τριγώνων κάθε είδους» (De Triangulis Omnimondis) του Ρεγιομοντάνου (Regiomontanus, 1436-1476) - που είναι ένα από τα πρώτα έργα Τριγωνομετρίας και πρότυπο για δεκάδες άλλα στη Δύση - αντιστοιχούν στο ύφος των «Στοιχείων» του Ευκλείδη. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό στοιχείο στα κείμενα Τριγωνομετρίας είναι η έλλειψη αρνητικών αριθμών, που η συστηματική τους χρήση στη Δύση, καθιερώθηκε μόλις τον 17^ο αιώνα. Η έλλειψη αυτή είχε ως αποτέλεσμα να γίνεται μελέτη περισσότερων περιπτώσεων τριγώνων εκεί που θα αρκούσε μια ενοποιημένη θεώρηση. Η μεγαλύτερη όμως δυσκολία των κειμένων αυτών, της Τριγωνομετρίας οφείλεται στο γεγονός ότι δεν είχε καθιερωθεί η χρήση δεκαδικών αριθμών, οι οποίοι εισήχθησαν συστηματικά στους υπολογισμούς του 16^{ου} αιώνα»²⁶²⁰.

Έτσι, «για την γραφή κατάλληλων προσεγγίσεων των άρρητων αριθμών, επιλέχθηκε, να γίνεται μελέτη της Τριγωνομετρίας σε κύκλο τόσο μεγάλης ακτίνας, ώστε η στρογγύλευση των υπολογισμών στον πλησιέστερο ακέραιο να δίνει την απαιτούμενη ακρίβεια. Αυτό μας οδηγεί στο μείζον πρόβλημα της τότε Τριγωνομετρίας, που είναι η κατάρτιση πινάκων, μιας διαδικασίας ιδιαίτερα επίπονης. Ο παλαιότερος σωζόμενος τριγωνομετρικός πίνακας βρίσκεται στο α' βιβλίο της «Μεγίστης Σύνταξης», ο οποίος βασίζεται σε προγενέστερο του Ιππάρχου. Οι Άραβες κατήρτισαν πίνακες μεγάλης ακριβείας, ενώ οι λόγιοι της Τουρκοκρατίας ερανίστηκαν τα κείμενά τους από τους αντίστοιχους Δυτικούς. Βέβαια, η βελτίωση των αστρονομικών οργάνων έκανε αναγκαία την κατάρτιση πυκνότερων και ακριβέστερων πινάκων από αυτούς του Πτολεμαίου»²⁶²¹.

Τα κυριότερα έργα της εποχής, της Τουρκοκρατίας, που ασχολούνται με Τριγωνομετρία και είναι υψηλής στάθμης είναι τα εξής²⁶²²:

α) Το έργο του Μεθοδίου Ανθρακίτη - Μπαλάνου Βασιλόπουλου, «Οδός Μαθηματικής», 3 τόμοι, Βενετία 1749.

²⁶¹⁹ *Μεγίστη Σύνταξις*, έκδοσις J. L. Heiberg, Λειψία 1898-1907, βιβλίο α, σ. 1, όπως αναφέρει ο Μιχαήλ Λάμπρου, Τα μαθηματικά / Τριγωνομετρία, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σ. 233.

²⁶²⁰ Μιχαήλ Λάμπρου, Τα μαθηματικά / Τριγωνομετρία, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σσ. 233-234.

²⁶²¹ Ο. π., σσ. 234-235.

²⁶²² Ο. π., σ. 235.

β) Το έργο του Νικηφόρου Θεοτόκη, «Στοιχεία Μαθηματικών», 3 τόμοι, Μόσχα 1798/1799.

γ) Το πόνημα του Κούμα, «Σειρά στοιχειώδης των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών», τυπωμένο σε 8 τόμους στη Βιέννη το 1807.

Η «Οδός Μαθηματικής» των Μεθοδίου Ανθρακίτη - Μπαλάνου Βασιλόπουλου, προσδιορίζει την Τριγωνομετρία ως κλάδο της Γεωμετρίας, που ασχολείται μόνον με τα τρίγωνα. Αναφέρεται σχετικά: «[...] τας αρχάς παρά του Στοιχειώδους της Γεωμετρίας ερανίζεται μέρους, και πολλώ μάλλον των του Ευκλείδου Στοιχείων, δι'ων και τας αποδείξεις Γεωμετρικώς κατασκευάζουσα εμπεδούται»²⁶²³. Η ορολογία είναι όμοια με τη σημερινή, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις. Η «χορδή» ονομάζεται «υποτείνουσα τόξου»²⁶²⁴. «Ο όρος για τη «συμπληρωματική» μιας γωνίας ονομάζεται «παραπληρωματική», ενώ ο όρος «παραπληρωματική» (με τη σημερινή έννοια) δεν απαντάται. Εισάγεται για πρώτη φορά ο όρος «ημίτονο», ως μετάφραση του λατινικού *sinus*. Οι συγγραφείς εισάγουν τους νεολογισμούς «απτομένη» (η σημερινή εφαπτομένη), «απτομένη παραπληρώματος» (η σημερινή συνεπαφαπτομένη), «τέμνουσα» με τη σημερινή έννοια και «τέμνουσα παραπληρώματος» (συντέμνουσα σήμερα)»²⁶²⁵. «Η «Οδός Μαθηματικής» μελετά τα κλασικά μαθηματικά και είναι μια εκτενής και εις βάθος μελέτη της κλασικής Τριγωνομετρίας σε όλο της το φάσμα. Γίνεται λεπτομερής περιγραφή γεωμετρικών οργάνων, όπως αναλογικών διαβητών, γωνιομέτρων, τοπογραφικών οργάνων κ.λπ. και λύνονται πρακτικά προβλήματα με χρήση οργάνων, όπως η εύρεση του ύψους ενός πύργου και διοπτρεύσεις. Η Τριγωνομετρία μελετάται τόσο για τις εφαρμογές της μέσα στα Μαθηματικά, όσο και για τον πρακτικό βίο. Βιβλία της ποιότητας της «Οδού Μαθηματικής» είναι ελάχιστα, ακόμα και με σημερινά κριτήρια»²⁶²⁶.

«Το δεύτερο βιβλίο εκείνης της εποχής, που περιέχει και Τριγωνομετρία είναι τα «Στοιχεία Μαθηματικών» του Θεοτόκη, που εκδόθηκε το 1798/1799, αλλά κυκλοφορούσε ήδη σε χειρόγραφη μορφή τουλάχιστον από το 1764. Το τρίτομο αυτό έργο, ήταν γνωστό μεταξύ των πνευματικών ανθρώπων της εποχής. Σ' αυτό, η έμφαση δίνεται στα σύγχρονα μαθηματικά. Ειδικότερα, είναι το πρώτο βιβλίο που περιέχει Απειροστικό Λογισμό. Στην Τριγωνομετρία των «Στοιχείων Μαθηματικών» η θεώρηση είναι γεωμετρική και αρκετά κλασική. Εξαίρεση παρουσιάζουν δύο σημεία, όπου υπεισέρχονται έννοιες του Απειροστικού Λογισμού. Η ελληνική μαθηματική ορολογία του οφείλει τις ονομασίες του *συνημιτόνου*, που εισάγεται εδώ, για πρώτη φορά, της *εφαπτομένης* και της *συνεφαπτομένης*»²⁶²⁷. Ο Θεοτόκης χρησιμοποιεί όρους Απειροστικού Λογισμού για να γράψει ότι το μήκος μικρού τόξου ισούται με το μήκος της χορδής του $\sqrt{(dx)^2 + (dy)^2}$. Αρκείται στο ελάχιστο των χρήσιμων πρακτικών τριγωνομετρικών γνώσεων, ενώ η όλη έμφαση στο βιβλίο του είναι τα υψηλότερα Μαθηματικά»²⁶²⁸.

«Το τρίτο βιβλίο είναι η «Σειρά στοιχειώδης των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών» του Κούμα. Ο τρίτος τόμος κυρίως του έργου αυτού, αναφέρεται στην Τριγωνομετρία. Οι τριγωνομετρικοί αριθμοί ορίζονται, όπως στους Ανθρακίτη και Θεοτόκη, αλλά η ορολογία τους (ημίτονο, συνημίτονο, απτομένη, συναπτομένη και συνδιατέμνουσα) είναι μεταξύ των δύο. Ο Κούμας δίνει σύμβολο για την ακτίνα (το γράμμα η). Έτσι, παραδείγματος χάρη, με δικά του σύμβολα, ισχύει (όπως δείχνει) $\text{Συνημιτ.} = \sqrt{\eta^2 - \eta\mu^2}$. Η Τριγωνομετρία της «Σειράς στοιχειώδους των μαθηματικών και

²⁶²³ Ανθρακίτης, Μπαλάνος-Βασιλόπουλος Κοσμάς, *Οδός Μαθηματικής*, ... Τόμος Β', ό. π., σ. 391.

²⁶²⁴ Ο. π., σ. 393.

²⁶²⁵ Μιχαήλ Λάμπρου, Τα μαθηματικά / Τριγωνομετρία, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σσ. 236-238.

²⁶²⁶ Ο. π., σ. 247.

²⁶²⁷ Ο. π., σσ. 247-248.

²⁶²⁸ Ο. π., σσ. 250-251.

φυσικών πραγματειών» εκφράζεται με τύπους. Οι αποδείξεις είναι μεν γεωμετρικές και οι διατυπώσεις των θεωρημάτων ρητορικές, όμως οι τύποι της Τριγωνομετρίας αναγράφονται όπως και σήμερα. Είναι η πιο σύγχρονη από την αντίστοιχη της «Οδού Μαθηματικής» του Ανθρακίτη και των «Στοιχείων Μαθηματικών» του Θεοτόκη. Για πρώτη φορά στην ελληνική πραγματικότητα, οι ιδιότητες των τριγώνων δεν εκφράζονται μόνο ρητορικά, αλλά και με τύπους. Οι αποδείξεις είναι, όπως στα δύο προηγούμενα έργα, γεωμετρικές, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής. Πάντως, η «Σειρά στοιχειώδους των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών» έχει θεώρηση όλου του φάσματος της Τριγωνομετρίας, θεωρητικής και πρακτικής και το κεφάλαιο είναι γραμμένο με σαφήνεια»²⁶²⁹.

5.1 Οι τριγωνομετρικές μελέτες του Κομμητά

Ο Κομμητάς στα τριγωνομετρικά του χειρόγραφα, τα οποία σκόπευε να τα δημοσιεύσει ως σχολικά εγχειρίδια, δημιουργεί ένα επαρκές θεωρητικό υπόβαθρο, κατάλληλο για διδακτική χρήση. Ο αναλυτικός τρόπος καταγραφής της ύλης και η εμπειριστατωμένη τριγωνομετρική ορολογία ξεδιπλώνει όλο το φάσμα της σύγχρονης τριγωνομετρικής σκέψης της εποχής του, στοχεύοντας στη διεξοδική επιστημονική διερεύνηση, αλλά και στην ανάδειξή της, ως χρήσιμο εργαλείο πρακτικών εφαρμογών σε τομείς όπως η Τοπογραφία, η Γεωδαισία και η Αστρονομία. Η τριγωνομετρία του βασίζεται στις αντίστοιχες της Δύσης και οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της γίνονται με όρους Γεωμετρίας, αλλά γίνονται προσπάθειες να δημιουργηθούν οι τριγωνομετρικοί τύποι²⁶³⁰. Ένα χαρακτηριστικό στα κείμενα της Τριγωνομετρίας του είναι η μελέτη πολλών περιπτώσεων τριγώνων.

Τα κείμενά του Κομμητά είναι ερανισμένα από δυτικά κείμενα και είναι υψηλής στάθμης. Στηρίζεται θεωρητικά στα βιβλία των: α) Μεθοδίου Ανθρακίτη - Μπαλάνου Βασιλόπουλου, «Οδός Μαθηματικής» β) Θεοτόκη, «Στοιχεία Μαθηματικών» και γ) Κούμα, «Σειρά στοιχειώδους των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών». Η Τριγωνομετρία του Κομμητά προσδιορίζεται ως κλάδος της Γεωμετρίας²⁶³¹ όπως και η «Οδός Μαθηματικής» των Μεθοδίου Ανθρακίτη - Μπαλάνου Βασιλόπουλου. Μάλιστα, ο Κομμητάς προσδιορίζει την Τριγωνομετρία ως κλάδο της Γεωμετρίας, που ασχολείται μόνον με τα τρίγωνα. «(Η τριγωνομετρία) [...] τας αρχάς παρά του Στοιχειώδους της Γεωμετρίας ερανίζεται μέρους, και πολλώ μάλλον των του Ευκλείδους Στοιχείων, δι'ων και τας αποδείξεις Γεωμετρικώς κατασκευάζουσα εμπεδούται»²⁶³².

Η ορολογία του Κομμητά είναι όμοια με τη σημερινή, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις. Υιοθετεί την αντίστοιχη των Ανθρακίτη - Βασιλόπουλου. Η «χορδή» ονομάζεται «υποτείνουσα τόξου»²⁶³³. Ο όρος για τη «συμπληρωματική» μιας γωνίας ονομάζεται «παραπληρωματική», ενώ ο όρος «παραπληρωματική» (με τη σημερινή έννοια) δεν απαντάται. Εισάγεται για πρώτη φορά ο όρος «ημίτονο», ως μετάφραση του λατινικού *sinus*. Εισάγει τους νεολογισμούς «απτομένη» (η σημερινή εφαπτομένη), «απτομένη παραπληρώματος» (η σημερινή συνεπαφαπτομένη), «τέμνουσα» με τη σημερινή έννοια και «τέμνουσα παραπληρώματος» (συντέμνουσα σήμερα)²⁶³⁴.

²⁶²⁹Ο. π., σσ. 252-255.

²⁶³⁰Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1969, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 157-171.

²⁶³¹Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1968, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, ό. π., φφ. 132-135.

²⁶³²Ανθρακίτης, Μπαλάνος-Βασιλόπουλος Κοσμάς, *Οδός Μαθηματικής*, ... Τόμος Β', σ. 391.

²⁶³³Ανθρακίτης, Μπαλάνος-Βασιλόπουλος, *Οδός Μαθηματικής*, ... Τόμος Β', σ. 393' Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1968, ..., ό. π., φφ. 132-135.

²⁶³⁴Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1968, ..., ό. π., φφ. 132-135' Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1969, ..., ό. π., φφ. 153-156' Λάμπρου, Τα μαθηματικά / Τριγωνομετρία, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, ..., ό. π., σσ. 236-238.

Οι κώδικες Τριγωνομετρίας του Κομμητά είναι εκτενείς και σε βάθος μελέτες της κλασικής Τριγωνομετρίας σε όλες της τις θεωρητικές διαστάσεις. Γίνεται λεπτομερής καταγραφή της τριγωνομετρικής ορολογίας, όπως και στην «Οδό Μαθηματικής». Είναι εν δυνάμει, ποιοτικότερα διδακτικά εγχειρίδια, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και να έχουν αποτελεσματική επενέργεια στη διδακτική πράξη. Ο λόγιος μελετά την Τριγωνομετρία για τις εφαρμογές της μέσα στα Μαθηματικά, αλλά και για να δώσει επιστημονικές και πρακτικές γνώσεις στον κοινωνικό, πρακτικό βίο.

Όμως, ο Κομμητάς είχε μελετήσει εκτενώς και το πολυδιαβασμένο την εποχή εκείνη τρίτομο έργο «Στοιχεία Μαθηματικών» του Νικηφόρου Θεοτόκη, το οποίο περιείχε και Τριγωνομετρία. Η έμφαση του Κομμητά, όπως και του Θεοτόκη δίνεται στα σύγχρονα Μαθηματικά.

Χρησιμοποιεί τους όρους που εισήγαγε για πρώτη φορά ο Θεοτόκης: το «συνημίτονο», την «εφαπτομένη» και τη «συνεφαπτομένη»²⁶³⁵. Χρησιμοποιεί τους όρους του Απειροστικού Λογισμού, για να λύσει ένα πρόβλημα, στο οποίο δίνεται το ημίτονο και συνεμίτονο οποιουδήποτε τόξου και ζητείται η εύρεση του ημιτόνου του ημίσεως αυτού: $\sqrt{(dx)^2 + (dy)^2}/2$. Η όλη έμφαση των χειρογράφων δίνεται στα υψηλότερα Μαθηματικά²⁶³⁶.

Αναμφισβήτητα, ο Κομμητάς για να συγγράψει το εν δυνάμει τριγωνομετρικό του εγχειρίδιο χρησιμοποίησε το βιβλίο τριγωνομετρίας η «Σειρά στοιχειώδης των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών» του Κούμα και κυρίως, τον τρίτο τόμο του έργου αυτού. Οι τριγωνομετρικοί αριθμοί στον Κομμητά ορίζονται όπως στους Ανθρακίτη, Θεοτόκη και τον Κούμα. Η ορολογία του είναι σύγχρονη και πλησιάζει στην ορολογία του Κούμα, χρησιμοποιώντας τους όρους ημίτονο, συνεμίτονο, εφαπτομένη συνεφαπτομένη τέμνουσα, συνδιατέμνουσα²⁶³⁷.

Ο Κομμητάς, αντλεί κυρίως το υλικό του από την πιο σύγχρονη Τριγωνομετρία, αυτή του Κούμα, η οποία εκφράζεται με τύπους. Οι αποδείξεις του λόγιου-παιδαγωγού είναι γεωμετρικές, οι διατυπώσεις των θεωρημάτων του ρητορικές, όμως οι τύποι της τριγωνομετρίας του αναγράφονται όπως και σήμερα²⁶³⁸. Στα χειρόγραφα της τριγωνομετρίας του Κομμητά, οι ιδιότητες των τριγώνων δεν εκφράζονται μόνο ρητορικά, αλλά και με τύπους. Οι αποδείξεις είναι, όπως στα τρία προηγούμενα έργα, γεωμετρικές, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής. Τα τριγωνομετρικά χειρόγραφα του Κομμητά έχουν θεώρηση όλου του φάσματος της Τριγωνομετρίας, θεωρητικής και πρακτικής και είναι γραμμένα με ευκρίνεια και με σαφήνεια.

Στον κώδικα 1950²⁶³⁹, η Τριγωνομετρία θεωρείται «μέθοδος επιστημονική του το μέτρον των πλευρών και γωνιών του τριγώνου ευρίσκειν»²⁶⁴⁰, «ημίτονον λέγεται η από τινός σημείου του κύκλου επί την διάμετρον κάθετος»²⁶⁴¹. Ο Θεσσαλός λόγιος ασχολείται και με την επίπεδη Τριγωνομετρία η οποία ορίζεται ως «μέθοδος δι' ης ευρίσκονται τα μέτρα των πλευρών και γωνιών των ευθυγράμμων σχημάτων διά των ημιτόνων συνεμιτόνων εφαπτομένων τεμνουσών»²⁶⁴².

²⁶³⁵ Λάμπρου, Τα μαθηματικά / Τριγωνομετρία, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, ..., ό. π., σσ. 247-248· Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1968, ..., ό. π., φφ. 132-135· Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1969, ..., φφ. 153-156.

²⁶³⁶ Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1969, ..., ό. π., φ. 157.

²⁶³⁷ Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1968, ..., ό. π., φφ. 132-135· Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1969, ..., φφ. 153-156.

²⁶³⁸ Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1969, ..., ό. π., φφ. 157-159.

²⁶³⁹ Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1950, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²⁶⁴⁰ Ο. π., φ. 30.

²⁶⁴¹ Ο. π., φ. 55.

²⁶⁴² Ο. π., φ. 58.

Στον κώδικα 1968²⁶⁴³ και συγκεκριμένα από το 132° έως το 135° φύλλο καταγράφεται το τρίτο μέρος της Τριγωνομετρίας. Ορίζεται η ευθύγραμμη γωνία «η υπό ευθειών γραμμών περιεχομένη», αλλά και το μέτρο ευθυγράμμου γωνίας, η οποία «εστί τόξον κύκλου από της κορυφής της γωνίας ως από κέντρου καταγραφομένου, η υποτείνουσα τόξου, η οποία «εστίν η τα πέρατα του τόξου επιζευγνύουσα ευθεία, το παραπλήρωμα τόξου, το οποίο εστί η υπεροχή καθ' ην υπερέχει του τόξου της γωνίας προς το συμπληρωθέντι ορθήν». Συνεχίζονται οι ορισμοί: του «παραπληρώματος της γωνίας», του «ημιτόνου», του «ορθού ημιτόνου», του «πλάγιου ημιτόνου», του «παρημιτόνου», του «ολικού ημιτόνου», του «συνημιτόνου», της «εφαπτομένης», της «τέμνουσας», της «συνεφαπτομένης», της «συνδιατέμνουσας»²⁶⁴⁴. Έπονται οι θέσεις: «επί παντός τριγώνου», «επί παντός ισοπλεύρου τριγώνου», «επί παντός ισοσκελούς τριγώνου» και «επί παντός ορθογωνίου τριγώνου». Συνεχίζει ο Κομμητάς με θεωρήματα, εκθέσεις, κατασκευές, δείξεις, πορίσματα²⁶⁴⁵.

Στον κώδικα 1969²⁶⁴⁶, ο Θεσσαλός λόγιος καταγράφει την ακόλουθη τριγωνομετρική ύλη: τις αρχές της Τριγωνομετρίας, τα μέτρα των γωνιών ή περί ημιτόνων, εφαπτομένων και τεμνουσών²⁶⁴⁷, περί λογαρίθμων των ημιτόνων, περί επιπέδου Τριγωνομετρίας, τη χρήση των κανόνων της επιπέδου Τριγωνομετρίας, την εφαρμογή της Άλγεβρας στη στοιχειώδη Γεωμετρία, στη γεωμετρική κατασκευή των αλγεβραϊκών ποσοτήτων και στην επίλυση γεωμετρικών προβλημάτων²⁶⁴⁸.

Ο κώδικας 1977²⁶⁴⁹, εμπεριέχει εκατόν σαράντα τέσσερα αυτόγραφα χειρόγραφα, διαστάσεων: 19 X 13,5 εκ. και φέρει τον τίτλο: «Γεωμετρία». Η γραφή είναι ίδια με τους κώδικες 1968 και 1973. Μεταξύ των γεωμετρικών χειρογράφων ενυπάρχουν και χειρόγραφα που αναφέρονται στην επίπεδη Τριγωνομετρία, η οποία ορίζεται ως «η μέθοδος δι' ης ευρίσκονται τα μέτρα των πλευρών και γωνιών των ευθυγράμμων τριγώνων διά των ημιτόνων, εφαπτομένων και τεμνουσών»²⁶⁵⁰, στη σφαιρική Τριγωνομετρία, η οποία αποκαλείται ως «η μέθοδος δι' ης ευρίσκονται τα μέτρα των πλευρών ή τόξων και γωνιών των σφαιρικών τριγώνων διά των ημιτόνων, εφαπτομένων και τεμνουσών»²⁶⁵¹ και στην θεωρία της ανάλυσης τριγώνου, που ορίζεται «ως η των πλευρών και γωνιών των τριγώνων εις τον κύκλον αναφερομένην θεωρίαν»²⁶⁵².

6. Ο Απειροστικός Λογισμός κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

«Το πρώτο σημαντικό βήμα εισαγωγής του Απειροστικού Λογισμού, κατά την Τουρκοκρατία, το εντοπίζουμε στον πρώτο τόμο των «Στοιχείων Φυσικής» του Θεοτόκη, όπου γίνεται χρήση των απειροστικών εννοιών και τεχνικών. Μάλιστα, στο κεφάλαιο «Περί εκκρεμούς» αποδεικνύονται κάποιες ιδιότητες της κυκλοειδούς καμπύλης με τη χρήση διαφορικών και ολοκληρωμάτων»²⁶⁵³.

«Η δεύτερη αναφορά στον Απειροστικό Λογισμό συναντάται στον πρόλογο του Έλληνα μεταφραστή Σπυρίδωνα Ασάνη, ο οποίος μετέφρασε το βιβλίο «Στοιχεία Αριθμητικής και Άλγεβρας» του Αββά δελά Καϊλλέ, που εκδόθηκε το 1797. Το 1799,

²⁶⁴³Βλ. Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1968, ό. π.

²⁶⁴⁴Ο. π., φφ. 132-135.

²⁶⁴⁵Ο. π., φφ. 144-152.

²⁶⁴⁶Βλ. Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1969, ό. π.

²⁶⁴⁷Ο. π., 151-159.

²⁶⁴⁸Ο. π., 160-182.

²⁶⁴⁹Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1977, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²⁶⁵⁰Ο. π., φ. 7.

²⁶⁵¹Ο. π., φ. 15.

²⁶⁵²Ο. π., φ. 142.

²⁶⁵³Βλ. Γεώργιος Βλαχάκης (1990), *Η Φυσική του Νικηφόρου Θεοτόκου σταθμός στην επιστημονική σκέψη του 18^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Αθήνα.

επίσης, αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς στην πορεία του απειροστικού λογισμού, στη νεοελληνική μαθηματική παιδεία. Κι αυτό, γιατί τη χρονιά αυτή κυκλοφόρησε ο τρίτος τόμος των «Στοιχείων Μαθηματικών» του Θεοτόκη, που πραγματεύεται «τα περί την Αλγέβραν» σε δύο μέρη, εκ των οποίων το δεύτερο έχει για αντικείμενο την *καλουμένην μέθοδον των απείρων*»²⁶⁵⁴. «Στον β' τόμο ο Θεοτόκης κάνει ολοκλήρωση, χωρίς καν να το δηλώνει, χρησιμοποιώντας, τη λεγόμενη «μέθοδο των κελύφων» για την εύρεση του όγκου»²⁶⁵⁵. «Στον γ' τόμο του έργου του Θεοτόκη βρίσκεται το κύριο μέρος του Απειροστικού Λογισμού»²⁶⁵⁶. «Ανάμεσα στις τεχνικές ολοκλήρωσης, ο Θεοτόκης χρησιμοποίησε και την τεχνική της ολοκλήρωσης κατά παράγοντες και τις διαφορικές εξισώσεις»²⁶⁵⁷.

«Το 1807, όταν εκδόθηκε το οκτάτομο έργο του Κούμα «Σειρά στοιχειώδους των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών», ο Απειροστικός Λογισμός κατέχει μια εκτεταμένη θέση. Αναπτύσσεται ο διαφορικός, ο ολοκληρωτικός λογισμός και οι διαφορικές εξισώσεις. Ο εννοιολογικός πυρήνας συγκροτείται γύρω από τις έννοιες ποσότητα και μεταβλητή ποσότητα, απειροστό μιας μεταβλητής ποσότητας, που συμβολίζεται με dx και το ολόκληρο μιας απειροστής ποσότητας, που συμβολίζεται με O »²⁶⁵⁸. «Έτσι εισάγεται για πρώτη φορά στην ελληνική βιβλιογραφία, η έννοια της συνάρτησης, με όνομα «συνέκθεσις» και θεωρείται ως *κάτι το σύνθετον εκ x και y και εκ των αμετατρέπτων ποσοτήτων*»²⁶⁵⁹.

«Στην εξέλιξη του Απειροστικού Λογισμού στη νεοελληνική πραγματικότητα συμβάλλει και ο Θεόφιλος Καΐρης, με τα μαθηματικά του χειρόγραφα *Περί Ποσοτικής και Ποσοτικής Άλγεβρας*»²⁶⁶⁰, που συνυφαίνει προγενέστερες ελληνικές πραγματείες του θέματος και υποδεικνύει τον ενιαίο χαρακτήρα της νεοελληνικής προσέγγισης στον κλάδο αυτό²⁶⁶¹.

6.1 Η μελέτη του απειροστικού λογισμού από τον Κομμητά

Στα χειρόγραφα των κωδίκων: 1244, 1971, 1975 και 1976 εισάγεται από τον Κομμητά, ο Απειροστικός Λογισμός, ο λογισμός των απειροστών μεγεθών, δηλαδή ο ορισμός των ορίων.

Βέβαια, πριν συγγράψει τα εν δυνάμει εγχειρίδιά του, ο Κομμητάς είχε μελετήσει τα εξής συγγράμματα: α) τον πρώτο τόμο των «Στοιχείων Φυσικής» του Θεοτόκη, όπου γίνεται χρήση των απειροστικών εννοιών και τεχνικών. Μάλιστα, στο κεφάλαιο «Περί εκκρεμούς», αποδεικνύονται κάποιες ιδιότητες της κυκλοειδούς καμπύλης με τη χρήση διαφορικών και ολοκληρωμάτων²⁶⁶², β) Τα «Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρας» του Αββά δελά Καϊλλέ, γ) τον τρίτο τόμο των «Στοιχείων των Μαθηματικών» του Θεοτόκη που πραγματεύεται «τα περί την Αλγέβραν» σε δύο μέρη, εκ των οποίων, το δεύτερο έχει για αντικείμενο την «καλουμένην μέθοδον των απείρων». Ανάμεσα στις τεχνικές ολοκλήρωσης ο Θεοτόκης χρησιμοποίησε κι αυτή της ολοκλήρωσης κατά παράγοντες αλλά και τις διαφορικές εξισώσεις²⁶⁶³, δ) τα μαθηματικά χειρόγραφα Απειροστικού

²⁶⁵⁴ Νίκος Καστάνης, Μιχαήλ Λάμπρου, Τα Μαθηματικά / Απειροστικός Λογισμός, στο: Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, ..., ό. π., σ. 259.

²⁶⁵⁵ Ο. π., σ. 261.

²⁶⁵⁶ Ο. π., σ. 261.

²⁶⁵⁷ Ο. π., σσ. 266-267.

²⁶⁵⁸ Ο. π., σσ. 267-268.

²⁶⁵⁹ Κούμας, *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών* ..., ό. π., σ. 209.

²⁶⁶⁰ Καράς, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία, Χειρόγραφα και έντυπα*, τόμος Α': Τα Μαθηματικά, ..., ό. π., σσ. 106-107.

²⁶⁶¹ Καστάνης, Λάμπρου, Τα Μαθηματικά / Απειροστικός Λογισμός, ..., ό. π., σσ. 279-280.

²⁶⁶² Βλ. Βλαχάκης, *Η Φυσική του Νικηφόρου Θεοτόκου* ..., ό. π..

²⁶⁶³ Καστάνης, Λάμπρου, Τα Μαθηματικά / Απειροστικός Λογισμός, ..., ό. π., σσ. 266-267.

Λογισμού του Καϊρη, «Περί Ποσοτικής και Ποσοτικής Άλγεβρας»²⁶⁶⁴, στα οποία συνυφαίνει προγενέστερες ελληνικές πραγματείες του θέματος και υποδεικνύει τον ενιαίο χαρακτήρα της νεοελληνικής προσέγγισης στον κλάδο αυτό²⁶⁶⁵, ε) το οκτάτομο έργο του Κούμα, «Σειρά στοιχειώδης των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών», που εκδόθηκε το 1807 και ο Απειροστικός Λογισμός κατέχει μια εκτεταμένη θέση στο βιβλίο αυτό.

Έτσι, ο Κομμητάς αναπτύσσει τον Απειροστικό Λογισμό με εξαιρετική ευχέρεια και αντλεί κυρίως, το έργο του από το βιβλίο του Κούμα. Ο εννοιολογικός πυρήνας του έργου του, όπως και του Κούμα συγκροτούνται γύρω από τις έννοιες ποσότητα και μεταβλητή ποσότητα, απειροστό μιας μεταβλητής ποσότητας που συμβολίζεται με $\delta\chi$ και το ολόκληρο μιας απειροστής ποσότητας, που συμβολίζεται με O ²⁶⁶⁶. Στο $\Delta\chi$, το Δ συμβολίζει τη διαφορά-αφαίρεση των διαστημάτων. Το $\Delta\chi = \chi_2 - \chi_1$ το χρησιμοποιούμε στα ολοκληρώματα. Ο Κομμητάς αντικαθιστά την έννοια της ποσότητας με την έννοια του μεγέθους του Θεοτόκη. Η αντικατάσταση αυτή ακολουθεί ένα σημείο καμπής στην ιστορία των Μαθηματικών: την απογεωμετρικοποίηση, στα μέσα του 18^{ου} αιώνα της άλγεβρας και του Απειροστικού Λογισμού, με πρωταγωνιστή τον Λέοναρντ Όιλερ (1707-1783)²⁶⁶⁷, στην οποία ο Κομμητάς γίνεται συμμετοχος με τον Κούμα.

Με τον τρόπο αυτό, ο Κομμητάς στο τέταρτο μέρος του εν δυνάμει διδακτικού εγχειριδίου του, που βρίσκεται στον κώδικα 1244 «Στοιχείων της Υψηλότερας Γεωμετρίας τα αρχοειδέστατα» στοιχειοθετεί το γνωστικό πεδίο των απειροστών και της ολοκληρώσεως αυτών. Το τέταρτο μέρος τιτλοφορείται: «Περί των απειροστών και της ολοκληρώσεως αυτών»²⁶⁶⁸ και τα τμήματα στα οποία χωρίζεται είναι το πρώτο: «περί Λογισμού των Απειροστών ή περί Διαφορικού Λογισμού»²⁶⁶⁹, το δεύτερο: «Περί Κατασκευής ή Χρήσεως των Απειροστών»²⁶⁷⁰, το τρίτο: «Περί Ολοκληρώσεως των Απειροστών»²⁶⁷¹ και το τέταρτο: «Περί Κατασκευής ή Χρήσεως του Ολοκληρούντα τα Απειροστά»²⁶⁷². Ακολουθούν δώδεκα πίνακες με 124 σχήματα ακριβείας²⁶⁷³, επεξηγηματικά των κεφαλαίων που προηγήθηκαν. Ο απειροστικός λογισμός χωρίζεται στον διαφορικό λογισμό (παραγώγους) και στον ολοκληρωτικό λογισμό (ολοκληρώματα), τα οποία ενώνονται με το θεμελιώδες θεώρημα του απειροστικού λογισμού. Οι παράγωγοι είναι αναγκαίοι για την κατανόηση εννοιών, όπως ο ρυθμός μεταβολής της ταχύτητας του σώματος, η κλίση της καμπύλης. Ο απειροστικός λογισμός υπολογίζει εμβαδά που δεν μπορούσαμε μέχρι τότε να υπολογίσουμε.

Στο πρώτο τμήμα «Περί λογισμού των απειροστών ή περί διαφορικού λογισμού» δίνει πέντε ορισμούς: του «αμετάβλητου μεγέθους», του «απειροστού ή του απειροστημόριου», του «ολόκληρου μεγέθους»²⁶⁷⁴, των «απειροστών πρώτης, δευτέρας και τρίτης τάξεως»²⁶⁷⁵ και τη μέθοδο μέσω της οποίας βρίσκονται τα απειροστά, όπου επισημαίνει ότι «των δοθέντων ολοκλήρων λογισμός εστί τε και λέγεται των απειροστών ή λογισμός διαφορικός»²⁶⁷⁶. Ακολουθούν τα θεωρήματα²⁶⁷⁷.

²⁶⁶⁴Καράς, *Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία, Χειρόγραφα και έντυπα*, τόμος Α': Τα Μαθηματικά, ..., ό. π., σσ. 106-107.

²⁶⁶⁵Καστάνης, Λάμπρου, *Τα Μαθηματικά / Απειροστικός Λογισμός*, ..., ό. π., σσ. 279-280.

²⁶⁶⁶Κομμητάς, «*Στοιχείων οδοῦ μαθηματικῆς τα αρχοειδέστατα, ...*», Κώδικας 1244, ..., ό. π., φ. 168.

²⁶⁶⁷Καστάνης, Λάμπρου, *Τα Μαθηματικά / Απειροστικός Λογισμός*, ..., ό. π., σσ. 267-268.

²⁶⁶⁸Κομμητάς, «*Στοιχείων οδοῦ μαθηματικῆς τα αρχοειδέστατα, ...*», Κώδικας 1244, ..., ό. π., φφ. 144-190.

²⁶⁶⁹Ο. π., φφ. 144-152.

²⁶⁷⁰Ο. π., φφ. 153-168.

²⁶⁷¹Ο. π., φφ. 168-183.

²⁶⁷²Ο. π., φφ. 183-190.

²⁶⁷³Ο. π., φφ. 190-202.

²⁶⁷⁴Ο. π., φφ. 144-145.

²⁶⁷⁵Ο. π., φφ. 145-146.

²⁶⁷⁶Ο. π., φ. 146.

²⁶⁷⁷Ο. π., φφ. 147-148.

Έπεται το δεύτερο τμήμα με τίτλο: «Περί κατασκευής ή χρήσεως των απειροστών» και ο Κομμητάς ορίζει ως «χρήσιν ή κατασκευήν των απειροστών την εύρεσιν των εν ταις καμπύλαις ζητουμένων διά των απειροστών»²⁶⁷⁸. «Μέθοδος των μεγίστων και ελαχίστων λέγεται η μέθοδος του ευρίσκειν την μεγίστην και ελαχίστην των τεταγμένων, όταν της καμπύλης αι τεταγμένοι προϊούσαι αύξωσι μέχρι τεταγμένης τινός μεθ' ην μειούνται ή το ανάπαλιν»²⁶⁷⁹.

Στο λήμμα «Περί της φιλούσης ημιδιαμέτρου» γράφει: «την έκθεσιν ευρείν την εμφανίζουσιν την φιλούσαν ημιδιάμετρον πάσης καμπύλης και ακολουθεί η λύση με τη χρήση τύπων για την απόδειξη αυτής»²⁶⁸⁰.

Ενώ για το σημείο της καμπής ορίζει ότι: «σημείον καμπής λέγεται το σημείον εκείνο καθ' ο η καμπύλη το κυρτόν αυτής μεταβάλλει εις κοίλον και κυρτόν»²⁶⁸¹.

Στο τρίτο τμήμα, «Περί ολοκληρώσεως των απειροστών» ορίζει: «Ολοκλήρωσις ή μέθοδος ολοκληρώσεως των απειροστών λέγεται η μέθοδος δι' ης ευρίσκονται των απειροστών τα ολόκληρα»²⁶⁸². Ακολουθούν προβλήματα και οι λύσεις τους με τη χρήση τύπων²⁶⁸³. Έπεται ο ορισμός για το «απειροστόν διμερές», που ορίζεται ως «το έχον ποσότητα διμερή το αυτό άγνωστον του απειροστού έχουσιν και ή υψωμένην εις δύναμιν τινά ή υπό ριζικόν ούσαν [...]»²⁶⁸⁴.

Αξιοπρόσεκτη είναι η τελευταία σημείωση του κώδικα ότι «η θεωρία περί της ολοκληρώσεως των απειροστών προς εύρεσιν των ζητουμένων, ως λίαν επίπονος εστί και μακρά· ημίν δε τα ειρημένα έστωσαν θεμελίων δίκην, και αρχοειδών κανόνων· δι' ων παν άλλον τοιούτον, ο πόνου μη φειδόμενος και προσέχων τον νουν ακριβώς και εγκύπτων μετά σκέψεως τοις τοιούτοις, ευρήσει και τα προβαλλόμενα λύσεις»²⁶⁸⁵.

Από την παραπάνω σημείωση συμπεραίνουμε ότι τη θεωρία της ολοκληρώσεως των απειροστών τη θεωρεί επίπονη και χρονοβόρα, αλλά δεν τον κουράζει η επιστημονική και απαιτητική σκέψη. Με πολλή προσοχή, σπουδή και περίσκεψη αγωνίζεται για την εύρεση των λύσεων της ανωτέρω θεωρίας. Ο Κομμητάς όπως γράφει, έχει επίγνωση ότι η ενασχόλησή του με τον ρηξικέλευθο αυτόν κλάδο συνεισέφερε με ένα λιθαράκι στην θεμελίωσή του, μιας και ήταν από τους πρωτεργάτες στη διατύπωση των «αρχοειδών κανόνων». Δεν σκέφθηκε τους κόπους της μελέτης, γιατί ο απώτερος σκοπός του ήταν να ενσκήψει με ζήλο στην επίλυση των δύσκολων αυτών επιστημονικών προβλημάτων και να καθοδηγήσει τους νέους ερευνητές στη συνέχεια του έργου τους.

Στον κώδικα 1971, από το 112^ο μέχρι το 143^ο χειρόγραφο υπάρχει η ίδια ακριβώς δομή. Στα χειρόγραφα του κώδικα 1971²⁶⁸⁶ επίσης, γίνεται αναφορά στον Απειροστικό Λογισμό. Ο Κομμητάς πραγματεύεται το θέμα του «λογισμού των απειροστών ή περί του διαφορικού λογισμού», «περί χρήσεως και ολοκλήρωσης των απειροστών» και «περί της χρήσεως του ολοκληρούν τα απειροστά»²⁶⁸⁷.

Η διαφοροποίηση γίνεται μόνο στη γλωσσική απόδοση, η οποία είναι απλή και κατανοητή. Στο τέλος του κώδικα υπάρχει το ιδιόχειρο σημείωμα του Κομμητά, ελαφρώς παραλλαγμένο γλωσσικά, από αυτό του κώδικα 1244, στο οποίο επισημαίνει ο λόγιος: «Τούτω δη τω τρόπω χρώμενοι και άλλων οποιωνούν ιδιωμάτων των καμπύλων δοθέντων τη παραθέσει ταις των απειροστών εκθέσεσι των αυτών ιδιωμάτων διά της ολοκληρώσεως

²⁶⁷⁸Ο. π., φ. 153.

²⁶⁷⁹Ο. π., φ. 158.

²⁶⁸⁰Ο. π., φφ. 163-166.

²⁶⁸¹Ο. π., φ. 167.

²⁶⁸²Ο. π., φ. 168.

²⁶⁸³Ο. π., φ. 170.

²⁶⁸⁴Ο. π., φ. 171.

²⁶⁸⁵Ο. π., φφ. 183-190.

²⁶⁸⁶Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1971, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 112-143.

²⁶⁸⁷Ο. π., φφ. 112-137.

ευρήσομεν τας καμπύλας. Αλλά γαρ η θεωρία αύτη ως λίαν μακρά τε και επίπονος· ημίν δε τα ειρημένα έστωσαν θεμελίων και γενικών κανόνων δίκην, δι' ων και παν άλλο τοιούτο, ο μη φειδόμενος πόνου, προσέχων ακριβώς μετά σκέψεως ευρήσαι»²⁶⁸⁸.

Με τη σημείωση αυτή, ο Κομμητάς δηλώνει τον αγώνα που έκανε για να συνθέσει τη θεωρία των απειροστών και να συνεισφέρει στη συνθεμελίωσή τους με τον ορισμό των γενικών κανόνων. Τονίζει την επίπονη εργασία που κατέβαλλε, αλλά δεν φείδεται κόπου, όσον αφορά στην πνευματική προσφορά. Τονίζει επίσης, την ακριβολογία, στην οποία εμμένει, μετά από περισπούδαστη έρευνα και σκέψη για να συνθέσει τη θεωρητική βάση του γνωστικού αντικειμένου των απειροστών.

Στον κώδικα 1975, από το 116° μέχρι το 153° χειρόγραφο υπάρχει η ίδια δομή. Τροποποιείται μόνο η γλωσσική διατύπωση. Στα χειρόγραφα του κώδικα 1975²⁶⁸⁹ γίνεται λόγος για τον Απειροστικό Λογισμό και συγκεκριμένα για τον διαφορικό λογισμό ή των απειροστών για την κατασκευή και χρήση των απειροστών, αλλά και για την αντίστροφη χρήση της ολοκλήρωσης²⁶⁹⁰. Το ίδιο συμβαίνει και από το 110° έως και το 132° χειρόγραφο του κώδικα 1976. Στα χειρόγραφα του κώδικα 1976²⁶⁹¹ έχουμε την ανάπτυξη του Απειροστικού Λογισμού, του λογισμού των απειροστών και της χρήσης του²⁶⁹².

Συνεπώς, η συστηματικότητα, η επιμελής και επίμονη διαπραγμάτευση του έργου του Κομμητά που αφορά στον Απειροστικό Λογισμό συμβάλλει στη γνωστική αναβάθμισή του και συγχρόνως, υποδηλώνει τη συναίνεσή του με το έργο του Κούμα, που είναι ένας ανακαινιστής της μαθηματικής επιστήμης.

7. Συμπεράσματα - Κριτική των Μαθηματικών Κωδίκων του Κομμητά

Στα μαθηματικά χειρόγραφα του Κομμητά συνταιριάζονται αρμονικά η αρχαιοελληνική παράδοση και η σύγχρονη ευρωπαϊκή μαθηματική σκέψη. Ο Κωφιώτης λόγιος συναισθανόμενος το βάρος της πολυμέτωσης κάλυψης των εγκύκλιων σπουδών των μαθητών, προσπαθεί να δημιουργήσει τη νέα θεωρητική επιστημονική βάση σε όλους τους τότε γνωστούς και ανερχόμενους κλάδους των μαθηματικών. Συγγράφει διδακτικά εγχειρίδια για να καλύψει τα αντικείμενα της αριθμητικής, της Γεωμετρίας, της Τριγωνομετρίας, της Άλγεβρας, των Κωνικών Τομών, του Απειροστικού Λογισμού. Η χρήση των σύγχρονων Μαθηματικών γίνονται βασικό εργαλείο του μαθηματικού λογισμού του. Συλλαμβάνει το μήνυμα της εποχής για την προοδοποίηση στον τομέα των Μαθηματικών και προσπαθεί να εισάγει τη σύγχρονη μαθηματική σκέψη, διαμορφώνοντας το θεωρητικό πλαίσιο του κάθε μαθηματικού γνωστικού αντικειμένου, στηριγμένο πάντα στην επιστημονική θεμελίωση.

Έτσι, ο Κομμητάς στις μαθηματικές του αναζητήσεις συνοδοιπορεί με τους Ευρωπαίους επιστήμονες στην προώθηση της νέας μαθηματικής σκέψης και ορολογίας και ασχολείται με πρωτοποριακά ζητήματα. Η ύλη του είναι άρτια οργανωμένη και εμπεριέχει μια καλή επιστημονική βάση. Ο μαθηματικός του λόγος είναι εμπεριστατωμένος διδακτικά και συμβάλλει στην εξέλιξη των προαναφερόμενων επιστημονικών κλάδων. Εξάλλου, ο συστηματικός τρόπος καταγραφής και επεξήγησης είναι παραδειγματικός καθώς συν-συγκροτεί τη μαθηματική ορολογία, αναζητώντας την αξιωματική της θεμελίωση.

Ο Θεσσαλός λόγιος προσπαθεί να αναμορφώσει τη μαθηματική σκέψη μέσω της αποτελεσματικής διδακτικής πράξης και μέσω της ανάλυσης της θεωρητικής θεμελίωσης και της μαθηματικής απόδειξης.

²⁶⁸⁸Ο. π., φ. 143.

²⁶⁸⁹Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1975, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 116-153.

²⁶⁹⁰Ο. π., φφ. 116-150.

²⁶⁹¹Στέφανος Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1976, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, φφ. 110-132.

²⁶⁹²Ο. π., φφ. 110-122.

Εξάλλου, ο υποδειγματικός τρόπος συγγραφής και εξαντλητικής διαπραγμάτευσης της ύλης στα χειρόγρατά του, που σχεδίαζε να τα διαμορφώσει σε σχολικά εγχειρίδια είναι υποδηλωτικός της ανακαινιστικής του προσπάθειας.

Ο Κομμητάς λοιπόν, είναι αφοσιωμένος στο ιδεώδες της προόδου και καταβάλλει τεράστια προσπάθεια να κοινοποιήσει στον χειμαζόμενο ελληνικό λαό τα πορίσματα του ευρωπαϊκού επιστημονικού λόγου και προσπαθεί να τον εντάξει στην ευρωπαϊκή επιστημονική προβληματική. Σε μια εποχή «πλημμυρισμένη» από τα ευρήματα των Μαθηματικών και της πειραματικής Φιλοσοφίας κάνει υπεράνθρωπες προσπάθειες να καταγράψει τις μαθηματικές εξελίξεις και να μετακενώσει την ευρωπαϊκή μαθηματική σκέψη, ώστε οι Έλληνες να συγκροτηθούν επιστημονικά, να ανακάμψουν γνωστικά από το πολυχρόνιο γνωστικό τέλμα και να κοινωνήσουν με το ευρύτερο πολιτισμικό «γίγνεσθαι». Οι διανοητικές του διεργασίες είναι ακατάπαυστες και οι μακροχρόνιες και σύνθετες διαπραγματεύσεις του συνεχείς, καθώς το διανοητικό του εγχείρημα συγκροτεί έναν σύγχρονο επιστημονικό λόγο. Στο ευρωπαϊκό πολιτισμικό τοπικό πλαίσιο διαπραγμάτευσής του επεξεργάζεται γόνιμα τη σημασία των νέων εξελίξεων. Με τον διανοητικό εξοπλισμό του, διανοίγει έναν πολύμορφο και δυναμικό διάλογο, αγωνίζεται να επαναπροσδιορίσει και να συντονίσει τη νέα σχέση με τις επιστήμες. Η διανοητική του παραγωγή αποσκοπεί στο να εδραιωθεί η νέα επιστημονική θεώρηση. Συνοψίζει τον νέο μαθηματικό λόγο, δίδει θετική αξία στην επιστημονική καινοτομία και δημιουργεί το πλαίσιο υποδοχής της νέας γνώσης.

Παράλληλα, διευρύνει την παραδοσιακή εικόνα του κόσμου, αναπλαισιώνοντας μια νέα μαθηματική οπτική, προσφέροντας νέες δυνατότητες κατανόησης των μαθηματικών φαινομένων. Επεκτείνει τον μαθηματικό λογισμό, γίνεται κοινωνός της ισχυρής τάσης αλγεβροποίησης της φυσικής Φιλοσοφίας επηρεαζόμενος από τις όψεις του νευτωνισμού που μελέτησε. Καταγράφει τις νεότερες μαθηματικές θεωρίες και μπολιάζει τη σκέψη του με στοιχεία από τη νεότερη Φυσική Φιλοσοφία. Από μια επιστήμη, όπου η μορφή της δεν είναι ολοκληρωμένη, το ουσιώδες διακύβευμά του είναι να ενσωματώσει στον στοχασμό του νέα στοιχεία της νεωτερικότητας, καινούργιες αρχές, γνώσεις και μεθόδους. Κάνει σημαντική προσπάθεια υπέρβασης της στασιμότητας χωρίς να αποκόπτει τους δεσμούς του με την παράδοση. Εξάλλου, η έννοια της επιστημονικής επανάστασης στην ιστοριογραφία εισάγεται αργότερα. Ο επιστημονικός ρόλος του Κομμητά βρίσκεται σε διάσταση με τις μετριοπαθείς και απαξιωτικές περιγραφές της ιστοριογραφίας που θέλουν τη σχέση του να περιορίζεται στη στείρα γλωσσολογική προσέγγιση. Οι αξιώσεις του υπερβαίνουν το επίπεδο αυτό και μπορεί να αναμετρηθεί με τους προβληματισμούς του ευρωπαϊκού στοχασμού. Η συστηματική μελέτη του έργου του μετασχηματίζει σημαντικά τη λανθασμένη εικόνα που διαμορφώθηκε εναντίον του.

Γεγονός είναι πως στις αποδείξεις των προτάσεων και των πορισμάτων, στις ερμηνείες των ορισμών, στις κατασκευές των σχημάτων, γίνεται φανερή η προσπάθεια του συγγραφέα να παρουσιάσει με όσο το δυνατόν απλούστερο τρόπο τα μαθηματικά κείμενα, με στόχο την πληρέστερη κατανόηση τους. Ο μεγάλος αριθμός των σχημάτων φανερώνει την αντίληψη του συγγραφέα για τον καθοριστικό ρόλο των σχημάτων στην κατανόηση των μαθηματικών κειμένων.

Άρα, το μαθηματικό έργο του Κομμητά, η απόδοση και η μορφή των κειμένων, «πλησιάζει» τη σύγχρονη απόδοση. Η εισαγωγή των συμβολισμών όπως τα σύμβολα της ισότητας, της ανισότητας, των τεσσάρων πράξεων (+, -, χ, :), της νιοστής δύναμης και της νιοστής ρίζας αριθμού συμβάλλουν στην απλούστευση των μαθηματικών κειμένων, με αποτέλεσμα να διευκολύνεται η κατανόηση των αποδείξεων. Ο διανοητής μελετά τους λόγους και τις αναλογίες, τις μεθόδους, θέματα που είναι από τα περισσότερο ανεπτυγμένα σε έκταση και τα πιο σημαντικά από άποψη πρακτικής εφαρμογής, όπως και οι υπόλοιποι λόγιοι. Οι μέθοδοι μελετώνται μέσα από λυμένα προβλήματα, όλα αντλημένα από την

καθημερινή ζωή. Μεγέθη, που για παράδειγμα εμφανίζονται στα προβλήματα αυτά είναι οι εργάτες και οι τετραγωνικές οργιές που θα σκάψουν, τα μέτρα του υφάσματος και το αντίτιμο τους σε γρόσια, το κεφάλαιο σε γρόσια ή παράδες και ο τοκισμός του, η ποσότητα ψωμιού και το χρηματικό του αντίτιμο, οι κληρονόμοι και το ποσόν από την κληρονομιά που τους αναλογεί κ.λπ. Έτσι, το κεφάλαιο των Μεθόδων αποτελεί ένα σύνολο γνώσεων που είχαν άμεση εφαρμογή στην καθημερινότητα του κόσμου, σε κάθε μορφής εμπορευματική και οικονομική διαδικασία.

Παράλληλα, ο λόγιος μελετά τη διαδικασία της λογαριθμοποίησης και δίνει αρκετή έκταση στο κεφάλαιο αυτό, για την απλοποίηση των αριθμητικών υπολογισμών, δηλαδή την αναγωγή του πολλαπλασιασμού και της διαίρεσης σε πρόσθεση και αφαίρεση αντίστοιχα, τη μετατροπή της ύψωσης σε δύναμη σε πολλαπλασιασμό και της εξαγωγής ριζών σε διαίρεση.

Συνεπώς, η μαθηματική επιστήμη γίνεται το βασικό εργαλείο για την ποσοτική περιγραφή νόμων και μεγεθών με τη βοήθεια του μαθηματικού φορμαλισμού.

8. Συμπεράσματα για την επενέργεια του Πλατωνισμού και του Αριστοτελισμού στη σκέψη του Κομμητά

«Ο Πλατωνισμός και οι άλλες μεγάλες αποκρυσταλλώσεις της κλασικής μεταφυσικής, δηλαδή ο Αριστοτελισμός και η χριστιανική θεολογία, αντιτίθενται στη θεμελιώδη αντίληψη του Ορθολογισμού των νέων χρόνων, από την οποία προέκυψε (λογικά) η νεότερη φυσικομαθηματική επιστήμη που υποστήριζε ότι *η Φύση είναι σύστημα αυστηρών νομοτελών σχέσεων και λειτουργιών, που επιδέχονται καθαρά λογική-μαθηματική κατανόηση και ερμηνεία, και επομένως, αποτελεί το αντικείμενο της επιστήμης, κατεξοχήν [...]*»²⁶⁹³.

«Πλατωνισμός και Αριστοτελισμός συμμερίζονται τη βασική τοποθέτηση της κλασικής μεταφυσικής, θεωρούν δηλαδή τη Φύση οντολογικά υποδεέστερη, σε σχέση με τον κόσμο της ουσίας και του υπερβατικού πνεύματος. Κυρίαρχη τάση στην Αναγέννηση δεν είναι η αντιπαράθεσή τους αλλά η προσπάθεια για τον συμβιβασμό τους, διαμέσου της ταύτισης της πλατωνικής ιδέας με την αριστοτελική μορφή, με τα σχολαστικά *universalia* (καθολικές έννοιες) ή διαμέσου της συγχώνευσης μιας αβερροϊστικής, νοησιαρχικής εκδοχής του Αριστοτελισμού με (νεο)πλατωνικές πνευματοκρατικές θέσεις»²⁶⁹⁴. «Ο Πλατωνισμός και ο Αριστοτελισμός εκπληρώνουν από τον 14^ο ίσαμε τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, λειτουργίες αμφίπλευρες, εν μέρει αντιθετικές αλλά και εν μέρει συμπληρωματικές. Άλλοτε η υπονόμηση της παραδοσιακής μεταφυσικής δυαρχίας πνεύματος και ύλης, Θεού και κόσμου επιχειρείται με εννοιολογικά μέσα που προσφέρει κάποιος από τους δυο τους και άλλοτε χρησιμοποιούνται και οι δύο από κοινού, ακριβώς για την κατοχύρωση της παραπάνω δυαρχίας, με όλες τις θεολογικές της συνέπειες»²⁶⁹⁵.

«Ο Ν. Μαυροκορδάτος τονίζει τη συμφωνία του Πλατωνισμού με τον χριστιανισμό, προπαντός στο ζήτημα της αθανασίας της ψυχής και μάλιστα δέχεται ρητά την πνευματική ανωτερότητα του δεύτερου απέναντι στον πρώτο»²⁶⁹⁶, «έτσι ώστε να συναχθεί λογικά, ότι ο Πλατωνισμός γίνεται εδώ αποδεκτός όχι ως αυτοτελής φιλοσοφία παρά ως φιλοσοφική εκλογίκευση θρησκευτικών δογμάτων ή ως «παιδαγωγός εις Χριστόν». Το βέβαιο είναι ότι χρησιμεύει ως λόγιο επικάλυμμα μιας στάσης όχι ριζοσπαστικής παρά συντηρητικής - ή

²⁶⁹³Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι Φιλοσοφικές Ιδέες, ...*, ό. π., σ. 228.

²⁶⁹⁴Βλ. P. Kristeller (1965), *Renaissance Thought, II, Papers on Humanism and the Arts*, N. York, σσ. 104, 105, όπως αναφέρει ο Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σσ. 229-230.

²⁶⁹⁵Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι Φιλοσοφικές Ιδέες, ...*, ό. π., σ. 231.

²⁶⁹⁶Νικόλαος Μαυροκορδάτος (1800), *Φιλοθέου Πάρεργα*, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Παρά το Φράντζ Αντωνίω Σχραϊμβλ, σσ. 52 και 53, <http://anemi.lib.uoc.gr>.

μάλλον ως συντηρητικό αντίβαρο μιας στάσης ανανεωτικής σε άλλους τομείς, π.χ. στο ζήτημα της ορθότητας της αριστοτελικής κοσμολογίας»²⁶⁹⁷.

Ορισμένες βασικές πλατωνικές διδασκαλίες και αναφορές του Κομμητά συμπλέουν με τις τοποθετήσεις που παίρνει ο ίδιος απέναντι σε βασικά φιλοσοφικά προβλήματα. Ένα από τα βασικά μελήματά του είναι η αντίκρουση του υλισμού τόσο σε επίπεδο γνωσιοθεωρίας όσο και σε επίπεδο κοσμολογίας. Ο Κομμητάς κρατάει από την πλατωνική θεωρία, απόψεις συμβατές με την Ορθοδοξία. Τον Πλάτωνα τον ακολουθεί εν μέρει και υπό όρους.

Η ίδια διφυσία χαρακτηρίζει την τοποθέτηση του Κομμητά και απέναντι στην πλατωνική κοσμολογία. Χαιρετίζει τα στοιχεία της εκείνα, που αντιτίθενται στην υλιστική αντίληψη και επικρίνει όσα θέτουν σε κίνδυνο το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα. Επιδιοκμαίνει τον πλατωνικό σαφή διαχωρισμό ανάμεσα σε Θεό-Δημιουργό και σε αισθητό κόσμο, χωρισμό που αντιστοιχεί στη θεμελιώδη οντολογική και γνωσιοθεωρητική διάκριση ανάμεσα σε νοητά και σε αισθητά.

Ουσιαστικά, στο έργο του Κομμητά επιλέγονται και εξαίρονται οι πλευρές του Πλατωνισμού, που είναι σύμφωνες με το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα. Διαφοροποιεί τη θέση του από τον Πλάτωνα, όποτε φαίνεται ότι παρεκκλίνει από την Ορθοδοξία. Ο Θεσσαλός λόγιος φιλοσοφεί κριτικά-εκλεκτικά και δεν προσκολλάται αποκλειστικά στον Πλάτωνα ή τον Αριστοτέλη. Προασπίζει το δικαίωμα του Ορθόδοξου χριστιανού να απορρίπτει όποια ειδωλολατρικά στοιχεία αντιβαίνουν στα Ορθόδοξα χριστιανικά δόγματα και στην παραδεδομένη θεολογία. Χρησιμοποιεί πλατωνικές διδασκαλίες, όταν θέλει να διαχωρίσει τη θέση του από τον δυτικό εμπειρισμό. Η αποδοχή του Πλάτωνα δεικνύει τη δυνατότητα συμβιβασμού της φιλοσοφικής και της Ορθόδοξης χριστιανικής σκέψης με σκοπό την αναζήτηση του αληθινού. Ενστερνίζεται από τον Πλάτωνα τη θεοσέβεια που θεωρείται ως το κυριότερο μέλημα της ορθής παιδείας. Συμμαχεί μαζί του στην πάλη εναντίον της αισθησιοκρατίας και του υλισμού, του διαφωτιστικού εμπειρισμού, της υλιστικής ψυχολογίας και κοσμολογίας, ενώ αντικρούει ότι απειλεί τις ορθόδοξες χριστιανικές διδασκαλίες.

Η διάθεση του Κομμητά είναι νεωτερική και τα ενδιαφέροντά του μετατοπίζονται από το οντολογικό επίπεδο στο γνωσιοθεωρητικό.

Ωστόσο, υπάρχει ανεπιφύλακτα θετική τοποθέτηση του Θεσσαλού λογίου απέναντι σε ορισμένες πλευρές της πλατωνικής διδασκαλίας, όταν μέλημά του είναι να μην αφήνει τον εμπειρισμό, που αποδέχεται, να μην μετατραπεί σε αισθησιοκρατία ή υλισμό. Προσεγγίζει τον Πλάτωνα, όταν θέλει να κατοχυρώσει τις χριστιανικές διδασκαλίες, θεωρώντας τον ανάμεσα στους μεγάλους θεοσεβείς φιλοσόφους. Συνεπώς, οι θέσεις του αυτές απολήγουν στην υπεράσπιση και αποδοχή βασικών σημείων της πλατωνικής φιλοσοφίας, ψυχολογίας και κοσμολογίας.

Ήδη, τον 17^ο αιώνα είχε διαμορφωθεί η συνήθεια να επαινείται ο Πλάτωνας, επειδή ανήκε σε όσους²⁶⁹⁸ «επροοιμιάζον ή εδόξαζον την Φιλοσοφίαν εξαρτέαν εκ της Μαθηματικής»²⁶⁹⁹. Ο Κομμητάς με τη σειρά του, επαινεί τη μαθηματική τάση του Πλατωνισμού, εγκωμιάζοντας τα Μαθηματικά και την εφαρμογή τους στον χώρο των Θετικών Επιστημών. Η εσώτερη σχέση του με τον Πλατωνισμό ως φιλοσοφία είναι έντονη. Αισθάνεται δέος απέναντι στις κύριες, αλλά και δευτερεύουσες πλευρές της πλατωνικής κοσμοθεωρίας και δεν αποκόπτεται από τις μεταφυσικές ζητήσεις.

Αναμφισβήτητα, ο Πλάτωνας άσκησε ανανεωτική επίδραση στον λόγιο, αλλά όχι με κριτήριο τις ακραίες υλιστικές στάσεις του δυτικού Διαφωτισμού. Μέσα στο έργο του υπάρχουν βήματα προς την οντολογική ανατίμηση της ύλης.

²⁶⁹⁷Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι Φιλοσοφικές Ιδέες*, ..., ό. π., σ. 235.

²⁶⁹⁸Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι Φιλοσοφικές Ιδέες*, ..., ό. π., σ. 228.

²⁶⁹⁹Αγγέλου, (Επιμέλεια), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Απολογία*, ..., ό. π., σ. 15, <http://anemi.lib.uoc.gr>.

Έτσι, στην παραδοσιακή αντίληψη του Κομμητά, ο Πλάτωνας επανανακαλύπτεται και επενεργεί ανανεωτικά. Η λογική δομή της σκέψης του Πλάτωνα του επιτρέπει να συμβιβαστεί με την κοσμοθεώρηση της μαθηματικής Φυσικής του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, μιας και εμπεριείχε στοιχεία επιβοηθητικά, για την οντολογική και μεθοδολογική διαμόρφωση της θεωρίας του.

Η σκέψη βέβαια, του Αριστοτέλη συνυπάρχει στον επιστημονικό του λόγο και δεν αντιτίθεται. Όταν η επιστημονική τεκμηρίωση το απαιτεί, αντλεί από την επιστημονική και οργανωτική σκέψη των θέσεων του Αριστοτέλη. Ο λόγιος από την αριστοτελική φιλοσοφία κρατάει τη διφύα, την αντίθεση μορφής και ύλης, την υπεροχή της ψυχής απέναντι στο σώμα και την επιστημονικά οργανωτική του σκέψη.

Στην εποχή, πριν τη διαμόρφωση της σύγχρονης Φυσικής, ο Πλάτωνας για τον Κομμητά γίνεται ο κύριος μοχλός του πνευματικού προσανατολισμού του και επιβοηθητικός του, διότι συν τοις άλλοις, τόνιζε τη γνωστική αξία των Μαθηματικών και τη μαθηματική θεώρηση των φυσικών φαινομένων.

Ο Κομμητάς, μέσα από μια επίπονη εργασία μερικών χιλιάδων χειρογράφων μαθηματικών και φυσικών επιστημονικών αποδείξεων προσπαθεί να ανακαλύψει και να διατυπώσει τους μαθηματικούς και φυσικούς νόμους με τη νεότερη έννοια. Υπερβαίνει μ' αυτό τον τρόπο την ασυμφιλίωτη αντίθεση του αναγεννησιακού Πλατωνισμού με τη νεότερη επιστήμη. Ανάγει τον κόσμο σε ποσότητες και λειτουργίες, οι σχέσεις των οποίων εκφράζονται με τα Μαθηματικά και τις Φυσικές Επιστήμες. Τα κείμενά του αποδεικνύουν ότι και στις Φυσικές Επιστήμες είναι σύγχρονος, αλλά και στη θεολογία είναι ακέραιος. Διασώζει ακέραια και την Ορθόδοξη θεολογία και προσλαμβάνει γονιμοποιητικά τις σύγχρονες ανακαλύψεις στις Φυσικές Επιστήμες. Προσλαμβάνει τις νέες επιστήμες με διάκριση και προσπαθεί να συμβιβάσει τη θύραθεν με την ιερή παιδεία με σεβασμό και διάκριση.

Όπως είναι φυσικό, ο λόγιος επηρεάζεται από τον Θεοτόκη, έναν άγιο ορθόδοξο κληρικό²⁷⁰⁰, που έγραψε πρώτος στην ελληνική γλώσσα βιβλία Φυσικής²⁷⁰¹. Για τον Θεοτόκη, η πίστη δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο, με τη χάρη του Θεού, να υπερβαίνει τους νόμους της φύσεως, μιας και ο Θεός δημιουργός τους είναι ο «μόνος κράτιστος παντάρχης, και παντοδύναμος προς καιρόν έστιν ότι μεταβάλλων, εις δόξαν τε και αίνεσιν του απειροδύναμου κράτους αυτού άπασαν την λογικής Κτίσιν προτρέπει»²⁷⁰².

9. Η συμβολή του Κομμητά στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και στην αναγέννηση των Θετικών Επιστημών

Ο Κομμητάς ως κληρικός της Ορθόδοξης ανατολικής χριστιανικής Εκκλησίας δεν περιορίζεται μόνο στη λειτουργική του διακονία, αλλά ενδιαφέρεται για όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικού βίου. Πρωτοστατεί σε ό,τι βελτιώνει την ανθρώπινη ζωή και εξυψώνει τον άνθρωπο. Υποστηρίζει συνειδητά και σθεναρά τη στενή σχέση επιστήμης και πίστης, τη διασύνδεση της κατά «Θεόν σοφίας», του θεολογικού λόγου, της παρουσίας του Θεού στη Φιλοσοφία και την επιστήμη. Ταυτόχρονα αξιοποιεί με απαράμιλλη φροντίδα τα εκπαιδευτικά, φιλοσοφικά και επιστημονικά δεδομένα του δυτικού κόσμου, ξεπερνώντας το δίπολο «πίστη-γνώση» και αποδεικνύοντας την οργανική συνύπαρξή τους. Αφομοιώνει κριτικά την ευρωπαϊκή φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη και αναζητεί

²⁷⁰⁰Βλ. Α. Στούρτζας (1858), *Αναμνήσεις και Εικόνες*, Μετάφραση: Κων. Σούτσος, Εν Αθήναις.

²⁷⁰¹Βλ. Καράς, *Οι Φυσικές Θετικές Επιστήμες στον Ελληνικό 18^ο αιώνα*, ..., ό. π.· Γ. Καράς, *Θεοτόκης Νικηφόρος*, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων: Εγκυκλοπαίδεια Υδρία, τ. 27, σ. 180.

²⁷⁰²Νικηφόρος Θεοτόκης (1766-1767), *Στοιχεία Φυσικής εκ νεωτέρων συνερανισθέντα υπό Νικηφόρου ιερομονάχου του Θεοτόκου*. Σπουδή τε και φιλοτίμω δαπάνη του Ελλογιμωτάτου και Εξοχωτάτου εν Ιατροφιλοσόφους Θωμά Μανδακάσου, του εκ Καστορίας. Διορθωθέντα δε υπό Αμβροσίου Ιερομονάχου, του Παμπέρεως, τόμος 1^{ος}, σ. 6, <http://anemi.lib.uoc.gr>.

συνειδητά τα νέα στοιχεία των νέων γνωστικών αντικειμένων, για να τα ενσωματώσει σε μια ενιαία γνωστική οντότητα με δική της λειτουργικότητα. Παράλληλα, προσπαθεί να συζεύξει τα γόνιμα στοιχεία της αρχαιοελληνικής σκέψης, την οποία γνώριζε σε βάθος, με τη νεότερη ευρωπαϊκή φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη μέσω του δυτικού βιβλίου.

Τα αποτελέσματα των επιστημονικών του ερευνών αποτυπώνονται στα διδακτικά του εγχειρίδια, όπου παρουσιάζονται επιστημονικές και φιλοσοφικές θεωρίες των διαφωτιστών, υπό το πρίσμα της δικής του κριτικής προσέγγισης. Έχει αναλάβει τον ρόλο να αφυπνίσει το ελληνικό Γένος, επανεκπαιδεύοντάς το, προσλαμβάνοντας τη νέα γνώση και τις νέες αξίες, κάνοντας τομές και ρήξεις σε συνδυασμό με τα ζωντανά στοιχεία του παρελθόντος και τις ιστορικές παραδόσεις. Ανοίγει ατραπούς επικοινωνίας με τον ευρωπαϊκό πνευματικό χώρο και μετέχει ενεργά στην ευρωπαϊκή κίνηση ιδεών. Ταυτόχρονα όμως, διαμορφώνει τη δική του επιστημονική νεοελληνική φυσιογνωμία. Έχει αναπτυγμένη ιστορική συνείδηση και αισθάνεται το βάρος του ιστορικού ρόλου, που καλείται να διαδραματίσει ως φορέας του νέου λόγου. Αισθανόμενος φορέας και εκφραστής της αλλαγής σε επιστημονικό και κοινωνικό επίπεδο, προσπαθεί να μετουσιώσει το ευρωπαϊκό κείμενο, να μεταφέρει τη νέα γνώση, με τρόπο συνθετικό και από έγκυρες σύγχρονες πηγές, προσαρμοσμένο στις ανάγκες του τότε πολυδιασπασμένου ελληνικού Γένους, να εντάξει τη νέα γνώση στον προϋπάρχοντα γνωστικό πυρήνα, επιδιώκοντας την ενίσχυση της ιστορικής, πολιτισμικής και πνευματικής συνέχειας του Ελληνισμού. Γι' αυτό, επιλέγει συνειδητά τις πηγές που θα στηριχτεί, επειδή σ' αυτές βρίσκει απάντηση στους προβληματισμούς του. Κατέχει γνώση, μετέχει, γίνεται μέρος του προβλήματος, εκφράζει την προϋπάρχουσα γνώση και είναι δημιουργός και δημιουργήμα της νέας γνώσης. Παράλληλα όμως, συμπορεύεται και συγχρονίζεται με την ευρωπαϊκή επιστημονική σκέψη, αλλά συγχρόνως, καταβάλλει υπεράνθρωπες προσπάθειες να μη διαρρήξει τους δεσμούς της ιστορικής συνέχειας.

«Αν παρατηρήσουμε προσεκτικά το έργο των περισσότερων λογίων του Βυζαντίου, θα ανακαλύψουμε ότι οι επιμέρους γνώσεις της εποχής τους είναι αντλημένες από τα προγενέστερα έργα των Ελλήνων φιλοσόφων, με τις αντίστοιχες, βέβαια, προσθήκες και τους σχολιασμούς των Βυζαντινών σοφών, οι οποίες κατευθύνονταν προς τη διαμόρφωση μιας ενιαίας επιστήμης που θα την αποτελούσε η «επτάδα των μαθημάτων»: Γραμματική, Ρητορική και Διαλεκτική στην εγκύκλιο εκπαίδευση και οι ανώτερες σπουδές με την τετρακτύ: Αριθμητική, Γεωμετρία, Αστρονομία και Μουσική, μαθήματα τα οποία ουσιαστικά υπηρετούσαν τη Θεολογία»²⁷⁰³. Ο Κομνητάς αντίστοιχα, αντιτίθονταν στον επιστημονικό πραγματισμό, και πίστευε στη συνύπαρξη και αλληλοϋποστήριξη επιστήμης και θεολογίας.

---

²⁷⁰³Ευστράτιος Θεοδοσίου (2011), Η προσφορά των Βυζαντινών στις θετικές επιστήμες, στα: Πρακτικά Ημερίδος της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, ειδική συνοδική επιτροπή παρακολούθησεως ευρωπαϊκών θεμάτων, με θέμα: *Η συμβολή των Ελλήνων Κληρικών στον Ελληνικό Διαφωτισμό και στην αναγέννηση των Θετικών Επιστημών*, Πεντέλη, 5 Νοεμβρίου 2009, Αθήνα: Κλάδος Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη (26), σ. 76.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εκπονώντας τη διδακτορική διατριβή μας με θέμα: «Η προσωπικότητα και το έργο του Θεσσαλού λόγιου-παιδαγωγού Στέφανου Κομμητά (1762-1830)», που παρέμεινε παρεξηγημένος και παραγκωνισμένος από την ιστορία μέχρι και σήμερα, θέσαμε τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

- α) Ποια ήταν η στάση του Κομμητά στη γλωσσική διαμάχη της εποχής;
- β) Που οφείλεται η χρόνια απαξίωσή του;
- γ) Ποιο ήταν το όραμα παιδείας που είχε και πώς αυτό σχετιζόταν με την εθνική απελευθέρωση;
- δ) Πώς κρίνεται διδακτικά, παιδαγωγικά και επιστημονικά το έργο του;
- ε) Ποια ήταν η σχέση του με την ευρωπαϊκή διανόηση της εποχής του;

Όσον αφορά στη στάση του Κομμητά στη γλωσσική διαμάχη της εποχής διακρίνεται ως επιστημονικά υπεύθυνη, διότι ο αττικός λόγος καταλαμβάνει συμβολικά τον ρόλο του ετυμολογικού λεξικού, που θα διασφάλιζε την ενότητα και τη συνεκτική σοφία. Γίνεται ο φορέας παιδείας και ταυτότητας του ελληνικού λαού που θα διαφύλασσε την εννοιολογική και αξιολογική διαφάνεια των λέξεων, χωρίς να αποκλείει την εισχώρηση της διάστασης του χρόνου σε επίπεδο παραγωγής, σύνθεσης, αλλαγής των παραγωγικών στοιχείων της νέας Ελληνικής, των υποκοριστικών καταλήξεων, των μετασχηματισμών των αρχαίων ρημάτων, τον μεταπλασμό των ουσιαστικών, της σύνθεσης ονομάτων κ.λπ.

Η χρόνια απαξίωσή του οφείλεται στο γεγονός ότι οι περισσότερες μελέτες προσεγγίζουν τον άνθρωπο και το έργο του μέσα από το πρίσμα του ακραίου αρχαϊστή και της πολεμικής που αναπτύχθηκε με τον Κοραή στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Η θεωρηθείσα αρχαϊστική τοποθέτησή του στο γλωσσικό ζήτημα δημιούργησε την εσφαλμένη εκτίμηση και την προκατάληψη που τον ενέταξε στους συντηρητικούς και αφιλοπρόόδους.

Το όραμα της παιδείας του Κωφιώτη λόγιου ευθυγραμμίζεται με αυτό όλων των λογίων του Γένους και είναι η βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός υγιούς και ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Συνδέει άρρηκτα τη γλώσσα με την παιδεία, μέσω της οποίας προσδοκάται ο φωτισμός του Γένους και η ανάστασή του από τον τουρκικό ζυγό. Μάλιστα, αυτή η βαθύτατη πίστη στην αξία της γλώσσας κάνει τον Κομμητά να επαναστατεί μπροστά σε κάθε μορφή υποβάθμισης της γλώσσας, μιας και θα αποτελούσε τροχοπέδη στην παιδευτική αναγέννηση του έθνους.

Από τις ενδελεχείς διερευνήσεις μας συμπεράναμε, ότι ο Κομμητάς είναι ένας καινοτόμος, πολυπράγμων λόγιος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού που αγωνίζεται αυτοθυσιαστικά για τη μετάδοση της παιδείας στους Νεοέλληνες. Επιστημονικά, συμπορεύεται ισότιμα με τους λόγιους της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αφομοιώνοντας δημιουργικά όλη τη σύγχρονή του φιλοσοφική και επιστημονική γνώση, που τη μετακενώνει στα υψηλής ποιότητας εγχειρίδιά του, τα οποία ενέχουν τα πιο σύγχρονα πορίσματα των νέων επιστημών. Ταυτόχρονα, οργανώνει και θεμελιώνει τη νέα επιστήμη σύμφωνα, με το σύγχρονο παιδαγωγικό πνεύμα και συντελεί στη δημιουργία της νέας επιστημονικής μεθοδικής ονοματολογίας-ορολογίας.

Ο επιστημονικός του λόγος είναι μια διανοητική απόπειρα, όπου φαίνεται να συμπορεύεται ισότιμα με τις διανοητικές διερευνήσεις της εποχής του. Προωθεί την παράλληλη διδασχία των Μαθηματικών και της Φυσικής μαζί με την αντίστοιχη των φιλολογικών και φιλοσοφικών μαθημάτων για την ολόπλευρη διαφώτιση και εκπαίδευση της νέας γενιάς.

Ο Κομμητάς συμπορεύεται με την ευρωπαϊκή διανόηση της εποχής του. Αφομοιώνει κριτικά την ευρωπαϊκή φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη, την ενσωματώνει στα διδακτικά εγχειρίδιά του, αποτυπώνοντας τα αποτελέσματα των νέων επιστημονικών

ερευνών της Ευρώπης, όπου παρουσιάζονται επιστημονικές και φιλοσοφικές θεωρίες των Ευρωπαίων Διαφωτιστών, κάτω από το πρίσμα της δικής του κριτικής προσέγγισης.

Η ερευνητική μας εργασία βασίστηκε σε πρωτογενείς αδημοσίευτες πηγές, δηλαδή σε 3.872 νέα αυτόγραφα χειρόγραφα του Κομμητά, ταξινομημένα σε σαράντα αδημοσίευτους κώδικες, εκ των οποίων οι δέκα κώδικες είναι διαφόρων νέων (σε σχέση με τα προηγούμενα) παιδαγωγικών μαθημάτων, οι δεκαπέντε κώδικες αφορούν στην επιστήμη των Μαθηματικών και οι δεκαπέντε τις Φυσικές Επιστήμες. Ως μεθοδολογικό εργαλείο στην επεξεργασία και ανάλυση των χειρογράφων για να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα, χρησιμοποιήσαμε την ιστορική-ερμηνευτική μέθοδο και την ανάλυση περιεχομένου.

Πραγματοποιώντας έναν εκτενέστερο συμπερασμό θα λέγαμε ότι ο Κομμητάς ήθελε να δημιουργήσει εκείνο το παιδαγωγικό σύστημα, που θα εξασφάλιζε τη γλωσσική και ηθική τελειότητα των νέων Ελλήνων. Η αττική διάλεκτος, που εκθειάζει ο λόγιος, είναι το «Καλό και Αγαθό» του Πλάτωνα, το «όντως όν», το οποίο θα γινόταν το πρότυπο της διανοητικής καλλιέργειας και της ηθικής τελείωσης των Νεοελλήνων, που τους ήθελε καταυγασμένους και εσαεί ασκούμενους στον υψηλό λόγο και στην υψηλή ηθική τελειότητα. Για τον Κομμητά, ο αττικός λόγος στεγάζει την όντως Παιδεία, το εννοιολογικό και ηθικό πρότυπο, το σταθερό σύστημα εννοιών και αξιών, την αρετή και την ηθική τελειότητα.

Στα αυτόγραφα χειρόγρατά του, με απλό, επιστημονικό και διδακτικό τρόπο, στην ομιλούμενη γλώσσα της εποχής του, αφού έχει μελετήσει και αφομοιώσει τα σημαντικότερα σύγχρονά του βιβλία, μεταφέρει τη νέα επιστημονική και φιλοσοφική προβληματική των διακεκριμένων επιστημόνων της εποχής του, την οποία μετασχηματίζει σε παιδαγωγική γνώση. Ακόμη, πραγματοποιεί κάθε δυνατή επιστημονική προσπάθεια να αναδιοργανώσει και να αναβαθμίσει την ελληνική επιστημονική παιδεία, να γυμνάσει και να οξύνει τον νου των Νεοελλήνων με την αναβάθμιση του επιστημονικού λόγου των εγχειριδίων του.

Ο ίδιος γνωρίζει την αρχαιοελληνική αντίληψη ότι τα Μαθηματικά αποτελούν το θεμέλιο όλων των άλλων κλάδων των Φυσικών-Θετικών Επιστημών και στο πλαίσιο της γενικότερης αντίληψης περί μαθηματικοποίησης των επιστημών συγγράφει 2.319 μαθηματικά χειρόγραφα και 952 χειρόγραφα Φυσικών Επιστημών και ασχολείται με όλους τους τότε ανερχόμενους κλάδους και τις ανώτερες έννοιες των κλάδων των επιστημών αυτών, της εποχής του. Συγχρόνως, συγγράφει ογδόντα ένα χειρόγραφα Μεταφυσικής, εβδομήντα ένα χειρόγραφα Ρητορικής, πενήντα πέντε χειρόγραφα που αφορούν στην πρότασή του για την ιδανική πολιτεία, δεκαπέντε επιπλέον χειρόγραφα για το γλωσσικό ζήτημα, εβδομήντα τρία χειρόγραφα Λογικής, ογδόντα οκτώ χειρόγραφα Γραμματικής κ.ά.

Στα χειρόγρατά του συμβιώνουν η παραδοσιακή και η νεωτερική τάση. Συνυπάρχει η αδιάρρηκτη αρχαιοελληνική παράδοση που θα δημιουργήσει την απαραίτητη αυτογνωσία στους υπόδουλους Έλληνες, αλλά ταυτόχρονα, ο Θεσσαλός λόγιος προάγει τις μεταρρυθμιστικές αλλαγές στη μαθηματική παιδεία και στην παιδεία των Φυσικών Επιστημών.

Παράλληλα, ο Κομμητάς προσπαθεί να δημιουργήσει τη νέα θεωρητική επιστημονική βάση των Μαθηματικών, των Φυσικών Επιστημών, αλλά και άλλων επιστημονικών και φιλοσοφικών κλάδων. Στα εγχειρίδιά του εισάγει κάθε τι καινούργιο που θα καλλιεργήσει τη σκέψη των Νεοελλήνων. Ασχολείται με την Αριθμητική, την Άλγεβρα, τα στοιχεία του Ευκλείδη, την αναλυτική Γεωμετρία, τις Κωνικές Τομές, την Τριγωνομετρία, τον Απειροστικό Λογισμό, δηλαδή τα σύγχρονα Μαθηματικά. Διαπιστώνει την αλληλεξάρτηση των Μαθηματικών με τις υπόλοιπες Θετικές Επιστήμες, δηλαδή τη Φυσική, τη Γεωγραφία και την Αστρονομία και αγωνίζεται για την

μαθηματοποίησης τους. Τα Μαθηματικά γίνονται το γνωστικό εργαλείο για τη μελέτη και διερεύνηση του φυσικού κόσμου. Σε μια εποχή που προβάλλει αδήριτη η ανάγκη αναβάθμισης της ελληνικής μαθηματικής παιδείας προσπαθεί να μεταφέρει στα χειρόγρατά του τον σύγχρονο μαθηματικό λόγο, που επεξεργάζονται οι Ευρωπαίοι και οι Έλληνες λόγιοι, την περίοδο εκείνη. Τον ενδιαφέρει η εισαγωγή της σύγχρονης μαθηματικής σκέψης, που ανταποκρίνεται στο γνωστικό επίπεδο των Νεοελλήνων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Γι' αυτό εντρυφά στους πλέον προσιτούς επικοινωνιακά, κλάδους των Μαθηματικών της εποχής όπως την Αριθμητική και τη Γεωμετρία, που έχουν άμεσες πρακτικές εφαρμογές στον καθημερινό βίο των ανθρώπων.

Πρώτιστο μέλημά του είναι η θεωρητική θεμελίωση των επιστημών που ασχολείται. Καταβάλλει υπεράνθρωπες προσπάθειες, για να εξασφαλίσει την αλήθεια στα επιστημονικά του συγγράμματα και τον εμπειριστατωμένο επιστημονικό λόγο. Ο Κομμητάς στις επιστημονικές του διαπραγματεύσεις συμπλέει με τον επιστημονικό λογισμό της εποχής του. Είναι συγκοινωνός των σύγχρονων προβληματισμών και με τα επιστημονικά, εκπαιδευτικά του χειρόγραφα προσπαθεί να συμμετέχει ισότιμα στην προώθηση της νέας επιστημονικής σκέψης και ορολογίας.

Αν είχαν εκδοθεί τα διδακτικά του συγγράμματα, που θα ήταν άξια διδαχής και στον πανεπιστημιακό χώρο θα συνέβαλλαν στην επιστημολογική ανάπτυξη, στην πρόοδο και τον εμπλουτισμό της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Θα συνεισέφεραν στην εξέλιξη των επιστημών και θα συνεπικουρούσαν στην εννοιολογική πρόοδο της νεοελληνικής επιστημονικής σκέψης.

Αναμφισβήτητα, τα εγχειρίδιά του εμπεριέχουν τη σύγχρονη επιστημονική σκέψη, διαπραγματεύονται σύγχρονα θέματα και είναι πηγή της νέας επιστημονικής ορολογίας, που μαζί με τον θεωρητικό πλούτο αποτελούν κεφάλαιο για τον σύγχρονο ιστορικό μελετητή της επιστήμης. Η ευρύτητα των επιστημονικών του προσανατολισμών προσφέρει στην ιστορία της επιστήμης μια τεράστια τράπεζα γνώσεων, σκέψης και προβληματισμού που θα ζήλευαν τα σύγχρονα σχολικά εγχειρίδια.

Επομένως, η ενασχόλησή του με πολλούς επιστημονικούς κλάδους, εμπειριστατωμένα και στοιχειοθετημένα δείχνει τις μεγάλες ικανότητες και τα διεπιστημονικά ενδιαφέροντά του, την οξύτητα και την ευρύτητα του πνεύματος του λόγιου-παιδαγωγού, ο οποίος στα χειρόγρατά του μεταφέρει τη γνώση, που αναδιαμορφώνεται και πλάθεται την εποχή εκείνη. Μεταλαμπαδεύει στους Νεοέλληνες την ευρωπαϊκή σκέψη και την προωθημένη σκέψη της ελληνικής λογιοσύνης την περίοδο εκείνη.

Ο Κομμητάς λοιπόν αναπτύσσει τον επιστημονικό του λόγο με εξαιρετική ευχέρεια. Στο σημείο καμπής της ιστορίας των επιστημών με τη συστηματικότητα, την επιμελή και επίμονη διαπραγμάτευση, συμβάλλει στη γνωστική αναβάθμιση των επιστημών και υποδηλώνει τη συναίνεσή του στις ανακαινιστικές επιστημονικές προσπάθειες.

Τα χαρακτηριστικά του γραπτού επιστημονικού του λόγου διέπονται από επιστημονικότητα, αναλυτικότητα, λεπτομερειακή διερεύνηση. Καταβάλλει προσπάθειες απλούστευσης του λόγου του, χάρη της κατανόησης. Στις θεματικές του αναλύσεις προβαίνει σε λεπτομερειακές διασαφηνίσεις, ενώ τα επιστημονικά του συμπεράσματα βασίζονται στην παρατήρηση και στο πείραμα.

Ο Θεσσαλός λόγιος επιτελεί δυναμικές επιστημονικές προσπάθειες στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες και στο αντίστοιχο πολιτισμικό συγκείμενο που διαβιώνει. Δείχνει παιδαγωγικό ενδιαφέρον για την αγωγή των μαθητών και την ενεργητική εμπλοκή τους στη μαθησιακή διαδικασία, η οποία θα στηρίζεται τόσο στην ικανοποίηση της γνωστικής περιέργειας όσο και στα ενδιαφέροντά τους²⁷⁰⁴. Αναφέρει ότι

---

²⁷⁰⁴Περιοδικό: *Ερμής ο Λόγιος*, 15 Ιουνίου 1812, σ. 192.

πήγε να διδάξει στο Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου τα μαθήματα που ο καιρός απαιτεί, αλλά και η δύναμη του λόγου του, με επίπονη επιμέλεια, με εγκαρτερία και με ευμέθοδη διδασκαλία. Αποσκοπεί να προχωρήσει στα μεγαλύτερα, αυτά που υψώνουν τον ανθρώπινο νου, ώστε να φροντίζει τα μεγάλα και θεία έργα²⁷⁰⁵.

Όσον αφορά στη γλωσσική διδασκαλία, ο λόγιος για την ερμηνεία των κειμένων των κλασικών συγγραφέων επισημαίνει ότι χρειάζονται οι απαραίτητες φιλολογικές σημειώσεις, τα γραμματικά και επεξηγηματικά σχόλια, ώστε να ωφελούνται όλοι οι μαθητευόμενοι και να επιτυγχάνεται η σαφής και πλήρης κατανόηση του κειμένου από κάθε αναγνώστη²⁷⁰⁶. Διδάσκοντας κατά τη διετία 1816-1818 στο Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου, τονίζει τη σημασία του θεατρικού λόγου στη γλωσσική διδασκαλία για τη μεταφορά του αρχαίου έθνους στους Νεοέλληνες²⁷⁰⁷. Η υποκριτική αναπαράσταση των ομηρικών επών θα ωφελήσει πολλαπλά τους σπουδαστές, θα τους βοηθήσει στην ευμάθεια και στην πρόσληψη της αρετής. Η μίμησης και η καλλιέργεια της υποκριτικής ικανότητας θα γίνει πρόξενος πολλής ωφελείας και θα αναπτύξει τη γλωσσική τους τελείωση²⁷⁰⁸. Είναι κυρίαρχος ο ρόλος του «Ελληνα λόγου» ή της αττικής διαλέκτου που θα επικουρούσε στην καλλιέργεια της ελληνικής παιδείας²⁷⁰⁹ και θα αποτελούσε τη βάση της τροφοδότησης της φιλοσοφικής σκέψης²⁷¹⁰. Σύμφωνα με τον Κομμητά, σ' εκείνη την ιστορική εθνεγερτική περίοδο, ο φωτισμός και η πνευματική αναγέννηση θα ξεκινούσε από τη μάχη της ακέρειας και απαρασάλευτης διάσωσης της ελληνικής γλώσσας.

Γενικότερα, παρατηρούμε ότι ο λόγιος δεν παραβλέπει την αξία της χρήσης του κοινού ιδιώματος από τους μαθητές των πρώτων τάξεων του Δημοτικού σχολείου, όπως θα λέγαμε σήμερα, αλλά και την πολύτιμη συμβολή της διεπιστημονικής προσέγγισης των γλωσσικών μαθημάτων. Συστήνει την παιδαγωγική αναγκαιότητα της κατανόησης της γραμματικής, ως βασικό προαπαιτούμενο, σε συνδυασμό με τη διδασκαλία της μυθολογίας, της ιστορίας και της γεωγραφίας²⁷¹¹. Για τις επόμενες τάξεις, ο Κομμητάς θεωρεί χρήσιμη την εκμάθηση της ευσυνταξίας και την ορθογραφία, σύμφωνα με τους κανόνες της γραμματικής, για να μπορεί να αντιλαμβάνεται ο μαθητής τους μεγάλους Έλληνες συγγραφείς. Θεωρεί ότι η εκμάθηση της αττικής γραμματικής που εμπεριέχει την πληρότητα και το απέριτο, θα οδηγήσει στην ακρίβεια και στην καθαρότητα της σκέψης και θα αποφευχθεί η σύγχυσις²⁷¹². Στις τρεις τελευταίες τάξεις προτείνεται από τον λόγιο η διδασκαλία των φιλολογικών και φιλοσοφικών μαθημάτων μέσω του αττικού ιδιώματος, γιατί έτσι θα διευκολυνθεί η καλλιέργεια της στιχουργίας και της ρητορικής²⁷¹³. Για τον Κομμητά, το αττικό ιδίωμα ενέχει το διδακτικό ύφος και την καλλιεργημένη φιλοσοφική σκέψη. Στο αττικό ιδίωμα, διαφυλάσσεται το απέρριτο και το εύληπτο, το απλούστατο ύφος και το ορθό²⁷¹⁴.

Επίσης, γίνεται ιδιαίτερη μνεία στη φιλοπονία του διδασκάλου που έχει ως ανταμοιβή των πόνων του, την ευγνωμοσύνη του γένους²⁷¹⁵. Σε μια δύσκολη ιστορική περίοδο προτείνει την ανάγκη της χρήσης της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου²⁷¹⁶.

²⁷⁰⁵ Σούρλας, Στέφανος *Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830...*, ό.π., Επιστολή του Στ. Κομμητά περί λειτουργίας του Γυμνασίου, 12 Οκτωβρίου 1815, σσ. 137-138.

²⁷⁰⁶ Ζώρας, *Κομμητά προς Δούκαν επιστολή Αντικοραϊκή*, ό.π., σσ. 17-19.

²⁷⁰⁷ Ζώρας, Το εν Βουκουρεστίω ελληνικόν θέατρον ..., *Παρνασσός*, β' σειρά, 9, ό. π., σσ. 505-506.

²⁷⁰⁸ Ο. π. σσ. 12-14.

²⁷⁰⁹ Ο. π. σ. 16.

²⁷¹⁰ Ο. π. σ. 16.

²⁷¹¹ Ο. π., σ. 110.

²⁷¹² Ο. π., σ. 110.

²⁷¹³ Ο. π., σ. 110.

²⁷¹⁴ Ο. π., σ. 112.

²⁷¹⁵ Ο. π., σ. 111.

²⁷¹⁶ Ο. π., σ. 111.

Ενώ, για τα σχολικά βιβλία συμβουλεύει το γράψιμο των βιβλίων τους να γίνεται από άνδρα ειδήμονα και έμπειρο. «Τα εγχειρίδια οφείλουν να είναι εντελή, απέρριτα, ευμέθοδα και ωφέλιμα, περιέχοντα τους αναγκαίους κανόνες και να είναι γραμμένα με τέχνη παιδαγωγική, να είναι εύληπτα και να έχουν απλούστατο ύφος, σύμφωνα με τους κανόνες διδασκαλίας»²⁷¹⁷.

Ο Κομνητάς συγκαταλέγεται μεταξύ των φιλογενών και οδηγών του Έθνους. Συμπεριλαμβάνεται σ' αυτούς που έχουν κλίση και έφεση στο να διδάσκουν και είναι άξιοι να τους μιμούμαστε²⁷¹⁸, ανάμεσα στους φιλόμους Πατέρες, στους φιλομαθείς και φιλενάρετους λογίους και στους εκδότες πολλών ωφέλιμων βιβλίων²⁷¹⁹. Επαινείται για την φιλόπονη, ευμέθοδη επεξεργασία της «Εγκυκλοπαίδειάς» του, την καλή μεθοδολογία και την πληρότητά της «Γραμματικής» του²⁷²⁰, για τις αρετές του πολυπινώτατου συγγράμματός του²⁷²¹.

Η Ariadna Camariano-Cioran²⁷²², θεωρεί τον Κομνητά, έναν από τους αξιόλογους μαθητές του Λάμπρου Φωτιάδη, οι οποίοι, όπως αναφέρει ανέπτυξαν ξεχωριστή δραστηριότητα όπου κι αν εργάστηκαν. Ο Κ. Στάικος θα σημειώσει «Η στάση του Κομνητά προς τον αρχαϊσμό δε φανερώνει πνεύμα συντηρητικό, αλλά είναι έκφραση του κλασικιστικού πνεύματος που χαρακτήριζε τα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης»²⁷²³.

Συμπερασματικά, ο Κομνητάς αφομοιώνει κριτικά την ευρωπαϊκή φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη, την ενσωματώνει στα διδακτικά εγχειρίδιά του, αποτυπώνοντας τα αποτελέσματα των νέων επιστημονικών ερευνών της Ευρώπης, όπου παρουσιάζονται επιστημονικές και φιλοσοφικές θεωρίες των Διαφωτιστών κάτω από το πρίσμα της δικής του κριτικής προσέγγισης. Ταυτόχρονα, διαμορφώνει τον δικό του επιστημονικό λόγο, έχει αναπτυγμένη ιστορική συνείδηση και αισθάνεται το βάρος του ιστορικού ρόλου που καλείται να διαδραματίσει ως φορέας του νέου επιστημονικού λόγου. Μετουσιώνει λοιπόν, το ευρωπαϊκό κείμενο με τρόπο συνθετικό, αντλεί από έγκυρες σύγχρονες επιστημονικές πηγές και το προσαρμόζει στις ανάγκες του Γένους. Παράλληλα, επιδιώκει την ενίσχυση της ιστορικής, πολιτισμικής και πνευματικής συνέχειας του ελληνισμού. Συμπορεύεται και συγχρονίζεται με την ευρωπαϊκή επιστημονική σκέψη, έχοντας όμως, συνείδηση των δεσμών της ιστορικής συνέχειας.

²⁷¹⁷ Κομνητάς, Σχέδιον περί διατάξεως μαθημάτων Ελληνικού Σχολείου, ..., ό. π., σσ. 107- 112.

²⁷¹⁸ Βασίλειος Παπαευθυμίου (1807), *Ιστορία Συνοπτική της Ελλάδος*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εν τη Νέα Τυπογραφία, σ. XVIII.

²⁷¹⁹ Αρχιμ. Διονύσιος Πύρρος, *Επιστολή αυτοσχέδιος και αδελφική* ..., ό. π., σσ. 7-8.

²⁷²⁰ Ο. π., σ. 15.

²⁷²¹ Ζώρας, *Επιστολή Στεφάνου Κομνητά προς Σκαρλάτον Γκίκαν*, ..., ό. π., σσ. 20-22.

²⁷²² Ariadna Camariano-Cioran (1984), *L' Épire et les Pays Roumains*, Ed. De L' Association D' Études Épirotes, Jannina, σ. 184.

²⁷²³ Κ. Στάικος (1998), Ελληνικές εκδόσεις στα χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Κατάλογος έκθεσης για το Διεθνές Συμπόσιο: *Από τον Διαφωτισμό στις Επαναστάσεις: Ο Ρήγας και ο κόσμος του*, Αθήνα, σ. 162.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διδακτορική διατριβή μας διατριβή έχει θέμα: «Η προσωπικότητα και το έργο του Θεσσαλού λόγιου-παιδαγωγού Στέφανου Κομμητά (1762-1830)», που παρέμεινε παρεξηγημένος και παραγκωνισμένος από την ιστορία μέχρι και σήμερα.

Στη διατριβή μας θέσαμε τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

α) Ποια ήταν η στάση του Κομμητά στη γλωσσική διαμάχη της εποχής;

β) Που οφείλεται η χρόνια απαξίωσή του;

γ) Ποιο ήταν το όραμα παιδείας που είχε και πώς αυτό σχετιζόταν με την εθνική απελευθέρωση;

δ) Πώς κρίνεται διδακτικά, παιδαγωγικά και επιστημονικά το έργο του;

ε) Ποια ήταν η σχέση του με την ευρωπαϊκή διάνοηση της εποχής του;

Η στάση του Κομμητά στη γλωσσική διαμάχη της εποχής διακρίνεται ως επιστημονικά υπεύθυνη, διότι ο αττικός λόγος καταλαμβάνει συμβολικά τον ρόλο του ετυμολογικού λεξικού, που θα διαφύλασσε την εννοιολογική και αξιολογική διαφάνεια των λέξεων, χωρίς να αποκλείει την εισχώρηση της διάστασης του χρόνου.

Η χρόνια απαξίωσή του οφείλεται στο γεγονός της θεωρηθείσας αρχαϊστικής τοποθέτησής του στο γλωσσικό ζήτημα που δημιουργήσε την εσφαλμένη εκτίμηση και την προκατάληψη που τον ενέταξε στους συντηρητικούς και αφιλοπρόόδους.

Το όραμα της παιδείας του Κωφιώτη λόγιου ευθυγραμμίζεται με αυτό όλων των λογίων του Γένους, συνδέοντας άρρηκτα τη γλώσσα με την παιδεία, μέσω της οποίας προσδοκάται ο φωτισμός του Γένους και η ανάστασή του από τον τουρκικό ζυγό.

Επιστημονικά, συμπορεύεται ισότιμα με τους λόγιους της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αφομοιώνοντας δημιουργικά όλη τη σύγχρονή του φιλοσοφική και επιστημονική γνώση, που τη μετακενώνει στα υψηλής ποιότητας εγχειρίδιά του, τα οποία ενέχουν τα πιο σύγχρονα πορίσματα των νέων επιστημών, διέπονται από σύγχρονο παιδαγωγικό πνεύμα και δημιουργούν τη νέα επιστημονική μεθοδική ονοματολογία-ορολογία.

Ο Κομμητάς συνοδοιπορεί με την ευρωπαϊκή διάνοηση της εποχής του. Αφομοιώνει κριτικά την ευρωπαϊκή φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη, την ενσωματώνει στα διδακτικά εγχειρίδιά του, αποτυπώνοντας τα αποτελέσματα των νέων επιστημονικών ερευνών της Ευρώπης.

Η ερευνητική μας εργασία βασίστηκε σε πρωτογενείς αδημοσίευτες πηγές, δηλαδή σε 3.872 νέα αυτόγραφα χειρόγραφα του Κομμητά, ταξινομημένα σε σαράντα αδημοσίευτους κώδικες.

Ως μεθοδολογικό εργαλείο στην επεξεργασία και ανάλυση των χειρογράφων για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων χρησιμοποιήσαμε την ιστορική-ερμηνευτική μέθοδο και την ανάλυση περιεχομένου.

Από τις ενδελεχείς διερευνήσεις μας συμπεράναμε ότι ο Κομμητάς είναι ένας καινοτόμος, πολυπράγμων λόγιος-παιδαγωγός του Νεοελληνικού Διαφωτισμού που αγωνίζεται αυτοθυσιαστικά για τη μετάδοση της παιδείας στους Νεοέλληνες. Επιστημονικά, συμπορεύεται ισότιμα με τους σύγχρονους του λόγιους, αφομοιώνοντας δημιουργικά όλη τη φιλοσοφική και επιστημονική γνώση της εποχής του, που τη μετακενώνει στα υψηλής ποιότητας εγχειρίδιά του, τα οποία εμπεριέχουν τα πιο σύγχρονα πορίσματα των νέων επιστημών.

Ταυτόχρονα, οργανώνει τη νέα επιστήμη σύμφωνα με το σύγχρονο παιδαγωγικό πνεύμα και συμβάλλει στη δημιουργία της επιστημονικής μεθοδικής ονοματολογίας, συμμετέχοντας ενεργά στη θεμελίωση της νέας επιστήμης.

Ο Κομμητάς είναι σημαντικός παιδαγωγός και διαλαμβάνει τη θέση του κλασικού του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ήθελε να δημιουργήσει εκείνο το παιδαγωγικό σύστημα, που θα εξασφάλιζε τη γλωσσική και ηθική τελειότητα των νέων Ελλήνων.

Η αττική διάλεκτος, που εκθειάζει ο Κομμητάς, είναι το Καλό και Αγαθό του Πλάτωνα, το όντως όν, το οποίο θα γινόταν το πρότυπο της διανοητικής καλλιέργειας και της ηθικής τελείωσης των Νεοελλήνων, που τους ήθελε καταυγασμένους και εσαεί ασκούμενους στον υψηλό λόγο και στην ηθική τελειότητα. Για τον Κομμητά, ο αττικός λόγος στεγάζει την όντως Παιδεία, το εννοιολογικό και ηθικό πρότυπο, το σταθερό σύστημα εννοιών και αξιών, την αρετή αλλά και την ηθική τελειότητα.

Στα αυτόγραφα χειρόγρατά του, με απλό, επιστημονικό και διδακτικό τρόπο, γραμμένα στην ομιλούμενη γλώσσα της εποχής του, αφού έχει μελετήσει και αφομοιώσει τα σημαντικότερα βιβλία της εποχής του, μεταφέρει τη νέα επιστημονική και φιλοσοφική προβληματική των διακεκριμένων επιστημόνων της εποχής του, την οποία μετασχηματίζει σε παιδαγωγική γνώση. Πραγματοποιεί έτσι κάθε δυνατή προσπάθεια να αναδιοργανώσει και να αναβαθμίσει την ελληνική επιστημονική παιδεία, να γυμνάσει και να οξύνει τον νου των Νεοελλήνων με την αναβάθμιση του επιστημονικού λόγου των εγχειριδίων του.

ABSTRACT

Our dissertation thesis deals with: "The personality and work of Thessalian scholar-pedagogue Stefanos Kommitas (1762-1830)", who has remained misunderstood and has been extinguished from history until today.

In our thesis we asked the following research questions:

- a) What was Kommitas' attitude to the language dispute of his time?
- b) What caused its chronic depreciation?
- c) What was your vision of education and how was it related to national liberation?
- d) How is his work judged pedagogically and scientifically?
- e) What was its relation to the European intellect of his time?

Kommita's attitude to the linguistic controversy of his time is considered scientifically responsible because the Attic dialect symbolically assumes the role of the etymological dictionary, which would preserve the conceptual and evaluative transparency of words, without excluding the penetration of the dimension of time.

Its chronic depreciation is due to the fact of its supposed archaic position on the linguistic issue that created the prejudice which included him in the conservatives.

His vision of education is in line with the positions of other Greek scholars. Kommitas inextricably associates language with education, through which he expects the enlightenment of the Genus and his resurrection from the Turkish yoke.

Scientifically, he ranks equally with the scholars of the Modern Greek Enlightenment. He creatively assimilates all of his contemporary philosophical and scientific knowledge and moves it to his high-quality textbooks, which contain the most up-to-date findings of the new sciences, governed by a modern pedagogical spirit and create the new scientific methodological terminology.

Kommitas associates with the European intellect of his time. He critically assimilates European philosophical and scientific thought, incorporating it into his textbooks, reflecting the results of Europe's new scientific research.

Our research work was based on primarily unpublished sources, on Kommitas's 3.872 new manuscripts, sorted into forty unpublished codes.

As a methodological tool in manuscript processing and analysis, we used the historical-interpretive method and content analysis to derive safe conclusions.

From our in-depth research we concluded that Kommitas is an innovative, multifaceted scholar-educator of the Modern Greek Enlightenment, who is self-defeating in the transmission of education to the new generation of Modern Greeks.

Scientifically he co-operates equally with the great scholars of his time, creatively assimilating all the philosophical and scientific knowledge of his time, transposing it to his of high-quality manuals, which present the most recent findings of the new sciences.

He organizes the new science according to the modern pedagogical spirit and he contributes to the creation of the new scientific methodological nomenclature, actively participating in the foundation of the new science.

Kommitas is an important educator and he takes his place as a Classical in Modern Greek Enlightenment. He wanted to create that pedagogical system that would ensure the linguistic and moral perfection of young Greeks.

The Attic dialect, which is proclaimed by Kommitas is the Good and Morale of Plato, the true being, which would become Modern Greeks' role model for their intellectual cultivation and moral completion, who he wanted to be stable and trained in high speech and high moral perfection. For the Kommita himself, the Attic discourse actually houses Education, the conceptual and moral model, the fixed system of concepts and values, virtue and moral perfection.

In his original manuscripts, in a simple, scientific and didactic way, in the spoken language of his time, having studied and digested the most important books of his time, he translates into his textbooks the new scientific and philosophical problems of distinguished scientists of his time, which he transforms into pedagogical knowledge.

He makes every possible scientific effort to reorganize and upgrade the Greek scholarly education, to train and excite the mind of the Neohellenic people by upgrading the scientific discourse of his manuals.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Α. ΑΡΧΕΙΑ

- Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Β. ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

- Κομμητᾶς Στέφανος, *«Τρόπαιον εκ της Ελλαδικῆς Πανοπλίας κατά των οπαδῶν του Κοπερνίκου εν τρισὶ διαλόγοις φιλοπονηθέν παρά του διδασκάλου των επιστημῶν της εν Κωνσταντινουπόλει πατριαρχικῆς σχολῆς Σεργίου Μακραίου»*. Ἔστι δε τούτο το εν ἔτει 1796 τύποις εκδοθέν ἄσοφον πόνημα του κομπορρήμονος τούτου διδασκάλου. Τούτω προσήρτηται και Στεφάνου Κομμητᾶ: *«Πάρεργα ἢ κόσμου συντήρησις, εν διαλόγοις δυσί»*, Κώδικας 1228, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *«Στοιχείων οδοῦ μαθηματικῆς τα αρχοειδέστατα, συνταχθέντα παρά Στεφάνου Κομμητᾶ του εκ Φθίας. Τόμος τρίτος περιέχων υψηλότεραν Γεωμετρίαν ἤτοι Περί κωνικῶν τομῶν, και θεωρίαν αὐτῶν αναλυτικὴν· και περί τινων ἄλλων καμπυλῶν, και περί του λογισμοῦ των απειροστών, και περί ολοκληρώσεως αὐτῶν»*, Κώδικας 1244, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Στοιχεία της Μεταφυσικῆς*, Κώδικας 1947, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Αστρονομία*, Κώδικας 1948, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Μηχανική, Οπτική, Ακουστική (μετά σχημάτων)*, Κώδικας 1949, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1950, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Ρητορική*, Κώδικας 1954, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος (1820), *«Διάλογος περί Πολιτείας ἢ ἥτις αν πόλις προς ευδαιμονίαν ανθρώποις βελτίων εἴη»*. Κώδικας 1955, Ἐξεδόθη τον Σεπτέμβριο του ἔτους 1820 στο Βουκουρέστι της Βλαχίας. Περιλαμβάνει 45 χειρόγραφα, μεγέθους 23,5 X 19 εκ., με γραφή περισσότερο επιμελημένη και αρκετές προσθήκες στα περιθώρια της σελίδας. Χάρτης με υδατόσημο του 1820, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Αστρονομία*, Κώδικας 1957, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Κείμενο ἀκέφαλο, περί του γλωσσικοῦ ζητήματος (περί των γνωμῶν του Δημ. Καταρτζῆ, Δ. Δαρβάρεως, Α. Κοραή, Ἰγνατίου Ουγγροβλαχίας και πιθανῶς Δανιήλ Φιλιππίδη και ανασκευή αὐτῶν ἀπό τον Στ. Κομμητᾶ)*, Κώδικας 1958, μέγεθος: 21,5 X 17,5 εκ., σελίδες 15, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Λογική*, Κώδικας 1961, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Επίτομος Γραμματική*, Κώδικας 1964^α, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Επίτομος Γραμματική*, Κώδικας 1964^β, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Αστρονομία*, Κώδικας 1965, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Αστρονομία*, Κώδικας 1966, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητᾶς Στέφανος, *Αστρονομία*, Κώδικας 1967, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

- Κομμητάς Στέφανος, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1968, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1969, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Στοιχείων της Σφαιρικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1970, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1971, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Αριθμητική*, Κώδικας 1972, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Αριθμητική*, Κώδικας 1973, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1974, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1975, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1976, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1977, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Φυσική*, Κώδικας 1978, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Φυσική*, Κώδικας 1979, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα (Μαθηματικά: Αριθμητική, Άλγεβρα, Γεωμετρία, Τριγωνομετρία, Υψηλότερα Γεωμετρία, Περί Λογαρίθμων, Οπτική)*, Κώδικας 1980, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Άλγεβρα*, Κώδικας 1981, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Στοιχείων της Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1982, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής ήτοι της μικτής Μαθηματικής αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1983, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Στοιχείων της Υδροδυναμικής τα αρχοειδέστατα - Στοιχείων της Αερολογίας τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1984, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Στοιχείων της Οπτικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1985, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Στοιχείων της Ακουστικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1986, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Στοιχείων της Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1987, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Ονομαστικόν*, Κώδικας 1988, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Φυσικής Ιστορίας Επιτομή*, Κώδικας 1989, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *«Παιδαγωγικά μαθήματα συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών Γραμματική περιέχουσα τους τύπους, τους αναγκαίους κανόνες της Τεχνολογίας, της Ετυμολογίας, και της Συντάξεως και προσέτι και περί απαγγελίας και διαστίξεως, αναλύσεως τε λόγου και συνθέσεως και περί ανωμάτων ρημάτων»*, Κώδικας 1990, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι (Μηχανικής, Φυσικομαθηματικής, Γεωγραφίας κ.ά.)*, Κώδικας 1991, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.
- Κομμητάς Στέφανος, *«Λόγοι και επιστολαί αυτόγραφοι»*, Κώδικας 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Γ. ΎΝΤΥΠΕΣ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

- Ανθρακίτης Μεθόδιος, Μπαλάνος-Βασιλόπουλος Κοσμάς (1756), *Οδός Μαθηματικής*, Ενετίησιν: Εν τη Τυπογραφία Αντωνίου του Βόρτολι, Πανεπιστήμιο Κρήτης, <http://anemi.lib.uoc.gr>.
- Βαρδαλάχος Κωνσταντίνος (1812), *Φυσική Πειραματική των νεωτέρων εφευρέσεων / Συγγραφείσα και εκδοθείσα Ελληνιστί Χάριν των αρχαρίων υπό του εν Βουκουρεστίοις αρχιδιδασκάλου Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου*. Εν Βιέννη της Αουστρίας: κατά το τυπογραφείον Λεοπόλδου του Γρούνδ, <http://www.lib.uoa.gr>.
- Βελεστινλής Ρήγας (1790), *Φυσικής Απάνθισμα διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας, Εκ της Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου ερρατισθέν παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού, ούτινος αναλώμασιν εξεδόθη, προς ωφέλειαν των ομογενών*, Εν Βιέννη, εκ της τυπογραφίας του Ευγενούς Τράττνερ· Δημήτριος Καραμπερόπουλος (1991), (Επιμέλεια), *Φυσικής Απάνθισμα*, πρώτη επανέκδοση, Αθήνα: Έκδοση Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα.
- Βενδώτου Γεωργίου (1810), *Παραίνεσις προς τους εν Βιέννη φιλογενείς Έλληνας εις σύστασιν σχολείου Ελληνικού*, Εν Βιέννη της Αουστρίας, εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου, <https://digital.lib.auth.gr>.
- Βενιαμίν ο Λέσβιος (1820), *Γεωμετρίας Ευκλείδου Στοιχεία*, τόμος Β', Βιέννη.
- Βενιαμίν Λέσβιος (1818), *Στοιχεία Αριθμητικής*, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Ιωάννου Σνείρερ, Πανεπιστήμιο κρήτης, <http://anemi.lib.uoc.gr>.
- Βούλγαρης Ευγένιος (1805), *Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις: ήτοι τα περί των φύσει όντων φιλοσοφούμενα επιτετημένως μεν, σαφώς δε ως οίόν τε εκ διαφόρων Φιλοσόφων συντεθέντα / υπό Ευγενίου του Βουλγάρεως σχολαρχούντος ποτέ έν τε Ιωαννίνους, Άθωνι, και Βυζαντίω νυν δε φιλοτίμω δαπάνη εκδοθέντα των τιμιωτάτων, και φιλογενών αυταδέλφων όπως αν δωρεάν διανέμοιντο τοις φιλομαθέσι Νέοις*, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδώτη, <http://www.lib.uoa.gr/hellinomnimon>.
- Βούλγαρης Ευγένιος (1767), *Των Μαθηματικών στοιχείων αι πραγματεΐαι αι αρχοειδέσται / Εκ των του Μαθηματικωτάτου Ιωάν. Ανδρ. Σεγγέρου και συγγραμμάτων και συνουσιών, Φιλοπόνω μεν Σπουδή Ευγ. Διακ. του Βουλγάρεως, φιλοτίμω δαπάνη του Εξοχωτάτου εν ιατροφιλοσόφοις κυρίου Θωμά του Μανδακάσου ... Εν Λειψία της Σαξωνίας: Εν Τυπογραφία του Βρεϊτκόφφ*, <http://www.lib.uoa.gr>.
- Βούλγαρης Ευγένιος (1766), *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα, υπό Ευγενίου διακόνου του Βουλγάρεως. Ης προτέτακται Αφήγησις προεισοδιώδης Περί Αρχής και Προόδου της κατά την Φιλοσοφίαν Ενστάσεως, και Προδιατριβαί τέτταρες εισαγωγικάι εις άπασαν εν γένει την Φιλοσοφίαν Προτελεστικάι*. Εκδοθείσα σπουδή τε και φιλοτίμω δαπάνη του Ελλογιμωτάτου και Εξοχωτάτου εν Ιατροφιλοσόφοις κυρίου Θωμά Μανδακάσου του εκ Καστορίας. Εν Λειψία της Σαξονίας εν τη Τυπογραφία του Βρεϊτκόφφ. Έτει αψξστ'.
- Βραγκοβάνος Γρηγόριος (1808), *Στοιχεία της Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας ων προηγείται Ιστορία Φιλοσοφίας* συγγραφέντα μεν ευμεθόδως υπό Ιω. Γοττλ. Αϊνεκκίου, μεταφρασθέντα υπό [...] Γρηγορίου Βραγκοβάνου, Βασσαράβα Βιέννη.
- Γαζής Άνθιμος (1799), *Γραμματική των Φιλοσοφικών Επιστημών: ή Σύντομος Ανάλυσις της Πειραματικής Νεωτέρας Φιλοσοφίας κατ' ερωταπόκρισιν / Συγγραφείσα μεν παρά του Άγγλου Βενιαμίν Μαρτίνου νυν δε το πρώτον εκδοθείσα εις την κοινήν των Ελλήνων διάλεκτον, και μετά πλείστων Σημειωμάτων επαυξηνηθείσα παρά Ανθίμου Γαζή, Αφιερωθείσα τη τιμία Αδελφότητι των Κυρίων Ζωσιμάδων...* Γραμματική των Φιλοσοφικών Επιστημών, Εν Βιέννη της Αουστρίας παρά του Φραντζ Αντωνίου Σχραιμβλ.

- Γκαρπολάς Κωνσταντίνος (1839), (Επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, τόμος πρώτος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά.
- Γκαρπολάς Κωνσταντίνος (1839), (Επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, τόμος δεύτερος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Γκαρπολάς Κωνσταντίνος (1839), (Επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, τόμος τρίτος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά, Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας.
- Γκαρπολάς Κωνσταντίνος (1839), (Επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, τόμος τέταρτος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Γκαρπολάς Κωνσταντίνος (1840), (Επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, τόμος πέμπτος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Γκαρπολάς Κωνσταντίνος (1840), (Επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, τόμος έκτος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά, Φιλεκαπαιδευτικός Σύλλογος Ανδριανουπόλεως.
- Γκαρπολάς Κωνσταντίνος (1840), (Επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, τόμος έβδομος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά, Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας.
- Γκαρπολάς Κωνσταντίνος (1840), (Επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, τόμος όγδοος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά.
- Γκαρπολάς Κωνσταντίνος (1840), (Επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, τόμος ένατος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Σάμου.
- Γκαρπολάς Κωνσταντίνος (1840), (Επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, συλλεγείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων*, παρά Στεφάνου Κομμητά, υπό Κωνσταντίνου Γκαρπολά, δέκατος τόμος, έκδοσις Δευτέρα, εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά.
- Γοβδελάς Δημήτριος (1818), *Στοιχεία Αλγέβρας*, Ιάσι.

- Δάρβαρις Δημήτριος Ν. (1812), *Επιτομή φυσικής εις τρία μέρη διηρημένη προς χρήσιν των φιλομαθών Νέων* / συλλεχθείσα υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως και εκδοθείσα φιλοτίμω δαπάνη των Κυρίων Αυταδέλφων Δαρβάρεων, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Παρά τω Ι. Β. Σβηκίω, *Επιτομή Φυσικής*, Βιέννη, τόμος Β΄, <http://www.lib.uoa.gr>.
- Δούκας Στέφανος (1816), *Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρης*, Τόμος Α΄, Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εκ της Τυπογραφίας του Ιωάν. Βαρθ. Τζβεκίου, <http://dlab.phs.uoa.gr>.
- Δούκας Κωνσταντίνος (1820), *Πρακτική Αριθμητική*, Βιέννη.
- Δούκας Νεόφυτος (1834), *Τετρακτύς, Ητοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική και Ηθική*, υπό Νεοφύτου Δούκα, εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, εν Αιγίνη.
- Δούκας Νεόφυτος (1834), *Τετρακτύς ήτοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική και Ηθική* υπό Νεοφύτου Δούκα, Εν Αιγίνη, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέα Κορομηλά, <https://digital.lib.auth.gr>.
- Δούκας Νεόφυτος (1834), *Ξυνωρίς, ήτοι φυσική και μεταφυσική*, Αίγινα: Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέα Κορομηλά, <http://www.onassislibrary.gr>.
- Δούκας Νεόφυτος (1814), *Περί της Ελληνικής Γλώσσης*, στο: *Αισχύνου του Σωκρατικού Διάλογοι τρεις*, επεξεργασθέντες και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα εκ της τυπογραφίας Ιωάννου Βαρθ. Τζβεκίου πρώην Βενδότου, εν Βιέννη της Αουστρίας.
- Δούκας Νεόφυτος (1813), *Ηρωδιανού της μετά Μάρκον Βασιλείας Ιστοριών* βιβλία οκτώ, επεξεργασθέντα και εκδοθέντα υπό Νεοφύτου Δούκα, εν τη Ελληνική τυπογραφία Ιωάννου Σνίρερ, εν Βιέννη της Αουστρίας.
- Εμμανουήλ Ιωάννης (1797), *Στοιχείων της Αριθμητικής Δοκίμιον*, Εν Βιέννη: Παρά Αντωνίω τω Πίχλερ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, <http://anemi.lib.uoc.gr>.
- Θεοδοσίου *Σφαιρικών*, Βιβλίον Α΄, <http://anemi.lib.uoc.gr>
- Ηλιάδης Θεοδόσιος Μ. (1795), *Χημική φιλοσοφία ή στοιχειώδεις αλήθειαι της νεωτέρας Χημικής*, νεωτέρω τινί μεθόδω τεταγμένοι υπό Α. Φ. Φουρκροά ... Εκ Γραικισθείσα μετά προσθήκης και τινων Σημειωμάτων υπό Θεοδοσίου Μ. Ηλιάδου ... Εν Βιέννη της Αουστρίας, αωβ΄, Τύποις Φ. Α. Σχραίμβλ. Μετάφραση του έργου: Philosophie Chimique Fondamentales de la Chimie Moderne dans un nouvel ordre: par A. E. Fourcroy, Paris 1792.
- Θεοτόκης Νικηφόρος (1798), *Στοιχεία Μαθηματικών, εκ παλαιών και νεωτέρων*, ... Τόμος Α΄, <http://anemi.lib.uoc.gr>.
- Θεοτόκης Νικηφόρος (1766-1767), *Στοιχεία Φυσικής εκ νεωτέρων συνερανισθέντα υπό Νικηφόρου ιερομονάχου του Θεοτόκου*. Σπουδή τε και φιλοτίμω δαπάνη του Ελλογιμωτάτου και Εξοχωτάτου εν Ιατροφιλοσόφους Θωμά Μανδακάσου, του εκ Καστορίας. Διορθωθέντα δε υπό Αμβροσίου Ιερομονάχου, του Παμπέρεως, 1766-1767, τόμος 1^{ος}, σ. 6, <http://anemi.lib.uoc.gr>.
- Θεοτόκης Νικηφόρος (1796), *Κυριακοδρόμιον ήτοι Ερμηνεία και μετ' αυτήν ηθική ομιλία εις το κατά πάσαν Κυριακήν εν ταις Αγίας των Ορθοδόξων Εκκλησίαις αναγιγνωσκόμενον Ευαγγέλιον*, συνταχθέν υπό του Πανιερωτάτου Αρχιεπισκόπου Νικηφόρου του πρώην Αστραχανίου και Σταυρουπόλεως, τόμος Α΄, εν Μόσχα.
- Καγκελάριος Αλέξανδρος (1750), *Παλαιά Ιστορία των Αιγυπτίων, Καρχηδονίων, Ασσυρίων, Βαβυλωνίων, Μήδων, Περσών, Μακεδόνων και Ελλήνων*, εις τόμους δέκα και εξ διηρημένη, μετάφραση από το βιβλίο του Charles Rollin, Ενετίσιν: Παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, τόμος 16^{ος}, <http://catalog.parkliament.gr>.
- Κομμητάς Στέφανος, *Σχέδιον περί διατάξεως μαθημάτων Ελληνικού Σχολείου*, *Καλλιόπη φιλολογικών αγγελιών*, Τρίτη 15 Ιουνίου 1819, σσ. 107- 112.
- Κομμητάς Στέφανος (1800), *Παιδαγωγός ή Πρακτική Γραμματική* παρά Στεφάνου Κομμητά εκ Φθίης, Εν Βιέννη παρά το Φραντζ Αντωνίω Σχραίμβλ, Δημόσια Βιβλιοθήκη Βυτίνης.

- Κομμητάς Στέφανος (1812), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος πρώτος, Εν Βιέννη της Αουστρίας, εκ της τυπογραφίας Ιωάν. Βαρθ. Τζβεκίου, πρώην Βενδώτου.
- Κομμητάς Στέφανος (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος δεύτερος, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Πύργου.
- Κομμητάς Στέφανος (1812), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος τρίτος, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σάμου.
- Κομμητάς Στέφανος (1813), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος τέταρτος, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Λάρισας: «Κωνσταντίνος Κούμας».
- Κομμητάς Στέφανος (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος πέμπτος, Εν Βιέννη της Αουστρίας.
- Κομμητάς Κομμητάς (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος έκτος, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εύξεινος Λέσχη Ποντίων Νάουσας, Εθνική Βιβλιοθήκη Αργυρούπολης.
- Κομμητάς Στέφανος (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος έβδομος, Εν Βιέννη της Αουστρίας, Δημοτική Λαϊκή Βιβλιοθήκη Νάουσας.
- Κομμητάς Στέφανος (1812), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος όγδοος, Εν Βιέννη της Αουστρίας.
- Κομμητάς Στέφανος (1813), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος ένατος, Εν Βιέννη της Αουστρίας.
- Κομμητάς Στέφανος (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής* της παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος δέκατος, Εν Βιέννη της Αουστρίας.
- Κομμητάς Στέφανος (1813), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής*, παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος ενδέκατος, Εν Βιέννη της Αουστρίας.
- Κομμητάς Στέφανος (1814), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικών Μαθημάτων, Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής*, παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίης, τόμος δωδέκατος, Εν Βιέννη της Αουστρίας.
- Κομμητάς Στέφανος (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Αναγνωστικά - Αλφαβητάριον*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών.
- Κομμητάς Στέφανος (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Αναγνωστικά - Εκλογάριον*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών.
- Κομμητάς Στέφανος (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Αναγνωστικά -*

Ονομαστικόν, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

- Κομμητάς Στέφανος (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Διδακτικά - Αριθμητική*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Παπαχαλαλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου.
- Κομμητάς Στέφανος (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Διδακτικά - Ιερά Κατήχησις*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών.
- Κομμητάς Στέφανος (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κομμητάς Στέφανος (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Μυθολογία*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας.
- Κομμητάς Στέφανος (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Ιερά Ιστορία*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας.
- Κομμητάς Στέφανος (1827), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Χρηστοθήεια*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας.
- Κομμητάς Στέφανος (1828), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Γενική Ιστορία*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών.
- Κομμητάς Στέφανος (1828), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Γεωγραφία Παλαιά*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κομμητάς Στέφανος (1828), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Γεωγραφία Νέα*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κομμητάς Στέφανος (1828), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Ελληνικά - Γραμματική*, Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κομμητάς Στέφανος (1828), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Ελληνικά συλλεγμένα μετ' εκλογής εκ των Ελλήνων αρίστων συγγραφέων*, τόμος Α', Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κομμητάς Στέφανος (1828), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Ελληνικά συλλεγμένα μετ' εκλογής εκ των Ελλήνων αρίστων συγγραφέων*, τόμος Β', Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πατρόζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κομμητάς Στέφανος (1828), *Παιδαγωγικά Μαθήματα* συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών, *Ελληνικά*

συλλεγόμενα μετ' εκλογής εκ των Ελλήνων αρίστων συγγραφέων, τόμος Γ', Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράπνερ τω εκ Πατρώζας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

- Κοραΐς Αδαμάντιος (1804), *Τα εις την έκδοσιν των Αιθιοπικών του Ηλιοδώρου Προλεγόμενα*, Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου, Εν Παρισίοις, εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου.
- Κοραΐς Αδαμάντιος (ΑΩΕ [=1805]), *Πρόδρομος Ελληνικής Βιβλιοθήκης, περιέχων Κλαυδίου Αιλιανού την Ποικίλην Ιστορίαν, Ηρακλείδου του Ποντικού, Νικολάου του Δαμασκηνού τα Σωζόμενα. Οις προσετέθησαν και βραχεία σημειώσεις, και Στοχασμοί αυτοσχέδιοι περί της Ελληνικής παιδείας και γλώσσης*. Φιλοτίμω δαπάνη των Αδελφών Ζωσιμάδων, παιδείας ένεκα των την Ελλάδα φωνήν διδασκομένων Ελλήνων, Εκ της τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, <http://anemi.lib.uoc.gr>.
- Κοραΐς Αδαμάντιος (1805), *Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι, περί της Ελληνικής παιδείας και γλώσσης*· μετά τους οποίους, και περί των εκδιδομένων τριών συγγραφέων Κλαυδίου Αιλιανού, Ηρακλείδου του Ποντικού, και Νικολάου του Δαμασκηνού - Προς τους Έλληνας, Συλλογή των εις την Ελληνικήν Βιβλιοθήκην και τα πάρεργα Προλεγομένων και τινών συγγραμμάτων του Αδαμαντίου Κοραή, τόμος πρώτος, Εν Παρισίοις, εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Βιβλιοθήκη Ιωάννου Καλιτουνάκη, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κοραΐς Αδαμάντιος (1812), *Τα εις την έκδοσιν των Βίων του Πλουτάρχου Προλεγόμενα. Ακολουθία των Αυτοσχέδιων Στοχασμών - Περί της Ελληνικής Παιδείας και Γλώσσης - Προς τους Έλληνας*, τόμος Δ', Εν Παρισίοις, εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Βιβλιοθήκη Ιωάννου Καλιτουνάκη, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κοραΐς Αδαμάντιος (1813), *Τα εις την έκδοσιν των Βίων του Πλουτάρχου Προλεγόμενα. Ακολουθία των Αυτοσχέδιων Στοχασμών - Περί της Ελληνικής Παιδείας και Γλώσσης - Προς τους Έλληνας*, τόμος Ε', Εν Παρισίοις, εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Βιβλιοθήκη Ιωάννου Καλιτουνάκη, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κοραΐς Αδαμάντιος, *Απάνθισμα Δεύτερον, Επιστολών Αδαμαντίου Κοραή* εκδίδοντος Ιακώβου Ρώτα, Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά (1841), <https://books.google.gr>, *Απάνθισμα επιστολών Αδαμαντίου Κοραή*, Τόμοι 1-2.
- Κοραΐς Αδαμάντιος (1832), *Ατακτα* Παρίσι, Επανεκδοση (1995), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης Μ.Ι.Ε.Τ., τόμος 4^{ος}, Αθήνα.
- Κοραΐς Αδαμάντιος (1833), «*Συλλογή των εις την Ελληνικήν Βιβλιοθήκην και τα Πάρεργα Προλεγομένων και τινών συγγραμμάτων του*», τόμος πρώτος, Εν Παρισίοις.
- Κορυδαλεύς Θεόφιλος (1779), *Είσοδος φυσικής Ακροάσεως κατ' Αριστοτέλην / Συνεραμισθείσα υπό του σοφωτάτου Θεοφίλου του Κορυδαλέως, νυν το πρώτον εκδοθείσα ιδίοις αναλώμασι αρχιεπισκόπου της νέας Ιουστινιανής και πάσης Κύπρου κυρίου Χρυσάνθου, μετά πάσης ακριβείας διορθωθείσα επιστασία δε Κυπριανού, αρχιμανδρίτου Κυπρίου*. Ενετίησιν: Παρά Νικολάω Γλυκεΐ τω εξ Ιωαννίνων, τόμος Α', <http://www.lib.uoa.gr>.
- Κούμας Κωνσταντίνος Μιχαήλ (1807), *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών*, Εκ διαφόρων Συγγραφέων συλλεχθεισών υπό Κ. Μ. Κούμα Λαρισσαίου, τόμος Πρώτος [...] Εν Βιέννη της Αυστρίας Εκ του Τυπογραφείου Γεωργίου Βενδώτου ΑΩΖ, <http://anemi.lib.uoc.gr>.
- Κούμας Κωνσταντίνος Μιχαήλ (1807), *Σειρά στοιχειώδους των μαθηματικών και φυσικών επιστημών εκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεισών, Περιέχων σύνοψιν της εν είδει φυσικής, και επίμετρον περί χημείας*, Τόμος Η', Εν Βιέννη της Αυστρίας, Εκ της τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου, <http://www.kenef.phil.uoi.gr>
- Κούμας Κωνσταντίνος Μιχαήλ (1807), *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών εκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεισών*, Τόμος Έβδομος, Περιέχων Σύνοψιν της Σφαιρικής Τριγωνομετρίας και τα Στοιχεία της Αστρονομίας [και Τόμος

- Όγδοος, Περιέχων Σύνοψιν της εν είδει Φυσικής, και επίμετρον περί Χημείας] / υπό Κ. Μ. Κούμα Λαρισσαίου, Εν Βιέννη της Αυστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου.
- Κούμας Κωνσταντίνος (1812), *Σύνοψις Φυσικής* εις χρήσιν των πρωτοπείρων μαθητών του Φιλολογικού της Σμύρνης Γυμνασίου. Υπό Κ. Μ. Κούμα, διά δαπάνης του κυρίου Ιωάννου Αλφιέρου, Εν Βιέννη της Αυστρίας, Εκ της Τυπογραφίας Ι. Β. Σβεκίου, σ. λ' [Επανέκδοση από Μακεδονικές Εκδόσεις και Ένωση Ελλήνων Φυσικών, Αθήνα 1999 Πρόλογος Γ. Καραάς: *Ο Κωνσταντίνος Κούμας και η φυσική σκέψη του καιρού του*].
  - Κούμας Κ. Μ. (1818), *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* υπό Κ. Μ. Κούμα, σχολάρχου του της Σμύρνης Φιλολογικού Γυμνασίου και Διδασκάλου των Μαθηματικών Επιστημών και της Φιλοσοφίας εις χρήσιν των εαυτού μαθητών, τόμος πρώτος. Περιέχων Εμπειρικήν Ψυχολογίαν και Κρηπίδα της Φιλοσοφίας, Εν Βιέννη της Αυστρίας, εκ της Τυπογραφίας Ιωάν. Βαρθ. Τεσεβεκίου, αωη'.
  - Κούμας Κωνσταντίνος (1818 Β'), *Σύνοψις της Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Συγγραφέισα μεν Γερμανιστί υπό Βιλ. Γοτλ. Τενεμάννου, Μεταφρασθείσα δε εις χρήσιν του Φιλολογικού της Σμύρνης Γυμνασίου υπό Κ. Μ. Κούμα. Εκδοθείσα δε διά φιλοτίμω δαπάνης Π. Νικολίδου Σμυρναίου, 2^{ος} τόμος, Εν Βιέννη της Αυστρίας, Εκ Τυπογραφίας Ιωάννου Βαρθ. Τεσεβεκίου. ΑΩΙΗ'.
  - Κούμας Κων. Μ. (1830-1832), *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, εκ παλαιών απανθισθείσαι, και τα νεώτερα εξ αρίστων Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέρως μεταφρασθείσαι υπό Κ. Μ. Κούμα. Εν Βιέννη της Αυστρίας: Εκ της Τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου. (Anton v. Haykul), <http://anemi.lib.uoc.gr>.
  - Κούμας Κωνσταντίνος (1832), *Οι Έλληνες, Διαφωτισμός - Επανάσταση* (Ιστορίαι των Ανθρωπίνων Πράξεων τ. ΙΒ' Εν Βιέννη της Αυστρίας, σσ. 518-677, 736-744). Ανατύπωση με ευρετήριο (1978), Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία.
  - Κωνσταντάς Γρηγόριος (1804), *Στοιχεία της Λογικής, Μεταφυσικής και Ηθικής* συνταχθέντα εις την Ιταλικήν διάλεκτον υπό Φραγκίσκου Σοαίου μεταφρασθέντα εις την ημετέραν διάλεκτον παρά Γρηγορίου ιεροδιακόνου Κωνσταντά του Μηλιώτου, 4 τόμοι, Βενετία, β' έκδοση, 1818.
  - Μαυροκορδάτος Νικόλαος (1800), *Φιλοθέου Πάρεργα*, Εν Βιέννη της Αυστρίας: Παρά το Φράντζ Αντωνίω Σχραίμβλ, <http://anemi.lib.uoc.gr>.
  - Μοισιόδακας Ιώσηπος (1779), *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία*, συντεθείσα παρά Ιωσήπου του Μοισιόδακος και τυπωθείσα δαπάνη Φιλοτίμω του Εντιμοτάτου και Χρησιμωτάτου εν πραγματευτές, κυρίου κυρίου Θεοδώρου Γκίκου του από Μοσχολέως.
  - Μουσαίος Γεώργιος, Κλεάνθου Ευθύμιος (1842), *Συντακτικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, εκ της Δωδεκατόμου *Εγκυκλοπαιδείας* του Αοιδίμου Στ. Κομμητά, νυν το δεύτερον εκ των δοκιμωτέρων Γραμματικών επιδιορθωθέν, και προσθήκαις πολλών υποσημειώσεων, και κανόνων ολοκλήρων επαυξηθέν, εκδίδεται εις τύπον υπό Γεωργίου Μουσαίου και Ευθυμίου Κλεάνθου, έκδοσις Δευτέρα, Εν Κωνσταντινουπόλει, εκ της Πατριαρχικής Τυπογραφίας.
  - Μπαλάνος Βασιλόπουλος (1803), Του Παναιδεσιμοτάτου και Επιστημονικωτάτου Κυρίου Κυρίου Παλάνου Βασιλόπουλου, *Έκθεσις Ακριβεστάτη της Αριθμητικής*, ..., Ενετίσιν: Παρά Πάνω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων, <http://anemi.lib.uoc.gr>.
  - Μπαλάνου Κοσμά ιερέως (1798), *Έκθεσις συνοπτική Αριθμητικής, Άλγεβρας και Χρονολογίας*, ... Εν Βιέννη: Παρά Μαρκ. Πούλιου, Πανεπιστήμιο Κρήτης, «Προοίμιον», σ. 1., <http://anemi.lib.uoc.gr>.

- Ξάνθος Εμμανουήλ (1834), *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας* (πιστή ανατύπωση της πρωτότυπης έκδοσης του 1834), (1996), Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά.
- Πόποβιτς Ευφρονίου Ραφαήλ (1802), *Στοιχεία της Γεωγραφίας εκ πολλών και διαφόρων συγγραφέων ερανισθείσα και ως οίον τε ην ευμεθόδως συντεθείσα παρά του Ευφρονίου Ραφαήλ Πόποβιτς, του της εν Πέστη σχολής των Ελλήνων, χάριν των εν τη αυτού σχολή φιλομαθών και φιλοπόνων νέων*. Εν Πέστη.
- Πύρρος Διονύσιος αρχιμ. (1851), *Επιστολή αυτοσχέδιος και αδελφική του αρχιμανδρίτου Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού προς τους Σεβασμιωτάτους και αγίους Πατέρας και Επιτρόπους της Ιεράς Κοινότητας, όλων των Ευαγών Μοναστηρίων του Αγιωνύμου Όρους του Άθω και προς πάντας τους Αγίους Πατέρας και Αδελφούς των λοιπών Μοναστηρίων και Ασκητών*, Αθήνησιν εκ της τυπογραφίας, Αγιορείτικη Ψηφιακή Βιβλιοθήκη, Η Ευαγγελίστρια - 1^η Αυγούστου 1851.
- Σταγειρίτης Αθανάσιος (1810), *Επιτομή αριθμητικής*, Βιέννη.
- Φαρμακίδης Θεόκλητος (1815-1818), *Στοιχεία της Ελληνικής Γλώσσης εις χρήσιν των Σχολείων της Ελλάδος*, τόμοι 4, Βιέννη.
- Φιλήμονος Ιωάννης (1834), *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, υπό Ιωάννου Φιλήμονος, εκ της τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, εν Ναυπλία.
- Φιλίππιδης Δανιήλ (1817), *Επιτομή των Φιλιππικών του Πομπηίου Τρόγου / νυν πρώτον εκ του λατινικού εις την αιολοδωρικήν ελληνικήν διάλεκτον μεταγλωτισθείσα, και εκδοθείσα παρά του από πειρογράφου της Ρουμουνίας [sic] και προσφωνηθείσα*. Εν Λειψία: Παρά τω Τάουνχιντς, <http://anemi.lib.uoc.gr>.
- Χιώτης Π. (1861), (Επανέκδοση), *Επίτομος Εκκλησιαστική Ιστορία* συντεθείσα παρά Στ. Κομμητά του εκ Φθίας εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών - που περιλαμβάνεται στα *Παιδαγωγικά Μαθήματα* - Έκδοσις Β΄, υπό Σεργίου Φ. Ραφτάνη του Ηπειρώτου, επαυξηθείσα διά προεισαγωγής και αναπληρώσεως υπό Π. Χιώτου, Διδασκάλου της Εκκλησιαστικής Ιστορίας κτλ. στο Λύκειο Ζακύνθου. Εν Ζακύνθω, εκ του Τυπογραφείου: «Ο Παρνασσός» του Σεργίου Χ. Ραφτάνη, Βραβευθέντος δι' Ολυμπιακού αργυρού στεφάνου τω 1859, διευθύνοντος του Ν. Ι. Ταρουσσόπουλου. Αντίγραφο του τόμου βρίσκεται στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ-ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ-ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Α. ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

- *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα* (1996), Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, τόμος τριακοστός τέταρτος.

Β. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος.
- Περιοδικό Σπουδών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (*Balkan Studies*).

Γ. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- «Ερμής ο Λόγιος», Ηλεκτρονική Εφημερίδα: <http://www.logiosermis.net>.
- «Ερμής ο Λόγιος», Anemi.
- Εφημερίδα *Φιλολογικός Τηλέγραφος*, τόμος 6, 15-4-1820, σσ. 48-56.
- Κομμητάς Στέφανος, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοια, προς τους πεπαιδευμένους Έλληνες, *Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών*, Πέμπτη, 13 Ιουλίου 1820, Εν Βουκουρεστίοις.
- Κομμητάς Στέφανος, Σχέδιον περί Ελληνικών Μαθημάτων Ελληνικού Σχολείου, *Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών*, ΙΒ΄, Τη Τρίτη, 15 Ιουνίου 1819.

II ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Α. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αγγελάτος Δ. (1996), *Κομμητάς Στέφανος*, στην Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος τριακοστός τέταρτος, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, σσ. 401-402.
- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ε. (1997), *Οι Ξένοι για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, Ο Ερανιστής*, 21.
- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ε. (1997), «Οι αντιλήψεις των ξένων για τον νεοελληνικό Διαφωτισμό», Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου: Μνήμη Λεάνδρου Βρανούση, *Ερανιστής*, 21, Αθήνα, σσ. 225-247.
- Αγγέλου Άλκης (1999), *Των Φώτων Β'*, Αθήνα.
- Αγγέλου Άλκης, Ηλιού Φίλιππος (1999), (Επιμέλεια), *Μανουήλ Ι. Γεδεών, Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής.
- Αγγέλου Άλκης (1988), *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα: Ερμής, *Νεοελληνικά μελετήματα* αρ. 9.
- Αγγέλου Άλκης (1998), Ο ανεξάντλητος Κοραΐς. Για μια νέα ανάγνωση του έργου του. *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, ένθετο ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ, Αφιέρωμα 29/11, σσ. 14-17.
- Αγγέλου Άλκης (1992), (Επιμέλεια), *Μοισιόδακος του Ιωσήπου, Απολογία*, μέρος πρώτον, Σειρά Αίπος, Τρίτη ανατύπωση, Αθήνα: Ερμής.
- Αγγέλου Άλκης (1976), (Επιμέλεια), *Μοισιόδαξ Ιώσηπος Απολογία*, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, <http://anemi.lib.uoc.gr>.
- Αγγέλου Άλκης (1971), *Οι λόγιοι και ο Αγώνας*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Αγγέλου Άλκης (1963), *Πλάτωνος τύχαι, Η λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα: Ερμής.
- Αθήνη Στέση, Ξούριας Γιάννης (2015), *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, www.kallipos.gr.
- Ακριβόπουλος Κ. (2001), *Το κολλυβαδικό κίνημα. Η τελευταία φιλοκαλική αναγέννηση*, Κατερίνη: Τέρτιος.
- Άμαντος Κωνσταντίνος (1944), *Οι Έλληνες εις την Ρουμανίαν προ του 1821*, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών 19, σσ. 413-434.
- Αναστασιάδης Ξεν. (1926), *Γεωργίου Γενναδίου βίος. Έργα, επιστολαί*, τόμος 2, Παρίσι.
- Αναστασίου Αθανάσιος Αρχιμανδρίτης (2015), *Ο ορθολογισμός και οι συνέπειές του στην ζωή των χριστιανών*, Άγια Μετέωρα: Έκδοση Ιεράς Μονής Αγίου Στεφάνου.
- Ανδρειωμένος Γεώργιος - Καραντζή Χρυσούλα, Οι απόψεις των προδρόμων υπέρ μιας κοινής γλώσσας με αφετηρία τη γλώσσα της λογοτεχνίας: Ρήγας Φεραίος-Ιωάννης Βηλαράς-Αθανάσιος Χριστόπουλος, στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 153-183.
- Ανδρέου Χ., Δεσέρη Χ., Καφαντάρη Α., Τσιπροπούλου Β., Καράβατος Θ. (2002), Στις ρίζες της νευρο-ψυχο-φυσιολογίας, Από την Ελληνική Αρχαιότητα, έως τον 19^ο αιώνα, *Εγκέφαλος*, 39, σσ. 189-197.
- Ανδριώτης Ν. (1992), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας* (τέσσερις μελέτες), Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Ανδριώτης Ν. (1983³), *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.

- Αντωνιάδη-Μπιμπίκου Ελένη (1996), «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα. Ένας προσωρινός απολογισμός» στο: Ελένη Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, *Προβλήματα Ιστορίας, Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά*, Αθήνα.
- Αντωνίου Δαυίδ (2002), *Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση: 1821-1827*, Τεκμηριωτικά Κείμενα, τόμ. Α' (1821-1825), Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Ανωγιάτη - Πέλε Δημητρίου (1989), *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα.
- Αποστολόπουλος Δ. (2009), «Για τους νεολογισμούς του Ευγένιου Βούλγαρη», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, σσ. 445-460.
- Αποστολόπουλος Δ. (2007), *Voltaire, Montesquieu, Réal de Curban. Ουολταίρος, Μοντεσκιού, Ρεάλ. Νεότερες έρευνες για την παρουσία τους στον ελληνικό ιδεολογικό χώρο τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα.
- Αποστολόπουλος Δ. (2003), *Για τους Φαναριώτες. Δοκιμές ερμηνείας και μικρά αναλυτικά*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα: Ερμής.
- Αποστολόπουλος Δ. (1999), «Κοινωνικές διενέξεις και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Κωνσταντινούπολης (μέσα 18^{ου} αι.)», Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996, Κοζάνη, σσ. 15-27.
- Αποστολόπουλος Δ. - Φραγκίσκου Ε. (1998), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945-1995*, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΙΕ/ΙΝΕ.
- Αποστολόπουλος Δ. (1995), *Οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετά την Άλωση*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιδρύματος Γουλανδρή-Χορν.
- Αποστολόπουλος Δ. (1989), *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα.
- Αραβαντινού Π. (1960), *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, Εισαγωγή-Επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Ιωάννινα.
- Αραμπατζής Χρ. (2000), *Ο άγιος Αθανάσιος Πάριος στην ιστορική και θεολογική έρευνα, στο: Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, 29 Σεπτεμβρίου - 4 Οκτωβρίου 1998, Πάρος, σσ. 73-86.
- Αραμπατζής Χρ. (2006), «Άγνωστες ειδήσεις περί του Αγίου Μακαρίου Νοταρά μέσα από την ανέκδοτη αλληλογραφία του αγίου Αθανασίου του Παρίου», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: *Ο άγιος Μακάριος (ο Νοταράς) Μητροπολίτης Κορίνθου και ο περίγυρός του*, Αθήνα, σσ. 385-408.
- Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά 1, Άπαντα*, Εισαγωγή, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Αναστασία-Μαρία Καραστάθη, 1992, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, 199 - Οι Έλληνες.
- Αριστοτέλης *Άπαντα, Μετά τα φυσικά Α'*, τόμος 10^{ος}, Μετάφραση: Αναστασία-Μαρία Καραστάθη, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», 14, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, 1992, 987a.
- Αριστοτέλης, *Άπαντα, Όργανον 2, Τοπικών ΑΒΓΔΕ*, Τόμος 24^{ος}, Εισαγωγή-Μετάφραση: Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, 1992, 100a.
- Αριστοτέλης, *Άπαντα, Όργανον 5, Αναλυτικών Ύστερων ΑΒ*, Τόμος 27^{ος}, Εισαγωγή-Μετάφραση: Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, 1992, 71b, σσ. 18-19.
- Αργυρίου Α. (1980), *Ιδεολογικά ρεύματα στους κόλπους του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Λάρισα.
- Αργυροπούλου Ρωξάνη, Άννα Ταμπάκη (2011), «Νεοελληνικός Διαφωτισμός- Γεωγραφική και πολιτισμική πολυμέρεια», <https://www.academia.edu>, πρόσβαση: 7 Οκτωβρίου 2015.
- Αργυροπούλου Ρωξάνη Δ., Παναγιώτης Κωδικάς: ο πρώτος αντικοραϊστής, στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 141-151.

- Αργυροπούλου Ρωξάνη Δ. (2003), *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον ρομαντισμό*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Αργυροπούλου Ρωξάνη Δ. (2003)², *Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Αργυροπούλου Ρωξάνη Δ. (2004), *Προσεγγίσεις της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Αργυροπούλου Ρ. Δ. (2001), Οι Ελληνικές Ακαδημίες του Βουκουρεστίου και του Ιασίου. Ιστορικά, Αθήνα, Εκδόσεις *Ελευθεροτυπία*, τ. 9, σσ. 26-29.
- Αργυροπούλου Ρ. Δ. (1996), Κωδρικάς Παναγιώτης, στην *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τόμος τριακοστός τέταρτος, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος.
- Αργυροπούλου Ρ. (1983), «Στοιχεία της αστικής ιδεολογίας του ΙΗ' αιώνα στα προλεγόμενα των φιλοσοφικών βιβλίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών: Το Βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Αθήνα, σσ. 239-246.
- Αργυροπούλου Ρ. (1974), «Τα «Στοιχεία Ηθικής» του Βενιαμίν Λεσβίου και η παιδεία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης», *Παρνασσός* 14, σσ. 428-432.
- Αργυροπούλου Ρ. (1973), «Ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας ως φιλόσοφος», *Σύνοψις της Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Κέντρο Ερέυνης Ελληνικής Φιλοσοφίας Ακαδημίας Αθηνών, σσ. 223-242.
- Βαγιακάκος Δικαίος Β., *Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις (1848-1941) Βίος και Έργον*, στο: Γεώργιος Χατζιδάκις Ν. (1977), *Γλωσσολογικά Έρευναι*, Τόμος Β', Εν Αθήναις: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού Λεξικογραφικών Δελτίων, Παράρτημα 2.
- Βακαλόπουλος Α. (1990), *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Βακαλόπουλος Απόστολος (1980), *Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη.
- Βακαλόπουλος Α. (1973), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία (1669-1812). Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του γένους*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη.
- Βακαλόπουλος Απόστολος (1969), *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη.
- Βακουφτή Δ. (1985), «Παλίρροιες. Από το ανέκδοτο χειρόγραφο του Ευγένιου Βούλγαρη», *Πρακτικά Συνεδρίου: Οι φυσικές επιστήμες στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θεσσαλία πριν την Επανάσταση*, Λάρισα, σσ. 106-110.
- Βαληνδράς Ν. (1995), «Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος», *Εκκλησία* 13, σσ. 535-536.
- Βαρελλά Ευαγγελία (1994), «Εγχειρίδια φυσικών επιστημών στη Θεσσαλονίκη κατά το μεταίχμιο ΙΗ' και ΙΘ' αιώνος. Μια κριτική προσέγγιση», ΣΤ' Επιστημονικό Συμπόσιο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Οθωμανική περίοδος 1430-1912, (Ιερά Μονή Βλατάδων 9-11 Νοεμβρίου 1994), Θεσσαλονίκη, σσ. 187-200.
- Βαρελλά Ευαγγελία (1989), «Οι θεολογικές προϋποθέσεις και οι πρακτικές εφαρμογές των φυσικών επιστημών κατά του λόγιους της Θεσσαλονίκης (ΙΑ' - ΙΕ' αιώνες)», *Κληρονομία* 21, σσ. 115-132.
- Βαρμάζης Ν. (1992), *Η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία ως πρόβλημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Βερεμής Θ. (1997), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα.
- Βερίτης Γ. (1943), Το αναμορφωτικό κίνημα των Κολλυβάδων και οι δύο Αλέξανδροι της Σκιάθου, *Ακτίνες*, Έτος Στ', Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος, τεύχος 36, Αθήναι, σσ. 99-110.
- Βερναρδάκη Δημητρίου (1884), *Ψευδαττικισμού Έλεγχος*, Αθήναι: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη.

- Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ά. (1981), *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση οδό»*, Εισαγωγή-επιμέλεια Εμμ. Ι. Μοσχονάς, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Vincenzo Rotolo (1984), «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή. Ιδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα», Διήμερο Κοραή: *Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, Αθήνα, σσ. 45-48.
- Βλαστός Γρ. (1994), *Πλατωνικές μελέτες*, Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Βλαχάκης Γεώργιος (2009), «Πόσοι Ευγένιοι, πόσοι Θεοτόκαι άλλο δεν έμελλον ήδη να περιπολώνται περί ημών. Συνάφειες, αποκλίσεις και επιδράσεις της επιστημονικής σκέψης των δυο Κερκυραίων λογίων», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, σσ. 47-62.
- Βλαχάκης Γεώργιος (2003), *Καράς Ιωάννης, Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Βλαχάκης Γ. Ν. (1999), Η συμβολή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στην επιστήμη, στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα στην Ελλάδα. *Historia Scientiarum* 37.
- Βλαχάκης Γεώργιος (1990), *Η Φυσική του Νικηφόρου θεοτόκη, σταθμός στην επιστημονική σκέψη τον 18^ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.
- Βλαχάκης Γιώργος Ν. (2006), *Επιστημονικές διαμάχες, ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και προσωπικές έριδες από τον 18^ο έως τον 20^ο αι. στον ελληνικό πνευματικό χώρο*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, *ΚΡΙΤΙΚΗ/ΕΠΙΣΤΗΜΗ* 4, σσ. 57-75.
- Βλαχάκος Πέτρος, Ράπτης Γεώργιος (2003), *Μετάφραση: Ξενοφώντος Αγησίλαος - Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, Κλασική-Βυζαντινή Γραμματεία, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις: Ζήτηρος.
- Βογιατζίδης Ι. Κ. (1926), «Αι Ελληνικά Κοινότητες της Αυστροουγγαρίας», *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος*, σσ. 71-78.
- Βρανούσης Λ. (1975), Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΑ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σσ. 433-451.
- Βρεττός Ι. (2005), *Θεωρίες της Αγωγής, Johann Heinrich Pestalozzi-Αδαμάντιος Κοραής*, (τόμος Β΄), Αθήνα.
- Βώρος Φ. (1983), *Δοκίμια Εισαγωγής στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, Αθήνα.
- Γαβρόγλου Κώστας (1997), «Η αποδοχή των επιστημονικών ιδεών και η απόρριψη του επιστημονικού λόγου στο έργο των Ελλήνων λογίων του Νεοελληνικού διαφωτισμού», Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου: *Οι επιστήμες στον Ελληνικό χώρο*, 2 - 3 Ιουνίου 1995, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα: Εκδόσεις Τροχαλία, σσ. 39-48.
- Γαβρόγλου Κ. (1995), Οι Επιστήμες στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και προβλήματα ερμηνείας, *Νεύσις* 3, σσ. 75-86.
- Γαλάνης Ιωάννης (2001), *Βιβλικές Ερμηνευτικές και Θεολογικές Μελέτες*, Β. Β. 20, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά.
- Γαλίτης Αντώνιος (1986), *Φιλοκαλία των Ιερών Νηπτικών*, Τέταρτος τόμος, Αθήνα: Εκδόσεις Το περιβόλι της Παναγίας.
- Γάλλος Κων/νος (2003), *Εκκλησία, Σχολεία και επιστήμη κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας*, Βιβλιοθήκη «Πορφυρογέννητος», <http://www.Apostoliki-diakonia.gr>, Πρόσβαση στις 8 Σεπτεμβρίου 2015.
- Γεδεών Μ. Ι. (1976), *Η διανοητική κίνηση του έθνους, κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα*, εκδοτική φροντίδα Α. Αγγέλου, Φ. Ηλιού, Αθήνα: Εκδόσεις: Ερμής.
- Γεωργούλης Κ. Δ. (2000), *Πλάτωνος Πολιτεία*, Αθήνα: Εκδόσεις: Ι. Σιδέρη, γ΄ έκδοση.
- Γεωργούλης Κ. Δ. (1975), *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, τόμος τρίτος, Αθήνα: Εκδόσεις Ν. Παπαδήμα.

- Γεωργούλης Κ. Δ. (1963), *Πλάτωνος Πολιτεία - Περί δικαίου Πολιτικός*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος «Ι. Σιδέρης».
- Γιαγκόπουλος Α. Ι., (1997), *Ο Αττικός Πεζός Λόγος - Δομή και Σύνταξη*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Γιανναράς Χρ. (1992), *Ορθοδοξία και Δύση*, Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος.
- Γιαννιός Γεώργιος και π. Ιωάννης Παππάς (2000), *Οδοιπορικό στην ιστορία του χωριού Κοκκωτοί και του Ι. Ν. Αγίας Παρασκευής*, Κοκκωτοί και Αχαιοφθιωτικά Γ', Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών, Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας, 13-15 Οκτωβρίου 2000, Β' Τόμος, Δήμος Αλμυρού.
- Γιαννίτσης Κωνσταντίνος (2014), *Ιστορικό Χρονικό της Κώμης των Κωφών*, στα Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «*Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά*» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 45-60.
- Γιέφτις Αθανάσιος (2007), (πρ. Επίσκοπος Ζαχλουμίου και Ερζεγοβίνης), *Χριστός, η Χώρα των Ζώντων*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίνδικτος.
- Γκόλτσης Ιωάννης (2014), *Στεφάνου Κομμητά, «Ιερά Κατήχησις»*, θεολογική επισκόπηση, στα Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «*Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά*» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 45-60.
- Γκουντάρας Κωνσταντίνος (1993), «Στέφανος Κομμητάς: Ένας λόγιος από την Επαρχία Αλμυρού», *Ρόπτρο*, 2, Αλμυρός, σσ. 173-176.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη Αθανασία (2006), Το πρόβλημα της μεθόδου στο φιλοσοφικό και μεταφραστικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη, στο: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, 2009, σσ. 509-524.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη Αθανασία (2001), *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη Αθανασία (1989), *Νεοελληνική αισθητική και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Αθήνα.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη Α. (1999), «Ηθικό κάλλος και «ωραία ψυχή» στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό: απόπειρα μιας νέας ανάγνωσης της νεοελληνικής αισθητικής», Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη, σσ. 59-79.
- Γούδας Αν. (1870), *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τομ. Β', εν Αθήναις.
- Γρηγοριάδου Σοφία (2002), *Η ορθόδοξη σκέψη στον Αδαμάντιο Κοραή*, Αθήνα: Έκδοση Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων βιβλίων.
- Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας*, Τόμος 1^{ος}, Λόγοι Αποδεικτικοί Δύο, Περί Εκπορεύσεως Του Αγίου Πνεύματος, Έκδοση Δεύτερη, (1981), Θεσσαλονίκη: Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς».

- Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας*, Τόμος 2^{ος}, Υπέρ των Ιερών Ήσυχάζοντων, Έκδοση Δεύτερη, (1999), Θεσσαλονίκη: Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς».
- Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας* Τόμος 3^{ος}, (1983), Πραγματεΐαι Δογματικάι και Ομολογιακαί, Θεσσαλονίκη: Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς».
- Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας* Τόμος 6^{ος}, Προς Ακίνδυνον Λόγοι Αντιρρητικοί (Δ'-Ζ'), Έκδοση Δεύτερη, (1981), Θεσσαλονίκη: Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς».
- Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας*, Τόμος 8^{ος}, Εκατόν Πεντήκοντα Κεφάλαια, Ασκητική Γραμματεία, Ευχές, (1994), Θεσσαλονίκη: Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς».
- Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας*, Τόμος 9^{ος}, Ομιλίες (Α'-Κ'), Έκδοση Τρίτη, (2004), Θεσσαλονίκη: Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς».
- Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας*, Τόμος 10^{ος}, Ομιλίες (ΚΑ' - ΜΒ'), Θεσσαλονίκη: Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς».
- Γρηγορίου του Παλαμά Έργα, *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας* (2009), Τόμος 11^{ος}, (2008), Ομιλίες (ΜΓ'-ΞΓ'), Θεσσαλονίκη: Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς».
- Γριτσόπουλου Τ. (1972), «Γεώργιος Ζαβίρας, ο Σιατιστεύς, θεράπων του Λογίου Ερμού και του Κερδώου», *Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, σσ. 135-184.
- Γρυπάρης Ι. (1983), Μετάφραση: *Πλάτων, Πολιτεία*, Αθήνα: Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος.
- Γώγος Γρηγόριος (1884), «Η εν Πέστη της Ουγγαρίας Ορθόδοξος Ελληνική Κοινότης και Εκκλησία», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 4, σσ. 339-344.
- Δαρόπουλος Απόστολος (2014), Η Παλαιά και Νέα Γεωγραφία του λόγιου Στ. Κομμητά, στα Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 205-216.
- Δασκαλάκης Απ. (1954-1955), «Οι Έλληνες λόγιοι της προεπαναστατικής περιόδου», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 5, σσ. 190-191.
- Δασκαλάκης Απ. (1966), *Κοραΐς και Κοδρικάς, Η μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων (1815-1821)*. Εν παραρτήματι τα κείμενα της διαμάχης, Αθήναι.
- Δασκαλάκης Απ. (1967), «Ο πνευματικός βίος του Νεότερου Ελληνισμού ως παράγων του πολιτισμού των βαλκανικών λαών», *Παρνασσός* 9, σσ. 241-257.
- Δελλής Ιωάννης Γ. (2014), *Όψεις προβληματισμού περί παιδείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Δελλής Ι. (2009), «Η σύλληψη της «Μεταφυσικής» στον Ευγένιο Βούλγαρη και τα αρχαιολογικά και ευρωπαϊκά πρότυπά της», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα: Εκδόσεις: Κανάκη, σσ. 477-492.
- Δελλής Ι. (2005), «Ευγενίου Βουλγάρεως. Διασάφησις περί του πού παράδεισος και πού κόλασις και τι εστί ταύτα. Εισαγωγή, έκδοση, σχολιασμός», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 10.
- Δελλής Ι. (2000), «Καρτεσιανές γνωσιολογικές απόψεις στη «Λογική» του Ε. Βούλγαρη», *Ορθοδοξία και Οικουμένη*, Χαριστήριος Τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α', Αθήνα: Ακρίτας, σσ. 285-300.

- Δελλής Ι. (2002), «Οι επιδράσεις των ιδεών του Voltaire και του J. Locke στο Σχεδιάσμα περί Ανεξιθρησκείας του Ε. Βούλγαρη», *Ελληνικά* 52, σσ. 79-102.
- Δεσποτόπουλος Κ. Ι. (1982), *Φιλοσοφία της Ιστορίας του Πλάτωνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Δετοράκης Θ. (2000), «Η Γλώσσα των Πατέρων της Εκκλησίας» στο: Μ. Ζ. Κοπιδάκης (Επιμέλεια), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα.
- Δημαράς Κ. Θ. (2002), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής.
- Δημαράς Κ. Θ. (2000), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 9^η έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
- Δημαράς Κ. Θ. (1998), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, έβδομη έκδοση, 2. Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα.
- Δημαράς Κ. Θ. (1992), *Ιστορικά Φροντίσματα, Α'. Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Αθήνα: Εκδόσεις Πορεία.
- Δημαράς Κ. Θ. (1986), (Επιμέλεια), *Αδαμαντίου Κοραή Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η Αυτοβιογραφία του*, τόμος Α', Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Δημαράς Κ. Θ. (1984), (Επιμέλεια), *Κοραής, Αδαμάντιος: Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*, τόμος πρώτος, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Δημαράς Κ. Θ. (1980²), «Το σχήμα του Διαφωτισμού», *Ελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής.
- Δημαράς Κ. Θ. (1980), Επανέκδοση με προλεγόμενα: Κουμανούδης Στ. (1900), *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, εν Αθήναις, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής.
- Δημαράς Κ. Θ. (1980²), «Ο Κοραής και η εποχή του», *Ελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής.
- Δημαράς Κ. Θ. (1978), «Η νέα ελληνική συνείδηση και τα ιστορικά της στον ΙΘ' αιώνα. Θέσεις, αντιθέσεις, συγκερασμός», *Δελτίο Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* 2, σσ. 15-19.
- Δημαράς Κ. Θ. (1977), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Νεοελληνικά Μελετήματα 2, Αθήνα.
- Δημαράς Κ. Θ. (1966), *Κοραής Αδαμάντιος, Αλληλογραφία, (1799-1809)*, τόμος δεύτερος, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Νέα Ελληνικά Κείμενα, Επιστασία, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Δημαράς Κ. Θ. (1952), *Εκλογή Επιστολών Αδαμαντίου Κοραή*, Σχόλια και Επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά, Αθήναι.
- Δημαράς Αλ. (2013), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το ανακοπτόμενο άλμα, τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833 - 2000*, (Επιμέλεια έκδοσης Β. Βασιλού - Παπαγεωργίου), Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Δήμας Π. (2000), *Η Ελληνική Φιλοσοφία από την Αρχαιότητα έως τον 20ό Αιώνα*, Πάτρα: Εκδόσεις ΕΑΠ.
- Δημηρούλης Δημήτριος, Εμμανουήλ Ροΐδης - Κωνσταντίνος Καβάφης - Γεώργιος Σεφέρης, στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 365-395.
- Δημητρακόπουλος Α. (1871), *Προσθήκαι και διορθώσεις εις την «Νεοελληνικήν Φιλολογίαν» Κωνσταντίνου Σάθα*, Λειψία.
- Διαλέτης Δ., Ματσόπουλος Ν. (1988), Ορισμένες Πλευρές της Κοσμολογικής Αντίληψης του Ευγενίου Βουλγάρεως. Συνέδριο *Οι θετικές επιστήμες στην περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, 22-24 Απριλίου 1988 Αθήνα: Ίδρυμα Ευγενίδου.

- Διζικιρίκης Γεώργιος (1985), *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το ευρωπαϊκό πνεύμα 1750-1821*, Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιππότη.
- Δημητρακόπουλος Ι. Α. (2011), Βιβλιοκρισία του Ευγενίου Βουλγάρεως: *Λογική, Προλεγόμενα*, Επιμέλεια, Ευρετήρια, Κ. Θ. Πέτσος Ιωάννινα Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Κριτικά, 7.
- Δημητρακόπουλος Κ. Ι. (2007), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογικής*, Αθήνα.
- Δημητρακόπουλος Φ. (1996), *Βυζάντιο και νεοελληνική διανόηση στα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης.
- Δημητριάδης Ευάγγελος Π., «Η αναγέννηση των οικισμών του Ελληνικού χώρου κατά την όψιμη Τουρκοκρατία» στο: Αλέξανδρος - Φαίδων Λαγόπουλος (2004), (Επιμέλεια), *Ιστορία της Ελληνικής Πόλης*, Αθήνα.
- Δημητριάδης Ευάγγελος Π., Τσότσος Γεώργιος (2002), «Η ιστορική γεωγραφία της ελληνικής διασποράς στη βόρεια Βαλκανική και τις παραδουνάβιες χώρες (17^{ος}-19^{ος} αι.). Μια πρώτη χαρτογράφηση», Β' Διαβαλκανικό Συνέδριο. *Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς*, Πρακτικά, Κομοτηνή, σσ. 183-197.
- Δημητριάδης Ευάγγελος Π. (1995), *Ιστορία της πόλης και της πολεοδομίας. Ευρωπαϊκοί πολιτισμοί. Μυκηναϊκοί χρόνοι ως τις αρχές του 20ού αι.*, Θεσσαλονίκη.
- Διαλησμά Κυριακή, Δρουκόπουλος Άρης, Κουτρομπέλη Ευαγγελία, Χρυσάφης Γεράσιμος, *Αρχαίοι Έλληνες Ιστοριογράφοι (Ξενοφών, Θουκυδίδης), Ξενοφώντος Αγησίλαος*, Α' Τάξη Γενικού Λυκείου, Τόμος 2^{ος}, Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Διαμαντούρος Νικηφόρος (2002), *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Διονυσιάτης Θεόκλητος (2009⁵), *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, ο Βίος και τα Έργα του (1749-1809)*, Πέμπτη έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου.
- Διονυσόπουλου Δ. (2009), «Η συμβολή του Ευγένιου Βούλγαρη στην ανάπτυξη της Αστρονομίας στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Οι περί κενού αντιλήψεις του: επιστημολογικές προσεγγίσεις», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα ιστορία, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, σσ. 89-110.
- Ενεπεκίδης Πολυχρόνης Κ. (1967), *Κοραής, Κούμας, Κάλβος, Αν. Γαζής, Ούγος Φώσκολος, Αν Δάνδολος, Β. Κόπιταρ, Ελληνικός τύπος και τυπογραφία της Βιέννης 1790-1821, Πηγαί και έρευναι περί της Ιστορίας του Ελληνισμού από του 1453*, τόμος δεύτερος, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ».
- Ενεπεκίδης Πολυχρόνης (1960), *Συμβολαί εις την μυστικήν πολιτικήν και πνευματικήν κίνησιν των Ελλήνων της Βιέννης προ της Επαναστάσεως*, Βερολίνον, Αθήνα.
- Ευαγγελίδης Τρύφων (1936), *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τόμος Ι, Αθήναι.
- Ευαγγελίδης Τρύφων (1930), *Οι επισημότεροι των Ελλήνων λογίων από του ΙΕ' αιώνα μέχρι σήμερα*, Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1930, τόμος Ε', Αθήναι.
- Ευστρατιάδης Σ. (1997²), *Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου και η κοινότης των Ελλήνων Οθωμανών Υπηκόων*, Αθήνα.
- Γριτσόπουλος Τ. (1972), (Επιμέλεια-Εισαγωγή-Ευρετήριο), (ανατύπωση), *Ζαβίρας Γεώργιος, Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, [χρόνος συγγραφής 1790-1804. α' έκδοση 1782], Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, <http://anemi.lib.uoc.gr>.
- Ζαχαρόπουλος Νικόλαος (1998), *Η Παιδεία στην Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναράς.
- Ζαχαρόπουλος Ν. (1984), *Η πνευματική κίνηση του ΙΗ' αιώνα στον ελληνικό χώρο μέσα από τη χειρόγραφη παράδοση (έκδοση ανέκδοτων λυτών χειρογράφων)*, Θεσσαλονίκη.

- Ζαχαρόπουλος Νικόλαος (1974), *Γρηγόριος Ε΄. Σαφής έκφρασις της εκκλησιαστικής πολιτικής επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη.
- Ζαχαρόπουλος Ν. (1970), *Σέργιος Μακραίος. Ο διδάσκαλος των επιστημών εν τη Πατριαρχική Ακαδημία*, Θεσσαλονίκη, [ανάτυπο από το περ. Γρηγόριος ο Παλαμάς].
- Ζήσης Θ. (2000), «Ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς στα συγγράμματα και στη διδασκαλία του αγίου Αθανασίου του Παρίου», Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: *Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*, Πάρος, σσ. 327-343.
- Ζήσης Θ. (2004), *Κολλυβαδικά. Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης. Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*, Βρυέννιος, Θεσσαλονίκη.
- Ζήσης Θεόδωρος (1994), *Φραγκέψαμε. Η ευρωπαϊκή μας αιχμαλωσία*, Σειρά: Φίλη Ορθοδοξία, Θεσσαλονίκη.
- Ζιάκας Θεόδωρος (2005²), *Αυτοείδωλον εγενόμην*, Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα (1986), *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα 1830-1893*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σσ. 33-72.
- Ζώρας Γεώργιος Θ. (1967), «Ο Κομμητάς και το Γυμνάσιον του Βουκουρεστίου», *Ανέκδοτα κείμενα εκ του κώδικος 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι.
- Ζώρας Γεώργιος Θ. (1975), «Στέφανου Κομμητά ανέκδοτοι επιστολαί», *Παρνασσός* 17, σσ. 277-297.
- Ζώρας Γεώργιος Θ. (1971), *Στέφανου Κομμητά, Επιστολαί περί γλώσσης και παιδείας*, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι.
- Ζώρας Γεώργιος Θ. (1971), «Στέφανου Κομμητά, Επιστολαί περί γλώσσης και παιδείας», *Παρνασσός* 13, σσ. 635-650.
- Ζώρας Γεώργιος Θ. (1968), «Ο Στέφανος Κομμητάς και το γλωσσικόν ζήτημα», *Παρνασσός* 10, σσ. 90-101.
- Ζώρας Γεώργιος Θ. (1975), «Στέφανου Κομμητά ανέκδοτοι επιστολαί», Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι.
- Ζώρας Γεώργιος Θ. (1968), *Κομμητά προς Δούκαν επιστολή Αντικοραϊκή*, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι.
- Ζώρας Γεώργιος Θ. (1968), *Ο Στέφανος Κομμητάς και το Γλωσσικό Ζήτημα*, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι.
- Ζώρας Γεώργιος Θ. (1967), «Στέφανου Κομμητά, Επιστολή περί της Γλώσσης», Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι.
- Ζώρας Γεώργιος Θ. (1967), «Ο Κομμητάς και το Γυμνάσιον του Βουκουρεστίου», *Παρνασσός* 9, σσ. 393-408.
- Ζώρας Γεώργιος Θ. (1967), «Το εν Βουκουρεστίω Ελληνικόν Θέατρον και η συμβολή του Στέφανου Κομμητά», *Παρνασσός* 9, σσ. 503-510.
- Ζώρας Γ. Θ. (1967), *Άγνωστος επιστολή Κομμητά προς Κούμαν περί Γλώσσης*, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, τόμος VIV, σσ. 49-70.
- Ζώρα Γ. Θ. - Μπουμπουλίδου Φ. (1964), *Κατάλογος χειρόγραφων κωδίκων Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήναι.
- Ηλιού Φ. (1999), «Βιβλία με συνδρομητές II. Από τα χρόνια της Επαναστάσεως έως το 1832», *Ο Ερανιστής* 22.
- Ηλιού Φ. (1986), *Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός, ΕΜΝΕ-Μνήμων*, Αθήνα.
- Ηλιού Φ. (1980), «Βιβλία με συνδρομητές (1749-1821)». Νέα στοιχεία, *Ο Ερανιστής* 16, σσ. 285-295.

- Ηλιού Φ. (1978), «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Νεωτεριστικές προκλήσεις και παραδοσιακές αντιστάσεις», *Δελτίο Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* 2, σσ. 107-113.
- Ηλιού Φ. (1978), «Στην τροχιά των Ιδεολόγων. Κοραΐς-Dannou-Φουρναράκης», *Χιακά Χρονικά* 10, σσ. 36-68.
- Ηλιού Φ. (1975), «Βιβλία με σύνδρομητές. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», *Ο Ερανιστής* 12, σσ. 101-179.
- Ηλιού Φ. (1973), *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α'. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του E. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα: Διογένης.
- Ηλιού Φίλιππος (1986), *Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός, Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, δεύτερη έκδοση, συμπληρωμένη, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Μνήμων, Αθήνα.
- Ηλιού Φίλιππος (1988), *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου*, Αθήνα: Εκδόσεις Πορεία.
- Ήμελλου Στ. (2000), «Αθανασίου του Παρίου "Περί παραδόσεως"», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*, Πάρος, σσ. 415-426.
- Θαβώρης Αντώνιος, *Οι απαρχές του γλωσσικού ζητήματος: Αττικισμός-Γλωσσική διμορφία*, στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 47-55.
- Θαβώρης Αντώνιος, *Επίσημη έναρξη του γλωσσικού ζητήματος: Ιώσηπος Μοισιόδαξ-Ευγένιος Βούλγαρης*, στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 57-69.
- Θαβώρης Αντώνιος, *Από τη γλωσσηματική (ιδιωματική) γλώσσα στην αιρετή γλώσσα (Καθαρεύουσα): Δημήτριος Καταρτζής-Λάμπρος Φωτιάδης, Δανιήλ Φιλιππίδης-Γρηγόρης Κωνσταντάς*, στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 71-81.
- Θανάσας Π. (1999), «Φαίδων 96a-102a: Μια φιλοσοφική αυτοβιογραφία», *Δευκαλίων*, τ. 17, σσ. 5-22.
- Θεοδωρίδης Χ. (1982), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Δεύτερη έκδοση, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Θεοδωρακόπουλος Ι. Ν. (2000), *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, 6η έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.
- Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (1965), Λήμμα: *Κολλυβάδες Πατέρες*, Τόμος 7^{ος}, Αθήνα: Εκδόσεις Αθ. Μαρτίνο.
- Θωμαΐδης Γ. (1981), «Ιστορική αναδρομή στους μιγαδικούς αριθμούς», *Μαθηματική Επιθεώρηση* 21, σσ. 95-110.
- Ιδρωμένου Μ. (2010), *Ορθόδοξη Εκκλησία και Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Σπουδή στον Βενιαμίν Λέσβιο*, Μυτιλήνη.
- Ιδρωμένου Μ., Παναγιώτης Παλαμάς (2004), *Αθανάσιος Πάριος. Διδάσκαλοι της Παλαμαΐας και Αθωνιάδας Σχολής*, Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας της Ιστορικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας Δυτικής Στερεάς Ελλάδος, τ. Β', Αργίνιο, σσ. 854-859.
- Ιδρωμένου Μ. (1999), «Ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης και η ορθόδοξη πνευματικότητα. Μικρό σχόλιο», *Παριανά τεύχος* 73 (Απρίλιος - Ιούνιος), σσ. 133-136.
- Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (1964), Ανατύπωση: Τριανταφυλλίδης Μ., *Μικρή νεοελληνική γραμματική*, Θεσσαλονίκη.
- Καλαμάτας Α. (2010), *Ορθόδοξη Εκκλησία και Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Σπουδή στον Βενιαμίν Λέσβιο*, Μυτιλήνη.

- Καλαμάτας Α. (2003), *Ευγένιος Βούλγαρις (1716-1806), Σκιαγράφηση των πολιτισμικών αλλαγών και των ιδεολογικών ζυμώσεων στον 18^ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη.
- Καλαντζής Κώστας (1973), «Στέφανος Κομμητάς, ο μεγάλος Δάσκαλος του Γένους 1770-1833», Έκδοση Νομαρχίας Μαγνησίας, στο: *Μορφαί της Μαγνησίας*, Βόλος, σσ. 149-157.
- Καλλιακμάνης Β. (2000), «Η διδασκαλία περί συχνής θείας μεταλήψεως κατά τον άγιο Αθανάσιο Πάριο», Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: *Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*, Πάρος, σσ. 317-326.
- Καλινδέρη Μ. (1958), *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη.
- Κάλφας Β. - Ζωγραφίδης Γ. (2006), *Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Κάλφας Βασίλης (2009), Η γλώσσα του Αριστοτέλη, ΕΛΕΤΟ - 7^ο Συνέδριο «Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία» Αθήνα, 22-24 Οκτωβρίου 2009.
- Κακριδής Ι. Θ. (1990), Νεοελληνικός λόγος, *Φιλολόγος*, 59, σσ. 4-13.
- Κακριδής Ι. Θ. (1927), Το πρόβλημα της ορθογραφίας μας, *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*.
- Κάλφας Βασίλης (2015), *Η Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Κανδηλώρος Τάκης (1906), *Ιστορία του Εθνομάρτυρος Γρηγορίου Ε΄*, Αθήνα.
- Κανδηλώρος Τάκης (1926), *Η Φιλική Εταιρεία (1814-1821)*, Αθήνα.
- Κανελλόπουλος Παναγιώτης (1998), *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, Αθήνα: Εκδόσεις Δ. Γιαλλέλης.
- Καραγεώργος Βασίλειος (1984), *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η Ευρώπη*, Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις Στεφ. Βασιλόπουλος.
- Καραγεωργούδης Εμ. (2000), «Πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες στην Ευρώπη και στην Ανατολή και η στάση του αγίου Αθανασίου του Παρίου», Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: *Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*, Πάρος, σσ. 355-362.
- Καραγεώργος Βασίλειος (1984), *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η Ευρώπη*, Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις Στεφ. Βασιλόπουλος.
- Καραθανάσης Αθανάσιος (2003), *Ο ελληνικός κόσμος στα Βαλκάνια και τη Ρωσία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη.
- Καραθανάσης Ε. Αθανάσιος (2014), Ο Στέφανος Κομμητάς στο Βουκουρέστι, στα Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «*Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά*» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 129-132.
- Καραθανάσης Αθανάσιος (2003), *Ο Ελληνισμός της Τρανσυλβανίας - Η πνευματική, εθνική και εκκλησιαστική ζωή των δύο ελληνικών εμπορικών κοινοτήτων του Σιμπίου και του Μπρασόβου, 18^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις HP publications.
- Καραθανάσης Αθανάσιος (2000), «Το διδακτικό έργο του Αθανασίου Παρίου στη Θεσσαλονίκη και την Χίο», Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: *Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*, Πάρος, σσ. 101-118.
- Καραθανάσης Αθανάσιος (1999), «Ο άγιος Αθανάσιος Πάριος και ο Ορθόδοξος Φωτισμός. Ένα συνέδριο δυο εκδόσεις», *Θεολογία* 70, σσ. 158-170.
- Καραθανάσης Αθανάσιος (1991), Η τρίσημη Ενότητα του Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη.

- Καραθανάσης Αθανάσιος (1984), «Σχεδιάγραμμα για την εκκλησιαστική ρητορική κατά την Τουρκοκρατία (16^{ος}-19^{ος} αι.)», στον τόμο *Χαριστείον Σεραφείμ Τίκα*, Θεσσαλονίκη, σσ. 613-628.
- Καραθανάσης Αθανάσιος (1982), *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριώτικη περίοδο*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Καρακώστα Κωνσταντίνα (2009), *Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν* στην κοιλάδα του ποταμού Σίνβα, Οι εγκαταστάσεις των Μοσχοπολιτών στο Μίσκολτς μέσα από το κρατικό αρχείο της ουγγρικής πόλης, *Μακεδονικά*, τόμος 38^{ος}, Θεσσαλονίκη: Σύγγραμμα περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
- Καραμανίδου Άννα (2008), «Ευγένιος Βούλγαρης και Παπισμός», Πρακτικά Διορθόδοξου Επιστημονικού Συνεδρίου: *Οικουμενισμός. Γένεση - Προσδοκίες - Διαψεύσεις*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θεοδρομία σσ. 441-458.
- Καραμπελιάς Γεώργιος (2009), *Κοραής και Γρηγόριος Ε΄. Κοινωνικές συγκρούσεις και Διαφωτισμός στην Προεπαναστατική Σμύρνη (1788-1820)*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Καράς Γιάννης (2003), (Επιμέλεια), *Οι Επιστήμες στην Νεοελληνική Αναγέννηση, στο: Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Μεταίχμιο-Επιστήμες.
- Καράς Γιάννης (2001), *Η Ελληνική επιστήμη και ο βαλκανικός χώρος (18^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, Αθήνα: Εκδόσεις Δαίδαλος, Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Καράς Γιάννης (2000), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός ή Νεοελληνική Αναγέννηση, Τα νέα του ΚΕΝΕΦ*, σσ. 1-3.
- Καράς Γιάννης (1999), *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης. Από την παραδοσιακή στη νεώτερη επιστημονική σκέψη*, Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΝΕ.
- Καράς Γιάννης (1999), «Η μελέτη της ύλης κατά την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης έκφραση ενός νέου επιστημονικού πνεύματος», Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη, σσ. 181-205.
- Καράς Γιάννης (1996), *Ιστορία των Επιστημών. Νεοελληνική Βιβλιογραφία*, Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα.
- Καράς Γιάννης (1996), «Η νευτώνεια φυσική και η φυσική σκέψη κατά την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου: *Η νευτώνεια φυσική και η διάδοσή της στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο*, Αθήνα, σσ. 21-32.
- Καράς Γιάννης (1994), «Κοσμολογικές αντιλήψεις κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Κοσμολογία. Υποθέσεις και Θεωρίες*, Αθήνα, σσ. 219-232.
- Καράς Γιάννης (1994), «Η σημασία των Μαθηματικών στην ανάπτυξη της επιστημονικής και κοινωνικής σκέψης κατά την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης», Πρακτικά Ημερίδας: *Τα Μαθηματικά στην Τουρκοκρατία, Ευκλείδης 3*, σσ.1-8.
- Καράς Γ. (1993), *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της Νεοελληνικής Αναγέννησης - Στέφανος Δούγκας ή περί φυσικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδοτική Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα».
- Καράς Γιάννης (1992-1994), *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Α΄ - Β΄ - Γ΄, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Καράς Γιάννης (1991), *Οι Θετικές Επιστήμες στον Ελληνικό Χώρο (15^{ος} - 19^{ος} αι.)*, Αθήνα: Εκδόσεις: «Δαίδαλος» - Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε.
- Καράς Γιάννης (1985), «Η επιστημονική σκέψη, η σκέψη των φυσικών επιστημών στον θεσσαλικό χώρο κατά την προεπαναστατική περίοδο, η περίπτωση του Στέφανου Δούγκα», Πρακτικά συνεδρίου *Οι Φυσικές επιστήμες στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη*

Θεσσαλία πριν την επανάσταση, 22-24 Μαρτίου 1985, Λάρισα-Αμπελάκια-Τύρναβος, Λάρισα, σσ. 17-27.

- Καράς Γιάννης (1984), «Η σημασία των Μαθηματικών στην ανάπτυξη της επιστημονικής και κοινωνικής σκέψης κατά την περίοδο της νεοελληνικής αναγέννησης», *Ημερίδα για τα Μαθηματικά στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, Ευκλείδης Γ΄*, τεύχος 40-41, Μάιος-Δεκέμβριος 1984, τ. 11, Ελληνική Μαθηματική Εταιρεία, Αθήνα.
- Καράς Γιάννης (1982), «Νικηφόρος Θεοτόκης ένας πρωτοπόρος δάσκαλος των φυσικών επιστημών. Η συμβολή του στην εξέλιξη της φυσικής σκέψης στον ελληνικό χώρο», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 26, σσ. 43-48.
- Καράς Γιάννης (1977), *Οι Φυσικές-Θετικές Επιστήμες στον ελληνικό 18^ο αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Καράς Γ., *Θεοτόκης Νικηφόρος*, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων: Εγκυκλοπαίδεια Υδρία, τ. 27, σ. 180.
- Καραφύλλης Γρηγόρης (2008), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Φιλοσοφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Καραφύλλης Γρηγόρης (1999), «Η έννοια του φωτός και του φωτισμού στη φιλοσοφία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοέμβριος 1996, Κοζάνη, σσ. 207-230.
- Καραφύλλης Γρηγόρης (1995), «Στέφανος Κομνητάς καί Θεόκλητος Φαρμακίδης. Γλωσσική και φιλοσοφική οπτική στον Ύστερο Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 8, σσ. 69-82.
- Καραφύλλης Γρ. (1994), *Η έκθεση του Ευγενίου Βούλγαρη «Περί συστήματος του παντός» ως μέθοδος κοσμογνωσίας των μαθητιώντων*. Ανάτυπο από την Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ. Ε., Ιωάννινα, σσ. 73-108.
- Καραφύλλης Γρηγόρης (1993), *Η φιλοσοφική προβληματική του Δημητρίου-Δανιήλ Φιλιππίδη. Στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού και Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Κασίνης Κωνσταντίνος Γ. (2011), Ο εκκλησιαστικός δημοτικισμός: από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Καστάνης Νίκος, Τα Μαθηματικά / Άλγεβρα, στο: Γιάννης Καράς (2003), (Επιμέλεια), *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Μεταίχμιο-Επιστήμες.
- Καστάνης Νίκος (2001), *Η Εισαγωγή των Μαθηματικών στη νεοελληνική παιδεία. Η Άλγεβρα και ο Απειροστικός Λογισμός*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.
- Καστάνης Νίκος (1998), *Όψεις της Μαθηματικής Παιδείας*, «Ζητήματα Ιστορίας των Επιστημών», Θεσσαλονίκη: Μαθηματική Βιβλιοθήκη Χ. Βαφειάδη.
- Καστάνης Νίκος (1997), «Τα ιδεολογικά πλαίσια μετακένωσης της Άλγεβρας στη νεοελληνική παιδεία», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας των Επιστημών: *Η επιστημονική σκέψη στον ελληνικό χώρο, 18^{ος}-19^{ος} αι., Αθήνα, 19-21 Ιουνίου 1997*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. Αθήνα 1998, σσ. 273-288.
- Καστάνης Νίκος (1997), «Η πρόσληψη του απειροστικού λογισμού στη νεοελληνική μαθηματική παιδεία», Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συμποσίου: *Η Νευτώνεια Φυσική και η διάδοσή της στον ευρύτερο Βαλκανικό χώρο, Αθήνα 17-18 Δεκεμβρίου 1993*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. Αθήνα, σσ. 217-252.
- Καστάνης Νίκος (1990), «Το πρώτο βιβλίο Άλγεβρας στη νεοελληνική παιδεία», *Πρακτικά Ημερίδας: Οι Μαθηματικές Επιστήμες στην τουρκοκρατία*, Αθήνα, σσ. 29-47.

- Κατσιαβριάς Ν. (1996), «*Η Ορθόδοξη Θεολογία και οι Φυσικές Επιστήμες*», Ορθοδοξία και Φυσικές Επιστήμες, Αθήνα, σσ. 47-54.
- Κατσιαμπούρα Γιάννα (2006), Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Ο χειραφετητικός λόγος των Επιστημών, *Κριτική, Επιστήμη και Εκπαίδευση*, Μάρτιος, σσ. 13-20.
- Κατσιαρδή - Hering Όλγα (2007), «Αδελφότητα, Κομπανία, Κοινότητα. Για μια τυπολογία των ελληνικών κοινοτήτων της Κεντρικής Ευρώπης, με αφορμή το άγνωστο Καταστατικό του Miskolc», *Εώα και Εσπέρια* 7, σσ. 210-247.
- Κατσιαρδή-Hering Όλγα (2004), «Από τις "ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού" στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινομένου (15^{ος}-19^{ος} αι.)», στο Πασχ. Κιτρομηλίδης - Τριαντ. Σκλαβενίτης (2004), (Επιμέλεια), Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας «*Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*», τ. Β', Αθήνα, σσ. 223-250.
- Κατσιαρδή - Hering Όλγα (1995), «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μία παιδεία ελληνική ή προς «θεραπεία» της πολυγλωσσίας;», στο: *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα, σσ. 153-177.
- Κατσιαρδή - Hering Όλγα (1989), «Η αυστριακή πολιτική και η ελληνική ναυτιλία (1750-1800 περίπου)», *Παρουσία* 5, σσ. 445-537.
- Κατσιαρδή-Hering Όλγα (1986), *Η Ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, 1^{ος} τόμος, Αθήνα: Ίδρυμα Σαριπόλου.
- Κατσιμάνης Σ. Κ. (2003), *Πλάτων και Αριστοτέλης*, Φιλοσοφική ερμηνεία επιλεγμένων κειμένων, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Κατσιμάνης Κυριάκος Σ. (2001), «Φιλοσοφική ερμηνεία επιλεγμένων κειμένων». Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Καψάλης Γ. (χ.χ.), Αδαμάντιος Κοραΐς, Στο: *Οι Έλληνες γίγαντες του πνεύματος*, τόμος 5^{ος}, Αθήνα: Εκδόσεις Σκάρπα, σσ. 185-224.
- Καψωμένος Στ. (2005), *Από την Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας: Η Ελληνική γλώσσα από τα ελληνιστικά ως τα νεώτερα χρόνια, η ελληνική γλώσσα στην Αίγυπτο*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/ΙΝΣ/ΙΜΤ.
- Καψωμένος Στ. (1985), *Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ. (2004²), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ. (2000), (Εισαγωγή-Επιμέλεια-Σχόλια), *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα Σωζόμενα*, πέμπτος τόμος, *Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ. (1999), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός - Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Μετάφραση: Στέλλα Νικολούλη, Β' Έκδοση, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κιτρομηλίδης Π. (1998), «Θύραθεν θεώρηση Αθανασίου του Παρίου», Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου: *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, Πάρος 15 - 19 Σεπτεμβρίου 1996, Πάρος, σσ. 461-466.
- Κιτρομηλίδης Π. (1996), «Η Μονή Βατοπεδίου και η παιδεία του Γένους: η συνεισφορά της Αθωνιάδας», στον τόμο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, τ. Α', Άγιον Όρος, σσ. 72-80.
- Κιτρομηλίδης Π. (1994), «Από την ορθόδοξη κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες: το πολιτικό περιεχόμενο των ελληνορωσικών σχέσεων κατά την Τουρκοκρατία», *Χίλια χρόνια Ελληνισμού - Ρωσίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, σσ. 139-165.

- Κιτρομηλίδης Π. (1992), «Εστίες του Διαφωτισμού στη Μακεδονία», *Νέα Εστία* 132, σσ. 53-59.
- Κιτρομηλίδης Π. (1992), *Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία. Από την πολιτική σκέψη στην πολιτική πράξη*, Αθήνα: Εκδόσεις Πορεία.
- Κιτρομηλίδης Π. (1991), *Η πολιτική σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη*, Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου, (Αργοστόλι - Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986), τ. 4^{ος}, Αργοστόλι, σσ. 601-614.
- Κιτρομηλίδης Π. (1989), *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα: Εκδόσεις Διάττων.
- Κιτρομηλίδης Π. (1989), *Πολιτικοί στοχαστές των Νεώτερων Χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Διάττων.
- Κιτρομηλίδης Π. (1985), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κιτρομηλίδης Π. (1984), «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19^ο αιώνα», *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Επιμέλεια Δ. Τσαούση, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, σσ. 107-121.
- Κιτρομηλίδης Π. (1981), «Αγώνες για ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων. Ερμηνευτικό χρονικό», *Αντί τεύχος* 179 (5 Ιουνίου 1981), σσ. 26-30.
- Κιτρομηλίδης Π. (1980), «Ουτοπία και κριτικός στοχασμός. Η περίπτωση του Tommaso Campanella», *Διαβάζω*, τεύχος 29 (Μάρτιος 1980), σ. 505.
- Κλαίρης Χ. και Μπαμπινιώτης Γ. (2004), (σε συνεργασία με τους Α. Μόξερ, Α. Μπακάκου-Ορφανού και Σ. Σκοπετέα, *Γραμματική της Νέας Ελληνικής. Δομολειτουργική Επικοινωνιακή*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Κλιματσάκης Παύλος (2010), *Συστηματική εισαγωγή στον γερμανικό ιδεαλισμό (Καντ, Φίχτε, Σέλλινγκ, Χέγκελ)*, Αθήνα: Εκδόσεις Ροές.
- Κορδάτος Γ. (1973), *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα: Εκδόσεις Μπουκουμάνη.
- Κόκκωνας Γιάννης (1997), *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου 1830-1834*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σσ. 33-72.
- Κοκολόγου Α. (1994), *Η «φιλοσοφία» και η «φωτισμένη Ευρώπη» στα κείμενα των Νεοελλήνων Διαφωτιστών*, *Παράδοση και Πρόοδος στην Ορθοδοξία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 188-198.
- Κολιόπουλος Ιωάννης Σ., Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., (2011), (Επιμέλεια), *Οι Μακεδόνες στη Διασπορά 17^{ος}, 18^{ος}, 19^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Κολοβού Χρ. (2002), *Το παιδαγωγικό έργο του Ευγενίου Βουλγάρεως. Συμβολή στα εκπαιδευτικά ζητήματα του Νεότερου Ελληνισμού*, Αθήνα.
- Κονδύλης Παναγιώτης (2008), *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι Φιλοσοφικές Ιδέες*, Γ' Έκδοση, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Koder Johannes (2005), *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή εποχή*, Θεσσαλονίκη.
- Κολοκοντές Δ. Γ., Γκρουμούτη Ζωή (1992), Μετάφραση: Πλάτων, *Πολιτεία, Α-Β (περί δικαίου)*, Βιβλίο Πρώτο-Δεύτερο, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος.
- Κοντογιάννης Παντελής (χ.χ.), *Ιστορικά Διηγήσεις*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Κοντονάτσιος Βίκτωρ (2014), *Ο αγιορείτης μοναχός Στέφανος Κομμητάς, η διαθήκη του και η αξιοποίηση των χειρογράφων καταλοίπων του*, Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «*Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά*» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος

- Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 133-145.
- Κοντονάτσιος Βίκτωρ (2014), Οι Κωφοί και η Πέστη στην καρδιά του Στ. Κομμητά, Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «*Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά*» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», σσ. 133-145, Αθήνα: Εκδόσεις Printfair.
  - Κοντονάτσιος Βίκτωρ (2003), «Επιστολή του Στεφάνου Κομμητά στον Ειρηναίο Θείρσιο», Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού «*Θθρυς*», Περίοδος Β΄, τεύχος 7, Αλμυρός, σσ. 116-137.
  - Κοντονάτσιος Βίκτωρ (2004), «Επιστολή Στεφάνου Κομμητά προς Κωνσταντίνο Κούμα», Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού «*Θθρυς*», Περίοδος Β΄, τεύχος 8, Αλμυρός 2004, σσ. 63-84.
  - Κοντονάτσιος Βίκτωρ (2012), «Ο Στέφανος Κομμητάς, ως φιλικός», Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού «*Θθρυς*», Περίοδος Β΄, τεύχος 16, Αλμυρός, σσ. 187-190.
  - Κοντονάτσιος Βίκτωρ (2008), «Περί των γλωσσικών αντιλήψεων του Στεφάνου Κομμητά», Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού «*Θθρυς*», Περίοδος Β΄, τεύχος 12, Αλμυρός 2008, σσ. 93-109.
  - Κοντοσόπουλος Ν. Γ. (1987), *Τι μένει από τις αρχαίες διαλέκτους στα νεοελληνικά ιδιώματα*, ΑΠΘ, Πρακτικά της 8^{ης} ετήσιας συνάντησης του τομέα Γλωσσολογίας, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδης, σσ. 109-121.
  - Κοπιδάκης Μ. Ζ. (1999), (Επιμέλεια), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ).
  - Κοραΐς Αδαμάντιος (1748-1833), (Επανέκδοση) (1995), *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
  - Κορδάτση-Πρασά Αναστασία (1996), *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
  - Κορδατζή-Πρασά Αναστασία (1994), *Η εκπαίδευση στο Άργος επί Καποδίστρια (1828-1832)*, *Ελλέβορος*, 11, σσ. 83-110.
  - Κορδάτος Γιάννης (1974), *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός*, δεύτερη έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Μπουκουμάνη.
  - Κορδάτος Γ. (1943), *Ιστορία του Γλωσσικού μας Ζητήματος*, Αθήνα: Εκδόσεις Γ. Λουκάτος.
  - Κουλούρη Χριστίνα (1988), *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία 1834-1914 - Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν. - Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, (18), σσ. 13-18.
  - Κουμαριανού Αικ. (1995), *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος Παρίσι-Βιέννη*, Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού.
  - Κορναράκη Κ. (2006), «Η θεολογική ερμηνεία της ιστορίας κατά τους Κολλυβάδες Πατέρες», Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ο άγιος Μακάριος (ο Νοταράς) Μητροπολίτης Κορίνθου και ο περίγυρός του*, Αθήνα, σσ. 503-549.
  - Κουμανούδης Σ. Α. (1998), *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθισίων από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Επιμέλεια-Εισαγωγή Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής.
  - Κουμαριανού Αικατερίνη (2011), (Επανέκδοση), *Η Νεωτερική Γεωγραφία των Δημητριάων, Βιέννη, 1791*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήση.

- Κουμαριανού Αικατερίνη (1988), (Επιμέλεια), *Φιλιππίδης Δανιήλ - Γρηγόριος Κωνσταντάς Γεωγραφία Νεωτερική*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Σ. Π. 45, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής.
- Κουμαριανού Αικατερίνη (1965), *Ο Μισοπόνηρος, Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Αθήνα, σσ. 193-208.
- Κουρκούτα Μ. (1983), «Η προσφορά της Κοζάνης και της περιοχής της στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Ελμειικά* 2 (1983), σσ. 2-22.
- Κουρκούτα Μ. (1992), «Η εκπαίδευση στην πόλη της Κοζάνης κατά την Τουρκοκρατία», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* 3, σσ. 152-157.
- Κουρμαντζή - Παναγιωτάκου Ελένη (1991), «Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της: οι «νεωτεριστικές» σχολές και οι σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα (1645-1820)», *Δωδώνη* 20, σσ. 101-173.
- Κουρμαντζή - Παναγιωτάκου Ελένη (1991), *Η πνευματική κίνηση στα Γιάννενα από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έως τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα*, Γιάννενα, [Διδακτορική Διατριβή].
- Κριαράς Εμμανουήλ (1986), *Πρόσωπα και Θέματα από την ιστορία του Δημοτικισμού*, Α' τόμος, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Κριαράς Εμμανουήλ (1979), «Το γλωσσικό ζήτημα», *Φιλολόγος* (17), σσ. 132-143.
- Κριαράς Εμμανουήλ (1977), «Από την ιστορία του δημοτικισμού» και «Από την ιστορία του γλωσσικού ζητήματος» στο: *Για τη Δημοτική Γλώσσα*, Κείμενα Γ. Βέλτσου κ.ά., Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρης, σσ. 15-20 και 21-27.
- Κρικώνη Χρ. (1998), «Ορθόδοξη Παράδοση και Διαφωτισμός κατά τον άγιο Αθανάσιο Πάριο», Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, Πάρος, σσ. 467-487.
- Κρίτσα Δ. (1996), «Η συνάφεια της νευτώνειας και της αριστοτελικής Φυσικής στους Ευγένιο Βούλγαρη, Νικόλαο Ζερζούλη και Νικηφόρο Θεοτόκη», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Η νευτώνεια Φυσική και η διάδοσή της στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο*, Αθήνα, σσ. 197-216.
- Κυριακίδης Στίλπων Ν. (1953), *Τρεις διαλέξεις: Α'. Ιστορική τοιχογραφία της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου, Β'. Η λαογραφία και η σημασία της, Γ'. Η σημασία της λαογραφίας διά τον εθνικόν αγώνα*, Θεσσαλονίκη: «Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών».
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη (1997), «Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση», Δ' έκδοση, Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας
- Κυριακίδου Νέστορος Άλκη (1993), *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Αθήνα: Εκδόσεις Πορεία.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη (1978), *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Αθήνα: Τυπογραφική επιμέλεια Ε. Χ. Κάσδαγλη.
- Κύρκου Β. (2009), «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η φιλοσοφική υστέρηση των νεωτέρων χρόνων», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, σσ. 525-544.
- Κύρκου Β. (1983), «Ο Κοραΐς και η "Υγιής Φιλοσοφία"», Πρακτικά Συνεδρίου: *Κοραΐς και Χίος*, τ. 2, Χίος, σσ. 7-16.
- Κωτσάκης Δ. (1983), *Διδάσκαλοι του Γένους και Αστρονομία*, Αθήνα.
- Κωτσάκης Δ. (1953), *Η συμβολή των διδασκάλων του Γένους εις την προαγωγήν της Αστρονομίας κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1453-1821)*, Αθήνα.
- Κωτσάκης Δ. (1939), «Η αστρονομία εν Ελλάδι κατά τον 18^ο αιώνα και ο Ευγένιος Βούλγαρης», *Δελτίον Ελληνικής Μαθηματικής Εταιρείας* 19, σσ. 1-13.
- Κωτσάκης Δ. (1943), «Οι εισηγηταί των φυσικών επιστημών εις την Ελλάδα», *Ακτίνες* 6, (1983), σσ. 92-98.

- Κωτσάκης Δ. (1955), «Η επιστήμη κατά τους χρόνους της δουλείας», *Ακτίνες* 18, σσ. 128-132.
- Κωτσιώπουλου Κ. (2000), «Οι διδάσκαλοι του Αθανασίου Παρίου και η επίδρασή τους σ' αυτόν», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*, Πάρος, σσ. 87-100.
- Κωτσιώπουλου Κ. (2008), «Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός και Κολλυβάδες», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Ο άγιος Μακάριος (ο Νοταράς) Μητροπολίτης Κορίνθου και ο περίγυρός του*, Αθήνα, σσ. 589-604.
- Κωτσιώπουλου Κ. (2008), *Ανεξιθρησκεία - Κοινωνική θεώρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό και νεοελληνικό διαφωτισμό: Το παράδειγμα των John Locke και Ευγένιου Βούλγαρη*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναράς.
- Lazar Elena (2013), *Μορφές Ελλήνων Λογίων στη Ρουμανία του 19^{ου} αιώνα, Συνέδριο: Ρήγας Φερραίος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο Ντε Μιράντα - η Ελληνική Σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση, Άξονας II: Η Ελληνική Σκέψη στον Διαφωτισμό, τα Κινήματα, των Κόσμο των Ιδεών και τη Γνώση*, www.academy.edu.gr, Συμπόσιο για την παρουσίαση των πρακτικών: 6η Απριλίου 2013, Α.Π.Θ.
- Λαζαρίδη Κ. (1972), «Σχολεία και δάσκαλοι των Ιωαννίνων στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», *Ηπειρωτική Εστία* 21, σσ. 595-609.
- Λάιος Γεώργιος (1961), *Ο ελληνικός Τύπος της Βιέννης. Από του 1784 μέχρι του 1821*, Αθήναι.
- Λάιος Γεώργιος (1958), *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821. Ιστορικά ντοκουμέντα από τα Αυστριακά Αρχεία*, Αθήνα.
- Λάμπρου Μιχαήλ, Τα μαθηματικά / Τριγωνομετρία, στο: Γιάννης Καράς (2003), (Επιμέλεια), *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Μεταίχμιο-Επιστήμες.
- Λάμπρου Μ. (1997), *Μια προσπάθεια διπλασιασμού του κύβου την εποχή της Τουρκοκρατίας και το κείμενο της Αντιπελάργησης*, *Οι επιστήμες στον ελληνικό χώρο*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Εκδόσεις Τροχαλία, σσ. 149-177.
- Λάμπρου Σ. (1923-1927), «Ερευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης», *Νέος Έλληνομνήμων* 17 (1923), σσ. 113-139, 368-386, 18 (1924), σσ. 48-69, 276-291, 374-382, 19 (1925), σσ. 225-232, 20 (1926), σσ. 45-54, 182-192, 21 (1927), σσ. 43-52, 165-178, 381-388.
- Λάμπρου Σπ. (1913), «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί Τουρκοκρατίας», *Νέος Έλληνομνήμων* 13, σσ. 273-317.
- Λάμπρου Σ. (1911), «Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία, και Αυστρία, Μακεδονικού Ελληνισμού», *Νέος Έλληνομνήμων* 8/3, σσ. 257-300.
- Λάμπρος Σπυρίδων (1911), «Επιτύμβια Ελλήνων, ιδίως Μακεδόνων, εν Πέστη», *Νέος Έλληνομνήμων* 8, σσ. 462-481.
- Λάμπρου Σπυρίδων (1911), «Η βιβλιοθήκη της ελληνικής κοινότητας στη Βουδαπέστη και οι εν τη πόλει ταύτη σωζόμενοι ελληνικοί κώδικες», *Νέος Έλληνομνήμων* 8, σσ. 70-79.
- Λαφαζάνης Μιχάλης Θ. (2009), *Ιωάννης Πέζαρος (1749-1806), Η εποχή - το έργο - η αλληλογραφία του, Η συμβολή της Σχολής του Τυρνάβου στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Τύρναβος: Δήμος Τυρνάβου.
- Λαφαζάνης Μιχάλης (2001), *Ιωάννης Πέζαρος. Η ζωή, το έργο, η αλληλογραφία του*, Διδ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.

- Λεονάρδος Ιωάννης Αν. (1992), *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία* [α' έκδοση: Πέστη 1836], εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια Κ. Σπανός, Λάρισα: Εκδόσεις Θεσσαλός.
- Λιάκος Αντώνης (2007), *Γλώσσα και Έθνος στη Νεότερη Ελλάδα, Θέματα Ιστορίας της Γλώσσας*, Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα, <http://www.greek-language.gr>.
- Λιαπής Βασίλης Αν. (1994), *Γλώσσα η Ελληνική - Από τη γλωσσική θεωρία στη διδακτική πράξη*, Νέα έκδοση, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Liddell & Scott (2006), *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα: Πελεκάνος.
- Λουκάτος Δημήτριος (1992), *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, 4^η Έκδοση, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Λουκάτος Σπυρίδων (1961), «Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την Τουρκοκρατίαν και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 15, σσ. 287-350.
- Λυπουρλής Δ. (2006), Μετάφραση: *Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.
- Μάγνης Νικόλαος Ι. (1860), *Περιήγησις ή Τοπογραφία της Θεσσαλίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Διονυσίου Ν. Καραβία.
- Μαζαράκης-Αινιάν Ιωάννης (1997), *Η Φιλική Εταιρεία*, Ανάτυπο από τον πρώτο τόμο του Αρχείου Εμμανουήλ Ξάνθου, Αθήνα: Εκδόσεις ΙΕΕΕ.
- Μακρίδη Β. (1989), «Η επιστημονική θεωρία ως απλή υπόθεση: Μια μορφή θρησκευτικής πολεμικής εναντίον των νέων επιστημονικών ιδεών στην προεπαναστατική και μετεπαναστατική Ελλάδα», *Τα Ιστορικά* 6, σσ. 412-423.
- Μακρίδη Β. (1996, 1997), «Η φυγή του Ευγένιου Βούλγαρη από την Αθωνιάδα: Μια μαρτυρία του Αθ. Παρίου στις αρχές του 19^{ου} αι. Το ιστορικό της πλαίσιο και η σημασία της», *Ιστωρ* τεύχος 9, (Δεκέμβριος 1996), σσ. 87-108, τεύχ. 10 (Δεκέμβριος 1997), σσ. 139-183.
- Μακρίδη Β. (1997), «Ορθόδοξη Εκκλησία και φορείς του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο: ιδιαιτερότητες μια σχέσης», *Κληρονομία* 29, σσ. 163-201.
- Μακρίδη Β. (1997), «Επιστημονική Επανάσταση και Ορθόδοξη Ανατολή», *Πρακτικά Συνεδρίου: Οι επιστήμες στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα, σσ. 61-91.
- Μαλαφάντης Κ. (2011), «Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της Νεοελληνικής Παιδείας» στο: *Πανόραμα της ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις*, τόμ. Α', Ιστοριογραφικά ρεύματα - Μακρές περίοδοι - Εκπαίδευση εκτός συνόρων - Τοπική ιστορία, (Επιμέλεια Σ. Μπουζάκης), Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σσ. 399-412.
- Μαλαφάντης Κ. (2011), «*Το γλωσσικό ζήτημα κατά τον Νοελληνικό Διαφωτισμό*». Πρακτικά του Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος «Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα», Αθήνα 7-9 Νοεμβρίου 2002, http://www.pee.gr/wpcontent/uploads/praktika_synedrion_files/e_athena/sin_ath.
- Μανδηλαράς Βασίλειος (Επιμέλεια), *Πλάτωνας, Κρατύλος ή περί ορθότητος των ονομάτων*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Φιλολογική ομάδα Κάκτου, Σειρά: Αρχαία Ελληνική Γραμματεία: Οι Έλληνες, 179, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος.
- Μάνεσης Αριστόβουλος (1982), *Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες*, 4^η έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μανιάτης Γ. (2008), *Φιλοσοφία στην Ευρώπη, Σύντομη Εισαγωγή στην Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ).
- Μάντζιαρη Μαρία (2015), *Σφαιρική Τριγωνομετρία μια ιστορική αναδρομή με έμφαση στις γεωμετρικές έννοιες και στο σύγχρονο τυπολόγιο*, Διπλωματική Εργασία, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

- Μαντούβαλος Ίκαρος (2007), «Miskolc-Sâtoraljaujhely-Bουδαπέστη: Αναζητώντας τα ίχνη της ελληνικής εμπορικής διασποράς στην Ουγγαρία», *Εώα και Εσπερία Ζ'*, σσ. 335-365.
- Μανωλέσσου Ιω., Θεοφανοπούλου-Κοντού Δήμητρα, Γραμματικές της Νεώτερης Ελληνικής: από τον Νικόλαο Σοφιανό (περ. 1550) έως τον Δημήτριο Βενιέρη (1799), στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 103-121.
- Μαραζόπουλος Χ. (2009), «Η οντολογία του Ευγένιου Βούλγαρη», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, σσ. 445-460.
- Μαραζόπουλος Χρ. (1996), Η «Εισαγωγή Λογικής», του Γεωργίου Σουγδουρή. *Δωδώνη ΚΕ'*, σσ. 21-28.
- Μαργαρίτη-Ρόγκα Μ., Κυριαζής Δ., Λιόσης Ν., Παπαναστασίου Γ. (2015), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας II, Μεσαιωνική και Νέα Ελληνική* Θεσσαλονίκη: Πανεπιστημιακές παραδόσεις.
- Μαργαρίτη-Ρόγκα Μ., Κυριαζής Δ., Λιόσης Ν., Παπαναστασίου Γ. (2016), Ελληνική Γλώσσα III - Νέα Ελληνική (Γενικά, το Γλωσσικό Ζήτημα, το νεοελληνικό λεξιλόγιο, Νεοελληνική διαλεκτολογία), Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Μαρκάκη Γιούλια (1981), *Τα Αρχαία Μυστήρια και η Αθανασία της Ψυχής (Αιγυπτιακά, Ιουδαϊκά, Μινωικά, Ορφικά, Ελευσίνια)*, Αθήνα.
- Μαρκάτος Κοσμάς (1989), *Η Γλώσσα των Γλωσσών - Η Λεξαριθμητική Θεωρία*, 1^{ος} τόμος, Λάρισα.
- Μαρκάτος Κοσμάς (1987), *Κόσμος, Γνώση και Γλώσσα, πορίσματα λεξαριθμητικής θεωρίας*, Λάρισα.
- Μαστροδημήτρης Δ. Παναγιώτης, Επτανησιακή γλωσσική θεωρία: 1818-1911, στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια) *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 283-323.
- Μαστροδημήτρης Μ. Δ. (1997), «Γενικό διάγραμμα του φαινομένου και των προβλημάτων του» (Ανακοίνωση στο Συνέδριο «V. Convegno Nazionale di Studi Ncagreci» που πραγματοποιήθηκε στη Νάπολη της Ιταλίας από 15-18 Μαΐου 1997. Θέμα του Συνεδρίου: *Pensiero Occidentale e Illuminismo Neogreco*). www.nlg.gr (5-3-2003).
- Ματσόπουλος Ν. (1993), Η Αστρονομία στην Περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Μιά Πρώτη Προσέγγιση. Ημερίδα «*Τα Μαθηματικά κατά την Περίοδο της Τουρκοκρατίας*». ΚΝΕ/ΕΙΕ και ΕΜΕ, Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1993.
- Ματσόπουλου Ν. (1996), «Η πρόσληψη της νευτώνειας Φυσικής στον Ελλαδικό χώρο. Η περίπτωση του Ευγένιου Βούλγαρη», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Η νευτώνεια Φυσική και η διάδοσή της στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο*, Αθήνα, σσ. 189-196.
- Ματσούκα Ν. (1982), «Μαθηματικές, φιλοσοφικές και θεολογικές έννοιες σε πατερικά κείμενα», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 65 (1982), σσ. 259-279.
- Μέγας Γ. (1975), *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Έκδοσις τρίτη, Αθήναι.
- Μεγδάνης (1819), Αγγελία Περί του κατ' έτος κοινού Μνημοσύνου υπέρ των Συνδρομητών των εν Κοζάνη Σχολείων, Ελληνικού τε και Κοινού, περί της Εξετάσεως των Μαθητών εν Έτει 1819, κατά Μήνα Φεβρουάριον. Περί της Αρχής, Προόδου, και της νυν Καταστάσεως της Ελληνικής Σχολής, και των εν αυτή κατά καιρούς χρηματισάντων Διδασκάλων, και των εξ αυτής επί Παιδεία αναφανέντων Εγχωρίων τε και Ξένων. Λόγος εκφωνηθείς επ' Εκκλησίας υπό του αιδεσιμολογιωτάτου Χαρισίου του Μεγδάνου, εν η Ημέρα του κοινού Μνημοσύνου 16 Φεβρουαρίου 1819, υπέρ των Συνδρομητών των εν Κοζάνη Σχολείων, σσ. 62-63.

- Μελετόπουλος Ι. Α. (1967), *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήνα.
- Μερακλής Μιχάλης Γ., Το γλωσσικό ζήτημα στους χρόνους του νεοελληνικού Διαφωτισμού: Αδαμάντιος Κοραΐς, στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Βουλής των Ελλήνων, σσ. 123-139.
- Μερακλής Μ. (1971), Οι θεωρητικές κατευθύνσεις της Λαογραφίας, *Λαογραφία* 27.
- Μέξας Βαλέριος (1937), *Οι Φιλικοί, κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα.
- Μεσεβρινός (1974), *Η προδομένη γλώσσα*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.
- Μεταλληνός Γ. Δ. (2015), *Τα προλεγόμενα στην Απολογία Χριστιανική του αγίου Αθανασίου του Παρίου*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Μεταλληνός Γ. (2003), *Παγανιστικός Ελληνισμός ή Ελληνορθοδοξία;*, Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός.
- Μεταλληνού Γ. Δ. (1998), *Τουρκοκρατία - Οι Έλληνες στην Οθωμανική αυτοκρατορία*, Σειρά Αίπος, Τρίτη ανατύπωση, Αθήνα: Εκδόσεις Ακρίτας.
- Μεταλληνός Γεώργιος Δ. (1989²), *Τουρκοκρατία - Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα.
- Μεταλληνός Γεώργιος Δ., *Ο Ελληνορθόδοξος Πολιτισμός «το Κινδυνευόμενον και Πρόκειμον»*, <https://aoratospolemos>.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος (2013), Η άνθιση και η ανάπτυξη της Παιδείας στα Βαλκάνια κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα, Συνέδριο: *Ρήγας Φερραΐος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο Ντε Μιράντα - Η Ελληνική Σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση*, Άξονας II: *Η Ελληνική Σκέψη στον Διαφωτισμό, τα Κινήματα, τον κόσμο των ιδεών και την γνώση*, Παρουσίαση Πρακτικών: 6 Απριλίου 2013, www.academy.edu.gr.
- Μιχαηλίδης Κωνσταντίνος (1976), *Η Γλώσσα και το νόημά της, Μια διαγραφή της γλωσσικής παρουσίας του ανθρώπου*, Λευκωσία: ΘΕΟΠΡΕΣ.
- Μιχαηλίδης Κ. Π. (1998), *Πλάτων Λόγος και Μύθος, - Εισαγωγή στην Πλατωνική Φιλοσοφία*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Μοσχονάς Ι. Εμμ. (1981), (Εισαγωγή-Επιμέλεια), *Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος, κ.ά., Η δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή «μέση οδό»*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Μουρτζανός Θ. (2009), *Γρηγόριος Κωνσταντάς: βίος, έργο*, Διδ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Μουτσόπουλος Ε. (1972), *Γνώσις και Επιστήμη*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μπαγιόνας Α. (1978), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Ηθικής, από τους Προσωκρατικούς ως την Αρχαία Ακαδημία*, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, *Σημειώσεις για τον Υλικό Πολιτισμό (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, Γιάννενα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Μπαμπινιώτης Γ. (2011), (Επιμέλεια), *Το γλωσσικό ζήτημα: σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Μπαμπινιώτης Γιώργος, Για τη συμβολή μερικών από τους πρωταγωνιστές του γλωσσικού ζητήματος: Αδαμάντιος Κοραΐς, Μανόλης Τριανταφυλλίδης, Νικόλαος Ανδριώτης, Αγαπητός Τσομπανάκης, Γεώργιος Κουρμούλης, στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 577-585.
- Μπαμπινιώτης Γιώργος, Εισαγωγή: από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα ποιότητας στη χρήση της γλώσσας μας, στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (2008), Η ελληνική γλώσσα ως όχημα διάδοσης της χριστιανικής διδασκαλίας. Ομιλία στην Ορθόδοξη Ακαδημία Κρήτης, 10 Μαΐου 2008. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Διάλογοι καταλλαγής», αρ. φύλλου. 89, Απρ.-Μάιος-Ιούνιος 2008.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (2005²), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Β' Έκδοση, Β' Ανατύπωση εμπλουτισμένη, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (2003), Ετυμολογία: η αλήθεια των λέξεων. *Το Βήμα: Νέες Εποχές*, σ. 58, 2/2/2003.
- Μπαμπινιώτης Γ. (2002), *Συνοπτική Ιστορία της ελληνικής γλώσσας με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία*, 5^η έκδοση, Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (1999), *Η Γλώσσα ως αξία - Το παράδειγμα της Ελληνικής*, Γλωσσολογική Βιβλιοθήκη 1, Α' Ανατύπωση, Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (1998), *Θεωρητική Γλωσσολογία - Εισαγωγή στη Σύγχρονη Γλωσσολογία*, Ιδιωτική Έκδοση.
- Μπαμπινιώτης Γ. (1998), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (1994), *Ελληνική Γλώσσα - Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, Γλωσσολογική Βιβλιοθήκη 2, Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (1992), Η ταυτότητα της Ελληνικής γλώσσας, στο: *Ελληνική, μια πάντοτε σύγχρονη γλώσσα*, Υπουργείο Πολιτισμού.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (1990-1991), Σύγχρονη γλωσσολογία και διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, *Γλωσσολογία 9-10* (1990-1991), σσ. 53-68.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (1985), *Ιστορική Γραμματική της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης Γ. (1979), *Νεοελληνική Κοινή: πέρα της Καθαρευούσης και της Δημοτικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρης.
- Μπαρτζελιώτη Λ. (1992), *Φιλοσοφία και Επιστήμη. Η αντιπαλότητα φυσικής φιλοσοφίας και μαθηματικής σκέψης κατά τους χρόνους της «αιχμαλωσίας»*, Αθήνα.
- Μπαρτζελιώτη Λ. (1991), «Η συμβολή των επτανησίων φιλοσόφων στην ανα(δια)μόρφωση της ελληνικής εθνικής συνειδήσεως», Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου, (Αργοστόλι - Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986), τ. 4^{ος}, Αργοστόλι, σσ. 585-590.
- Μπασένκο Ναταλία (2013), Η συμβολή των αστών της ελληνικής Διασποράς στην ανάκτηση της ιστορικής Μνήμης, της εθνικής Αυτογνωσίας και στην διεκδίκηση της ελευθεροτυπίας, Συνέδριο: *Ρήγας Φερραΐος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο Ντε Μιράντα - η Ελληνική Σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση*, Άξονας II: Η Ελληνική Σκέψη στον Διαφωτισμό, τα Κινήματα, τον Κόσμο των Ιδεών και τη Γνώση, www.academy.edu.gr, Συμπόσιο για την παρουσίαση των πρακτικών: 6η Απριλίου 2013, Α.Π.Θ.
- Μπέγζος Μάριος, «Ο Διαφωτισμός του Διαφωτισμού - Μια ενδεχόμενη συμβολή της Ορθοδοξίας στην νεωτερικότητα και στη μετανεωτερικότητα», στο: Καλαϊτζίδης Π., Ντόντος Ν. (2007), (Επιμέλεια), *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα*, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών της Ι. Μ. Δημητριάδος, Αθήνα: Εκδόσεις Ίνδικτος.
- Μπέγζος Μάριος (1996), *Ψυχολογία της θρησκείας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Μπενάκης Λίνος Γ. (1993), «Η διδασκαλία της Φυσικής του Νεύτωνα κατά Musschenbroek από τον Νικόλαο Ζερζούλη στην Αθωνιάδα Ακαδημία» στον τόμο *Η' Νευτώνεια Φυσική και διάδοσή της στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο*, ό. π., σσ. 159-160.
- Μπενάκης Λίνος Κ. (2001), *Μεταβυζαντινή φιλοσοφία: 17^{ος}-19^{ος} αιώνας. Έρευνα στις πηγές*, Αθήνα: Εκδόσεις Παρουσία.
- Μπενάκη Λ. (1990), «Δυτικοευρωπαϊκό πνεύμα και Ελληνική Ορθοδοξία. Η μετάβαση από το Βυζάντιο στον Νέο Ελληνισμό και η σύγχρονη προβληματική», *Σύναξη* τεύχος 34 (Απρίλιος - Ιούνιος 1990), σσ. 30-41.

- Μπενάκη Λ. (1978), «Ανέκδοτο κείμενο του Νικολάου Ζερζούλη (1706-1773);. Μια πρώιμη σύγκρουση με τον Δωρόθεο Λέσβιο σε θέματα θεολογίας, φιλοσοφίας και επιστήμης. Παράρτημα: Ανανίας Αντιπάριος προς Ζερζούλην περί της λογικής ψυχής», *Δευκαλίων* 21 (1978), σσ. 86-95.
- Μπενάκη Λ. (1977), «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού αριστοτελισμού στον ελληνικό χώρο. Αμφισβήτηση και υπεράσπιση του φιλοσόφου στον 18^ο αιώνα. Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία* 7 (1977), σσ. 416-452.
- Μπενέκος Δημήτριος Σ. (2006), *Πολιτισμική παράδοση και Εκπαίδευση - Μορφωτική προσέγγιση, εκπαιδευτικές εφαρμογές*, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Μπεχράκη Θ. - Νικολαΐδη Ευ. (1990), *Στατιστική ανάλυση λεξικών δεδομένων. Ο πρόλογος βιβλίων των θετικών επιστημών της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μπόμπου Σταμάτη Βασιλική (1998), *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία - Εργογραφία 1700-1754*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Μπορόβιλου Γ. (1994), «Παράδοση και ανανέωση κατά τον ΙΗ' αιώνα. Η περί των Κολλύβων έρις και ο Διαφωτισμός», στον τόμο: *Παράδοση και πρόοδος στην Ορθοδοξία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 175-187.
- Μπουργουτζής Ηλίας (2015), *Ο λόγος των διανοούμενων του διαφωτισμού στα προεπαναστατικά περιοδικά (1811 - 1821). Ανάλυση των εννοιών: Έλληνες, Ελευθερία, Έθνος, Γραικοί, Χριστιανοί, Γένος*, <http://www.alfavita.gr/>, πρόσβαση: 23-3-2015.
- Μύαρη Γ. (1994), «Η έρευνα της Φιλοσοφίας και της Επιστήμης στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Φιλολογική* 12, σσ. 44-48.
- Ναγύ Φραγκίσκος (Διδάσκαλος εν τω κατά Πάτακον (=Sárospatak) Γυμνασίω) (1811), *Μνημοσύνη του Σοφωτάτου Ανδρός Ιωάννου Αποστόλοβιτς Διδασκάλου της Ελληνικής Γλώσσης, εν Μισκόλτς*, Εν Σ. Πάτακ αωια, Sárospatak.
- Νάκας Αθανάσιος (2001), *Γλωσσοφιλολογικά, Γ'. Μελετήματα για τη Γλώσσα και τη Λογοτεχνία*, Γ' έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Παρουσία.
- Νατσούλης Τάκης (1983³), *Λέξεις και Φράσεις Παροιμιώδεις*, Αθήνα: Χιωτέλλης.
- Νεόφυτου Χαρίλαος (2002), *Ο Νεόφυτος Δούκας και η συμβολή του στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Αθήνα: Εκδόσεις Κυβέλη.
- Νημάς Θεόδωρος Α. (1995), *Η Εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Συμβολή στη μελέτη του Θεσσαλικού Διαφωτισμού*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Α. Β. Κυριακίδη.
- Νικολαΐδης Ε. (1990), «Οι μαθηματικές Επιστήμες στην Τουρκοκρατία», *Πρακτικά Ημερίδας*, ΕΕΙΕΤ/ΚΝΕ-ΕΙΕ.
- Νικολαΐδης Θ., Διαλέτης Δ., Αθανασιάδης Θ. (1988), «Θετικές Επιστήμες και Διαφωτισμός στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα». *Τα Ιστορικά*, τ. 8, σσ. 123-136.
- Νικολαΐδου Ελευθερία, «Συμβολή στην ιστορία τεσσάρων ελληνικών κοινοτήτων της Αυστροουγγαρίας (Zemun, Novi Sad, Orsova, Temesvar)», *Δωδώνη* 9 (1980), σσ. 323-373.
- Νικολάκης Κωστής (2014), Στέφανος Κομμητάς: «Ελληνική Μυθολογία - Η Ιστορία μιας επανέκδοσης», στα *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013)* και του *Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014)*, με θέμα: «*Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά*» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 245-246.
- Νίκου Ευάγγελος (2014), *Σύντομη παρουσίαση των «Απάντων» του Στέφανου Κομμητά*, *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013)* και

του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «*Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά*» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», σσ. 67-77, Αθήνα: Εκδόσεις Printfair.

- Νούτσος Παναγιώτης (2005), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός - Τα Όρια της Διακινδύνευσης*, Αθήνα: Εκδόσεις: Ελληνικά Γράμματα.
- Νούτσος Π. (1981), *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.
- Νούτσος Π. (1984), «Η λειτουργία του νεωτερικού πνεύματος στη «Λογική» του Βούλγαρη», *Δωδώνη* 13, (1984), σσ. 139-145.
- Νούτσος Π. (1991), «*Η καταγωγή των ιδεών του Christian Wolff στην Ελλάδα. Η συμβολή των επανησίων λογίων*», Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, τ. 4^{ος}, Αργοστόλι 1991, σσ. 593-599.
- Νούτσος Π. (1999), «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Η δυναμική του γνωσιοθεωρητικού ενδιαφέροντος. Σχεδιάγραμμα ενός ερευνητικού προγράμματος», Πρακτικά Συνεδρίου: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός Απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής*, Κοζάνη, σσ. 319-330.
- Νούτσος Π. (2009), «*Λογική. Τι διακινδυνεύει ως διδάσκαλος και ως κοινωνός της σκέψης των “νεωτέρων” ο Ευγένιος Βούλγαρης*», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, σσ. 563-572.
- Ντίνας Δ. Κώστας (1999), *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός και το γλωσσικό ζήτημα*, στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Πρακτικά Πανελλήνιου Συνεδρίου, Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη.
- Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου Μ. (1991), *Οι βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14^{ος}-19^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Ξενάκης Χρίστος (2003), *Οι Επιστήμες της Φυσικής / Φυσική*, στο: *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Επιμέλεια: Γιάννης Καραός, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Μεταίχμιο-Επιστήμες.
- Ξενάκης Χρίστος Θ. (1994), *Το πείραμα ως μέθοδος έρευνας και γνώσης στα έργα των λογίων της προεπαναστατικής περιόδου*. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα.
- Ξερόπουλος Επ. (1998), *Επιστημολογία της Λογικής, Λογική - Διαλεκτική Η Θεωρία της Γνώσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Αριστοτέλης.
- Παπαϊωάννου Μ. Μ. (1964), (Επιμέλεια), Οικονόμος Ιωάννης Λαρισαίος *Επιστολαί Διαφόρων*, Αθήνα.
- Οικονόμου Αναστάσιος (1814), *Απολογία Ιστορικοκριτική Συντεθείσα μεν Ελληνιστί υπό τινος Φιλογενούς Έλληνο Επεξεργασθείσα δε εις την κοινήν διάλεκτον των Ελλήνων, μετά τινων σημειωμάτων υπό του Αναστασίου Ιερέως και Οικονόμου των Αμπελακίων, των επί των θεσσαλικών Τεμπών κειμένων παρ' ου και ιδία δαπάνη εξεδόθη χάριν των ομογενών. Διά επιστασίας Σπυρίδωνος Πρεβέτου Ζακυνθίου. Εν Τριεστίω εν τη Τυπογραφία Γάσπαρος Βάις*.
- Οικονόμου Κωνσταντίνου (1817), *Γραμματικών ή εγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία*, τόμος Α', Βιέννη.
- Οικονόμου Λαρισαίου (1817), *Ιστορική τοπογραφία ενός μέρους της Θεσσαλίας*, Δήμος Λάρισας, (1989), Ανατύπωση.
- Οικονόμου Ιωάννου Λαρισαίου (1783-1842), *Επιστολαί Διαφόρων, Ελλήνων Λογίων, ανωτάτων κληρικών, Τούρκων Διοικητών, εμπόρων και εσαφίων (1759-1823)*. Ανέκδοτος

- χειρόγραφος κώδικας. Μεταγραφή, παρακολούθηση, πρόλογος: Γιάννη Α. Αντωνιάδη. Φιλολογική παρουσίαση-Μελέτη-Πίνακες Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1964.
- Παλαιτσάκης Ιωάννης Γ. (2013), *Διαφωτισμός: Ένα καλογιαλυσμένο μωσαϊκό αντιφατικών και αντιχριστιανικών ιδεών*, Αθήνα: Εκδόσεις Αγαθός Λόγος.
  - Παναγής Γεώργιος Θ. και Δαφέρμος Μανόλης (2008), *Ψυχή, νους και εγκέφαλος: Μια ιστορική αναδρομή στη μελέτη των μεταξύ τους σχέσεων*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, *Hellenic Journal of Psychology*, Vol. 5, σσ. 324-366.
  - Παναγιωτίδης Γ. (1976), *Πλάτων, Η Ζωή και το Έργο του*, Αθήνα: Εκδόσεις Μπάϋρον.
  - Παναγιωτόπουλος Βασίλης, Ο Οικονομικός Χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μιχάλης Κοκολάκης, Ευδοκία Ολυμπίτου (2003), *Πληθυσμοί και Οικισμοί του Ελληνικού Χώρου, Ιστορικά Μελετήματα*, Τετράδια Εργασίας 18, Αθήνα: Εκδόσεις Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
  - Παναγιωτόπουλος Ι. Μ. (1957), «Ευγένιος Βούλγαρις», *Νέα Εστία* 61, σσ. 31-33.
  - Παναγιώτου Άννα (1992), Η Ελληνική γλώσσα - Ιστορική διαδρομή, στο: *Ελληνική, μια πάντοτε σύγχρονη γλώσσα*, Υπουργείο Πολιτισμού.
  - Παναγόπουλου Γ. (2009), «Δυτικές επιδράσεις στο θεολογικό έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, σσ. 271-292.
  - Παπαδημητρίου Αλέξανδρος, Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας στον Ελληνικό πνευματικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η περίπτωση της Χημείας του Κούμα, στο: Γιάννης Καράς (1997), *Οι Επιστήμες στον Ελληνικό χώρο*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε., Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 279-287.
  - Παπαδριανός Ιωάννης (1988), *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18^{ος} - 19^{ος} αιώνας). Διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη.
  - Πανταζόπουλος Ι. Ν. (1993), *Ο ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση*, Αθήνα: Εκδόσεις Παρουσία.
  - Παντελίδης Νικόλαος, Αρχαϊσμός-Νεοαττικισμός: Νεόφυτος Δούκας - Στέφανος Κομμητάς - Κωνσταντίνος Οικονόμος - Σκαρλάτος Βυζάντιος - Κλέων Ρίζος Ραγκαβής - Παναγιώτης Σούτσος - Αναστάσιος Λευκίας Γεωργιάδης - Γεώργιος Μιστριώτης, στο: Γ. Μπαμπινιώτης (2011), (Επιμέλεια), *Το Γλωσσικό Ζήτημα, Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 197-221.
  - Παπαγεωργίου Σ. (2004), *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
  - Παπαγεωργίου Γεώργιος (1990), *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα). Ένα μαθηματάριο εμπορίου του Αθανάσιου Ψαλίδα*, Αθήνα.
  - Παπαδερός Αλέξανδρος (2010), *Μετακένωσις. Ελλάδα, Ορθοδοξία, διαφωτισμός κατά τον Κοραή και τον Οικονόμο*, Μετάφραση: Εμμανουήλ Γεωργουδάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Ακρίτας.
  - Παπαδημητρίου Αλέξανδρος, Γεώργιος Βλαχάκης, Οι Επιστήμες της Φύσης / Χημεία, στο: Γιάννης Καράς (2003), (Επιμέλεια), *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Μεταίχμιο-Επιστήμες.
  - Παπαδημητρίου Αλέξανδρος, Η Εισαγωγή των νέων ιδεών της Χημείας στον Ελληνικό πνευματικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η περίπτωση της Χημείας του Κούμα, στο: Γιάννης Καράς (1997), *Οι Επιστήμες στον Ελληνικό χώρο*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε., Αθήνα: Τροχαλία, σσ. 279-287.

- Παπαδόπουλος Θ. (1983), *Οι φιλοσοφικές και κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις του Βενιαμίν Λεσβίου*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.
- Παπαδόπουλος Θ. (1988), *Η Νεοελληνική Φιλοσοφία από τον 16^ο έως τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος.
- Παπαδόπουλος Σ. Ι. (1989), Οι ελληνικές κοινότητες της Ουγγαρίας και η συμβολή τους στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της Βόρειας Ελλάδας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, *Δωδώνη* 18, σσ. 93-103.
- Παπαδόπουλος Στυλιανός (2000), *«Άγιος Μακάριος Κορίνθου»*, Αθήνα: Εκδόσεις Ακρίτας.
- Παπαδόπουλος Στυλιανός (2011), *Πατρολογία*, Τόμος Α', Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Γρηγόρη.
- Παπαϊωάννου Δημήτριος (2002), Σχολές του ευρύτερου Ελληνισμού επί Τουρκοκρατίας: «Η Αυθεντική Ακαδημία Βουκουρεστίου», 2^ο Διεθνές Συνέδριο: «*Η Παιδεία στην Αυγή του 21^{ου} αιώνα, Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Εκπαίδευση του Ευρύτερου Ελληνισμού*», 4-6 Οκτωβρίου 2002, Πάτρα, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης.
- Παπανούτσος Ε. (1973), *Γνωσιολογία*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος.
- Παπανούτσος Ε. (1971), *Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτωνα*, Αθήνα: Δωδώνη.
- Παπανούτσος Ε. (1959), *Νεοελληνική Φιλοσοφία Α'*, Βασική Βιβλιοθήκη αριθμ. 35, Αθήναι.
- Παπανούτσος Ευάγγελος Επιμέλεια (χ.χ.), *Πλάτων Κρατύλος –Ευθύδημος*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Ηλίας Λάγιος, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων, Αθήνα: Εκδόσεις Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Παπουλίδη Κ. (1969), «Περίπτωσης πνευματικής επιδράσεως του Αγίου Όρους εις τον βαλκανικόν χώρον κατά τον 18^ο αι.», *Μακεδονικά* 9, σσ. 278-294.
- Παππός Νικόλαος (2006), *Πολιτεία του Πλάτωνα*. Ένας οδηγός ανάγνωσης, Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ.
- Πατινιώτης Μανώλης (2013), *Στοιχεία Φυσικής Φιλοσοφίας - Ο Ελληνικός Επιστημονικός Στοχασμός τον 17^ο και 18^ο αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Πατινιώτης Μανώλης (2004), «Εκλεκτικές συγγένειες: Ευγένιος Βούλγαρης και Θεόφιλος Κορυδαλέας», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 26, σσ. 27-78.
- Πατινιώτης Μ., «Οι Pestiferae Questiones του Κυρίλλου Λουκάρεως και η ανάδυση του κορυδαλικού προγράμματος» στα πρακτικά του συνεδρίου στο: Βλαχάκης Γ. Ν., Νικολαΐδης Θ. (2004), (Επιμέλεια), *Βυζάντιο-Βενετία-Νεότερος Ελληνισμός. Μια περιπλάνηση στον Κόσμο της Ελληνικής Επιστημονικής Σκέψης*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σσ. 211-244.
- Πατινιώτης Μανώλης (2001), *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα. Αρχές της φυσικής φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, ΕΚΠΑ, Τμήμα Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικής Επιστήμης Ε.Μ.Π., Αθήνα.
- Πατρινέλης Χ. (1974), *Δημοσιεύματα Μανουήλ Γεδεών. Αναλυτική περιγραφή*, Αθήνα.
- Πατρινέλης Χ., «Βούλγαρις Ευγένιος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 2^{ος}, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σσ. 353-354.
- Πατρινέλης Χ. (1990), *Συμβιβασμοί και προσδοκίες. Οι ηγετικές ομάδες του Ελληνισμού. Οι ηγετικές ομάδες του Ελληνισμού της Τουρκοκρατίας απέναντι στο εθνικό πρόβλημα*, Θεσσαλονίκη.
- Πατρινέλης Χ. (1990), *Λόγιοι των χρόνων της Τουρκοκρατίας και του Διαφωτισμού*, Θεσσαλονίκη.

- Πατρινέλης Χ. (1994), *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία 1476-1820*, Θεσσαλονίκη 1994.
- Πάτσιου Β. (1983), «Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερανιστής* 19, σσ. 210-234.
- Πελεγρίνης Θ. (2002), *Αρχές Φιλοσοφίας*, Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Πέππας Χρήστος Ι. (2006), *Σφαιρική Τριγωνομετρία*, Αθήνα: Ίδρυμα Ευγενίδου.
- Πετάκος Δημήτρης (2016), *Φυσική Φιλοσοφία και Φυσική Θεολογία - Η Αποστολική και Λατρευτική Διάσταση της Μελέτης της Φύσης στην Αγγλία του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Πετρούνιας Ευ. (1984), *Νεοελληνική γραμματική και συγκριτική ανάλυση*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Πέτσιος Κ. (2007), *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Ιωάννινα.
- Πέτσιος Κ. (2006), *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Εισαγωγή στη σκέψη και το έργο του*, Ιωάννινα.
- Πέτσιος Κώστας (2001), «Νικόλαος Ζερζούλης (1710-1773), και Petrus van Musschenbroec, Νέα στοιχεία», *Ο Ερανιστής* 23, σσ. 48-96.
- Πέτσιος Κ. (2001), «Η νεοελληνική φιλοσοφία από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα: Διάγραμμα ιστοριογράφησης», *Τα Νέα του Κ.Ε.ΝΕ.Φ.*, 8, σσ. 1-16.
- Πέτσιος Κ. (1999), «Η διδασκαλία της Λογικής κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής*, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη, σσ. 351-378.
- Πέτσιος Κων. (1999), *Η Λογική στη Νεότερη Ελλάδα* τόμος 2^{ος}, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- Πέτσιος Κ. (1996), «Γνωσιολογικές συνιστώσες της σκέψης του Ε. Βούλγαρη», Αθήνα: Εκδόσεις Δωδώνη 25, σσ. 56-66.
- Πέτσιος Κ. (1993), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Ελληνική βιβλιογραφία*, Γιάννινα.
- Πηδώνια Κομνηνή, «Ελληνικά παλαιότυπα της Βιβλιοθήκης του ελληνικού σχολείου και των ελληνικών ορθοδόξων εκκλησιών της Βιέννης», *Τετράδια Εργασίας, (ΚΝΕ/ΕΙΕ)*, 13 (1987), σσ. 7-196.
- Πλάγγεσης Γιάννης (2010), *Αρχαία Ελληνική Πολιτική και Κοινωνική Φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Πλάτων Κρατύλος ή περί ορθότητος των ονομάτων, Σειρά: Οι Έλληνες, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, 423 e, 7-10, 1992.
- Πλεμμένος Ιωάννης (2014), Η «ευδιάθετος» τέχνη κατά το «ευμεθοδέστερον»: Το μάθημα της ρητορικής στην Εγκυκλοπαίδεια του Στ. Κομμητά και η χρήση των πηγών του, στα Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «*Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά*» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 155-171.
- Πλεμμένος Ι. (2009), «Κοινωνική κριτική και νεωτερικότητα στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, σσ. 111-138.
- Πολίτης Αλέξης (2007), «Γλώσσα, Διαφωτισμός και Εθνική Συνείδηση. Αντίπαλες ιδεολογίες στις αρχές του 19^{ου} αιώνα», *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα. Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, τ. Α', Αθήνα, σσ. 463-474,

- Πολίτης Αλέξης (2000-2001), Για τον Διαφωτισμό - Μικρές επιμέρους συμβολές: I. Από το Γένος στο Έθνος, II. Ιδεολογία, Λογοτεχνία, Γλώσσα, Συμπλήρωμα στο μάθημα: *Ελληνικός Διαφωτισμός*, Εαρινό Εξάμηνο 2010-2011.
- Πολίτης Λίνος (1985), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τέταρτη έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Πολίτης Λίνος (1976), Συνοπτική περιγραφή χειρογράφων Ελληνικών Συλλογών, *Ελληνικά* 25.
- Πολίτης Ν. Γ. (1923), Λαογραφία, *Λαογραφία* 1.
- Πολίτης Ν. (1993), «Η αληθής φιλοσοφία κατά τον Αθανάσιον Πάριον», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Μέρος Α΄, 14, (1991-1993), σσ. 49-58.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατερίνη (2014), Ενδιαφέροντα πολιτισμικά στοιχεία των αρχών του 19^{ου} αιώνα στο έργο του Στέφανου Κομμητά, Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 177-198.
- Πορτελάνος Σταμάτης (2010), *Διαπολιτισμική και διαθεματική διδακτική στο μάθημα των Θρησκευτικών, διαγενεαλογική θεολογία και διακουλτουραλισμός*, πρώτη έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις ENNOIA.
- Πούλος Ανδρέας (1995), «Τα Μαθηματικά και οι άλλες επιστήμες στην Τουρκοκρατία», Πρακτικά 12^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Μαθηματικής Παιδείας, *Τα Μαθηματικά και οι άλλες επιστήμες*, Ηράκλειο Κρήτης, σσ. 263-274.
- Πούλος Ανδρέας (1988), *Ελληνική Μαθηματική Βιβλιογραφία (1500-1900)*, Συνοπτική Ιστορία του Ελληνικού Μαθηματικού Βιβλίου, Ελληνική Μαθηματική Εταιρεία, Αθήνα.
- Πρίντζιπας Γιώργης Θ. (1985), *Λογάδες του Γένους*, Αθήνα: Εκδόσεις Ακρίτας.
- Ράντοβιτς Αμφιλόχιος (1984), *Η Φιλοκαλική Αναγέννηση του XVIII και XIX αιώνα, οι πνευματικοί καρποί της*, Αθήνα.
- Ρόγκοφ Α. (1994), «Οι ρωσοελληνικές πολιτιστικές σχέσεις από το δεύτερο μισό του 15^{ου} έως τον 17^ο αιώνα», *Χίλια χρόνια Ελληνισμού - Ρωσίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση, σσ. 125-137.
- Ρωμανίδης Ιωάννης (1989), *Το προπατορικό αμάρτημα*, Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος.
- Σαββίδης Γεώργιος Π. (1997), (Επιμέλεια), *Άγγελου Σικελιανού, Άπαντα*, κατηγορίες: Νεοελληνική Ποίηση, τόμος 5, Αθήνα.
- Σάθας Κ. (1870), *Νεοελληνικής Φιλολογίας Παράρτημα - Ιστορία του ζητήματος της Νεοελληνικής Γλώσσας*, Εν Αθήναις.
- Σακελίωνας Ιωάννης (1982), *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Εν Αθήναις.
- Σακκής Α. Δημήτριος (2001), *Νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος 1833-1848 - Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες της εκπαιδευτικής πραγματικότητας*, Τόμος Α΄, Αθήνα: Τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός.
- Σακκής Δημήτριος Α. (1997), *Η Εκπαίδευση στις Νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α΄ Οθωμανική περίοδο (1833-1843)*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Σβορώνος Ν. (2004), *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Σβορώνος Ν. Γ. (1976), *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ι΄ έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

- Σειρηνίδου Βάσω (2013), *Το Εργαστήριο του Λογίου - Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού, μέσα από την Ιστορία της Βιβλιοθήκης του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, 132, Αθήνα.
- Σειρηνίδου Βάσω (2012), «Between nation and empire: Balkan intellectuals in the Habsburg Monarchy, late 18th-19th c.», στο: *The Patriotism of the Expatriates. Diasporas and national consciousness between Europe, the Mediterranean and beyond in the long 19th century*, Πανεπιστήμιο Λευκωσίας - Queen Mary University of London, Λευκωσία, 18 Φεβρουαρίου 2012.
- Σειρηνίδου Βάσω (2011), *Έλληνες στη Βιέννη (18^{ος}-μέσα 19^{ου} αι.)*, Αθήνα: Εκδόσεις Ηρόδοτος.
- Σειρηνίδου Βάσω (2010), «Πολιτισμικές μεταφορές και ελληνικές παροικίες. Νέες αναγνώσεις μιας παλιάς ιστορίας με αφορμή το παράδειγμα του Δημητρίου Δάρβαρη», *Μνήμων* 31, σσ. 9-29.
- Σειρηνίδου Βάσω (2008), «Από το λογιστήριο στο αναγνωστήριο. Η Βιέννη, η ελληνική παροικία και η Εφημερίς των αδελφών Πούλιου», στο: *Οι πρωτοπόροι Έλληνες δημοσιογράφοι Μαρκίδες Πούλιου. Εκδότες της πρώτης ελληνικής εφημερίδας - Βιέννη 1790-1797*, Πρακτικά Ημερίδας - Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΣΗΕΜΘ, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 84-93.
- Σειρηνίδου Βάσω (2005), «Βαλκάνιοι έμποροι στην αψβουργική μοναρχία (18^{ος} - μέσα 19^{ου} αιώνα). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμνηχανίες», στο: Μ. Α. Στασινοπούλου - Μ. Χ. Χατζηϊωάννου (Επιμέλεια), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός* [=τετράδια εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 28], Αθήνα, σσ. 53-82.
- Σειρηνίδου Βάσω (1999), «Η εγκατάσταση των Ελλήνων στη Βιέννη (1780-1820): οργάνωση του χώρου και ταυτότητες», πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών «Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981», τ. Β', Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σσ. 237-245.
- Σειρηνίδου Βάσω (1999), «Κοσμοπολιτισμός, μοναρχία και πολυεθνική πραγματικότητα. Η Βιέννη των Ελλήνων και του Ρήγα», *Μνήμων* 21, σσ. 189-200.
- Σετάτος Μ. (1993), Η αναλυτικότητα της Νέας Ελληνικής - Παρατηρήσεις στην εξέλιξη της Ελληνικής γλώσσας, *Φιλολόγος* 74, σσ. 245-254.
- Σετάτος Μ. (1971), *Ιστορικοσυγκριτική γραμματική των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών*, Θεσσαλονίκη: πανεπιστημιακές παραδόσεις.
- Σιμόπουλος Κυριάκος (1998), *Η Γλώσσα και το Εικοσιένα*, Δεύτερη έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Στάχυ.
- Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Γ. Αγ. (1994), *Τα Μαθηματάρια των ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα, σσ. 141-142 και σσ. 157-168.
- Σκιαδάς Ν. (1971), «Το τυπογραφείο του Αγίου Όρους, η Αθωνιάδα Σχολή και ο Ευγένιος Βούλγαρις», *Νέα Εστία* 90, σσ. 1194-1198.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε. (2004), «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», στο: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, (Επιμέλεια), Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τεύχος 1.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε. (1995), *Η Σχολική Βιβλιοθήκη τον 19^ο αιώνα: Η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα: Δημόσια Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», αρ. 3.

- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος (1991), «Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και η εμπορική εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδόπουλου», Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα περιοδικού *Μνήμων*, τ. 5, Αθήνα.
- Σκοπετέα Ε. (2002), Γλωσσική Συνείδηση στα Βαλκάνια 18^{ος}-20^{ος} αιώνας, στο: Α. - Φ. Χρηστίδης και άλλοι (2001), (Επιμέλεια), *Γλώσσα, Κοινωνία, Ιστορία: Η Ευρώπη του Νότου*, σσ. 27-32, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Σκουβαράς Ευάγγελος (1984), «Ο Νεόφυτος Δούκας και οι ιδέες του», περιοδικό: «*Ηπειρωτική Εταιρεία*», τεύχος 94, Ιούλιος 1984, σσ. 257-270.
- Σκουβαράς Ευάγγελος, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 10^{ος}, Αθήνα, σσ. 246-247.
- Σκουβαράς Ευάγγελος (1966), «Σελίδες από την ιστορία της Μηλιώτικης Σχολής» (αλληλογραφία μεταξύ Άνθιμου Γαζή και Γρηγορίου Κωνσταντά), περιοδικό *Ηώς*, 92-97, σσ. 241-275.
- Σκουβαράς Ευάγγελος (1965), «Ανέκδοτα αντικοραϊκά κείμενα», στο: *Έρανος εις Αδαμάντιον Κοράην*, Αθήνα.
- Σκούρα Λαμπρινή (2011), «Γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση και γλωσσικό ζήτημα (1917-1927)», στο: Σ. Μπουζάκης (Επιμέλεια), *Πρακτικά 6^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, Πανεπιστήμιο Πατρών 30 Σεπτεμβρίου & 1-2 Οκτωβρίου 2011, σσ. 299-313.
- Σκούρα Λαμπρινή (2004), «Το γλωσσικό ζήτημα και η εκπαίδευση των δασκάλων κατά τις δεκαετίες του '20 & του '30», στο: Σ. Μπουζάκης, (2002), (Επιμέλεια), *Ιστορικές Προσεγγίσεις της Εκπαίδευσης, Πρακτικά 2^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, Πανεπιστήμιο Πατρών 4-6 Οκτωβρίου 2002, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σσ. 241-268.
- Σκουτέρη Διδασκάλου Νόρα (1999), *Από τον σοφρά στο τραπέζι. Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση (1453-1981)*, Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, τόμοι 2, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σκουτερόπουλος Ν. (2002), Μετάφραση: *Πλάτων, Πολιτεία Α, Δ, Ε & ΣΤ*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Σκρέττας Νικόδημος (2015), *Κολλυβάδες και Θεία Λατρεία*, πρόσβαση: 20 Οκτωβρίου 2015, <http://www.ecclesia.gr>.
- Σμυρναίος Αντώνιος και Σακκής Δημήτριος (2014), «Ως εραστής του «θείοτατου χρήματος»: ο Στέφανος Κομμητάς «αυτοβιογραφούμενος», Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «*Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά*» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 – Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 105-128.
- Σμυρναίος Αντώνιος, Δαρόπουλος Απόστολος, (Επιμέλεια), Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «*Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά*» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair.
- Σμυρναίος Αντώνιος Λ. (2006), *Στα ίχνη της ουτοπίας. Το Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον Σύρου και η προτεσταντική ομογενοποίηση της οικουμένης κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.

- Πολίτης Λίνος (1991), *Σολωμός Διονύσιος, Άπαντα, Αλληλογραφία* (Επιμέλεια-Μετάφραση-Σημειώσεις), τόμος Γ', Αθήνα.
- Πολίτης Λίνος (1979β), (Επιμέλεια-Σημειώσεις), *Σολωμός Διονύσιος, Άπαντα*, τόμος Β', Πεζά και Ιταλικά Αθήνα.
- Σούρλας Γεώργιος Ι. (2013), *Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830. Η Ζωή και το έργο του*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Σπετσίδη Μ. (1996), «Ορθόδοξοι κληρικοί συγγραφείς και δάσκαλοι Φυσικών Επιστημών», *Ορθοδοξία και Φυσικές Επιστήμες*, Αθήνα, σσ. 65-74.
- Σπυροπούλου Β. (2000), *Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806). Η θεμελίωση της νεότερης μεταφραστικής πρακτικής στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα.
- Σπύρου Λάμπρος (1911), «Επιτύμβια Ελλήνων Ιδίως Μακεδόνων εν Πέστη» *Νέος Ελληνομνήμων* 8, σσ. 462-481.
- Σταβέλας Απόστολος (2014), Τα μόρια του λόγου κατά τον Στ. Κομμητά, στα Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός - Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «*Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά*» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 199 - 203.
- Στάϊκος Κωνσταντίνος. (1995), *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία 1749-1800*, Αθήνα: Έκδοση Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού.
- Στάϊκος Κωνσταντίνος (1989), *Χάρτα της Ελληνικής Τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η Συμβολή της στην Πνευματική Αναγέννηση της Δύσης*, Ι', Αθήνα.
- Στασινοπούλου Μαρία Α., *Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στο γερμανόφωνο περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα*, <http://www.mnimon.gr>, πρόσβαση: 6 Οκτωβρίου 2015.
- Στασινοπούλου Μ. (1993), «Επιστολές του Κοραή προς τον Thiersch, *Ερανιστής* 19.
- Στεφανίδης Βασίλειος Ι. (1959), *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήναι.
- Στεφανίδης Μ. (1926), *Αι Φυσικαί Επιστήμαι εν Ελλάδι προ της Επανάστασεως. Η εκπαιδευτική επανάσταση*, Αθήναι και *Επιλογή από τα έργα του Μιχάλη Στεφανίδη* στο: Γιάννης Καράς (1995), (Επιμέλεια Εισαγωγή, Σχόλια, Βιβλιογραφία, Ευρετήρια), *Επιστημολογικές προσεγγίσεις στη νεοελληνική επιστημονική σκέψη*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα: Εκδόσεις Τροχάλια.
- Στεφανίδης Μ. (1938), *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν των Φυσικών Επιστημών*, Αθήνα.
- Στογιόγλου Γ. (1998), «Παραλείπόμενα και αντιλεγόμενα κατά την παραμονή του αγίου Αθανασίου Παρίου στη Μακεδονία», Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου: *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, Πάρος, σσ. 499-522.
- Στούρτζας Α. (1858), *Αναμνήσεις και Εικόνες*, Μετάφραση: Κων. Σούτσος, Εν Αθήναις.
- Στωικός Δημ. Α. (2003), Γιαννόπουλος Νικ. Ι., Καλαντζής Κων., «Στέφανος Κομμητάς. Η Διαθήκη του», Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού «*Όθρυς*», Περίοδος Β', τεύχος 7, Αλμυρός 2003, σσ. 138-162.
- Συκουτρής Ι. (1970), *Πλάτωνος Συμπόσιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.
- Συμεωνίδης Χ. (2000), *Εισαγωγή στην Ελληνική φρασεολογία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κώδικας.
- Σφέτας Σ. (2005), «Η παρουσία των Ρώσων στα Επτάνησα (1779-1807). Όψεις της βαλκανικής πολιτικής της Ρωσίας από την άφιξη τους στα Επτάνησα μέχρι τη συνθήκη του 1807», *Κ. Χ.* 10, σσ. 457-484.

- Σφυρόερας Β. (1991-1993), «Κυκλαδίτες λόγιοι του 17^{ου} κα του 18^{ου} αιώνα», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Μέρος Β΄, 14, σσ. 412-429.
- Σωτηράκης Ν. (1962), *Συμβολή στην έρευνα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Τα Μαθηματικά επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα.
- Σωτηρέλης Γ. (1998), *Θρησκεία και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκουλας.
- Σωτηρόπουλου Χ. (1981), «Κολλυβάδες - Αντικολλυβάδες», στον τόμο: *Αντίδωρον Πνευματικόν*, Τιμητικός Τόμος Γερασίμου Κονιδάρη Ι., Αθήνα.
- Τακουρλή Σ. (1998), «Η «φιλολογία» των Γάλλων του 18^{ου} αιώνα στη θεώρηση του Κωνσταντίνου Κούμα», Πρακτικά Ημερίδας: *Οι ευρωπαϊκές παράμετροι της νεοελληνικής σκέψης*, Λάρισα, σσ. 31-39.
- Τακουρλής Σ. (1999), «Ο Ευγένιος Βούλγαρις και ο Νικηφόρος Θεοτόκης στη θεώρηση του Β. Ν. Τατάκη», Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996, σσ. 413-424.
- Ταμπάκη Άννα (2004), *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα: Εκδόσεις Ergo.
- Ταμπάκη Άννα (1995), Πρακτικά Ομίλου Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού: *Δημήτριος Δάρβαρης: Οι περί «ηθικής» αντιλήψεις του*, Αθήνα, σσ. 107-120.
- Ταχιάος Α. (1964), *Ο Παΐσιος Βελιτσκόφσκι (1722-1794) και η ασκητικοφιλογολογική σχολή του*, Θεσσαλονίκη.
- Τεμπέλης Η. (2009), «Η πρόσληψη του Ευγένιου Βούλγαρη σε έργα των Νεοφύτου Δούκα και Κωνσταντίνου Μιχαήλ Κούμα», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, σσ. 493-508.
- Τερδήμου Μαρία, Τα Μαθηματικά: Μαθηματικά / Εισαγωγή, στο: Γιάννης Καράς (2003), (Επιμέλεια), *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Μεταίχμιο-Επιστήμες.
- Τερδήμου Μαρία, Τα Μαθηματικά / Η μεταφορά της ευρωπαϊκής μαθηματικής σκέψης, στο: Γιάννης Καράς (2003), (Επιμέλεια), *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Μεταίχμιο-Επιστήμες.
- Τερδήμου Μαρία, Τα Μαθηματικά / Αριθμητική, στο: Γιάννης Καράς (2003), (Επιμέλεια), *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Μεταίχμιο-Επιστήμες.
- Τερδήμου Μαρία, Τα Μαθηματικά / Γεωμετρία – Ευκλείδειος Γεωμετρία, στο: Γιάννης Καράς (2003), (Επιμέλεια), *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον Ελληνικό χώρο (17^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα: Μεταίχμιο-Επιστήμες.
- Τερδήμου Μαρία (1998), *Μαθηματικά και Φιλοσοφία στην ελληνική σκέψη κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- Τερδήμου Μαρία (1998), «Η μεταφορά της ευρωπαϊκής μαθηματικής σκέψης μέσω των μαθηματικών εγχειριδίων της περιόδου της Νεοελληνικής Αναγέννησης», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας των Επιστημών. *Η επιστημονική σκέψη στον ελληνικό χώρο, 18^{ος}-19^{ος} αι., Αθήνα, 19-21 Ιουνίου 1997*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., σσ. 289-305.
- Τζιώκα - Ευαγγέλου Π. (2007), Μετάφραση: *Αριστοτέλης, Πολιτικά III & IV*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος.
- Τζώγας Χ. (1970), *Ο Ευγένιος Βούλγαρις*, Θεσσαλονίκη.

- Τηρς ή Τιρς Φρήντριχ Βίλχελμ (Thiersch Griedriech Wilhelm), γνωστός και ως Θείρσιος, στην *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα* (1996), τόμος πεντηκοστός έβδομος, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, σ. 232.
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης (1981), *Νεοελληνική Γραμματική - Ιστορική Εισαγωγή*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Τριανταφυλλίδη Μανόλη Α. (1963), *Άπαντα Πέμπτος Τόμος*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Τριανταφυλλίδης Μ. (1965), *Γλωσσικό Ζήτημα και Γλωσσοεκπαιδευτικά. Ορθογραφικά - Παιδαγωγικά* (7^{ος} τόμος των *Απάντων* του), Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών - Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης Α. (1938), *Νεοελληνική Γραμματική*, Ιστορική Εισαγωγή, Πρώτος Τόμος, Αθήνα, στο: *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη* (1981), Τρίτος Τόμος, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης Α. (1917), *Η νεοελληνική ορθογραφία και οι αντιλογίες του Κ^{ου} Σκιά, Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου* 7.
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης (1913), *Τα Ευαγγέλια και ο Αττικισμός*, Ανατύπωση από «Τα Γράμματα» τόμος δεύτερος, Τυπογραφικά καταστήματα Κασσιμάτη και Ιωνά, Αλεξάνδρεια, Invenio.lib.auth.gr, anemi.lib.uoc.gr
- Τριανταφυλλόπουλος Δ. (1993), *Από το Βυζάντιο στο μετά-Βυζάντιο. Οίνος παλαιός εις ασκούς καινούς και αντίστροφα*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν.
- Τσαντσάνογλου Κ., «Αττικισμός και Αντιαττικισμός» στο: Μ. Ζ. Κοπιδάκης (2000), (Επιμέλεια), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα, σ. 115.
- Τσαντσάνογλου Κ., «Αττικιστικά λεξικά» στο: Μ. Ζ. Κοπιδάκης (2000), (Επιμέλεια), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα.
- Τσιγάρας Γ. Χ. (2005), *Ο ναός του Αγίου Γεωργίου. Ιστορία και τέχνη*, Θεσσαλονίκη.
- Τσιγώνη Αναστασία (2005), *Τα μαθηματικά κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού: η θέση και ο ρόλος τους στην παιδεία και στην τεχνική εφαρμογή*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα.
- Τσιρπανλή Ζ. (1980), *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του 1576-1700*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών.
- Τσιρπανλή Ζ. (1971), *Οι Μακεδόνες σπουδαστές του Ελληνικού Κολλεγίου Ρώμης και η δράση τους στην Ελλάδα και στην Ιταλία (1600 -1650)*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών.
- Τσουδερός Ιωάννης (2002), *Η λειτουργική θεώρηση του χώρου*, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Αθήνα.
- Τσούρκα-Παπαστάθη Δέσποινα-Ειρήνη (1994), *Η ελληνική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848. Οργάνωση και Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη.
- Τωμαδάκης Νικόλαος (1953), *Η συμβολή των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού εις τον αγώνα της ελευθερίας*, Αθήνα.
- Υ.Π.Ε.Π.Θ. (2000), Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, *Η ελληνική γλώσσα και οι διάλεκτοί της*, Αθήνα.
- Υ.Π.Ε.Π.Θ. (1999), Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, *Διαλεκτικοί θύλακοι της ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα.
- Φανουργάκη Β. (1998), «Αθανασίου του Παρίου: “Επιτομή των Θείων της πίστεως δογμάτων”». Η θεολογία του αγίου Αθανασίου του Παρίου», Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου: *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, Πάρος, σσ. 489-498.

- Φιλήμων Ιωάννης (1859), *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήναι, τόμος 1.
- Φιλипπάκη-Warburton E. (2003), (Επιμέλεια: Κοντός Π. Ι.), *Από την Βαβέλ στην Αρμονία. Στα Πρακτικά του Συνεδρίου, Γλώσσα και Πολιτισμός*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 24-26 Μαΐου 2001, Αθήνα.
- Χαριλάου Νεόφυτος (1999), *Νεόφυτος Δούκας: ένας μεγάλος δάσκαλος και λόγιος του 18^{ου} - 19^{ου} αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- Χαριλάου Ν. (2002), *Ο Νεόφυτος Δούκας και η συμβολή του στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Αθήνα: Εκδόσεις Κυβέλη.
- Χαρλαύτη Τζελίνα, «Εμπόριο και ναυτιλία τον 19^ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της διασποράς. Η 'χιώτικη' φάση 1830-1860», *Μνήμων* 15 (1993), σσ. 69-127.
- Χασιώτης Ιωάννης - Κατσιαρδή-Hering Όλγα - Αμπατζή Ευρυδίκη (2006), (Επιμέλεια), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15^{ος}-21^{ος} αι.*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Χασιώτης Ι. (2001), *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Χασιώτης Ι. (1993), *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσ/νίκη.
- Χατζιδάκις Γ. Ν. (Ανατύπωση), (1980), *Γλωσσολογικά έρευναι*, τ. Α', Ανατύπωση της εκδόσεως 1934, Εν Αθήναις: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού - *Λεξικογραφικόν Δελτίον Παράρτημα 4*.
- Χατζηδάκις Γεώργιος (1915²), *Σύντομος Ιστορία της Ελληνικής γλώσσης*, Ανατύπωση, Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρης.
- Χατζηδάκις Γεώργιος Ν. (1908), *Εθνική Ψυχή*, τεύχος 9-10.
- Χατζηδάκις Γ. (1905-1907), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, Τόμος Α', Αθήνα.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος (1983), «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα», *Πολίτης* ΞΒ', σσ. 28-34.
- Χατζηϊωάννου Μαρία-Χριστίνα (2005), «Νέες προσεγγίσεις στη μελέτη των εμπορικών δικτύων της διασποράς. Η ελληνική κοινότητα στο Μάντσεστερ», στο: Μαρία Στασινόπουλου Μαρία, Χριστίνα Χατζηϊωάννου (2005), (Επιμέλεια), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός* [Τετράδια Εργασίας 28] Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., σσ. 145-166.
- Χατζηϊωάννου Μαρία-Χριστίνα (2004), «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις μιας διεθνοποιημένης δραστηριότητας: το εμπόριο (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)», στο: Πασχ. Κιτρομηλίδης, Τριαντ. Σκλαβενίτης (2004), (Επιμέλεια), Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας «*Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*», τ. Β', 1 Δεκεμβρίου 2004, Αθήνα, σσ. 407-423.
- Χατζηϊωάννου Μαρία-Χριστίνα (1998), «Οι τοπικές συνιστώσες μια εθνικής ιστοριογραφίας: σχόλια για την κοζανίτικη ιστοριογραφία», *Τα Ιστορικά* 15, σσ. 240-252.
- Χατζηστεφανίδης Θεοφάνης Δ. (1990), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα.
- Χατζηφώτης Ι. (1971), *Ο Ελληνικός Διαφωτισμός προάγγελος του Εικοσιένα*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλκαίος.
- Χατζόπουλος Κ. (1991), *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Χριστιανίδης Ι., Διαλέτης Δ., Παπαδόπουλος Γ., Γαβρόγλου Κ. (2001), *Οι Επιστήμες στην Αρχαία Ελλάδα, στο Βυζάντιο και στον Νεότερο Ελληνισμό*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σπουδές στον Ελληνικό Πολιτισμό, Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη.
- Χριστίδης Α. - Φ. (2001), (Επιμέλεια), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- Χρηστίδης Α. - Φ. (1999), *Γλώσσα-Πολιτική-Πολιτισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

- Χριστοδουλίδης Λεωνίδας (2014), Το προεπαναστατικό θέατρο στις ελληνικές παροικίες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, Η περίπτωση του Στ. Κομμητά, στα Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου (Αλμυρός-Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2013) και του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Βουδαπέστη, 14 Απριλίου 2014), με θέμα: «*Η ζωή και το έργο του λογίου και παιδαγωγού Στεφάνου Κομμητά*» (Κωφοί Αλμυρού, 1762 - Πέστη, 1830), Επιμέλεια: Αντώνιος Σμυρναίος, Απόστολος Δαρόπουλος, Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κωφών Αλμυρού «Ο Στέφανος Κομμητάς», Αθήνα: Εκδόσεις Printfair, σσ. 233-243.
- Χριστόπουλος Γεώργιος, Μπαστιάς Ιωάννης (1975), (Επιμέλεια), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα, σσ. 231-243.
- Χρήστου Π. (1984), «Πνευματική δραστηριότητα εις το Άγιον Όρος κατά τους χρόνους της δουλείας», *Ριζάρειος Εκκλησιαστική Παιδεία* 3, σσ. 249-255.
- Χρήστου Π. (1953), *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Βίος - Δράσεις - Ανέκδοτα έργα*, Ιωάννινα.
- Χρυσόγελος Νικόλαος (1831), *Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως. Προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν*, σ. 9. Η Αναφορά είναι διαθέσιμη στο <http://anemi.lib.uoc.gr>.
- Χρυσόγονος Κ. (2002), *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Ψευτογκάς Β. (1995), «Αθανασίου του Παρίου μια ανέκδοτη επιστολή για την αναγνώριση των νεομαρτύρων αγίων», Τόμος Τιμητικός στον Ομότιμο Καθηγητή Δαμιανό Α. Δόϊκο, *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Τμήμα Θεολογίας, *Νέα Σειρά* 5, σσ. 337-345.
- Ψημμένος Νίκος (2004), *Μελετήματα νεοελληνικής φιλοσοφίας. Α' Οι πηγές της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, Ιωάννινα: Εκδόσεις Δώτιον.
- Ψημμένος Ν. (1999), «Το στοιχείο της αντιπαράθεσης ως κύριο γνώρισμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996, Κοζάνη, σσ. 425-437.
- Ψημμένος Νίκος Κ. (1995), Εκσυρικτέον άρα τα χυδαϊστί φιλοσοφείν επαγγελλόμενα Βιβλιδάρια, *Ο Ερανιστής* 20, σσ. 36-46.
- Ψημμένος Ν. (1993), *Η φιλοσοφία των χρόνων της Τουρκοκρατίας (1453-1821)*, Μακεδονία, τ. 2^{ος}, Αρχαιολογία - Πολιτισμός. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνική Εθνική Γραμμή, σσ. 285-291.
- Ψημμένος Ν. (1991), *Η μαρτυρία του Κων. Κούμα για τον δάσκαλό του Ιωάννη Δημητριάδη - Πέζαρο*. Πρ. Τυρνάβου, σσ. 179-184.
- Ψημμένος Νίκος (1988-1989), *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
- Ψημμένος Ν. (1985-1986), «Ο Κούμας ως ιστορικός της νεοελληνικής φιλοσοφίας», *Φιλοσοφία* 15/16, σσ. 376-397.
- Ψημμένος Ν. (1986), «Η Φυσική και τα Μαθηματικά στη θεώρηση του Κ. Μ. Κούμα», στον τόμο: *Οι φυσικές επιστήμες στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θεσσαλία πριν την Επανάσταση*, Λάρισα, σσ. 72-79.
- Ψημμένος Ν. (1985-1986), Ο Κωνσταντίνος Κούμας ως ιστορικός της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, *Φιλοσοφία* 15-16, Αθήνα, σσ. 376-397.
- Ψημμένος Ν. (1983), *Η αυτοβιογραφία του Κων. Κούμα*. Μνήμη Ευαγ. Παπανούτσου τ. Β΄, Αθήνα, σσ. 271-286.
- Ψημμένος Ν. (1982), «Η Επιτετημένη Επαρίθμηση του Δημητρίου Προκοπίου ως πηγή ανάγνωσης της νεοελληνικής φιλοσοφίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24, σσ. 204-248.
- Ψημμένος Ν. (1982), (Επιμέλεια), *Ευρετήριο «προδιατριβών» εισαγωγικών εις άπασαν εν γένει την φιλοσοφίαν του Ευγενίου Βούλγαρη*, Α.Β.Ν.Φ., Γιάννινα.

- Ψυρούκης Ν. (1983), *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Αθήνα: Εκδόσεις Επικαιρότητα.
- Ψυχοπαίδης Κοσμάς (1999), *Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Β. Ξένη Βιβλιογραφία μεταφρασμένη στα Ελληνικά

- Adrados F. (2003), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές ως τις μέρες μας*. [Μετάφραση Α. Lecumberri από το πρωτότυπο *Historia de la Lengua Griega. De los orígenes a nuestros días*, 1999], Αθήνα.
- Annas (2006), *Εισαγωγή στην πολιτεία του Πλάτωνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Καλέντης.
- Arendt Hannah (1986), *Η ανθρώπινη κατάσταση (Vita Activa)*, Μετάφραση: Σ. Ροζάνης, Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
- Batalden St. (2009), «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και το πρόβλημα της ομολογιακής ταυτότητας των Ελλήνων την εποχή του Διαφωτισμού», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: *Ευγένιος Βούλγαρης*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, εκδ. Κανάκη, Αθήνα, σσ. 31-46.
- Batalden St. (1982), *Catherine II 's greek prelate Eugenios Voulgaris in Russia 1771-1806*, New York.
- Bernal J. D. (1983), *Η Επιστήμη στην Ιστορία, Η επιστήμη και η Βιομηχανική Επανάσταση*, τόμος II, Μετάφραση: Ε. Ι. Μπιτσάκης, Αθήνα: «Ι. Ζαχαρόπουλος» Σύγχρονη Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη.
- Browning Robert (1991), *Η Μεσαιωνική και Νέα Ελληνική Γλώσσα*, Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη με την προσθήκη δύο άρθρων του συγγραφέα, Μετάφραση: Μαρία Ν. Κονόμη, Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα.
- Chantraine P. (1990), *Ιστορική Μορφολογία της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Clogg Richard (1993), *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Μετάφραση: Χάρης Φουντέας, τρίτη έκδοση από τη δεύτερη συμπληρωμένη αγγλική έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Coleman J. (2005), *Ιστορία της Πολιτικής σκέψης*, Μετάφραση: Γιώργος Ε. Χρηστίδης, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Davis P. H., Hersch R. (1991), *Η Μαθηματική Εμπειρία*, Αθήνα: Εκδόσεις Τροχαλία.
- Debrunner A. - Scherer A. (1994), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Δεύτερος τόμος: Βασικά ζητήματα και γνωρίσματα της μετακλασικής Ελληνικής, Μετάφραση: Χαράλαμπος Π. Συμεωνίδης, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α. Ε.
- Dodds E. (1978), *Οι Έλληνες και το παράλογο*, Αθήνα: Εκδόσεις Μ. Καρδαμίτσα.
- Eideneier H. (2004), *Όψεις της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας από τον Όμηρο έως σήμερα*. [Μετάφραση Ευ. Θωμαδάκη από το πρωτότυπο *Von Rhapsodie zu Rap: Aspekt edergriechischen Sprachgeschichte von Homer bis heute*, 1999], Αθήνα.
- Easterling P. E. - Knox B. M. W. (2005), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, 7^η έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα.
- Feingold M., «Partnership in glory: Newton and Locke: Through Enlightenment and Beyond», στο: P. B. Scheurer και G. Debrock (1988), (Επιμέλεια), *Newton's Scientific and Philosophical legacy*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht - Boston - London, σσ. 291-308.
- Füves Ödön (Φιούβες Έντεν) (1964-1965), «Οι κατάλογοι των πολιτογραφηθέντων Ελλήνων παροίκων της Πέστης και Βούδας στην περίοδο 1687-1848», *Μακεδονικά* 6 (1964-1965), σσ. 106-119.

- Fúves Odon, «Επιτύμβιαι επιγραφαί Ελλήνων στην Ουγγαρία», *Ελληνικά* 19 (1966), σσ. 296-347.
- Fűves Ödön (1965), *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη: IMXA 75.
- Fúves Odon, «Κατάλογος των ελληνικών εντύπων της βιβλιοθήκης του ελληνορθόδοξου σερβικού επισκοπάτου στο Σαιν-Εντρέ της Ουγγαρίας», *Ο Ερανιστής*, 3 (1965), σσ. 97-105.
- Fűves Ödön (1961), «Απογραφές των Ελλήνων πάροικων του νομού της Πέστης», *Μακεδονικά* 5, σσ. 194-240.
- Fűves Ödön (1958), «Adatok az Egri görögök torténetéhez» [Στοιχεία της ιστορίας των Ελλήνων της πόλης Έγκερ], *Antik Tanulmányok E'.*
- Fűves Ödön (1955), «Czabb adalékok a Tokaji görögseg torténetéhez» [Καινούρια στοιχεία για την ιστορία των Ελλήνων του Τόκαϊ], *Antik Tanulmányok B'.*
- Fűves Ödön (1940), «Πώς καθρεφτίζονται οι ελληνοουγγρικές σχέσεις στα αρχεία και στις Βιβλιοθήκες της Δυτικής Μακεδονίας», *Το Νέον Κράτος Δ'*, σσ. 548-557.
- Γιανναράς Αναστάσιος (1979), (Επιμέλεια), *Immanuel Kant (1724-1804), Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Μετάφραση: Αναστάσιος Γιανναράς, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Gillispie C. (1986), *Στην Κόψη της Αλήθειας*, Αθήνα: Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ.
- Guthry W. (1998), *Ο Σωκράτης*, Αθήνα: Εκδόσεις ΜΙΕΤ.
- Guthry W. (1989), *Οι Σοφιστές*, Αθήνα: Εκδόσεις ΜΙΕΤ.
- Guthry W. (1987), *Οι Έλληνες φιλόσοφοι*, Αθήνα: Εκδόσεις: Παπαδήμα.
- Hajnóczy I. (1939), «Ιστορία του Ελληνισμού του Kecske-mét» (Ουγγρικά και Ελληνικά) «*Ουγγροελληνικά Μελέται*», αρ. 8, Budapest.
- Heidegger Martin (2009), *Λόγος, Μοίρα, Αλήθεια - Ηράκλειτος, Παρμενίδης*, Μετάφραση: Ι. Αβραμίδου, Επιμέλεια Γ. Ξηροπαίδης, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.
- Henderson G. P. (1977), Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830) - Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, Μετάφραση: Φ. Κ. Βώρου, Σειρά Γ': Μεταφράσεις, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας.
- Χέγκελ Γ., *Φιλοσοφία του Πνεύματος - Φαινομενολογία και Ψυχολογία του Πνεύματος*, Μετάφραση: Χ. Βασιλειάδη, Αθήνα: Εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα.
- Hilbert D. (1995), *Θεμέλια της Γεωμετρίας*, Μετάφραση: Στ. Παπαδόπουλου, Αθήνα.
- Hobsbawm E. J. (1992), *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Β' έκδοση αναθεωρημένη, Μετάφραση: Μαριέττα Οικονομοπούλου, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Hoffmann O., Debrunner A. & Scherer A. (1994), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Μετάφραση: Χαράλαμπος Συμεωνίδης, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Χορκχάιμερ Μάξ, Αντόρνο Τεοντόρ Β. (1996), *Διαλεκτική του Διαφωτισμού - Φιλοσοφικά αποσπάσματα*, Μετάφραση: Ελευθέριος Αναγνώστου, Επίμετρο: Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Επιμέλεια: Γεράσιμος Κουζέλης, Σειρά: Γνώμονες 1, Αθήνα: Εκδόσεις Εκδόσεις Νήσος.
- Horrocks G. (2006), *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της* [Εισαγωγή - Μετάφραση Μ. Σταύρου & Μ. Τζεβελέκου από το πρωτότυπο *Greek: A History of the Language and its Speakers*, London 1997], Αθήνα.
- Horvath Ανδρέας (1940), «Εκπολιτιστική δράση της ελληνικής διασποράς, *Νέα Εστία*, τόμος 328 (1940), σσ. 926-931 και 1005-1010.
- István Dobrossy (1991), «Kerekedő csoportok, családok és dinastiák Miskolc társadalmában a 18. század elejétől a 19. század elejéig» [Εμπορικές ομάδες, οικογένειες και δυναστείες στην κοινωνία του Μίσκολτς από τις αρχές του 18^{ου} αι. έως τις αρχές του 19^{ου} αι.], *A Miskolci Herman Otto Múzeum Közleményei KZ'*, σσ. 152-162.
- Kopnine (1976), *Logique, Science*, Moscou: Εκδόσεις Progress.
- Koyré Alexandre (1993), *Φιλοσοφία και Πολιτεία*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

- Kouyre Alexandre (1990), *Φιλοσοφία και Πολιτεία: Εισαγωγή στην ανάγνωση του Πλάτωνα*, Μετάφραση: Λένα Κασίμη, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Λέβιτ Κάρλ (1987), *Από τον Χέγκελ στον Νίτσε, το επαναστατικό ρήγμα στη σκέψη του δέκατου ένατου αιώνα*, τόμος Β', σειρά: Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη - 20, Μετάφραση: Γεωργία Αποστολοπούλου, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
- Lesky Al. (1981), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, 5η έκδοση, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αφοί Κυριακίδη.
- Mackridge Peter (2009), *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα (1766-1976)*, Μετάφραση: Γρηγόρης Κονδύλης, Αθήνα: Πατάκης.
- Mackridge Peter (2007), *Η Νεοελληνική Γλώσσα*, Μετάφραση: Κ. Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης.
- Marx Karl (1978), *Κριτική της Εγγεληνής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, Μετάφραση: Μπάμπης Λυκούδης, Αθήνα: Εκδόσεις: Παπαζήση.
- Mehlan Arno (1979), «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», *Η Οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15^{ος} -19^{ος} αι.)*, Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- Migne G. P., *Patrologiae Graecae*, Tomus 150, Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά, Τα Ευρισκόμενα Πάντα, Typographi Brepols Editores Pontificii, Turnholti (Belgium), 1148 B.
- Migne G. P., *Patrologiae Graecae*, Tomus 151, Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά, Τα Ευρισκόμενα Πάντα, Typographi Brepols Editores Pontificii, Turnholti (Belgium), 260 Α'.
- Petrescu Ștefan (2014), *Οι Έλληνες ως «άλλοι» στη Ρουμανία - Η εσωτερική οικοδόμηση του ρουμανικού έθνους-κράτους κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και οι Έλληνες*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επίκεντρο.
- Πόππερ Κ. (1980), *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της - Η γοητεία του Πλάτωνα*, Μετάφραση: Παπαδάκη Ε., Τόμος 1, Αθήνα: Εκδόσεις Δωδώνη.
- Ράντοβιτς Αμφιλόχιος (1984), *Η φιλοκαλική αναγέννησι του XVIII και XIX αιώνα και οι πνευματικοί καρποί της*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν.
- Robins R. H. (1989), *Σύντομη ιστορία της γλωσσολογίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Quataert Donald (2006), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, Μετάφραση: Σαρηγιάννης Μαρίνος, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Taylor E. (2003), *Πλάτων - Ο άνθρωπος και το έργο του*, Μετάφραση: Ι. Αρζόγλου, Γ' Ανατύπωση Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Taylor A. E. (1990), *Πλάτων*, Αθήνα: Εκδόσεις ΜΙΕΤ.
- Taylor A. E. (1992), *Πλάτων, Ο άνθρωπος και το έργο του*, Μετάφραση: Ι. Αρζόγλου, Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Thomson G. (1989), *Η ελληνική γλώσσα, αρχαία και νέα*, β' έκδοση (α' έκδοση 1964), Αθήνα.
- Thomson Robert (1992), *Η Ιστορία της Ψυχολογίας*, Μετάφραση: Δημοσθένης Αποστολόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Κάλβος.
- Tonnet Henri (1995), *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα.
- Tranter Neil, «Πληθυσμός, μετανάστευση και προσφορά εργασίας», στο Derek Aldcroft - Simon Ville (2005), (Επιμέλεια), *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία, 1750-1914*, Μετάφραση: Νικηφόρος Σταματάκης, Αθήνα.
- Τσέλλερ-Νεστλέ (1990), *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Μετάφραση: Χ. Θεοδωρίδης, Έκδοση 13^η, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Walter Benjamin (1999), *Δοκίμια φιλοσοφίας της γλώσσας*, Μετάφραση, Εισαγωγή, Επιμέλεια: Φώτης Τερζάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.

- Westfall Richard S. (1993), *Η Συγκρότηση της Σύγχρονης Επιστήμης, Μηχανισμοί και Μηχανική*, Μετάφραση: Κρινιώ Ζήση, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Σειρά: Ιστορία της Επιστήμης.
- Windelband W. - Heimsoeth H. (2003), *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, τόμος Β', Μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Vegetti M. (2000), *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, Μετάφραση: Γ. Α. Δημητρακόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Π. Τραυλός.

Γ. Ξένη Βιβλιογραφία

- Barker Andrew (1978), «*Symfwnoi Arithmoi: A Note on Republic 531c 1-4*». *Classical Philology*, Vol. 73, No 4, σσ. 337-342.
- Beaton Roderick (1999), *An Introduction to Modern Greek Literature*, Oxford: Oxford University Press.
- Berlin I. (1979), *The age of enlightenment*, Oxford: Oxford University Press.
- Boquert J. E. (1976), *Austro-Hungarian Maritime Trade with the Ottoman Empire 1873-1895: A commercial History with diplomatic considerations*, Vol I.
- Brucker Johahn Jacob (1975), *Historia critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram aetatem deducta*, 2^η έκδοση 1744-1747' ανατύπωση R. Popkin - G. Tonelli, New York.
- Bur Marta (1991), «The "Greek Company" in Hungary in the 17th-18th Centuries», *Proceedings of the First International Congress of the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times*, τ. II: *From 1453 to Modern Times*, Amsterdam: J. M. Fossey, σσ. 155-166.
- Burkert W. (1972), *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, translated by Edwin L. Minar Jr., Cambridge, Massachussets.
- Camariano Nestor (1981), *Sa vie son oeuvre littéraire et ses rapports avec la culture Roumaine*, Thessaloniki: Institut for Bakan Studies.
- Camariano-Cioran Ariadna (1974), *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs Professeurs*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Camariano Nestor (1968), «Sur l' activité de la «Société littéraire grécodacique» de Bucarest (1910-1812)», *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 6.
- Cassirer E. (2009), *The philosophy of the enlightenment*, New Jersey: Princeton University Press.
- Cicanci O. (1986), *Le rôle de Vienne dans les rapports économiques et culturelles du Sud-Est européen avec le centre de l' Europe*. *Revue des Etudes Sud Est Européennes* 24, σσ. 3-16.
- Carr S., Francis M., Rivlin G. L., Stone M. A. (1992), *Public Space*, US: Cambridge University press.
- Cuthrie W. K. C. (1995), *History of Greek Philosophies*, Vol. IV, Cambridge University Press.
- Danova Nadya - Varban Todorov (1991), «Ελληνικά έγγραφα από το αρχείο της πόλης Μίσκολτς (Ουγγαρία)», John M. Fossey - Jacques Movin, (Επιμέλεια), *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora From Antiquity to Modern Times*, τ. Β', Άμστερνταμ, σσ 167-189.
- Dialetis D. - Gavroglou K. - Patiniotis M. (1999), «Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries. The process of appropriation and the dynamics of reception and resistance», *Archimides* 2, σσ. 41-71.
- Diderot Denis (1755), «Éclectism», στην *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Tome cinquieme. Par une société de gens de letters; mis

- en ordre et publié par M. Diderot, [...] et quant à la partie mathématique, par M. d' Alembert [...] A Paris, chez Briasson, David, Le Breton, Faulche.
- Dimaras C. Th. (1969), *La Grèce au temps des Lumières*, Genève, Droz.
  - Donini P. (1996), «*The History of Eclecticism*» *Studies in Later Greek Philosophy* (eds. J. M. Dillon / A. A. Long), University of California.
  - Drummond Al., *Travels through different Cities of Germany, Italy, Greece and several parts of Asia as far as the banks of the Euphrates: in a series of letters*, London MDCCCLIV.
  - Due B. (1989), *The Cyropaedia: Xenophon's aims and methods*. Copenhagen: Aarhus University Press.
  - Dutu Alexandru (1981), *European intellectual Movements and Mondernisation of Romanian Culture*, Βουκουρέστι.
  - Füves Ödön (1992), «Characteristics of the Greeks in Hungary (1550-1850)», *Proceedings of the First International Congress of the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times*, τ. II: *From 1453 to Modern Times*, Amsterdam: J. M. Fossey, σσ. 141-153.
  - Füves Ödön (1972), *Görögök Pesten (1886-1931)*, Βουδαπέστη, Διδακτορική Διατριβή.
  - Gadamer H.G. (1976), *Hegel and the Dialectic of the Ancient Philosophers, Hegel's Dialectic: Five Hermeneutical Studies*. New Haven.
  - Gavroglu K., Patiniotis M., Papanelopoulou F., Simões A., Carneiro A., Diogo M. P., Bertomeu-Sánchez J. R., García-Belmar A., Nieto-Galan A. (2008), «Science and Technology in the European Periphery: Some historiographical reflections», *History of Science*, xlvii, σσ. 153-175.
  - Gera Deborah Levine (1993), *Xenophon's Cyropaedia: style, genre, and literary technique* Oxford.
  - Griswold C. (1982), «Reflections on 'dialectic' in Plato and Hegel», *International Philosophical Quarterly*.
  - Gray J. V. (2011), *Xenophon's mirror of princes: reading the reflections*, Oxford University Press.
  - Gross Barry (1968), *The great thinkers on Plato*, New York: Εκδόσεις Capricorn Books.
  - Guthrie W. K. C. (1993), *Οι Έλληνες φιλόσοφοι*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
  - Hassiotis I. K., «Continuity and Change in the Modern Greek Diaspora», *Journal of Modern Hellenism*, 6 (1989) σσ. 9-24.
  - Henderson G. (1970), *The revival of Greek thought*, New York: State University of New York Press.
  - Faroqhi Suraiya (2000), *The Ottoman Empire and the World Around It*, I. B. Tauris.
  - Hidas Peter (1991), «The Greeks of Hungary», στο: John M. Fossey - Jacques Movin (Επιμέλεια), *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora From Antiquity to Modern Times*, τ. Β', Αμστερνταμ, σσ. 131-139.
  - Higgins W. E. (1977), *Xenophon the Athenian: The Problem of the Individual and the Society of the Polis*. Albany: State University of New York.
  - Hirsch Steven W. (1985), *The Friendship of the Barbarians: Xenophon and the Persian Empire*, Hanover, N.H.: University Press of New England.
  - Iorga Nicolae (1969), *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I, Editura Didactică și pedagogică, Βουκουρέστι.
  - Israel J. (2006), *Enlightenment contested*, Oxford: Oxford University Press.
  - István Dobrossy (1975), «A miskolci görög kereskedőtársulat gazdasági tevékenysége a 19. század elején» [Ο ρόλος και η σημασία των Ελλήνων εμπόρων στο εμπορικό δίκτυο του Μίσκολτς τον 19^ο αιώνα], *A Miskolci Herman Otto Muzeum Közleményei* ΙΔ', σσ. 21-32.

- Jamie James (1993), *The Music of the Spheres, Music, Science and the natural order of the Universe*, Springer-Verlag New York: Copernicus.
- Jorga N. (1916), *Amanunte din istoria noastra in veacul al XIX-lea*, στο: *Analele Academiei Române*, τομέας της Ιστορίας, 2^η σειρά.
- Karathanassis Athanasios (1989), *L' Hellenisme en Transylvanie: L' activite culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helleniques de Sibiu et de Brasov aux XVIII-XIX siecles*, Θεσσαλονίκη.
- Kitromilides P. (1996), «Athos and the Enlightenment», *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, Aldershot, σσ. 257-272.
- Kitromilides P. (1994), «John Lock and the Greek Intellectual Tradition», στον τόμο *Locke's Philosophy: Content and Context*, Oxford, σσ. 217-235.
- Kitromilides P. (1992), *The enlightenment as social criticism. Iosipos Moisiodax and Greek Culture in the Eighteenth Century*, New Jersey: Princeton University Press.
- Kitromilides P. «The idea of science in the modern Greek Enlightenment», P. Nicolakopoulos (1990), (Επιμέλεια), *Greek Studies in the Philosophy and History of Science*, Dordrecht, Kluwer, Athens Academic Publishers.
- Kitromilidis Paschalis (1978), *Tradition, Enlightenment and Revolution. Ideological Change in eighteenth and nineteenth Century Greece*, Harvard University, Cambridge, Massachussets.
- Kline M. (1972), *Mathematical Thought from Ancient to Modern Times*, Oxford University Press.
- Kristeller P. (1965), *Renaissance Thought, II, Papers on Humanism and the Arts*, N. York.
- Limona D. (1974), «Les relations commerciales du Sud-Est de l' Europe a la fin du XVIIIe siecle dans les documents archivistiques de Bucarest, Sibiu, Brasov», *Symposium, Epoque Phanariote, 21-25 Oct. 1970*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 385-399.
- Markopoulos Th. (2009), *The future in Greek: from Ancient to Medieval*, Oxford Univeristy Press, Oxford.
- Matousek J. W. (1990), «Temperature in Olden Times» *CIM Bulletin*, 83, σσ. 110-115.
- McGowan Bruce (1981), *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, Cambridge.
- Melling D. (1987), *Understanding Plato*, Oxford: Oxford University Press.
- Okey R. (2001), *The Hapsburg Monarchy c. 1765-1918*, New York.
- Opll Ferdinand (2004), *Cadastre Maps and Views of the City of Vienna (late 18th-early 19th centuries)* Session: Cadastres and representations of the cities (XVIII-XIX centuries), Paper at the Seventh International Conference «European City in Comparative Perspective of the European Association of Urban Historians» (Athens/Piraeus, October 27-30, 2004).
- Papacostea-Danielopolu C. (1998), *Convergences culturelles gréco-roumaines (1774-1859)*, Thessaloniki.
- Papadopoulos T. (1990²), *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and people under tourkish domination*, Gower, USA.
- Papacostea-Danielopolu Cornelia (1974), *La Compagnie "grecque" de Brasov: la lute pour la conservation des privileges (1777-1850)*, Εκδόσεις: Editura academiei Republicii Socialiste Romania.
- Paskaleva Virginia (1988), «Shipping and Trade on the Lower Danube in the Eighteenth and Nineteenth Centuries», στο: Απ. Βακαλόπουλος - Κων. Σβολόπουλος - Béla Király (1988), (Επιμέλεια), *Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid-Eighteenth Century to 1914*, Columbia University Press-I.M.X.A., σσ. 131-151.
- Patiniotis M. (2007), «Periphery reassessed: Eugenios Voulgaris converses with Isaac Newton», *British Journal for the History of Science*, 40, σσ. 471-490.

- Patiniotis M. (2005), «Newtonianism» στο: *New Dictionary of the History of Ideas* (Επιμέλεια M. Horowitz), Τόμος 4, Detroit: Charles Schribner's Sons, σσ. 1632-1638.
- Philippi Christine (2009), Greek mathematical publications in Vienna in the 18th-19th centuries In: Martina Bečvářová (author), Christa Binder (author): *Mathematics in the Austrian-Hungarian Empire*, Proceedings of a Symposium held in Budapest on August 1, 2009 during the XXIII ICHST, (English), Praha: Matfyzpress, 2010. σσ. 137-148.
- Porter Michael E. (1998), *On competition*, Boston.
- Porter R. (1981), *The Enlightenment in National Context*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Proser P. (1942), Επιτύμβιοι Επιγραφαί Ελλήνων εις Ουγγρικά Νεκροταφεία, *Ουγγρικά Μελέται* 10, Βουδαπέστη.
- Riley Patrick Επιμέλεια (1972), «*Memoir for Enlightened Persons of Good Intention*», *The Political Writings of Leibniz*, Cambridge, σσ. 103-110.
- Robins R.H. (1990³), *A short History of Linguistics*, London: Longman.
- Santas G., *The form of the Good in Plato's Republic*, στο: G. Fine, *Plato 1, Metaphysics and Epistemology*, Oxford: Oxford University Press.
- Schäfer Laszlo (1930), *A görögök vezetésére Magyar orszagon a korai kapitalizmus kialakulásában* [Ο ηγετικός ρόλος των Ελλήνων στην εξέλιξη του πρώιμου καπιταλισμού στην Ουγγαρία], Βουδαπέστη.
- Scolnicov S., *Plato's Parmenides*, California: University of California Press.
- Σειρηνίδου Βάσω (2012), Between nation and empire: Balkan intellectuals in the Habsburg Monarchy, late 18th - 19th c., στο: *The Patriotism of the Expatriates. Diasporas and national consciousness between Europe, the Mediterranean and beyond in the long 19th century*, Πανεπιστήμιο Λευκωσίας - Queen Mary University of London, Λευκωσία, 18 Φεβρουαρίου 2012.
- Σειρηνίδου Βάσω (2010), «When the Turk is a Greek-Orthodox and the Vlach a Native Austrian. Greek Τουρκομερίτες and Εντόπιοι in 18th and early 19th Century Vienna», στο: Maria Efthymiou (επιμέλεια), *La société grecque sous la domination ottoman. Économie, identité, structure sociale et conflits*, Αθήνα, σσ. 79-91.
- Spengel Leonardi (1803-1880) (1853), *Αριστοτέλους Τέχνη Ρητορική I*, στο: *Rhetores Graeci* τόμος I, Leland Stanford University Library: Lipsiae, sumptibus et typis BG Teubneri, σσ. 11 -12, <https://archive.org/details/rhetores-graeci>.
- Stoianovich T. (1992), *Between East and West. The Balkan and the Mediterranean Worlds, Economies and Societies, Traders, Towns, and Households*, τ. 2, New York.
- Stoianovich T. (1960), «The conquering Balkan Orthodox Merchant», στο *Journal of Economic History* 20, σσ. 259-263.
- Tambaki Anna - Sfini Alexandra (1992), «Typologie des manuels d'éthique et de comportement en langue grecque vers la fin du XVIIIe siècle: l'évolution du genre, reflet du processus de modernisation du Sud-Est Européen», *RESSE*, XXX, σσ. 253-268.
- Tapie V. I. (1969), *Monarchie et peuples du Danube*. Paris.
- Tatarkiewicz (1970), *History of Aesthetics*, τόμος Α', The Hague, Mouton.
- Tatum James (1989), *Xenophon's Imperial Fiction: On the Education of Cyrus*, Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Tziovas Dimitris (2009), *Greek diaspora and migration since 1700 society, politics and culture*. Farnham, England: Ashgate Pub.
- Todorov Varban (1999), *Catalogue of Greek Manuscripts and Printed Books (17th -19th Century). The Collection in Nyiregyhaza, Hungary* [Τετράδια Εργασίας 22], Αθήνα: K.N.E/E.LE.

- Too, Yun Lee (2009), *Xenophon's Cyropaedia: Disfiguring the Pedagogical State*. In *Pedagogy and power: Rhetorics of Classical Learning*, Cambridge University Press.
- Tsourka-Papastathis Despoina, «The Decline of the Greek 'Companies' in Transylvania: An Aspect of Habsbourg Economic Policies in the Black Sea and the Mediterranean». Ap. Vakalopoulos - C. Svolopoulos - B. Kiraly, *Southeast European Maritime Commerce and naval Policies from the mid-eighteenth century to 1914. Proceedings of the XVIIth Conference on War and Society in East Central Europe, Thessaloniki 6-8 June 1985*. Θεσσαλονίκη/Colorado, Social Sciences Momographs, 1988, σσ. 213-218.
- Urechia V. A., *Istoria școalelor 1892-1901*, 4 τόμοι, Bucarest.
- Vlahakis G.N. (2005), «Alchemy survived. An alchemical manuscript, Anastasios Christomanos and the status of chemistry in the 19th century Greece», *Proceedings of the 5th International Congress for the History of Chemistry*, Lisbon, σσ. 598-605.
- Vlahakis G.N. (1999), «The enlightenment in sciences. The Scholarly Hermes and its contribution to the popularization and the development of science in Greece in early 19th century», *History of science*, xxxvii, σσ. 319-345.
- Viloison (1772), *Histoire de l' Academie Royale des Inscriptions et belles letters*, 38.
- Ware Κάλλιστος (1991), «The Spirituality of the Philokalia» *Sobornost* 13, σσ. 6-24.
- Webb M. (1990), *The City Square*, London: Thames & Hudson.
- Ziogou-Karastergiou Roula, Vacharoglou Efstratios (2012), The development of pupils' moral behavior through handbooks of «Morality» at the end of the 18th and the beginning of the 19th century in Greece, *Menon: Online Journal o Educational Research*. Παιδαγωγική Σχολή, Πανεπιστήμιο Δυτ. Μακεδονίας, Issue 1, Ιούλιος 2012, Φλώρινα.

Δ. Ιστοσελίδες

- Γιαννακούλης Νίκος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Η διδασκαλία και η συμβολή του Ευγένιου Βούλγαρη*, [https://www.academia.edu/5239856/Νεοελληνικός Διαφωτισμός](https://www.academia.edu/5239856/Νεοελληνικός_Διαφωτισμός).
- Θανασάς Παναγιώτης, *Georg Wilhelm Friedrich Hegel*, Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη, www.thanassas.gr, πρόσβαση: 20 Δεκεμβρίου 2016.
- Μαλαφάντης Δ. Κωνσταντίνος, *Το Γλωσσικό Ζήτημα κατά τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, διαθέσιμο στη διεύθυνση: http://www.pee.gr/wp-content/uploads/praktika_synedrion_files/e22_3_04/malafantis.htm.
- Μαλαφάντης Δ. Κωνσταντίνος (1996), *Απόψεις του Α. Κοραή για τη Διδασκαλία της Γλώσσας*, Ανάτυπον εκ του ΛΗ' Τόμου (1996) του Περιοδικού «Παρνασσός», Αθήναι, www.academia.edu, πρόσβαση στις 19 Μαΐου 2014.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Αδαμάντιος Κοραής ο μεγάλος στοχαστής της ελληνικής γλώσσας*, www.babiniotis.gr, πρόσβαση στις 15 Μαΐου 2014.
- Μπαμπινιώτης Γ., *Η Ελληνική Γλώσσα*, [http://www.babiniotis.gr/NEG-elliniki glossa-d-ekdosh-istoria.pdf](http://www.babiniotis.gr/NEG-elliniki_glossa-d-ekdosh-istoria.pdf).
- «Ρίζου Δορ(ρο)μούσης Αλέξανδρος (1769-Πέστη, 1841) (2011), *Η πολιτισμική ταυτότητα ενός Θεσσαλού εμπόρου της Διασποράς*», *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, [http://www.academia.edu/2294980B1_Identities in the Greek world](http://www.academia.edu/2294980B1_Identities_in_the_Greek_world) (Granada 2010 Congress) Vol 5, σσ. 143-159.
- Σειρηνίδου Βάσω, *Πολιτισμικές μεταφορές και ελληνικές παροιρίες, Νέες αναγνώσεις μιας παλιάς ιστορίας με αφορμή το παράδειγμα του Δημητρίου Δάρβαρη*, <http://www.mnimon.gr/index.php/mnimon/article/viewFile/22/51.pdf>.
- Σπυρίδης Χ. Χαράλαμπος, *Η Μουσική των σφαιρών των Πυθαγορείων*, <http://users.uoa.gr/hspyridis/kallipateira.pdf>, πρόσβαση: 20 Δεκεμβρίου 2016.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1^Ο

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ - ΟΜΙΛΙΕΣ - ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΚΟΜΜΗΤΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΠΡΟΣ ΑΥΤΟΝ

Α΄ Επιστολές προς το Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου

1. Επιστολή προς την Επιτροπήν του Γυμνασίου, η οποία γράφτηκε στη Βιέννη, όπου διέμενε τότε ο Κομμητάς παραδίδοντας μαθήματα ελληνικών γραμμάτων σε νεαρούς ελληνόπαιδες και απευθύνεται στους φιλόμους και φιλέλληνες ένδοξους άνδρες επιτρόπους του ηγεμονικού Γυμνασίου του Βουκουρεστίου.

12 Οκτωβρίου 1815

«Τοις φιλομούσοις και φιλέλλησιν ενδόξοις ανδράσι του εν Βουκουρεστίοις ηγεμονικού Γυμνασίου της ελληνικής παιδείας επιτρόποις.

ευ πράττειν

Τα παρ' ημών προσκλητικά εις το αυτόσε ηγεμονικόν Γυμνάσιον, εν ω η της Ελληνικής παιδείας διδασκαλία σκοπός, δεξάμενος γράμματα, και την προς εμέ εξ ευμενούς διαθέσεως ευνοϊκήν υμών προαίρεσιν εν αυτοίς γνους, ήσθην, ως εικός, τηλικούτων και τοιούτων ανδρών εν ευνοία όντα εμαυτόν ιδών. Το δε μη παραχρήμα και υπακούσαι δύνασθαι, πολλά προθυμούμενον, ούτω ποθούσι, τούτο μάλιστα με ελύπησεν. Εύελπις δ' όμως γίνομαι, ορώντων την ανάγκη, μήτ' εκπεσείσθαι της τοσαύτης υμών ευνοίας, ο μάλιστα μοι πασών μεγίστη ζημία και υπάρχει και νομίζεται, και συγγνώμης τεύξεσθαι. [...].

Την γαρ Δακίαν ως ιδίαν πατρίδα και νομίζω και στέργω και τη αυτής φωνή υπακούειν περί πλείονος ποιούμαι του εν Ευρώπη ησυχίου μετά κέρδους βίου και είγε και του εξ ευμενείας υμών πόθου βραδύτερον, αλλά και της ανάγκης διά το πρόθυμον ταχύτερον.

Έρρωσθε

Εν τω αωιε η ιβ' Οκτωβρίου εν Βιέννη»²⁷²⁴.

2. Επιστολή περί λειτουργίας του Γυμνασίου, η οποία γράφτηκε στο Βουκουρέστι, αλλά αναφέρεται σε προγενέστερα γεγονότα και συγκεκριμένα στην έναρξη του διανύοντος σχολικού έτους. Γίνεται λόγος για τις δύο τελετές που διοργανώθηκαν στο Γυμνάσιο. Η μία αφορούσε στην εκδήλωση με αφορμή την ανακομιδή των λειψάνων του άλλοτε σχολάρχη Λάμπρου Φωτιάδη και η άλλη στην εκδήλωση με αφορμή τα επίσημα εγκαίνια της επαναλειτουργίας του ανακαινισθέντος προαναφερόμενου ιδρύματος.

22 Ιανουαρίου 1816

«Χαίροις μη φίλων άριστε!

Γινώσκων την περί τα καλά πολλήν σου προθυμίαν και την μεγάλην σου επιθυμίαν εις το να ακούης μάλιστα όσα ανήκουσιν εις βελτίωσιν των ομογενών, νομίζω ότι θέλω σοι προξενήσει μεγάλην χαράν, όταν σοι διηγηθώ τα περί της καλλίστης καταστάσεως του εν Βουκουρεστίοις αυθεντικού Γυμνασίου.

Αφού απεφάσισεν ο πανοσισοφολογιώτατος κυρ Νεόφυτος Δούκας τη τε επιπόνω προθυμία των ευγενεστάτων επιτρόπων και μάλιστα του άρχοντος Πάνου Βραγγοβάνου

²⁷²⁴Γεώργιος Ζώρας Θ. (1967), *Ο Κομμητάς και το Γυμνάσιον του Βουκουρεστίου* (Κείμενα από τον κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών), Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι, σσ. 12-17· Γεώργιος Σούρλας Ι. (2013), *Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830. Η Ζωή και το έργο του*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, σσ. 133-134.

(ου προ πολλού η καρδιά ενεκαίετο εκ της επιθυμίας του να ρυθμίση επί το ευμεθοδέστερον το σχολείον τούτο, και εκ περιστατικών εμποδίζετο) και τη συγκατανεύσει του υψηλοτάτου ηγεμόνος (ου η περί τα καλά προθυμία υπάρχει τοις πάσι γνωστά, και μάλιστα ει τι υπέρ της βελτιώσεως του Ελληνικού), πρώτον μεν εφρόντισεν ο άρχων Πάνος Βραγγοβάνος, ο έφορος του σχολείου, περί της διορθώσεως του κτηρίου, έπειτα δε και περί των λοιπών, όσα ανήκουσιν εις την καλήν ευταξίαν και μεταμόρφωσιν επί το βέλτιστον παντός του σχολείου· ο δε πανοσιοσοφολογιώτατος κυρ Νεόφυτος Δούκας, ανήρ και πρότερον εν πολλή υπολήψει παρά τοις προύχουσιν, ηύξησε πολύ ταύτην ελθών παρά τε τω υψηλοτάτω αυθέντη και παρά πάσι τοις άρχουσι και παρά πάσι τοις λοιποίς, ώστε υπέρ τεσσαράκοντα ημέρας δεν ευκαίρει επισκεπτόμενος αμοιβαδόν [...].

Τις λοιπόν, δεν επαινεί και του υψηλοτάτου ηγεμόνος το φιλέλλην και κηδεμονικόν και του επιστάτου και εφόρου το φιλόμουσον και επίμονον και του διδασκάλου την προθυμίαν, ου η υπόληψις μετήλλαξε τα πάντα επί το κρείττον;

Χαίρε, τοίνυν, μαθών παρ' εμού ταύτα, και μη παύση διηγούμενος και άλλοις, διότι το καλόν επαινούμενον διαδόσιμον γίνεται. Και υγεία! Ειρήνη!

Αωιστ' Ιανουαρίου κβ' εν Βουκουρεστίω

Ο γνωστός»²⁷²⁵

3. Εναρκτήριος χαιρετισμός προς τους μαθητές, κατά την έναρξη των μαθημάτων του Κομμητά στο Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου, με την οποία εξαίρει τη σημασία της παιδείας στον άνθρωπο.

Μάιος 1816

«Το της παιδείας καλόν, ω φιλόμουσος συνάθροισις, ότι μεν έστι των εν ανθρώποις καλών το μέγιστον και πρώτον, ουδέίς, οίμαι, των απάντων αμφισβητεί. Αύτη γαρ εξημεροί μεν τα ήθη, διευθύνει δε τον νουν και μόνη ποιεί τον άνθρωπον διαφέροντα των άλλων ζώων, υψούσα αυτού τον νουν εις την γνώσιν των όντων μετ' επιστήμης και εκ τούτου μακάριον αυτόν αποφαίνουσα. Ότι δε όσον επί πλείστον διαδίδεται, τοσούτον ωφελιμώτερον τοις ανθρώποις γίνεται, μακαριωτέρους αυτούς απεργάζεται και τούτο πας τις ομολογεί. Όσον γαρ επί πλείον του ανθρωπίνου γένους διαδίδεται η παιδεία, τοσούτον οι άνθρωποι ευμαθέστεροι γενόμενοι της φύσεως αυτών, ωφελιμώτεροι προς τε αλλήλους και εαυτούς γίνονται και εκ τούτου μακαριώτεροι. [...].

Και δείξωμεν εκόντες πολλήν επικαρπίαν εκ των πόνων ημών, κατά την ευχήν των ευεργετησάντων, ίνα μη εν ανάγκη γίγνηται ο νόμος εις ενέργειαν άγειν, όσα το εκούσιον εκ ραστώνης παραμελεί· όσον γαρ το πρόθυμον εκ προαιρέσεως τιμιώτερον της εκ του νόμου βίας, τοσούτο και το εκ της εκουσίου επιμελείας όφελος μέιζον. Αρξώμεθα ουν του προκειμένου σήμερον μετά προθυμίας και διαφυλάξωμεν μέχρι τέλους το αυτό της επιμελείας πρόθυμον. [...]»²⁷²⁶.

²⁷²⁵Ο. π. σσ. 10-12· ό. π. σσ. 134-136.

²⁷²⁶Ζώρας, *Ο Κομμητάς και το Γυμνάσιον του Βουκουρεστίου* ..., ό. π., σσ. 17-20· Σούρλας, *Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830* ..., ό. π., σσ. 137-138.

4. Ο Στέφανος Κομμητάς και το εν Βουκουρεστίω Ελληνικό θέατρο. Με το κείμενο αυτό ο Κομμητάς, ο οποίος προφανώς είχε αναλάβει την οργάνωση θεατρικής παράστασης, παρακαλεί τους παριστάμενους να παρακολουθήσουν την παράσταση με προσοχή. Δεν υπάρχει ένδειξη χρονολόγησης του κειμένου, επειδή όμως είναι γνωστό ότι ο Κομμητάς παρέμεινε στο Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου ως διδάσκαλος της εκεί ελληνικής παροικίας από το 1816 έως το 1818 πρέπει να καθορίσουμε τον χρόνο συγγραφής εντός των ορίων αυτής της διετίας²⁷²⁷.

«Επειδήπερ, ω ελλόγιμος συνάθροισις, συνήχθητε σήμερον θεασόμενοι ημάς τους προγόνους εκείνους ημών ήρωας υποκρινομένους, όσον η παρούσα κατάστασις δύναιται, δίκαιον ηγούμαι αναδιδάξαι πρώτον ως μετά λόγου ταύτα πράττομεν και ξυμφερόντως ημίν' είτα δ' εγχειρίν τω αγωνίσματι, ίνα υμείς τε γινώσκοντες τους λόγους, είτε ενδομύχως είτε και φανερώς καταγελάν της επιχειροίη ημών, μέμφησθε αυτών την αβελτηρίαν και τους μετά προσοχής θεωμένους επαινήτε, κατά το εικός' ημείς τε ευγνωμόνων θεατών κηρύσαντες, πειρασόμεθα εις δάκρυα χαράς και μνήμης τους γνησίους Έλληνας και αληθείς φιλέλληνας κινήσαι τη υποκρίσει και ευμαθείς απολύσαι, εν μνήμη τα των προγόνων ένδοξα έργα φέροντας.

Ημείς, ω ελλόγιμος συνάθροισις, τόνδε τον αγώνα εκόντες υπέστημεν εν τοσούτων και τοιούτων ανδρών παρουσία, πρώτον μεν γνώσιν ιστορίας διά πράξεως θηρώμενοι της των προγόνων ηρώων' δεύτερον δε και όπως τοις Ομήρου ποιήμασιν εχρώντο οι παλαιοί, πριν την τραγωδίαν ευρεθίηναι, βουλόμενοι υποδείξαι εν πράξει. [...].

Και μη μόνον μιμηταί ημών γενέσθαι επιθυμήσετε, αλλά και υπερβήναι ημάς ταις μελέταις προθυμήθητε, ευ παρασκεύασαντες εαυτούς' ούτε γαρ φθονούμεν, και εγκαυχησόμεθα μάλιστα επί τούτω, το τε πράγμα τη διαδοχή του χρόνου και των μαθημάτων επί το βέλτιον χωρούν και υμάς τελειότερα, ει τι ημίν ατελές καταλείπεται, ποιούντας ορώντες.

Και περί μεν τούτων τοσαύτα ειρήσθω μοι. Υμείς δε, ξύμπας ο λαμπρός σύλλογος, εν ησυχία καθηήμενοι, μικρόν ανάσχεσθε, μέχρις αν ημάς αυτούς καλώς διατάξαντες, του έργου αρξώμεθα»²⁷²⁸.

Β' Επιστολές προς τον Αδαμάντιο Κοραή

1. «Στέφανος Κομμητάς Αδαμαντίω Κοραή ευ πράττειν», σύμφωνα με τον μελετητή του έργου του Ευαγγέλου Σκουβαρά, η εν λόγω επιστολή έχει γραφτεί πριν από τον Δεκέμβριο του 1814.

«Και πρότερον μεν, σοφώτατε άνερ, διεννοούμην σοι επιστείλαι, τούτο μεν γνώριμος γενέσθαι σοφώ ανδρί ες τα μάλιστα εφιέμενος, τούτο δε, και ην έχω περί της Ελλάδος φωνής, (περί ης πολλοίς πολλά είρηται κατά τε την περί λόγους αυτών έξιν, και των ιδεών την έκτασιν) γνώμην κοινώσασθαι, αλλά το πολύπονον έργον της εμής Εγκυκλοπαιδείας, εις την αυτού ασχολίαν ηνάγκαζε, και το ύποπτον της αποτυχίας των λόγων μου, εις σιγήν αναχαίτιζε. Νυν δε αναγνούς εν τε τω Λογίω Ερμή και εν τω Ελληνικό Τηλεγράφω ότι τύποις εκδόναι τινες των σων εταίρων τους Αυτοσχεδίους σου Στοχασμούς προθυμούνται, δειν έγνων και ασχολίας υπέρτερον θέσθαι το πράγμα, λογιζόμενος την μεν των λόγων μου επιτυχίαν, όφελος παντός του Ελληνικού, την δ' αποτυχίαν, δυστύχημα, κατά γε το εμοί δοκούν. Και ουδέ της προσηκούσης μοι συγγνώμης αποτυχείν αν ήλπισα διά την τόλμαν ταύτην, σε τε σοφόν ες τα μάλιστα γινώσκων, και το εμόν ουκ εξ αυθαδείας ή

²⁷²⁷ Ζώρας, Το εν Βουκουρεστίω ελληνικόν θέατρον και η συμβολή του Στ. Κομμητά, ..., ό. π., σ. 10.

²⁷²⁸ Γεωργίου Ζώρα Θ. (1967), *Το εν Βουκουρεστίω ελληνικόν θέατρον και η συμβολή του Στ. Κομμητά*, (Κείμενα από τον κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών), Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι, σσ. 12-17' Σούρλας, *Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830*. ..., ό. π. σσ. 139-140.

θρασύτητός τινος, από δε ζήλου πολλού προς το ημέτερον Ελληνικόν γινόμενον συνεπιστόμενος [...].

Εκ τούτων ουν φανερόν ότι και ημίν ουκ αδύνατον άριστα γράφειν την παλαιάν ελληνίδα φωνήν, το θεματογραφείν μάλιστα διδασκομένοις, των διδασκόντων των είκοσι μαθητών τα θέματα, διάφορα όντα προς άλλα, διαφόρως διορθούντων. Και το λέγειν αδύνατον, εξ αυτών των πραγμάτων μωρία αποδείκνυται σαφής. Ναι, φησίν ο Βάμβας, αλλ' ορίσαι ανάγκη τον αιώνα καθ' ον γράψομεν, κακείνου του αιώνος τους συγγραφείς μελετώντες ίσως αν τι πράξαιμεν' άλλως δε τραγελάφους πλάσομεν και χιμαίρας, ων εκάστη πρόσθε λέων όπιθε δράκων μέσση τε χίμαιρα. [...]»²⁷²⁹.

1^α. Απάντηση του Κοραή στον Κομμητά

25 Οκτωβρίου 1814

«Κύριε Κομμητά,

Οι επαινέσαντές με δεν μ' επαίνεσαν από κολακείαν. Να κολακεύωσι τίνες τίνα; Άνθρωπον αδύνατον να χαρίση πλούτον ή τιμάς άνδρες αρκούμενοι εις την ολίγην ή πολλήν αυτών χρηματικήν κατάστασιν, και τιμώμενοι από το γένος όλων διά την σοφίαν, χρηστότητα των ηθών και φιλογένειαν αυτών. Από φιλίαν πλανηθέντες ίσως μ' επαίνεσαν υπέρ το μέτρον' αλλά και αυτή των η αμετρία είναι υπερθέσεως και όχι αντιθέσεως απάτη. Ωνόμασαν το ωφέλιμον ωφελιμότατον, και το καλόν ενδέχεται να ενόμισαν κάλλιστον' όχι το ολέθριον σωτήριο. Εάν ερημώθησαν δι' εμέ τα Ελληνικά Σχολεία, ως συ τολμάς να λέγης, πώς οι τοιούτοι άνδρες δεν εννόησαν, ότι επαινούντες τον ερημωτήν γίνονται συνερημωταί της Ελλάδος και διά τι οι φίλοι της ερημώσεως ούτοι προσκαλούνται εις την Βασιλεύουσαν απ' αυτόν ημών τον Παναγιώτατον Πατριάρχην; Ή και ο νυν Πατριαρχεύων, επαινούμενος δικαίως ως άγγελος φωτός σωτήριος, επροτίμησε να γίνη άγγελος εξολοθρευτής; Όλα ταύτα με φαίνονται αντιφάσκοντα και παντάπασιν ασυμβίβαστα. Εάν συ τα συμβιβάζης, εγώ ούτ' ερημωτήν, ούτ' άλλο όνομα κανέν υβριστικόν να σ' ονομάσω τολμώ. Και η θρησκεία και η φιλοσοφία με παραγγέλλουν να σε νομίζω πλανώμενον, και ως τοιούτου να εύχωμαι την εις τα ορθάς περί πραγμάτων και προσώπων υπολήψεις επιστροφήν.

Υγίαίνε
ΚΟΡΑΗΣ»²⁷³⁰

2. Δεύτερη Επιστολή του Κομμητά προς τον Κοραή, με τίτλο: «Ο Κομμητάς τω Κοραή χαίρειν», η οποία είναι απαντητική στην προηγούμενη επιστολή του Κοραή.

9 Νοεμβρίου 1814

«Άλλο γλαυξ, άλλο κορώνη φθέγγεται, η παροιμία φησί. Εγώ μεν γαρ, ως προς άνδρα φιλόσοφον γράφω δείξας σοι, το τε εκ της του εφίεσθαι του έλληνος λόγου γνώμης και έχεσθαι της χυδαίας μεταπεποιημένης, ως ουδ' εν βίβλοις ουδ' εν στόμασιν υπάρχει, επιζήμιον τω γένει γενόμενον, και όσον το ωφέλιμον άμα και ένδοξον, ει γε μου συσταθείη ο έλλην λόγος εν τε τω γράφειν και λέγειν, υπάρχει τοις Έλλησι, επειράθην, ως οίον τε, διά πολλών το ευχερές του πράγματος, αραρόσι λόγοις πιστούμενος. Συ δε, ουκ οίδα τι παθών, εκ τούτων λαβών, ει τι παρεισόδιον η του λόγου ρύμη εισήγαγε και προς διαβολήν επιτήδειον νομίσας, εάσας τον αληθή και ειλικρινή σκοπόν των λεγομένων, σειρά με προς πολλούς σοφούς και άλλως φίλους άνδρας διαβαλών, και προς τον παναγιώτατον δε αυτόν ημών πατριάρχην, άνδρα όντως άξιον της τοιαύτης περιωπής διά τε το σοφόν αυτού, και το φιλογενές και φιλόμουσον και των λοιπών αρετών την πληθύν. [...].

²⁷²⁹ Σούρλας, Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830. ..., ό. π., σσ. 143-147.

²⁷³⁰ Ο. π., σ. 63.

Ει δε τις εξ ισχυρογνωμίας μεταπεισθήναι ου βούλεται, αλλ' ούτος, φησίν ο Σωτήρ, έστω ως οι εθνικοί και οι τελώναι. Έρρωσο»²⁷³¹.

3. Τρίτη επιστολή του Κομμητά προς τον Κοραή, με τίτλο: «Ο Κομμητάς τω Κοραή ευ πράττειν»

Επιστολή γραμμένη στις 7 Ιανουαρίου 1815

«Εγώ με την του βελτίονος εύρεσιν σκοπόν έχων, και νομίσας χρεών απάντων δικαιοτάτον το επιστείλαί σοι ιδία μόνω, επειράθην διά πολλών, ην περί του Έλληνος λόγου και της του ελληνικού βελτιώσεως έχω γνώμην αποδεικτικώτερον εξειπείν σοι, το πρώτον επιστείλας σοι, την του ύφους απλότητα ικανήν σοι δείξαι μου την ειλικρίνειαν της καρδίας οηθείς. Συ δ' ουκ οίδ' ό,τι άλλως υποτοπήσας, ούτως απήντησας, ως αν εγώ, ή αξίως ή μη αγώνα ενστησαίμην, αλλά μη περί της του βελτίονος αιρέσεως είη μοι ο σκοπός. Προς α καγώ απαντήσαι αξίως ηναγκάσθην το δεύτερον επιστείλας σοι. Μαθών δ' έπειτα ως ενταύθα τε και πανταχού εστάλη παρά σου τα τε εμά και τα σα γράμματα, εθαύμασα, ως εικός. Αλλά το τοιούτον οποίου τον τρόπον ίδιον; Και οία ποτ' αν κατειπές μου, ει τούτ' εγώ έπραττον; Εγώ μεν ου λέγω. Οι δ' εν Βουκουρεστίοις τα σα φρονούντες και χείρον έτι χαλεπαίνουνσι βοώντες, πηδώντες, απειλούντες, ζημιούντες το δυνατόν αυτοίς και τίνος των θηρίων ουκ αγριώτερον κινούμενοι, και παντοίω τρόπω πειρώμενοι τους εμούς υπέρ επταετίαν πόνους υπέρ του ελληνικού πανταχόθεν αποκλείειν. [...]»²⁷³².

Γ' Επιστολές του Στ. Κομμητά που αφορούν στην Ελληνική γλώσσα και παιδεία και στη Φιλική Εταιρεία

1. Στέφανου Κομμητά: «Επιστολή περί της Γλώσσης».

Μεταξύ των σωζομένων επιστολών στον κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, από τα κατάλοιπα του Σπ. Λάμπρου βρίσκεται και η επιστολή του Στ. Κομμητά, η οποία αφορά στο γλωσσικό ιδίωμα, το οποίο θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει το Ελληνικό έθνος.

Σύμφωνα με τον Κ. Σάθα στο πρόχειρο αυτό κείμενο απαντήσεως, ο Θεσσαλός λόγιος αναπτύσσει γενικότερα τις ιδέες του για τη γλώσσα²⁷³³. Για τον τόπο και την ημερομηνία αποστολής δεν υπάρχει καμία μαρτυρία. Από το περιεχόμενο προκύπτει ότι η επιστολή γράφτηκε οπωσδήποτε μετά την έκδοση της «Παιδαγωγού» γραμματικής του Κομμητά, δηλ. μετά το έτος 1800, πιθανώς δε μετά την παρέλευση κάποιων ετών²⁷³⁴.

«Ο συγγραφεύς της Γραμματικής, ή επιγράφεται Παιδαγωγός ή Πρακτική Γραμματική της δι' ελληνικού ιδιώματος περί ελληνικής γλώσσης, τω συγγραφεί της περί Συντάξεως ελληνικής διά χυδαϊκού ιδιώματος χαίρειν.

Άσμενος εδεξάμην ην μοι πέπομφας επιστολήν και τα εν αυτή ως οίον τε διεξιών, έγνων σε αφιλόσοφόν τι παθόντα και της σης, οίμαι, επαγγελίας αλλότριον προς εκείνα, όσα μοι προς τους τη χυδαϊκή φωνή την ελληνικήν Γραμματικήν συγγράψαι ελομένους και τους μη το καθ' Έλληνας ακριβούντας ιδίωμα, τη Ελλάδι χρήσθαι επιχειρούντας, επήλθεν ειπείν το μεν αμαθίας, το δε θράσους λέγοντι. Εφ' ω δη και σφόδρα θαυμάσαι

²⁷³¹Ο. π., σσ. 141-142.

²⁷³²Ο. π., σσ. 148-149.

²⁷³³Κ. Σάθας (1870), *Νεοελληνικής Φιλολογίας Παράρτημα - Ιστορία του ζητήματος της Νεοελληνικής Γλώσσης*, Εν Αθήναις, σ. 276.

²⁷³⁴Ζώρας, *Στέφανου Κομμητά: «Επιστολή περί της Γλώσσης»*, ..., ό. π., σσ. 6-7.

ορώντα ως τοσούτο καταθροήσαι σου την ψυχὴν ἡδυνήθησαν ρήματ' ἅττα εικὴ τον αέρα πλήττοντα και ουδέν ἄλλ' ἢ πληγὴ αέρος ἄλλως τοις ὡσὶ προσβάλλουσα ὄντα, οὕτως αθρόως ἐμπεσόντα (ουδέν γὰρ εἰ πῶ παθεῖν εἶχες, εἴπερ μὴ ουδέ γράψαι τι ἐπεχείρησας), ὥστε σιγὴ φέροντα παραδοῦναι οὐκ ἡξίωσας, ἀλλὰ δεινὸν ἡγησάμενος τούτο και εἰπεῖν τι λόγου ἄξιον, κατὰ γε το σοι δοκοῦν ἐφιλοτιμήσω. [...]»²⁷³⁵.

2. Επιστολὴ του Κομμητὰ προς τον Ἰωάννη Βακκαρέσκο

Για την χρονολόγηση της επιστολῆς δεν ὑπάρχει ἐνδειξη, το γεγονός ὅμως ὅτι ο Κομμητὰς ἀναφέρει ὅτι ἀσχολοῦνταν με την τελικὴ διαμόρφωση της Γραμματικῆς του, μαρτυρεῖ ὅτι γράφτηκε λίγο πριν την ἐκδοση της «Ἐγκυκλοπαίδειάς» του²⁷³⁶.

Ἰωάννου Βακκαρέσκου του ευγενεστάτου ἀρχοντος σπαθάρη τη σοφωτάτη και φιλομούσω ευγενεία την προσήκουσαν προσκύνησιν.

Ουδέ τούτο μικρόν, κατὰ γε την ἐμὴν αὐτοῦ κρίσιν, του ἡμετέρου γένους δυστύχημα οἰητέον, ὅτω των ἤτοι πολὺ ἢ ὀλίγον ἐπὶ παιδεῖα τι φρονούντων, ὅ,τι πότ' ἐστὶ βουλωμένω προς την του γένους βελτίωσιν συγγράψαι, του τρόπου ἐν ατυχία εἶναι.

Πολλοὶς γὰρ, εὐ οἶδα, οὐκ ὀλίγοις ὅπως το ἡμέτερον ὀνήσωνται γένος τους τρόπους εὐρίσκουσι, μεγίστη ἐφ' ὧ πάνυ τι ἀναγκαῖα τῷ γένει τινὰ συγγράψαι ἐφεσις, ἀλλ' ἡ των ἀναγκαίων στέρησις οὐ το τυχόν αὐτοῖς κώλυμα γίννεται.

Και τοις μὲν τα Ευρωπαϊά οἰκοῦσι μέρη, οἱς πρώην ουδέ το κατὰ παιδεῖαν ὄνομα ἐγινώσκετο, ἡ ταύτης οδὸς ἐπὶ τα πρόσω χωρεῖ, πολλῶν τε ευμαρείας τρόπων και πολλῶν ἐφ' ὧ την ευμάρειαν εὐρεῖν πολλὰ συγγραφόντων, το δε ἡμέτερον γένος, ὧ πάλαι αι Μούσαι τας συνουσίας ἐποιούντο, ὅτῃς ἀποκατέστη φευ! Ὡς και τον βουλόμενόν τι προς ευμάρειαν των κατὰ παιδεῖαν καλῶν τη γου γένους ευνοία συγγράψαι μὴ δύνασθαι. Ὁ δὲ ἐξ ὧν ἐγὼ υφίσταμαι, γινώσκω πάνυ καλῶς.

Ἐπειδὴ γὰρ το ἡμέτερον γένος ἐώρων διὰ την των πολλῶν γραμματικῶν χρεῖαν, μηδεμίας το πλήρες ἐχούσης, πολλοὺς καταναλίσκουον ἐνιαυτοὺς, ὥστε τα γραμματικὰ μαθεῖν, αὐτὰ ταῦτα καυτὸς παθὼν, ἐδοξέ οἱ ἐρευνήσαντα, ὅστις ποτ' ἐστὶν ο της ευμαρείας τρόπος, τοις πάσι κατὰδηλον ποιήσανταν, των πολλῶν ἐκείνων και διὰ μακροῦ γενομένων χρόνου πόνων το ἡμέτερον ἀπλλάξαι γένος. Και δη πολλὰ τούτου γε τυχεῖν καμῶς, ὡς δυοῖν τινων βιβλίων εὐρον χρεῖαν, γραμματικῆς δηλονότι ἐντελοῦς και λεξικου, βς οὐκ ευπορούμεν' πολλὰ γὰρ, ἀλλ' ουδέν πλήρες²⁷³⁷.

3. Επιστολὴ του Στέφανου Κομμητὰ προς τον Ειρηναῖο Θήρσιο

Ἡ επιστολὴ δεν φέρει ἡμερομηνία, το γεγονός ὅμως ὅτι ο Κομμητὰς ἔλαβε ἀφορμὴ να γράψει την επιστολὴ αὐτὴ μετὰ την ἀνάγνωση ἀνοικτῆς επιστολῆς του Θεῖρσιου προς τον λόγιον ἀρχιμανδρίτη Ἀνθιμο Γαζή, που δημοσιεύθηκε στον «Λόγιον Ἐρμῆ» το 1814²⁷³⁸, πιστοποιεῖ ὅτι στάλθηκε ἐκεῖνο το ἔτος²⁷³⁹.

«Ἀνέγνων σου ἐν τῷ «Λογίῳ Ἐρμῆ», ἀνερ σοφώτατε, την προς τον ἀρχιμανδρίτην κύριον Ἀνθιμον Γαζὴν επιστολήν, τον τε περὶ τον Ἑλληνα λόγον πρόθυμον και περὶ την Ἑλλάδα σου ευδιάθετον θαυμάσας ἐπήνεσα καθάπερ, οἶμαι, και πας ἄλλος γνήσιος Ἑλλήνων και μάλα εικότως ορών και τους πολὺ τι διαφέροντας την φωνήν και ὧν μεταξύ πολλὰ

²⁷³⁵Γ. Ζώρας Θ. (1967), *Στέφανου Κομμητὰ: «Επιστολὴ περὶ της Γλώσσης»*, (Κείμενα ἀπὸ τον κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινῆς και Νεοελληνικῆς Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, Ἀθῆναι, σσ. 5-19.

²⁷³⁶Γ. Ζώρας Θ. (1971), (Κείμενα ἀπὸ τον κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινῆς και Νεοελληνικῆς Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, Ἀθῆναι, σ. 5.

²⁷³⁷Ο. π., σσ. 10-12.

²⁷³⁸Βλ.: «Φιλολογία», *Ἐρμῆς ο Λόγιος* 4 1814, σ. 7.

²⁷³⁹Ζώρας, «*Στέφανου Κομμητὰ ἀνέκδοτοι επιστολαί*», ..., ὁ. π., σσ. 4-5.

ούρεά τε σκιδόντα θάλασσα τε ηγήεσσα, το τε πάντων μέγιστον των αγαθών τη Ελλάδι συνευχομένους, και ου μόνον μανθάνειν προθυμουμένους την προπατορικήν ημών φωνήν εις φιλολογίας εξέτασιν, αλλά και γράφειν κατά το ενόν φιλοτιμουμένους, υποδηλούντας εν τούτω ως ευχής αυτοίς έργον εστί την τε γην εκείνην ακούσαι του καλλίστου πάντων χρήματος τυχούσαν και έκαστον αυτών δυνηθῆναι τη των θεών χρήσασθαι φωνή. Ο δη τω μεν γένει παντί μεγίστην φέρει δόξαν και κλέος, ει δε τις εν ημίν απερυθριών τολμά την αττικήν κωλύειν γραφίδα, συνήθη ούσαν ημίν εκ προγόνων και κατά διαδοχήν, αισχύνην ου την τυχούσαν παρά τε τοις νυν και τοις επιγινόμενοις προστρίβει. Διά ταύτα δη και επιστεΐλαί σοι δειν έγνων, τούτο μεν ίνα σοι τας χάριτας ως από πάσης της Ελλάδος ομολογήσω, τούτο δε ίνα σε περί τον Έλληνα λόγον ως έχει το γε νυν έχον τον Ελληνικόν διδάξω, υπομνήσας άμα και όπως αν ποιήσας περί ου φαίνη φιλοτιμούμενος τον πόθον πληρώσης. [...].

Και εμοί μεν συγγνώμη ει μετ' ειλικρινείας συνήθους τοις γνησίσις Έλλησι ταύτά σοι ειπείν ετόλμησα, συ δε μοι την πρώτην ταύτην έντευξιν, ει και μετά παρρησίας ελληνικής γίγνεται, κατά φιλόσοφον άνδρα δεξάμενος. Έρρωσο. [...]

4. Επιστολή του Στέφανου Κομμητά προς τον Στέφανο Βέλλιο

Στάλθηκε από τη Βιέννη, μεταξύ του τέλους του 1814 και του φθινοπώρου του 1815²⁷⁴¹.

«Στέφανος Κομμητάς Στεφάνω Βελλίω τω άρχοντι μεγάλω Κλουτζιάρη ευ πράττειν

Ει και υπέρ επταετίαν εν Βιέννη ων, ουδέποτε ετόλμησα προς σε επιστεΐλαι θαυμαστόν ουδέν, ούτε γαρ είχον δι' ό,τι ούτε μάτην ενοχλείν καλόν ωήθην άνδρα, ω εν πολιτικοίς όντι πράγμασιν εν πολλοίς περισπάσθαι ανάγκη και διά ταύτα, νομίζω, μήδ' εκπεσείσθαι της ευνοίας ανδρός φιλομούσον τε και άλλως τοις παιδείας τι μετέχουσιν, ως παιδείας τροφίμου, εύνου εκ προαιρέσεώς τε και διαθέσεως φυσικής υπάρχοντος.

Νυν δε τινος αναγκαιοτάτου μεν προς το Ελληνικόν, μεγάλου δε τινός δεομένου κηδεμόνος απελθόντος μοι, ειπείν προς σε την γνώμην τολμήσα ωήθην δειν. Ίνα γαρ τι γένηται αγαθόν, ανάγκη του μεσιτεύοντος και τούτου ου του τυχόντος, αλλά πεπαιδευμένου μάλιστα παιδεία ελληνική και ειπέ τι και αποδείξει δυναμένου· εάν δε και το πράγμα ουκ εύλογον φανή, αλλά και τούτου παρά του τοιούτου ανδρός ευχερώς αν έχοι τις της συγγνώμης τυχείν. Συ γαρ, εν πράγμασιν ων, οίδας ακριβώς το τε συμφέρον ή μη, και το δυνατόν ομοίως και μη. [...].

Τι γαρ ενδοξότερον τω τε υψηλοτάτω ηγεμόνι και τοις ευγενεστάτοις άρχουσι του εταιρείαν τινά συστήσαι εν αλλοδαπή, ίν' εκδιδώ των βιβλίων τα αναγκαιοτάτα; Τι δε πλείω ποιείν έχειν την ένδειξιν ή το κτήσασθαι βιβλιοθήκην εκ των αρίστων Ελλήνων των αρχόντων έκαστον ω μάλιστα καυχώνται οι εν Ευρώπη άρχοντες; Και ουκ έστιν οικία ευγενούς εν φιλοτιμία ζώντος μη την βιβλιοθήκην νομίζουσα κόσμον άριστον. Τι δε κάλλιον, ει τοιούτον επίδειξιν ου την τυχούσαν έχον χρήμα, μηδέν δαπανήσαντες, έχοιεν; Εάν γαρ ο μεν υψηλότατος ηγεμών διορίση, οι δε ευγενέστατοι άρχοντες επικυρώσωσι, πάντα ταύτα έστιν ευχερή και ουδείς ουδέν αποστερήσεται, και η ευεργεσία τη Ελλάδι έσται πολλή και η φιλοτιμία των ευεργησάντων κηρυχθήσεται πανταχού [...]

²⁷⁴⁰Γ. Ζώρας Θ. (1975), «Στέφανου Κομμητά ανέκδοτοι επιστολαί», (Κείμενα από τον κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών), Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι, σσ. 9-14· Σούρλας, Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830. Η Ζωή και το έργο του, ..., ό. π., σσ. 150-153.

²⁷⁴¹Ο. π., σ. 5.

²⁷⁴²Γ. Ζώρας Θ. (1975), «Στέφανου Κομμητά Επιστολαί περί Γλώσσης και Παιδείας», (Κείμενα από τον κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών), Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι, σσ. 13-15.

5. Ο Στέφανος Κομνητός και το γλωσσικό ζήτημα

Μεταξύ των σωζόμενων επιστολών στον κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, από τα κατάλοιπα του Σπ. Λάμπρου βρίσκεται και η επιστολή του Στ. Κομνητά, η οποία αφορά στο γλωσσικό ζήτημα και συγκεκριμένα τις αντιθέσεις του Κωφιώτη λόγιου και του Κοραή για το γλωσσικό ιδίωμα, το οποίο θα έπρεπε να καθιερώσει ως επίσημη γραπτή γλώσσα το Ελληνικό έθνος.

Σύμφωνα με τον Γ. Ζώρα η επιστολή γράφτηκε τους πρώτους μήνες του 1815 και απευθύνεται σε σεβαστό πρόσωπο που πιθανώς διέμενε στην Κωνσταντινούπολη ή στη Βλαχία²⁷⁴³.

«Την ευγενείαν της αδελφικώς ασπαζόμενος προσκυνώ.

Μάχου υπέρ Πίστεως και υπέρ Πατρίδος, λέγει η παροιμία· η δε Πατρίς κατά το παρόν δεν απαιτεί άλλην μάχην ή την διασώζουσιν σώνον αυτή το μόνον παρά της τύχης καταλειφθέν αγαθόν, την ελληνική γλώσσαν, δι' ην και θαυμαζόμεθα και ζηλευόμεθα από τα άλλα Έθνη.

Περί ταύτης λοιπόν πας, ο και μικράν ρανίδα αίματος Ελληνικού έχων, οφείλει κατά το παρόν να αγωνίζεται, βλέπων καταπολεμουμένην ούτως αυθαδώς· η δε ευγένειά της και οι άλλοι φίλοι, αντί να ενθαρρύνετε, με ελέγχετε, βοηθούντα τη Ελλάδι.

Αλλ', ων εγώ ήμην στρατιώτης και παρεταττόμην κατά των εχθρών υπέρ της Πατρίδος, άρά γε έπρεπε να μοι ειπήτε, ως φίλοι, προς το διάφορόν μου αποβλέποντες, να ρίψω τα όπλα και να παραδοθώ εις τους εχθρούς και να αφήσω την Πατρίδα εις κίνδυνον, διά το ιδίόν μου διάφορον ή να πολεμήσω ως λέων μέχρι και της τελευταίας ρανίδος του αίματός μου; Και λέγω, αν επειθόμην εις τους φίλους, δεν έπρεπεν άρά γε να ονομάζωμαι παράνομος και η Πατρίς να με κηρύξει ως προδότην; [...]»²⁷⁴⁴.

6. Επιστολή του Κομνητά προς τον Κούμα περί γλώσσης, χρονολογούμενη τον Ιανουάριο ή Φεβρουάριο του 1815

«Το από ιβ' Δεκεμβρίου του παρελθόντος έτους γράμμα σου έλαβον, και υπερεχάρην ως εικός, και διότι ουκ απολείπη της φιλίας, και διότι παρρησιαστικώτερον συνεβούλευσας φίλω επί τε τη παρρησία και φιλία πολλά χείροντι και τότε νομίζοντι τον φίλον αληθή, ότε παρρησιαστικώτερα λέγει προς αυτόν τα δόξαντα.

Ως τοίνυν τοιούτον αεί νόμιζέ με, φίλων άριστε, και λέγε παρρησιαστικώτατα προς εμέ το δοκούν, και συμβούλευε και έξεις με μάλλον φίλον.

Και ει τι και ου καταθύμιον έσται, το μεν λεγόμενον σκέψομαι, και απαιτήσω τον λόγον, τω δε φίλω χάριτας ομολογήσω και αληθή νομίσω φίλον.

Τοιούτον ουν νομίζων και σε προς εμέ είναι, μηδέν παθείν οίομαι, εάν μετά παρρησίας δικαιολογήσασθαι πειραθώ, προς όσα μι έγγραφες και την εμήν γνώμην ειπείν προς άνδρα φίλον και φιλόσοφον ελευθέρως.

Φρονίμου ανδρός νομίζω, φίλων άριστε, το πείθεσθαι εις τας των φίλων συμβουλάς, αλλά και ευήθους μάλιστα, αν απλώς ως από φίλου δέχεται ταύτας, χωρίς να ζητήση και λόγον, και να εξετάση, αν ορθώς έχωσιν ή μη. Διότι οι φίλοι πολλάκις άκοντες εξαπατώνται εις τας συμβουλάς. [...].

Θέλει φανερωθήν το όνομά του, αν δεν παύση ο αντιφιλόσοφος ούτος καταπολεμών την φιλοσοφίαν. Εις τους τοιούτους λέγω τούτο, και εις τους οπαδούς αυτών το κατασπαράττειν, οίον τίγρεις και λέοντας και παρδάλεις, επιπηδώντας εις τους επιθυμούντας λόγω ίνα αποκαλφθή το αληθές, και υπερασπιζόμενους το

²⁷⁴³Ο. π., σσ. 5-8.

²⁷⁴⁴Γ. Ζώρας Θ. (1968), Ο Στέφανος Κομνητός και το Γλωσσικόν Ζήτημα, (Κείμενα από τον κώδικα 29 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών), Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι, σσ. 8-16.

καταπολεμούμενον αγαθόν, ο μόνον κατελήφθη εις την Ελλάδα, τ' άλλα πάντα αφελούσης της τύχης, είναι αρετή, και δόξα αθάνατος, και ουδείς ουδέν λέγει, αλλά μάλλον θαυμάζει αυτά ως σοφών, και τεθηπώς κέχηνεν επ' αυτοίς. [...]»²⁷⁴⁵.

7. Επιστολή Στέφανου Κομμητά προς Σκαρλάτον Γκίκαν, σταλμένη από το Βουκουρέστι στις 22 Οκτωβρίου 1816 με παραλήπτη τον έφορο του Ελληνικού Γυμνασίου στο Ιάσιο Σκαρλάτο Γκίκα.

«Σκαρλάτω Γκίκα τω εκλαμπροτάτω Μπεϊζανδέ την προσήκουσαν απονέμω προσκύνησιν.

Η Ελλάς φωνή, το μόνον πατροπαράδοτον ημίν επίφθονον παρά τοις έθνεσι εγκαταλειφθέν παρά της τύχης κτήμα, καταπολεμουμένη το γε νυν έχον υπό πολλών μη ελληνικά φρονούντων, έχει άνδρας προϊσταμένους τω όντι Έλληνας, και ταύτης εντελώς εγκρατείς και γένους των τα πρώτα φερόντων τους αρίστους. Τοιούτοι δε εισί μεν οι υψηλότατοι ηγεμόνες, οι τοσούτον έρωτα του χρήματος έχουσιν, ώστε, καίτοι περιστοιχούμενοι υπό πολλών πολιτικών πραγμάτων, α επιτέτραπται αυτοίς, Γυμνάσια συνιστάναι και επιμελείσθαι κηδεμόνας τους αρίστους νομιζομένους καθιστάντες, ουδέποτε παύονται, κατά το ενόν αυτοίς' εισί δε και οι ηγεμόνων πανέκλαμπροι βλαστοί και των λοιπών ευγενών του έθνους ότι περί το κεφάλαιον.

Ει δε τις τούτων και πολιτικών πραγμάτων ηβουλήθη εαυτόν απαλλάξαι (πλην όσα εις βίον αναγκαία και της του γένους ευγενείας σημεία πέφυκεν αυτώ ως εν τω κόσμω ζώντι και μετά ανθρώπων αναστρεφομένω) και παραδούναι ταις μούσαις και τοις λόγοις, άλλοις τε και μάλιστα όσοι εις ελληνικής αφορώσι παιδείαν, τούτοις ως ευ την Ελλάδα την πάτριον αυτών φωνήν εξεπισταμένοις και εναβруνομένοις μάλιστα επί τοιούτω κτήματι, συνέβη και την προστασίαν μείζω ποιείσθαι και την επιμέλειαν κατά το ενόν αυτοίς συντομωτέραν, φιλοτιμουμένους ούτως, ώστε πάντα λίθον κινείν ή λέγεται, επί τω στηρίζαι και πολλοίς των ημετέρων τε και αλλοεθνών, ει τύχοι, άνευ φθόνου γενέσθαι το χρήμα κοινόν. [...]».

Έρρωσο.

Ολυμπιάδος χμη', έτει α'
Μαιμακτηριώνος θ'»²⁷⁴⁶.

8. «Στέφανος Κομμητάς Αλεξάνδρω Υψηλάντη, τω εκλαμπροτάτω πρίγκιπι, ευ πράττειν»

«Μαθών παρά του κυρίου Ξάνθου το της σης Εκλαμπρότητος φιλογενές, όσον και ότι υπέρ πάντα άλλον παροτρύνεις έκαστον των Ελλήνων εις φιλογένειαν και της βελτιώσεως του ελληνικού γένους κατά την ελληνικήν παιδείαν έρωτα, αξίως του υποκειμένου σου, υπερήσθην, οία εικός ησθήναι άνδρα ταις αληθείαις Έλληνα φιλογενή, περί πολλού μάλλον την βελτίωσιν του ελληνικού έθνους κατά την ελληνικήν παιδείαν ποιούμενον. Τις γαρ ουχ ήδεται ακούων άνδρας ενδόξους του ελληνικού γένους, και εν αλλοτρία όντα, όμως ποιούμενους περί της βελτιώσεως των ομοεθνών, του σεπτού και πράγματος και ονόματος, εν παιδεία, ο μάλιστα χαρακτηριστικόν εστί των πεπαιδευμένων εθνών; Ουδείς, οίμαι, είγε και μικρά ρανίς αίματος ελληνικού περιρρεί εν ταις φλεβίν αυτού. Ταύτα τοι καγώ την σην μαθών φιλογένειαν ενδόξου ανδρός Έλληνος και την προς επίδοσιν των ομογενών παρότρυνσιν, ηγάσθην, ως εικός, και τολμήσαι έγνων το παρόν

²⁷⁴⁵Σούρλας, Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830. Η Ζωή και το έργο του, ..., ό. π., σσ. 160-168' Γ. Ζώρας Θ. (1967), Άγνωστος επιστολή Κομμητά προς Κούμαν περί Γλώσσης, Rivista di Studi Bizantini e Neoeellenici, τόμος VIV, σσ. 49-70' «Περί γλώσσης επιστολή Κομμητά προς Κούμαν εκ Βιέννης», Δελτίον της Φιλολογικής Εταιρείας Αλμυρού Όθρυς, τεύχος 8, Αλμυρός, 2004, σσ. 63-84.

²⁷⁴⁶Σούρλας, Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830. Η Ζωή και το έργο του, ..., ό. π., σσ. 169-170.

επιστείλαί σοι, και μόνην την εμήν εκ ψυχής αγαλλίασιν δηλώσαι, το γαρ πλείον ειπείν αυθάδειαν ωήθην, ου φιλογενούς ψυχής τεκμήριον. Εάν δε ο ρηθείς Ξάνθος εύρη παρά σοι χάριν, ως παρ' εμού δηλώσει, και όσα εγώ δηλώσαι σοι γραφή, ίνα μη αυθαδείας δίκην φύγοιμι, ου προεθυμήθην πολλά γαρ μετ' αυτού συνδηλέχθην, πάντα δε ήσαν περί της εν παιδεία ελληνική βελτιώσεως των ομογενών και διατάξεως σχολείων»²⁷⁴⁷.

Δ' Επιστολές αντικοραϊκές

1. Κομμητάς προς Νεόφυτον Δούκαν, επιστολή αντικοραϊκή, η οποία εστάλη από τη Βιέννη το 1814²⁷⁴⁸.

«Στέφανος Κομμητάς Νεοφύτω Δούκα χαίρειν

Άσμενος τα παρά σου κοιμισάμενος γράμματα, ήσθην κατά το εικός' εν γαρ πολλή φροντίδι, ην περί σου τοσούτον χρόνον μη γράφοντος. Τα δε εν αυτοίς αναλεξάμενος, έγνων γενναίως σε κατά των τοις αφηρημένοις των ονομάτων τε και πραγμάτων χρωμένων και λौίδορον γλώσσσαν επιφερόντων, ει τις αυτών τα Αυτοσχέδια μελετήματα ανατρέψειεν αγωνισάμενον' και των μεν τεθνεώτων από των ιδίων αυτών ρήσεων υπεραπολογούμενον, ουχ ως οι διαστρέφοντες αυτών τον νουν, αλλ' ως αν είποι ανήρ και μικράν ρανίδα αίματος ελληνικού σώζων έτι εν ταις φλεψίν αυτού, σεαυτού δε και των σεαυτού υπεραπολογούμενον, μη πάσαν την δημοσθένειον ρήσιν μετενεγκόντα εξόν, αλλά μέρη αυτής τα κυριώτατα και αναγκαιότατα, τα λοιπά παριδόντα.

Αλλ' ούτω μεν, φίλων άριστε, τοις γενικοίς και αφηρημένοις έκαστος χρώμενος, ευχερώς έχει επιτιμάν, κατά προσαρμογήν δε τοις πράγμασι δυσχερής έστιν η απόδειξις. Διά τούτο και οι σοι και των κατά σε φρονούντων αντίπαλοι επί τα γενικά και αφηρημένα καταφεύγουσιν, ως ευχερές τούτ' ον, την δε τοις πράγμασι προσαρμογήν ως η γραυς την δάδα, αποφεύγουσιν, δεδιότες, οίμαι, μη αυτοί υφ' εαυτών της αυτών δόξης εκπέσωσι' και διά ταύτα, ως ουκ ασφαλές, ον αυτοίς, ουδέ άπτονται πραγμάτων. Είεν!»²⁷⁴⁹.

2. Στέφανου Κομμητά, Λόγος στηλιτευτικός κατά της αιρέσεως των Κοραϊστών, γραμμένος στη Βιέννη, μετά την 1^η Φεβρουαρίου 1815, που απευθύνεται κατά κύριο λόγο στους κοραϊστές.

Λόγος Στηλιτευτικός κατά της αιρέσεως των κοραϊστών

«Πολλά πράγματα, ω πάντες άνθρωποι οιουδήποτε έθνους και φυλής, απαιτούσι σιωπήν' και πάλιν πολλά άλλα απαιτούσι την εκ του λόγου διάδοσιν. Διότι, όσα μεν βλάπτουσι λεγόμενα, ταύτα ανάγκη είναι να παύσωσι διαδιδόμενα όσα δε εξ εναντίας αιτία γίνονται μεγάλων κακών σιωπώμενα, ταύτα αναγκαίως ωφελούσιν ενεργωδώς λαλούμενα. Και εάν τις ευρεθή πράττων τοιαύτα, ώστε βλάπτοντα, να βλάπτουσι μερικώς και κατά μέρος, τότε οφείλει ο φιλήσυχος ανήρ να σιωπά, και να μην τω μέλη, ό,τι πράττουσι μερικοί περί μερικών. Εάν όμως ευρεθή τις βλάπτων το όλον και το κοινόν τότε είναι χρέος έκαστου, όστις θέλει να έχη αληθώς το όνομα εκείνης της κοινότητας, να μη υποφέρει την βλάβην ταύτην, μηδέ να την παραβλέψη, αλλά και έργω και λόγω, κατά το δυνατόν αυτώ, να πράξη παν ό,τι δύναται να αποκόψη την βλάβην ταύτην. Διότι η εις το μερικόν ανήκουσα βλάβη δεν αναφέρεται και προς έκαστον, η δε εις το κοινόν, αναφέρεται προς όλα τα μέρη της κοινότητας. Πώς λοιπόν ημπορεί τις να ονομασθή αληθώς μέλος ειλικρινές οποιασδηποτούν κοινότητας, όταν παραβλέπη αναισθήτως την βλάβην αυτής; Πώς δε δύναται να καυχάται έκαστος εις όνομα, το οποίον βλέπων

²⁷⁴⁷Ο. π., σ. 63.

²⁷⁴⁸Ζώρας, Κομμητά προς Δούκαν επιστολή αντικοραϊκή, ..., ό. π., σσ. 10.

²⁷⁴⁹Ζώρας, Κομμητά προς Δούκαν επιστολή αντικοραϊκή, ..., ό. π., σσ. 5-26' Σούρλας, Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830. Η Ζωή και το έργο του, ..., ό. π., σσ. 154-159.

κατασπαραττόμενον υπό των εχθρών αυτού, σιωπά; Πας φρόνιμος, ολίγην αρετήν και φιλοτιμίαν έχων, ημπορεί να βεβαιώση, ότι ποτέ δεν πρέπει να έχη το όνομα εκείνο το αφιλοτίμως σιωπών, ποτέ δεν δύναται να λέγηται μέλος της κοινότητος εκείνης, ος τις παραβλέπει αυτήν κατασπαραττομένην ανηλεώς, και καταπολεμουμένην καταφρονητικώς.

Ταύτας τας αληθείας υπονοών και εγώ, και φοβούμενος μη υποπέσω εις την πρέπουσαν ποινήν των μη πληρούντων το χρέος αυτών υπέρ τοις κοινής ημών πατρίδος, της επεράστου μοι Ελλάδος, παρορών αυτήν κατασπαραττομένην υπό της μυσαράς φατρίας των μισελλήνων Κοραϊστών, ήτις δι' ιδίαν δοξομανίαν απεφάσισε να καταδιαιρέση και να καταξεσχίση τυραννικώτατα το πλήρωμα της Ελλάδος, απεφάσισα να ομιλήσω κατ' αυτής ενεργητικώτατα, όσον δύναμαι, διά να δυνηθώ να αποβάλω κατά την προθυμίαν του πνεύματός μου, το αιρετικόν τούτο σύστημα από της Ελλάδος, ει τι και μικρόν μέρος κατέχει, και να απαρτήσω πάλιν ως πρότερον το όλον Ελληνικόν εις έν σώμα, συναπτόμενον και διά της εθνικής υπάρξεως, και διά της θρησκείας»²⁷⁵⁰.

Ε' Επιστολές λογίων προς τον Στέφανο Κομμητά

1. Επιστολή του Ιγνατίου Σκαλιώρα προς τον Στέφανον Κομμητάν, την οποία απέστειλε ο Ιγνάτιος Σκαλιώρας από τη Λειψία στις 16 Απριλίου 1815, για να ευχαριστήσει τον Κομμητά, ο οποίος του είχε χαρίσει δύο τόμους από την Εγκυκλοπαίδειά του.

«Φίλε Στέφανε!

Έλαβον και τους λοιπούς δύο τόμους της φιλοπόνως άμα και ευμεθόδως υπό σου φιλοπονηθείσης και επεξεργασθείσης τον δυνατόν τρόπον Εγκυκλοπαιδείας. Ήλπιζον όμως να λάβω και γράμμα εν ταυτώ, δηλωτικόν και της υγείας σου και της καταστάσεώς σου· αλλά γαρ ήμαρτον, ψευσθείς των ελπίδων.

Να σε κατηγορήσω τούτου ένεκα δεν ημπορώ, διότι γίνομαι αυτοκατήγορος, διά να είπω ούτως, ως τα αυτά και αυτός πράξας και επιστείλας το παράπαν, ικανόν ηγησάμενος τούτο, εάν γράψω μόνον προς τον κοινόν ημών φίλον κυρ Νεόφυτον, τον οποίον εγνώρισα άλλον Στέφανον, [...].

Τώρα θέλει να καταλάβη ο τερατολόγος και χρεωκοπήσας ποτέ φιλόσοφος Κοραής (και λέγω αυτόν τερατολόγον και χρεοφειλέτην τούτο μεν διά τον εμπορικόν του βίον, ον εν τη νεότητι αυτού μετήλθεν, εκείνο δε διά τας τερατολογίας και παραδοξολογίας και κομπολογίας του, με τας οποίας εμόλυνε τας εκδοθείσας ευ' αυτού βίβλους) ότι δεν έλειψαν από την Ελλάδα ποτέ γραμματικοί φιλόσοφοι και ότι δεν είναι όλοι της Ελλάδος οι διδάσκαλοι, καθώς ο διδάσκαλός του, όστις ποτέ ην εκείνος ο διδάδας αυτόν την γραμματικήν. [...].»²⁷⁵¹.

2. Επιστολή (απάντηση) του Ειρηναίου Θείρσιου προς τον Κομμητά - Ειρηναίος Θήρσης τω Στεφάνω Κομμητά εν πράττειν Εν παρισίοις έτος 1815, μηνός ... ημέρα 30.

«Έλαβον εν Παρισίοις την επιστολήν σου, γεγραμμένην Ολυμπιάδος χμη' έτει γ', Ανθεστηριώνος δεκάτη φθίνοντος, εν Βιέννη, και κοιμισθείσαν ως εμέ εις ταύτην την πόλιν, εν η νυν διατρίβω έτι τρεις μήνας, άκων νη τους Θεούς, αλλά κελευσθείς και τα του ημετέρου βασιλέως πράττων. Τούτου γαρ αι εντολαί ηνάγκασάν με της ελπίδος εμής και της προθυμίας τάχιον εκλιπείν την Βιένναν, και εν απορρήτοις τισί πράγμασι αυτάγγελον αυτού προς την των Γάλλων Υπάτειαν ως τάχιστα πορεύεθαι. Τούτο δε και πολλών άλλων ένεκα λυπηρόν μοι ην εκλιπόντι προ καιρού υμάς εν Αυστρίων τη μητροπόλει, και ότι ουκ έτι δυνατόν μοι ην, ώσπερ ήθελον, ελθείν προς σε, και περί της Ελλάδος τε και ελληνικής

²⁷⁵⁰ Σούρλας, Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830. ..., ό. π., σσ. 171-213.

²⁷⁵¹ Ζώρας, «Στέφανου Κομμητά ανέκδοτοι επιστολαί», ..., ό. π., σσ. 14-19

παιδείας συν σοι και Νεοφύτῳ Δούκα διαλέγεσθαι. Μάρτυς μοι ο Θεόκλητος, ὅτι τούτο ως αληθῶς εβουλόμην· αὐτός δε εμοί πομπός προς σε και τον Νεόφυτον τον Δούκαν εἶναι υπέσχετο. Ἦδεν γαρ ὅτι υμεῖς ἀμφοτέρω ἐγεγονέτην ἐν τῇ οἰκίᾳ μου, ἐποψόμενοί με, και ἀπαίδευτός τε και τῆς ἐλληνικῆς ἀρετῆς ἀν εἶην ἐχθρός, εἰ τοιούτων ἀνδρῶν τὴν προθυμίαν μὴ ἀμειβόμενος ἐτύγχανον. Ἀλλ' ἡ ταχεία οὕτω πορεία πάντα μου τα βουλευμάτα, ως εἶπον, συνετάραξεν. Ἐν ολίγαις δε ἐκείναις ἐβδομασίς, ἐν αἷς ἐν τῇ Βιέννῃ ἦν, αὐτὸ σχεδόν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ περὶ τοῦ Ἡσιόδου και Ὀμήρου ἀντίγραφα ἐσπούδαζον· ἐπεὶ και τούτων μάλιστα χάριν τὴν εἰς Βιένναν ὁδὸν ἐποιησάμην. [...].

Και τίνι ἄλλῳ τρόπῳ ἡ ἀρχουσα τῆς Ἑλλάδος παλιγγένεσις ἐπίδοσιν λαμβάνειν και προκόπτειν ἀν δύνατο, εἰμὶ οἱ τοῦ γένους προστάται και διδάσκαλοι το φθονερόν και το ἐχθρόν ἀφέντες, ἐν εἰρήνῃ και φιλίῳ ἀλλήλοις διακείμενοι διάγουσι; Ταῦτα μὲν οὐκ ἀν ἐγράφων προς σε, ἀλλὰ σιγῇ παρήλθον τα ἀπαρέσκοντα τῆς σῆς ἐπιστολῆς, εἰμὶ, ως αληθῶς φίλος υμῖν, και τα βέλτιστα σπουδάζειν περὶ υμετέρων πραγμάτων ἐτύγχανον. Οὕτω δε διακείμενος και σε και τον σεβάσμιον Δούκαν εὐκρινεῖ Γερμανῶν ἡθεὶ ἀσπάζω. Χαίρει»²⁷⁵².

ΣΤ' Ἐπιστολὴ τοῦ Νεόφυτου Δούκα, στὶς ὁποῖες γίνεται ἀναφορὰ στὸ ὄνομα τοῦ Κομμητᾶ

1. 9^η Ἐπιστολὴ τοῦ Νεόφυτου Δούκα προς τὸν Κομμητᾶ

«Ἀκούω σε λούεσθαι καθ' ἐκάστην, ἱατρῶν κελευσάντων, τῶν τ' ἄλλων νοσημάτων, και δη και τῶν ρευμάτων ἀπαλλαγῆναι βυολόμενον· ἀλλ' οὐκ οἶδ' ὅπως ἀπερισκέπτως σε ἐν θερμότηρῳ φασὶ τῷ λουτρῷ κατιόντα ἐψησθαι, καθάπερ οἱ ἐγγέλεις ἐν Ξάνθῳ, ὑπὸ Ἡφαιστείου πυρός κατεπειγομένῳ και ἀνακοχλάζοντι, τούτο δη τῶν Ὀμήρου το κομψότερόν τε και μεγαλοφύστερον· κακὸν τούτου σε συνεχέσι φλυκταίναις ἐξηνημένον τῆς πυέλου ἀναδεδυκέναι· και νυν ἀφορήτοις συνέχεσθαι ταῖς ὀδύναις· Εἰ μὲν οὖν ἄκων πέπονθας τούτο, πολὺν ἀν τις σου καταχέοι τὸν γέλῳτα, μὴ λαβόντος ἀπόπειραν τοῦ ὕδατος πρὶν ἢ καταδύναι· εἰ δε γ' ἐκὼν, ἵν' ως τάχιστα τοῦ πάθους ἀπαλλαγείης, τὴν ἐπιτομωτάτην οὕτω βαδίσας, ως πολλῶν σοι ἀν ἐκ τῶν ἐγκαυμάτων ἐκκριθησομένων υγρῶν, εἴη σοι τούτο σωτήριον· και γαρ ὁ ἱατρός Φηλῖτης ὅς και ταῦθ' ἡμῖν τυγχάνει ἀπηγγελκώς, ἐπελπίζει σοι ἐκ τούτου τὴν ἰάσιν, καν ἄλλως καταγελά σου τῆς ἀπογνώσεως· τινὲς δε τῶν παρ' ἡμῖν ἀστειοτέρων και εὐσεβεστέρων (δεῖ γαρ σε και ταῦτα εἰδέναι) κακείνην τὴν γνώμην ἀπεφάναντο περὶ σου, τι εἰγέ σοι τὸ δέρμα κατὰ παν ἐτάκη το σῶμα δεήσει σοι και δευτέρου βαπτίσματος, ως συναπολεσθέντος τῇ δορᾷ τοῦ ὑπάρχοντος· και ταῦτα μὲν ἄλλοι· εμοὶ δε δυοῖν θάτερον συμβαίνει πιστεύσαι· ἢ ὅτι πολλή τῇ τῶν ρευμάτων τρυχόμενος ἀλγηδόνι, ἐξ ἀπόνοϊαν ταύτην ἐλθὼν, ἐγὼς ἀπαλλάξαι τοῦ βίου, τοὺς εἰς τοὺς κρατήρας τοῦ πυρός εαυτοὺς ἐμβαλόντας, ως οἱ μῦθοι, ἀπομιμούμενος Ἡρώας· ἢ σεαυτὸν ὥσπερ τὸν πατέρα αἱ Πελιάδες, ὠήθης ἀνακαινίσαι· Εἰ οὖν θατέρου τούτων υπέστης τὴν καρτερίαν και ὁποτέρου, τούτο βυολοίμεθ' ἀν μαθεῖν, και παραχρήμα ἢ τοῖς Ἡρώσιν ἐκείνοις σε ἐγκατατάξομεν πάντως, ἢ τῆς Κολχικῆς γοητείας ὅτι μάλιστα θαυμασόμεθα, Ἐρρωσο»²⁷⁵³.

²⁷⁵²Σούρλας, Στέφανος Κομμητᾶς, Δάσκαλος τοῦ Γένους 1762-1830. *Ἡ Ζωὴ και τὸ ἔργο του*, ..., ὁ. π., σσ. 226-228.

²⁷⁵³Νεόφυτος Δούκας (1835), Ἐπιστολαὶ προς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι, τόμος πρῶτος, Ἐν Αἰγίνῃ: Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, σσ. 12-13.

2. Επιστολή 19^η, του Νεόφυτου Δούκα προς τον Λογάδη²⁷⁵⁴, στην οποία γίνεται αναφορά στον Στέφανο Κομμητά.

«Τρίτον μοι ήδη τούτο προς σε, εξ ου μοι τα πράγματα δεδυστύχεται· αιτία δε η αυτή, δι' ην και τα δεύτερά μου απέσταλται· αναγνωσθέντων γαρ των προς Στέφανον Κομμητάν σοι επισταλέντων, βεβαίωταί μοι, α προς σε μου κατείπον οι παρά σοι μεν κριτή (μεγάλοι τινές όντες!) μη δυνάμενοι ψεύδεσθαι· παρ' εμοί δε άξιοι επιτρίβεσθαι, λυμεώνες όντες και φθορείς των καλών. Πλείω τοίνυν, ων προ τούτων επέσταλκα, προς τον αυτόν και περί των αυτών λέγειν και μάλιστα γε· προς σε, φύσιν ανθρώπων εξητακότα, και ταύτα Φαναριτών, ουδ' αν έχων βουλοίμην· ει γαρ εκείνα ουχ ικανά μεταπείσαι σε, ουδέ του πλείονος όφελος· χρόνος δε πάντως· πάντων έσται εξηγητής αξιόχρεως· διαβολή γαρ εν μεν τω παραυτίκα ισχυράν ενεργάζεται την υπόληψιν τοις ακούουσιν· χρόνω δε ύστερον ασθενεστέρα γενομένη, αυτή παρ' εαυτής εξελέγχεται. Έρρωσο».

3. 49^η επιστολή του Νεόφυτου Δούκα προς τον Δημήτριο, στην οποία γίνεται αναφορά στον Στέφανο Κομμητά. «Τω Δημητρίω»

«Παναγιώτης ο Κυπριανίδης ο φίλτατος ημίν και φίλων, και φιλούμενος, επανελθών πρώην από των καθαρτηρίων υδάτων, παρασκευάζεται ήδη απάροι εις Ερμαννούπολιν, κακείθεν αυ ως υμάς, εις το κλεινόν, ευφημότερον ειπείν, Βουκουρέστιον· ο δ' αυ Κομμητάς και αυτός ζητεί ήδη τον συνέμπορον προς την των Ούγγρων μητρόπολιν· τις ουν γένωμαι αυτός έρημος ενταύθα μεμενηκώς; έρημος δε ανθρώπων μεν ου· φίλων δε, και ων ταυτά κεκράτητε παιδικά· τούτων γαρ την απουσίαν ερημίαν καλεί ο Επίκτητος· φίλον μεν η Στεφανούπολις ανδρί φιλολόγω δι' ησυχίαν, αλλά μετά των ομοίων εν αυτή διατρίβοντι· φίλον δε και εν σώφροσιν ηδοναίς, ώστε εις τέρψιν την από της θέας ανίσσθαι, αλλά κατά μόνον το θέρος. Τούτου ουν μεν ούπολυ παρελθόντος, όψομαι εν Βουκουρεστίω τους φίλους, καν το Βουκουρέστιον αποστρέφομαι· συναπολαύσω των λόγων, καν των έξω στερηθώ ηδονών· μετά γαρ εκείνων και θάνατον ει επέλθοι, μετριότερος έσται. Έρρωσο»²⁷⁵⁵.

4. 52^η επιστολή του Νεόφυτου Δούκα προς τον Στέφανο Κομμητά

«Τω Στεφάνω Κομμητά».

«Τα μεν καθ' ημάς, άλλο τε άλλως έχει, εκ κακών αεί επί τα χείρω καλινδούμενα και μεθέρποντα, ωήθην γαρ μεταβαλόν οικίαν, συμμεταλήψεσθαι και βίον ανετώτερον και έλαττον των εγχωρίων μεθέξοντα κακών· αλλ' έλαθον εμαυτόν, μείζοσι δεινοίς περιπεπτωκώς, εκ της Σκύλλης τούτο δη το αδώμενον εμπεσών τη Χαρίβδει· ό,τε γαρ χειμών δριμύτερος, είπερ ποτέ, εφέτος γενόμενος, κατεπίεσε, και ο των πολιτικών πραγμάτων φόβος εν χειμώνι και εν Σαββάτω, φησί, απελθών, ουκ εία ύπνον τοις βλεφάροις ημών επιζάνειν· εώ δε λέγειν, ότι και ο λοιμός επισκήπτων ένθα πη, άλλοτ' άλλη διέσπα το κοινωνικόν· και των μαθητών τινός αποθανόντος εγκαθείρξε με μολυνθέντα τεσσαρακονθήμερον οίκοι, τοις μεν έξω παντάπασιν ακοινώνητον, μόνον δε τη του Σοφοκλέους παραφράσει διασκεδάζοντα το λυπούν· αλλά και νυν αύθις, των μαθητών μοι μόλις συνελθόντων, ο εκ των πολιτικών φόβος, ως συγκεχυμένων των σπουδών, έτι μάλλον ετάραξε τα ημέτερα· οι τε γαρ μαθηταί αφεθέντες, μετέωροι εισί ταις γνώμες φυγή την σωτηρίαν ζητείν· καγώ σκοπώ την Στεφανούπολιν αύθις ασπάσασθαι, ει

²⁷⁵⁴Ο. π., σ. 24.

²⁷⁵⁵Ο. π., σσ. 63-63.

μη τι εκ της του Βύζαντος ακούσαι μεν μετριώτερον· αλλά τι δει μηκύνειν, περί ων ο γραμματοκομιστής ερεί σοι σαφέστερον; Εκείνο δε μοι αναγκαίον προσθήναι, ότι αδελφιδούς τις σος, ελθών ενταύθα, αξιοί και υιός σοι γενέσθαι, πανθ' υπισχνούμενος θεραπεύσειν και γηροκομήσειν τον θεϊον· έστι δε και άλλος αστείον, πως το μειράκιον, και παιδείας μετεσχηκός, ώστ' απ' ελαχίστης αφορμής των σων λόγων επί τα μείζω ραδίως προσβήναι· αλλά και εις τα ανά χείρας σοι έργα της τυπογραφίας ικανός χρήσιμος σοι γενέσθαι· Τούτου ουν ούτως έχοντος, τι μη δέξει συγγενή του γήρατος βακτηρίαν; Έρρωσο»²⁷⁵⁶.

5. 72^η επιστολή του Νεόφυτου Δούκα: «Τω Κομμητά»

«Των μεν παιδαγωγικών σου βιβλίων τα πλείστα, φανέντα πολλοίς παρ' ημίν, ου τον τυχόντ' αυτώ τε τω συγγράψαντι ανέπεμψαν έπαινον, και ημάς τους και πριν εκδοθήναι τα εικόντ' επαινέσαντας, αληθείς επαινέτας, αλλ' ουχ απλούς τινάς συνηγόρους, ουδέ κόλακας της σης φιλίας απέδειξαν· και τούτο μεν ηύφρανεν ημάς ως εικός· αλλ' αίφνης η χαρά ουκ απ' ελάττονος ολκής ημίν περιέστη εις λύπην, μαθούσιν ήδη εκ τινων γραμμμάτων, ο κακός σε πεποιήκασι των λωποδυτών οι κακοί κακώς απολούμενοι· φασί γαρ υπεισδύντας την σην οικίας τινας, αφελέσθαι παν το προς την έκδοσιν της Εγκυκλοπαιδείας εκ πολλών πόνων τε και ετών υποκειμένον σοι αργύριον· και σε σφόδρα δυσθύμως επί τούτοις διατεθήναι· και μοι ουκ απίθανα έδοξαν λέγειν περί της δυσθυμίας οι ταύθ' ημίν απαγγείλαντες, ευ την τε σην φύσιν και το επ' αδοκήτοις συμφοραίς κατωφερές ειδοτί προς λύπην, και ταύθ' ότε συν πολλή προθυμία εκ φιλογενείας τυγχάνεις ωρμηκώς προς την έκδοσιν. Αλλά μη συ γε, μη πάθεις τούτ' ειδώς, όπως δει τας της τύχης φέρειν μεταβολάς· μήδ' ο εν λόγοις αήττητος, φαίνου εν τοις πράγμασι των παθών ήττων γεγενημένος, μεμνημένος κακείνο, ότι και ο διδάσκαλος των καλών είναι κεκλήρωσαι, ίνα την των πραγμάτων αλήθειαν τοις άλλοις διδάσκης, κακίαν μεν το αδικείν, αρετήν δε το αδικείσθαι ηγείσθαι είναι τοις μετριώτερον την περίστασιν φέρουσιν· ή που ποτε θώμεν το, ει τις περιείλε σε το ιμάτιον, πρόσθες αυτώ έτι και τον χιτώνα, και όσα γ' έτι εκ της υπερτάτης ηθικής ημίν εν Ευαγγέλοις εντέταλται; Και πώς τα τοιαύτα τοις άλλοις λόγω κηρύττοντες, αυτοί τοις έργοις ου βεβαιώσομεν; αισχρόν γαρ τους καθαίρειν ετέρους επάγγελμα έχοντας αυτούς των αυτών παθών φαίνεσθαι ηττωμένους· και τούτ' ουχ ήττον, ή και ιατρόν επαγγελλόμενον ίασθαι παρωνυχίδας, εαυτού φθισιώντος αίσθησιν μη λαμβάνειν· έπειτα ουδ' άηθες τούτο γε σοι από της τύχης, ουδ' άνευ παραδειγμάτων, ει γε το ταυτά παθείν φέρει τινά παραμυθίαν τοις πάσχουσι· μέμνησαι γαρ οία και εκ βασιλικού ποτε θεσπίσματος συνάμφω πεπόνθαμεν εν Βιέννη εικοστόν τουτί έτος, και νυν αύθις ός' αυτός ίδια υπό πλεονεκτών ου μόνων βίβλων σωρούς, αλλά και χρήματα πλείω, ή συ, προσαφήρημαι· αλλ' εις ουδέν λογίζομαι τα τοιαύτα, ειδώς τα μεν έξω ουχ ημέτερα όντα· τον δ' έσω πλούτον, ότω αν προσή, τούτον μόνον αναφαίρετον όντα και των έξωθεν επιβουλευόντων ανώτερον γενησόμενον. Και τοι ουκ αγνοώ το σον πάθος μείζον γεγενημένον, καν εξ ελάττονος σοι ποσότητος, ή εμοί ωρμήσθαι δοκή· το γαρ απροσδοκήτως ποθέν προσπεσόν απ' εναντίας ελπίδος, καν έλαττον ή, μείζον εξεργάζεται τραύμα, ή ο μείζον μεν ον, κατά μικρόν δε προσέρπων ηρέμ' υφαιρεί την ελπίδα της απολαύσεως· αλλά και ούτως αυ δει τους γενναία φρονούντας, όπως πότ' αν τα από της τύχης προσβάλλη, γενναίως φέρειν την απ' αυτών προσβολήν· και ταυτά σοι μεν παρ' εμού προς τα παρελθόντα. Προς δε το μέλλον, είτι μου και τούτ' επακούσεις, εκείνο παραινέσαιμι αν· λαβών τα εκδοθέντα σοι των βιβλίων, κάτελθε εις την ελευθέραν Ελλάδα, εν η και την σην βωτειάνειραν Φθίαν φασί συμπεριληφθήσεσθαι· ένθα το λοιπόν του βίου, χρονίου πλάνης απαλλαγέντες, και γερόντια ήδη άμφω παρά γεροντίω και αυτώ

²⁷⁵⁶Ο. π., σσ. 64-65.

τω σοφῷ Κωνσταντᾷ προστιθέμενοι, συναυλίαν οἱ σύντρεῖς εναρμόνιον (ἀ)σομεν, ἐν ἐτί δ' ἐπιμελείας τιθέμενοι, ὅπως καὶ τὰ λοιπὰ τῶν ἡμετέρων πόνων ἐκδώσωμεν· καὶ τοσούτων γ', ὅσον ἡ χρεια γένους ὅλου εὐτυχῶς ἤδη ἀναγεννωμένου, ἡμᾶς ἐπισπέρχει· καὶ ταύτην γ' ἐτι τὴν εὐποίαν ταις προγεγενημέναις τελευταίαν ἐπιμετρῇν· διψὰ γὰρ ἡ Ἑλλάς τῶν καλῶν, καὶ δέεται παρὰ πολὺ τῆς τῶν πεπαιδευμένων ἀρδεΐας. Ἀλλ' εἴη το θεῖον γε εὐμενές, καὶ παρατείνεις μέχρι ἐκείνου ἡμῖν τὸ μέτρον τοῦ βίου. Ἐρρωσο»²⁷⁵⁷.

6. 89^η ἐπιστολὴ τοῦ Νεόφυτου Δούκα : «Τῷ Κομμητᾷ»

«Λόγος συχνός, οὐκ οἶδ' ὁπόθεν, διαπεφοίτηκεν ὡς ἡμᾶς, ὅτι χαλεπῶς φέρων τὴν ὑπὸ τῶν κακούργων τῶν χρημάτων υφαίρεσιν, περιέστης εἰς μελαγχολίαν δεινὴν, μήτε φίλων, μήτ' ἄλλο γε τινος ἀνεχόμενος ομιλίαν, ἀλλὰ τοῖς ἐρημοτέροις μάλλον ἀρεσκόμενος χώροις, καὶ πικρότερον, ἢ κατὰ σεαυτὸν, διάγων βίον, ἀπρόσιτος ἀνθρώποις γέγονας, καὶ ὅλως ἀγέλαστος· καὶ τοι ἐγῶγε τούτοις οὐκ ἀν πιστεύσαιμι, εἴτε τοῦ βούλεσθαι, εἴτε τῆς ἀληθείας ἀνατυπούσης τούτο· πῶς γὰρ ἀν ὁ ἐν ἀπάσαις διατριβαῖς γιγνόμενος ἡδιστος, καὶ τὸ ἀστεῖον πολλάκις εἰς βωμολοχίαν ἐκβιαζόμενος, ἐς τοσούτον περισταίῃ μελαγχολίας; Ἀλλ' εἰ καὶ τὸ πάθος τι τῆς σῆς ψυχῆς κατεκράτησεν, οἷα φιλεῖ τὰ τοιαῦτα πολλάκις καὶ τῶν ἀηττήτων κρατεῖν, πάρεστιν ἰάσασθαι τούτο σοφωτάτῳ φαρμάκῳ, τῇ ἀχόλῳ νηπενθείῃ, καὶ κακῶν ἀπάντων ἐπιλήθῳ φιλοσοφίᾳ· οὐ γὰρ μόνος συ, οὐδὲ πρῶτος αὐτός τοιαύτην υπέστης ζημίαν· ἐγὼ γὰρ αὐτός, καὶ τοι πλεόν, ἢ συ, ὑπὸ τῶν πλεονεκτούντων ἠδικημένος, κατ' ἀρχάν μεν πέπονθά τι καὶ μικρόψυχον· εἴτα χαίρειν εἰπὼν τῇ λύπῃ, παρωσάμην τὸ πάθος λόγῳ, ἄλλοθεν πόθεν ἐτέραν ἀναμετρήσας ταις ἐλπίσιν ἀντίρροπον εὐπορίαν. Ἐπειτα τι ἀν καὶ λυποίμεθα ἐπὶ χρήμασιν, οἱ ἐπὶ τὸ τέρμα μικροῦ δειν τοῦ βίου ἤδη γεγενημένοι; Πόσον ἐτι διαβιώσομεν χρόνον, οἱ μὴδὲ πένθ' ὅλα ἐτη εἰκάζοντες ἐξῆν βιώσιμα; ἐν οἷς, καν ἀργυρίου παντελῶς ἀπορήσομεν, ἱκανοὶ ἐσονται βόσκειν ἡμᾶς οἱ ἡμέτεροι πόνοι· προσενεγκόντες γὰρ τὰ προσόνθ' ἡμῖν τῶν βιβλίων τῷ κοινῷ τῶν Ἑλλήνων, οὐκ ἀν ἀχάριστον αὐτοῖς τὴν χάριν ταύτην, καὶ ταύτ' ἐν καιρῷ τοιοῦτῳ, καταθησοίμεθα, μικρὰ μεγάλων ἀνταλλαττόμενοι· εἰδ' οὐ βούλει τούτ' αὐτός, ἀλλ' ἐκ γε τῆς ὠνῆς αὐτῶν περιέσται σοι τοσούτων, ὥστ' οὐ μόνον σεαυτὸν, ἀλλὰ καὶ ἐτέρους ἀπόρους τρέφειν, καὶ τὴν σὴν Εὔκυκλοπαιδείαν, χρησιμοτάτην γ' οὔσαν, ἐκδούνην ἀπὸ τούτων τὸ δεύτερον. Ἀλλὰ περὶ γε τούτων, ἐπειδὴν συν θεῷ μετ' ἀλλήλων ἐν ταις κλειναῖς Αθήναις γενόμεθα, σκεψώμεθα ἀμεινον· νυν δὲ καιρὸς σοι, καταλιπόντα τὴν τῶν Οὐγγρῶν μητρόπολιν, κατελθεῖν διὰ Τεργέστης εἰς τὴν εὐνομουμένην Ἑλλάδα, τὸ τιμαφέστατον τῶν παιδαγωγικῶν σου βιβλίων ἀγώγιμον ἐν καιρῷ τοῖς πεινώσι προσοίσοντα· διψὰ γὰρ ἡ Ἑλλάς τῶν τοιούτων, ἐκ πολλῶν ἤδη καὶ χαλεπῶν περισωθεῖσα κινδύνων· ἢ οὐκ ἀκήκοας, ὅπως ἡ νεολαία ἀβιβλος δια σπάνιν προσφοιτᾷ εἰς τὰ παιδευτήρια; Τούτοις οὖν πῶς οὐκ ἀν ορέξοιμεν ἐτι καὶ νυν χεῖρ' ἀγωγῶν ὅτῳ ἀν δυνώμεθα τρόπῳ, οἷς τοσούτους ἀπ' ἀρχῆς δια πολλῆς κακουχίας πόνους προανηλωκέναι καυχώμεθα; Πῶς δὲ καὶ τὸν βίον οὐ τὴν αὐτὴν φιλοτιμίαν καὶ προθυμίαν ἐπισφραγίσοιμεν; εἰ δὲ μὴ, πάντων ἐσόμεθα ἀφρονέστατοι, εἴγε λήσομεν, ἡμᾶς τ' αὐτοὺς καὶ τοὺς πόνους ἐπὶ τῆς ἀλλοδαπῆς ἀκλεῶς καὶ ἀφρόνως προσαναλώσαντες. Ἐρρωσο»²⁷⁵⁸.

²⁷⁵⁷Ο. π., σσ. 96-98.

²⁷⁵⁸Ο. π., σσ. 111-112.

7. 118^η επιστολή του Νεόφυτου Δούκα: «Τω Περικλή»

«Οι εφέτος τε....ότες των διδασκάλων, Στέφανος ο Δούγκας, Νικόλαος ο ....αίνης, και Στέφανος ο Κομμ..... πολλά πονήσαντες της κοινής βελτιώσεως ... ευγνωμοσύνη ... άριστοι, ηύφρανον περιόντες διδάσκαλον ήδη γεγηρακότα και πολλά υπέρ αυτών πεπονή... όπως άξιοι αποβαίεν της των πραγμάτων διαδοχής έδειξαν πάντως εκείνοι γε μάλιστα τούτο ό...τε, ο μεν Στεφανουπόλει· ο δε, εν Σιμλίνω αξίως των ελπίδων ... όλα έτη εν τω κοινώ την νεολαίαν διδάξαντες· ένθα πολ... των μαθητευσάντων ου μόνο· εν φιλολογία, αλλά και εν φιλοσοφία εν βραχεί χρόνω επ...δεδωκότας απέδειξαν· ν... ελθών ο θάνατος από μέσων των ελπίδων αφήρπασ... α... τέρους τους ου μόνον επιστήμη και ήθει, αλλά και η ... και προαιρέσει ομοιοτάτους γεγεννημένους, οιονεί αισχύν... νος τους τοσούτοις και τοιούτοις ηνωμένους πλεονεκτήμ... διαζεύξαι φευ της αγαθής συνωρίδος! ... οίδα ό,τι δει πλειω λέγεν· Νεμέσεως γαρ όλως ημίν ... Επί τούτοις συν λυπούμενος λίαν, όσον ...ρον τέως, περιόντων εκείνων, απορώ, ό,τι ποτέ μου κατε...κώς, τείρει μεν νυν ο δαίμων, ούτω καθ' ένα έκαστον τ... αφαιρούμενος σεμνολόγημα. Αλλά ζωής μοι σύγχε, κ... βαθύ γηρ... κοιό· τούτο γαρ μοι μόνον νυν γε λει... παραμύθιον»²⁷⁵⁹.

Ζ' Δημοσιεύματα του ιδίου του Στ. Κομμητά

1. 15 Ιουνίου 1812, «Βιβλία Νεοφανή»:

Ο Κομμητάς με παιδαγωγικό ενδιαφέρον για την ευμάθεια των μαθητών, την ενεργοποίηση των κινήτρων τους και την εκούσια εμπλοκή στη μαθησιακή διαδικασία βασιζόμενη στην περιέργεια και στα ενδιαφέροντά τους, δημοσιεύει άρθρο στον «Λόγιο Ερμή», στη στήλη: «Βιβλία Νεοφανή», με το οποίο επισημαίνει ότι:

«Η Εγκυκλοπαίδεια των Ελληνικών Μαθημάτων, Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής του Κομμητά από τη Φθία, εξήλθε ήδη από τα πιεστήρια του τύπου. Από τους δώδεκα τόμους, ο πρώτος και ο τρίτος εκ της Τυπογραφίας Ιω. Βαρθ. Τζβεκίου κατά το 1812 εις 8^{ον}, έκαστος, σελίδες περίπου 500, από τους οποίους ο μεν πρώτος τόμος περιέχει την Πρακτική Γραμματική, ο δε τρίτος όσα προς ευμάθειαν συμβάλλεται και περιέργεια των πρωτοπείρων μαθητών και βρίσκονται ήδη στα πιεστήρια του τύπου, τρεις: ο τέταρτος, ο όγδοος και ο ενδέκατος σε διάφορους τυπογράφους, δια το ταχύ της εκδόσεως. Όποιος λοιπόν από τους φιλογενείς, φιλέλληνες και φιλόμους συνδρομητές θέλει να λαμβάνει τους κατά καιρόν, εκδιδόμενους τόμους, να έρχεται προς τον ίδιο, που κατοικεί στη Βιέννη, στην οδό Αλτεφλάισμαρκ, αριθμός 731, στη μικρή αυλή, στην ενδότερη σκάλα, στο τρίτο πάτωμα, αριθμός 21 και να λαμβάνει τους ήδη εκδοθέντες τόμους και να καταγράφει το όνομα αυτού και να καταβάλλει υπέρ του όλου σώματος τα χρήματα, εξήκοντα φιορίνια, των νυν εν Βιέννη τρεχόντων, ίνα μη άλλως χάνονται τα βιβλία· και ότε και άλλος τόμος ή τόμοι του τύπου εξέλθωσι, διά του παρόντος «Λογίου Ερμού», ειδοποιηθήσεται έκαστος και λήψεται αυτούς, τους κατά καιρούς εκδιδομένους»²⁷⁶⁰.

²⁷⁵⁹Ο. π., σσ. 149-150.

²⁷⁶⁰Περιοδικό: *Ερμής ο Λόγιος*, 15 Ιουνίου 1812, σ. 192.

2. «Σχέδιον Περί διατάξεως μαθημάτων Ελληνικού Σχολείου» του Κομμητά

«Ἐκαστος φιλογενής χρεωστέ, ὅτι καλόν διανοηθῇ υπέρ της βελτιώσεως του Γένους, να το κοινοποιή· και αποδεχθέντος, να προκύψη η απ' αυτού ωφέλεια· εάν δε το μεν κοινοποιηθέν φανή παρά πάσιν αρεστόν, οι δε δυνάμενοι να βάλωσιν αυτό εις πράξιν, δεν προθυμηθώσι, τούτο την μεν προθυμίαν του κοινοποιήσαντος δεν βλάπτει, των δε μη βαλλόντων εις πράξιν την διάθεσιν δεικνύει. Ταῦτα εννοήσας και εγώ, επειδή, ὅτε ἤμην εις το σχολεῖον του Βουκουρεστίου συσχολάρχης τῷ Νεοφύτῳ Δούκα, προθυμούμενος να ἔχη το σχολεῖο μας και μέθοδον την ἀρίστην, και τάξιν εὐτακτον της παραδόσεως των μαθημάτων, διά να προκύψη εκ τούτου καρπὸς εκατονταπλάσιος, εσχεδιάσα την τάξιν των μαθημάτων και διδασκάλων κατὰ τον τρόπον, καθ' ὃν ἐνόμιζον ὅτι θέλει γένῃ η πρόοδος αεί ἐπὶ τα κρείττω μαθήματα μετ' ευταξίας, ἐλπίζων διά της προθυμίας των ἐνδόξων Εφόρων, και μάλιστα του ἀρχοντος Μπάνου Βραγκοβάνου, ὅτι θέλει βληθῇ εις πράξιν. Αποτυχὼν ὁμως διά τας δεινὰς περιστάσεις, τας ὁποίας ἡξεύρουσι πάντες, ἀπεφάμισα να κοινοποιήσω το σχέδιον διά της *Καλλιόπης*, κοινῆς του Γένους φιλογολογικῆς Εφημερίδος· και εἰ μὲντι ὄφελος τῷ Γένει προκύψει εκ της κοινοποιήσεως ταύτης, εὐ ἔχει· εἰ δε μη, η μεν προαίρεσις ἦτον ἐπ' ἀγαθῷ, αν δε εὐψεύσθην της ἐλπίδος, τούτο δεν εἶναι σημεῖον κακῆς προαιρέσεως. Ἰδοὺ το σχέδιον.

ΔΙΑΤΑΓΗ

Εὐτακτος και ευμέθοδος Ελληνικού Σχολείου

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ

Μαθήματα των Προτελεστικών ἢ Παιδαγωγικῶν Διδασκάλων

Τάξις Πρώτη: «Του Αναγνωστικού»:

Αλφαβητάριον

Ιστορικὸν ἠθικὸν

Ονομαστικὸν

Καλλιγραφία

Τάξις Δευτέρα: «Του Κατηχητικού»:

Τα προς Θεόν και ἀλλήλους καθήκοντα

Ἱστορία ἐπίτομος της Αγίας Γραφῆς

Κατήχησις ιερὰ ἐπίτομος

Καλλιγραφία

Αριθμητικὴ ἀπλουστάτη διά στόματος

Τάξις Τρίτη: «Του Διδακτικού»:

Μυθολογία ἐπίτομος και των ἀναγκαίων περιεκτικὴ

Ἱστορία γενικὴ ἐπίτομος

Γεωγραφία παλαιὰ και νέα ἐπίτομος

Παρ' ἡμέραν:

Αριθμητικὴ και Ἀλγεβρα ἐπιτομωτάτη

Λογικῆς ἀρχαί ἐπιτομωτάτης

Ταῦτα δη πάντα ἔστωσαν συγγεγραμμένα κατὰ το κοινὸν ἰδίωμα, ἀνάλογον ἔχοντα το ὕφος του λόγου ταις δυνάμεσι των μαθητῶν.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

Μαθήματα των Γραμματικῶν διδασκάλων

Τάξις Πρώτη: «Του Τυπικού»:

Γραμματικῆς Τύποι

Μάθημα, Μυθίδια και Ἱστορίδια ἐπίτομα

Τεχνολογία ἀπλή κατὰ τους τύπους μετὰ των ἀπλουστέρων Κανόνων

Γραφή ἐπὶ τους τύπους εις την εκ τύπων Ορθογραφίαν

Τάξις Δευτέρα: «Του Τεχνολογικού»:
 Κανόνες ακριβείς της Γραμματικής τεχνολογίας
 Μάθημα, Μύθοι, Ιστορίδια ή γνωμικά
 Ανάγνωσις εκ των Λουκιανού διαλόγων
 Τεχνολογία ακριβής και κανονική
 Συμφωνία, Σύνταξις απλουστάτη
 Τάξις Τρίτη: «Του Ετυμολογικού»:
 Γραμματικής τεχνολογία εν ετυμολογία ακριβεί
 Μάθημα εκ των αρίστων
 Ανάγνωσις εκ των αρίστων
 Σύνταξις ακριβεστέρα
 Θέματα κατά Σάββατον

Τάξις Τετάρτη: «Του Συντακτικού»:
 Σύνταξις ακριβεστάτη και κανονική
 Μάθημα εκ των αρίστων
 Ανάγνωσις εκ των αρίστων
 Παράδοσις του Συντακτικού μέρους της Γραμματικής
 Εξέτασις ετυμολογική εν τοις δυσχερεστέροις
 Θέματα δις της εβδομάδος

Τούτων των μαθημάτων διδακτικά βιβλία εστίν η γραμματική· και δήλον ότι η αττική φωνή εστίν αυτή ίδια· η δε γραμματική αύτη οφείλει να είναι πλήρης εν τοις κανόσι και απέρριτος· διότι και των κανόνων η έλλειψις της κατά γραμματικήν ακριβείας έκπτωσιν ποιεί· και τα περιττά συγχέουσι τον νουν μάλλον, ή όφελος εμποιούσι.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ

Μαθήματα των Φιλολόγων άμα και Φιλοσόφων Διδασκάλων
 Τάξις Πρώτη: «Του Ελληνιστού και Φιλοσόφου»:
 Γραμματικής περί Συνθέσεως, ή περί του καθ' Έλληνας ορθώς γράφειν
 Ανάγνωσις εις Θουκυδίδην και Ρήτορας
 Ανάλυσις λόγων κατά Περίόδους και Κώλα και Κόμματα
 Γυμνάσματα εις Ελληνισμόν καθ' εβδομάδα
 Λογική εφεξής: Δεύτερον μάθημα
 Μεταφυσική εφεξής: Δεύτερον μάθημα
 Ηθική εφεξής: Δεύτερον μάθημα
 Τάξις Δευτέρα: «Του Ποιητικού και μαθηματικού»:
 Μετρική διδασκαλία
 Ποιητική διδασκαλία
 Τα άριστα εκ των αρίστων ποιητών: Πρώτον μάθημα
 Ανάλυσις των ποιημάτων: Πρώτον μάθημα
 Γυμνάσματα εις την Ποιητικήν: Πρώτον μάθημα
 Αριθμητική και Άλγεβρα, εφεξής: Δεύτερον μάθημα
 Γεωμετρία και Τριγωνομετρία, εφεξής: Δεύτερον μάθημα
 Κωνικά Τομαί, εφεξής: Δεύτερον μάθημα
 Υψηλότερα Γεωμετρία, εφεξής: Δεύτερον μάθημα
 Εφηρμοσμένη Γεωμετρία, εφεξής: Δεύτερον μάθημα
 Τάξις Τρίτη: «Του Ρητορικού και Φυσικού»:
 Ρητορική Διδασκαλία: Πρώτον μάθημα
 Ανάλυσις λόγων ρητορικών: Πρώτον μάθημα
 Γυμνάσματα εις ρητορικήν: Πρώτον μάθημα
 Φυσική Πειραματική: Δεύτερον μάθημα

Τούτων τα διδακτικά βιβλία, ότε προς δαήμονας του Έλληνος λόγου διδασκόμενα, αναγκαίον εστί κατά το Αττικόν ιδίωμα συγγεγραμμένα είναι εν ύφει διδακτικώ· τη γαρ Φιλοσοφία η Αττική και οικεία και πρέπουσα, προς Έλληνας υφ' Ελλήνων εν Ελλάδι διδασκομένη.

Και το μεν σχέδιον τοιούτον είναι· θέλει δε την αρχήν, και οίον το σπέρμα των μαθημάτων να είναι καλώς και κατά λόγον καταβεβλημένων· όθεν ελπίζει εκατονταπλάσιον τον καρπόν εκ της ούτως αγαθής καταβολής των πρώτων σπερμάτων· επειδή, όταν ο παις εξ αυτού του Αλφαβήτου αρχίση καλώς τα γράμματα, τας συλλαβάς ορθώς να διακρίνη, και τας λέξεις να εκφράζη κατά προσωδίαν και περίτρανα, και να αναγιγνώσκη κατά διαστολήν και υπόκρισιν, και να μανθάνη προχωρών και πράγματα, πολύ βοηθούντα εις τας γνώσεις, και εις τον βίον, και εις κατάληψιν των συγγραφέων, όταν διδάσκηται την Γραμματικήν, ποίος δεν ελπίζει μεγίστην την επικαρπίαν; Διείλον δε εις το σχέδιον τούτο εις τρεις περιόδους όλα τα μαθήματα, όσα είναι δυνατόν να διδαχθώσι εις τους τόπους του Γένους μας, κατά την νυν κατάστασιν αυτού. Και η μεν πρώτη περίοδος περιέχει τα προτελεστικά ή παιδαγωγικά μαθήματα, αρχομένη από αυτού του Αλφαβήτου, και τακτικώς προοδεύουσα μέχρις της γνώσεως εκείνων, α εισίν αναγκαιότατα τω μέλλοντι παιδί των Ελλήνων να μάθη την Ελληνικήν φωνήν εν Ελλάδι παρ' Ελλήνων. Διότι, αφ' ου αρχίση την Γραμματικήν, πώς δύναται να καταλαμβάνει το μάθημα άνευ μυθολογίας, ιστορίας, και γεωγραφίας, εξ ων γέμουςιν οι παραδιδόμενοι Έλληνες συγγραφείς, και να προβαίνει εν γνώσει; Εγώ δεν ημπορώ να το καταλάβω· ος τις όμως το στοχάζεται δυνατόν, ή αμαθής είναι, ή δεισιδαίμων, ή ισχυρογνώμων. Η δε δευτέρα περίοδος περιέχει τα γραμματικά, αρχομένη από των τύπων και προοδεύουσα εν τάξει, έως ότε ο μαθητιών να μάθη εν έξει το ευ συντάττειν, και γράφειν ορθώς, κατά κανόνας της Γραμματικής, και το να καταλαμβάνη εν γνώσει τους συγγραφείς Έλληνας. Η δε τρίτη περιέχει και των φιλολογικών μαθημάτων, όσα προς εντέλειαν της Ελληνικής παιδείας αφορά, οίον εστί το συντιθέναι κατά το Αττικόν ιδίωμα, η των ποιητών εξακρίβωσις, και το στιχουργείν κατά μίμησιν των παλαιών, και ρητορικώς τα συντεθειμένα εκφράζειν· και των φιλοσοφικών, όσα η παρούσα κατάστασις του Γένους απαιτεί, και είναι δυνατά να διδάσκωνται παρ' ημίν. Τους δε φιλοσόφους διδασκάλους και φιλολόγους τους αυτούς εθέλομεν είναι, διά να φιλοσοφή Ελληνικώς ο φιλόσοφος, και να φιλολογεί φιλοσοφικώς ο φιλόλογος· και ούτως ήτε φιλολογία να φιλοσοφή, και η φιλοσοφία να παρρησιάζεται με την οικείαν αυτή γλώσσαν και πρέπουσαν, την Αττικήν.

Και των περιόδων δε τούτων εκάστην εις τάξεις υποδιείλον· τρεις μεν των προτελεστικών μαθημάτων, τέσσαρας δε των γραμματικών, και τρεις των φιλολογοφιλοσόφων προς το εντελέστερον αφορών· διότι τούτον τον τρόπον ενόμισα, ότι και οι διδάσκαλοι εν άνέσει και ακριβεία δύνανται να πληρώσωσι το χρέος αυτών, και οι μαθηταί, ευτάκτως και ευμεθόδως διδασκόμενοι, δύνανται να ωφεληθώσι πολύ. Διότι των μεν προτελεστικών διδασκάλων έκαστος δύναται, εις τρεις τάξεις διελών τους μαθητάς, να παραδίδη αυτοίς, προσέχων και μετ' επιμελείας το μάθημα εν άνέσει. Των δε γραμματικών έκαστος, επειδή πολυπονώτερον αυτοίς το έργον, δύνανται, μίαν έχοντες τάξιν, εξακριβώσιν αυτήν μετ' επιμελείας. Εν τούτοις διήρηται ο ετυμολόγος του τεχνολογικού· διότι ο μεν έχει να διδάσκη κατά τους κανόνας της γραμματικής την τεχνολογίαν· ο δε να εξιχνεύη την αρχήν των λέξεων εν ετυμολογία, προς ακριβή γνώσιν του τε κυρίου σηματομένου αυτών, και του κατά μεταφοράν. Των δε φιλολόγων έκαστος δύναται να παραδίδη δύο μαθήματα· εν μεν φιλολογικόν, εν δε φιλοσοφικόν, εφεξής διδάσκων έκάτερα· και ταύτα εν άνέσει και μετ' επιμελείας της ενδεχομένης. Ούτως εγώ edίδασκον εν μεν ποιητικόν, εν δε μαθηματικόν μάθημα, εις τριών ωρών διάστημα μετά της δυνατής επιμελείας και ευχαρίστου άνέσεως, και εποίουν έργον και θεώ και ανθρώπων ευάριστον.

Ταύτα ουν εννοήσας εσχέδιασα το παρόν σχέδιον, προς το του Βουκουρεστίου σχολείου αφορών, ως είρηται, τότε· νυν δε, μη δυνηθείς να βάλω αυτό εις πράξιν τότε, διά

τας δεινάς περιστάσεις, κοινοποιώ αυτό εις άπαν το Γένος, ελπίζων ότι θέλει ευρεθή ή σχολείον ή διδάσκαλος ος τις θέλει θελήση να το βάλη εις πράξιν· και ούτω θέλει προκύψη και το ελπιζόμενον όφελος. Αλλ' ίσως είπη τις· ότι το μεν σχέδιον καλόν και λίαν καλόν, και ουδείς δύναται να αντειπή, ή μη τις πολλά βαρυγνώμων και ισχυρογνώμων, τοις ιδίοις μόνοις αρεσκόμενος, τα δε των άλλων ως ουδέν λογιζόμενος, δυσχερές δε διά το πολυδιδάσκαλον και πολυδάπανον να βληθή εις πράξιν εις άλλον σχολείον, πλην μόνον εις το του Βουκουρεστίου· αλλ' ημείς ακούομεν ότι και το της Χίου έχει πολλούς διδασκάλους, και το της Σμύρνης ομοίως, και το των Κυδωνιών ωσαύτως· άραγε και το της Κωνσταντινουπόλεως, ένθα είναι το κέντρον της Ιεραρχίας του Γένους, δεν δύναται να έχει τοσούτους; Και το των Ιωαννίνων ωσαύτως, όταν τα δύο εις εν συμφυρθώσι; Και κατά καλήν και φιλότιμον μίμησιν, και άλλων μεγαλοπόλεων; Και τι είναι το εμπόδιον, όταν οι προύχοντες θελήσωσι, και προθυμηθώσι να φανώσι τω όντι φιλογενείς; Αλλ' έστω, ας μη είναι και πολυδιδάσκαλον το σχολείον· τούτο δεν είναι αναγκαίον, το να έχωσι δηλαδή όλα τα σχολεία πολλούς διδασκάλους· το σχέδιον εγένετο διά εκείνα τα σχολεία, όσα δύνανται να έχωσι τοσούτους διδασκάλους, δια να ημπορώσι, παραδίδοντες εν ανέσει, να εξακριβώσιν έκαστος, την ιδίαν αυτού τάξιν, και να μην εμποδίζονται τη επισωρεύσει πολλών αλλεπαλλήλων τάξεων. Όσα δε σχολεία δεν δύνανται να έχωσι τοσούτους διδασκάλους, ταύτα ας έχωσι και ολιγοτέρους, μόνον η τάξις αύτη να φυλαχθή, και όλα τα εν τω σχεδίω μαθήματα να παραδίδονται, ως αναγκαιότατα προς μεθοδικήν μάθησιν, και ακριβή γνώσιν των διδασκομένων· ημπορεί δηλαδή να είναι δύο διδάσκαλοι εις τα προτελεστικά μαθήματα, δύο εις τα γραμματικά, και δύο εις τα φιλολογικά και φιλοσοφικά, αν δύναται το σχολείον να έχη τοσούτους διδασκάλους· πάλιν αν δεν δύναται μήτε τοσούτους να έχη το σχολείον, έστωσαν τέσσαρες ή τρεις, και οι φιλόπονοι διδάσκαλοι, γνωρίζοντες το αδύνατον, ασμένως, διά την βελτίωσιν του Γένους, θέλουνσι καταβάλη περισσοτέρους πόνους, ελπίζοντες ότι η ευγνωμοσύνη του Γένους είναι ικανή αμοιβή των πόνων των. Όπου δε αδύνατον είναι να έχη το σχολείον πλείους ή έναν διδάσκαλον, εκεί ο διδάσκαλος, ορών την ανάγκην του πράγματος, διελόν εις τάξεις τα μαθήματα, και καταστήσας τινάς των φιλοτιμωτέρων μαθητών πρωτοσχόλους, διδασκέτω τακτικώς, βοηθούμενος υπό των τοιούτων μαθητών εις τους πόνους του, και έξει και αυτός αμοιβήν των πόνων του την ευγνωμοσύνην του Γένους. Οι δε κατ' οίκους των ευγενών διδάσκαλοι, παραλαβόντες τους δύο ή τρεις μαθητάς, και κατά την μέθοδον και τάξιν του σχεδίου διδάσκοντες, και προβιβάζοντες τους μαθητάς αεί επί τα εντελέστερα των μαθημάτων, πολλήν ποιήσουσι την επικαρπία, αυτοί μεν μετ' ευχαριστίας διδάσκοντες, ποιούντες δε τους μαθητάς να προοδεύωσι τακτικώς και ομαλώς επί τα μαθήματα. Ταύτα δη τα μαθήματα, κατά την ειρηνένην τάξιν και μέθοδον διδασκόμενα, είναι αναγκαιότατα εις την βελτίωσιν του Έθνους· των δε παρά ταύτα, άλλα μεν δύναται έκαστος των μαθητών, ος τις είναι φιλόπονος, αναγινώσκων αυτός μετά προσοχής, να τα καταλάβη ευκόλως χωρίς χειραγωγίας τινός· άλλα δε, είναι αδύνατον να διδάσκονται, κατά την νυν του Έθνους κατάσταση, κατά το δέον.

Όπου δε και αυτών των μαθημάτων φαίνεται εύκολος η διδαχή, ας διδάσκονται τύχη αγαθή, και πάντες επαινέσουσι και των ομογενών το πρόθυμον, και των διδασκόντων το φιλότιμον, και ομολογήσουσιν αυτοίς μεγάλας τας χάριτας.

Των δε ειρηνέμων μαθημάτων ανάγκη τα μεν προτελεστικά βιβλία να γραφώσι και να συντεθώσιν υπό ανδρός ειδήμονος και εμπείρου εκ πείρας και παρατηρήσεως. Η δε γραμματική να είναι εντελής και απέρिटτος, διάθεσιν ευμέθοδον έχουσα, και πάντας τους προς εντέλειαν γραμματικήν αναγκαίους κανόνες περιέχουσα· διότι και το ατελές είναι ελλιπές, και το αμέθοδον δυσμάθητον και η ωφέλεια βραδυτάτη. Είδον εγώ διδασκάλους, καταφρονούντας μεν τους κανόνες, ως πολυλογίαν ανωφελή, διδάσκοντας δε αμεθόδως, είτα αγανακτούντας, διότι ανορθόγραφον αυτών οι μαθηταί, ή μετεχειρίζοντο τας προθέσεις με πτώσεις ακαταλλήλους κατά το ορθόν της γραμματικής, και επί άλλας

σημασίας εις τα θέματα, παρ' όσας εσήμαινον εκ της ιδιότητος της Γλώσσης· και επειδή έλεγον αυτοίς το αληθές, ωργίζοντο και κατ' εμού, λέγοντες, ότι αρκεί αυτοίς να γνωρίσωσι με τίνας πτώσεις, συντάσσονται, και επί τίνας σημασίας λαμβάνονται, αν παρατηρήσωσι τους συγγραφείς· ωσάν να ήταν χρεία μόνον λέξεις και φράσεις να εξηγήσω εις αυτούς, και όχι να τους διδάσκωσι και τέχνην γραμματικής εκ της συνεχούς επαναλήψεως εγγινομένην. Τα δε διδακτικά βιβλία των φιλοσόφων ας συγγράφονται μεν κατά βούλησιν του διδάσκοντος· πρέπει όμως να συντιθώνται κατά το Αττικόν ιδίωμα της Ελληνικής γλώσσης· διότι εις τούτο εναβρύνεται η φιλοσοφία, και με την Αττικήν φωνήν αξίως της δόξης παρρησιάζεται, αισχυνομένη να εμφανίζεται με ευτελή και ρυπαρά ιμάτια της βαρβαροφωνίας· και έτη να φυλάττεται και το απέριττον, ως εύληπτον, και το ύφος να είναι απλούστατον, κατά το διδακτικόν»²⁷⁶¹.

3. Προκήρυξις «Προς τους φίλους της Ελληνικής Παιδείας Έλληνας και Φιλέλληνας» «Περί δευτέρας Εκδόσεως της Εγκυκλοπαιδείας μου», «Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών», γράφτηκε την 1^η Μαρτίου 1820 και τυπώθηκε στο τεύχος Η', Σαββάτω, τη 15 Απριλίου 1820, σσ. 80-82

«Η μεγάλη προθυμία, την οποία έκαστος φιλομαθής Έλλην και Φιλέλλην έδειξεν εις το να αποκτήσῃ την Εγκυκλοπαιδείάν μου, εξ ης εν ολίγω εγένετο αυτής πολλή έλλειψις, και ζήτησις μετ' επιπόνου προθυμίας, έδειξε λαμπρώς ότι το χρήμα εγένετο ωφελιμώτατον εις όλον το πανελλήνιον. Και εγώ μεν, επιτυχών του σκοπού, διά τον οποίον άρχισα τοσούτο μέγα, επίπονον, και πολυδάπανον έργον, ος τις ήτον μόνη η ωφέλεια, των ομογενών μου χαίρω και επί τη επιτυχία της προθυμίας μου, και επί τη αποδοχή και τη ωφέλεια των ομογενών μου· οι δε της κάκισ' απολουμένης μισέλληνος φατρίας στασιώται, μ' όλας αυτών τας θηριώδεις καταδρομάς, έμειναν καταγέλαστοι, και διαρρήγνυνται υπό του φθόνου. Ορών ουν εγώ την προθυμίαν των ζητούντων μεγάλην, απεφάσισα να αναλάβω τον κόπον εις δευτέραν έκδοσιν, διά να υποχρεώσω τους ομογενείς μου επιτυχέστερον· εις την οποίαν προσπαθήσω, όσον είναι δυνατόν, ουχί μόνον να απαλλάξω των προτέρων σφαλμάτων το σύνταγμα, όσα εκ πολλών επηρεασμών συνέβησαν· αλλά και να το φέρω εις το τελειότερον· και να το καταστήσω ωφελιμότερον και εις διδάσκοντας, και εις διδασκομένους, και είτις άλλως μόνος προθυμείται να ωφεληθή. Αλλ' επειδή το μεν έργον είναι μέγα και πολυδάπανον· καθώς είναι γνωστόν άπασι, και δύσκολος η συνεχής έκδοσις εις συνεχεστέραν διόρθωσιν· εγώ δε επιθυμώ να εκδοθή, όσον ενδέχεται ανεπίληπτον· διά τούτο έκρινα αναγκαίον να προειδοποιήσω, παρακαλών όλους τους λογίους του έθνους εις το να συντρέξωσιν εις τούτο προσφέροντες έκαστος το δυνατόν εις έργον ούτος ωφέλιμον φανέν εις όλον το Γένος. Παρακαλώ λοιπόν υμάς, ω γνήσιοι Έλληνες, όσοι Ελληνικά φρονείτε, και την Ελλάδα φωνήν ως αξίαν παρά των προγόνων κληρονομίαν γνωρίζετε, να γράψητε έκαστος υμών προς με, λέγοντες την γνώμην υμών περί εκάστων των εν τω συντάγματι· και να μοι πέμπητε, και είτινα σημειώματα έχει έκαστος, ή προς διόρθωσιν του κειμένου, ή προς ανάπτυξιν αυτού εν δυσχερεστέροις χωρίοις, όσα με έλαθον, και είναι δυνατόν να με λανθάνωσιν άνθρωπον όντα· και περί των σημειωμάτων δε και των λεξικών να ειπήτε έκαστος τα δοκούντα· διότι τούτον τον τρόπον λήψεται την προσήκουσαν τελειοποίησιν. Και των προβεβηκότων δε μαθητών, αν τις δυνηθή να στείλῃ τας αναγκαιοτέρας εκ των ασοριών του, καλόν έργον ποιήσει. Και οι Ερμοεκδόται δε, αν γένωσι πικροί κριταί νυν, και ουχί μετά την έκδοσιν· και αν είπωσι πολλά, καθώς έγγραφον, φανήσονται ότι είναι αληθείς ερασταί της παιδείας του έθνους· και ουχί βάσκανοι, και εχθροί αυτού καθώς έδειξαν μέχρι τούδε, και εγώ μεν παρακαλώ άπαντας τους σοφούς και πεπαιδευμένους του έθνους, να συμβοηθήσωσι το

²⁷⁶¹Στέφανος Κομμητάς, Σχέδιον περί Ελληνικών Μαθημάτων Ελληνικού Σχολείου, *Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών*, ΙΒ', Τη Τρίτη, 15 Ιουνίου 1819, σσ. 107-112.

δυνατόν εις σύνταγμα, το οποίον είναι εις όλα τα σχολεία της Ελλάδος και αναγκαιότατον και ωφελιμώτατον, καθώς τα πράγματα έδειξαν, διά να λάβη την ενδεχομένην εντέλειαν· επειδή δε εις το να λάβω τας αποκρίσεις, και ό,τι άλλο και αν μοι σταλή χρειάζεται καιρός ικανός, αναβάλλω την αρχήν της εκδόσεως μέχρι του ελευσομένου Σεπτεμβρίου· και τότε συν Θεώ άρχομαι του έργου.

Αλλ' επειδή διά ταύτην την αναγκαίαν αιτίαν βιάζομαι να αναβάλω την αρχήν της εκδόσεως μέχρι τούτου καιρού, δεν μοι φαίνεται απεικός να προειδοποιήσω και προς εκείνους, όσοι θέλουν να γένωσι συνδρομηταί, τούτο· ότι το μεν χαρτίον έσται λευκόν καθώς το της «Καλλιόπης»· η δε τιμή, με δέσιμον απλούν, η αυτή· δηλαδή πέντε βασιλικά χρυσά· ει δε τις θέλει να είναι το χαρτί του γραψίματος, διά να δύναται να σημειοί τι, εξ χρυσά βασιλικά, με απλούν δέσιμον· περί δε του ημιγαλικού, ή ολογαλικού δεσίματος ουδέν έχω ειπείν· ή ότι το μεν ημιγαλικόν ημπορεί να εκτιμηθή εν χρυσούν· το δε ολογαλικόν, δύο. Ταύτα δε πάντα προειδοποιώ, διότι τόσα μόνον τυπωθήσονται με χαρτίον του γραψίματος σώματα, όσοι έσονται οι με τοιούτον χαρτίον θέλοντες συνδρομηταί· και το πλήθος των συνδρομητών διδάξει με την πληθύν των τυπωθησομένων σωμάτων. Αλλ' επειδή τινές βιβλιοπώλαι έδειξαν τινα θέλησιν εις το να τυπώσωσιν ιδίαις δαπάναις τούτο μου το σύνταγμα, όσοι στοχασθώσιν ότι ημπορούσι να αναλάβωσιν όλα τα έξοδα, ή όπως άλλως στοχασθώσιν, ας συνυπακουσθώσι μετ' εμού· ει δε τις τολμήση, κρυφίως δι αισχροκέρδειαν να αρχίση του τύπου, ούτως αδιορθώτου· όντος του συντάγματος, ας ηξεύρη ότι εγώ μεν ουκ αφεθήσομαι· η δε δικαιοσύνη δώσει αυτώ την πρέπουσαν ποινήν.

Αλλ' έρρωσθε, Έλληνες γνήσιοι, και φροντίζετε υπέρ της βελτιώσεως της Ελλάδος, της φιλτάτης ημών πατρίδος, Ελληνικόν αίμα έχοντες ρέον εις τας φλέβας υμών»²⁷⁶².

1^η Μαρτίου 1820, εν Βουκουρεστίοις.

Στέφανος Κομνητάς.

4. Άρθρο του Στεφάνου Κομνητά, στην εφημερίδα «Καλλιόπη» με τίτλο: «Προς τους πεπαιδευμένους Έλληνας, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοιαν», με ημερομηνία: Σαββάτω, ΙΔ', τη 15^η Ιουλίου 1820.

«Έπρεπεν, ω άνδρες πεπαιδευμένοι Έλληνες, παντελώς να μην αρχίσωσι τα σχίσματα μεταξύ των πεπαιδευμένων του Γένους· αλλ' εν ομονοία όντες, να κινώσι πάντες ομοφώνως του Γένους την προθυμίαν επί το κρείττον· και να εξάπτωσιν αυτού τον ζήλον προς την βελτίωσιν εν γουν τη παιδεία· διότι ούτως ηδύνατο να προβαίνει επί το κρείττον γιγαντιαίοις τοις βήμασι, και ομεταστρεπτί· τούτο μεν, βλέπον μάλιστα την ομοφωνίαν και ομόνοιαν των πεπαιδευμένων, και εκ ταύτης περαίνων και την αλήθειαν των παρ' αυτοίς λεγομένων· τούτο δε, και αυτό εννοούν το βέλτιον, εκ των διδασκαλιών των πεπαιδευμένων και των ηθών αυτών οδηγούμενον. Επειδή δε ο πάντα φθονών τα ημέτερα δαίμων, και τούτο ημάς το αγαθόν εστέρησεν, έπρεπε καν ο πρωταίτιος του σχίσματος εκ συμφρονήσεως να επανέλθη εις εαυτόν, και να προβλέψη ευθύς τον εκ του σχίσματος όλεθρον· και χωρίς αναβολής καιρού· ή γουν, ότε είδεν εις ποίον ατόπημα έφθασε το κακόν, ευθύς να αναστή πρώτος, και αφείς παν είτι αυτώ μεμπτόν, να κηρύξη ομόνοιαν, και εαυτόν πρόθυμον να γένη σύμφωνος με τον ορθόν λόγον, και με την ψήφον των πλειόνων πεπαιδευμένων του έθνους, και με την ευχήν όλου του έθνους· και με τας εκ συμφρονήσεως αυτού συμβουλάς, να κινήση παντός πεπαιδευμένου την ένωσην· και ει τις εξ αμαθείας ή ανοίας ή άλλης τινός περιστάσεως επλανήθη της ορθής και ευθείας οδού, να επανέλθη εις αυτήν, αυτόν τον πρωταίτιον ορών επανακάμψαντα. Αλλ' επειδή και ούτος,

²⁷⁶²Στέφανος Κομνητάς (1820), Προκήρυξις «Προς τους φίλους της Ελληνικής Παιδείας Έλληνας και Φιλέλληνας» «Περί δευτέρας Εκδόσεως της Εγκυκλοπαιδείας μου», «Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών», γράφτηκε την 1^η Μαρτίου 1820 και τυπώθηκε στο τεύχος Η', Σαββάτω, τη 15 Απριλίου 1820, σσ. 80-82.

είτε εξ οihσεως ματαιόφρονος, είτε εξ ισχυρογνωμίας ολεθρίας, και τω έθνει επιζημίας ες τα μάλιστα γενομένης, δεν ηθέλησε να αναλάβη τούτον τον συμφέροντα μεν και ωφέλιμον παντί τω γένει αγώνα, ένδοξον δε αυτώ και πολλού επαίνου άξιον, άραγε δεν πρέπει τις άλλος, αφείς πάσαν ιδιαιτέραν αιτίαν και υπερβάς πάντα, όσα επέφερεν αυτώ δεινά το πάνδεινον τούτο σχίσμα, να συμβουλευση τους πεπαιδευμένους άπαντας, και αυτούς προθυμούμενους, εις παν ό,τι συμφέρει, και είναι ωφέλιμον τω γένει; Δεν ηξεύρω αν είναι τις, όστις να εθελοκακή εις τόσον βαθμόν, ώστε να αρνηθή ταύτην την αλήθειαν· και να θέλη να φανή φανερά εχθρός του ιδίου αυτού έθνους. Ταύτα δη εγώ προ πολλού ελογιζόμην· και οκνών μη και εις τούτο εύρη η του σχίσματος άρξασα φατρία τινά πρόφασιν, και κηρύξη, κατά το σύνηθες αυτή, ότι έπεσον και προσεκύνησα το άγαλμα, όπερ αυτοί λατρεύουσιν ακρίτως τε και αμαθώς, χωρίς να θελήσωσι να γνωρίσωσιν όσον εκ τούτου συμβαίνει το κακόν εις όλον το Γένος αεί το πάθει αυτών αλόγως και ανυποστόλως δουλεύοντες, αναχαίτιζον εμαυτόν. Νυν δε ιδών γενναίως αναπηδήσαντα τον ταις αληθείαις φιλογενή άνδρα, και πανταχόθεν την ωφέλειαν του έθνους θηρώμενον, Νεόφυτον τον Δούκαν, και ειπόντα τα δέοντα υπέρ ομονοίας, αν και όχι χωρίς να αποφύγη εκείνο, το οποίον έφερεν εις όκνον εμέ· επειδή το σχισματικόν της φατρίας τοιούτων πέφυκεν αεί, παρά του αιρεσιάρχου τας διδασκαλίας λαμβάνων, να λέγη ότι προσεκύνησε την εικόνα, ος τις εκ καθαρού συνειδότος συμβουλεύει την των πεπαιδευμένων ομόνοιαν· όμως έγνων, και εγώ δεύτερος φανείς, να ειπώ ό,τι γινώσκω συντείνουν προς ένωσιν.

Πρώτον μεν ουν, ω άνδρες πεπαιδευμένοι Έλληνες, εκείνο μοι φαίνεται δίκαιον να ειπή, ο μέλλων τι περί ομονοίας των πεπαιδευμένων ερείν, τίποτε εστί το φανερώς αυτοίς διαφιλονεικούμενον, αφείς τας ενδομούχους εκάστου προαιρέσεις, και του οihματος αυτών τον σκοπόν· και τούτο διαλύσας και ορθώς και μετά λόγου περί τούτου διδάξας, λύσει την απορίαν, και εις ερυθρίασιν άξει τους αιτίους· και εξ αιδούς, αν ουχί άλλως, αναγκάσει αυτούς, ώστε να συμφρονήσωσι ποτέ· και δεχθέντες την αλήθειαν, να έλθωσιν εις ομόνοιαν με την ολοκληρίαν του έθνους· και ή να ομολογήσωσι το σφάλμα των προς διόρθωσιν των πλανηθέντων· ή να εισερπήσωσιν αδήλως· και να ευρεθώσι κατ' ευχήν μεταξύ εις την ολομέλειαν όλου του γένους. Ταύτα ουν γινώσκων καγώ έγνων να εκθέσω πρώτον την αιτίαν της διαφιλονεικίας των πεπαιδευμένων, την οποίαν προβάλλουσιν εκ του εμφανούς, και ως ήρξατο· έπειτα δε να διαλύσω αυτήν συντόμως και ούτω να χωρήσω εις την περί ομονοίας παραίνεσιν.

Η μεν φανερά αιτία της τοιαύτης φιλονεικίας και διχονοίας των πεπαιδευμένων είναι η διόρθωσις της νυν λαλουμένης Ελληνικής φωνής. Και οι μεν φατριώται ζητούσι να εισάξωσι και φράσιν παράλογον· και λέξεις ξένας, κακώς εξ Ελληνικών παράγεσθαι νομιζόμενας· και να μανθάνωμεν την προπατορικήν Ελληνικήν φωνήν ως ξένην και τεθνηκυίαν· και οι μεν αυτών κηρύττουσιν αδύνατον, ο ουκ επαυσάμεθα ποιούντες, το να μανθάνωμεν να γράφωμεν κατ' αυτήν· και χρεία θαυμάτων αποστολικών εις το γένη το τοιούτον· οι δε λέγουσι μωρίαν σαφή και να το εννοούμεν· εν ω πάντες ποιούμεν αυτό· τινές δε και έπεμψαν ευχαριστήριον δόξαν τω Θεώ απαλλαγέντες από της τυρρανίας αυτής· απορρίψαντές πη ως βάρος περιττόν ένθα εσχολάρχουν· οι δε θέλουν να μην αφεθώμεν από της προπατορικής φωνής· την οποίαν δεν επαύσαμεν μέχρι τούδε μανθάνοντες ως οικείαν και πατρικήν· και δεν ελέγομεν ότι έχομεν άλλην φωνήν εκτός αυτής· δεικνύντες πανταχόθεν του εναντίου το αδύνατον, και προσέτι του γένους το δι' αυτήν καύχημα· και την δι' αυτήν ημών μεταξύ των άλλων εθνών δόξαν. Και η μεν αιτία της διχονοίας, ως επίπαν ειπείν, αύτη, τα δε πάθη δια τούτο το πράγμα, ο ορθός λόγος μετ' ευκολίας ημπορεί να λύση, αν η αίρεσις ηνείχετο να δεχθή μικρόν λόγον, και δεν έπασχε με απειλητικές κραυγάς να τρομάξη τους φίλους της Ελληνικής παιδείας, ηύξησαν μέχρι θηριωδείας. Διότι οι μεν φατριώται ήτοι απορία λόγων· ή νομίζοντες ότι θέλουν εκπλήξη το παν, λαβόντες το υπεροπτικόν, και υβριστικόν, και απειλητικόν, ωμίλουν ως απ' ουρανού φοβερίζοντες υβρίζοντες και ουδαμού λόγω χρώμενοι· οι δε την Ελληνικήν

παιδείαν και φωνήν υπερασπιζόμενοι, λόγοις ασθενέσι πειρώμενοι, προσεπεμιγνύοντι και σκωπτικόν, πειρώμενοι ίνα ελκύσωσι τους ανθρώπους εις συμφρόνησιν· έστι δ' ότε και ηγανάκτουν διά την σκληροκαρδίαν και αμάλακτον της διαθέσεως, και προβλέποντες μάλιστα, όσα κακά έμελλον επισυμβήσεσθαι εκ της ακαίρου ταύτης δοξομανίας εις την πρόοδον του όλου γένους. Και οι μεν γινώσκοντες ότι οι κουφότεροι τον νουν και αμαθέστεροι και αυθαδέστεροι ακολουθήσουσι την γνώμην των ευχερώς· οι δε, βλέποντες ότι πολλών κακών αίτιον γίνεται τούτο, ηδημόνουν μεν, δεν έκρινον όμως δίκαιον να παραβλέπωσι τούτο, και να μην ελέγχωσι την κακίαν των πρωταιτίων των τοιούτων κακών, και την κουφονοίαν και αμάθειαν των οπαδών αυτών, και την αυθάδειαν όλης της φατρίας· στοχαζόμενοι ότι τούτο μόνον ημπορεί να γένη θεραπεία του κακού, όπου δεν εισακούεται ο λόγος, εάν εξελέγχηται η κακία δημοσία, και μάλιστα ηξέυροντες του όλου γένους την βούλησιν και ευχήν, ότι είναι όχι μόνον να κατέχη το μόνον ένδοξον αυτού χρήμα, αλλά και προβή επί το κρείττον εις τούτο. Και ότι είναι αληθή ταύτα ουδεμία μαρτυρία χρειάζεται, αναγνώτω έκαστος, όσα έγγραφεν εκάτερον των μερών περί αυτής της υποθέσεως, και πληροφορηθήσεται ακριβώς· ειδέ μη, εγώ φανήσομαι συκοφάντης και άδικος.

Διά να γένη σαφέστερον το λεγόμενον είναι ανάγκη να αναφέρω εξ αρχής εν συντόμω τα συμβάντα. Αδαμάντιος ο Κοραής, διατρίβων εν Παρισίοις, εξέδωκε βιβλίον καλούμενον «Πρόδρομος της Ελληνικής Βιβλιοθήκης», δαπάνη των αοιδήμων Ζωσιμάδων. Εις τούτου τα προλεγόμενα άπερ αυτός ονομάζει αυτοσχεδίους στοχασμούς, ήτοι αυτοσχεδιάσας ή και μετά πολλής επιστάσεως γράψας, καταφέρεται απηνώς κατά πάντων των πεπαιδευμένων του γένους, ίσως διά να γνωρίσωσιν οίτε νυν Ευρωπαίοι και οι μετέπειτα αιώνες, ότι κατά τους εφ' ημών χρόνους το γένος εκτός αυτού δεν είχε άλλον πεπαιδευμένον, και πειράται να δείξη αυτούς αμαθεστάτους εις τοσούτον βαθμόν, ώστε μήτε τα μέρη του λόγου, κατά τους λόγους αυτού, δεν διακρίνουνσι. Διά ταύτην την καταφοράν εδεινοπάθησε πας αληθώς πεπαιδευμένος του γένους, μάλιστα προς τον σκοπόν αυτού εννοών, και την εκ τούτου προστριβομένην τω έθνει αδοξίαν· και το γένος δε όλον βαρέως έφερε την καταφοράν, βλέπον ότι εκ Παρισίων τις κηρύττει αυτό εις όλον τον κόσμον ότι το γε νυν έχον, ότε μάλιστα καυχάται εις την παιδείαν πολλών, δεν έχει μήτε έναν πεπαιδευμένον. Ταύτα ιδών Νεόφυτος ο Δούκας, ηθέλησε μετά της προσηκούσης σεμνότητος να διαλύση την άδικον κατηγορίαν, και εν τη δευτέρα εκδόσει της αυτού *Τερψιθέας* επειράθη, ως οίον τε ευπρεπώς, να αναλύση τα λεγόμενα, και να αντιθή το δόξαν αυτό αληθές, λόγοις ευσθενέσι χρησάμενος. Και σέβας μεν προσέφερε τω Κοραή, ο ενόμιζε προσήκειν αυτό, έστι δ' όπη και αστεϊσμοίς εχρήσατο, παιδεύων αστείως προς την αλήθειαν, όν ενόμιζε σοφόν άνδρα. Και τούτον τον τρόπον την μεν επιθυμίαν του έθνους επλήρωσεν· έμενε δε, ως από σοφόν, κατά το νομιζόμενον, άνδραν, απάντησιν σοφήν, και λόγους ευσθενείς, εξακριβούντας την αλήθειαν του προκειμένου προς εύρεσιν του αληθεστέρου, όπερ απαιτεί εν τοις τοιούτοις ο λόγος· αλλ' αντί τούτου εγράφησαν επιστολαί λοίδωροι, υβριστικά, απειλητικά, έργα μεν αυτού του Κοραή, ονόματα δ' άλλων αντ' άλλων έχουσαι· και προς μεν τα λεγόμενα παρά του Δούκα εις ουδέν εν τούταις απήντησον, πανταχόθεν δε περιηνέχθη ο γράψας των εκδοθέντων αυτό βιβλίων, ζητών είπου τι σαθρόν εύροι, και καταπολεμήσει τον άνδρα. Επει δε εκ τούτου η έρις εξηκολούθει, ο Κοραής νομίζων ότι εκπλήξει τον άνδρα ταις θειοτέραις απειλές, έγγραψέ πη εν τοις αυτοσχεδίοις αυτού στοχασμοίς, φοβερίζων αυτόν, και λέγων ότι αν δεν παύση ο αντιφιλόσοφος Δούκας κατατρέχων την φιλοσοφίαν αυτού, ή γουν α αυτός έγγραψε κατατρέχων το άνθος του γένους, τους πεπαιδευμένους, θέλει φανερωθήν το όνομά του· νομίσας ότι αν φανερωθή παρ' αυτού το όνομα του Δούκα ως πειράξαντος αυτού την φιλοσοφίαν, θέλει τρομάξει ο κόσμος. Τα δε τοιαύτα εκίνησαν τον Δούκαν να γράψη τοσαύτα κατά της φατρίας, εν πάσι λόγον αιτών, και κατά το παράδειγμα το εκείνων εντονώτερον εξελέγχων. Οι δε, αντί λόγων, αντί του εξελέγχειν αυτόν εν οίς έσφαλεν,

ουδέν εδέχοντο αυτού ως καλόν, και προσέτι κακοήθως, και ψευδώς, ή μάλλον ανεσχύντως, ουκ επαύοντο αυτόν καλούντες αμαθέστατον, αγράμματον, ασυλλάβιστον, αναλφάβητον· και ότι έχει κεφαλήν χωρίς λογικής, τυραννικώς και παντοδυνάμως καταπλήττειν αυτόν τε και τον κόσμον πειρώμενοι. Ότι δε ταύτα είναι αληθή, αναγνούς έκαστος τας λογομαχίας τας τούτων τας εν τε ιδίαις διατριβαίς και τας εν τω «Λογίω Ερμή», θέλει βεβαιωθή των λεγομένων την αλήθειαν· και ουδείς αρνήσεται αυτά τύποις εκδεδομένα όντα.

Ταύτα ορών και εγώ, και το δεινόν προβλέπων η ήξει, και νομίζων ότι, εάν ο λόγος ιδιαιτέρως, και οίον μυστικωτέρως, αποδείξη την αλήθειαν, θέλουσι λείψη τα πάθη, και προηγηθείσα η φρόνησις μετά σκέψεως, θέλει φέρη εις συμφρόνησιν τον άνδρα, έγνω να γράψω κατ' ευθείαν προς αυτόν τον πρωτουργόν της φατρίας, και να εκθέσω αδόλως όσα κακά συνέβησαν εξ αυτής και όσα δύνανται να ακολουθήσωσιν αγαθά, αν εκ μεταβολής γνω το βέλτιον, και εκ συμφρονήσεως κηρύξη το ένδοxon και συμφέρον τω γένει παντί. Αλλ' ο ανήρ ουκ οίδα τι εννοήσας ή παθών, άλλο ουδέν απεκρίνατο ή ότι δικαίως επαινούσιν αυτόν οι επαινούντες· και εύχεται να επιστρέψω και εγώ εις τας ορθάς υπολήψεις και των προσώπων και των πραγμάτων· διαβάλλων με πως και προς τον Παναγιώτατον, και των φίλων τινάς· ως τα γράμματα δείξουσιν, εκδοθέντα ποτέ. Και εν ω εγώ έμενον, ως από σοφόν άνδρα, λύσιν προς εκείνα, όσα έγγραφον αυτό, και να επιφέρη το βέλτιον προς εύρεσιν της αληθείας, και συμβουλήν ως εις νεώτερον, ένθα τι μη καταθύμιον ην εν τη επιστολή· είδον ότι δικαίως χρεωστεί έκαστος να επαινή αυτόν.

Αλλά εκείνα μεν παρήλθον· όσα δε ηκολούθησαν μετά ταύτα εις τον Λόγιον Ερμήν, και επομένως, εις τας άλλας εφημερίδας, ταύτω εκών παραλείπω· και μήτε είναι αναγκαίον να αναφέρω περί αυτών· επειδή είναι τοις πάσι γνωστά. Αναφέρον δε μόνον τας αρχάς της διχονοίας, διά να γνωρίση έκαστος πεπαιδευμένος, και το γένος όλον, τίνες εγένοντο πρωταίτιοι φατριών, και τίνες απεσχίσθησαν από την ολοκληρίαν του έθνους, και διά της καταργήσεως της αττικής διαλέκτου επλάνησάν τινας τους κουφοτέρους τον νουν, και αμελεστέρους, και αμαθεστέρους· και παρά τίνων απερρίφθη η Ελληνική παιδεία ως αφιλόσοφος. Και ούτω να κηρύξωσι πάντες ομοθυμαδόν, τις έπρεπε να κάμη αρχήν εις την ένωσιν, αναγκαιότατον πράγμα εν τοις παρούσι μάλιστα καιροίς· και μάλιστα προς επιστροφήν των πλανηθέντων εις το ορθότερον, ενδοξότερον, και συμφερώτερων τη Ελλάδι.

Και μηδείς νομίζει ότι ταύτα ανέφερον διά να επιτιμήσω τινά· όχι, μαρτύρομαι την αλήθειαν· αλλά διά να κάμω να γνωρίση και ο ανθρωπίνα πεπονθώς την εαυτού πλάνην, και εκ συμφρονήσεως να επιστρέψη επί το βέλτιον· και διά της επιστροφής του να μεταβάλη εις το ορθόν τους επί τω ονόματι αυτού εξ απροσεξίας πλανηθέντας. Τούτο εποίησε και ο πρόγονος ημών εκείνος Ισοκράτης· διότι και εκείνος θέλων να ενώση τους Λακεδαιμονίους και Αθηναίους περί ηγεμονίας φιλονικούντας, απέδειξεν, όσα μεν αγαθά απήλαυσεν η Ελλάς από τους Αθηναίους· όσα δε μη καταθύμια, μη δε συμφέροντα, και προς αδοξίαν της Ελλάδος εγένοντο υπό των Λακεδαιμονίων· και με τούτον τον τρόπον επειράθη να καταπαύση τας φιλονικείας, και να ενώση τα διαφιλονικούντα μέρη κατά των βαρβάρων.

Γνωστών γενομένων των αιτίων, και της του σχίσματος αρχής· αναγκαίον είναι εξής να διαλυθή και το περί γλώσσης διαφιλονικούμενον, δηλονότι να αποδειχθή ότι είναι και ένδοxon, και ωφέλιμον, και δυνατόν το να μανθάνωμεν την των προγόνων φωνήν και εν καταλήψει, και γράφοντες, και λέγοντες, ως ούσαν μητρικήν και πατροπαράδοτον κατά διαδοχήν χρόνων· και τούτο να γένη εν συντόμω.

Εκείνο λέγεται ωφέλιμον εις εν γένος, ό,τι ημπορεί να προξενήση δόξαν εις αυτό, και την ενδεχομένην ευδαιμονίαν· αλλ' η προπατορική γλώσσα είναι το μόνον καύχημα εις όλους τους πεπαιδευμένους της Ευρώπης· οίτινες επί τούτω μάλλον καυχώνται, ή εν ταις άλλες μαθήσεσιν· είναι το μόνον πράγμα, το οποίον μας κάμνει να γνωρίζόμεθα ως εν

των πρώτων εθνών εν ταις έθνεσιν· αυτή μετά της πίστεως εφύλαξε και την ολοκληρίαν του έθνους· και διά των αθανάτων συγγραμμάτων των προγόνων μας, μας κάμνει να φρονώμεν υψηλότερα από ό,τι ημπορεί να φρονήση άλλο έθνος, αν ήτον εις την κατάστασίν μας· αυτή μας δίδει τα φώτα των φρονημάτων μας, μας εκτείνει το εμπόριον, μας σηκώνει τα δουλικά φρονήματα, μας κάμνει ευδαίμονας, μας διακρίνει εις έθνος. Ποίαν λοιπόν μεγαλυτέραν ωφέλειαν ζητούμεν απ' αυτήν; Αύτη η των προγόνων γλώσσα είναι τόσον ωφέλιμος, ώστε γνωρίσαντες την απ' αυτής ωφέλειαν οι Ευρωπαίοι την έκαμαν κοινήν· διότι βλέπομεν ότι γέμει η Ευρώπη από Ελληνιστάς· και μάλλον καυχώνται οι πεπαιδευμένοι, όταν αποδείξωσιν ότι είναι Ελληνισταί, ή επί τη άλλη αυτών παιδεία. Τόσον ωφέλιμον, τόσον ένδοξον πράγμα είναι η Ελληνική φωνή.

Ότι δε είναι και δυνατόν να γράφωμεν αττικώς, και κατά τους ποιητάς, τούτο δεν χρειάζεται άλλην απόδειξιν, το απέδειξεν η διαδοχή των αιώνων, καθ' ην δεν επαύσαμεν γράφοντες· και δεν ζητούμεν εις τούτο μήτε θαύματα αποστολικά, μήτε λέγομεν μωρίαν εκείνο το οποίον βλέπομεν γινόμενον· και μήτε φοβούμεθα, αν τις εκήρυξε διά του «Λογίου Ερμού», ότι ηλευθερώθη από την τυραννίαν της, μήτε αν άλλος έρριπεν αυτήν εις τον βόρβορον· αυτά εις εκείνους μεν ίσως δίδουσι μεγάλην τιμήν· δεν εμποδίζουν όμως ημάς και να μανθάνωμεν την γλώσσαν των θεών εν καταλήψει, και να γράφωμεν Ελληνιστί. Ναι· είποι τις αν, αλλά το λέγειν είναι δυσχερές και σχεδόν αδύνατον. Ότι μεν είναι δυσχερές διά το ασυνήθιστον είναι βέβαιον· αλλ' η συνήθεια παν δυσχερές εις ευχέρειαν μεταβάλλει ούτως, ώστε γίνεται έξις. Ότι δεν είναι αδύνατον τούτο είναι ψευδής απάτη από στραβής εν φαντασία κρίσεως γινομένη· διότι, όταν εγώ καταλαμβάνω αναγινώσκων και ακούων την φωνήν, όταν εγώ εκφράζω ορθώς και κανονικώς εν τε συντάξει και φράσει και ιδιώματι πάντα μου τα διανοήματα ούτως, ώστε και Έλλην και Ευρωπαίος ανήρ ακούων, να καταλαμβάνη αυτά· ποίος είναι τόσον μωρός, ώστε να τολμήση να ειπή αδύνατον πράγμα εκείνο, το οποίον με ολίγην συνήθειαν ημπορεί να γένη έξις; Ας αφώμεν τας ματαιολογίας και ματαιοφροσύνας, και ας προαιρεθώμεν να εισάξωμεν εις τα σχολεία το λέγειν· και εν ολίγω θέλομεν ιδή και εις τούτον πολλήν πρόοδον. Αλλά τι να ειπή τις όταν τινές δυνάμενοι προτιμώσι τους κηρύξαντας εαυτούς ελευθέρους από της τυραννίδος της Ελληνικής φωνής των ελληνικά φρονήματα έχόντων περί της υποθέσεως ταύτης!

Αφ' ου λοιπόν κατ' αυτόν τον τρόπον διελύθη και το της γλώσσης άπορον· δεν ηξεύρω αν είναι τις, ος τις να μην γνωρίζη τίνες είναι οι σφαλέντες, και τίνες πρέπει να αφήσωσι τας ματαιολογίας αυτών και εκ συμφρονήσεως φιλοσοφικής, να αφήσωσι την ολεθρίαν ισχυρογνωμίαν, και να επιστρέψωσιν εις την αληθή δόξαν των πραγμάτων· και τινες μένοντες εις τας ιδίας αυτών ισχυρογνωμίας, γίνονται εχθροί του έθνους όλου, προδίδοντες την δόξαν και ωφέλειαν αυτού· και αν ημπορώσι να γένωσι τούτων προδόται χειρότεροι. Εις τούτο στοχάζομαι ότι δεν μένει μήτε παραμικρά αμφιβολία, αλλ' ευθύς έκαστος πληροφορείται, τίνες ήσαν οι σχίσαντες και κατασπαράξαντες την ολοκληρίαν του Ελληνικού σώματος, και τίνες είναι οι αληθώς αγαπώντες την δόξαν και την ωφέλειαν και βελτίωσιν του έθνους· και τίνες ζητούντες ιδίας κενοδοξίας, προδίδουσι την δόξαν αυτού, και προσπαθούσι να καταντήσωσιν αυτό εις την εσχάτην βαρβαρότητα. Το έθνος όλον, ο κόσμος όλος ας γένη κριτής εις τούτο και ας δικαιώση τους εραστάς της δόξης της πατρίδος, και ας καταδικάση τους προδότας αυτής. Ο εδικός μου σκοπός είναι να παρακινήσω πάντας εις ομόνοιαν· και τους μεν κακώς φρονήσαντας να παρακινήσω εις ορθά φρονήματα· τους δε ορθοφροντούντας να στηρίξω εις τα φρονήματά των· και εις τις ήτον εις κλονισμόν, να μην αφήσω αυτόν να πέση.

Αλλά έως πότε ταύτα, ω άνδρες φίλοι πεπαιδευμένοι Έλληνες; Ουκ ανανήψομεν ποτέ; Δεν θέλομεν έλθη εις τον εαυτόν μας; Ας αφώμεν εις το εξής, αδελφοί, τας περί λεξειδίων μάχας και φιλονεικίας· ας ενωθώμεν, ποιήσαντες πράγμα φιλοσοφικόν, ίνα δυνώμεθα να ενασχολώμεθα εις τα συμφερότερα και ένδοξότερα τω γένει. Δεν βλέπετε, ω

φίλοι πεπαιδευμένοι Ἕλληνες, πόσον καταπολεμείται η παιδεία εκείθεν, ὅθεν ἔπρεπε να ἔχη υπεράσπισιν; Και δεν είναι αρκετόν τούτο το κακόν, αλλά πρέπει και ημεῖς με τας ματαιοδόξους φιλονεικίας μας να γινώμεθα αυτοῖς συνεργοί; Δεν βλέπετε ὅτι ἐκτός της Χίου, των Κυδωνίων, του Ιασίου δεν ἔχομεν ἄλλο σχολεῖον; Δεν βλέπετε ὅτι εἰς κατάλυσιν τούτων προτιμώνται ἀπό τους μισούντας την παιδείαν του γένους φανερώς οἱ φανερώς ἐλευθερώσαντες εαυτούς ἀπό της τυραννίδος της Ἑλληνικῆς φωνῆς των υπερασπιστῶν του ἐνδόξου καὶ συμφέροντος των ἔθνει χρήματος; Ἀν ημεῖς ὁμονοοῦμεν ἴσως δεν ἐγένοντο ταῦτα· ἀλλ' ἔπρεπε με την ὁμόνοιάν μας καὶ τα ὄντα σχολεῖα να βελτιώσωμεν, καὶ τα λοιπὰ να ἀνορθώσωμεν, καὶ ἄλλα να ἀνακαινίσωμεν· διότι, ἂν ημεῖς οἱ πεπαιδευμένοι, το ἄνθος του ἔθνους, ὁμονοοῦμεν, βέβαια ἡσχύνοντο οἱ μὴ θέλοντες την βελτίωσιν του γένους, καὶ ἐνεύον εἰς το καλόν, καὶ δεν ἔκαμνον τα σχολεῖα, ὅσα οἱ ἄλλοι μετὰ πόνων ἐβελτίωσαν, σιτηρέσιον, ὧν εὐνοοῦσιν, ἐννοοῦντες ὅτι οὐδεμία ἐξ αὐτῶν ἐστὶ ἐπικαρπία, ὁ μάλιστα ἀγαπητόν αυτοῖς. Παραβλέψατε ἕκαστος το μέρος, ὦ ἄνδρες πεπαιδευμένοι, καὶ ἀφέντες τα πάθη, ἴδια θηρίων ὄντα, καὶ των κατ' αὐτὰ βιούντων, ἀς ἐνωθῶμεν εἰς μίαν σύμπνοιαν. Τί ωφελοῦμεν ἢ εαυτούς ἢ το γένος, ὅταν οὕτω κατατρωγώμεθα; Ποία δόξα δι' ἡμᾶς ἢ διὰ το ἔθνος προκύπτει, ὅταν κατατρέχωμεν ἀλλήλους; Ἀν μετὰ λόγου ἀναιρέσω τινὰ δοξασίαν τινὸς φανείσαν εἰς ἐμέ ἐναντίαν, καὶ ζητήσω μετ' αἰδούς χωρὶς τινὸς εἰρωνείας την συγγνώμην· τούτο ἴσως εἶναι καὶ ἐνδοξον, ὅταν μάλιστα εἶναι ἡ ζήτησις περὶ το βελτίωνος. Ἔως πότε να κινώμεθα ἀπὸ τα πάθη, δεν συλλογούμεθα ὅτι ὁ χρόνος θέλει γνωρίσῃ την ἀλήθειαν, καὶ οἱ την κενοδοξίαν θηρεύοντες θέλουσιν ἐλεγχθῇ ὡς μισογενέστατοι καὶ ἀπατεῶνες;

Τί εἶναι, ὦ φίλοι πεπαιδευμένοι Ἕλληνες, τί εἶναι το διαφιλονεικούμενον; Ἡ γλῶσσα; Ἀλλ' αὕτη ἐξ ἀμνημονεῦτων αἰώνων ἦτον Ἑλληνική, την Ἀττικὴν βάσιν ἔχουσα· καὶ οὐδεὶς μέχρι τοῦ τέλους της παρεληλυθυίας ἐκατονταετηρίδος ἐφαντάσθη ποτέ τον χωρισμόν της κοινῆς διὰ ταύτης διαλέκτου ἀπ' ἐκείνης· ὅτι μὴ Δημήτριος τις Καταρτζής· ἀλλὰ καὶ οὗτος ἐκ συμφρονήσεως μεταβληθείς, ὠνόμασε το ὕφος ἐν τῷ γράφειν των πεπαιδευμένων αἰρετόν, διότι ἐν παντί ἔθνεϊ το αἰρετόν ὕφος μεταχειρίζονται ἐν τῷ γράφειν οἱ πεπαιδευμένοι· οἱ δὲ λοιποὶ δεν ἐφαντάσθησαν τί τοιοῦτό· καὶ το ἀδύνατον ὁρῶντες το πρᾶγμα, καὶ το ἐνδοξον τῷ γένει στοχαζόμενοι· διότι ἐβλεπον ὅτι, ὅσον ἐχόμεθα της Ἀττικῆς· κατ' ἐκείνην ὡς ἀστραβὴ κανόνα διευθύνομεν την νυν λαλουμένην, τοσούτο καὶ βελτιούμεν αὐτήν· καὶ ὅτι δοξαζόμεθα, καὶ τιμώμεθα παρὰ τοῖς ἔθνεσι φωνὴν ἔχοντες Ἑλληνικὴν, καὶ τοῦ πατροπαραδότου ἀγαθοῦ ἐχόμενοι. Διὰ τούτο, ὦ φίλοι πεπαιδευμένοι Ἕλληνες, μὴ, μὴ διὰ ἀγάπην, της κοινῆς μητρός της Ἑλλάδος μὴ, Ἕλληνες ὄντες ἐθελήσωμεν να ἐγκρημνίσωμεν το ἀξίωμα της γλώσσης ἀπὸ το ὕψος της δόξης εἰς την χαμερπὴ βαρβαρότητα. Δόξαν ἐπιθυμούμεν; Ἐνδοξα πρᾶγματα οφείλομεν να κυνηγώμεν· καὶ ὅχι να λογομαχώμεν λατρεύοντες εἰς τα πάθη ἡμῶν.

Εἶναι ἔργα ἐνδοξα ἐν μέσῳ κείμενα πολλὰ καὶ μεγάλα· καὶ τοιαῦτα, ὥστε να προξενώσιν εἰς τον ἐργάτην των καλῶν δόξαν ἀθάνατον· καὶ μήτε αἰσχύνην φέρουσι, μήτε λογομαχίας προξενούσι, καὶ πάντες θαυμάζουσιν· εἰς ταῦτα ἀς καταγινώμεθα εἰς το ἐξῆς, φίλοι Ἕλληνες πεπαιδευμένοι, ἕκαστος κατὰ το δυνατόν· καὶ ἀς μὴ προσπαθώμεν να κατηγορώμεν των ἄλλων τα ἔργα, τάχα διὰ να φανώσι τα ἡμέτερα ἀξιέπαινα, διότι τούτο πρὸς τὴν κακοηθείαν των λεγόντων, καὶ τον ψόγον ἐπισύρει, καὶ ἀντὶ να ἐπαινώμεθα, μισούμεθα μάλιστα παρὰ των φρονιμωτέρων· ὧν μάλιστα πρέπει να ζητῶμεν τον ἐπαινον. Εἰς ταῦτα λέγω ἀς καταγινώμεθα· το δὲ περὶ γλώσσης κεφάλαιον ἀς μας κάμῃ καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα Ἑλλήνας. Ἀς ἀφώμεν τας ξενολογίας εἰς την γλῶσσαν, αἱ ὁποῖαι σκάνδαλα μὲν καὶ σχίσματα ἐπέφερον πολλὰ· ὄφελος δὲ μηδέν. Ὡ πόσων ἀγαθῶν αἰτίοι γενήσονται ἡμῖν, εἴαν οἱ παρεκτραπέντες δι' ὁποιαδήποτε αἰτίαν ἐκ τοῦ ὀρθοῦ της γλώσσης, φανώσιν αἴφνης ὅτι ἐκ συμφρονήσεως μετεβλήθησαν εἰς το βέλτιον! Πόσῃν χαρὰν λήψεται ἡ φιλότατη ἡμῶν πατρίς ἡ Ἑλλάς, ὅταν ἰδῇ ὅτι καὶ τα ἀποκοπέντα μέλη ἀπὸ της ὁλομελείας τοῦ ὅλου σώματος ἠνώθησαν πάλιν ἐπιθυμούντα την βελτίωσιν αὐτῆς! Πόσον θέλει χαρὴ

όλον το γένος, όταν ιδή ότι εκείνοι, οίτινες εστάθησαν αρχηγοί του σχίσματος, ούτοι πάλιν εγένοντο αίτιοι της ομονοίας! Μη στοχασθήτε, φίλοι πεπαιδευμένοι Έλληνες, αισχύνην το μεταβάλλεσθαι εκ κακοδοξίας εις ορθήν δοξασίαν· τούτο μάλιστα φέρει δόξαν, τούτο δεικνύει φρόνιμον τον μεταβληθέντα.

Ας ομονοήσωμεν, φίλοι πεπαιδευμένοι Έλληνες εις τούτον τον καιρόν, ος τις ζητεί επιπόνως την ομόνοιαν των πεπαιδευμένων Ελλήνων, του άνθους του Γένους. Ας κηρύττωμεν όλοι εαυτούς Έλληνας· ας εγκαυχώμεθα τω ονόματι, δεικνύοντες και πράγματα. Διά της γραφίδος ας δεικνύωμεν ότι είμεθα τω όντι απόγονοι των Ελλήνων και φωνήν και φρόνημα. Ας μας διακρίνωσι τα έθνη εις έθνος διά της φωνής εκείνης, την οποίαν επιθυμούσιν να έχωσιν ως ιδίαν, μη έχοντα δε, μας ζηλεύουσιν άμα και μας μακαρίζουσι· δεικνύοντες το νοούμενον διά της πολλής αυτών προς αυτήν σπουδής. Ας ωθώμεν, ω άνδρες, τον κάλαμόν μας επί τα πρόσω της γλώσσης· το βέλτιον και ενδοξότερον σκοπούντες πάντοτε· και μήτε προς τους διακόπτειν πειρώμενος ημών το πρόθυμον να δίδωμεν ακρόασιν· μήτε, ει τις αδύνατος δεν ημπορεί να φθάση εις το ποθούμενον, να μεμφώμεθα αυτόν, αλλ' ας παρεγγυώμεν και τούτον κατά το δυνατόν εις μίμησιν· το χρήμα είναι ωφέλιμον, είναι ένδοξον.

Ταύτα ας πράττωμεν ημείς· ταύτα ας παρακινώμεν τους νεωτέρους, όσοι ημών ετύχομεν διδάσκαλοι, και μη γόητες και απατεώνες· ότι δηλαδή πρέπει να μανθάνωσιν όχι μέρος της φωνής, το οποίον ουδέ φωνήν είναι ικανόν να συστήση· αλλ' όλην την Ελληνικήν φωνήν κατά πάσας αυτής τας διαλέκτους και κατά το εννοείν και κατά το γράφειν· συ δε μοι πρόσθες και κατά το λέγειν. Ος τις συνηθίσει να γράφη κατά το Αττικόν ύφος, ούτος διευθύνων και το απλούν και κοινόν κατ' εκείνο, δύναται να γράψη ορθώς και κατά το κοινόν ύφος. Και τούτον τον τρόπον ποτέ δεν θέλομεν εκπέσει εις την βαρβαρότητα της γλώσσης· αλλά θέλομεν φυλάττη πάντοτε την ευγένειαν της μητρώας φωνής· και δυνάμεθα να ποικίλωμεν τον καλαμόν μας παντοίως εν τε ποιήσει και πεζώς· κατά τε Όμηρον και κατά το νυν στιχουργούντες ιδίωμα και αττικίζοντες ότι δει, και κατά το νυν ιδίωμα γράφοντες προσηκόντως. Αύτη είναι η αλήθεια! Τούτο πρέπει να φωνάζωμεν άπαντες οι πεπαιδευμένοι λόγω, και να πράττωμεν έργω· και όχι να επιμένωμεν εξ ισχυρογνωμίας βαρβαρικής, και εθελοκακίας αισχράς, και δοξομανίας, εις στραβάς δοξασίας.

Ας λείψη το να ζητώμεν θαύματα αποστόλων διά να αναστήσωσι την φωνήν· ημείς είμεθα ικανοί, αν θελήσωμεν μόνον· μήτε να λέγωμεν μωρούς τους γράφοντας ευ αττικώς, ώστε γίνεσθαι παντί Έλληνι και Ελληνιστί Ευρωπαϊώ καταληπτά, και φαίνεσθαι αττικά τα γραφόμενα· και προθυμουμενους να προσθέσωσι και το λέγειν· αλλά, να μιμώμεθα αυτούς, και να προσπαθώμεν με το παράδειγμά μας και αυτούς να υπερβώμεν, και άλλους να κινήσωμεν εις μίμησιν.

Ας αφώμεν από της σήμερον, ω άνδρες πεπαιδευμένοι Έλληνες, τας λογομαχίας ταύτας· και τα τοιαύτα ατοπήματα. Ας γένωμεν όλοι μία ψυχή, εν βούλημα· όπερ εστί η βελτίωσις του γένους κατά την παιδείαν Ελληνικώς· μίαν σύμπνοιαν, το συμφέρον και το ένδοξον του γένους προ οφθαλμών έχοντες· ένα σκοπόν, το να φέρωμεν εις το πρόπον αξίωμα κατά γουν την παιδείαν την φιλάτην ημών πατρίδα. Τα έθνη, ω φίλοι, τα έθνη τα πεπαιδευμένα μας γνωρίζουσιν έθνος διά την προπατορικήν φωνήν· η φωνή αύτη ας μας ενώση· ας δείξωμεν εις αυτά ότι, αν και ως άνθρωποι πάσχωμεν και τι ανθρώπινον, όμως ηξεύρομεν με την μίμησιν των προγόνων να φανώμεν αξίως Έλληνες· και αφέντες τα πάθη να ενώμεθα υπέρ του συμφέροντος, υπέρ της δόξης της πατρίδος· και δεν ταπεινούμεν ποτέ το αξίωμα και του έθνους και της φωνής αυτού· είμεθα Αριστείδαι, είμεθα θεμιστοκλείς, με την ένωσίν μας σώζομεν την Ελλάδα από την βαρβαρότητα της φωνής.

Πόση αισχύνη είναι να φωνάζωμεν όλοι περί της βελτιώσεως της Ελλάδος, και του αγαθού πράγματος αυτής· και έπειτα να έχομεν γνώμας εναντίας· και το χείριστον ένιοι

ημών να έχωσι τοιαύτας δοξασίας, όσοι φέρουσιν όνειδος και αισχύνην εις το αξίωμα της Ελλάδος· και να επιμένωσιν εις τα τοιαύτα αίσχη ισχυρογνωμόντες, και στοχαζόμενοι ιδίαν δόξαν την αισχύνην του γένους! Πόση εντροπή είναι να βλέπωσι τα έθνη εις τας εφημερίδας μας τας φιλολογικάς κατατρεγμούς απανθρώπους, ύβρεις αναισχύντους, και απειλάς λειστρικάς.

Ας αφώμεν, ω φίλοι, ας αφώμεν ταύτα, και ας παρακινήσωμεν τους δυναμένους εις το να αποκτήσωσιν, ει δυνατόν, θέλησιν και προθυμίαν εις σύστασιν σχολείων συστηματικών· εις διάδοσιν του όντος καλού της γλώσσης των θεών· ας προσπαθώμεν όλοι να δείξωμεν εαυτούς αξίους απογόνους εκείνων των ενδόξων ανδρών, μιμούμενοι και φωνήν και φρόνημα· ας δείξωμεν εις τα έθνη ότι τω όντι είμεθα απόγονοι εκείνων· δεικνύντες αυτοίς, ο κατελείφθη ημών αγαθόν, την φωνήν, και γράφοντες και λέγοντες ιδίαν.

Και ο μεν παρών καιρός, ω φίλοι, φωνάζει. Της παιδείας της Ελληνικής αντέχεσθε, ω απόγονοι των Ελλήνων· δι' ης γνωρίζεσθε εις τα έθνη ως έθνος εκ των πρώτων· ημείς δε λογομαχούμεν, και περί φράσεις καινάς, και περί λεξείδια παράδοξα καταγινόμενοι διαφερόμεθα· χωρίς να εντρεπώμεθα καν από ημάς αυτούς διά τας παραδοξολογίας μας· και ούτω γινόμεθα αίτιοι να στερήται η Ελλάς και την αφ' ημών ωφέλειαν, και την ωφέλειαν απ' εκείνων, όσοι από κουφόνοιαν πλανώνται εις τας παραδοξολογίας μας· και άλλοι μεν φωνάζουσι διά του «Λογίου Ερμού», ευχαριστούντες τον Θεόν, ότι ηλευθερώθησαν από την τυραννίαν της Ελληνικής φωνής, και ταύτα σχολάρχοι όντες· άλλοι δε φωνάζουσιν ότι είναι μωρία το να νομίζη τις ότι μπορούμεν και να γράφωμεν και να λαλώμεν Ελληνιστί κατά το Αττικόν ιδίωμα, βιαζόμενοι να εκφωνήσωσι τούτο υπό του αιρεσιάρχου· και άλλοι άλλα εκ μοχθηρίας και ρυπαρίας πολλά καταβοώμεν ανερυθριάστως κατά της φωνής των θεών.

Αισχρόν, μάλλον δε αίσχιστον είναι, ω άνδρες πεπαιδευμένοι Έλληνες, να εμμένωμεν εις τας τοιαύτας μας παραδοξολογίας εξ ισχυρογνωμίας· περισσοτέραν αισχύνην μας φέρει αύτη η άκαιρος φιλοτιμία ως βλαπτικωτάτη, παρά δόξαν, ην προσδοκούμεν. Ποτέ δεν ημπορεί τις να απολαύση δόξαν, με βίαν ζητών το πρωτείον και την τιμήν. Τα έργα, και η αληθής ωφέλεια, δοξάσουσι τον άνθρωπον· ο θέλων είναι πρώτος, λέγει ο Σωτήρ, έστω πάντων διάκονος. Τι μας ωφελοúσι λοιπόν αι παράδοξοι φράσεις, και τα καινά ονόματα, και αι παραδοξολογίαι; Ποίαν δόξαν μάς προετοιμάζουσιν διά τους μεταγενεστέρους ταύτα, όταν οι νυν μάς κωμωδοúσι, και πολυτρόπως μας περιπαίζουσιν; Εκ των πολλών θέλει ανακαλυφθή, εις τους μεταγενεστέρους η αλήθεια, και ημείς θέλομεν μείνη με τα φαντάσματα της ματαιοδοξίας μας, αν μη συμφρονήσαντες, μεταβάλωμεν τα φαντάσματά μας εις αληθείς δοξασίας· και αι εκ τινων ανοήτων απάται θέλουσι μας φέρει εις αιώνιον όνειδος.

Ας αφώμεν, ω αδελφοί ταύτα· ας απορρίψωμεν τα βδελυκτά και τοις νυν και τοις μεταγενεστέροις ματαιοδοξολογήματα, ας δείξωμεν ότι ηξεύρομεν να συνέλθωμεν απατηθέντες· και ότι αισχύνην νομίζομεν το εμμένειν εις την απάτην και ουχί την εις το βέλτιον μεταβολήν· και το εξής ας καταγινώμεθα εις το ωφέλιμον, συμφέρον, και ένδοξον τω γένει. Ωφελει το γένος η παιδεία; Περί παιδείας έστω ημίν ο λόγος, και η προθυμία πάσα. Συμφέρει εις το γένος η ομόνοια; Περί ταύτης έστω ημίν η σπουδή, και αποβληθήτω παν ό,τι φέρει εις σχίσμα. Αι αιρέσεις φέρουσι τα σχίσματα; Αυτάς ας εξορίσωμεν μακράν αφ' ημών. Ένδοξον είναι εις το γένος παρά πάσι τοις έθνεσι το γράφειν και λέγειν Αττικιστί; Τούτο επιμελητέον, ω άνδρες σοφοί. Η των θεών γλώσσα εκπλήττει τα έθνη; Αυτήν ημείς έχομεν ιδίαν, και ας καυχώμεθα επί τούτω. Τα αθάνατα συγγράμματα των προγόνων φέρουσιν εις θαύμα τους πεπαιδευμένους Ευρωπαίους; Ταύτα είναι προπατορικά μας κτήματα· τούτων μιμούμεθα την φωνήν, και εκ τούτου διακρινόμεθα εις έθνος Ελληνικόν. Τούτο είναι δόξα και ημετέρα και της Ελλάδος, το να μιμήται ο κάλαμος

των απογόνων Ελλήνων των προγόνων τον κάλαμον· και το να μη καταδέχεται ποτέ
έκαστος γνήσιος Έλλην να φρονήσει άλλως ή Ελληνικά, Έλλην ων.

Αλλ' ω άνδρες πεπαιδευμένοι Έλληνες!

Πολλά μοι υπ' αγκώνος ωκέα βέλη

Ένδον εντί φαρέτρας

φωνάνα συνετοίσιν·

Ες δε το παν ερμηνέων χατίζει.

Διά τούτο ας αφώμεν τας έριδας και φιλονεικίας και τας αφιλοτίμους αμίλλας· διότι
όχι μόνον εν αμίλλαις πονηραίς ο νικήσας είναι αθλιώτερος, αλλά και η φίλη πατρίς
πάσχει εξ αιτίας αυτών· και - έπος, είπερ τι βέβακται δεινόν· άφαρ το φέροιεν
αναρπάξασαι άελλα: και αμνηστεία εις το εξής βαθεία των προγεγενημένων και
προλεχθέντων· και εις το εξής να είναι ημών το σκοπούμενον, το ωφέλιμον, το συμφέρον,
το ένδοξον, εν ευσχημοσύνη και γλώσση καύχημα ούση παντί τω γένει· διότι ο καιρός
είναι κρίσιμος και δεν πρέπει να χάσωμεν μήτε στιγμήν· μη τύχη και οι μετέπειτα αιώνες
μας καταδικάσωσιν ως τοιούτον καιρόν απολέσαντος. Μη, μη, ω άνδρες Έλληνες, αν
έχωμεν τινά φροντίδα προς την παιδείαν του γένους, αν καυχώμεθα επί τω ονόματι τω
Ελληνικώ, αν περιρρέη ρανίς αίματος Ελληνικού εις τα φλέβας μας, αν αγαπώμεν ταις
αληθείαις την φίλην πατρίδα, μη θελήσωμεν να γίνωμεν των μεταγενεστέρων κατάρα και
χλευασμός· το παράδειγμά μας εις σύμπνοιαν και ομόνοιαν, εις απόβλεψιν του κοινού
συμφέροντος, εις βετλίωσιν της Ελλάδος, της φιλάτης ημών πατρίδος, ας γένει παρ'
αυτοίς σεβαστόν και μιμήσεως άξιον. Αλλ' εγώ ουκ οίδα όπως, υπό της φαντασίας
αιρόμενος, βλέπω ότι πάντες οι σοφοί και πεπαιδευμένοι του έθνους συνεδέθησαν σφικτά
με τον σύνδεσμον της ομονοίας, της συμπνοίας, της αγάπης, της αδελφότητας· και έπαυσε
πάσα φιλονεικία και έρις· και ουδείς ουδέν κατά του εταίρου λέγει· αλλά προθυμούνται
πάντες, τις αυτών να φανή πρώτος Αριστείδης· και αφείς την έχθραν, ει τις είη, εις λήθην
αΐδιον, συμβουλεύει και λέγει τα βέλτιστα υπέρ του κοινού συμφέροντος, και ένδοξον της
Ελλάδος πράγματος, των σχολείων· βλέπω ότι ο κάλαμος πάντων κατά την λαλουμένην
φωνήν κινείται προς στάθμην της Αττικής· και έλειψαν αι παραδοξολογίαι· βλέπω ότι
ακολουθούσι, καθώς είναι επόμενον, τα εκ τούτων αγαθά· σχολεία τα παλαιά
μεταβάλλονται επί το κρείττον και ένδοξον· άλλα νεώτερα οικοδομούνται· διδάσκαλοι
Έλληνες ελληνικά φρονούντες συνίστανται πανταχού· οι ελευθερώσαντες εαυτούς από της
τυραννίδος της Ελληνικής φωνής, έρχονται αυτοθελήτως και υποβάλλουσιν εαυτούς υπό
τον ζυγόν της φωνής των Θεών· και ει τις τι άλλο έπαθεν, εκ συμφρονήσεως επιστρέφει
προς τον ορθόν λόγον· η των Θεών φωνή λαλείται εν τοις σχολείοις, κατά φιλοτιμίαν και
των συνιστάντων τους διδασκάλους, και των διδασκάλων αυτών· όλον τον Ελληνικόν
κινείται υπέρ του κοινού καλού υπέρ του όντως αγαθού πράγματος· οι πεπαιδευμένοι
αμιλλώνται την καλήν άμιλλαν, και προσπαθούσι τις αυτών δυνήσεται και να ειπή και να
πράξη τι βέλτιον των άλλων υπέρ του κοινού αγαθού· οι πλούσιοι προθυμούνται, και
βοηθούσιν· οι εν δυνάμει ορώντες ταύτα, δεν δύνανται να μη συμβοηθήσωσιν· αλλ'
υποστηρίζουσιν εκ φιλοτιμίας όλαις δυνάμεσι το προς το καλόν εκάστων πρόθυμον τοις
ιδίοις αυτών παραδείγμασι· βλέπω, λέγω όλους εν κινήσει μετά προθυμίας. Αλλ' ω
φαντασία! Όταν άπαξ κινήσης τας ίνας του εγκεφάλου κατ' εννοίας τας ευαρεστούσας σοι,
τότε γίνεσαι αχαλίνωτος και ακράτητος εις την ορμήν σου! Ω Θεμιστόκλεις! Το
ενεργητικόν σου εν οξύτητι διανοίας, εν σταθερότητι φρονήματος, μιμούνται οι Έλληνες!
Ω Αριστείδη! Την μετά φρονήσεως και νοός έμπεδον δικαιοσύνην σου μετά πολλής
προθυμίας ζηλούσιν οι απόγονοί σου. Τα φρονήματα αμφοτέρων υμών ενωθέντων έσωσαν
την Ελλάδα. Εξεδόθη κατά τις 13 Ιουλίου 1820 Εν Βουκουρεστίοις»²⁷⁶³.

²⁷⁶³ Στέφανος Κομμητάς (1820), «Προς τους πεπαιδευμένους Έλληνας, Λόγος Προτρεπτικός εις Ομόνοιαν»,
Καλλιόπη, με ημερομηνία: Σαββάτω, ΙΔ', τη 15^η Ιουλίου 1820, σσ. 159-168

Η' Δημοσιεύματα στα οποία γίνεται αναφορά στο όνομα του Στ. Κομμητά

1. Δημοσίευση στον «Λόγιο Ερμή», στις 20 Οκτωβρίου 1811:

«Ο Κομμητάς συνέγραψε και εξέδωσε τον «Παιδαγωγό ή Πρακτική Γραμματική» στη Βιέννη, το έτος 1800. Αυτός ο φιλογενής, κατά το παρόν καταγίνεται με την έκδοση της εγκυκλοπαιδείας, [...]»²⁷⁶⁴.

2. Δημοσίευμα στο περιοδικό «Λόγιος Ερμής», το οποίο γράφτηκε από κάποιον γλωσσικό του αντίπαλο, που θέλει να δυσφημίσει το έργο του Κομμητά και βέβαια, είναι απορίας άξιο, ο λόγος που εξυπηρετεί η περιληπτική παρουσίαση των κεφαλαίων των τόμων της «Εγκυκλοπαιδείας» του Κομμητά και η τελική αρνητική κρίση του συνολικού του έργου.

Την 1^η Σεπτεμβρίου 1816, στις σελίδες 296-298 του «Λόγιου Ερμή» υπάρχει η περιγραφή των περιεχόντων κεφαλαίων του κάθε τόμου της «Εγκυκλοπαιδείας Ελληνικών Μαθημάτων: Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής», η οποία, όπως αναγράφεται:

«Η Εγκυκλοπαιδεία Ελληνικών Μαθημάτων: Γραμματικής, Ρητορικής και Ποιητικής του Κομμητά περιέχει τη διδασκαλία αυτών και συλλογή μετά από επιλογή, κειμένων από τους άριστους Έλληνες Συγγραφείς και Ποιητές, με τις αναγκαίες υποσημειώσεις, ονοματικό και λεκτικό λεξικό για τη σαφήνεια των δυσχερών σημείων και την εξήγηση των λέξεων. Η «Εγκυκλοπαιδεία» είναι δημιούργημα του Κομμητά από τη Φθία. Ο Πρώτος τόμος περιέχει την «Πρακτική Γραμματική», η οποία είναι διαιρεμένη σε τέσσερα βιβλία: στους τύπους, στην τεχνολογία, στη σύνταξη και στη σύνθεση, στα οποία προστέθηκαν κάποιοι διάλογοι, ονομαστικό και λεξικό πραγματικών ονομάτων, χρήσιμα στη διάδοση της ελληνικής φωνής, που εκδόθηκε το 1812 στη Βιέννη της Αυστρίας, από το τυπογραφείο του Ιωάν. Βαρθ. Τζβεκίου πρώην Βενδώτου και οι σελίδες του είναι 1^η και 414. Ο δεύτερος τόμος περιέχει τη θεωρία της Γραμματικής: τεχνολογία, σύνταξη και σύνθεση. Περιλαμβάνει αφιερωτική επιστολή, προλεγόμενα, επιστάσεις «περί της Ελληνικής φωνής», «μέθοδο διδασκαλίας της Ελληνικής φωνής», όπου γίνεται λόγος «περί διαθέσεως των Γυμνασίων» και «περί εκδόσεως των Ελλήνων Συγγραφέων» και «Ιστορία της Γραμματικής». Ο δεύτερος τόμος εκδόθηκε το 1814 και έχει 417 σελίδες. Ο τρίτος τόμος περιέχει: αστεία, μύθους, διηγήματα, γνώμες, παράδοξα, ήθη και έθιμα εθνών και μυθολογία, όσα συμβάλλουν στην ευμάθεια και στην περιέργεια των πρωτοπείρων, εκδόθηκε το 1812, έχει 314 σελίδες και μαζί με τα δύο λεξικά στο τέλος του τόμου, οι σελίδες γίνονται 497. Ο τέταρτος τόμος περιέχει κείμενα από τον Λουκιανό, τον Πλάτωνα, Διαλόγους του Αισχύνη του Σωκρατικού και τον Πίνακα του Κέβητος προς εθισμό της καλλιέργειας της «Ελλάδος φωνής», που εκδόθηκε το 1813 και έχει 362 σελίδες και μαζί με τα λεξικά, συμπληρώνονται 525 σελίδες. Ο πέμπτος τόμος περιέχει τους «Ηθικούς χαρακτήρες» του Θεοφράστου, κείμενα του Ξενοφώντα, από την «Παιδεία» και τα «Απομνημονεύματα του Κύρου», του Ιεροκλέους τα «Ηθικά», του Μαξίμου του Τυρίου, του Δίωνος του Χρυσόστομου, του Θεμιστίου: «περί Φιλίας», του Μουσωνίου: «περί Παιδείας γυναικών λόγους» και μερικών Πυθαγορικών: κάποια «Δωρικά συγγεγραμμένα», γράφτηκε το 1814, έχει 368 σελίδες και μαζί με τα λεξικά, οι σελίδες γίνονται 549. Στον έκτο τόμο περιέχονται κείμενα από τον Πλούταρχο, τον Θουκυδίδη και τον Ηρόδοτο, όσα αναφέρονται στην ελληνική Ιστορία, αυτή που πολύ ενδιαφέρει τους Έλληνες, γράφτηκε το 1814 και οι σελίδες του τόμου είναι 380-569. Ο έβδομος τόμος περιέχει συλλογή κειμένων, των αγίων Πατέρων: του Ιουστίνου, του φιλοσόφου και μάρτυρος, του Ιωάννου

²⁷⁶⁴Περιοδικό: *Ερμής ο Λόγιος*, 15 Οκτωβρίου 1811, σ. 355.

του Χρυσοστόμου, του Αθανασίου και Βασιλείου των Μεγάλων και του Γρηγορίου του Θεολόγου, εκδόθηκε το έτος 1814 και έχει 331-520 σελίδες. Ο όγδοος τόμος περικλείει έκθεση επιστολικών τύπων, «περί γυμνασμάτων», ρητορική και πράξεις αυτής. Η «Ρητορική» του περιέχει διάφορες επιστολές και μελέτες του Αντισθένους, του Ακάμαντος και του Γοργία, προς μελέτη και παράδειγμα και έχει 420-524 σελίδες. Ο ένατος τόμος περιλαμβάνει λόγους διαφόρων ρητόρων, προς μελέτη και παράδειγμα και έχει 393-516 σελίδες. Ο δέκατος τόμος συμπεριλαμβάνει λόγους από τους άριστους αττικούς ρήτορες: του Λυκούργου, τον «κατά Λεοκράτους», του Αισχύνου, τον «κατά Κτησιφώντα», του Δημοσθένους τον «περί Στεφάνου», τους τρεις «Ολυνθιακούς» και από τους «Φίλιππικούς», τον πρώτο, που εκδόθηκε το 1814 και έχει 377-512 σελίδες. Ο ενδέκατος τόμος ασχολείται με τη μετρική και την ποιητική διδασκαλία, επίτομη και ανελλιπή, περιέχει συλλογή από διάφορα ποιήματα, εκδόθηκε το 1813 και έχει 326 έως 428 σελίδες. Ο δωδέκατος τόμος περιέχει την ιστορία των ελληνικών δραμάτων, «Περί κατασκευής ελληνικού θεάτρου» και τον τρόπο που διδάσκονταν τα δράματα σ' αυτό. Από τους άριστους περιέχονται πέντε δράματα: ο «Προμηθέας» του Αισχύλου, ο «Αίαντας» του Σοφοκλέους, η «Εκάβη» και ο «Κύκλωπας» του Ευριπίδη και ο «Πλούτος» του Αριστοφάνη που εκδόθηκε το έτος 1814. Η ιστορία των δραμάτων η οποία συλλέχθηκε (από κάποιον άλλο και όχι από τον ίδιο, διότι υπάρχουν σ' αυτή πολλά, τα οποία φαίνονται προφανώς, ότι είναι άλλου νοός γεννήματα), με πολλή τάξη συμπεριλήφθηκε. Το κεφάλαιο «περί κατασκευής του ελληνικού θεάτρου» μεταφράστηκε από την γερμανική γλώσσα από κάποιο φίλο του συγγραφέα, που γνωρίζει πολύ καλά τα γερμανικά. Η διδασκαλία ή «περί παραστάσεως» (και αυτή, όπως η ιστορία των δραμάτων) συλλέχθηκε από κάποιον άλλο. Περί του «ει εξήν και ταις γυναιξί ταις δραματικάς επιδείξεσι παρείναι» (η διατριβή αυτή είναι του Αποστόλου Αρσάκη, του ιατρού και φίλου). Ο τόμος έχει 278-420 σελίδες. Αυτή και τέτοια είναι η δωδεκάτομη «Εγκυκλοπαίδεια» του κυρίου Κομμητά και αυτά περιέχει. Δεν θα ήθελε κάποιος να εύχεται να την έχει αυτή την «Εγκυκλοπαίδεια» και είναι ανώφελη στο κοινό και αν ήθελε κάποιος να αναλάβει τον κόπο της ανάκρισης, του ποια είναι η χρήση του διορισμένου αυτού βιβλίου στα σχολεία της Ελλάδας, έχει πολλά να πει σχετικά μ' αυτό»²⁷⁶⁵.

3. Δεύτερη Προκήρυξις, «Προς τους φίλους της Ελληνικής Παιδείας Έλληνας και Φιλέλληνας»²⁷⁶⁶.

Στο περιοδικό «*Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών*», την Παρασκευή 1^η Δεκεμβρίου 1820, στον πίνακα «των εν τη δευτέρα περιόδω του 1820, εν τη *Καλλιόπη* περιεχομένων», στα δημοσιεύματα του Απριλίου, στη σελίδα 80, δημοσιεύεται η είδησις «περί εκδόσεως της Εγκυκλοπαιδείας» του Κομμητά.

4. «Λόγιος Ερμής»: 1^η Μαΐου 1821, σσ. 238-263 : Άρθρο: «Πόθεν αι τωριναί έριδες των λογίων»; Ή κατά της συκοφαντίας του Ν. Δούκα και Κομμητά ότι ο Κοραής δίωκε την ελληνική παιδείαν και γλώσσαν.

Στο άρθρο αυτό, δεν υπάρχει όνομα συντάκτη, αλλά μάλλον έχει γραφεί από τον εκδότη Κωνσταντίνο Κοκκινάκη. Ο συντάκτης του άρθρου θεωρεί υπεύθυνους για την δεκαπενταετή περίπου έριδα και φιλονικία των λογίων για το γλωσσικό ζήτημα, τους Ν. Δούκα και Στ. Κομμητά και στρέφεται σε δριμείς κατηγορίες εναντίον τους, διότι θεωρεί ότι κατηγόρησαν τη γλωσσική θεωρία του Αδ. Κοραή. Ο συντάκτης αποκαλεί τους δύο λόγιους «υβριστές και συκοφάντες»²⁷⁶⁷ και τους κατηγορεί για τις

²⁷⁶⁵Περιοδικό: *Ερμής ο Λόγιος*, 1 Σεπτεμβρίου 1816, σσ. 296-298.

²⁷⁶⁶Περιοδικό «*Καλλιόπη Φιλολογικών Αγγελιών*», «Περί εκδόσεως της Εγκυκλοπαιδείας» του Κομμητά, Παρασκευή 1^η Δεκεμβρίου 1820, σ. 80.

²⁷⁶⁷Εφημερίδα *Λόγιος Ερμής*: 1^η Μαΐου 1821, σ. 239.

ανέφικτες προσπάθειές τους να κάνουν την ελληνική γλώσσα (αττική διάλεκτο) ζώσα και μητρική²⁷⁶⁸.

«Δεκαπέντε σχεδόν χρόνοι είναι τώρα, αφ' ότου άρχισαν αι έριδες και φιλονεικίαι μεταξύ των ομογενών λογίων, και με αστηρότητα εξακολουθούσαι έλαβον τελευταίον την οποίαν έχουσι την σήμεραν μορφήν. [...].

Πρώτος εκίνησε τας έριδας Νεόφυτος ο Δούκας εις την δευτέραν της Γραμματικής του Τερψιθέας έκδοσιν εν έτει 1808. Μετά δε τινά χρόνον ευρήκεν ο Δούκας και άλλον συνεργόν εις τα κινήματά του, τον Σ. Κομμητά· έπλασαν οι άνθρωποι ούτοι διώκτας της ελληνικής παιδείας, καταργητάς της ελληνικής γλώσσας, υβριστάς των αληθώς πεπαιδευμένων του Γένους κ.τ.λ. και εκηρύχθησαν αυτοί υπερασπισταί αυτών. Δεν θέλω να εξετάσω, τις ο κύριος σκοπός του Δούκα πρώτου και του Κομμητά μετέπειτα εις τα τοιαύτα πλάσματα· αλλ' ος τις και αν ήτον, καλός βέβαια δεν ήτον· διότι ουδεμία συκοφαντία έχει καλόν σκοπόν. Εις τας φωνάς αυτών των ανθρώπων επείσθησαν απερισκέπτως και άλλοι, και άρχισαν και οι νέοι ούτοι προσήλυτοι να φωνάζωσιν ως βεβακχευμένοι, και να γράφωσι κατά των νομιζομένων διωκτών, καταργητών, υβριστών κ.τ.λ. και μήτε ηθέλησαν ποτέ να πληροφορηθώσιν αφ' εαυτών, ότι δεν αληθεύει τίποτε αφ' όσα κηρύτουν ο Δούκας και ο Κομμητάς και εις αυτήν την πλάνην ευρίσκονται έως της σήμεραν. Εκ τούτου λοιπόν τα κακά, εκ τούτου η Βαβυλωνία σύγχυσις.

Πρώτον διώκτην της ελληνικής παιδείας, καταργητήν της ελληνικής γλώσσης, υβριστήν των πεπαιδευμένων κ.τ.λ. θέλουν ο Δούκας και ο Κομμητάς και όσοι άλλοι ακολούθησαν τους ανθρώπους αυτούς, τον Κοραήν. [...]. Εις μόνους λοιπόν τον Δούκαν και τον Κομμητάν εφυλάττετο η ανακάλυψις αυτών των κακών! [...] αδίκως εκίνησον εξ αρχής τας έριδας ο Δούκας και ο Κομμητάς και ετάραξαν τον κόσμον»²⁷⁶⁹.

5. Ανέκδοτη Επιστολή του Ιωάννη Γεωργίου Μάγνη προς τον Γρηγόριο Κωνσταντά, Τη 7 Αυγούστου 1843, εν Μακρηνίτζη, Ιστορική Βιβλιοθήκη των Μηλεών, Φωτογράφηση, 1^η Νοεμβρίου 2014.

«Ευεργετικότατε και Σοβαρέ Διδάσκαλε!

Την σοφολογιότητά της δουλικώς προσκυνώ.

Δεόμενος του των όλων Θεού υπέρ της ευκαιίας μοι υγείας της και ... βιότητός της· ου τω απείρω ελέει, και δι' ευχών της, και εγώ μέχρι της ώρας υγιαίνω. Όθεν Σεβαστέ Διδάσκαλε! Δεν ήλπιζα, οπού να έλθω δύο φορές, και διά γραμμάτων, και ν' αποτύχω. Η σοφολογιότητά Σας, μοί εγράψατε, ότι ζήτησε και δεν θα αποτύχης, ιδού ζητώ και αποτυγχάνω· και ότι θυσιάζετε παν ότι έχετε, διά τους φιλομαθείς· δι' άλλους όμως εξεύρω πολλά καλλά, ότι εθυσιάσατε, και θυσιάζετε παν ότι έχετε, δι' εμέ όμως δεν ευδοκείτε, να θυσιάσητε το μηδέν· και λυπούμαι καθημερινώς εις τούτο· καλήτερον ήτον εις εμέ, οπού να επέρνητε τον πέλεκην και να με εκτυπούσατε και να αφήνητε εις τον τόπον, παρά οπού μοι εστείλετε άδειον· κι με τούτο μοί αφαιρέσατε όχι ολίγον την υπόληψιν, εξ αιτίας οπού ήλθον και είδον, ότι δεν μοι ευεργετήσετε τίποτε· άρα τι λέγουν, ότι δέν μοί έχετε εις την εύνοιάν Σας.

(Επειδή αυτήν την υπόληψιν, την οποίαν χαίρω, την χαίρω από την σοφολογιότητά Σας) λυπούμαι καθημερινώς, ότι ευεργετήτε άλλους, οι οποίοι δέν Σας έκαμον ουδεμίαν δούλευσιν, και μάλιστα δεν Σας γνωρίζουν διά ευεργέτην· εγώ δε οπού Σας εδούλευσα τόσους χρόνους δεν με ευεργετήσετε τίποτε. Όθεν Σεβαστέ Διδάσκαλε! Σας παρακαλώ, κατά πολλά, να κάμητε εις εμέ μέγα το έλεός Σας, να μοί στείλητε, ό,τι αγαπάτε, και ότι προαιρείσθε, επειδή ο μισθός μου μόλις εξαρκεί τα προς το ζην, και δεν περισσεύει ώστε

²⁷⁶⁸Ο. π., σ. 244.

²⁷⁶⁹Ο. π., σσ. 238-248.

ν' αγοράσω τί ωφέλιμον· ηξεύρετε Σεβαστέ Διδάσκαλε! και τούτο· ότι οποίαν δήποτε ευεργεσίαν ηθέλετε κάμει εις εμέ θέλω ευγνωμονεί κατά πάντα, και θέλω Σας κυρίτζειν ως ευεργέτην, και αίτιον της καλοσύνης μου, και ευτυχίας μου· και μένω με το προσήκον σέβας. Εις την αυτόθεν επιστροφήν μου περνώντας από χώρας αγίου Γεωργίου και ευρών εν σώμα της εγκυκλοπαιδείας του Κομμητά δευτέρας εκδόσεως πωλούμενον, εσυμφώνησα με τον πωλητήν την αγοράν του γρ: 120: επί τούτω έδωκα και τον συνηθισμένον καπάρον· και αν ευδοκείτε να με ευεργετήσητε, παρακαλώ να δώσητε τα 120: Γρ: τω Γεωργάκη, με τον οποίον έχω ομιλήσει, οπού περνώντας εκείθεν να πληρώση την τιμήν των βιβλίων και μοι τα φέρη. Της Σεβαστής μοι σης σοφολογιότητος δούλος υποκλινέστατος
Ιωάννης Γεωργίου Μάγνης»²⁷⁷⁰.

6. «Επιστολή αυτοσχέδιος και αδελφική του αρχιμανδρίτου Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού προς τους Σεβασμιοτάτους και αγίους Πατέρας και Επιτρόπους της Ιεράς Κοινότητας, όλων των ευαγών Μοναστηρίων του Αγιωνύμου Όρους του Άθω και προς πάντας τους Αγίους Πατέρας και Αδελφούς των λοιπών Μοναστηρίων και Ασκητών».

Αθήνησιν εκ της τυπογραφίας: Η Ευαγγελίστρια αωνά. - 1^η Αυγούστου 1851».

«[...] Μ' όλον τούτο τότε φιλόμουσοι τινές πατέρες ακολουθήσαντες με πόθον τας μαθήσεις εκείνων και τας αρετάς, έγειναν ύστερον διδάσκαλοι των χριστιανών, καθώς ήτον ο θείος Μακάριος, ο Κορίνθου αρχιερέυς, ο ενάρετος διδάσκαλός μου Αθανάσιος ο Πάριος, ο θεολόγος της Χίου, Παναγιώτης ο Παλαμάς, Λάμπρος ο Φωτιάδης, ο εξ Ιωαννίνων σοφός διδάσκαλος· εκ τούτων των σοφών ανδρών παρακινηθέντες πολλοί καλοί Θεσσαλοί και Ηπειρώται, επιλοτημήθησαν ποιος να υπερέβη τον άλλον εις τας μαθήσεις τους, καθώς ήτον εκείνος ο περίφημος Ρήγας ο Φερραίος· Καραϊωάννης ο εκ Τρίκης ιατροφιλόσοφος, όστις τότε εξέδωκε την πολυμαθή Γραμματικήν του· Άνθιμος ο Γαζής ο Μηλιώτης, Αρχιμανδρίτης του Οικουμενικού θρόνου, εκείνος ο ενάρετος άνθρωπος και καλοκάγαθος, όστις εξέδωκε το τρίτομον λεξικόν του και άλλα διάφορα βιβλία· Γρηγόριος ο Κωνσταντάς, όστις ετύπωσε την Φιλοσοφίαν του σοφού Σοαβίου· Κωνσταντίνος ο Κούμας ο Λαρισσαίος, ο πολυμαθέστατος και σοφός διδάσκαλος, και ο γαμβρός αυτού Στέφανος· Νεόφυτος ο Καποκαλυβίτης και ο ενάρετος και πολυμαθέστατος ασκητής Νικόδημος ο Νάξιος· Ιωάννης ο οικονόμος της Τυρνάβου Εκκλησίας, ο Πέζαρος, καλούμενος, ο ημέτερος σοφός και ενάρετος διδάσκαλος, Στέφανος ο Κομμητάς, ο εκδότης πολλών ωφελίμων βιβλίων· [...]»²⁷⁷¹.

Γ' Αντίγραφο της Διαθήκης του Στέφανου Κομμητά

«Εις το όνομα της Υπεραγίας και αδιαιρέτου Τριάδος, του Πατρός και Υιού και του αγίου Πνεύματος Αμήν.

Έχων προ οφθαλμών το βέβαιον και άφευκτον του θανάτου, γινώσκων δε προς τούτοις ότι ο μεν θάνατος εστί βέβαιος, η δε ώρα αυτού αβέβαιος, απεφάσισα εις την παρούσαν μου ασθένειαν, έχων έτι τας φρένας μου σώας να κάμω την παρούσαν μου διαθήκην διατάττων την ολίγην μου περιουσίαν ην διά της θείας βοήθειας και διά των

²⁷⁷⁰Ιωάννης Μάγνης Γεωργίου (1843), *Επιστολή προς τον Γρηγόριο Κωνσταντά*, Τη 7^η Αυγούστου 1843, εν Μακρινιτζί, Φωτογράφηση, 1^η Νοεμβρίου 2014, Ιστορική Βιβλιοθήκη των Μηλεών, χωρίς αριθμηση.

²⁷⁷¹Αρχμ. Διονύσιος Πύρρος (1851), *Επιστολή αυτοσχέδιος και αδελφική του αρχιμανδρίτου Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού προς τους Σεβασμιοτάτους και αγίους Πατέρας και Επιτρόπους της Ιεράς Κοινότητας, όλων των Ευαγών Μοναστηρίων του Αγιωνύμου Όρους του Άθω και προς πάντας τους Αγίους Πατέρας και Αδελφούς των λοιπών Μοναστηρίων και Ασκητών*, Αθήνησιν εκ της τυπογραφίας, Αγιορείτικη Ψηφιακή Βιβλιοθήκη, Η Ευαγγελίστρια - 1^η Αυγούστου 1851, σσ. 3-16.

ιδρώτων μου εκ των ομογενών μου Γραικών εκέρδισα μη λαβών τίποτε ούτε από πατρικήν ούτε δε από μητρικήν κληρονομίαν κατά τον ακόλουθον τρόπον. Και παραδίδωμι το μεν πνεύμα μου εις χείρας του παντοδυνάμου Θεού, το δε σώμα μου εις την γην εξ ης εστίν, ίνα ταφή όπου επεφασίση η θεία πρόνοια τον θάνατόν μου, κατά την τάξιν της Ορθοδόξου ημών Ανατολικής Εκκλησίας άνευ μεγάλης πομπής, πληρώνοντες οι επίτροποί μου εκ της περιουσίας μου τα όσα ήθελον εξοδευθή...

Εξαιρουμένων τόσων των όσων θέλω τω ευγενή κυρίω Κ. Βράνη κατά την ιδιόχειρόν μου ομολογίαν όσον και των λοιπών εξόδων της τε ταφής μου και άλλων αναγκαίων έως της αποβιώσεώς μου, εν ταυτώ δε και των εξόδων της κηδείας μου, διατάσσω και ονομάζω καθολικόν κληρονόμον μου το άρτι ελευθερωθέν Ελληνικόν Γένος και οι επίτροποί μου να δώσωσι την άνω ρηθείσαν μετά την αποβίωσίν μου και αφάιρεσιν όλων των εξόδων εναπολειφθείσαν περιουσίαν μου εις την Ελληνικήν Διοίκησιν όπου ήθελε θέσει την καθέδραν της εν εκείνω τω καιρώ διά να την μεταχειρισθή εις τα μέλλοντα Ελληνικά σχολεία, και εάν εις διάστημα ήτοι ενός το πολύ δύο ετών από την ημέραν της δημοσιεύσεως της παρούσης μου διαθήκης ήθελαν ευρεθή συγγενείς μου τινές παρουσιαζόμενοι εις την άνω Ελληνικήν Διοίκησιν και αποδεικνύοντες κατά τους νόμους ότι είναι τω όντι γνήσιοι συγγενείς μου καταγόμενοι εκ της κόμης των Κωφών να τοις δοθώσι παρά της ρηθείσης Ελληνικής διοικήσεως όσοι και αν ήθελεν είσθαι μόνον φιορίνια αργυρά Αυγούστας οκτακόσια διά να τα μοιράσουν αναμεταξύ των εξ ίσου· παρελθούσης δε της άνω διορίας και μη παρουσιαζομένων δεν έχουν να ζητήσουν αλλ' ούτε να λάβωσί τι μετά την διορίαν.

Πέστη, τη α' Απριλίου 1830

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΜΜΗΤΑΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΟΡΜΟΥΖΗΣ μαρτυρώ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΕΡΖΗΣ μαρτυρώ, ΑΡΓΥΡΟΣ ο Βράνης, ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ μαρτυρώ, ΔΗΜ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ μαρτυρώ.

Σημ. Εισεπράχθησαν μόνον Δρ. Παλ. 203, 55 (Εκθεσις Δ. Λεβιδίου)²⁷⁷².

---

²⁷⁷² «Τεύχος Κληροδοτημάτων», Αθήναι 1902, σσ. 74-75 του Υπουργείου Παιδείας, στο: Σούρλας, Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762-1830. Η Ζωή και το έργο του, ..., ό. π., σ. 125.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2^ο
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ – ΤΩΝ ΝΕΩΝ
ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΚΟΜΜΗΤΑ

1. Περιληπτική παράθεση των κύριων θεμάτων του κώδικα 1947: «Στοιχεία της Μεταφυσικής»

«Περί των δυνάμεων της ψυχής και των ενεργειών αυτής:

Η ψυχήν ἐστίν ἄνλος καὶ πνεῦμα. Ἐπειδὴ περ αἰσθανόμεθα τὰς ἐξώθεν τῶν πραγμάτων προσβολὰς παρόντων ἀναμνησκόμεθα αὐτὰ ἀπόντα, ἐννοούμεν, βουλόμεθα, ἐνεργοῦμεν, διὰ τοῦτο λέγομεν ὅτι ἐστὶν ἐν ἡμῖν τὴς δυνάμεις διὰ τῶν φαινομένων τούτων ἡμῖν ἐμφανιζομένη· καὶ ἐπειδὴ τὰς αἰτίας καὶ τούτων τῶν φαινομένων ἀγνοοῦμεν, δυνάμεις καλούμεν καὶ ταῦτα τὰ φαινόμενα τῆς πρώτης καὶ μίας δυνάμεως τῆς ψυχῆς· καὶ ἐστὶ δυνάμις τῆς ψυχῆς, ἐμφανίσεως αὐτῆς διὰ τινός φαινομένου. Αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις δι' ὧν ἡμῖν ἐμφανίζεται εἰς τὸ αἰσθητικόν, οἱ νοῦς, ἡ βούλησις καὶ ἡ ἐνέργεια.

Αἰσθητικόν λέγεται ἐκεῖνη ἡ δυνάμις τῆς ψυχῆς, ἥτις δεχομένη τὰς προσβολὰς, ὅσαι ἐκ τῶν ἐξώθεν πραγμάτων προσβάλλουσι. Ἀναίσθητα δὲ λέγονται, ὅσα τῶν ὄντων οὐδεμίαν αἴσθησιν ἔχει τῶν ἐξώθεν προσβολῶν, οἷοι οἱ λίθοι, τὰ ξύλα, τὰ μέταλλα καὶ τὰ τοιαῦτα. Πάντα τὰ αἰσθητικά ὄντα ἔχουσι ψυχήν τινά καὶ ἐκ τούτου λέγονται ἐμψυχα ἢ ὀργανικά ὡς διὰ τῆς ψυχῆς διοργανιζόμενά τε καὶ μορφοῦμενα.

Αἱ δὲ προσβολαί, ἐξ ὧν γίνονται τὰ αἰσθήματα, διὰ πέντε ὁδῶν διαπορθεύονται εἰς τὴν ψυχήν καὶ αἱ ὁδοὶ αὗται λέγονται αἰσθήσεις· εἰσὶ δὲ ἡ ὄσφρησις, ἡ γεύσις, ἡ ἀκοή, ἡ ὄρασις καὶ ἡ ἀφή. Διαπορθεύονται δὲ διὰ τῶν νεύρων. Τὰ νεύρα συνέχεια εἰσὶν αὐτοῦ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τῶν ὑμένων οἵτινες εἰσὶ χιτώνες λεπτοὶ τοῦ σώματος μέρη καλύπτοντες καὶ κατὰ διάφορα μέρη εἰς α' ἐκτείνονται καὶ τὴν διάφορον χρῆσιν δέχονται καὶ διάφορα ὀνόματα. [...]. Λέγονται νεύρα ὀπτικά, ἀκουστικά, ὀσφραντικά, γευστικά [...]. Τὰ νεύρα φασὶν εἰσὶν, τινὲς σωλήνες, ἐν οἷς ρεῖ ροὺς ὄντι, ἀπόρροια ὅντων τῶν καθαροτέρων καὶ πνευματοδεστέρων μερῶν τοῦ αἵματος, χυμὸς νευρικός ἢ ζωτικὸν πνεῦμα ὀνομαζόμενον.

Ἐκ τούτων δὴ φανερόν ὅτι, εἰ τις καθέδρα δοθείη τῆς ψυχῆς αὕτη δὴ ἐστὶ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ.

Περί νοός καὶ διανοητικῶν δυνάμεων:

Νοῦς ἐστὶν ἐκεῖνη ἡ δυνάμις τῆς ψυχῆς, δι' ἧς γινόμεθα ἡμῶν τε αὐτῶν ἀντιληπτικοὶ καὶ τῶν περὶ ἡμᾶς. Καὶ ἡ μὲν κίνησις τῆς ψυχῆς εἰς τὸ νοεῖν δὲ ὁ νοῦς, νοητικόν, νόησις λέγεται τὸ δὲ ἔργον, νόημα καὶ ὁ μὲν νοεῖ νοητὸν λέγεται. Ὁ τοίνυν νοῦς ὡς μὲν τὰς ἐξώθεν προσβολὰς τὰς διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν αἰσθητικῶν νεύρων εἰς τὸν ἐγκέφαλον διαπορθευόμενας ἀντιλαμβάνομενος παθητικὸς λέγεται· ὡς δὲ ἐννοῶν ταύτας τὰς ἀντιλήψεις καὶ κρίνων, ἐνεργητικὸς. Καὶ παθητικὸς μὲν, ἐφ' ὧν ὑπὸ τῶν ἐκτὸς εἰς τὸ νοῆσαι ἐνάγεται ἡ ψυχή, μὴ δ' ἐκούσα πολλάκις, ἀλλ' ἐστὶν ὅτε καὶ δυσχεραίνουσα. Ἐνεργητικὸς δὲ, ἐφ' ὧν παρ' ἐαυτῆς ἡ ψυχή ἀνακαινοί καὶ διατάττει καὶ παντοίως ἀναθεωρεῖ καὶ ἀναπλάττει.

α. Περί ἀντιλήψεως:

Ἀντίληψις μὲν οὖν λέγεται ἡ νόησις ἐκεῖνη, ἣν λαμβάνει ἡ ψυχή, ὁπότε αἰσθητὸν τι διατίθῃ τι τῶν αἰσθητηρίων.

β. Περί συνειδήσεως:

Ἐπειδὴ ἡ ψυχή αἰσθανομένη ἀντιλαμβάνεται τῶν αἰσθημάτων, γινώσκει τοῦτο τε καὶ τὴν ἐαυτῆς ὑπαρξιν, πρόδηλον ὅτι ἔχει καὶ ἄλλην τινά ἰδιότητα γνωστικὴν καὶ τῶν ἐξῶ πραγμάτων καὶ ἡ ἰδιότης αὕτη καλεῖται συνείδησις· ὥστε συνείδησις ἐστὶ τρόπον τινά ἀντίληψις τῆς ἀντιλήψεως.

γ. Περί προσοχής:

Οπότεν αι αισθήσεις προσηλώνονται επ' ευθείας επί τι, και ο νους ενδιατρίβει εν αυτώ, τότε η ιδιότης αύτη του νοός λέγεται προσοχή, ώστε δύναται τις ειπείν την προσοχήν ενέργειαν είναι του νοός καθ' ην συναθροίζει εαυτήν η ψυχή προς αντίληψιν ολοκλήρου της προσβολής του σώματος.

δ. Περί σκέψεως:

Σκέψις δε εστίν εκείνη του νοός η ιδιότης καθ' ην εν συνειδήσει μεταβιβάζεται η προσοχή αφ' ενός πράγματος εις άλλο, ήτοι εις θεωρίαν εαυτής τε και των εσωτερικών διαθέσεων επιστρεφούσης της ψυχής ή εκ των έξω πραγμάτων εις εσωτερικάς ιδέας μεταφερούσης την προσοχήν· οίον· όταν προσβάλλη εις δύο ή πλείω αισθήματα σώματι λευκότητα εμφανίον και ψύχος· τούτ' έστι χιών. Ορώ μεν ουν την χιόνα αισθάνομαι του λευκού· απτόμενος δε αυτής του ψύχους· και η ιδέα της χιόνος ούτω παρίσταται μεταβιβαζομένης της προσοχής από μιάς εφ' ετέρας της χιόνος ποιότητος, ταύτην δε την ιδέαν παριστάνω απούσης της χιόνος εν τω νω, και τούτον εστίν η σκέψις.

ε. Περί μνήμης:

Μνήμη λέγεται εκείνη η ιδιότης του νοός, καθ' ην η ψυχή κατέχει και εξ υπ' αρχής έχει παρούσας τας ιδέας και εννοίας των παρεληλυθότων πραγμάτων και ανακαινίζει αυτάς. [...] Διά της μνήμης η ψυχή κατέχει την ιδέαν των απόντων, και θεωρεί ως παρούσας· τας ιδέας και εννοίας των παρεληλυθότων, και ενθυμείται, όταν επανέρχεται η αυτή προσβολή.

Θεωρίαν μεν ουν εστίν ιδιότης της ψυχής του κατέχειν την ιδέαν πράγματος απόντος.

Αναγνώρισις δε εστίν εκείνη η ιδιότης του νοός καθ' ην η ψυχή αναγνωρίζει την ανακαινισθείσαν προσβολήν ότι προσεγένετο αυτή και άλλοτε πρότερον.

Ανάμνησις εστίν ιδιότης του νοός, καθ' ην ανακαινίζονται έννοιαι και ιδέαι των παρεληλυθότων πραγμάτων χωρίς δευτέρας αυτών προσβολής προς τας αισθήσεις.

στ. Περί φαντασίας:

Φαντασίαν εστίν εκείνη της ψυχής η δύναμις, ήτις παρίστησι τας εικόνas των παρεληλυθότων πραγμάτων εναργώς πως, αλλά και συμπλέκει και συντίθεσιν αυτάς διαφόρως κατά το δοκούν.

Περί των ενεργειών της ψυχής, όσαι εξαρτώνται εκ των διανοητικών δυνάμεων:

Οπότεν η προσοχή μεταβιβάζεται από τινός εννοίας ή ιδέας εις άλλην, και παραβάλλει αυτάς, τότε γεννάται η ενέργεια ήτις λέγεται σύγκρισις. Όταν δε συγκρίνουσα τας ιδέας ή εννοίας, γινώσκει τούτων τας διαφοράς, [...] τότε γεννάται άλλη ενέργεια, ήτις καλείται γνώσις. Όταν δε διακρίνη την διαφοράν μεταξύ δύο πραγμάτων, τότε γεννάται η διάκρισις. Εκ δε της συγκρίσεως και γνώσεως ή διακρίσεως προκύπτει η κρίσις· ήτις εστίν ενέργεια της ψυχής, καθ' ην κατανεύει ή ανανεύει περί της υπάρξεως της αναφοράς δύο πραγμάτων ή διαφωνίας. [...] ποιώ κρίσιν ήτις εν μεν κατανεύσει λέγεται καταφατικήν εν δε ανανεύσει αποφατικήν.

Περί αφαιρέσεως, καθολικεύσεως, συνθέσεως και αναλύσεως των ιδεών:

Η δ' ενέργεια, δι ης κεχώρισται η μία ποιότης των λοιπών, καλείται αφαίρεσις. Εκ της ενεργείας του αφαιρείν προκύπτει και η του καθόλου ποιείν· η γαρ καθόλου και γενική ιδέα ουδέν εστίν άλλο ή αφαιρείν από πολλών ατόμων τας ποιότητας, όσαι κοινή ανήκουσιν αυτοίς και χωρίζειν αυτάς των ιδιαιτέρων και ποιείν εν άθροισμα. Σύνθεσις δε των ιδεών εστί πολλών φύσει και πράγματι κεχωρισμένων εις μίαν σύναψιν. Ανάλυσις δε των ιδεών εστί το διαχωρίζειν επ' αλλήλων τας απλουστέρας εννοίας ή ιδέας αίτινες συνελθούσαι συνέθεντο μίαν σύνθετον.

Περί βουλήσεως:

Βούλησις ἐστὶν ἐκείνη τῆς ψυχῆς ἡ δύναμις, ἣν ἔχει εἰς τὸ αἰρεῖσθαι μὲν τούτο, ἀποφεύγειν δ' ἐκεῖνο, ἢ τούτο ἐκείνου προτίθεσθαι. [...] Ἡ βούλησις αἵρεσις ἐστὶ τῆς ἡδονῆς ἢ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἀποστροφὴ τῆς ἀλγηδόνης ἢ τοῦ κακοῦ. [...] Αἱ ἡδοναὶ καὶ αἱ ἀλγηδόνες σωματικαὶ ἢ φυσικαί, ψυχικαὶ ἢ ἠθικαί. Πάν μὲν οὖν πρᾶγμα δυνάμενον ἐμποιεῖ ἡδονὴν ἢ ἀφαιρεῖν λύπην, λέγεται ἀγαθόν· πάν δε τὸ δυνάμενον ποιεῖ ἄλλος ἢ ἀφαιρεῖν ἡδονήν, ὀνομάζεται κακόν. Τα ἀγαθὰ καὶ κακὰ διακρίνονται εἰς φυσικά καὶ ἠθικά, καθάπερ καὶ αἱ ἡδοναὶ καὶ αἱ ἀλγηδόνες. Τα ἀγαθὰ χωρίζονται σὲ ἀληθὴ καὶ πραγματικά ἢ κακὰ· τα δε φαινόμενα καὶ ψευδῆ. Τὸ ἀγαθόν οὐκ ἐστὶ γενικόν ὄνομα.

[...] Ἡ θέλησις τελειοῦται, ὁπότεν τα παιδία διὰ τῆς πείρας καὶ σκέψεως διακρίνωσι τοὺς διαφόρους βαθμοὺς τῶν καλῶν ἢ κακῶν, καὶ τα ἀληθῆ τῶν φαινομένων καὶ ψευδῶν· τότε γὰρ ὁ λόγος διευθύνει τὴν θέλησιν, ὡς τις ἐστὶν ἡ κρίσις καὶ τὸ συλλογίζεσθαι, ὅπερ ἄλλως ὀνομάζεται λογικόν. [...] Ὅτε δε, ἡ θέλησις τελειοποιηθεὶ τότε ὁ λόγος καὶ τα πάθη διαμάχονται καὶ ὁ μὲν ἐπιτρέπειν ἢ ἀποτρέπειν πειράται τὴν θέλησιν ἀφ' ὧν τα πάθη προτρέπουσιν ἢ ἀποτρέπουσιν· τα δε, ὁμοίως ἐναντιοῦνται τῷ λόγῳ· ἐν τούτῳ ἐννοεῖ ἡ ψυχὴ δύναμιν τινὰ ἔχουσα εαυτὴν τοῦ ἀποσπᾶσθαι τούτο καὶ ἐκκλίνειν ἀπ' ἐκείνου κατ' ἰδίαν αἱ τῆς ἀρέσκειαν καὶ ἐτι τουναντίον ποιῆσαι. Καὶ αὐτὴν ἐστὶν ἡ δύναμις, ἥτις ὀνομάζεται αὐτεξούσιον ἢ ἐλευθερία.

Περί ἐνεργείας:

Ενέργειαν δ' ἐνταῦθα καλῶ ἐκείνην τῆς ψυχῆς τὴν δύναμιν, ἣν ἔχει εἰς τὸ ἐνεργεῖν καὶ ἐν εαυτῇ καὶ ἐκτός. [...] Ἐχει δύναμιν ἡ ψυχὴ τοῦ ἐνεργεῖν ἐν εαυτῇ, ἥτις ταυτίζεται τῇ δυνάμει τοῦ νοεῖν καὶ βούλεσθαι· ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ πρὸς τὸ εαυτῆς σῶμα ἐνεργεῖ, δήλον ὅτι καὶ ἐκτός αὐτῆς ἐνεργεῖ, καὶ διαστέλλεται κατὰ τούτο ἡ δύναμις τοῦ ἐνεργεῖν, τῆς τοῦ νοεῖν καὶ βούλεσθαι καὶ ταύτην καλεῖν κινητικὴν δύναμιν ὡς διεγείρουσαν ἐν τῷ σώματι διαφόρους κινήσεις. Τῶν δε σωματικῶν τούτων κινήσεων ας ποιεῖται ἡ ψυχὴ ἐν τῷ σώματι, αἱ μὲν εἰσὶν ἐξ ἀνάγκης, αἱ δε ἐλεύθεραι. Καὶ ἐξ ἀνάγκης μὲν εἰσὶν αἱ καλούμεναι ζωτικά, ὡς ἐκ τούτων κρεμαμένης τῆς ζωῆς· τοιαῦτα εἰσὶν ἡ συστολὴ καὶ διαστολὴ τῆς καρδίας [...] καὶ διὰ τούτο καλοῦνται ἀκούσiai, φυσικαὶ καὶ μηχανικαί. Ἐλεύθεραι δε, ὅσαι κρέμονται ἀπὸ τῆς ψήφου τῆς ψυχῆς· ὡς ὅταν κινούμεν τὴν χεῖρα, τὸν πόδα, τὸν ὦμον τοῦ σώματος καὶ τα τοιαῦτα.

Περί ἐξεως:

Ἐξίς ἐστὶν ἐνέργεια τῆς ψυχῆς ἐκ τῶν διακινητικῶν προκύπτουσα δυνάμειον, καὶ τῆς συνεχοῦς κινήσεως τῶν νευρικῶν ἰνῶν. Ὅθεν καὶ φασὶν ὅτι ἐξίς ἐστὶν ευκολία καὶ δεξιότης ἐμποιομένη τῇ ψυχῇ· ἐξ ἔθους καὶ πυκνῆς ἀσκήσεως καὶ ἐπαναλήψεως ἐπὶ τὸ ἐνεργεῖν ευμαρῶς καὶ ἀπόνως κατὰ τὰς γνωστικὰς τῶν δυνάμεων.

Περί ὕπνου καὶ ονείρων ἔνθα καὶ ὑπνολόγων καὶ ὑπνοβατῶν:

Ὅταν καταλαμβάνει ἡμᾶς ὁ ὕπνος, τότε παύεται ἡ ἐν ἡμῖν συνείδησις τῶν ἐκ τῶν ἐξωθεν προσβολῶν ἐγγινομένων αἰσθημάτων καὶ πάσα ἐκουσία κίνησις καὶ μένουσι μόναι αἱ ζωτικά. [...]. Ὑπνος ἐστὶ τῶν γνωστικῶν δυνάμεων ἡρεμία καὶ ἀνάπαυσις. [...]. Αἱ ἐν τοῖς ὕπνοις ἀνακλητικαὶ ἰδέαι: Πολλοὶ ἐν ὕπνοις καὶ διαλέγονται καὶ περιπατοῦσι κοιμώμενοί· ὧν οἱ μὲν λέγονται ὑπνολόγοι οἱ δε ὑπνοβάται.

Περί παραφροσύνης καὶ μανίας:

Παραφροσύνη δε ἐστὶν ἀσθένεια, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος ἐξω εαυτοῦ γενόμενος, λαλεῖ ἀσύμφωνα τοῖς περιεστώσι προσώποις καὶ πράγμασι. Μανία δε ἐστὶ παραφροσύνη διεξοδικωτέρα καὶ περιεστάσα εἰς ἐξίν. Ἡ γὰρ προσήλωσις τῆς προσοχῆς, εἰς ἣν διεγείρει ἡ φαντασία ἰδέαν, ἥτις ἴσταται ἐμποδῶν εἰς τὴν τῶν παρόντων γνώσιν καὶ τῶν ὄντων, ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον μανιώδη.

Ἡ καθαρὰ μεταφυσικὴ ἀσχολεῖται μετὰ τὴν α) ψυχολογία: ἡ ὁποία ἀσχολεῖται μετὰ τὴν θεωρίαν τῆς ψυχῆς καὶ ἐξετάζει τὴν φύσιν, τὰς δυνάμεις καὶ τὰς ἐνέργειαις αὐτῆς.

Ἡ ἀκόρεστος ἐπιθυμία τῆς ἀθανασίας ἐμφυτον ἐστὶ τεκμήριον τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς· τὰ δὲ ἱερὰ γράμματα, ἀθάνατον διδάσκοντα τὴν ψυχὴν καὶ θεῖον ἐμφύσημα, βεβαιοῖ τὰ λεγόμενα.

Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς

Μέρος δεύτερον

Λογικὴ Προδιοίκησις

Λογικὴν λέγομεν τὴν μέθοδον ἐκείνην ἣτις διδάσκει τὸν ἄνθρωπον τὴν μέθοδον τοῦ εὐρίσκειν καὶ ἄλλοις υποδεικνύει τὴν ἀλήθειαν. Τρία δὲ εἶδη ἀληθείας διακρίνουσιν οἱ φιλοσοφούντες· τὴν μὲν γὰρ λέγουσι μεταφυσικὴν, τὴν δὲ λογικὴν, τὴν δὲ ἠθικὴν ἀλήθειαν. Καὶ μεταφυσικὴ μὲν λέγεται, ὅταν τὸ πρᾶγμα ἔχει τὰ ἐκ φύσεως προσόντα αὐτῷ· οἷον· ἀληθὴς χρυσὸς ἢ ἀργυρὸς ἐστὶν ὁ ἔχων πάσας τὰς ἐκ φύσεως προσανηκούσας αὐτῷ ποιότητας. Λογικὴ δὲ, ὅταν αἱ ἰδέαι καὶ αἱ κρίσεις σύμφωνα ὥς τοις πράγμασι πρὸς ἀναφέρονται οἷον ὁ κύκλος ἐστὶ στρογγυλὸς λογικὸν δὲ ψεῦδος, ὅταν εἰπῶ ὁ κύκλος ἐστὶ τετράγωνος· μετὰ λόγου δηλονότι ψευδόμενος. Ἠθικὴ δὲ, ὅταν αἱ διαθέσεις τῆς ψυχῆς σύμφωνα ὥς τοις λεγομένοις· οἷον ὅταν τις εἴπῃ, ὅτι ἐπραξεν ὅπερ ταῖς ἀληθείαις ἐπραξεν· εἰ δὲ τι τουναντίον ἠθικῶς ψεύδεται, ἀρνείται γὰρ ὁ ἐπραξεν· ὁμολογεῖ οὐκ ἐπραξε.

Τῆς Λογικῆς μέρος πρῶτον

Ἀναλυτικὴ

Ἀναλυτικὴ ἐστὶ μέθοδος τοῦ διευθύνειν διανοητικῶς τὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς εἰς τὸ ὀρθῶς ἐνεργεῖν πρὸς εὕρεσιν τῆς ἀληθείας.

Τμήμα πρῶτον: περὶ ἐννοίας

Ἐννοίαν λέγω ἐνταῦθα παν ὅτι υποκειμένον ἐστὶ τοῦ νοός εἰ δὲ καὶ ἰδέαν καλῶ.

Περὶ ἀπλῶν, σύνθετων, συμπεπλεγμένων ἰδεῶν:

Ἀπλαί μὲν ἰδέαι εἰσὶν, αἱ ἐν καὶ μόνον καὶ ὁμοιόμορφον ἡμῖν παριστώσαι πρᾶγμα. Σύνθετοι δὲ ὅταν περιλαμβάνουσι πολλὰ ὁμοῦ, ας κατ' ἀφαίρεσιν νοός ἔξεστι διακρίνειν καὶ διαιρεῖν τοιαύτη ἡ τοῦ σώματος περιλαμβάνει γὰρ καὶ τὴν τῆς ἐκτάσεως τῆς στερεότητος, τοῦ σχήματος, τοῦ χρώματος κ.τ.λ.. Συμπεπλεγμένοι δὲ ἰδέαι λέγονται ὅσαι οὐκ ἐκ τῶν φύσει προσόντων ἔχουσι τὴν συμπλοκὴν, ἀλλ' ἢ τοι ἐπαλλήλῳ ἐπαναλήψει ἢ συγκρίσει ἢ περιστάσει ἢ τέχνῃ ἢ σχέσει ἢ ἐπινοίᾳ ἢ υπολήψει.

Περὶ συγκεκριμένων καὶ ἀφηρημένων ἐννοιῶν:

Συγκεκριμένοι μὲν ἰδέαι λέγονται, ὅταν αἱ ποιότητες τῶν πραγμάτων θεωρῶνται ὡς συνημμένοι αὐτῶν τοῖς υποκειμένοις· ὁπότε δὲ ἐκάστη τῶν ποιοτήτων θεωροῦνται καθ' ἑαυτάς, χωρὶς τῶν υποκειμένων τότε αἱ ἰδέαι λέγονται ἀφηρημένοι· οἷον· αἱ ἰδέαι τοῦ χρώματος καὶ τῆς οσμῆς τοῦ ρόδου λέγονται συγκεκριμένοι, θεωρούμενοι ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ρόδου· ἀφηρημένοι δὲ, ὅταν θεωρῶνται κατὰ μέρος ἐκτός τοῦ ρόδου, ὡς καθ' ἑαυτάς υφιστάμενας.

Περὶ ἀτομικῶν καὶ καθόλου ἰδεῶν:

Τῇ δὲ συνεχῇ παρατηρήσει ἐπειδὴ εὐρίσκομεν πολλὰ τῶν ἀτομικῶν τὰς αὐτὰς ιδιότητας ἔχοντα· ἀναπλάττομεν ἐκ τούτων ἓν ἄθροισμα καὶ αὐταὶ εἰσὶν αἱ καθόλου ἰδέαι· οἷον· ἐκ τῆς καθ' ἑκάστα δρυός, αἰγείρου, πελαίας καὶ τάλλα γίνονται αἱ καθ' ὅλου ἰδέαι. Καὶ ἐπειδὴ ταῦτα ἔχουσιν ὁμοιότητας, στέλεχος, κλάδους, φύλλα κ.τ.λ. σχηματίζομεν κοινὴν ἰδέαν καθολικωτέραν τὴν τοῦ δένδρου.

Περὶ βάθους καὶ πλάτους ἐννοιῶν:

Ἐν ταῖς καθόλου ἐννοίαις θεωρεῖται βάθος καὶ πλάτος. Καὶ βάθος μὲν λέγεται ἐννοίας, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπλουστέρων ἰδεῶν, ὅσαι ἐν αὐτῇ περιέχονται. Πλάτος δὲ, ὁ ἀριθμὸς τῶν πραγμάτων, οἱς ἐφαρμόζεσθαι, δύναται τῶν ἰδεῶν ἐκάστη· οἷον· ἐπὶ τῆς καθόλου ἰδέας ἄνθρωπος, βάθος μὲν ἐστὶ τὸ λογικὸν εἶναι· πλάτος δὲ τὸ ἐπὶ πάντας κατὰ μέρος τοὺς ἀνθρώπους νοεῖσθαι.

Περί διακεκριμένων και συγκεχυμένων ιδεών:

Διακεκριμένας εννοίας ονομάζομεν, εν οίς διακρίνεται τις διαφορά, διαστέλλουσα αυτάς των άλλων εννοιών. Συγκεχυμένα δε, ένθα ουχ ευρίσκεται τοιαύτη διαφορά· οίον· του τριγώνου διαφορά διακρίνουσα εστί το τρεις γωνίας και τρεις πλευρές έχειν.

Περί πλήρων και ελλειπών εννοιών:

Πλήρεις μεν ιδέας λέγονται όταν παριστώσιν ολοσχερή τα αρχέτυπα προς α αναφέρονται. Ελλειπείς δε, όταν μέρη αυτών παριστώσι τινά· οίον· πλήρη ιδέαν του χρυσού έχομεν, όταν γνωρίζωμεν εντελώς απάσας αυτού τας ποιότητας τας ανακαλυφθείσαι μέχρι τούδε· όταν δε τινάς τούτων γινώσκωμεν, ελλειπής εστί η ιδέα.

Περί ολοσχερών και μη εννοιών:

Ολοσχερείς μεν έννοιαι λέγονται όταν γινώσκων πάντα τα διαστέλλοντα των άλλων χαρακτηριστικών, και αυτών των χαρακτηριστικών ωσαύτως. Μη ολοσχερείς, όταν αι των χαρακτηριστικών ιδιότητες ου διακρίνονται.

Μέρος Δεύτερον: Περί κρίσεως:

Κρίσις εστί ενεργεια της ψυχής δυοίν ιδεών συναπτική ή διαστατική.

Περί αναπτύξεως εννοιών:

Ανάπτυξις δε των εννοιών εστί ήτοι απαρίθμησις των απλών ιδεών, εξ ων τις σύνθετος σύγκειται· οίον· άνθρωπος εστί ζών λογικόν νου και επιστήμης δεκτικόν· ένθα το ζών, λογικόν, δεκτικόν νου και επιστήμης, εισίν ιδέαι, εξ ων σύγκειται η ιδέα άνθρωπος.

Τμήμα Τρίτον: Περί διανοίας:

Διάνοια εισίν ουδέν άλλο ή η τοιαύτη τάξις των κρίσεων που φυλάττεται εν ταις αποδείξεσι. Εν τη διανοία, πασών των ψυχικών δυνάμεων η συνδρομή αναγκαία, αλλά και των λοιπών ενεργειών η ακρίβεια.

Της λογικής μέρος δεύτερον: Διαλεκτικήν:

Διαλεκτική λέγεται το διά σημείων προφορικού λόγου προβάλλειν και άλλοις υποδεικνύναι την ευρεθείσαν ενδιαθέτως αλήθειαν. Διευθύνει γαρ το διαλέγεσθαι τον προφορικόν λόγον εις μετάδοσιν της αληθείας ο δε προφορικός λόγος το σημείον εστί ενδιαθέτων νοημάτων.

Τμήμα Πρώτον: Περί σημείων εννοιών και περί όρων:

Όρος λέγεται φωνή έναρθρος κατά συνθήκην λαμβανομένη ως σημείον εξηγητικών των εννοιών ή ιδεών. Α γαρ η ψυχή αντιλαμβάνεται και διά της φαντασίας αναπλάττει ενδομύχως, ταύτα η έναρθρος φωνή, λαμβανομένη ως σημείον εκάστου τούτων, εξαγγέλλει και εξηγείται, υποδεικνύουσα τε και προβάλλουσα τοις άλλοις.

Περί των όρων θεωρουμένων ως μερών του προφορικού λόγου. Μέρη δε του προφορικού λόγου εισίν: Άρθρον, όνομα, αντωνυμίαν, ρήμα, μετοχήν, πρόθεσιν, επίρρημα και σύνδεσμον.

Περί των όρων σημαντικών των εννοιών ή ιδεών:

Οι όροι ως μέρη θεωρούμενοι του λόγου έχουσιν· ως δε σημαντικοί των εννοιών ή ιδεών διαιρούνται πως κατά ταύτας και οι μεν αυτών εισίν: Ατομικοί, οι δε καθόλου και οι μεν συγκεκριμένοι, οι δε αφηρημένοι και οι μεν φυσικοί, οι δε μεταφυσικοί και οι μεν θετικοί, οι δε στερητικοί και οι μεν απλοί, οι δε συμπεπλεγμένοι και οι μεν κύριοι, οι δε μεταφορικοί και οι μεν μονόσημοι, οι δε ομώνυμοι και οι μεν σαφείς, οι δε ασαφείς και οι μεν ορισμένοι, οι δε αόριστοι και οι μεν σημαντικοί, οι δε άσημοι και οι μεν συνώνυμοι, οι δε ετερόνυμοι. Των δε καθόλου όρων οι μεν εισί γενικοί, οι δε ειδικοί και γενικοί μεν εισίν, όσοι καθόλου τι σημαίνουνσι, κατά πλειόνων λεγόμενον και τούτων καθόλου· οίον· ουσίαν έμψυχον ζών [...]. Ειδικοί δε όσοι καθόλου τι σημαίνουνσι, κατά πλειόνων λεγόμενον, κατά μέρος και ατομικώς· οίον· άνθρωπος, ίππος κατά γαρ των καθέκαστα ανθρώπων και ίππων λέγονται.

Περί των κατηγοριών του Αριστοτέλη:

Των όντων τα μεν καθεαυτά έχουνσι το είναι μηδενός ετέρου προς σύστασιν δεόμενα· λέγονται ουσίαι· τα δε καθεαυτά μεν υφίστασθαι ουκ έχουνσι εν δε ταις ουσίαις ευ θεωρούνται και ονομάζονται συμβεβηκότα. Και το συμβεβηκός καλείται ποιόν, ποσόν, προς τι, πού, πότε [...].

Οι όροι, επειδή εν τω σημαίνουν εν τω λόγω και διαφόρως λαμβάνονται, [...] οι τρόποι λήψεως εισί δε ούτοι: Υπόθεσις, στάσις, έκτασις, συστολή, μείωσις, αλλοτρίωσις και ονομασία.

Τμήμα Δεύτερον: Περί σημείων των κρίσεων ή περί ερμηνείας της προτάσεως:

Πας λόγος ως μεν ερμηνεύων την ενδιάθετον της ψυχής κρίσιν, λέγεται ερμηνεία· ως δε προτεινόμενον εν ταις αποδείξεσι λέγεται πρότασις· ως δε καταφάσκων τι κατά τινός ή αποφάσκων τι από τινός ονομάζεται απόφανσις γενικώ νόματι.

Τμήμα τρίτον: Περί της διανοίας ή περί επιχειρήματος:

Όταν κατά σειράν παραλαμβάνονται τινές προτάσεις προς απόδειξιν τινός προκειμένου, τότε το μεν προκείμενον λέγεται πρόβλημα, αι δε προς απόδειξιν προτάσεις επιχείρησις ή απόδειξις· οίον· η αργία εστί φευκτέα, διότι εστί βλαβερά και το βλαβερόν εστί φευκτέον. Συλλογισμός τοίνυν εστί επιχείρημα εκ τριών προτάσεων συγκροτούμενον, ούτω διατεθειμένων, ώστε εκ των δυοίν πρώτων αναγκαίως συνάγεσθαι την τρίτην· οίον·

Πάσα ουσία νοερά εστί απλή·

Η ψυχή εστί ουσία νοητική·

Άρα η ψυχή εστί απλή.

Αι δύο πρώται προτάσεις προτίθενται και η τρίτη έπεται αναγκαίως. Οι συλλογισμοί είναι υποθετικοί, συμπλεκτικοί ή διαζευκτικοί.

Ενθύμημα μεν ουν εστί συλλογισμός εν ω παρασιωπάται των δυοίν προκειμένων η μία πρότασις· ήτοι η μείζων· οίον· η ψυχή εστί απλή, άρα και άφθαρτος, ένθα υπονοείται ότι παν το απλούν άφθαρτον.

Σόφισμα λέγεται επιχείρησις ψευδής προς εξαπάτην γινομένη σχήμα έχουσαν αληθείας.

Παραλογισμός λέγεται όταν ο συλλογισμός παραβαίνει τους κανόνες των συλλογισμών και η μεν παράβασις αύτη γίνεται εξ αγνοίας, λανθάνουσα, ει δε εκουσίως και εκ κακοηθείας, σόφισμα εστί τε και λέγεται. Το σόφισμα διακρίνεται στο παρά δε την λέξιν σόφισμα, όταν μιάς ούσης της λέξεως, εν υπολαμβάνεται είναι και το επ' αυτής δηλούμενον. Γίνεται δε τριχώς: α. εκ της ομωνυμίας των λέξεων, β. παρά την αμφιβολίαν του λόγου, γ. παρά την σύνθεσιν ή διαίρεσιν.

Παρά δε τα πράγματα σοφίσματα λέγονται όσα εξ αυτών ήρτηται των πραγμάτων. Τούτων δε είδη: α) παρά την άγνοιαν του ελέγχου, όταν μεταποιείται η φύσις του ζητήματος β) παρά την ψευδή υπόθεσιν, γ) παρά το εν αρχής αιτείσθαι, όταν η απόδειξις ερείδεται επί τινός αξιώματος αποδείξεως χρήζοντος, δ) η διάδοχος δείξις, όταν το πρώτον δείκνυται διά του δευτέρου και το δεύτερον διά του πρώτου, παρά το μη αίτιον ως αίτιον λαμβάνειν, ε) το παρά την ατελή εξαρίθμησιν, ζ) το παρά το συμβεβηκός, όταν θεωρείται ως αναγκαίον αποτέλεσμα το μη άλλο· οίον· το ξανθόν εστί χρώμα, το μέλι εστί ξανθόν, άρα το μέλι εστί χρώμα, η) το κατά τι και απλώς, όταν συμπεραίνει τις περί του όλου κατά τινά μέρη εστί αληθινόν· οίον· ο Αιθίωψ εστί λευκός κατά τους οδόντας, άρα εστί λευκός, θ) το παρά το απλώς και κατά τι, όταν αποδίδωται απλώς το κατά τι ανήκον τινί· οίον· ο Αιθίωψ εστί λευκός, επειδή έχει λευκούς τους οδόντας, ι) το παρά το δυνάμει και ενεργεία, όταν συμπεραίνεται από του δυνατού το ον· οίον· το δείνα εστί δυνατόν άρα εστί και ον, ια) το παρά το επόμενον τω ελέγχω, όταν τις είηται αντιστρέφειν το επόμενον τω ηγουμένω το δε ουκ αντιστρέφει ταις αληθείαις· οίον·

ο νύκτωρ πλανώμενος εστί κλέπτης

οι φρουροί νύκτωρ πλανώνται
άρα οι φρουροί εισί κλέπται,

ιβ) το παρά τα πολλά ερωτήματα εν ποιείν, όταν προς πολλά ερωτήματα μία γίγνηται απάντησις· οίον· πότερον το μέλι και η χολή γλυκεία; Αλλά μη το μέλι γλυκύ· άρα και η χολή· ένθα διαιρείν χρη· το μεν γαρ εστί γλυκό, η δε πικρά.

Της Λογικής μέρος τρίτον: Περί Μεθόδου

Μέθοδος επί του παρόντος ονομάζεται η τινός εύθετος και μετά λόγου διάταξις εν ταις μελέταις μάλιστα γινομένη εν αις και τα απλούστερα και τα συνθετότερα ου διατιθέναι αναγκαίον προς ευχερή κατάληψιν. Η μέθοδος διακρίνεται σε απλή, μικτή, η μέθοδος διδασκαλίας και η μέθοδος του διαλέγεσθαι.

Τμήμα πρώτον: Περί απλής Μεθόδου:

Απλήν καλώ την περί ορισμού, διαιρέσεως, προτάσεων και των αποδείξεων τούτων την θεωρίαν ποιουμένην.

Περί ορισμού:

Ορισμός εστί σύντομος διασάφησις του οριστού, τούτ' έστι λόγος σύντομος διά σαφεστέρων περί του πράγματος των όρων αναπτύσσων το οριστόν. Και εάν μεν αναπτύξει πρόκειται την του πράγματος σημασίαν, ει σημαίνει ο όρος, τότε ο ορισμός λέγεται πραγματώδης· οίον· φιλοσοφία εστί γνώσις των όντων ή όντα εστί· εάν δε το του ονόματος έτυμον, τότε λέγεται ονοματώδης· οίον· φιλοσοφία εστί φιλοσοφίας.

Περί διαιρέσεως:

Διαιρέσις εστί διανομή του έχοντος μέρη εις αυτά ταύτα. Το γαρ μέρη έχον διαιρούμενον εις αυτά, παρέχει σαφή και διακεκριμένην ιδέαν και αυτού και των εαυτού μερών. Και η μεν πρώτη κατανομή του όλου λέγεται διαιρέσις, η δε του αυτού όλου κατά διάφορον τρόπον διαιρέσις, επιδιαιρέσις καλείται, η δε του ενός μέρους εις μερικότερα διαιρέσις, υποδιαιρέσις ονομάζεται· οίον· ο άνθρωπος διαιρείται εις άρσεν και θήλυ: διαιρέσις, ο άνθρωπος διαιρείται εις συντεόν και ασύντεον: επιδιαιρέσις, ο ανήρ διαιρείται εις πολεμικόν και απόλεμον: υποδιαιρέσις.

Περί Προτάσεων:

Των προτάσεων αι μεν εισίν αξιώματα, αι δε αιτήματα, αι δε θεωρήματα, αι δε προβλήματα, αι δε λήμματα, και δε εκ τούτων πορίσματα ων εκάστη ιδίους έχει κανόνας και μέθοδον.

Περί αποδείξεων:

Διτώς δε των προτάσεων αι αποδείξεις γίνονται άμεσοι και έμμεσοι. Και άμεσοι μεν εισίν, όταν αποδίδονται δι ους έκαστον τοιούτον έστι· οίον· καταφάσκειται και αι τοιαύται αποδείξεις λέγονται επαγωγικά και κατ' επαγωγήν.

Τμήμα Δεύτερον: Περί Μεθόδου της Διδασκαλίας

Μέθοδον διδασκαλίας καλώ η χρώμεθα διδάσκοντες, ήτοι λέγοντες ή συγγράφοντες. Δύο δε εισίν αι μέθοδοι, δι ων αν τις διδάξειεν· ή γαρ άρχεται από των καθόλου και απλούστερων και κάτεισιν επί τα μερικά και συνθετότερα και η μέθοδος λέγεται συνθετική ή από των μερικών και συνθέτων και προβαίνει επί τα καθόλου και απλά και η μέθοδος καλείται αναλυτική.

Τμήμα Τρίτον: Περί μεθόδου του Διαλέγεσθαι:

Μέθοδον του διαλέγεσθαι καλώ τον τρόπον της διαλέξεως, ω οφείλουσι χρήσθαι οι συνδιαλεγόμενοι προς εύρεσιν της αληθείας.

Λογικήν λέγομεν την μέθοδον εκείνην ήτις διδάσκει τον άνθρωπον την μέθοδον του ευρίσκειν και άλλοις υποδεικνύει την αλήθειαν. Τρία δε αληθείας διακρίνουσιν οι φιλοσοφούντες· την μεν γαρ λέγουσι μεταφυσικήν, την δε λογικήν, την δε ηθικήν αλήθειαν.

Αναλυτική εστί μέθοδος του διευθύνειν διανοητικώς τας δυνάμεις της ψυχής εις το ορθώς ενεργείν προς εύρεσιν της αληθείας.

Ἐννοίαν λέγω ἐνταύθα παν ὅτι υποκείμενον ἐστί τοῦ νοός εἰ δὲ καὶ ἰδέαν καλῶ.

Πλήρεις μὲν ἰδέας λέγονται ὅταν παριστώσιν ολοσχερῇ τὰ ἀρχέτυπα πρὸς α ἀναφέρονται.

Διαλεκτικῇ λέγεται τὸ διὰ σημείων προφορικοῦ λόγου προβάλλειν καὶ ἄλλοις υποδεικνύναι τὴν εὐρεθείσαν ἐνδιαθέτως ἀλήθειαν. Διευθύνει γὰρ τὸ διαλέγεσθαι τὸν προφορικὸν λόγον εἰς μετάδοσιν τῆς ἀληθείας ὁ δὲ προφορικὸς λόγος τὸ σημεῖον ἐστὶν ἐνδιαθέτων νοημάτων.

Στοιχείων τῆς Μεταφυσικῆς: Μέρους Δεύτερον: Οντολογία

Οντολογία λέγεται ἡ περὶ τῶν καθόλου ιδιοτήτων τῶν ὄντων θεωρία. Ἡ ὀντολογία ἐστὶ γενικὴ τὶς πράγματα περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἰδεῶν καὶ ἐννοιῶν. Καὶ ἐπειδὴ αὗται στρέφονται περὶ τὰς οὐσίας καὶ τὰς ποιότητας καὶ τὰς ἀναφορὰς αὐτῶν, διαιρεθῆτω ἡμῖν ἡ πραγματικότητα εἰς δύο ὧν τὸ μὲν πρῶτον περιέχεται τὸν τρόπον καθ' ὃν κτῶμεθα τὰς ἐννοίας ὡς πρὸς τὴν φύσιν καὶ ποιότητα τῶν σωματικῶν ὄντων καὶ καλεῖσθω φυσικὴ ὀντολογία· τὸ δὲ δεύτερον τὸν τρόπον καθ' ὃν κτῶμεθα τὰς ἐννοίας τῶν διαφορῶν ἀναφορῶν τῶν σωματικῶν ποιότητων καὶ ονομασθῆτω ἀναφορικὴ ὀντολογία.

Τμήμα Πρῶτον: Περί Φυσικῆς Οντολογίας:

Περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἰδεῶν καὶ ἐννοιῶν ὡς πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὰς ποιότητας τῶν σωματικῶν ὄντων.

Φυσικὴν ὀντολογίαν καλῶ ἐκείνην τὴν θεωρίαν τῶν ὄντων καθ' ἣν ἐξετάζεται ἡ φύσις καὶ αἱ ποιότητες τῶν σωματικῶν ὄντων, δηλαδὴ ὅπως κτῶμεθα τὰς ἰδέας καὶ ἐννοίας τῶν σωματικῶν ὄντων. Οὐδεὶς ἐστὶ τῶν ἀπάντων ὅς τις μὴ ὁμολογεῖ ὅτι εἰς τὸ κτήσασθαι τὰς τῶν σωματικῶν ὄντων ἰδέας ἢ ἐννοίας μόνον μέσον εἰσὶ τὰ αἰσθήματα· ὅπως μέντοι ἡ ψυχὴ διὰ τῶν αἰσθημάτων γινώσκει τὴν ὑπαρξίν τῶν σωμάτων καὶ τὰς ποιότητας αὐτῶν.

Τμήμα Δεύτερον: Περί Σχετικῆς ἢ Ἀναφορικῆς Οντολογίας:

Περὶ τῶν Σχέσεων ὡς πρὸς ἀλλήλα ἔχουσι τὰ ὄντα:

Ἀναφορικὴν ἢ Σχετικὴν Οντολογία καλῶ τὴν περὶ τῶν ἀναφορῶν καὶ σχέσεων τῶν ἐν τοῖς οὐσι θεωρίαν. Τὰ γὰρ ὄντα υφίστανται καθ' ἑαυτά, ἔχουσι δὲ καὶ τινὰς πρὸς ἀλλήλα ἀναφορές. Τῶν ἀναφορῶν τούτων τὰ εἶδη ἐπτά: α. τῆς ταυτότητος ἢ ἐτερότητος, β. τῆς ὁμοιότητος ἢ ἀνομοιότητος, γ. τοῦ πλησίον ἢ πόρρω κατὰ τόπον ἢ κατὰ χρόνον, δ. τοῦ μεγέθους, ἢτοι κατ' ἑκτάσιν ἢ κατ' ἀριθμόν, ε. τῆς συγγενείας ἢ ἐναντιότητος, στ. τοῦ αἰτίου ἢ ἀποτελέσματος, ζ. τῆς υποχρέωσης ἢ ἐξαρτήσεως»²⁷⁷³.

2. Πρωτότυπος Κώδικας 1954: Στέφανος Κομνητάς, «Ρητορικὴ»

«Ρητορικὴ εἶναι ἡ λεκτικὴ τέχνη τοῦ πιθανοῦ λόγου, διδακτικὴ ἐν πράγμασι πολιτικοῖς»²⁷⁷⁴, «ἐνὼ τὸ ἔργο τοῦ ρήτορα εἶναι τὸ ἐπίστασθαι περὶ ἐκάστου τῶν προβληθέντων πιστωτικῶς λέγειν»²⁷⁷⁵. «Ἡ χρησιμότητά τῆς εἶναι ἀναγκαιότατη στὸν κοινωνικὸ βίον, διότι ἐξετάζει τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἀδίκον, τὸ καλὸ καὶ τὸ φαῦλον [...]»²⁷⁷⁶.

«Τούτο γὰρ διὰ πολλῶν ἀποδείξεων κατ' αὐξήσιν ἐν τάξει τινὶ ἐξεταζόμενον, καὶ ἀποδεικνύμενον πιθανῶς λέγεται λόγος Ρητορικὸς»²⁷⁷⁷. «Τὰ εἶδη τῆς Ρητορικῆς εἶναι τρία: τὸ Ἐπιδεικτικόν, τὸ Συμβουλευτικόν καὶ τὸ Δικανικόν καὶ τὰ μέρη τῆς εἶναι πέντε: τὸ ζήτημα ἢ στάσις, τὸ ἐπιχείρημα, ἡ διάθεσις, ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ ὑπόκρισις»²⁷⁷⁸.

«Πρῶτον μέρος: Περί στάσεων: Παν ἐκεῖνο περὶ οὗ γίνεται ἐξέτασις τε καὶ ἀμφισβήτησις λέγεται ζήτημα»²⁷⁷⁹. «Πρῶτον τμήμα τοῦ πρώτου μέρους: τὰ εἶδη τοῦ

²⁷⁷³Κομνητάς, *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, Κώδικας 1947, ..., ὁ. π., φφ. 1-81.

²⁷⁷⁴Στέφανος Κομνητάς, *Ρητορικὴ*, Κώδικας 1954, Εθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ελλάδος, φ. 1.

²⁷⁷⁵Ο. π., φ. 2.

²⁷⁷⁶Ο. π., φ. 2.

²⁷⁷⁷Ο. π., φ. 2.

²⁷⁷⁸Ο. π., φ. 2.

²⁷⁷⁹Ο. π., φ. 3.

στοχασμού είναι ο απλός, ο διπλός και ο απογνώμης»²⁷⁸⁰. «Τα κεφάλαια του στοχασμού είναι εννέα: το παραγραφικόν, των ελέγχων απαίτησις, η βούλησις, η δύναμις, τα απ' αρχής άχρι τέλους, η αντίληψις, η μετάληψις, η μετάθεσις της αιτίας και η πιθανή απολογία»²⁷⁸¹. «Δεύτερο τμήμα: περί όρου, των ειδών του όρου, που είναι ο απλός και ο διπλός»²⁷⁸². «Τα κεφάλαια του όρου είναι η προβολή, ο όρος, ο ανθορμισμός, ο συλλογισμός, η γνώμη νομοθέτου, η πηλικότης, προς τι, η αντίθεσις, η μετάληψις, η αντίληψις, η ποιότης προσώπου και η γνώμη. Τρίτο τμήμα: περί των λογικών στάσεων, όπου τα είδη τους είναι τρία: η αντίληψις, η αντίθεσις, η πραγματική και τα κεφάλαιά τους»²⁷⁸³.

«Τέταρτο κεφάλαιο: περί νομικών στάσεων, που διακρίνονται στις εξής κατηγορίες: περί ρητού και διανοίας, στον συλλογισμό, την αντινομία και την αμφιβολία»²⁷⁸⁴. «Πέμπτο κεφάλαιο: Περί μεταλήψεως, όταν η ζήτησις, η περί του ου δει τον αγώνα εισελθείν και χωρίζεται σε έγγραφη και άγραφη»²⁷⁸⁵.

«Δεύτερο μέρος της Ρητορικής: χωρίζεται σε τέσσερα τμήματα: Περί επιχειρημάτων ή περί αποδείξεως. Το πρώτο τμήμα του περιλαμβάνει τα είδη των επιχειρημάτων: συλλογισμός, ενθύμημα, επαγωγή, παράδειγμα, Σωρείτης (έφοδος συλλογιστική εκ προτάσεων πλειόνων ούτω διατεταγμένων, ώστε κατά κρίκους συνέχεσθαι αλλήλας μέχρι αποδοθή το ζητούμενον) και δίλημμα»²⁷⁸⁶. «Στο δεύτερο τμήμα περί των κοινών τόπων αφ' ων λαμβάνονται τα επιχειρήματα, οι οποίοι διακρίνονται σε έντεχνους ή εσωτερικούς ή άτεχνους-εξωτερικούς»²⁷⁸⁷. «Το τρίτο τμήμα περί αυξήσεως των επιχειρημάτων. Οι τόποι της αυξήσεως είναι η αύξησις, η σύγκρισις, ο διαλογισμός, η συνάθροισις, το αντίθετον»²⁷⁸⁸. «Το τέταρτο τμήμα: Περί του τέλους των επιχειρημάτων χωρίζεται στα κεφάλαια: Περί του τρόπου των λεγομένων, περί του ήθους, περί κινήσεως των παθών»²⁷⁸⁹.

«Τρίτο μέρος της Ρητορικής»²⁷⁹⁰ «Περί διαθέσεως ή περί τάξεως των του ρητορικού λόγου μερών. Χωρίζεται στο πρώτο τμήμα, Περί προοιμίου»²⁷⁹¹, «στο δεύτερο τμήμα, Περί Διηγήσεως»²⁷⁹², «στο τρίτο τμήμα, Περί προθέσεως»²⁷⁹³, «στο τέταρτο τμήμα, Περί πίστεων»²⁷⁹⁴ «και στο πέμπτο τμήμα, Περί επιλόγου»²⁷⁹⁵.

«Τέταρτο μέρος της Ρητορικής»²⁷⁹⁶: «Περί Ερμηνείας ή περί του όπως εξαγγέλλειν δει τα ευρεθέντα και διακρίνονται σε τέσσερα τμήματα: στο πρώτο τμήμα, Περί τροπής»²⁷⁹⁷, «στο δεύτερο τμήμα, Περί σχημάτων του λόγου»²⁷⁹⁸, «στο τρίτο τμήμα, Περί Συνθέσεως»²⁷⁹⁹ «και στο τέταρτο τμήμα, Περί χαρακτήρος του λόγου»²⁸⁰⁰.

²⁷⁸⁰Ο. π., φ. 5.

²⁷⁸¹Ο. π., φφ. 4-8.

²⁷⁸²Ο. π., φφ. 8-12.

²⁷⁸³Ο. π., φφ. 12-19.

²⁷⁸⁴Ο. π., φφ. 23-25.

²⁷⁸⁵Ο. π., φφ. 19-23.

²⁷⁸⁶Ο. π., φφ. 25-29.

²⁷⁸⁷Ο. π., φφ. 29-34.

²⁷⁸⁸Ο. π., φφ. 34-36.

²⁷⁸⁹Ο. π., φφ. 36-38.

²⁷⁹⁰Ο. π., φφ. 38-49.

²⁷⁹¹Ο. π., φφ. 39-42.

²⁷⁹²Ο. π., φφ. 42-45.

²⁷⁹³Ο. π., φφ. 45-46.

²⁷⁹⁴Ο. π., φφ. 46-48.

²⁷⁹⁵Ο. π., φφ. 48-49.

²⁷⁹⁶Ο. π., φφ. 49-68.

²⁷⁹⁷Ο. π., φφ. 49-52.

²⁷⁹⁸Ο. π., φφ. 52-59.

²⁷⁹⁹Ο. π., φφ. 59-64.

²⁸⁰⁰Ο. π., φφ. 64-68.

«Το πέμπτο μέρος της Ρητορικής: Περί Υποκρίσεως ή περί του όπως μιμητικώς απαγγέλλειν δει τα λεγόμενα. Παν μέτρον άριστον· καν ταις χειρονομίαις ουν, και εν τη απαγγελία φευκτέον τας υπερβολάς και τας αμετρίας· και μήτε στεντορείαις χρηστέον φωναίς· μήτε πατάσσοντας τας χείρας παρά το δέον· ίνα μη εις θεατρικήν καταντώντες υπερβολήν [...]»²⁸⁰¹.

3. Πρωτότυπος Κώδικας 1955: «Διάλογος περί πολιτείας ή ήτις αν πόλις προς ευδαιμονίαν ανθρώποις βελτίων είη»

«Η δικαιοσύνη είναι ο συνεκτικός δεσμός, που συνέχει κάθε πόλη, κάθε ομάδα και κάθε άτομο και οι δίκαιοι είναι σοφότεροι, καλύτεροι και ικανότεροι»²⁸⁰².

«Οι φιλόσοφοι που διαθέτουν σωφροσύνη, δικαιοσύνη και ανδρεία πρέπει να αναλάβουν τη διακυβέρνηση της πόλης»²⁸⁰³.

«Η ιδεώδης πολιτεία απαιτεί τη στήριξη σε τέσσερις θεμελιώδεις αρετές. Πρέπει να είναι σοφή, επειδή οι άρχοντές της, οι φιλόσοφοι - βασιλείς είναι σοφοί και πρέπει να την καθοδηγούν προς το Αγαθό. Πρέπει να είναι ανδρεία, επειδή οι φύλακες - επίκουροι πρέπει να είναι ανδρείοι, για να μπορούν να υπερασπισθούν αφενός την εδαφική της ακεραιότητα και αφετέρου τις αξίες που προβάλλει το εκπαιδευτικό της σύστημα. Πρέπει να κοσμεύεται από σωφροσύνη, που πρέπει να διέπει εκάστης τέχνης τους δαήμονες, των ανθρώπων, δηλαδή του τάγματος της τέχνης»²⁸⁰⁴. «Απαραίτητο είναι να βασιλεύει η αρμονία, που προκύπτει από την συμμόρφωση των δημιουργών (εκάστης τέχνης τους δαήμονες, τους ανθρώπους του τάγματος της τέχνης)»²⁸⁰⁵.

«Η ευνομία και η ευνομούμενη πόλη οδηγεί στον μακάριο και ευδαίμονα βίο, στη γενική ελευθερία του έθνους, στην πολιτική ασφάλεια και στην ελευθερία των φρονημάτων»²⁸⁰⁶.

«Οι νόμοι τίθενται για να χαλιναγωγούν τα εκ των παθών ορμήματα των ανθρώπων»²⁸⁰⁷. «Οι νόμοι το ίσον πάσι νέμοντες»²⁸⁰⁸. «Πάντες γαρ εν τη Ελληνική αρχή και άρχοντες και αρχόμενοι και αυτός ο ηγεμών ο πρώτιστος πάντων, έσονται υπό κοινούς τινάς νόμους, το ίσον νέμονται και ουδείς αν εξαιρεθείη τούτων, άνθρωπος ων»²⁸⁰⁹.

«Το κάκιστο θηρίο του οθωμανισμού αφανίζει την πατρίδα, γι' αυτό κι ο Θεός έγενψε από πάνω, στην καρδιά του κραταιότατου βασιλιά, να σκοτώσει το θηρίο, γιατί φθείρεται το ανθρώπινο γένος. Για την εξολόθρευση αυτού του θηρίου εύχονται ολόψυχα, όλοι οι Έλληνες, αφού έπαθαν πολλά δεινά από αυτό, καθώς οι Οθωμανοί έπραξαν μεγάλα ανοσιουργήματα»²⁸¹⁰.

«Κανείς από τους Έλληνες, μέχρι τότε δεν είχε μελετήσει το πολιτικό σύστημα των ευρωπαϊκών εθνών και περί του θέματος, ο καθένας είκαζε κατά τη ιδία του διάθεση»²⁸¹¹.

«Η παιδεία, αυτό το άριστο αγαθό, στις μεγαλουπόλεις της Ελλάδας, καταπολεμούνταν και καταπολεμείται από τους προύχοντες, διά φθόνου. Αυτοί, με την αμάθειά τους ανέδειξαν τους εαυτούς τους, αυτόσοφους φιλόσοφους και είναι μέγιστοι εχθροί του καλού της ελληνικής παιδείας, θεωρώντας την εμπόδιο για την πρόοδο του έθνους. Και στην Κωνσταντινούπολη, όπου ήταν η κατοικία των Μουσών, εκεί δεν

²⁸⁰¹Ο. π., φφ. 68-69.

²⁸⁰²Κομμητάς, «Διάλογος περί Πολιτείας ...», ό. π., φφ. 34-35.

²⁸⁰³Ο. π., φφ. 6-10.

²⁸⁰⁴Ο. π., φ. 43.

²⁸⁰⁵Ο. π., φ. 43.

²⁸⁰⁶Ο. π., φ. 3.

²⁸⁰⁷Ο. π., φ. 6.

²⁸⁰⁸Ο. π., φ. 9.

²⁸⁰⁹Ο. π., φ. 10.

²⁸¹⁰Ο. π., φ. 1.

²⁸¹¹Ο. π., φ. 3.

μπορείς, να δεις σχολείο, άξιο αυτού του ονόματος. Οι προύχοντες της Κωνσταντινούπολης γίνονται εμπόδιο της άσκησης της ελληνικής παιδείας»²⁸¹².

«Οι προύχοντες είναι εχθροί των Ελλήνων και καθάρματα βδελυρά και αποτρόπαια, αποβλητέοι, κακοί, οι οποίοι δεν πρέπει να θεωρούνται καν Έλληνες και αν κάποτε στην Ελλάδα πραγματοποιηθεί το αγαθό, από ολόκληρο το έθνος πρέπει να πεμφθούν στον όλεθρο»²⁸¹³.

«Ο αιρεσιάρχης, (Κοραής), είναι άνθρωπος αλαζόνας και δεν τον ενδιαφέρει, αν γίνει φθορά σε όλο το έθνος, τη φθορά αυτή, τη θεωρεί ως δική του δόξα και οι δοξασίες του θα φθείρουν όλη την Ελληνική παιδεία»²⁸¹⁴. «Το γνωρίζουν οι πάντες, αλλά και την ανάγκη βλέποντες του πράγματος, ελπίζουν ότι θα συμφρονήσει ο άνθρωπος και θα επιλέξει το βέλτιον, αντί της δικής του ισχυρογνωμίας, καθώς φανερά, χωρίς αιδώ και αισχύνη είναι εχθρός ολόκληρου του έθνους»²⁸¹⁵. «Να αλλάξει εκ συμφρονήσεως και θα είναι σ' αυτόν μέγιστη, η δόξα, όπως και θα είναι μέγιστη αδοξία, η προστριβή, εξαιτίας της ισχυρογνωμίας και το μνημόσυνο αυτού από τους μεταγενέστερους Έλληνες, θα είναι τέτοιο που δίδεται στους προδότες και στον Ιούδα»²⁸¹⁶.

«Οι Έλληνες πρέπει να έχουν άποψη, επειδή και εφημερίδες διαβάζουν και γράμματα λαμβάνουν, εμπορευόμενοι, από διάφορα μέρη της Ευρώπης, ότι μπορούν, να εκφέρουν γνώμη και για πολιτικά θέματα και να αναπτύξουν διαλογική συζήτηση»²⁸¹⁷.

«Αυτή τη χρονική περίοδο, δεν υπάρχει κάτι άλλο, που να ακούγεται από τη λοιπή Ευρώπη, παρά όσα συνέβησαν στην Ιβηρία και στη Μεγάλη Ελλάδα της Ιταλίας. Τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, γι' αυτά διαλέγονται οι Έλληνες και δεν είναι ευκαταφρόνητο πράγμα, να συζητάνε γι' αυτά τα συμβάντα. Κανείς από τους Έλληνες δεν είχε αναγνώσει το πολιτικό σύστημα εκείνων των εθνών. Επομένως, δεν μίλαγε κανείς, για καμιά αλήθεια, αλλά ο καθένας εικάζε και κατά την ιδία του διάθεση μεταποιούσε τα πάντα»²⁸¹⁸.

«Και όσα δε ηγεμόνι προσήκει, έξει πάντα· έξει δ' αυτά κατά τον Ξενοφόντειον ηγεμόνα· ο γαρ παρά τοις Έλλησι πρώτος, τουτ' έστιν ο ηγεμών· [...] και μέτρον αυτώ έσται ουχ η ψυχή, αλλ' ο νόμος. Ο γαρ ηγεμών των Ελλήνων, συμπολίτης ων, όμοιος επί τοις άλλοις πολίταις. Ο των Ελλήνων ηγεμών οφείλει λαβείν την θειοτάτην προσηγορίαν, το Βασιλεύς· τούτο γαρ το όνομα σημαίνει πατέρα και κηδεμόνα του λαού: βάσιν του λέω δηλούσι»²⁸¹⁹.

«Οι νόμοι δεν είναι εύκολη υπόθεση και η διευθέτησή τους δεν είναι έργο ενός μόνο ανδρός. Το ορθότερο είναι να τίθενται κοινοί νόμοι σε όλους, να προσαρμόζονται σ' αυτούς που βρίσκονται κάτω από την ίδια αρχή, να κατανέμονται εξίσου και να είναι άξιοι, απευθυνόμενοι σε ένα γένος ελεύθερο και πεπαιδευμένο. Ο φιλόσοφος άνδρας πρέπει να αποβλέπει στην ευδαιμονία όλων»²⁸²⁰.

«Αμέσως, μόλις η διοίκηση αναλάβει καθήκοντα πρέπει να επιλέξει κάποιους σοφούς άνδρες νομοθέτες που δεν θα αποβλέπουν και δεν θα ελπίζουν στο ίδιο συμφέρον. Αυτούς θα τους συναγάγει από την ορθή γνώμη πολλών και των ιδίων και σε όλους το ίσο να νέμουν, δίνοντας όρκο για την ειλικρίνειά τους. Αυτοί που διευθετούν τους νόμους πρέπει να πολιτεύονται δέκα χρόνια στον κάθε νόμο, ώστε να μπορεί να πουν στο τι αντιτίθενται, για να βελτιώνονται. Οι πράξεις όλων των πραγμάτων να γίνονται

²⁸¹²Ο. π., φφ. 1-2.

²⁸¹³Ο. π., φ. 2.

²⁸¹⁴Ο. π., φ. 2.

²⁸¹⁵Ο. π., φ. 2.

²⁸¹⁶Ο. π., φ. 2.

²⁸¹⁷Ο. π., φ. 3.

²⁸¹⁸Ο. π., φ. 3.

²⁸¹⁹Ο. π., φ. 10.

²⁸²⁰Ο. π., φφ. 43-44.

κατά τους κείμενους νόμους. Οι θεσμοθέτες, πορευόμενοι στα δικαστήρια εξετάζουν τους κείμενους των νόμων μετά των δικαστών, όπως χρησιμοποιούνται αυτοί, όπως έχουν και σε ποιες υποθέσεις δεν υπάρχουν νόμοι ή αν οι κείμενοι νόμοι δεν είναι καλό να υπάρχουν, αν είναι ελλιπείς ή πλεονάζοντες ή αντίκεινται τελείως προς το δίκαιο. Αυτό πρέπει να γίνεται σε κάθε επαρχία, να συνέρχονται οι νομοθέτες κάθε χρόνο στην πρωτεύουσα των πόλεων. Και έτσι, θα διορθώνουν τους κείμενους νόμους, ώστε να είναι προς το συμφέρον όλων των ελεύθερων πολιτών και να προσθέτουν ο,τιδήποτε λείπει. Και οι δικαστές θα δικάζουν χρησιμοποιώντας τους κείμενους νόμους, σε κάθε πόλη και κωμόπολη και αν βρίσκουν ελλείμματα ή ανάξια στοιχεία θα αναφέρουν το κάθε τι στους νομοθέτες των επαρχιών. Και αν κάποτε, μαζί με τον βασιλιά, όταν παραστεί ανάγκη, δημιουργήσουν κάποιο νόμο, θα δοθεί στους νομοθέτες προς εξέταση, αν είναι καλός ή όχι και αν είναι καλός και αναγκαίος προστίθεται στη βίβλο των νόμων, διαφορετικά ακυρώνεται, προσθέτοντας και τον λόγο που ακυρώνεται. Σ' αυτή τοποθετούνται και οι θέσεις των πεπαιδευμένων για τους νόμους και εκδίδονται στον τύπο. Και αυτά, που θα γραφούν θα δώσουν δόξα στους γράφοντες και πολλή ωφέλεια στους νόμους»²⁸²¹.

«Θα «καθαρίζονται» οι νόμοι, θα εκδίδονται μετά από μια δεκαετία προς εξέταση και ανάκριση από όλους που είναι στην ελληνική αρχή. Μετά από την ανάκριση των μελών της εξουσίας μπορούν και να εκδοθούν άφοβα οι νόμοι για χρήση απ' όλο το έθνος. Έτσι θα έλθει και η δόξα για την ευνομία και θα μας μακαρίζουν και όλα τα άλλα τα έθνη. Αυτό πρέπει να γίνεται κάθε δωδεκαετία. Και κάθε νόμο που δημιουργείται, μετά από ανάκριση, μην τον φοβάσαι. Και η γινόμενη ανάκριση σε τίποτα δεν βλάπτει, γιατί ο νόμος που θα εκτελείται με νόμο μέχρι μια δεκαετία και αυτός που θα πει κάτι ερεθιστικότερο κατά του νόμου ούτε τον εαυτό του ωφελεί ούτε τα πράγματα βλάπτει και ο μη καλός κείμενος νόμος, μετά από μια δεκαετία θα διορθώνεται. Και έτσι, εξεταζόμενοι οι νόμοι, μέσω όλης της επικράτειας ούτε τους υπηκόους έχει κάτι να μεμφθεί, αλλά και λόγω της πολλής εξέτασης δικαιοτάτοι θα τεθούν. Δεν θα υπάρχει ούτε ένας που θα θέσει τους νόμους, που θα έλθει στην υπόνοια να τους θέσει, με σκοπό το ίδιο συμφέρον, αφού προηγουμένως, τέθηκαν στην ανάκριση του καθενός, που βρίσκεται στην ελληνική αρχή κι αυτό έγινε στη διετία»²⁸²².

«Δεν υπάρχει κάποιος άλλος που να μπορεί να μιλήσει καλύτερα περί πολιτείας. Προς το ανθρώπινο αποσκοπώντας δεν έχει να πει κάτι περισσότερο προς το βέλτιον. Γι' αυτά τα πράγματα, διδάσκει και ο καιρός και δεν μπορεί να βρεθεί δεύτερη διάλεξη, για να γίνει αντικείμενο διατριβής. Αυτή η διατριβή είναι ικανή προς το παρόν»²⁸²³.

«Τα προς Θεό και προς τους ανθρώπους καθήκοντα του καθενός είναι να διδαχθεί: Ιερή Ιστορία, Ιερή Κατήχηση, Γενική Ιστορία, Μυθολογία, Γεωγραφία και Αριθμητική και μάλιστα συνοπτικότερα. Και αυτά μέχρι τα παιδιά να γίνουν δώδεκα ετών. Μετά θα παρακολουθήσουν ανώτερα μαθήματα, εάν οι γονείς μπορούν και τα παιδιά είναι ικανά να τα διδαχθούν. Αφού οι γονείς που τα γέννησαν, τα έθρεψαν και τα δίδαξαν, να γίνουν χρήσιμα και ωφέλιμα στους γονείς τους, τα αγόρια μπορούν να σπουδάσουν μέχρι το εικοστό έτος της ηλικίας τους και οι κόρες μέχρι το δέκατο όγδοο ή και το εικοστό. Τα αγόρια θα διδαχθούν από τους πατέρες τους τα έργα που ανήκουν στους άνδρες και οι κόρες από τις μητέρες τους την οικονομία και όσα είναι αναγκαία να γνωρίζουν οι γυναίκες. Μετά από αυτά, οι νέοι θα υπηρετήσουν την πατρίδα, στον στρατό, μέχρι το εικοστό πέμπτο έτος της ηλικίας τους και έτσι θα γραφτούν στους πολίτες και οι κόρες θα δοθούν στους άνδρες, με του οποίους θα συζήσουν. Αυτές θα φροντίζουν τα της οικίας, οι δε άνδρες τα εκτός της οικίας. Αυτός που στους πολίτες θα γίνει άξιος να γίνει κύριος της οικίας, πρέπει να λάβει γυναίκα για να παντρευτεί και να τεκνοποιήσει. Η εκλογή της

²⁸²¹Ο. π., φφ. 44-45.

²⁸²²Ο. π., φ. 45.

²⁸²³Ο. π., φ. 45.

γυναίκας πρέπει να γίνει από τον ίδιο, γιατί αυτός θα ζήσει μαζί της και πρέπει να επιλέξει αυτή, που του ταιριάζει και αυτή εκούσια να τον επιθυμεί. Πρέπει όλοι να νυμφεύονται στο ελληνικό κράτος, γιατί έτσι ωφελείται η πατρίδα»²⁸²⁴.

«Οι Βασιλείς-Φιλόσοφοι είναι φορείς της σοφίας»²⁸²⁵, «οι φύλακες της πόλης, η τάξη των στρατιωτικών έχουν το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, την επίδειξη ανδρείας»²⁸²⁶. «Η τάξη των δημιουργών ή το τάγμα της τέχνης επωμίζεται τη φροντίδα για την κάλυψη των οικονομικών αναγκών της πόλης»²⁸²⁷.

«Κάθε πολίτης στην Ελληνική Πολιτεία πρέπει να δίνει έναν όρκο σύμφωνα, με το επάγγελμά του και έναν γενικό όρκο, που θα δηλώνει πίστη βεβαία προς την Ελληνικήν Πολιτείαν και προς την πατρίδα. Και θανούμαι ει τύχοι ίνα την τε πατρίδα ελευθέραν καταλίπω και την κειμένην πολιτείαν και τους κειμένους νόμους διασώσω»²⁸²⁸.

«Οι φύλακες απάσης της ολοκληρίας της αρχής, ανάγκη εστί και αυτούς υπό ταις ανάγκαις των όρκων είναι [...]»²⁸²⁹.

«Όρκος γενικός παντός πολίτου και πάσης πολιτίδος της Ελληνικής διοικήσεως»²⁸³⁰. «Ο όρκος θα έχει χαρακτήρα σωφρονιστικό και θα επαναφέρει αυτούς που ρέπουν στην απάτη και δε συμπεριλαμβάνονται σ' αυτούς που εκ φιλοσοφίας ή εκ φρονήσεως ιδίας εισίν αγαθοί»²⁸³¹.

«Ο ορκιζόμενος ορκίζεται στον δημιουργό του σύμπαντος, τον Θεό, στην Παναγία Τριάδα, στον Πατέρα και Υιό και στο Άγιο Πνεύμα, τη μία Θεότητα. Αν κάποιος αθετήσει τον όρκο του, δηλαδή παρά τα ειρημένα τι ποιήσει, επικαλείται την οργή του Θεού, έτσι ώστε τον μέλλοντα αιώνα να τον παραδώσει στην κόλαση και στην παρούσα ζωή, να τον εξαφανίσει από τη γη. Εν δε τω παρόντι εξώλη με ποιήσει εκ γης τε και θαλάσσης και την οικίαν την εμήν»²⁸³².

«Ο όρκος σωφρονίζει τον βασιλέα και οι βασιλείς, οι οποίοι λαμβάνουν την υπέρτατη τιμή αυτοπροαιρέτως και ξεχνούν ότι είναι άνθρωποι, τους αναγκάζει να μένουν πιστοί στα όσα υπάρχουν και να μη ζητούν ανώφελες καινοτομίες»²⁸³³. «Οι βουλευτές ορκίζονται αντίσταση μέχρι θανάτου σ' αυτόν, που θα επιχειρήσει την κατάλυση της κείμενης πολιτείας»²⁸³⁴. «Ο όρκος είναι ικανός να αναχαιτίσει των δικαστών τη δωροληψία»²⁸³⁵.

«Λειτουργήσω ή υπουργήσω πιστός και εν ειλικρινεία και χωρίς της ελαχίστης αμελείας εν η ταχθήσομαι [...] και δαπανήσω ουδέν εκτός των αναγκαίων· ουδέ κλέψω εκ των κοινών ουδέ οβολόν, ουδέ αμελήσω του έργου, αλλά μετά ζέσεως και πολλής προθυμίας ποιήσω αυτό και ως ιδιούν εμαυτού και πολύ πλέον. Οπόταν δε επιστή καιρός ευθύνας δούναι, λογιούμαι τα πάντα ειλικρινώς και ουδένα ποιήσομαι δόλον εν τω λογισμώ»²⁸³⁶.

«Οι φύλακες πρέπει να ορκίζονται ότι θα είναι πιστοί στην πατρίδα και δεν θα υπολογίζουν τον θάνατο, ότι θα τιμούν τον βασιλέα της πολιτείας και την ετήσια βουλή και τον κάθε πολίτη, ίδιο με τον εαυτό τους θα υπολογίζουν και δεν θα καθυβρίζουν

---

²⁸²⁴Ο. π., φ. 25.

²⁸²⁵Ο. π., φ. 43.

²⁸²⁶Ο. π., φφ. 15-22.

²⁸²⁷Ο. π., φ. 43.

²⁸²⁸Ο. π., φφ. 6-10.

²⁸²⁹Ο. π., φ. 39.

²⁸³⁰Ο. π., φ. 35.

²⁸³¹Ο. π., φ. 36.

²⁸³²Ο. π., φ. 36.

²⁸³³Ο. π., φ. 38.

²⁸³⁴Ο. π., φ. 38.

²⁸³⁵Ο. π., φ. 39.

²⁸³⁶Ο. π., φ. 39.

κανέναν, ακόμα και τον ασήμαντο. Ορκίζονται, ότι θα μάχονται με όλη τη δύναμή τους, ότι ουδέποτε δεν θα στρέψουν με τη θέλησή τους τα νότα, δεν θα παραλείπουν την τάξη ούτε θα αυτομολήσουν στους εχθρούς και πρέπει να προτιμήσουν να πεθάνουν, ώστε να μην ηττηθούν και θα κάνουν τα πάντα, για να νικήσουν τον εχθρό»²⁸³⁷. «Όλοι πρέπει να ορκίζονται και ουδείς έσται ανώμοτος, ούδ' εκτός των νόμων των κοινών»²⁸³⁸.

«Οι πολίτες θα υπόκεινται σε συνεχή έλεγχο από τους ορισμένους επιστάτες και ο καθένας θα ελέγχεται για το έργο του και θα λογοδοτεί, έτσι ώστε να επαινείται η εργατικότητα του εργατικού και να ψέγεται η αμέλεια του μη εργατικού. Η πόλη κηδεμονεύει τους πολίτες και δεν αφήνει κανέναν σε κατάσταση απορίας και φτώχειας. Μεριμνά για την ανεύρεση εργασίας και αυτού, που δεν εργάζεται. Έτσι, επέρχεται η αρμονία στην πόλη. Μ' αυτό τον τρόπο η πόλη δημιουργεί τις προϋποθέσεις αυτές, ώστε να μην τείνουν οι μη εργαζόμενοι πολίτες προς την κλεψιά και την πονηρία και να βρίσκουν πόρους προς το ζην. Η πόλη και η διοίκησή της λαμβάνει τη μορφή του φιλεύσπλαχνου κηδεμόνα, που φροντίζει για τους άπορους»²⁸³⁹.

«Ο νόμος πρέπει να εμποδίσει την ευδοκίμησασα τάση των τεχνουργίων να δημιουργούν το προς καλλωπισμό πολυτελέστερο. Πρέπει να αρθεί η ιδέα της πολυτέλειας, της οποίας η επιδίωξη γενήσεται αιτία πολλών δυστυχιών. Αρθήτω ουν νόμω το πάντων των κακών αίτιον. Δεν θα γίνουν βέβαια, οι Έλληνες πολίτες, όπως οι Λάκωνες, αλλά θα είναι κεκοσμημένοι μετά σεμνότητος»²⁸⁴⁰.

«Τα όργανα συλλογής των φόρων θα δεσμεύονται με όρκο και θα ελέγχονται με δημοσίευση στον τύπο και απόδοση αναφοράς στους ανωτέρους. Η ετήσια λογοδοσία ξεκινά από τα κατώτερα τοπικά όργανα και φτάνει μέχρι τον βασιλέα. Οι συλλέκτες δεν πρέπει να λαμβάνουν υπέρ του δέοντος, διότι η υπερβολική λήψη δηλώνει κλοπή και ο κλέπτης λαμβάνει από τον νόμο την ποινή του επίορκου»²⁸⁴¹.

«Ο Θεός, ανθρώπους, που είναι αργοί και τρέφονται, δεν τους αποδέχεται, ούτε το ελληνικό σύστημα, φοβούμενο την απειλή του Θεού, αν δεχθεί, να τρέφει κηφήνες. Οι ιδιόρρυθμοι άνθρωποι, ίσως, στα θέματα της ψυχής για τους εαυτούς τους είναι ωφέλιμοι, για τα κοινά όμως είναι επιζήμιοι, στερούντες το κοινό μέρος του εαυτού τους, λόγω της ιδιοζωίας»²⁸⁴².

«Η ουχ οράς, ως το μεν ανεξίθρησκον έπαυσε τε τους ανθρώπους μισείσθαι διά το ετερόθρησκον και πολλήν κοινωνίαν και ειρήνην εν τοις έθνεσιν εποιήσατο· το δ' εναντίον ο εν τοις πρότερον υπήρχε χρόνις πόσων κακών αίτιον εγένετο, πάντες ίσασιν. Ο γαρ ετερόδοξος τον ετερόδοξον ως εχθρόν άσπονδον νομίζων, το αποκτείνει αυτόν ώετο αρετήν την μεγίστην είναι»²⁸⁴³. «Και ώσπερ το γενικόν της αρχής ανέχεται αυτών το θρήσκευμα, ούτω και αυτούς ανέχεσθαι δει την από του νόμου αυτών απόκλεισιν εκ των μεγάλων αρχών είεν»²⁸⁴⁴.

«Η ορθόδοξη χριστιανική πίστη, διδάσκει την αλήθεια και την απλότητα των τρόπων και αυτό το ομολογεί κάθε Έλληνας Ορθόδοξος χριστιανός. Από αυτή την άμεμπτη καθαρότητα και απλούστατη πίστη, πρέπει να διέπεται ο κλήρος, ο οποίος αναμείχθηκε με την αλαζονεία των Ρωμαίων και όπως είναι φανερό μιμήθηκε τις πομπώδεις μεγαλορρημοσύνες τους. Οι κληρικοί πρέπει να είναι σώφρονες και να φυλάνε την καθαρότητα και την αγιότητα της πίστης. Οι πολιτικοί και ο κλήρος της ελληνικής

²⁸³⁷Ο. π., φφ. 39-40.

²⁸³⁸Ο. π., φ. 41.

²⁸³⁹Ο. π., φ. 43.

²⁸⁴⁰Ο. π., φ. 43.

²⁸⁴¹Ο. π., φφ. 22-23.

²⁸⁴²Ο. π., φφ. 27-28.

²⁸⁴³Ο. π., φ. 8.

²⁸⁴⁴Ο. π., φ. 41.

επικράτειας δε χρειάζεται να κοσμούνται με άλλα ονόματα παρά όσα η απλότητα των τρόπων διδάσκει. Η ελεύθερη πολιτική διοίκηση απαιτεί διάθεση, απλότητα και καθαρότητα από τους επιστάτες της Εκκλησίας. Είναι αισχρό, ο κατ' εικόνα Θεού, πλασμένος άνθρωπος να εξαπατά και να εξαπατάται. Ο Χριστός ήλθε στη γη για τη ματαιοδοξία των προστατών της ταπεινόφρονος διδασκαλίας του»²⁸⁴⁵.

«Μετά την κατάλληλη ανατροφή και εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, αφού οι νέοι εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις, θα μπορούν να νυμφευθούν και να αποκτήσουν παιδιά. Η εκλογή της γυναίκας πρέπει να γίνει από τον ίδιο τον νέο, γιατί αυτός θα συζήσει με αυτή και πρέπει να εκλέγει αυτή, που του ταιριάζει και αυτή με τη θέλησή της, να θέλει να έχει άνδρα εκείνον, με ευχαριστία ψυχής. Χωρίς του γάμου την κοινωνία, κανείς δεν πρέπει να υπάρχει στην ελληνική επικράτεια. Έτσι θα ωφελείται πολύ προπάντων η πατρίδα»²⁸⁴⁶.

«Καταλληλότερη πόλη για πρωτεύουσα της Ελλάδος θεωρείται η Κόρινθος, όπου το εμπόριο διεξάγεται ανάμεσα από δύο θάλασσες. Επειδή άκουσα πολλούς από τους σοφούς Έλληνες, να λένε ότι πρέπει να είναι στο κέντρο, όλης της επικράτειας, γι' αυτό ας γίνει στην πόλη που βρίσκεται στο μέσο του κράτους. Εκεί πρέπει να τοποθετηθούν τα αρχεία και τα υπόλοιπα κοινά οικοδομήματα και να διαταχθούν ως εξής: η πόλη δεν πρέπει να είναι πυκνοκατοικημένη, για να υπάρχουν με ευχέρεια και άνεση, λεωφόροι, αγνιές, οδοί, αγορές - λιθόστρωτες - και πρέπει να συμπεριληφθούν τείχη. Οι οικίες είναι όμορφο να είναι συνεχόμενες μεταξύ τους και σε ευθεία γραμμή, να είναι κείμενες όλες οι προσόψεις τους και να υψώνονται μέχρι τέσσερις ορόφους. Αντίθετα στα χωριά, όλες οι οικίες πρέπει να είναι ίσες και όμοιες, προς τις λεωφόρους ή τις άλλες οδούς ή τις αγορές. Εσωτερικά τα κτήρια μπορούν να διαμορφώνονται κατά τη βούληση του καθενός ή ανάλογα με τη χρηματική δυνατότητα των κατοίκων. Οι οδοί πρέπει να είναι ευθυγραμμισμένες και να έχουν ικανό πλάτος, ώστε να διέρχονται από το μέσο τους οι άμαξες και οι άκριες των δρόμων τους (τα πεζοδρόμια) να έχουν ικανό πλάτος εκατέρωθεν, για να βαδίζουν οι πεζοί, δηλαδή το ελάχιστο πλάτος των οδών πρέπει να είναι οκτώ οργιές - μιάμιση οργιά το κάθε πεζοδρόμιο, για τους πεζοπορούντες και πέντε οργιές το μέσον του δρόμου, για τη διέλευση των αμαξών. Οι πλατείες πρέπει να είναι δώδεκα οργιές - δυόμιση οργιές πρέπει να είναι το πλάτος εκατέρωθεν για τους πεζοπορούντες και επτά για τις άμαξες. Οι αγορές πρέπει να περιέχουν έναν ικανό χώρο, στη μέση τους, με ευπρέπεια, στον οποίο μπορεί να υπάρχει δημόσιο οικοδόμημα ή οίκος προσευχής ή κάποιο άξιο μνημείο ή κρήνη ή κάτι άλλο άξιο»²⁸⁴⁷.

«Μηδέν ώνειων είναι τύρβην ή άλλην σύγχυσιν του χύδην όχλου ποιούν»²⁸⁴⁸.

«Σε αγνιές ορισμένου πλήθους και σε κάθε αγνιά, τρεις από τους κατοίκους της, κάθε μήνα, αμισθί, θα τοποθετούνται για επιστάτες, οι οποίοι θα εξετάζουν τα εβδομαδιαία έργα του καθενός και θα τα αναφέρουν στον πολιτάρχη, για έπαινο του εργατικού και για ψόγο του αμελούς και προς την επιλογή έργου, αυτού, που από απορία, κάθεται αργός. Το ίδιο θα γίνεται και στις υπόλοιπες πόλεις, στις κωμοπόλεις και στις κόμεις αυτής»²⁸⁴⁹.

«Η εργασία είναι το αναγκαιότατο όλων, για να μην υπάρχουν κλέφτες σε όλη την επικράτεια, αφού όλοι θα έχουν πόρο βίου. Έτσι, κανείς δεν θα γίνει πονηρός και δεν θα επιθυμήσει τα πλούτη του άλλου, μιας και θα πολιτεύεται ελεύθερα και θα βρίσκει πόρους για να εξασφαλίσει τα προς το ζην»²⁸⁵⁰.

---

²⁸⁴⁵Ο. π., φφ. 33-34.

²⁸⁴⁶Ο. π., φ. 25.

²⁸⁴⁷Ο. π., φφ. 41-43.

²⁸⁴⁸Ο. π., φ. 42.

²⁸⁴⁹Ο. π., φ. 42.

²⁸⁵⁰Ο. π., φ. 42.

4. Πρωτότυπος Κώδικας 1958: «Κείμενον (ακέφαλο) Περί του γλωσσικού ζητήματος»

«Ο Λάμπρος Φωτιάδης υπήρξε φιλογενής και φιλέλληνας, καθώς επαινεί τον ευμέθοδο τρόπο της διδασκαλίας του, αφού εισήγαγε πολλή πρόοδο στις μαθήσεις»²⁸⁵¹.

«Στη Γραμματική της ομιλούμενης διαλέκτου που εξέδωσε ο Δάρβαρης, πριν μερικά χρόνια, αναζητείται μία διάλεκτος που δεν θα είναι όμοια του όχλου, αλλά υψηλότερα, ως προπαίδεια της αττικής»²⁸⁵². «Ο Δάρβαρης δεν προκάλεσε καμία σύγχυση στο Ελληνικό γένος, εκφράστηκε ήσυχα κατά το προσωπικό του ήθος, χωρίς να επιφέρει καμία καταφρόνηση στις θέσεις των άλλων λογίων και τα λόγια του δεν εμπεριείχαν βία»²⁸⁵³.

«Αν θελήσουμε να διευκολύνουμε τη μάθηση της Ελληνικής, διά της μαθήσεως της φωνής της ομιλούμενης, στοχεύοντας σε υψηλότερο ύφος, πρέπει να στοχασθούμε, μήπως δεν επιτύχουμε το επιθυμούμενο και αντί ωφελείας γίνει βλάβη»²⁸⁵⁴.

«Η ομιλούμενη γλώσσα απαιτεί ως προς το ετυμολογικό μέρος της, τους ίδιους κανόνες, όσους σχεδόν και η παλαιά, η Αττική, αλλά και άλλους ακόμη, κανόνες, ως προς την ορθογραφία και τη γραμματική. Η διαφορά βρίσκεται, στο ότι ο χρήστης της καθομιλουμένης θα χρησιμοποιήσει επιπλέον, τον παρατατικό, που διαφέρει από την αττική και τον σύνθετο μέλλοντα, που εκφράζεται με τρεις τρόπους ή και πλάνους· και τον παρακείμενο και τον υπερσυντέλικό, που είναι αλλόκοτοι και αλλοεθνείς, το ίδιο και με τον προστακτικό και τον ευκτικό κ.λ.π. και στα ονόματα θα μάθει να λέει η τρυγόνα και η τρυγών, ο Αίαντας και ο Αίας· και στα θηλυκά, θα χρησιμοποιεί την αιτιατική ταις μούσαις και τας μούσας· [...] και όσα άλλα διαφέρει η τωρινή γλώσσα από την παλαιά Ελληνική»²⁸⁵⁵.

«Συντάσσομαι με τη γλώσσα των πλείστων, οι οποίοι, διαδοχικά, δεν έπαψαν διδάσκοντες και διδασκόμενοι, να μαθαίνουν την αττική ως δική τους και μητρική και έτσι, ξέρουν κάλλιστα και τη δική τους διάλεκτο και τη διορθώνουν καλλύνοντες, λαμβάνοντας από τα κάλλη της αττικής και τα προσθέτουν ως ήδυσμα και ούτε στο εξής θα παύσουν να το κάνουν. Δεν θα σταματήσουν να κοπιάζουν για τη μάθησή της, όσος κόπος κι αν χρειαστεί και δεν θα χάνουν μάταια τον χρόνο τους, πασχίζοντας να βρίσκουν επιβοηθήματα και μεθόδους για την όσο το δυνατόν λιγότερη μάθησή της. Αυτό θα είναι το ωφελιμότερο και το ενδοξότερο για το γένος. Ωφελιμότερο, γιατί με έναν πόνο θα μαθαίνουν όλη την Ελληνική γλώσσα και θα ξέρουν και την ομιλούμενη και ενδοξότερο, διότι η αττική είναι γλώσσα, την οποία μαθαίνουν με πολύ πόνο τα έθνη. Οι προαναφερόμενοι και οι πεπαιδευμένοι, που εναντιώθηκαν θαυμάσια, σ' αυτή τη γνώμη είναι σχεδόν όλοι οι αληθείς Έλληνες και φίλοι του Γένους και όλα τα σχολεία της Ελλάδας, εκτός από το Λύκειο του Βουκουρεστίου, αυτόν τον τρόπο θα εξακολουθούν και συν Θεώ, ουδέποτε θα παύσουν, εκτός μόνο, αν το επιθυμότερό τους είναι να ευκολύνουν τη μέθοδο και να ισάξουν τη γλώσσα τους με τη γλώσσα εκείνη»²⁸⁵⁶.

«Αν υποθέσουμε ότι ο μαθητής ξέρει και τις λέξεις της ομιλούμενης και σ' αυτό σφάλουμε, επειδή είναι πολύ λίγες οι λέξεις και περιορισμένες οι έννοιες των μαθητών, επομένως, είναι ανάγκη να μάθει πολλές, όποιος θέλει να μάθει τη γλώσσα. Αυτές λοιπόν, θα βιασθεί ο μαθητής, να τις μάθει, πρώτον κατά τους κανόνες της ομιλούμενης γλώσσας και χαλασμένης και έπειτα όταν αρχίσει την παλαιά, να τις μάθει και σύμφωνα μ' εκείνη. Ποιο λοιπόν είναι το όφελος και ποια η προοδοποίηση»²⁸⁵⁷;

²⁸⁵¹ Κομμητάς, *Κείμενο ακέφαλο, περί του γλωσσικού ζητήματος* ..., ό. π., σ. 1.

²⁸⁵² Ο. π., σ. 1.

²⁸⁵³ Ο. π., σσ. 1-2.

²⁸⁵⁴ Ο. π., σ. 8.

²⁸⁵⁵ Ο. π., σσ. 8-9.

²⁸⁵⁶ Ο. π., σσ. 6-7.

²⁸⁵⁷ Ο. π., σσ. 9-10.

«Εγώ δεν την βλέπω· τούτο μόνο ορώ, ότι ο κόπος θα διπλασιαστεί με αυτό τον τρόπο και το όφελος ίσως, θα ελαττωθεί και ο χρόνος ματαίως, θα χαθεί, επειδή όχι μόνο στο ετυμολογικό μέρος θα προκύψουν άπειρες δυσκολίες, αλλά και στο συντακτικό ομοίως, επειδή είναι ανάγκη [ο μαθητής] πρώτα, να μάθει πώς συντάσσεται το καθένα, κατά την ομιλούμενη γλώσσα και έπειτα να τα απομάθει και να τα μάθει πάλι και στην παλαιά και αφού κάνουμε δεύτερο κόπο να ξαναμάθουμε την αττική γλώσσα και θα λυπούμαστε υπέρμετρα για τον καιρό που χάσαμε στο να μάθουμε εκείνο, το οποίο δεν έπρεπε να μάθουμε και το οποίο αντί να μας προοδοποιήσει, μας κάνει να σκοντάφτουμε και να μπερδευόμαστε. Αν υποθέσει κανείς, ότι οι μαθητές ξέρουν πολλές λέξεις και φράσεις από την ομιλούμενη κι έτσι μπορούν να βοηθηθούν, ενώ από την αττική διάλεκτο δεν ξέρουν καμία, είναι λάθος, γιατί και από την Αττική ξέρουν πολλές και λέξεις και φράσεις και μπορεί κανείς, να απαριθμήσει πάμπολλες»²⁸⁵⁸.

«Και αν τα εξετάσεις, θα βρεις φίλε τέτοια αναρίθμητα και το επιστολάριό σου, το εκδοθέν περιέχει τέτοια αναρίθμητα και μπορεί να δώσει πολλά τέτοια παραδείγματα. Στη σημερινή γλώσσα πολλά παρόμοια εκφέρονται από πολλούς και ακόμη περισσότερα, όσα διαφέρουν, επί το ορθότερο σχηματιζόμενα, όμως, είναι καταλιπτότατα δυο φορές τώρα στους παιδευτούς, ώστε και σ' αυτό δεν μπορεί κάποιος, μετά λόγου σκεπτόμενος, να βρει ως αίτιο, την ακαταληψία της γλώσσας, διότι πρέπει να διδαχθούμε πρώτα, τη γλώσσα την «εν στόμασι», την ομιλούμενη, και έπειτα την παλαιά Ελληνική, διότι στη διδασκαλία της δεν έχουμε να μάθουμε κάτι άλλο, παρά τις διαφθορές και συμφορές της γλώσσας, από τις οποίες εύχεται κάθε νουνεχής να ελευθερωθούμε περισσότερο παρά να τις αναφέρουμε, πολύ δε περισσότερο, να τις μάθουμε. Έτσι, λοιπόν, φίλε, είναι μηδενική η απόλαυση και ζημία πολλή προξενείται και μη σε αποπλανούν οι έπαινοι της γραμματικής κάποιων, επειδή κάποιοι από αυτούς είναι τελείως αμαθείς της γλώσσας, μερικοί δε ως αλλοεθνείς και βάρβαροι και επιθυμητές του εξολοθρευμού της, στους οποίους φίλε δεν πρέπει ούτε να δίνεις προσοχή, μάλιστα δε, σ' αυτό να προσέξεις πολύ και θα βρεις ακραιφνή και ειλικρινή την αλήθεια, στο πού θα απευθυνθείς. Η Γαλλική γλώσσα, η Ιταλική, η Ισπανική, έχουν παρεκκλίνει από τη λατινική και απομακρύνθηκαν τόσο πολύ, ώστε δεν βρίσκεται φράση ή τρόπος έκφρασης ή σχηματισμός όμοιος με τη λατινική, παρά μόνο στην Ιταλική και αυτές ελαχιστότατες, όμως στη δική μας, σχεδόν τα δύο τρίτα είναι Ελληνικά παλαιά, ο ίδιος σχηματισμός, οι ίδιες αντωνυμίες, εκτός από το σεις και εάν παρατηρήσεις το λεξικό, θα το βρεις όλο το ίδιο, εκτός από εκατό ή διακόσιες λέξεις, όσες δε χρησιμοποιούνται συχνά. Ποιο είναι το αίτιο; Κανένα άλλο εγώ δεν στοχάζομαι, παρά ότι συμβαίνει στις ιερές εκκλησίες κάθε μέρα και οι άνθρωποι ακούν αυτά και οι διδάσκαλοι στην εσχάτωτάτη της πτώση, για ποιο λόγο να τη διαιρέσουν, και το έθνος δεν έχει άλλες λέξεις σε χρήση, παρά αυτές, επομένως, φίλε, για να μη συμβεί και γίνει υποβίβαση από της Ελληνικής, όπως στις προαναφερόμενες Ευρωπαϊκές από τη λατινική, ας αφήσουμε και το άλλο, το οποίον εδείχθη ότι όχι μόνον δεν προοδοποιεί, αλλά φέρει και πολλή ζημία και ας πασχίσουμε ο καθένας όσο είναι δυνατόν να συνεισφέρουμε, ώστε να βρούμε την ευκολότερη μέθοδο παράδοσης, δηλαδή να προμηθεύσουμε στον διδάσκαλο τα κατάλληλα μέσα, τα υπόλοιπα θα τα βρει η επινοητικότητα του. Για τη γνώμη του Δημητρίου του Δάρβαρη, σαν άνθρωπος επιεικής που είναι εκ φύσεως και επιθυμεί το αγαθό, τα όσα έχει πει είναι ικανά να ανασκευαστούν και με την πειθώ μπορεί να οδηγηθεί προς το κρείττον»²⁸⁵⁹.

«Επειδή αυτή (η γνώμη του Κοραή) εκτείνεται σε πολλά, είναι εύληπτο και ευσυννοπότερο, να τα διαχωρίσουμε και να ασχοληθούμε με το καθένα ενδελεχώς και να εκφέρουμε τεκμηριωμένα συμπεράσματα. Και η γενικότερη διαίρεση είναι αυτή: Πρώτα ο

²⁸⁵⁸Ο. π., σσ. 10-11.

²⁸⁵⁹Ο. π., σσ. 12-14.

Κοραής μιλάει περί γραμματικής, δεύτερον περί γλώσσας τρίτον περί λεξικού της σημερινής ομιλούμενης γλώσσας και επειδή καθένα από αυτά αφορά στη διόρθωση της Ελληνικής γλώσσας είναι ανάγκη και σε μας, επειδή αποφασίσαμε να ομιλήσουμε επάνω σ' αυτό το κεφάλαιο, να αναφέρουμε διά όλα αυτά, τα εξής: Πρώτον λοιπόν, λέμε περί γραμματικής. Για το κεφάλαιο αυτό είναι αρκετά, όσα είπε ο Νεόφυτος ο Δούκας στο έργο του: «Τερψιθέα», στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης και τα λοιπά αυτού λογοτριβικά φυλλάδια, όμως είναι ανάγκη και εμείς να πούμε για το καθένα, όσα είναι σύμφωρα και στην υπόθεση, και ωφέλιμα στο γένος, τα οποία βέβαια, θα δεχθεί ειλικρινά και ο ίδιος και θα χαίρεται, λέγοντας σ' αυτούς που τον θέλουν να εξουσιάζει αμαθώς και για να ειπωθούν όλα κατ' ευχή, ας αρχίσουμε έτσι»²⁸⁶⁰.

«Μόλις ανέλαβε τον θρόνο της Αρχιεπισκοπής Ουγγροβλαχίας, ο Ιγνάτιος (πρώην αρχιεπίσκοπος Άρτης) άλλαξε και την τάξη του Σχολείου, το μετονόμασε σε Λύκειο, διατάσσοντας να διδάσκεται στο Σχολείο αυτό κάθε είδος μάθησης και πολλές γλώσσες, από τις οποίες, η μία να είναι η Ελληνική. Ο άνθρωπος αυτός, έδειξε το έμπρακτό του ενδιαφέρον για τη γλώσσα, και τη δημιουργία φιλολογικής εφημερίδας, για να γράφονται σ' αυτή όλες οι συνελεύσεις και τα φρονήματα των μελών, αλλά και για άλλα»²⁸⁶¹. «Για τη γλώσσα δε, από τα γραφόμενα φαίνεται η άκρα ευφροσύνη των διδασκάλων' ότι ελευθερώθηκαν από της τυραννίδος της Αττικής φωνής' και ότι εν μικρώ η πάσα Ελλάς καταλάμπει από του της φιλοσοφίας φωτός. Αυτή η εταιρεία' και το Λύκειον άπαν έπεται τοις του Κοραή δόγμασι' και διαφέρουσι προς αλλήλους κατά τούτο, ότι εκείνος μεν λόγω χρήται μόνω, με τόνον όμως και όσον ένεστι προστακτικώτερον' ούτοι δε πρακτικώς πάσχουσιν ίνα την Ελλάδα φωτός μεν φιλοσόφου εμελήσωσιν, από δε της τυραννίας της μητρικής φωνής ελευθερώσωσιν. Εις το Λύκειον τούτο ουδείς μέχρι τούδε ηναντιώθη, ούδ' είπε τι άξιον' ει μη τις επιστολήν τινά ημετέραν περί γλώσσης τα δοκούντα περιεχούσαν είπη εναντίωσιν, προς ην γέλως ωρ (...) το άσβεστος τοις μέλεσι πάσιν εφ' ημίν τε και τοις ημετέροις φρονήμασι, και μάλιστα ότι ετολμήσαμεν, ίνα συμβουλευσω μεν θεσπεσίους εκείνους άνδρας»²⁸⁶². «Για το ζήτημα της γλώσσας που θα χρησιμοποιούσαν τα μέλη της, η Φιλολογική Εταιρεία έδωσε την προσωρινή λύση, της ελευθερίας των λογίων, να είναι δηλαδή ελεύθεροι από τις δύο γλώσσες της αρχαίας και της νεοελληνικής και ο καθένας να γράφει εκείνη, στην οποία ευκολύνονταν»²⁸⁶³.

«Ο Δανιήλ Φιλιππίδης, ο Δημητριάς, άνδρας πεπαιδευμένος, φιλόπατρης δεν έγινε μόνο οπαδός του Καταρτζή αλλά προχώρησε ακόμα περισσότερο και θέλησε να αφαιρέσει και την ορθογραφία από τη γλώσσα, θεωρώντας την ως ματαιοπονία και του καιρού χαμό μάταιο. Τα δε: η, ι, υ, ει, οι, υι τα θεωρεί ως ζωγραφιά»²⁸⁶⁴ «και λέει ότι στον προφορικό λόγο δεν διαφέρουν, όπως συμβαίνει και με τα: ο και ω' και ε, αι' και αυ, αυ' και ευ και εβ ή έφ, τα οποία απορρίπτει, θεωρώντας τα, ως μάταια και γράφει στους φίλους του, χρησιμοποιώντας τα: α, ε, ι, ο και ου. Ως τόνο για την κατανόηση της γλώσσας θεωρεί αναγκαίο, μόνο την οξεία»²⁸⁶⁵.

«(Σύμφωνα με τον Δημήτριο Καταρτζή), το να προσπαθήσουμε να έχουμε ως γλώσσα υπόδειγμα, αυτή του όχλου, διότι η ταχύτης του λέγειν, πολύ κολοβώνει τους τύπους και τους σχηματισμούς των λέξεων και αντί να πούμε λέγω, λέγεις, λέγει' λέγομεν λέω, λες, λέει' και πληθυντικώς αντί λέγωμεν, λέγετε, λέγουσιν' λέμε, λέτε, λεν' και το ακούω, ακούεις, ακούει, λέγομεν ακούγω, ακούς, ακούγει' και πληθυντικώς ακούμεν, ακούτε, ακούν' και πάλιν αντί να πούμε τι είναι αυτό λέμε τιν' αυτό' επομένως, η γλώσσα,

²⁸⁶⁰Ο. π., σσ. 14-15.

²⁸⁶¹Ο. π., σσ. 3-4.

²⁸⁶²Ο. π., σσ. 3-4.

²⁸⁶³Ο. π., σ. 87.

²⁸⁶⁴Ο. π., σ. 5.

²⁸⁶⁵Ο. π., σ. 5.

η οποία κανονίζεται, διαφέρει πολύ από εκείνη την ομιλουμένη· και αυτό το βλέπουμε εις όλας τας γλώσσας τας ευρωπαϊκάς· επομένως, το να πει κάποιος ότι πρέπει να κανονίσωμεν την γλώσσαν, καθώς ομιλείται από τον λαόν τούτο είναι ασύστατον. Εγώ στοχάζομαι ότι περαιτέρω δεν πρέπει να εκτανθώ εις τούτο, αρκεί μόνον να εκθέσω ενταύθα την προς τον αοίδιμον εκείνον Λάμπρον τούτου του ανδρός, και του Λάμπρου προς αυτόν επιστολήν, ένθα κείσθαι και η γνώμη αυτού, και η απ' εκείνον τον άνδραν αναίρεσις. Κείσθωσαν ουν ώδε»²⁸⁶⁶.

5. Πρωτότυπος Κώδικας 1961: Λογική

«Εισαγωγή Λογικής Προδιοίκησης

Τι εστί Λογική;

Επιστήμη του ευρίσκειν ενδιαθέτως και μεταδιδόναι διά λόγου την αλήθειαν.

Τι εστί αλήθεια λογική;

Η των πραγμάτων και των εννοιών συμφωνία.

Εις πόσα διαιρείται η Λογική;

Εις δύο· εις ενδιαθέτον και εις διαλεκτικήν.

Πότε λέγεται ενδιαθέτος;

Όταν διευθύνονται αι ενέργειαι της ψυχής προς εύρεσιν της αληθείας.

Πότε λέγεται διαλεκτική;

Όταν διευθύνεται ο προφορικός λόγος εις μετάδοσιν της ευρεθείσης ενδιαθέτως αληθείας.

Τίνα προαπαιτείται εις την τοιαύτην διεύθυνσιν;

Η ανάπτυξις της δυνάμεως της ψυχής και των ενεργειών αυτής.

Μέρος Πρώτον

Περί των Δυνάμεων και των Ενεργειών της Ψυχής:

Τι εστί Ψυχή;

Δύναμις εννοούσα εν ημίν, δι ης αισθαινόμεθα, νοούμεν, βουλόμεθα και ενεργούμεν.

Τι εννοείται διά της δυνάμεως;

Άγνωστος και ακατάληπτος αιτία εκ των φαινομένων ημίν γνωριζομένη.

Τίνα εισί τα φαινόμενα δι ων γνωρίζεται η ψυχή;

Το αισθάνεσθαι, το νοείν, το βούλεσθαι και το ενεργείν.

Τίνες δε λέγονται δυνάμεις της Ψυχής;

Αυτά τα φαινόμενα δι ων γνωρίζεται ημίν η ψυχή.

Πόσαι εισίν αύται;

Τέσσαρες· η δύναμις του αισθάνεσθαι, η δύναμις του νοείν, η δύναμις του βούλεσθαι και η δύναμις του ενεργείν.

Διά τί λέγονται δυνάμεις;

Διότι και αυτών τα φαινόμενα γινώσκομεν, το δ' αίτιον των φαινομένων αγνοούμεν.

Περί της Δυνάμεως του αισθάνεσθαι:

Τι εστί δύναμις του αισθάνεσθαι;

Η δύναμις εκείνη, ην έχει η ψυχή εις το διατίθεσθαι τοιώς δε ή τοιώς δε κατά τας εκ των έξωθεν πραγμάτων γινομένας προσβολάς.

Γίνεται ανάλυσις των αισθητηρίων οργάνων.

Τις ίνες του εγκεφάλου ρει ρευστόν λεπτότατον και καθαρότατον, όπερ καλείται Ζωτικός χυμός ή Ζωτικόν ρευστόν. Αι ουν προσβολαί των έξωθεν πραγμάτων κινούσι τας ίνας ταύτας τοιώς δε και τοιώς δε και η κίνησις αύτη ακαριαίως, διά του ζωτικού υγρού

²⁸⁶⁶ Κομμητάς, *Κείμενο ακέφαλο*, ..., ό. π., σσ. 7-8.

αφικνείται μέχρι του εγκεφάλου και διατίθουσιν αυτόν κατά τας διαφόρους κινήσεις τοιώς δε και τοιώς δε και εγείρονται τα διάφορα αισθήματα.

Περί της Δυνάμεως του νοείν:

Τι ἐστὶν δύναμις του νοείν ἢ νους;

Ἡ δύναμις ἐκείνη, ἣν ἔχει ἡ ψυχὴ εἰς τὸ ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν ἐξωθεν προσγινομένων προσβολῶν καὶ συνειδέναι ὅτι αὕτη ἐστὶν ἡ ἀντιλαμβανομένη αὐτῶν.

Ἐκ τίνων συνίσταται ὁ νους;

Ἐξ ἀντιλήψεως καὶ συνειδήσεως.

Πόσαι τοῦ νοός αἱ ἐνέργειαι;

Ἐπτά· προσοχή, σκέψις, μνήμη, φαντασία, σύγκρισις, κρίσις καὶ διάνοια.

Πῶς συντίθενται αἱ ἰδέαι;

Διὰ τῆς συνάψεως διαφόρων ἰδεῶν εἰς μίαν. Το γὰρ χρῶμα, τὰ φύλλα, τὸ σχῆμα, ἡ οσμή καὶ τὰ λοιπὰ συναφθέντα συντιθέασιν τὴν ἰδέαν τοῦ ρόδου.

Τι ἐστὶ διάνοια;

Ἐμπέδωσις τινός κρίσεως, διὰ τινός τρίτης μεσιτευούσης ἐννοίας· οἷον· ὁ Σωκράτης ἐστὶ ζῶον· ὅτι ἐστὶν ἄνθρωπος.

Περί της Δυνάμεως του βούλεσθαι

Περί της Δυνάμεως του ενεργεῖν

Μέρος Δεύτερον: Περί ενδιαθέτου λογικῆς:

Πόσαι αἱ τῆς ψυχῆς ἐνέργειαι δι' ὧν εὐρίσκεται ἡ ἀλήθεια; Τρεῖς: Το νοείν, τὸ κρίνειν, τὸ διανοεῖσθαι.

Μέρος τρίτον: Περί διαλεκτικῆς λογικῆς:

Πόσα τὰ μέρη τῆς διαλεκτικῆς; Τρία: ἀνάλογα ταῖς τρισὶν ἐνεργείαις τῆς ψυχῆς: οἱ ὅροι, αἱ προτάσεις, τὰ ἐπιχειρήματα.

Εἰσαγωγή Λογικῆς προθεωρούμενα:

Λογικὴ ἐστὶν διεύθυνσις τοῦ νοός πρὸς εὐρεσιν καὶ ἐπιτυχίαν τῆς ἀληθείας. Διαιρεῖται δὲ εἰς δύο: εἰς φυσικὴν καὶ ἐπὶκτητον. Καὶ φυσικὴ μὲν λογικὴ ἐστὶ δύναμις ἐκ φύσεως ἡμῖν ἐνυπάρχουσα πρὸς τὸ ζητεῖν καὶ εὐρίσκειν τὴν ἀλήθειαν. Ἐπὶκτητος δὲ, ἐξίς ἐπιστημονικὴ δι' ἧς εὐρισκομένη τὴν ἀλήθειαν καὶ ἄλλοις υποδεικνύναι ἔχομεν. Χρήσιμος δὲ ἐστὶν ἡ Λογικὴ ἐν ταῖς ἐπιστήμαις, υπηρετοῦσα ὡς ὄργανον ἀκριβέστατον· δι' οὗ ἡ τῶν ὄντων γνῶσις ευχερώς καταλαμβάνεται καὶ ὁ ἀνθρώπινος νους οἷον τε μάλιστα βοηθεῖται πρὸς τὸ ὀρθὰς ἀεὶ ἐνεργεῖν ἐνεργείας. Νους δὲ λέγεται ἐκείνη τῆς ψυχῆς ἡ δύναμις ἡ νοοῦμεν.

Μέρος Πρώτον: Περί τῆς πρώτης ἐνεργείας τοῦ νοός ἥτοι περὶ τῆς πρώτης ἐννοίας ἢ περὶ ὅρου

Κεφάλαιον πρῶτον: Περί τῆς πρώτης ἐννοίας ἢ τοῦ ὅρου ἐν γένει

Πρώτη ἐνέργεια τοῦ νοός ἐστὶν ἡ πρώτη ἐννοία, καθ' ἣν ἐν ἀπλούν προσλαμβάνομεν πρᾶγμα κατὰ ψιλὴν ἐπιθεώρησιν· οἷον· ἥλιος, ἄνθρωπος, ζῶον κ.τ.λ.

Κεφάλαιον δεύτερον:

Διαιρέσεις τοῦ σημαντικοῦ ὅρου:

Ὁ σημαντικὸς ὅρος διαιρεῖται: α. εἰς κατηγορηματικόν καὶ συγκατηγορηματικόν, β. εἰς ἀπλούν καὶ συμπεπλεγμένον, γ. εἰς ὀρισμένον καὶ ἀόριστον, δ. εἰς ἀφηρημένον καὶ συγκεκριμένον, ε. εἰς παρωνυμούντα καὶ παρωνυμούμενον, στ. εἰς καθόλου καὶ μερικόν, ζ. εἰς συνώνυμον, ὁμώνυμον καὶ ἀνάλογον, η. εἰς ὅρον πρώτης ἐπινοίας καὶ εἰς ὅρον δευτέρας ἐπινοίας.

Κεφάλαιον τρίτον:

Περί τῶν ὀρων τῆς δευτέρας ἐπινοίας, τοῦτ' ἐστὶ περὶ τῶν πέντε καθόλου φωνῶν: Γένος, εἶδος, διαφορὰ, ἴδιον, συμβεβηκώς.

Κεφάλαιον τέταρτον:

Περί των όρων της πρώτης επινοίας ήτοι περί των δέκα κατηγοριών:

Το ον διαιρείται εις δύο, εις το καθεαυτό υπάρχον και εις έτερον, το είναι έχον και το μεν λέγεται ουσία, το δε συμβεβηκός. Οι του όντος κατηγορίαι δέκα: ουσία, ποσόν, ποιόν, προς τι, πού, πότε, ποιείν, πάσχειν, κείσθαι, έχειν.

Ουσία μεν εστί πράγμα αυθύπαρκτον μηδενός ετέρου δεόμενον εις σύστασιν· οίον Πλάτων, άνθρωπος, ζών. Διαιρείται δε η ουσία εις δύο· εις πρώτην και δευτέραν. Και πρώτη μεν ουσία εστί η ενική και καθ' έκαστον· οίον Πλάτων, Σωκράτης, ο δε άνθρωπος. Δευτέρα δε, η καθόλου και κατά πλειόνων λεγομένη· οίον, άνθρωπος, ζών, ουσία.

Κεφάλαιον Πέμπτον: Περί των αντικειμένων:

Λέγονται δε τα αντικείμενα τετραχώς: α. ως προς τι, ως εναντία, ως στερήσεις και έξις, ως κατάφασις και απόφασις.

Κεφάλαιον έκτον: Περί ιδιοτήτων των όρων:

Ιδιότης των όρων λέγεται ο τρόπος καθ' ον λαμβάνεται έκαστος αυτών εν τω σημαίνειν τι. Επτά δε εισί κυρίως του όρου οι ιδιότητες: Υπόθεσις, στάσις, έκτασις, συστολή, μείωσις, αλλοτρίωσις και ονομασία.

Κεφάλαιον έβδομον: Περί ορισμού:

Ορισμός εστί λόγος σύντομος δηλωτικός της φύσεως του οριστού· οίον, άνθρωπος εστί ζών λογικόν. Διαιρείται ο ορισμός εις ονοματώδη και πραγματιώδη και εις ουσιώδη και επουσιώδη.

Κεφάλαιον όγδοον: Περί διαιρέσεως:

Διαιρέσις εστί διανομή του έχοντος μέρη εις αυτά ταύτα· οίον· ο άνθρωπος διαιρείται εις ψυχήν και σώμα. Γίνεται δε η διαίρεσις διττώς: α. από γένους εις είδη· οίον, του ζώου το μεν εστί χερσαίον, το δε ένυδρον, το δε πτηνόν. Β. Από όλου εις μέρη· οίον ο άνθρωπος διαιρείται εις σώμα και ψυχή.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Περί της δευτέρας ενεργείας του νοός ήτοι περί ερμηνείας ή προτάσεως

Κεφάλαιον πρώτον: Περί ερμηνείας ή προτάσεως εν γένει.

Δευτέρα του νοός ενέργεια εστί η κρίσις, καθ' ην ο νους συνάπτει ή διαιρεί δύο έννοιαις πρώτας.

Κεφάλαιον δεύτερον: Περί λόγου:

Εκάστη πρότασις, επειδή διάνοιαν αυτοτελή δηλοί, λέγεται λόγος. Λόγος δε εστί φωνή σημαντική κατά συνθήκην, ης τα μέρη κεχωρισμένα εισί σημαντικά κατ' ίδιον σημαίνόμενον, αλλ' ουχ ως κατάφασις και απόφασις· οίον, άνθρωπος περιπατεί, ο Πλάτων διδάσκει, ο Σωκράτης εστί δίκαιος. Μέρη δε εμψυχότατα του λόγου εισί το όνομα και το ρήμα.

Κεφάλαιον τρίτον: Περί αποφάνσεως:

Απόφασις εστί λόγος καταφατικός τινός κατά τινός ή αποφατικός τινός από τινός.

Κεφάλαιον τέταρτον: Περί διαφόρων ειδών των αποφάνσεων:

Διάφορα δε είδη αποφάνσεων γενώνται εκ της διαφόρου ύλης και είδους και ποσότητος και ποιότητος αυτών.

Κεφάλαιον πέμπτον: Περί αντιθέσεως των απλών προτάσεων:

Αντίθεσις εστί μάχη δυοίν προτάσεων το αυτό υποκείμενον και κατηγορούμενον εχουσών, κατά ποσότητα ή ποιότητα ή και κατ' άμφω.

Κεφάλαιον έκτον: Περί ισοδυναμίας των απλών προτάσεων:

Ισοδυναμία εστί ισότης της δυνάμεως δύο αντικειμένων προτάσεων εν τω σημαίνειν, προκύπτουσα εκ της προσθήκης του αποφαιτικού μορίου ου.

Κεφάλαιον έβδομον: Περί αντιστροφής των απλών προτάσεων:

Αντιστροφή προτάσεων εστί κοινωνία δύο προτάσεων κατά τους όρους ανάπαλιν τιθεμένους μετά του συναληθεύειν· οίον τις άνθρωπος εστί ζών, τι ζών εστί άνθρωπος.

Κεφάλαιον όγδοον: Περί ιδιοτήτων των συνθέτων προτάσεων
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Περί της τρίτης ενεργείας του νοός ήτοι περί διανοίας ή επιχειρήματος

Κεφάλαιον πρώτον: Περί επιχειρήματος εν γένει

Κεφάλαιον δεύτερον: Περί της ύλης του συλλογισμού:

Ύλη του συλλογισμού εστί διττή, η μεν προσεχής, η δε πόρρω. Και πόρρω μεν οι όροι, προσεχής δε αι προτάσεις· οίον επί τούδε του συλλογισμού:

Παν άυλον εστίν αθάνατον·

η λογική ψυχή εστί άυλος·

η λογική ψυχή εστιν αθάνατος.

Κεφάλαιον τρίτον: Περί των σχημάτων του συλλογισμού:

Σχήμα του συλλογισμού εστί διάθεσις του μέσου όρου προς τους δύο όρους του συμπεράσματος.

Κεφάλαιον τέταρτον: Περί των τρόπων των σχημάτων του συλλογισμού:

Τρόπος του συλλογισμού εστί διάθεσις κατά ποσότητα και ποιότητα των δυν προκειμένων προτάσεων προς εισαγωγήν του συμπεράσματος επιτηδεία.

Κεφάλαιον πέμπτον: Περί απαγωγής των συλλογισμών εις τους τέσσαρας τρόπους του Α' σχήματος

Κεφάλαιον έκτον: περί ευρέσεως του μέσου όρου

Κεφάλαιον έβδομον: Περί των ειδών του συλλογισμού:

Είδη δε του συλλογισμού εισί ταύτα: ο εκθετικός, ο αποδεικτικός, ο τοπικός, ο πλάγιος και ο σοφιστικός.

Κεφάλαιον όγδοον: Κανόνες προσήκοντες εν τη διαλέξει:

Γύμνασις εις την Λογικήν εν συνόψει:

Τι ονομάζομεν λογικήν;

Την τέχνην, η οποία διδάσκει τον άνθρωπον πώς να εύρη την αλήθειαν.

Εις πόσα διαιρείται;

Εις δύο: εις ενδιάθετον και εις προφορικήν.

Πότε λέγεται ενδιάθετος;

Ότε καταγίνεται μόνον να εύρη την αλήθειαν, διευθύνουσα εις τούτο τας ενεργείας της ψυχής.

Πώς άλλως καλείται αύτη;

Κυρίως Λογική:

Πότε λέγεται προφορική;

Ότε καταγίνεται με τα σημεία του προφορικού λόγου να μεταδώσει και εις άλλους την ευρεθείσαν αλήθειαν.

Πώς άλλως ονομάζεται και η προφορική αύτη;

Διαλεκτική.

Λογική:

Πόσα τα μέρη της Λογικής;

Τρία: Πρόσληψις, κρίσις και συλλογισμός.

Τι εστί πρόσληψις;

Απλή τινός πράγματος αντίληψις ή αίσθησις, ότε απλώς αισθανώμεθα μόνον ότι προσβάλλη τι εις τα νεύρα ημών.

Πώς άλλως καλείται;

Πρώτη έννοια:

Πώς αποκτώμεν τας πρώτας εννοίας;

Διά του αισθητικού· διότι διά αυτού προσβάλλουσι τα αισθητά εις τα νευρίδια των αισθητηρίων ημών, τα οποία παθαινόμενα διαδίδουσι την τοιάνδε αλλοίωσιν μέχρι του εγκεφάλου και ούτω προκύπτει το αίσθημα.

Πώς λέγεται άλλως το αίσθημα;

Ιδέα και είναι εντύπωσης και οίον εικόν των έξωθεν προσβαλλόντων πραγμάτων.

Πώς γίνονται αι ιδέαι μονιμώτεροι και καθαρώτεροι;

Διά της προσοχής.

Τι εστί προσοχή;

Προσήλωσις του αισθητικού επί των αισθητών και ενδιατριβή του νοός εν τούτω.

Τι ίδιον της προσοχής;

Ότι διευθύνει το διαλέγεσθαι, ήγουν τον προφορικών λόγον εις μετάδοσιν της αληθείας.

Διαλεκτική:

Πόσα τα μέρη της διαλεκτικής;

Τρία: Όρος, πρότασις, επιχείρημα»²⁸⁶⁷.

6. Πρωτότυπος Κώδικας 1964^a: «Γραμματική»

«Πρώτα θα διδαχθεί ο μαθητής το τυπικό και κανονικό μέρος αυτής μετ' ακριβείας και εν επιγνώσει, μετά το ετυμολογικό, το συντακτικό, τη σύνθεση του λόγου και έτσι θα γίνει έμπειρος γραμματικής και πολλών πραγμάτων δαήμων»²⁸⁶⁸. Η ακριβής εκμάθηση της Γραμματικής είναι η αναγκαία προϋπόθεση να μάθει εν τω ακριβούν τον Έλληνα λόγον και να γίνει τέλειος στην παιδεία των εγκύκλιων ελληνικών μαθημάτων και εγκρατής των αναγκαιοτάτων εκ των επιστημονικών και φιλοσοφικών μαθημάτων»²⁸⁶⁹. «Η γραμματική είναι η θεία τέχνη του ορθώς γράφειν και λέγειν, επίμονον μεν ούσαν, αναγκαίαν δε εν τω βίω»²⁸⁷⁰.

Της επιτόμου Γραμματικής Μέρος πρώτον: Τυπικόν

«Περί των μερών του λόγου», «περί άρθρου», «περί ονόματος», «περί αντωνυμίας», «περί ρήματος», «περί μετοχής», «περί ρημάτων ανωμάτων», «υπαρκτικόν ρήμα»²⁸⁷¹.

7. Πρωτότυπος Κώδικας 1964^b: «Γραμματική»

«Η επίτομος Γραμματική περιλαμβάνει το τυπικόν: «Περί των μερών του λόγου», «περί άρθρου, «την κλίση του άρθρου», «περί ονόματος», «περί κλίσεως των ονομάτων», «περί συνηρημένων ονομάτων και τις κλίσεις αυτών», «περί αντωνυμίας», «περί αναλύσεως του λόγου»²⁸⁷², «περί αναλύσεως του ρήματος, του απαρεμφάτου, της μετοχής, των παραγώγων», «περί συνθέσεως του λόγου», όπου «σύνθεσις λόγου λέγεται η ευάρμοστος διάθεσις των μερών αυτού, ίν' εύφραστος και ευανάγνωστος είη»²⁸⁷³. «Περιέχει τα σχήματα του λόγου: «πλεονασμός», «έλλειψις», «μετάθεσις» και «μετάληψις»²⁸⁷⁴. «Το φαινόμενο του σολικισμού, όπου σολοικισμός εστίν αμάρτημα περί λόγου εξ αμαθείας γινόμενον»²⁸⁷⁵.

²⁸⁶⁷ Κομνητάς, *Λογική*, Κώδικας 1961, Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, φφ. 1-73.

²⁸⁶⁸ Κομνητάς, Πρωτότυπος Κώδικας 1964^a: «Γραμματική», ό. π., Προοίμιον, φφ. XII-XIII.

²⁸⁶⁹ Ο. π., Προοίμιον, φφ. XIII-XIV.

²⁸⁷⁰ Ο. π., Προοίμιον, φ. XV.

²⁸⁷¹ Ο. π., φφ. 1-62.

²⁸⁷² Στέφανος Κομνητάς, *Επίτομος Γραμματική*, Κώδικας 1964^b, ..., ό. π., φ. 17.

²⁸⁷³ Ο. π., φ. 21.

²⁸⁷⁴ Ο. π., φ. 21.

²⁸⁷⁵ Ο. π., φ. 26.

8. Πρωτότυπος Κώδικας 1988: Ονομαστικόν

Ονομασΐαι διαφόρων πραγμάτων και υποθέσεων των εν τω κοινωνικώ βίω

«Ο διδάσκαλος πρέπει να γνωρίζει τις αναγκαΐες λέξεις των πραγμάτων που είναι απαραίτητες για να τις διδάξει στους μαθητές του, αφού προηγηθεί η μάθηση των μύθων, των ιστοριδίων και προχωρήσουν στην ευκολότερη ανάγνωση. Πρώτα λοιπόν, ξεκινά με τα ονόματα του ανθρώπινου σώματος, όπως τα ονομάζει, τα οποία καταγράφει και αναλύει διεξοδικότατα. Παρακάτω προβαίνει με λεπτομερή γνώση, στην ανάλυση του κάθε μέρους του σώματος, δεικνύοντας τις πολύπλευρες γνώσεις φυσιολογίας του ανθρώπινου σώματος. Περιγράφει το κάθε μέρος και παροτρύνει τους μαθητές να το μάθουν πολύ καλά»²⁸⁷⁶.

«Εγώ τόσο ηδύνθην εις αυτήν την διδασκαλίαν, ώστε απεφάμισα να επιμεληθώ, να ηξεύρω εκ στήθους ταύτας τας ονομασΐας· διά να παρακινήσω με την επιμέλειά μου τον διδάσκαλον να με διδάξη και άλλα τοιαύτα με προθυμίαν»²⁸⁷⁷.

«Ἐπειτα θα ακολουθήσει η εκμάθηση των ονομάτων της οικίας ή του οίκου»²⁸⁷⁸. «Ἐπονται τα ονόματα των επίπλων ή σκευών του οίκου»²⁸⁷⁹, «τα ονόματα του μαγειρείου»²⁸⁸⁰, «τα ονόματα των αναγκαίων του τραπεζιού»²⁸⁸¹, «των πυρείων και πυρός»²⁸⁸², «τα ονόματα των ενδυμάτων»²⁸⁸³. «Ἐπιθυμώ να ονομάζω τα ενδύματά μου με ελληνικά ονόματα, διά να αποφύγω πάσαν βαρβαρικήν ονομασίαν, ως παιδίον γνήσιον της Ελλάδος»²⁸⁸⁴, «τα ονόματα των ελληνικών υποδημάτων»²⁸⁸⁵ «και των ενδυμάτων, όσα φορούν οι τωρινοί Έλληνες»²⁸⁸⁶.

«Ακολουθούν τα ονόματα της πόλεως»²⁸⁸⁷, «τα ονόματα των κοινωνικών ομάδων»²⁸⁸⁸, «τα έργα των Ελλήνων αγροτών ή χωρικών, αλλά και των Ευρωπαίων»²⁸⁸⁹, «ο τρόπος χειρισμού του μύλου»²⁸⁹⁰, «περί αρτοποιίας»²⁸⁹¹, «περί πτηνοτροφίας»²⁸⁹², «περί μελιττουργίας»²⁸⁹³, «περί φυτουργικής ή κηπουρίας»²⁸⁹⁴, «περί αμπελουργίας»²⁸⁹⁵, «περί αλιευτικής»²⁸⁹⁶.

«Για τους χωρικούς επιθυμώ με την ψυχή μου την ευτυχία τους. Μπορεί οι άνθρωποι αυτοί να μην έχουν όμορφα ενδύματα, λαμπρά πρόσωπα, προσεγμένη ομιλία, όπως οι κάτοικοι της πόλεως, όμως, παρέχουν το αναγκαϊότατον πάντων, τη ζωοτροφία, αλλά και φέρνουν στην αγορά χρήματα, εφοδιαζόμενοι τα αναγκαΐα, με τους κόπους τους»²⁸⁹⁷.

«Αφού μαθευτούν τα έργα και τα επιτηδεύματα των αγροτών, πρέπει οι μαθητές να μάθουν «περί τεχνών»: «Περί λινουργίας», «περί εριουργίας», «περί μεταξοποιίας», «περί

²⁸⁷⁶Κομμητάς, *Ονομαστικόν*, Κώδικας 1988, ..., ό. π., φ. 1.

²⁸⁷⁷Ο. π., φ. 7.

²⁸⁷⁸Ο. π., φφ. 7-11.

²⁸⁷⁹Ο. π., φφ. 11-14.

²⁸⁸⁰Ο. π., φφ. 14-16.

²⁸⁸¹Ο. π., φφ. 16-17.

²⁸⁸²Ο. π., φφ. 17-18.

²⁸⁸³Ο. π., φ. 19.

²⁸⁸⁴Ο. π., φφ. 19-22.

²⁸⁸⁵Ο. π., φφ. 22-23.

²⁸⁸⁶Ο. π., φφ. 23-25.

²⁸⁸⁷Ο. π., φφ. 25-27.

²⁸⁸⁸Ο. π., φφ. 28-29.

²⁸⁸⁹Ο. π., φφ. 29-31.

²⁸⁹⁰Ο. π., φφ. 31-32.

²⁸⁹¹Ο. π., φφ. 32-34.

²⁸⁹²Ο. π., φ. 34.

²⁸⁹³Ο. π., φφ. 34-35.

²⁸⁹⁴Ο. π., φφ. 35-38.

²⁸⁹⁵Ο. π., φφ. 38-40.

²⁸⁹⁶Ο. π., φφ. 40-41.

²⁸⁹⁷Ο. π., φ. 41.

υφαντικής», «περί ραπτικής», «περί μηλωτοποιίας», «περί περικνημιδοποιίας», «περί πιλοποιίας», «περί βυρσοδεψικής», «περί υποδηματοποιίας», «περί τοιχοποιού», «περί λιθοτομίας», «περί λιθοξοϊκής», «περί κεραμείας», «περί υλουργικής ή ξυλουργικής», «περί τεκτονικής», «περί βαφικής», «περί υελοποιίας», «περί χαλκευτικής ή σιδηρουργικής», «περί κασσιτερουργίας», «περί χρυσοχοϊκής», «περί αμαξοποιίας», «περί ηνιοχίας», «περί ιμαντοποιού», «περί σχοινοπλοκίας», «περί ιπποστασίου», «περί ιππέως», «περί κουρευτικής», «περί κοσκινοποιίας», «περί οδοιπόρου»²⁸⁹⁸.

«Ο διδάσκαλος πρέπει να γνωρίζει και «περί εμπορίας», δηλαδή όσα ονόματα μεταχειρίζονται οι έμποροι στις εμπορίες τους»²⁸⁹⁹ «και τις ονομασίες των πλοίων»²⁹⁰⁰, «περί των ονομάτων των αμφιβίων», «περί ιχθύων», «περί εντόμων» «και περί σκωλήκων»²⁹⁰¹.

«Δεύτερο μέρος του «Ονομαστικού: Ο διδάσκαλος πρέπει να γνωρίζει και όσα πράγματα υποπίπτουν στις αισθήσεις μας: πρώτον: «περί σώματος ή ύλης και περί των ιδιοτήτων τους», δεύτερον: «περί κόσμου» («περί ηλίου, σελήνης και τις μεταβολές της όψης αυτής», «περί ουρανού και άστρων»), τρίτον: «περί σωμάτων του κόσμου της Γης» («περί ξηράς, ύδατος, αέρος»), τέταρτον: «περί ορυκτών» («περί γαιών, λίθων, αλάτων, ορυκτών» - όπου κατακαίονται εις το πυρ με φλόγα - το θείον ή θειάφιον, το πετρέλαιον ή κατράνη, το ήλεκτρον, η άσφαλτος, η ελαστική άσφαλτος, ο λιθάνθραξ, ο γαγάτης), «περί μετάλλων» (ο χρυσός, ο λευκόχρυσος, ο άργυρος, ο χαλκός, ο κασσίτερος, ο μόλυβδος, ο σίδηρος), «περί ημιμετάλλων» (ο υδράργυρος, το αρσενικόν, το στίμμι ή στίβι, το βίσμιθον, ο ψευδάργυρος, πέμπτον: «περί φυτών, των μερών τους και των ειδών αυτών», έκτον: «περί ζώων και τα είδη αυτών»²⁹⁰².

«Ο διδάσκαλος λέγει, ότι δεν είναι ίδιον ευσεβούς, να ανακλιθή εις την κλίνην, προ του να κάμη την ωρισμένην του προσευχήν μήτε πάλιν, αφ ου σηκωθή από την κλίνην, να αρχίση τι έργον, προ του να ευχαριστήση τον πλάσαντα αυτόν Θεόν' όθεν μας παραγγέλλει πάντοτε, να μην αφήνωμεν την καθημερινήν μας προσευχήν»²⁹⁰³.

«Ο διδάσκαλος οφείλει να εξηγεί στους μαθητές του, τα ελληνικά ενδύματα, για να ονομάζουν τα παιδιά τα ενδύματα με ελληνικά ονόματα και να αποφεύγεται πάσα βαρβαρική ονομασία ως παιδιά γνήσια της Ελλάδος»²⁹⁰⁴.

«Αφ' ου τέκνα μου, εμάθατε όλας τας αναγκαίας ονομασίας των διαφόρων πραγμάτων, όσα είναι αναγκαία εις τον κοινωνικόν βίον' πρέπει τώρα να μάθητε και τας αναγκαίας ονομασίας διαφόρων φυσικών πραγμάτων' διά να μη στερείσθε και τη γνώσιν τούτων. Διά να οδηγώμεθα όμως και εις τούτο με τάξιν, πρέπει πρώτον να μάθητε τας ονομασίας εν γένει των πραγμάτων, όσα υποπίπτουσιν εις τας αισθήσεις μας' είτα βαθμηδόν, να προχωρήσετε και εις τα κατά μέρος»²⁹⁰⁵.

Συμβουλές από τον Στ. Κομμητά για τη διδασκαλία του μαθήματος της Αριθμητικής στον κώδικα 1988

«Ο διδάσκαλος πρέπει να ασχολείται με τη χρήση των χειρών στη διδασκαλία των μικρών μαθητών, με τις πράξεις της πρόσθεσης, της αφαίρεσης, του πολλαπλασιασμού και της διαίρεσης και τη σωστή μεθοδολογία της σωστής διδασκαλίας τους. Αναγκαίος είναι ο κανόνας της συνεχούς επανάληψης, για την καλύτερη εμπέδωση της αριθμητικής»²⁹⁰⁶.

²⁸⁹⁸Ο. π., φφ. 41-56.

²⁸⁹⁹Ο. π., φφ. 56-59.

²⁹⁰⁰Ο. π., φφ. 59-63.

²⁹⁰¹Ο. π., φφ. 67-77.

²⁹⁰²Ο. π., φφ. 107-139.

²⁹⁰³Ο. π., φ. 14.

²⁹⁰⁴Ο. π., φ. 19.

²⁹⁰⁵Ο. π., φ. 107.

²⁹⁰⁶Κομμητάς, *Ονομαστικόν*, Κώδικας 1988, ..., ό. π., φφ. 77-105.

9. Πρωτότυπος Κώδικας 1990: Παιδαγωγικά Μαθήματα Διάφορα

«Τέταρτο μέρος της Επίτομης Γραμματικής: περί υπογραφής των φωνηέντων, συμπλοκής συμφώνων, τινων αχωρίστων μορίων, Διαλέκτων, Παθών ή Σχημάτων των Λέξεων, βαρβαρισμού, όπου θεωρείται αμάρτημα περί λέξιν εξ αμαθείας γινόμενον και γίνεται δε τετραχώς· κατά πλεονασμόν· κατ' ένδειαν, κατά μετάθεσιν, και κατά μετάληψιν»²⁹⁰⁷, «απόσπασμα του Συντακτικού»²⁹⁰⁸.

«Διαταγαί περί διδασκάλων»: «Η εκλογή των διδασκάλων πρέπει να γίνεται από ειδήμονες και πεπαιδευμένους. Οι φιλόλογοι διδάσκαλοι πρέπει να είναι και ειδήμονες της φιλοσοφίας και των επιστημών. Οι φιλόσοφοι διδάσκαλοι πρέπει να αγγίζουν την τελειότητα στο γνωστικό τους αντικείμενο, να είναι ειδήμονες και των άλλων φιλοσοφικών μαθημάτων, αλλά και να έχουν κατακτήσει τον Έλληνα λόγον»²⁹⁰⁹.

«Οι φιλικές σχέσεις των διδασκάλων δεν πρέπει να λειτουργούν σε βάρος της εθελούσιας, διά βίου εκπαίδευσής τους. Η εξήγησις των Ελληνικών μαθημάτων πρέπει να γίνεται εάν είναι δυνατόν, κατά κυριολεξίαν. Η λέξη πρέπει να είναι εφαρμοσμένη και κατάλληλος, όσο είναι δυνατόν, διότι είναι ανάγκη ο μαθητής να μάθει λέξεις της αττικής διαλέκτου. Όπου όμως, δεν υπάρχει τρόπος να εξηγηθεί η λέξη με μία κατάλληλη, τότε μπορεί να γίνει εξήγηση και περιφραστικώς, με δύο ή και περισσότερες λέξεις»²⁹¹⁰.

«Όταν βρεθεί η φράσις ιδιαιτέρα, του Αττικισμού, αυτή η εξήγηση πρέπει να γίνεται και με άλλη φράση κοινή, που μπορεί να είναι κατάλληλη με τη φράση του κειμένου, διαφορετικά, να πληροφορήσει τον μαθητήν, τι σημαίνει η φράσις εκείνη, κατά λέξη και να προσφέρει και τον κατάλληλο τρόπο έκφρασης στο κοινό ιδίωμα. Η τεχνολογία (κανόνες συλλαβισμού, περί κλίσεων των ονομάτων, ρημάτων και σχηματισμού των μερών του λόγου, κανόνες τονισμού) πρέπει να γίνεται κατά τάξη. Οι μαθητές οφείλουν να μαθαίνουν τους κανόνες της τεχνολογίας και τους κανόνες της ετυμολογίας, να εξετάζεται, αν μία λέξη είναι πρωτότυπη ή παράγωγη και το είδος της παραγωγής. Στην αξιολόγηση της ανάγνωσης, ο διδάσκαλος πρέπει να αξιολογεί και την προσωδία (τονισμός, ύφος και μελωδία). Μετά πρέπει να ακολουθεί η διδασκαλία του συντακτικού, να γίνεται πρακτική εφαρμογή των κανόνων και να υπάρχει συνεχής αξιολόγηση της εμπέδωσης των γνώσεων των μαθητών, με βασική μεθοδολογική οδηγία προς τους μαθητές - τη συνεχή επανάληψη»²⁹¹¹.

«Διαταγαί των Γενικών Εξετάσεων: Είναι αναγκαίες οι γενικές εξετάσεις των μαθητών δύο φορές τον χρόνο, τη μία φορά πριν από το Άγιο Πάσχα και τη δεύτερη μετά τη δεκάτη τετάρτη Σεπτεμβρίου, μετά την εορτή του Τιμίου Σταυρού, για να αποδειχθεί, τι δίδαξαν οι διδάσκαλοι κάθε εξάμηνο, τι έμαθαν οι μαθητές κάθε τάξης, αν επιτεύχθηκαν οι μαθησιακοί στόχοι, ποιοι πρόκοψαν και ποιοι όχι»²⁹¹². «Κριτήρια εμπέδωσης για το μάθημα της Γλώσσας είναι η καλή ανάγνωση, η σωστή προσωδία (τονισμός, ύφος και μελωδία), τα εύσημα γράμματα, η προσήκουσα υπόκριση, η απόκριση μετ' επιγνώσεως, οι εύστοχες απαντήσεις, όταν ερωτώνται οι μαθητές και η εμβάθυνση στο γνωστικό αντικείμενο. Οι εξετάσεις πρέπει να διεξάγονται από τους ίδιους τους διδασκάλους, που γνωρίζουν τους μαθητές τους, με καθοδηγούμενες ασκήσεις επανάληψης και εμπέδωσης. Πρέπει να δίνονται βραβεία, άξια της επιμέλειας των μαθητών και οι διδάσκαλοι να δίνουν στους μαθητές, το ενσφράγιστον σύμβολον της επιμελείας των»²⁹¹³.

²⁹⁰⁷ Κομμητάς, «Παιδαγωγικά μαθήματα...», Κώδικας 1990, ό. π., φφ. 13-18.

²⁹⁰⁸ Ο. π., φφ. 18-46.

²⁹⁰⁹ Ο. π., φφ. 46-47.

²⁹¹⁰ Ο. π., φφ. 46-47.

²⁹¹¹ Ο. π., φφ. 47-48.

²⁹¹² Ο. π., φφ. 50-52.

²⁹¹³ Ο. π., φφ. 50-52.

«Τα φιλολογικά μαθήματα διαιρούνται σε τέσσερις κατηγορίες: στο θεματικό, στο γυμναστικό, στο ρητορικό και στο ποιητικό και το κάθε ένα πρέπει να διδάσκεται κατ' έτος. Για τη διδασκαλία του «θεματικού» πρέπει ο διδάσκαλος να παραδίδει κείμενα από τους άριστους συγγραφείς, για ανάγνωση πάνω από τριάντα στίχων, στην αρχή και αργότερα περισσότερων, εξηγώντας το κείμενο όχι κατά λέξη, αλλά κατά φράση και ιδίωμα. Ο διδάσκαλος πρέπει να εμβαθύνει στην εξήγηση των λέξεων και να πραγματοποιεί διεξοδική ετυμολογική διερεύνησή τους. Οφείλει να εξηγεί το κείμενο κατά παράφραση και οι μαθητές να γράφουν την παράφραση αυτή, κατά το απλό ύφος της κοινής διαλέκτου. Με αυτόν τον τρόπο της εξήγησης πρέπει ο διδάσκαλος να εξετάζει και το σημαινόμενο της λέξεως ετυμολογικώτερα, για να γνωρίζουν οι μαθητές και το κύριο σημαινόμενο της λέξεως. Ο διδάσκαλος οφείλει να δίδει στους μαθητές του, θέματα κατά βούληση, δύο φορές την εβδομάδα, για να συναισθανθούν οι μαθητές ακόμη εις το γράφειν Ελληνιστί κατά το Αττικόν ιδίωμα, ελευθέρως γράφοντες. Δύο ημέρες της εβδομάδος δεν πρέπει να παραδίδεται μάθημα, αλλά να διορθώνονται τα θέματα την Τετάρτη και το Σάββατο»²⁹¹⁴.

«Τα γυμνάσματα πρέπει να γίνονται από πολυποίκιλα κείμενα άριστων συγγραφέων, πολύ πριν τη διάρκεια των σπουδών, των υπερτάτων μαθημάτων και μέσα από την καλλιέργεια της κριτικής ικανότητας και του κριτηρίου της σωστής κρίσης, να κάνουν κτήμα μέσα τους εν έξει τη φωνή των θεών. Στο στάδιο αυτό της γλωσσικής εξέλιξης, οι εξηγήσεις πρέπει να γίνονται κατά παράφραση, χωρίς τη χρήση του κοινού ιδιώματος, αλλά κατά το Αττικόν κοινώτερον»²⁹¹⁵.

«Στο προτελευταίο έτος πρέπει να γίνει η διδασκαλία της Ρητορικής, μέσα από τη μελέτη ρητόρων, ρητορικών αναλύσεων αλλά και παραγωγή ρητορικών λόγων από τους ίδιους τους μαθητές. Στο τελευταίο έτος, θα διδαχθούν οι μαθητές τη μετρική και ποιητική από τους άριστους ποιητές, για να εφαρμοστεί η διδασκαλία των μέτρων, οι κανόνες της ποίησης και από τους διδασκάλους θα γράφεται η εξήγηση περιφραστικά, έτσι ώστε να μπορούν οι μαθητές να γνωρίζουν και το ύφος της ποιήσεως και να εμφορηθώσι λέξεις και φράσεις ποιητικάς»²⁹¹⁶. «Σ' αυτό το στάδιο, ο διδάσκαλος οφείλει να αναγκάσει τους μαθητές να στιχουργούν γυμνάσματα ποιούντες ποιητικά' επιγράμματα, ειδύλλια, ύμνους, εγκώμια προς τινα' και ει τι τοιούτο' και να μεταχειρίζονται μέτρα ή Ηρωικά εξάμετρα, ή Ηρωελεγεία, ή και Ιαμβικά, ή και κατά τα Σαπφικά' ή όπως άλλως έκαστος βούλεται. Αν δε τις αυτών παίζων, συνθή και Σύριγγας, και Πτερύγια, και Βωμούς, και Πελέκεις, και τα τοιαύτα' δεν κάμνει άλλο παρά να γυμνάζεται περισσότερο εις το να ποικίλη τον τρόπον της μαθήσεώς του»²⁹¹⁷.

«Τη Φιλοσοφία, τη Μαθηματική επιστήμη και τη Φυσική και πρέπει να διδαχθούν όλα περιληπτικά σε τέσσερα έτη. Παράλληλα με τα φιλολογικά πρέπει να διδαχθεί σε ένα έτος, η καλουμένη Φιλοσοφία' σε δύο έτη, τα Μαθηματικά' και σε ένα έτος η πειραματική Φυσική και η Χημεία. Οι ώρες αυτών των μαθημάτων πρέπει να διαταχθούν, έτσι ώστε όσοι διδάσκονται τα φιλολογικά μαθήματα, να μπορούν να ακούνε και ένα από αυτά και όταν τελειώσουν εκείνα να γίνουν εντελείς και σ' αυτά. Τα μαθήματα ταύτα πρέπει να είναι γεγραμμένα στο αττικό ιδίωμα και οι διδάσκαλοι να διδάσκουν σ' τούτο το ιδίωμα μιας και οι μαθητές έφτασαν στο στάδιο της κατάκτησής της και γίνεται πλέον εθελουσίως και ενσυνειδήτως, η με προθυμία, επιζητούμενη αττική διάλεκτος»²⁹¹⁸.

---

²⁹¹⁴Ο. π., φ. 52.

²⁹¹⁵Ο. π., φ. 52.

²⁹¹⁶Ο. π., φ. 52.

²⁹¹⁷Ο. π., φφ. 53-54.

²⁹¹⁸Ο. π., φ. 54.

Τοις εντυγχάνουσι
Πρόλογος

«Φύλλο 2: Αι είπωτε έγωγε, ω φίλοι ομογενείς, φροντίζων περί της αληθούς βελτιώσεως του ημετέρου έθνους επί παιδεία, διενουσμήν, όπως αν ευρεθεί μέθοδος τις ορθή δι' ης ευμεθόδως χωρούν ευχερή έξει της Ελληνικής παιδείας κτήσιν' ίν' οίτε παίδες μανθάνειν έχωσιν ευχερώς, και η των μαθημάτων πρόοδος γίγνηται κατά τάξιν ευμέθοδος' και παύσωνται και οι εχθροί του Έλληνος λόγου ψευδέλληνες, την Ελληνικήν φωνήν είναι κώλυμα της επί παιδεία του έθνους προόδου λέγοντες. Έδοξεν ουν ουδέν μίαν είναι μέθοδον αληθή άλλην, ή το συντιθέναι ευμέθοδα παιδαγωγικά μαθήματα, απ' αυτού του αλφαβήτου αρχόμενα' και τοιαύτα εμπεριέχοντα, α μανθάνων ο μαθητής και πολλών πραγμάτων δαήμων γίνεται' και ταύτα ευμεθόδως διδάσκειν.

Τούτου δε ούτως ορθώς έχειν δόξαντος, και αυτού μόνου φανέντος αστραβούς κανόνος προς ευχέρειαν της επί παιδεία βελτιώσεως του ημετέρου Ελληνικού έθνους' ευθύς έτι διατρίβων εν Βιέννη της Αουστρίας, ηρξάμην της των παιδαγωγικών συνθέσεως μαθημάτων. Αλλ' επειδή μετεκλήθην υπό των προυχόντων εις το εν Βουκουρεστίους της Βλαχίας σχολείον' ίνα τι εν εκείνω ωφέλιμος γένωμαι τω Ελληνικώ, αφείς προς το παρόν το εγχείρημα, υπήκουσα τοις και ημάς εν ευνοία έχουσι, και την Ελληνικήν παιδεία τιμώσι' και ελθών εις Βουκουρέστια ενησχολούμην μετά προθυμίας, εις ο εκλήθην έργον, ωφελών το δυνατόν εμοί' και είποτε υπέκλεπτον καιρόν, εφρόντιζον και περί των παιδαγωγικών, το πρώτον και αναγκαιότατον, εμοί δοκείν, έργον εί τις περί ευ μεθόδου διδασκαλίας της παιδείας φροντίζει του Ελληνικού' και εισαγαγείν την μέθοδον ταύτην εις το σχολείον τούτο εβουλόμην και έπραττον' καίτοι του υπεροπτικού τύφου της εμφύτου κατά ληστάς τυραννικής διαθέσεως, υπεροπτικώς απορρίπτοντος τους λόγους.

Αλλά βάσκανον όμμα, κακώς επιβλέψαν επί την του αγαθού πρόοδον, ουκ επαύσατο, οργάνοις χρώμενον τοις έξωθεν βασκαίνουσι, πολυτρόπως καταταράττων, και παντοίοις τρόποις επηρεάζον το σχολείον' έχον και προσεποβοήθημα και τινα εσωτερικήν δυσαρέσκειαν, εκ τύφου υπεροπτικού και δεσποτείας βαρβαρικής προερχομένην. Αναφανείσα δε εκ Κωνσταντινουπόλεως και τις φιλοσοφία αγράμματος, φύσει πονηρά, και προς ανατροπήν σχολείων πολλήν ροπήν έχουσα, εκ τύφου και αλαζονείας κινουμένη [...], βοηθουμένη και υπό της εμφύτου κακίας Αλεξάνδρου του Μαυροκορδάτου, πολλήν ισχύν τότε έχοντος, και προς όλεθρον παντός αγαθού παντελή φύση έμπειρον ανεκτωμένου, και ούδ' εν ονείροις ποτέ αγαθού έργου ούτε διανοηθέντος ούτε προαιρεθέντος, (ώσπερ καίει πολιτικούς πράγμασι τα πράγματα έδειξαν την φύσιν του ανθρώπου, το πα[...] ανατρ(ι)ψαντος) πολλήν επέφερε ζάλην, και οίαν αν επιφέρειεν ισχύς κακότροπος, και παντός αγαθού εξολοθρευτική φιλοσοφία' και ηπείλει αναμοχλεύσαι το σχολείον αυτοίς διδασκάλους' και θάνατον μεν επέφερεν, ουκ ασύνητες πράγμα τη Μαυροκορδατική προαιρέσει, ως εστί γνώναι και εκ των πολιτικών αυτού πράξεων, αις προς ανατροπήν του παντός εχρήσατο εν δεινοίς πράγμασιν, όλον έθνος εις όλεθρον παντελεί αγαγεί, εξείλατο δε τοι Κύριος του θανάτου τον τεθνατωμένον' ούτως η αγράμματος φιλοσοφία τυχούσα φύσει θηριώδους προστάτου, δύναμιν έχοντος την έμφυτον αυτώ θηριωδίαν δεικνύναι, δι' αιμάτων φιλεί, χωρείν εις σχολεία' και προβαλλομένη διά της πύλης εισελθείν κατά νόμους και κανόνας κειμένους, ουδέ βούλεται πώποτε.

Τοιαύταις ταραχαίς και τοιούτοις Μαυροκορδατικοίς και αγραμμάτου φιλοσοφίας κινδύνους προσπαλαίνοντος του σχολείου, αυτού μεν ουδεμία' ελπίς ην βελτιώσεως' εγώ δε, φύσει φιλήσυχος ων, και περιπλεχθείς εν τοιούτοις δεινοίς, ουδέν άλλο διανοείσθαι είχον, ή όπως τον τε κίνδυνον εκφύγοιμι, και την των ευνοούντων εύνοιαν διαφυλάξαιμι' και διά πολλών κινδύνων διελθών, φυγαδεύσεις τε και θάνατον αυτόν απειλούντων μόλις ηδυνήθην, την αρετήν εν πάσιν ασπίδα προτιθέμενος, υπέρτερος των δεινών γενέσθαι. Εν τούτοις δε προσεπάλαιον έτι και προς την επισκήψασαν μοι νόσον του ρεύματος' υφ' ης

όλος παράλυτος εγενόμην· και μόλις μετά διετίαν απηλλάγην αυτής, παντοίοις λουτροίς χρησάμενος.

Επειδή δε εκλέλοιπεν η εγκυκλοπαιδεία μου, διανοούμην ελθεῖν εἰς Βιένναν της Αουστρίας, εκδούνη τε αυτήν δεδιωρωμένην κατὰ το δυνατόν, κακεὶ και περί των παιδαγωγικῶν φροντίσαι μαθημάτων, και τύποις εκδούνη και αυτά. Αλλ' εν τῷ παρασκευάζεσθαι με, ευθύς ἐπνευσε λαίλαψ σφοδρός, το παν καταστρέψαι απειλῶν· και ημεῖς μόλις σωθέντες εἰς Στεφανούπολιν της Τρανσυλβανίας ἐμένομεν καραδοκούντες, πη εκβήσεται το πράγμα, οὕτω δεινόν ον.

Ενταύθα ην ιδεῖν πάντας τους καταφυγόντας ξένους, ευθύς εκ ταυτομάτου φιλοσόφους και πολιτικωτάτους γενομένους· και την αλογίαν του ανθρώπου, και το πολύ αυτού και των λοιπῶν ζῶων αλογιστότερον, κατεξανιστάντα του λογικού· η γαρ αμάθεια, και η ημιμάθεια, και προσέτι γε η κακομάθεια, οὕτω κατεπάλαιον κατὰ της αληθοῦς παιδείας και ευμαθείας· ὥστε και θάνατον απείλουν, εἰ τις λογικῶς αντιστήναι αυτοῖς ἐπειράτο. Και οὕτως η αληθῆς παιδεία, και η αληθῆς φιλοσοφία, συν αὐτῷ τῷ λογιστικῷ του ανθρώπου, εν ἀνάγκη ἐγένοντο, υποχωρήσαι τε και εκστήναι πη, ἵνα μη τι πάθωσι δεινόν υπό της ισχυροτάτης, της αμαθείας, και της ἐτι ταύτης χείρονος ημικακομαθείας ἢ σαρλατανισμού, συστάσεως· διότι τοσαύτην δεσποτεῖαν, ἐδείκνυεν η αμάθεια κατὰ της παιδείας, ὥστε οἱ αμαθεῖς οὐδέ ἐριγγάνειν εἶων τους πεπαιδευμένους ἐμπροσθεν αὐτῶν· υβρίζοντες, απειλούντες, αμαθεῖς αποκαλούντες, εἰ τις τι κατὰ της σοφίας αὐτῶν λέγειν ἐτόλμα· και μάλιστα εἰ τις αὐτῶν και ἐπὶ πλούτῳ ὤετο εἰς εἶναι. Τοσαύτην δε η ημιμάθεια, και η κακομάθεια, κατὰ της αληθοῦς φιλοσοφίας· ὥστε αἱ τε συκοφανταὶ πρόχειροι· και το ἄλλα ταῦτα εἶναι, α αὐτοὶ γινώσκουσιν, υπερκείμενα μεν της παιδείας· εὐληπτα δε προς την αμάθειαν· και ὅσοι πόνοις ατρύτοις κατὰτριψαν αὐτῶν τον βίον ωφελούντες το ἔθνος κατὰ την παιδείαν, το δυνατόν αυτοῖς, και ου παύονται τούτο ποιούντες, οὗτοι αναισχύντως παρά των μηδέποτε μαθόντων αισχύνεσθαι, απεκαλούντο δύσιν οἱ τῷ ἔθνει· αὐτοὶ δε μήδ' εν ὕπνοις ιδόντες εὐνοῖαν ἔθνους, ἢ ἔρωτα πατρίδος, εὖνοι ὦντο εἶναι. Ταῦτα δε πάντα, πολλά περί της φύσεως του ανθρώπου, και της σοφίας ἐνούσης αὐτῷ θηριωδίας, ἐποίησάν με φιλοσοφῆσαι· και την αλογίαν αυτού πήχεσι καταμετρήσαι πολύ μείζονα οὐσαν και αὐτῶν των καλουμένων ἀλόγων ζῶων· εἶεν.

Εγὼ δε, εν τούτῳ τῷ χρόνῳ, ευκαιρίας τυχῶν, ἐνησχολήθην ἐπιπόνως περί την συλλογὴν και σύνθεσιν των παιδαγωγικῶν μαθημάτων, κατὰ το σχέδιον, ο προπολλού, εν νῷ εἶχον· και θεῖα συνάρσει ες πέρας ἤγαγον, μηδέν φροντίζων περί της πονηρίας των κακοτρόπων και φθονερῶν· και παρεσκευαζόμεν εἰς ἐκδοσιν. Αλλά τις φίλος, ἐμός τε και του ἔθνους, ἀνὴρ μάλιστα φιλογενής, προς το τέλειον του ἔργου, εἶπε μου, καλόν εἶναι προσεπιθῆναι και τινα μαθήματα εκ της παλαιᾶς Ἑλληνικῆς ικανά, ὥστε εν τῷ διδάσκεσθαι τους παῖδας τα παιδαγωγικά ταῦτα μαθήματα, μετὰ το μαθεῖν ἐλευθέρως αναγινώσκειν, και γραμματικὴν διδάσκεσθαι, και Ἑλληνικά παραδίδοσθαι μαθήματα, ἵνα μετὰ το τέλος ἀπάσης της των παιδαγωγικῶν μαθημάτων σειράς, συγκεκριμένη εὐρεθῶσι και κατὰ την Ἑλληνικὴν φωνὴν και την γραμματικὴν εν τε τεχνολογία και συντάξει· και εἰ τι ἄλλο δυνατόν γένοιτο αυτοῖς. Τούτο δ' ἀκούσας ἐγὼ, και διαφόρως ανακυκλήσας εν τῷ νῷ το πράγμα, εὗρον τον λόγον ορθῶς ἔχοντα· και τοῖς φίλοις δε κοινώσας, ους ἐγίνωσκον μάλιστα την βελτίωσιν του ημετέρου ἔθνους κατὰ γε παιδείαν περί πολλοῦ ποιουμένους· (ὅπερ ἐμοὶ αἰεὶ σύνηθες, κοινούν τα δόξαντα τοῖς φίλοις, ἵνα μετ' αὐτῶν βουλευόμενος, εὐρίσκω το βέλτιον·) ἤκουσα κακεῖνους ου μόνον ἐπαινούντας το πράγμα, αλλά και αναγκαῖον κρίνοντας· ἵν' οἱ μη δυνάμενοι ἐπὶ πλέον των μαθημάτων χωρεῖν, ικανοὶ γένωνται λυσιτελεῖν εαυτοῖς εν τῷ βίῳ, και ἀγάλλεσθαι παιδείαν ικανὴν ἔχοντες· ην δη ἐπειτα και παρ' εαυτῶν αὐξήσαι δυνήσονται, καιρόν και βιβλία ἔχοντες· ὅς τις δε αὐτῶν δύναται, ἐκεῖνος διδασκόμενος ἐφεξῆς τον Ἑλληνα λόγον, εξακριβούτω τον, εν τύχῃ ἀγαθὴ, θεματογραφῶν, κατὰ βούλησιν του διδασκάλου, και ἴδια συντιθέμενος γυμνάσματα, και ρητορικὰς συγγράφων μελέτας, και ποιήματα στιχουργῶν·

συνδιδασκόμενος εντούτοις και ει τι των υπερτέρων μαθημάτων βούλεται διδάσκεσθαι, επισημονικών λέγω και φιλοσοφικών· ἴν', ως οἶον τε, και τούτων εγκρατής γίνεται.

Ταῦτα τοίνυν ἐγένοντο τα αἷτια, ἵνα την τε παρούσαν ἐπίτομον μεν, περιεκτικὴν δε των αναγκαίων κανόνων γραμματικὴν συνθῶ, και τρεις τόμους προσθῶ, περιέχοντας τα αναγκαϊότατα μαθήματα, ὅσα οφείλει μανθάνειν ἕκαστος εν τῷ διδάσκεσθαι, των παιδαγωγικών μαθημάτων, τα διδακτικά καλούμενα παιδαγωγικά και αὐτά ονομάσας, καν τούτοις συναριθμήσας· ταῦτα δε ἀρξασθαι οφείλουσιν οι μαθηταὶ μετὰ το ελευθέρως και εν υποκρίσει αναγινώσκειν μαθεῖν· οὐδέ γαρ δεῖ πρότερον γραμματικῆς ἀγασθαι και Ἑλληνικῶν μαθημάτων· ο γαρ μη ελευθέρως αναγινώσκειν μαθόν, και τους κανόνas της γραμματικῆς, και το καθ' ἑκάστην παραδιδόμενον αὐτῷ μάθημα αποστοματίζειν οὐ δύναται. Και την μεν γραμματικὴν διεῖλον εις πέντε μέρη, εις το Τυπικόν, εις το Κανονικόν, εις το Ετυμολογικόν, και εις το Συντακτικόν, και εις το Συνθετικόν, των δε τριῶν τόμων τα μαθήματα διεῖλον οὕτως, ὥστε ἀρκεῖν διδάσκεσθαι εν τέταρσιν ἔτεσι, καθ' α οἶμαι διδαχθήσονται οι μαθηταὶ τα μετὰ το ελευθέρως μαθεῖν αναγινώσκειν διδακτικά των παιδαγωγικών μαθημάτων· ὀρίσας το μεν πρῶτον ἔτος λαμβάνειν μάθημα πέντε μεν το καταρχάς, ἔπειτα δε και δέκα στίχους ἢ σειράs, εν τῷ πρῶτῳ τῷ εκ των μύθων και ιστοριδίων και των λοιπῶν μέχρι των Λουκιανού· το δε δεύτερον, πρῶτον μεν δέκα, ἔπειτα δε και πεντεκαίδεκα στίχους εκ των Λουκιανού, Ξενοφώντος, και των λοιπῶν μέχρι του τέλους του πρῶτου τόμου και ταῦτα γενήsονται οὕτως εις τε τεχνολογίας ευχέρειαν, ετυμολογίας τε και ὀρθογραφίας· οι γαρ μαθηταὶ οφείλουσιν γράφειν τε την ἐξήγησιν του καθ' ἑκάστην παραδιδόμενου μαθήματος, και αποστοματίζειν αὐτό. Το δε τρίτον, κατ' ἀρχάς μεν δεκαπέντε, ἔπειτα δε και εἴκοσι στίχων λαμβάνειν μάθημα, καθ' ὅλον τον δεύτερον τόμον· ο αποστηθίζονται καθ' ἑκάστην οι μαθηταὶ οφείλουσιν το δε τέταρτον, ἀπὸ εἴκοσι μέχρι των εικοσιπέντε στίχων λαμβάνειν οφείλουσιν μάθημα καθόλου τον τρίτον τόμον ο και αποστηθίζοντες καθ' ἑκάστην.

Αἰεὶ ἐγῶγε φροντίζων περὶ της ἀληθοῦs βελτιώσεως του ημετέρου Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐπὶ παιδείᾳ, διανοούμην, ὅπως αν ευρεθῇ μέθοδος τις ὀρθή, δι' ηs ευμεθόδως χωροῦν, ευχερὴ ἔξει την της Ἑλληνικῆς παιδείας κτήσιν. Οι τε παῖδες μανθάνωσιν ευχερώs, και η πρόοδος των μαθημάτων γίγνεται κατὰ τάξιν· και παύsονται οι εχθροὶ του Ἑλλήνος λόγου, λέγοντες την Ἑλληνικὴν φωνὴν εἶναι κῶλυμα της ἐπὶ παιδείᾳ προόδου του ἔθνους. Ἐδοξεν ουν οὐδέν ἄλλο εἶναι μέθοδον ἀληθὴ ἢ συντιθέναι ευμέθοδα παιδαγωγικά μαθήματα· ἀπ' αὐτοῦ του ἀλφαβήτου ἀρχόμενα. Τούτου δε οὕτως ὀρθῶs ἔχειν δόξαντος, και αὐτοῦ μόνου φανέντος ἀστραβούς κανόνος προς ευχέρειαν της ἐπὶ παιδείᾳ βελτιώσεως του ημετέρου Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ευθύs ἐτι εν Βιέννῃ της Αουστρίας ων, ηρξάμην παιδαγωγικά συντιθέναι μαθήματα· ἀλλ' ἐπειδὴ μετακαλέσθην ὑπὸ των προυχόντων εις το εν Βουκουρεστίοιs της Βλαχίας σχολείον· ἵνα τι εν ἐκείνῳ ωφέλιμος γένωμαι τῷ Ἑλληνικῷ, ἀφείs προς το παρόν το εγχείρημα, υπήκουσα εις την των ἀγαπώντων την Ἑλληνικὴν παιδείαν φωνὴν· και ἐλθόν εις Βουκουρέστια, ηκολούθων το ἔργον, δι' ο ἐκλήθην, μετὰ προθυμίας, ὠφελών το δυνατόν ἐμοί· και εἶποτε υπέκλεπτον καιρόν, ἐφρόντιζον και περὶ των παιδαγωγικών, το πρῶτον και ἀναγκαιότατον, ἐμοί δοκεῖν ἔργον, ει τις περὶ ευμεθόδου διδασκαλίας της παιδείας φροντίζει του Ἑλληνικοῦ· ἀλλὰ βάσκανον ὁμμα κακῶs ἐπίβλεψαν ἐπὶ την του ἀγαθοῦ πρόοδον, οὐκ ἐπαύsατο μάλιστα μεν εκ των ἐξῶθεν βασκαίνόντων πολυτρόπως καταταράττον, και παντοίοιs τρόποιs ἐπηρεάζον το σχολεῖον· προσεπεβοήθει και τις ἐσωτερικὴ δυσἀρέσκεια, ἐξ ὑπεροπτικοῦ φύσει δεσποτικῆς διαθέσεως προερχομένη. Και φιλοσοφία δε τις ἀγράμματος, φύσει πονηρά, και προς το ἀνατρέπειν σχολεῖα πολλὴν ροπήν ἔχουσα, ἐπιφανείsα εκ Κωνσταντινουπόλεως, πολλὴν ἐπέφερεν ζάλην και ηπεῖλει ἀναμοχλεύsαι αὐτό οἷαν δύναται κακὸς τροπος ἐπιφέρειν φιλοσοφία· αὐτοῖs διδασκάλοιs· και θάνατον μεν ἐπέφερεν· ἐξείλετο δε Κύριος του θανάτου τον τεθανατωμένον· οὕτως η ἀγράμματος φιλοσοφία δι' αἱμάτων χωρεῖν φιλεῖ εις τα σχολεῖα· και κατὰ τινὰs νόμους ἢ κανόνas οὐδέ βούλεται πῶποτε.

Τοιαύταις ταραχαῖς και τοιούτοις κινδύνοις προσπαλαίοντος του σχολείου, αυτού μεν ουδεμία ην ελπίς βελτιώσεως· εγώ δε φύσει φιλήσυχος ων, και περιπλεγθείς εν τοιούτης δεινοῖς, ουδέν ἕτερον διανοεῖσθαι εἶχον, ἢ ὅπως τον τε κίνδυνον εκφύγοιμι, και την των ευνοούντων εὐνοίαν διαφυλάξαιμι· και διά πολλών κινδύνων διελθών, φυγαδεύσεις τε και θάνατον αυτόν απειλούντων, μόλις ηδυνήθην, την αρετήν εν πάσιν ασπίδα προτιθέμενος, υπέρτερος των δεινών γενέσθαι· εν τούτοις δε προσεπάλαιον και τη επισκηψάση μοι τότε νόσω του ρεύματος, υφ' ης ὅλος παράλυτος εγενόμην· και τούτοις μόλις απηλλάγην μετά διετίαν, παντίοις λουτροῖς χρησάμενος. Εἴτα δε ανασφήλας, επειδή εκλέλοιπεν η εγκυκλοπαιδεία μου, διενοούμην απάραι Βουκουρεστήθην, και ελθόντα εις Βιένναν της Αουστρίας εκδούναι τε αυτήν δεδιωρθωμένην κατά το δυνατόν, κακεῖ και περί των παιδαγωγικών φροντίσαι μαθημάτων, και ταῦτα τύποις εκδούναι. Αλλ' εν τῷ παρασκευάζεσθαι με, ευθύς ἐπνευσε λαίλαψ σφοδρός, εξ ου μόλις σωθέντες εις Στεφανούπολιν της Τρανσυλβανίας, ἐμένομεν καραδοκούντες πη εκβήσεται το πράγμα, οὕτω δεινόν ον.

Ενταύτη δε τη πόλει· ην, ιδεῖν πάντας τους συνελθόντας ξένους, ευθύς φιλοσόφους η την αλογίαν, της ανθρωπότος, και το πολύ και των λοιπών ζώων αλογιστότερον, αυτής, κατεξαναστάντα του λογικού, πολύ πλέον η γαρ αμάθεια, και η ημιμάθεια, και οι εξανιστάμενοι κατά των ηγεμόνων λαοί· οὕτω κατεπάλαιον της σοφίας και ευμαθείας· ὥστε την αληθὴ φιλοσοφίαν ἔδει υποχωρεῖν και εις την παντελή αμάθειαν και την χείρῳ ταύτης ημικακομάθειαν, ἢ σαρλατανισμόν, ἄλλως γαρ και θάνατος επαπειλεῖτο της αληθούς φιλοσοφίας· τοσαύτην δεσποτείαν ἐδείκνυνεν η αμάθεια κατά της αληθούς φιλοσοφίας [...] φύσει βαρβαρική [...] και ταῦτα πολλά περί της φύσεως του ανθρώπου και της φύσει ἐνούσης [...] αὐτῷ θηριωδίας.

Εν τούτῳ τῷ χρόνῳ, ευκαιρήσας τυχόν, ἐνησχολήθην επιπόνως εις την συλλογὴν και σύνθεσιν των παιδαγωγικών μαθημάτων, κατά το πρότερόν μου σχέδιον· και θεῖα συνάρσει εις πάρας ἡγαγον, μηδέν φροντίζων περί της πονηρίας των κακοτρόπων φθονερών· και παρεσκευαζόμην εις ἐκδοσιν. Αλλά τις φίλος, ἐμός τε και του ἔθνους, ἀνὴρ μάλιστα φιλογενής, υπέμνησε με λέγων προσεπιθῆναι και τινα μαθήματα εκ της παλαιάς Ἑλληνικῆς ικανά, ὥστε εν τῷ διδάσκεσθαι τα παιδαγωγικά μαθήματα, μετά το μαθεῖν ἐλευθέρως αναγινώσκειν, τον παῖδα και Ἑλληνικά διδάσκεσθαι μαθήματα και γραμματικήν· ὥστε μετά το τέλος ἀπάσης της των παιδαγωγικών μαθημάτων σειρὰς εὑρεθῆναι τον παῖδα και ικανῶς συγκεκροτημένον εις την Ἑλληνικὴν φωνήν, και την γραμματικήν κατά τε τεχνολογίαν και σύνταξιν. Τούτο δ' ἀκούσας ἐγώ, και διαφόρως ανακυκλίσας εν τῷ νῷ το πράγμα, εὔρον τον λόγον ὀρθῶς ἔχοντα· και τοις φίλοις δε κοινώσας, ους ἐγίνωσκον μάλιστα την βελτίωσιν του Ἑλληνικοῦ περί πολλοῦ ποιουμένου, ημετέρου ἔθνους κατά γε παιδείαν περί πολλοῦ ποιουμένου· ὅπερ ἐμοί αἰεὶ σὺνηθες, κοινούν τα δόξαντα τοις φίλοις, ἵνα μετ' αὐτῶν βουλευσάμενος, εὔρω το βέλτιον· ἤκουσα κακείνους ου μόνον ἐπαινοῦντας το πράγμα, αλλά και αναγκαῖον κρίνοντας· ἵν' οι μη δυνάμενοι ἐπὶ πλέον των μαθημάτων γενέσθαι, ικανόν ἔχωσιν ἐφόδιον και λυσιτελεῖν εαυτούς εν τῷ βίῳ, και ἀγάλλεσθαι παιδείαν ικανήν ἔχοντες· ην δη και παρ' εαυτῶν προσεπαυξήσαι δύνανται ἐπειτα, καιρόν ἔχοντες και βιβλία· ος τις δε δύναται, ἐκεῖνος εξακολουθών τα Ἑλληνικά μαθήματα εξακριβούτω τον Ἑλληνα λόγον διδασκόμενος και θεματογραφεῖν, και συντιθέναι, και ρητορικάς μελέτας συγγράφειν, και ποιήματα στιχουργεῖν· συνδιδασκόμενος εἰ τι των υπερτέρων μαθημάτων, ἐπιστημονικῶν λέγω και φιλοσοφικῶν· ἵν', ως οἶόν τε, τέλειος γένηται ἐγκρατής και τούτων γενόμενος.

Ταῦτα τοίνυν ἐγένοντο τα αἴτια, ἵνα την τε παρούσαν ἐπίτομον μεν, περιεκτικήν δε ἀπάντων των ἀναγκαίων· γραμματικήν συνθῶ, και δύο τόμους προσθῶ, περιέχοντας τα ἀναγκαιότατα μαθήματα· ὅσα οφείλει μανθάνειν ἕκαστος εν τῷ διδάσκεσθαι, τα παιδαγωγικά μαθήματα, ἀφιζάμενος μετά το ἐλευθέρως και εν υποκρίσει αναγινώσκειν μαθεῖν· ουδέ γαρ δει πρότερον γραμματικῆς ἀψασθαι· ο γαρ μη ἐλευθέρως αναγινώσκειν

μαθών, και τους κανόνες της γραμματικής, και το καθ' εκάστην παραδιδόμενον αυτό μάθημα αποστοματίζειν ού δύναται. Και την μεν γραμματικήν διείλον εις τέσσαρα μέρη, εις το Τυπικόν, εις το Κανονικόν, εις το Ετυμολογικόν, και εις το Συντακτικόν· των δε δυοίν τόμων τα μαθήματα διείλον ούτως, ώστε αρκών διδάσκεσθαι εν τρισίν έτεσι, καθ' ους οίμαι, διδαχθήσονται οι μαθηταί τα διδακτικά των παιδαγωγικών μαθήματα· μετά το ελευθέρως αναγινώσκειν διδαχθησόμενα, ωρίσας το μεν πρώτον έτος λαμβάνειν μάθημα εκ πέντε μέχρι των δέκα στίχων ή σειρών, εν τω πρώτω τόμω εκ των μύθων και ιστοριδίων, και των λοιπών μέχρι του Λουκιανού· εις τε τεχνολογίας ευχέρειαν, και ορθογραφίας γράφοντα· την εξήγησιν του παραδιδομένου αυτό μαθήματος και δύνανται οι μαθηταί αποστοματίζειν αυτό. Το δε δεύτερον, από δέκα μέχρι των δεκαπέντε στίχων, εκ των Λουκιανού, Ξενοφώντος και των λοιπών μέχρι του τέλους του πρώτου τόμου. Το δε τρίτον, από δεκαπέντε στίχων μέχρι των είκοσι καθ' όλον τον δεύτερον τόμον· διδαχθήσεται δε εν τούτω και της γραμματικής το μεν πρώτον έτος το Τυπικόν και το Κανονικόν μετ' ακριβείας και εν επιγνώσει, το δε δεύτερον, το Ετυμολογικόν και αυτό μεν εν επιγνώσει· μη απολείποντος δε και του τεχνολογικού· ίν' έχωσιν εν έξει γίνεσθαι τω μαθητή· άλλως γαρ ματαίως καταδαπανώσι το πολύτιμον του χρόνου. Το δε τρίτον, το Συντακτικόν· μη απολείποντος εν μέρει και του Τεχνολογικού, και του Ετυμολογικού· ούτω γαρ εστίεν εν έξει γενέσθαι της γραμματικής τέχνης τον μαθητήν, αποστηθίσαντα πάντας αυτής τους κανόνες.

Ούτως ουν μαθών και ταύτα τα μαθήματα ο μαθητής γίνεται έμπειρος μεν γραμματικός ου τέλειος δε· τελειωθήσεται δε, ει δύναται και προθυμείται εξακολουθήσαι τα γραμματικά μαθήματα έτι έτη δύο ή τρία· ίν' εν τούτοις πολλών συγγραφέων λάβη μαθήματα, και θεματογραφήση και συνθή αυτός αφ' εαυτού, του διδασκάλου διορθούντος και τα θέματα και τα συνθήματα αυτού· και ρητορικάς δε μελέτας γράψη, και στιχουργήση, του διδασκάλου διορθούντος και ταύτα. Και τούτοις δε ουδέ προΐεναι δει τον χρόνον πολυτιμώτατον χρήμα· αλλά και εκ των επιστημονικών διδάσκεσθαι οφείλει μαθημάτων ο μαθητής, και εκ των φιλοσοφικών· ώστε εν τω τέλειον γενέσθαι εν τη εγκυκλίω παιδεία των Ελληνικών, και τούτων εγκρατή γενέσθαι των μαθημάτων.

Αύτη εστίη η αληθής μέθοδος, καθ' ην έκαστος διδασκόμενος κατά τάξιν μέχρι του εκκαιδεκάτου έτους της ηλικίας αυτού εγκρατής μεν έσται της Ελληνικής παιδείας· εγκρατής δε και επιστημών και φιλοσοφίας, εάν από του εβδόμου έτους της ηλικίας αυτού άρξηται διδάσκεσθαι βαθμηδόν τα μαθήματα, εκ του αλφαβήτου την αρχήν ποιησάμενος· και ου άλλη τις φως έγωγε νομίζω· εκ ταύτης γαρ πολλών τε πραγμάτων έσται δαήμων ο νέος, και ευμεθόδως κατασχών αυτά εν τω νω, εθίσει εαυτόν, εις το ορθώς λογίζεσθαι· ει δε τις άλλος άλλην τινά γινώσκει τε και λέγει, δειξάτω αυτήν εξ αυτών των έργων· και ουδείς φθόνος· τα γαρ έργα φαινόμενα, πάντα λόγον παύουσιν ευ ή κακώς λεγόμενον. Ει δε τις, ω φίλοι γονείς αγαθών παιδων, άλλως λέγων, πείθειν υμάς πειράται· μη πείθεσθε πρότερον, ή εις άλλου κεφαλήν την του κουρέως τέχνην ίδητε· ίνα μη απατηθέντες, απολέσητε των ημετέρων τέκνων το πολυτιμώτατον· τον χρόνον· ος τις παρερχόμενος ουδέποτε επανέρχεται. Είδον γαρ έγωγε πολλούς, πολλά και μεγάλα υπισχνουμένους, ίν (έχει σβησμένη τη λέξη: απατήσωσι) εκπλήξαντες τους απλουστέρους και ευηθεστέρους των γονέων, απατήσεσιν αυτοίς, προς το ίδιον αφορώντας κέρδος, και περί της τιμιότητος ή ατιμίας ουδέ φροντίζοντας· και τους ιδίους αυτών, μαθητάς ούτως εξαρτώντας, καταφρονείν διδάσκοντας των γραμματικών επιπόνου πράγματος, ώστε εκείνους μόνους νομίζειν διδασκάλους αληθείς, και το αληθές διδάσκοντας, τους δ' άλλους ως μηδέν παρορώντας· όταν δε τι αυτοίς προβληθή, την αναισχυντίαν ενδυσαμένους ως θώρακα, και την αυθάδειαν ως όπλω αρραγεί χρωμένους, ορώντας και τον διδάσκαλον αυτόν τοιαύτα ποιούντα, πάντα λέγοντας παραλογιζομένους πλην ων έχεται το πρόβλημα· και τους μαθητάς δε αυτών είδον της μεν Ελληνικής παιδείας καταφρονούντας, και εις βόρβορον ριπτούντας, παρά των διδασκάλων ακούοντας, αμαθών όντων· και διά τούτο και είποτε εν

ανάγκη γένωντο επιστολήν τινά γράψαι προς τιναι αδελφαίς επιτρέποντες ίνα μη φανή αυτών η αμαθεία· α δε παρά των διδασκάλων ήκουσαν, ταύτα αυταίς λέγουσι εψεττανικώς προφέροντας· και ει τις λογικώς αυτούς πειραθείη, και τι περαιτέρω εννοήσαι ποιήσαι, αυτούς ουδέ συλλαβήν τολμώντας μεταβαλείν, [...] μήτε παρεκλίναντας εις την ευθείαν και ορθήν εμπέσει αν οδόν· ούτως εισί τινές της των νέων επί το ορθόν προόδου κωληταί! (στη θέση της λέξης κωληταί είναι σβησμένη η λέξη φθορείς). Υμείς δε, ω φιλόστοργοι γονείς, αγαθών τέκνων, εάν ήτε αληθείς ερασταί της των υμετέρων παιδων παιδείας μη προσέχειν τοις των τοιούτων λόγοις εθέλετε· αλλ' όθεν όφελος γίνεται, εκεί αποβλέποντες, προς εκείνους πέμπετε τους παίδας· τους μεν μεγάλα λέγοντας των διδασκάλων και ευχωμένους υπέρ εαυτών, τούθ', όπερ εισί, σαρλατάνους αυτούς νομίζετε· τους δε έργα δεικνύντας, και κομπολογίαις μη χρωμένοις, τούτους αληθείς διδασκάλους και έχετε και νομίζετε· ει δε μη τούτο ποιήσετε, η πείρα διδάξει ημάς την αλήθειαν, ότε και η μεταμέλεια ουδέν ωφελήσει.

Φύλλο 14: Περί υπογραφής των φωνηέντων: Πάσα δοτική των ενικών, εις α, ή η, ή ω, λήγουσα, υπογράφεται το ι· οίον· Αινεία, Μούσα, ληστή, τιμή, λόγω. [...].

Περί συμπλοκής συμφώνων: Παν σύμφωνον, μεταξύ ον δύο φωνηέντων εν μέσω λέξεως, τω δευτέρω φωνήεντι συμπλέκεται· οίον· ά-γω, φέ-ρω. [...].

Φύλλο 15: Περί τινων αχωρίστων μορίων: Εισί τινά μόρια αεί εν συνθέσει προτιθέμενα των λέξεων· όθεν και αχώριστοι προθέσεις εκλήθησαν· οίον· το δυς σημαίνει δε δύο. [...].

Φύλλο 16: Περί Διαλέκτων: Τα διάφορα τοπικά ιδιώματα εκάστης φωνής λέγονται διάλεκτοι. Διάλεκτοι δε της Ελληνικής φωνής κατά το γενικώτερον εισί τέσσαρες· Αττική, Ιωνική, Δωρική, και Αιολική.

Είχον δε εκάστη τούτων ιδιαίτερα τινά ιδιώματα· οίον·

Οι μεν Αττικοί:

α'. Εχρώντο ταις συναλοιφαίς κατακόρως· οίον· θοιμάτιον, αντί το ιμάτιον· φροίμιον, αντί προοίμιον.

β'. Τας λέξεις αδιαιρέτως εκφέρουσιν· οίον· πατρώον αντί πατρωϊόν· Νηρήδες αντί Νηρηίδες.

γ'. Το ρ και τ αντί του σ, λαμβάνουσιν· οίον· θάλαττα αντί θάλασσα· θαρραλέον, αντί θαρσαλέον.

δ'. Το υ αντί του ε και ο λαμβάνουσιν· οίον· τούνδυμα, αντί το ένδυμα· τούνομα, αντί το όνομα.

ε'. Τω ξ χρώνται αντί του σ· οίον· ξυν, αντί συν.

Οι δε Ίωνες [...].

Οι δε Δωριείς [...].

Οι δε Αιολείς [...].

Φύλλο 17: Περί Παθών ή Σχημάτων των Λέξεων: Συμβαίνουν εν ταις λέξεσι και τινά πάθη, άπερ και Σχήματα λέγονται λέξεων· οισ χρώνται μεν ενίοτε και λογογράφοι· ως επί το πλείστον δε οι ποιηταί.

Έστι δε σχήμα λέξεως εκτροπή του φυσικού της λέξεως ιδιώματος κατά τι έθος χρήσιμον γινόμενον.

Γίνονται δε τα σχήματα τετραχώς· κατά πλεονασμόν, κατ' ένδειαν, κατά μετάθεσιν, και κατά μετάληψιν, εν τε συλλαβή και εν στοιχείω. [...].

Σημείωσις: Τούτοις τοις πάθεσι χρήται ο Ελληνίζων ουχ ως έτυχεν· αλλ' ένθα εχρήσαντο αυτοίς οι ενδοξότεροι των λογίων Ελλήνων· άλλως γαρ συμβαίνει αμάρτημα, όπερ καλείται βαρβαρισμός.

Περί βαρβαρισμού:

Βαρβαρισμός εστίν αμάρτημα περί λέξιν εξ αμαθείας γινόμενον. Γίνεται δε τετραχώς· κατά πλεονασμόν· κατ' ένδειαν, κατά μετάθεσιν, και κατά μετάληψιν.

Και κατά πλεονασμόν μιν, όταν πλεονάζη τι των στοιχείων εξ αμαθείας· οίον· Αισχύρην, αντί Αισχύρου.

Κατ' ένδειαν δε, όταν ελλείπη τι των στοιχείων· οίον· Δημοσθένος, αντί Δημοσθένους.

Κατά μετάθεσιν δε, όταν τι των στοιχείων μετατίθεται εξ αμαθείας εις ετέραν συλλαβήν· οίον· κότταρον, αντί κρότταρον.

Κατά μετάληψιν δε ή εναλλαγή, όταν άλλο στοιχείον μεταλαμβάνηται αμαθώς αντί άλλου· οίον· φιάλη, αντί φιάλη.

Φύλλα 18-25: Της επιτόμου Γραμματικής μέρος τέταρτον: Συντακτικόν: Περί συντάξεως εν γένει: Περί συμφωνιών:

Συμφωνίαι εισί τρεις· Ρηματική, Επιθετική και Αναφορική: Περί συντάξεως εν μέρει εκάστου των μερών του λόγου· του ονόματος [...], του ρήματος [...]]²⁹¹⁹.

Φύλλα 25-46: «Τόποι της πλαγίας συντάξεως του ρήματος· της εκ τρίτου· του Α' είδους· αιτιατική μιν συντάσσονται:

α'. Τα εις σωματικήν διάθεσιν αναγόμενα ρήματα· τουτ' έστιν· εκείνα τα ρήματα, ων η ενέργεια εστί σωματική, διά του σώματος γινομένη· οίον· γυμνάζω· κινώ· νίπτω· πλήττω· λύω· δεσμώ· [...].

β'. Τα αναγόμενα εις ψυχικήν διάθεσιν και εις το ήθος· οίον· φιλώ· αγαπώ· στέργω· ωφελώ· βλάπτω· [...].

Του Β' είδους· δοτική δε συντάσσονται· τα αντιπικτικά· όσα εξ ίσης διαθέσεως αυτενεργούσιν· οίον· παλεύω· πολεμώ· [...]:

α'. Τα αντιστατικά· οίον· εναντιούμαι· ανθίσταμαι· οργίζομαι.

β'. Τα υπουργικά και ακολουθητικά· οίον· υπηρετώ· λειτουργώ· διακονώ· [...].

γ'. Τα βοηθητικά· οίον· βοηθώ· αρήγω.

δ'. Τα κελευστικά· οίον· κελεύω· προστάττω· επιτάττω· [...].

ε'. Τα φθονητικά· οίον· φθονώ· βασκαίνω.

στ'. Τα πιστεύω· απιστώ· δυσπιστώ· και το χρώμαι.

Του Γ' είδους· γενική δε συντάσσονται:

α'. Τα κατ' αίσθησιν αντιληπτικά· οίον· αισθάνομαι· ακούω· [...].

β'. Τα ορεκτικά και εφετικά· οίον· ορέγομαι· εφίεμαι· [...].

γ'. Τα καθ' υποροχήν αντιληπτικά και τα αρχικά· οίον· αντιλαμβάνομαι· αντιποιούμαι· [...].

δ'. Τα φροντιστικά και κτητικά, και τα στερητικά· οίον· φροντίζω· επιμελούμαι· [...].

ε'. Τα μνήμης και λήθης σημαντικά· οίον· μέμνημαι· μνημονεύω· [...].

στ'. Τα ολιγορικά· οίον· ολιγορώ· καταφρονώ.

ζ'. Τα μετοχικά και μεταδοτικά· οίον· μετέχω· κοινωνώ· μεταδίδωμι.

η'. Τα διαφορικά και αποστηματικά· οίον· διαφέρω· απέχω· δέω· χρήζω· [...].

θ'. Τα εκ συγκριτικών παρωνυμούμενα· οίον· πλεονεκτώ, μειονεκτώ· ελαττούμαι.

Της εκ τετάρτου· του Διαβατικού.

Όσα ρήματα ελλειπώς έχουσι του της ενεργείας πράγματος, ταύτα απαιτεί αιτιατικήν ειδοποιώσαν αυτό· οίον· διδάσκω· γραμματικά· λέγω· σοι· τα εικότα· δέομαι· σου· τα δίκαια.

Του περιποιητικού·

Πολλάκις προστίθεται τοις ρήμασι και δοτική, σχέσιν τινα και περιποίησιν και χάριν σημαίνουσα· οίον· δίδωμι· σοι· χρυσίον· διδάσκω· τον υιόν· [...].

Του ελλειπτικού·

τη μιν αιτιατική· [...].

²⁹¹⁹Ο. π., φφ. 2-25.

τη δε γενική [...].

του Απαρεμφατικού·

Τω δε απαραιμφαικώ χρώμεθα ένθα δέοι προσδιορίσασθαι την ενεργειαν κατά το τέλος ή το είδος· όθεν και το μεν λέγεται τελικόν· το δε, ειδικόν· και τελικόν μεν, ένθα το ίνα αρμόττει· ον τάττωσε προηγείσθαι των άλλων· ήτοι, ίνα προηγή· ειδικόν δε, ένθα το ότι αρμόττει· οίον· φασί τους περί τον βασιλέα εληλυθέναι· ήτοι, ότι εληλύθασιν. [...].

Περί Διαθέσεων των ρημάτων·

Διαθέσεις των ρημάτων εν τη συντάξει εισί πέντε· ενεργητική, παθητική, ουδετέρα, μέση και επίμεσος. [...].

Περί των απροσώπων·

Απρόσωπα ρήματα λέγονται, όσα κατά το τρίτον μόνον εκφέρονται πρόσωπον, ουδέν εμφανές έχοντα πρόσωπον· οίον· χρη· δει· προσήκει· πρέπει. Εισί δε κατά την φωνήν ενεργητικά, τα δε κατά φωνήν παθητικά. [...].

Περί χρόνων· χρώμεθα τοις χρόνοις, καθ' ην έκαστος έτυχεν έχων σημασίαν· [...].

Περί Απαρεμφάτου·

Τα απαρέμφαια λέγονται τετραχώς· ονοματικά, παρεμφαικά, τελικά, και ειδικά.

Της Μετοχής·

Αι μετοχαί, ως μεν μετέχουσαι του ονόματος, την των επιθέτων ονομάτων προς τα ουσιαστικά σύνταξιν έχουσιν· οίον· ο επιμελούμενος μαθητής· ως δε του ρήματος, την αυτήν τω ρήματι σύνταξιν έχουσιν· οίον· ο διδάσκων τους μαθητάς τα γραμματικά επιμελώς. [...].

Του Άρθρου·

Χρώμεθα τοις άρθροις εις δήλωσιν προεγνωσμένου τινός· οίον· ο άνθρωπος ήκεν· ο προεγνωσμένος δηλαδή. [...].

Της Αντωνυμίας·

Των Αντωνυμιών αι μεν πρωτότυποι, ως ουσιαστικά λαμβάνονται ονόματα· αι δε λοιπαί, ως επίθετα· όθεν και κατ' αυτά συντάσσονται. [...].

Των Προθέσεων·

Αι προθέσεις συντάσσονται διττώς· ήτοι κατά σύνθεσιν· οίον· σύννοικος, παρεδρεύω, αναλογίζομαι· ή κατά παράθεσιν, προς τина πτώσιν φερόμεναι, ή μίαν, ή δύο, ή τρεις. Και η πτώσις καλείται συντακτική της προθέσεως. [...].

Του Επιρρήματος·

Τα επιρρήματα συντάσσονται τετραχώς· ονοματικώς, προς όνομα φερόμενα· οίον· φευ του μεγέθους· νη Δία. Ρηματικώς, προς ρήμα· οίον· ευ έχει. Συναμφοτέρως, και προς όνομα και προς ρήμα· οίον· πόρρω ημών οικεί. Ουδετέρως· οίον· είεν· έστω.

Του Συνδέσμου·

Οι μεν συμπλεκτικοί, όμοια συνδέουσιν αεί· οίον· [...] Ο Σωκράτης και εδίδασκε και διελέγετο· [...].

Οι δε διαζευκτικοί επισυνδέουσι τα φύσει διεζευγμένα· οίον· η ζωή, ή ο θάνατος· ήτοι ημέρα, ή νυξ εστίν.

Ο δε συνοπτικός ει δύο μεν ατελείς συνάπτει εννοίας· οίον· ει επιμελείται τις των μαθημάτων σοφός γενήσεται· [...].

Ο δε δυνητικός αν, επί μεν ενεστώτος και μέλλοντος πράγματος, φέρεται προς ευκτικόν, μετοχήν και απαρέμφαιον, κατά την διάφορον του λόγου ακολουθίαν· οίον· είποις αν, ειπόντας αν, ειπείν αν [...].

Περί συνθέτου διανοίας·

Σύνθετος διάνοια λέγεται πας λόγος υποκείμενον έχων και κατηγορούμενον· οίον· ο διδάσκαλος διδάσκει.

Έστι δε και σύνθετος διάνοια, τριττή, αυτοτελής, ατελής, και μέση.

Κα αυτοτελής μεν εστίν η έχουσα υποκείμενον και κατηγορούμενον, και συνιστώσα τέλειον νουν· ουδέ δεομένη τινός εις αναπλήρωσιν· οίον· Δημοσθένης συνέγραψε τον περί Στεφάνου λόγον κατά Αισχύνου.

Ατελής δε, η έχουσα μεν σύνθετον το υποκείμενον, ελλείπουσα δε του κατηγορουμένου· οίον· Δημοσθένης συγγράψας τον περί Στεφάνου λόγον· ένθα απαιτείται τι εις αναπλήρωσιν· οίον· ενίκησεν ή άλλο τοιούτο.

Μέση δε, η απαρτιζομένη μεν εξ υποκειμένου και κατηγορουμένου, προσλαβούσα δε τι των μορίων, προσεπιζητεί δι' αυτού και ετέραν διάνοιαν εις συμπλήρωσιν· οίον· ο μεν Αισχύνης έγραψε κατά Κτησιφώντος· ένθα ο μεν, αφήκε κρεμαμένην την διάνοιαν, και προσεπιζητείται και άλλη εις συμπλήρωσιν· οίον· ο Δημοσθένης κατά Αισχύνου.

Περί Διαστολής·

Διαστολή λέγεται ο τρόπος καθ' ον διαστέλλεται εκάστη των συνθέτων διανοιών, και απαγγελλομένη και γραφομένη.

Περί Απαγγελίας·

Απαγγέλλονται έκαστα κατά το αυτοτελές, ατελές, και μέσον της διανοίας· οίον· όταν η διάνοια ή αυτοτελής, τότε απαγγέλλοντες αυτήν, κατά το τέλος αναπαύομεν το πνεύμα επί πολύ· έως ότου οι ακροώμενοι γνώσι το τέλειον της διανοίας.

Περί Διαστιξέως·

Διάστιξις λέγεται το χρήσθαι τισί σημείοις κατά το τέλος εκάστης συνθέτου διανοίας, προς διάκρισιν του τρόπου της απαγγελίας εν τω αναγιγνώσκειν»²⁹²⁰.

Φύλλα 46-50: «Διαταγαί περί διδασκάλων

α'. Αλλά πόσοι πρέπει να είναι οι διδάσκαλοι, τούτο είναι δύσκολον να διωρισθή· διότι και το πλήθος των μαθητών, και αι πρόσοδοι των σχολείων διδάξουσιν και την πληθύν των διδασκάλων· πρέπει όμως να εκλέγονται, όσοι και αν ώσι, και χρηστοθήεια και πεπαιδευμένοι, και μάλιστα εις τον Έλληνα λόγον.

β'. Όσοι διδάσκαλοι διδάσκουσι τα αναγνωστικά μαθήματα, πρέπει τουλάχιστον να έχωσι γνώσιν και των διδακτικών και των Ελληνικών μαθημάτων εντελή, κατά τους κανόνας αυτών· διότι ούτω δύνανται να διδάξωσι την ορθήν ανάγνωσιν εν υποκρίσει εις τους μαθητάς των. Όσοι δε τα διδακτικά, ομοίως πρέπει να είναι εγκρατείς και του Ελληνικού λόγου· όσοι δε τα Ελληνικά, πρέπει να είναι εγκρατείς εις τον Έλληνα λόγον εντελώς· διότι, εάν ώσι τοιούτοι, τότε ημπορούσι να διδάξωσιν αυτόν.

γ'. Οι διδάσκαλοι πρέπει να εκλέγονται από ειδήμονας και πεπαιδευμένους· διότι μόνοι οι τοιούτοι γνωρίζουσι τίνες ημπορούσι να προξηήσουσι την απαιτούμενην ωφέλειαν.

δ'. Οι φιλόλογοι διδάσκαλοι πρέπει να είναι και ειδήμονες της φιλοσοφίας και των επιστημών· διότι τοιούτοι όντες, ημπορούσι να αποδίδωσι καθ' έκαστον και τον προσήκοντα λόγον.

ε'. Οι φιλόσοφοι διδάσκαλοι πρέπει να είναι εντελείς εις το είδος των έκαστος· και των άλλων φιλοσοφικών μαθημάτων δαήμονες και εντελείς εις τον Έλληνα λόγον.

στ'. Πάντες οι διδάσκαλοι, όσοι και αν ώσι, πρέπει να είναι ανεξάρτητοι των άλλων, ει μη τι κατά φιλίαν· διότι ούτως επιδείξει έκαστος την ιδίαν φιλοτιμίαν· και όχι αναγκάζομενος υπό άλλου δεσποτικώς· γράψεν ούτω· και να απαιτή την απόδωσιν του κανόνος αναλόγως, με όσους έμαθε· δηλαδή· όταν έμαθε μόνον τους του κανονικού, εκείνους να απαιτή· όταν δε έμαθε και τους του ετυμολογικού, το τε να απαιτή και εκείνους.

ζ'. Η εξήγησις των Ελληνικών μαθημάτων γενέσθω κυρίως μεν κατά λέξιν, και, ει δυνατόν, κατά κυριολεξίαν· τούτ' εστιν η λέξις να είναι εφηρμοσμένη και κατάλληλος, όσον ενδέχεται· διότι είναι ανάγκη να μάθη λέξεις της Αττικής ο μαθητής· όπου όμως δεν

---

²⁹²⁰Ο. π., φφ. 25-46.

είναι τρόπος να εξηγηθή η λέξις με μίαν κατάλληλον, τότε ημπορεί να γείνη η εξήγησις και περιφραστικώς, με δύο ή και περισσότερας λέξεις· μ' όλον τούτο χρεωστεί ο διδάσκαλος να πληροφορήση τους μαθητάς, όπως δυνηθή, περί της κυρίας σημασίας της λέξεως. Όταν δε ευρεθή τις φράσις ιδιαιτέρα του Αττικισμού, ταύτης η εξήγησις να γίνηται με άλλην φράσιν κοινήν, ήτις ημπορεί να είναι κατάλληλος με την φράσιν του κειμένου· ει δε μη, να πληροφορήσει τον μαθητήν, τι σημαίνει η φράσις εκείνη κατά λέξιν, και πώς ημπορεί να εκφρασθή καταλλήλως εις το κοινόν ιδίωμα.

η'. Και η τεχνολογία δε πρέπει να γίνηται κατά τάξιν· πρώτον μεν πρέπει να προσπαθήση ο διδάσκαλος να κάμη τον μαθητήν να διακρίνη τα μέρη του λόγου· έπειτα δε και να ανάγη αυτά επί τους ιδίους τύπους, κλίνων αυτά κατ' αυτούς· μετά δε ταύτα να γράφη τινά καθ' εκάστην κλίσιν των ονομάτων, και καθ' εκάστην διάθεσιν των ρημάτων· έως ότου να εκστηθίση ο μαθητής τους κανόνες της τεχνολογίας. Αφού δε εκστηθίση τους κανόνες τούτους· τότε πρέπει να γίνηται η τεχνολογία κατά προσάρμοσιν αυτών, και ο διδάσκαλος να διδάσκη τους μαθητάς να τους αποδίδωσι καταλλήλως, ερωτάν αυτούς καθ' έκαστον· και να λαμβάνη απόκρισιν όχι ψιττακικήν, αλλ' εν επιγνώσει. Και αφού λάβη έξιν ικανήν ο μαθητής εις την προσάρμοσιν των κανόνων, πρέπει να γίνηται η τεχνολογία και κατά τους κανόνες της ετυμολογίας· και να εξετάζηται έκαστον, αν είναι πρωτότυπον ή παράγωγον, και το είδος της παραγωγής· και αν είναι απλούν ή σύνθετον ή και παρασύνθετον· και διά τι τούτο μεν δέχεται ταύτην την προσωδιάν· εκείνο δ' εκείνην· και διά τι τούτο μεν γράφεται ούτως· εκείνο δε, ούτως.

θ'. Αφού δε γείνη εν έξει ο μαθητής να αποδίδη καταλλήλως τους κανόνες και ετυμολογικώς, τότε διδαχθήσεται το συντακτικόν· και πρώτον μεν τας συμφωνίας, έπειτα δε και περί λόγου εν γένει να διακρίνη δη τα μέρη αυτού, το εκ πρώτου, το εκ τρίτου, και το εκ τετάρτου· έπειτα δε και κατά μέρος· και θέλει απαιτήση ο διδάσκαλος τους κανόνες έκαστου εφηρμοσμένως· και μάλιστα των προσθέσεων την τε σύνταξιν και το σημαίνόμενον· και όσα άλλα αναγκαία εις τον συντακτικόν λόγον, και τούτων απαιτήσει ο διδάσκαλος τον λόγον.

ι'. Αφού δε ικανώς αποδιδώ ο μαθητής τους κανόνες της συντάξεως, εφηρμοσμένως· τότε ο διδάσκαλος δώσει αυτώ και θεματίδια πρώτον μεν καθ' εβδομάδα εν, προσηρμοσμένα εις τους κανόνες τους συντακτικού· έπειτα δε και δύο· ίνα και των κανόνων γένηται εγκρατής διά της τοιαύτης προσηρμοσμένης πράξεως· και αυτός μάθη να γράφη κατά το Αττικόν ιδίωμα αρκούντως ως εκ των κανόνων, και εις το έσχατον εξάμηνον του τετάρτου έτους μάλιστα κάμων παραφράσεις [...]. Χρεωστούσιν οι διδάσκαλοι και καθ' ημέραν να λαμβάνωσι παρά των μαθητών λόγον του χθεσινού μαθήματος· και κατά Σάββατον της όλης εβδομάδος· διότι κατ' αυτόν τον τρόπον ημπορούσι να μείνωσιν εις τον νουν των μαθητών [...]· άλλως δε πετώσιν ως λόγοι πτερώνεντες· οίον· όταν μεν διδάσκονται τα αναγνωστικά, χρεωστούσιν οι μαθηταί καθ' ημέραν μεν να λέγωσι το χθεσινόν μάθημα εις τον διδάσκαλον εν υποκρίσει· λέγοντες και το νόημα, ει τύχοι, κατά Σάββατον δε να κάμωσι το αυτό, διά τα μαθήματα της όλης εβδομάδος· διδάσκωνται την αριθμητικήν χρεωστούσι να κάμνωσι και πράξεις ιδίας με άλλα παραδείγματα, κατά τας ερωτήσεις του διδασκάλου· και εις την καλλιγραφίαν, να δεικνύωσι και γράψιμον, τι δηλαδή έγραψε κατ' ιδίαν. Όταν δε διδάσκονται τα διδακτικά μαθήματα, εις μεν τα άλλα χρεωστούσι να αναγινώσκωσιν καθ' ημέραν μεν, το χθεσινόν· κατά Σάββατον δε, της εβδομάδος τα μαθήματα, έμπροσθεν του διδασκάλου εν υποκρίσει· έπειτα δε να λέγωσι και τι έμαθον την χθες ημέραν, ή την εβδομάδα όλην· τούτ' έστι· τον νόημα των μαθημάτων· εις δε την γεωγραφίαν, να δεικνύωσιν εις τους χάρτας, τας πόλεις και τόπους χωρίς να ερευνώσιν επί πολύ εις αυτούς· εις όλα δε να αποκρίνονται αρμοζόντως, εις όσα τους ερωτά ο διδάσκαλος· όταν δε διδάσκονται τα Ελληνικά μαθήματα, χρεωστούσι καθ' ημέραν μεν να λέγωσιν εκ στήθους της χθεσινής ημέρας το μάθημα, και να το εξηγώσι κατά την εξήγησιν, την οποίαν έγραψαν μεν αυτοί· διώρθωσε

δε ο διδάσκαλος· και να αποκρίνονται εις όσα τους ερωτήση ο διδάσκαλος· το αυτό δε οφείλουσι να κάμνωσι και κατά το Σάββατον διά τα μαθήματα όλης της εβδομάδος.

ια΄. Επειδή, όταν ερωτά ο διδάσκαλος καθ' έκαστον πρωί και καθ' έκαστον Σάββατον διά το παρεληλυθώς μάθημα, ημπορούσι να είναι πολλοί οι μαθηταί· και είναι δύσκολον να ερωτηθώσιν όλοι, διά τούτο ας ερωτήση ο διδάσκαλος εξ αυτών μόνον τρεις κατά κλήρον· διότι κατά τούτον τον τρόπον αναγκάζονται να είναι έτοιμοι όλοι οι μαθηταί, μη ηξεύροντες έκαστος εις ποίον θέλει πέση ο κλήρος»²⁹²¹.

Φύλλα 50-52: «Διαταγαί των Γενικών Εξετάσεων

α΄. Αι γενικαί εξετάσεις γενέσθωσαν δις του ενιαυτού, προ του αγίου Πάσχα, και μετά την δεκάτη τετάρτην Σεπτεμβρίου μετά την εορτήν δηλονότι του Τιμίου Σταυρού· διά να γίνηται φανερόν τι μεν edίδαξαν οι διδάσκαλοι καθ' έκαστον εξάμηνον χρόνον· τι δε έμαθον οι μαθηταί εκάστης τάξεως· και τίνες μεν προκόπτουσι, τίνες δε ουχί.

β΄. Εις ουν τας γενικάς εξετάσεις χρεωστούσιν οι μαθηταί εκάστης τάξεως να επιδεικνύωσιν εις τα ίδια αυτών μαθήματα, αποδίδοντες παρρησία καθ' έκαστον τον προσήκοντα λόγον· οίον· οι μεν εις τα αναγνωστικά μαθήματα καταγινόμενοι μαθηταί χρεωστούσι να επιδείξωσιν, ότι αναγνώσκουσι καλώς, και γράφουσι τα γράμματα εύσχημα· αναγινώσκοντες τινά μετά της προσηκούσης υποκρίσεως, εν καταλήψει του νοήματος· και αποκρινόμενοι ευτόλμως χωρίς τινός αυθαδείας εις όσα ερωτηθώσι· και γράφοντες παρρησία ό,τι τους υπαγορεύουσιν.

Οι δε εις τα διδακτικά ενασχολούμενοι χρεωστούσι να αποκριθώσι μετ' επιγνώσεως· εις όσα ερωτηθώσι· και να επιδείξωσι τίνα και πόσα έμαθον εις τον παρεληλυθότα εξάμηνον χρόνον.

Οι δε εις τα Ελληνικά καταγινόμενοι χρεωστούσι να επιδείξωσιν εις τα παραδοθέντα αυτοίς μαθήματα· οίον· όταν μεν μάθωσι το τεχνολογικόν μέρος της γραμματικής, εις αυτό ερωτώμενοι, χρεωστούσι να απολογηθώσιν ευστόχως καθ' έκαστον. Όταν δε μάθωσι το ετυμολογικόν, τότε ημπορεί να γείνη η εξέτασις και εις το τεχνολογικόν και εις το ετυμολογικόν· και να γράψωσι κατ' υπαγόρευσιν παρρησία, διά να φανή τίνα γνώσιν έχουσιν εις την ορθογραφίαν· όταν δε διδαχθώσι το συντακτικόν, να εξηγώσιν εκ των μαθημάτων, τα οποία edιδάχθησαν· και κάμνοντες την σύνταξιν επ' αυτά, να απαγγέλλωσι καθ' έκαστον τον κανόνα οικείως τε και καταλλήλως και εν επιγνώσει· και προσέτι να γράψωσι παρρησία κατ' υπαγόρευσιν, διά να φανή και αυτών η γνώσις της ορθογραφίας· διότι τούτο είναι το δυσκολώτατον και αναγκαιότατον της γραμματικής μέρος, το ορθογραφικόν. Όσοι δε των μαθημάτων εγυμνάσθησαν και εις τα κατά κανόνας θεμάτια εις τούτους να υπαγορευτή και τι θεμάτιον, και να το μεταποιήσωσι παρρησία εις το Αττικόν ιδίωμα κατά τους κανόνας.

γ΄. Οι εξετάσεις να γίνωνται παρά των ιδίων διδασκάλων· διότι μόνοι εκείνοι ηξεύρουσι να τους εξετάσωσι κατά τον τρόπον της διδασκαλίας των· και κατά τας εξετάσεις εκείνας τας οποίας έκαμαν εις αυτούς, όταν τοις απέδιδον το καθ' ημέραν μάθημα, και κατά Σάββατον το της εβδομάδος· άλλως δε, ημπορεί ο μαθητής να περιπλακή εις τα ασυνήθεις ερωτήσεις, και να φανή πολύ κατώτερος της αληθείας.

δ΄. Αφού τελειώσωσιν αι εξετάσεις, οι προκόπτοντες μαθηταί, ή πρέπει να βραβευθώσι με τινα βραβεία άξια της επιμελείας αυτών· ή να τιμηθώσι με τινα σημεία τιμής· και οι διδάσκαλοι να τους δώσωσι το ενσφράγιστον σύμβολον της επιμελείας των»²⁹²².

Φύλλα 52-54: «Διαταγαί των υπερτέρων μαθημάτων

Αν καλά και δεν είναι της παρούσης προθέσεως να ειπώμεν περί υπερτέρων μαθημάτων· όμως δεν είναι άπάδον να ειπώμεν και περί αυτών, όσα νομίζομεν ωφέλιμα,

²⁹²¹Ο. π., φφ. 46-50.

²⁹²²Ο. π., φφ. 50-52.

και προς επιτάχυνσιν των μαθήσεων, και προς επίτευξιν πολλών γνώσεων εν ολίγω χρόνω και δη.

Διαιρεθήτωσαν τα μαθήματα ταύτα εις δύο· εις φιλολογικά, και εις επιστημονικά και φιλοσοφικά· εξ ων, ο κατά τον ειρημένον τρόπον διδασχθείς τα παιδαγωγικά, δύναται να λαμβάνη δύο μαθήματα· εν μεν φιλολογικόν· εν δε επιστημονικόν ή φιλοσοφικόν.

Σημείωσαι δε ότι, όταν εισέρχονται οι μαθηταί κατ' αυτά τα μαθήματα, δεν πρέπει πλέον να διαλέγονται προς αλλήλους με το κοινόν ιδίωμα· αλλά Ελληνιστί κατά το Αττικόν· τούτο δε χρεωστούσι να κάμωσι και οι διδάσκαλοι τούτων των μαθημάτων.

Των Φιλολογικών·

α'. Τα φιλολογικά μαθήματα διαιρεθήσονται εις τέσσαρα· εις το θεματικόν, εις το γυμναστικόν, εις το ρητορικόν και εις το ποιητικόν· ων έκαστον διδασκέσθω κατ' ενιαυτόν.

β'. Όταν διδάσκηται το θεματικόν, παραδώσει ο διδάσκαλος εκ των αρίστων συγγραφέων μόνον ανάγνωσιν υπέρ τους τριάκοντα στίχους το καταρχάς, έπειτα δε και περισσοτέρους· εξηγών μεν το κείμενον ουχί κατά λέξιν, αλλά κατά φράσιν και ιδίωμα· μη αφήνων δε την εξήγησιν των λέξεων και ετυμολογικώτερον· τούτ' έστιν· ο διδάσκαλος οφείλει να εξηγή το κείμενον κατά παράφρασιν· και οι μαθηταί να γράφωσι την παράφρασιν ταύτην· κατά το απλούν ύφος της κοινής διαλέκτου· αλλ' εν τω ούτως εξηγείν να εξετάζη και το σημαινόμενον της λέξεως ετυμολογικώτερον· διά να γνωρίζωσιν οι μαθηταί και το κύριον σημαινόμενον της λέξεως.

γ'. Ο διδάσκαλος ούτος οφείλει να δίδη εις τους μαθητάς και θέματα κατά βούλησιν δις της εβδομάδος· διά να συναιθίσωσιν έτι περισσότερον εις το γράφειν Ελληνιστί κατά το Αττικόν ιδίωμα, ελευθέρως γράφοντες· και δύο ημέρας της εβδομάδος να μη παραδίδεται μάθημα αλλά να διορθώνται τα θέματα· την Τετάρτην και το Σάββατον.

δ'. Μετά ταύτα διδασχθήσονται οι μαθηταί επιστολικούς τύπους, και προγυμνάσματα· και εις έκαστον γράψουσιν ίδια γυμνάσματα Ελληνιστί κατά το Αττικόν ιδίωμα, προς άσκησιν εις τον Έλληνα λόγον· οίον· εις μεν την παράδοσιν των επιστολικών τύπων, γράψουσι καθ' έκαστον αυτών γυμνάσματα· εις δε την παράδοσιν των προγυμνασμάτων, γράψουσι καθ' έκαστον προγύμνασμα ίδια γυμνάσματα· του διδασκάλου διορθούντος.

ε'. Παραδώσει δε και εν τούτω ο διδάσκαλος ανάγνωσιν εκ των αρίστων συγγραφέων πολύ πλέον του προτέρου έτους· διότι κατά τούτον τον τρόπον οι μαθηταί πολλών συγγραφέων ακούοντες μαθήματα· γίνονται εν έξει σταθερά της φωνής των θεών· η δε εξήγησις γενέσθω κατά παράφρασιν μεν, ουκ έτι δε κατά το κοινόν ιδίωμα, αλλά κατά το Αττικόν κοινώτερον.

στ'. Μετά δε ταύτα διδασχθήσονται οι μαθηταί την ρητορικήν εν ενί έτει· καθ' ο πρέπει να γείνηται μελέτη των ρητόρων κατ' ανάλυσιν ρητορικήν· και ο μαθητής πρέπει να συνθέτη και λόγους ρητορικούς καθ' εκάστην στάσιν, του διδασκάλου διορθούντος.

ζ'. Έπειτα δε εις εν έτος διδασχθήσονται οι μαθηταί την μετρικήν και ποιητικήν· και ο διδάσκαλος διδάξει αυτούς εκ των αρίστων ποιητών τα άριστα, εφ' α και εφαρμόσει την διδασκαλίαν των μέτρων, και τους κανόνες της ποιήσεως· εν οίς οι μαθηταί γράψουσι την εξήγησιν παραφραστικώς· διότι ούτως ημπορούσιν οι μαθηταί να γνωρίσωσι και το ύφος της ποιήσεως, και να εμφορηθώσι λέξεις και φράσεις ποιητικάς.

Οφείλει δε ο διδάσκων τα ποιητικά αναγκάζη τους μαθητάς να στιχουργούσι, γυμνάσματα ποιούντες ποιητικά· επιγράμματα, ειδύλλια, ύμνους, εγκώμια προς τινα· και ει τι τοιούτο· και να μεταχειρίζονται μέτρα ή Ηρωικά εξάμετρα, ή Ηρωελεγεΐα, ή και Ιαμβικά, ή και κατά τα Σαπφικά· ή όπως άλλως έκαστος βούλεται. Αν δε τις αυτών παΐζων, συνθή και Σύριγγας, και Πτερύγια, και Βωμούς, και Πελέκεις, και τα τοιαύτα· δεν κάμνει άλλο παρά γυμνάζεται περισσότερον εις το να ποικίλη τον τρόπον της μαθήσεώς του.

Των Φιλοσοφικῶν·

α'. Τα φιλοσοφικά ή επιστημονικά μαθήματα διαιρεθῆτωσαν εἰς τρία, εἰς Φιλοσοφίαν· εἰς Μαθηματικὴν, καὶ εἰς Φυσικὴν· καὶ διδασκῆτωσαν τὰ πάντα κατὰ περίληψιν εἰς τέσσαρα ἔτη, παραλλήλως μετὰ τὰ φιλογολικά· εἰς ἐν μὲν ἡ καλουμένη φιλοσοφία· εἰς δύο δὲ, τὰ μαθηματικά· καὶ εἰς ἐν ἡ πειραματικὴ φυσικὴ καὶ χημεία.

β'. Τούτων δὲ τῶν μαθημάτων αἱ ὥραι διαταχθῆτωσαν οὕτως· ὥστε, οἱ διδασκόμενοι τὰ φιλογολικά, νὰ δύνανται νὰ ἀκούωσι καὶ ἐν ἐξ αὐτῶν· καὶ, ὅταν τελειώσωσιν ἐκεῖνα, νὰ γείνωσιν ἐντελεῖς καὶ εἰς τὰυτά.

γ'. Τα μαθήματα τὰυτά πρέπει νὰ εἶναι γεγραμμένα εἰς τὸ Ἀττικὸν ἰδίωμα· καὶ οἱ διδάσκαλοι νὰ διδάσκωσι κατὰ τοῦτο· ἐπειδὴ οὕτως ἡ Ἀττικὴ διάλεκτος γίνεται συνήθης εἰς τὰ σχολεῖα· καὶ ...

... μετὰ τοποθετεῖται ἓνας σταυρὸς καὶ διακόπτεται τὸ κείμενον»²⁹²³.

10. Πρωτότυπος Κώδικας 1991: «Σημειώσεις περὶ διαφόρων μαθημάτων ἀνάμεικτοι: (Μηχανικῆς, Φυσικομαθηματικῆς, Γεωγραφίας κ.ά.)»

«Στοιχεῖα Μηχανικῆς Μέρους πρώτον: Περί Στατικής. Τμήμα πρῶτον: Περί ὕλης ἢ σώματος»²⁹²⁴, «Στοιχεῖα φυσικομαθηματικῆς τὰ ἀρχοειδέστατα»²⁹²⁵, «Περί σκιαγραφίας καὶ τοῦ ὕψους τοῦ ἡλίου»²⁹²⁶, «Σημειώσεις Γραμματικῆς περὶ τοῦ ρήματος»²⁹²⁷, «Παλαιὰ Γεωγραφία, ἡ ὁποία ἦταν γνωστὴ τοῖς παλαιούσι: ἡ Ἀσία, ἡ Λυβία καὶ ἡ Εὐρώπη, Ἱστορικὲς ἀναφορὲς γιὰ τὴ Μακεδονία»²⁹²⁸. «Σημειώσεις Ἀριθμητικῆς»²⁹²⁹, Ἱστορικὲς πληροφορίες²⁹³⁰, Σημειώσεις Γραμματικῆς: «περὶ σολοικισμοῦ»²⁹³¹.

Σημειώσεις καλῆς συμπεριφορᾶς πρὸς τοὺς μαθητές:

- «Τὰ φρόνιμα παιδιά ἀγαπῶσι τὰ γράμματα, ὅσοι ἀγαπῶσι τὰ γράμματα ἐπιμελοῦνται, ὅσοι ἐπιμελοῦνται εἰς τὰ μαθήματα προκόπτουσι, τοὺς προκομένους τιμῶσιν οἱ φρόνιμοι ἄνθρωποι, τὰ φρόνιμα παιδιά δὲν παίζουσιν εἰς τὰς οδοὺς, τὰ παιχνίδια τῶν παιδίων πρέπει νὰ εἶναι τακτικά».
- «Ὅς τις θέλει νὰ προκόψῃ, ἐκεῖνος ἐπιμελεῖται τὰ μαθήματα».
- «Ὅς τις δὲν ἐπιμελεῖται εἰς τὰ μαθήματα, ἐκεῖνος ποτὲ δὲν προκόπτει».
- «Ὅς τις ἀγαπᾷ τὸν Θεόν, ἐκεῖνος ἀπολαμβάνει τὰ παρ' αὐτοῦ ἀγαθὰ».
- «Ὅστις σέβεται τοὺς γονεῖς τοῦ, ἐκεῖνος ἀπολαμβάνει τὰς παρ' αὐτῶν εὐλογίας γονέων, ἐκεῖνος εἶναι θεοσεβὴς ἄνθρωπος».
- «Ὅς τις ἐργάζεται ἐπιμελῶς ἀπολαμβάνει τοὺς ἐκ τῶν κόπων τοῦ καρπούς».
- «Ὅς τις ἐπιμελεῖται εἰς τὰ μαθήματά τοῦ, ἐκεῖνος καὶ προκόπτει εἰς αὐτά».
- «Ὅς τις εἶναι προκομμένος εἰς τὰ μαθήματα, ἐκεῖνος καὶ τιμᾶται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους».
- «Ὅς τις εἶναι ἀπαίδευτος, ἐκεῖνος εἶναι κατὰ φρονεμένους ἀπὸ ὅλους».
- «Ὅς τις εἶναι φρόνιμος, ἐκεῖνος κοιτάζει τὸ συμφέρον τοῦ».
- «Ὅς τις γνωρίζει τὸ συμφέρον τοῦ, ἐκεῖνος τὴ ...» (δὲν εἶναι εὐανάγνωστο).
- «Ὅς τις ἡξέυρει νὰ συμπεριφέρεται μετὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἐκεῖνος εἶναι εὐτυχής».
- «Ὅς τις θέλει νὰ κάμνωσιν οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὴν θέλησίν τοῦ, ἐκεῖνος εἶναι δυστυχής».

²⁹²³Ο. π., φφ. 52-54.

²⁹²⁴Στέφανος Κομητᾶς, *Σημειώσεις περὶ διαφόρων μαθημάτων ...*, Κώδικας 1991, ὁ. π., φφ. 1-5.

²⁹²⁵Ο. π., φφ. 5-7.

²⁹²⁶Ο. π., φφ. 8-9.

²⁹²⁷Ο. π., φφ. 9-13.

²⁹²⁸Ο. π., φφ. 14-16.

²⁹²⁹Ο. π., φφ. 16-17.

²⁹³⁰Ο. π., φφ. 18-27.

²⁹³¹Ο. π., φφ. 28-29.

- «Ὅς τις συναναστρέφεται με τοὺς εναρέτους, ἐκεῖνος εἶναι ἐπαινετός».
- «Ὅς τις ἀκολουθεῖ τοὺς πονηροὺς, ἐκεῖνος εἶναι μισητός».
- «Ὅς τις θέλει νὰ ἐπαινεῖται, ἀς μιμεῖται τοὺς εναρέτους ἀνθρώπους».
- «Ὅς τις μιμεῖται τοὺς εναρέτους ἀνθρώπους, ἐκεῖνος γίνεται ἀγαθὸς ἄνθρωπος».
- «Ὅς τις μιμεῖται τοὺς πονηροὺς ἀνθρώπους, ἐκεῖνος γίνεται πονηρὸς ἄνθρωπος».
- «Ὅς τις ἀγαπᾷ νὰ μὴν πάσχει κακόν, ἀς μὴ κάμῃ καὶ αὐτὸς κακόν εἰς ἄλλους».
- «Ὅς τις θέλει νὰ τον ἀγαθοποιῶν, ἀς ἀγαθοποιῇ καὶ αὐτὸς τοὺς ἄλλους».
- «Ὅς τις θέλει νὰ γίνῃ πλούσιος, ἀς ἐπιμελεῖται νὰ ἀποκτήσῃ πλούτον».
- «Ὅς τις θέλει νὰ γίνῃ ἐνάρετος, ἐκεῖνος ἐπιμελεῖται νὰ ἀποκτήσῃ ἀρετὴν».
- «Ὅς τις θέλει νὰ γίνῃ πεπαιδευμένος, ἐκεῖνος ἐπιμελεῖται νὰ ἀποκτήσῃ παιδείαν».
- «Ὅς τις θέλει νὰ μάθῃ τινὰ τέχνην, ἐκεῖνος καταγίνεται εἰς αὐτήν».
- «Ὅς τις θέλει νὰ εἶναι δίκαιος ἄνθρωπος, ἐκεῖνος ποτὲ δὲν ἀδικεῖ τοὺς ἄλλους».
- «Ὅς τις θέλει νὰ πλουτίσῃ μετὰς ἀδικίας, ἐκεῖνος χάνει καὶ τὸ ἐδικόν του».
- «Ὅς τις ἀγαπᾷ τὸ καλὸν τοῦ ἄλλου· ἐκεῖνος αποκτᾷ καὶ φίλους».
- «Ὅς τις ἔχει φίλους πιστοὺς, ἐκεῖνος ἔχει μέγαν θησαυρόν».
- «Ὅς τις ἔχει πλούτον ἀνενέργητον, ἐκεῖνος εἶναι δυστυχέστατος».
- «Ὅς τις μεταχειρίζεται τὸν πλούτον τοῦ εἰς ἀγαθοεργίας· ἐκεῖνος εἶναι εὐτυχέστατος».
- «Ὅς τις φυλάττει τὰ πράγματά του· ἐκεῖνος καὶ τὰ ἔχει».
- «Ὅς τις δὲν φυλάττει τὰ πράγματά του· ἐκεῖνος εὐκόλως τὰ χάνει»²⁹³².

Στα παραπάνω φύλλα συνυπάρχουν πληροφορίες «Περὶ τακτικῆς»²⁹³³.

Ἀκολουθεῖ ἐπεξήγηση τῶν Παιδαγωγικῶν Μαθημάτων: «Ἀλφαβητάριον: Περιέχον ὅσα συμβάλλουσιν εἰς γνῶσιν τῶν γραμμάτων, τοῦ συλλαβίζειν καὶ τῆς ἀπλῆς τῶν πρωτοπειρῶν ἀναγνώσεως.

Ἐκλογάριον: Περιέχον ὅσα συμβάλλουσιν εἰς ευχερὴ ἀνάγνωσιν ἐν ἐπιγνώσει, οἷον ἀστεία, μύθους, ἱστορίδια ἠθικά καὶ τῶν ἐνδοξοτέρων Ἑλλήνων τοὺς βίους ἐν ἐπιτομῇ.

Ὀνομαστικόν: Περιέχον ὅσα συμβάλλουσιν οὐ μόνον εἰς ἐτι ευχερεστέραν ἀνάγνωσιν ἐν ἐπιγνώσει, ἀλλὰ καὶ εἰς γνῶσιν πραγμάτων οἰκιακῶν καὶ φυσικῶν.

Χρηστοθήκεια: Περιέχουσα ὅσα συμβάλλουσιν εἰς γνῶσιν τῶν καθηκόντων καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν χρησιμοτάτων ἐν τῷ βίῳ.

Ἀπάνθισμα ἱερόν: Τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης περιέχον ὅσα συμβάλλουσιν εἰς ἐπίτομον γνῶσιν τῆς Ἱστορίας τῆς τε Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῆς Νέας εἰς ἐπίγνωσιν τῆς πίστεως.

Κατήχησις ἱερά: Περιέχουσα ὅσα συμβάλλουσιν εἰς γνῶσιν τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς εἰς Θεὸν λατρείαν τῶν Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν.

Ἀριθμητικὴ: Περιέχουσα ὅσα συμβάλλουσιν εἰς ἐπίγνωσιν τῶν λογαριασμῶν ὅσαι εἰσὶ χρήσιμοι ἐν τῷ βίῳ.

Γεωγραφία: Περιέχουσα ὅσα συμβάλλουσιν εἰς γνῶσιν τῶν θέσεων τῶν μερῶν τῆς γῆς, τῶν ἀναγκαίων ὀνομάτων τῶν τόπων καὶ πόλεων τῆς γῆς κατὰ τε τὸ νῦν ἔχον καὶ κατὰ τοὺς παλαιούς»²⁹³⁴.

Ἀκολουθοῦν σκόρπιες οἱ παρακάτω μαρτυρίες: «Νῦν εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις καθήμενος εἰς Στεφανούπολιν δὲν ἀφήκα τὸν καιρὸν νὰ χαθῇ· ἀλλὰ κοπιᾶζων συνέταξα σύστημα παιδαγωγικῶν μαθημάτων· δι' ὧν, μανθάνοντες οἱ παῖδες νὰ ἀναγινώσκωσι, αποκτώσι καὶ γνῶσεις πολλῶν πραγμάτων ωφελίμων. Τοῦτο τὸ σύνταγμα ἔλαβε τέλος, αποφάσισα νὰ τὸ ἐκδώσω εἰς τὸ διὰ τοῦ τόπου φῶς, διὰ νὰ γίνῃ ἡ ἀπ' αὐτοῦ προσδοκωμένη ὠφέλεια εἰς τὸ κοινόν· καὶ διὰ νὰ μὴ τύχῃ καὶ ἐπελθόντος τοῦ χρόνου

²⁹³²Ο. π., φφ. 21, 24, 25.

²⁹³³Ο. π., φφ. 23-24.

²⁹³⁴Ο. π., φφ. 27-28.

μείνουν ανωφελείς οι πόνοι μου. Αλλ' επειδή διά τας δεινάς περιστάσεις και τα εμά έξοδα είναι λιτά και το να ζητήση τις συνδρομητάς είναι ενοχλητικόν και δύσκολον και το έργον είναι πολυδάπανον' εστοχάσθην να έλθω αυτού εις Πέσταν ή Πούδαν, νομίζων ότι πάσα δαπάνη είναι ολιγωτέρα αυτού, αλλά διά να πληροφορηθώ τούτο, τολμώ να παρακαλέσω την φιλογενή εντιμότητά σου διά να προσθέσεις εις τας πολλές άλλας ιδίας ασχολίας και ταύτην την εξενοχ(....) φίλου του γένους επί παιδεία, το δυνατόν αυτού και να μη δώσεις πληροφορίαν κατά το δυνατόν γράφων μοι τα εξής, αν είναι τυχόν»²⁹³⁵.

«Ταύτα παρακαλώ να μοι σημ(....)ση, διά να κάμω τον λογαριασμόν μου και συν Θεώ ν(....) κινήσω διά τα αυτού περί τον ερχόμενον Μάιον (έχει σβήσει: «την ερχομένην άνοιξιν») διά να (...)χίσω τον τύπον του κοινοφελούς τούτου πονήματος και αν ευ(....)κήση ο Θεός και ο τρόπος ευρεθή, να εξακολουθήσω και τον τύπον της εγκυκλοπαιδείας μου, επειδή και αυτή εξέλιπε προ πολλού δι' όλου»²⁹³⁶.

Έπεται ιστορικό απόσπασμα στον κώδικα, αναφερόμενο στα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης:

«Οι δε Έλληνες επαναστάτησαν διά τας μεγάλας καταχρήσεις των πανταχόθεν δεσποτών μεγιστάνων της υψηλής πόρτας και κατ' αρχάς μεν έδειξαν μεγάλας ανδραγαθίας και ηρωισμόν. Ήσαν δε αρχηγόν, εις δε την Δυτικήν Ελλάδα ο Μάρκος Μπότζαρης' ος τις απέθανεν ενδόξως' εις δε την Ανατολικήν Ελλάδα ο Οδυσσεύς, πολλά εγείρας τρόπαια, ηρωικά, αλλά κατατρεχθείς, έλαβε το Θεμιστοκλέους τέλος. Εις δε την Πελοπόννησον ο Πέτρος Μαυρομιχάλης, ηγεμών της Μάνης' Θεόδωρος ο Κολοκοτρώνης' ος τις και αυτός (εις καλά) και έδειξε μεγάλα ηρωικά έργα, όμως αυτός έλαβε μεγάλας καταδρομάς, επειδή δεν υπέφερε τας καταχρήσεις. Ούτοι πάντες έδειξαν μεγάλα και ηρωικά κατορθώματα' των δε θαλασσιών πάντες έδειξαν μεγάλα κατορθώματα' ο δε αξιώτατος ..... εστάθη μέγας αντιναύαρχος και οδήγει ορθότατα τας ελληνικάς ναυς εις τας νίκας και ο ..... ήτον εμπειρότατος εμπρηστής των νεών των εναντίον και ούτω μεν ήσαν ένδοξοι και έμπειροι στρατηγοί και ήρωες, οι τε της ξηράς και οι της θαλάσσης, αλλά τις Φαναριώτης Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος υπεισδύς εις τα πράγματα των Ελλήνων, έχων πολλούς μεθ' αυτού κόλακας και μεταχειριζόμενος το έμφυτον υποκριτικόν και απατηλόν ύφος του (με τρόπον να μην γνωρίζεται από πολλούς) δεν κατέγενετο εις άλλο παρά πώς να συστήσει φατρίας και να γίνη αυτός πρώτος και αυτοδέσποτας εξουσιαστής (δικτάτωρ)' (καθώς αι εφημερίδες το εκήρυξαν) και κατατρέχων τους ήρωας, επειδή εναντιούνται εις τας θελήσεις του διήγειρε διαφόρους ταραχάς και εμφυλίους πολέμους, αδιαφορών μη [...] διά τας περιστάσεις, αποβλέπων δε εις την ιδίαν του φιλοδεσποτίαν, ας ήτον και εφήμερος και παρεώρα την φθοράν του έθνους και τον μεν Κολοκοτρώνην κατόρθωσε και εφυλάκωσεν εις την Ύδραν' μαζί με όλους, τους συνήρωας' τον δε Οδυσσέα ηνάγκασε (να παραφρονήσει: η λέξη είναι σβησμένη) να κάμη το του Θεμιστοκλέους και να τον φονεύση αδικώτατα. Αφ' ου δε οι εχθροί εισήλθον εις την Πελοπόννησον εκ της Αιγύπτου και δι' έλλειψιν στρατηγών και στρατιωτών, κατετάραξαν την χώραν ταύτην. Τότε τα πλήθη από πολλήν λύπην της ψυχής και από μεγάλην απελπισίαν άρχισαν να λιθοβολούσι αυτόν και τους ακούοντας εις τας βουλάς του και εξήτουν με αγανάκτησιν καρδιάς τους ήρωάς των. Τότε ηλευθέρωσαν μεν τον Κολοκοτρώνην και τους συνήρώας του, με άκραν όμως λύπην της ψυχής των και με πόνους της καρδιάς των. Και λαβόντων των πραγμάτων εκ τούτον μεταβολήν, συνεργούντος και του Δημητρίου Υψηλάντου, ο Μαυροκορδάτος όλος ταραχθείς εκ τούτων (είναι σβησμένο: φοβηθείς την δόξαν των ηρώων) κατόρθωσε και φατρίας και ταραχάς και οι μεν ήρωες εφρόντιζον μόνον ότι τους edίδασκεν η φρόνησις, αυτός δε πώς

²⁹³⁵Ο. π., φ. 30.

²⁹³⁶Ο. π., φφ. 30-31.

να χαλάση τοις πράγμασιν θεις γράμμα παραδοτικόν της ελευθερίας της Ελλάδος εις τας χείρας των Άγγλων με κατηγορίας άκρας των άλλων δυνάμεων, εβίασεν πολλούς εις εκείνην την προαίρεσιν (και) απέκλεισεν την βοήθειαν πασών των άλλων δυνάμεων (και εις εκείνην) την θλιβερήν περίστασιν (κάποιοι) υπέγραψαν άκοντες και νομίσας ότι κατόρθωσε μέγα έργον κατεφυλάκωνε τους μη θελήσαντας να υπογράψωσιν και ούτω κατήντησε την Ελλάδα εις την εσχάτην απελπισίαν, (παραπομπή: αλλ' η Αγγλία δεν εδέχθη την παράνομον προσφοράν ου έπειτα δε, συνεφώνησεν). Αι δυνάμεις της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, βλέπουσαι την εσχάτην απελπισίαν του ταλαιπώρου τούτου έθνους απέβλεψαν ευμενώς προς αυτό και εμπνευσθείσαι από θείαν έμπνευσιν, απεφάσισαν να μεσιτεύσωσιν εις τον σουλτάνον, διά να εύρη και αυτό το έθνος ανάπαυσιν εις τας δυστυχίας του. Εν τούτοις επροσκάλεσαν οι Έλληνες ως πρόεδρόν των Ιωάννην τον Κόμητα του ακρωτηρίου της Ιστρίας (Κάπο δ' Ίστριας) και αυτός κατανεύσει των ειρημένων τριών δυνάμεων, (εκ των φατριών και πανουργιών του Μ. μετά φρονήσεως) ήλθεν εις την Ελλάδα και πρώτον μεν τα αντιφερόμενα μέρη ήνωσε κατά το δυνατόν αυτό, έπειτα δε διώρισε μεν να συναθροισθή εθνική συνέλευσις, μεταμεληθείς δε, διώρισε διοικητάς πανταχού, Έλληνας μεν, ξένους δε, απολογηθείς περί τούτου ευστόχως· ότι και αυτός ξένος, όμως εκαλέσθη πρόεδρος της Ελλάδος και ο[...]τω (ούτω) χωρίς χρείας τινός εθνικής βουλής, διοικε[...] αυτός αυτοπροαιρέτως κατά βούλησιν και δι[...]ρίζει διαταγάς και νόμους κατ' αυτοπροαίρ[...] (ε)τον θέλησιν. Οι δε σύμμαχοι, θέλοντες να βιάσωσι τον σουλτάνον να πράξη κατά την απόφασίν των υπέρ των Ελλήνων, ηναγκάσθησαν χωρίς να θέλωσι και έκαυσαν την φλόταν του εις το Ναυαρίνον, εναντιωθείσαν προς τας συμβουλάς των. Μετά ταύτα δε ο αυτοκράτωρ της Ρωσίας Νικόλαος ε[...]ρών (ευρών) αιτίαν ότι διέλυσεν ο σουλτάνος την συνθήκην, εκήρυξεν πόλεμον κατ' αυτού, όστις διαρκεί εισέτι.

Η της Ελλάδος ιστορία χρειάζεται να γίνη χωριστή και με μαρτυρίας εκ των αξιοπιστοτέρων εφημερίδων και με απόδειξιν εξ άλλων σημείων πραγματικώς φαινομένων και αυτόθεν εχόντων το βέβαιον και όχι εκ των λεγομένων των φατριωτών τινός, καταφθείραντος τα πράγματα, διά να γείνη αυτός μονάρχης· όθεν κατά το παρόν καταλείπεται και θέλη εκτεθή κατ' ι[...]αν (ιδίαν), με ακριβείς όσον είναι δυνατόν μαρτυρίας· διά να μη έχη παραμύθια ανόητα, καθώς τινές διηγούνται, απροστοχάστως και ανοήτως· [...] εσμέν χείρας προς Θεόν άραντες εύρωσθαι εκ ψυχής τάδε»²⁹³⁷.

---

²⁹³⁷ Ο. π., φφ. 34-37.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3^ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΩΔΙΚΩΝ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Κώδικας 1228: «Τρόπαιον εκ της Ελλαδικής Πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου εν τρισί διαλόγοις φιλοπονηθέν παρά του διδασκάλου των επιστημών της εν τη Κωνσταντινουπόλει πατριαρχικής σχολής Σεργίου Μακραίου», το οποίο συμπληρώνεται και Στεφάνου Κομμητά: «Πάρεργα ή Κόσμου Συντήρησις».

Ο κώδικας είναι γραμμένος σε κοινό χαρτί μήκους 22 εκατοστών X πλάτους 16 εκατοστών. Τα χειρόγραφα φέρουν την ημερομηνία: Εν Βουκουρεστίοις, 21 Ιουλίου 1797.

Εν τω παρόντι εισί

α': [...] Διάλογοι Σεργίου του Μακραίου, ων οι τρεις [...] του κατά Κοπέρνικου κόσμου.

β': Δύο διάλογοι Στεφάνου Κομμητά συντήρησιν [...] μεν του κατά Κοπέρνικον κόσμου.

Φύλλο 2: Τρόπαιον εκ της Ελλαδικής πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου εν τρισί διαλόγοις φιλοπονηθέν παρά του διδασκάλου των επιστημών της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής Σεργίου Μακραίου.

Του μακαριωτάτου, θειωτάτου, σοφωτάτου τε και αγιωτάτου πατριάρχου της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ και πάσης Παλαιστίνης κυρίου κυρίου Ανθίμου προτροπή δε και φιλοτίμω δαπάνη πανοσιολογιωτάτου και θεοπροβλήτου μητροπολίτου αγίου Βηθλεέμ κυρίου κυρίου Πολυκάρπου ήδη τύποις εκδοθέν, εν έτει 1796.

Φύλλο 55: Στεφάνου Κομμητά Πάρεργα ή κόσμου Συντήρησις I

Φύλλο 56: ω γαρ αρχή μεν, ο μη οίδε (η υπόθεσις), τελευτή δε και τα μεταξύ, εξ ου μη οίδεν συμπλέκεται, τις μηχανή την τοιαύτην ομολογίαν ποτέ επιστήμην γενέσθαι;

Πλάτωνος εν Πολιτεία ζ'.

Φύλλο 56: «τοις εντευξομένοις»: Επειδή τινές περί υποθέσεων παίζουν δηλονότι προελόμενοι επέβαλον' το διαλέγεσθαι' έδοξε καμοί, γυμνήν παιδιάν ούσαν ου μην (ες τα) ο κρυπτός αυτοίς παθαίνεται ενός εξαγγέλουσαν, ους αυτοί συνέρραψαν διαλόγους κατιδόντι, συμπερίζαι αυτοίς την δυάδα ταύτην των διαλόγων εποίουν (έθισυν είροντα), ούτε γε προ έργου, αλλ' ως μοι και επιγέγραπται, πάρεργα ούσαν. Την γε ευ άλλο εικότος αποκαλέσει έστι το εθέλγειν (ποτέ) υποθέσεων διαμάχει αυτή ή παιδείαν αύξησις' είγε υποθέσεις κληθείσαι' αυτό δη τούτο και ούσαι, αυτόθεν εξ ελέγχου' ως είπερ έστιν ότε, θέσεων αμετηχήται και τοις υποθέσεσιν αγαπώμεν φιλοσοφούντες, αλλά την βέλτιον τη νικέντα [...] και πάντα αναπτύσσουσιν απλώς τα φαινόμενα αντιληπτέον τοις φρενός ευ ήκουσι και σπουδάξουσιν, αλλά μη παίζουν αιρουμένοις' ει μεν ουν της εκ ταύτης γε της εμής παιδιός και όνησις καρπού έθω μοι ταύτην ο μετισείν' είδ' ουν' αλλ' έστω παιδιός χάριν και ταύτα τα εμά πάρεργα, ως και άλλα πολλά».

Εν Βουκουρεστίοις

21 μήνα Ιούλιον

1797

«Φύλλο 57: Διάλογος πρώτος: Κριτόβουλος ή διά των κεντρικών δυνάμεων του κόσμου συντήρησις. Κριτόβουλος και Πολύφημος:

Φύλλο 59: Κριτόβουλος: Άρα της ψυχής και του νοός ουκ έχειν φαντασίαν. Ψυχή γαρ και νους αισθήσει άληπτα.

Φύλλο 61: Πολύφημος: Ειπών ότι το άπειρον ή εν εστί σώμα ή πολλά και ή μεν εν και απλούν ή μικτόν και απλούν μεν τον κόσμον φύσις αδύνατον, μικτόν δ' άπειρον ουκ έστιν. Ούτο μεν αν των εξ ων τα σύνθετα νοησείη απειρότερα' ει δε πολλά, ει μεν πάντα, εστί το όλον των μικτών απειρότερον και απείρου έσται απειρότερον [...] άρα ο κόσμος ουκ έστιν άπειρος.

Φύλλα 63-64: Κριτόβουλος: Ενεργεία μεν άπειρος λέγε μόνος ο Θεός, φύσιν ων ακροτάτη, μηδέν υλικόν πάσχουσα, μηδέ σωματικόν και μη την αρχήν μήτε πέρας έχουσα.

Πολύφημος: [...] όθεν λέγω άπειρος ο κόσμος και τον κοσμοπλάστην θαυμάζων, πώς εμεγαλύνθη, βοώ, τα έργα σου Κύριε, πάντα εν σοφία εποίησας [...].

Φύλλο 65: Κριτόβουλος: Επειδήπερ η της φιλοσοφίας γνώσις ουκ εξ αποκαλύψεως· μόνη γαρ η πίστις τοιαύτη· αλλ' εκ μετρήσεως ακριβούς· του Θεού ούτος αδικήσαντος μόνους τους αυτούς τω λόγω χρωμένους ζητείν και ευρίσκειν την περί τα φιλοσοφούμενα αλήθειαν, διά τούτο και οι νεώτεροι πάρα πολλά εξηύραν και τούτο δη μάλιστα διετράνωσαν και διεσάφησαν λόγους σχεδόν αληθείας. Καθάπερ γαρ οι μαθηματικοί εκδιδομένων τινών και υποθέσεων ούτοι [...] και αληθή αποδεικνύουσι [...] ούτω και οι φυσικοί ερευνήσαντες ακριβώς [...].

Φύλλο 76: Διάλογος δεύτερος: Αριστόβουλος ή του των επί γης ειδών κόσμου συντήρησις. Αριστόβουλος και Παλαίφατος:

Φύλλο 78: Παλαίφατος: Ειρηνικός πρότερον ότι ο ήλιος περί τον ίδιον άξονα στρεφόμενος και τριβόμενος υπό της ιδίας ατμοσφαίρας προΐκει φως. Τούτο δε και μεταδίδεται τοις άλλοις καθάπερ φαίνεται και της ηλεκτρικής μηχανής [...].

Φύλλο 81: Παλαίφατος: [...] οι πλάνητες δ' ουκ είν ητερόφωτα σώματα, αλλ' αυτά καθ' εαυτά έχοντα φως. Νεκρόν μεν σώμα καν όλον πυρί ευρίσκεται εκκαή, φως ου δύναται πέμψαι.

Αριστόβουλος: Αλλ' είπερ είχε φως ταύτα, ουκ αν εωρώμεν την σελήνην αύξουσάν τε και μειουμένην και μεν δη και εκλείπτουσαν (αι δε φάσεις αύται τηλεσκοπίοις και τοις άλλοις ορώνται πλάνησιν), αλλ' αεί η σελήνη εφώτιζεν ημάς και εθέρμαινε δη μάλλον του όλου ελησιεστάτη ημίν ούσα μάλιστα δε και το υπέκκαυμα έχουσα υπ' αυτήν σχεδόν κατέκαιε την γην.

Φύλλα 88-90: Παλαίφατος: Κοπέρνικος φθάσας του τοιούτου μεγίστου κακού το παντί απήλλαξε μικρού δ' έτι εδέησεν, άφθαρτον και αγέννητον και αϊδιον δείξει τον κόσμον· ω των ατοπημάτων· αλλά ταύτα μεν τα παντί και λόγω και πείρα αντικείμενα [...] ούδ' έχεις ειπείν, όπως και τη θεολογία ουκ αντίκειται η τοιαύτη υπόθεσις. Τούτου μεν μάλιστα, παντί χριστιανώ φιλοσοφούντι μέλημα χρη του (πρω) (σωτήρος) αναγκαιοτάτου.

Αριστόβουλος: Θεολογείν εν άστρεσι και αστρονομείν εν θεολογία· το ατοπώτατον. Άλλαι μεν αι αρχαί της ιεράς θεολογίας, άλλαι δε της αστρονομίας· της μεν φυσικαί, της δ' υπερφύσιν, εκ μόνες αποκαλύψεις γινώσκει. [...] Η θεολογία διττή εστί· φυσική και εξ αποκαλύψεως· τη μεν συν φυσική ουδεμία των υποθέσεων αντίκειται. Τούτο το περικαλές παν, το τάξιν έχον τοιαύτην αναγκαίως απαιτεί τον δημιουργήσαντα· περί δε της εξ αποκαλύψεως λέγωμεν. Τις κινήσεις (αστόχων) εξετάζων συμπεράναι τον Χριστό μη υπό της γης οφθίηναι και τοις ανοίς συναναστραφήναι. Περί τίνα των συλλογιστικών αναχθήναι έχει το η γη κινείται, άρα ο Χριστός ουκ ήλθεν· αλλ' ο Χριστός ελθών εξαναγκάσθη ανοίς, εποίησε τέρατα και σημεία εν τω χαώ πολλά. Εκηρύχθη περί τους αυτόν ιδόντας, υφ' ων και επιστεύθη. Έχεις τους εχθρούς μαρτυρούντας· έχεις θαύματα κηρύττοντα· έχεις αίματα μαρτύρων· άπερ δη αυτόν εξεχέοντο. Έχεις τελευτόν την αρχήν, την αύξησιν, την θέωσιν υπερφυώς· ουδέ γαρ ήρξατο, ούδ' ηύξησεν, ουδέ μην εστοχεύθη πολέμοις, τυραννίαις, αλλ' απλότητι και θελήσει· έχεις την πίστιν, ήτις διωκομένη, ηύξανε, καταπολεμουμένη, υπερίσχυε, τεθεμελιωμένην επί την πέτραν τον Χριστόν ης πύλαι άδου ου κατισχύσαι· πάνυ ευήθης και μαινόμενος, εμοί γε δοκεί, ο αστρονομών και περί πίστεως άτοπα συμπεραίνων.

Παλαίφατος: Αλλά διατί ο Χριστός ελθών, ουδέν περί αστρολογίας ή φυσιολογίας είρηκεν.

Αριστόβουλος: Ου μεν ήλθε διδάξει τους αυτούς αστρονομείν, αλλά δείξει πώς χρη βιούν. Προς τίνα λόγον της φύσεως αυτή βαίνει η ηθική, ην ο Χριστός ημάς εδίδαξεν. Εδίδαξε γινώσκειν τίνα Θεόν δημιουργόν του παντός εν Τριάδι προσκυνούμενον: βιούν,

οίον ίνα δει τους ανούς βίον βιούν' άπερ και μόνα αναγκαιότατα περί σωτηρίας ήσπερ μόνης στοχάζεται' αστρονομείν δε είασε τους αυτούς, τίνα ερευνώντες τα ποιήματα αυτού δοξάζουσι τον δημιουργήσαντα αυτά' άλλως γε εμελείτο το τοιούτο κάλλιστον έργον' μάλλον δε δήλον εστίν ο φύλακας Ιησούς ότι αποδέχεται τας των αστρονομούντων φύσει αντιρρήσεις, εν οίς λέγει: «οψίας γενομένης λέγετε' ευδία' πυρράζει γαρ ο ουρανός' και πρωί' σήμερον χειμών' πειράζει γαρ στυγνάζων ο ουρανός»²⁹³⁸. Και «όταν ίδητε την νεφέλην ανατέλλουσιν από δυσμών, ευθέως λέγετε, όμβρος έρχεται, και γίνεται ούτω' και όταν νότον πνέοντα, λέγετε ότι καύσων έσται, και γίνεται»²⁹³⁹. Ουδέν άρα τη πείσει εναντίον αι των αστρονομούντων, αν αντιρρήσεις έχουσι.

Παλαίφατος: Τα δε της Γραφής εις τα την γην λέγοντα ισταμένην και τον ήλιον κινούμενον πώς εκληπτέον;

Αριστόβουλος: Ο μεν κυρίως, σκοπός της Γραφής, έστι μεν η ορθή λατρεία, δι' ης μόνης οφείλομεν δοξάζειν τον Θεόν, εστί δε, και αι αγαθαί πράξεις' «πίστις γαρ, χωρίς των έργων, νεκρά. Είπεν ο Απόστολος»²⁹⁴⁰. «Έργα δε της πίστεως' αγαπήσεις Κύριον τον Θεόν σου εξ' όλης της καρδιάς σου και εξ όλης της διανοίας σου και εξ όλης της ισχύος σου και τον πλησίον σου ως εαυτόν»²⁹⁴¹. φησίν ο Χριστός. «Εν ταύταις γαρ, φησί ταις δυσίν εντολαίς όλος ο νόμος και οι προφήται κρέμανται»²⁹⁴² αστρονομείν δ' ουδέποτε προείλατο. Όταν ουν λέγει «στήτω ο ήλιος και εστερέωσε την οικουμένην ήτις ου σαλευθήσεται»²⁹⁴³ και η γη εις τον αιώνα έστηκε και τα παραπλήσια. Ουχί κυρίως, αποφαντικώς δε προς όχλον τον απ' ειδόντως τεθηπότα προς τα φαινόμενα και μηδέν υπέρ την υπόθεσιν βλέπειν δυνάμεων, τα τοιαύτα λέγει' καθάπερ δη και χείρας αναφύσει τω δημιουργήματι και στόμα και ώτα και όμματα μεταφορικώς. Τα γουν τοιαύτα της Γραφής ούτως εκληπτέον. Τούτ' έστι τα μεν ως προς δήμον αποτεινόμενα, τα δε μεταφορικώς' ου γαρ πάντα τα της θείας Γραφής και γράμμα εκλαμβάνεται.

Παλαίφατος: Αλλά διατί τινές ου αποδέχονται την του Κοπερνίκου υπόθεσιν φοβείν λέγοντες μη περί την θει προσκρούσωσιν Γραφήν;

Αριστόβουλος: Τοιούτους μάλλον δεισιδαίμονα καλείν χρεών ή χριστιανούς' ο γαρ αληθής χριστιανός γινώσκων ότι η πίστις εστίν εξ αποκαλύψεως πράττει μεν το αγαθόν ης την της χριστιανικής πίστεως διδασκαλίας. Ερευνά δε και τα ποιήματα του δημιουργού καθ' ότιν αυτό εχαρίσατο δύναμιν και χαίρει μεν ταύτα ερευνών δι' ης εχαρίσατο αυτώ ο Θεός γνώσεως' υπερχαίρει δε, ότι ουκ βοσκήματα οιχήσαι αποθανών, αλλ' ελπίζων αιώνιον μακαριότητα, διά της θείας αποκαλύψεως' άνω πρέπουσαν, αϊδίου δόξης απολαύσει' και συνεχούς χριστιανός την ων και φιλόσοφος, εστί τω όντι εντελέστατος' μήτε των παρόντων ελλειπής, μήτε της του άθεα δει ο μακαριότητος ανέλπισ' άπερ οία τα

²⁹³⁸Ο Κομμητάς παραπέμπει στο *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον*, Κεφάλαιον ΙΣΤ': 2, 3, όπου οι Φαρισαίοι και οι Σαδδουκαίοι, που ήταν άσπονδοι εχθροί μεταξύ τους, αλλά τους ένωνε το κοινό μίσος τους κατά του Χριστού προσήλθαν στον Ιησού και του ζητούσαν επιμόνως να τους δείξει θαύμα από τον ουρανό, που να είναι σημείο ότι αυτός έχει σταλεί από τον ουράνιο Πατέρα, το οποίο ζητούσαν όχι γιατί θα πίστευαν, αλλά για να τον πειράξουν και να τον εκθέσουν ενώπιον του λαού. 2. Ο Χριστός, αποκρίθηκε και τους είπε' «όταν βραδιάσει, λέγετε: θα έχουμε καλοκαιρία, διότι είναι κοκκινωπός ο ουρανός. 3. Και το πρωί βλέπετε προς την ανατολή και λέτε: σήμερα θα είναι κακοκαιρία, διότι ο ουρανός είναι κόκκινος και νεφελώδης. Υποκριτές, ξέρετε να διακρίνετε τα φαινόμενα του ουρανού, τα δε σημεία των καιρών, δηλαδή τα θαύματα που κάνω εγώ, που μαρτυρούν ότι έχουν φθάσει οι ημέρες του Μεσσία, δεν μπορείτε να τα διακρίνετε;».

²⁹³⁹Ο Κομμητάς παραπέμπει στο *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον*, Κεφάλαιον ΙΒ': 54, 55.

²⁹⁴⁰Ο Κομμητάς παραπέμπει στην *Καθολική Επιστολή Ιακώβου*, Κεφάλαιον Β': 17.

²⁹⁴¹Ο Κομμητάς παραπέμπει στο *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον*, Κεφάλαιον ΚΒ': 37, 38, 39. Στο Ευαγγέλιο (Κεφάλαιον ΚΒ': 37) αναφέρει: «αγαπήσεις Κύριον τον Θεόν σου εν όλη τη καρδιά σου και εν όλη τη ψυχή σου και εν όλη τη διανοία σου. Ο Στέφανος Κομμητάς παραλλάσσει τη λέξη διάνοια με τη λέξη ισχύς, όπως ακολουθεί: «αγαπήσεις Κύριον τον Θεόν σου εξ' όλης της καρδιάς σου και εξ όλης της διανοίας σου και εξ όλης της ισχύος σου».

²⁹⁴²Ο Κομμητάς παραπέμπει στο *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον*, Κεφάλαιον ΚΒ': 40.

²⁹⁴³Ο Κομμητάς παραπέμπει στους *Ψαλμούς* του Προφήτου και Βασιλέως Δαυίδ, *Ψαλμός* 92.

μάλιστα χαρακτηριστικά του όντος και αληθούς αυτού και αυτή έστιν, οίμαι η αληθής ευδαιμονία.

Παλαίφατος: Καλώς ταύτα λέγεις· αλλά διά τι οι Πατέρες της Εκκλησίας του Πτολεμαίου σύστημα παρεδέξαντο;

Αριστόβουλος: Οι Πατέρες ουδέν σύστημα καθόλου απεδέξαντο γινώσκοντες, ότι εισίν υποθέσεις εις ανάπτυξιν των φαινομένων λαμβανόμεναι· και δήλον εξ ων ο Δαμασκηνός Ιωάννης φησί. Φασί τον ουρανόν σφαιροειδώς κυκλούν την γην και συμπεριφέρειν τη οξυτάτη κινήσει αυτού ηλίον τε και σελήνην και τους αστέρας και υπέρ μεν γην όντος ηλίου ημετέραν γίνεσθαι ενταύθα. Υπό δε γην, ενταύθα μεν νύκτα, εκεί δε ημετέραν, έτεροι δε ημισφαίριον τον ουρανόν εμφαντάσθησαν, εκ τούτον Θεηγόρον Δαβίδ λέγειν· ο εκτείνων τον ουρανόν ωσει δέρριν, όπερ δηλοί την σκηνήν και τον μακάριον Ησαΐαν· ο στήσας τον ουρανόν ωσει καμάραν και δη δύνων οι τε ήλιον και η σελήνη κυκλοί την γην από δυσμών περί βορράν και ούτω πάλιν από την ανατολήν αφικνείται· όμως· είτε ούτος είτε εκείνος απαντά τω θείω προστάγματι γέγονε τε και ήδρασται και το θείον θέλημά τε και βούλημα, θεμέλιον ασάλευτον κέκτηται αυτός γαρ είπε και εγενήθησαν· αυτός ενετείλατο και εκτέθησαν· έστησαν αυτά εις τον αιώνα του αιώνος· «πρόσταγμα έθετο και ου παρελεύσεται»²⁹⁴⁴. εξ' ων φανερόν ότι ο θείος Ιωάννης, ει και το Κοπερνίκου σύστημα εγίνωσκεν, ως υπόθεσιν, αυτά ταύτα ειπείν αν είχε.

Παλαίφατος: Εύγε καλώς ηρμήνευται σοι ταύτα και πέπεισμαι τω λόγω επόμε(ναι) και αστρονομείν μεν, ου συμπεράνω θεολογικώς· θεολογείν δε, ουκ αστρονομικώς και εμοί μεν ώρα [...] οίκαδε, ουδέ μοι ου λέτε και μέρα χαίρε Θεός δε τοι όλβια (δείη).

Αριστόβουλος: Νη και εύγε, ω φίλτατε Παλαίφατε²⁹⁴⁵.

Ο κώδικας 1948, αποτελείται από ογδόντα εννέα αυτόγραφα χειρόγραφα του Κομμητά, που φέρουν τον τίτλο: «Αστρονομία». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 28,5 X 18,5 εκ. Από το 59^ο φύλλο μέχρι τέλος, οι διαστάσεις των χειρογράφων είναι μικρότερες (26,5 X 18,5 εκ.).

«Φύλλο 1: Αστρονομίας μέρος δεύτερον: Περί αστρονομικών φαινομένων. Τμήμα πρώτον: Έκθεσις των κυριότερων αστρονομικών φαινομένων: Ορισμοί:

Α': Ουράνια σώματα λέγονται τα εν διαφόροις τόποις της απείρου ταύτης φαινομένης τάσεως κείμενα.

Β': Κατεστηριγμένα άστρα λέγονται όσα των ουρανίων σωμάτων (φυλάσσονται) προς άλλα αεί την αυτήν θέσιν.

Γ': Πλανήτες λέγονται σώματα ουράνια πλανώμενα εν ουρανώ ούτως ώστε αεί μεταλλάττουσι θέσιν την μεταξύ αυτών τε και των κατεστηριγμένων.

Δ': Δορυφόροι λέγονται ουράνια τινά σώματα περί τους πλανήτας πλανώμενα και μηδέν ποτέ αυτών απολειπόμενα.

Ε': Κομήται λέγονται ουράνια σώματα κατά τους πλανήτας πλανώμενα εν διαφέρον τι μεν τω τόπω του ουρανού όπως κόμην τινά ή ουράν σείροντα, εν ολίγω τε φαινόμενα ημίν και επί πολύ φανταζόμενα.

Στ': Τροχία πλανήτου λέγεται, ην από του αυτού επί το αυτό επανιών ο πλανήτης τη ίδια περιοδική κινήσει καταγράφει καμπύλην, του ολοσχερούς πλανητικού σώματος δίκην σημείου θεωρουμένου.

Ζ': Σύνοδος πλανητών λέγεται όταν οι πλανήτες υπό του αυτού ζωδιακού σημείου ημίν καθορώνται. Αντίθεσις δε, όταν τα του ζωδιακού σημεία προς α αντιστοιχείν από γης

²⁹⁴⁴ Ο Κομμητάς παραπέμπει στους *Ψαλμούς* του Προφήτου και Βασιλέως Δαβίδ, *Ψαλμός* 148.

²⁹⁴⁵ Κομμητάς, «*Πάρεργα ή κόσμου συντήρησις, εν διαλόγοις δυσί*», ..., ό. π., φφ. 56-90.

ορώνται εκ διαμέτρου έχουν προς άλλαλα. Συζυγία δε, η σύνοδος και αντίθεσις αυτών κοινώ ονόματι.

Η': Κατά διάμετρον μεν αντικείμενοι οι πλανήτες λέγονται όταν εν αντιθέσει εισίν. Εν τετραγωνισμῷ δε όταν το τεταρτημόριον ή το τόξον του ζωδιακού καθ' ο προς αλλήλους απέχουσι εν τῷ τετραγωνισμῷ δε όταν τεταρτημόριον εν εξαγωνισμῷ, όταν τεταρτημόριον και ούτως εφεξής κατά την επαλλήλων διάστασιν.

Φύλλο 13: Τμήμα δεύτερον: Περί των εν ουρανῷ εννοουμένων κύκλων. Ορισμοί: Α': Σφαίρα του κόσμου λέγεται το σφαιροειδές περιέχον δίκην σφαίρας ταις ὄψεσιν ημών παριστάμενον, εν ω το πλήθος των αστέρων εν διαφόροις διαστήμασι κειμένων.

Β': Ἄξων του κόσμου καλεῖται ευθεία διά του κέντρου του κόσμου διερχομένη περιτίθεται του κόσμου σφαίρα την κοινήν φέρεται κίνησιν.

Γ': Πόλοι του κόσμου ονομάζονται τα πέρατα του ἄξονος του κόσμου δύο σημεία ὄντα ακίνητα επί της επιφανείας της σφαίρας.

Φύλλο 24: Τμήμα δεύτερον: Περί των εν ουρανῷ εννοουμένων κύκλων. Ορισμοί: Α': Σφαίρα ουράνιος ή σφαίρα του κόσμου λέγεται το σφαιροειδές τούτο περιέχον εν ω το πλήθος των αστέρων ἤγουν ο ουρανός αυτός. Β': Πόλοι του κόσμου λέγονται δύο αντικείμενα σημεία ιστάμενα περί α φαίνεται περιστρεφόμενος ο ουρανός μετά των εν αὐτῷ αστέρων. Γ': Ἄξων του κόσμου λέγεται γραμμή τις ευθεία διά των πόλων και του κέντρου του κόσμου εννοουμένη. Δ': Ἰσημερινός λέγεται κύκλος μέγιστος ἐξίσου από των πόλων του κόσμου απέχων και εις δύο ἴσα μέρη τον ουρανόν τέμνον ὡν το μεν ἔστι βόρειον το δε νότιον.

Φύλλο 31: Τμήμα τρίτον: Χρήσις της τεχνητής ουρανίου σφαίρας. Ορισμοί: Α': Σφαίρα ουράνιος τεχνητή ἐστὶ σφαίρα εκ τινός ὕλης κατασκευασμένη, επί της επιφανείας αὐτῆς ἔχουσα ἅπαντας τους κύκλους τους ακινήτους γεγραμμένους και τους εν ουρανῷ φαινομένους αστέρας και τους κινητούς δε κύκλους περιέχοντας αὐτή ούτως ὥστε εννοουμένους πολλαπλῶς κείσθαι [...] τον αυτοίς οικεῖον τόπον.

Φύλλο 35: Αστρονομίας μέρος δεύτερον: Περί συστήματος του παντός. Τμήμα πρῶτον: Περί τινῶν τῷ συστήματι του παντός επανηκόντων. Ορισμοί: Α': Τροχία πλανήτου ..., Β': Σύνοδος πλανήτου ..., Γ': Συζυγία δε ήτε σύνοδος και αντίθεσις αυτών κοινώ ονόματι. Δ': Φάσεις πλανητῶν λέγονται αι φαινόμεναι αυτών του φωτός μεταβολαί. Ε': Ἐκλειψις αστέρος ονομάζεται η κατάπαυσις του φωτισμοῦ του αστέρος, μέρους ή ὅλου του φωτός αὐτοῦ παν[...] στερουμένου.

Φύλλο 39: Τμήμα δεύτερον: Ἐκθεσις των συστημάτων. Ορισμοί: α': Σύστημα λέγεται του παντός τάξις τις των του παντός μερών και μάλιστα γης και πλανητῶν προς τε αλλήλους και προς το του κόσμου κέντρον αναφερομένων και (μήνες) προς τον των απλανῶν ουρανόν εις ἀνάπτυξιν των ουρανίων φαινομένων δεξιῶς ἔχουσα.

Φύλλο 40: Συστήματος κατά Πτολεμαῖον ἐκθεσις: Το μεν ουν Πτολεμαϊκόν σύστημα ὡδε τάξεως ἔχει· ο μεν υδρόγειος σφαιρός συν τε περί και ἀστέρι το κέντρον του κόσμου κατήλειφε· περί δε το στοιχειῶδες τούτου του κόσμου σύνταγμα (προσέχει) ο σελήνης ουρανός, είτε ο του Ερμού ἐπει τε και της Αφροδίτης ἐξῆς Ἡλιος (περιαγόμενος) και Ἄρης ἐπειτα και τους μετά τούτον και κρόνος ανωτέρω περί της εαυτοῦ σφαίραις και υπερτάτη η των απλανῶν σφαίρα και στερέωμα οι αρχαῖοι ἐκάλουν· [...].

Φύλλο 41: Του κατά Κοπέρνικον συστήματος ἐκθεσις: Την δε Κοπερνικεῖον σύστημα τοιαύτην ἔχει την τάξειν. Ο μεν ἥλιος εν τῷ του παντός κέντρῳ ακίνητος (τάσσεται). Ὑπέρ δε τον ἥλιον προσεχῶς μεν Ερμῆς, είτε Αφροδίτη, είτε γη, εν σφαίραν ης μεγάλη ὄνομα ἐτήθη· είτε Ἄρης, ἐξῆς Ζεὺς και Κρόνος ἐσχατος και περί την γην περιελίσσεσθαι την σελήνην· υπερτάτην δε εν ἀπεράντοις διαστήμασιν σφαίρα των απλανῶν υποτίθεται πάντῃ ακίνητος· [...].

Φύλλο 46: Του κατά Τύχωνα συστήματος έκθεσις: Τύχωνι δε Βραχίου, την Κοπερνίκου υπόθεσιν επανορθώσασθαι βουλομένου αυτ(ό) δε προς δη (μηδέ) νοούν απαράδεκτον, το σύστημα ὡδε τάξεως ἔχει [...].

Φύλλο 48: Φυσικὸν ἡλιακὸν συστήματος έκθεσις: Οἱ νεώτεροι δε τοὺς απλανεῖς ἀστέρας αυτοφύτους ὄντας καθάπερ ἥλιος ὁρώντες καὶ σώματα υπερμεγέθη οἷα δε καὶ ἥλιος καὶ ἀκίνητα, κατὰ τον ἥλιον καὶ ἐκεῖ τα υπ[...] το πάσαν ἔχειν τινὰς πλανήτας δορυφοροῦντας ἕκαστον αὐτῶν περὶ αὐτοὺς φερομένους· ὥσπερ περὶ τον ἥλιον σύστημα ἕκαστον ονομάσαντες φυσικόν· ὡς ἀπὸ της φύσεως οὕτω λαχόν καὶ ὅσα μεν τα περὶ ἕκαστον ἐκείνων των ἀστέρων κινούμενα ὡς μήτε οράσει μήτε τηλεσκοπίοις φαινόμενα οὐδὲ λέγουσι· [...].

Φύλλο 50: Θεωρία των ἀστέρων: Τμήμα πρῶτον: Περί παραλλάξεως καὶ ἀποστάσεων. Ορισμοί: α': Παράλλαξις ἀκούει η των τόπων του αὐτοῦ ἀστέρος ἐν ουρανῷ κατὰ τον αὐτὸν χρόνον δύοσι δυεῖν θεωρή του ὡν ο μεν ἐν τῷ κέντρῳ νοεῖται, ο δε ἐπὶ της ἐπιφανείας, ἐποπτευομένου.

Φύλλο 51: Τμήμα πρῶτον: Περί ἀνακλάσεως. Ορισμοί: α': Ἀνάκλασις ἀστρονομικὴ λέγεται η διαφορά μεταξύ του φαινομένου ὕψους του ἀστέρος καὶ του ἀληθοῦς.

Φύλλο 54: Τμήμα δεῦτερον: Περί παραλλάξεως: Τόπος φυσικὸς μεν του ἀστέρος λέγεται το σημεῖον του ουρανοῦ καθ' ο εἰς το κέντρον αὐτοῦ ὀπτικῶς δε της εαυτῆς ἐπιφανείας της σφαίρας του κόσμου σημεῖον Κ καὶ Β, ἀφοῦ ο θεωρὸς ἀπὸ του Ε καὶ Γ ἀναφέρει.

Φύλλο 64: Τμήμα τρίτον: Περί φυσικὸν τρόπον των ἀστέρων ἐν ουρανῷ: Φυσικὸς τρόπος των ἀστέρων λέγεται το σημεῖον του ουρανοῦ, ἐνὸς το κέντρον αὐτῶν κείται κέντρον της γῆς θεωρούμενον. Ορισμός β': Ὀρθὴ ἀνάβασις ἡλίου καὶ ἀστέρων λέγεται το του Ἰσημερινοῦ σημεῖον το διερχόμενον ὑπὸ τον μεσημβρινόν μετὰ του ἀστέρος. Ορισμός γ': Πλαγία ἢ λοξὴ ἀνάβασις μεν λέγεται το σημεῖον του Ἰσημερινοῦ το συγκαταβαίνον τῷ ἀστέρι ἐπὶ του ἀνατολικοῦ ὀρίζοντος. Κατάβασις δε το συγκαταβαίνον ἐπὶ του δυτικοῦ ὀρίζοντος.

Φύλλο 69: Τμήμα τέταρτον: Περί του ὀπτικοῦ τρόπου των ἀστέρων: Ορισμός α': Ὀπτικὸν τρόπον των ἀστέρων καλῶ τον ἀπὸ την ἐπιφανεία της γῆς θεωρούμενον τρόπον των ἀστέρων του κάτω πέρατος της διαμέτρου αὐτῶν. Ορισμός β': Ὑψος ὀπτικὸν των ἀστέρων λέγεται το (ὑψαρ) ὀρίζοντα ὕψος ἀπὸ της ἐπιφανείας της γῆς θεωρούμενον. Ορισμός γ': Ἀνάκλασις ἀστρονομικὴ λέγεται η διαφορά μεταξύ του φαινομένου ὀπτικοῦ τρόπου του ἀστέρος καὶ του πλήθους.

Φύλλο 77: Ἀστρονομίας μέρος δεῦτερον: Περί συστημάτων. Τμήμα πρῶτον: Τῶν εἰς ἀνάπτυξιν ἐν τοῖς συστήμασι προαπαιτούμενων τα κυριώτατα»²⁹⁴⁶.

Ο κώδικας 1949, περιέχει ἑκατὸν πέντε αὐτόγραφα χειρόγραφα καὶ φέρει τον τίτλο: «Μηχανικὴ, Ὀπτικὴ, Ἀκουστικὴ (μετὰ σχημάτων)». Ο κώδικας ἀποτελεῖται ἀπὸ χειρόγραφα διαστάσεων: 31,5 X 21,5 εκ. Τα φύλλα 1-43 εἶναι μικρότερων διαστάσεων: (27 X 18, 5 εκ.), τα ὁποῖα πιθανῶς να εἶναι προγενέστερα.

«Φύλλο 1: Της Μηχανικῆς μέρος πρῶτον: Περί κινήσεως των σωμάτων. Ορισμοί: α': Μηχανικὴ ἐστὶν ἐπιστῆμη περὶ κινήσεως καὶ ἡρεμίας των σωμάτων καταγινομένη.

Φύλλο 6: Της Μηχανικῆς μέρος δεῦτερον: Περί μηχανῶν ἢ μηχανικῶν ὀργάνων. Ορισμοί: α': Μηχαναὶ ἢ μηχανικὰ ὄργανα λέγονται ἐργαλεῖα τινὰ ἐκ ξύλων ἢ μετάλλων ἢ ἄλλης τινὸς ὕλης κατασκευασμένα, οὕτως ὥστε δι' αὐτῶν η μεγάλη ταχύτης καὶ ολίγη δυνάμει ἢ βραχὺ τε τῷ χρόνῳ σώματα μεγίστην δύνασθαι κινεῖν, ἀνάγειν ἢ κατάγειν ἢ ὡς ἐν ἄλλῳς η χεῖρα ἐπα[τ...] κινεῖν.

²⁹⁴⁶Κομμητᾶς, *Ἀστρονομία*, Κώδικας 1948, ..., ὁ. π., φφ. 1-77.

Φύλλο 10: Περί δυνάμεως των υγρών. Μέρος πρώτον: Περί υγροστατικών ένθα και περί της ειδικής βαρύτητας των σωμάτων. Ορισμοί: α': Υγροστατική εστίν επιστήμη των ιδιοτήτων των στερεών και [...] των ρευστών.

Φύλλο 12: Μέρος δεύτερον: Περί υδραυλικής. Ορισμοί: α': Υδραυλική επιστήμη εστίν η αληθής γνώσις των ιδιοτήτων των ρεόντων ρευστών.

Φύλλο 14: Της Οπτικής μέρος πρώτον. Περί Οπτικής ήτοι περί των κατ' ευθείαν και δι' αθλάστου φωτός ορώμενον. Ορισμοί: α': Οπτική εστίν επιστήμη περί τα εν τω κατ' ευθείαν εϊτ' ουν ψιλοίς οφθαλμοίς οράν τα αόρατα [...].

Φύλλο 17: Οπτικής μέρος δεύτερον: Περί κατοπτρικής. Ορισμοί: α': Κατοπτρική λέγεται η επιστήμη η περί τας ιδιότητας της δι' ανακλάσεως φωτός γινομένης οράσεως καταγινομένη.

Φύλλο 19: Οπτικής μέρος τρίτον: Περί διοπτρικής. Ορισμοί: α': Διοπτρική εστίν επιστήμη περί τας ιδιότητας της διά τεθλασμένου φωτός γινομένης οράσεως καταγινομένη.

Φύλλο 29: Ακουστικής μέρος πρώτον: Περί ήχων. Τμήμα πρώτον: Κανόνες της Ακουστικής. Ορισμοί: α': Ακουστική ονομάζεται η επιστήμη περί τους ήχους ενασχολούμενη [...].

Φύλλο 32: Ακουστικής μέρος δεύτερον: Περί εναρμονίων ήχων. Τμήμα πρώτον: Περί δονημάτων των χορδών. Ορισμοί: α': Αρμονική εστίν επιστήμη περί τους αρμονίους ήχους ενασχολούμενη ηδονήν εμποιούται. Μουσική εστίν επιστήμη περί της διαφόρου μεταβολής των ήχων [...].

Φύλλο 44: Οπτικής μέρος δεύτερον: Περί κατασκευών. Τμήμα πρώτον: Περί επιπέδων ενάστρων. Ορισμοί: α': Κατασκευή εστίν επιστήμη περί τας ιδιότητας της ανακλάσεως φωτός καταγινομένη.

Φύλλο 53: Οπτικής μέρος τρίτον: Περί διοπτρών. Ορισμοί: α': Διοπτρική εστίν επιστήμη περί τας ιδιότητας της του διαθλασμένου φωτός καταγινομένης οράσεως.

Φύλλο 60: Προσάρτημα περί διοπτρικών τινών οργάνων. Ορισμοί: α': διόπτραι λέγονται υάλινοι φακοί δι' ων οι μύωπες και πρεσβύωπες καθαρώς τα προκείμενα ορώσι. β': Μύωπες λέγονται οι τα εγγύτερα των απωτέρων μάλλον εναργώς βλέποντες. γ': Πρεσβύωπες λέγονται οι τα απώτερα μάλλον των εγγυτέρων ορώντες.

Φύλλο 63: Περί υδραυλικής: Τμήμα πρώτον: Περί της εντός δοχείων ροής των ρευστών. Ορισμοί: α': Υδραυλική εστίν επιστήμη [...] των ρευστών των ρεόντων.

Φύλλο 67: Της Οπτικής μέρος πρώτον. Περί Οπτικής. Ορισμοί: α': Οπτική εστίν επιστήμη περί τα εν τω κατ' ευθείαν οράν τα ορατά (επί εμβαίνοντα) καταγινομένη.

Φύλλο 70: Τμήμα δεύτερον: Περί του των ορωμένων σχημάτων.

Φύλλο 73: Μηχανική. Περί σωμάτων (βάρους, όγκου και βαρύτητος αυτών) και βαρύτητος κέντρου. Ορισμοί: α': Μηχανική εστίν επιστήμη περί κινήσεως και ηρεμίας των σωμάτων καταγινομένη. β': Σώμα εστίν παν το αισθήσει επιπίπτον και ηλιακήν ποσότητα περιέχον. γ': Υλική ποσότης εστίν το άθροισμα ελαχίστων μεριδίων εις εν.

Φύλλο 81: Της μηχανικής μέρος δεύτερον. Τμήμα πρώτον: Περί απλών μηχανικών οργάνων.

Φύλλο 92: Της Μηχανικής μέρος δεύτερον. Τμήμα δεύτερον: Περί σύνθετων μηχανικών οργάνων. Ορισμοί: Α': Σύνθετα μηχανικά όργανα εστίν όσα εκ των απλών διαφόρως ενουσμένων τε και συμπλεκομένων εν γένει. Τοιαύτα δ' εισίν μοχλοφάλαξ, το πολύμοχλον, το πολύσπαστον, το παγκράτιον, ο απέραντος κοχλίας και άλλα [...].

Φύλλο 100: Περί κινήσεως της διά των κεντρικών δυνάμεων. Ορισμοί: Α': Κεντρικές δυνάμεις λέγονται αι δυνάμεις αι περί το σημείον τα σώματα διάγουσι.

Φύλλο 102: Υδροδυναμικής μέρος πρώτον: Περί υδροστατικής. Α': Υδροστατική εστίν επιστήμη των ιδιοτήτων των ισταμένων και ηρεμούντων ρευστών. Β': Ρευστόν εστίν

το συγκείμενον εκ μεριδίων ελαχίστων ασυνδέτων τε και ακολλήτων και λίαν αμερώς ες αλλήλων χωριζόμενον, οίον το ύδωρ, ο οίνος και τα τοιαύτα»²⁹⁴⁷.

Ο **κώδικας 1957**, εμπεριέχει δώδεκα αυτόγραφα χειρόγραφα, είναι ατελής, δεν φέρει τίτλο και εμπεριέχει χειρόγραφα αστρονομίας. Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 24 X 18,5 εκ.

Φύλλο 1: «Αι του φωτός της σελήνης μεταβολαί φάσεις καλούνται. Μεταβάλλεται δε το φως της σελήνης επταχώς. Εστί γαρ μετά την δύσιν του ηλίου προς δυσμάς φερομένη· πρώτον μηνοειδής· είτα διχότομος, έπειτα αμφίκυρτος, εξής πανσέληνος, είτα εαυτόςιν αυ αμφίκυρτος, μετά ταύτα διχοτόμος και τέλος μηνοειδής.

Φύλλο 2: Πρόβλημα: Ευρείν το φωτεινόν μέρος της σελήνης το υφ' ημών ορώμενον: Λύσις - Δείξις.

Θεώρημα: Εν ταις διαφόραις της σελήνης φάσεις το πλάτος του φωτεινού μέρους ίσον εστί του πλαγίου ημιτόνου της γωνίας της εκμηκύνσεως: Δείξις.

Φύλλο 3: Θεώρημα: Όταν η σελήνη φαίνεται ως μηνίσκος η εσωτερική του μηνίσκου καμπύλη εστί έλλειψις, ης ο μείζων άξων ίσος εστί τη διαμέτρω του δίσκου της σελήνης: Δείξις.

Θεώρημα: Το τεφρώδες φως γίνεται αντανακλωμένου του ηλιακού φωτός από της γης προς την σελήνην και φαίνεται μετά την σύνοδον: Δείξις.

Μην λέγεται εκάστης της σελήνης περιφορά. Ο Μην καλείται περιοδικός.

Φύλλο 4: Η κίνησης της σελήνης κατά τον Τύχωνα.

Φύλλο 5: Η μέση εξίσωσις της τροχιάς της σελήνης.

Φύλλο 6: Η χρονική ανισότητα.

Φύλλο 7: Η ανισότης του ηλίου, η οποία προκύπτει εκ του κεφαλαίου της αποστάσεως της σελήνης προς τον ήλιον»²⁹⁴⁸.

Ο **κώδικας 1965**, περιλαμβάνει εκατόν είκοσι οκτώ αυτόγραφα χειρόγραφα, φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων της Αστρονομίας τα αρχοειδέστατα» και εμπεριέχει χειρόγραφα αστρονομίας. Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 20 X 11,5 εκ.

Φύλλο 1: Ο κώδικας ξεκινάει με το πέμπτο μέρος: «Μέρος πέμπτον: Ανάπτυξις φυσική των κινήσεων των ουρανίων σωμάτων. Τμήμα πρώτον: Περί των κεντρικών δυνάμεων ανάπτυξις φυσική της κινήσεως των πλανητών. Κεντρικά δυνάμεις λέγονται αι δυνάμεις, ας έλαχεν εκ φύσεως έκαστον των σωμάτων σπεύδειν προς το κέντρον μολύν και από του κέντρου φεύγειν.

Φύλλο 2: Θεώρημα α': Έστιν εν γένει εν πάση τη φύσει αμοιβαία τις έλξις.

Φύλλο 3: Θεώρημα β': Η έλξις εστί αμοιβαία και ανάλογος της ποσότητος της ύλης του έλκοντος και του ελκομένου σώματος.

Φύλλο 4: Θεώρημα γ': Οι μεν πλανήτες και οι κομήται περί τον Ήλιον· οι δε δορυφόροι περί τους ιδίους πλανήτας περιελισσόμενοι ου μόνον έλξεως αμοιβαίας, αλλά και άλλης τινός δυνάμεως έλαχον εκ φύσεως επ' ευθείας φέρεσθαι εκ των δυοίν τούτων δυνάμεων την αυτών περίοδον αποτελείν.

Φύλλο 7: Τμήμα δεύτερον: Περί των εν ουρανώ εννοουμένων κύκλων: Επειδή τούτο το σφαιροειδές περιέχον, εν ω το πλήθος των φαινομένων αστέρων, ως σφαίρα ταις όψεσιν ημών παρίσταται, διά τούτο ονόμασαν αυτό οι παλαιοί σφαίραν του κόσμου.

Φύλλο 23: Τμήμα τρίτον: Περί θέσεως και εντοπισμού των αστέρων εν ουρανώ: Ορθή ανάβασις ηλίου και αστέρων λέγεται το σημείον του Ισημερινού το διερχόμενον υπό τον μεσημβρινόν μετά του αστέρος' [...].

²⁹⁴⁷ Κομμητάς, *Μηχανική, Οπτική, Ακουστική (μετά σχημάτων)*, Κώδικας 1949, ..., ό. π., φφ. 1-102.

²⁹⁴⁸ Κομμητάς, *Αστρονομία*, Κώδικας 1957, ..., ό. π., φφ. 1-7.

Φύλλο 34: Στοιχείων της Αστρονομίας τα αρχοειδέστατα: Μέρος δεύτερον: Περί τεχνητής σφαίρας. Τμήμα πρώτον: Περί κατασκευής της τεχνητής σφαίρας: Σφαίρα τεχνητή λέγεται σφαίρα εκ τινός ύλης κατασκευασμένη εν κατεργάστου, ης είδη τρία: κρικωτή, υδρόγειος και ουρανία.

Φύλλο 53: Τμήμα δεύτερον: Περί χρήσεως της τεχνητής σφαίρας.

Φύλλο 68: Στοιχείων της Αστρονομίας τα αρχοειδέστατα. Μέρος τρίτον: Περί συστημάτων. Τμήμα πρώτον: Περί των όσα προσανήκουσιν εν τοις συστήμασιν. Ορισμοί: Τροχιά πλανήτου λέγεται η καμπύλη, ην καταγράφει ο πλανήτης τη ίδια περιοδική κινήσει του ολοσχερούς πλανητικού σώματος δίκην σημείου θεωρουμένου. Ακολουθούν οι ορισμοί για τη σύνοδο των πλανητών, την αντίθεση, τη συζυγία, τις φάσεις των πλανητών.

Φύλλο 71: Φαινόμενα αστρονομικά.

Φύλλο 82: Περί διαφορών συστημάτων.

Φύλλο 84: Σύστημα το κατά Πτολεμαίον: [...] Εν μεν τω κέντρω του παντός κείται η της Γης σφαίρα, περικυκλουμένη υπό του αέρος, ον περικυκλοί πυρ [...].

Φύλλο 86: Σύστημα το κατά Κοπέρνικον: [...] ο μεν Ήλιος κείται εν τω κέντρω του παντός [...].

Φύλλο 94: Σύστημα το κατά Τύχωνα: [...] η τάξις των ουρανίων σωμάτων εστί τοιούτη. Εν τω κέντρω του παντός τίθεται η Γη [...].

Φύλλο 100: Τμήμα δεύτερον: Ανάπτυξις των εν ουρανώ φαινομένων κινήσεων διά των κεντρικών δυνάμεων. Ορισμός: Κίνησιν των ουρανίων σωμάτων αληθή μεν καλώ, ην έχουσι τα ουράνια σώματα πραγματιωδώς· ως εστί η περιοδική περί τον ήλιον και η περιστροφή περί τον άξονα [...].

Φύλλο 105: Τμήμα τρίτον: Περί μάξης και πυκνότητος των ουρανίων σωμάτων.

Φύλλο 110: Στοιχείων της Αστρονομίας τα αρχοειδέστατα. Μέρος έκτον: Περί περιοδικής κινήσεως Ηλίου και πλανητών, χρόνου και εκλείψεων.

Φύλλο 120: Τμήμα δεύτερον: Περί εποχών και χρόνου. Ορισμοί: Χρόνος εστί μέτρον διαρκείας των πραγμάτων [...]»²⁹⁴⁹.

Ο κώδικας 1966, σαράντα ένα αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Αστρονομίας επιτόμου» και εμπεριέχει χειρόγραφα αστρονομίας. Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 19,5 X 12 εκ.

«Φύλλο 1: Αστρονομίας επιτόμου μέρος πρώτον: Περί φαινομένων: Μη ευχαριστηθέντες οι άνθρωποι εις την θεωρίαν της γης, εξέτειναν τον νουν και εις τον ουρανόν και θεωρούντες τους εν αυτώ αστέρας ήρξαντο και περί τούτων να εξετάζωσι και την επιστήμην ταύτην ονόμασαν Αστρονομίαν.

Φύλλο 8: Αστρονομίας επιτόμου μέρος δεύτερον: Περί της τεχνητής ουρανίου σφαίρας: Σφαίρα ουράνιος λέγεται σφαίρα τεχνητή εξ ύλης κατασκευασμένη και έχουσα επί της επιφανείας αυτής πάντας τους εν ουρανώ ορωμένους απλανείς αστέρας εκάστης τάξεως γεγραμμένους και περιορισμένους διά τινών ειδώλων εις αστερισμούς αφ' ων και ονομάζονται. Προσέτι δε έχουσα και τινάς κύκλους εννοουμένους· και ταύτα πάντα κατά μίμησιν της του κόσμου σφαίρας. [...].

Ακολουθούν: ο ορισμός της σφαίρας του κόσμου, του άξονα, των πόλων, του ορίζοντα, του Ζενίθ, του Ισημερινού, του μεσημβρινού, των κόλουργων (δύο κύκλοι μέγιστοι της του κόσμου σφαίρας διά των πόλων του κόσμου διερχόμενοι και του σημείου της ισονυχθίας και των ηλιοστασίων.

Φύλλο 14: Τα επί του Ζωδιακού.

Φύλλο 24: Αστρονομίας επιτόμου μέρος τρίτον: Περί συστημάτων: Σύστημα λέγεται η τάξις των μερών του παντός και μάλιστα γης και πλανητών, ην έχουσιν προς το κέντρον

²⁹⁴⁹Κομμητάς, *Αστρονομία*, Κώδικας 1965, ..., ό. π., φφ. 1-120.

του κόσμου και προς τους απλανείς αστέρας' ήτις δύναται φυσικότερον να εξηγήσει τα ουράνια φαινόμενα. Συστήματα επινοήθησαν πολλά και διάφορα προς εξήγησιν των εν ουρανῷ φαινομένων. Τα δε επισημώτατα είναι τρία: Το του Πτολεμαίου, το του Κοπερνίκου, το του Τύχωνος. Τούτων δε το του Κοπερνίκου αποδέχονται πάντες οι σοφοί επειδή ως φυσικότερον εξηγεί τα φαινόμενα εν ουρανῷ.

Ἵνα δε και οι ημεῖς πληροφορηθῶμεν εις τους λόγους εκάστων, εξετάσωμεν πρώτον τα κυριότατα ἀφ' ὅσα προαπαιτοῦνται εις ἀνάπτυξιν εν τοῖς συστήμασι εἴτα δε εκθέσωμεν και αὐτά τα συστήματα.

Φύλλο 25: Προαπαιτούμενα εν τοῖς συστήμασι: Ορίζονται τι σημαίνει τροχία, σύνοδος, ἀντίθεσις, συζυγία, φάσεις ἀστέρος, ἐκλειψις ἀστέρος, οι κηλίδες (λέγονται σκοτεινά τινὰ μέρη βλεπόμενα εις την επιφάνειαν των ουρανίων σωμάτων), οι δεσμοί (λέγονται τα σημεία, καθ' α τέρμινουσιν αι τροχιαί των πλανητῶν την εκλειπτικὴν, ἐγκλισις (λέγεται η γωνία η περιεχομένη ὑπὸ της τροχιάς πλανήτου τινός και της εκλειπτικῆς).

Φαινόμενα: Ἀπὸ οποιουδήποτε μέρους της επιφανείας της γῆς, εἴαν θεωρήσει τις το ἥμισυ του ἐνάστρου ουρανοῦ ὑπὲρ γῆν.

Φύλλα 32-33: Σύστημα το κατὰ Πτολεμαίον: Ἡ μὲν τάξις των σωμάτων, κατὰ το του Πτολεμαίου σύστημα τοιαύτη. Ἐν τῷ κέντρῳ του παντός κείται η Γῆ μετὰ του ἀέρος και πυρός· ἔπειτα ο ουρανός της σελήνης, εἴτα ο του Ἑρμοῦ, μετὰ ταῦτα ο της Ἀφροδίτης, ἐξῆς ο του Ἡλίου, κατόπιν ο του Ἄρεως εἴτα ο του Διός, ἔπειτα ο του Κρόνου και ἐπάνω πάντων η των απλανῶν ἀστέρων σφαῖρα· μετὰ ταῦτα δύο κρυστάλλινοι ουρανοὶ και ἐπάνω πάντων, ἄλλη τις σφαῖρα, πρώτον κινούμενον καλουμένη. Τα δε φαινόμενα εξηγούνται με τούτον τον τρόπον· η μὲν πλανητικὴ κίνησις, ἀπὸ δυσμῶν εις ἀνατολάς εἶναι ἰδίᾳ και φυσικὴ πασῶν των ἄλλων σφαιρῶν και γίνεται της του χρόνου κατὰ τα σημεία του ζωδιακοῦ, ἀναλόγως κατὰ το μέγεθος αὐτῶν· η δε ἡμερησία κίνησις αὐτῶν εις εικοσιτέσσαρας ὥρας ἀπὸ ἀνατολῶν εις δυσμὰς προκύπτει ἀπὸ του πρώτου κινουμένου, ὅπερ ἔχει ἰδίαν ταύτην την κίνησιν και συναρπάζει και τας λοιπὰς σφαῖρας, χωρίς να χάσῃ την πλανητικὴν αὐτῶν κίνησιν· η δε ἀνισότης του χρόνου της κινήσεως, γίνεται ἐξ αἰτίας της εκκεντρότητος των σφαιρῶν, επειδή δεν ἔχουσι το αὐτὸ κέντρον με το κέντρον της Γῆς· ὡς ο ΑΒΔΕ κύκλος και αι στάσεις και οπισθοπορεῖαι συμβαίνουν διὰ τινῶν επικυκλίων καθ' α περιφέρονται οι πλανήται· επειδή εἴαν περιφέρηται ο πλανήτης το επικύκλιον α, β, γ, δ, ἀπὸ μὲν του α, δ ευθυπορεῖ, ἴσταται δε ἀπὸ του α, β κινούμενος και οπισθοπορεῖ φερόμενος ἀπὸ του β εις το γ και ἴσταται εις το γ, δ.

Ἀλλὰ ὅτι ταῦτα πάντα εἶναι ἀνύπαρκτα δήλον· διότι εἶναι φανερόν ὅτι πάντες οι πλανήται φέρονται περί τον Ἥλιον ὡς περί κέντρον και τα επικύκλια ἀνόητα πλάσματα και οι στερεοὶ ουρανοὶ παρὰ φύσιν· το δε να αφαρπάζονται αι των ἄλλων σφαῖραι και να καταναγκάζονται να φέρονται και την ἡμερησίαν κίνησιν, τούτο εἶναι ἀνόητον πλάσμα, ὡς τη φύσει ἀδυνατότατον. Διὰ τούτο το σύστημα τούτο ὡς μηδὲν κατὰ φύσιν εξηγούν, ἀπέρριπται ὑπὸ πάντων.

Φύλλα 33-37: Σύστημα το κατὰ Κοπερνίκον: Ἡ μὲν τάξις των σωμάτων κατὰ το του Κοπερνίκου σύστημα εἶναι τοιαύτη· ο Ἥλιος κείται εις το κέντρον του παντός· πλησιέστερον αὐτοῦ ο Ἑρμῆς περιοδεύει· ἔπειτα η Ἀφροδίτη, εἴτα η Γῆ, μετέπειτα ο Ἄρης, μετὰ ταῦτα ο Ζεὺς, κατόπιν ο Κρόνος, η δε Σελήνη περί την Γῆν περιστέφεται· πάντων δε ἀνωτάτη κατ' ἀέραντα διαστήματα ὑποτίθεται τα απλανή ἀστρα. Και η μὲν των απλανῶν σφαῖρα ὑποτίθεται παντάπασιν ἀκίνητος, ἕκαστος δε των πλανητῶν κινεῖται ὑπὸ τον ζωδιακὸν μίαν περιοδικὴν κίνησιν ἀπὸ δυσμῶν εις ἀνατολάς· ο δε ἥλιος, ὡς εις των απλανῶν και αὐτός εἶναι ἀκίνητος· η δε Γῆ εις την τάξιν των πλανητῶν οὕσα κινεῖται τριχῶς· πρώτον μὲν περί τον ἴδιον αὐτὴν ἄξονα ἀπὸ δυσμῶν εις ἀνατολάς και γίνεται η ἡμερησία κίνησις, δεύτερον δε και περιοδικὴν κίνησιν περί τον Ἥλιον ὑπὸ την εκλειπτικὴν και γίνεται η ἐνιαυσία κίνησις και τρίτον και τον ἄξονα μεταβάλλουσα μικρόν εν βραχυτάτῃ κινήσει.

Τα δε φαινόμενα εξηγούνται ούτω. α' η Γη φαίνεται εις το κέντρον του ενάστρου ουρανού διά την μικρότητα της τροχιάς αυτής και το άπειρον μέγεθος του ενάστρου ουρανού· επειδή όλη η τροχιά αυτής προς το μέγεθος του ενάστρου ουρανού έχει λόγον ως το κέντρον προς την επιφάνειαν της σφαίρας.

β. Και η τάξις των πλανητών είναι τοιαύτη, οία εις την φύσιν· επειδή όλοι περί τον ήλιον στρέφονται και η σελήνη μόνη περί την γην και η μεν της Αφροδίτης και του Ερμού τροχιαί εκτός αυτών παραλείπουσι την γην· αι δε του Άρεως, Διός και Κρόνου περιλαμβάνουσι την Γην και τον Ήλιον· άπερ είναι ομολογούμενα εν τη φύσει.

γ'. Κινουμένης της Γης περί τον Ήλιον, ομοίως είναι δυνατόν να φαίνηται ότι ο Ήλιος κινείται περί την Γην και πάντοτε εις τα αντικείμενα ζώδια· ήγουν· αν η Γη είναι εις τον Κριόν, ο Ήλιος φαίνεται εις τον Ζυγόν και πάλιν, όταν φαίνηται ο Ήλιος εις τον Κριόν, η Γη είναι εις τον Ζυγόν και εν γένει, όταν η Γη κινείται εις τα βορειότερα Ζώδια, ο Ήλιος φαίνεται εις τα νότια και ανάπαλιν.

δ'. Επειδή δε αι τροχιαί των πλανητών είναι ελλείψεις και ουχί κύκλοι, έχουσαι εις τη μίαν εστίαν τον Ήλιον· οίον κατά το Η της ΑΒΓΔ ελλείψεως, διά τούτο, επειδή συμβαίνει, κατά ο ΑΒΓ να διατρίβωσι περισσότερον από του ΑΔΓ, διά τούτο συμβαίνει να φαίνηται ο Ήλιος, όταν η Γη είναι κατά το Δ, μείζονα έχον διάμετρον και ελάττονα, όταν η Γη είναι κατά το Β και να διαρκεί πλείονα χρόνον ο Ήλιος, όταν η Γη κινείται το ΑΒΓ ή ότε το ΑΔΓ.

ε'. Και επειδή η Γη περιστρέφεται άπαξ εις εικοσιτέσσαρας περί τον ίδιον άξονα από δυσμών εις ανατολάς, φαίνεται ο Ήλιος και η Σελήνη και όλα τα άστρα ότι κινούνται περί την Γην εις εικοσιτέσσαρας ώρας από ανατολών εις δυσμάς.

στ'. Το άνισον των ημερών και νυκτών και των τεσσάρων καιρών αι μεταβολαί, γίνονται επειδή η Γη φερομένη περί τον Ήλιον φυλάττει παράλληλον τον άξονα από της αβ με τον άξονα ΑΒ του ουρανίου Ισημερινού ΔΕ· διότι όταν περιοδεύει την εκλειπτικήν ΝΠΡΖ περί τον Ήλιον συμβαίνουσι τα αυτά, όσα και περί του Ηλίου δυνάμεθα ειπείν, αν εκινείτο.

ζ'. Επειδή ο άξων της Γης είναι αεί παράλληλος με τον άξονα του ουρανίου Ισημερινού· διά τούτο φαίνεται και το ύψωμα του πόλου αεί το αυτό και το μέγεθος της τροχιάς της Γης δεν εμποδίζει ουδέν τις τούτο· διότι είπομεν ότι είναι ως εν σημείον ως προς το μέγεθος του ενάστρου ουρανού.

η'. Ο Άρης, ο Ζευς και Κρόνος φαίνονται ότι ίστανται και οπισθοπορούσι διά την κίνησιν της Γης· διότι η Γη μείζον τόξον κινείται εν τω αυτώ χρόνω· όθεν εάν η Γη είναι εις το Γ και ο πλανήτης εις το Μ' φαίνεται εις το Ψ σημείον του ενάστρου ουρανού· εάν δε η Γη έλθη επί το Δ και ο πλανήτης επί το Θ, ευθυπορήσει και φανήσεται εις το Ν. Εάν δε η Γη έλθη εις το Ε και ο πλανήτης εις το Η, ο πλανήτης φανήσεται ιστάμενος εις το Ν' πάλιν εάν η Γη έλθη εις το Α και ο πλανήτης εις το Ι, φανήσεται εις το Φ οποσθοπορών και εάν η Γη έλθη, εις το Λ και ο πλανήτης εις το Ο, φανήσεται πάλιν εις το Φ ιστάμενος την δευτέραν στάσιν· εάν δε η Γη έλθη εις το Β και ο πλανήτης εις το Ν φανήσεται πάλιν ευθυπορών· όθεν και αι στάσεις και οπισθοπορίαι τούτων των πλανητών γίνονται, όταν η Γη είναι μεταξύ τούτων και του Ηλίου, ήγουν εις τας αντιθέσεις.

θ'. Ο Ερμής και η Αφροδίτη φαίνονται υψούμενοι μέχρι τινός, έπειτα ταπεινούνται, διότι αι τροχιαί αυτών περιέχονται εις την τροχίαν της Γης και αν υποτεθή η μεν Γη κατά το Μ σημείον της ιδίας τροχιάς, ο δε πλανήτης κατά το Ε κείμενος, φαίνεται επί το Ο σημείον του ενάστρου ουρανού· εάν δε η Γη έλθη επί το Η, ο δε πλανήτης επί το Α, μείζον τόξον καταγράφων, φαίνεται κατά το Λ, ευθυπορών· εάν δε η Γη έλθη επί το Θ και ο πλανήτης επί το Γ, φαίνεται επί το Ξ, οπισθοπορών· εάν δε η Γη επί το Ρ και ο πλανήτης επί το Β, φαίνεται πάλιν επί το Ξ, ιστάμενος· εάν δε η Γη επί το Ν και ο πλανήτης επί το Δ φαίνεται κατά το Κ, ευθυπορών. Και ούτω γίνονται αι στάσεις και οπισθοπορίαι αυτών, όταν παρεμπίπτωσιν μεταξύ της Γης και του Ηλίου.

Εκ των ειρημένων φανερόν, ότι αι στάσεις και οπισθοπορείαι των πλανητών είναι φαινόμενα προκύπτοντα εκ της κινήσεως της Γης και ουχί πραγματιώδεις· ώστε αν εθεωρούντο από του Ηλίου, δεν φαίνοντο ότι έπασχον ουδέν τοιούτον.

ι'. Ο Ήλιος και η Σελήνη δεν φαίνονται πάσχοντες στάσεις και οπισθοπορίας· διότι η μεν Σελήνη κινουμένη περί την Γην ως περί κέντρον, φαίνεται τακτικώς κινουμένη· η δε κινουμένη τακτικώς περί τον Ήλιον, γίνεται αιτία να φαίνεται ότι ο Ήλιος κινείται τακτικώς περί αυτήν.

ια'. Και η των απλανών αστέρων κινήσεις εις 25750 έτη φαινομένη εστί· διότι τούτο προέρχεται εκ της βραδυτάτης κινήσεως του άξονος της Γης, καθ' ην καταγράφει κύκλον τινά έχοντα κέντρον τους πόλους του Ζωδιακού, είτ' ουν της εκλειπτικής. Και εκ τούτου προέρχεται και οι αστερισμοί του Ζωδιακού να μεταβάλλωσι θέσιν και η τοιαύτη βραδυτάτη κινήσεις των αστέρων να φαίνεται παράλληλος με την εκλειπτικήν. Αλλά των τοιούτων η ακρίβεια απαιτεί και πολλών άλλων γνώσιν εις κατάληψιν.

Ούτω μεν ουν φυσικώτατα αποδεικνύεται και εξηγούνται τα φαινόμενα διά του συστήματος τούτου, ώστε δεν μένει μήτε η παραμικρά αμφιβολία. Και το να κινείται η Γη περί τον Ήλιον ως πλανήτης δεν είναι παντελώς απίθανον, μάλιστα δε φαίνεται και πολλά πιθανόν· επειδή και οι άλλοι πλανήται σώματα εισί σκοτεινά και αφεγγή καθώς και η Γη και όμως κινούνται περί τον Ήλιον και η φύσις δε διδάσκει αυτή, αν μετά λόγου τις στοχασθή, ότι ο Ήλιος ως αυτόφωτος έπρεπε να ηρεμή κατά το μέσον και τους πλανήτας και Γην ως αφεγγή σώματα να περιφέρωνται περί αυτόν και να απολαμβάνωσιν από του φωτός αυτού. Και αν η Γη περιστρομβήται περί τον άξονα αυτής μηδέ τούτο είναι παράδοξον, επειδή φαίνονται διά των τηλεσκοπίων ότι ποιούσι το ίδιον και οι άλλοι πλανήται και μάλιστα διά της κινήσεως ταύτης ελευθερούται ο παν από της κινήσεως περί την Γην εις εικοσιτέσσαρας ώρας με άρρητον ταχύτητα και δεν φαίνονται δύο εν ταυτώ εναντία κινήσεις. Και επειδή η Γη κινείται μετά της ατμοσφαιρας περί τον άξονα αυτής, δεν συμβαίνει ουδέν παρά φύσιν εις τα εκτός της επιφανείας αυτής.

Φύλλα 37-38: Σύστημα το κατά Τύχωνα: Η μεν τάξις των σωμάτων κατά το του Τύχωνος Σύστημα είναι τοιαύτη. Εις το κέντρον τίθεται η Γη· περί την Γην περιοδεύει η Σελήνη και ο Ήλιος και εξωτάτω η των απλανών σφαίρα· οι δε λοιποί πλανήται περί τον Ήλιον φέρονται, πλησιέστερον μεν ο Ερμής, απώτερον δε η Αφροδίτη, είτα ο Άρης, έπειτα ο Ζευς, μετά ταύτα ο Κρόνος. Κινούνται δε η Σελήνη και ο Ήλιος και η έναστρος σφαίρα μίαν κίνησιν από ανατολών εις δυσμάς εις εικοσιτέσσαρας ώρας· απολειπόμενοι δε μακρόν καθ' εκάστην ημέραν, γίνεται η φαινομένη αυτών από δυσμών εις ανατολάς κινήσεις, της μεν Σελήνης περίπου εις ένα μήνα, του δε Ηλίου εις ένα ενιαυτόν και της ενάστρου σφαιρας εις 24.000 ενιαυτούς· οι δε πλανήται μίαν έχουσι κίνησιν την από δυσμών εις ανατολάς, βιαζόμενοι από του Ηλίου, περί ον περιφέρονται.

Εις τούτο το σύστημα πάντα τα ομολογούμενα συμφώνως με τα φυσικά διετέθησαν· φαίνεται όμως ότι είναι πλάσμα γινόμενον μόνον διά να μη κινηθή η Γη· διότι η της Γης κινήσεις είναι απαράδεκτος εις τον δημόδη νουν· δεν έχει όμως την απλότητα, ην απαιτεί το κατά φύσιν και η άπειρος ταχύτης της ημερησίας κινήσεως, μένει πάλιν εις τον νουν ακατάληπτος και επειδή έγινε μόνον προς ευχαρίστησιν του δημόδους όχλου, αγχίνια μεν του εφευρόντος έχει, δεν εξηγεί όμως φυσικώς και απλώς τα φαινόμενα.

Φύλλα 38-41: Σύστημα των Νεωτέρων ή Φυσικόν

Επειδή το Σύστημα του Κοπερνίκου εξήγει φυσικώτατα τα φαινόμενα, εδέχοντο μεν αυτό οι αστρονομούντες, η δε της Σελήνης περί την Γην περιφορά, έφερεν εις αυτούς τινάς δυσχερείας. Αφ' ου όμως βοηθεία των τηλεσκοπίων εύρον ότι και περί τον Δία και περί τον Κρόνον περιφέρονται τοιούτοι δορυφόροι ή Σελήναι, τότε εβεβαιώθησαν εις τούτο. Και εκ τούτου απεφάσισαν να διέλθωσιν όλον τον ουρανόν διά των τηλεσκοπίων και ούτως εύρον και άλλους πλανήτας περιφερομένους περί τον Ήλιον· ων εις μεν πολύ του Κρόνου απώτερος, δύο δε μεταξύ Άρεως και Διός περιστρέφονται και ούτως οι μέχρι νυν

γνωστοί πλανήται οι περί τον Ήλιον ως περί κέντρον φερόμενοι εισίν εννέα· οίον· Ερμής, Αφροδίτη, Γη, Άρης, Πιάζης, Όλβερος, Ζευς, Κρόνος, Ουρανός ή Έρσελος. Τούτων η μεν Γη έχει δορυφόρον την Σελήνην περί αυτήν περιοδεύουσιν· ο δε Ζευς έχει σελήνας τοιαύτας ή δορυφόρους τέσσαρας· ο δε Κρόνος επτά· ο δε Έρσελος οκτώ. Και ταύτην την τάξιν έχει το Σύστημα του Ηλίου ως προς τους πλανήτας κατά την φυσικήν αυτών θέσιν, οίτινες περιοδεύουσιν υπό το πλάτους του Ζωδιακού εν ιδίαις τροχιαίς.

Εισί δε και άλλα σώματα σκοτεινά, οι κομήται, άπερ κατά τας παρατηρήσεις των αστρονόμων, περιέρχονται και αυτά περί τον Ήλιον και έχουσιν ίδιον Ζωδιακόν, είναι δε αυτών η τροχιά εκάστου, έλλειψις, επί μήκος, εστίαν έχουσα τον Ήλιον, καθώς και εκάστου των πλανητών και διά το επίμηκες αυτής φαίνονται εις τίνα ωρισμένον καιρόν εις ημάς και έπειτα γίνονται αφανείς εις πολλούς ενιαυτούς. Τούτων ο αριθμός είναι απεριόριστος· α δε υποτρέχουσι ζώδια, ίδιον ζωδιακόν ποιούντες ταύτα.

Ότι δε είναι και ούτοι σκοτεινά σώματα και λαμβάνουσι το φως παρά του Ηλίου και εξ άλλων είναι φανερόν και ότι μάλιστα φαίνονται λαμπρότεροι, όταν είναι πλησιέστεροι του Ηλίου και αμυδρότερον αυτών το φως, όταν είναι απώτεροι· και ιστορείται ότι ο φανείς κομήτης εις το 1540 έτος, ων εις τοιαύτην θέσιν, ώστε η σκιά αυτού να πέση εις την Σελήνην, εσκότασε την Σελήνην· όπερ δεν συνέβαινεν, αν δεν ήτον σκοτεινόν σώμα.

Ούτω λοιπόν πληρούται το Ηλιακόν φυσικόν Σύστημα διά της περί αυτόν περιφοράς των πλανητών και των κομητών. Και επειδή ο Ήλιος ων αστήρ αυτόφωτος, έχει τοσαύτα σώματα περί αυτόν φερόμενα· οι δε άλλοι απλανείς αστέρες είναι και αυτοί αυτόφωτοι και ακίνητοι καθώς ο ήλιος, εκ φύσεως έπεται ότι και εκείνοι είναι ήλιοι προς ιδίους πλανήτας και κομήτας περί αυτών έκαστον φερομένους και έκαστος αποτελεί ίδιον πλανητικόν σύστημα καθώς και ο Ήλιος· όθεν συμβαίνει να είναι και πολλά του κόσμου συστήματα. Και τούτον τον τρόπον μεγεθυνόμενος ο μέγας ούτος διάκοσμος εις ανάγκην φέρει έκαστον να ειπή ότι ο κόσμος είναι άπειρος· επειδή δεν δύναται ο ανθρώπινος νους να στήση αυτού όρια.

Και τη αληθεία των αυτοφώτων αστέρων το πλήθος είναι άπειρον· διότι πολλοί αυτών φαίνονται ψιλούς οφθαλμοίς, πολλοί δε με μόνον τα τηλεσκοπία και άλλοι και δι' αυτών των τηλεσκοπίων μίλια φαίνονται. Και η του γαλαξίου δε κύκλου λευκότης και διά των τηλεσκοπίων και άλλως δίδει να καταλάβωμεν ότι είναι πληθύς αστέρων άπειρος. Ταύτα δε τα ούτως άπειρα σώματα των αστέρων εισί και ούτως απείρως· απ' αλλήλων μεμακρυσμένα και εκ τούτου το μέγεθος του κόσμου καταντά άπειρον· το δε να είπωμεν ότι έγιναν ματαίως και παράλογον και παρά φύσιν φαίνεται εις πάντα νουν έμφορνα· όθεν φυσικώτατα περαίνεται ότι έκαστον τούτον έχει ίδιον πλανητικόν σύστημα και το μέγεθος του μεγάλου τούτου διακόσμου είναι άπειρον.

Των δε πλανητών ή κομητών η περί των ίδιον αυτών Ήλιον περιφορά γίνεται υπό δύο δυνάμεων, αίτινες ονομάζονται κεντρικά [λόγω της κακής στάχωσης κάποιες λέξεις έχουν χαθεί]. Και η μεν αυτών είναι ωσάν ριπτική, ήνπερ εξ αρχής έλαβον τα σώματα ταύτα, ίνα κινώνται κατά το εξαρχής αυτών ρίψιμον, ονομάζεται δε απόκεντρος και κεντρόφυξ· η δε άλλη είναι ελκυστική, καθ' ην τα σώματα ή υπό του ιδίου βάρους βαρυνόμενα ή υπό του ηλίου ελκόμενα βιάζονται να πέσωσι προς το κέντρον ή προς την εστίαν εις ην νεύουσι· καλείται δε επίκεντρος ή κεντρομόλος. Και ούτως εκ των δύο τούτων δυνάμεων βιαζόμενοι διηλεκώς και μήτε της μιας νικώσης μήτε της άλλης φέρονται γραμμήν την μεταξύ αυτών και διά το συνεχές γίνεται καμπύλη και ποιεί τους πλανήτας και κομήτας να περιφέρονται περί τον ίδιον Ήλιον· οίον ο πλανήτης Π βιαζόμενος να κινηθή προς το Β υπό της κεντρόφυγος δυνάμεως και προς το Η υπό της κεντρομόλου, φέρεται την μεταξύ αυτών ΠΠ και τούτου διηλεκώς γινομένου, αποτελείται η όλη του πλανήτου περιφορά περί το Η. Οι δε απλανείς αστέρες ίστανται· διότι όντες εις διαστήματα ανάλογα απομεμακρυσμένοι απ' αλλήλων, έλκονται αμοιβαδόν υπό της ελκυστικής αυτών δυνάμεως πανταχόθεν και βιαζόμενοι εκ ταύτης της έλξεως, ως

πανταχόθεν γινομένης, ίστανται περί τον αυτόν τόπον. Και επειδή και οι πλανήται και ο απλανής Ήλιος ευρίσκονται ότι περιστρέφονται περί τον ίδιον άξονα έκαστος τούτου ο λόγος δίδεται εις τας κεντρικάς δυνάμεις.

Συμπέρασμα: Και αύται μεν είναι αι γνώμαι των συστημάτων και με τοιαύτας αποδείξεις εξευρέθησαν και λόγους· έκαστος δε εκλέξει εις αποδοχήν ό,τι τούτων φανή ορθότερον και λόγον έχον²⁹⁵⁰.

Ο κώδικας 1967, πενήντα ένα αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Αστρονομίας επιτόμου» και εμπεριέχει χειρόγραφα αστρονομίας. Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 20 X 12,5 εκ.

Φύλλα 1-7: «Αστρονομίας επιτόμου μέρος πρώτον: Περί φαινομένων: Μη αγαπήσαντες οι άνθρωποι τη περί την γην θεωρία, ύψωσαν τον νουν και προς τον ουρανόν ατενίσαντες το όμμα. Θεωρούντες γαρ τους εν αυτώ αστέρας, ήρξαντο και περί τούτων εξέτασιν ποιείσθαι· την δε επιστήμην ταύτην ωνόμασαν Αστρονομίαν.

Αστρονομίαν τοίνυν εστίν επιστήμη περί τα εν Ουρανώ φαινόμενα καταγινομένη, τας των αστέρων θέσεις και κινήσεις εξετάζουσα. Φαινόμενα εν Αστρονομία ονομάζομεν, όσα των εν ουρανώ προσπίπτουσιν ταις αισθήσεσιν ημών και κινούσιν εις περιέργειαν τούτων και εξέτασιν. Φαίνεται δε η παρατήρησις αύτη το κατ' αρχάς υπ' ανθρώπων αγροδιαίτων γενέσθαι και ποιμένων, έπειτα δε και παρά των πλεόντων την θάλασσαν· τελευταίον δε, ήρξατο γίγνεσθαι η εξέτασις αύτη παρ' ανδρών· επί τούτω εις τούτο μόνον ενασχολουμένων το έργον· όθεν και διά τούτο τα φαινόμενα διαιρούνται εις δύο, εις κοινά και εις αστρονομικά. Και κοινά μεν φαινόμενα εν Αστρονομία λέγομεν, όσα προσπίπτουσιν αυτομάτως και χωρίς της ημετέρας περιεργείας ταις όψεσιν ημών. Αστρονομικά δε, όσα ακριβεί εξετάσει και συνεχεί περιεργεία ευρίσκεται παρά των επίτηδες εις τούτο καταγινομένων οίτινος και αστρονόμοι διά τούτο ονομάζονται. Η δε των φαινομένων παρατήρησις τον δε δοκεί συμβήναι γενέσθαι τον τρόπον προοδεύουσα.

Πρώτον μεν συν φαινόμενον απροσδοκήτως προσπίπτει ταις όψεσι των ανθρώπων η μεγίστη αυτή έκτασις εν χρώματι κυανώ φαινομένη και περικαλύπτουσα την γην πανταχόθεν· ονομάζεται δε Ουρανός.

Δεύτερον δε φαινόμενον προσπίπτει ταις όψεσιν εκάστου επιλάμπων ο πάσαν την γην φωτίζων φωστήρ· όστις φαίνεται αναδύμενος υπέρ γην και κατά μικρόν υψούμενος και εν μεσουρανίατι γενόμενος και πάλιν ταπεινούμενος και υπό γην κρυπτόμενος και τούτο ποιών καθ' εκάστην ημέραν· ώστε εν εικοσιτέσσαρσιν ώραις φαίνεται άπαξ περιστρεφόμενος περί την γην· καλείται δε Ήλιος.

Τρίτον δε φαινόμενον προσπίπτει ταις όψεσιν ημών μετά την Ηλίου κρύψιν υπό γην, το λαμπρόν εκείνο σώμα, το πολλά φάσεις ημίν προφαίνον· Πότε μεν γαρ φαίνεται δρεπανοειδές, πότε δε ως ημικύκλιον και πότε και ημικυκλίου μείζον και έτι πλήρης κύκλος και πάλιν φαίνεται τα αυτά ανάπαλιν ποιούν ελαττούμενον αεί μέχρι του δρεπανοειδούς· λέγεται δε Σελήνη.

Τέταρτον δε φαινόμενον προσπίπτει ημών ταις όψεσιν μετά την κρύψιν υπό γην του Ηλίου το άπειρον πλήθος λαμπρών και φωτεινών σωμάτων διάφορον μέγεθος έχόντων· φαίνονται δε τα σώματα ταύτα όσπερ προσπεπασσαλουμένα, καθάπερ ήλοι και φυλάττοντα σχήμα και θέσιν την αυτήν, προς άλληλα παραβαλλόμενα. Παρατηρούμενα δε προσεκτικότερον φαίνονται, όσα μεν εισί προς· ο κρύπτεται ο Ήλιος μέρος κρυπτόμενα και αυτά· όσα δε, προς ο αναδύεται υπέρ γην ο ήλιος, υψούμενα, μεσουρανίζοντα και ταπεινούμενα και υπό γην κρυπτόμενα και τούτο ποιεί καθ' εκάστην ημέραν· ώστε και αυτά φαίνονται περιστρεφόμενα περί την γην εν εικοσιτέσσαρσιν ώραις, καθάπερ ο ήλιος· προσαγορεύονται δε άστρα ή αστέρες.

²⁹⁵⁰Κομμητάς, *Αστρονομία*, Κώδικας 1966, ..., ό. π., φφ. 1-41.

Πέμπτον δε φαινόμενον προσπίπτει ταις όψεσιν ημών η της Σελήνης από του Ηλίου απόστασις και πλησίασις. Πρώτον μεν γαρ μετά την υπό γην του ηλίου κρύψιν φαίνεται πλησίον αυτού και κατά μικρόν αποχωρούσα απ' αυτού κατά διάμετρον αντικειμένη' ότε και πανσέληνος γίνεται και πάλιν τας προτέρας εναλλάττουσα φάσεις' έως ου το πρωί φαίνεται πάλιν προ της ανατολής του ηλίου πλησίον αυτού ούσα και τέλος κρυπτομένη υπό των ακτίνων αυτού. Και πάλιν μετά την κρύψιν του ηλίου φαίνεται τα αυτά ποιούσα. Και εκ τούτου περαίνεται ότι περιστρέφεται περί την γην από δυσμών εις ανατολάς. Και η περίοδος αύτη εστίν εναντία εκείνης, ην μετά των λοιπών αστέρων ποιείται εν εικοσιτέσσαρσιν ώραις' η γαρ αποχώρησις αυτής γίνεται ανατολικώτερα, μετά δε των άστρων φέρεται δυτικώτερον. Εάν ουν λάβωμεν ως σημεία της τοιαύτης περιόδου της σελήνης άστρα τινά, ευρήσομεν την επί τα αυτά αυτής επάνοδον εν είκοσι και επτά ημέραις γινομένην. Εάν δε' ο ήλιος ληφθή ως σημείον, η επάνοδος ευρεθήσεται εν είκοσι και εννέα ημέραις γινομένη.

Έκτον δε φαινόμενον φαίνεται ημίν προσέχουσι και παρατηρούσι προς ο κρύπτεται ο ήλιος μέρος, η του ηλίου προς τα ανατολικώτερα των άστρων μετάβασις. Παρατηρούντες γαρ μετά την κρύψιν του ηλίου τα εκεί πλησίον άστρα ουχ ορώμεν αεί τα αυτά' αλλ' όσα μεν εφαινετο σήμεραν πλησίον της γης, ταύτα αύριον ου φαίνονται, αλλά τα υπεράνω τούτων φαινόμενα γίνονται πλησιέστερα τη γη. Της δε παρατηρήσεως ταύτης συνεχώς γινομένης, ευρήσομεν τον ήλιον αεί ανατολικωτέροις άστροις πλησίον γενόμενον. Εάν ουν λάβωμεν τινάς των αστέρων ως σημεία' ευρήσομεν αυτόν επιστρέφοντα επί τα αυτά εν ημέραις περίπου τριακοσίαις εξήντα και πέντε. Και η περίοδος αύτη εναντία εστίν εκείνης, ην ποιείται μετά των λοιπών εν εικοσιτέσσαρσιν ώραις.

Έβδομον δε φαινόμενον προσπίπτει τας όψεσιν ημών μετά το κρυβήναι τον ήλιον υπό γην, αστήρ λαμπρότατος, κατά δυσμάς φαινόμενος, καθαρόν και λαμπρόν φως εκπέμπων. Ούτος δη παρατηρούμενος φαίνεται πρώτον μεν προσγειότερος και του ηλίου πλησιέστερος' έπειτα δε υψούμενος και του ηλίου απώτερος γενόμενος μέχρις ωρισμένου τινός ύψους' ένθα φαίνεται τινάς ημέρας ιστάμενος' και πάλιν ταπεινούμενος και πλησίον του ηλίου γενόμενος και τελευταίον κρυπτόμενος υπό τας ακτίνας. Και πάλιν φαίνεται προ της ανατολής του ηλίου τα αυτά ποιών, όσα και μετά την δύσιν και τούτο εξ αεί' ώστε εάν τις παρατηρήση τον χρόνον από μιας στάσεως μέχρι της αυτής ευρήσει την περίοδον του αστέρος τούτου τελουμένην εν ημέραις διακοσίαις είκοσι και τέσσαρσι. Καλείται δε κοινώ μεν ονόματι Αφροδίτη, εσπέρας δε φαινόμενος Έσπερος' πρωίας δε, Εωσφόρος.

Όγδοον δε φαινόμενον προσπίπτει ταις όψεσι του παρατηρούντος της Αφροδίτης την κίνησιν, αστήρ άλλος ελάττων της Αφροδίτης και ερυθροειδής. Και ούτος δε τας φαίνεται ποιών κινήσεις της Αφροδίτης και μετά την δύσιν του ηλίου και προ της ανατολής φαινόμενος, υψούμενος, ιστάμενος, ταπεινούμενος κρυπτόμενος υπό τας ακτίνας του ηλίου' πάλιν υψούμενος, ιστάμενος, ταπεινούμενος. Το δε υπέρ γην ύψος αυτού πολύ έλαττον εστί του της Αφροδίτης και η περίοδος γίνεται εν ημέραις ογδοήκοντα οκτώ, εάν μετρηθή από της αυτής επί την αυτήν στάσιν. Καλείται δε Ερμής.

Ένατον δε φαινόμενον προσπίπτει ταις όψεσιν ημών, εάν παρατηρήσωμεν πανταχόθεν τον ουρανόν, θεωρούντες των αστέρων την καλλονήν, αστήρ τις και της Αφροδίτης λαμπρότερος και καθαρότερον αυτής και λαμπρότερον προφαίνων το φως. Ούτος παρατηρούμενος συνεχώς ευρίσκεται μη την αυτήν φυλάττων θέσιν' καθάπερ οι λοιποί αστέρες, αλλ' αεί προς άλλα ανατολικώτερα χωρών άστρα. Προς δε τον ήλιον αντεξεταζόμενος φαίνεται και πλησίον αυτού και αποτέρω κατά διάφορα διαστήματα και κατά διάμετρον αντικείμενος. Εάν δε και τούτου αστέρες τινές, ως σημεία ληφθώσιν ευρεθήσεται η από του επί το αυτό περίοδος γινομένη εν ενιαυτοίς σχεδόν δύο και δέκα. Καλείται δε Ζευς.

Δέκατον δε φαινόμενον προσπίπτει ταις ὕψεσιν ημῶν, ὅταν παρατηρώμεν τον Δία, δύο ἄλλοι ἀστέρες· ὧν ὁ μὲν φαίνεται καὶ Διὸς καὶ Ἀφροδίτης ἐλάσσων· ἔχει δὲ το φῶς λαμπρόν κατ' αὐτοὺς καὶ ἐπανερχεται ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐπὶ το αὐτό, ὅταν ληφθῶσι τινὰ ἀστρα ὡς σημεῖα, ἐν ἐνιαυτοῖς τριάκοντα· ὀνομάζεται δὲ Κρόνος· ὁ δὲ ἕτερος τοῦ μὲν Κρόνου ἐλάσσων, τοῦ δ' Ἑρμοῦ μείζων ἐστί, δείκνυσι δὲ χρῶμα τοῦ φωτός ἐρυθροειδές καὶ εἰς το αὐτό ἐπανερχεται τοῦ οὐρανοῦ σημεῖον ἐν δυσὶ σχεδὸν ἐνιαυτοῖς· ὀνομάζεται δὲ Ἄρης. Καὶ οὗτοι δὲ πρὸς τον ἥλιον ἀντεξεταζόμενοι καὶ πλησίον αὐτοῦ γίνονται καὶ ἀπώτερω κατὰ διάφορα διαστήματα καὶ κατὰ διάμετρον ἀντίκεινται.

Ενδέκατον δε φαινόμενον προσπίπτει ταις ὕψεσι τοῦ ἀκριβοῦς παρατηρητοῦ τῶν τριῶν τούτων ἀστέρων, τοῦ Ἄρεως, τοῦ Διὸς, τοῦ Κρόνου, ἡ εἰς τὰς περιόδους αὐτῶν ἀνωμαλία. Βλέπει γὰρ αὐτοὺς καὶ ἱσταμένους ἐνίοτε καὶ ὀπισθοπορούντας καὶ πάλιν ἐπιστρέφοντας ἐπὶ τὴν προτέραν φορὰν καὶ εὐθυπορούντας. Καὶ τούτων ἀπάντων συμβαινόντων, ὁμῶς τον αὐτὸν αἰεὶ φυλάττουσι χρόνον τῆς ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐπὶ το αὐτό σημεῖον περιόδου.

Δωδέκατον δε φαινόμενον προσπίπτει ταις ὕψεσιν ημῶν, το μὴ αἰεὶ φαίνεσθαι τον ἥλιον καὶ τὴν σελήνη ὁμοίως ἀπὸ τοῦ κατὰ κορυφὴν ημῶν σημείου ἀπέχοντα· ἀλλὰ ποτὲ μὲν πλησιέστερον ὄντα, βορειότερα γενόμενα, ποτὲ δὲ ἀπότερον, νοτιώτερα γενόμενα καὶ ταῦτα πάσχειν ἐν ὀρισμένῳ τινὶ τοῦ οὐρανοῦ διαστήματι. Τα αὐτά δὲ παρατηροῦνται καὶ ἐν Κρόνῳ καὶ Δίῃ καὶ Ἄρει καὶ Ἀφροδίτῃ καὶ Ἑρμῇ φαινόμενα.

Δέκατον δε τρίτον φαινόμενον προσπίπτει ταις ὕψεσιν ημῶν ἡ διαφορὰ τῆς διαρκείας τοῦ ἡλίου ὑπὲρ γῆν καὶ ὑπὸ γῆν. Καὶ γὰρ χρόνου μέτρῳ ὀρισμένου μετρηθείσης, εὐρεθήσεται διαρκῶν ὁ ἥλιος ὑπὲρ γῆν καὶ ὑπὸ γῆν πότε μὲν πλείον, ποτὲ δ' ἔλαττον. Ὅθεν συμβαίνουνσι καὶ αἱ ἡμέραι καὶ νύκτες μείζους καὶ ἐλάσσους. Καὶ δύο μὲν ἡμέραι τοῦ ἐνιαυτοῦ εἰσὶν ἴσαι ταις νυξίν· ὅτε καὶ ὁ ἥλιος μέσῃ ἀπόστασιν ἔχει ἀπὸ τῆς κορυφῆς ημῶν· μία δὲ μεγίστη πασῶν, ὅτε καὶ το ἀπὸ τῆς κορυφῆς ημῶν τοῦ ἡλίου ἀπόστημα ἐστὶν μέγιστον· ὅπερ ἐστὶν· ὅταν ὁ ἥλιος γίγνηται βορειότατος πρὸς τοὺς κατοικούντας τὰ βόρεια μέρη, τότε ἐστὶν ἡ μεγίστη ἡμέρα· ὅταν δὲ νοτιώτατος, ἡ ἡμέρα ἐστὶν ἐλαχίστη.

Δέκατον δε τέταρτον φαινόμενον προσπίπτει ταις ὕψεσιν ημῶν ἡ ἐπισυμβαίνουσα ἐνίοτε τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης ἐπισκότησις· ἥτις συμβαίνει τῇ σελήνῃ, ὅτε πανσέληνος οὖσα, κατ' ἀντίθεσιν κείται πρὸς τον ἥλιον· τῷ δὲ ἡλίῳ, ὅτε ἡ σελήνη πλησίον γενομένη κρύπτεται ὑπὸ τὰς ἀκτῖνας αὐτοῦ. Το δὲ τοιοῦτο πάθος καλεῖται Ἐκλειψις, ἡλίου μὲν, ὅτε ὁ ἥλιος σκοτιζεται· σελήνης δὲ, ὅτε ἡ σελήνη.

Δέκατον δε πέμπτον προσπίπτει ημῶν τῇ ὕψει καθ' ἐκάστην σχεδὸν νύχτα, αἰθρίας οὐσης, λευκόν τι χύμα ὡς γάλα, ὅπερ φαίνεται περιζωννύον τον οὐρανὸν κατὰ μέρος μὲν πλείον πλάτος ἔχον, κατὰ μέρος δὲ ἔλαττον· ἐν ἄλλοις δὲ μέρεσι διασχίζεται εἰς δύο. Ἄγει δὲ εἰς ὑπόνοιαν τῶν παρατηρητῶν ἕκαστον, ὅτι σύγκειται ἐκ πλήθους ἀπειραρίθμων ἐλαχίστων ἰδεῖν ἀστέρων, καθ' ὅσον ἡ ὄψις διακρίναι ἔχει· ὀνομάζεται δὲ Γαλαξίας, διὰ το γαλακτώδες φαινόμενον.

Δέκατος ἕκτον φαινόμενον προσπίπτει ἐκεῖνο, ὅπερ εἰς ἐκπληξιν φέρει τοὺς πολλοὺς το μετὰ πολλῶν ἐνιαυτῶν παρέλευσιν φαίνεσθαι τινὰ σώματα ἐν Οὐρανῷ, πότε μὲν πλείον διαρκούντα, πότε δὲ ἐλάσσον, ἐπισύροντα οἷον κόμην τινὰ ἢ πώγωνα ὀπίσθεν αὐτῶν, ἀντικειμένως πρὸς τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ἐκτεινομένην καὶ πάλιν ἐξαφανίζεσθαι καὶ φαινόμενα μὴ ἴστασθαι ἐν τῷ αὐτῷ μέρει τοῦ Οὐρανοῦ, ἀλλὰ μεταβαίνειν ἀπὸ ἄλλων εἰς ἄλλα ἀστρα. Καλοῦνται δὲ κομήται, διὰ τὴν ἐπισυρομένην κόμην.

Ταῦτα εἰσὶ τὰ πρῶτιστα φαινόμενα, ὅσα οἱ ἄνθρωποι εἶδον, ψιλοῖς ὀφθαλμοῖς χρώμενοι· καὶ ταῦτα λαμβάνονται ὡς βάσεις καὶ ἀρχαί τῆς ἀστρονομικῆς λεπτομεροῦς ἐξετάσεως. Ἐκ γὰρ τούτων καὶ εἰς πλείονα περιέργειαν διηγέρθησαν οἱ ἄνθρωποι καὶ παρατήρησιν πλειόνων καὶ οὐδ' ἡγάπησαν τοῖς ὀφθαλμοῖς μόνοις χρῆσθαι, ἀλλὰ κατεσκεύασαν καὶ διάφορα ὄργανα, δι' ὧν ἀνεκάλυψαν ἐν οὐρανῷ καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ

εισέτι ανακαλύψουσι πλείονα. Και ταύτα μάλιστα τα ούτως ανακαλυπτόμενα, ονομάζονται αστρονομικά φαινόμενα· ως υπό αστρονόμων ανδρών παρατηρούμενα.

Φύλλα 7-9: Ορισμοί: Το μέρος του κόσμου, καθ' ο φαίνονται ανιέχοντες υπέρ γην ο ήλιος, η σελήνη και οι λοιποί αστέρες, λέγεται Ανατολή· καθ' ο δε φαίνονται κρυπτόμενοι, ονομάζεται Δύσις. Εάν δε στώμεν ούτως, ώστε την μεν δεξιάν ημών χείρα εκτείνεσθαι προς την Ανατολήν· την δ' αριστεράν προς δύσιν· το μέρος, προς ο ορώμεν, καλείται Ἄρκτος· και το κατά διάμετρον αντικείμενον προσαγορεύται Μεσημβρία.

Η κίνησις, ην φαίνεται φερόμενος ο ουρανός μετά του Ηλίου και των λοιπών αστέρων από ανατολών εις δυσμάς και αποπερατούντες εν εικοσιτέσσαρσιν ώραις την όλην περίοδον, ως κοινή πάσιν, ονομάζεται κίνησις κοινή. Εκείνη δε, ην αποτελεί ο ήλιος, η Σελήνη, ο Ερμής, η Αφροδίτη, ο Άρης, ο Ζευς, και ο Κρόνος κατά διαφόρους καιρούς, από δυσμών εις ανατολάς φερόμενοι καλείται Ιδία και Πλανητική ως της κοινής αποπλανωμένων κινήσεως των σωμάτων τούτων.

Όσοι αστέρες την αυτήν φυλάττουσιν αεί θέσιν προς αλλήλους παραβαλλόμενοι, και το αυτό σχήμα τηρούσι, προς αλλήλους αντεξεταζόμενοι, λέγονται απλανείς και κατεστηριγμένοι. Όσοι δε μεταβαίνουν από τόπο εις τόπον θέσιν παραλλάττοντες, και μεταξύ άλλων και άλλων αστέρων φαινόμενοι, προς τα ανατολικώτερα μέρη φερόμενοι, ως αποπλανώμενοι των άλλων, και της κοινής εκείνων κινήσεως, λέγονται Πλανήτες ή Πλανήται.

Και οι μεν Απλανείς εις διαφόρους αναμερίζονται τάξεις κατά την διαφοράν του φαινομένου αυτών μεγέθους· οι μεν γαρ μέγιστοι φαινόμενοι, Πρώτης λέγονται τάξεως· οι δεύτεροι μετ' αυτούς, Δευτέρας· ούτω δε και Τρίτης και Τετάρτης μέχρι της Εβδόμης. Των δε πλανητών σημεία τίθενται ταύτα· του μεν ηλίου ☉ της Σελήνης το μισοφέγγαρο· του δε Ερμού το ♀ της δε Αφροδίτης το ♀ του δε Άρεως ♂ του δε Διός ☐ του δε Κρόνου ♄.

Όταν εν σύστημα αστέρων απλανών αποτελή τι σχήμα, έκαστον σχήμα λέγεται Αστερισμός. Και επειδή των Αστερισμών έκαστος ονομάζεται ζώων τινών ονόμασιν, λέγονται και Ζώδια.

Ευθυπορείν λέγονται οι Πλανήται, όταν φέρωνται από δυσμών εις ανατολάς, την πλανητικήν αυτών κινούμενοι κίνησιν· ίστασθαι δε, όταν φαίνωνται ιστάμενοι. Οπισθοπορείν δε, όταν φαίνωνται φερόμενοι από ανατολών εις δυσμάς, κινούμενοι την ίδιαν αυτών κίνησιν.

Φύλλο 9 - 11: α': Ο ουρανός φαίνεται σφαιροειδής [...].

β': Ο ουρανός, ως σφαιροειδής, περί τινά εννο[...] γραμμήν και περί δύο σημεία τα πέρατα της γραμμής περιστρέφεται.

γ': Εν τη κοινή κινήσει, καθ' ην εν εικοσιτέσσαρσιν ώραις οι αστέρες περιστρέφονται άπαξ περί την γην, καταγράφουσι κύκλους παραλλήλους προς αλλήλους.

δ': Όσω πλησίον κείνται προς τους δύο πόλους οι αστέρες, τοσούτο ελάσσους καταγράφουσι κύκλους εν τη κοινή κινήσει.

ε': Οι πλανήτες εν τη ίδια αυτών κινήσει λοξούς καταγράφουσι κύκλους ως προς τους των κατεστηριγμένων αστέρων παραλλήλους γενομένους διά της κοινής κινήσεως.

στ': Οι πλανήτες εν τη εν εικοσιτέσσαρσιν ώραις γενομένη κοινή περιφορά ου καταγράφουσι κύκλους παραλλήλους κατά τους των απλανών αστέρων, αλλά σπείρας.

ζ': Η μεν του ηλίου έκλειψις γίνεται, παρεμπιπτούσης, της σελήνης μεταξύ ηλίου και γης· η δε της σελήνης, παρεμπιπτούσης της γης μεταξύ ηλίου και σελήνης.

η': Οι κομήται καταγράφουσι κύκλους λοξοτάτους εν τη ίδια αυτών κινήσει· και σπείρας εν τη κοινή.

θ': Ο Γαλαξίας· εξ απειραρίθμων αποτελείται αστέρων.

Φύλλο 11: Αστρονομίας επιτόμου μέρος δεύτερον: Περί της ουρανίου σφαίρας.

Σφαίρα του κόσμου λέγεται τούτο το σφαιροειδές περιέχον, ως σφαίρα ταις όψεσιν ημών παριστάμενον· εν ω το πλήθος των φαινομένων αστέρων εν διαφόροις διαστήμασι κειμένων υπάρχει.

Σφαίρα δε ουράνιος λέγεται σφαίρα τεχνητή εξ ύλης τινός κατασκευασμένης, πάντας τους εν ουρανώ ορωμένους απλανείς αστέρας εκάστης τάξεως επί της επιφανείας αυτής έχουσα γεγραμμένους, καθ' ην εισίν εν τω ουρανώ τάξιν· και περιορισμένους τους πλείστους διά τινών ειδώλων εις αστερισμούς, αφ' ων και ονομάζονται· προσέτι δε έχουσα και τινάς κύκλους εννοουμένους εν ουρανώ.

Φύλλο 12: Περί του Άξονος: Άξων του κόσμου εννοείται ευθεία τις διερχομένη διά του κέντρου του κόσμου, περί η εννοείται στρεφομένη η του κόσμου σφαίρα, κινουμένη την κοινήν κίνησιν.

Περί των Πόλων: Πόλοι του κόσμου ονομάζονται τα πέραντα του άξονος του κόσμου· άπερ εισί δύο σημεία ακίνητα, εννοούμενα επί της επιφανείας της σφαίρας του κόσμου. [...].

Περί Ορίζοντος: Ορίζων λέγεται κύκλος της σφαίρας του κόσμου μέγιστος, περιορίζων το υπέρ γην φαινόμενον του ουρανού μέρος, και το υπό γην κρυπτόμενον.

Φύλλο 13: Περί του Ζενίθ και Ναδír: Ζενίθ ονομάζεται το κατά κορυφήν ημών εννοούμενον σημείον του ουρανού. Ναδír δε το κατά διάμετρον αντικείμενον.

Περί του Ισημερινού: Ισημερινός λέγεται κύκλος μέγιστος της σφαίρας του κόσμου, εξ ίσου απέχων από των πόλων του κόσμου· προς ον αναφέρεται η κοινή της σφαίρας κίνησις, και τούτω παραλλήλους καταγράφουσιν οι αστέρες εν τη κοινή κινήσει.

Φύλλο 14: Περί του μεσημβρινού: Μεσημβρινός λέγεται κύκλος της σφαίρας του κόσμου μέγιστος, ός τις εννοείται διερχόμενος διά των πόλων του κόσμου και του Ναδír και Ζενίθ, και εις δύο ίσα μέρη τέμνων τον Ουρανόν· ων το μέν Ανατολικόν, το δε Δυτικόν λέγεται ημισφαίριον.

Περί της Εκλειπτικής: Εκλειπτική λέγεται κύκλος της σφαίρας του κόσμου μέγιστος, ον διατρέχει ο ήλιος την ιδίαν κίνησιν περαίνων. Διατέμενεται δε, λοξός ων, υπό του ισημερινού εις δύο ίσα μέρη και το μεν ήμισυ μέρος το απολαμβανόμενον προς τα βόρεια του Ισημερινού, λέγεται Βόρειον· το δε προς τα νότια, νότιον καλείται.

Φύλλο 15: Περί των Τροπικών: Τροπικοί λέγονται δύο κύκλοι τω Ισημερινώ παράλληλοι, εξ' ίσου απ' αυτού απέχοντες και απτόμενοι της εκλειπτικής κατά το βορειότατον και νοτιώτατον αυτής σημείον. Και εισίν οίον όρια της εκλειπτικής.

Φύλλο 16: Περί των Πολικών: Πολικοί λέγονται δύο κύκλοι τω Ισημερινώ παράλληλοι, τοσούτον από των πόλων του κόσμου απέχοντες, όσον οι Τροπικοί από του Ισημερινού· όθεν και διά των πόλων της εκλειπτικής διέρχονται.

Φύλλο 17: Περί των Κολούρων: Κόλουροι λέγονται δύο κύκλοι μέγιστοι της του κόσμου σφαίρας διά των πόλων του κόσμου διερχόμενοι, και των σημείων της ισονυχθίας και των ηλιοστασίων. Και ο μεν διά των σημείων της ισονυχθίας διερχόμενος λέγεται κόλουρος της ισονυχθίας· ο δε διά των σημείων των Ηλιοστασίων.

Περί του πλάτους του Ζωδιακού: Επειδή οι πλανήτες παρατηρούνται, ότι ου την αυτήν οδεύοντες γραμμήν, ην φαίνεται οδεύων ο ήλιος, αλλά κλίνοντες βορειότερον και νοτιώτερον της εκλειπτικής· διορίσθη και αυτών της κλίσεως το πλάτος εν μοίραις εκκαίδεκα ή οκτωκέδαικα· οκτώ δηλαδή ή εννέα προς το νοτιώτερον, και τοσαύταις προς το βορειότερον αυτής. Και επειδή η εκλειπτική ονομάζεται Ζωδιακός εκ της παρονομασίας των ζωδίων, το πλάτος τούτο εκλήθη Πλάτος του Ζωδιακού· ου εκτός ου πλανώνται οι πλανήτες.

Περί της κρικωτής Σφαίρας: Επειδή οι ειρημένοι κύκλοι εννοούνται εν τη του κόσμου σφαίρα, προς κατάληψιν των εν ουρανώ φαινομένων, δι' ευχερή τούτων γνώσιν, σχηματίζεται σφαίρα από τινός ύλης μόνους τους ειρημένους περιέχουσα κύκλους· ήτις ονομάζεται κρικωτή, διά το είναι εξ ύλης τους κύκλους τούτους ως κρίκους.

Περί του Κορυφικού κύκλου: Κύκλος κορυφικός λέγεται, κύκλος μέγιστος εν τη του παντός σφαίρα εννοούμενος και διά του Ζενίθ και Ναδীর και του κέντρου τινός αστέρος διερχόμενος.

Περί των, όσα καταγράφονται επί της ουρανίου σφαίρας.

Στην παρακάτω παράγραφο καταγράφονται περιληπτικά τα προαναφερθέντα.

Φύλλα 18-19. Τα επί του Ζωδιακού: Εδώ γίνεται λεπτομερειακή αναφορά περί των Ζωδίων.

α': Ο Κριός, λαμπρόν φέρων αστέρα επί του μετώπου.

β': Ο Ταύρος επί μεν του νώτου φέρων αστέρας εξ, πλειάδας καλουμένους, επί δε του μετώπου πέντε, Υάδας ονομαζομένους.

γ': Οι Δίδυμοι δύο μεν επί των κεφαλών της δευτέρας τάξεως αστέρας φέροντες' ένα δε προ των ποδών, Πρόπουν καλούμενον.

δ': Ο Καρκίνος, ου εν τω στήθει αστέρες όμοιοι νεφελοειδή συστροφή, φάτνη καλούμενοι' και πλησίον αυτής άλλοι δύο, Όνοι λεγόμενοι.

ε': Λέων, λαμπρόν εν τη καρδιά αστέρα έχων της πρώτης τάξεως, καρδιά λέοντος ή βασιλίσκος ονομαζόμενον' και εν τη ουρά της δευτέρας, Ουρά λέοντος καλούμενον.

στ': Παρθένος εν τη αριστερά χειρί αστέρα λαμπρόν έχουσα της δευτέρας τάξεως Στάχυν καλούμενον' και εν δεξιά πτένυγι αστερίσκο νος καλείται Προτρυγητήρ.

ζ': Ζυγός' εφ' ου δύο αστέρας της δευτέρας τάξεως.

η': Σκορπίος' εφ' ου δύο' ο μεν της πρώτης τάξεως καρδιά σκορπίου λεγόμενος' ο δε της δευτέρας επί κεφαλής.

θ': Τοξότης, εφ' ου τρεις της τρίτης τάξεως, εις μεν εν τω τόξω, έτερος δε εν τω βέλει, και τρίτος επί του εμπροσθίου ποδός.

ι': Αιγόκερως, τρεις έχων αστέρας της δευτέρας τάξεως, ένα μεν επί του δεξιού κέρως, και δύο επί της ουράς.

ια': Υδροχόος, ου εν τη δεξιά τέσσαρες αστέρες Κάλπεις καλούμενοι.

ιβ': Ιχθύες, ων οι προς τας ουράς κείμενοι αστέρες, Λίνοι ονομάζονται' εννέα μεν εν τω νοτίω λίνω, πέντε δε εν τω βορείω. Τούτων δ' ο εν τω άκρω λαμπρός αστήρ Σύνδεσμος καλείται.

Φύλλα 19-21: Τα βόρεια

α': Άρκτος μικρά, [...].

β': Άρκτος μεγάλη, [...].

γ': Δράκων, [...].

δ': Κηφεύς, [...].

ε': Αρκτοφύλαξ, [...].

στ': Βόρειος στέφανος, [...].

ζ': Ηρακλής, [...].

η': Λύρα, [...].

θ': Κύκνος, [...].

ι': Κασσιόπεια [...].

ια': Περσεύς [...].

ιβ': Ηνίοχος, [...].

ιγ': Οφιούχος, [...].

ιδ': Όφεις, [...].

ιε': Οϊστός, [...].

ιστ': Αετός, [...].

ιζ': Δελφίς, [...] και ακολουθούν μέχρι το λβ' τα ακόλουθα αστρικά συμπλέγματα: Προτομή ίππου, Πήγασος, Ανδρομέδα, Δελτωτόν ή Τρίγωνον, Τρίγωνον έλαττον, Μεία, Χαμαιλεοπάρδαλις, Λυγξ, Λέων ελάσσων, Κυνηγετικοί κύνες, Κέρβερος, Σοβιεσηανή ασπίς, Αντίνος, Αλωπέκιον, Σαύρα.

Φύλλα 21-22: Παρατίθενται τα νότια αστρικά συμπλέγματα: Κήτος, Ωρίων, Εριδανός ποταμός, Λαγώς, Κύων, Προκύων, Αργώ, Ύδρος, Κρατήρ επί του Ύδρου, Κόραξ επί του Ύδρου, Κένταυρος, Λύκος, Θυματήριον, Νότιος Στέφανος, Νότιος Ιχθύς, Μονόκερως, Ουράνιον Εκτημόριον, Φοίνιξ, Ύδρος, Δοράδος, Περιστερά του Νώε, Μεία, Ιχθύς Ποτάμιος, Χαμαιλέον, Τρίγωνον Νότιον, Πτηνόν Ινδικόν, Ταώς, Ινδός, Γέρανος, Θοοσκάν, Καρολίνα Ρώμη.

Φύλλα 22-23: Περί της θέσεως της Σφαίρας: Θέσις της Σφαίρας λέγεται ο τρόπος καθ' ον, κειμένη η σφαίρα, μιμείται την θέσιν της Σφαίρας του παντός εν οιωδήποτε τρόπο.

Και ορθή λέγεται η Σφαίρα, όταν οι πόλοι αυτής ώσιν επί του Ορίζοντος. Παράλληλος δε, όταν οι πόλοι εισίν επί του Ναδír και Ζενίθ. Όταν δε ώσι κείμενοι κατ' άλλων τρόπων οι πόλοι, η θέσις της Σφαίρας λέγεται πλαγία.

Περί της πυξίδος: Η δε πυξίς κιβώτιον εστίν, έχον επί της βάσεως βελώνην προς ορθάς ισταμένην, εφ' ης τίθεται η μαγνητική βελώνη. Αύτη δε έχει φύσιν του αφοράν αεί προς τον πόλον του παντός· παρατηρείται μέντοι και τις παρέγκλισις περί τας δεκαπέντε μοίρας· αλλά και η παρέγκλισις αύτη εστί σεσημειωμένη επί της βάσεως του κιβωτίου.

Περί της χρήσεως της σφαίρας: Χρήσις της Σφαίρας λέγεται η δι' αυτής λύσις των αναγκαιών προβλημάτων, τη Αστρονομία ανηκόντων.

Φύλλα 23-30: Τα δε προβλήματα, όσα διά της σφαίρας λύονται, εισί πολλά και διάφορα· ημείς δε ενταύθα εκτιθέμεθα τα αναγκαιότατα:

Α': Ευρείν διά της Σφαίρας την του ηλίου εποχήν, είτ' ουν τον τόπον της εκλειπτικής, ένθα ευρίσκεται ο ήλιος εν τη δοθείση ημέρα.

Β': Θείναι της Σφαίρας τον μεσημβρινόν κατά τον εν ουρανώ εννοούμενον μεσημβρινόν του δοθέντος τόπου.

Γ': Ευρείν διά της Σφαίρας την μεσημβρίαν εν τω δοθέντι τόπω.

Δ': Ευρείν διά της Σφαίρας το ύψωμα του πόλου εν τω δοθέντι τόπω.

Ε': Στήσαι την Σφαίραν κατά μίμησιν του παντός.

Στ': Διακρίναι διά της Σφαίρας πάντας τους εν ουρανώ αστερισμούς.

Ζ': Ευρείν διά της Σφαίρας το υπέρ τον ορίζοντα ύψωμα εκάστου αστέρος.

Η': Ευρείν διά της Σφαίρας, πότε δύει αστήρ τις υπέρ τον ορίζοντα ων' και πότε ανατέλλει υπό τον ορίζοντα ων, [...].

Φύλλο 30: Αστρονομίας επιτόμου: Μέρος τρίτον: Περί συστημάτων:

Φύλλα 31-33: Τμήμα πρώτον: Προαπαιτούμενα εν τοις συστήμασιν: Ορισμοί:

Φύλλα 33-35: Φαινόμενα: Τα παραθέσαμε στον προηγούμενο κώδικα.

Φύλλα 35-39: Θεωρήματα: Τα παραθέσαμε στον προηγούμενο κώδικα.

Ακολουθούν τα συστήματα του Πτολεμαίου, του Κοπέρνικου και του Τύχωνα, όπως και στον κώδικα 1966, με κάποια διαφορά στη γλωσσική διατύπωση.

Φύλλα 39-40: Τμήμα δεύτερον: Περί συστημάτων: Προκείμενα εις ανάπτυξιν.

Φύλλα 40-41: Σύστημα κατά Πτολεμαίον.

Φύλλα 41-46: Σύστημα κατά Κοπέρνικον.

Φύλλα 46-47: Σύστημα κατά Τύχωνα.

Φύλλα 47-51: Τμήμα τρίτον: Περί του φυσικού συστήματος του κόσμου:

Υπάρχει μια παραλλαγή στο συμπέρασμα. Στο τέλος του κεφαλαίου καταγράφεται το συμπέρασμα: Ούτως ουν εκτιθέμενοι τα μέρη του κόσμου, και αναπτύσσοντες τα πάντα νόμοις φυσικοίς, οι φιλόσοφοι, καλούσι το τοιοῦτο σύστημα, Σύστημα φυσικόν του κόσμου»²⁹⁵¹.

²⁹⁵¹ Κομμητάς, *Αστρονομία*, Κώδικας 1967, ..., ό. π. φφ. 1-51.

Ο κώδικας 1970, είκοσι εννέα αυτόγραφων χειρογράφων, φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων της Σφαιρικής τα αρχοειδέστατα» και εμπεριέχει χειρόγραφα αστρονομίας. Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 20 X 12 εκ.

Φύλλο 1: «Τμήμα πρώτον: Περί των επί της επιφανείας της Σφαίρας κύκλων. Ορισμοί: α': Σφαιρική λέγεται η επιστήμη εκείνη, ήτις καταγίνεται περί τα σχήματα, όσα γίνονται εκ των επί της επιφανείας της σφαίρας καταγεγραμμένων κύκλων. β': Σφαίρα δε εστί σχήμα στερεόν υπό μιας επιφανείας περιεχόμενον, προς ην άπασαι αι προσπίπτουσαι ευθείαι αφ' ενός σημείου των εντός αυτής κειμένων ίσαι αλλήλαις εισί' το δε σημείον εκείνο λέγεται κέντρον της Σφαίρας.

Ακολουθούν οι ορισμοί της διαμέτρου της σφαίρας, του άξονα, των πόλων.

Φύλλα 2-3: Τα πορίσματα.

Φύλλα 3-10: Θεωρήματα.

Φύλλα 10-11 : Τμήμα δεύτερον: Περί σφαιρικών τριγώνων. Ορισμοί: Τρίγωνον σφαιρικόν λέγεται το επί της επιφανείας της σφαίρας υπό τόξων τριών μεγίστων κύκλων συγκροτούμενον. [...].

Φύλλα 11-19: Προτάσεις-θεωρήματα.

Φύλλα 19-29: Τμήμα τρίτον: Περί Σφαιρικής Τριγωνομετρίας. Ορισμός: Τριγωνομετρία σφαιρική λέγεται η μέθοδος, δι' ης ευρίσκονται τα μέτρα των πλευρών ή τόξων, και γωνιών των σφαιρικών τριγώνων διά των ημιτόνων, εφαπτομένων και τεμνουσών»²⁹⁵².

Ο κώδικας 1978, εκατόν τριανταεπτά αυτόγραφων χειρογράφων, φέρει τον τίτλο: «Φυσική». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 19 X 13,5 εκ.

Φύλλο 1: «Μηχανικής μέρος πρώτον: Περί Στατικής. Τμήμα πρώτον: περί σωμάτων ειδικής βαρύτητας. Ορισμοί α': Μηχανική λέγεται η περί ηρεμίας, και κινήσεως των σωμάτων ενασχολούμενη επιστήμη.

Φύλλο 2: Ορισμός β': Σώμα λέγεται παν το αισθήσεσιν επιπίπτον και υλικήν ποσότητα περιέχον.

Ορισμός γ': Υλική ποσότης προσαγορεύεται το άθροισμα ελαχίστων υλικών μεριδίων εις εν.

Ορισμός δ': Βάρος λέγεται το άθροισμα πάντων των υλικών μεριδίων των υπό του όγκου του σώματος περιεχομένων.

Ορισμός ε': Όγκος σώματος ονομάζεται όλη η του σώματος έκτασις, καθ' ην αποπληροί τόπον.

Ορισμός στ': Ειδική βαρύτης προσαγορεύεται η παράθεσις του βάρους των σωμάτων των ίσον όγκον έχόντων.

Φύλλο 3: Θεωρήματα:

α': Αναλλοίωτον και αμετάβλητον αεί διαμένει το των σωμάτων βάρος, εάν μη προστεθή αυτοίς ή αφαιρεθή υλικά μερίδια.

β': Τα βάρη των σωμάτων ανάλογα εισί ταις των υλικών μεριδίων ποσότησι.

γ': Αι ειδικάί βαρύτητες των σωμάτων των ίσους μεν έχόντων τους όγκους, άνισα δε τα βάρη, ανάλογον εισί ταις βάρεσι.

Φύλλο 5: Τμήμα δεύτερον: Περί του κέντρου της Βαρύτητος. Ορισμοί: α': Κέντρον βαρύτητος λέγεται το σημείον περί ο τα μέρη του σώματος εισίν ισοβαρή.

Φύλλο 6: Θεωρήματα: Όλον το του σώματος βάρος εν τω κέντρω της βαρύτητος εννοείται.

Φύλλα 10-17: Μηχανικής μέρος δεύτερον: Περί κινήσεως των σωμάτων. Τμήμα πρώτον: Περί κινήσεως εν γένει των σωμάτων. Ορισμοί: α': Κίνησις λέγεται η των

²⁹⁵²Κομμητάς, *Στοιχείων της Σφαιρικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1970, ..., ό. π., φφ. 1-29.

σωμάτων από τόπου εις τόπον μετάβασις. β': Τόπος καλείται αι θέσεις ας έχουσι μεταξύ αλλήλων τα σώματα. γ': Χρόνος ονομάζεται μέτρον διαρκείας πάντων των πραγμάτων.

Ακολουθούν οι ορισμοί της ταχύτητος, του διαστήματος, της ισομερούς κίνησης, της ροπής της κινήσεως, της βαρύτητος, της διεύθυνσης.

Έπονται τα θεωρήματα: α': Πάσα κίνησις χρόνω διαπεραίνεται. β': Η ποσότης της κινήσεως του σώματος εμφανίζεται εκ του γινομένου του βάρους και της ταχύτητος.

Φύλλα 17-23: Τμήμα δεύτερον: Περί βολής ή περί κινήσεως των ριπτομένων σωμάτων. Ορισμοί: α': Βολή λέγεται η κίνησις του βαλλομένου σώματος διά χειρός ή σφενδόνης ή πυροβόλων οργάνων ή δι' άλλων τινών, παραλλήλως ή πλαγίως τω ορίζοντι.

Ακολουθούν οι ορισμοί της φοράς της βολής, της γωνίας υψώσεως, του πλάτους βολής, της διαπορθμίου γραμμής, της ταχύτητος αναβάσεως.

Έπονται τα θεωρήματα: α': Παν σώμα άπαξ κινηθέν ευθυπορήσει εις την αυτήν ταχύτητα έξει αεί, εάν μη υπό τινός η κατάστασηις αυτού μεταβληθή.

Φύλλα 23-29: Τμήμα τρίτον: Περί κινήσεως επί κεκλιμένων επιπέδων. Ορισμοί: α': Κεκλιμένον επίπεδον λέγεται το μη προς ορθάς ον, τω ορίζοντι.

Ακολουθούν τα θεωρήματα: α': Παν σώμα δι' επιπέδου κεκλιμένου κατερχόμενον ισοταχώς κινείται.

Φύλλα 29-37: Τμήμα τέταρτον: Περί της διά της συγκρούσεως κινήσεως. Ορισμοί: α': Σύγκρουσις λέγεται όταν σώματι κινούμενον προσβάλλει άλλω τινί σώματι ηρεμούν τι ή κινουμένω.

Ακολουθούν τα θεωρήματα: α': Εάν κινούμενον σώμα ηρεμούν τι σώματι προσβάλλη η μετά την σύγκρουσιν εκατέρου ταχύτης προς την του κινουμένου την προ της συγκρούσεως λόγον έξει, ον το βάρος του κινουμένου προς το άθροισμα του βάρους αμφοτέρων.

Φύλλα 38-43: Τμήμα πέμπτον: Περί της των εκκρεμών περιαγωγής. Ορισμοί: α': Εκκρεμές λέγεται παν νήμα μεταλλώδες ή λίνιον θάτερον μεν των περάτων αυτού αφ' ήλου ή πασσαλίσκου προσηρτημένον έχον, το δ' έτερον σώματι βαρεί προσδεδεμένον, όπερ ούτως απηρτημένον εστί εκ του ήλου ή πασσαλίσκου, ώστε περιάγεσθαι περί αυτά.

Ακολουθούν τα θεωρήματα: α': Ηρεμούντος του εκκρεμούς εάν το βάρος υψωθή οπωσούν και αφεθή δώσει δυνάμεις αεί ίσας, και κινηθήσεται απείρως.

Φύλλα 43-51: Τμήμα έκτον: Περί κινήσεως της διά των κεντρικών δυνάμεων. Ορισμοί: α': Κεντρικάί δυνάμεις λέγονται αι δυνάμεις αι περί τι σημείον τα σώματα περιάγουσαι.

Ακολουθούν ορισμοί για το κέντρο περιαγωγής, τον περιοδικό χρόνο, την επίκεντρο δύναμη ή κεντρομόλο. [...].

Έπονται τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα.

Φύλλα 52-54: Μηχανικής μέρος τρίτον: Περί μηχανών. Τμήμα πρώτον: Προσθεωρούμενα εν ταις μηχαναίς. Ορισμοί: α': Μηχαναί ή μηχανικά όργανα λέγονται εργαλεία τινά εκ ξύλων ή μετάλλων ή άλλης τινός ύλης κατασκευασμένα ούτως, ώστε δι' αυτών ή μεγάλη ταχυτήτι ή ολίγη δυνάμει ή βραχυτάτω χρόνω, σώματα μέγιστα δύνασθαι κινείν, ανάγειν δηλονότι ή κατάγειν ή ως αν άλλως η χρεία απαιτοίη κινείν.

Ακολουθούν οι ορισμοί της ισορροπίας ή ισοσταθμίας, του κέντρου κινήσεως, τα πορίσματα και τα σχόλια.

Φύλλα 54-70: Τμήμα δεύτερον: Περί απλών μηχανικών οργάνων. Ορισμός: Απλάι μηχαναί ή απλά μηχανικά όργανα εισί ταύτα: Μοχλός, ζυγός, άξων εντρόχιος, σφην, κοχλίας, επίπεδον κεκλιμεμένον' η δε τοι φάλαξ, ζυγός τις ούσα συμπεριλαμβάνεται τούτου' όσπερ και η τροχιλαία εις τον τροχόν.

Ακολουθούν οι ορισμοί, τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα του μοχλού, του ζυγού, της φάλαγγος, του τροχού, της τροχιλαίας, περί άξονος εντροχίου, περί σφηνός, περί κοχλίου,

Φύλλα 70-78: Τμήμα τρίτον: Περί συνθέτων μηχανικών οργάνων. Ορισμός: Σύνθετα μηχανικά όργανα καλούνται όσα εκ περιδρομής δυοίν ή πλειόνων απλών συντίθεται.

Ακολουθούν οι ορισμοί, τα θεωρήματα, τα σχόλια, οι δείξεις, τα πορίσματα περί οδοντωτού τροχού, περί μοχλοφάλαγκος, περί πολυμοχλίου, περί πολυσπάστου, περί παγκρατίου, περί κοχλίου απεράντου.

Φύλλα 79-83: Περί δυνάμεως των υγρών: Μέρος πρώτον: Περί Υγροστατικής. Τμήμα πρώτον: Κανόνες της Υγροστατικής. Ορισμοί: α': Υγροστατική εστίν επιστήμη περί των ιδιοτήτων των ισταμένων και ηρεμούντων υγρών ή ρευστών. β': Ρευστόν λέγεται το συγκείμενον εκ μεριδίων ελαχίστων, ασυνδέτων τε, και ακολλήτων και λίαν ευμαρώς απ' αλλήλων χωριζομένων σώμα' οίον το ύδωρ, ο οίνος και τα τοιαύτα.

Ακολουθούν οι υποθέσεις, τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα σχόλια.

Φύλλα 83-90: Τμήμα δεύτερον: Περί της των στερεών τε και ρευστών εν τοις ρευστοίς καταδύσεως ή περί ευρέσεως της ειδικής βαρύτητος των σωμάτων διά των ρευστών.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 91-95: Περί δυνάμεως των Υγρών μέρος δεύτερον: Περί Υδραυλικής. Τμήμα πρώτον: Περί της εκ των δοχείων ροής των ρευστών. Ορισμοί: α': Υδραυλική εστίν επιστήμη των ιδιοτήτων των ρεόντων ρευστών. Ορισμός β': Κρουνός λέγεται το εξ οπής τινός εξιόν ρευστόν και οιονεί διασφενδονούμενον.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 96-98: Τμήμα δεύτερον: Περί της δι' αυλάκων και σιφώνων ροής των ρευστών.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 98-101: Τμήμα τρίτον: Περί της διά του αέρος των ρευστών ροής. Ορισμοί: α': Αήρ εστί σώμα ρευστόν, αόρατον, πάσαν την γην περιέχον.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 101-104: Οπτικής μέρος πρώτον: Περί Οπτικής. Τμήμα πρώτον: Όπως ορώμεν. Ορισμός: Οπτική εστίν επιστήμη περί τα εν τω οράν τα ορατά επισυμβαίνοντα καταγινομένη.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 104-107: Τμήμα δεύτερον: Περί του των ορωμένων μεγέθους. Ορισμοί: α': Οπτική γωνία λέγεται η περιεχομένη υπό των ακτίνων των από του ορατού προς το της κόρης του οφθαλμού κέντρον συνισταμένη' [...]. Β': Άξων οπτικός λέγεται η διά του κέντρου της κόρης επί το ορατόν κάθετος αγομένη, και μέχρι του αμφιβληστροειδούς ήκουσα χιτώνος.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 108-111: Τμήμα τρίτον: Περί του σχήματος των ορωμένων. Θεωρήματα: α'. Των μακρόθεν ορωμένων το σχήμα ουκ επακριβές οράται. [...]. β': Η εξ εναντίας του της κόρης κέντρου κειμένη ευθεία σημείον φανείται.

Φύλλα 111-114: Τμήμα τέταρτον: Περί της των ορωμένων κινήσεως. Θεωρήματα: α': Έστι τόπος όθεν του όμματος μένοντος, του δ' ορωμένου μεθισταμένου ή του ορωμένου μένοντος, του δ' όμματος μεθισταμένου, ίσον αεί το του ορωμένου μέγεθος φαίνεται.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 115-118: Οπτικής μέρος δεύτερον: Περί κατοπτρικής. Τμήμα πρώτον: Έννοιαι γενικαί της κατοπτρικής. Ορισμοί: α': Κατοπτρική λέγεται η περί τας ιδιότητας της δ' ανακλάσεως φωτός γινομένης, οράσεως ενασχολουμένη.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 118-125: Τμήμα δεύτερον: Όπως φαίνεται τα ορώμενα εν οιωδηποτούν κατόπτρῳ εν επιπέδοις κατόπτροις. Θεώρημα: η φανταστική εστία, ένθα το ορώμενον φανταζόμεθα εν τοις επιπέδοις ενόπτροις τοσούτον απέχει από του ανόπτρου, όσον και το ορώμενον.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 126-130: Οπτικής μέρος τρίτον: Περί διοπτρικής. Τμήμα πρώτον: Έννοιαι γενικαί της διοπτρικής. Ορισμοί: α': Διοπτρική εστίν επιστήμη περί τας ιδιότητάς της διά τεθλασμένου φωτός γινομένης οράσεως ενασχολουμένη.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 130-137: Τμήμα δεύτερον: Περί διαφόρων φακών. Ορισμοί: α': Φακαί λέγονται υελοί τινές φακαίς όμοιαι δι' ων διαφόρως θλώνται αι του φωτός ακτίνες²⁹⁵³.

Ο **κώδικας 1979**, τριάντα εννέα αυτόγραφων χειρογράφων, φέρει τον τίτλο: «Φυσική». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 19 X 14 εκ.

Φύλλα 1-6: «Ακουστικής μέρος πρώτον: Περί ήχων. Τμήμα πρώτον: Περί ακουστικής. Ορισμοί: α': Ακουστική ονομάζεται η επιστήμη η περί τους ήχους ενασχολουμένη, όπως εις τα ότα εισέρχονται διδάσκουσα.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 6-9: Τμήμα δεύτερον: περί κατακουστικής ή ηχούς. Ορισμοί α': Κατακουστική ονομάζεται η περί τους ανακλωμένους ήχους καταγινομένη επιστήμη. [...].

Ακολουθούν ορισμοί, θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 9-12: Τμήμα τρίτον: Περί διακουστικής ή περί σαλπίγγων ή ακουστηρίων. Ορισμοί: α': Διακουστική λέγεται η περί της διαθλάσεως των ήχων ενασχολουμένη.

Ακολουθούν ορισμοί, θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 12-19: Ακουστικής μέρος δεύτερον: Περί αρμονικής ή περί εναρμονίων ήχων. Τμήμα πρώτον: Περί δονημάτων των χορδών. Ορισμοί: α': Αρμονική εστίν επιστήμη προς τους εναρμονίους ήχους, ηδονήν εμποιούντας τη ακοή ενασχολουμένη. β': Εναρμόνιος ήχος καλείται ο μετά τινός τάξεως τοις ωσί προσπίπτων, και διά τούτο ηδονήν εμποιών τη ακοή.

Ακολουθούν ορισμοί, θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 19-26: Τμήμα δεύτερον: Περί συμφωνιών ή περί συμφώνων διαστημάτων. Ορισμοί: α': Σύμπτωσις δονημάτων λέγεται, όταν διαφόρων χορδών άμα κρουομένων συνεχώς συμπίπτων άμα ακουόμενα διάφορα δονήματα αυτών.

Ακολουθούν ορισμοί, θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

---

²⁹⁵³ Κομμητάς, *Φυσική*, Κώδικας 1978, ..., ό. π., φφ. 1-137.

Φύλλα 26-33: Τμήμα τρίτον: Περί τόνων ορισμοί. α': Τόνος ονομάζεται η των πρώτων συμφώνων κατά μέγεθος διαφορά.

Ακολουθούν ορισμοί, θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 33-39: Τμήμα τέταρτον: Περί φθόγγων ή τάσεων. Ορισμοί: α': Φθόγγος ή τάσις ακούει εκάστη διαφορά των ήχων, καθ' ην οξύτητι και βαρύτητι διαφέρουσιν. β': Γένος καλείται η των φθόγγων διάφορος διαίρεσις»²⁹⁵⁴.

Ο **κώδικας 1983**, εκατόν τριών αυτόγραφων χειρογράφων, φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής ήτοι της μικτής Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα - Προθεωρούμενα». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 21 X 14 εκ.

Φύλλο 1: Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής ήτοι της μικτής Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα - Προθεωρούμενα:

Ορισμός: Φυσικομαθηματική ή μικτή μαθηματική λέγεται η προσαρμογή των μαθηματικών κανόνων εις τα φυσικά πράγματα ή όπερ εστί ταυτόν, η ανάπτυξις των φυσικών πραγμάτων διά μαθηματικών αποδείξεων.

Φύλλο 3: Στοιχείων της Μηχανικής τα αρχοειδέστατα. Ορισμός α': Μηχανική λέγεται η επιστήμη η ενασχολουμένη περί ηρεμίας και κινήσεως των σωμάτων.

Στοιχείων της Μηχανικής τα αρχοειδέστατα. Μέρος πρώτον: Περί στατικής. Τμήμα πρώτον: Περί ύλης ή σώματος. Ορισμός: Ύλη λέγεται πράγμα υπάρχον εν τόπω, και υποπίπτων εις τας ημετέρας αισθήσεις, εξ ης συνέστησαν τα σώματα.

Ορισμός β': Μόρια ή υλικά μερίδια λέγονται απειροελάχιστα μέρη της ύλης, εξ ων συνελθόντων εις εν πλειόνων ή ελασσόνων κατά διαφόρους θέσεις συνέστησαν τα διάφορα σώματα εν διαφόροις είδεσι και σχήμασι.

Ορισμός γ': Άτομα λέγοιν τ' αν μέρη της ύλης ελάχιστα, αμερή, αδιαίρετα.

Ορισμός δ': Χάος λέγεται υποτιθεμένη τις αρχαία κατάστασις της ύλης ήτις αυτή μεν καθ' εαυτήν άπλαστος υποτίθεται και αδιαμόρφωτος και κατά το όλον και κατά τα μέρη επιδεκτική δε υπάρχουσα παντός είδους και πάσης μορφής.

Ορισμός ε': Σώμα λέγεται παν το ταις αισθήσεσιν υποπίπτον, εξ υλικόν μεριδίων πλειόνων ή ελασσόνων συγκροτούμενον ή υλικήν ποσότητα περιέχον.

Θεώρημα α': Η ύλη διά των σωμάτων ημίν εμφανίζεται.

Ακολουθεί δείξις, πόρισμα α', πόρισμα β'. Έπονται τα επόμενα θεωρήματα με δείξεις και πορίσματα.

Ακολουθεί ο ορισμός των ελκυστικών και απωστικών δυνάμεων, ο ορισμός της αδράνειας και της βαρύτητος.

Φύλλα 13-18: Τμήμα δεύτερον: Περί ειδικής βαρύτητος των σωμάτων. Ορισμός α': Πυκνότης των σωμάτων λέγεται, όταν πολλά υλικά μόρια ολίγον κατέχωσι τόπον. Μανότης δε, όταν ολίγα υλικά μόρια πολύν κατέχωσι τόπον.

Ορισμός β': Μάζα ή υλική ποσότης λέγεται το άθροισμα των υλικών μεριδίων εις εν' είτ' ουν η ολική του σώματος ύλη.

Ορισμός γ': Όγκος του σώματος λέγεται, όλη η του σώματος έκτασις, καθ' ην κατέχει τόπον.

Ορισμός δ': Βάρος λέγεται το άθροισμα των βαρυτήτων των μορίων, εξ ων συντίθεται η μάζα του σώματος.

Ορισμός ε': Ειδική βαρύτης εστί η παράθεσις του βάρους των σωμάτων των ίσων όγκων έχόντων καθ' ην διακρίνεται τι τινός εστί βαρύτερον ή κουφότερον.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις και τα πορίσματα.

²⁹⁵⁴ Κομμηγάς, *Φυσική*, Κώδικας 1979, ..., ό. π., φφ. 1-39.

Φύλλα 18-23: Τμήμα τρίτον: Περί του κέντρου της βαρύτητος των σωμάτων. Ορισμός α': Κέντρον βαρύτητος λέγεται το σημείον εκείνο, περί ο τα μέρη του σώματος εισίν ισοβαρή.

Ορισμός β': Ευθεία της ευθύσεως λέγεται η από του κέντρου της βαρύτητος προς ορθάς τω ορίζοντι ηγμένη ευθεία.

Ορισμός γ': Ορίζων λέγεται κύκλος γινόμενος διά του οφθαλμού, ότε περιστρεφόμενον περί ημάς αυτούς· διορίζων του παντός την σφαίραν εις δύο ημισφαίρια· των το μεν εστίν άνω, το υπέρ ημάς ον· το δε, κάτω· το υφ' ημάς.

Ορισμός δ': Διάμετρος της βαρύτητος λέγεται ευθεία, η διά του κέντρου της βαρύτητος διερχομένη.

Ορισμός ε': Κέντρον μεγέθους λέγεται το σημείον, καθ' ο, ήτοι ευθεία ή σχήμα διαιρείται εις δύο ίσα μέρη.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα.

Φύλλα 23-34: Στοιχείων της μηχανικής τα αρχοειδέστατα. Μέρος δεύτερον: Περί Μηχανικής. Τμήμα πρώτον: Περί κινήσεως εν γένει των σωμάτων. Ορισμός α': Κίνησις λέγεται η των σωμάτων από τόπου εις τόπον μετάβασις. Ηρεμία δε, η εν τω αυτό τόπω μονή.

Ορισμός β': Τόπος δε λέγεται συνεχές τι απέραντον, πολυμερές, ου τα μέρη εισίν ομοειδή και κείνται πλησίον αλλήλων· ου μέρος κατέχει των σωμάτων έκαστος.

Ορισμός γ': Όταν ο τόπος θεωρήται αυτός καθ' εαυτόν λέγεται απόλυτος· όταν δε παραβάλληται προς θέσεις αλλήλων, τότε λέγεται σχετικός.

Ορισμός δ': Κίνησις απόλυτος μεν λέγεται η του απολύτου τόπου του κινουμένου μεταλλαγή. Σχετική δε, η του σχετικού τόπου του κινουμένου μεταλλαγή.

Ορισμός ε': Χρόνος λέγεται συνεχώς τι απέραντον, πολυμερές, ου α μέρη εισίν ομοειδή, και κατά συνέχειαν έπεται το εν μετά το άλλο.

Ορισμός στ': Όταν ο χρόνος θεωρήται αυτός καθ' εαυτόν ως συνεχές τι απέραντον κατά διαδοχήν των εαυτού μερών γινόμενον, τότε λέγεται απόλυτος. Όταν δε προς άλλον και άλλον χρόνον παραβάλληται ορισμένως ή προς τινά μέρη αυτού ωρισμένα, τότε λέγεται σχετικός.

Ακολουθεί ο ορισμός του διαστήματος, της ευθύγραμμης και καμπυλόγραμμης κίνησης, της ταχύτητας, της ισομερούς και ανισομερούς ταχύτητας, της ταχυνόμενης και βραδυνόμενης κίνησης, της ομαλώς ταχυνομένης και της ομαλώς βραδυνομένης ταχύτητας, της δυνάμεως και της αντίστασης, της διεύθυνσης, της απλής και σύνθετης κίνησης.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα.

Τμήμα δεύτερον: Περί βολής ή περί κινήσεως των ριπτομένων σωμάτων. Ορισμός α': Βολή λέγεται η κίνησις του βαλλομένου σώματος διά χειρός ή σφενδόνης ή διά πυροβόλων όπλων ή δι' άλλων τινών, ριπτομένου ή παραλλήλως ή πλαγίως το ορίζοντι.

Ακολουθούν οι ορισμοί της φοράς βολής, της φοράς υψώσεως, του πλάτους βολής, της διαπορθμίου γραμμής, της ταχύτητος αναβάσεως.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα.

Φύλλα 43-53: Τμήμα τρίτον: Περί κινήσεως επί κεκλιμένων επιπέδων. Ορισμοί: α': Κεκλιμένον επίπεδον λέγεται το μη προς ορθάς ον, τω ορίζοντι. [...].

Ορισμός β': Κλίσις κεκλιμένου επιπέδου λέγεται η γωνία, ην το κεκλιμένον επίπεδον μετ' επιπέδου παραλλήλου τω ορίζοντι ποιεί.

Ορισμός γ': Κίνησις επικεκλιμένου επιπέδου λέγεται η φορά, ην φέρεται το σώμα Α διερχόμενον το κυκλικόν επίπεδον ΑΕ.

Έπεται ο ορισμός της ανάκλασης, της γωνίας προσπτώσεως και της γωνίας ανακλάσεως.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα.

Φύλλα 53-59: Τμήμα πέμπτον: Περί της των εκκρεμών περιαγωγής.

Ορισμός α': Εκκρεμές λέγεται παν νήμα μεταλλώδες ή λίνιον, θάτερον μιν των περάτων αυτού αφ' ήλου ή πασσαλίσκου προσηρτημένον έχον· το δ' έτερον σώματι βαρεί προσδεδεμένον· όπερ ούτως απηρτημένων εστί εκ του ήλου ή του πασσαλίσκου· ώστε δύνασθαι περιάγεσθαι περί αυτά.

Ορισμός β': Απλούν μιν εκκρεμές λέγεται, ω εν σώμα μόνον προσδέδεται [...]. Σύνθετον δε, ω πολλά προσδέδενται σώματα.

Ορισμός γ': Κέντρον κινήσεως των εκκρεμών εστί το σημείον, περί ο περιάγονται· ήτοι ο ήλος είη τούτο, ή ο πασσαλίσκος ή είτε τοιούτον.

Ορισμός δ': Περιαγωγαί ή περιστροφαί εκκρεμών λέγονται τα τόξα των καμπύλων, καταγράφουσι κινούμενα περί τα εαυτών κέντρα.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα σχόλια, τα πορίσματα, τα προβλήματα.

Φύλλα 59-65: Τμήμα έκτον: Περί κινήσεως της διά των κεντρικών δυνάμεων.

Ορισμός α': Κεντρικάί δυνάμεις λέγονται αι δυνάμεις αι καταναγκάζουσαι τα σώματα περί τι σημείον περιάγεσθαι.

Ορισμός β': Κέντρον περιαγωγής λέγεται το σημείον εκείνο, περί ο τα σώματα περιάγεται.

Ορισμός γ': Χρόνος περιοδικός λέγεται ο χρόνος, ου δείται το σώμα, ίνα την περιοδικήν αυτού κίνησιν διανύση, και την καμπύλην διέλθη.

Ορισμός δ': Δύναμις επίκεντρος μιν ή κεντρομόλος λέγεται η δύναμις, η εφέλκουσα το σώμα προς το κέντρον. Απόκεντρος δε ή κεντρόφυξ, η αφέλκουσα, και απωθούσα το σώμα από του κέντρου.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα σχόλια, τα πορίσματα, τα προβλήματα.

Φύλλα 65-66: Κεφάλαιον β': Περί Ζυγού: Ορισμός: Ζυγός εστί μοχλός ετερόδρομος, ούτω κατασκευασμένος, ώστε δύνασθαι δι' αυτού συγκρίνειν την ισότητα του βάρους των σωμάτων

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα.

Φύλλο 66: Κεφάλαιον γ': Περί φάλαγγος. Ορισμός: Φάλαγξ λέγεται ζυγός, ο άνισα έχων τα ζυγά· [...].

Ακολουθούν σχόλια, θεωρήματα, δείξεις, πορίσματα.

Φύλλο 68: Κεφάλαιον δ': Περί τροχού. Ορισμός: Τροχός ονομάζεται πας κύκλος εξ ύλης κατασκευασμένος, ου η περιφέρεια λέγεται αφίς· το δε κέντρον το κέντρον εστί της κινήσεως.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα.

Φύλλο 71: Κεφάλαιον ε': Περί τροχαλαίας: Τροχαλαία καλείται τροχίσκος άξονα εν τω κέντρω έχων, ου εν τοις πέρασιν εφηρμοσμένη εστί λαβή, την τροχαλαίαν διά του άξονος βαστάζουσα· [...].

Ακολουθούν σχόλια, θεωρήματα, δείξεις, πορίσματα.

Φύλλο 72: Κεφάλαιον στ': Περί άξονος εν τροχίω. Ορισμός: Άξων εντρόχιος λέγεται κύλινδρος διά του κέντρου του τροχού διερχόμενος, και τω τροχώ συνημμένος. Ακολουθούν σχόλια, θεωρήματα, δείξεις, πορίσματα.

Φύλλο 74: Κεφάλαιον ζ': Ορισμός: Σφην λέγεται παν σώμα έχων την μιν βάσιν ευρυτέραν, τη δε κορυφήν στενοτέραν του λοιπού πάχους και οξείαν.

Ακολουθούν σχόλια, θεωρήματα, δείξεις, πορίσματα.

Φύλλο 76: Κεφάλαιον η': Περί Κοχλίου: Ορισμός: Κοχλίας λέγεται κύλινδρος ελικοειδώς περιηυλακισμένος. Ακολουθούν σχόλια, θεωρήματα, δείξεις, πορίσματα.

Φύλλο 77: Κεφάλαιον θ': Περί κεκλιμένου επιπέδου. Ορισμός: Επίπεδον κεκλιμένον λέγεται παν σώμα προς τον ορίζοντα κεκλιμένον ον. Ακολουθούν σχόλια, θεωρήματα, δείξεις, πορίσματα, σημειώσεις.

Φύλλο 80: Κεφάλαιον β': Περί μοχλοφάλαγγος. Ορισμός: Μοχλοφάλαγξ λέγεται το όργανον το εκ μοχλού και φάλαγγος συγκείμενον. Ακολουθούν σχόλια, θεωρήματα, δείξεις, πορίσματα, σημειώσεις.

Φύλλο 81: Κεφάλαιον γ': Περί πολυμοχλίου. Ορισμός: Πολυμόχλιον εστί το εκ πολλών μοχλών συγκείμενον όργανον.

Φύλλο 82: Κεφάλαιον δ': Περί πολυσπάστου. Ορισμός: Πολύσπαστον λέγεται το εκ πολλών τροχιλαίων συγκείμενον όργανον. Και εάν οι τροχιλαίαι εντός κεκοιλωμένων ξύλων κέωνται· ων η ετέρα υπεράνω της ετέρας κείται ονομάζεται ορθοπολύσπαστον. Εάν δε αι τροχιλαίαι παράλληλοι ώσιν αλλήλαις, και παράλληλα καλώδια περιβάλλονται, παραλληλοπολύσπαστον προσαγορεύεται. Ακολουθούν σχόλια, θεωρήματα, δείξεις, πορίσματα, σημειώσεις.

Φύλλο 84: Κεφάλαιον ε': Περί παγκρατίου. Ορισμός: Παγκράτιον ονομάζεται όργανον συγκείμενον εκ πολλών αξόνων εν τροχίων οδοντωτούς τροχούς έχοντων. Ακολουθούν θεωρήματα και πορίσματα.

Φύλλα 86-87: Κεφάλαιον στ': Περί Κοχλίου Απεράντου. Ορισμός: Κοχλίας απέραντος ονομάζεται όργανον συγκείμενον εξ εν τροχίου άξονος οδοντωτού και εκ κοχλίου εγκεκολλημένην εν εαυτώ λαβείν έχοντος· ης εν τω πέρατι τίθεται η δύναμις Α. Ακολουθούν θεωρήματα, δείξεις, σημειώσεις, προβλήματα, λύσεις.

Φύλλο 87: Σημειώσεις εν γένει.

Και ο μύλων δε, ο ύδατος ή αέρι περιαγόμενος, ή και ίπποις και αλήθων· και ο πρίων ο τη του ύδατος κινήσει άνω τε και κάτω φερόμενος, και ξύλα και λίθους χωρίζων· και ο τροχός δε, ο περιστρεφόμενος τινί δυνάμει και τας ελαίας κατατρίβων· και οι κεραμικοί και οι τορνευτικοί και οι ακονητικοί τροχοί· και άλλα μυρία, σύνθετα εισίν όργανα εκ των απλών συγκείμενα· ουδέ γαρ έχει ειπείν τις, όσα εισί τα τοιαύτα όργανα, άπερ προς ευχέρειαν εύρηνται της κινήσεως των σωμάτων· εκ γαρ των ειρημένων απλών και συνθέτων πολυτρόπως οι άνθρωποι συντιθέασιν, αεί εν πάσι την ευχέρειαν θηρώμενοις όργανα σύνθετα· ων τους λόγους αποδώσει ευχερώς, ο των απλών τους λόγους ειδώς. Ακολουθούν προβλήματα, λύσεις, σχόλια, θεωρήματα. Από το φύλλο 96 έως το φύλλο 103 υπάρχουν σχήματα.

Φύλλο 103: Τμήμα τρίτον: Περί συνθέτων μηχανικών οργάνων. Ορισμός: Σύνθετα μηχανικά όργανα καλούνται, όσα εκ συνδρομής δυοίν ή πλειόνων απλών συνίστανται.

Κεφάλαιον α': Περί οδοντωτού τροχού. Ορισμός: Τροχός οδοντωτός λέγεται τροχός εν τη ασίδι οδόντας εγγεγλυμένους έχων»²⁹⁵⁵.

Ο κώδικας 1984, σαράντα οκτώ αυτόγραφων χειρογράφων, φέρει τον τίτλο: Στοιχείων της Υδροδυναμικής τα αρχοειδέστατα». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 21 X 14 εκ.

Φύλλα 1-5: «Μέρος πρώτον: Περί Υδροστατικής. Τμήμα πρώτον: Κανόνες της Υδροστατικής. Ορισμός α': Υδροστατική εστί επιστήμη καταγινομένη περί των ιδιοτήτων των υγρών ισταμένων και ηρεμούντων.

Ορισμός β': Ρευστόν λέγεται το σώμα το συγκείμενον εκ μεριδίων ελαχίστων, ασυνδέτων και ακολλήτων και λίαν ευμαρώς απ' αλλήλων χωριζομένων· τοιούτον εστί το ύδωρ, ο οίνος και τα τοιαύτα.

Ακολουθούν οι υποθέσεις, τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα σχόλια.

Φύλλα 5-10: Τμήμα δεύτερον: Περί της των στερεών τε και ρευστών εν τοις ρευστοίς καταδύσεως ή περί ευρέσεως της ειδικής βαρύτητος των σωμάτων διά των ρευστών.

²⁹⁵⁵ Κομνητάς, *Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής ήτοι της μικτής Μαθηματικής αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1983, ..., ό. π., φφ. 1-103.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλο 11: Πίναξ της ειδικής βαρύτητος διαφόρων σωμάτων εν ω το υέτειον καθαρόν ύδωρ λαμβάνεται ως μονάς.

Φύλλα 13-18: Μέρος δεύτερον: Περί Υδραυλικής. Τμήμα πρώτον: Περί της εκ των δοχείων ροής των ρευστών. Ορισμοί: α': Υδραυλική λέγεται η περί των ιδιοτήτων των ρεόντων ρευστών ενασχολούμενη επιστήμη.

Ορισμός β': Κρουνός λέγεται το εξ οπής τινός εξιόν ρευστόν και οιονεί διασφενδονούμενον.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 18-20: Τμήμα δεύτερον: Περί της ροής των ρευστών της γινομένης διά σιφώνων και αυλάκων.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 21-25: Στοιχείων της Αερολογίας τα αρχοειδέστατα: Μέρος πρώτον: Περί των ιδιοτήτων του αέρος. Τμήμα πρώτον: Περί αέρος εν γένει. Ορισμός α': Αερολογία λέγεται η περί φύσεως και των ιδιοτήτων και των ενεργειών του αέρος θεωρία.

Θεώρημα α': Ο αήρ εστί σώμα.

Θεώρημα β': Ο αήρ εστί σώμα ρωώδες.

Θεώρημα γ': Ο αήρ εστί σώμα αόρατον.

Θεώρημα δ': Ο αήρ εστί βαρύς. [...].

Ακολουθούν τα υπόλοιπα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 25-30: Τμήμα δεύτερον: Περί ατμοσφαιρικού αέρος. Ορισμός: Ατμόσφαιρα καλείται ο την γην περικυκλών συν άμα ταις εις αυτόν εκ τε των υδάτων εξαιρουμέναις αναθυμιάσεσι, και τοις άλλοις ατμοίς, ους παντοία προΐενται σώματα.

Θεώρημα α': Στήλη ατμοσφαιρικού αέρος ισοβαρής εστί στήλη ισοπαζεί ύδατος μεν ποδών 32, υδραργύρου δε δακτύλων 28.

Θεώρημα β': Ο ατμοσφαιρικός αήρ πανταχόθεν επίσης καταθλίβει.

Θεώρημα γ': Ο ατμοσφαιρικός αήρ ζητεί πανταχού την ισορροπίαν.

Θεώρημα δ': Η του ατμοσφαιρικού αέρος κατάθλιψις τοις ύψεσι συμποικίλεται.

Θεώρημα ε': Ο ατμοσφαιρικός αήρ και εν τω αυτό τόπω ποικίλλεται κατά τους διαφόρους καιρούς διαφόρως.

Θεώρημα στ': ο ατμοσφαιρικός αήρ, θερμαινόμενος μεν, εκτείνεται' ψυχόμενος δε, συστέλλεται.

Θεώρημα ζ': Ο ατμοσφαιρικός αήρ, όσον πυκνούται, τοσούτον ελαστικότερος γίνεται' όσον δε αραιούται, τοσούτον έλαττον ελαστικός εστί.

Θεώρημα η': Η νοτίς λυμαίνεται την του αέρος ελαστικότητα.

Ανάμεσα στα θεωρήματα υπάρχουν δείξεις και πορίσματα.

Φύλλα 30-33: Τμήμα τρίτον: Περί αεροβαρομέτρου και αερονοτιδομέτρου:

Αεροβαρόμετρον λέγεται σίφων, οίος ο ΑΒΓ, κεκαμμένος μεν κατά το Β, δεξαμενήν δε τινά έχων την Δ' και κατά μεν το Α κεκλεισμένος, ανεωγμένος δε κατά το Γ' μέγεθος τε έχων πλέον των 28 δακτύλων' και υδραργύρου πεπληρωμένος. Ο γαρ σίφων ούτος προσηλούται εις σανίδιον το ΕΖ' και τούτο τέμνεται εις κατατομάς δακτύλων και γραμμών, και εκάστη γραμμή εις δέκα ίσα μέρη' εν οις οράται η διαφορά της αναβάσεως' και καταβάσεως του υδραργύρου' εξ ης μετρείται το βάρος του αέρος' όθεν και αεροβαρόμετρον λέγεται.

Θεώρημα α': Το μείζον βάρος του αέρος εις μείζον ύψος αίρει τον εν τω αεροβαρομέτρω υδράργυρον' το δε έλαττον εις έλαττον.

Θεώρημα β': Οι άνεμοι πολλά μεταβολάς ποιούσι προς τον εν τω αεροβαρομέτρω υδράργυρον.

Θεώρημα γ': Εάν τα ύψη της ατμοσφαιράς κατ' αριθμητικήν πρόοδον αύξωσιν' αι κατ' αυτήν πυκνότητες κατά γεωμετρικήν απομειούνται.

Ανάμεσα στα θεωρήματα υπάρχουν δείξεις και πορίσματα, προβλήματα, λύσεις.

Φύλλο 34: Ορισμός: Αερονοτιδόμετρον λέγεται δι' ον εκδηλούται το μέτρον της εν τω αέρι νοτίδος.

Φύλλα 35-39: Τμήμα τέταρτον: Περί πυκνώσεως και αραιώσεως του αέρος ένθα και πνευματικής αντλίας.

Ορισμός α': Πύκνωσιν αέρος καλώ το επί το μάλλον και μάλλον πυκνούσθαι τον αέραν, διά τινός οργάνου. Αραίωσιν δε, το επί μάλλον και μάλλον αραιούσθαι αυτόν, διά τινός μάλλον οργάνου.

Ορισμός β': Σύριγξ λέγεται κύλινδρος κοίλος οίος ο ΑΒΓΔ, ω εντίθεται κύλινδρος ο ΕΖΗΘ, σχήμα 91, ου το στερεόν πληροί ακριβώς το κοίλον του κυλίνδρου ΑΒΓΔ, έχων λαβήν την (ΙΚΑ)' ος καλείται έμβολον.

Δικλείς λέγεται, όταν σώμα τι στερεόν, ου πολύ τι έχων πλάτος εν τω κοίλω κυλίνδρου εναρμονίζεται ούτως, ώστε δύνασθαι κινείσθαι διά στρόφιγγος, και ανοιγνύναι και κλείειν το κοίλον του κυλίνδρου ακριβώς' οίον το Γ εν τω δοχείω Β, σχήμα 88.

Ακολουθούν θεωρήματα, δείξεις, πορίσματα.

Φύλλα 39-42: Ορισμός: Αντλία πνευματική ή πνευματική μηχανή λέγεται, μηχανή δι' ης αραιούται ο εν τινί δοχείω ων αήρ κατά βούλησιν.

Ακολουθούν θεωρήματα, σχόλια, δείξεις, πορίσματα.

Φύλλο 42: Στοιχείων της Αερολογίας τα αρχοειδέστατα. Μέρος δεύτερον: Περί της διά του αέρος των ρευστών ροής. Τμήμα πρώτον: Περί σύριγγος, οινάγρας, και κεκαμπυλιασμένου σίφωνος.

Ορισμός α': Σύριγξ εστί μηχανή έμβολον έχουσα, και τη ανελκύσει του εμβόλου, αέρος κενή μένουσα' οία η ΑΒΓΔ, ης έμβολον ΕΖΗΘ (σχήμα 91).

Φύλλο 42: Οινάγρα εστί μηχανή συγκειμένη εκ δυοίν κώνων των ΑΒΓ και ΖΕ προσηρμοσμένων αλλήλοις' και βραχύ τι ηκρωτηριασμένων, και τετρημένων του μεν κατά το Α, του δε κατά το Ζ. Χρώνται δε αυτή ίν' εκ των οينوδόχων αγγείων οίνον εξελκύσωσιν.

Φύλλα 44-47: Κεκαμπυλωμένος σίφων εστί σίφων καμπύλος, δι' ου τα αγγεία των εν αυτοίς ρευστών κενούται' οίον' ο ΑΒΓΔ (σχήμα 91).

Τμήμα δεύτερον: Περί αντλίας. Ορισμός: Αντλία λέγεται μηχανή, η χρώμενοι αντλούμεν ύδωρ εκ βάθους πολλού' ή εις ύψος απορρίπτομεν.

Ορισμός: Των δε αντλιών άλλη μεν λέγεται αναμυζητική, ως εναμυζούσα και έλκουσα άνω το ύδωρ' άλλη δε καταθλιπτική, ως καταθλίβουσα και ωθούσα επί τα άνω το ύδωρ.

Ακολουθούν θεωρήματα, σχόλια, δείξεις, πορίσματα.

Φύλλα 47: Τμήμα τρίτον: Περί του Αρχιμηδείου κοχλίου και πηγής περιοδικής.

Ορισμός: Κοχλίας Αρχιμηδείου λέγεται μηχανή εν η εστί σίφων μετάλλινος περί κύλινδρον περιελιγμένος, δι' (ει)ς λάκκους, λίμνας, και άλλα τοιαύτα, του ύδατος εκκενούμεν' τοιούτος εστί ο ΑΒ (σχήμα 102).

Φύλλο 48: Ορισμός: Πηγή περιοδική λέγεται μηχανή, εξ ης το ύδωρ εκ διαλημμάτων ρει' τούτ' έστιν' εν η νυν μεν ρει το ύδωρ, νυν δε αι ροαί καταπαύονται' και ευ πάλιν ρέουσιν»²⁹⁵⁶.

²⁹⁵⁶ Κομμητάς, *Στοιχείων της Υδροδυναμικής τα αρχοειδέστατα - Στοιχείων της Αερολογίας τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1984, ..., ό. π., φφ. 1-48.

Ο κώδικας 1985, σαράντα οκτώ αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: Στοιχείων της Οπτικής τα αρχοειδέστατα». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 21 X 14 εκ.

Φύλλα 1-2: «Οπτικής μέρος πρώτον: Περί Οπτικής. Τμήμα πρώτον: Όπως ορώμεν. Ορισμός α': Οπτική ἐστὶν ἐπιστήμη περὶ τὰ ἐν τῷ ὁρᾶν τὰ ὁρατὰ ἐπισυμβαίνοντα καταγινομένη.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Ορισμός β': Φῶς λέγεται ἐκεῖνο, ὅπερ κινεῖ ἡμῶν τὰ ὄμματα ἐν τῷ ὁρᾶν τὰ ἀόρατα· ἡ δὲ τοῦ φωτός ἀπουσία λέγεται σκότος.

Συνεχίζει με τον ορισμό των ὁρατῶν, των αὐτόφωτων και των ετερόφωτων, του φωτός που πέφτει ευθεία, του ανακλώμενου και θλῶμενου φωτός.

Φύλλα 3-9: Στοιχείων της Οπτικής τα αρχοειδέστατα. Μέρος πρώτον: Περί Οπτικής: Τμήμα πρώτον: Περί του ὅπως ορώμεν. Ορισμός α': Οπτικὴν ἐνταῦθα καλῶ τὴν θεωρίαν των συμβαινόντων ἐν τῷ ὁρᾶν τὰ ὁρατὰ, ὡς κατ' εὐθείαν πέμποντα τὸ φῶς πρὸς τὴν ὄρασιν.

Ορισμός β': Ὅρᾶν δὲ λέγεται τὸ αἶσθημα τὸ ἐγγινόμενον ἐν ἡμῖν, ὅταν εἰσέρχωνται εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς αἱ ἐκ των ἐξωθεν ὁρατῶν τοῦ φωτός ἀκτίνες.

Ακολουθεῖ σχόλιο με λεπτομερή ἀνάλυση των μερῶν τοῦ ἀνθρώπινου ὀφθαλμοῦ.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 9-13: Τμήμα δεύτερον: Περί του των ὁρωμένων μεγέθους. Ορισμοί: α': Μέγεθος ἐνταῦθα λέγομεν τὴν ἑκτασιν των ὁρατῶν, καθ' ἣν ἕκαστον αὐτῶν μεῖζον ἢ ἑλάττω φαίνεται.

Ορισμός β': Ὅταν τὸ μέγεθος θεωρῆται καθ' εαυτὸ πρὸς οὐδὲν ἄλλο παραβαλλόμενον, λέγεται μέγεθος ἀπόλυτον· ὅταν δὲ θεωρῆται κατὰ παράθεσιν πρὸς ἄλλο, λέγεται μέγεθος σχετικόν.

Ορισμός γ': Οπτικὴ γωνία λέγεται ἡ περιεχομένη ὑπὸ των ἀκτίνων, των ἐκπεμπομένων ἀπὸ των περάτων τοῦ ὁρατοῦ, και συνισταμένη πρὸς τὸ κέντρον τῆς κόρης τοῦ ὀφθαλμοῦ· οἷον ἡ ΑΓΒ ὑπὸ των ΑΓ, ΒΓ περιεχομένη· και εἰς τὸ κέντρον Γ τῆς κόρης τοῦ ὀφθαλμοῦ συνισταμένη. Β': Ἀξων ὀπτικός λέγεται ἡ διὰ τοῦ κέντρου τῆς κόρης ἐπὶ τὸ ὁρατὸν κάθετος ἀγομένη, και μέχρι τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς ἡκουσα χιτώνος· οἷον ἡ ΔΓ. [...].

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 13-17: Τμήμα τρίτον: Περί του σχήματος των ὁρωμένων. Θεωρήματα: α'. Των μακρόθεν ὁρωμένων τὸ σχῆμα οὐκ ἐπακριβές ὁράται. β': Ἡ ἐξ ἐναντίας τοῦ τῆς κόρης κέντρου κειμένη εὐθεία σημεῖον φανείται.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 17-20: Τμήμα τέταρτον: Περί τῆς των ὁρωμένων κινήσεως. Θεωρήματα: α': Ἐστὶ τόπος ὅθεν τοῦ ὀμματος μένοντος, τοῦ δ' ὁρωμένου μεθισταμένου ἢ τοῦ ὁρωμένου μένοντος, τοῦ δ' ὀμματος μεθισταμένου, ἴσον αἰὶ τοῦ ὁρωμένου μέγεθος φαίνεται.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 20-23: Οπτικής μέρος δεύτερον: Περί κατοπτρικής. Τμήμα πρώτον: Ἐννοιαί γενικαί τῆς κατοπτρικής. Ορισμοί: α': Κατοπτρική λέγεται ἡ θεωρία των συμβαινόντων περὶ τὰς ιδιότητας τῆς δ' ἀνακλάσεως φωτός γινομένης, ὁράσεως ἐνασχολουμένη.

Έπονται οι ορισμοί του κατόπτρου, των ενόπτρων και των εσώπτρων, της ευθείας προσπτώσεως, της ανακλάσεως, του σημείου προσπτώσεως, του σημείου ανακλάσεως, της καθέτου προσπτώσεως και ανακλάσεως.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 22-33: Τμήμα δεύτερον: Όπως φαίνεται τα ορώμενα εν οιοδήποτε κατόπτρῳ εν επιπέδοις κατόπτροις. Θεώρημα: η φανταστική εστία, ένθα το ορώμενον φανταζόμεθα εν τοις επιπέδοις ενόπτροις τοσούτον απέχει από του ανόπτρου, όσον και το ορώμενον.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 33-36: Οπτικής μέρος τρίτον: Περί διοπτρικής. Τμήμα πρώτον: Έννοιαι γενικαί της διοπτρικής. Ορισμοί: α': Διοπτρική εστίν επιστήμη περί τας ιδιότητας της διά τεθλασμένου φωτός γινομένης οράσεως ενασχολουμένη.

Ακολουθούν οι ορισμοί του θλαστικού σώματος, της ακτίνας προσπτώσεως, του σημείου προσπτώσεως και θλάσεως, τον άξονα προσπτώσεως, τη γωνία προσπτώσεως, τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 36-43: Τμήμα δεύτερον: Περί διαφόρων φακών. Ορισμοί: α': Φακαί λέγονται ύελοι τινές φακαίς όμοιαι δι' ων διαφόρως θλώνται αι του φωτός ακτίνες.

Ορισμός β': Άξων των φακών λέγεται ευθεία τις προς ορθάς ούσα ταις επιφανείαις αυτών και διά των κέντρων διούσα.

Ορισμός γ': Εστία λέγεται ο τόπος ένθα αι θλασθείσαι του φωτός ακτίναι συνά(γ)ονται επί του άξονος.

Ακολουθούν τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλα 43-45: Τμήμα τρίτον: Περί διοπτρικών οργάνων προδιασκευή: Εκ των περί φακών ειρημένων και η των διοπτρικών οργάνων θεωρία αρτάται εκ γαρ φακών και εκείνα συνίστανται. Ταύτα δε εισί διοπτήρια μικροσκόπια και τηλεσκόπια.

Ορισμός α': Περί διοπτηρίων: Διοπτήρια λέγονται υέλιναι φακαί, δι' ων τα προκείμενα βλέπουσιν οι μη καθαρώς βλέποντες.

Ορισμός β': Μύωπες μεν λέγονται, όσοι τα μεν εγγύτερα εναργώς ορώσι τα δε απώτερα, ου. Πρεσβύωπες δε, όσοι τα μεν απώτερα εναργέστερον ορώσι τα δε εγγύτερα, ου.

Φύλλο 45: Περί μικροσκοπίων' ορισμός: Μικροσκόπιον λέγεται όργανον, δι' ου τα μικρά μεγάλα φαίνονται και τινά ψιλοίς οφθαλμοίς μη βλεπόμενα, ορατά δι' αυτού γίνονται.

Φύλλα 46-48: γ': Περί τηλεσκοπίων' ορισμός: Τηλεσκόπιον ονομάζεται όργανον εκ φακών συγκείμενον δι' ου των ορατών τα πόρρω, καθάπερ και τα εγγύς ορώνται και τινά των πόρρω ψιλοίς οφθαλμοίς μη βλεπόμενα, ορατά διά του οργάνου τούτου γίνονται. Και όταν μεν τα αστέρια καθορώμεν σώματα οίον Ήλιον, Σελήνην, και Αστέρας, τότε ονομάζεται Αστρονομικόν Τηλεσκόπιον' όταν δε τα επί γης σώματα βλέπομεν δι' αυτών τότε καλείται Γεωπτρικόν Τηλεσκόπιον.

Α': Το μεν ουν Αστρονομικόν Τηλεσκόπιον εκ δυοίν κυρτοκύρτων φακών.

Β': Το δε Γεωπτρικόν Τηλεσκόπιον συνίσταται εκ φακών τεσσάρων τα γαρ επίγεια σώματα διά των εκ δυοίν φακών συνισταμένων τηλεσκοπίων ανεστραμμένα φαίνονται (σχήμα 168).

Φύλλα 48-49: Τμήμα τέταρτον: Περί τίνων Κατοπτρικοδιοπτρικών Οργάνων.

Ορισμός α': Κατοπτρικοδιοπτρικόν Τηλεσκόπιον λέγεται, ου τινός οι επισυνημμένοι σίφωνες ABBA, ΓΖΖΓ, κοίλα εκ μετάλλου ένοπτρα εμπεριέχουσι τα ΑΔ, ΕΧ' ων το έλαττον ΕΦ κείται απέναντι του του ετέρου τμήματος Χ.

Ορισμός β': Πολεμοσκόπιον ονομάζεται τηλεσκόπιον γωνιώδες, ούτω κατεσκευασμένον. Επί μεν του ενός πέρατος ΑΒ του σίφωνος (Σχ. 165) κείται η προβεβλημένη φακή ΑΒ' επί δε του ετέρου ένοπτρον το Κ γωνίαν ημίορθον ποιούν την ΚΦΓ, ούτινος η εστία τη της προοφθαλμίου φακής ΖΗ συμπίπτουσα, το του ορωμένου είδωλον επ' αυτής συνίστησι. Τοιγαρούν τα απέναντι της φακής ΑΒ ορώνται επί του όμματος Ο, καθάπερ δη βλέπονται και άνευ ενόπτρου διά των φακών ΑΒ, ΖΗ, επ' ευθείας αλλήλαις κειμένων.

Ορισμός γ': Σκοτεινός θάλαμος ονομάζεται οικίδιον τι σκοτεινόν οίον το ΑΓΔΕΖΒ, επί τινός τραπέζης τιθέμενον, ου εν τη οπή ΑΒ προσαρμόζεται κυρτή ύελος η ΑΒ, και επ' αυτής ένοπτρον το ΣΤ υψούμενον και ταπεινούμενον κατά το δοκούν. Αι ουν ακτίνες του ΠΡ σώματος ανακλώμεναι διά του ΣΤ ενόπτρου, και διά της φακής ΑΒ διερχόμενοι ούτω σαφώς παριστάσι τας εικόνας των αντικειμένων κατά τε συμμετρίαν και χρωματισμόν επί της βάσεως ΜΝ, ώστε χειρ ζωγράφου, ει και των δεινοτάτων τύχοι ων ουκ εξικνείσθαι δύναιτο ούτω μιμήσασθαι τα αντικείμενα ακριβώς.

Σχόλιον: Σημείωσαι δε ότι, βουλομένοις διά του οργάνου τούδε τα αντικείμενα σώματα, ως έχουσιν, επί χάρτου καταγράψαι, έστι τιθέναι επί της βάσεως τον χάρτην ούτως, ώστε ακίνητον μένειν' διά δε της οπής Ο ορών το επί του χάρτου εσχηματισμένον' του οφθαλμού τιθεμένου ούτως, ώστε μη διά της οπής Ο διέρχεσθαι εις τον θάλαμον φως' και διά της Χ οπής εισελθούσης της χειρός, προσέχουσιν, ίνα μη και δι' αυτής εισέλθη φως, δι' ων τινών ουν χρωμάτων καταγράφεται εντελέστατα το αντικείμενον»²⁹⁵⁷.

Ο κώδικας 1986, δεκαέξι αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων της Ακουστικής τα αρχοειδέστατα. Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 21 X 14 εκ.

Φύλλο 1: «Στοιχείων της Ακουστικής τα αρχοειδέστατα.

Ορισμός α': Ακουστική ονομάζεται η επιστήμη η περί τους ήχους ενασχολούμενη, όπως ακουστοί ημίν γίνονται διδάσκουσα.

Ορισμός β': Ήχος δε εστί το της ωσί προσπίπτον και ακουστόν ημίν γενόμενον.

Ορισμός γ': Ήχος απλούς μεν λέγεται ο απλώς εξερχόμενος εκ της των σωμάτων πληγής ακουόμενος' εναρμόνιος δε, ο μετά τινός τάξεως τοις ωσί προσπίπτων, και την ακοήν καθηδύνων τε και κηλίων.

Φύλλο 2: Στοιχείων της Ακουστικής τα αρχοειδέστατα. Μέρος πρώτον: Περί ήχων απλώς.

Τριχώς θεωρείται ο απλούς ήχος' ή γαρ περί των απ' ευθείας ακουομένων γίνεται η θεωρία' και λέγεται Ακουστική' ή περί τα δι' ανακλάσεως των ήχων ακουόμενα, και λέγεται Κατακουστική' ή περί τα διά τεθλασμένων ήχων ακουόμενα' και λέγεται Διακουστική. Και γαρ ο ήχος ή απ' ευθείας από του ηχούντος σώματος έρχεται εις τα ότα ημών, και ούτως ακούομεν τα ακουστά' ή προσβάλλον προς τι, και ανακυκλώμενος' ή διερχόμενος διά τινός και διαθλώμενος.

Φύλλα 2-7: Τμήμα πρώτον: Περί Ακουστικής.

Ορισμός α': Ακουστικήν ενταύθα καλώ την θεωρίαν των απλών ήχων απ' ευθείας από των ηχούντων ερχομένων εις τα ότα ημών και ακουομένων.

Ορισμός β': Ηχητικά σώματα λέγονται, όσα πληττόμενα, ποιούσι τινά ήχον.

Θεώρημα α': Παν σώμα πληττόμενον γίνεται ηχητικόν, διά των ανεπαισθήτων τρόμων των ιδίων αυτού μερών.

Ακολουθούν τα υπόλοιπα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα.

Φύλλα 7-10: Τμήμα δεύτερον: Περί Κατακουστικής, ή περί Ηχούς.

²⁹⁵⁷ Κομμητάς, *Στοιχείων της Οπτικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1985, ..., ό. π., φφ. 1-49.

Ορισμός α': Κατακουστικήν ονομάζομεν την επιστήμην εκείνην, ήτις ενασχολείται περί τους ανακλωμένους ήχους.

Ορισμός β': Ηχώ λέγεται ο αποστερρών και αντιτύπων ανακλώμενος ήχος και πάλιν ακουόμενος.

Ορισμός γ': Φωνοκαμπτικόν αντικείμενον λέγεται το ανακλών τον ήχον· οίον το ΖΘ· Φωνοκαμπτικόν δε Κέντρον το σημείον, καθ' ο προσβάλλει ο ήχος, οίον το Β, ωνής κειμένης της Θ.

Ακολουθούν οι ορισμοί της προσπίπτουσας, της ανακλώμενης, τη γωνία προσπτώσεως, τα θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα.

Φύλλα 10-12: Τμήμα τρίτον: Περί διακουστικής ή περί σαλπίγγων ή ακουστηρίων.

Ορισμοί: α': Διακουστική λέγεται η περί της διαθλάσεως των ήχων διδάσκουσα επιστήμη.

Ορισμός β': Σάλπιγξ λέγεται όργανον τι φωνητικόν δι' ου τω στόματι προσπελάζοντος, όταν φωνή τις, ο ήχος επί πολύ εκτείνεται, και γεγονώτερον ακούεται.

Ορισμός γ': Ακουστήριον ονομάζεται όργανον τι πλησίον του ωρός τιθέμενον, και τοις υποκώφοις παρέχον ακούειν, όσα ψηλοίς ωσίν ουκ ακούεται.

Θεώρημα α': Εκ των σαλπίγγων φωνή γεγονεί, και λίαν επεκτείνεται.

Ακολουθούν ορισμοί, θεωρήματα, οι δείξεις, τα πορίσματα, τα προβλήματα, οι λύσεις, τα σχόλια.

Φύλλο 13: Στοιχείων της Ακουστικής τα αρχοειδέστατα. Μέρος δεύτερον: Περί Αρμονικής ή περί Εναρμονίων ήχων. Τμήμα πρώτον: Περί δονημάτων των χορδών.

Ορισμός α': Αρμονική εστίν επιστήμη ενασχολουμένη περί τους εναρμονίους ήχους· οίτινες εμποιούσιν ηδονήν τινά τι ακοή.

Ορισμός β': Εναρμόνιος δε ήχος λέγεται ο μετά τινός τάξεως τοις ωσί προσπίπτων, και διά τούτο ηδονήν τη ακοή εμποιών.

Ορισμός γ': Και τάσις μεν ονομάζεται η κατάστασις της χορδής, ην έχει, οσονδήποτε τεθείσα. Επίτασις δε, η επιπλέον τάσις της χορδής· άνεσις δε, η επ' έλαττον τάσις της χορδής.

Ορισμός δ': Ήχος οξύς μεν λέγεται, όταν τα αερώδη αυτού κύματα πυκνά τοις ωσί προσπίπτωσι· βαρύς δε, όταν αραιά.

Ορισμός ε': Δονήματα λέγονται τα κραδάματα των χορδών· όσα ποιούσιν κινούμεναι, και εκ της ιδίας θέσεως εκτοπιζόμεναι.

Ορισμός στ': Εκτοπισμός δε ονομάζεται η της χορδής από της οικείας θέσεως αποχώρησις· και εις ετέραν θέσιν μετατόπισις.

Ορισμός ζ': Δύναμις εκτοπίζουσα καλείται η πλήττουσα την χορδήν δύναμις, και εξάγουσα αυτήν εκ της οικείας θέσεως.

Θεώρημα α': Αι δυνάμεις αι εκτοπίζουσαι την χορδήν από της οικείας θέσεως εισίν ανάλογοι τοις του εκτοπισμού διαστήμασι.

Θεώρημα β': Τα δονήματα της αυτής χορδής εν ίσοις γίνονται χρόνοις· καν άνισα τα του εκτοπισμού διαστήματα ώσι.

Θεώρημα γ': Τα του εκτοπισμού διαστήματα τα υπό της αυτής δυνάμεως γινόμενα εισίν ως τα μήκη των χορδών.

Θεώρημα δ': Οι χρόνοι των ολοκλήρων δονημάτων των χορδών εισίν ως τα των χορδών μεγέθη.

Θεώρημα ε': Οι χρόνοι των δονημάτων των χορδών της αυτής ύλης, και μήκους του αυτού, και τεταμένων υπό ίσου βάρους, πάχους δε διαφόρου ουσών, εισίν ως αι διάμετροι του πάχους αυτών.

Θεώρημα στ': Οι χρόνοι των δονημάτων των χορδών των ισοπαχών και ισομηκών, και υπό διαφόρων βαρέων τεταμένων, εισίν έναντι πεπονθότι λόγω των τετραγωνικών ριζών των τεινόντων βαρέων.

Ακολουθούν οι δείξεις, τα πορίσματα, τα σχόλια»²⁹⁵⁸.

Ο **κώδικας 1989**, δεκαέξι αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Φυσικής Ιστορίας επιτομή - Προθεωρούμενα. Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 20 X 12,5 εκ.

Φύλλα 1-3: «Φυσικής Ιστορίας επιτομή. Προθεωρούμενα.

Φυσική Ιστορία ονομάζεται η ακριβής διήγησις των διαφορών και ιδιοτήτων των σωμάτων, όσα υπάρχουν εν τη φύσει, και υποπίπτουσιν εις τας ημετέρας αισθήσεις.

Και Ιστορία μεν λέγεται· διότι εξιστορεί και διηγείται τας διαφοράς των σωμάτων, Φυσική δε, διότι καταγίνεται περί την διήγησιν των φυσικών όντων, όσα υπάχουσιν επί γης, υπό γην, και εν θαλάσση· και έτι υπέρ γην και εν ουρανώ· και εν γένει καθ' όλην την έκτασιν της φύσεως.

Διαφέρει δε της Ιστορίας ότι αύτη διηγείται των φυσικών όντων τας ιδιότητας, η δε Ιστορία, των ανθρώπων τας αξιολογοτέρας πράξεις και κατορθώματα. Ομοίως δε και της φυσικής· διότι αύτη μεν τα ιδιότητας εξετάζει διηγηματικώς των φυσικών σωμάτων· η δε φυσική, και τον αποχρώντα λόγον κατά το δυνατόν.

Οπότε δε, η Φυσική Ιστορία καταγίνεται εις όλην την έκτασιν της φύσεως, και διηγείται τας ιδιότητας των γηίνων, θαλασσιών, και ουρανίων σωμάτων, τότε λέγεται Γενική. Οπότε δε διηγείται τας ιδιότητας μόνον των εν γη και θαλάσση σωμάτων ονομάζεται Μερική. Οπότε δε τέλος καταγίνεται περί την διήγησιν ενός είδους των εν τη γη και θαλάσση σωμάτων λέγεται Ειδική.

Κυρίως όμως η μεν Φυσική καταγίνεται εις όλην της έκτασιν της φύσεως· και έχει ύλην αυτήν· η δε Φυσική Ιστορία ενασχολείται εις την διήγησιν των εν γη και εν θαλάσση φυσικών όντων, όσα υποπίπτουσιν εις τας ημετέρας αισθήσεις.

Παρατηρούμενα δε τα φυσικά σώματα, περί α καταγίνεται η Φυσική Ιστορία, ευρίσκονται ότι έχουσι τρεις γενικάς ιδιότητας· οίον· τα μεν αυτών έχουσι ψυχάι, και μεταβαίνουσιν από τόπου εις τόπον· και αισθάνονται· τα δε, έχουσι ψυχήν, άλλα δεν μεταβαίνουσιν από τόπου εις τόπον, και φαίνονται ότι δεν αισθάνονται, αυξάνουσιν όμως και φθείρονται· τα δε μήτε ψυχήν έχουσι, μήτε αισθάνονται, μήτε μεταβαίνουσιν από τόπου εις τόπον.

Όθεν διαιρούνται εις τρία: εις ζώα, εις φυτά, και εις ορυκτά. Και ζώα μεν λέγονται, όσα εισίν έμψυχα, αισθητικά, και μεταβατικά. Φυτά δε, όσα εισίν έμψυχα, αναισθητα, και αμετάβατα. Ορυκτά δε, όσα εισίν άψυχα, αναισθητα, και αμετάβατα.

Και ούτω λοιπόν η Φυσική Ιστορία διηγουμένη μεν τας ιδιότητας των ζώων, λέγεται Ζωολογία· διηγουμένη δε, τας ιδιότητας των φυτών, ονομάζεται Φυτολογία· διηγουμένη δε τας ιδιότητας των ορυκτών, καλείται Ορυκτολογία. Και κατά τούτον τον τρόπον τα μέρη της Φυσικής Ιστορίας εισί τρία: Ορυκτολογία, Φυτολογία και Ζωολογία.

Ταύτα δε τα μέρη οι Ευρωπαίοι πάντες ονομάζουσι βασίλεια, και λέγουσι τα τρία βασίλεια της Φυσικής Ιστορίας: το βασίλειον των ορυκτών, το βασίλειον των φυτών, και το βασίλειον των Ζώων. Και ο λόγος της τοιαύτης ονομασίας τινάς, διότι ονόμασαν και την περιγραφήν των ιδιοτήτων των σωμάτων ιστορίαν· και καθώς η Ιστορία περιέχει βασίλεια, ούτω και η Φυσική Ιστορία οφείλει να διαιρεθή εις βασίλεια. Και περί εκάστων τούτων ανάγκη να ειπώμεν τα αξιολογώτατα· αρχόμενοι από των ευκολωτέρων, και προβαίνοντες εις τα δυσκολώτερα.

Πριν δε να εμβώμεν εις την ομιλίαν εκάστου τούτων των μερών φαίνεται αναγκαίον να μάθωμεν εις τι ωφελεί η γνώσις της Φυσικής Ιστορίας· διότι ούτω προθυμούμεθα μάλλον εις την μάθησιν αυτής. Χρησιμεύει λοιπόν η γνώσις της Φυσικής Ιστορίας πρώτον μεν εις δόξαν του δημιουργού Θεού· διότι μανθάνοντες τα διάφορα αυτού δημιουργήματα,

²⁹⁵⁸Κομμητάς, *Στοιχείων της Ακουστικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1986, ..., ό. π., φφ. 1-16.

και τας διαφόρους αυτών διαφοράς, και ιδιότητας, δοξάζομεν την παντοδυναμίαν του Θεού, θαυμάζοντες αυτού την άπειρον σοφίαν· δεύτερον δε εις γνώσιν της φυσικής ιατρικής· διότι μανθάνοντες τας ιδιότητας των διαφόρων σωμάτων, λαμβάνομεν ικανήν γνώσιν της φύσεως· και διά τας ιδιότητας των διαφόρων φυτών· ωφελούμεθα εις τα ιατρικά· γινώσκοντες τίνα ωφελούσι, και τίνα βλάπτουσι· τρίτον δε εις την οικονομίαν· διότι η γνώσις των διαφόρων ορυκτών, ή φυτών, ή ζώων πολύ ωφελεί εις την οικονομίαν· επειδή γινώσκει έκαστος τίνα μεν των ορυκτών είναι αναγκαία, τίνα δε των φυτών χρήσιμα, και τίνα των ζώων χρεωστέι να τρέφη δι' οικονομίαν. Εκ τούτων λοιπόν φανερόν ότι η γνώσις της Φυσικής Ιστορίας είναι ωφελιμωτάτη και αναγκαιοτάτη εις έκαστον άνθρωπον. Διά τούτο και ημείς πρέπει να προθυμηθώμεν να μάθωμεν μετά πολλής επιμελείας εν τοιούτον ωφελιμώτατον μάθημα.

Φύλλα 4-5: Φυσικής Ιστορίας επιτομή: Μέρος Α': Ορυκτολογία:

Ορυκτολογία λέγεται εις την Φυσικήν Ιστορίαν η διήγησις των ιδιοτήτων των ορυκτών. Λέγονται δε ορυκτά ταύτα, ως ορυσσόμενα τρόπον τινά και ανασκαπτόμενα. Ταύτα δε μήτε ψυχρήν μήτε κίνησιν τινά έχουσι, μήτε φυτεύονται, περιορίζονται δε μόνον εις είδος εξωτερικής τινός αυξήσεως.

Εις δε καθαράν διήγησιν έκάστων τούτων των σωμάτων, διαιρούμεν αυτά εις επτά γένη: εις Γαίας, εις Λίθους, εις Άλατα, εις Ασφάλτους, εις ημιμέταλλα, εις Μέταλλα· και εις άλλας διαφορούς ύλας ορυκτάς.

Τμήμα Α': Περί Γαιών: Και τα μεν είδη των Γαιών είναι πέντε: ο Χους ή η εύθρυπτος και κονιώδης γη, η Τιτανώδης, η Γυψώδης, η Αργιλώδης και η Υελώδης.

Κεφάλιον Α': Περί Χοός ή ευθρύπτου Γης: Χους λέγεται η εύθρυπτος και κονιώδης γη, ήτις ευκολώτατα, διαθρύπτεται και διά μόνης απλής θλίψεως των δακτύλων, και μεταβάλλεται εις κόνιν και εις το πυρ καιομένη ούτε σκληρύνεται, ούτε αναλύεται, ούτε μεταποιείται εις Τίτανον, ή ασβόλην, ή γύψον.

Ταύτα δε τα χαρακτηριστικά του χοός ή της ευθρύπτου γης αποδίδονται εις πέντε είδη τοιούτων γαιών· οίον εις την εύεργαστον γην, εις την ελώδη, εις την κεχρωματισμένην, εις την φυτικήν και εις την ζωτικήν.

Εύεργαστος γη λέγεται η υποκειμένη εις εύκολον εργασίαν των γεωργών και κηπουρών, εν η ούτοι οι εργατικοί άνθρωποι σπείρουσι και φυτεύουσιν· έχει δε χρώμα μέλαν ως επί το πλείστον, και παχύτητα ικανήν, και ρωφά ή πίσει το ύδωρ.

Ελώδης δε λέγεται η ευρισκομένη εις ελώδεις τόπους· έχει δε χρώμα μέλαν.

Κεχρωματισμένη δε λέγεται η χρώματι έχουσα, ωχρόν ή κίτρινον, κυανούν ή γαλάζιον, χλορόν ή πράσινον, ερυθρόν ή κόκκινον, μελαγχρινόν ή άλλο τοιούτο. Ταύτης της γης δεν ευρίσκεται τις καθαρά και αι πλείους αυτών ει αι αργιλώδεις ή έχουσι το χρώμα αυτών εκ της μίξεως διαφόρων μερών μεταλλικών· ήγουν· το ερυθρόν εκ των μερών του χρυσού ή σιδήρου· το κυανούν και χλωρόν εκ των του κασσιτέρου και χαλκού· και το ωχρόν εκ των του σιδήρου. Εκάστη δε τούτων των γαιών καθαριζομένη από των ξένων μερών, όσα περιέχει, και μάλιστα από της ψάμμου, γίνεται χρήσιμος εις την ζωγραφικήν, ουχί δε και εις την βαπτικήν.

Φυτικήν δε γην λέγομεν την έτι ατελή ούσαν, και γινομένην· εκ σεσηπότων ξύλων, και παντός άλλου είδος φυτών διεφθορύτων. Ζωτικήν δε, την σχηματιζομένην εκ της σήψεως των σωμάτων των ζώων, ήτις ομοίως υπάρχει έτι ατελής.

Φύλλα 5-6: Κεφάλαιον Β': Περί τινανώδους Γης: Τιτανώδης γη λέγεται πάσα γη, ήτις διά του πυρός μεταβάλλεται εις τίτανον ή άσβεστον· τοιαύτη δε εστί η κιμωλία γη, η αλουρόγαια, και η λιπαρά.

Ακολουθούν οι ορισμοί της κιμωλίας, της αλουρόγαιας και της λιπαράς γης.

Φύλλο 6: Κεφάλαιον Γ': Περί Γυψώδους Γης: Γυψώδης γη λέγεται εκείνη, ην το πυρ μεταβάλλει εις κόνιν, ήτις εμβληθείσα εις ύδωρ, λαμβάνει προς καιρόν την σκληρότητα του λίθου, και εκ τούτου γίνεται η καλουμένη Γύψος.

Εἰς τοῦτο το εἶδος τῶν γαιῶν ἀνάγεται καὶ ἡ εὐθραυστος ἐκεῖνη γῆ ἡ εἰς λεπτοτάτας πλάκας διηρουμένη ὡς φύλλα, λάμπουσιν λευκότητι, ὥσπερ ὕαλος, καὶ συντρίβεται ὅταν θλίβηται.

Φύλλα 6-8: Κεφάλαιον Δ': Περί Αργιλίας Γῆς: Αργιλία γῆ λέγεται ἡ σκληρυνομένη ὑπὸ τοῦ πυρός. Διαιρούσι δὲ αὐτὴν εἰς τὴν γῆν ἐξ ἧς αἱ πλίνθοι, εἰς τὴν γῆν ἐξ ἧς τὰ αγγεία, εἰς βώλους, καὶ εἰς τὴν γῆν τὴν νιτρίτιδα, καὶ εἰς τὸ τρίπολι.

Φύλλα 8-9: Κεφάλαιον Ε': Περί Υελώδους Γῆς: Υελώδης γῆ ὀνομάζεται ἡ διαλυομένη διὰ τοῦ πυρός εἰς ὕελον. Τοῦτ' ἐστίν, ἡ διὰ τοῦ πυρός μεταβαλλομένη εἰς ὕλην σκληράν καὶ διαφανή. Ἐμπεριέχεται δὲ εἰς ταύτην τὴν γῆν ἡ λεπτὴ ψάμμος, καὶ ἡ πετρώδης ψάμμος.

Ἡ ὕελος ευρέθη ἐκ παλαιοτάτου· διότι εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἰώβ ἐτιμάτο ὁμοίως, καθὼς καὶ τὸ χρυσίον. Οἱ δὲ Φοίνικες εἶχον πολλὰ υελοποιεῖα· καὶ οἱ Αἰγύπτιοι ὁμοίως, εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Κυριευθείσης δὲ τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, μετεκομίσθη ἡ τέχνη εἰς τὴν Ἰταλίαν. Μετὰ δὲ τὸ Σωτήριον ἔτος εἰργάζοντο τὴν ὕελον εἰς Ἰσπανίαν, καὶ εἰς τὰς Γαλλίας· ὥστε εἰς τὴν τρίτην ἑκατονταετηρίδα ἦσαν εἰς τὰς Γαλλίας αἱ θυρίδες ἐστολισμέναι ἐξ ὕελου εἰς λεπτὰς πλάκας κατασκευασθείσης. Οὕτως οὖν κατ' ὀλίγον ἡ τέχνη τῆς υελοποιίας διεδόθη πανταχοῦ.

Φύλλα 9-10: Τμήμα Β': Περί Λίθων: Οἱ λίθοι εἶναι σώματα στερεώτατα, ἅπερ οὔτε εἰς τὸ ὕδωρ μαλακύνονται, οὔτε εἰς τὸ πῦρ διαλύονται· μόνη δὲ ἡ τοῦ πυρός βία μεταβάλλει αὐτὰ εἰς ὕελον, ἢ εἰς τίτανον.

Εἶδη δὲ τῶν λίθων διακρίνονται πέντε, καθάπερ καὶ τῶν γαιῶν· διότι οἱ μὲν εἰσὶ χοϊκαί, οἱ δὲ, τιτανώδεις, οἱ δὲ γυνψώδεις, οἱ δὲ, αργιλώδεις, οἱ δὲ, υαλώδεις.

Κεφάλαιον Α': Περί Χοϊκῶν Λίθων: Οἱ χοϊκοὶ λίθοι εἶναι σύνθετοι ἀληθῶς ἐκ γαιῶν κονιωδῶν· καὶ εἶναι δύο εἶδη· οἱ μὲν αὐτῶν εἶναι πλάκες, οἱ δὲ, ὡς στῦλοι.

Φύλλο 10: Κεφάλαιον Β': Περί Τιτανωδῶν Λίθων: Τιτανώδεις λίθοι λέγονται, ὅσους τὸ πῦρ μεταβάλλει εἰς ἄσβεστον. Τοιοῦτοι δὲ εἰσὶν ὁ τιτανόλιθος ἢ ἀσβεστόπετρα, ἢ μάρμαρος, ἢ σπάθη ἢ τιτανώδης, ὁ πορώδης λίθος, ὁ σταλακτίτης, ὁ λιπα(ρ)ός.

Φύλλο 10: Ακολουθεῖ ἡ ἀνάλυση τῶν φυτῶν:

Φυτά: α: Δένδρον: 1. Ρίζα, 2. Κορμός, 3. Στέλεχος, 4. Κλων ἢ κλάδος, 5. Βλαστός, 6. Ὄζος, 7. Κάλυξ, 8. Μίσχος, 9. Φύλλον, 10. Ἄνθος, 11. Καρπός, 12. Σπόρος, 13. Φλοιός.

β: Θάμνος, γ. καλάμη, δ. βοτάναι, ε. λάχανα, στ. χόρτα, ζ. μανιτάριον.

α': τεῖόθαμνος, β': ἡ καφφέα, γ': κακαόδενδρον, δ': καρνοφυλλέα, ε': μοσχοκαρύα, στ': ὁ πεπερόθαμνος, ζ': ἡ παμβακέα, η': ἡ κάππαρις, θ': τὸ κινάμωμον, ἡ κανέλλα, ι': ὁ ἀρτοφοῖνιξ, ια': ὁ κοκοφοῖνιξ, ιβ': ἡ ὀριζα, ιγ': ὁ κρόκος, ιδ': ἡ αἰσχυνομένη.

Φύλλο 11: Γαλακτοτρόφα Ζῶα: α': ὁ βους, β': ὁ βούβαλος, γ': τὸ πρόβατον, δ': ἡ αἰξ, ε': ὁ ἵππος, στ': ὁ ὄνος, ζ': ἡ ἡμίονος, η': ἡ κάμιλος, θ': ὁ κύων, ι': ἡ γαλή· ἡ γάτα, ια': ὁ χοῖρος, ιβ': ὁ μυς, ποντικός, ιγ': ὁ λαγῶς, ιδ': ἡ ἔλαφος, ιε': ἡ δορκάς, ιστ': ὁ αἰλῦρος· ἀγριόγατος, ιζ': ἡ αλώπηξ, ιη': ὁ λύκος, ιθ': ὁ θῶς, τὸ τζακάλιον, κ': ὁ ἀγριοχοῖρος, κα': ὁ βούναςος, κβ': ὁ αἰγαγρος, κγ': ὁ δασύπτερος, τὸ κουνέλιον, κδ': ἡ καμιλοπάρδαλις, κε': ὁ κάστωρ, κστ': ὁ λέων, κζ1': ἡ ὕαινα, κζ2': ἡ ἄρκτος, κη': ἡ τίγρις, κθ1': ἡ πάρδαλις, κθ2': ὁ πάνθηρ, λ': ὁ λυγξ, λα': ὁ ελέφας, λβ': ὁ ἵπποπόταμος, λγ': ὁ ρινόκερος, λδ': ὁ τάρανδος, λε': ὁ ἐχίνος, λστ': ὁ ἀκανθόχοιρος, λζ': ὁ ἀγρόμυς, λη': ἡ δίδελφις, λθ': ἡ ἐνυδρίς, μ': ἡ ἰκτίς, μα': ὁ σκίουρος, μβ': ὁ πίθηκος, μγ': ὁ μυρμηκοφάγος, μδ': ὁ χαμαιλέων, με': ὁ βραδύπους, μστ': ὁ ἰχνεύμων, μζ': ἡ σαπρογαλή, μη': ἡ νυχτερίς, μθ': ὁ μοσχοφόρος μυογαλή, ν': ὁ δελφίν, να': τὸ κῆτος»²⁹⁵⁹.

²⁹⁵⁹ Κομμητάς, *Φυσικῆς Ἱστορίας Ἐπιτομή*, Κώδικας 1989, ..., ὁ. π., φφ. 1-16.

Ο κώδικας 1991, τριάντα επτά αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων της Μηχανικής τα αρχοειδέστατα». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 22 X 19,5 εκ.

Φύλλα 1-3: «Μέρος πρώτον: Περί Στατικής: Τμήμα πρώτον: περί ύλης του σώματος. Ορισμός α': Ύλη λέγεται πράγμα υπάρχον εν τόπω, και υποπίπτων εις τας ημετέρας αισθήσεις, εξ ης τη κινήσει και διαμορφώσει συνέστησαν τα σώματα.

Ορισμός β': Υλικά μερίδια ή μόρια υλικά λέγονται απειροελάχιστα μέρη της ύλης, εξ ων συνελθόντων εις εν πλειόνων ή ελασσόνων κατά διαφόρους θέσεις συνέστησαν τα διάφορα σώματα εν διαφόροις σχήμασι και είδεσιν.

Ατομα λέγοιν τ' αν μέρη της ύλης ελάχιστα, αμερή, αδιαίρετα.

Ορισμός γ': Χάος λέγεται υποτιθεμένη τις αρχαία κατάστασις της ύλης' ήτις αυτή μεν καθ' εαυτήν άπλαστος υποτίθεται και αδιαμόρφωτος και κατά το όλον και κατά τα μέρη' επιδεκτική δε υπάρχουσα παντός είδους και πάσης μορφής.

Ορισμός δ': Σώμα λέγεται παν το ταις αισθήσεσιν υποπίπτον, εξ υλικόν μεριδίων πλειόνων ή ελασσόνων συγκροτούμενον ή υλικήν ποσότητα περιέχον.

Ορισμός ε': Πόροι των σωμάτων λέγονται μικρότατα τινά διαστημάτια, ευρισκόμενα εις τα σώματα διά το μη προσφυώς προσαρμόζεσθαι τα συνιστώντα αυτά υλικά μερίδια.

Ορισμός στ': Τόπος δε λέγεται συνεχές τι απέραντον πολυμερές πλησίον αλλήλων έχων τα μέρη αυτού' τούτο δε λέγεται και έκτασις.

Ορισμός ζ': Μάζα ή υλική ποσότης λέγεται το άθροισμα των ελαχίστων υλικών μεριδίων εις εν' εκτός των πόρων' όγκος δε, όλη η του σώματος έκτασις καθ' η και έχει τόπον.

Ορισμός η': Πυκνότης των σωμάτων λέγεται, όταν πολλή υλική ποσότης ολίγον κατέχη τόπον, ή μικρόν συνίστησιν όγκον. Μανότης δε, εντεύθεν δήλον ότι όσω πλείω τα υλικά μερίδια εν ελάσσονι τόπω τοσούτο το σώμα εστί πυκνότερον' και όσω πυκνότερον εστί το σώμα, τοσούτο πλείω υλικά μερίδια περιέχει.

Θεώρημα γ': Χωρίς της ελκυστικής και απωστικής δυνάμεως τα σώματα ου συνίστανται.

Θεώρημα: Η ύλη ουκ έστιν ανείδεος.

Θεώρημα: Πάντα τα σώματα έχουσιν έκτασιν και σχήμα.

Θεώρημα: Πάντα τα σώματα έχουσι πόρους.

Θεώρημα: Πάντα τα σώματα διαιρούνται εις απειράριθμα μέρη, ειτ' ουν εισί διαίρετά.

Ορισμός γ': Όταν ο τόπος θεωρήται αυτός καθ' εαυτόν λέγεται απόλυτος' όταν δε παραβάλληται προς θέσεις αλλήλων, τότε λέγεται σχετικός.

Φύλλα 4-5: Στοιχείων της μηχανικής τα αρχοειδέστατα. Μέρος πρώτον: Μηχανική λέγεται η περί ηρεμίας, και κινήσεως των σωμάτων ενασχολούμενη επιστήμη. Και κίνησις μεν λέγεται η του τόπου μεταβολή' ηρεμία δε, ή μονή επί τον αυτόν τόπον.

Και εάν μεν η επιστήμη αύτη περιστάσεως και ηρεμίας των σωμάτων ενασχολείται, η επιστήμη καλείται Στατική' εάν δε περί κινήσεως, ονομάζεται Μηχανική' εάν δε την στάσιν ή κίνησιν των σωμάτων εν οργάνοις τισί θεωρεί τότε δη τα μεν όργανα λέγονται μηχαναί, η δε θεωρία Μηχανική' κοινώς δε η περιστάσεως ή κινήσεως οποιασούν ή οπωσδηποτούν θεωρία Μηχανική γενικώ καλείται ονόματι.

Εκ τούτων γίνεται φανερόν ότι η Μηχανική τρία μέρη έχει την θεωρίαν της ηρεμίας των σωμάτων, και έστιν η Στατική, την θεωρίαν της κινήσεως των σωμάτων, και έστιν η Μηχανική, την θεωρίαν των μηχανών, ή την προσαρμογήν των κανόνων [...] και έστιν η Οργανομηχανική.

Φύλλα 5-7: Στοιχείων της Φυσικομαθηματικής τα αρχοειδέστατα:

Φυσικομαθηματικήν καλούμεν την προσαρμογήν των μαθηματικών κανόνων εις τα φυσικά πράγματα· ή όπερ εστί ταυτούς την ανάπτυξιν των φυσικών πραγμάτων διά μαθηματικών αποδείξεων.

Επειδή δε φυσικά πράγματα λέγομεν, όσα ταις αισθήσεσιν αντιλαμβανόμεθα, ταύτα δε εισίν ή στερεά ή ρευστά και θεωρούνται ήτοι ιστάμενα ή κινούμενα, διά τούτο θεωρούντες μεν την στάσιν ή κίνησιν των στερεών, την επιστήμην ταύτην ονομάζομεν Μηχανικήν, επειδή διά μηχανών τινών αναπτύσσονται οι περί αυτής κανόνες, θεωρούντες δε την στάσιν ή ηρεμίαν των ρευστών, εάν μεν αήρ το ρευστόν την περί τούτου θεωρίαν ονομάζομεν αερομετρίαν, διότι ουδέν άλλον ποιούμεν δι' αυτής ή μετρούμεν το βάρος του αέρος· εάν δε η υγρόν το ρευστόν, ονομάζεται Υδροδυναμική· επειδή θεωρείται η δύναμις των υγρών εν στάσει και κινήσει· εάν δε εξετάζομεν, όπως ορώνται τα φυσικά πράγματα, τότε η επιστήμη αύτη ονομάζεται οπτική. Εάν δε, αυ, όπως ακούομεν αυτά την θεωρίαν ποιούμεν μαθηματικώς· τότε η επιστήμη αύτη καλείται Ακουστική· η δε εξέτασις του ουρανού και των αστέρων, ήτις καλείται Αστρονομία, και των, όσα, εκ ταύτης πορίζονται, ως ανωτέρας θεωρίας εχόμενα, μετά τα ειρημένα έχει χώραν.

Εκ δη των ειρημένων μανθάνομεν ότι εις την μικτήν μαθηματικήν, ή την φυσικομαθηματικήν μανθάνομεν περί μηχανικής, περί αερομετρίας· περί υδροδυναμικής, περί οπτικής και περί ακουστικής πρότερον, και έπειτα περί Αστρονομίας, και της απ' αυτής προκυπτούσης Γεωγραφίας και χρονολογίας.

Θεώρημα α': Η ύλη διά των σωμάτων ημίν εμφανίζεται.

Δείξις: Επειδή γαρ ημείς ουδαμόθεν άλλοθεν έχουν τας γνώσεις της ύλης δυνάμεθα ει μη διά των αισθήσεων· εις δε τας αισθήσεις υποπίπτουσι τα σώματα· άρα ημείς διά των αισθήσεων λαμβάνομεν τας γνώσεις της ύλης.

Πόρισμα: Εντεύθεν γίνεται δήλον ότι, ην εννοούμεν ύλην, ουδέν άλλο εστί ή το εξ ου σύγκειται τα σώματα υπάρχον· και ότι η της ύλης ιδέα ουκ εστί καθορισμένη της του σώματος, ουδέ γαρ εννοήσαι δυνάμεθα ύλην άνευ σώματος.

Θεώρημα β': Την εσωτερικήν της ύλης κατάστασιν ειτ' ουν την φύσιν αγνοούμεν, γινώσκομεν δε αυτής μόνας τας ποιότητες.

Δείξις: Επειδή ημείς τας γνώσεις της ύλης έχομεν διά των αισθήσεων· των δε αισθήσεων πέντε ουσών, οράσεως, ακοής, αφής, οσφρήσεως, και γεύσεως· διά μεν της οράσεως βλέπομεν τα σχήματα της ύλης, και τα χρώματα· διά δε της ακοής τας διαφόρους κλονώδεις κινήσεις αυτής, διά της αφής τας σκληρότητας και λειότητα, και τα τοιαύτα αυτής· διά της οσφρήσεως τας διαφόρους αποφοράς αυτής, διά δε της γεύσεως την γλυκύτητα, πικρότητα, στυφότητα, και τα τοιαύτα αυτής, ταύτα δε ουκ ουσίν η φύσις της ύλης, αλλά ποιότητες αυτής· άρα μόνας τας ποιότητες της ύλης γινώσκομεν.

Θεώρημα γ': Εις την ύλην υπάρχουσι δυνάμεις τινές αεί ενεργούσαι.

Δείξις: Επειδή εκ της συνδρομής των ελαχίστων μεριδίων της ύλης συνέστησαν τα σώματα, η δε σύστασις αυτών εστί τοιαύτη, ώστε ούτε καταθλίβονται εις εν σημείον, ώστε γενέσθαι μηδέν, ούτε αυ διασκεδύνανται εις το άπειρον αλλά συνέχονται τα μερίδια της ύλης προς άλλα εις τα σώματα, και εκτεταμένα όντα κατέχουσι τόπον· τούτο δε ουκ ηδύνατο υπάρχειν εν τοις σώμασι, εάν μη υπήρχε φύσει εν τη ύλη δύναμις τις συνεκτική και εκτατική. Ίν' ημίν συνέχη την ύλην εις σύστασιν των σωμάτων η δε διστά αυτήν εις κατοχήν τόπου και εκτάσεως· άρα ενυπάρχουσι τη ύλη δυνάμεις τινές αεί ενεργούσαι.

Σχόλιον: Αι ενεργούσαι δυνάμεις εις την ύλην εις σύστασιν των σωμάτων λέγονται η μεν ενεργούσα εις συνοχήν ελκυστική διότι έλκονται της ύλης τα μόρια προς άλλα και συνέρχονται εις εν· η δε ενεργούσα εις έκτασιν των σωμάτων και κατοχήν τόπου, λέγεται απωστική, διότι απωθεί τα μόρια της ύλης απ' αλλήλων, και ούτως εκτεινόμενα κατέχουσι τόπον»²⁹⁶⁰.

²⁹⁶⁰ Κομμητάς, Σημειώσεις περί διαφόρων μαθημάτων ανάμεικτοι, ..., Κώδικας 1991, ό. π., φφ. 1-7.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4^ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ ΤΟΥ ΚΟΜΜΗΤΑ

Ο κώδικας 1244, διακοσίων δύο αυτόγραφων χειρογράφων, που φέρουν τον τίτλο: «Στοιχείων οδού Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα, συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας, τόμος τρίτος περιέχων την Υψηλοτέρα Γεωμετρίαν, ήτοι περί κωνικών τομών και θεωρία αυτών αναλυτικήν και περί τινών άλλων καμπύλων και περί του λογισμού των απειροστών και περί της ολοκληρώσεως αυτών».

Πρώτο μέρος: «Πρώτο τμήμα: Περί γενέσεως και των πρώτων ιδιοτήτων των κωνικών τομών. Στην πρώτη παράγραφο δίδεται ο πρώτος ορισμός: Η εξ ευθείας και κύκλου περαινομένη Γεωμετρία, στοιχειώδης εστί τε και λέγεται· βάση ούσα και κανών απάσης άλλης γεωμετρικής επιστήμης θεωρητικής τε και πρακτικής. Η δε περί τα πάθη και ιδιότητα απάσης οποίας δηποτούν άλλης καμπύλης γραμμής ενασχολούμενη, υψηλότερα Γεωμετρία καλείσθαι είωθεν. Των δε καμπύλων, ας έχει υποκείμενον η Υψηλότερα Γεωμετρία, αι μάλλον εις χρήσιν ήκουσαι εν ταις φυσικαίς επιστήμαις και περί ων μάλιστα ενασχολείται η Υψηλότερα Γεωμετρία, εισίν αι καλούμεναι κωνικά τομαί. Δεύτερος ορισμός: Όταν ο κώνος τέμνηται διά τινός επιπέδου, κατά διαφόρους τομάς, διάφορα προκύπτουσι σχήματα επίπεδα επί της επιφανείας αυτού· τα δη τοιαύτα σχήματα, επειδή εκ της τομής προκύπτουσι του κώνου, ονομάζονται τομαί κωνικάί.

Δεύτερο τμήμα: «Περί παραβολής κατά μέρος».

Τρίτο τμήμα: «Περί ελλείψεως κατά μέρος».

Τέταρτο τμήμα: «Περί υπερβολής κατά μέρος».

Δεύτερο μέρος: «Η αναλυτική θεωρία των κωνικών τομών»:

Πρώτο τμήμα: «Εκθεσις των συστατικών ιδιωμάτων των κωνικών τομών».

Δεύτερο τμήμα: «Κίνησις των συντεταγμένων των κωνικών τομών ή περί γεωμετρικού τόπου».

Τρίτο τμήμα: «Περί αλγεβραϊκών κωνικών καμπύλων γένους παντοίου».

Τέταρτο τμήμα: «Κατασκευή των αλγεβραϊκών εξισώσεων βαθμών υποερετών, διά των κωνικών τομών».

Πέμπτο τμήμα: «Επίλυσις γεωμετρικών προβλημάτων, διά της υψηλότερας γεωμετρίας».

Τρίτο μέρος: «Περί διαφόρων καμπύλων»:

Πρώτο τμήμα: «Περί κογχοειδούς, κισσοειδούς, τετραγωνιζούσης, σπείρας, κυκλοειδούς και επικυκλοειδούς».

Δεύτερο τμήμα: «περί εντετυλιγμένης και εκτετυλιγμένης ή περί φιλούσης ημιδιαμέτρου».

Τρίτο μέρος: «Περί λογαριθμικής και εκθετικής καμπύλης».

Τέταρτο μέρος: «Περί των απειροστών και της ολοκληρώσεως αυτών»:

Πρώτο τμήμα: «Περί λογισμού των απειροστών ή περί διαφορικού λογισμού».

Δεύτερο τμήμα: «Περί κατασκευής ή χρήσεως των απειροστών».

Τρίτο τμήμα: «Περί ολοκληρώσεως των απειροστών».

Τέταρτο τμήμα: «Περί κατασκευής ή χρήσεως του ολοκληρούν τα απειροστά»²⁹⁶¹.

Ο κώδικας 1950, εκατόν πενήντα τριών αυτόγραφων χειρογράφων, φέρει τον τίτλο: «Γεωμετρία». Ο κώδικας σύγκειται από τέσσερα τμήματα διαφόρων διαστάσεων: α) (φφ. 1-36) 28,5 X 19,5 εκ., β) (φφ. 37-84) 27 X 19 εκ., γ) (φφ. 85-130) 30,5 X 20,5 εκ., δ) (φφ. 131- τέλος) 31 X 21 εκ.

²⁹⁶¹ Κομμητάς, «Στοιχείων οδού μαθηματικής τα αρχοειδέστατα, ...», Κώδικας 1244, ό. π., φφ. 1-202.

Φύλλα 1-3: «Προβλήματα γεωμετρίας.

Φύλλο 4: Τριγωνομετρία: Μέρος τρίτον: Περί σφαιρικής τριγωνομετρίας.

Φύλλα 5-8: Παλμοί και χορδές και οι χρόνοι αυτών.

Φύλλα 9-14: Φθόγγοι διατονικοί, χρωματικοί και εναρμόνιοι, το μείζον και έλαττον ημιτόνιο, η διαφορά των ημιτονίων της ευρωπαϊκής μουσικής.

Η δεξιά πλευρά του δέκατου τρίτου φύλλου: Περί οργάνων μουσικών ή περί αρμονίας επιστήμη.

Φύλλο 14: Γεωμετρία πρακτική της στοιχειώδους γεωμετρίας: Ορισμός: Πρακτική γεωμετρία εστί μέθοδος αποδεκτή προς εύρεσιν μήκους, πλάτους και βάθους δι' οργάνων γεωμετρικών συμβάλλουσα.

Φύλλο 30: Τριγωνομετρίας μέρος πρώτον. Περί των στοιχειωδώς εν τοις τριγώνοις θεωρουμένων. Ορισμός: Τριγωνομετρία εστί μέθοδος επιστημονική του το μέτρον των πλευρών και γωνιών του τριγώνου ευρίσκειν.

Φύλλο 43: Της γεωμετρίας μέρος τέταρτον - περί των εις τα στερεά ανηκόντων - Τμήμα πρώτον: Περί θέσεως επιπέδων. Ορισμός: Επίπεδον εστί το βάθος μεν και πλάτος έχων βάθος δ' ου.

Φύλλο 55: Τριγωνομετρίας μέρος πρώτον: Περί ημιτόνων και λογισμού. Ορισμός: Ημίτονον λέγεται η από τινός σημείου του κύκλου επί την διάμετρον κάθετος.

Φύλλο 58: Της τριγωνομετρίας μέρος δεύτερον - τριγωνομετρία επίπεδος. Ορισμός: Τη Γεωμετρία επίπεδος λέγεται η μέθοδος δι' ης ευρίσκονται τα μέτρα των πλευρών και γωνιών των ευθυγράμμων σχημάτων διά των ημιτόνων συνημιτόνων εφαπτομένων τεμνουσών.

Φύλλο 61: Υψηλοτέρας Γεωμετρίας μέρος πρώτον: Περί καμπύλων: τμήμα πρώτον: Περί τομών καμπύλων εν γένει: ορισμός: Υψηλοτέρα γεωμετρία καλείται η διά των παθών πάσης καμπύλης γραμμής. Κωνικά τομαί ονομάζονται αι καμπύλαι αι προκύπτουσαι επί της επιφανείας του κώνου, όταν τέμνεται υπό επιπέδου.

Φύλλο 73: Υψηλοτέρας γεωμετρίας μέρος δεύτερον: Θεωρία αναλυτική των καμπύλων: Τμήμα πρώτον: περί αλγεβραϊκών καμπύλων: ορισμός: Αλγεβραϊκή καμπύλη λέγεται η δι' αλγεβραϊκών εν φερόμεναι εξισώσεων την σχέσιν συντεταγμένων και αποτετμημένων περιεχουσών.

Φύλλο: 83: Τμήμα τρίτον: Των αλγεβραϊκών εξισώσεων βαθμού ανωτέρου.

Φύλλο: 92: Προσάρτημα: Περί λογαρίθμων ημιτόνων, συνημιτόνων υπερβολών και των λογαρίθμων αυτών.

Φύλλο 102: Υψηλοτέρας Γεωμετρίας μέρος δεύτερον. Αναλυτική θεωρία των εκ του κώνου τομών προκυπτουσών γραμμών: Ορισμός: Αλγεβραϊκή γραμμή λέγεται η δι' αλγεβραϊκών εξισώσεων εκφερομένη την σχέσιν των τεταγμένων και τετμημένων περιεχουσών.

Φύλλο 112: Υψηλοτέρας Γεωμετρίας μέρος πρώτον: Περί καμπύλων των εκ κώνου τομών προκυπτουσών»²⁹⁶².

Ο κώδικας 1968, εκατόν ενενήντα έξι αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Γεωμετρία». Ο κώδικας αποτελείται χειρόγραφα διαστάσεων: 19,5 X 14 εκ.

Φύλλο 1: «Της Γεωμετρίας μέρος πρώτον: Περί επιπέδων ή γραμμικών σχημάτων. Βιβλίον πρώτον: Περί επιπέδων σχημάτων απολύτως θεωρουμένων. Τμήμα πρώτον: Περί ευθυγράμμων σχημάτων. Ορισμός α: Γεωμετρία εστί επιστήμη περί το συνεχές ποσόν καταγινομένη, τας εν αυτώ σχέσεις τε και πάθη θεωρούσα τε και σκεπτομένη. Γεωμετρία μεν λέγεται ως περί τα μέτρα της γης καταγινομένη· επιστήμη δε ούσα και θεωρητική εστί

²⁹⁶²Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1950, ..., ό. π., 1-153.

και πρακτική και θεωρητική μεν, ως τους λόγους αποδιδούσα των του συνεχούς ποσού σχέσεων τε και παθών. Πρακτική δε, ως τους της θεωρίας κανόνας τοις πράγμασι προσαρμόζουσα, του δε συνεχούς ποσού διαστάσεις τρεις: Μήκος, πλάτος και βάθος.

Φύλλα 1-6: Ορισμοί των βασικών εννοιών της γεωμετρίας.

Φύλλα 6-7: Αιτήματα και αξιώματα.

Φύλλα 7-23: Θεωρήματα, δείξεις, κατασκευές, προβλήματα και πορίσματα περί ευθειών, τριγώνων, γωνιών, παραλληλογράμμων, τετραγώνου.

Φύλλο 24: Τμήμα δεύτερον: Περί δυνάμεως γραμμών. Ορισμός α: Δύναμις γραμμών λέγεται η ισότης, η ανισότης των εξ αυτών τετραγώνων και ορθογωνίων παραλληλογράμμων, ην έχουσι προς άλλα παραβαλλόμενα. Θεωρήματα, εκθέσεις, κατασκευές, δείξεις, πορίσματα.

Φύλλο 32: Τμήμα τρίτον: Περί κύκλου. Ορισμός α: Κύκλος εστί σχήμα επίπεδον, το υπό μιας γραμμής περιεχόμενον χωρίον, προς ην αφενός σημείου των εντός του σχήματος κειμένων πάσαι αι προσπίπτουσαι ευθείαι ίσαι αλλήλαις εισί. Θεωρήματα και προβλήματα.

Φύλλο 49: Τμήμα τέταρτον: Όπως εγγράφεται ή περιγράφεται σχήμα εις σχήμα. Ορισμός: Σχήμα εις σχήμα εγγράφεσθαι λέγεται, όταν εκάστη του εγγραφομένου σχήματος γωνία εκάστης πλευράς του εις ο εγγράφεται, άπτηται. Θεωρήματα και προβλήματα.

Φύλλο 60: Της Γεωμετρίας μέρος πρώτον: Περί επιπέδων ή γραμμικών σχημάτων. Βιβλίον δεύτερον: Περί αναλόγων επιπέδων σχημάτων. Τμήμα πρώτον: Περί γεωμετρικής αναλογίας εν γένει. Ορισμός α: Ομογενή μεγέθη εστί τα υπό το αυτό διαστατόν θεωρούμενα' ετερογενή, τα μη υπό το αυτόν διαστατόν.

Φύλλο 70: Τμήμα δεύτερον: Περί της των γραμμικών σχημάτων αναλογίας. Ορισμός α: Όμοια σχήματα ευθύγραμμα εισίν όσα τας τε γωνίας, ίσες έχει κατά μίαν και τας περί τας ίσας γωνίας πλευράς ανάλογον.

Φύλλο 91: Γεωμετρίας μέρος δεύτερον: Περί στερεών. Βιβλίον πρώτον: Περί στερεών απολύτως θεωρουμένων. Τμήμα πρώτον: Περί επιπέδων: Ορισμός α: Επίπεδον εστί το μήκος μεν και πλάτος έχον, βάθος δε ου και εξίσου τοις εφ' εαυτού σημείοις κείμενον. Θεωρήματα και προβλήματα.

Φύλλο 99: Τμήμα δεύτερον: Περί στερεών παντοίου είδους. Ορισμός α: Στερεόν εστί το μήκος, πλάτος και βάθος έχον. Πόρισμα: Φανερόν άρα ότι του συνεχούς ποσού το στερεόν εστί το τελειότατον ότι δη πάσας τας διαστάσεις περιέχον. Θεωρήματα και προβλήματα.

Φύλλο 113: Τμήμα τρίτον: Περί επιφανειών του στερεού. Γράφονται τα θεωρήματα με εκθέσεις, δείξεις και κατασκευές.

Φύλλο 116: Της γεωμετρίας μέρος δεύτερον: Περί στερεών. Βιβλίον δεύτερον: Περί αναλογίας των στερεών. Τμήμα πρώτον: Περί αναλογίας επιπέδων και στερεών. Ορισμός α: Αναλογία στερεών εστί θεωρία των λόγων, οις έχουσι τα στερεά προς άλλα τε και προς εαυτά. Θεωρήματα, δείξεις και πορίσματα.

Φύλλο 123: Τμήμα δεύτερον: Περί αναλογίας των επιφανειών. Θεωρήματα, δείξεις και προβλήματα.

Φύλλα 132-135: Μέρος τρίτον: Περί τριγωνομετρίας. Τμήμα πρώτον: Περί των στοιχειωδώς εν τοις τριγώνοις θεωρουμένων. Ορισμός α: Τριγωνομετρία εστί μέθοδος επιστημονική του το μέτρον των πλευρών και γωνιών του τριγώνου ευρίσκειν. Έπονται ορισμοί, θεωρήματα, δείξεις, προβλήματα. Ορίζεται η ευθύγραμμη γωνία: ευθύγραμμος γωνία εστί η υπό ευθειών γραμμών περιεχομένη. Μέτρον ευθυγράμμου γωνίας εστί τόξον κύκλου από της κορυφής της γωνίας ως από κέντρου καταγεγραμμένου. Υποτείνουσα τόξου εστί η τα πέρατα του τόξου επιζευγνούσα ευθεία. Παραπλήρωμα τόξου εστί η υπεροχή καθ' ην υπερέχει του τόξου της γωνίας προς το συμπληρωθέντι ορθήν. Ορισμοί

του παραπληρώματος της γωνίας, του ημιτόνου, του ορθού ημιτόνου, του πλάγιου ημιτόνου, του παρημιτόνου, του ολικού ημιτόνου, του συνημιτόνου, της εφαπτομένης, της τέμνουσας, της συνεφαπτομένης, της συνδιατέμνουσας.

Φύλλα 135-143: Θεωρήματα, εκθέσεις, δείξεις, προβλήματα, λύσεις.

Φύλλα 144-152: Τμήμα δεύτερον: Περί επιπέδου τριγωνομετρίας. Ορισμός: Τριγωνομετρία επίπεδος εστί μέθοδος του το μέτρον των πλευρών και γωνιών των ευθυγράμμων τριγώνων διά των ημιτόνων, συνημιτόνων επομένων τε και τεμνουσών ευρίσκειν.

Φύλλο 154: Της Γεωμετρίας πράξεις. Μέρος πρώτον: Της στοιχειώδους Γεωμετρίας. Ορισμός α: Πρακτική Γεωμετρία εστί μέθοδος αποδεικτική προς εύρεσιν μήκους, πλάτους και βάθους δι' οργάνων γεωμετρικών συμβάλλουσα.

Φύλλα 163-169: Προβλήματα μηκομετρίας, υψομετρίας, επιπεδομετρίας, γεωδαισίας, ιχνογραφίας, χωρογραφίας ή τοπογραφίας, στερεομετρίας, κοίλομετρίας.

Φύλλο 170: Της Γεωμετρίας πράξεις. Μέρος δεύτερον: Εκ της τριγωνομετρίας προβλήματα.

Φύλλο 172: Γεωμετρίας προσάρτημα - προβλήματα γεωμετρικά αλγεβραϊκώς λυόμενα. Ορισμός: Αναλυτικώς ή αλγεβραϊκώς λύεσθαι γεωμετρικά προβλήματα εστί δι' αλγεβραϊκών πράξεων θηρεύειν ζητούμενον και γεωμετρικώς και ούτος επάγειν την τε γεωμετρικήν πράξιν και δείξιν κατά τους της γεωμετρίας κανόνας.

Φύλλο 184: Πίνακες με γεωμετρικά σχήματα»²⁹⁶³.

Ο **κώδικας 1969**, εκατόν ενενήντα τεσσάρων αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Γεωμετρία». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 20 X 12 εκ.

Φύλλο 1: «Στοιχεία της Γεωμετρίας τα αρχοειδέστατα: Μέρος πρώτον: Περί επιπέδων σχημάτων: Τμήμα πρώτον: Περί επιπέδων σχημάτων. Ορισμός α: Γεωμετρία εστί επιστήμη περί το συνεχές ποσόν καταγινόμενη τας διαφόρους αυτού εκτάσεις εξετάζουσα. Ακολουθεί ο ορισμός του σημείου, της γραμμής, της επιφανείας, του στερεού, της ευθείας, της επιπέδου γωνίας, της ορθής γωνίας, της υποτεινούσας, της κάθετης ευθείας και των παράλληλων ευθειών, του τριγώνου, του τετραπλεύρου, του παραλληλογράμμου, της διαγωνίου, του κύκλου, της ακτίνας, της περιφέρειας, της διαμέτρου.

Φύλλο 26: Τμήμα δεύτερον: Περί κύκλου. Θεωρήματα, δείξεις, πορίσματα, προβλήματα και λύσεις αυτών.

Φύλλο 44: Μέρος δεύτερον: Περί γεωμετρικής αναλογίας. Τμήμα πρώτον: Κανόνες της γεωμετρικής αναλογίας.

Φύλλο 57: Τμήμα δεύτερον: Περί ομοιότητος των σχημάτων.

Φύλλο 69: Τμήμα τρίτον: Περί παραθέσεως των σχημάτων.

Φύλλο 81: Μέρος τρίτον: Περί των εγγεγραμμένων και περιγεγραμμένων σχημάτων εις σχήματα. Τμήμα πρώτον: Όπως εγγράφονται και περιγράφονται σχήματα εις σχήματα.

Φύλλο 93: Τμήμα δεύτερον: Περί της εν κύκλω παραθέσεως των σχημάτων.

Φύλλο 100: Μέρος τέταρτον: Περί των εις τα στερεά ανηκόντων. Τμήμα πρώτον: Περί θέσεως των επιπέδων.

Φύλλο 108: Τμήμα δεύτερον: Περί στερεών.

Φύλλο 124: Τμήμα τρίτον: Περί επιφανειών των στερεών.

Φύλλα 129-151: Της στοιχειώδους γεωμετρίας πράξις - Πρακτική Γεωμετρία: Το γεωμετρικό μέτρο, το γεωμετρικό όργανο, η επιπεδομετρία, περί γεωδεσίας, περί

²⁹⁶³Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1968, ..., ό. π., φφ. 1-196.

εικονογραφίας, η ιχνογραφία, η χωρογραφία ή τοπογραφία, περί κοιλομετρίας, περί χωροσταθμίσεως.

Φύλλο 151: Στοιχείων της Τριγωνομετρίας τα αρχοειδέστατα. Μέρος πρώτον: Περί αρχών της Τριγωνομετρίας. Τμήμα πρώτον: Περί μέτρων των γωνιών ή περί ημιτόνων, εφαπτομένων και τεμνουσών.

Φύλλο 160: Τμήμα δεύτερον: Περί λογαρίθμων των ημιτόνων κ.τ.λ.

Φύλλο 162: Μέρος δεύτερον: Περί επιπέδου τριγωνομετρίας. Τμήμα πρώτον: Περί διαλύσεως των ευθυγράμμων τριγώνων.

Φύλλο 172: Τμήμα δεύτερον: Περί χρήσεως των κανόνων της επιπέδου τριγωνομετρίας.

Φύλλο 175: Της άλγεβρας εφαρμογή εις την στοιχειώδη γεωμετρίαν. Τμήμα πρώτον: Κατασκευή γεωμετρική των αλγεβραϊκών ποσοτήτων.

Φύλλο 182: Τμήμα δεύτερον: Γεωμετρικών προβλημάτων επίλυσιν»²⁹⁶⁴.

Ο **κώδικας 1971**, εκατόν σαράντα δύο αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Γεωμετρία». Ο κώδικας αποτελείται χειρόγραφα διαστάσεων: 20 X 12 εκ.

Φύλλο 1: «Στοιχείων της υψηλότερας Γεωμετρίας τα αρχοειδέστατα: Μέρος πρώτον: Περί των εκ των του κώνου τομών καμπύλων. Τμήμα πρώτον: Περί γενέσεως και των εν γένει των ιδιοτήτων των κωνικών τομών.

Φύλλο 12: Τμήμα δεύτερον: Περί παραβολής.

Φύλλο 23: Τμήμα τρίτον: Περί ελλείψεως.

Φύλλο 39: Τμήμα τέταρτον: Περί υπερβολής.

Φύλλο 63: Μέρος δεύτερον: Αναλυτική θεωρία των κωνικών τομών. Τμήμα πρώτον: Έκθεσις αναλυτική των κωνικών τομών.

Φύλλο 73: Τμήμα δεύτερον: Περί τόπου γεωμετρικού.

Φύλλο 88: Τμήμα τρίτον: Κατασκευή των αλγεβραϊκών εξισώσεων βαθμών υπερτέρων.

Φύλλο 96: Τμήμα τέταρτον: Επίλυσιν γεωμετρικών προβλημάτων διά της υψηλότερας Γεωμετρίας.

Φύλλο 102: Μέρος τρίτον: Περί διαφόρων καμπύλων.

Φύλλο 103: Τμήμα πρώτον: Περί κογχοειδούς, κισσοειδούς, τετραγωνιζούσης, σπείρας, κυκλοειδούς και επικυκλοειδούς.

Φύλλο 107: Τμήμα δεύτερον: Περί εντετυλιγμένης και εκτετυλιγμένης ή περί φιλούσης ημιδιαμέτρου.

Φύλλο 110: Τμήμα τρίτον: Περί λογαριθμικής και εκθετικής καμπύλης, περί λογαριθμικής.

Φύλλο 112: Μέρος τέταρτον: Περί των απειροστών. Τμήμα πρώτον: Περί λογισμού των απειροστών ή περί διαφορικού λογισμού.

Φύλλο 117: Τμήμα δεύτερον: Περί χρήσεως των απειροστών.

Φύλλο 130: Τμήμα τρίτον: Περί ολοκληρώσεως των απειροστών.

Φύλλο 137: Τμήμα τέταρτον: Περί της χρήσεως του ολοκληρούν τα απειροστά»²⁹⁶⁵.

Ο **κώδικας 1972**, δεκαέξι αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Αριθμητική». Ο κώδικας αποτελείται χειρόγραφα διαστάσεων: 20 X 12,5 εκ.

²⁹⁶⁴Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1969, ..., ό. π., φφ. 1-194.

²⁹⁶⁵Κομμητάς Στέφανος, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1971, ..., ό. π., φφ. 1-142.

Φύλλο 1: «Στοιχείων της Αριθμητικής τα αρχοειδέστατα μέρος τρίτον: Περί Αναλογίων. Τμήμα πρώτον: Γενικαί ιδέαι των Αναλογίων. Ορισμός α: Λόγος λέγεται η δυοίν αριθμών παράθεσις, ένθα θεωρείται ποσάκις ο δεύτερος καταμετρεί τον πρώτον.

Φύλλο 2: Ορισμός β: Ίσοι όροι λέγονται οι των αυτών έχοντες εκθέτην. Ορισμός γ: Αναλογία εστίν η δυοίν λόγων ίσων παράθεσις. Ορισμός δ: Ομόλογοι όροι εν αναλογία λέγονται οι ηγούμενοι τοις ηγουμένοις και οι επόμενοι τοις επομένοις. Ορισμός ε: Απλή αναλογία λέγεται η εξ απλών όρων συνισταμένη.

Φύλλο 8: Περί εταιρείας: Εταιρεία ονομάζεται όταν τινές καταβάλλωσιν ωρισμένα χρήματα, συνθέμενοι περί του κέρδους ή της ζημίας αυτών ή όπως αν άλλων χρήσονται αυτοίς.

Φύλλο 8: Περί ψευδούς υποθέσεως: Υπόθεσις ψευδής λέγεται, όταν λαμβάνωμεν, αντί των αγνώστων και ζητουμένων αριθμών, άλλους καθ' υπόθεσιν, τοις ζητουμένοις αναλόγους προς την του προβλήματος σχέσιν»²⁹⁶⁶.

Ο κώδικας 1973, ογδόντα αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Αριθμητική». Ο κώδικας αποτελείται χειρόγραφα διαστάσεων: 19 X 13,5 εκ.

Φύλλο 1: «Μέρος πρώτον: Περί ολοσχερών αριθμών. Τμήμα πρώτον: Γενικαί ιδέαι των ολοσχερών αριθμών. Ορισμοί α: Αριθμητική εστίν επιστήμη περί το διωρισμένον ποσόν ενασχολουμένη' υποκείμενον έχουσα τους αριθμούς.

Φύλλο 4: Τμήμα δεύτερον: Λογισμός κατ' αφάιρεσιν των ολοσχερών αριθμών. Ορισμοί: α: Λογισμόν κατ' αφάιρεσιν καλούμεν τας αριθμητικές πράξεις ούτω δι' αφηρημένων γινομένας αριθμών των πραγμάτων κεχωρισμένων.

Φύλλο 20: Τμήμα τρίτον: Λογισμός πραγματιώδης των ολοσχερών αριθμών. Ορισμοί. α: Λογισμός πραγματιώδης καλείσθω, το τας αριθμητικές πράξεις διά συγκεκριμένων είτ' ουν πραγματιωδών αριθμών περαίνειν. β. Αριθμοί διαφόρου τάξεως λέγονται, ων η μείζων τάξις εξ ωρισμένων μονάδων της υποδεεστέρας γίνονται.

Φύλλο 23: Αριθμητικής μέρος δεύτερον: Περί κλασμάτων. Τμήμα πρώτον: Γενικαί ιδέαι των κλασμάτων. Ορισμοί. α: Κλάσμα ή κλασματικός αριθμός εστίν ο διά τινός των της μονάδος μερών μετρούμενος.

Φύλλο 27: Τμήμα δεύτερον: Λογισμός των κλασμάτων. Ορισμός: Λογισμόν των κλασμάτων ονομάζομεν τας εν τοις κλάσμασιν αριθμητικές πράξεις. Σύναψιν δηλονότι αφάιρεσιν, πολλαπλασίασιν και διαίρεσιν.

Φύλλο 31: Τμήμα τρίτον: Λογισμός των δεκαδικών κλασμάτων. Ορισμός: Κλάσμα δεκαδικόν λέγεται το δεκαδικόν αριθμόν έχον παρονομαστήν.

Φύλλα 35-36: Αριθμητικής μέρος τρίτον: Περί των εν αριθμοίς δυνάμεων. Τμήμα πρώτον: Περί τετραγώνων αριθμών. Ορισμοί: α: Τετράγωνος αριθμός ονομάζεται το γινόμενον εκ τινός αριθμού εφ' εαυτόν πολλαπλασιαζομένου. β. Ρίζα τετραγωνική καλείται ο αριθμός εκείνος όστις πολλαπλασιαζόμενος εφ' εαυτόν ποιεί τον τετράγωνον. γ. Εξαγαγείν ρίζαν τετραγωνικήν λέγεται το του δοθέντος τετραγώνου διά τινών κανόνων την ρίζαν ανιχνεύειν.

Φύλλο 39: Τμήμα δεύτερον: Περί κυβικών αριθμών. Ορισμοί: α: Κυβικός αριθμός ονομάζεται το γινόμενον εκ του τετραγώνου τινός αριθμού, επί τον αριθμόν ή την ρίζαν πολλαπλασιαζομένου. Β. Ρίζα κυβική καλείται ο πρώτος αριθμός ος εφ' εαυτόν πολλαπλασιαζόμενος ποιεί τον τετράγωνον και επί τον τετράγωνον ποιεί τον κύβον. γ. Εξαγαγείν κυβικήν ρίζαν λέγεται ευρείν διά τινών κανόνων του δοθέντος κύβου την ρίζαν την κυβικήν.

Φύλλο 44: Τμήμα τρίτον: Περί των εν αριθμοίς δυνάμεων εν γένει. Ορισμοί: α: Δυνάμεις εν αριθμοίς λέγονται τα γινόμενα, όταν τις αριθμός, άπαξ, δις και πολλάκις

²⁹⁶⁶Κομμητάς, *Αριθμητική*, Κώδικας 1972, ..., ό. π., φφ. 1-16.

πολλαπλασιάζεται αριθμόν. β. Ρίζα δυνάμεων καλείται ο αριθμός εκείνος όστις εφ' εαυτόν λαμβανόμενος εν πολλαπλασιασμό ποιεί τας δυνάμεις.

Φύλλο 47: Αριθμητικής μέρος τέταρτον: Περί των εν αριθμοίς αναλογιών. Τμήμα πρώτον: Περί αριθμητικής αναλογίας. Ορισμός: α: Λόγος αριθμητικός λέγεται η σχέσις δυοίν αριθμών, καθ' ην θεωρείται η διαφορά του ενός προς τον έτερον.

Φύλλο 50: Τμήμα δεύτερον: Περί γεωμετρικής αναλογίας: Λόγος γεωμετρικός καλείται η δυοίν ομοειδών αριθμών παράθεσις, καθ' ην ζητείται ποσάκις ο εις μετρεί τον έτερον. β. Αναλογία γεωμετρική ονομάζεται δυείν γεωμετρικών ίσων λόγων παράθεσις.

Φύλλο 54: Τμήμα τρίτον: Περί προόδου ή λογαρίθμων. Ορισμοί: α: Πρόοδος λέγεται αριθμών πληθύς κατά τινά κοινόν νόμον αλλήλοις εφ' επομένων. β. Λογάριθμος αριθμός ο κατ' αριθμητικήν πρόοδον αντιστοιχών ετέρω αριθμώ ομοίως κατά γεωμετρικήν πρόοδον χωρούντι.

Φύλλα 63-65: Αριθμητικής πράξεων μέρος πρώτον: Των απολελυμένων αριθμών. Ορισμοί: α: Πράξεις αριθμητικάί λέγονται αι των αριθμών χρήσεις εν διαφόροις μέτροις κατά διαφόρους γενόμεναι τρόπους εν τε συναλλάγμασιν εμπορίας και εταιρίας. β. Μέτρα λέγονται οις χρώμεθα έκαστον είδος των μετρητών μετρούντες. γ. Συναλλάγματα λέγονται οις χρώμεθα διδόντες και λαβόντες. δ. Εμπορία λέγεται, όταν τις τα εαυτού χρήματα εν διαφόροις συναλλάγμασι μετερχόμενος αύξει τα μεν αγοράζων, τα δε πωλών. ε. Εταιρία ονομάζεται, όταν δύο ή τρεις ή και πλείους καταβάλλωσιν ορισμένα αυτά χρήματα και δι' αυτών ποιούσιν εμπορία και οι μεν αυτών εισίν εν μιά πόλει, οι δ' εν άλλη' εισί δε οι και εν διαφόροις έθνεσι και επαρχίαις τας εμπορίας ποιούνται. στ. Ανάλυσις μέτρων εστί το τα μείζω μέτρα εις τα ελάττω αναλύειν' οίον την ημέραν εις ώρας' την ώραν εις λεπτά και τα λοιπά. Ζ. Σύνθεσις μέτρων εστί το εκ μονάδων των ηττόνων τοσούτων, όσων εστί περιεκτική η των μειζόνων μέτρων μονάς, μίαν συγκροτείν των μειζόνων' οίον εκ λεπτών 60 πρώτων μίαν ώραν' εξ ωρών 24 μίαν ημέραν και τα λοιπά.

Φύλλο 68: Αριθμητικής πράξεως μέρος δεύτερον: Των αναλόγων αριθμών ή περί μεθόδων ή περί χρυσού κανόνος. Ορισμοί: α: Μέθοδος καλείται εν ταις αριθμητικαίς πράξεσιν ο τρόπος δι' ου ευρίσκεται, διά των γεωμετρικών αναλογιών, δοθέντων τινών τα λοιπά»²⁹⁶⁷.

Ο **κώδικας 1974**, εκατόν τριάντα πέντε αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Γεωμετρία». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 21 X 15 εκ.

Φύλλο 1: «Στοιχεία της Γεωμετρίας. Μέρος πρώτον: Περί επιπέδων σχημάτων. Τμήμα πρώτον: Περί ευθυγράμμων σχημάτων.

Φύλλο 60: Τμήμα τέταρτον: Όπως εγγράφεται ή περιγράφεται σχήμα εις σχήμα.

Φύλλο 73: Στοιχεία της Γεωμετρίας. Μέρος δεύτερον: Περί αναλογιών. Τμήμα πρώτον: Περί των κανόνων των αναλογιών.

Φύλλο 118: Τμήμα δεύτερον: Περί στερεών»²⁹⁶⁸.

Ο **κώδικας 1975**, εκατόν πενήντα δύο αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Γεωμετρία». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 19 X 13,5 εκ.

Φύλλο 1: «Υψηλοτέρας Γεωμετρίας: Μέρος πρώτον: Περί των εκ των του κώνου τομών καμπύλων. Τμήμα πρώτον: Περί γενέσεως και των εν γένει των ιδιοτήτων των κοινικών τομών.

Φύλλο 12: Τμήμα δεύτερον: Περί παραβολής

²⁹⁶⁷Κομμητάς, *Αριθμητική*, Κώδικας 1973, ..., ό. π., φφ. 1-80.

²⁹⁶⁸Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1974, ..., ό. π., φφ. 1-135.

Φύλλο 24: Τμήμα τρίτον: Περί ελλείψεως.

Φύλλο 41: Τμήμα τέταρτον: Περί υπερβολής.

Φύλλο 52: Τμήμα δεύτερον: Κίνησις των συντεταγμένων. Ορισμός α: Συντεταγμένοι ονομάζονται κοινώ ονόματι η τε αποτετμημένη και τεταγμένη ομού θεωρούμεναι και οιανδήποτε γωνίαν αποιοῦσαι.

Φύλλο 55: Τμήμα τρίτον: Περί αλγεβραϊκών καμπύλων γένους παντοίου. Ορισμός α: Γένους παντοίου αλγεβραϊκαί καμπύλαι λέγονται αι δι' αλγεβραϊκών εξισώσεων εκφερόμεναι διαφόρων βαθμών.

Φύλλο 60: Υψηλοτέρας Γεωμετρίας μέρος τέταρτον: Κατασκευή των αλγεβραϊκών εξισώσεων: Τμήμα πρώτον: Κατασκευή των του πρώτου και δευτέρου βαθμού αλγεβραϊκών εξισώσεων διά της στοιχειώδους γεωμετρίας προβλήματα.

Φύλλο 64: Τμήμα δεύτερον: Κατασκευή των του πρώτου και δευτέρου βαθμού εξισώσεων διά της υψηλοτέρας γεωμετρίας ή τόπος γεωμετρικός: Τόπος γεωμετρικός λέγεται εύρεσιν σημείων δι' ων διελεύσεται ευθεία τις ή καμπύλη των εκ του κειμένου τομών προκυπτουσών· όθεν κατασκευάζεται η δοθείσα εξίσωσις και επιλύεται το δοθέν αόριστον πρόβλημα.

Φύλλο 80: Τμήμα τρίτον: Κατασκευή αλγεβραϊκών καμπύλων βαθμών υπερτέρων: προβλήματα.

Φύλλο 89: Τμήμα τέταρτον: Κατασκευή των αλγεβραϊκών εξισώσεων βαθμών υπερτέρων.

Φύλλο 99: Υψηλοτέρας Γεωμετρίας μέρος πέμπτον: Λύσις γεωμετρικών προβλημάτων διά της κατασκευής των εξισώσεων. Τμήμα πρώτον: Ορισμένων προβλημάτων του πρώτου και δευτέρου βαθμού. Ορισμός: Ορισμένα προβλήματα λέγονται ων το άγνωστον ευρίσκεται διά γνωστών δεδομένων, μηδενός κατά το δοκούν ληφθέντος· ή ων το άγνωστον εν.

Φύλλο 107: Τμήμα δεύτερον: Αορίστων προβλημάτων του πρώτου και δευτέρου βαθμού. Ορισμός: Αόριστα προβλήματα λέγονται ων τα άγνωστα δύο του ενός κατά το δοκούν λαμβανομένου.

Φύλλο 113: Τμήμα τρίτον προβλημάτων βαθμών υπερτέρων.

Φύλλο 116: Λογισμών των απειροελαχίστων. Μέρος πρώτον: Λογισμός διαφορικός ή των απειροστών.

Φύλλο 123: Τμήμα δεύτερον: Κατασκευή ή χρήσις των απειροστών.

Φύλλο 150: Τμήμα τρίτον: Αντίστροφος χρήσις της ολοκληρώσεως ήτοι εύρεσις των καμπύλων διά τινών των εν αυταίς ιδιωμάτων. Ορισμός: Αντίστροφον χρήσιν της ολοκληρώσεως καλώ, την των καμπύλων εύρεσιν, όταν δοθώσι τινά των εν αυταίς ιδιωμάτων, υφαπτομένη, φημί υποκάθετος, εφαπτομένη, κάθετος, και είτι τοιούτον»²⁹⁶⁹.

Ο κώδικας 1976, εκατόν τριάντα ένα αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Γεωμετρία». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 19 X 13,5 εκ.

Φύλλο 1: «Υψηλοτέρας Γεωμετρίας. Μέρος πρώτον: Περί καμπύλων. Τμήμα πρώτον: Περί των εκ του κώνου τομών καμπύλων εν γένει. Ορισμός: Υψηλοτέρα γεωμετρία καλείσθαι είωθεν η περί των παθών πάσης καμπύλης γραμμής ενασχολουμένη. Κωνικά τομαί ονομάζονται αι καμπύλαι αι προκύπτουσαι επί της επιφανείας του κώνου, όταν τέμνηται δι' επιπέδου.

Φύλλο 10: Τμήμα δεύτερον: Περί των εκ του κώνου τομών καμπύλων εν επιπέδω καταγραφομένων κατά μέρος. Της παραβολής.

Φύλλο 57: Τμήμα τρίτον: Περί άλλων τινών καμπύλων.

²⁹⁶⁹Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1975, ..., ό. π., φφ. 1-152.

Φύλλο 62: Τμήμα τέταρτον: Αναλυτική έκθεσις των καμπύλων εν γένει.

Φύλλο 73: Υψηλοτέρας γεωμετρίας μέρος δεύτερον: Κατασκευή αλγεβραϊκών εξισώσεων γεωμετρικώς. Τμήμα πρώτον: Κατασκευή των του πρώτου και δευτέρου βαθμού αλγεβραϊκών εξισώσεων.

Φύλλο 100: Τμήμα τρίτον: Κατασκευή των αλγεβραϊκών εξισώσεων βαθμών υπερτέρων.

Φύλλο 110: Υψηλοτέρας Γεωμετρίας μέρος τρίτον: Περί απειροστών. Τμήμα πρώτον: Περί λογισμού των απειροστών.

Φύλλο 122: Τμήμα δεύτερον: Περί χρήσεως του λογισμού των απειροστών. Α' Περί εφαπτομένων και κάθετων καμπύλων»²⁹⁷⁰.

Ο **κώδικας 1977**, εκατόν σαράντα τεσσάρων αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Γεωμετρία». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 19 X 13,5 εκ.

Φύλλο 7: «Τριγωνομετρίας μέρος δεύτερον: Περί επιπέδου τριγωνομετρίας. Ορισμός: Τριγωνομετρία επίπεδος λέγεται η μέθοδος δι' ης ευρίσκονται τα μέτρα των πλευρών και γωνιών των ευθυγράμμων τριγώνων διά των ημιτόνων, εφαπτομένων και τεμνουσών.

Φύλλο 15: Τριγωνομετρίας μέρος τρίτον: Περί σφαιρικής τριγωνομετρίας. Ορισμός: Τριγωνομετρία σφαιρική λέγεται η μέθοδος δι' ης ευρίσκονται τα μέτρα των πλευρών ή τόξων και γωνιών των σφαιρικών τριγώνων διά των ημιτόνων, εφαπτομένων και τεμνουσών.

Φύλλο 25: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος πρώτον: Περί επιπέδων σχημάτων. Τμήμα πρώτον: Περί ευθυγράμμων σχημάτων.

Φύλλο 34: Τμήμα δεύτερον: Ορισμός α: Περί κύκλου: Ίσοι κύκλοι λέγονται, ων αι διάμετροι ή αι ημιδιάμετροι ίσοι. Ορισμός β: Κύκλοι παράλληλοι λέγονται οι ομόκεντροι μεν, ανίσους δε ημιδιάμετρους έχοντες. Ορισμός γ: Τμήμα κύκλου καλείται το περιεχόμενον υπό ευθείας και κύκλου περιφερείας σχήμα.

Φύλλο 46: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος δεύτερον: Περί αναλογιών. Τμήμα πρώτον: Περί κανόνων της αναλογίας. Ορισμός α: Ομογενή μεγέθη λέγονται τα υπό το αυτό διαστατόν θεωρούμενα. Ετερογενή, τα μη υπό το αυτό θεωρούμενα διαστατόν.

Φύλλο 55: Τμήμα δεύτερον: Περί ομοιότητας των σχημάτων. Ορισμός α: Όμοια ευθύγραμμα σχήματα λέγονται, όσα τας τε γωνίας ίσας έχει και τας περί τας ίσας γωνίας πλευράς ανάλογον.

Φύλλο 64: Τμήμα τρίτον: Περί παραθέσεως σχημάτων. Ορισμός α: Παράθεσις σχημάτων καλείται η ισότης ή ανισότης ή αναλογία ην έχουσι τα σχήματα προς άλλα θεωρούμενα.

Φύλλο 74: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος τρίτον: Περί των εγγεγραμμένων και περιγεγραμμένων σχημάτων εις σχήματα. Τμήμα πρώτον: Όπως εγγράφεται και περιγράφεται σχήμα εις σχήμα.

Φύλλο 84: Τμήμα δεύτερον: Των εγγεγραμμένων και περιγεγραμμένων σχημάτων θεωρήματα.

Φύλλο 89: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος τέταρτον: Περί των εις τα στερεά ανηκόντων. Τμήμα πρώτον: Περί θέσεως επιπέδων.

Φύλλο 97: Τμήμα δεύτερον: Περί στερεών.

Φύλλο 112: Τμήμα τρίτον: Επιφανειών καμπύλων θεωρήματα.

Φύλλο 116: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος πέμπτον: Περί σφαιρικής. Τμήμα πρώτον: Περί των επί της επιφανείας της σφαίρας κύκλων. Ορισμός α: Σφαιρική λέγεται η

---

²⁹⁷⁰Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1976, ..., ό. π., φφ. 1-131.

περί των σχημάτων των γινομένων εκ των επί της επιφανείας της σφαίρας καταγεγραμμένων κύκλων καταγινόμενη επιστήμη.

Φύλλο 132: Τμήμα δεύτερον: Περί σφαιρικών τριγώνων. Ορισμός: Τρίγωνον σφαιρικόν εστί το περιεχόμενον υπό τριών τόξων μεγίστων εν σφαίρα κύκλων.

Φύλλο 142: Τριγωνομετρίας μέρος πρώτον: Περί αναλύσεως τριγώνου. Ορισμός α: Ανάλυσιν τριγώνου καλώ την των πλευρών και γωνιών των τριγώνων εις τον κύκλον αναφερομένην θεωρίαν»²⁹⁷¹.

Ο κώδικας 1980, τετρακοσίων σαράντα τεσσάρων αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 19 X 13,5 εκ.

Φύλλο 1: «Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα. Προθεωρούμενα: Ορισμοί: α: Μαθηματική εστί επιστήμη περί το ποσόν καταγινόμενη, τας σχέσεις και πάθη αυτού διασκεπτομένη. β: Επιστήμη εστί γνώσις πράγματος αληθής μετ' ακριβούς αποδείξεως. γ: Θεωρητική μεν επιστήμη λέγεται η τους κανόνες των πραγμάτων αφηρημένους θεωρούσα. Πρακτική δε, η τοις πράγμασιν αυτή προσαρμόζουσα.

Φύλλο 5: Αριθμητικής μέρος πρώτον: Περί απολύτων αριθμών. Τμήμα πρώτον: Περί ολοσχερών αριθμών. Ορισμοί: α: Αριθμητική εστί επιστήμη περί το διορισμένον ποσόν ενασχολουμένη. β: Μονάς εστί εν πράγμα καθ' εαυτό λαμβανόμενον, ως πρώτον λαμβανόμενον και επαναλαμβανόμενον εις καταμέτρησις άλλου. γ: Αριθμός εστί το πλήθος των μονάδων το εκ της επαναλήψεως αυτής συγκροτούμενον.

Φύλλο 9: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος πρώτον: Περί επιπέδων σχημάτων. Τμήμα πρώτον: Περί ευθυγράμμων σχημάτων. Ορισμός α: Γεωμετρία εστί επιστήμη περί το συνεχές ποσόν καταγινόμενη.

Φύλλο 21: Αριθμητικής μέρος πρώτον: Περί απολύτων αριθμών. Τμήμα δεύτερον: Περί κλασμάτων. Ορισμός: Κλάσμα ή κλασματικός αριθμός εστί ο διά τινός των της μονάδος μερών μετρούμενος.

Φύλλο 29: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος τέταρτον: Περί των εις τα στερεά ανηκόντων. Τμήμα δεύτερον: Περί στερεών. Ορισμός α: Στερεόν εστί το μήκος, πλάτος και βάθος έχον.

Φύλλο 34: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος τρίτον: Περί των εγγεγραμμένων και περιγεγραμμένων σχημάτων εις σχήματα. Τμήμα δεύτερον: Των εγγεγραμμένων και περιγεγραμμένων σχημάτων θεωρήματα.

Φύλλο 38: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος τέταρτον: Περί των εις τα στερεά ανηκόντων. Τμήμα πρώτον: Περί θέσεως επιπέδων.

Φύλλο 51: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος τέταρτον: Περί του εις τα στερεά ανηκόντων. Τμήμα τρίτον: Περί επιφανειών καμπύλων θεωρήματα: α: Η επιφάνεια του ορθού κυλίνδρου ίση εστί ορθογωνίω, ου ύψος μεν ίσον τω του κυλίνδρου ύψει, βάσις δε ίση τη περιφερεία του κύκλου της βάσεως.

Φύλλο 54: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος πέμπτον: Περί σφαιρικής. Τμήμα πρώτον: Περί των επί της επιφανείας της σφαίρας κύκλων. Ορισμός α: Σφαιρική λέγεται η περί των σχημάτων των γινομένων εκ των επί της επιφανείας της σφαίρας καταγεγραμμένων κύκλων καταγινόμενη επιστήμη.

Φύλλο 63: Αριθμητικής μέρος δεύτερον: Περί σχετικών αριθμών. Τμήμα πρώτον: Περί αναλογίας εν γένει. Ορισμοί: α: Λόγος λέγεται η σχέσις ην έχουσι δύο αριθμοί προς αλλήλους θεωρούμενοι ποσάκις ο εις καταμετρεί τον έτερον.

²⁹⁷¹ Κομμητάς, *Γεωμετρία*, Κώδικας 1977, ..., ό. π., φφ. 1-144.

Φύλλο 65: Αριθμητικής μέρος δεύτερον: Περί σχετικών αριθμών: Τμήμα δεύτερον: Περί μεθόδων ή χρυσού κανόνα. Ορισμός α: Μέθοδος καλείται ο τρόπος δι' ου ευρίσκεται διά των αναλογιών, δοθέντων τινών, τα λοιπά.

Φύλλο 66: Άλγεβρας μέρος πρώτον: Περί καθόλου λογιστικής. Τμήμα πρώτον: Περί των εν γένει παθών των ποσοτήτων. Ορισμοί: α: Άλγεβρα εστίν επιστήμη περί το καθόλου ποσόν καταγινομένη και τα εν αυτώ θεωρούμενα πάθη καθόλου και γενικώς σκεπτομένη.

Φύλλο 78: Τμήμα δεύτερον: Περί δυνάμεων και ριζών εξαγωγής. Ορισμοί: α: Δυνάμεις ονομάζονται τα γινόμενα εκάστου μεγέθους αφ' εαυτό πολλαπλασιαζομένου ήτοι άπαξ ή πολλάκις.

Φύλλο 88: Τμήμα τρίτον: Περί παθών των ριζικών ποσοτήτων. Ορισμοί: α: Ριζική ποσότης λέγεται η έχουσα μεθ' εαυτής και ποσότητας διά του ριζικού σημείου εκφερομένης.

Φύλλο 119: Τμήμα τρίτον: Περί προόδων των εκ των αναλογιών. Ορισμοί: α: Πρόοδος εκ των αναλογιών λέγεται όταν των συνεχών αναλογιών οι όροι κατά λόγον συνεχόμενοι κατά το διηνεκές εκτείνονται.

Φύλλο 123: Άλγεβρας μέρος τέταρτον: Περί απείρου. Τμήμα πρώτον: Περί του εν γένει απείρου. Ορισμοί: α: Άπειρον μέγεθος λέγεται ου πέρας μηθέν.

Φύλλο 133: Τμήμα τρίτον: Περί συζεύξεως ποσοτήτων. Ορισμός α: Σύζευξις ποσοτήτων λέγεται όταν ώσι δύο ή τρεις ή πολλαί ποσότητες και ληφθώσιν εν πολλαπλασιασμού ανά δύο, ανά τρεις, ανά τέσσερες και ούτως εφεξής.

Φύλλο 150: Υψηλοτέρας Γεωμετρίας μέρος δεύτερον: Περί άλλων τινών καμπύλων. Τμήμα πρώτον: Περί κογχοειδούς, κισσοειδούς, τετραγωνιζούσης, σπείρας, κυκλοειδούς και επικυκλοειδούς. Ορισμοί.

Φύλλο 154: Τμήμα δεύτερον: Περί εντετυλιγμένης και εκτετυλιγμένης ή περί φιλούσης ημιδιαμέτρου.

Φύλλο 158: Υψηλοτέρας Γεωμετρίας μέρος τρίτον: Αναλυτική έκθεσις των καμπύλων. Τμήμα πρώτον: Έκθεσις των συστατικών ιδιωμάτων των καμπύλων. Ορισμοί: α: Συστατικόν ιδίωμα εκάστης καμπύλης ονομάζομεν το συνιστών αυτήν και των άλλων διακρίνον ιδίωμα.

Φύλλο 162: Άλγεβρας μέρος τρίτον: Περί αναλογιών. Τμήμα πρώτον: Περί λόγων. Ορισμοί: α: Λόγος λέγεται η δυείν μεγεθών προς άλληλα σχέσις.

Φύλλο 165: Τμήμα δεύτερον: Περί αναλογιών. Ορισμοί: α: Αναλογία λέγεται η παράθεσις δυείν λόγων ίσων.

Φύλλο 175: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος πρώτον: Περί επιπέδων σχημάτων. Τμήμα δεύτερον: Περί κύκλου. Ορισμοί: α: Ίσοι κύκλοι λέγονται ων αι διάμετροι ή αι ημιδιάμετροι ίσαι. β: Κύκλοι παράλληλοι λέγονται οι ομόκεντροι μεν, ανίσους δε ημιδιαμέτρους έχοντες. Γ. Τμήμα κύκλου καλείται το περιεχόμενον υπό ευθείας και κύκλου περιφερείας σχήμα.

Φύλλο 178: Άλγεβρας μέρος τρίτον: Περί απείρων. Τμήμα δεύτερον: Περί σειρών ή προόδων απείρων.

Φύλλο 187: Άλγεβρας μέρος δεύτερον: Περί αναλύσεως ή εξισώσεων. Τμήμα πρώτον: Περί εξισώσεων πρώτου και δευτέρου βαθμού. Ορισμοί: α: Ανάλυσις εστί τρόπος, δι' ον παν πρόβλημα μεγέθους σημαντικόν διά των αλγεβραϊκών πράξεων επιλύσιν έχομεν. Β: Πρόβλημα λέγεται ζητήσις αγνώστων διά γνωστών ποσοτήτων' ων αι μεν γνωσταί διδόμενα, αι δε άγνωστα ζητούμενα λέγονται.

Φύλλο 199: Άλγεβρας μέρος δεύτερον: Περί αναλύσεως ή περί εξισώσεων. Τμήμα δεύτερον: Περί εξισώσεων ανωτέρων βαθμών. Ορισμοί α: Πλήρης εξίσωσις λέγεται όταν οι όροι τοιαύτην έχωσιν τάξιν, ώστε τον πρώτον έχειν δείκτην του της ισώσεως βαθμού' τον δεύτερον, μονάδι ελάσσονα' τον τρίτον ομοίως του δευτέρου μονάδι ελάσσονα και

τέλος τον έσχατον όρον εκ γνωστών συγκείσθαι ποσοτήτων· μη πλήρης δε όταν ελλείπωσι μεταξύ όροι.

Φύλλο 207: Άλγεβρας μέρος τρίτον: Περί απείρων. Τμήμα πρώτον: Περί του εν γένει απείρου. Ορισμοί: α: Άπειρον μέγεθος λέγεται ου πέρας μηθέν.

Φύλλο 217: Τριγωνομετρίας μέρος πρώτον: Περί τριγώνου αναλύσεως. Ορισμοί: α: Ανάλυσιν τριγώνου καλώ την των πλευρών και γωνιών των τριγώνων εις τον κύκλον αναφερομένη θεωρίαν.

Φύλλο 224: Τριγωνομετρίας μέρος δεύτερον: Περί επιπέδου τριγωνομετρίας. Ορισμός: Τριγωνομετρία επίπεδος λέγεται η μέθοδος δι' ης ευρίσκονται τα μέτρα των πλευρών και γωνιών των ευθυγράμμων τριγώνων διά των ημιτόνων, εφαπτομένων και τεμνουσών.

Φύλλο 231: Πρακτικά εκ της τριγωνομετρίας προβλήματα.

Φύλλο 233: Τριγωνομετρίας μέρος τρίτον: Περί σφαιρικής τριγωνομετρίας.

Φύλλο 249: Στοιχειώδους γεωμετρίας μέρος δεύτερον: Περί αναλογιών. Τμήμα πρώτον: Περί κανόνων της αναλογίας. Ορισμοί: α: Ομογενή μεγέθη εστί τα υπό το αυτό διαστατόν θεωρούμενα· ετερογενή δε, τα μη υπό το αυτό θεωρούμενα διαστατόν. β. Λόγος γεωμετρικός λέγεται η κατά πηλικότητα σχέσις δυείν μεγεθών, όθεν θεωρείται ποσαχώς το έν μέγεθος μετρεί το άλλο.

Φύλλο 250: Προσάρτημα περί λογαρίθμων των καλουμένων των πινάκων. Ορισμοί: α: Λογάριθμος λέγεται ο αριθμός ο κατ' αριθμητικήν πρόοδον, αντιστοιχών ετέρω αριθμώ ομοίως κατά γεωμετρικήν πρόοδον χωρούντι.

Φύλλο 266: Άλγεβρας μέρος πρώτον: Περί καθόλου λογιστικής. Τμήμα πρώτον: Περί παθών των αλγεβραϊκών ποσοτήτων εν γένει. Ορισμοί: α: Άλγεβρα εστί επιστήμη περί το καθόλου ποσόν καταγινομένη καθόλου τε και γενικώς.

Φύλλο 275: Τμήμα δεύτερον: Περί δυνάμεων και ριζών εξαγωγής. Ορισμοί: α: Δυνάμεις ονομάζονται τα γινόμενα εκάστου μεγέθους εφ' εαυτό πολλαπλασιαζομένου· ήτοι άπαξ ή πολλάκις.

Φύλλο 291: Άλγεβρας μέρος δεύτερον: Περί αναλύσεως ή εξισώσεων. Τμήμα πρώτον: Περί εξισώσεων πρώτου βαθμού. Ορισμοί α: Ανάλυσις εστί τρόπος δι' ου παν πρόβλημα μεγέθους σημαντικόν διά των αλγεβραϊκών πράξεων επιλύειν έχομεν.

Φύλλο 302: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος δεύτερον: Περί αναλογιών. Τμήμα δεύτερον: Περί ομοιότητος των σχημάτων.

Φύλλο 311: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος δεύτερον: Περί αναλογιών. Τμήμα τρίτον: Περί παραθέσεως των σχημάτων. Ορισμοί: α: Παράθεσις σχημάτων καλείται ή ισότης ή ανισότης ή αναλογία, ην έχουσι τα σχήματα προς άλληλα θεωρούμενα. α: Αντιπεπονθότα σχήματα λέγονται τα έχοντα ούτως ανάλογον τας περί τας ίσας γωνίας πλευράς, ώστε τας του ενός τους άκρους εμφανίειν όρους, τας δε του ετέρου τους μέσους. γ: Άκρον και μέσον λόγον ευθεία τέμνεσθαι λέγεται όταν τμηθεί ούτως, ώστε την όλην ευθείαν προς το μείζον τμήμα, ως το μείζον τμήμα προς το έλαττον.

Φύλλα: 319 και 320: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος τρίτον: Περί των εγγραφομένων και περιγραφομένων σχημάτων εις σχήματα. Τμήμα πρώτον: Όπως εγγράφεται και περιγράφεται σχήμα εις σχήμα. Ορισμοί: α: Σχήμα ευθύγραμμον εις κύκλον εγγράφεσθαι λέγεται, όταν εκάστη γωνία του εγγραφομένου άπτηται της του κύκλου περιφερείας. β: Σχήμα ευθύγραμμον περί κύκλου περιγράφεσθαι λέγεται, όταν εκάστη πλευρά άπτηται της του κύκλου περιφερείας. γ. Κύκλος εις σχήμα εγγράφεσθαι λέγεται, όταν η του κύκλου περιφέρεια άπτηται εκάστης πλευράς του σχήματος εις ο εγγράφεται. δ. Κύκλος περί σχήμα περιγράφεσθαι λέγεται, όταν η του κύκλου περιφέρεια άπτηται εκάστης γωνίας του σχήματος περί ο περιγράφεται. ε. Ευθείαν εις κύκλον εναρμόζεσθαι λέγεται, όταν τα πέρατα αυτής επί της περιφερείας ώσι του κύκλου.

Φύλλο 336: Υψηλοτέρας Γεωμετρίας μέρος δεύτερον: Κατασκευή αλγεβραϊκών εξισώσεων γεωμετρικώς. Τμήμα δεύτερον: Κατασκευή των αλγεβραϊκών καμπύλων βαθμών υπερτέρων.

Φύλλο 356: Στοιχειώδους Γεωμετρίας μέρος πέμπτον: Περί σφαιρικής. Τμήμα δεύτερον Περί σφαιρικών τριγώνων. Ορισμός: Τρίγωνον σφαιρικόν εστί το περιεχόμενον υπό τριών τόξων μεγίστων εν σφαίρα κύκλων.

Φύλλο 365: Πρακτικά εκ της στοιχειώδους γεωμετρίας: Ορισμοί: α: Πρακτική γεωμετρία ονομάζεται η μέθοδος καθ' ην διά των της Γεωμετρίας κανόνων ευρίσκομεν μήκος, πλάτος, βάθος δι' οργάνων τινών γεωμετρικοίς κανόσι κατασκευασθέντων.

Φύλλο 373: Τμήμα δεύτερον: Περί εξισώσεων βαθμού δευτέρου. Ορισμός: Κολοβόν ή ατελές τετράγωνον λέγεται ου ο έσχάτος ελλείπει όρος.

Φύλλο 378: Τμήμα τρίτον: Περί εξισώσεων ανωτέρων βαθμών.

Φύλλο 385: Γεωμετρίας πράξεων μέρος πρώτον: Εκ της στοιχειώδους γεωμετρίας.

Φύλλο 389: Προβλήματα μηκομετρίας. α: Γραμμής οριζοντικής καθ' εν άκρον προσιτής μόνον ή παντάπασιν απροσίτου ευρείν το μέτρον.

Φύλλο 398: Γεωμετρίας πράξεων μέρος δεύτερον: Εκ της τριγωνομετρίας προβλήματα. Α: Δυοίν τόπων απροσίτων από τινός τρίτου προσιτόν ευρείν το απόστημα.

Φύλλο 401: Προσάρτημα περί αναλογικού διαβήτου. Ορισμός: Αναλογικός διαβήτης εστί όργανον εκ δυοίν κανόνων κατά τον κοινόν διαβήτην συνιστάμενον ενί ήλω ούτω συνηρμοσμένων, ώστε ανοιγέντων επ' ευθείας κείσθαι και ένα γίνεσθαι κανόνα τοιούτος εστί ο ΑΒΓ.

Φύλλο 409: Φυσική: Τμήμα τρίτον: Περί διοπτρικών τινών οργάνων: Προδιασκευή: Εκ των περί φακών ειρημένων και η των διοπτρικών οργάνων θεωρία ήρτηται, εκ γαρ φακών εκείνα συνίσταται' εισί δε διοπτήρια, μικροσκοπία, τηλεσκοπία. Περί διοπτηρίων: Ορισμός: Διοπτήρια λέγονται υάλιναι φακαί, δι ων τα προκείμενα βλέπουσιν οι μη καθαρώς βλέποντες.

Φύλλο 414: Τμήμα τέταρτον: Περί τινών κατοπτρικο-διοπτρικών οργάνων ορισμοί.

Φύλλο 415: Οπτικής μέρος τέταρτον: Περί προσοπτικής. Τμήμα πρώτον: Περί ιχνογραφίας. Ορισμοί: Προσοπτική λέγεται επιστήμη του επί τινός επιφανείας επιπέδου διά γραμμών παριστάναι τα ορώμενα τοιαύτα, οία φαίνονται από δοθέντος τινός αποστήματος ή ύψος διά τινός επιπέδου διαφανούς περί ορθάς ούτος τω ορίζοντι μεταξύ του όμματος και του ορωμένου κειμένου.

Φύλλο 422: Τμήμα δεύτερον: Περί σκηνογραφίας και ορθογραφίας. Ορισμοί: α: Σκηνογραφία καλείται εν προσοπτική, το τα στερεά σχήματα εν προσόψει παριστάναι επί τινός επιπέδου. β: Ορθογραφία προσαγορεύεται το των στερεών την φαινομένην πρόσοψιν αποδιδόναι επί τινός επιπέδου.

Φύλλο 428: Περί σκιαγραφίας: Ορισμοί: α: Σκιαγραφία εν προσοπτική λέγεται το τας σκιάς των στερεών αποδιδόναι επί τινός επιπέδου. β: Ύψος ηλίου ονομάζεται το υπέρ ορίζοντα του ηλίου ύψωμα.

Φύλλο 431: Τμήμα τέταρτον: Περί αναμορφώσεως. Ορισμός: Αναμόρφωσις εν προσοπτική καλείται παράστασις δύσμορφος και τερατώδης οποιασδήποτε εικόνας, γενομένη επί επιπέδου, η επιφανείας καμπύλης, ήτις από τινός σημείου όψεως φαίνεται κανονική και εύμορφος.

Φύλλα 433-434: Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα: Προθεωρούμενα: Ορισμοί: α: Μαθηματική εστί επιστήμη περί το ποσόν καταγινομένη τας σχέσεις καθάπερ είτ' ουν ιδιότητας αυτού διασκεπτομένη. Σχόλιον: Η μαθηματική και μάθησις και μαθήματα και μαθηματικά' ακούει' των ονομάτων τούτων κατά πολυωνυμίαν λεγομένων, το αυτό σημαίνόντων πράγμα. β. Επιστήμη δε εστί γνώσις πράγματος αληθής μετά ακριβούς αποδείξεως. γ. Θεωρητική μεν επιστήμη λέγεται, η τους κανόνας των πραγμάτων

αφηρημένως θεωρούσα· οίον εν, δύο, τρία και τα λοιπά. Πρακτική δε, η τοις πράγμασιν αυτούς προσαρμόζουσα· οίον εν ξύλον, δύο άνθρωποι, τρία παιδιά και τα λοιπά.

Φύλλα 435-436: Ορισμοί: Αξίωμα ονομάζεται αληθεία η παρά πάσιν ομολογουμένην· οίον· τα δύο πλείω του ενός. Θεώρημα εστί πρότασις αληθής, δείξεως χρήζουσα· οίον ο αήρ εστί βαρύν· το πυρ κάτω φέρεται· ταύτα γαρ προτιθέμενα αληθή μεν εισί· δείξεως μέντοι δέεται εις βεβαίωσιν. Πρόβλημα εστί πρότασις αληθής ην πρώτον μεν κατασκευάσαι δει, είτα και αποδείξαι εις βεβαίωσιν της δε· οίον το δοθέν σκευής· μήκος καταμετρήσαι· και κατασκευής γαρ δέεται της καταμετρήσεως και δείξεως εις βεβαίωσιν ταύτης. Πόρισμα εστί πρότασις αληθής εκ της ήδη αποδειχθείσης αμέσως επιφερομένη· μηδέ χρήζουσα άλλης δείξεως· οίον εάν δειχθεί ότι ο αήρ εστί βαρύν· έπεται ότι και θλίβει και πιέζει τα υποκείμενα αυτώ σώματα. Σχόλιον λέγεται ήτοι διασάφησης των σαφηνείας χρηζόντων ή ανάμνησις τις αξία θεωρίας επί του προκειμένου ή προσθήκη τις αναγκαία, υποσημείωσις λόγου τινός αξίου. Πείρα εστί γνώσις διά ακριβούς παρατηρήσεως των τοις ημετέροις αισθητοίς υποπιπτόντων οργάνοις ημίν εγγινομένη· οίον τον ήλιον φωτίζουν, το πυρ θερμαίνειν. Πείραμα εστί παρατήρησις μερική, ην εν ενί των σωμάτων ποιούμεν· οίον η βαρύτης του χρυσού. Συλλογισμός λέγεται όταν εκ προτεθέντων τινών εξ ανάγκης έτερον τι επακολουθεί· οίον προτιθεμένου ότι ο άνθρωπος εστί ζών· και ότι ο Πέτρος εστί άνθρωπος· εξ ανάγκης έπεται ότι ο Πέτρος εστί ζών. Μέθοδος λέγεται ο τρόπος δι' ου όλου του προκειμένου συγγράμματος την τάξιν και αποδείξεις ευ διατιθέμεθα²⁹⁷².

Ο κώδικας 1981, εκατόν πενήντα εννέα αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Άλγεβρα». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 20 X 12 εκ.

Φύλλα 1-2: «Στοιχείων της Άλγεβρας τα αρχοειδέστατα. Μέρος πρώτον: Περί της καθόλου Λογιστικής. Τμήμα πρώτον: Περί λογισμού των αλγεβραϊκών ποσοτήτων. Α. Ιδέαι των ποσοτήτων. Ορισμός α: Άλγεβρα εστί επιστήμη περί το καθόλου ποσόν ενασχολουμένη εν αορίστοις ποσότησιν. Αι δ' αόριστοι αύται ποσότητες λέγονται αλγεβραϊκαί ποσότητες. Σημαίνουνσι δε παν είδος ποσότητος διορισμένου τε και συνεχούς και ταύτα αορίστως. Ορισμός β: Πάθη δε των αλγεβραϊκών ποσοτήτων εισί τα αυτά τοις των αριθμών, όθεν και τινές γενικήν αριθμητικήν την άλγεβραν ωνόμασαν· οίον· σύναψις, αφαιρέσις, πολλαπλασιασμός και διαίρεσις.

Φύλλο 18: Τμήμα δεύτερον: Περί δυνάμεων και εξαγωγής ριζών. Ορισμός α: Παν μέγεθος καθ' εαυτό κείμενον λέγεται δύναμις πρώτη ή πλευρά.

Φύλλο 34: Τμήμα τρίτον: Περί ριζικών ποσοτήτων. Α. Γενικάί ιδέαι των ριζικών ποσοτήτων. Ορισμός α: Ριζική ποσότης λέγεται η έχουσα μεθ' εαυτής ποσότητος διά ριζικού σημείου εκφερομένης.

Φύλλο 44: Στοιχείων της Άλγεβρας τα αρχοειδέστατα. Μέρος δεύτερον: Περί εξισώσεων. Τμήμα πρώτον: Περί εξισώσεων του πρώτου βαθμού. Α. Γενικάί ιδέαι των εξισώσεων.

Φύλλο 71: Τμήμα δεύτερον: Περί εξισώσεων του δευτέρου βαθμού.

Φύλλο 82: Τμήμα τρίτον: Περί εξισώσεων βαθμού τρίτου και των υπερτέρων δυνάμεων. Α. Γένεσις των εξισώσεων.

Φύλλο 101: Στοιχείων της Άλγεβρας τα αρχοειδέστατα. Μέρος τρίτον: Περί αναλογιών. Τμήμα πρώτον: Περί λόγων και αναλογιών. Α: Περί Λόγων.

Φύλλο 110: Τμήμα δεύτερον: Περί προόδων των εκ των αναλογιών.

Φύλλο 117: Τμήμα τρίτον: Περί λογαρίθμων.

Φύλλο 127: Στοιχείων της Άλγεβρας τα αρχοειδέστατα. Μέρος τέταρτον: Περί απείρων. Τμήμα πρώτον: Θεωρία του απείρου εν γένει.

²⁹⁷²Κομμητάς, *Στοιχείων απάσης μαθήσεως τα αρχοειδέστατα ...*, Κώδικας 1980, ό. π., φφ. 1-444.

Φύλλο 129: Τμήμα δεύτερον: Περί σειρών ή προόδων απείρων.

Φύλλο 147: Στοιχείων της Άλγεβρας τα αρχοειδέστατα. Μέρος τέταρτον: Περί σειρών απείρων»²⁹⁷³.

Ο κώδικας 1982, σαράντα οκτώ αυτόγραφων χειρογράφων, φέρει τον τίτλο: «Άλγεβρα». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 20 X 12 εκ.

Φύλλα 1-2: «Στοιχείων της μαθηματικής τα αρχοειδέστατα. Προθεωρούμενα. Περί επιστήμης και των μερών αυτής. Πάσα γνώσις εν στάσει νοός ημίν εγγινομένη λέγεται επιστήμη. Τότε γαρ λέγεται η γνώσις επιστημονική, όταν ο νους μηδέ περί ελαχίστου τινός ως αμφιβόλου ταλαντεύηται· αλλ' ίσταται και ηρεμεί εμπεδών αντέχων εν εαυτώ το νοούμενον, διά την αλήθειαν του πράγματος· ούτως αν, όταν συνάπτοντες δύο και τρία ποιώμεν πέντε· ίσταται ο νους· καθ' έκαστον γαρ αριθμών ευρίσκει τα πάντα πέντε όντα και την αλήθειαν αφορών του πράγματος. Τοιαύτη δ' ούσα η επιστήμη, ήτοι γενικούς τινάς κανόνες του προκειμένου προτίθην εις εξέτασιν και λέγεται θεωρητική ή τους γενικούς δη τούτους κανόνες τοις πράγμασιν εφαρμόζει και ονομάζεται πρακτική. Όπως δ' αν έχη η κατ' επιστήμην γνώσις, εάν τε θεωρητική, εάν τε πρακτική η, περί τα όντα ενασχολείται και ποείται την θεωρίαν εν τούτοις, ήτοι εν γένει περί παντός όντος, εν φαντασία και των πραγμάτων κεχωρισμένως και λέγεται Μεταφυσική ή εν τοις σωματικοίς ούσι· και εάν μεν εν τούτοις εξετάζη τας ποιότητας και συστάσεις αυτών, λέγεται φυσική· εάν δε τας ποσότητας, καθ' ας αύξησιν και μείωσιν επιδέχονται, ονομάζεται Μαθηματική. Τούτων ουν των επιστημών, της τε Μεταφυσικής και της Φυσικής και της Μαθηματικής η εξέτασις γίνεται κατά μέρος εκάστης.

Φύλλα 2-4: Περί της Μαθηματικής και των μερών αυτής: Μαθηματική τοίνυν εστίν επιστήμη περί το ποσόν ενασχολουμένη, τας ιδιότητας αυτού, είτ' ουν τας σχέσεις και τα πάθη, διασκεπτομένη. Η Μαθηματική επιστήμη, εις δύο ανάγκη διαιρείσθαι αυτήν μέρη· ων το μεν περί το ωρισμένον ποσόν ενασχολείσθαι προσήκει· το δε, περί το συνεχές και η μεν περί το διωρισμένον ποσόν καταγινομένη μαθηματική, λέγεται Αριθμητική· η δε περί το συνεχές καλείται Γεωμετρία· ο δε τρόπος, καθ' ον· καθολικότερον θεωρείται το ποσόν και απροσδιόριστως κατά το διηρημένον και συνεχές, ονομάζεται καθόλου Λογιστική ή Άλγεβρα. Ούτω δη έχουσα η μαθηματική, εάν μεν θεωρή τας ιδιότητας του ποσού, απάσης φυσικής ιδιότητος γεγυμνωμένας, εν γένει δηλονότι και αφηρημένως· λέγεται καθαρά Μαθηματική· εάν δε τας ιδιότητας ταύτας του ποσού υπάγη εις μερικά και φυσικά πράγματα, ταις αισθήσεσιν υποπίπτοντα, ονομάζεται Μικτή Μαθηματική.

Ούτως ουν η μεν εν γένει Αριθμητική και η Γεωμετρία και η Καθόλου Λογιστική και η διαφόρων καμπύλων θεωρία, ήτις καλείται Υψηλοτέρα Γεωμετρία, υπό την καθαράν υπάγονται Μαθηματικήν· η γαρ περί αυτών θεωρία γίνεται εκτός πάσης φυσικής ιδιότητος, τούτ' έστιν, εν γένει και αφηρημένως, ει δε τισί σημείοις εις παράστασιν χρώμεθα· τούτο γίνεται ίν' οδηγηθεί ο νους δι' αισθητικών (λόγω κακής στάχωσης χάνεται η επόμενη σειρά), η δε Μηχανική, η Υδροδυναμική, η Οπτική, η Ακουστική, η Αστρονομία και είτι τοιουτοτρόπον, υπό την Μικτήν· ήτις και Φυσικομαθηματική λέγεται· διότι τα τοιαύτα φυσικά εισί πράγματα, κατά τους κανόνες της καθαρής μαθηματικής αποδεικνύμενα· και ενί λόγω. Και η μεν καθαρά μαθηματική τους κανόνες περιέχει του ποσού εν γένει· η δε φυσικομαθηματική, την εφαρμογήν των κανόνων τούτων εις τα φυσικά πράγματα.

Φύλλο 4: Περί αρχών και προτάσεων μαθηματικών: Η μεν δη μαθηματική τοιαύτη και τοσαύτα αυτής τα μέρη. Ίνα δε πάντα εν αυτή ευθέτως και κατά τάξιν χωρή, πρώτον μεν χρήται αρχαίς τισίν, αίτινες υπόκεινται ως θεμέλια και επ' αυταίς επερείδεται· όθεν και ως υποτιθέμεναι αι τοιαύται αρχαί λέγονται υποθέσεις. Έπειτα δε προτείνει τας γενικάς

²⁹⁷³ Κομμητάς, *Άλγεβρα*, Κώδικας 1981, ..., ό. π., φφ. 1-159.

αληθείας και αποδεικνύει αυτές διά των αρχών, ως γνωρίμων και μηδεμιάς αποδείξεως χρηζουσών· όθεν ως προτεινόμεναι αι τοιαύται αλήθειαι καλούνται προτάσεις.

Φύλλα 4-5: Και αρχαί μεν η υπόθεσις εισίν η ανάπτυξις των αναγκαίων ονομάτων, η απαίτησις των μέσων, είτ' ουν σημείων, δι' ων κατασκευάζεται αισθητώς τις μαθηματική πρότασις και η έκθεσις τινών αληθειών γνωρίμων εκ πρώτης εποπτείας του νοός· και τα μεν πρώτα ονομάζονται ορισμοί, τα δε δεύτερα, αιτήματα, τα δε τρία, αξιώματα. Προτάσεις δε εισίν, όσα τε προτίθενται θεωρητικώς και όσα· προτιθέμενα και κατασκευήν τινά ή λύσιν απαιτεί. Και τα μεν πρώτα λέγονται θεωρήματα· τα δε δεύτερα, προβλήματα. Εάν δε έξωθεν λαμβάνηται η θεωρία, το προτεινόμενον λήμμα λέγεται. Ταύτας δε επιφέρονται και τινές προτάσεις αυτόματοι και λέγονται διά τούτο πορίσματα. Ορισμός μεν ουν εστί ευκρίνεια ή διασάφισις του υποκειμένου πράγματος διά τινών περί αυτό ιδιοτήτων απλουστέρων τε και γνωριμοτέρων, δι' ων των άλλων διακρίνεται και εν εαυτώ περιορίζεται το οριστόν πράγμα· οίον· ημέρα εστί ηλίου πορεία από ανατολών εις δυσμάς.

Φύλλα 5-6: Αίτημα δε λέγεται, όπερ αν αδιστάκτως, πας αιτούμενος δοίη, ορών την ανάγκην του αιτήματος· οίον· αιτείται τους αριθμούς διά τινών σημείων γραπτών παρίστασθαι.

Αξίωμα δε εστί αλήθεια παρά πάσιν ομολογουμένη· εν η ο νους κατά πρώτην εποπτίαν ίσταται· οίον· το όλον εστί μείζον εκάστου των εαυτού μερών. Έκαστον μέρος· έλαττον εστί του όλου.

Θεώρημα δε εστί πρότασις αληθής, δείξεως χρήζουσα· οίον· ο αήρ εστί σώμα· τούτο γαρ δείξεως δείται· οίον· διότι ανθίσταται και αντιθλίβει· όπερ ίδιον του σώματος.

Πρόβλημα δε εστί πρότασις αληθής, κατασκευής και δείξεως χρήζουσα· οίον· το δοθέν μήκος μετρήσαι και κατασκευής γαρ δείται της καταμετρήσεως και αποδείξεως εις βεβαίωσιν, ότι τοσούτων οργειών εστί το καταμετρηθέν, όσων εύρηται.

Λήμμα δε εστί πρότασις αληθής, έξωθεν λαμβανομένη ή εξ άλλης υποθέσεως, εις απόδειξιν τινός επακολουθούντος τη προκειμένη υποθέσει· οίον· όταν ο αήρ εγκλείηται εις ασκόν, θλιβόμενος αντιθλίβει. Τούτο λαμβανόμενον ούτως εις απόδειξιν του ότι, ο αήρ εστί σώμα· λέγεται λήμμα.

Πόρισμα δε εστί πρότασις αληθής, εκ της ήδη αποδειχθείσης αμέσως επιφερομένη, μηδέ χρήζουσα άλλης αποδείξεως· οίον· εάν δειχθή ότι, ο αήρ εστί βαρύς· έπεται εξ ανάγκης, ότι θλίβει και πιέζει τα υποκείμενα αυτώ σώματα.

Τούτοις προστίθεται και η μαθηματική λεγομένη υπόθεσις και το σχόλιον και μαθηματικήν μεν υπόθεσις καλείται, τα σημεία και τα σχήματα, δι' ων τα πράγματα δηλούνται· οίον· οι χαρακτήρες των αριθμών και τα τοιαύτα.

Σχόλιον δε λέγεται η διασάφισις των σαφηνείας χρηζόντων ή ανάμνησις τις αξία θεωρίας επί του προκειμένου ή προσθήκη τις αναγκαία και υποσημείωσις λόγου άξια.

Περί Μεθόδου: Μέθοδος λέγεται η εύθετος διάταξις προκειμένου τινός, γινομένη περί την ζήτησιν της αληθείας και τον τρόπον του διδάσκειν αυτήν άλλους. Διττή δε εστί η μέθοδος ή γαρ από των απλουστέρων άρχεται διδάσκουσα και καταντά εις τα συνθετώτερα και λέγεται αναλυτική ή από των συνθετωτέρων και αναπτύσσεται διά των απλουστέρων και ονομάζεται συνθετική. Όθεν, επειδή η αναλυτική χωρεί από των απλουστέρων επί τα συνθετώτερα, γίνεται προφανές, ότι η μέθοδος αύτη ζητεί ευρείν αλήθεια τινά γενικήν άγνωστον. Και πάλιν, επειδή η συνθετική αναπτύσσει τα συνθετώτερα, διά των απλουστέρων, πρόδηλον γίνεται, ότι η μέθοδος αύτη βασανίζει και δοκιμάζει εκφερομένην τινά αλήθειαν γενικήν.

Καντεύθεν γίνεται φανερόν και διότι η αναλυτική μέθοδος και ευρέσεως μέθοδος λέγεται· ζητούσα γαρ και ανιχνεύουσα διά των γνωστών, ευρίσκειν την άγνωστον γενικήν αλήθειαν· οίον· επειδή τα μέταλλα, αι γαίαι, τα φυτά, τα ζώα, το ύδωρ και τα λοιπά σώματα, καθ' έκαστον εξεταζόμενα, έχουσι βάρος· πάντα άρα τα σώματα εισί βαρέα.

Ένθα από των μερικών και προφανών εύρηται η γενική άγνωστος αλήθεια. Η δε συνθετική και αποδείξεως καλείται μέθοδος· την γαρ δοθείσαν γενικήν αλήθειαν, διά των απλουστέρων και γνωριμότερων βασανίζουσα, αποδείκνυσιν· οίον· πάντα τα σώματα εισί βαρέα· έκαστον γαρ κατά μέρος εξεταζόμενον εστί βαρύ· ένθα η προτεθείσα αλήθεια δέδεικται διά γνωριμωτέρων αληθειών.

Θεωρείται δε εκατέρα των μεθόδων και η αναλυτική και η συνθετική εν τη του όλου διατάξει· όπως δηλαδή εν τω όλω διατίθενται και οι ορισμοί και αι διαιρέσεις και αι προτάσεις.

Φύλλο 8: Περί αποδείξεως: Απόδειξις λέγεται η βεβαίωσις τινός προτεθέντος. Ευρίσκεται δε η απόδειξις· όταν ερωτώμεν διά τι; Η γαρ τούτου απόκρισις εστί η βεβαίωσις· οίον· παν σώμα εστί βαρύ. Διατί; Διότι φέρεται προς το κέντρον της γης· όπερ εστί η βαρύτης.

Εν δε τω αποδεικνύειν τας προτάσεις, χρώμεθα ήτοι επαγωγή ή απαγωγή εκ αδύνατον και επαγωγή μεν χρώμεθα αεί, αναπτύσσοντες δι' απλουστέρων και γνωριμότερων την προκειμένην αλήθειαν της προτάσεως· οίον· αήρ εστί σώμα· διατί; Διότι ανθίσταται προς τα τυχόντα, όπερ εστί ιδίωμα των σωμάτων. Απαγωγή δε, όταν μη έχοντες γνώριμα εις απόδειξιν, καταφεύγομεν εις το εναντίον της προτάσεως και δεικνύοντες εκείνο αδύνατον, αναγκάζομεν την βεβαίωσιν του προκειμένου· οίον· ο αήρ εστί σώμα· διατί; Διότι, ει μη σώμαν ην, ουκ αν ανθίστατο ούδ' αντέθλιβε τα θλίβοντα αυτόν σώματα· αλλ' ανθίσταται και αντιθλίβει, όπερ εστί ιδιον των σωμάτων· άρα ο αήρ εστί σώμα.

Και η μεν κατ' επαγωγήν απόδειξις λέγεται άμεσος· άμεσως γαρ επάγεται μετά την πρότασιν· η δε κατ' απαγωγήν εις αδύνατον, έμμεσος· διά μέσου γαρ της εναντίας τη προκειμένη προτάσεως γίνεται η απόδειξις. Σημειούσθω δε, ότι εις την έμμεσον απόδειξιν η εναντία πρότασις, ήτις λαμβάνεται ως μεσιτεύουσα εις την απόδειξιν, οφείλει είναι αληθώς αντικειμενική τη προκειμένη προτάσει.

Φύλλο 9: Στοιχείων της Αριθμητικής μέρος πρώτον: Περί ολοσχερών αριθμών. Τμήμα πρώτον: Γενικάί ιδέαι των αριθμών, Ορισμός: α: Παν πράγμα και εαυτό λαμβανόμενον εν εστί και λέγεται και μονάς. Όταν δε το έν ή η μονάς πολλάκις επαναλαμβάνηται, το μεν εκ της επαναλήψεως ταύτης γινόμενον πλήθος λέγεται αριθμός· αυτή δε η επανάληψις αριθμησης ονομάζεται. [...] Η αριθμητική επιστήμη εστί περί το διωρισμένον ποσόν καταγινομένη, υποκείμενον έχουσα τους αριθμούς.

Φύλλο 16: Τμήμα δεύτερον: Λογισμός των ολοσχερών αριθμών. Ορισμός: α: Λογισμόν των αριθμών ονομάζομεν τας αριθμητικάς πράξεις, δι' ων περαίνομεν παν είδος αριθμήσεως.

Φύλλο 33: Τμήμα τρίτον: Περί μέτρων των αριθμών. Ορισμός α: Άρτιος αριθμός λέγεται ο εις δύο ίσα διαιρούμενος· οίον· οι 2, 4, 6 κτλ. Περιττός δε, ο μη δυνάμενος διαιρείσθαι εις δύο ίσα· οίον· οι 3, 5, 7 κτλ. Ορισμός β: Μέτρον αριθμών ονομάζεται αριθμός ο καταμετρών αυτούς· οίον· ο 2, του 4, 6, 8, 0 κτλ. Μέγιστον δε μέτρον λέγεται ο μέγιστος αριθμός των καταμετρούντων τινά· οίον· του 12 εστί μεν και ο 2, ο 3, ο 4, μέγιστος δε ο 6. Τούτο δε, εάν η και κοινόν πλείοσιν αριθμοίς· μέγιστον και κοινόν μέτρον λέγεται.

Φύλλο 35: Στοιχείων της Αριθμητικής μέρος δεύτερον: Περί κλασμάτων. Τμήμα πρώτον: Γενικάί ιδέαι των κλασμάτων. Ορισμός α: Κλάσμα ή κλασματικός αριθμός λέγεται, όταν η μονάς διαιρεθή εις ίσα μέρη και ληφθώσιν εξ αυτών τινά.

Φύλλο 41: Τμήμα δεύτερον: Λογισμός των κλασμάτων.

Φύλλο 44: Τμήμα τρίτον: Λογισμός των δεκαδικών κλασμάτων. Ορισμός: Κλάσμα δεκαδικόν λέγεται, όταν οι παρονομασταί των κλασμάτων εισί δεκαδικοί αριθμοί· οίον· 10, 100, 1000 κ.τ.λ.»²⁹⁷⁴.

Ο κώδικας 1987, ενενήντα δύο αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Στοιχείων της Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 20,5 X 15 εκ.

Φύλλο 1: «Στοιχείων της Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα: Προθεωρούμενα: Ορισμοί: α: Μαθηματική εστίν επιστήμη περί το ποσόν καταγινομένη, τας ιδιότητας αυτού είτ' ουν σχέσεις και πάθη διασκεπτομένη.

β. Επιστήμη εστί γνώσις πράγματος αληθούς μετ' ακριβούς αποδείξεως.

Φύλλο 6: Στοιχεία της Μαθηματικής μέρος πρώτον: Περί ολοσχερών αριθμών. Τμήμα πρώτο.: Γενικαί οδηγίαι των αριθμών. Ορισμοί: α: Αριθμητική εστίν επιστήμη περί το διωρισμένον ποσόν ενασχολουμένη, υποκείμενον έχουσα τους αριθμούς.

Φύλλο 14: Τμήμα δεύτερον: Λογισμός των ολοσχερών αριθμών. Ορισμός α: Λογισμόν των αριθμών ονομάζομεν τας αριθμητικάς πράξεις, δι' ων περαίνομεν παν είδος αριθμήσεως. Ορισμός β: Είδη των λογισμών τέσσερα: Σύναψις, αφαιρέσις, πολλαπλασίασις και διαίρεσις.

Φύλλο 33: Τμήμα τρίτον: Περί μέτρου των αριθμών.

Φύλλο 36: Στοιχεία της Αριθμητικής μέρος δεύτερον: Περί κλασμάτων. Τμήμα πρώτον: Γενικαί ιδέαι των κλασμάτων.

Φύλλο 50: Στοιχεία της Αριθμητικής μέρος τρίτον: Περί αναλογιών. Τμήμα πρώτον: Γενικαί ιδέαι των αναλογιών.

Φύλλο 62: Τμήμα τρίτον: Περί της αλύσεως είτ' ουν περί της πολυσυνδέτου μεθόδου. Ορισμοί: α: Πρόβλημα λέγεται παν το αριθμητικώς προβαλλόμενον και λύσιν απαιτούν. β: Σύνθετον πρόβλημα λέγεται το εκ πολλών λόγων συγκεείμενον ως άλυσος συνδεδεμένων και εν έχον το ερώτημα. γ: Άλυσος λέγεται μεθοδική κατάστρωσις των εν τω προβλήματι όρων, συνθέτω όντι, κατά την φυσικήν αυτών τάξιν, συντέμνουσα θαυμασίως τον πόνον, ον απαιτούσιν αι του χρυσού κανόνος μέθοδοι. Και διά το πολυσύνδετον αυτής ονομάζεται και μέθοδος πολυσύνδετος.

Φύλλο 65: Τμήμα δεύτερον: Περί μεθόδων ή περί χρυσού κανόνος. Ορισμοί: α: Μέθοδος καλείται δι' ου ευρίσκονται τα ζητούμενα, δοθέντων τινών, χρωμένοις ταις αναλογίαις. β: Εάν δοθώσι τρεις όροι και ζητείται τέταρτος ανάλογον, η μέθοδος καλείται των τριών. Εάν δε, δοθώσι πέντε και ζητείται έκτος, ανάλογον, η μέθοδος λέγεται των πέντε. Εάν δε επτά δοθώσι και ζητείται όγδοος ανάλογον, η μέθοδος ονομάζεται των επτά· ούτω δη των εννέα, των έντεκα και δεκατριών και ούτως εφεξής. Άπασαι δε αι μέθοδοι αύται ονομάζονται μέθοδοι χρυσαί ή χρυσούς κανών. γ: Απλή μέθοδος λέγεται η τριών μέθοδος ως απλήν εμφαίνουσα αναλογίαν. Σύνθετοι δε, αι λοιπαί μέθοδοι, ως εκ πολλών απλών εις μίαν συντιθέμεναι»²⁹⁷⁵.

Ο κώδικας 1988, εκατόν τριάντα οκτώ αυτόγραφων χειρογράφων του Κομμητά, φέρει τον τίτλο: «Ονομαστικόν». Ο κώδικας αποτελείται από χειρόγραφα διαστάσεων: 19 X 11 εκ.

Φύλλο 77: «Αριθμητική», την οποίαν οφείλει ο διδάσκαλος να διδάσκη εις τους παίδας εκ στόματος.

²⁹⁷⁴Κομμητάς, *Στοιχείων της Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1982, ..., ό. π., φφ. 1-48.

²⁹⁷⁵Κομμητάς, *Στοιχείων της Μαθηματικής τα αρχοειδέστατα*, Κώδικας 1987, ..., ό. π., φφ. 1-92.

Α: «Περί αριθμήσεως: Παν πράγμα όταν είναι μόνον, λέγεται εν. Όταν δε το εν επαναληφθή δις, τρις και πολλάκις, λέγεται αριθμός. Η δε του ενός επανάληψις εις το αν γέννη ο αριθμός λέγεται αριθμησις.

Εις την αριθμησιν αριθμούμεν και αριθμούντες λέγομεν· εν, δύο, τρία, τέσσαρα, πέντε, εξ, επτά, οκτώ, εννέα, δέκα. Και ούτω τελειώνομεν μίαν τελείαν καταμέτρησιν των δακτύλων των χειρών μας.

Έπειτα αρχίζομεν πάλιν άλλην καταμέτρησιν και λέγομεν ομού με το δέκα· ένδεκα, δώδεκα, [...] είκοσι και ούτω τελειώνομεν δευτέραν των δακτύλων των χειρών τελείαν καταμέτρησιν.

Φύλλο 87: β' Περί αφαιρέσεως: Η αφαιρέσις δεν είναι άλλον παρά το να αφαιρείται έλασσων ή ίσος αριθμός από μείζονα ή ίσον και να ευρίσκηται το υπόλοιπον.

Φύλλο 98: Περί αφαιρέσεως ετεροειδών αριθμών.

Φύλλο 99: Περί πολλαπλασιάσεως των ετεροειδών αριθμών.

Φύλλο 99: Περί διαιρέσεως των ετεροειδών αριθμών.

Φύλλο 100: Περί Μεθόδων: Όταν δύο αριθμοί εξετάζονται ποσάκις, ο μεγαλύτερος καταμετρείται από τον μικρότερον ή ποσάκις ο μικρότερος καταμετρεί τον μεγαλύτερον, οίον 6 προς 2 ή 2 προς 6. Τότε ήτοι αύτη εξέτασις λέγεται λόγος και οι συγκροτούντες τον λόγον αριθμοί λέγονται όροι. Ηγούμενος μεν ο πρώτος, επόμενος δε ο δεύτερος [...].

Φύλλο 105: Συμπέρασμα: Αλλά ταύτα είναι ικανά διά σας κατά το παρόν, τέκνα μου, είπεν ο διδάσκαλος, τα περισσότερα θέλετε τα μάθη αφ' ου μάθητε εν τελεστέραν τινά αριθμητικήν. Σεις όμως χρεωστείτε να μελετάτε πάντοτε όσα εμάθατε, διά να μην τα αλησμονήσητε»²⁹⁷⁶.

---

²⁹⁷⁶ Κομμητάς, *Ονομαστικόν*, Κώδικας 1988, ..., ό. π., φφ. 77-105.